MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI VAZIRLIGI

QORI NIYOZIY NOMIDAGI TARBIYA PEDAGOGIKASI MILLIY INSTITUTI
TPMI
1929

ScienceInnovation
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

TA'LIM JARAYONI ISHTIROKCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH: PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR VA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

10-SENTABR, 2026

MATERIALLAR TO'PLAMI

MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI

QORI NIYOZIY NOMIDAGI TARBIYA PEDAGOGIKASI MILLIY INSTITUTI

“SCIENCE AND INNOVATION” XALQARO ILMIY JURNALI

“TA’LIM JARAYONI ISHTIROKCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH: PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR VA INNOVATSION STRATEGIYALAR” MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI

MATERIALLAR TO‘PLAMI

2026-yil 10-sentyabr

COLLECTION OF MATERIALS

OF THE REPUBLICAN SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE ON THE TOPIC “DEVELOPING AN INCLUSIVE CULTURE AMONG PARTICIPANTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS: PEDAGOGICAL CONDITIONS AND INNOVATIVE STRATEGIES”

September 10, 2026

Toshkent – 2026

“Ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish: pedagogik shart-sharoitlar va innovatsion strategiyalar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallar to‘plami, (2026-yil 10-sentyabr) – T.: Science and Innovation, 2026.

Nashr etishda qatnashganlar:

Baxtiyor Rustamov, Gulira’no Rakhmatullayeva, Kozim Ergashov, Mansur Suyunkulov, Feruza Ollamurodova, Dilnoza Narzullayeva, Sevara O‘rinboyeva, Asila Khaydaraliyeva, Anvar Ergashev

Tahrir hay’ati a’zolari:

X.I.Ibraimov	*Pedagogika fanlari doktori, O‘zFA haqiqiy a’zosi, akademik*
R.X.Djurayev	*Pedagogika fanlari doktori, O‘zFA haqiqiy a’zosi, akademik*
H.M.Tojiboyeva	*Pedagogika fanlari doktori, professor*
R.G.Safarova	*Pedagogika fanlari doktori, professor*
M.A.Umaraliyeva	*Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent*
K.A.Karimov	*Pedagogika fanlari doktori, dotsent*
A.Gulyamova	*Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta ilmiy xodim*

© Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti
© “Science and Innovation” xalqaro ilmiy jurnali
© Mualliflar

KIRISH SO‘ZI

Bugungi globallashuv va ijtimoiy-pedagogik transformatsiyalar sharoitida ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri har bir ta’lim oluvchining individual imkoniyatlari, ehtiyojlari va rivojlanish xususiyatlarini inobatga olgan holda teng ta’lim olish imkoniyatlarini ta’minlashdan iborat. Zamonaviy ta’limning insonparvarlik, shaxsga yo‘naltirilganlik va ijtimoiy adolat tamoyillari ta’lim jarayonida xilma-xillikni tabiiy holat sifatida qabul qilish, har bir bolaning qadr-qimmatini e’tirof etish va uning ta’lim jarayonidagi faol ishtirokini ta’minlashni talab etmoqda.

Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv ta’limni rivojlantirishni faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarni umumiy ta’lim muhitiga jalb etish jarayoni sifatida talqin qilish yetarli emas. Inklyuziv ta’lim, avvalo, ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni shakllantirish, ya’ni o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, empatiya, hamkorlik, ijtimoiy mas’uliyat va inson qadrini e’zozlash kabi qadriyatlarni qaror toptirishni nazarda tutadi.

Inklyuziv madaniyatning shakllanishi ta’lim tashkilotining ichki muhitigina emas, balki oila, maktab, mahalla, mutaxassislar va keng jamoatchilik o‘rtasidagi hamkorlikning samaradorligiga ham bevosita bog‘liq. Ayniqsa, milliy tarbiya mazmunida mujassam bo‘lgan mehr-oqibat, kattaga hurmat, kichikka izzat, o‘zaro yordam, hamjihatlik, insonparvarlik va bag‘rikenglik kabi qadriyatlarni inklyuziv ta’lim mazmuni bilan uyg‘unlashtirish bugungi ta’lim amaliyoti uchun muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biridir.

Bundan tashqari, inklyuziv ta’limning rivojlanishi pedagogik jarayonga zamonaviy innovatsion metodlar, raqamli texnologiyalar, interfaol ta’lim vositalari va pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlashning yangi shakllarini joriy etishni talab qilmoqda. Biroq mazkur jarayonda pedagoglarning tayyorgarligi, metodik ta’minot, texnik imkoniyatlar, ta’lim muhitining moslashuvchanligi va turli mutaxassislar hamkorligini tashkil etish bilan bog‘liq qator muammolar ham mavjud.

Shu jihatdan, “Ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish: pedagogik shart-sharoitlar va innovatsion strategiyalar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi mazkur muammolarni ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan muhokama qilish, mavjud tajribalarni umumlashtirish, innovatsion yondashuvlarni tahlil qilish hamda ta’lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish uchun muhim ilmiy maydon sifatida namoyon bo‘ladi.

Konferensiyaning asosiy maqsadi ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari, ijtimoiy-pedagogik omillari va innovatsion strategiyalarini ilmiy-amaliy jihatdan tahlil qilish, milliy tarbiya va inklyuziv ta’lim uyg‘unligini ta’minlash, pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini aniqlash hamda ilg‘or tajribalarni ta’lim amaliyotiga joriy etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Konferensiyaning kutilayotgan natijalari:

Konferensiya yakunida:

- birinchidan, inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning pedagogik, psixologik va ijtimoiy asoslari bo‘yicha ilmiy qarashlar tizimlashtiriladi;
- ikkinchidan, milliy tarbiya va inklyuziv ta’limning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlash bo‘yicha amaliy yondashuvlar ishlab chiqiladi;

- uchinchidan, oila, maktab va mahalla hamkorligining inklyuziv ta’limni qo‘llab-quvvatlashdagi samarali mexanizmlari aniqlanadi;
- to‘rtinchidan, innovatsion metod va texnologiyalarni joriy etishdagi mavjud muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar shakllantiriladi;
- beshinchidan, pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlashning samarali shakllari ommalashtiriladi;
- oltinchidan, tarbiyaviy ishda inklyuziv muhitni rivojlantirish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi;
- yettinchidan, ilmiy tadqiqot natijalari va ilg‘or pedagogik tajribalarni ta’lim amaliyotiga joriy etish imkoniyatlari kengaytiriladi.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirish bugungi ta’lim tizimining faqat metodik emas, balki ijtimoiy, ma’naviy va pedagogik vazifasidir. Chunki haqiqiy inklyuziv muhit, avvalo, moddiy sharoit yoki maxsus vositalar bilan emas, balki insonning boshqa insonni qabul qilishi, hurmat qilishi va qo‘llab-quvvatlashi bilan shakllanadi.

Shu jihatdan, milliy tarbiya qadriyatlarini inklyuziv ta’lim bilan uyg‘unlashtirish, oila–maktab–mahalla hamkorligini mustahkamlash, pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish, innovatsion metod va texnologiyalardan samarali foydalanish hamda tarbiyaviy ishlarning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini kengaytirish inklyuziv ta’limni rivojlantirishning o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlari sifatida qaralishi lozim.

Mazkur konferensiya ana shu yo‘nalishlarda mavjud ilmiy izlanishlar va amaliy tajribalarni birlashtirish, muammolarni ochiq ilmiy muhokama qilish, samarali tajribalarni ommalashtirish va yangi ilmiy-amaliy tashabbuslarni shakllantirish uchun muhim imkoniyat yaratadi.

Konferensiyaning bosh g‘oyasi shundan iboratki, inklyuziv ta’lim bu faqat ta’lim olish imkoniyatini ta’minlash emas, balki har bir insonning jamiyatda o‘z o‘rnini topishi, o‘z qadrini his qilishi va boshqalar tomonidan qadrlanishini ta’minlaydigan inklyuziv madaniyatni shakllantirish jarayonidir.

Konferensiya doirasida ilgari suriladigan ilmiy g‘oyalar, innovatsion strategiyalar va amaliy tavsiyalar O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni yanada rivojlantirish, ta’lim jarayoni ishtirokchilarining inklyuziv kompetentligini oshirish va barcha bolalar uchun teng, qulay hamda insonparvar ta’lim muhitini yaratishga xizmat qilishi kutiladi.

Ibraimov Xolboy Ibragimovich
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti direktori, akademik

I

Milliy TARBIYA MAZMUNINI INKLYUZIV TA’LIMGA INTEGRATSIYA QILISHDA OILA, MAKTAB VA MAHALLA O‘RTASIDAGI HAMKORLIK

* * *

COOPERATION BETWEEN FAMILY, SCHOOL AND COMMUNITY IN INTEGRATING THE CONTENT OF NATIONAL UPBRINGING INTO INCLUSIVE EDUCATION

TA’LIM JARAYONI ISHTIROKCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Xolboy Ibraimov
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti direktori, pedagogika fanlari doktori, akademik

https://doi.org/10.5281/zenodo.22793057

Abstract. *Mazkur maqolada ta’lim jarayoni ishtirokchilari — o‘qituvchilar, o‘quvchilar va ota-onalarda inklyuziv madaniyatni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilinadi. Muallif inklyuziv ta’lim muhitini yaratishda institutsional, metodik va psixologik omillarning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rib chiqadi hamda ta’lim tashkilotlarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan asosiy shartlarni tizimlashtiradi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, pedagogik shart-sharoit, ta’lim jarayoni ishtirokchilari, maxsus ehtiyoj, inklyuziv muhit.*

Abstract. *This article analyzes the pedagogical conditions for developing an inclusive culture among participants of the educational process — teachers, students and parents. The author examines the interconnection of institutional, methodological and psychological factors in creating an inclusive learning environment and systematizes the key conditions necessary for the development of inclusive culture in educational institutions.*

Keywords: *inclusive education, inclusive culture, pedagogical conditions, participants of the educational process, special needs, inclusive environment.*

Zamonaviy ta’lim tizimini insonparvarlashtirish va demokratlashtirish jarayonlari inklyuziv ta’limni nafaqat tashkiliy, balki chuqur madaniy hodisa sifatida qarashni taqozo etmoqda. Inklyuziv madaniyat — bu ta’lim muassasasida barcha ishtirokchilarning, jumladan turli ehtiyojga ega bo‘lgan bolalarning, teng huquqli, hurmat va o‘zaro yordamga asoslangan munosabatlar tizimidir. Ushbu madaniyat shunchaki me’yoriy hujjatlar yoki moslashtirilgan infratuzilma orqali emas, balki barcha ishtirokchilarning qadriyat va munosabatlar darajasidagi o‘zgarishi orqali shakllanadi.

O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda inklyuziv ta’limni rivojlantirish borasida qator me’yoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilindi, ta’lim muassasalarida resurs xonalari tashkil etilmoqda, pedagog kadrlarni inklyuziv ta’lim asoslariga o‘qitish kengaymoqda. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, infratuzilmaviy va me’yoriy o‘zgarishlar o‘z-o‘zidan inklyuziv madaniyatning shakllanishini kafolatlamaydi — bunga alohida pedagogik shart-sharoitlar zarur.

Mazkur maqolaning maqsadi — ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni samarali shakllantirish uchun zarur bo‘lgan pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash va tizimlashtirishdan iborat.

Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, umumlashtirish, qiyosiy-tahliliy va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, xorijiy tajriba (Skandinaviya davlatlari, Buyuk Britaniya, Janubiy Koreya) va O‘zbekiston ta’lim muassasalaridagi amaliyot o‘rtasida qiyosiy tahlil o‘tkazildi.

Inklyuziv madaniyatni shakllantirishning asosiy pedagogik shart-sharoitlari

O‘tkazilgan tahlil natijasida quyidagi pedagogik shart-sharoitlar ajratildi:

1. Pedagog kadrlarning kasbiy-psixologik tayyorgarligi. Inklyuziv madaniyatning shakllanishida hal qiluvchi omil — pedagoglarning nafaqat metodik, balki psixologik jihatdan tayyor bo‘lishidir. O‘qituvchi turli ehtiyojga ega bolalar bilan ishlashda faqat maxsus metodikalarni bilishi emas, balki har bir bolaning individualligini qadrlash, farqlarni me’yor sifatida qabul qilish kabi qadriyat yo‘nalishiga ega bo‘lishi lozim. Shu sababli malaka oshirish kurslari tarkibiga nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy trening va supervizion mashg‘ulotlar kiritilishi zarur.

2. Ta’lim muhitining moslashuvchanligi va qulayligi. Jismoniy muhitning moslashtirilishi (pandus, maxsus jihozlar, vizual va taktil materiallar) inklyuziv madaniyatning moddiy asosini tashkil etadi. Biroq muhim shart — bu moslashuvning nafaqat me’yoriy talab, balki pedagogik jarayonning tabiiy qismi sifatida idrok etilishidir. Moslashuvchan o‘quv dasturlari, differensiallashtirilgan topshiriqlar va moslashtirilgan baholash mezonlari shu jihatning pedagogik ko‘rinishidir.

3. Hamkorlik va o‘zaro ta’sir madaniyatini rivojlantirish. Inklyuziv madaniyat individual emas, balki jamoaviy hodisa bo‘lib, u o‘qituvchi-o‘quvchi, o‘quvchi-o‘quvchi va maktab-oila munosabatlari tizimida namoyon bo‘ladi. Tengdoshlar guruhida o‘zaro yordam va hamkorlikka asoslangan pedagogik texnologiyalarni (kichik guruhlarda ishlash, tutorlik, loyihaviy faoliyat) qo‘llash bolalarning bir-birini qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

4. Oila va jamiyat bilan hamkorlikning institutsionallashuvi. Ota-onalarning ta’lim jarayoniga faol jalb etilishi, ularga maslahat va axborot yordamining tizimli tashkil etilishi inklyuziv madaniyatning barqarorligini ta’minlaydi. Maktab-oila hamkorligi tasodifiy tadbirlar emas, balki doimiy amal qiluvchi mexanizm (ota-onalar kengashi, maslahat xizmati, axborot platformalari) sifatida institutsionallashtirilishi lozim.

5. Boshqaruv darajasida inklyuziv siyosatni qo‘llab-quvvatlash. Ta’lim muassasasi rahbariyatining inklyuziv qadriyatlarga sodiqligi va buni amaliy qarorlar orqali namoyon etishi (resurslarni taqsimlash, pedagoglarni rag‘batlantirish, monitoring tizimini yo‘lga qo‘yish) inklyuziv madaniyatning yuqoridan qo‘llab-quvvatlanishini ta’minlaydi. Boshqaruv darajasidagi qo‘llab-quvvatlashsiz alohida pedagoglarning tashabbusi barqaror natija bermaydi.

Natijalar tahlili. Yuqorida ko‘rib chiqilgan shart-sharoitlarning o‘zaro bog‘liqligi shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv madaniyat faqat bitta omil — masalan, faqat pedagoglarni o‘qitish yoki faqat infratuzilmani moslashtirish — orqali shakllanmaydi. Bu murakkab, ko‘p bosqichli jarayon bo‘lib, u kadrlar tayyorgarligi, muhit, munosabatlar madaniyati, oila bilan hamkorlik va boshqaruv siyosatining uyg‘un birligini talab qiladi. Amaliyotda ushbu shart-sharoitlardan birortasining yetishmasligi butun tizimning samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Xulosa. Ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni shakllantirish uzoq muddatli va tizimli pedagogik jarayon bo‘lib, u quyidagi asosiy shart-sharoitlarga tayanadi: pedagog kadrlarning kasbiy-psixologik tayyorgarligi, moslashuvchan ta’lim muhiti, hamkorlik madaniyati, oila bilan institutsional hamkorlik va boshqaruv darajasidagi qo‘llab-quvvatlash. Ushbu shart-sharoitlarni majmuali tarzda amalga oshirish ta’lim muassasalarida barqaror inklyuziv madaniyatni shakllantirish imkonini beradi. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu shart-sharoitlarning har birini o‘lchash mumkin bo‘lgan mezonlarga aylantirish va ularning amaliy samaradorligini empirik baholash dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda:

❖ Inklyuziv madaniyat ta’lim jarayoni ishtirokchilarining bilim, qadriyat, munosabat va amaliy faoliyatini birlashtiruvchi yaxlit pedagogik fenomen bo‘lib, uni rivojlantirish ta’lim oluvchilarning individual farqlarini tan olish, hurmat qilish va ular uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratishga asoslanadi. Inklyuziya ta’lim tizimini barcha o‘quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirishni talab etadi.

❖ Ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning muhim pedagogik shart-sharoiti pedagoglarning inklyuziv kompetentligini shakllantirishdir. Pedagogning inklyuziv qadriyatlarni qabul qilishi, turli ehtiyojlarni anglashi, moslashuvchan pedagogik texnologiyalarni tanlay olishi va ijobiy psixologik muhit yarata bilishi inklyuziv ta’lim samaradorligini belgilaydi.

❖ Innovatsion pedagogik strategiyalar inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning samarali vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Xususan, kooperativ ta’lim, loyihaviy ta’lim, keys-stadi, refleksiv yondashuv va raqamli texnologiyalar ta’lim oluvchilarda o‘zaro hurmat, hamkorlik, muloqot, ijtimoiy mas’uliyat va turlilikni qadrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi.

❖ Inklyuziv madaniyatni barqaror rivojlantirish tizimli va uzluksiz yondashuvni talab etadi. Bunda ta’lim muassasasi, oila, pedagoglar, psixologlar va jamoatchilikning hamkorligi, inklyuziv muhitni muntazam monitoring qilish hamda ta’lim jarayonini doimiy takomillashtirib borish muhim ahamiyatga ega. Shu bois inklyuziyani bir martalik tadbir emas, balki ta’lim muhiti va munosabatlarini muntazam transformatsiya qilib boruvchi uzluksiz pedagogik jarayon sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Тавсиялар:

- **Ta’lim muassasalarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning yaxlit pedagogik tizimini joriy etish** tavsiya etiladi. Unda inklyuziv qadriyatlar, bag‘rikenglik, o‘zaro hurmat, tenglik va hamkorlikni shakllantirishga qaratilgan ta’limiy-tarbiyaviy tadbirlar muntazam tashkil etilishi zarur. Inklyuziyani butun ta’lim muhitini qamrab oluvchi jarayon sifatida tashkil etish xalqaro yondashuvlarga ham mos keladi.

Pedagoglarning inklyuziv kompetentligini muntazam rivojlantirish maqsadida malaka oshirish kurslari, amaliy seminarlar, treninglar, master-klasslar va tajriba almashish maydonlarini ko‘paytirish lozim. Bunda differensial ta’lim, individual yondashuv, inklyuziv muloqot va zamonaviy pedagogik texnologiyalarga alohida e’tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Innovatsion pedagogik texnologiyalarni inklyuziv ta’lim maqsadlariga yo‘naltirish tavsiya etiladi. Xususan, loyihaviy va kooperativ ta’lim, keys-stadi, muammoli ta’lim, refleksiv metodlar hamda raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish orqali ta’lim oluvchilarning faol ishtiroki, o‘zaro hamkorligi va ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish mumkin. UNESCO materiallarida ham o‘qituvchilarning hamkorlikda rejalashtirishi, tajriba almashishi va inklyuziv amaliyotlarni birgalikda takomillashtirishi muhimligi ta’kidlangan.

Inklyuziv madaniyatning rivojlanish darajasini muntazam monitoring qilish va baholash tizimini ishlab chiqish zarur. Bunda ta’lim oluvchilarning ta’lim jarayonidagi ishtiroki, o‘zaro munosabatlari, jamoaga mansublik hissi, pedagogik muhitning qulayligi va ta’lim imkoniyatlarining tengligi kabi mezonlar asos qilib olinishi maqsadga muvofiq. Bu yondashuv ta’lim muassasasida mavjud to‘siqlarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha aniq chora-tadbirlarni belgilash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. *Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.* – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 295–297-b.
2. Mirziyoev Sh.M. *Yangi O‘zbekiston demokratik o‘zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda.* – Toshkent: O‘qituvchi MU MChJ, 2021. – 7-b.
3. Ibraimov X., Kuronov M., Fozilov J., Zaripov F. *Ota-ona – murabbiy.* – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2024. – 220 b.
4. Ibraimov X. va boshq. *Najot tarbiyada.* – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2025. – 60 b.
5. Ibraimov X. va boshq. *Go‘zal xulq modellari.* – Toshkent: Ilm ziyo zakovat, 2025. – 80 b.
6. Ibraimov X. va boshq. *Ma’naviy-axloqiy tarbiya metodlari.* – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2025. – 68 b.
7. Selevko G.K. *Sovremennye obrazovatelnye texnologii.* – Moskva: Narodnoe obrazovanie, 1998. – 256 s.
8. *Pedagogik atamalar lug‘ati.* Tuzuvchi mualliflar: R.X. Djuraev, O‘.Q. Tolipov, R.G‘. Safarova va boshq. – Toshkent: Fan, 2008. – 193 b.

TALABALARDA UMUMINSONIY QADRIYATLARGA OID KOMPETENTLILIKNI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Abdug‘aniyev Ozod Tursunboy o‘g‘li
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti
Ilmiy kotibi PhD., professor
https://doi.org/10.5281/zenodo.22746586

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oliy ta’lim talabalarida umuminsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilikni rivojlantirish imkoniyatlari nazariy-metodologik jihatdan tizimlashtirilgan. Tadqiqotning maqsadi qadriyat haqidagi bilimni talabaning asoslangan tanlovi, mas’uliyatli xulqi va refleksiyasi bilan bog‘laydigan didaktik mexanizmlarni aniqlash hamda ularni tashxislash uchun operatsion mezonlarni taklif etishdan iborat. Tadqiqot dizayni tuzilmali integrativ adabiyotlar sharhi va yo‘naltirilgan sifat kontent-tahliliga asoslandi. 2026-yil avgust-sentabr oylarida Lex.uz, BMT, UNESCO, OECD va Yevropa Kengashining rasmiy manbalari, shuningdek, bibliografik rekvizitlari tekshiriladigan ilmiy nashrlar maqsadli qidirildi. Oldindan belgilangan kiritish va chiqarish mezonlari asosida 21 ta hujjatdan iborat nazariy korpus shakllantirildi. Tahlil natijasida yetti didaktik imkoniyat aniqlandi: mazmuniy-semantik integratsiya, muammoli-aksiologik tanlov, dialogik va madaniyatlararo o‘rganish, ijtimoiy-amaliy faoliyat, refleksiv individuallashtirish, raqamli-axborot etikasi hamda mezonli baholash va teskari aloqa. Ular “anglash - qadrlash - tanlash - faoliyat - refleksiya” sikliga birlashtirildi. Kompetentlilikning kognitiv-analitik, aksiologik-motivatsion, emotsional-refleksiv va faoliyat-xulqiy komponentlari kuzatiladigan indikatorlar bilan operatsionlashtirildi. Ilmiy yangilik didaktik imkoniyat, pedagogik shart-sharoit va kutiladigan o‘quv natijasining bir-biridan ajratilgani, har bir mexanizm uchun dalillovchi talaba faoliyati ko‘rsatilgani bilan belgilanadi. Amaliy natijalar professor-o‘qituvchilarga turli fanlarda qadriyatga yo‘naltirilgan topshiriq, loyiha va baholash mezonlarini konstruktiv muvofiqlashtirish, keyingi tajriba-sinovni esa tekshiriladigan indikatorlar asosida loyihalash imkonini beradi. Taklif etilgan model konseptual bo‘lib, uning samaradorligi ushbu maqolada empirik jihatdan da’vo qilinmaydi; ekspert bahosi, pilot sinov va nazoratli tajriba keyingi tekshiruv bosqichlari sifatida asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *umuminsoniy qadriyatlar, kompetentlilik, didaktik imkoniyat, aksiologik yondashuv, axloqiy tanlov, refleksiya, ijtimoiy-amaliy ta’lim, mezonli baholash*

Globallashuv, raqamli kommunikatsiya va akademik mobillik turli qarashlar, manfaatlar hamda madaniy tajribalarni bir makonda to‘qnash-tirmoqda. Bunday sharoitda oliy ta’limning vazifasi talabaga faqat kasbiy bilim berish bilan cheklanmaydi. Talaba inson qadr-qimmati, erkinlik, adolat, tenglik, tinchlik, bag‘rikenglik, hamjihatlik va mas’uliyat mezonlari asosida axborotni baholashi, ziddiyatli vaziyatda dalillangan qaror qabul qilishi hamda qarorining boshqalarga ta’sirini oldindan ko‘ra olishi zarur. Mazkur ehtiyoj umuminsoniy qadriyatlarni deklarativ mavzu emas, o‘quv faoliyatida namoyon bo‘ladigan kompetentlilik sifatida ko‘rishni talab etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining muqaddimasida inson huquq va erkinliklariga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga, demokratiya, erkinlik, tenglik, ijtimoiy

adolat va birdamlikka sodiqlik e’tirof etilgan; inson, uning hayoti, erkinligi, sha’ni va qadr-qimmati oliy qadriyat sifatida belgilangan [1]. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ta’limning insonparvarlik, demokratik xususiyati va uzluksizligi mustahkamlangan [2]. Oliy ta’limni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi nazariy bilimdan amaliy ko‘nikmaga o‘tish, talabaning mustaqil faoliyati va ta’lim sifatini kuchaytirishni nazarda tutadi [3]. “O‘zbekiston - 2030” strategiyasi hamda 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlar bo‘yicha islohotlarni davom ettirishga doir hujjatlar ta’lim, yoshlar salohiyati va inson kapitalini rivojlantirishni davlat siyosatining muhim yo‘nalishi sifatida belgilaydi [4; 5]. Demak, qadriyatli mazmunni talabaning real tanlovi va faoliyatiga ko‘chirish milliy ta’lim siyosatining umumiy mantig‘iga mos keladi.

Xalqaro hujjatlarda ham qadriyaviy natija ta’lim sifatining tarkibiy qismi sifatida talqin etiladi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi insonning teng qadr-qimmati va ajralmas huquqlarini umumiy axloqiy-huquqiy asos qilib belgilaydi [6]. Barqaror rivojlanish maqsadlarining 4.7-vazifasi barqaror rivojlanish, inson huquqlari, tinchlik, global fuqarolik va madaniy xilma-xillikni ta’lim natijalari bilan bog‘laydi [7]. UNESCO global fuqarolik ta’limida kognitiv, ijtimoiy-emotsional va xulqiy sohalarning yaxlitligini ta’kidlaydi [8], OECD global kompetentlikni global va madaniyatlararo masalalarni tahlil qilish, boshqa nuqtayi nazarni tushunish, samarali muloqot va umumiy farovonlik yo‘lida harakat qilish qobiliyati sifatida izohlaydi [9]. Yevropa Kengashi demokratik madaniyat kompetensiyalarini qadriyatlar, munosabatlar, ko‘nikmalar, bilim va tanqidiy tushunish birligida ifodalaydi [10]. UNESCOning 2023-yilgi tavsiyasi esa tinchlik, inson huquqlari va barqaror rivojlanish uchun ta’limni siyosat, o‘quv dasturi, pedagogika va ta’lim muhitini qamrab oluvchi tizimli vazifa sifatida yangiladi [11].

Mavjud adabiyotlarda qadriyatlarning mazmuni, global va madaniyatlararo kompetensiyalarning tarkibi keng yoritilgan bo‘lsa-da, uchta metodik bo‘shliq saqlanib qoladi. Birinchidan, nazariy konstruktlar ko‘pincha auditoriyada bajariladigan aniq harakatlar bilan bog‘lanmaydi. Ikkinchidan, didaktik imkoniyat, uni qo‘llab-quvvatlovchi institutsional sharoit va kutiladigan natija bir xil tushuncha sifatida qo‘llanadi. Uchinchidan, taklif etilgan komponentlar kuzatiladigan indikator va dalil manbalari bilan operatsionlashtirilmagani sababli keyingi empirik tekshiruv uchun tayyor o‘lchov mantig‘i yuzaga kelmaydi.

Tadqiqotning maqsadi - talabalarda umuminsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilikni rivojlantirishning didaktik imkoniyatlarini nazariy manbalar asosida aniqlash, ularni yagona rivojlanish sikliga birlashtirish va model komponentlarini tashxislanadigan ko‘rsatkichlarga aylantirish. Maqsaddan kelib chiqib quyidagi savollar qo‘yildi: (1) aksiologik va kompetensiyaviy nazariyalar mazkur sifatning qaysi tarkibiy belgilarini asoslaydi? (2) oliy ta’limda qaysi didaktik mexanizmlar bilimni qadriyaviy tanlov va xulqqa aylantiradi? (3) ushbu o‘zgarishni qanday mezon, indikator va dalil manbalari orqali empirik tekshirish mumkin?

Tadqiqot tuzilmali integrativ adabiyotlar sharhi hamda yo‘naltirilgan sifat kontent-tahlili shaklida amalga oshirildi. Integrativ sharh turli tipdagi nazariy, me’yoriy va metodik manbalarni bitta muammo doirasida qiyoslashga imkon beradi [20]. Yo‘naltirilgan kontent-tahlilda dastlabki kodlar tadqiqot savollari va mavjud nazariyalardan olinadi, yangi mazmun uchraganda kodlar aniqlashtiriladi [21]. Ushbu dizayn didaktik imkoniyatlarni konseptual asoslash uchun mos, ammo u pedagogik samaradorlikni o‘lchaydigan tajriba dizayni emas. Shu sababli tadqiqotda tanlanma, respondent, intervensiya yoki miqdoriy natija mavjud emas.

Manbalar 2026-yil avgust-sentabr oylarida maqsadli ravishda qidirildi. Milliy me’yoriy hujjatlar Lex.uz bazasidan, xalqaro konseptual hujjatlar BMT, UNESCO, OECD va Yevropa

Kengashining rasmiy resurslaridan olindi. Ilmiy asarlar nashriyot rekvizitlari yoki DOI orqali bibliografik jihatdan tekshirildi. Qidiruv birikmalari o‘zbek, ingliz va rus tillarida qo‘llandi: “umuminsoniy qadriyatlar”, “qadriyaviy kompetentlik”, “universal human values”, “values education”, “global competence”, “intercultural competence”, “service-learning”, “reflective learning”, “aksiologicheskaya kompetentnost” va mazmunan yaqin variantlar. Qidiruv tizimli sharhning barcha bazalarni qamrab oluvchi protokoli sifatida emas, nazariy konstruktning turli qatlamlarini ochishga qaratilgan maqsadli tanlov sifatida tashkil etildi.

Kiritish mezonlari quyidagicha belgilandi: manba (a) umuminsoniy qadriyat, global, demokratik yoki madaniyatlararo kompetentlikning mazmunini ochishi; (b) oliy ta’limga tatbiq etilishi mumkin bo‘lgan didaktik mexanizmni asoslashi; (c) me’yoriy hujjat bo‘lsa rasmiy, ilmiy manba bo‘lsa tekshiriladigan bibliografik rekvizitga ega bo‘lishi; (d) tahlil korpusidagi boshqa manbaga nisbatan mustaqil konseptual hissa qo‘shishi kerak edi. Dublikatlar, faqat publitsistik tavsif beruvchi materiallar, muallifi yoki nashr rekvizitlari aniqlanmaydigan matnlar va oliy ta’limdagi qadriyaviy faoliyat bilan bog‘lab bo‘lmaydigan manbalar chiqarildi.

Tahlil besh bosqichda bajarildi. Birinchi bosqichda har bir manbaning bibliografik va institutsional rekvizitlari tekshirildi. Ikkinchi bosqichda matnlardan besh birlik ajratildi: qadriyat ta’rifi, kompetensiya tarkibi, talaba bajaradigan harakat, pedagogik mexanizm va natijani ko‘rsatuvchi dalil. Uchinchi bosqichda mazmun “o‘quv mazmuni”, “metod”, “faoliyat shakli”, “vosita”, “ta’lim muhiti”, “baholash va teskari aloqa” kodlari bo‘yicha guruhlandi. To‘rtinchi bosqichda o‘xshash kodlar birlashtirilib, har bir didaktik imkoniyat uchun “mexanizm → talaba harakati → kuzatiladigan dalil” zanjiri tuzildi. Beshinchi bosqichda hosil bo‘lgan toifalar to‘rt komponent va besh bosqichli rivojlanish sikli bilan qiyoslandi; nazariy jihatdan asoslanmagan yoki bir-birini takrorlovchi toifalar yakuniy matritsaga kiritilmadi.

Kodlash bitta tadqiqotchi tomonidan bajarilgani sababli kodlovchilararo ishonchlilik koeffitsienti hisoblanmadi. Subyektiv talqin xavfini kamaytirish uchun har bir yakuniy toifa kamida ikki turdagi manbaga - konseptual yoki me’yoriy asos va didaktik mexanizmni tushuntiruvchi manbaga - tayantirildi; kategoriyalarning ta’rifi va dalillari analitik matritsada saqlandi. Bu tartib xulosalarning izchilligini oshiradi, biroq mustaqil ekspert kodlashi o‘rnini bosmaydi.

Kontent-tahlil natijasida umuminsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilik talabaning inson qadr-qimmati, erkinlik, adolat, tenglik, tinchlik, bag‘rikenglik, hamjihatlik, mas’uliyat va barqaror rivojlanishga doir bilim, shaxsiy qadriyaviy munosabat, emotsional javob, axloqiy tanlov va refleksiv o‘zini boshqarishni o‘quv, kasbiy hamda ijtimoiy vaziyatda safarbar eta olishiga asoslangan integrativ sifat sifatida belgilandi. Mazkur ta’rifda “bilish” yakuniy natija emas; bilim vaziyatni tahlil qilish, boshqa insonning qadrini hisobga olish va mas’uliyatli faoliyatni asoslash vositasidir.

M. Rokeach qadriyatni muayyan xulq usuli yoki yakuniy holatni muqobilidan afzal ko‘rishga oid barqaror e’tiqod sifatida tushuntirib, maqsad va unga eltuvchi vosita o‘rtasidagi farqni ko‘rsatadi [12]. S. Schwartz nazariyasida qadriyatlar motivatsion maqsadlarni ifodalaydi va bir-biri bilan muvofiqlik yoki ziddiyat munosabatiga kirishadi [13]. Didaktik jihatdan bu ikki yondashuv talabani tayyor axloqiy javobni takrorlashga emas, qadriyatlar to‘qnashuvini, manfaatdor tomonlarni va oqibatlarni tahlil qilishga yo‘naltiradi. J. Banks identitet, xilma-xillik va demokratik ishtirokni bog‘laydi [14]; D. Deardorff esa hurmat, ochiqlik va qiziquvchanlikdan boshlanadigan madaniyatlararo rivojlanishni ichki va tashqi natijalarga olib boruvchi jarayon sifatida ko‘rsatadi [15]. Shu bois kompetentlilik bir martalik “tarbiyalanganlik” holati emas, turli

vaziyatlarda qayta namoyon bo‘ladigan va refleksiya bilan chuqurlashadigan dinamik tuzilma sifatida talqin qilindi.

Kodlarning qiyosiy sintezi yettita didaktik imkoniyatni ajratishga olib keldi. “Didaktik imkoniyat” deganda o‘quv maqsadi, mazmuni, topshirig‘i, talaba faoliyati va baholashni muayyan qadriyaviy natija atrofida bog‘lashga xizmat qiladigan pedagogik resurs tushunildi. U avtomatik ta’sir emas: imkoniyat faqat maqsadga muvofiq loyihalangan topshiriq, xavfsiz dialog, izchil teskari aloqa va talabaning faol ishtiroki mavjud bo‘lganda rivojlantiruvchi mexanizmga aylanadi.

2-jadval.

Didaktik imkoniyatlar, mexanizmlar va kuzatiladigan dalillar

Didaktik imkoniyat	Rivojlantiruvchi mexanizm	Metod va vositalar	Talaba faoliyatining kuzatiladigan dalili
1. Mazmuniy-semantik integratsiya	Fan mazmunidagi insoniy oqibat va qadriyaviy mezonni ochish	Integrativ savol, kasbiy keys, huquqiy va badiiy matn qiyosi	Qarorda qaysi qadriyat ishtirok etishini aniqlaydi; fan dalili bilan axloqiy mezonni bog‘laydi
2. Muammoli-aksiologik tanlov	Qadriyatlar ziddiyatini manfaatdor tomonlar va oqibatlar asosida yechish	Axloqiy dilemma, muammoli vaziyat, pozitsion debat, qaror xaritasi	Muqobil yechimlarni qiyoslaydi; tanlovini dalil, huquq va oqibat bilan asoslaydi
3. Dialogik va madaniyatlararo o‘rganish	Boshqa nuqtayi nazarni tan olish va hurmatli muloqotda ma’noni kelishish	Sokratik seminar, rol almashish, hamkorlikdagi tahlil, madaniyatlararo suhbat	Qarshi fikrni buzmasdan qayta ifodalaydi; stereotipni aniqlaydi; umumiy yechim yaratadi
4. Ijtimoiy-amaliy faoliyat	Qadriyatni real ehtiyojga javob beruvchi faoliyatda sinash	Service-learning, volontyorlik, ijtimoiy yoki ekologik loyiha, hamjamiyat bilan hamkorlik	Majburiyatini bajaradi; manfaatdor tomon fikrini hisobga oladi; faoliyat natijasini hujjatlashtiradi
5. Refleksiv individuallashtirish	Shaxsiy tajriba, motiv va qadriyatlar ierarxiyasini anglash	Refleksiv kundalik, biografik esse, portfolio, individual rivojlanish rejasi	Tanlov motivini ochadi; qarashidagi o‘zgarishni dalil bilan tushuntiradi; keyingi maqsadni belgilaydi
6. Raqamli-axborot etikasi	Raqamli xatti-harakat oqibatini inson qadr-qimmati va javobgarlik mezonida baholash	Media keys, faktlarni tekshirish, maxfiylik ssenariysi, algoritmik tarafkashlik tahlili	Manba ishonchliligini tekshiradi; zararli stereotip yoki manipulyatsiyani aniqlaydi; mas’uliyatli ulashish qarorini asoslaydi
7. Mezonli baholash va teskari aloqa	Kutiladigan qadriyaviy faoliyatni ochiq indikatorlar orqali boshqarish	Analitik rubrika, o‘zini va tengdoshini baholash, portfolio konferensiyasi, rivojlantiruvchi fikr	Dalilga tayangan holda o‘z darajasini belgilaydi; teskari aloqa asosida qaror yoki xulq strategiyasini tuzatadi

Birinchi imkoniyat qadriyaviy mazmunni alohida “tarbiya soati” bilan cheklamaydi. Masalan, texnika fanida xavfsizlik va inson manfaatlari, iqtisodda adolatli taqsimot, tibbiyotda

rozilik va maxfiylik, pedagogikada inklyuzivlik, axborot texnologiyalarida shaxsiy ma’lumot va algoritmik tarafkashlik o‘quv natijasiga aylantirilishi mumkin. Konstruktiv muvofiqlashtirish tamoyiliga ko‘ra, maqsadda “adolatli qarorni asoslaydi” deyilsa, mazmun, topshiriq va baholash ham aynan shu faoliyatni talab qilishi kerak [16].

Ikkinchi va uchinchi imkoniyatlar qadriyatni tayyor hukm sifatida emas, dalil va dialog vositasida o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Qadriyatli dilemma bitta “to‘g‘ri” javobni topish uchun emas, qarorning kimga qanday ta’sir qilishini, qaysi huquq va majburiyatlar to‘qnashayotganini hamda tanlangan yechimning cheklovini ko‘rsatish uchun tuziladi. Dialog jarayonida talaba boshqa pozitsiyani aniq ifodalashi, kamsituvchi umumlashtirishni ajratishi va o‘z fikrini yangi dalil asosida qayta ko‘rib chiqishi lozim. Bunda pedagog bahs hakami emas, dalil sifati va hurmatli muloqot me’yorini boshqaruvchi moderator vazifasini bajaradi.

To‘rtinchi imkoniyat faoliyatni real ijtimoiy ehtiyoj bilan bog‘laydi. Tajribaviy o‘rganish siklida konkret tajriba kuzatish va refleksiya, tushunchalashtirish hamda yangi vaziyatda sinash bilan bog‘langandagina ta’limiy mazmun kasb etadi [17]. Transformativ o‘rganishda esa shaxs odatdagi taxminlarini tanqidiy ko‘rib chiqib, yangi ma’no doirasini shakllantiradi [18]. Service-learning yondashuvida ham jamoaga xizmat qilishning o‘zi yetarli emas; ehtiyojni hamkor bilan aniqlash, faoliyat va akademik maqsadni uyg‘unlashtirish, yakunda tajribani tahlil qilish zarur [19]. Shu sababli volontyorlik soati emas, talabaning mas’uliyatni bajarishi, hamkor fikrini hisobga olishi va oqibatni baholashi dalil sifatida olinadi.

Beshinchi imkoniyat tashqi talabni shaxsiy ma’no bilan bog‘laydi; oltinchisi esa qadriyaviy tanlovni raqamli muhitga ko‘chiradi. Raqamli keysda faktni aniqlashdan tashqari, axborotni ulashishning qadr-qimmat, maxfiylik, xavfsizlik va adolatga ta’siri tahlil qilinadi. Yettinchi imkoniyat qolgan mexanizmlarni boshqaradi: ochiq rubrika talaba nimani “bilishi” emas, qanday dalil keltirishi, boshqa nuqtayi nazarni qanday hisobga olishi, tanlovini qanday amalga oshirishi va qanday refleksiya qilishini ko‘rsatadi.

Aniqlangan didaktik imkoniyatlar chiziqli tadbirlar ro‘yxati emas, “anglash - qadrlash - tanlash - faoliyat - refleksiya” siklida ishlaydi (1-rasm). Anglash bosqichida tushuncha, kontekst va manfaatdor tomonlar aniqlanadi. Qadrlash bosqichida muammo talabaning tajribasi va inson qadriga munosabati bilan bog‘lanadi. Tanlash bosqichida muqobillar qiyoslanib, dalillangan qaror olinadi. Faoliyat bosqichida qaror loyiha, muloqot yoki kasbiy xatti-harakatda namoyon bo‘ladi. Refleksiyada motiv, natija, kutilmagan oqibat va keyingi rivojlanish vazifasi tahlil qilinadi. Yangi, murakkabroq vaziyat siklni qayta boshlaydi.

Model to‘rt o‘zaro bog‘liq komponentda operatsionlashtirildi. Kognitiv-analitik komponent qadriyat tushunchasi va vaziyatni tahlil qilishni; aksiologik-motivatsion komponent qadriyatning shaxsiy ahamiyati va barqaror motivni; emotsional-refleksiv komponent empatiya, nuqtayi nazarni qabul qilish va o‘z tajribasini baholashni; faoliyat-xulqiy komponent esa qadriyatni qaror, muloqot va ijtimoiy faoliyatda namoyon etishni qamrab oladi. Komponentlarning har biri alohida test natijasi emas; ularning birligi kompetentlilikning vaziyatda safarbar etilishini ko‘rsatadi.

2-jadval.

Komponentlar, mezonlar, indikatorlar va taklif etilayotgan dalil manbalari

Komponent	Mezon	Kuzatiladigan indikatorlar	Tashxis uchun dalil manbalari
Kognitiv-analitik	Qadriyat mazmunini tushunish va vaziyatni ko‘p omilli tahlil qilish	Tushunchalarni farqlaydi; manfaatdor tomon, huquq, majburiyat va oqibatni aniqlaydi; milliy va universal mezonni qiyoslaydi	Vaziyatli topshiriq; ochiq javobli test; konsept xaritasi; dalillash rubrikasi
Aksiologik-motivatsion	Qadriyatning shaxsiy ahamiyati va tanlov motivining izchilligi	Ustuvor qadriyatni nomlaydi; nima sababdan muhimligini asoslaydi; tashqi talab va ichki e’tiqodni farqlaydi	Dilemma bo‘yicha yozma asos; qadriyatlarni saralash vazifasi; yarim tuzilmali suhbat; motivatsion rubrika
Emotsional-refleksiv	Boshqa inson holatini hisobga olish va o‘z qarorini tanqidiy qayta ko‘rish	Boshqa nuqtayi nazarni aniq ifodalaydi; hissiy ta’sirni nomlaydi; xato va cheklovni tan oladi; keyingi o‘zgarish maqsadini belgilaydi	Refleksiv esse yoki kundalik; perspektiva olish topshirig‘i; portfolio izohi; o‘zini va tengdoshini baholash
Faoliyat-xulqiy	Qadriyatni barqaror va mas’uliyatli harakatda namoyon etish	Qarorni amalda bajaradi; hurmatli muloqot qiladi; rol va majburiyatni ado etadi; ijtimoiy natijani hamkor bilan baholaydi	Kuzatuv varaqasi; loyiha portfoliosi; hamkor fikri; mahsulot va jarayon rubrikasi

Keyingi empirik tadqiqot uchun har bir indikatorni 0-3 ballik analitik rubrikada baholash mumkin: 0 - dalil yo‘q yoki mazmunga zid harakat; 1 - qisman va tashqi yordam bilan namoyon bo‘lish; 2 - asoslangan, ammo vaziyatlararo barqaror bo‘lmagan namoyon; 3 - mustaqil, dalillangan va yangi vaziyatga ko‘chiriladigan namoyon. Komponent balli indikatorlar yig‘indisini maksimal mumkin bo‘lgan ballga nisbatan foizda ifodalashi mumkin. Biroq daraja chegaralari, umumiy indeks va talqin me’yorlari pilot ma’lumotlar hamda psixometrik tahlildan oldin “tasdiqlangan shkala” sifatida qo‘llanmasligi kerak.

Didaktik imkoniyatlarni amalga oshirish shartlari. Tahlilda ayrim omillar bevosita didaktik imkoniyat emas, uni ishga tushiruvchi pedagogik shart sifatida ajratildi. Birinchi shart - konstruktiv muvofiqlik: maqsad, topshiriq va baholash bitta kuzatiladigan faoliyatga yo‘naltirilishi kerak [16]. Ikkinchi shart - psixologik va kommunikativ xavfsizlik: talaba kamsitilishdan qo‘rqmasdan dalil keltira olishi, biroq nafrat yoki inson qadrini kamsituvchi fikr “shaxsiy pozitsiya” sifatida me’yorlashtirilmasligi lozim. Uchinchi shart - pedagogning fasilitatorlik va axloqiy moderatsiya kompetensiyasi. To‘rtinchi shart - ta’lim muassasasidagi adolatli baholash, akademik halollik, inklyuzivlik va talabalar ovozini qo‘llab-quvvatlovchi muhit. Beshinchi shart - mahalla, nodavlat tashkilot, ish beruvchi yoki madaniyat muassasasi bilan hamkorlikning bir martalik tadbir emas, umumiy maqsad, rollar, javobgarlik va teskari aloqaga ega dastur sifatida qurilishi.

Olingan natijalar qadriyat nazariyasi va kompetensiyaviy ta’lim o‘rtasidagi metodik uzilishni qisqartiradi. Rokeach va Schwartz qadriyatning e’tiqod, motivatsion maqsad va ziddiyatli tuzilishini ochadi [12; 13], ammo bu tushuntirishning o‘zi o‘quv topshirig‘ini bermaydi. UNESCO, OECD va Yevropa Kengashi kognitiv, ijtimoiy-emotsional, xulqiy hamda demokratik faoliyat natijalarini belgilaydi [8-11], biroq ularni har bir oliy ta’lim fani uchun aynan ko‘chirish mumkin emas. Mazkur tadqiqotning sintezi nazariy mezonni didaktik zanjirga aylantiradi: qadriyatli muammo tanlanadi, talaba aniq faoliyat bajaradi, faoliyatning sifati kuzatiladigan dalil bilan baholanadi.

Taklif etilgan yetti imkoniyat o‘zaro almashinmaydi. Mazmuniy integratsiya “nimani o‘rganish”ni; muammoli tanlov va dialog “qanday fikrlash va muloqot qilish”ni; ijtimoiy-amaliy faoliyat “qanday harakat qilish”ni; refleksiya “tajribadan qanday ma’no chiqarish”ni; raqamli etika “qadriyatni qaysi yangi muhitga ko‘chirish”ni; mezonli baholash esa “rivojlanish dalilini qanday aniqlash”ni boshqaradi. Tarbiyaviy muhit va institutsional hamkorlik bu imkoniyatlarning o‘zi emas, ularning barqaror ishlash shartidir. Ushbu farqlash pedagogik tadbirlar ro‘yxatini mexanizm va natija bilan adashtirishning oldini oladi.

To‘rt komponentli tuzilmaning afzalligi uning tashxisga yo‘naltirilganida. Masalan, talaba inson huquqlariga oid tushunchani to‘g‘ri izohlashi kognitiv-analitik natijani ko‘rsatishi mumkin, lekin bahsda boshqa fikrni kamsitishi faoliyat-xulqiy komponentdagi uzilishni ochadi. Xuddi shuningdek, talaba bag‘rikenglikni qadrlashini bildirishi, ammo stereotipni payqamasligi mumkin. Shu sababli kompetentlilikni faqat so‘rovnoma yoki o‘zini baholash bilan o‘lchash yetarli emas; vaziyatli topshiriq, kuzatuv, loyiha mahsuloti, refleksiv matn va hamkor fikri kabi turli dalillar triangulyatsiyasi kerak.

Maqolaning ilmiy yangiligi uch natijada ifodalanadi. Birinchidan, nazariy va me’yoriy manbalar oldindan belgilangan mezonlar asosida tanlanib, yetti didaktik imkoniyat yagona “mexanizm → talaba harakati → dalil” algoritmida tizimlashtirildi. Ikkinchidan, didaktik imkoniyat pedagogik shart va kutiladigan natijadan tushunchaviy jihatdan ajratildi. Uchinchidan, to‘rt komponent kuzatiladigan indikator va dalil manbalari bilan operatsionlashtirilib, nazariy modelni empirik tekshirish uchun aniq protokol taklif etildi. Shu jihatlar maqolani umuminsoniy qadriyatlar mazmuni yoki umumiy pedagogik strategiyalarni tavsiflash bilan cheklangan avvalgi ishlardan farqlaydi. Agar muallifning oldingi nashridagi jadval, matn yoki ma’lumotdan foydalanilsa, jurnalga topshirishda o‘sha manba aniq keltirilishi va yangi tahlilning farqi tahririyatga ochiq bayon qilinishi lozim.

Tadqiqotning birinchi cheklovi - fokuslangan nazariy korpus barcha milliy va xalqaro adabiyotlarni to‘liq qamrab olmaydi. Ikkinchi cheklov - kodlash bitta tadqiqotchi tomonidan bajarilgan; shu bois toifalarning boshqa tadqiqotchi tomonidan aynan takrorlanishi tekshirilmagan. Uchinchi cheklov - to‘rt komponent, indikatorlar va besh bosqichli sikl nazariy sintez mahsuli bo‘lib, talaba tanlanmasida validatsiyadan o‘tkazilmagan. Shuning uchun ushbu maqoladan modelning samaradorligi, sababiy ta’siri yoki statistik ustunligi haqida xulosa chiqarish mumkin emas.

Empirik tekshiruv ketma-ket to‘rt bosqichda rejalashtirilishi maqsadga muvofiq. Dastlab predmet, pedagogika va o‘lchash bo‘yicha mustaqil ekspertlar indikatorlarning mazmuniy mosligini baholaydi; I-CVI va S-CVI ko‘rsatkichlari hisoblanib, noaniq bandlar qayta ishlanadi. Ikkinchi bosqichda kichik pilot guruhda topshiriq tushunarliligi, bajarish vaqti, rubrikaning ichki muvofiqligi hamda ikki baholovchi bo‘lsa, baholovchilararo kelishuv tekshiriladi. Uchinchi bosqichda kuch tahlili bilan aniqlangan yetarli tanlanmada tajriba va taqqoslash guruhlari uchun

oldingi, keyingi va imkon qadar kechiktirilgan o‘lchov o‘tkaziladi. To‘rtinchi bosqichda boshlang‘ich farqni hisobga oluvchi ANCOVA yoki takroriy o‘lchovli aralash model, ishonch oralig‘i va Hedges g kabi effekt kattaligi beriladi. Sifatli intervyu, portfolio va kuzatuv natijalari miqdoriy o‘zgarishning qanday mexanizm orqali yuz berganini tushuntirish uchun qo‘llanadi.

XULOSA

1. Umuminsoniy qadriyatlarga oid kompetentlilik qadriyatlarni eslab qolish emas, bilim, shaxsiy ma’no, emotsional munosabat, dalillangan tanlov, mas’uliyatli faoliyat va refleksiyani vaziyatda birgalikda safarbar etish sifatidir.

2. Nazariy korpus tahlili oliy ta’lim uchun yetti didaktik imkoniyatni ajratdi: mazmuniy-semantik integratsiya, muammoli-aksiologik tanlov, dialogik va madaniyatlararo o‘rganish, ijtimoiy-amaliy faoliyat, refleksiv individuallashtirish, raqamli-axborot etikasi hamda mezonli baholash va teskari aloqa.

3. Didaktik imkoniyatning natijaga aylanishi “anglash - qadrlash - tanlash - faoliyat - refleksiya” sikli, konstruktiv muvofiqlik, xavfsiz dialog, kompetent pedagog va adolatli institutsional muhitga bog‘liq.

4. Kognitiv-analitik, aksiologik-motivatsion, emotsional-refleksiv va faoliyat-xulqiy komponentlarni faqat bitta so‘rovnoma bilan emas, vaziyatli topshiriq, rubrika, kuzatuv, portfolio, refleksiv matn va hamkor fikri asosida ko‘p manbali baholash zarur.

5. Tadqiqotning mustaqil natijasi model samaradorligining statistik isboti emas, balki nazariy manbalardan izchil chiqarilgan didaktik tasnif, operatsion indikatorlar va tekshiruv protokolidir.

6. Keyingi bosqichda model ekspert validatsiyasi, pilot psixometrik tahlil va nazoratli pedagogik tajriba orqali tekshirilishi; faqat shundan so‘ng uning samaradorligi to‘g‘risida dalillangan xulosa berilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil 30-aprel. https://lex.uz/docs/-6445145
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637, 2020-yil 23-sentabr. https://lex.uz/docs/-5013007
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-5847, 2019-yil 8-oktabr. https://lex.uz/docs/-4545884
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston - 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-158, 2023-yil 11-sentabr. https://lex.uz/docs/-6600413
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha islohotlarni izchil davom ettirishga doir Farmoni. PF-21, 2026-yil 16-fevral. https://lex.uz/docs/-8050769
6. United Nations. Universal Declaration of Human Rights. Paris, 1948. https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights
7. United Nations. Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York, 2015. https://sdgs.un.org/2030agenda
8. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. Paris: UNESCO, 2015. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232993

9. OECD. Preparing Our Youth for an Inclusive and Sustainable World: The OECD PISA Global Competence Framework. Paris: OECD, 2018. https://www.oecd.org/pisa/Handbook-PISA-2018-Global-Competence.pdf
10. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Vols. 1-3. Strasbourg: Council of Europe, 2018. https://www.coe.int/en/web/reference-framework-of-competences-for-democratic-culture/rfcdc-volumes
11. UNESCO. Recommendation on Education for Peace, Human Rights and Sustainable Development. Paris: UNESCO, 2023. https://www.unesco.org/en/global-citizenship-peace-education/recommendation
12. Rokeach, M. The Nature of Human Values. New York: Free Press, 1973.
13. Schwartz, S. H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. Online Readings in Psychology and Culture, 2012, 2(1). https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116
14. Banks, J. A. (Ed.). Diversity and Citizenship Education: Global Perspectives. San Francisco: Jossey-Bass, 2004.
15. Deardorff, D. K. Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. Journal of Studies in International Education, 2006, 10(3), 241-266. https://doi.org/10.1177/1028315306287002
16. Biggs, J., & Tang, C. Teaching for Quality Learning at University. 4th ed. Maidenhead: Open University Press, 2011.
17. Kolb, D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1984.
18. Mezirow, J. Transformative Dimensions of Adult Learning. San Francisco: Jossey-Bass, 1991.
19. Eyler, J., & Giles, D. E. Where’s the Learning in Service-Learning? San Francisco: Jossey-Bass, 1999.
20. Whittemore, R., & Knafl, K. The integrative review: updated methodology. Journal of Advanced Nursing, 2005, 52(5), 546-553. https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2005.03621.x
21. Hsieh, H.-F., & Shannon, S. E. Three approaches to qualitative content analysis. Qualitative Health Research, 2005, 15(9), 1277-1288. https://doi.org/10.1177/1049732305276687

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA INKLYUZIV MUHITNI RIVOJLANTIRISH ORQALI O‘QUVCHILARNING MA’NAVIY FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Abdullaeva Madinabonu Zokirjon qizi
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti 1-kurs tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22748938

Annotatsiya*. Mazkur tezisda boshlang‘ich ta’limda inklyuziv muhitni rivojlantirish orqali o‘quvchilarning ma’naviy fazilatlarini shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritiladi. Inklyuziv ta’lim muhiti barcha o‘quvchilarning ta’lim jarayonida teng ishtirok etishi, o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyat kabi qadriyatlarni amaliy faoliyat orqali egallashiga sharoit yaratadi. Tezisda faoliyatli yondashuv, jamoaviy ish, loyihaviy faoliyat, muammoli vaziyatlar, ijtimoiy foydali faoliyat hamda oila–maktab–mahalla hamkorligi inklyuziv muhitda ma’naviy fazilatlarni shakllantirishning muhim pedagogik imkoniyatlari sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro pedagogik tajribalardan foydalanish va ularni boshlang‘ich ta’lim amaliyotiga moslashtirish masalalariga e’tibor qaratiladi.*

Kalit so`zlar: *inklyuziv ta’lim, boshlang‘ich ta’lim, ma’naviy fazilatlar, faoliyatli yondashuv, bag‘rikenglik, hamkorlik, ijtimoiy mas’uliyat, loyihaviy faoliyat, tarbiya.*

Аннотация. *В данном тезисе рассматриваются педагогические возможности формирования духовно-нравственных качеств учащихся начальных классов посредством развития инклюзивной образовательной среды. Инклюзивная образовательная среда создает условия для равного участия всех учащихся в образовательном процессе, а также для практического освоения таких ценностей, как взаимное уважение, толерантность, сотрудничество и социальная ответственность. В тезисе анализируются деятельностный подход, групповая работа, проектная деятельность, проблемные ситуации, социально полезная деятельность, а также взаимодействие семьи, школы и махалли как важные педагогические возможности формирования духовно-нравственных качеств учащихся в инклюзивной среде. Особое внимание уделяется использованию международного педагогического опыта и вопросам его адаптации к практике начального образования.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, начальное образование, духовно-нравственные качества, деятельностный подход, толерантность, сотрудничество, социальная ответственность, проектная деятельность, воспитание.*

Abstract. *This thesis examines the pedagogical possibilities of developing students’ moral qualities through the development of an inclusive educational environment in primary education. An inclusive educational environment creates conditions for all students to participate equally in the educational process and to acquire such values as mutual respect, tolerance, cooperation, and social responsibility through practical activities. The thesis analyzes the activity-based approach, collaborative work, project-based activities, problem-solving situations, socially useful activities, and family–school–mahalla cooperation as important pedagogical opportunities for developing students’ moral qualities in an inclusive environment.*

Particular attention is also paid to the use of international pedagogical experiences and their adaptation to the context of primary education.

Keywords. *Inclusive education, primary education, moral qualities, activity-based approach, tolerance, cooperation, social responsibility, project-based activities, moral education.*

Kirish

Bugungi kunda ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri nafaqat bilimli, balki ma’naviy yetuk, ijtimoiy faol, mas’uliyatli va boshqa insonlarning huquq hamda manfaatlarini hurmat qiladigan shaxsni tarbiyalashdan iborat. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi bolaning shaxsiy va ijtimoiy sifatlari shakllanishining muhim davri hisoblanadi. Shu sababli ushbu bosqichda ta’lim va tarbiya jarayonini barcha o‘quvchilar uchun qulay, xavfsiz va teng imkoniyatli muhit asosida tashkil etish dolzarb pedagogik vazifalardan biridir.

Inklyuziv ta’lim muhiti o‘quvchilarning individual xususiyatlari, ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda ularning umumiy ta’lim jarayonida faol ishtirok etishini ta’minlashga qaratiladi. Bunday muhitda o‘quvchi o‘zini jamoaning to‘laqonli a’zosi sifatida his qiladi, tengdoshlari bilan hamkorlik qiladi va turli fikr hamda imkoniyatlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lishni o‘rganadi. Natijada inklyuziv muhit nafaqat ta’limiy, balki tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish uchun ham katta imkoniyat yaratadi. Mazkur fikr faoliyatli yondashuvga asoslangan ta’lim jarayonida o`quvchining faol subyekt sifatida shakllanishi haqidagi qarashlar bilan hamohangdir.

Inklyuziv muhit va ma’naviy fazilatlarning o‘zaro bog‘liqligi

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ma’naviy fazilatlarni shakllantirish jarayonida muhitning o‘rni katta. Ma’naviy fazilatlar insonning axloqiy qadriyatlari va ichki madaniyatini ifodalovchi sifatlar bo‘lib, ular qatoriga halollik, adolatparvarlik, mehr-oqibat, vatanparvarlik, hurmat, bag‘rikenglik va mas’uliyatlilikni kiritish mumkin. Bu sifatlar boshlang‘ich maktab yoshida samarali shakllantiriladi.

Inklyuziv sinfda o`quvchilar turli qobiliyat, xarakter va ehtiyojlarga ega tengdoshlari bilan birgalikda ta’lim oladilar. Shu jarayonda ularda boshqalarning fikrini tinglash, yordam berish, farqlarni qabul qilish, adolatli munosabatda bo‘lish va umumiy vazifa uchun mas’uliyatni his qilish kabi sifatlar rivojlanadi. Demak, inklyuziv muhitning o‘zi ma’naviy tarbiyaning tabiiy amaliy maydoniga aylanishi mumkin.

Faoliyatli yondashuv asosida pedagogik imkoniyatlar

Inklyuziv muhitda ma’naviy fazilatlarni shakllantirishni samarali tashkil etish uchun faoliyatli yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiq. Faoliyatli yondashuvga ko‘ra, shaxs rivojlanishining asosiy omili faoliyat bo‘lib, o‘quvchi ta’lim jarayonining faol ishtirokchisi, mustaqil fikrlovchi subyekt va ijtimoiy munosabatlarning faol a’zosi sifatida namoyon bo‘ladi. Bilim va qadriyatlarning amaliy faoliyat jarayonida egallanishi ma’naviy kompetensiyalarning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Birinchi pedagogik imkoniyat — jamoaviy faoliyatni tashkil etishdir. Guruhlarda ishlash, juftlikdagi topshiriqlar, sinf tadbirlarini birgalikda tashkil etish va umumiy vazifalarni bajarish jarayonida o‘quvchilar bir-biriga yordam berish, o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik va hamjihatlikni amalda o‘rganadilar. Bunday faoliyatlar ayniqsa inklyuziv sinf uchun muhim bo`lib, barcha o‘quvchilarning jamoaga qo‘shilishiga imkon beradi.

Ikkinchi imkoniyat — loyihaviy faoliyatdan foydalanish. “Yaxshilik ulashamiz”, “Mening mahallam”, “Sinfimiz qoidalari” kabi kichik loyihalar o‘quvchilarni umumiy maqsad atrofida birlashtiradi. Loyiha davomida o`quvchilar o‘z fikrini asoslash, boshqalarning fikrini hurmat qilish va natija uchun mas’uliyatni his qilishni o‘rganadilar.

Uchinchi imkoniyat — muammoli vaziyatlarni qo‘llash. Masalan, “Sinfingizdagi o‘quvchiga topshiriqni bajarishda yordam kerak bo‘lsa, qanday yo‘l tutasiz?” yoki “Guruhdagi barcha o‘quvchilar o‘z fikrini bildirish imkoniga ega bo‘lishi uchun nima qilish kerak?” kabi vaziyatlar orqali o‘quvchilar mustaqil qaror qabul qilish, adolat, mehr-oqibat, hurmat va mas’uliyat kabi fazilatlarni amaliy ravishda namoyon etadilar. Muammoli vaziyatlar asosida qaror qabul qilish va yechim taklif etish tarbiyaviy ta’sirni kuchaytirishi mumkin.

Tarbiyaviy faoliyatni fanlar mazmuniga integratsiya qilish

Inklyuziv muhitda ma’naviy tarbiya faqat alohida tarbiya mashg‘ulotlari bilan chegaralanmasligi kerak. Tarbiyaviy maqsadlarni barcha fanlar mazmuniga integratsiya qilish o‘quvchilarda qadriyatlarning uzluksiz shakllanishini ta’minlaydi. Ona tili va o`qish savodxonligi darslarida insonparvarlik, halollik, hurmat va bag‘rikenglikka oid matnlarni muhokama qilish; matematika darslarida adolat va halollik tamoyillariga asoslangan vaziyatli masalalardan foydalanish; tabiiy fanlarda tabiatga mas’uliyatli munosabatni shakllantirish mumkin.

Bunday integratsiya inklyuziv ta’limning asosiy g‘oyasi — barcha o‘quvchilarni umumiy ta’lim-tarbiya jarayoniga jalb etish — bilan uyg‘unlashadi. O‘qituvchi topshiriqlarni o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda tabaqalashtirsa, har bir bola o‘z hissasini qo‘shish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Oila–maktab–mahalla hamkorligi

Ma’naviy fazilatlarning barqaror shakllanishi faqat maktabdagi faoliyat bilan cheklanmaydi. Oila, maktab va mahalla hamkorligi yagona tarbiyaviy muhitni yaratishga yordam beradi. Ota-onalarni tarbiyaviy loyihalarga jalb qilish, mahalla bilan hamkorlikda ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar tashkil etish va bolalarning ijtimoiy foydali faoliyatini qo`llab-quvvatlash orqali maktabda shakllangan qadriyatlarni kundalik hayotda mustahkamlash mumkin.

Xalqaro tajribadan foydalanish

Inklyuziv muhitni rivojlantirish va ma’naviy fazilatlarni shakllantirishda xalqaro pedagogik tajribalar ham muhim metodik manba bo‘la oladi. Finlyandiya tajribasida demokratik muhit, o‘quvchi fikrini hurmat qilish, hamkorlik va ijtimoiy tenglik qadriyatlariga e’tibor qaratiladi. Yaponiya tajribasida esa jamoaviy faoliyat, navbatchilik, maktab hududini tozalash, tengdoshlariga yordam berish kabi amaliy faoliyatlar orqali mehnatsevarlik, intizom, hurmat va ijtimoiy mas’uliyat rivojlantiriladi. Singapur tajribasida liderlik, vatanparvarlik, ijtimoiy mas’uliyat, muammolarni hal qilish va tanqidiy fikrlashga e’tibor beriladi.

Mazkur tajribalarni O`zbekiston boshlang‘ich ta’limiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish emas, balki milliy tarbiya qadriyatlari va mavjud ta’lim sharoitlariga moslashtirish muhim. Bunda xalqaro tajribadagi jamoaviylik, demokratik muloqot, tenglik, mas’uliyat va o‘quvchi tashabbusini qo‘llab-quvvatlash kabi tamoyillar amaliy ahamiyatga ega.

Baholash va kutiladigan natijalar

Inklyuziv muhitda ma’naviy fazilatlarni shakllantirish natijalarini baholashda faqat bilimni tekshirish yetarli emas. O‘quvchining jamoaviy faoliyatdagi ishtiroki, tengdoshlariga munosabati, tashabbuskorligi, mas’uliyatliligi, ijtimoiy loyihalardagi faolligi va axloqiy xulq-

atvori kuzatilishi lozim. Formativ baholash o`quvchining individual rivojlanish dinamikasini aniqlash imkonini beradi.

Shu asosda inklyuziv muhitni rivojlantirishning pedagogik samaradorligini quyidagi natijalar bilan bog‘lash mumkin: o‘quvchilarda o‘zaro hurmat va bag‘rikenglikning kuchayishi; jamoada ishlash va yordam ko‘rsatish ko‘nikmalarining rivojlanishi; mas’uliyat va adolat hissining mustahkamlanishi; turli individual xususiyatlarni qabul qilish; mustaqil fikrlash va ijtimoiy tashabbuskorlikning oshishi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich ta’limda inklyuziv muhitni rivojlantirish o‘quvchilarning ma’naviy fazilatlarini shakllantirish uchun keng pedagogik imkoniyatlar yaratadi. Ayniqsa, faoliyatli yondashuv asosida tashkil etilgan jamoaviy, loyihaviy va ijtimoiy foydali faoliyatlar o‘quvchilarga ma’naviy qadriyatlarni faqat nazariy jihatdan bilish emas, balki ularni real vaziyatlarda qo‘llash imkonini beradi. Faoliyatli yondashuv o`quvchini passiv tinglovchidan faol subyektga aylantirib, unda mustaqil fikrlash, hamkorlik, tashabbuskorlik va mas’uliyat kabi sifatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, xalqaro tajribalar shuni ko`rsatadiki, demokratik muhit, jamoaviy faoliyat, ijtimoiy mas’uliyat va shaxsiy tashabbusni qo`llab-quvvatlash ma’naviy tarbiya samaradorligini oshiradi. Ushbu yondashuvlarni milliy ta’lim-tarbiya an’analari bilan uyg‘unlashtirish orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida hurmat, bag‘rikenglik, mehr-oqibat, halollik, adolatparvarlik va mas’uliyatlilik kabi ma’naviy fazilatlarni izchil shakllantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-4860-son qarori. – Toshkent, 2020.4. Davydov V.V. Theory of Developmental Education. – Moscow, 1996.
4. Slee R. The Irregular School: Exclusion, Schooling and Inclusive Education. – London: Routledge, 2011.
5. Dyson A., Millward A. Schools and Special Needs: Issues of Innovation and Inclusion. – London: Paul Chapman Publishing, 2000.

QIZLAR TARBIYASIDA OILA–MAKTAB–MAHALLA HAMKORLIGI VA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH

Abdurazoqova Marg‘uba Muxammad qizi
Qori Niyoziy nomli Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22748978

Annotatsiya. *Mazkur maqolada qizlar tarbiyasida oila, maktab va mahalla o‘rtasidagi hamkorlikning ahamiyati hamda inklyuziv madaniyatni rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Har uch institutning tarbiyaviy vazifalari, ular o‘rtasidagi hamkorlik mexanizmlari, mavjud muammolar, xorijiy tajriba va amaliy tavsiyalar, shuningdek qizlarga nisbatan teng huquqli, inklyuziv yondashuvni shakllantirish yo‘llari batafsil yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *qizlar tarbiyasi, oila, maktab, mahalla, hamkorlik, inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, teng huquqlilik, ijtimoiy institutlar, gender tenglik.*

Аннотация. *В данной статье подробно анализируется значение сотрудничества между семьёй, школой и махаллёй в воспитании девочек, а также вопросы развития инклюзивной культуры. Раскрыты воспитательные функции всех трёх институтов, механизмы их взаимодействия, существующие проблемы, зарубежный опыт и практические рекомендации, а также пути формирования равноправного, инклюзивного подхода к девочкам.*

Ключевые слова: *воспитание девочек, семья, школа, махалля, сотрудничество, инклюзивное образование, инклюзивная культура, равноправие, социальные институты, гендерное равенство.*

Abstract. *This article provides a detailed analysis of the importance of cooperation between family, school, and mahalla (local community) in raising girls, as well as issues related to developing an inclusive culture. It highlights the educational functions of all three institutions, the mechanisms of their collaboration, existing challenges, international experience, practical recommendations, and ways of shaping an equal, inclusive approach toward girls.*

Keywords: *girls’ upbringing, family, school, mahalla, cooperation, inclusive education, inclusive culture, equality, social institutions, gender equality.*

Kirish

Har bir jamiyatning kelajagi o‘sib kelayotgan avlodning, xususan, qiz bolalarning qanday tarbiya olishiga bevosita bog‘liq. Qizlar — nafaqat kelajakdagi onalar, balki bugungi kunning faol fuqarolari, mutaxassislari va jamiyat taraqqiyotining muhim ishtirokchilaridir. Ular jamiyatning yarmini tashkil etadi va ularning ta’lim-tarbiyasiga qo‘yiladigan sarmoya, aslida, butun millatning kelajagiga qo‘yiladigan sarmoyadir.

Oila — insonning ilk tarbiya maskani. Qiz bola oilada ilk marotaba mehr, hurmat, mas’uliyat va adolat tushunchalari bilan tanishadi. Ota-onaning o‘z farzandiga bo‘lgan munosabati, ularning bir-biriga hurmati, oiladagi tenglik muhiti qizning kelajakdagi dunyoqarashini shakllantiradi. Aynan oilada qiz bola o‘zini sevilgan, qadrlangan va xavfsiz his qilish tuyg‘usini shakllantiradi, bu esa uning keyingi hayotidagi o‘ziga ishonchining poydevorini tashkil etadi.

Maktabning o‘rni. Ta’lim tengligi va shaxsiy rivojlanish

Maktab — bilim olish maskanigina emas, balki shaxs sifatida shakllanish maydonidir. Maktabda qizlarga:

- teng huquqlilik va o‘zaro hurmat asosida ta’lim olish imkoniyati;
- o‘z fikrini erkin bildirish va qaror qabul qilish ko‘nikmalari;
- kasb tanlashda cheklovlarsiz yo‘nalish tanlash erkinligi berilishi zarur.

Pedagoglar va psixologlar qizlarning ichki salohiyatini ochishga, ularni fan, texnika, sport va ijodiy sohalarda o‘zini namoyon etishga rag‘batlantirishi lozim. Ayniqsa, aniq fanlar (matematika, fizika, informatika) va texnik yo‘nalishlarda qizlarning faolligini oshirish global tendensiyaga aylanmoqda, chunki bu sohalarda tarixan erkaklar ustunlik qilib kelgan.

Inklyuziv ta’lim tamoyillari

Bunda inklyuziv ta’lim tamoyillari — ya’ni har bir o‘quvchining, jumladan, imkoniyati cheklangan qizlarning ham teng sharoitda ta’lim olishi — alohida e’tiborni talab qiladi. Inklyuziv ta’limning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- har bir o‘quvchining individual ehtiyojlarini hisobga olish;
- maktab infratuzilmasini barcha o‘quvchilar uchun qulay qilib moslashtirish (pandus, maxsus sinf xonalari va h.k.);
- pedagoglarning inklyuziv ta’lim metodikasi bo‘yicha malakasini oshirish;
- sog‘lig‘i va imkoniyati cheklangan qizlarning maktab hayotida faol ishtirok etishini ta’minlash.

Mahallaning ijtimoiy vazifasi. Mahalla — ijtimoiy tarbiya instituti

O‘zbek jamiyatida mahalla nafaqat ma’muriy birlik, balki ijtimoiy tarbiya va nazorat institutidir. Asrlar davomida shakllangan mahalla an’analari, qo‘shnichilik munosabatlari va o‘zaro yordam tizimi qizlar tarbiyasida muhim ijtimoiy resurs hisoblanadi. Mahalla qizlar uchun quyidagi imkoniyatlarni yaratishi mumkin:

- yoshlar bilan ishlash bo‘yicha davra suhbatlari va treninglar tashkil etish;
- iqtidorli va faol qizlarni qo‘llab-quvvatlash, ularning tashabbuslarini rag‘batlantirish;
- ehtiyojmand oilalardagi qizlarga ijtimoiy-psixologik yordam ko‘rsatish;
- mahalliy jamoatchilik orqali ota-onalar o‘rtasida ma’rifiy ishlar olib borish.

Mahalla faollari, ayniqsa ayollar faollari, qizlar bilan ishlashda ishonchli vositachi bo‘lishi mumkin, chunki ular oilaviy muhitni yaxshi biladi va zarur payt yordam qo‘lini cho‘zishga qodir

Mahalla fuqarolar yig‘ini qoshidagi “Ayollar faoli”, “Yoshlar yetakchisi” kabi mas’ul shaxslar bunday holatlarni erta aniqlash va tegishli davlat organlariga, shu jumladan maktab va tibbiyot muassasalariga xabar berish orqali oldini olish ishlarida faol ishtirok etadi.

Oila, maktab va mahalla — bu uch tomon alohida-alohida emas, balki yaxlit tizim sifatida ishlaganda samarali natija beradi:

1. Ma’lumot almashinuvi — maktab o‘quvchi haqidagi kuzatuvlarini oilaga, oila esa bolaning uy sharoitidagi xatti-harakatini maktabga yetkazib borishi kerak. Mahalla esa oiladagi ijtimoiy vaziyat haqida ma’lumotga ega bo‘lib, buni zarur hollarda maktabga yetkazishi mumkin.
2. Birgalikda tadbirlar — ota-onalar yig‘ilishlari, mahalla darajasidagi ma’rifiy uchrashuvlar, "Ochiq eshiklar kuni" kabi tashabbuslar uchala tomonni bir maqsad atrofida birlashtiradi.
3. Muammolarni birgalikda hal qilish — qiz bolaning ta’limdan chetlashishi, erta turmush qurish xavfi yoki ijtimoiy moslashuv qiyinchiliklari kabi holatlarda uchala institut birgalikda choralar ko‘rishi kerak.

4. Doimiy monitoring tizimi — maktab, mahalla va tuman ta’lim bo‘limlari o‘rtasida qizlarning maktabga qatnashi, ularning ta’lim natijalari va ijtimoiy holati bo‘yicha muntazam monitoring o‘tkazilishi lozim.

5. Yagona axborot bazasi — zamonaviy raqamli texnologiyalar yordamida uchala institut o‘rtasida qiz o‘quvchilar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni almashish uchun yagona elektron tizim yaratish maqsadga muvofiqdir.

Bu madaniyatni shakllantirish uchun quyidagi yo‘nalishlarda ish olib borish zarur:

- imkoniyati cheklangan qizlar uchun maktablarda moslashtirilgan sharoit yaratish;
- turli ijtimoiy qatlamdagi qizlarga bir xil e’tibor va imkoniyat berish;
- jamoatchilik va ommaviy axborot vositalari orqali stereotiplarga qarshi ma’rifiy ishlar olib borish;
- qizlarni jamiyat hayotining barcha jabhalarida — fan, sport, san’at, boshqaruvda — faol ishtirok etishga chorlash;
- ta’lim dasturlarida gender tenglik va inklyuzivlik mavzularini alohida yo‘nalish sifatida kiritish;
- pedagoglar, mahalla faollari va ota-onalar o‘rtasida inklyuziv fikrlashni shakllantiruvchi tanlov, forum va konferensiyalar tashkil etish.

Xulosa

Qizlar tarbiyasi — bu nafaqat oilaning, balki butun jamiyatning mas’uliyatidir. Oila, maktab va mahalla o‘rtasidagi izchil va samimiy hamkorlik, shuningdek, inklyuziv madaniyatni har tomonlama rivojlantirish orqali biz kelajak avlodni — ongli, erkin fikrlaydigan, o‘z huquqlarini biladigan va jamiyatga foydali bo‘lgan qizlarni tarbiyalashimiz mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, butun jamiyatning barqaror va farovon taraqqiyotiga xizmat qiladi. Uchala institutning muvofiqlashtirilgan faoliyati, xorijiy tajribadan oqilona foydalanish va amaliy tavsiyalarning izchil joriy etilishi qizlar tarbiyasi sohasidagi mavjud muammolarni bosqichma-bosqich bartaraf etishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. — Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mahalla institutini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Bolalarni ijtimoiy himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni.
4. Xoshimova N.Q. Oila pedagogikasi va psixologiyasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
5. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. — Toshkent: Fan, 2018.
6. Ochilova M. Qiz bolalar tarbiyasida milliy va umuminsoniy qadriyatlar. — Toshkent: Ma’naviyat, 2017.
7. Mustafina F.A. Inklyuziv ta’lim: nazariya va amaliyot. — Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021.
8. UNICEF O‘zbekiston. Gender tengligi va bolalar huquqlari bo‘yicha milliy hisobot. — 2022.
9. Юсупова Ф.М. Роль семьи и махалли в воспитании девочек // Педагогика ва психология муаммолари. — 2020. — №3.
10. Расулова Г.С. Инклюзив таълим муҳитини шакллантириш масалалари. — Тошкент: Фан ва технология, 2020.
11. UNESCO. Gender equality and inclusive education: global report. — Paris, 2021.
12. Save the Children. Community-based approaches to girls’ education and protection. — 2020.
13. UN Women. Family, school and community partnerships for girls’ empowerment. — New York, 2021.

BO‘LAJAK MUSIQA O‘QITUVCHILARINING OMMOVIY MADANIYATINI SHAKILLANTIRISHDA MILLIY ESTRADA QO‘SHIQCHILIK SAN’ATINING TASIRI

Azizov R.K.
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktaranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22749002

Annatatsiya. *Mazkur maqolada bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining ommoviy madaniyatini to‘g‘ri shakllantirb borishda g‘arb musiqasini kirib kelishi, shuningdek badiiy asarlarning mazmun mohiyatidan kelib chiqib, bugungi kunning tahlil va muammani yechish yo‘llari haqida malumotlar berilgan.*

Tayanch iboralar*: estrada, rep, pop, ommaviy madaniyat musiqiy estrada sof intonatsiya, qo‘shiqchiligi.*

Bugungi kunda yangi O‘zbekiston Respublikasidagi taraqqiyot yo‘lida sodir bo‘layotgan ijtimoiy madaniy siyosiy o‘zgarishlar milliy san’atimizning rivojlanib borishiga xam o‘z ta’sirini ko‘rsatib kelmoqda.

O‘zbek estrada qo‘shiqchiligi san’atiga G‘arbdan kirib kelgan pop, rok, rep yo‘nalishidan tashqari pop-folk uslubi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Bu uslub yetakchilikda boshqalaridan bir qadam oldinroqda turadi. Sababi o‘zbek estradasida ijod qilayotgan xonandalarning deyarli barchasi bu uslubga juda ko‘p murojaat qiladilar. Yana shunday xonandalar borki ular faqat pop-folk uslubida ijod qilishadi.

Pop-folk “Etnik” yo‘nalish tarkibiga kiruvchi yirik uslub hisoblanib, har bir mamlakatda o‘ziga xos rivojlanadi. Sababi, pop-folk o‘z nomi bilan folklor musiqasining pop bilan uyg‘unlashgan tizimi tarkibiga kiradi. Har bir xalq o‘z an’analariga, folkloriga ega bo‘lib, bu uslub millatning ana shu jihatlarini dunyoga ko‘z-ko‘z qilishga, ularni hurmat va e’tiborini qozonish hamda shou biznes investitsiyasini mamlakatga olib kirishi uchun xizmat qiladi [3.B.38].

O‘zbek estrada qo‘shiqchiligida ko‘pgina san’atkorlar milliy musiqiy an’analardan, ya’ni, an’anaviy folklor musiqasidan keng foydalanayotganligini kuzatish mumkin. Bu jarayonlar juda ko‘plab san’atkorlar, jumladan, Yulduz Usmonova, Ravshan Namozov, Mahmud Nomozov, G‘iyos Boytoyev, Rustam G‘oipov, Salohiddin Azizboyev, Sobirjon Mo‘minov, Og‘abek Sobirov, Ulug‘bek Otajonov, Avazbek Olimov, Ravshan Komilov, Zulayxo Boyxonova, Ozodbek Nazarbekov, Gulsanam Mamazoitova, Sevara Nazarxon, Alisher Turdiyev, Hosila Rahimova, Adham Soliyev, Dildora Niyozova, O‘lmas Ollobergan ov, Ziyoda Qobulova kabi bir qator yakkaxon xonandalar hamda “Yalla”, “Surxon”, “Tomosha” bolalar folklor teatr- studiyasi kabi guruhlarni bu borada misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Estrada qo‘shiqchiligimizda pop-folk uslubidantashqariyana shunday yo‘nalish borki, u bir ma’lum vaqtlardadunyo musiqasi industriyasining asosiyqismi ya’ni jaz yo‘nalishi hisoblanib kelingan. JazAQShning janubida yashovchi qora tanli millatgamansub kishilar istiqomat qiluvchiyerlardavujudgakelgan edi. U G‘arbiy Afrika va Yevropa musiqa an’analari sintezidan tashkil topgan bo‘lib, jaz boshqa yo‘nalishlardan badihaviyligi bilan ajralib turadi. Ushbu musiqada asosiy yetakchi soz sifatida saksofon muhim o‘rin egallaydi. Jaz-band, ya’ni, jaz

orkestrida saksofon to‘rt yoki oltitani tashkil etadi. Undan tashqari, orkestr safida ikki-to‘rtta truba, ikki-uchta trombon, kontrabas yoki truba, banjo, govay gitarasi, bir necha skripka, fortepiano va turli zarbli cholg‘ulardan foydalaniladi. Jaz nomi – shunday orkestrni birinchi marotaba Amerikada tashkil qilgan va uning rahbari bo‘lgan negr Djazbo Broun nomiga qo‘yilganligi haqida turli taxminlar mavjud.

Jaz mamlakatimizda o‘ziga xos tarixga egadir. 50 yillarda mashhur jazmen Glen Millerning Toshkentdagi konsertini keksa avlod vakillari yaxshi eslashadi. Ammo jazning eng ommabop bo‘lgan davri 60-70 yillarga to‘g‘ri keladi. Jaz faqat poytaxtda emas, balki, respublikamizning barcha viloyatlarida ham keng tarqalib boradi.

Jaz musiqasining kirib kelishi ham, bir tomondan zamon talabi va estetik ehtiyojga javob bo‘lsa, ikkinchi tomondan jaz uslubidagi serqochirimlik, ritm “injiq”ligi o‘zbek musiqasiga xos sifatlardan biri bo‘lgani uchun estrada xonandalari buni tez ilg‘ab oldilar.

E’tirof etish kerakki, hozir musiqa va so‘z ilohiyligini tushunuvchi xonandalarimiz orasida Sevara Nazarxonning ijodi alohida ahamiyat kasb etadi. U ayni paytda etno-jaz yo‘nalishi bo‘yicha katta muvaffaqiyatlarga erishmoqda. Bu kabi xonandalarimizning ijodiga yanada ko‘proq e’tibor berishimiz lozim. Haqiqatdan ham bugungi kunda o‘zbek estrada san’atini jahonga tanitayotgan yoshlarimiz ham yo‘q emas. O‘zbekiston Davlat konservatoriyasida estrada cholg‘u ijrochiligi va estrada xonandaligi yo‘nalishi bo‘yicha yosh iste’dodlarning bilim va mahoratini shakllantirishda tinimsiz izlanishlar olib borilmoqda. Natijada, Diana Ziyatdinova, Sevara Nazarxon, Xurshid Inog‘omov kabi o‘zbek estrada san’atini jahonga tanitayotganlar qatoriga ko‘plab iste’dod egalari qo‘shilmoqda [3.B.41-42].

Keyingi yillarda estrada qo‘shiqchiligi san’atida yangi yo‘nalish, baxshichilikni estrada san’ati bilan uyg‘unlashtirgan holda kuylash odatga kirayotganligini ko‘ramiz. Bu esa xalqimizga manzur bo‘ldi, chunki xalq ma’naviy mulkidan chetda qolayotgan baxshichilik yangicha janr va yangicha talqinda dunyo yuzini ko‘rmoqda. To‘g‘ri, bu yo‘nalishni estrada bilan uyg‘unlashtirish bir muncha qiyin ish, lekin bu izlanish va mehnat tinglovchi va tomoshabinlar hukmiga havola etilmoqda. Dastlab surxondaryolik Norali Allanazarov “O‘zbekiston–Vatanim manim” qo‘shiq bayramida xalq an’analari va merosini, raqs hamda baxshichilik san’atini uyg‘unlashtirgan yangi estrada qo‘shig‘i bilan sahnaga chiqdi. “Madhingni kuyga solayin” qo‘shig‘i nafaqat ishtirokchilarga, hakamlar hay’atiga, balki keng ommaga manzur bo‘ldi. Bunday chiqishlar hamda milliy an’analarni uyg‘unlashtirishlar “Yalla” guruhi, hamda yakkaxon xonandalar Mahmud Namozov, Ravshan Namozov, Hosila Rahimova kabi yuksak iste’dod egalari bilan birga estrada qo‘shiqchiligiga endigina kirib kelayotgan ko‘pgina yoshlar ijodida ham namoyon bo‘lib bormoqda.

O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist Toshpo‘lat Matkarimov ham ayni kunlarda ko‘proq an’anaviy yo‘nalishda, xalqona ruhda yozilgan she’rlarni qo‘shiq qilib aytayotganligi quvonarlidir. Uning “Oq tulpor” (M. Yusuf), “O‘lanchi yigit” (B. Isroil), “Sanamjon” “Oy qiz” (T.Sulaymon), “Kumushbibi” (S.Hakim) kabi qo‘shiqlari yuqoridagi so‘zlarimiz isbotidir.

Toshpo‘lat Matkarimovning baxshilarnikiga o‘xshash nolasi, qo‘shiqlarining maromi kishini xayolot olamiga chorlaydi. Xonandaning mahorati she’rdagi fikr, his-tuyg‘u va obrazlarni teran his qilganligidadir, matn (she’r) bilan musiqa o‘rtasidagi uyg‘unlikni topib, so‘zdagi sehr, she’rdagi hikmatni musiqa jo‘rligida qoyillatib aytayotgan o‘ziga xos ijrosida yaqqol ko‘rinadi [3.B.42].

Taniqli musiqiy estrada qo‘shiqchilarimiz ijrosidagi ko‘p asarlarda jahonda taniqli qo‘shiqlarga o‘xshash, ergashgan yoki taqlid qilinganligini guvohi bo‘lamiz. Fikrimizcha, milliy

musiqiy estrada uslubini yaratish uchun birinchi navbatda milliy musiqiy merosni ham amaliy, ham ilmiy o‘rganish shartdir. Ikkinchidan, jahon miqyosida estrada musiqasiga ergashgan natijalarni milliy uslub nuqtai nazaridan xazm qila olish, uning yutuqlarini milliy musiqaga bo‘ysundira olgan holdagina natijaga erishiladi. Mazkur jarayonni aniqroq tasavvur etish uchun muvoziy qiyos keltirish maqsadga muvofiq ko‘rinadi [1.B.50]. Masalan, maqomlarimizda Iroq, Isfaxon, Hijoz, Rok kabi maqom pardalari mavjuddir [3.B.248].

Lekin bu pardalar Iroqdan kelib chiqqan deb tushunish kerak emas. Ular boshqa Sharq mamlakatlarida mashhur pardalar bo‘lgan. Lekin musiqiy merosimizda boshqa mamlakatlar nomi bilan mavjud bo‘lgan maqomlar ohangida o‘zimizga xos kuydek yangramoqda. Nima uchun bunday hol kuzatiladi? Buyuk ustozlarimizning salohiyati shundaki, o‘sha boshqa xalqlar musiqasini milliy uslub nuqtai nazaridan qayta ishlab, milliy musiqamizga bo‘ysindirib yuborishgan. Bunday misollar musiqada juda ko‘p. Masalan, Fuzuliy g‘azaliga “Qurbon o‘lam”, “Jazoir”, hatto “Andijon polkasi” ni ham bizning san’atkorlarimiz milliy ruhda sadolantira olganlar [1.B.50].

Zero, musiqa shunday kuchga egaki, insonning badiiy didini shakllantirib, ma’naviyatini yuksaltiradi, bu kabi asarlarni tinglagan inson o‘zining shaxsiy kechinmalari aksini hamda ruhini qondira oladigan fazilatlarni topadi. Bunday ulkan ijod mahsullari hozirda ham qimmatli bo‘lib, musiqiy merosimiz mulkida o‘z o‘rniga egadir.

O‘tgan asrda paydo bo‘lib, rivojlanib, taraqqiy etgan estrada janrlari ijtimoiy-ma’naviy hayotimizga shu qadar kirib borganki, buning in’ikosida estrada san’ati milliy estrada san’atiga aylandi.

Shu nuqtai nazardan ham O‘zbekiston ma’naviy madaniyatini milliy, an’anaviy hamda estrada qo‘shiqchiligi san’ati misolida o‘rganish muhim muammolardan biridir.

Yuqorida bildirilgan ayrim fikr va mulohazalarning o‘zi ham madaniyat va san’at, xususan, estrada san’ati orqali tinglovchilarga estetik zavq va ma’naviy bilim berish yuzasidan quyidagilarni amalga oshirishni tavsiya etamiz:

– estrada san’atini rivojlantirish ko‘proq repertuar muammosini hal etilishiga bog‘liq. Shuning uchun ham mavjud Badiiy kengashlarda repertuarning badiiy saviyasiga bo‘lgan e’tiborni yanada takomillashtirish;

– O‘zbekistonda milliy estrada san’atini rivojlantirish uchun turli hududlarda ijod qilayotgan iqtidorlarni, havaskor-san’atkorlarni izlab topish va ularni qo‘llab-quvvatlash, ularning mehnatini munosib rag‘batlantirib, ishlarini takomillashtirish;

– estrada san’atini rivojlantirishning muhim omili bo‘lgan yuqori malakali kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish ishlarini sifat bosqichiga ko‘tarish, bu jarayonda xorijiy tajribalarni yanada tatbiq etish;

– milliy estrada san’ati tarixi va nazariyasini tatqiq etish ishlarini takomillashtirish.

Hozirgi estrada san’atimizni yanada rivojlantirish, uning jamiyat hayotidagi, barkamol avlod tarbiyasidagi, kishilar ma’naviy boyligini oshirishdagi o‘rni va ahamiyatini oshirish uchun eng avvalo, estrada xonanda va sozandalarida o‘zlarining kasbiy kompitentlarini oshirish bilan birga o‘z ma’suliyatlarini unutmasliklari zarur.

Shu sababli bugungi kundagi bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarning manaviy- ahloqiy tarbiyalash tizimida estrada janiri haqidagi bilim va malakalarini oshirishda talim tizimida qo‘llaniladigan metod, shakil va AKT bilan muntazam ravishda ish olib borish eng zarur va dolzarb masalalarga aylanmog‘i lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mullajonov D. O‘zbek milliy estradasida ohang masalalari. – Toshkent, San’at, 2018 y., 46, 59 betlar.
2. Rajabov I. Maqomlar. – Toshkent, San’at, 2006.259 bet.
3. Deanna Mc Broom. Empowering Musicians: Teaching, Performing, Living Why Should I Care About Vocal Health? // Professional Resources Journal. october/ november 2017. Pp. 32-35.
4. Сирожиддинова Д.Ю. Эстрада санъатида сўз, мусиқа ва ижро уйғунлиги. – Тошкент: ЎзДСМИ, 2014. – 101 б.
5. Ҳайитова Л. Клипми ёки қилиқми? Ўзбекистон адабиёти ва санъати 2008 йил, 14 октя.
6. Шоу-бизнесдаги ёшлар. Даракчи, 2007 йили, 6 июль.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ЎҚУВЧИЛАРИНИ ОДОБ-АХЛОҚ ҚОИДАЛАРИ ВА ҚАДРИЯТЛАРГА ТАЯНГАН ҲОЛДА ТАРБИЯЛАШ

Фазилов Джамолиддин Камолитдинович
Қори Ниёзий номида Тарбия педагогикаси миллий институти мустақил тадқиқотчиси, педагогика фанлари номзоди, Доцент
https://doi.org/10.5281/zenodo.22749027

Маълумки республикамизда ёшларнинг билим олиши билан бир қаторда уларнинг тарбияси, ахлоқи, ўқувчилар томонидан буюк аждодларимизнинг қадриятларини билишига давлат сиёсати даражасида эътибор қаратилмоқда. Ушбу мақсадларни амалга ошириш учун умумий ўрта таълим муассасаларида маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосарлари - маҳаллаларда маҳалла еттилиги ва кенг жамоатчиликнинг биргаликда олиб бораётган тизимли ишларини эътироф этиш мумкин.

Айниқса охирги 10 йил ичида ёшларимизни маънаваий баркамол шахс бўлиб вояга етиши, уларни интеллектуал, жисмоний ва ахлоқий жиҳатдан камол топишига кўмаклашиш, ёшларни ахлоқий негизларини бузишга олиб келадиган хатти-ҳаракатлардан, зўравонлик ва шафқатсизлик ғояларидан ҳимоя қилиш, ўғил-қизларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, соғлом турмуш тарзига риоя этишини шакллантириш, шунингдек, ўқувчиларнинг бўш вақтларини мазмунли ташкил этиш ва спортни оммавий ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратишга қаратилган бир қатор фармон ва қарорлар қабул қилинмоқда

Фарзанд, тарбияни аввало оилада олади. Халқ тили билан айтадиган бўлсак “Ўғил отадан қиз онадан андоза олади”. Лекин, бугунги кунда кўпчилик ота-оналар иш билан банд, фарзанд тарбиясини таълим билан бирга негадир мактабнинг зиммасига юклаб қўйишмоқда. Шарқ халқларида, шу жумладан таълим муассасаларида ҳам таълим тарбия билан бир қаторда, паралел равишда олиб борилади.

Бугунги кунда Давлат раҳбарининг шахсан ташаббуслари билан мактаб ўқувчиларининг вақтини тўғри тақсимлаш, уларни таълим муассасасини битириш арафасида ҳеч бўлмаганда битта касб-ҳунарни эгаллаган бўлиши мақсад қилиб қўйилган бўлиб, бунинг учун турли йўналишларда мактаб тўгараклари ташкил этилган, мактабларда уста-шогирд анъаналари асосида турли касблар ўргатилмоқда, касб-ҳунар мактаблари фаолият олиб бормоқда. Мазкур масалада Муҳтарам Президентимиз жорий йилнинг 28-август куни Мустақиллигимизнинг 35 йиллик байрами арафасида бўлиб ўтган тантанали йиғилишдаги нутқларида яна бир маротаба эслатиб ўтдилар.

Айниқса таълим муассасаларида ўқувчиларимизни китобхонлик, адабиёт, маданият ва санъатга бўлган иқтидори ва қизиқишини шакллантириш, ривожлантириш мақсадида кейинги йилларда турли адабий-бадиий, интеллектуал, мусиқий тадбирлар доимий тарзда ташкил этилмоқда. Бу тадбирларда бевосита Мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги Республика Маънавият ва маърифат маркази, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси, Ўзбекистон Миллий гвардияси билан ҳамкор ликда ўтказилмоқда.

Хусусан, мазкур ҳужжатда Мактабгача ва мактаб таълими вазирлиги тасарруфидаги таълим муассасаларида “Ички тартиб ва одоб-ахлоқ қоидаларини умумий

ўрта таълим муассасаларида жорий этиш”нинг истиқболли режаси ишлаб чиқилиб, унга асосан таълим муассасалари ички одоб-ахлоқ қоидалари қуйидагича тартибга солинган:

- ўқувчиларнинг мактабга мактаб формасида келиши, жумладан, ўғил болалар калта шим, футболка, шиппакда ва қиз бо лалар калта, очиқ, тор ва танани шаффоф кўрсатувчи кийимда келиши ҳамда бўйни ва бармоқларига турли хил тақинчоқлар тақишига йўл қўйилмайди;

- ўзаро муносабатларда инсон шахси яти ва қадр-қимматини камситиш, ҳақорат қилиш ва беҳаё сўзларни ишлатиш ман этилади;

- қонун билан тақиқланган, миллий ва умумбашарий қадриятларга хос бўлмаган ёки таълим муассасасининг ички муноса батларига тегишли, шунингдек, таълим муассасаси ва ўқитувчи обрўсини туширишга қаратилган муносабатлар акс этган аудио ҳамда видеоматериалларни турли ижтимоий тармоқларга жойлаштириши ёки ундан турли ғаразли мақсадлар йўлида фойдаланиши;

- дарс жараёнида қулоқчинлар орқали уяли алоқа воситалари ва турли хил аудио қурилмаларидан фойдаланмаслик ҳар бир масъулнинг (устоз, педагог, мактаб раҳбари, ота-онанинг) вазифаси эканлиги кўрсатиб ўтилган.

Маълумки ёшларимизни бекорчи ўйинларга берилишига сарфлайдиган вақтини ҳам қатъий назоратга олишимиз зарур. “Оммавий маданият”нинг илдизи, негизида миллий қадриятларни унутишга олиб келадиган иллатлар ётади. Каттага ҳурмат, ота-она, устоз ва ўқитувчига нисбатан муносабатларда иззат-икром билан муносабатда бўлиш шарқ руҳияти, қон-қонига сингиб кетган анъана ҳисобланади.

Ўқувчиларга ахлоқий билимлар, аввало, оилада, унга қўшимча тарзда мактабдаги “Тарбия” ва “Келажак соати” дарслари давомида ўргатилади. Бу билим ва кўникмалар йиллар давомида шакллантириб борилади.

Юқорида эслаб ўтилган вазирлик буйруғида умумий ўрта таълим муассасаларида турли қурилмалардан фойдаланиш, дарс жараёнини уяли алоқа воситасининг камераси орқали суратга олиш, таълим муассасаси компютерлари да таълим муассасасига тегишли бўлмаган маълумотлар, шунингдек, қонун ҳужжатларида кўзда тутилган болаларнинг ёш хусусиятларига мос бўлмаган турли видеоматериаллар, ноқонуний диний маълумотлар, беҳаё суратлар, миллий, ирқий, этник, диний адоватни, зўравонликни тарғиб қилувчи, порнографик характердаги ҳар қандай видео, аудио ва фотоматериалларни тайёрлаш, сақлаш, фойдаланиш ва тарғиб этиш тақиқланади.

Таълим муассасаси ҳудудида ҳар бир ўқувчи ўз уяли алоқа воситаларини ўчириб қўйиши, педагог ва техник ходим лар ҳамда ташриф буюрувчи бошқа шахс лар ўз уяли алоқа воситалари қурилмаларини чақирув овозини тўлиқ ўчириб қўйиши (“овозсиз” ҳолатга ўтказиши), таълим муассасаларида ўтказиладиган ўқув машғулотлари ва тадбирлар (сафланиш, тарбиявий соатлар, байрам, спорт тадбирлари) бошланишидан олдин таълим олувчилар теле фонини ўчириб қўйиши ҳамда телефонини сумкасига солиб қўйиши шартлиги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012-йил, 21-майдаги 139-сон қарори билан тасдиқланган “Таълим муассасаларида мобил телефонлардан фойдаланиш тартиби тўғрисида” ги Низом билан белгилаб қўйилган. Мазкур қоидалардан кўзда тутилган мақсад, ёшларни ахлоқ нормаларига мактаб ёшидан ўргатиш, айниқса, ўсмир йигит-қизларнинг руҳиятини яқиндан ўрганиш ва улар билан юзага келадиган муаммоларнинг олдини олишга қаратилади.

Бугун интернет аталмиш маълумотлар базаси тезкорлик билан илгарилаб бормоқда. Бу таълимга ҳам, тарбияга ҳам, яшаш тарзимизу одатларимизга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қўймайди. Мазкур тармоқдан тўғри фойдаланиб, илм-ҳунар эгаллаш мумкин. Аммо ёшларимиз томонидан нотўғри фойдаланиш қандай оқибатларга олиб келади?. Ушбу масалаларни тартибга солиш ва ўқувчиларимизни жамиятнинг тўлақонли фуқаросига айланиши Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, “Таълим тўғрисида”, “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”, “Бола ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида”, “Вояга етмаганлар ўртасида назоратсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг профилактикаси тўғрисида”, “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги қонунлари ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг “Баркамол авлодни тарбиялашда оила институти ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг таълим муассасалари билан ўзаро ҳамкорлигини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, Мактабгача ва мактаб таълими вазирлигининг “Ички тартиб ва одоб-ахлоқ қоидаларини умумий ўрта таълим муассасаларида жорий этиш” бўйича буйруғи умумэътироф этилган маънавий-ахлоқий тамойиллар асосида ишлаб чиқилганлигини кўрсатиб ўтиш лозим.

Хулоса ўрнида айтиш мумкин-ки, Мактабгача ва мактаб таълими соҳасида амалга оширилаётган ва режалаштирилган ҳар бир ислоҳот замирида, аввало, таълим ва тарбиянинг чамбарчас олиб борилиши, ёшларимизни миллий ва умуминсоний қадриятларимизни билиши, уларга таянган ҳолда жамиятимизда таълим соҳасида рўй бераётган ютуқларимизни амалга ошиши ва бардавом бўлишида муҳим ўрин эгаллайди.

O‘QUVCHILAR ORASIDA INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA TANQIDIY FIKRLASHNING AHAMIYATI

Masharipova Nasiba Ro‘zmatovna
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti, “Milliy tarbiya, jadidlar va mutafakkirlarning pedagogik ta’limotlari” bo‘limi katta ilmiy xodimi, PhD, k.i.x
https://doi.org/10.5281/zenodo.22749051

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘quvchilar orasida inklyuziv madaniyatni shakllantirishda tanqidiy fikrlashning pedagogik ahamiyati nazariy jihatdan tahlil qilingan. Maqolada tanqidiy fikrlashning tahlil qilish, baholash, xulosa chiqarish, dalillarga asoslanish, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash va o‘z qarashlarini qayta ko‘rib chiqish kabi komponentlarining inklyuziv madaniyatni shakllantirish bilan o‘zaro aloqasi yoritiladi. Shuningdek, ta’lim jarayonida muammoli vaziyatlar, munozara va debatlar, keys-stadi, guruhli hamkorlikda bajariladigan topshiriqlardan foydalanish orqali o‘quvchilarda inklyuziv qadriyatlarni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari asoslanadi.*

Tayanch so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, tanqidiy fikrlash, o‘quvchi, xilma-xillik, stereotip, bag‘rikenglik, hamkorlik, tenglik, jamoaviy hamkorli, qadriyatlarga asoslanish.*

Zamonaviy ta’lim sharoitida inklyuziv muhitni yaratish barcha o‘quvchilar uchun teng ta’lim imkoniyatlarini ta’minlash bilan bir qatorda, ularning o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, hamkorlik va xolis, pozitiv munosabatlarini rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Shu nuqtayi nazardan, tanqidiy fikrlash o‘quvchilarning stereotiplar, noto‘g‘ri tasavvurlar va kamsituvchi qarashlarni noto‘g‘ri ekanligini anglash, tahlil qilish hamda ularga nisbatan asoslangan, qadriyatli munosabatni shakllantirish imkonini beruvchi muhim kognitiv vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Tanqidiy fikrlash o‘quvchilarga mavjud stereotip va qarashlarni tahlil qilish, insonlar o‘rtasidagi farqlarni hurmat qilish, turli nuqtayi nazarlarni xolis baholash hamda diskriminatsion munosabatlarga nisbatan ongli pozitsiyani shakllantirish imkonini beradi. Shu jihatdan tanqidiy fikrlash o‘quvchilar orasida inklyuziv madaniyatni shakllantirishning muhim pedagogik imkoniyatlaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy vazifasi o‘quvchilarga muayyan bilim va ko‘nikmalarni berish bilan bir qatorda, ularni ijtimoiy va madaniy jihatdan xilma-xil muhitda samarali faoliyat yurita oladigan, boshqa insonlarning huquq va manfaatlarini hurmat qiladigan hamda ijtimoiy mas’uliyatni anglaydigan shaxs sifatida tarbiyalashni ham nazarda tutadi.

Inklyuziya tushunchasi faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarni umumiy ta’lim muhitiga jalb qilish bilan chegaralanmaydi. Bu boradi muhim tadqiqotlardan biri bo‘lgan “*Index for Inclusion*” konsepsiyasida[8] inklyuziya o‘quvchilar xilma-xilligini qadrlash, ularning ta’lim jarayoni va maktab hayotidagi ishtirokini kengaytirish hamda ta’lim olish va ishtirok etish yo‘lidagi turli to‘siqlarni kamaytirish jarayoni sifatida talqin etiladi. Mazkur yondashuv inklyuzivlikni maktab madaniyati, siyosati va amaliyotining o‘zaro bog‘liq holda rivojlanishi orqali ta’minlashni nazarda tutadi. Bu tadqiqotda “Inklyuziv ta’limda ishtirok etish

bu insonning o‘ziga xosligi bilan tan olinishi, qadrlanishi va qabul qilinishi demakdir”[9] deb ta’kidlanadi.

Inklyuziv madaniyatni shakllantirishda o‘quvchilarning fikrlash xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki insonning boshqa shaxsni qabul qilishi yoki rad etishi ko‘pincha u haqidagi oldindan shakllangan tasavvurlar, stereotiplar, ijtimoiy qarashlar va shaxsiy tajribalar bilan bog‘liq bo‘ladi. Agar o‘quvchi o‘z qarashlarini tahlil qila olsa, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslasa, dalillarni baholasa va yangi ma’lumotlar asosida o‘z fikrini qayta ko‘rib chiqishga tayyor bo‘lsa, uning boshqalarga nisbatan xolis va insonparvarlik munosabatini shakllantirish imkoniyati ortadi. Shu sababli tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni inklyuziv madaniyatni shakllantirishning muhim pedagogik shartlaridan biri sifatida ko‘rib chiqamiz.

Xorijlik olim P.A.Facione rahbarligida amalga oshirilgan ekspertlar konsensusiga asoslangan Delphi tadqiqotida[10] tanqidiy fikrlash maqsadga yo‘naltirilgan va o‘zini o‘zi nazorat qiluvchi mulohaza yuritish jarayoni sifatida tavsiflangan. Ushbu yondashuvda talqin qilish, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o‘z-o‘zini nazorat qilish tanqidiy fikrlashning muhim kognitiv komponentlari sifatida ko‘rsatiladi.

Mazkur komponentlarning aksariyati inklyuziv madaniyatni shakllantirish jarayoni bilan bevosita bog‘liqdir. Masalan, o‘quvchi muayyan ijtimoiy guruh yoki shaxsga nisbatan mavjud qarashlarni tahlil qilish, ushbu qarashlarning qanchalik asosli ekanligini baholash va boshqa insonlarning nuqtayi nazarini hisobga olish orqali stereotipik fikrlashdan xolis va refleksiv fikrlashga o‘tishi mumkin.

Tanqidiy fikrlashning muhim xususiyatlaridan biri bu - shaxsning o‘z fikrini dalillar asosida asoslay olishi bilan bir qatorda, yangi dalillar mavjud bo‘lganida ushbu fikrni qayta ko‘rib chiqishga tayyorligidir. Inklyuziv ta’lim nuqtayi nazaridan bu xususiyat alohida ahamiyatga ega, chunki o‘quvchilar turli ijtimoiy, madaniy, jismoniy va individual xususiyatlarga ega bo‘lgan insonlar haqidagi mavjud stereotiplarini qayta ko‘rib chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Tanqidiy fikrlashning muhim xususiyatlaridan biri bu - shaxsning o‘z fikrini dalillar asosida asoslay olishi bilan bir qatorda, yangi dalillar mavjud bo‘lganida ushbu fikrni qayta ko‘rib chiqishga tayyorligidir. Inklyuziv ta’lim nuqtayi nazaridan bu xususiyat alohida ahamiyatga ega, chunki o‘quvchilar turli ijtimoiy, madaniy, jismoniy va individual xususiyatlarga ega bo‘lgan insonlar haqidagi mavjud stereotiplarini qayta ko‘rib chiqish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

O‘zbekistonda inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirish va takomillashtirish davlat ijtimoiy siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllanib bormoqda. So‘nggi yillarda alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarning ta’lim olish huquqini ta’minlash, ularning umumiy ta’lim jarayonidagi ishtirokini kengaytirish, ta’lim muhitini individual ehtiyojlarga moslashtirish hamda jamiyatda inklyuziv munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan qator me’yoriy-huquqiy va tashkiliy chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Mazkur yo‘nalishdagi muhim huquqiy asoslardan biri O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son qarorida [4] 2020-2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi, uni amalga oshirish bo‘yicha “Yo‘l xaritasi”, shuningdek, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar ta’limini 2025-yilgacha rivojlantirishning maqsadli ko‘rsatkichlari tasdiqlangan. Mazkur hujjat inklyuziv ta’limni tizimli ravishda rivojlantirish, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan

bolalar uchun ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish va ta’lim muassasalarida zarur shart-sharoitlarni yaratishning institutsional asoslarini belgilab berdi. “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”da[5] nogironligi bo‘lgan shaxslarning jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi ishtirokini kengaytirish, ular uchun inklyuziv ta’lim va bandlik tizimini takomillashtirish, yoshlar uchun ochiq va sifatli ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish hamda hududlarda inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan.

Mazkur strategik yondashuv inklyuziv ta’limni faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarni umumiy ta’lim muassasalariga qabul qilish masalasi sifatida emas, balki ularning jamiyat hayotida to‘laqonli ishtirokini ta’minlashga qaratilgan kompleks jarayon sifatida ko‘rish imkonini beradi. Bunday yondashuv ta’lim muhitida barcha o‘quvchilarning individual xususiyatlarini tan olish, ularning qadr-qimmatini hurmat qilish, o‘zaro hamkorlik va teng ishtirok uchun shart-sharoit yaratishni talab etadi.shunga ko‘ra inklyuziv ta’limni shart sharoitlarini quyidagicha izohlash mumkin:

Inklyuziv ta’lim shart-sharoitlari	***Mazmuni***	***Tanqidiy fikrlash va inkltyuziv madaniyat***
Teng ta’lim imkoniyatlarini yaratish	Barcha o‘quvchilarning, jumladan, alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarning ta’lim olish imkoniyatlarini ta’minlash	Xolis baholash va adolatli qaror qabul qilish, qadriyatli hamkorlik
Ta’lim muhitini moslashtirish	Maktab binosi, sinfxona, o‘quv jihozlari va ta’lim resurslarini o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirish	Muammoni aniqlash va yechimlarni baholash
Individual yondashuv	O‘quvchilarning qobiliyati, ehtiyoji, qiziqishi, o‘zlashtirish sur’ati va individual xususiyatlarini hisobga olish	Tahlil qilish va individual farqlarni anglash, har bir o‘quvchining ta’lim imkoniyatlari va rivojlanishi qo‘llab-quvvatlash
Ijobiy psixologik muhit	O‘quvchilar o‘rtasida hurmat, ishonch, xavfsizlik, bag‘rikenglik va o‘zaro qo‘llab-quvvatlash muhitini shakllantirish	Turli nuqtayi nazarlarni tushunish va baholash
Diskriminatsiyaning oldini olish	Kamsitish, mazax qilish, stereotiplash va ijtimoiy chetlashtirishning barcha shakllarini aniqlash va ularga tanqidiy munosabatni shakllantirish	Sabab-oqibatni tahlil qilish, ta’lim muhitida tenglik va adolat tamoyillari mustahkamlash
Oila va maktab hamkorligi	Ota-onalar va pedagoglarning muntazam muloqoti, o‘quvchining rivojlanishi va ehtiyojlari bo‘yicha hamkorlikni yo‘lga qo‘yish	Turli qarashlarni tinglash va murosali yechim topish
Inklyuziv maktab	Tenglik, hurmat, xilma-xillik,	Asoslo-qadriyatli muloha,

madaniyatini shakllantirish	adolat, hamkorlik va o‘zaro qo‘llab-quvvatlashni maktabning kundalik qadriyatlariga aylantirish	tanqidiy-refleksiv va ijtimoiy fikrlashni tizimli rivojlantirish

O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlarning mazmuni maktabda inklyuziv madaniyatni shakllantirish masalasi bilan bevosita bog‘liqdir. Chunki inklyuziv ta’limning samaradorligi faqat tashkiliy yoki infratuzilmaviy imkoniyatlar bilan belgilanmaydi. Ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilari, xususan, o‘quvchilarning xilma-xillikka munosabati, o‘zaro hurmati, hamkorlikka tayyorligi va kamsituvchi qarashlarga nisbatan tanqidiy munosabat bildira olishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘quvchilarda inklyuziv madaniyatni shakllantirish jarayonida ularning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish alohida pedagogik ahamiyatga ega. Chunki inklyuziv muhitda o‘quvchi nafaqat o‘z tengdoshlarining individual farqlarini qabul qilishi, balki turli ijtimoiy guruhlar haqidagi mavjud stereotip va noto‘g‘ri tasavvurlarni tahlil qila olishi, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslashi hamda o‘z munosabatlarini dalillar asosida qayta ko‘rib chiqishi lozim. Shu ma’noda tanqidiy fikrlash inklyuziv qadriyatlarni o‘zlashtirish va ularni kundalik ijtimoiy munosabatlarda namoyon etishning muhim kognitiv mexanizmlaridan biri sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 15-oktabr, O‘RQ-641-son. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. LexUZ.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 2020-yil 13-oktabr, PQ-4860-son.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. 2022-yil 28-yanvar, PF-60-son. - Toshkent: Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berish tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 2021-yil 12-oktabr, 638-son.
7. Ainscow M. Developing Inclusive Education Systems: What Are the Levers for Change? // Journal of Educational Change. - 2005. - Vol. 6. - P. 109-124.
8. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. - Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2002. - 107 p.
9. Booth, T., & Ainscow, M. (2002). *Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools*. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education. – P. 11
10. Facione P.A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. The Delphi Report. - Millbrae, CA: The California Academic Press, 1990. - 112 p.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ИННОВАЦИОННЫЕ СТРАТЕГИИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДИКИ ВОСПИТАНИЯ КУРСАНТОВ ВЫСШИХ ВОЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В НАЦИОНАЛЬНОМ ДУХЕ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА

Медетова Раушан Мамадияровна[1], Исмаилов Досбол Тилеубердиевич[2]
[1]заведующая отделом Национального института педагогики воспитания, DSc, профессор,
[2]начальник цикла общей тактики-старший преподаватель факультета Южного оперативного командования Университета военной безопасности и обороны Республики Узбекистан, доцент, подполковник
https://doi.org/10.5281/zenodo.22749078

Реформирование и радикальные изменения социально-экономического уклада в обществе обусловили необходимость усовершенствования системы профессионального образования молодёжи. Задача подготовки защитников Родины, стоящая перед системой высшего образования, весьма сложная и ответственная. Сегодня нашей республике нужны здоровые, мужественные, смелые, дисциплинированные и грамотные специалисты, которые были бы готовы учиться, работать на ее благо и, в случае необходимости, встать на ее защиту. В связи с этим основной целью стратегии модернизации высшего военного образования является достижение нового качества образования – качества, отвечающего усовершенствованным социально-экономическим условиям страны и основным направлениям ее развития в рамках стратегии «Узбекистан – 2030». Современный этап строительства Вооруженных Сил и ориентация на качественные параметры в их дальнейшем развитии предъявляют высокие требования к профессиональной подготовке курсантов высших военных образовательных учреждений.

Анализ развития военной педагогики показывает, что за последнее десятилетие в высших военных образовательных учреждениях произошли прогрессивные изменения, оказавшие существенное влияние на качество профессиональной подготовки офицерского состава Вооруженных Сил Республики Узбекистан: повысился уровень требований, предъявляемых к поступающим в высшие военные образовательные учреждения; улучшена учебно-материальная база образовательного процесса; в значительной степени возросло число преподавателей с учеными степенями и учеными званиями; в процесс обучения курсантов внедрены современные педагогические технологии и инновационные процессы. Вместе с тем, сложность профессии офицера, изменение профессиональных ориентаций курсантов определяют их отношение к их профессиональной подготовке в высших военных образовательных учреждениях.

В настоящее время существуют разные подходы к воспитанию курсантов высших военных образовательных учреждений в национальном духе. Сложившаяся в высших военных образовательных учреждениях система воспитания курсантов в национальном духе недостаточно соответствует современным требованиям подготовки будущих офицеров. Они представляют собой разрозненные элементы всей воспитательной системы, созданные в принципиально иной общественно-экономической формации.

Причинами этого являются: недостаточная разработанность в рамках воспитательного процесса научно обоснованных задач воспитания курсантов в национальном духе; наличие обязательного требования по подготовке курсантов высших военных образовательных учреждений по двум специальностям – военной и близкой ей по профилю гражданской; несогласованность форм и методов профессиональной подготовки курсантов с вопросами их воспитания в национальном духе; недостаточное количество учебного времени, отводимого на изучение военных дисциплин; отсутствие единых критериев (показателей) оценки уровня воспитанности курсантов; слабое научно-методическое, правовое, социологическое, морально-психологическое, информационное, материально-техническое, кадровое и культурно-досуговое обеспечение воспитания курсантов в национальном духе.

Для достижения намеченного определены следующие направления деятельности: проанализировать историко-теоретические аспекты воспитания курсантов в национальном духе и актуализировать боевые и военно-патриотические традиции высших военных образовательных учреждений; разработать модель воспитания курсантов высших военных образовательных учреждений в национальном духе; теоретически обосновать и экспериментально проверить комплекс педагогических условий воспитания курсантов высших военных образовательных учреждений в национальном духе.

Одним из важнейших направлений государственной политики в области военно-педагогического образования является обеспечение высокого качества профессиональной подготовки и воспитания курсантов высших военных образовательных учреждений в национальном духе на основе ее соответствия актуальным и перспективным потребностям личности общества и государства.

Для реализации этих целей необходимо решить, как указывают многие военно-педагогические источники, в первоочередном порядке следующие приоритетные и взаимосвязанные задачи: обеспечить современное качество профессионального образования и воспитания курсанта в духе высокого чувства патриотизма; повысить педагогическую роль всех участников образовательного процесса (курсантов, профессорско-преподавательского состава высших образовательных учреждений, родителей); усилить военно-профессиональную направленность подготовки курсантов.

Анализ состояния исследуемых вопросов показал, что методологические и методические аспекты воспитательной работы в рамках системы высшего военного образования разработаны достаточно глубоко, в то же время вопросы воспитания курсантов высших военных образовательных учреждений не находят должного отражения в научной психолого-педагогической литературе.

Одним из результатов образовательной деятельности высших военных образовательных учреждений становится сохранение национальных традиций подготовки высококвалифицированных офицерских кадров, повышение эффективности и качества их профессиональной подготовки. В связи с этим, исследование процесса воспитания курсантов высших военных образовательных учреждений в национальном духе в современных реалиях приобретает особое значение для военно-педагогической науки и практики.

Вместе с тем, диссертационное исследование выявило трудности и нерешенные проблемы в воспитания курсантов высших военных образовательных учреждений в национальном духе. Причины того проявляются в недостаточной научной

разработанности педагогических основ формирования профессионального мастерства у выпускников высших военных образовательных учреждений; недостаточном научном потенциале педагогических кадров; недостаточно оперативной связи высших военных образовательных учреждений с войсками и военным производством.

Названные и многие другие нерешенные проблемы свидетельствуют о необходимости разработки педагогических условий воспитания курсантов высших военных образовательных учреждений в национальном духе.

Значит, дальнейшее реформирование системы военного образования, пополнение и улучшение качества профессионализма офицерского корпуса; воспитание курсантов в национальном духе; необходимость поиска педагогических подходов, направленных на повышение качества воспитания курсантов высших военных образовательных учреждений в национальном духе требует разработки её методики. Проблемная ситуация составляет основу педагогики в процессе организации и проведения воспитательной работы в высших военных образовательных учреждениях. Диалектика развития воспитания предполагает преодоление этих трудностей в ходе решения усложняющихся организационных педагогических задач.

В связи с изложенным выше проблема исследования заключается в выявлении и обосновании педагогических условий эффективности воспитания курсантов высших военных образовательных учреждений в национальном духе. Этот процесс будет успешным при следующих педагогических условиях: планировании и организации воспитательной работы высшего военного образовательного учреждения на основе разработанной модели процесса воспитания курсантов в национальном духе, включающей цель, задачи, принципы, содержание, формы и методы, средства запланированного результата; осуществлении воспитательной работы на боевых и военно-педагогических традициях национальной армии, военной педагогики, использовании традиционных и инновационных форм воспитания курсантов в национальном духе; гуманитаризации содержания и обеспечении органического единства учебно-воспитательной работы и воспитания курсантов в национальном духе; активизации участия профессорско-преподавательского состава в воспитательном процессе и осуществлении индивидуального подхода в воспитании курсантов в национальном духе.

Наряду с перечисленными педагогическими условиями при воспитании курсантов высших военных образовательных учреждений в национальном духе на основе интегративного подхода важно обозначить следующие инновационные стратегии. К ним относятся: цифровые симуляторы, позволяющие преподавателям использовать виртуальные исторические реконструкции и интерактивные кейсы; проектная деятельность помогает курсантам создавать проекты по изучению истории армии и республики; междисциплинарная интеграция гуманитарных и военных дисциплин дополняет друг друга через общие темы патриотизма; диалоговое обучение важно тем, что преподаватели заменяют монолог обсуждением реальных боевых и нравственных ситуаций; интегративный подход позволяет обеспечить связь теории и практики, что важно при обогащении знаний нравственными нормами, применяемыми во время полевых выходов; синтез ценностей обеспечивает соединение в сознании будущего офицера общечеловеческих и национальных идеалов.

Совершенствование воспитания курсантов высших военных образовательных учреждений в национальном духе на основе интегративного подхода требует объединения

исторических традиций, учебных дисциплин и современных технологий в единый педагогический процесс.

Содержание исследования заключается в том, что в нем проанализированы историко-теоретические аспекты воспитания курсантов в национальном духе и актуализированы боевые и военно-патриотические традиции национальной армии в воспитательном процессе высших военных образовательных учреждений; уточнено содержание понятий «воспитание курсантов», «национальный дух» в контексте проблемы исследования; разработана и внедрена модель процесса воспитания курсантов высших военных образовательных учреждений, включающая ценностно-целевой, субъект-субъектный, процессуально-коммуникативный, диагностико-результативный компоненты; выявлены и обоснованы педагогические условия, обеспечивающие эффективность процесса воспитания курсантов высших военных образовательных учреждений в национальном духе: планирование и организация воспитательной работы высших военных образовательных учреждений на основе разработанной модели процесса воспитания курсантов в национальном духе, включающей цель, задачи, принципы, содержание, формы и методы, средства запланированного результата; осуществление воспитательной работы на боевых и военно-педагогических традициях национальной армии, военной педагогики, использовании традиционных и инновационных форм воспитания курсантов в национальном духе; гуманитаризации содержания и обеспечения органического единства воспитательной работы и воспитания курсантов; активизации участия профессорско-преподавательского состава и осуществлении индивидуального подхода в воспитании курсантов в национальном духе.

Кроме того, на наш взгляд, весьма важно определить следующие положения: историко-теоретический анализ развития воспитания в национальной педагогической мысли и военной педагогике показал, что воспитание во все времена являлось важнейшей составной частью внутриполитической деятельности государства.

Одним из важнейших средств обновления содержания, форм и методов воспитания курсантов в национальном духе являлась опора на лучшие педагогические традиции воспитания: верность военной присяге, боевому знамени; любовь, уважение к героическому прошлому; сознательное отношение к воинской дисциплине, самоотверженность и самопожертвование в бою ради достижения общей победы; массовый героизм и мужество в период, когда решается судьба страны; воинская доблесть, умение стойко переносить трудности военной службы; демократизм взаимоотношений между подчиненными и командирами, военнослужащими и взаимное доверие.

Модель воспитания курсантов высших военных образовательных учреждений в национальном духе, основанная на гуманистическом, аксиологическом, культурно-историческом, системном и индивидуальном подходах и реализующая воспитательную и рефлексивную функции, а также функции информационного и духовного обогащения, педагогической поддержки, развития и самореализации будущих офицеров, включает следующие взаимосвязанные компоненты: ценностно-целевой, субъект-субъектный, процессуально-коммуникативный, диагностико-результативный.

Таким образом, воспитание курсантов – неотъемлемая часть целостного воспитательного процесса в высшем военном образовательном учреждении, непрерывного педагогического воздействия, направленного на формирование у курсантов

высокого патриотического сознания, возвышенного чувства верности к своей Родине, готовности к выполнению гражданского долга, важнейших конституционных обязанностей по защите интересов республики как интегративного качества личности, в котором выражаются мировоззренческая зрелость, нравственная убежденность, ценностная ориентация, ее социально-активная жизненная позиция и социальное поведение.

ЛИТЕРАТУРА

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 29-iyundagi 267-son “Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
2. Медетова Р.М. Научно-теоретические основы патриотического воспитания подростков на материалах краеведения: Дис. … канд. пед. наук. – Т., 2005.

O‘SMIRLARNI OILAVIY HAYOTGA HAMKORLIKDA TAYYORLASHNING ZAMONAVIY TAMOYILLARI VA YO‘NALISHLARI

Norqulov Husniddin Do‘sbekovich
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent.
Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22749107

Annotatsiya*: Maqolada o‘smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashning zamonaviy pedagogik tamoyillari va yo‘nalishlari yoritilgan. Oilaviy, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirishda oila, ta’lim muassasasi va jamoat tashkilotlari hamkorligining ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, shaxsga yo‘naltirilganlik, ta’lim va tarbiya uyg‘unligi, faoliyatga asoslanganlik, integratsiya, tizimlilik hamda refleksiya tamoyillarining tarbiyaviy imkoniyatlari asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *o‘smirlar, oilaviy hayotga tayyorlash, pedagogik tamoyillar, oilaviy qadriyatlar, milliy qadriyatlar, ma’naviy-axloqiy tarbiya, oila-ta’lim muassasasi hamkorligi, integratsiya, tizimlilik, refleksiya.*

Аннотация*: В статье освещены современные педагогические принципы и направления подготовки подростков к семейной жизни. Проанализировано значение сотрудничества семьи, образовательных учреждений и общественных организаций в формировании семейных, национальных и общечеловеческих ценностей. Также обоснованы воспитательные возможности таких принципов, как личностная направленность, единство обучения и воспитания, деятельностный подход, интеграция, системность, рефлексия.*

Ключевые слова: *подростки, подготовка к семейной жизни, педагогические принципы, семейные ценности, национальные ценности, духовно-нравственное воспитание, сотрудничество семьи и образовательных учреждений, интеграция, системность, рефлексия.*

Abstract*: The article highlights modern pedagogical principles and directions for preparing adolescents for family life. It analyzes the importance of cooperation among the family, educational institutions, and public organizations in developing family, national, and universal human values. The educational potential of such principles as person-centeredness, the unity of education and upbringing, activity-based learning, integration, systematicity, and reflection is also substantiated.*

Keywords*: adolescents, preparation for family life, pedagogical principles, family values, national values, spiritual and moral education, cooperation between the family and educational institutions, integration, systematicity, reflection.*

Oilada hayotning bardavomligini ta’minlovchi o‘smir-yoshlarga etnik madaniyat, urf-odatlarimiz, milliy, umuminsoniy va oilaviy, ma’naviy-axloqiy qadriyatlarimiz singdiriladi, rivojlantiriladi hamda o‘z navbatida, ijtimoiy hayot takomilini belgilovchi iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy va madaniy hayot poydevori qo‘yiladi va mustahkamlanadi.

Tammaddunlar davrida o‘smirlar ma’naviyati va ruhiyatida bo‘shliq yuzaga kelmasligi uchun ularning qalbi va ongida sog‘lom hayot tarzi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat tuyg‘usini bolalikdan shakllantirish zarur. Bu borada hamkor tashkilotlar bilan uzluksiz va sifatli integratsiyani yo‘lga qo‘yish, o‘smirlar o‘rtasida qarovsizlik, tartibbuzarlik, jinoyatchilik va boshqa salbiy holatlarning oldini olish muhim tarbiyaviy vazifadir.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning “Ma’lumki, yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda. “Tarbiya qancha mukammal bo‘lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi”, deydi donishmandlar. Tarbiya mukammal bo‘lishi uchun esa bu masalada bo‘shliq paydo bo‘lishiga mutlaqo yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi”[1] - degan fikrlaridan, mamlakatimizda o‘smirlar tarbiyasi borasida oila va ta’lim muassaasalari hamkorligiga alohida e’tibor qaratilayotganligini anglashimiz mumkin.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-son (Qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma’qullangan) Qonuni[2] hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6108-son Farmoni[3] qabul qilindi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2022-yil 22-dekabr kuni Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasida “Ta’lim sifatini oshirish - Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining yakkayu yagona to‘g‘ri yo‘lidir” - degan bo‘lsa, ma’ruzaning ikkinchi yo‘nalishida esa, “Najot - ta’limda, najot - tarbiyada, najot - bilimda. Chunki, barcha ezgu maqsadlarga bilim va tarbiya tufayli erishiladi” [4] - deb keltirib o‘tadi.

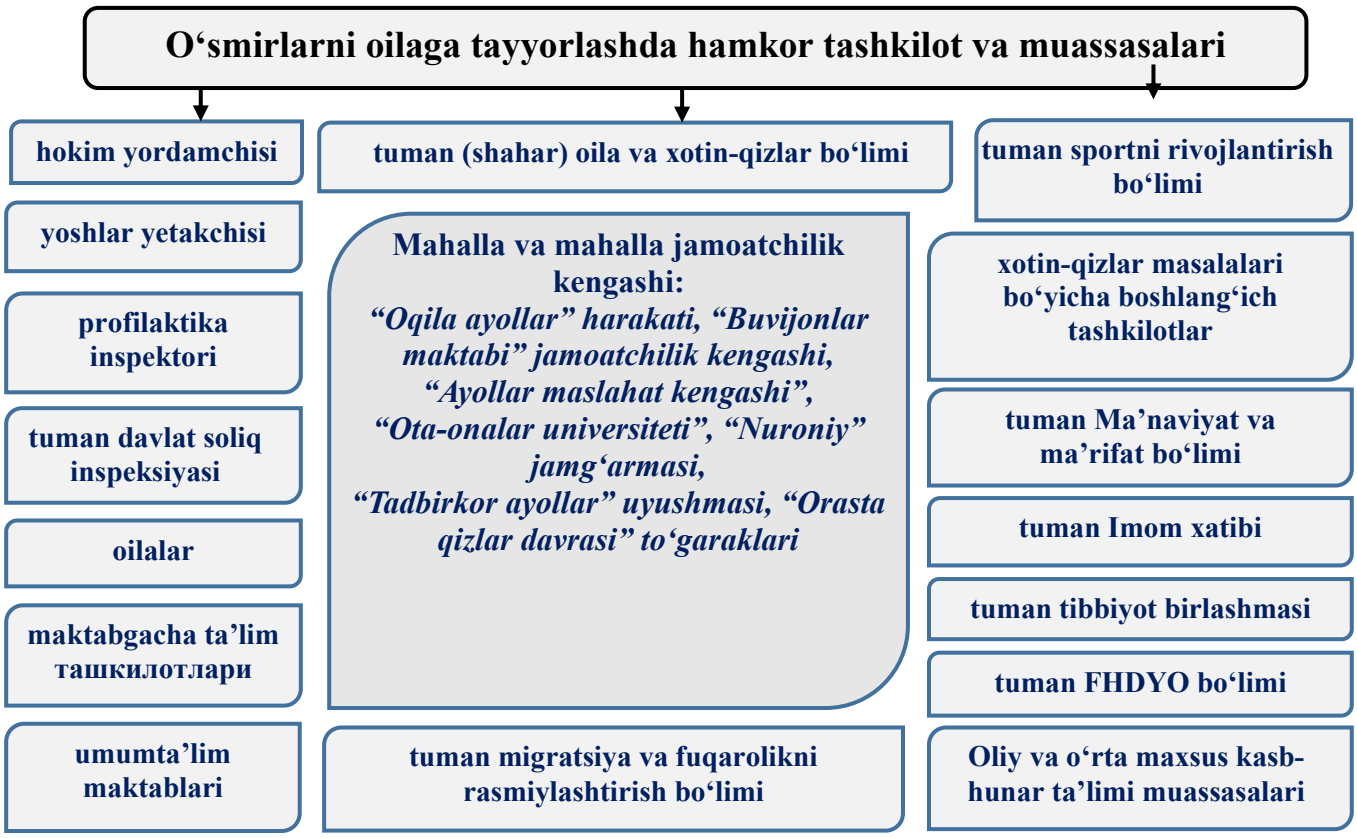
Farzand tarbiyasi ota-ona va jamiyat uchun shunchaki e’tibordan chetda qolgan, o‘ninchi darajadagi masala emas, balki diniy, ma’naviy-axloqiy, g‘oyaviy, tibbiy, tarixiy, estetik, psixologik va pedagogik kabi sohalariga oid bilimlarni o‘zida mujassam etgan murakkab jarayondir. Tamaddunlar taraqqiyotida har tomonlama yetuk insonni shakllantirish talablari ham globallashib boraveradi. Bu esa o‘smirlarga estetik, jinsiy va axloqiy tarbiya berish orqali ularni oilaviy hayotga tayyorlashning sifat ko‘rsatgichlarini quyidagi hamkor tashkilotlar bilan amalga oshirish talabini ham kuchaytiraveradi (**1-rasm**).

[1] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг IV қурултойидаги нутқи. 2017 йил 1 июль.

[2] O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23 sentabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida” O‘RQ-637-son Qonuni. *(Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 y., 03/20/637/1313-son; 12.10.2021 y., 03/21/721/0952-son).*

[3] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-6108-son Farmoni *(Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi,* 07.11.2020 y., 06/20/6108/1483-son; *Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 26.08.2021 y., 07/21/5234/0826-son; 11.05.2022 y., 06/22/134/0407-son; 03.12.2022 y., 06/22/258/1064-son*).

[4] Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 2022 йил 22 декабр. https://www.gazeta.uz/uz./2022/12/21/linguisticanalysis/*?*

Demak, tarbiyaning **bosh maqsadi** - o‘smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda xalqning boy milliy, ma’naviy-tarixiy an’analarga, urf-odatlari hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali tashkiliy, pedagogik shakl va vositalarni ishlab chiqib amalga joriy etish bo‘lsa, tarbiyaning **asosiy vazifasi** esa shaxsning aqliy, axloqiy, erkin fikrlovchi va jismoniy rivojlanishi hamda uning qobiliyatlarini har tomonlama ochish uchun imkoniyat yaratishdir.

Demak, farzand tarbiyasini qachondan boshlamoq kerak? - degan savolga, ya’ni farzand tarbiyasining ***birinchi bosqichida*** turmush qurish arafasida turgan bo‘lg‘usi kelin va kuyovlarni oilaviy turmushga tayyorlash masalalari e’tiborga olinadi. Farzand tarbiyasining ***ikkinchi bosqichi*** onaning homilalik davri hisoblanadi. Tarbiya homiladan boshlanadi. Homila dunyoga kelishidan avvalo, ona uni o‘z vujudi bilangina emas, balki qalb tafti bilan ham tarbiyalab, ulg‘aytiradi hamda mehr beradi.

Ilk turmush qurgan yosh kelin-quyovlar solih farzand tilaydi. Muborak Qur’oni karim “Oli Imron” surasi 38-oyatida bunday deyiladi: “O‘sha joyda Zakariyo Rabbiga iltijo qilib, dedi: “Rabbim, menga (ham) o‘z huzuringdan pok zurriyot ato et! Darhaqiqat, Sen duoni eshitguvchidirsan”[5]. Demak, yaratgan zot o‘z bandalariga qobil farzand, ya’ni ertangi kun vorislarini O‘zidangina so‘rashni amr etmoqdalar.

Ta’lim-tarbiya masalasi har doim ham kun tartibidagi masalalardan bo‘lib, ota-ona va umumta’lim muassasalari zimmasidagi hamkorlikdagi maqsad va vazifalar hisoblanadi. Chunki yangi avlodlar tug‘iladi, hayotda kamol topish uchun ta’lim-tarbiyaga ehtiyoj sezadi. Rus yozuvchisi Tolstoy: “Besh yoshgacha shu qadar katta masofani bosib o‘tasanki, qolgan umring

[5] Қуръони Карим “Оли Имрон” сураси 38-оят. “HILOL NASHR” нашриёти, 2017, - б. 632. 55-б.

bir qadam” - deb keltirgan bo‘lsa, taniqli pedagog A.S. Makarenko ham oilada bola tarbiyasiga ilk davrdan e’tibor berilishi bolalarning ruhiy olamiga, hissiyoti va tuyg‘ulariga chuqur ta’sir ko‘rsatishi, besh yoshgacha bo‘lgan tarbiya bolaning shaxsiyati shakllanishida o‘ta muhim ahamiyatga ega ekanini qayd etib: “... tarbiyaning bosh asosi besh yoshda nihoyasiga yetadi, demak, siz besh yoshgacha nima qilgan bo‘lsangiz, bu tarbiyaviy jarayonning 90 foizini tashkil etadi, keyingi tarbiya esa qayta tarbiyalash negizida davom etadi” [6] - deb keltiradi.

Demak, har ikkala yondashuvda ham bola uchun ilk besh yoshda olinadigan tarbiya hal qiluvchi ahamiyatga ega ekani ta’kidlanadi. Shu bois, har bir ota-ona va tarbiyachi buni chuqur anglab, tarbiyaviy ishlarni shu asosda rejalashtirishlari lozim. Bolaning beg‘ubor tuyg‘ulari, dunyoqarashi, hayotga munosabati, yaxshilik va ezgulik, mehr-shafqat, or-nomus va adolat kabi tushunchalarning poydevori aynan oila muhitida qo‘yiladi. “Bir bolaga yetti qo‘shni ota-ona” degan maqol esa, farzand tarbiyasida nafaqat oila, balki jamoatning ham mas’uliyatini yoritadi va tarbiyaning keng qamrovliligini ko‘rsatadi.

Pizouddin ibn Fazriddinning “Oila” nomli pisolasida “Bola tarbiyasi yomon niyat va qo‘pollik bilan emas balki, cabr-toqat, matonat, mehribonlik, chidamlilik, shafqatu sezgirlik bilan bo‘lishi kerak” [7] - degan fikrlar berilgan.

Farzand tarbiyasida har bir ota-ona o‘z hayot tarzi, muomalasi va shaxsiy fazilatlari bilan ibrat namunasi bo‘lishi shart. Chunki bola oilada ko‘radigan har bir odat, gap-so‘z va munosabatni o‘zlashtiradi va taqlid qiladi. Shu bois, ota-onalar va oila a’zolarining bola oldidagi har bir harakati, munosabati tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Agar oilada nosamimiylik, yolg‘on, hurmatsizlik yoki salbiy xatti-harakatlar ustun bo‘lsa, bu bola ongiga singib, uning ma’naviy rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Demak, farzand uchun sog‘lom va ijobiy muhitni yaratish, avvalo, ota-onaning shaxsiy namunasiga bog‘liq.

Hozirgi kunda “Oila-mahalla-ta’lim muassasasi” hamkorligi oilada sog‘lom ma’naviy va axloqiy muhitni ta’minlashda muhim o‘rin tutadi. Bu hamkorlik, avvalo, ta’lim muassasalarida o‘quvchi va o‘qituvchilar ishtirokidagi tarbiyaviy tadbirlar orqali namoyon bo‘ladi. Bunday tadbirlarda oilaviy munosabatlar, ota-onalarning roli, oilaviy nizolarning oldini olish va farzand huquqlarini himoya qilish masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.

Shuningdek, ta’lim, sog‘likni saqlash va mahalla tizimi mutaxassislari ishtirokida yoshlar bilan oilaviy vazifalar, oilaning tarkibiy tuzilishi va uni mustahkamlash masalalariga bag‘ishlangan suhbat va uchrashuvlar o‘tkaziladi. Bu orqali o‘smirlarga o‘z yoshiga mos ma’lumot va maslahatlar beriladi. Hamkorlik doirasida o‘smirlarda sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalarini shakllantirish, ekologik va tibbiy madaniyatni oshirish, shu bilan birga, oilaviy hayotga tayyorlash, uy va mahallasiga nisbatan mas’uliyat hissini uyg‘otishga qaratilgan tadbirlar ham o‘tkazilmoqda.

Maktab ta’lim va tarbiyaning asosiy maskani sifatida pedagog-o‘qituvchi va ota-onalarning maqsad va vazifalarini uzviy hamkorlikda amalga oshirishi shart. Shu bilan birga, maktab ota-onalarga o‘smirni tarbiya va mehnat qilishda bo‘sh vaqtni to‘g‘ri tashkil etishda amaliy yordam beradi. Ota-onalar qo‘mitasi esa ta’lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish va oila-maktab hamkorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Maktab - o‘smir shaxsini shakllantirish, ma’naviy qadriyatlarni avloddan-avlodga yetkazish va jamiyatga mos xulq-atvorni rivojlantirishning muhim tarbiya maskanidir. Ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar sharoitida tarbiyani zamonaviy, ilmiy asoslangan pedagogik tamoyillar

[6] Антон Макаренко. Педагогическая поэма. Полная версия: АСТ; Москва; 2018
[7] Нишонова С. Комил инсон тарбияси. – Т.: “Истиқлол”. 2003. -224 б.

asosida tashkil etish o‘smirni har tomonlama rivojlantirish va kelgusi oilaviy hayotga tayyorlashning muhim shartidir.

O‘smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda qo‘llaniladigan zamonaviy pedagogik tamoyillar - bu tarbiya jarayonida tayanadigan asosiy ilmiy-metodologik qoidalar bo‘lib, ular o‘smirning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy yetilish va kelgusida sog‘lom oila qurishiga xizmat qiladi. Quyidagi asosiy tamoyillar shular jumlasidandir: **(1-jadval)**.

O‘smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda moslashtirilgan zamonaviy pedagogik tamoyillar

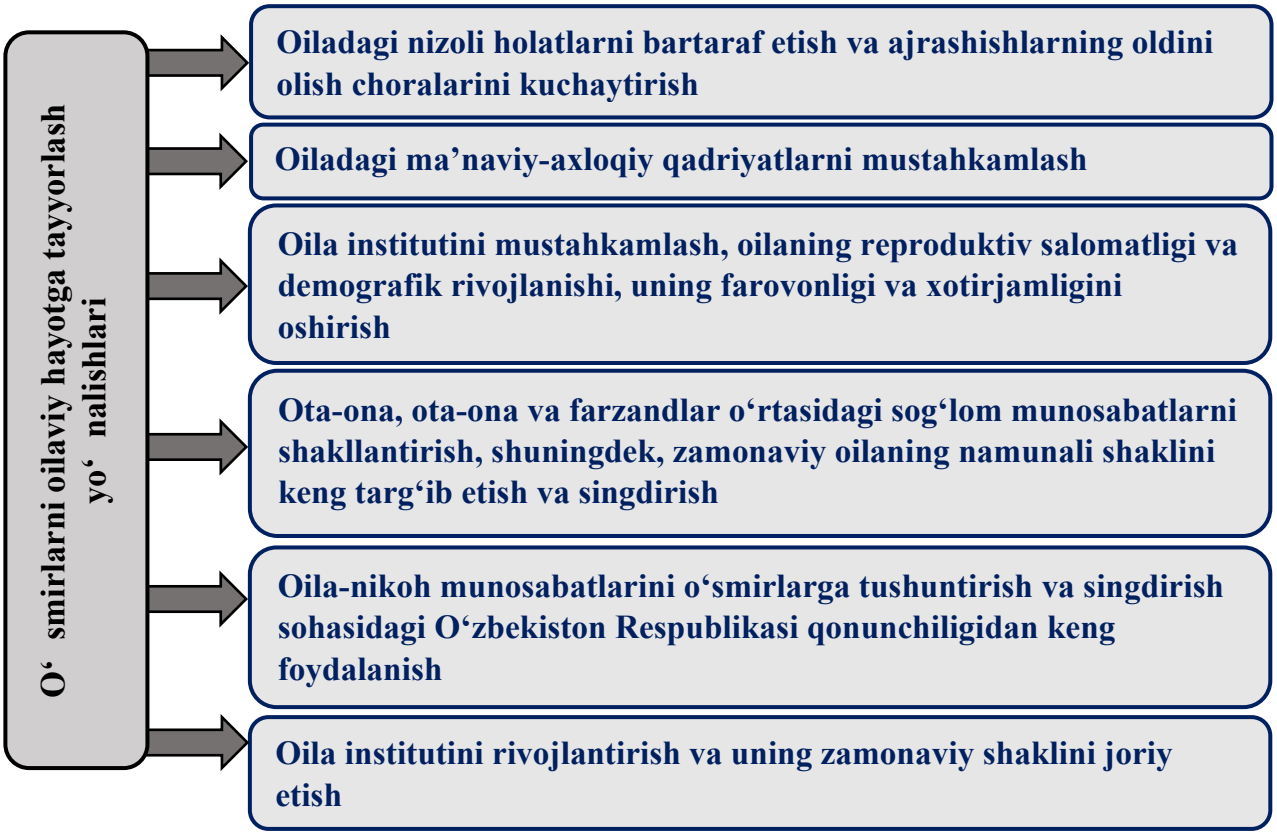
Pedagogik tamoyillar	Mazmuni
Shaxsga yo‘naltirilganlik tamoyili	Bu tamoyil har bir o‘smirning yosh, individual va psixologik xususiyatlarini hisobga olib, uning shaxsiy ehtiyoj va qiziqishlariga mos tarbiya strategiyasini ishlab chiqishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuv o‘smirning o‘zini anglashi, qaror qabul qilish, mas’uliyatni his qilish va mustahkam shaxs sifatida shakllanishiga yordam beradi.
Ta’lim va tarbiyaning uyg‘unligi tamoyili	O‘smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda ta’lim muassasalarida olinayotgan nazariy bilimlar va oiladagi amaliyot uyg‘un tarzda muvofiqlashtirilishi lozim. Bu, o‘smirga nafaqat bilim berish, balki uni hayotda to‘g‘ri qo‘llash, axloqiy me’yorlarga rioya qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi.
Faoliyatga asoslanganlik tamoyili	O‘smirlar faol ishtirok etadigan treninglar, ijodiy mashg‘ulotlar, rolli o‘yinlar, simulyatsiya va amaliy mashg‘ulotlar orqali oilaviy hayotga oid bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtiradi. Bu jarayonda ularning tafakkuri faollashadi, muloqot, empatiya va mas’uliyat kabi sifatlar rivojlanadi.
Ota-ona va ta’lim muassasasi hamkorligi tamoyili	O‘smirlarni tarbiyalashda ota-ona va maktab o‘rtasida hamkorlik mustahkam bo‘lishi uchun muntazam maslahatlashuvlar, ota-onalar yig‘ini, suhbat va seminarlar orqali ikki tomonlama muloqot ta’minlansa, o‘smirda sog‘lom munosabat va qiymatlar shakllanadi.
Milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayanish tamoyili	O‘smirlarni tarbiyalash jarayonida xalqimizga xos urf-odat, an’ana, madaniy meros bilan birga, inson huquqlari, tenglik, adolat, hurmat kabi umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unlashtirilishi kerak. Bu ularda faxr, mas’uliyat va global faol fuqaro sifatida shakllanishni ta’minlaydi.
Integratsiya va tizimlilik tamoyili	O‘smirlarni oilaviy hayotga tayyorlash yakka holda emas, balki ta’lim, sog‘likni saqlash, mahalla, diniy-ma’rifiy muassasalar bilan hamkorlikda amalga oshirilishi lozim. Bu umumiy, uzviy va kompleks yondashuv orqali yuqori natija beradi.
Refleksiya va o‘z-o‘zini anglash tamoyili	O‘smirda o‘ziga baho berish, o‘zini anglash, fikr yuritish, xatolaridan saboq olish qobiliyati shakllantirilishi zarur. Buning uchun shaxsiy daftari, esse, suhbat va monitoring usullari qo‘llaniladi.

Ularning mazmunidan ko‘rinib turibdiki, tayyorgarlik faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmay, bilim → qadriyat → munosabat → amaliy ko‘nikma → o‘zini baholash izchilligida tashkil etilishi ko‘zda tutilgan. Ayniqsa, oila–ta’lim muassasasi hamkorligi va mahalla, sog‘liqni saqlash hamda diniy-ma’rifiy muassasalar bilan integratsiya o‘smirni real oilaviy hayotga kompleks tayyorlash imkonini beradi.

Shuningdek, refleksiya va o‘z-o‘zini anglash tamoyili boshqa tamoyillarni umumlashtiruvchi muhim mexanizm bo‘lib, o‘smirning mustaqil fikrlashi, mas’uliyatli qaror qabul qilishi va o‘z xatti-harakatlarini baholashini ta’minlaydi. Umuman, mazkur tamoyillar tizimi o‘smirni oilaviy hayotga faqat tayyorlash emas, balki uni mas’uliyatli, mustaqil va munosabatlarga tayyor shaxs sifatida shakllantirishga yo‘naltirilgan.

O‘smirlik shaxs kamolotida hal qiluvchi bosqich bo‘lib, bu davrda hayotiy qadriyatlar, maqsadlar va jamiyatdagi o‘rin shakllanadi. Shuning uchun o‘smirlarni sog‘lom va mustahkam oila qurishga tayyorlash kompleks yondashuvni talab etadi. Bu jarayon bilim va ko‘nikmalar bilan birga axloqiy tarbiya, ijtimoiy moslashuv va mas’uliyatni ham qamrab oladi.

O‘smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda mazkur yo‘nalishlarga alohida e’tibor qaratish kerak bo‘ladi **(2-rasm).**

Bundan tashqari, “Mening oilam”, “Mening ota-onam”, “Mening bo‘lajak oilam”, “Oila fotolari ko‘rgazmasi”, “Oila davrasidagi tadbirlar” kabi mavzularda insho yozish orqali o‘quvchilarda oilaviy qadriyatlarga bo‘lgan qiziqish va hurmat uyg‘otiladi. Shu bilan birga, amaliyotga yo‘naltirilgan mashg‘ulotlar – uy xo‘jaligini yuritish, uyni estetik bezatish, milliy taomlar tayyorlash, uy gullarini parvarishlashga bag‘ishlangan darslar ham o‘quvchilarning turmush ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

Mazkur yo‘nalishlardagi uzviy hamkorlik yosh avlodni ma’naviy barkamol, sog‘lom, mas’uliyatli fuqaro sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

O‘smirlarni oilaviy hayotga tayyorlashda ota-onalar va umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining hamkorligini kuchaytirish uchun quyidagi asosiy vazifalarni keltirish mumkin:

1. **Uchinchi Renessans poydevoriga hissa qo‘shadigan shaxslarni tarbiyalash** - globallashuv davrida mustaqil fikrli, milliy, umuminsoniy va oilaviy qadriyatlarga hurmat bilan

yondashadigan, hayotiy dunyoqarashi shakllangan va ommaviy madaniyatning salbiy ta’siriga qarshi tura oladigan o‘smirlarni voyaga yetkazish.

2. **Maktabda axloq va tartib qoidalariga rioya etishni ongli tarzda shakllantirish** - o‘smirlarda ichki intizomni tarbiyalash va uning ahamiyatini tushuntirish.

3. **Salbiy ta’sir etuvchi omillarga qarshi profilaktik tadbirlar** - internet, mobil uskunalar, video va kompyuter o‘yinlarining zarari haqida ogohlantirish ishlarini tizimli ravishda amalga oshirish.

4. **Risoladagi muammoli o‘smirlar bilan alohida ishlash** - huquqbuzarlikka moyil, profilaktika ro‘yxatlarida turuvchi yoshlar ustidan nazoratni kuchaytirish.

5. **O‘quvchilarning darsga qatnashuvini nazorat qilish** - davomatni yaxshilashda jamoatchilik nazoratini kuchaytirish.

6. **Nazorat reydlarini tashkil etish** - darsdan tashqari vaqtini internet-kafe va kompyuter klublarida bekor o‘tkazayotgan o‘smirlarni aniqlash maqsadida mahalla va profilaktika nozirlari hamkorligida muntazam reydlar o‘tkazish.

7. **Bo‘sh vaqtni mazmunli tashkil etish** - to‘garaklar, sport va fan sohalari bo‘yicha mashg‘ulotlar samaradorligini oshirish va doimiy monitoring yuritish.

8. **Tezkor axborot almashuvi** - sodir etilgan har bir huquqbuzarlikka o‘z vaqtida va qat’iy munosabat bildirish.

9. **Ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarni sifatli tashkil etish** - ko‘rik-tanlov, madaniy va sport tadbirlarini jamoatchilik ishtirokida mazmunli va samarali o‘tkazish.

10. **O‘qituvchilarning nufuzini oshirish** - ularning jamiyatdagi mavqeyini mustahkamlash va rag‘batlantirish ishlarini tizimli va uzluksiz amalga oshirish.

11. **Maktab muhitini yaxshilash** - ta’lim muassasalarini obodonlashtirish, tozalik va moddiy-texnik bazani yaxshilashda o‘quvchilar mas’uliyatini kuchaytirish.

12. **Ommaviy axborot vositalarida yoritish** - hamkorlikdagi faoliyat natijalarini doimiy ravishda OAV orqali jamoatchilikka yetkazish.

O‘smirni o‘rgatish orqali shakllantirish, boshqarish, nazorat xarakteriga ega bo‘lib, bu borada belgilangan vazifalar tasodifiy harakatlar orqali emas, balki oldindan belgilangan va puxta o‘ylangan rejalar asosida amalga oshirilishi kerak. Tarbiya jarayonida uning maqsadi, shakl va metodlari, shaxsning o‘zini-o‘zi boshqarish orqali tarbiyalash va qayta tarbiyalash jihatlari muhim hisoblanadi. Tarbiya muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini yanada oshirish jarayoni bo‘lib, har qanday tuzum va davrda ham ijtimoiy munosabatlar mazmunini aniqlash, ularni tashkil etish asosi masala bo‘lib xizmat qilib kelgan.

Ota-onalar majlislarida nafaqat axborot berish, balki tarbiyaviy mazmundagi mulohaza va tajriba almashinuviga keng yo‘l ochilishi maqsadga muvofiq. Bunda mehnatsevarlik, vijdon, mas’uliyat, do‘stlik kabi fazilatlarga alohida e’tibor qaratilishi kerak. Maktab - ota-onalar qo‘mitalari, mahalliy tashkilotlar va jamoat muassasalari bilan hamkorlikda ma’naviy-axloqiy va tarbiyaviy ishlar olib borishi, mutaxassislar ishtirokida targ‘ibot ishlarini tashkil etishi samaradorlikni yanada oshiradi.

Qiyinchilikka duch kelayotgan ota-onalarga jamoatchilik yordami ko‘rsatish, namunali ota-onalar tajribasini ommalashtirish, “Ota-onalar kuni” va tematik radiodasturlarni yo‘lga qo‘yish - oilaviy tarbiyaning kuchli poydevorini yaratishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, inson faqat faoliyatda rivojlanadi. Bola juda yoshligidan boshlaboq kattalar yordamida tashqi muhit bilan turli xil aloqada bo‘ladi. Maktab

yoshida bu aloqalar o‘qish va shu bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa faoliyat bilan bog‘lanadi va bular rivojlanish uchun manba sanaladi. Pedagogik jihatdan to‘g‘ri uyushtirilgan har qanday faoliyat shaxsning aqliy va irodaviy rivojlanishiga ta’sir etadi. Demak, bola ulg‘aya borgan sari uning faoliyati ham shakli va mazmuni bilan hamohang o‘zgarib boraverar ekan. Inson o‘z faolligi bilan o‘z shaxsini shakllantira oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг IV қурултойидаги нутқи. 2017 йил 1 июль.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23 sentabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida” O‘RQ-637-son Qonuni. *(Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 y., 03/20/637/1313-son; 12.10.2021 y., 03/21/721/0952-son).*
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-6108-son Farmoni *(Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi,* 07.11.2020 y., 06/20/6108/1483-son; *Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 26.08.2021 y., 07/21/5234/0826-son; 11.05.2022 y., 06/22/134/0407-son; 03.12.2022 y., 06/22/258/1064-son*).
4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 2022 йил 22 декабрь. https://www.gazeta.uz/uz./2022/12/21/linguisticanalysis/*?*
5. Қуръони Карим “Оли Имрон” сураси 38-оят. “HILOL NASHR” нашриёти, 2017, - б. 632. 55-б.
6. Антон Макаренко. Педагогическая поэма. Полная версия: АСТ; Москва; 2018
7. Нишонова С. Комил инсон тарбияси. – Т.: “Истиқлол”. 2003. -224 б.

BADIIY-ESTETIK MEROS VOSITASIDA STRATEGIK FIKRLASHNI TARBIYALASH: INKLYUZIV MADANIYAT OMILI SIFATIDA

Nadjimova Nigora Abdusolih qizi
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil tadqiqotchisi
O‘zbekiston davlat konservatoriyasi “Ta’lim jarayonini tashkil etish” bo‘lim boshlig‘i
https://doi.org/10.5281/zenodo.22749132

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish muammosi badiiy-estetik meros vositasida o‘quvchilarda strategik fikrlashni tarbiyalash metodikasi konteksti bilan bog‘liq holda tahlil qilinadi. T.Booth va M.Ainscow tomonidan ishlab chiqilgan “Index for Inclusion” konsepsiyasi, YUNESKOning Salamanka Deklaratsiyasi, shuningdek L.S.Vygotskiy, H.Gardner, J.Dyui, J.Bruner va B.Blumning nazariy qarashlari asosida badiiy-estetik meros nafaqat estetik tarbiya vositasi, balki o‘quvchilarning individual ehtiyojlari va qobiliyatlari xilma-xilligini hisobga oluvchi inklyuziv pedagogik muhitni shakllantirishning samarali resursi sifatida asoslab beriladi. Maqola yakunida badiiy-estetik meros asosida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar va innovatsion strategiyalar tizimi taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv madaniyat, badiiy-estetik meros, strategik fikrlash, ko‘p qirrali intellekt nazariyasi, madaniy-tarixiy nazariya, pedagogik shart-sharoitlar, innovatsion strategiyalar.*

Аннотация. *В данной статье анализируется проблема развития инклюзивной культуры у участников образовательного процесса в контексте методики воспитания стратегического мышления у учащихся посредством художественно-эстетического наследия. На основе концепции «Index for Inclusion», разработанной Т. Бутом и М. Эйнскоу, Саламанкской декларации ЮНЕСКО, а также теоретических взглядов Л.С. Выготского, Г. Гарднера, Дж. Дьюи, Дж. Брунера и Б. Блума обосновывается, что художественно-эстетическое наследие является не только средством эстетического воспитания, но и эффективным ресурсом формирования инклюзивной педагогической среды, учитывающей разнообразие индивидуальных потребностей и способностей учащихся. В заключение статьи предлагается система педагогических условий и инновационных стратегий, служащих развитию инклюзивной культуры на основе художественно-эстетического наследия.*

Ключевые слова: *инклюзивная культура, художественно-эстетическое наследие, стратегическое мышление, теория множественного интеллекта, культурно-историческая теория, педагогические условия, инновационные стратегии.*

Abstract. *This article analyzes the problem of developing inclusive culture among participants of the educational process in connection with the methodology of cultivating strategic thinking in students through artistic-aesthetic heritage. Drawing on the "Index for Inclusion" concept developed by T. Booth and M. Ainscow, UNESCO‘s Salamanca Statement, as well as the theoretical views of L.S. Vygotsky, H. Gardner, J. Dewey, J. Bruner, and B. Bloom, the article substantiates that artistic-aesthetic heritage serves not only as a means of aesthetic education but also as an effective resource for shaping an inclusive pedagogical environment*

that accounts for the diversity of students' individual needs and abilities. The article concludes by proposing a system of pedagogical conditions and innovative strategies aimed at developing inclusive culture on the basis of artistic-aesthetic heritage.

Keywords: *inclusive culture, artistic-aesthetic heritage, strategic thinking, theory of multiple intelligences, cultural-historical theory, pedagogical conditions, innovative strategies.*

Zamonaviy ta’lim tizimini isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri — ta’lim jarayoni ishtirokchilari o‘rtasida teng imkoniyatlar, o‘zaro hurmat va hamkorlik muhitini shakllantiruvchi inklyuziv madaniyatni rivojlantirishdir. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuniga kiritilgan 20-modda inklyuziv ta’limni alohida ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta’lim oluvchilar uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta’minlash sifatida belgilaydi. Shu bilan bir qatorda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son qarori bilan 2020–2025-yillarga mo‘ljallangan “Inklyuziv ta’limni rivojlantirish” konsepsiyasi tasdiqlangan bo‘lib, unda ta’lim muassasalarida to‘siqsiz muhit yaratish, pedagog kadrlarning inklyuziv kompetentligini oshirish masalalari alohida ta’kidlanadi.

Biroq inklyuziv madaniyatni shakllantirish faqat me’moriy-texnik shart-sharoitlar yoki me’yoriy-huquqiy baza bilan cheklanmaydi — u, avvalambor, pedagogik jarayonning mazmuni va metodikasi bilan bog‘liq masaladir. Ushbu nuqtai nazardan, badiiy-estetik meros — xalq amaliy san’ati, musiqa, adabiyot va tasviriy san’at namunalari — o‘zining ko‘p qatlamli, ko‘p ma’noli tabiati tufayli turli qobiliyat va ehtiyojga ega o‘quvchilarni bir xil faoliyatga jalb etish, ularda mustaqil, tanqidiy va strategik fikrlashni tarbiyalash uchun nodir pedagogik resurs hisoblanadi. Muallifning “Badiiy-estetik meros vositasida o‘quvchilarda strategik fikrlashni tarbiyalash metodikasi” mavzusidagi tadqiqoti aynan shu ikki yo‘nalish — inklyuziv madaniyat va strategik fikrlashni tarbiyalash — o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ochib berishga qaratilgan.

Maqolaning maqsadi — badiiy-estetik meros vositasida strategik fikrlashni tarbiyalash jarayonining inklyuziv ta’lim muhitini shakllantirishdagi pedagogik salohiyatini nazariy jihatdan asoslash hamda amaliyotga tatbiq etish uchun pedagogik shart-sharoitlar va innovatsion strategiyalarni ishlab chiqishdan iborat.

Inklyuziv madaniyat tushunchasining pedagogik mohiyati. “Inklyuziv madaniyat” tushunchasi xalqaro pedagogika fanida T.Booth va M.Ainscowning “Index for Inclusion: developing learning and participation in schools” (2002) asarida tizimli nazariy asosga ega bo‘ldi. Mualliflar ta’lim muassasasining inklyuzivligini uch o‘zaro bog‘liq o‘lchov — madaniyatlar (cultures), siyosatlar (policies) va amaliyotlar (practices) — orqali tavsiflaydilar, bunda inklyuziv madaniyatni yaratish institutsional o‘zgarishlarning poydevori sifatida belgilanadi: siyosat va amaliyot faqat barcha ishtirokchilar hurmat qilinadigan, xilma-xillik qadrlanadigan va hamkorlik ustuvor bo‘lgan madaniy muhit mavjud bo‘lgandagina barqaror natija beradi.

Ushbu yondashuvning xalqaro huquqiy asosini 1994-yilda Ispaniyaning Salamanka shahrida 92 davlat vakillari tomonidan qabul qilingan YUNESKOning Salamanka Deklaratsiyasi tashkil etadi. Deklaratsiyada ta’kidlanishicha, oddiy maktablar barcha bolalarni, jumladan alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalarni ham qamrab olishi, ta’lim tizimi esa o‘quvchining xilma-xil ehtiyojlariga moslashtirilishi lozim, aksincha emas. Bu tamoyil bugungi kunda O‘zbekiston ta’lim siyosatining ham asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylandi.

Shunday qilib, inklyuziv madaniyat — bu shunchaki turli toifadagi o‘quvchilarning bir sinfda birga o‘qishi emas, balki ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarida o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, hamkorlik va har bir shaxsning noyobligini qadrlash qadriyatlarini tarbiyalashdir. Aynan shu nuqtada badiiy-estetik meros o‘zining pedagogik ahamiyatini namoyon qiladi: u insoniyat va xalq tajribasining umumlashgan ifodasi sifatida turli madaniy, ijtimoiy va individual xususiyatga ega o‘quvchilarni umumiy qadriyatlar atrofida birlashtiruvchi tabiiy vositadir.

Badiiy-estetik meros va strategik fikrlashni tarbiyalashning nazariy-metodologik asoslari. Strategik fikrlash — maqsadni aniq belgilash, muqobil yechimlarni ishlab chiqish, ularning oqibatlarini oldindan baholash va eng maqbul yo‘lni tanlash qobiliyatini o‘z ichiga olgan yuqori darajadagi kognitiv faoliyatdir. B.Bloomning ta’lim maqsadlari taksonomiyasida bunday faoliyat “tahlil”, “sintez” va “baholash” bosqichlariga to‘g‘ri keladi — bular oddiy yodlash yoki tushunishdan farqli o‘laroq, o‘quvchidan mustaqil qaror qabul qilishni talab etadi. Badiiy-estetik meros namunalarini tahlil qilish — masalan, xalq og‘zaki ijodi yoki musiqa asarining kompozitsion tuzilishini, ramziy ma’nosini va tarixiy kontekstini o‘rganish — aynan shunday yuqori darajadagi fikrlash amaliyotlarini talab qiladi.L.S.Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasiga ko‘ra, inson ongi va oliy psixik funksiyalari madaniy vositalar — til, san’at, ramziy tizimlar — orqali ijtimoiy muhitda shakllanadi. Vygotskiy san’atni his-tuyg‘u va tafakkurni bog‘lovchi, shaxsning ichki dunyosini “qayta ishlovchi” maxsus mexanizm sifatida talqin qiladi. Shu nuqtai nazardan, badiiy-estetik meros bilan ishlash o‘quvchida nafaqat estetik idrokni, balki fikrlashning yuqori shakllarini ham rivojlantiradi, chunki bu jarayon doimiy ravishda talqin qilish, taqqoslash va baholashni talab qiladi.

H.Gardnerning ko‘p qirrali intellekt nazariyasi inklyuziv pedagogika uchun alohida ahamiyatga ega, chunki u yagona “aqliy qobiliyat” o‘rniga musiqiy, fazoviy, tana-kinestetik, shaxslararo va boshqa intellekt turlarining mavjudligini asoslaydi. Badiiy-estetik meros — musiqa, raqs, amaliy san’at, adabiyot — aynan shu turli intellekt kanallariga murojaat qiladigan faoliyat turi bo‘lib, har bir o‘quvchiga o‘zining kuchli tomoni orqali ta’lim jarayoniga faol jalb bo‘lish imkonini beradi. J.Dyui “Art as Experience” asarida estetik tajribani insonning kundalik hayotiy tajribasi bilan uzviy bog‘liq, yaxlit va faol jarayon sifatida talqin qiladi, bunda san’at bilan muloqot passiv qabul qilish emas, balki faol qayta qurish jarayonidir. J.Brunerning “spiral o‘quv dasturi” g‘oyasi esa badiiy-estetik meros mazmunining turli yosh va tayyorgarlik darajasidagi o‘quvchilar uchun bosqichma-bosqich murakkablashtirilgan holda qayta-qayta murojaat qilinishi mumkinligini, demak, uni differensiatsiyalashgan va inklyuziv topshiriqlar tizimiga aylantirish mumkinligini asoslaydi.

Badiiy-estetik meros — inklyuziv ta’lim muhitini shakllantirishning integrativ resursi sifatida. Yuqorida ko‘rib chiqilgan nazariy asoslarni umumlashtirib, badiiy-estetik merosning inklyuziv madaniyatni rivojlantirishdagi pedagogik salohiyatini quyidagi jihatlarda ko‘rish mumkin. Birinchidan, badiiy-estetik meros ko‘p qatlamli va ko‘p ma’noli xarakterga ega bo‘lgani uchun bir xil manba asosida turli murakkablik darajasidagi topshiriqlarni loyihalash imkonini beradi — bu esa Gardner ta’kidlagan turli intellekt turlariga ega o‘quvchilarning barchasini bir faoliyatga jalb etadi. Ikkinchidan, badiiy-estetik meros bilan ishlash ko‘pincha nafaqat og‘zaki (verbal), balki musiqiy, harakatli, vizual kanallar orqali ham amalga oshadi, bu esa nutqiy yoki boshqa xususiy ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilar uchun muhim afzallikdir. Uchinchidan, meros namunalarini jamoaviy tahlil qilish va talqin qilish jarayoni o‘z-o‘zidan muloqot, hamkorlik va o‘zga fikrni hurmat qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi — bular esa Booth va Ainscow ta’rifidagi inklyuziv madaniyatning aynan o‘zagini tashkil etadi.

Musiqa pedagogikasi bu qonuniyatni yaqqol namoyish etadi: masalan, ansambl yoki duet shaklidagi ijro jarayonida turli tayyorgarlik darajasidagi o‘quvchilar bir umumiy badiiy natijaga erishish uchun o‘zaro moslashish, bir-birini tinglash va umumiy strategiyani ishlab chiqishga majbur bo‘ladi. Bunday faoliyat shakli — kuchli va nisbatan sust o‘quvchini emas, balki turlicha idrok, hissiy va jismoniy xususiyatga ega o‘quvchilarni ham — teng ishtirokchi sifatida umumiy ijodiy jarayonga jalb etadi. Xuddi shunday yondashuvni xalq og‘zaki ijodi, milliy amaliy san’at yoki tasviriy san’at namunalari asosidagi loyiha faoliyatiga ham tatbiq etish mumkin.

Shu tariqa, badiiy-estetik meros vositasida strategik fikrlashni tarbiyalash metodikasi ikki maqsadga bir vaqtda xizmat qiladi: bir tomondan, o‘quvchida tahlil qilish, muqobillarni baholash va asoslangan qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi, ikkinchi tomondan — bu jarayonning o‘zi jamoaviy, dialogik va differensiatsiyalashgan xarakterga ega bo‘lgani uchun ta’lim muhitida inklyuziv madaniyatni shakllantirishning tabiiy vositasiga aylanadi.

Badiiy-estetik meros asosida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish va strategik fikrlashni tarbiyalash jarayonining samaradorligini ta’minlash uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlar zarur deb hisoblaymiz:

— pedagoglarning inklyuziv kompetentligini, jumladan badiiy-estetik meros materiallarini differensiatsiyalash va moslashtirish ko‘nikmalarini maqsadli rivojlantirish;

— ta’lim mazmunini loyihalashda universal dizayn tamoyillariga tayanib, bir mavzuni idrok etish, ifodalash va faollikning turli usullari orqali taqdim etish;

— badiiy-estetik meros namunalari asosida ochiq savolli, ko‘p yechimli va jamoaviy muhokamaga asoslangan topshiriqlar tizimini joriy etish, bu esa strategik fikrlash uchun zarur bo‘lgan muqobil yechimlarni izlash tajribasini shakllantiradi;

— baholashda portfolio va jarayonga yo‘naltirilgan (formativ) baholash usullaridan foydalanish, natijaviy baholash o‘rniga har bir o‘quvchining individual yutuqlarini kuzatish;

— oila va jamoatchilikni badiiy-estetik meros bilan bog‘liq loyihalarga jalb etish orqali ta’lim muassasasidan tashqarida ham hamkorlik va o‘zaro hurmat muhitini kengaytirish.

Xulosalar shuni ko‘rsatadiki, badiiy-estetik meros vositasida o‘quvchilarda strategik fikrlashni tarbiyalash metodikasi va ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish o‘rtasida uzviy pedagogik bog‘liqlik mavjud. T.Booth va M.Ainscowning inklyuziv madaniyat konsepsiyasi, YUNESKO Salamanka Deklaratsiyasi, shuningdek Vygotskiy, Gardner, Dyui, Bruner va Bloomning nazariy qarashlari badiiy-estetik merosning ko‘p qatlamli, ko‘p kanalli va jamoaviy tabiati uni nafaqat estetik tarbiya, balki inklyuziv ta’lim muhitini shakllantirishning samarali vositasiga aylantirishini asoslab beradi. Taklif etilgan pedagogik shart-sharoitlar va innovatsion strategiyalar tizimi mazkur ikki yo‘nalishni amaliyotda birlashtirish, ya’ni bir vaqtning o‘zida o‘quvchilarda yuqori darajadagi strategik fikrlash ko‘nikmalarini va ta’lim muhitida o‘zaro hurmat, teng imkoniyat hamda hamkorlikka asoslangan inklyuziv madaniyatni shakllantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020-yil 23-sentabr (20-modda).
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son qarori. – Toshkent, 2020-yil 13-oktabr.

3. Mirsidikova S. O‘zbekistonda inklyuziv musiqa ta’limining institutsional va uslubiy jihatlari // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – 3(6). – B. 63–70.
4. Usmonov Z.U. O‘zbekistonda inklyuziv bandlik holati tahlili // Iqtisodiyot va ta’lim. – 2023. – №3. – B. 239–245.
5. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. – Bristol: CSIE, 2002.
6. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. – Salamanca, Spain, 1994.
7. Vygotsky L.S. Psychology of Art. – Cambridge, MA: MIT Press, 1971 (rus tilidan tarj.: Психология искусства. – M., 1968).
8. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – New York: Basic Books, 1983.
9. Bloom B.S. (ed.) Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. – New York: David McKay Company, 1956.
10. Dewey J. Art as Experience. – New York: Minton, Balch & Company, 1934.
11. Bruner J. The Process of Education. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.

MILLIY KONTENTLAR VOSITASIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYAT VA SOG‘LOM DUNYOQARASHNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Olimjonova Nozimaxon Dilshod qizi
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktoranti
nozimaxonolimjonova@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22749180

Annotatsiya. *Maqolada milliy kontentlar vositasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida sog‘lom dunyoqarash va inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Milliy ertak, maqol, hikmat, tarixiy shaxslar, xalq og‘zaki ijodi, oila va mahalla qadriyatlari hamda raqamli materiallardan foydalanish orqali o‘quvchilarda insoniy xilma-xillikni anglash, boshqalarning qadr-qimmati va huquqlarini hurmat qilish, bag‘rikenglik, empatiya va hamkorlikni shakllantirish masalalari tahlil qilingan. Sog‘lom dunyoqarashning kognitiv, qadriyatli-emotsional va xulqiy-faoliyatli komponentlarini uyg‘un rivojlantirish milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o‘zlashtirish hamda ularni ijtimoiy munosabatlarda namoyon etishning pedagogik sharti sifatida asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *milliy kontent, sog‘lom dunyoqarash, inklyuziv madaniyat, boshlang‘ich ta’lim, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, bag‘rikenglik, empatiya, hamkorlik.*

Аннотация. *В статье раскрываются педагогические возможности развития здорового мировоззрения и инклюзивной культуры младших школьников посредством национального контента. Рассматривается использование народных сказок, пословиц, исторических образов, устного народного творчества, ценностей семьи и махалли, а также цифровых материалов для формирования понимания человеческого разнообразия, уважения достоинства и прав других, толерантности, эмпатии и сотрудничества. Обосновывается, что гармоничное развитие когнитивного, ценностно-эмоционального и поведенческо-деятельностного компонентов здорового мировоззрения способствует усвоению национальных и общечеловеческих ценностей и их проявлению в социальных отношениях.*

Ключевые слова: *национальный контент, здоровое мировоззрение, инклюзивная культура, начальное образование, национальные ценности, общечеловеческие ценности, толерантность, эмпатия, сотрудничество.*

Abstract. *The article explores the pedagogical potential of national content for developing a healthy worldview and inclusive culture among primary school students. It examines the use of folk tales, proverbs, historical figures, oral traditions, family and community values, and digital materials to foster understanding of human diversity, respect for the dignity and rights of others, tolerance, empathy, and cooperation. The study substantiates that the integrated development of the cognitive, value-emotional, and behavioral-activity components of a healthy worldview contributes to the acquisition of national and universal values and their manifestation in social interactions.*

Keywords: *national content, healthy worldview, inclusive culture, primary education, national values, universal values, tolerance, empathy, cooperation.*

Zamonaviy ta’lim tizimida inson huquqlari, ijtimoiy tenglik va adolat tamoyillari ustuvor ahamiyat kasb etib borar ekan, ta’lim muassasalarida barcha bolalar uchun teng imkoniyatlarni yaratish dolzarb pedagogik vazifalardan biriga aylanmoqda. Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv ta’lim global va milliy ta’lim siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida shakllanib, har bir bolaning jismoniy, aqliy, ruhiy, sensor yoki ijtimoiy xususiyatlaridan qat’i nazar, umumiy ta’lim muhitida teng va to‘laqonli ishtirok etishini ta’minlashga qaratilgan yondashuv sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Inklyuziv ta’limning mazmun-mohiyati, avvalo, inson qadr-qimmati, tenglik, hurmat va ijtimoiy adolat tamoyillariga tayanadi. Har bir bola o‘z imkoniyatlari, qobiliyatlari, ehtiyojlari va rivojlanish sur’atiga ega bo‘lib, ularni yagona mezon asosida baholash pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq emas. Shu sababli inklyuziv yondashuvda individual yondashuv, differensial ta’lim va moslashuvchan pedagogik strategiyalar muhim o‘rin egallaydi. Bunday yondashuv o‘quvchining kamchiligiga emas, balki uning imkoniyatlari va rivojlanish salohiyatiga e’tibor qaratishni nazarda tutadi.

Inklyuziv ta’limning muhim jihatlaridan biri ijtimoiy integratsiya bilan bog‘liq. Inklyuziv muhitda turli imkoniyat va ehtiyojlarga ega bolalarning birgalikda ta’lim olishi, muloqot qilishi va hamkorlikdagi faoliyati ularning o‘zaro munosabatlarini rivojlantiradi. Bunday jarayon alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarning ijtimoiy moslashuvini yengillashtirish bilan bir qatorda, boshqa o‘quvchilarda ham bag‘rikenglik, empatiya, o‘zaro yordam, ijtimoiy mas’uliyat va hurmat kabi sifatlarning shakllanishiga xizmat qiladi. Shu ma’noda inklyuziv ta’lim nafaqat ta’limiy, balki shaxsiy-ijtimoiy rivojlanishning muhim omili hisoblanadi.

Mazkur jarayonni o‘quvchilarda sog‘lom dunyoqarashni rivojlantirishdan alohida tasavvur etib bo‘lmaydi. Sog‘lom dunyoqarash shaxsning borliq, jamiyat, inson va o‘zining undagi o‘rni haqidagi bilimlari, qarashlari, qadriyatlari va munosabatlarining o‘zaro uyg‘unligini ifodalaydi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisida uning shakllanishi atrofdagi voqelikni anglash, o‘zidan farq qiluvchi qarash va xususiyatlarni tushunish, boshqa insonlarning huquq va qadr-qimmatini hurmat qilish hamda ijtimoiy munosabatlarda maqbul xulq-atvorni tanlash bilan uzviy bog‘liqdir. Shu jihatdan, sog‘lom dunyoqarashning kognitiv, qadriyatli-emotsional va xulqiy-faoliyatli komponentlarining uyg‘un rivojlanishi o‘quvchilarda inklyuziv madaniyatning shakllanishi uchun zarur pedagogik asosni yaratadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida sog‘lom dunyoqarashni shakllantirish jarayonini faqat bilim va tasavvurlarni kengaytirish bilan chegaralash maqsadga muvofiq emas. U bolaning atrofdagi voqelikni qanday anglashiga, boshqa insonlarga nisbatan qanday munosabat bildirishiga va shakllangan qarashlarini kundalik faoliyatida qanday namoyon etishiga bog‘liq bo‘lgan yaxlit pedagogik jarayondir. Shu sababli mazkur jarayonda bilim, qadriyat va faoliyatning o‘zaro birligi ta’minlanishi lozim. Bunday yondashuv UNESCO tomonidan ta’limda kognitiv, ijtimoiy-emotsional va xulqiy yo‘nalishlarning o‘zaro bog‘liqligiga asoslangan konseptual qarashlar bilan hamohangdir.

Sog‘lom dunyoqarashning kognitiv komponenti o‘quvchining o‘zini, atrof-muhitni, jamiyatni, insonlar o‘rtasidagi farq va o‘xshashliklarni anglash, turli nuqtayi nazarlarni tushunish hamda voqea-hodisalarga asoslangan munosabat bildirish qobiliyatini ifodalaydi. Inklyuziv madaniyat nuqtayi nazaridan bu komponent o‘quvchining insonlar o‘rtasidagi individual farqlarni tabiiy ijtimoiy hodisa sifatida tushunishi, turli imkoniyat va ehtiyojlarning mavjudligini anglay olishi hamda boshqa insonning nuqtayi nazarini hisobga olishiga zamin yaratadi. Demak,

inklyuziv munosabatning dastlabki asosi boshqa insonni va uning o‘ziga xosligini anglashdan boshlanadi.

Mazkur komponentni rivojlantirishda milliy kontent muhim pedagogik resurs bo‘la oladi. Xalq ertaklari, hikoyalar, maqol va matallar, tarixiy shaxslar hayoti, milliy qahramonlar obrazlari hamda xalq og‘zaki ijodi namunalarida aks etgan ijtimoiy munosabatlarni tahlil qilish orqali o‘quvchi adolat, hamjihatlik, o‘zaro yordam, do‘stlik va insonparvarlik kabi tushunchalarni aniq obrazlar va hayotiy vaziyatlar asosida anglaydi. Bunda milliy kontent oddiy axborot manbai sifatida emas, balki o‘quvchining ijtimoiy voqelikni tushunishi va unga mazmuniy baho berishini qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Sog‘lom dunyoqarashning qadriyatli-emotsional komponenti anglangan bilim va tasavvurlarning shaxsiy qadriyatlar hamda ijobiy munosabatlar bilan bog‘lanishini ifodalaydi. Bu komponent doirasida o‘quvchida inson qadr-qimmatini hurmat qilish, empatiya, bag‘rikenglik, mehr-oqibat, adolat va hamjihatlik kabi qadriyatlar shakllanadi. Inklyuziv madaniyatning qaror topishida aynan mazkur komponent alohida ahamiyatga ega, chunki insonlar o‘rtasidagi farqlarni bilishning o‘zi yetarli emas; ushbu farqlarga nisbatan hurmatli va ijobiy munosabat ham shakllangan bo‘lishi kerak.

Milliy kontent mazkur qadriyatlarni o‘quvchining hissiy tajribasi bilan bog‘lash imkonini beradi. Jumladan, milliy ertak va hikoyalardagi qahramonlarning bir-biriga yordam berishi, zaiflarni qo‘llab-quvvatlashi, kattalarni hurmat qilishi, jamoa manfaatini ko‘zlashi yoki adolatni qaror toptirishga intilishi o‘quvchida tegishli qadriyatlarga nisbatan ijobiy munosabatning shakllanishiga pedagogik zamin yaratadi. Shu bilan birga, milliy qadriyatlarni umuminsoniy qadriyatlardan ajratib yoki ularga qarama-qarshi qo‘yib talqin etishdan ko‘ra, ularning o‘zaro uyg‘unligini ochib berish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv milliy o‘zlikni anglashni boshqa insonlar va madaniy farqlarga hurmat bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi.

Sog‘lom dunyoqarashning xulqiy-faoliyatli komponenti esa o‘quvchining egallagan bilimlari va o‘zlashtirgan qadriyatlarini real xatti-harakat hamda faoliyatida namoyon etishini anglatadi. Mazkur komponent o‘quvchining tengdoshlari bilan hamkorlik qilishi, boshqalarning fikrini tinglashi, zarur holatda yordam ko‘rsatishi, nizolarni konstruktiv yo‘l bilan hal qilishi, kamsituvchi munosabatlardan voz kechishi va jamoaviy faoliyatda mas’uliyat bilan ishtirok etishida namoyon bo‘ladi. Shu sababli sog‘lom dunyoqarashning shakllanganligini faqat o‘quvchining ma’lum tushunchalarni bilishi yoki ularni og‘zaki ifodalashi bilan emas, balki mazkur bilim va qadriyatlarning xulq-atvordagi amaliy ifodasi bilan ham baholash lozim.

Mazkur uch komponent o‘zaro aloqador bo‘lib, ularni “anglash – qadriyatli munosabat – amaliy faoliyat” mantiqiy ketma-ketligida ko‘rish mumkin. O‘quvchi avvalo insonlar o‘rtasidagi farq va o‘xshashliklarni kognitiv jihatdan anglaydi, keyinchalik ushbu bilimlarni hurmat, empatiya, bag‘rikenglik va adolat kabi qadriyatlar bilan bog‘laydi hamda nihoyat, shakllangan qarash va munosabatlarini kundalik xulq-atvori va faoliyatida namoyon etadi. Shu jihatdan sog‘lom dunyoqarashning komponentlari bir-biridan ajratilgan hodisalar emas, balki yagona pedagogik tizimning o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlaridir.

Ushbu jarayonda milliy kontent o‘quvchiga tayyor axloqiy xulosalarni berish bilan cheklanmay, muayyan vaziyatni anglash, qahramonlar xatti-harakatini baholash, turli nuqtayi nazarlarni taqqoslash va mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatini yaratishi lozim. Masalan, milliy ertak yoki hikoya asosida “Qahramonning xatti-harakatiga qanday baho berasiz?”, “Agar siz uning o‘rnida bo‘lganingizda qanday yo‘l tutardingiz?”, “Boshqa qahramonning holatini qanday tushuntirish mumkin?” kabi savollar asosida muammoli va refleksiv topshiriqlar tashkil

etish mumkin. Bunday faoliyat o‘quvchining nafaqat mazmunni tushunishi, balki boshqa insonning holatini tasavvur qilishi, axloqiy tanlovni baholashi va o‘z qarashlarini asoslashiga sharoit yaratadi.

Inklyuziv madaniyat o‘quvchilar ongida tenglik, hurmat, bag‘rikenglik, hamkorlik va inson qadr-qimmatini e’zozlash kabi qadriyatlarning qaror topishi hamda ularning kundalik muloqot va xulq-atvorda namoyon bo‘lishini anglatadi. Bunday madaniyat shakllangan ta’lim muhitida har bir bola o‘zini jamoaning teng huquqli a’zosi sifatida his qilishi, o‘z fikrini ifodalashi va ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi uchun imkoniyat yaratiladi. Demak, inklyuziv madaniyatni shakllantirish faqat tashkiliy choralar bilan emas, balki o‘quvchilarning ongida tegishli bilim, qadriyat va xulqiy yo‘nalishlarni izchil rivojlantirish orqali amalga oshiriladi.

Mazkur jarayonda ijtimoiy o‘rganish mexanizmlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalar kattalar va tengdoshlari xulq-atvorini kuzatish, muloqot qilish va amaliy hamkorlik jarayonida ijtimoiy xulq me’yorlarini o‘zlashtiradi. Shu sababli sinf muhitida hurmat, yordam, hamkorlik, adolat va bag‘rikenglikka asoslangan munosabatlarning pedagog tomonidan muntazam namoyon etilishi muhimdir. Milliy kontent asosida yaratilgan vaziyatlar esa mazkur qadriyatlarni o‘quvchining bevosita faoliyati bilan bog‘lash imkonini beradi.

Inklyuziv madaniyatning muhim tarkibiy qismlaridan biri bag‘rikenglikdir. Bag‘rikenglik o‘quvchining insonlar o‘rtasidagi farqlarni tabiiy holat sifatida qabul qilishi, boshqa shaxsning qadr-qimmatini hurmat qilishi va kamsituvchi munosabatlardan voz kechishini nazarda tutadi. Bunda empatiya, ya’ni boshqa insonning holatini tushunish va uning nuqtayi nazarini anglashga intilish muhim o‘rin tutadi. Milliy ertak, hikoya va hayotiy vaziyatlar asosida tashkil etilgan rolli o‘yinlar hamda muammoli topshiriqlar o‘quvchilarga turli rollarni bajarish, qarama-qarshi nuqtayi nazarlarni ko‘rib chiqish va boshqa insonlarning kechinmalarini tushunish imkonini beradi.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirishda hamkorlikka asoslangan faoliyatlar ham muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Guruhli ishlar, jamoaviy loyihalar, o‘zaro yordamga asoslangan topshiriqlar va juftlikdagi faoliyatlar orqali har bir o‘quvchining jamoaga qo‘shadigan hissasi muhim ekanligi anglatiladi. Milliy mazmundagi “Mehr-oqibat”, “Birgalikda kuchlimiz”, “Mahallamizdagi hamjihatlik”, “Yaxshilik qilamiz” kabi loyihalar orqali o‘quvchilarda hamkorlik, o‘zaro yordam va ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirish mumkin.

Bunda raqamli texnologiyalar milliy kontentning pedagogik imkoniyatlarini kengaytiradi. Xalq ertaklari va hikoyalarini raqamli storytelling, animatsiya, qisqa videolar, interaktiv topshiriqlar va gamifikatsiya elementlari orqali taqdim etish o‘quvchilarning mazmunni faol o‘zlashtirishiga imkon beradi. Masalan, raqamli hikoyani tomosha qilgandan so‘ng o‘quvchilarga qahramonning qarorini baholash, muqobil yechim taklif qilish, qahramon o‘rnida o‘zini tasavvur qilish yoki jamoa bilan muammoni hal etish topshirig‘i berilishi mumkin. Bunday yondashuvda raqamli vosita maqsad emas, balki kognitiv anglash, qadriyatli munosabat va xulqiy-faoliyatli tajribani shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik vosita sifatida qaraladi.

Inklyuziv madaniyatni shakllantirishning yana bir muhim sharti sinf jamoasida sog‘lom psixologik muhitni yaratishdir. O‘quvchi o‘zini xavfsiz, qadrlangan va jamoaning teng a’zosi sifatida his qilgan taqdirdagina o‘z fikrini erkin ifodalashi, boshqalarning fikrini tinglashi va hamkorlikka kirishishi uchun zarur sharoit yuzaga keladi. Shu sababli pedagog o‘quvchilar o‘rtasidagi muloqotda masxara qilish, kamsituvchi iboralar, stereotiplar va chetlatishga yo‘l qo‘ymasligi, aksincha, hurmatli muloqot va o‘zaro yordamni qo‘llab-quvvatlashi lozim.

Mazkur jarayonda tarbiyaviy faoliyatni kundalik ta’lim jarayoniga integratsiya qilish ham muhimdir. Inklyuziv madaniyat faqat maxsus tarbiyaviy tadbirlar orqali emas, balki har bir dars, guruhli faoliyat, muloqot, baholash va sinfdan tashqari mashg‘ulotlarda izchil rivojlantirilishi zarur. Milliy kontentlar esa mazkur faoliyatlarning tarbiyaviy mazmunini boyitib, o‘quvchilarda milliy qadriyatlar asosida umuminsoniy munosabatlarni shakllantirish imkonini beradi.

Shunday qilib, milliy kontentlar vositasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida inklyuziv madaniyat va sog‘lom dunyoqarashni rivojlantirish jarayonida uch komponentning yaxlitligi muhim metodologik asos sifatida namoyon bo‘ladi. Kognitiv komponent insonlar va ijtimoiy munosabatlardagi xilma-xillikni anglashni, qadriyatli-emotsional komponent ushbu xilma-xillikka nisbatan hurmat, empatiya va bag‘rikenglikni shakllantirishni, xulqiy-faoliyatli komponent esa mazkur qarash va qadriyatlarni real xatti-harakatlarda namoyon etishni ta’minlaydi. Shu tariqa sog‘lom dunyoqarashning ichki tuzilmasi inklyuziv madaniyatning mazmuni bilan uzviy bog‘lanadi.

Mazkur jarayonning samaradorligi uchun, birinchidan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtiruvchi kontentlarni maqsadli tanlash; ikkinchidan, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish; uchinchidan, hamkorlikka asoslangan ta’lim muhitini yaratish; to‘rtinchidan, raqamli va interaktiv texnologiyalardan maqsadli foydalanish; beshinchidan, muammoli vaziyatlar, rolli o‘yinlar va refleksiv topshiriqlarni qo‘llash; oltinchidan, oila va maktab hamkorligini ta’minlash muhim pedagogik shart-sharoitlar sifatida belgilanadi.

Demak, inklyuziv madaniyatni shakllantirish jarayoni faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarni ta’lim jarayoniga jalb etish bilan chegaralanmaydi. U barcha o‘quvchilarda inson qadr-qimmatini hurmat qilish, farqlilikni tabiiy qabul qilish, bag‘rikenglik, empatiya, hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyat kabi qadriyatlarni rivojlantirishni nazarda tutadi. Mazkur sifatlarning shakllanishida sog‘lom dunyoqarash bilim, qadriyat va faoliyatning o‘zaro birligini ta’minlovchi ichki pedagogik asos vazifasini bajaradi. Milliy kontent esa ushbu jarayonni o‘quvchiga tanish madaniy obrazlar, qadriyatlar va hayotiy vaziyatlar orqali tashkil etish imkonini berib, milliy o‘zlikni anglashni boshqa insonlarni hurmat qilish, xilma-xillikni qabul qilish va jamiyatda konstruktiv hamkorlik qilishga yo‘naltirilgan inklyuziv madaniyat bilan uyg‘unlashtiruvchi samarali pedagogik resurs sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. – Paris: UNESCO, 2015. – 67 p.
2. OECD. Beyond Academic Learning: First Results from the Survey of Social and Emotional Skills. – Paris: OECD Publishing, 2021. – 170 p. – DOI: 10.1787/92a11084-en.
3. Woodard S. R. Toward a Child-Friendly Worldview Measure: Dissertation... Doctor of Philosophy (PhD). – Missoula: University of Montana, 2021.
4. Inklyuziv ta’limning mazmun-mohiyati va ahamiyati [Elektron resurs]. – Menejment.uz: Menejerlik kurslariga tayyorgarlik. – URL: https://new.menejment.uz/lesson_text/118

AXLOQIY-HUQUQIY DILEMMALARNING FAOL FUQAROLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDAGI DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Otayev Umidbek Matyaqubovich
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22749215

Annotatsiya. *Faol fuqarolik kompetensiyasi talaba qonunni bilgan vaziyatda emas, huquqiy talab, axloqiy qadriyat va jamoat manfaati bir-biriga to‘liq mos kelmaydigan paytda yaqqol ko‘rinadi. Maqolada ana shunday murakkab tanlovlarni o‘quv vazifasiga aylantirishning didaktik imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqotning maqsadi axloqiy-huquqiy dilemma bilan ishlash faol fuqarolik kompetensiyasining qaysi tarkibiy jihatlarini rivojlantirishini aniqlash, mashg‘ulot algoritmini ishlab chiqish va kuzatiladigan baholash dalillarini belgilashdan iborat. Axloqiy-huquqiy dilemmaning yetti didaktik imkoniyatini ko‘rsatdi: normani vaziyatga qo‘llash, qadriyatlar ziddiyatini aniqlash, dalilni tekshirish, boshqa tomon nuqtayi nazarini tushunish, deliberativ muloqot, bajariladigan fuqarolik qarorini loyihalash va refleksiv transfer. Shu asosda “vaziyat – norma va qadriyat – individual pozitsiya – deliberatsiya – qaror va harakat – refleksiya” sikli taklif etildi. Faol fuqarolik kompetensiyasi normativ-kognitiv, aksiologik-baholovchi, kommunikativ-deliberativ va faoliyat-refleksiv komponentlarda ifodalandi.*

Kalit so‘zlar: *axloqiy-huquqiy dilemma, faol fuqarolik kompetensiyasi, huquqiy savodxonlik, deliberativ muloqot, qadriyaviy tanlov, tanqidiy fikrlash, refleksiya, mezonli baholash*

Talabaning fuqarolik pozitsiyasi javobi oldindan ma’lum savolda emas, bir-biriga zid, ammo asosli talablar o‘rtasida tanlov qilish zarur bo‘lgan vaziyatda ko‘rinadi. Universitet masofaviy imtihonda sun’iy intellektga asoslangan nazorat tizimini joriy etmoqchi, deylik. Bunday tizim akademik halollikni himoya qilishi mumkin. Shu bilan birga, u talabaning shaxsiy hayoti, biometrik ma’lumotlari, texnik imkoniyatlari va apellyatsiya huquqiga ta’sir qiladi. Masala “joriy etish kerakmi?” degan sodda savol bilan tugamaydi. Qaysi norma qo‘llanadi, kimning manfaati cheklanadi, xatoga kim javob beradi va zarar qanday kamaytiriladi, degan savollar qarorni fuqarolik mazmuniga olib kiradi. Bu savollar an’anaviy mashg‘ulotning imkoniyati va chegarasini ko‘rsatadi. Bunday mashg‘ulot talabaga huquq va majburiyatlarni eslab qolishga yordam beradi. Faol fuqarolik esa bilimni vaziyatga tatbiq etish, manfaatdor tomonlarni tinglash, dalilning ishonchliligini tekshirish, vakolat doirasini anglash va oqibat uchun javobgarlikni qabul qilishni talab qiladi. Demak, mazkur kompetensiya faqat axborot hajmi bilan o‘lchanmaydi. U talabaning qarorni qanday asoslagani va bu qarorni qanday harakatga aylantirganida namoyon bo‘ladi.

Faol fuqarolikni aynan shunday mazmunda rivojlantirish milliy huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar bilan hamohangdir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi inson qadr-qimmati, huquq va erkinliklar, ijtimoiy adolat hamda birdamlikni jamiyat hayotining tayanch mezonlari sifatida belgilaydi [1]. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ta’limning insonparvar va demokratik xususiyati, ta’lim oluvchining huquqlari bilan birga majburiyatlari ham

mustahkamlangan [2]. “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonun yoshlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi ishtiroki, huquqiy ongi va fuqarolik mas’uliyatini rivojlantirishni davlat siyosatining muhim yo‘nalishlari qatoriga kiritadi [3]. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi hamda uning 2026-yildagi yangi tahriri natijadorlik, qonuniylik va jamoatchilik ishtirokiga qo‘yilgan talabni kuchaytirdi [4; 5].

Milliy huquqiy talablar xalqaro fuqarolik ta’limi yondashuvlari bilan mazmunan uyg‘unlashadi. Xalqaro hujjatlar fuqarolik ta’limini bilim, qadriyat va ishtirokning o‘zaro bog‘liq tizimi sifatida talqin qiladi. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi teng qadr-qimmat va ajralmas huquqlarni qaror uchun umumiy chegaraga aylantiradi [6]. Barqaror rivojlanish maqsadlarining 4.7-vazifasi inson huquqlari, tinchlik, global fuqarolik va madaniy xilma-xillikni ta’lim natijalari bilan bog‘laydi [7]. UNESCO modelida kognitiv, ijtimoiy-emotsional va xulqiy sohalar birgalikda qaraladi [8; 9]. Yevropa Kengashi demokratik madaniyat kompetensiyalarini qadriyatlar, munosabatlar, ko‘nikmalar, bilim va tanqidiy tushunish orqali tavsiflaydi [10]. OECD, Yevropa Ittifoqi va ICCS baholash doiralari esa muammoni tahlil qilish, boshqa nuqtayi nazarni anglash, demokratik jarayonda ishtirok etish va mas’uliyatli harakatni fuqarolik kompetensiyasining ajralmas belgilariga kiritadi [11–13].

Mazkur milliy va xalqaro talablarni amaliy o‘quv faoliyatiga ko‘chirish uchun dilemma pedagogikasi muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi, chunki u ularni bitta vaziyatda uchrashtiradi. Biroq har qanday munozarali savol ham axloqiy-huquqiy dilemma bo‘lavermaydi. Javobi qonun matnida aniq berilgan topshiriq huquqiy bilimni tekshiradi, ammo qadriyaviy tanlovni talab qilmaydi. Pedagogning oldindan belgilangan javobini tasdiqlashga xizmat qiladigan savol esa psevdo-dilemmadir. Dalilsiz, faqat hissiy munosabat uyg‘otadigan voqea bahsni jonlantirishi mumkin, lekin fuqarolik kompetensiyasi rivojlanganini ko‘rsatmaydi.

Dilemmani didaktik vosita sifatida to‘g‘ri qo‘llash uchun mavjud nazariy yondashuvlarning o‘zaro aloqasini aniqlash zarur. Ilmiy adabiyotlarda axloqiy mulohaza, konstruktiv kontroversiya, demokratik muloqot va madaniyatlararo kompetentlik alohida yo‘nalishlarda o‘rganilgan [14–21]. Shunga qaramay, axloqiy-huquqiy dilemma sifati, mashg‘ulotning bosqichlari va talaba faoliyatini baholash dalillari yagona didaktik tizimda yetarlicha bog‘lanmagan. “Talaba fikr bildirdi” yoki “bahsda faol qatnashdi” kabi belgilar natijani baholash uchun yetarli emas. Fuqarolik kompetensiyasi norma va faktni ajratish, qarshi pozitsiyani xolis qayta ifodalash, inson huquqlari chegarasini saqlash, bajariladigan yechim taklif etish va o‘z qarorini yangi dalil asosida qayta ko‘ra olishda namoyon bo‘ladi. Aniqlangan nazariy bo‘shliqdan kelib chiqib, tadqiqotning maqsadi axloqiy-huquqiy dilemmalarning faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlarini nazariy jihatdan aniqlash, mashg‘ulot algoritmini ishlab chiqish va model komponentlarini kuzatiladigan indikatorlar bilan ifodalashdir. Tadqiqotda uch savolga javob izlandi: haqiqiy axloqiy-huquqiy dilemma qaysi mezonlar bilan farqlanadi; u faol fuqarolik kompetensiyasining qaysi mexanizmlarini ishga tushiradi; ushbu rivojlanishni qanday faoliyat dalillari orqali tekshirish mumkin? Belgilangan maqsadga erishish uchun tadqiqot fokuslangan integrativ adabiyotlar sharhi va yo‘naltirilgan sifat kontent-tahlili asosida tashkil etildi. Integrativ sharh turli tabiatdagi manbalarni – me’yoriy hujjat, xalqaro kompetensiya ramkasi, nazariy asar va didaktik tadqiqotni – bitta muammo doirasida qiyoslash imkonini beradi [23]. Yo‘naltirilgan kontent-tahlilda boshlang‘ich kodlar tadqiqot savollari va mavjud nazariyalardan olinadi, tahlil davomida yangi mazmun aniqlansa, kodlar aniqlashtiriladi [24]. Tanlangan dizayn konseptual model ishlab chiqishga xizmat qiladi.

U sistematik sharh, metatahlil yoki pedagogik tajriba emas; shu sababli maqolada respondentlar, tajriba guruhlari va samaradorlikka oid statistik ko‘rsatkichlar keltirilmaydi.

Shu asosda manbalar 2026-yil sentabrida maqsadli qidirildi. Milliy me’yoriy hujjatlar Lex.uz bazasidan, xalqaro hujjatlar BMT, UNESCO, OECD, Yevropa Kengashi, Yevropa Ittifoqi va IEAning rasmiy resurslaridan olindi. Ilmiy nashrlar DOI, nashriyot ma’lumoti yoki ilmiy katalog rekvizitlari orqali tekshirildi. Qidiruv o‘zbek, ingliz va rus tillarida “axloqiy-huquqiy dilemma”, “faol fuqarolik kompetensiyasi”, “moral dilemma discussion”, “legal and ethical reasoning”, “active civic competence”, “deliberative pedagogy”, “constructive controversy” va “nravstvenno-pravovaya dilemma” birikmalari hamda mazmunan yaqin variantlar yordamida olib borildi. Maqsad barcha bazalardagi nashrlarni to‘liq qamrab olish emas, konstruktning huquqiy, aksiologik, didaktik va diagnostik qatlamlarini ochadigan manbalarni tanlashdan iborat edi. Qidiruv natijalarini tadqiqot maqsadiga mos korpusga aylantirish uchun tanlov chegaralari oldindan belgilandi. Manba korpusga kiritilishi uchun to‘rtta mezonga javob berishi kerak edi: faol fuqarolik, axloqiy mulohaza, huquqiy savodxonlik yoki dilemma pedagogikasiga bevosita hissa qo‘shish; oliy ta’limga ko‘chiriladigan mexanizmni tushuntirish; tekshiriladigan bibliografik rekvizitga ega bo‘lish; korpusda boshqa manba bajarmaydigan analitik vazifani bajarish. Manbasi noaniq matnlar, faqat umumiy tavsiya beruvchi publitsistik materiallar, dublikatlar va tadqiqot savollariga aloqasiz nashrlar chiqarildi. Fundamental nazariyalar uchun vaqt chegarasi qo‘yilmadi; siyosiy-me’yoriy hujjatlar amaldagi tahrirda olindi. Yakuniy korpus 24 manbadan tashkil topdi (1-jadval).

1-jadval.

Nazariy korpusning tarkibi va analitik vazifasi

Manbalar guruhi	Soni	Tanlash mezoni	Tahlildagi vazifasi
Milliy me’yoriy-huquqiy hujjatlar [1–5]	5	Amaldagi konstitutsiyaviy, ta’limiy va yoshlar siyosati talablari	Faol fuqarolikning milliy huquqiy asosini aniqlash
Xalqaro hujjat va baholash ramkalari [6–13]	8	Rasmiy tashkilot manbasi va aniq kompetensiya tavsifi	Huquq, qadriyat, muloqot, ishtirok va natija mezonlarini ajratish
Axloqiy rivojlanish va didaktik nazariyalar [14–22]	9	Dilemma, dialog, ziddiyat, tajriba yoki refleksiyaga mustaqil konseptual hissa	Didaktik mexanizm, pedagogik shart va xavflarni asoslash
Metodologik manbalar [23–24]	2	Integrativ sharh va yo‘naltirilgan kontent-tahlil tartibi	Tanlash, kodlash va sintez izchilligini belgilash
Jami	24	Oldindan belgilangan mezonlar asosidagi fokuslangan tanlov	Konseptual model va keyingi empirik tekshiruv asosini yaratish

Tanlangan manbalardan qiyosiy natija olish uchun har bir manba olti analitik maydon bo‘yicha kodlandi: fuqarolik kompetensiyasi ta’rifi; dilemmaning didaktik funksiyasi; huquqiy norma va axloqiy qadriyat munosabati; talaba bajaradigan aqliy yoki kommunikativ operatsiya; kuzatiladigan faoliyat dalili; pedagogik shart va xavf. Dastlab manbaning rekvizitlari va mavzuga mosligi tekshirildi. Keyin tegishli matn birliklari ajratilib, “normativ tahlil”,

“qadriyatlar ziddiyati”, “dalillash”, “istiqbolni qabul qilish”, “deliberatsiya”, “qaror va harakat”, “refleksiya” kodlariga birlashtirildi. Har bir kod uchun “dilemma belgisi – didaktik mexanizm – talaba harakati – kuzatiladigan dalil” zanjiri tuzildi. Takrorlanuvchi yoki talaba faoliyatida ko‘rinmaydigan toifalar yakuniy modelga kiritilmadi.

Mazkur kodlash tartibining metodologik chegarasi ham hisobga olindi: kodlash bir tadqiqotchi tomonidan bajarildi. Shu sababli kodlovchilararo ishonchlilik koeffitsienti hisoblanmadi. Talqin izchilligini oshirish uchun har bir yakuniy toifa kamida bitta me’yoriy yoki kompetensiyaviy ramka va bitta didaktik-nazariy manba bilan bog‘landi. Mazkur usul xulosalarning kelib chiqishini kuzatish imkonini beradi, lekin mustaqil ekspert kodlashining o‘rnini bosa olmaydi. Qo‘llangan tahlil natijasida axloqiy-huquqiy dilemma kamida ikki asosli pozitsiya to‘qnashadigan ochiq o‘quv vaziyati sifatida aniqlash imkonini berdi. Talaba muqobillardan birini tanlaydi, ammo tanlovning o‘zi yetarli natija hisoblanmaydi. U faktni talqindan ajratishi, tegishli huquqiy normani topishi, inson qadr-qimmati va umumiy manfaatni hisobga olishi, zarar va foydani qiyoslashi hamda bajarilishi mumkin bo‘lgan qarorni asoslab berishi kerak.

Ushbu ta’rifdan huquqiy va axloqiy tahlilning o‘zaro bog‘liq, ammo farqli vazifalari kelib chiqadi. Har ikkala tahlil bir vaziyatga qaratiladi, lekin ularning savoli boshqa-boshqa. Huquqiy tahlil qo‘llanadigan norma, vakolat va cheklovni aniqlaydi. Axloqiy tahlil esa qarorning adolat, g‘amxo‘rlik, tenglik, erkinlik va umumiy manfaatga ta’sirini baholaydi. Qonuniy yechim axloqiy jihatdan yagona maqbul yechim bo‘lmasligi mumkin. Shaxsiy axloqiy qarash esa amaldagi normani o‘z-o‘zidan bekor qilmaydi. Dilemma talabani shu ikki xulosani aralashtirmasdan bog‘lashga o‘rgatadi.

Huquqiy va axloqiy tahlil o‘rtasidagi shu farq sifatli dilemma mezonlarini aniqlashtirishga imkon berdi. Bunday dilemma yetti belgiga ega: real yoki ishonarli kontekst; kamida ikki himoya qilinadigan pozitsiya; aniq manfaatdor tomonlar; tekshiriladigan dalillar; huquqiy va axloqiy savollarning ajratilishi; bajarilishi mumkin bo‘lgan qaror; yakuniy refleksiya. Bu belgilar bo‘lmasa, mashg‘ulot yopiq huquqiy savolga, pedagogning fikrini tasdiqlovchi psevdo-vazifaga yoki dalilsiz hissiy bahsga aylanadi.

Belgilangan mezonlar dilemma orqali qaysi faoliyatlarni rivojlantirish mumkinligini tizimlashtirishga asos bo‘ldi. Tahlilda dilemmalar bilan ishlashning yetti didaktik imkoniyati ajratildi. Ularning har biri aniq topshiriq, tekshiriladigan dalil, muloqot qoidasi va baholash mezoni bilan ta’minlangandagina rivojlantiruvchi mexanizmga aylanadi. 2-jadval imkoniyatni talaba bajaradigan faoliyat va uning kuzatiladigan natijasi bilan bog‘laydi.

2-jadval.

Axloqiy-huquqiy dilemmalarning didaktik imkoniyatlari

Didaktik imkoniyat	Rivojlantiruvchi mexanizm	Metod va vosita	Kuzatiladigan faoliyat
1. Normativ savodxonlikni qo‘llash	Fakt, norma, huquq va majburiyatni vaziyatga tatbiq etish	Huquqiy keys, norma xaritasi, hujjat parchasi	Normani topadi; fakt va talqinni ajratadi; norma chegarasini ko‘rsatadi
2. Qadriyatlar ziddiyatini ochish	Raqobatlashuvchi qadriyat va manfaatlarni ko‘rinadigan qilish	Qadriyatlar matritsasi, oqibatlar xaritasi	Kamida ikki qadriyatni aniqlaydi; foyda, zarar va noaniqlikni qiyoslaydi
3. Dalillash va	Da’vo, manba, asos va	Argument xaritasi,	Ishonchli dalil keltiradi;

tanqidiy fikrlash	qarshi dalilni tekshirish	manba ekspertizasi	qarshi fikrni buzmasdan ifodalaydi; cheklovni tan oladi
4. Boshqa tomon nuqtayi nazarini tushunish	Qarorning turli guruhlarga ta’sirini ko‘rish va stereotipni nazorat qilish	Rol almashish, manfaatdor tomon profili	Boshqa manfaatni aniq ifodalaydi; kamsituvchi taxminni aniqlaydi
5. Deliberativ muloqot	Kelishmovchilikni hurmatli va dalillangan muhokamaga aylantirish	Sokratik seminar, konstruktiv kontroversiya	Savol beradi; yangi dalilga ko‘ra fikrini aniqlashtiradi; kelishilmagan nuqtani qayd etadi
6. Fuqarolik qarorini loyihalash	Tahlilni huquqiy va bajariladigan yechimga ko‘chirish	Qaror memorandumi, jamoatchilik eshituvi simulyatsiyasi	Vakolat, resurs va xavfni hisobga olgan monitoringli harakat rejasini tuzadi
7. Refleksiv transfer	Qaror sababini qayta ko‘rib, mezonni yangi vaziyatga ko‘chirish	Refleksiv esse, portfolio, keyingi vaziyat	Xato yoki tarafkashlikni tan oladi; yangi dalil ta’sirini tushuntiradi

Jadvaldagi birinchi ikki imkoniyat huquqiy bilimni qadriyaviy baholash bilan bog‘laydi. Talaba qonun matnini takrorlash o‘rniga, normaning aynan qaysi faktga tatbiq etilishini ko‘rsatadi. Keyin “qonuniy” va “maqbul” tushunchalarini farqlab, adolat, erkinlik, xavfsizlik, tenglik, shaxsiy hayot va umumiy manfaat o‘rtasidagi ziddiyatni ochadi. Kohlberg dilemmaning qiymatini yakuniy javobdan ko‘ra axloqiy asoslash tuzilmasida ko‘rgan [14]. Gilligan va Nucci qarorni faqat abstrakt adolat mezoniga qisqartirmaslik, g‘amxo‘rlik, munosabat va ijtimoiy kontekstni ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [15; 16].

Huquqiy va qadriyaviy tahlildan so‘ng uchinchi hamda beshinchi imkoniyat dalilga asoslangan kelishmovchilik madaniyatini shakllantiradi. Konstruktiv kontroversiyada guruhlar qarama-qarshi pozitsiyalarni o‘rganadi, dalillarni qayta tekshiradi va dastlabki javobdan ko‘ra puxtaroq yechim izlaydi [19]. Bu yerda maqsad bahsda g‘olib chiqish emas. Talabaning natijasi qarshi fikrni xolis ifodalashi, manbani tekshirishi va asosli yangi dalil paydo bo‘lsa, o‘z qarorini tuzata olishida ko‘rinadi. Munozarali mavzuni o‘qitish pedagogdan sukut saqlashni emas, pozitsiyalarni demokratik me’yor va dalil asosida adolatli muhokama qilishni talab etadi [18; 20; 21].

Dalillangan muloqot to‘rtinchi imkoniyat, ya’ni qarorning “boshqa tomoni”ni ko‘ra olish bilan to‘ldiriladi. Bunda talaba ma’muriyat, tengdosh, ota-ona, nogironligi bo‘lgan shaxs yoki jamoat vakili nuqtayi nazarini o‘z so‘zlari bilan aniq ifodalagach, uning dalilini tanqid qiladi. Bunday tartib stereotip va shoshma xulosalarni ko‘rinadigan qiladi. Deardorffning madaniyatlararo kompetentlik modelida ham hurmat va ochiqlik bilim hamda tahlil ko‘nikmalari orqali mas’uliyatli munosabatga o‘tadi [17]. Biroq istiqbolni tushunish barcha pozitsiyalarni teng darajada maqbul deb tan olish degani emas. Inson qadr-qimmatini kamsitish, zo‘ravonlik va diskriminatsiya ochiq muloqot nomi bilan normalashtirilmasligi kerak.

Tahlil va muloqot natijasi amaliy faoliyatga ko‘chirilishi uchun oltinchi va yettinchi imkoniyatlar muhokamani qaror hamda refleksiya bilan yakunlaydi. Qaror memorandumida talaba muammo, norma, qadriyat, dalil, manfaatdor tomon, muqobil yechim, vakolat, resurs,

xavf va monitoring mezonini ko‘rsatadi. Refleksiyada u dastlabki va yakuniy pozitsiya farqini, fikrini o‘zgartirgan dalilni va saqlanib qolgan noaniqlikni izohlaydi. Refleksiyasiz tugagan bahs nutqiy faollikni oshirishi mumkin, ammo qaror oqibatini shaxsiy mas’uliyat mezoniga aylantirishni kafolatlamaydi [22].

Yetti didaktik imkoniyatni yaxlit mashg‘ulot mantig‘iga birlashtirish natijasida olti bosqichli takrorlanuvchi sikl shakllantirildi. Vaziyat bosqichida faktlar, noma’lum ma’lumotlar va manfaatdor tomonlar aniqlanadi. Norma va qadriyat bosqichida huquqiy asos hamda axloqiy mezon alohida tekshiriladi. Individual pozitsiya guruh ta’siridan oldin talabaning dastlabki qarori va dalilini qayd etadi. Deliberatsiyada qarshi dalil, boshqa tomon va muqobil yechimlar muhokama qilinadi. Qaror va harakat bosqichida vakolat, resurs, xavf va kafolatlarni hisobga olgan reja tuziladi. Refleksiya qarorning kuchli va zaif tomonlarini hamda yangi vaziyatga ko‘chiriladigan mezonni aniqlaydi (1-rasm).

1-rasm. Axloqiy-huquqiy dilemma bilan ishlashning didaktik sikli

Siklning amaliy ishlashini masofaviy imtihon nazoratiga doir misolda kuzatish mumkin. Bu vaziyatda talabalar avvalo tizimning aniqligi, xato ehtimoli va ma’lumotlarni saqlash tartibini fakt sifatida tekshiradi. Keyin akademik halollik, shaxsiy hayot daxlsizligi, teng imkoniyat va apellyatsiya huquqini qiyoslaydi. Har bir talaba dastlabki qarorini yozadi. Shundan so‘ng ma’muriyat, talaba, o‘qituvchi, nogironligi bo‘lgan shaxs va texnologiya yetkazib beruvchisi nuqtayi nazaridan deliberatsiya o‘tkaziladi. Yakuniy yechim “joriy etish” yoki “rad etish” bilan cheklanmaydi; ma’lumotni minimallashtirish, muqobil nazorat, inson tomonidan ko‘rib chiqish, apellyatsiya va mustaqil audit kabi kafolatlarni ham belgilaydi. Refleksiya esa yangi fakt paydo bo‘lsa, qarorning qaysi qismi o‘zgarishini ko‘rsatadi.

Taklif etilgan siklning har bir bosqichi faol fuqarolik kompetensiyasining muayyan tarkibiy jihati bilan bog‘lanadi. Shu asosda kompetensiya to‘rt o‘zaro bog‘liq komponentda ifodalandi. Normativ-kognitiv komponent fakt, norma, huquq, majburiyat va vakolatni ajratishni; aksiologik-baholovchi komponent qadriyatlar ziddiyati va qaror oqibatini baholashni; kommunikativ-deliberativ komponent dalillangan kelishmovchilikni hurmatli muloqotda boshqarishni; faoliyat-refleksiv komponent qarorni reja, mas’uliyat va o‘zini tuzatishga aylantirishni qamrab oladi. Ushbu komponentlar alohida testlar emas, bitta murakkab vaziyatda birgalikda safarbar etiladigan faoliyatlar tizimidir.

3-jadval.

Faol fuqarolik kompetensiyasining mezon va indikatorlari

Komponent	Mezon	Kuzatiladigan indikator	Dalil manbasi
Normativ-kognitiv	Fakt va normani ajratish, huquqiy asosni vaziyatga to‘g‘ri qo‘llash	Manba va normani aniqlaydi; huquq, majburiyat va vakolatni farqlaydi; talqin chegarasini ko‘rsatadi	Huquqiy keys, norma xaritasi, ochiq javob, manba ekspertizasi
Aksiologik-baholovchi	Qadriyat va oqibatlarni inson qadr-qimmati mezonida baholash	Manfaatdor tomonlarni hisobga oladi; muqobilning foyda, zarar va noaniqligini qiyoslaydi	Qadriyatlar matritsasi, qaror asosnomasi, oqibatlar xaritasi
Kommunikativ-deliberativ	Dalillangan kelishmovchilikni hurmatli muloqotda boshqarish	Qarshi fikrni xolis ifodalaydi; savol beradi; ishonchli dalil bilan pozitsiyasini aniqlashtiradi	Kuzatuv rubrikasi, argument xaritasi, munozara transkripti
Faoliyat-refleksiv	Qarorni bajariladigan fuqarolik harakati va o‘zini tuzatishga aylantirish	Vakolat, resurs va xavfni hisobga oladi; javobgarlikni belgilaydi; mezonni yangi vaziyatga ko‘chiradi	Qaror memorandumi, loyiha portfoliosi, refleksiv esse

Komponentlarni kuzatiladigan natijaga aylantirish uchun dastlabki rubrikada besh o‘lcham – normativ aniqlik, dalil sifati, qadriyat va oqibat tahlili, deliberativ muloqot, qaror va refleksiya – 0 dan 3 ballgacha baholanishi mumkin. 0 ball vazifaga aloqador dalil yo‘qligini; 1 ball bir tomonlama va tashqi yordamga bog‘liq faoliyatni; 2 ball asoslangan, ammo ayrim muhim omillarni qamramagan javobni; 3 ball mustaqil, ko‘p mezonli, qarshi dalilni hisobga olgan va yangi vaziyatga ko‘chiriladigan faoliyatni anglatadi. Yig‘indi 0–15 oralig‘ida bo‘lishi mumkin. Biroq daraja chegaralari pilot ma’lumot, ekspert bahosi va baholovchilararo ishonchlilik tekshiruvisiz normativ mezon sifatida qo‘llanmasligi kerak. Biroq sikl va baholash rubrikasining mavjudligi o‘z-o‘zidan ta’limiy natijani ta’minlamaydi. Dilemma usulining qiymati besh pedagogik shartga bog‘liq. O‘quv maqsadi, topshiriq va baholash aynan bir faoliyatni talab qilishi kerak [22]. Talabalar turli pozitsiyalar bo‘yicha teng hajmdagi emas, teng tekshirish imkoniga ega ishonchli material olishi zarur. Muhokamada shaxs emas, da’vo tanqid qilinadi; hech kim bosim ostida shaxsiy tajribasini oshkor etishga majbur qilinmaydi. Moderator pozitsiyalarni adolatli ochadi va faktik xatoni o‘z vaqtida tuzatadi. Mashg‘ulot qaror va refleksiya bilan yakunlanadi.

Mazkur shartlar bajarilmagan holatda bir qator didaktik va etik xavflar yuzaga keladi. Dilemma haddan tashqari soddalashtirilsa, murakkab ijtimoiy muammo ikki sun’iy tanlovga qisqaradi. Qonunchilik noto‘g‘ri talqin qilinsa, huquqiy savodxonlik o‘rniga xato mustahkamlanadi. Pedagog o‘z qarashini baholash mezoniga aylantirsa, talaba dalil izlamaydi, “kutilgan javob”ni topishga urinadi. Bahs qaror va javobgarlik bilan bog‘lanmasa, ritorik faollik fuqarolik kompetensiyasi deb qabul qilinadi. Inson qadrini kamsituvchi fikrlar chegaralanmasa,

ochiq muloqotning o‘zi zarar manbaiga aylanishi mumkin. Shu sababli dilemma mazmuni ekspert tekshiruvi, dalillar paketi, muloqot qoidalari va debrifing bilan ta’minlanishi lozim. Yuqoridagi natijalar axloqiy mulohaza bilan faol fuqarolik kompetensiyasini aynan bir hodisa sifatida ko‘rish to‘g‘ri emasligini ko‘rsatadi. Kohlberg an’anasida dilemma shaxsning axloqiy asoslash tuzilmasini ochadi [14]. Faol fuqarolik bundan kengroq: talaba huquqiy normani aniqlashi, boshqa tomon bilan muloqot qilishi, institut va vakolat chegarasini tushunishi, bajariladigan harakatni loyihalashi va natija uchun javobgarlikni anglashini talab qiladi [10–13]. Axloqiy hukmning murakkablashishi muhim, biroq u vaziyat, muloqot va harakat bilan bog‘lanmas ekan, fuqarolik faolligining o‘zi bo‘la olmaydi. Mazkur farqdan kelib chiqib, modelning asosiy nazariy xususiyati huquqiy va axloqiy tekshiruvni ajratib, keyin ularni qarorda birlashtirishidadir. Huquqiy savol faqat shaxsiy qadriyaviy afzallik bilan almashtirilsa, qonun ustuvorligi va vakolat chegarasi e’tibordan chetda qoladi. Axloqiy savol amaldagi qoidani takrorlashga qisqartirilsa, normaning turli guruhlarga ta’siri va adolat masalasi tahlil qilinmaydi. Ikki bosqichli tekshiruv talabaning “men qaysi variantni yoqtiraman?” degan yondashuvdan huquqiy jihatdan mumkin, axloqiy jihatdan asosli va amaliy jihatdan mas’uliyatli qaror izlashga o‘tishini ta’minlaydi.

Huquqiy va axloqiy tekshiruvning bunday uyg‘unligi ilmiy-pedagogik amaliyotda o‘qituvchining rolini ham aniqlashtiradi. O‘qituvchi “to‘g‘ri javob”ni tarqatuvchi emas, dalilga asoslangan muhokamaning me’yorlarini ta’minlovchi moderator bo‘lishi kerak. Uning vazifasi barcha fikrlarni ma’qullash emas, balki faktik xatoni ajratish, inson huquqlari chegarasini saqlash va har bir da’voni tekshiriladigan dalilga bog‘lashdir. Talaba ko‘p gapirgani uchun emas, o‘z fikrini asoslagani, qarshi dalilga adolatli munosabat bildirgani va qarorini tuzata olgani uchun yuqori baholanadi.

O‘qituvchi faoliyatidagi ushbu o‘zgarish taklif etilgan modelni bir martalik bahs emas, qayta ishlatiladigan didaktik sikl sifatida ko‘rsatadi. Sikl huquq, tarbiya, pedagogika, tarix va ijtimoiy fanlar doirasida turli mazmunga moslashtirilishi mumkin. Mazmun o‘zgarsa ham, vaziyatni faktlarga ajratish, norma va qadriyatni tekshirish, individual pozitsiyani qayd etish, deliberatsiya, bajariladigan qaror va refleksiya ketma-ketligi saqlanadi. Shu jihat modelning amaliy ko‘chiriluvchanligini ta’minlaydi, ammo samaradorligini isbotlamaydi.

Muhokamada asoslangan ushbu bog‘lanishlar tadqiqotning ilmiy yangiligini to‘rtta nazariy natijada ifodalash imkonini beradi. Axloqiy-huquqiy dilemma yopiq huquqiy masala, psevdo-dilemma va dalilsiz hissiy vaziyatdan aniq mezonlar asosida ajratildi. Huquqiy va axloqiy tahlilning farqli vazifalari saqlangan holda ular olti bosqichli siklga birlashtirildi. Dilemmaning yetti didaktik imkoniyati “mexanizm – talaba harakati – kuzatiladigan dalil” bog‘lanishida tizimlashtirildi. Faol fuqarolik kompetensiyasining to‘rt komponenti va besh o‘lchamli dastlabki rubrika keyingi empirik validatsiya uchun operatsion shaklga keltirildi.

Shu bilan birga, mazkur nazariy yangiliklarni uchta tadqiqot cheklovi doirasida talqin qilish kerak. Fokuslangan korpus mavzu bo‘yicha barcha tillar va bazalardagi nashrlarni to‘liq qamrab olmaydi. Kodlash bitta tadqiqotchi tomonidan bajarilgani uchun toifalarning mustaqil qayta tiklanishi tekshirilmagan. Algoritm, komponentlar va rubrika nazariy sintez mahsuli bo‘lib, talabalar tanlanmasida validatsiyadan o‘tkazilmagan. Shuning uchun maqola dilemma metodining sababiy ta’siri yoki statistik ustunligi haqida empirik xulosa bermaydi.

Ko‘rsatilgan cheklovlarni bartaraf etish uchun keyingi tadqiqot to‘rt bosqichda o‘tkazilishi mumkin. Avval huquq, etika, pedagogika va ta’limiy o‘lchash mutaxassislari dilemma pasporti hamda rubrika bandlarining mazmuniy mosligini I-CVI va S-CVI

ko‘rsatkichlari orqali baholaydi. So‘ng pilot topshiriqlarda tushunarlilik, bajarish vaqti, javob diapazoni va ikki baholovchining kelishuvi tekshiriladi. Uchinchi bosqichda oldingi, keyingi va kechiktirilgan o‘lchovlarga ega tajriba hamda taqqoslash guruhlari tashkil etilib, tanlanma hajmi kuch tahlili bilan belgilanadi. Yakuniy bosqichda boshlang‘ich farqlarni hisobga oluvchi ANCOVA yoki aralash model, ishonch oralig‘i va Hedges g kabi effekt kattaligi hisoblanadi. Yozma qarorlar, munozara transkriptlari, loyiha mahsulotlari va refleksiv intervyular miqdoriy natijani izohlash uchun triangulyatsiya qilinadi.

Axloqiy-huquqiy dilemma huquqiy norma, axloqiy qadriyat, dalil, manfaatdor tomon va qaror oqibatini bitta ochiq vaziyatda bog‘laydi. Shu sababli u faol fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirish uchun mazmunli didaktik resurs bo‘la oladi. Haqiqiy dilemma kamida ikki himoya qilinadigan pozitsiya, tekshiriladigan dalillar, aniq manfaatdor tomonlar, huquqiy va axloqiy savollarning ajratilishi hamda bajariladigan yakuniy qaror bilan tavsiflanadi. Nazariy tahlil normativ savodxonlikni qo‘llash, qadriyatlar ziddiyatini ochish, dalillash, boshqa tomon nuqtayi nazarini tushunish, deliberativ muloqot, fuqarolik qarorini loyihalash va refleksiv transferdan iborat yetti didaktik imkoniyatni aniqladi. Olti bosqichli didaktik sikl talabaning dastlabki fikrini norma, qadriyat, qarshi dalil, bajariladigan qaror va refleksiya orqali tekshirilgan fuqarolik pozitsiyasiga aylantiradi. Faol fuqarolik kompetensiyasini normativ-kognitiv, aksiologik-baholovchi, kommunikativ-deliberativ va faoliyat-refleksiv komponentlar birligida baholash maqsadga muvofiq. Dalil manbalari vaziyatli topshiriq, munozara kuzatuvi, qaror memorandumi, portfolio va refleksiv esse bo‘lishi mumkin. Taklif etilgan model konseptualdir. Uning samaradorligi haqida xulosa chiqarishdan oldin mazmuniy validatsiya, pilot baholash, baholovchilararo ishonchlilik tekshiruvi va nazoratli pedagogik tajriba o‘tkazilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil 30-aprel. https://lex.uz/docs/-6445145
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637, 2020-yil 23-sentabr. https://lex.uz/docs/-5013007
3. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-406, 2016-yil 14-sentabr. https://lex.uz/docs/-3026246
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-158, 2023-yil 11-sentabr. https://lex.uz/docs/-6600413
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. PF-21, 2026-yil 16-fevral. https://lex.uz/docs/-8050769
6. United Nations. Universal Declaration of Human Rights. Paris, 1948. https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights
7. United Nations. Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York, 2015. https://sdgs.un.org/2030agenda
8. UNESCO. Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives. Paris: UNESCO, 2015. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232993
9. UNESCO. Recommendation on Education for Peace, Human Rights and Sustainable Development. Paris: UNESCO, 2023. https://www.unesco.org/en/global-citizenship-peace-education/recommendation

10. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Vols. 1–3. Strasbourg, 2018. https://www.coe.int/en/web/reference-framework-of-competences-for-democratic-culture/rfcdc-volumes
11. OECD. Preparing Our Youth for an Inclusive and Sustainable World: The OECD PISA Global Competence Framework. Paris, 2018. https://www.oecd.org/pisa/Handbook-PISA-2018-Global-Competence.pdf
12. Council of the European Union. Council Recommendation of 22 May 2018 on Key Competences for Lifelong Learning. Official Journal of the European Union, C 189/1. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32018H0604(01)
13. Schulz, W., Fraillon, J., Losito, B., Agrusti, G., Ainley, J., Damiani, V., & Friedman, T. IEA International Civic and Citizenship Education Study 2022 Assessment Framework. Cham: Springer, 2023. https://doi.org/10.1007/978-3-031-20113-4
14. Kohlberg, L. The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. San Francisco: Harper & Row, 1981.
15. Gilligan, C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women’s Development. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.
16. Nucci, L. P. Education in the Moral Domain. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
17. Deardorff, D. K. Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. Journal of Studies in International Education, 2006, 10(3), 241–266. https://doi.org/10.1177/1028315306287002
18. Hess, D. E., & McAvoy, P. The Political Classroom: Evidence and Ethics in Democratic Education. New York: Routledge, 2015.
19. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. Energizing Learning: The Instructional Power of Conflict. Educational Researcher, 2009, 38(1), 37–51. https://doi.org/10.3102/0013189X08330540
20. Parker, W. C. Teaching Democracy: Unity and Diversity in Public Life. New York: Teachers College Press, 2003.
21. Brookfield, S. D., & Preskill, S. Discussion as a Way of Teaching: Tools and Techniques for Democratic Classrooms. 2nd ed. San Francisco: Jossey-Bass, 2005.
22. Biggs, J., & Tang, C. Teaching for Quality Learning at University. 4th ed. Maidenhead: Open University Press, 2011.
23. Whittemore, R., & Knafl, K. The integrative review: updated methodology. Journal of Advanced Nursing, 2005, 52(5), 546–553. https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2005.03621.x
24. Hsieh, H.-F., & Shannon, S. E. Three approaches to qualitative content analysis. Qualitative Health Research, 2005, 15(9), 1277–1288. https://doi.org/10.1177/1049732305276687

DINIY BAG‘RIKENGLIK VA MILLATLARARO TOTUVLIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Qodirjonov Kamoliddin Kaxramonovich
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti
mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22750196

Annotatsiya. *Maqolada diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik mohiyati nazariy tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi mazkur kompetensiyalarning o‘zaro aloqasi, tarkibiy komponentlari, rivojlantirish shartlari va baholash ko‘rsatkichlarini asoslashdan iborat. Maqolada dunyoviy ta’lim, vijdon erkinligi, teng ishtirok, raqamli axborotni tekshirish va pedagogning vositachilik faoliyati o‘rtasidagi bog‘liqlik yoritiladi. Tadqiqot natijalari asosida konseptual taklif xususiyatiga ega bo‘lib, modelning samaradorligi alohida empirik tadqiqotda tekshirilishi lozim.*

Kalit so‘zlar: *diniy bag‘rikenglik, millatlararo totuvlik, kompetensiya, madaniyatlararo muloqot, guruhlararo kontakt, vijdon erkinligi, ko‘pmadaniyatli ta’lim, pedagogik diagnostika, refleksiya.*

Diniy va milliy-madaniy xilma-xillik sharoitida ta’limning muhim vazifalaridan biri shaxsni boshqalar bilan huquqiy tenglik, o‘zaro hurmat va hamkorlik asosida yashashga tayyorlashdir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida “Ma’rifat va diniy bag‘rikenglik” rezolyutsiyasi tashabbusini ilgari surib, shunday ta’kidlagan: “Bu hujjatning asosiy maqsadi – barchaning ta’lim olish huquqini ta’minlashga, savodsizlik va jaholatga barham berishga ko‘maklashishdan iborat”.[8] Mazkur fikrning pedagogik mazmuni shundaki, bag‘rikenglikni rivojlantirish bilim olish imkoniyati, tushunishga intilish va inson huquqlarini anglash bilan uzviy bog‘liqdir.

BMT Bosh Assambleyasining 2018-yil 12-dekabrda qabul qilingan A/RES/73/128-sonli “Enlightenment and religious tolerance” rezolyutsiyasi ushbu masalaning xalqaro ahamiyatini ifodalaydi.[9] Milliy huquqiy asos sifatida O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 1-moddasidagi dunyoviy davlat tamoyili, 19-moddasidagi fuqarolarning teng huquqliligi hamda 35-moddasidagi vijdon erkinligi kafolatlari muhimdir.[10] Ushbu normalarning ta’limdagi talqini o‘quvchi yoki talabaning e’tiqodini baholashni emas, uning boshqalarning huquq va qadr-qimmatiga munosabatini tarbiyalashni talab etadi.

UNESCOning 1995-yilgi Bag‘rikenglik tamoyillari deklaratsiyasida xilma-xillikka hurmat va insonning asosiy erkinliklarini tan olish bag‘rikenglikning mazmuniy tayanchi sifatida ko‘rsatiladi; 4-moddada esa ta’lim murosasizlikning oldini olish vositasi sifatida talqin etiladi.[11] Demak, bag‘rikenglik befarqlik yoki har qanday xatti-harakatni ma’qullash bilan

[8] Mirziyoyev Sh. M. BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutq. Rasmiy saytda e’lon qilingan sana: 20.09.2017. https://president.uz/oz/lists/view/1063
[9] United Nations General Assembly. Enlightenment and religious tolerance. A/RES/73/128, 12.12.2018. Manba
[10] O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 30.04.2023. 1, 19 va 35-moddalar.
[11] UNESCO. Declaration of Principles on Tolerance. 16.11.1995. 1 va 4-moddalar.

tenglashtirilmaydi. Pedagogik nuqtayi nazardan u fikrlar farqini tushunish, shaxsga hurmatni saqlash va kamsituvchi harakatga asosli munosabat bildirish qobiliyatlarini birlashtiradi.

Muammoning ushbu maqolada qo‘yilishi ijtimoiy qadriyat bilan individual kompetensiya o‘rtasidagi farqqa asoslanadi. Millatlararo totuvlik jamiyat va jamoa darajasidagi munosabatlar holatini bildiradi; uni qo‘llab-quvvatlash kompetensiyasi esa shaxsning muayyan vaziyatda qanday fikrlashi, muloqot qilishi va qaror qabul qilishida namoyon bo‘ladi. Diniy bag‘rikenglik ham umumiy axloqiy talab bo‘lishi bilan birga, ta’lim jarayonida o‘zlashtiriladigan bilim, munosabat va ko‘nikmalar majmui sifatida aniqlashtirilishi zarur.

Diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikka doir qadriyatlarni kuzatiladigan hamda pedagogik jihatdan rivojlantiriladigan kompetensiyalarga qanday aylantirish mumkin? Maqsad - ushbu kompetensiyalarning mazmunini farqlash, ilmiy yondashuvlarni qiyoslash va ta’lim jarayoni uchun tarkibiy-funksional model taklif etish. Maqolaning konseptual hissasi diniy va etnomadaniy tafovutlarga doir ikki yo‘nalishni umumiy fuqarolik tengligi asosida bog‘lash, ayni paytda ularning o‘ziga xos mazmunini saqlab qolishdan iborat.

Manbalarni izlashda “diniy bag‘rikenglik”, “millatlararo totuvlik”, “intergroup contact”, “intercultural competence”, “multicultural education” va “teaching about religions” birikmalaridan foydalanildi. Rasmiy hujjatlar ularni e’lon qilgan tashkilotlar sahifalari, ilmiy ishlar esa nashriyot ma’lumotlari va ochiq to‘liq matn nusxalari orqali tekshirildi.

Tanlash mezonlari manbaning muallifi yoki tashkiloti aniqligi, nashr ma’lumotlarining tekshirilishi, tadqiqot savoliga bevosita aloqadorligi hamda pedagogik tushuncha yoki mexanizmni izohlash imkoniyatidan iborat bo‘ldi. Muallifi noma’lum sharhlar va bibliografik ma’lumoti tasdiqlanmagan iqtiboslar dalil sifatida olinmadi. Adabiyotlar ro‘yxatidagi manbalar ishning tahliliy korpusini tashkil etadi. Ushbu tanlov barcha nashrlarni qamrab oluvchi sistematik sharh emas; uning vazifasi nazariy model uchun asosiy tushunchalar va munosabatlarni aniqlashtirishdir.

Dastlab bag‘rikenglik, totuvlik va kompetensiya tushunchalarining qo‘llanish doirasi farqlandi. Keyin ilmiy yondashuvlar “tushuntiruvchi g‘oya - pedagogik mexanizm - qo‘llash chegarasi” yo‘nalishida qiyoslandi. Yakunda aniqlangan aloqalar komponentlar, kuzatiladigan xatti-harakatlar, ta’lim usullari va qayta aloqa tartibiga aylantirildi. Normativ hujjatlar maqsad va chegaralarni belgilash uchun, ilmiy tadqiqotlar esa taxmin qilinayotgan pedagogik mexanizmlarni tushuntirish uchun ishlatildi; normativ talab o‘z-o‘zidan metod samaradorligining dalili deb qabul qilinmadi.

G. W. Allportning guruhlararo kontakt yondashuvi diniy va etnomadaniy tafovutlarga ega insonlar o‘rtasidagi hamkorlikni tushuntirish uchun muhim tayanchdir. T. F. Pettigrew va L. R. Tropp sharhlagan ushbu yondashuvda vaziyat doirasidagi teng maqom, umumiy maqsad, guruhlararo hamkorlik va institutsional qo‘llab-quvvatlash qulay shartlar sifatida ajratiladi. Ularning 515 tadqiqot va 713 mustaqil tanlanmani umumlashtirgan meta-tahlili guruhlararo kontakt odatda salbiy oldindan qarashlarning kamayishi bilan bog‘liqligini ko‘rsatgan.[12] Bu xulosa har bir uchrashuv avtomatik ravishda ijobiy natija beradi, degani emas. Mazkur maqola uchun undan chiqariladigan metodik xulosa - guruh ishini tashkil etishda vazifalar, so‘zga chiqish imkoniyati va yakuniy mahsulot uchun mas’uliyatni adolatli taqsimlashdir.

[12] Pettigrew T. F., Tropp L. R. A meta-analytic test of intergroup contact theory // Journal of Personality and Social Psychology. 2006. 90(5). P. 751–783. Allport yondashuvi: p. 752; meta-tahlil doirasi: p. 751. Allport qarashlari ushbu manba orqali sharhlandi. Manba

D. K. Deardorff madaniyatlararo kompetensiyani munosabatlar, bilim va ko‘nikmalar, shuningdek, ichki hamda tashqi natijalar o‘rtasidagi aloqada tushuntiradi. Uning modelida hurmat, ochiqlik va bilishga intilish boshlang‘ich o‘rin tutadi; tinglash, kuzatish va talqin qilish esa muloqotning amaliy vositalaridir. Ichki o‘zgarishlar moslashuvchanlik va empatiya bilan, tashqi natija madaniyatlararo vaziyatdagi maqbul va samarali xulq bilan bog‘lanadi. Ushbu qarashning pedagogik ahamiyati bilimni amaliy xulqdan ajratib baholamaslikdadir. Shu bilan birga, model xalqaro ta’lim kontekstida ishlab chiqilgan; uni diniy bag‘rikenglikka tatbiq etish mahalliy mazmun va vaziyatlarni ishlab chiqishni talab qiladi.[13]

J. A. Banks ko‘pmadaniyatli ta’limni o‘quv mazmuniga turli xalqlar haqidagi ma’lumotlarni qo‘shish bilangina cheklamaydi. U mazmun integratsiyasi, bilimning yaratilishini anglash, salbiy oldindan qarashlarni kamaytirish, ta’limdagi tenglik va imkoniyat beruvchi maktab madaniyatini o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlar sifatida yoritadi.[14] Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, millatlararo totuvlik tarbiyasini ayrim bayram tadbirlari bilan chegaralash metodik jihatdan yetarli emas, degan xulosa chiqarish mumkin. Dars materialidagi misollar, o‘qituvchining kutishlari va guruhdagi ishtirok tartibi ham ta’limiy mazmun tashiydi. Demak, kompetensiyani rivojlantirish ta’lim muassasasining kundalik munosabatlar madaniyati bilan muvofiqlashtirilishi zarur.

R. Jacksonning “Signposts” asarida dinlar va nodiniy dunyoqarashlarni madaniyatlararo ta’lim doirasida o‘rganish, dialog uchun xavfsiz sinf muhiti yaratish va ommaviy axborotdagi diniy tasvirlarni tahlil qilish masalalari yoritiladi.[15] Bu yondashuv diniy mavzuni o‘rganish bilan muayyan e’tiqodni singdirish o‘rtasidagi farqni aniqlashtirishga xizmat qiladi. Uning asosida ta’lim oluvchidan o‘z e’tiqodini oshkor etishni talab qilmasdan, ochiq manbalardagi qarashlar va hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish mumkin. Asarning Yevropa maktablari kontekstida yaratilgani sababli, undagi tavsiyalarni O‘zbekiston ta’limiga ko‘chirishda milliy huquqiy tamoyillar va yosh xususiyatlari hisobga olinishi kerak.

Diniy bag‘rikenglik kompetensiyasi - shaxsning diniy va nodiniy qarashlar xilma-xilligini tushunishi, vijdon erkinligini hurmat qilishi, e’tiqodga doir axborotni tanqidiy baholashi hamda kelishmovchilikda kamsitishsiz muloqot qila olishidir. Millatlararo totuvlik kompetensiyasi esa til, etnik mansublik va madaniy tajribadagi farqlarni hisobga olgan holda teng hamkorlik qilish, stereotiplarni tanish va umumiy vazifani adolatli kelishuv orqali bajarish qobiliyatidir. Ushbu ta’riflar tayyor standartdan ko‘chirilmagan, maqolaning tahliliy vazifasiga mos ishchi ta’riflar sifatida taklif etiladi.

Ikki kompetensiyaning umumiy asosi inson qadr-qimmati, huquqiy tenglik, empatiya, dialog va mas’uliyatdan iborat. Ularning predmet mazmuni farqlanadi: birinchisi e’tiqod va vijdon erkinligiga, ikkinchisi etnomadaniy munosabatlar va jamoaviy hamkorlikka yo‘naltirilgan. Din va millatni aynanlashtirish mumkin emas: bir millat vakillari turli e’tiqodlarga ega bo‘lishi, bir din vakillari esa turli millatlarga mansub bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ta’limiy vaziyatlar shaxsning qarashlarini uning familiyasi, tili yoki tashqi ko‘rinishidan kelib chiqib belgilashga undamasligi lozim. Kognitiv-tahliliy komponent tushunchalar va

[13] Deardorff D. K. Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization // Journal of Studies in International Education. 2006. 10(3). P. 241–266; modellar: p. 254–257. Manba

[14] Banks J. A. Multicultural Education: Development, Dimensions, and Challenges // Phi Delta Kappan. 1993. 75(1). P. 22–28. Manba

[15] Jackson R. Signposts. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2014. 3–7-boblar: diniy terminologiya, didaktika, xavfsiz dialog, media va nodiniy dunyoqarashlar. Manba

axborot bilan ishlashni; qadriy-motivatsion komponent tenglik va hurmatga tayyorlikni; kommunikativ-faoliyatli komponent dialog va hamkorlikni; refleksiv-baholovchi komponent esa o‘z qarori hamda xatti-harakatini qayta ko‘rib chiqishni qamrab oladi. Mazkur tarkib mavjud xalqaro modelning aynan takrori emas, tadqiqot predmetiga mos mualliflik guruhlashidir. Ularning o‘zaro aloqasini diagnostikada saqlash uchun har bir komponent bilim bayoni bilan birga vaziyatdagi harakat orqali ham kuzatilishi taklif etiladi.

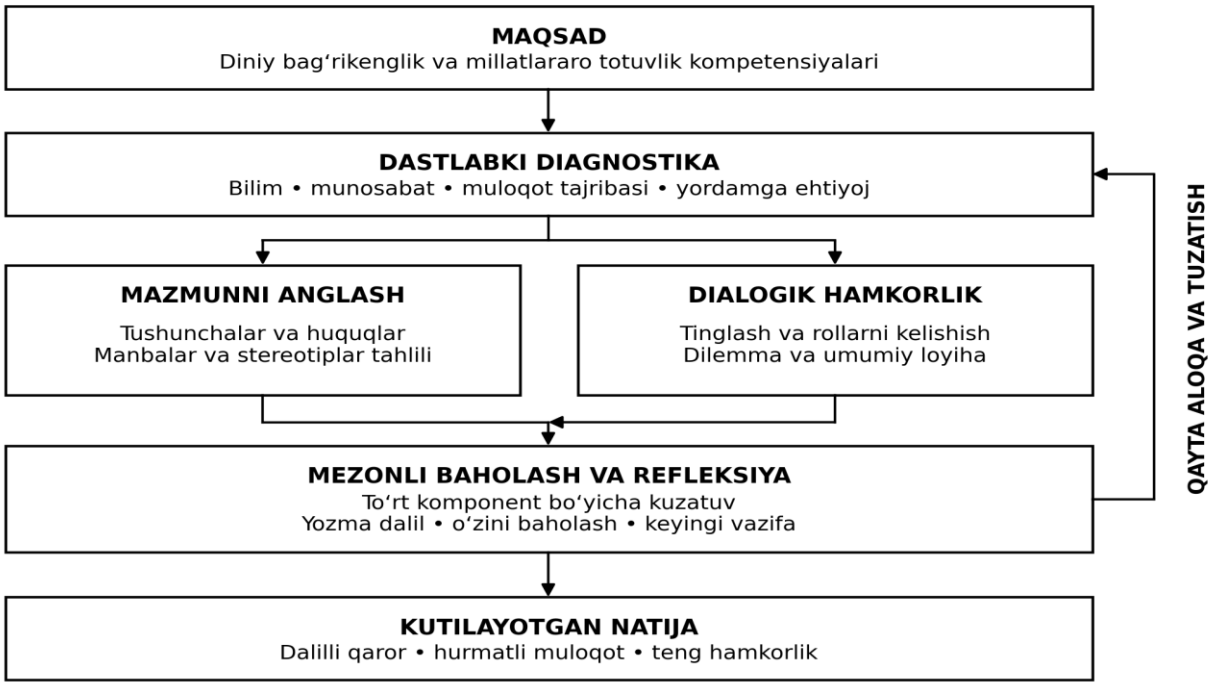
1-jadval.

Kompetensiyalarning komponentlari, ko‘rsatkichlari va baholash usullari

Komponent	**Kuzatiladigan ko‘rsatkichlar**	**Rivojlantirish usuli**	**Baholash dalili**
Kognitiv-tahliliy	E’tiqod va etnik mansublikni farqlaydi; fakt va stereotipni ajratadi; manbani tekshiradi.	Manba tahlili; tushunchalarni qiyoslash.	Vaziyatli topshiriq; manbaga asoslangan yozma izoh.
Qadriy-motivatsion	Teng ishtirokni qo‘llaydi; tanlovini inson qadr-qimmati va huquqlar bilan asoslaydi.	Axloqiy dilemma; muqobil qarorlarni muhokama qilish.	Asoslangan tanlov; turli vaziyatlardagi kuzatuv.
Kommunikativ-faoliyatli	Sherik fikrini aniq qayta bayon qiladi; rollarni kelishadi; kamsitishsiz e’tiroz bildiradi.	Dialog; rolli mashq; hamkorlik loyihasi.	Kuzatuv varag‘i; guruh mahsuloti; tengdosh fikri.
Refleksiv-baholovchi	O‘z taxminini tan oladi; yangi dalilga ko‘ra qarorini qayta ko‘radi; keyingi harakatini belgilaydi.	Refleksiv kundalik; vaziyatni qayta tahlil qilish.	Dastlabki va yakuniy izoh; dalilli o‘zini baholash.

Jadvaldagi ko‘rsatkichlar mavhum fazilatlarni pedagog kuzata oladigan harakatlarga aylantiradi. Masalan, “boshqalarni hurmat qiladi” degan umumiy tavsif o‘rniga sherik fikrini buzmasdan qayta bayon etish yoki chetda qolgan ishtirokchini umumiy vazifaga jalb qilish kabi dalillar olinadi. Qadriy-motivatsion komponent bevosita ko‘rinmaydigan ichki holatni qamrab olgani uchun u bir javobdan kelib chiqib baholanmaydi: turli vaziyatlardagi izchil tanlovlar va ularning asoslari qiyoslanadi. Ta’lim oluvchining ochiq gapirmasligi esa avtomatik ravishda bag‘rikenglik yetishmasligining belgisi hisoblanmaydi.

Taklif etilayotgan model maqsadni dastlabki diagnostika bilan bog‘laydi, keyin mazmunni anglash va amaliy hamkorlikni parallel yo‘nalishlarda tashkil etadi. Ular mezonli baholashda birlashadi; qayta aloqa keyingi topshiriqning murakkabligi va pedagogik yordam hajmini belgilaydi. Modelda o‘qituvchi mazmunning ishonchliligi hamda dialog qoidalariga, ta’lim oluvchi esa dalillash, tinglash va birgalikdagi vazifani bajarishga mas’ul subyekt sifatida qaraladi. Oila va mahalla bilan hamkorlik ta’lim oluvchining shaxsiy qarashlarini nazorat qilishga emas, hurmatli munosabatlar va ma’rifiy resurslarni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltiriladi.

1-rasm. Diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik kompetensiyalarini rivojlantirishning taklif etilayotgan pedagogik modeli

Rasmdadagi ikki parallel yo‘nalish bir-birini to‘ldiradi. Mazmuniy yo‘nalishda tushunchalar, huquqlar, stereotiplar va axborot manbalari tahlil qilinadi. Amaliy yo‘nalishda esa shu bilimlar tinglash, vazifalarni kelishish va nizoni hal etishga tatbiq etiladi. Baholashdan diagnostikaga qaytuvchi o‘q rivojlanishning takroriy xususiyatini ifodalaydi: masalan, atamalarni to‘g‘ri tushuntirgan, lekin munozarada sherigini bo‘lgan ishtirokchiga yangi ma’ruza emas, tinglash va navbatga rioya qilish mashqi zarur bo‘ladi. Chizma sababiy samaradorlik isbotini emas, tekshirilishi lozim bo‘lgan pedagogik tuzilmani aks ettiradi. Modelni qo‘llash uchun “Umumiy loyiha guruhidagi kelishmovchilik” nomli mualliflik o‘quv vaziyati taklif qilinadi. Shartli vaziyatda ayrim ishtirokchilar boshqa tilda so‘zlashuvchi tengdoshni taqdimotdan chetlatmoqchi, guruh yozishmasida esa bir e’tiqod haqidagi tekshirilmagan xabar tarqalgan bo‘ladi. Ta’lim oluvchilar ikki masalani ajratadilar: teng ishtirok muammosi va axborot ishonchliligi muammosi. Ular xabarning manbasini tekshiradi, chetlatish oqibatlarini muhokama qiladi va vazifalarni ishtirokchilarning haqiqiy imkoniyatlariga ko‘ra qayta taqsimlash taklifini ishlab chiqadi. Vaziyat haqiqiy guruh yoki dinga salbiy sifat yuklamaydigan shaklda beriladi.

Mashg‘ulot yakunida har bir ishtirokchi qaysi dalil uning fikrini o‘zgartirgani, sherikning qaysi fikrini aniq tushungani va keyingi hamkorlikda nimani boshqacha bajarishini yozadi. O‘qituvchi javoblarning o‘z qarashiga mosligini emas, huquqiy asos, dalil sifati va muloqot harakatini baholaydi. Guruh tarkibi din yoki millatni majburiy aniqlash asosida tuzilmaydi. Rollarni navbat bilan almashtirish va tushunarli til vositalaridan foydalanish har bir ishtirokchiga amaliy tajriba olish imkonini beradi. Natijalarning asosiy pedagogik mazmuni bag‘rikenglikka doir bilim bilan bag‘rikeng xulq o‘rtasida maxsus o‘quv faoliyati zarurligini ko‘rsatishdir. Huquqlarni sanab berish real vaziyatda ularni qo‘llashni kafolatlamaydi. Shu sababli mazmunni o‘zlashtirish, xavfsiz mashq, mustaqil qaror va refleksiya o‘rtasidagi uzviylik modelning markaziy taxmini sifatida ilgari suriladi. Bu taxmin mavjud ilmiy qarashlarga mos bo‘lsa-da, aynan taklif etilgan mashg‘ulotlarning mahalliy ta’lim sharoitidagi ta’siri hali o‘lchanmagan.

Kompetensiyani baholashda Yevropa Kengashining demokratik madaniyat kompetensiyalari bo‘yicha doiraviy hujjatidagi kuzatiladigan xulq deskriptorlari yondashuvi metodik tayanch bo‘la oladi.[16] Mazkur maqolada uch tavsifiy daraja taklif etiladi: boshlang‘ich darajada ishtirokchi tushunchani tanishi va yordam bilan maqbul javob topishi; rivojlanayotgan darajada tanish vaziyatda mustaqil, ammo izchilligi cheklangan harakat qilishi; barqaror darajada esa turli vaziyatlarda dalilli, hurmatli va refleksiv munosabat ko‘rsatishi kutiladi. Bu darajalar xalqaro deskriptorlarning aynan tarjimasi yoki tasdiqlangan milliy norma emas; ular keyingi sinov uchun ishchi tasnifdir.

Baholash alohida komponentlar bo‘yicha profil shaklida berilishi maqsadga muvofiq. Bir komponentdagi yuqori ko‘rsatkich boshqasidagi muammoni avtomatik qoplamaydi: masalan, axborotni puxta tahlil qilish kamsituvchi muloqotni oqlamaydi. Dastlabki va yakuniy vaziyatlar mazmunan teng murakkablikda, lekin aynan bir xil bo‘lmagan topshiriqlardan tuziladi. Yozma javob, kuzatuv va refleksiv qayd birgalikda tahlil qilinadi. Kuzatuvchi shaxsning ichki e’tiqodi haqida hukm chiqarmasdan, dalilni, uning vaziyatini va pedagogik yordamga ehtiyojni qayd etishi kerak.

Modelni keyinchalik empirik tekshirishda avval topshiriqlarni pedagogika va soha mutaxassislari ishtirokida mazmuniy ekspertizadan o‘tkazish, so‘ng kichik pilotda til va yoshga mosligini aniqlash zarur. Baholovchilar bir xil namunalarni mustaqil kodlab, farqli talqinlarni muhokama qilishi lozim. Keyingi bosqichda taqqoslash guruhi va kechiktirilgan baholash kiritilishi o‘zgarishning mashg‘ulot bilan bog‘liqligi hamda saqlanishini tekshirishga yordam beradi. Ishtirokchilar soni, o‘lchov shkalasi va tahlil usuli oldindan asoslanishi; samaradorlik haqidagi xulosa esa olingan ma’lumot doirasida chiqarilishi kerak.

Dunyoviy ta’lim muhitida diniy bag‘rikenglikni rivojlantirish konfessional bilimni tekshirish yoki diniy amaliyotni baholashga aylantirilmasligi lozim. Darsda shaxsning e’tiqod qilish yoxud qilmaslik huquqi va teng qadr-qimmati muhokama qilinadi. Muayyan qarashni tanqidiy tahlil qilish mumkin, ammo shu qarashga ega insonni tahqirlash maqbul hisoblanmaydi. O‘qituvchi fikrni dalil asosida muhokama qilish bilan shaxsni kamsitish o‘rtasidagi chegarani tushuntirib, munozarani belgilangan qoidalarga qaytaradi. Bu talab bag‘rikenglikni bahssiz kelishuv bilan tenglashtirishning oldini oladi.

Raqamli muhit mazkur kompetensiyalarning alohida qo‘llanish maydonidir. Shu sababli o‘quv topshiriqlarida xabarning muallifi, sanasi, asl konteksti va tasdiqlovchi mustaqil manbalarni tekshirish; faktni baholovchi fikrdan farqlash; etnik yoki diniy umumlashtirishlarni aniqlash amallari o‘rgatilishi taklif etiladi. UNESCOning 2023-yilgi tinchlik, inson huquqlari va xalqaro hamjihatlikka oid tavsiyasi ta’limda kamsitmaslik, madaniyatlararo dialog, raqamli kompetensiyalar va o‘quvchini rivojlantiruvchi baholashga e’tibor qaratadi.[17] Taklif etilayotgan media-tahlil mashqlari ushbu yo‘nalishlarni aniq o‘quv vazifalariga moslashtirish usuli sifatida qaraladi.

Amaliy qo‘llashda muassasa muhiti bilan mashg‘ulot mazmuni o‘rtasidagi muvofiqlik hal qiluvchi shartlardan biridir. Pedagog darsda tenglikni targ‘ib qilib, kundalik faoliyatda ayrim o‘quvchilarning fikrini muntazam cheklasa, topshiriqning tarbiyaviy mazmuni zaiflashishi mumkin. Shuning uchun modelga dars materiallari, guruhdagi rollar, tilga doir yordam va

[16] Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Vol. 2: Descriptors of competences for democratic culture. Strasbourg, 2018. Manba

[17] UNESCO. Recommendation on Education for Peace and Human Rights, International Understanding, Cooperation, Fundamental Freedoms, Global Citizenship and Sustainable Development. 20.11.2023. 8, 26, 29, 31–34-bandlar. Manba

murojaatlarga munosabatni pedagogik tahlil qilish kiritiladi. Oila hamda mahalla bilan hamkorlikda esa turli qarashlarni bir qolipga keltirish emas, ta’limiy maqsad va muomala qoidalarini tushuntirish ustuvor bo‘lishi lozim.

Tadqiqotning cheklovlari manbalarning maqsadli tanlangani, asosiy nazariyalarning turli mamlakatlar va ta’lim bosqichlarida yaratilgani hamda modelning empirik tekshirilmaganligidan iborat. Yosh, til muhiti, oldingi muloqot tajribasi va muassasa madaniyati natijaga turlicha ta’sir qilishi mumkin. Shuning uchun ushbu maqoladagi mezonlar asosida muayyan yoshlar guruhining bag‘rikenglik darajasi haqida xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Takliflarning amaliy qiymati dastlab o‘quv materiallarini loyihalash va sinov dasturini tuzishda namoyon bo‘ladi.

Diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik kompetensiyalarini rivojlantirish pedagogik muammo sifatida ijtimoiy qadriyatlarni individual bilim, tanlov va xatti-harakatga aylantirishni talab etadi. Bu ikki kompetensiya inson qadr-qimmati va tenglik asosida birlashadi, biroq e’tiqodga hamda etnomadaniy munosabatlarga doir alohida mazmunini saqlaydi. Ularning farqlanishi ta’limiy vazifalarni aniqlashtirish va din bilan millatni asossiz aynanlashtirishdan qochish imkonini beradi.

Nazariy tahlil asosida taklif etilgan to‘rt komponentli tuzilma, mezonlar jadvali va qayta aloqali model mazmunni o‘zlashtirish bilan amaliy hamkorlikni yagona pedagogik jarayonda bog‘laydi. Ilmiy yondashuvlarning umumlashtirilishi dialogni tashkil etish, axborotni tekshirish, teng ishtirok va refleksiyani o‘quv natijalariga mos ravishda loyihalashga asos beradi. Baholash shaxsning diniy yoki milliy mansubligiga emas, muayyan vaziyatdagi dalilli va hurmatli harakatiga qaratilishi kerak.

Amaliy jihatdan ta’lim dasturlariga muammoli vaziyatlar tahlili, hamkorlik loyihalari va refleksiv qaydlarni izchil kiritish; pedagoglarni murakkab dialogni boshqarishga tayyorlash; mezonlarni mahalliy sharoitda ekspertiza va pilotdan o‘tkazish tavsiya etiladi. Model samaradorligi haqida yakuniy xulosa faqat tegishli empirik ma’lumotlar olingach chiqarilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. M. BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutq. Rasmiy saytda e’lon qilingan sana: 20.09.2017. https://president.uz/oz/lists/view/1063
2. United Nations General Assembly. Enlightenment and religious tolerance: resolution A/RES/73/128. Adopted 12 December 2018.
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Yangi tahrir, 30.04.2023. 1, 19 va 35-moddalar.
4. UNESCO. Declaration of Principles on Tolerance. Paris, 16 November 1995. Articles 1, 4.
5. Pettigrew T. F., Tropp L. R. A meta-analytic test of intergroup contact theory // Journal of Personality and Social Psychology. 2006. Vol. 90, no. 5. P. 751–783.
6. Deardorff D. K. Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization // Journal of Studies in International Education. 2006. Vol. 10, no. 3. P. 241–266.
7. Banks J. A. Multicultural Education: Development, Dimensions, and Challenges // Phi Delta Kappan. 1993. Vol. 75, no. 1. P. 22–28.
8. Jackson R. Signposts: Policy and practice for teaching about religions and non-religious world views in intercultural education. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2014. 128 p.

9. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Volume 2: Descriptors of competences for democratic culture. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2018.
10. UNESCO. Recommendation on Education for Peace and Human Rights, International Understanding, Cooperation, Fundamental Freedoms, Global Citizenship and Sustainable Development. 20 November 2023. Paragraphs 8, 26, 29, 31–34.

TA’LIM JARAYONIDA O‘SMIR QIZLARDA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISH ORQALI INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH

Ruziboeva Nigina Nodir qizi
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22750224

Annatatsiya. *Mazkur maqolada ta’lim jarayonida o‘smir qizlarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirish, jismoniy, ruhiy, ijtimoiy va ma’naviy salomatligini mustahkamlash hamda ta’lim muhitida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish masalalari yoritilgan. O‘smirlik davrida qizlarning o‘z salomatligiga munosabati, o‘z-o‘zini anglash, tengdoshlari bilan muloqoti va sog‘lom xulq-atvor ko‘nikmalari faol shakllanadi. Shu bois ta’lim muassasalarida sog‘lom turmush tarziga oid bilim va ko‘nikmalarni inklyuziv yondashuv asosida berish muhimdir.*

Maqolada inklyuziv madaniyatning mazmuni, uning pedagogik imkoniyatlari, tenglik, hurmat, bag‘rikenglik, o‘zaro yordam va diskriminatsiyaga yo‘l qo‘ymaslik tamoyillarining ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, o‘smir qizlar bilan ishlashda interfaol metodlar, psixologik-pedagogik treninglar, guruhiy ishlar va sog‘lomlashtiruvchi mashg‘ulotlardan foydalanish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: *o‘smir qizlar, sog‘lom turmush tarzi, inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, ta’lim jarayoni, salomatlik, pedagogik texnologiya, psixologik farovonlik, tenglik, bag‘rikenglik.*

Аннотация. *В данной статье освещены вопросы формирования здорового образа жизни у девочек-подростков в образовательном процессе, укрепления их физического, психического, социального и духовного здоровья, а также развития инклюзивной культуры в образовательной среде. В подростковом возрасте активно формируются отношение девочек к собственному здоровью, самосознание, навыки общения со сверстниками и здорового поведения. В связи с этим важно предоставлять знания и формировать навыки, связанные со здоровым образом жизни, в образовательных учреждениях на основе инклюзивного подхода.*

В статье анализируются содержание инклюзивной культуры, её педагогические возможности, а также значение принципов равенства, уважения, толерантности, взаимопомощи и недопущения дискриминации. Кроме того, представлены рекомендации по использованию интерактивных методов, психолого-педагогических тренингов, групповой работы и оздоровительных занятий при работе с девочками-подростками.

Ключевые слова: *девочки-подростки, здоровый образ жизни, инклюзивное образование, инклюзивная культура, образовательный процесс, здоровье, педагогические технологии, психологическое благополучие, равенство, толерантность.*

Abstract. *This article examines the issues of promoting a healthy lifestyle among adolescent girls in the educational process, strengthening their physical, mental, social, and spiritual well-being, and developing an inclusive culture within the educational environment. During adolescence, girls actively develop their attitudes toward their own health, self-awareness, communication skills with peers, and healthy behavioral habits. Therefore, it is important for educational institutions to provide knowledge and develop skills related to a healthy lifestyle based on an inclusive approach.*

The article analyzes the content of inclusive culture, its pedagogical potential, and the importance of the principles of equality, respect, tolerance, mutual support, and non-discrimination. It also provides recommendations on the use of interactive methods, psychological and pedagogical training, group activities, and health-promoting exercises when working with adolescent girls.

Keywords: *adolescent girls, healthy lifestyle, inclusive education, inclusive culture, educational process, health, pedagogical technologies, psychological well-being, equality, tolerance.*

Bugungi kunda yosh avlodni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalash, ularning jismoniy va ruhiy salomatligini asrash, sog‘lom hayot kechirish ko‘nikmalarini shakllantirish ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o‘smir qizlarning salomatligi va ijtimoiy-psixologik rivojlanishiga alohida e’tibor qaratish zarur. Chunki o‘smirlik davrida organizmda jadal fiziologik o‘zgarishlar yuz beradi, shaxsiy qiziqishlar kengayadi, o‘ziga baho berish, tengdoshlar fikriga munosabat va mustaqil qaror qabul qilish jarayonlari rivojlanadi.

O‘smir qizlarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirish faqatgina gigiyena qoidalarini o‘rgatish yoki jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari bilan cheklanib qolmasligi kerak. Sog‘lom turmush tarzi tushunchasi jismoniy faollik, to‘g‘ri ovqatlanish, shaxsiy gigiyena, yetarli uyqu, ruhiy salomatlik, stressni boshqarish, zararli odatlardan voz kechish, xavfsiz xulq-atvor, ijtimoiy munosabatlar va o‘z sog‘lig‘iga mas’uliyat bilan yondashishni ham qamrab oladi.

Mazkur jarayonda ta’lim muhitining inklyuziv bo‘lishi alohida ahamiyatga ega. Inklyuziv madaniyat deganda ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarini hurmat qilish, ularning individual xususiyatlari, qobiliyatlari, ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olish, hech kimni kamsitmaslik, o‘zaro qo‘llab-quvvatlash va hamkorlikka asoslangan muhitni yaratish tushuniladi.

O‘smir qizlar o‘rtasida tashqi ko‘rinish, tana tuzilishi, jismoniy imkoniyat, ijtimoiy mavqe, o‘ziga ishonch yoki boshqa xususiyatlar bilan bog‘liq taqqoslashlar uchrashi mumkin. Bunday vaziyatlarda pedagogning vazifasi barcha o‘quvchilar uchun xavfsiz, hurmatga asoslangan va psixologik jihatdan qulay muhitni yaratishdan iborat.

Shu nuqtai nazardan, o‘smir qizlarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish va inklyuziv madaniyatni rivojlantirishni yagona pedagogik jarayon sifatida tashkil etish dolzarb masalalardan biridir.

O‘smirlik davri bolalikdan kattalikka o‘tishning murakkab bosqichi hisoblanadi. Bu davrda jismoniy o‘sish bilan bir qatorda, shaxsning psixologik va ijtimoiy rivojlanishi ham jadallashadi.

O‘smir qizlarda mazkur davrda:

- organizmda fiziologik o‘zgarishlar;
- emotsional holatning tez-tez o‘zgarishi;

- o‘z tashqi ko‘rinishiga e’tiborning ortishi;
- mustaqillikka intilish;
- tengdoshlar bilan munosabatlarning kuchayishi;
- o‘ziga baho berishning shakllanishi;
- kelajak kasbiga qiziqish;
- sog‘lom va nosog‘lom xulq-atvor shakllarining paydo bo‘lishi kabi jarayonlar kuzatiladi.

Shuning uchun maktab, akademik litsey, professional ta’lim muassasasi va boshqa ta’lim tashkilotlarida o‘smir qizlar salomatligiga kompleks yondashish talab etiladi.

Sog‘lom turmush tarzi haqida bilim berish jarayonida o‘quvchilarga faqat nazariy ma’lumotlarni yetkazish yetarli emas. O‘quvchi ushbu bilimni kundalik hayotida qo‘llay olishi kerak.

Masalan, sog‘lom ovqatlanish haqida ma’lumot berish bilan birga, o‘quvchiga kunlik ovqatlanish tartibini to‘g‘ri tashkil qilish, suv ichish, jismoniy faollikni kundalik rejaga kiritish va uyqu gigiyenasiga rioya qilish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish lozim.

Sog‘lom turmush tarzi inson salomatligini saqlash va mustahkamlashga xizmat qiladigan kundalik hayot tarzidir.

O‘smir qizlar uchun sog‘lom turmush tarzining asosiy komponentlarini quyidagicha ifodalash mumkin:

To‘g‘ri ovqatlanish,o‘smirlik davrida organizmning o‘sishi va rivojlanishi uchun turli xil oziq moddalarga ehtiyoj ortadi. Shu sababli ta’lim jarayonida ovqatlanish madaniyatini shakllantirish muhim.

O‘quvchilarga:

- ovqatlanish tartibi;
- oziq-ovqat mahsulotlarini xilma-xil tanlash;
- meva va sabzavotlarning ahamiyati;
- yetarli miqdorda suv ichish;
- ortiqcha shakar va yuqori darajada qayta ishlangan mahsulotlarni cheklash;
- ovqatlanish madaniyati haqida yoshga mos va ilmiy asoslangan ma’lumotlar berilishi kerak.

Jismoniy faollik,muntazam jismoniy faollik o‘smirlarning umumiy jismoniy holatini yaxshilash bilan birga, ruhiy farovonligiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.Ta’lim muassasalarida sport mashg‘ulotlarini barcha o‘quvchilar uchun ochiq va qulay tashkil etish inklyuziv madaniyatning muhim ko‘rinishidir.Jismoniy imkoniyati turlicha bo‘lgan o‘quvchilarni bir-biridan ajratib qo‘yish o‘rniga, mashqlarni individual imkoniyatlarga moslashtirish maqsadga muvofiq.

Shaxsiy gigiyena,o‘smir qizlar bilan ishlashda shaxsiy gigiyena masalalariga yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda ehtiyotkorlik va hurmat bilan yondashish kerak.

Gigiyenaga oid bilimlar o‘quvchida uyat yoki qo‘rquv hissini shakllantirmasligi, aksincha, o‘z tanasiga mas’uliyatli va ijobiy munosabatni rivojlantirishi lozim.

Uyqu va kun tartibi,yetarli uyqu o‘smirlarning o‘qish qobiliyati, kayfiyati va umumiy farovonligi uchun muhim. Shuning uchun o‘quvchilarga kun tartibini to‘g‘ri tashkil qilish, o‘qish, dam olish va jismoniy faollik o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlash bo‘yicha tavsiyalar berilishi zarur.

Ruhiy salomatlik,o‘smir qizlarning sog‘lom turmush tarzida ruhiy salomatlik alohida o‘rin tutadi.

Ta’lim jarayonida:

- stress;
- xavotir;
- o‘ziga past baho berish;
- tengdoshlar bosimi;
- kamsitish;
- bullying;
- ijtimoiy izolyatsiya kabi holatlarning oldini olishga qaratilgan pedagogik va psixologik ishlarni yo‘lga qo‘yish zarur.

Inklyuziv madaniyat barcha o‘quvchilarni ta’lim jarayonining teng huquqli ishtirokchisi sifatida qabul qilishga asoslanadi.Inklyuziv ta’lim ko‘pincha faqat nogironligi bo‘lgan bolalarni umumiy ta’limga jalb qilish bilan bog‘lab tushuniladi. Biroq zamonaviy pedagogik yondashuvda inklyuziya bundan kengroq mazmunga ega. Inklyuziv madaniyat: **tenglik, hurmat, hamkorlik, bag‘rikenglik, o‘zaro, yordam, xilma-xillikni qadrlash, kamsitmaslik,** xavfsiz ta’lim muhiti,har bir o‘quvchining ishtirokini ta’minlash kabi qadriyatlarga asoslanadi.

O‘smir qizlar bilan ishlashda ushbu qadriyatlar ayniqsa muhim. Chunki o‘smirlik davrida tengdoshlar fikri katta ahamiyatga ega bo‘ladi.

Agar ta’lim muhitida ayrim o‘quvchilar tashqi ko‘rinishi, jismoniy imkoniyati, o‘zlashtirishi yoki boshqa xususiyatlari sababli ajratilsa, bu ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchiga salbiy ta’sir qilishi mumkin.

Sog‘lom turmush tarzi va inklyuziv madaniyat bir-biri bilan chambarchas bog‘liq.

Birinchidan, inson o‘z salomatligiga ijobiy munosabatda bo‘lishi uchun uning o‘zini qadrlashi va ta’lim muhitida o‘zini xavfsiz his qilishi muhim.

Ikkinchidan, jismoniy faollik, sport va sog‘lomlashtirish mashg‘ulotlarida barcha o‘quvchilarning ishtirok etishi ta’limdagi tenglikni ta’minlaydi.

Uchinchidan, sog‘lom turmush tarzi haqida guruhlarda ishlash o‘quvchilarda hamkorlik va o‘zaro yordam ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

To‘rtinchidan, sog‘lom psixologik muhit kamsitish va bullying holatlarining oldini olishga yordam beradi.Demak, sog‘lom turmush tarzini shakllantirish faqat tibbiy yoki jismoniy masala emas, balki **pedagogik, psixologik va ijtimoiy masala** hamdir.O‘smir qizlarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishga qaratilgan ta’lim jarayonida inklyuziv muhit quyidagi tamoyillar asosida tashkil etilishi mumkin.Teng imkoniyat,har bir o‘quvchiga mashg‘ulotlarda qatnashish uchun teng imkoniyat yaratiladi.Individual yondashuvO‘quvchilarning jismoniy, psixologik va ijtimoiy xususiyatlari hisobga olinadi.

O‘quvchining shaxsiy chegaralari, fikri va individual xususiyatlariga hurmat bilan munosabatda bo‘linadi.

Kamsitishga yo‘l qo‘ymaslikTashqi ko‘rinish, vazn, bo‘y, jismoniy imkoniyat, o‘zlashtirish darajasi yoki boshqa belgilar asosida o‘quvchini kamsitishga yo‘l qo‘yilmaydi.

O‘quvchilar juftlik va kichik guruhlarda birgalikda faoliyat olib boradilar.Ta’lim jarayonida an’anaviy ma’ruza bilan bir qatorda interfaol metodlardan foydalanish yaxshi pedagogik natija berishi mumkin.“Sog‘lom tanlov” metodiO‘quvchilarga turli kundalik vaziyatlar beriladi.“Imtihon oldidan juda charchagan o‘quvchi kechasi bilan telefon ishlatmoqda. U qanday yo‘l tutishi kerak?”O‘quvchilar vaziyatni muhokama qilib, sog‘lom tanlov

variantlarini taklif qiladilar.“Men sog‘lom hayot tarafdoriman” treningi davomida o‘quvchilar sog‘lom turmush tarzi bo‘yicha shaxsiy maqsadlarini belgilaydilar.

Masalan:

- har kuni jismoniy faollik uchun vaqt ajratish;
- uyqu tartibiga rioya qilish;
- suv ichishni nazorat qilish;
- stressni kamaytirish;
- foydali mashg‘ulot bilan shug‘ullanish.

“Bir-birimizni qo‘llab-quvvatlaymiz” metodi.o‘quvchilar bir-birlariga ijobiy fikr va qo‘llab-quvvatlovchi tavsiyalar beradilar.

Bu usul o‘zaro hurmat va ijobiy psixologik muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.O‘smirlik davrida qizlar o‘z tashqi ko‘rinishi va shaxsiy xususiyatlariga juda katta e’tibor berishlari mumkin. Shu sababli ta’lim jarayonida tana qiyofasi bilan bog‘liq noto‘g‘ri sstereotiplarning oldini olish muhim.

Pedagog o‘quvchilarni bir-biri bilan tashqi ko‘rinishi yoki jismoniy xususiyatlari bo‘yicha taqqoslamasligi kerak.

Masalan, “eng chiroyli”, “eng ozg‘in”, “eng baquvvat” kabi taqqoslashlar o‘rniga:

- “eng faol ishtirokchi”;
- “eng yaxshi hamkor”;
- “eng ijodiy fikr”;
- “eng katta ijobiy o‘zgarish” kabi jarayonga yo‘naltirilgan rag‘batlantirish usullaridan foydalanish mumkin.Bu yondashuv o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirishga yordam beradi.Inklyuziv ta’lim muhitini yaratishda bullyingning oldini olish muhim.

O‘smir qizlar o‘rtasida kamsitish:tashqi ko‘rinish,kiyinish, ijtimoiy mavqe, o‘zlashtirish, jismoniy imkoniyat, xarakter, ijtimoiy faollik,kabi omillar asosida yuzaga kelishi mumkin.

Pedagoglar bullyingga nisbatan aniq va tushunarli qoidalarni ishlab chiqishlari kerak.

“Bizning sinfimizda hech kim masxara qilinmaydi”, “Har bir fikr hurmat qilinadi”, “Boshqalarning shaxsiy chegaralariga rioya qilamiz” kabi qoidalar sinf jamoasi bilan birgalikda ishlab chiqilishi mumkin.

O‘smir qizlarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda oila va ta’lim muassasasining hamkorligi muhim.

Ota-onalar bilan:

- sog‘lom ovqatlanish;
- kun tartibi;
- jismoniy faollik;
- raqamli gigiyena;
- ruhiy qo‘llab-quvvatlash;
- muloqot madaniyati;
- o‘smirning shaxsiy chegaralarini hurmat qilish

masalalarida muntazam suhbatlar tashkil etilishi mumkin.

Ota-onalar bilan ishlashda tanqidiy emas, balki hamkorlikka asoslangan yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiq.

Pedagogning roli,o‘qituvchi o‘smir qizlarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda namuna bo‘luvchi shaxsdir.Sog‘lom xulq-atvorni targ‘ib qilishi,o‘quvchilarni tinglay olishi,kamsitishning oldini olishi,har bir o‘quvchiga hurmat bilan munosabatda bo‘lish,psixologik xavfsizlikni ta’minlashi,o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olishi,zarur holatlarda maktab psixologi yoki tibbiyot xodimiga murojaat qilishni tavsiya qilishi mumkin.Pedagog barcha muammolarni o‘zi hal qilishi shart emas. Muhimi, o‘quvchini tegishli mutaxassisga yo‘naltirish mexanizmini bilishi kerak.

Ta’limni rivojlantirish zamonaviy sharoitda faqat bilim berish bilan emas, balki o‘quvchining hayotiy kompetensiyalarini shakllantirish bilan bog‘liq.

Sog‘lom turmush tarzi bo‘yicha ta’lim.Mustaqil qaror qabul qilish,o‘z salomatligini boshqarish,xavfsiz xulq-atvor,muloqot,hamkorlik,muammolarni hal qilish,o‘z-o‘zini boshqarish,kabi kompetensiyalarni rivojlantiradi.

Inklyuziv madaniyat esa ushbu kompetensiyalarning ijtimoiy yo‘nalishini kuchaytiradi.

Natijada o‘quvchi nafaqat “men qanday sog‘lom yashashim kerak?” degan savolga, balki **“men atrofimdagi insonlarning sog‘lom va xavfsiz muhitda yashashiga qanday hissa qo‘sha olaman?”** degan savolga ham javob izlaydi.

Ta’lim muassasalarida o‘smir qizlar uchun “Sog‘lom hayot — teng imkoniyat” nomli tarbiyaviy dastur tashkil etish mumkin.

Dastur quyidagi yo‘nalishlarni qamrab oladi:

№	Mashg‘ulot mavzusi	Asosiy maqsad
1	Men va mening salomatligim	Salomatlik tushunchasini anglash
2	Sog‘lom ovqatlanish	Ovqatlanish madaniyatini rivojlantirish
3	Harakat — salomatlik garovi	Jismoniy faollikni oshirish
4	Ruhiy salomatlik	Stressni boshqarish
5	O‘ziga ishonch	Ijobiy “Men” konsepsiyasini shakllantirish
6	Biz bir-birimizni hurmat qilamiz	Inklyuziv madaniyat
7	Bullyingga yo‘l yo‘q	Kamsitishning oldini olish
8	Raqamli muhit va men	Raqamli gigiyena
9	Sog‘lom kun tartibi	Vaqtni to‘g‘ri tashkil etish
10	Mening sog‘lom kelajagim	Shaxsiy sog‘lom turmush rejasi

Mazkur pedagogik yondashuvni muntazam amalga oshirish natijasida o‘smir qizlarda:

1. Sog‘lom turmush tarzi haqidagi bilimlar oshadi.
2. Shaxsiy gigiyenaga mas’uliyatli munosabat shakllanadi.
3. Jismoniy faollikka qiziqish ortadi.
4. Ruhiy salomatlikka e’tibor kuchayadi.
5. O‘ziga bo‘lgan ijobiy munosabat rivojlanadi.
6. Tengdoshlar bilan sog‘lom muloqot ko‘nikmalari shakllanadi.
7. Kamsitish va bullyingga nisbatan salbiy munosabat kuchayadi.
8. O‘zaro yordam va hamkorlik rivojlanadi.
9. Ta’lim muhitida inklyuziv madaniyat mustahkamlanadi.
10. O‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi faolligi oshadi.

O‘smir qizlarda sog‘lom turmush tarzini rivojlantirish uchun quyidagi ishlarni yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiqdir.Muntazam sog‘lomlashtirish tadbirlarini tashkil etish,o‘quvchilar uchun psixologik treninglar o‘tkazish,jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarini individual imkoniyatlarga moslashtirish,sog‘lom ovqatlanish bo‘yicha ma’rifiy mashg‘ulotlar tashkil etish,bullyingning oldini olish bo‘yicha sinf soatlarini o‘tkazish,ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish,maktab psixologi va tibbiyot xodimi bilan hamkorlik qilish,o‘quvchilarning fikr va takliflarini muntazam o‘rganish,sog‘lom turmush tarziga bag‘ishlangan loyihalarni qo‘llab-quvvatlash,barcha o‘quvchilar uchun xavfsiz va hurmatga asoslangan muhit yaratish.

Xulosa qilib aytganda, o‘smir qizlarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur jarayonni faqat jismoniy salomatlik bilan chegaralash to‘g‘ri emas. O‘smir qizning ruhiy, ijtimoiy va ma’naviy farovonligi ham sog‘lom turmush tarzining ajralmas qismidir.

Ta’lim jarayonida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish esa o‘quvchilarning o‘z salomatligiga ijobiy munosabatini shakllantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Har bir o‘quvchi o‘zini qadrlangan, hurmat qilingan va ta’lim jarayonining teng huquqli ishtirokchisi sifatida his qilgan taqdirdagina sog‘lom rivojlanish uchun zarur psixologik sharoit yuzaga keladi.

Shuning uchun ta’lim muassasalarida **“sog‘lom turmush tarzi -inklyuziv madaniyat - psixologik xavfsizlik - sifatli ta’lim”** tamoyillari o‘zaro bog‘liq holda olib borilishi kerak.

O‘smir qizlarning sog‘lom hayot kechirish ko‘nikmalarini rivojlantirish, ularni kamsitishdan himoya qilish, o‘zaro hurmat va hamkorlik muhitini yaratish kelajakda jismonan sog‘lom, ruhan barqaror, ijtimoiy faol va mas’uliyatli shaxslarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Shu ma’noda, inklyuziv madaniyatni rivojlantirish ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri bo‘lib, o‘quvchilarning nafaqat bilim olishiga, balki sog‘lom va farovon hayot kechirishiga ham zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi. **“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun.** O‘RQ-637-son, 23.09.2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. **“O‘zbekiston -2030” strategiyasi to‘g‘risida.** 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmon.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. **“O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”.** 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son qaror.
4. UNESCO. **A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education.** Paris: UNESCO, 2017.
5. UNESCO**. Inclusion and Education: All Means All. Global Education Monitoring Report.** Paris: UNESCO, 2020.
6. World Health Organization. **WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour.** Geneva: World Health Organization, 2020.
7. World Health Organization. **Global Accelerated Action for the Health of Adolescents (AA-HA!).** Geneva: WHO, 2017.
8. World Health Organization. **Adolescent Health.** Geneva: WHO.
9. UNICEF. **Adolescent Development and Participation.** New York: UNICEF.
10. UNICEF. **The State of the World’s Children: On My Mind — Promoting, Protecting and Caring for Children’s Mental Health.** New York: UNICEF, 2021.

11. Booth T., Ainscow M. **Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools.** Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2011.
12. Vygotsky L.S. **Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes.** Harvard University Press, 1978.
13. Bandura A. **Social Learning Theory.** Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977.
14. Bronfenbrenner U. **The Ecology of Human Development.** Harvard University Press, 1979.
15. WHO, UNICEF. **Helping Adolescents Thrive Toolkit.** Geneva/New York, 2021.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA IQTISODIY SAVODXONLIKNING MA’NAVIY-AXLOQIY ASOSLARI: OILA VA MAKTAB HAMKORLIGI

Go‘zal Sharipova
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22750258

Annotatsiya. *Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining iqtisodiy savodxonligini ma’naviy-axloqiy qadriyatlar bilan uyg‘un rivojlantirishda ota-onalarning o‘rni tahlil qilinadi. Oila bolaning pul, mehnat, tejamkorlik, saxovat va mas’uliyat haqidagi dastlabki tasavvurlari shakllanadigan birlamchi ijtimoiy muhit sifatida asoslanadi. Milliy tarbiya tajribasi xalqaro o‘quv yondashuvlari va oilaviy moliyaviy ijtimoiylashuv tadqiqotlari bilan qiyoslanadi. Tahlil asosida ota-ona ishtirokidagi “qadriyatli iqtisodiy tanlov” algoritmi, xavfsiz oilaviy mikroamallar va oila–maktab hamkorligini baholash mezonlari taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, iqtisodiy savodxonlik, ma’naviy-axloqiy tarbiya, ota-ona, oilaviy moliyaviy ijtimoiylashuv, oila–maktab hamkorligi, qadriyatli tanlov, refleksiya.*

Аннотация. *В статье исследуется роль родителей в формировании экономической грамотности учащихся начальных классов во взаимосвязи с духовно-нравственными ценностями. Семья рассматривается как первичная среда социализации, в которой у ребёнка формируются первоначальные представления о деньгах, труде, бережливости, щедрости и ответственности. Национальный опыт воспитания сопоставляется с международными образовательными практиками и результатами исследований семейной финансовой социализации. На основе сравнительно-аналитического изучения предложены алгоритм «ценностно ориентированного экономического выбора», предусматривающий участие родителей, безопасные семейные микропрактики, а также критерии оценки эффективности взаимодействия семьи и школы.*

Ключевые слова: *начальное образование, экономическая грамотность, духовно-нравственное воспитание, родители, семейная финансовая социализация, взаимодействие семьи и школы, ценностно ориентированный выбор, рефлексия.*

Abstract. *The article examines the role of parents in fostering primary school pupils’ economic literacy in alignment with spiritual and moral values. The family is regarded as the primary environment of socialization in which children develop their initial understanding of money, work, thrift, generosity, and responsibility. National educational traditions are compared with international educational practices and research findings on family financial socialization. Drawing on the comparative analysis, the article proposes a parent-inclusive “value-based economic choice” algorithm, safe family-based micro-practices, and criteria for evaluating the effectiveness of family–school collaboration.*

Keywords: *primary education, economic literacy, spiritual and moral education, parents, family financial socialization, family–school collaboration, value-based choice, reflection.*

Raqamli to‘lovlar, onlayn savdo va kuchli reklama ta’siri bolani iqtisodiy munosabatlarning erta ishtirokchisiga aylantirmoqda. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi hali mustaqil

daromad topmasa ham, ota-onasining xarid qilish, pulni rejalash, qarzni baholash va resurslardan foydalanish usulini muntazam kuzatadi. Shu sababli oila iqtisodiy savodxonlikning tashqi yordamchisi emas, bolaning pulga munosabati, ehtiyoj va xohishni ajratishi hamda mehnatning qadrini anglashiga ta’sir qiluvchi birlamchi ijtimoiylashuv muhitidir. Maktab va oiladagi xabarlar bir-biriga zid bo‘lsa, darsda o‘rganilgan bilim barqaror odatga aylanmaydi. Ota-ona faqat “pulni tejagin” deb nasihat qilib, amalda rejasiz xarid qilsa, bola so‘z va xulq o‘rtasidagi tafovutni qabul qiladi. Aksincha, barcha qarorni kattalar chiqarib, bolaga mustaqil tanlov va xato ustida fikrlash imkonini bermasa, moliyaviy qaramlik kuchayishi mumkin. Demak, ota-onaning vazifasi nazoratdan ko‘ra na’muna, muloqot va bosqichma-bosqich mustaqillik yaratishdir.

Tadqiqotning maqsadi milliy va xalqaro tajribani qiyoslash orqali boshlang‘ich sinflarda iqtisodiy savodxonlikni ma’naviy-axloqiy tarbiya bilan integratsiyalashda ota-onaning pedagogik funksiyalarini aniqlash va oila–maktab hamkorligi modelini asoslashdan iborat. Normativ hujjatlar, xalqaro dasturlar va oilaviy moliyaviy ijtimoiylashuvga oid tadqiqotlar qiyosiy tahlil qilindi, natijalar pedagogik modellashtirish orqali umumlashtirildi. Taklif etilayotgan model konseptual xususiyatga ega bo‘lib, uning samaradorligi tajriba-sinov ishlarida tekshirilishi lozim.

O‘zbek oilaviy tarbiya an’anasida halol mehnat, isrof qilmaslik, omonatdorlik, saxovat va oila mablag‘iga mas’uliyat bilan qarash bir-biridan ajralmagan. Bola bu qadriyatlarni tayyor ta’rifdan ko‘ra ota-onaning kundalik xatti-harakati orqali o‘zlashtiradi: kattalarning xarid ro‘yxati tuzishi, va’dasiga rioya qilishi, buyumni asrashi, ortiqcha sarfdan tiyilishi va yordamni imkoniyat bilan muvofiqlashtirishi iqtisodiy xulqning ko‘rinadigan namunasidir. Demak, milliy tarbiyada ota-ona faqat talab qo‘yuvchi emas, qadriyatni amalda namoyish etuvchi asosiy subyektdir.

“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ta’lim va tarbiyaning birligi mustahkamlangan [1]. Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi yosh bosqichlari bo‘yicha o‘zini boshqarish, ijtimoiy motiv, yaqinlarga g‘amxo‘rlik va milliy an’analarga qiziqishni rivojlantirishni nazarda tutadi [2]. Mazkur natijalar oiladan tashqarida shakllanmaydi: xarajatni rejalash o‘zini boshqarish bilan, oilaviy budjet g‘amxo‘rlik bilan, halol daromad esa ota-onaning mehnatga munosabati bilan bog‘lanadi. Shu bois ota-onaga metodik yordam berish konsepsiyaning amaliy samaradorligini oshiradi.

Vazirlar Mahkamasining 422-son qarori “Tarbiya” fanini bosqichma-bosqich joriy etish va o‘quv-metodik majmualarni yaratishga asos bo‘ldi [3]. Keyingi vazifalarda darsliklarni milliy meros bilan boyitish, pedagog malakasini oshirish va metodik ta’minotni yangilash belgilandi [4]. Biroq o‘quvchining darsda o‘rgangan mezonlari uy sharoitida mustahkamlanmasa, bilimning real xulqqa aylanishi sustlashadi. Shuning uchun “Tarbiya”, matematika va o‘qish savodxonligi topshiriqlariga ota-ona bilan bajariladigan qisqa, xavfsiz va tushunarli mikroamallar biriktirilishi lozim.

Amaliyotda uchta uzilish uchraydi. Birinchidan, iqtisodiy topshiriq ko‘pincha hisoblash bilan cheklanadi, tanlovning oilaga va boshqalarga ta’siri muhokama qilinmaydi. Ikkinchidan, ota-onaga “farzandingiz bilan shug‘ullaning” degan umumiy tavsiya beriladi, ammo qanday savol berish, qachon yordamni kamaytirish yoki xatoga qanday munosabat bildirish ko‘rsatilmaydi. Uchinchidan, oilaviy topshiriq ba’zan real daromad va xarajatni oshkor qilishni talab qilib, tenglik va maxfiylikka xavf tug‘diradi. Ota-onaning ishtiroki bolaning o‘rniga qaror chiqarish emas, fikrlash jarayonini qo‘llab-quvvatlash sifatida talqin qilinishi kerak. Masalan, “eng arzonini ol” deyish o‘rniga “bu narsa zarurmi?”, “qancha xizmat qiladi?”, “boshqa variant bormi?” va “tanlovimiz kimga ta’sir qiladi?” kabi savollar beriladi. Shu usul tejamkorlikni

shunchaki pul sarflamaslikdan, mavjud resursdan maqsadli va mas’uliyatli foydalanish darajasiga olib chiqadi.

Milliy sharoitda oila–maktab hamkorligi to‘rtta tayanchga qurilishi maqsadga muvofiq: ota-onaning ijobiy shaxsiy namunasi; pul va mehnat haqida yoshga mos ochiq muloqot; nazorat ostidagi kichik amaliy tajriba; ayblamaydigan refleksiv fikr-mulohaza. Pedagog esa oilalarni daromadi, xarid turi yoki imkoniyati bo‘yicha taqqoslamasligi kerak. Vaziyatlar shartli budjet, anonim qahramon va har qanday oilada bajarish mumkin bo‘lgan resursni asrash amallari asosida quriladi.

UNESCOning 2023-yilda qabul qilingan Tinchlik, inson huquqlari va barqaror rivojlanish uchun ta’lim bo‘yicha tavsiyasi ta’limni bilim uzatish bilan cheklamaydi; unda inson qadr-qimmati, hamjihatlik, barqaror turmush tarzi, media va axborot savodxonligi hamda faol fuqarolik bir butun natija sifatida qaraladi [5]. Tavsiyada oila va boshqa manfaatdor tomonlarning mazmunli ishtiroki ta’lim muhitining muhim sharti sifatida ko‘riladi. Iqtisodiy savodxonlikda bu yondashuv xaridning shaxsiy foydasini emas, uning oila, jamiyat va tabiatga ta’sirini birgalikda muhokama qilishni talab etadi. Finlandiya milliy tayanch o‘quv dasturida ko‘ndalang kompetensiyalar barcha fan maqsadlariga singdirilgan, har yili kamida bitta fanlararo o‘quv moduli tashkil etiladi, maktab esa faol va hamkorlikdagi o‘rganish muhiti sifatida talqin qilinadi [6]. Bunda iqtisodiy va ekologik mas’uliyat alohida fan doirasiga qamalmaydi. Masalan, suvni tejash maktabda hisob-kitob va tabiat mavzusi sifatida o‘rganilib, uyda ota-ona bilan qisqa kuzatuv orqali davom ettirilishi mumkin. Shunday tuzilma bilimni kundalik oilaviy odat bilan bog‘laydi.

Yaponiya tajribasida axloqiy ta’lim maxsus o‘quv sohasi bo‘lishi bilan birga, maktabning boshqa faoliyatlariga ham yoyiladi. Rasmiy dastur inson qadrini hurmat qilish, hayotga ehtirom, jamoat manfaati, an’ana va madaniyat hamda atrof-muhitni asrashni amaliy xulq bilan bog‘laydi [7]. Bu tajriba bir martalik nasihatdan ko‘ra, maktab va uyda takrorlanadigan tartib, umumiy mulkka munosabat, buyumni asrash va ortiqcha sarfni kamaytirish kabi odatlar ta’sirchanroq ekanini ko‘rsatadi.

Singapurning Character and Citizenship Education dasturi “identitet – munosabatlar - tanlovlar” g‘oyalari atrofida qurilgan; qadriyatlar dars mazmuni bilan bir qatorda kundalik o‘zaro munosabat, ijtimoiy-emotsional o‘rganish va fuqarolik tajribasi orqali namoyon bo‘ladi [8]. “Tanlov” g‘oyasi oila uchun ham metodik ahamiyatga ega: ota-ona boladan tayyor to‘g‘ri javobni talab qilmasdan, muqobillarni ko‘rish, sabab aytish va oqibat uchun mas’uliyat olish imkonini yaratadi.

Boshlang‘ich sinf moliyaviy ta’limiga oid tadqiqotlar ham integrativ xulosani qo‘llab-quvvatlaydi. I. Kuzma va hammualliflar moliyaviy, media hamda barqaror rivojlanish ta’limini hamkorlik pedagogikasi bilan birlashtirgan modelda bilim bilan birga qadriyatli-motivatsion komponentni ajratadilar [9]. S. Mancone va hammualliflarning 6–18 yoshdagilar bo‘yicha sharhi ota-ona ishtiroki, tajribaviy o‘rganish, real hayotga yaqin vaziyat va raqamli vositalarni samarali moliyaviy ta’limning o‘zaro bog‘liq shartlari sifatida ko‘rsatadi [10]. A. LeBaron va H. Kelley oilaviy moliyaviy ijtimoiylashuv bo‘yicha o‘n yillik tadqiqotlarni umumlashtirib, ota-onaning uchta ta’sir yo‘lini ajratadilar: bevosita tushuntirish va pul haqida muloqot; kattalarning xulqini kuzatish orqali bilvosita o‘rganish; bolaga yoshiga mos moliyaviy tajriba berish [11]. Ushbu tasnif ota-onalar bilan ishlashni umumiy targ‘ibotdan aniq pedagogik funksiyalarga o‘tkazish imkonini beradi. Y. Zhu tadqiqotida maktabdagi moliyaviy ta’lim ota-onaning jamg‘arishga doir ijtimoiylashtiruvchi ta’sirini kuchaytirishi aniqlangan [12]. Bu natija hamkorlikning ikki

tomonlama ekanini ko‘rsatadi: ota-ona dars natijasini uyda mustahkamlaydi, bola esa yangi savol va tushunchalarni oilaga olib kiradi. O‘zbekiston sharoitida mazkur mexanizm milliy qadriyat, o‘zbek tilidagi kundalik iqtisodiy vaziyat va oilalarning turli imkoniyatlarini hisobga olgan holda moslashtirilishi zarur.

Iqtisodiy savodxonlikni bilim - harakat - qadriyat - refleksiya birligida rivojlantiruvchi olti bosqichli algoritm taklif etiladi. Uning o‘ziga xosligi darsdagi vaziyatni uydagi xavfsiz mikroamal va keyingi sinf refleksiyasi bilan bog‘lashidadir. Ota-ona tayyor yechimni bermaydi; savol, namuna va fikr-mulohaza orqali bolaning mustaqil asoslashiga ko‘maklashadi.

1. Vaziyatni anglash. O‘quvchi muammoni o‘z so‘zi bilan ifodalaydi, ehtiyoj va xohishni ajratadi, qaror kimlarga ta’sir qilishini belgilaydi. Ota-ona “senga nima kerak?” va “bu istak qayerdan paydo bo‘ldi?” kabi ochiq savollar bilan vaziyatni aniqlashtiradi.
2. Axborotni tekshirish. Narx, miqdor, sifat, yaroqlilik muddati, mahsulot yorlig‘i, sotuvchi ishonchliligi va raqamli xavfsizlik haqidagi ma’lumotlar aniqlanadi. Ota-ona tekshirish usulini ko‘rsatadi, ammo ma’lumotni topish va izohlash imkonini imkon qadar bolaga qoldiradi.
3. Muqobillarni hisoblash. O‘quvchi shartli yoki ota-ona bilan oldindan kelishilgan kichik budjet doirasida kamida ikki variantni taqqoslaydi. Hisoblash qarorni asoslaydi; kutish, mavjud buyumni ta’mirlash yoki xarid qilmaslik ham muqobil sifatida ko‘riladi.
4. To‘rt doiradagi oqibatni baholash. Tanlovning o‘quvchining o‘ziga, oilasiga, boshqa odamlarga va tabiatga ta’siri tekshiriladi. Ota-ona oilaviy nuqtayi nazarni tushuntiradi, lekin boshqalarning manfaatini ham hisobga olishga undaydi.
5. Qaror va asos. O‘quvchi tanlagan variantini ikki turdagi dalil bilan tushuntiradi: iqtisodiy dalil (narx, budjet, sifat, jamg‘arma) va qadriyat dalili (halollik, me’yor, mas’uliyat, g‘amxo‘rlik, resursni asrash). Ota-ona avval bolaning asosini tinglaydi, keyin o‘z qarashi bilan taqqoslaydi; farq avtomatik ravishda xato deb baholanmaydi.
6. Refleksiya va tuzatish. “Nimani hisobga olmadim?”, “Boshqa odamga qanday ta’sir qildi?”, “Keyingi safar nimani o‘zgartiraman?” savollari orqali qaror tahlil qilinadi. Ota-ona natijani pul miqdori bilan emas, rejalash, sabr, savol berish va xatoni tuzatish bilan baholaydi.

Algoritm “dars - oila - refleksiya” siklida ishlaydi. Darsda shartli iqtisodiy vaziyat tahlil qilinadi; uyda shu ko‘nikmaga mos, real daromadni oshkor qilmaydigan mikroamal bajariladi; keyingi darsda o‘quvchi natijani emas, qaror jarayonini muhokama qiladi. Masalan, ota-ona bilan xarid ro‘yxatini tekshirish tejamkorlik, kelishuv va ehtiyojni asoslashni birlashtiradi.

Raqamli platformada algoritm tarmoqlanuvchi ssenariy, qisqa video-vaziyat, virtual budjet, taqqoslash kartasi va refleksiya oynasi orqali amalga oshiriladi. Ota-onalar bo‘limida bir daqiqalik yo‘riqnoma, ochiq savol namunasi va kuzatuv belgilarigina beriladi; bolaning barcha javoblarini nazorat qilish imkoniyati yaratilmaydi. Haqiqiy karta raqami, oila daromadi yoki xarajat miqdori kiritilmaydi, barcha moliyaviy vaziyatlar shartli ma’lumotlarga tayanadi.

Metodik modelda ota-onaning to‘rtta funksiyasi ajratiladi. Namuna funksiyasi kundalik mas’uliyatli xulqni ko‘rsatadi; muloqot funksiyasi pul va mehnat haqidagi tushunchani izohlaydi; qo‘llab-quvvatlash funksiyasi bolaga yoshiga mos qaror maydonini beradi; refleksiv funksiya esa natijani ayblamasdan tahlil qilishga yordam beradi. Bu funksiyalar ota-onaning iqtisodiy darajasiga emas, pedagogik munosabatiga bog‘liq; shu sababli barcha oilalar uchun qo‘llash mumkin. Yosh xususiyati vazifa va ota-ona yordami nisbatini belgilaydi. 1–2-sinflarda ota-ona rasmli vaziyatni birga o‘qiydi, ikki muqobilni taqqoslashga va ehtiyojni so‘z bilan

ifodalashga ko‘maklashadi. 3–4-sinflarda bola xarid ro‘yxati, jamg‘arish maqsadi, narx-sifat nisbati, reklama va raqamli xavfsizlik bo‘yicha dalilni ko‘proq mustaqil topadi. Ota-ona yordami ko‘nikma ortishi bilan kamayib, nazoratdan maslahatga o‘tadi. Hamkorlik uch bosqichda tashkil etiladi. Avval o‘qituvchi ota-onaga mavzu maqsadi, bolaning bajaradigan harakati va taqiqlangan ma’lumotlar haqida bir sahifalik yo‘riqnoma beradi. Keyin oila 10–15 daqiqalik mikroamalni bajaradi. Yakunda ota-ona “bajardi/bajarmadi” bahosi o‘rniga bolaning qaysi savolni bergani, qanday mezon ishlatgani va qayerda yordam so‘ragani haqida qisqa fikr bildiradi. O‘qituvchi bu ma’lumotni hukm chiqarish emas, keyingi yordamni rejalash uchun qo‘llaydi.

Oilaviy mikroamallar maxfiylik va tenglik mezoniga javob berishi shart. “Uy budjetini yozib kel”, “ota-onang qancha topadi?” yoki “qaysi telefonni ishlatasiz?” kabi vazifalar berilmaydi. Ularning o‘rniga shartli budjet asosida xarid ro‘yxatini tuzish, yorliqdagi ikki ma’lumotni tekshirish, ishlatilmayotgan chiroqni kuzatish, mavjud buyumni asrash rejasini tuzish yoki reklamadagi da’voni dalil bilan solishtirish tavsiya etiladi. Ota-ona ishtirokini faqat yig‘ilishga kelish yoki topshiriqni imzolash bilan o‘lchash to‘g‘ri emas. Ish vaqti, til, raqamli imkoniyat va oilaviy tarkib turlicha bo‘lgani sababli topshiriqning qog‘oz, audio va raqamli shakllari taklif qilinadi; ota-ona o‘rnini bosuvchi qonuniy vakil ham ishtirok eta oladi. Vazifani bajarmagan oila bolaning bahosini pasaytirmaydi. Bu yondashuv hamkorlikni majburiy hisobotdan ixtiyoriy, ammo mazmunli pedagogik sheriklikka aylantiradi.

O‘quvchi natijasi kognitiv, amaliy, qadriyatli-motivatsion va refleksiv-ijtimoiy komponentlar bo‘yicha baholanadi. Ota-ona kuzatuvi alohida manba bo‘lib, test balliga to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘shilmaydi. Unda bola ehtiyojni asoslay oldimi, muqobil so‘radimi, kutishga rozi bo‘ldimi, resursni asradimi va yangi dalil asosida fikrini o‘zgartira oldimi kabi xulqiy belgilar qayd etiladi. O‘qituvchi kuzatuvi, ish namunasi va bolaning refleksiyasi bilan uchburchak tahlil xulosaning ishonchliligini oshiradi. Tajriba-sinovda o‘quvchi natijasi bilan birga ota-onalar uchun yo‘riqnomaning tushunarliligi, mikroamalga sarflangan vaqt, oilaning ishtirok shakli va maxfiylikka rioya etilishi ham o‘lchanadi. Dastlabki, yakuniy va kechiktirilgan diagnostika bilimning saqlanishini tekshiradi; intervyu va refleksiya yozuvlari hamkorlik mexanizmini izohlaydi. Oila omili natijaga ta’sir qiluvchi yagona sabab sifatida talqin qilinmaydi: sinf muhiti, pedagog yondashuvi va ijtimoiy sharoit ham tahlilda hisobga olinadi.

Milliy va xalqaro tajriba tahlili boshlang‘ich sinfdagi iqtisodiy savodxonlikni alohida texnik ko‘nikma sifatida emas, ma’naviy-axloqiy tanlov madaniyatining tarkibi sifatida qurish zarurligini ko‘rsatdi. Ota-ona bolaning dastlabki iqtisodiy tasavvuri va odatlariga ta’sir qiluvchi birlamchi ijtimoiylashtiruvchi subyekt bo‘lsa-da, bu ta’sir o‘z-o‘zidan ijobiy natija bermaydi. Mas’uliyatli namuna, ochiq muloqot, yoshga mos tajriba va refleksiv fikr-mulohaza maktabdagi ta’lim bilan muvofiqlashgandagina bilim kundalik xulqqa yaqinlashadi. Taklif etilgan “qadriyatli iqtisodiy tanlov” algoritmi ehtiyojni anglashdan refleksiyagacha bo‘lgan jarayonda iqtisodiy hisobni halollik, me’yor, adolat, g‘amxo‘rlik va resurslarga mas’uliyat bilan bog‘laydi. “Dars - oila - refleksiya” sikli ota-onani bolaning o‘rniga vazifa bajaruvchi emas, mustaqil fikrlashni qo‘llab-quvvatlovchi hamkor sifatida belgilaydi.

boshlang‘ich sinf iqtisodiy savodxonlik dasturida ota-onaning namuna, muloqot, amaliy tajriba va refleksiv fikr-mulohaza funksiyalarini aniq belgilash;

har bir modul uchun ota-onaga mo‘ljallangan bir sahifalik yo‘riqnoma, ochiq savollar namunasi va 10–15 daqiqalik xavfsiz oilaviy mikroamal ishlab chiqish;

oilalarning daromadi, xarajati va mol-mulkini oshkor qilmaydigan shartli vaziyatlardan foydalanish, ishtirok etmaslikni bolaning bahosiga ta’sir ettirmaslik;

raqamli platformada ota-onalar uchun qisqa yo‘riqnoma va ixtiyoriy kuzatuv oynasini yaratish, real moliyaviy ma’lumotlarni yig‘maslik;

pedagoglarni ota-onalar bilan hukmsiz muloqot, inklyuziv hamkorlik, iqtisodiy dilemma muhokamasi va oilaviy ma’lumotlarni himoya qilish metodikasiga tayyorlash tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-637-son, 23.09.2020. https://lex.uz/docs/-5013007
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 1059-son qarori, 31.12.2019. https://lex.uz/docs/-4676839
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida ‘Tarbiya’ fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 422-son qarori, 06.07.2020. https://lex.uz/uz/docs/-4885018
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta’lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4884-son qarori, 06.11.2020. https://lex.uz/docs/-5085887
5. UNESCO. Recommendation on Education for Peace, Human Rights and Sustainable Development. Paris, 2023. https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-education-peace-and-human-rights-international-understanding-cooperation-fundamental
6. Finnish National Agency for Education. National Core Curriculum for Primary and Lower Secondary (Basic) Education. https://www.oph.fi/en/education-and-qualifications/national-core-curriculum-primary-and-lower-secondary-basic-education
7. Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology of Japan. Curriculum Guidelines (“Courses of Study”) and ESD. https://www.mext.go.jp/en/unesco/title04/detail04/sdetail04/1375712.htm
8. Ministry of Education, Singapore. What Is Character and Citizenship Education and What Do Students Learn? 27.09.2024. https://www.moe.gov.sg/news/edtalks/what-is-character-and-citizenship-education-and-what-do-students-learn
9. Kuzma I., Chaikovska H., Levchyk I., Yankovych O. Formation of Financial Literacy in Primary School Students. Journal on Efficiency and Responsibility in Education and Science. 2022. Vol. 15(3). P. 142–155. https://doi.org/10.7160/eriesj.2022.150302
10. Mancone S., Tosti B., Corrado S., Spica G., Zanon A., Diotaiuti P. Youth, Money, and Behavior: The Impact of Financial Literacy Programs. Frontiers in Education. 2024. Vol. 9. Article 1397060. https://doi.org/10.3389/feduc.2024.1397060
11. LeBaron A. B., Kelley H. H. Financial Socialization: A Decade in Review. Journal of Family and Economic Issues. 2021. Vol. 42. P. 195–206. https://doi.org/10.1007/s10834-020-09736-2
12. Zhu Y. Impact of School Financial Education on Parental Saving Socialization in Hong Kong Adolescents. Journal of Behavioral and Experimental Economics. 2020. Vol. 87. Article 101557. https://doi.org/10.1016/j.socec.2020.10155

INNOVATSION VA INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA DEONTOLOGIK POZITSIYANI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI

Shodiyeva Ra’noxon Abdumajid qizi
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22750295

Annotatsiya. *Maqolada innovatsion va inklyuziv ta’lim sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarda deontologik pozitsiyani rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari nazariy-tahliliy jihatdan asoslangan. Tadqiqot materiali sifatida pedagog faoliyati va inklyuziv ta’limga doir normativ-huquqiy hujjatlar, pedagogik deontologiya hamda bo‘lajak o‘qituvchilarning deontologik kompetentligini rivojlantirishga bag‘ishlangan ilmiy manbalar tanlandi. Kontent-tahlil, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, tushunchalarni differensiallash va pedagogik modellashtirish metodlari asosida “deontologik pozitsiya” tushunchasining deontologik bilim, tayyorgarlik va kompetentlikdan mazmuniy farqi konkretlashtirildi. Natijada normativ-mazmuniy integratsiya, deontologik vaziyatlarni modellashtirish, refleksiv o‘zini baholash, amaliy xatti-harakatni sinovdan o‘tkazish hamda kasbiy qayta aloqa mexanizmlarining o‘zaro bog‘liq tizimi ishlab chiqildi. Inklyuziv ta’lim mazkur mexanizmlarning amaliy mazmunini ochib beruvchi pedagogik muhit sifatida talqin qilinib, kasbiy burch, teng munosabat, kamsitmaslik, mas’uliyat va shaxs qadr-qimmatini hurmat qilish talablarini pedagogik qarorga aylantirish jarayoni yoritildi. Xulosada innovatsion texnologiyalarning deontologik qiymati ularning yangiligi bilan emas, bo‘lajak o‘qituvchining axloqiy jihatdan asoslangan kasbiy tanlovini shakllantirish va barqarorlashtirish imkoniyati bilan belgilanishi asoslandi.*

Kalit so‘zlar: *deontologik pozitsiya, bo‘lajak o‘qituvchi, pedagogik deontologiya, innovatsion ta’lim, inklyuziv ta’lim, kasbiy burch, pedagogik etika, refleksiya, pedagogik vaziyat.*

1. KIRISH

Ta’lim tizimining innovatsion rivojlanishi pedagogning kasbiy faoliyatiga qo‘yiladigan talablarni sifat jihatidan o‘zgartirmoqda. Zamonaviy o‘qituvchi fan mazmunini egallagan va metodik jihatdan tayyor mutaxassis bo‘lish bilan bir qatorda, o‘z qarorlarining ta’lim oluvchi shaxsiga, uning huquqlari, qadr-qimmati, rivojlanish imkoniyatlari va ta’lim muhitidagi mavqeiga ta’sirini anglay olishi zarur. Ayniqsa, inklyuziv ta’limning kengayishi, ta’lim oluvchilarning individual ehtiyojlari va imkoniyatlari xilma-xilligi, raqamli va interfaol texnologiyalarning o‘quv jarayoniga chuqur kirib borishi pedagogik faoliyatda kasbiy burch, mas’uliyat, adolat, maxfiylik, kamsitmaslik va shaxsga hurmat kabi deontologik mezonlarning ahamiyatini kuchaytiradi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida inklyuziv ta’lim alohida ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta’lim oluvchilar uchun teng imkoniyatlarni ta’minlashga qaratilgan ta’lim shakli sifatida belgilangan [1]. Mazkur norma o‘qituvchidan bir xil talabni barcha ta’lim oluvchilarga mexanik qo‘llashni emas, balki tenglikni individual ehtiyojlarni hisobga olgan holda ta’minlashni talab qiladi. Bu esa pedagogik qarorning nafaqat didaktik, balki axloqiy-deontologik mazmunga ham ega ekanligini ko‘rsatadi.

“Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonunning 7-moddasida pedagog ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilishi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan hamda o‘qitish va tarbiyaning ilg‘or va innovatsion shakl-usullaridan foydalanishi, ta’lim oluvchilarning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olishi, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan shaxslar uchun zarur shart-sharoitlar yaratilishiga e’tibor qaratishi va ularni kamsitmasligi belgilangan [2]. Shunday qilib, innovatsion faoliyat va pedagogik etika bir-biridan ajratilgan talablar emas: innovatsiyani tanlash va qo‘llash ham deontologik mas’uliyat doirasida amalga oshirilishi kerak.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son qarori bilan inklyuziv ta’limni rivojlantirish, pedagog kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berishda innovatsion texnologiyalar bo‘yicha metodik ta’minotni takomillashtirish vazifalari belgilangan [3]. Ushbu talablar bo‘lajak o‘qituvchini inklyuziv ta’limga tayyorlashni faqat maxsus metodik ko‘nikmalar bilan chegaralash mumkin emasligini ko‘rsatadi. Chunki individual ta’lim ehtiyojini e’tiborga olish, ta’lim oluvchining huquq va manfaatlarini himoya qilish, adolatli baholash va pedagogik ta’sir chegaralarini belgilash bevosita kasbiy-axloqiy tanlovni talab etadi.

Pedagogik deontologiyaga oid tadqiqotlarda o‘qituvchining kasbiy burchni anglash, axloqiy me’yorlarga amal qilish va kasbiy faoliyatdagi javobgarligi asosiy masalalardan biri sifatida o‘rganilgan. D.A. Kenjaboyeva innovatsion yondashuv asosida deontologik kompetentlikni rivojlantirish masalasini pedagogik texnologiyalar, ijodiy hamkorlik, refleksiya va o‘zini-o‘zi baholash bilan bog‘laydi [4, 159–163-b.]. A.A. Vaxobov deontologik tayyorgarlikni kasbiy burch, mas’uliyat, axloqiy me’yor va pedagogik faoliyatning gumanistik mohiyati bilan izohlaydi [5, 60–62-b.]. A.A. Boltayev esa bo‘lajak o‘qituvchilarda deontologik kompetentlikni aksiologik yondashuv asosida rivojlantirishda motivatsion-qadriyatli, emotsional-irodaviy va mazmunli-jarayonli jihatlarni bir butun tizimda ko‘rib, pedagogik vaziyatlarda burch va mas’uliyatga tayangan holda qaror qabul qilishni muhim belgi sifatida ko‘rsatadi [6, 13–16-b.].

So‘nggi tadqiqotlarda zamonaviy pedagogning deontologik kompetensiyasi innovatsion fikrlash, refleksiv faoliyat, pedagogik muloqot, adolat, insonparvarlik va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv bilan bog‘lanmoqda [7, 342–346-b.]. O.M. Akimova pedagogik deontologiyani bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisini inklyuziv muhit yaratishga tayyorlashning etik me’yori sifatida talqin qiladi [8, 3–8-b.]. UNESCOning inklyuziya va tenglikka bag‘ishlangan qo‘llanmasida esa har bir ta’lim oluvchining ahamiyatliligi, ta’limdagi to‘siqlarni bartaraf etish, hamkorlik va refleksiv kasbiy rivojlanish inklyuziv tizimning muhim shartlari sifatida ko‘rsatilgan [9].

Mavjud tadqiqotlarni qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, ilmiy adabiyotlarda asosan “deontologik kompetentlik”, “deontologik tayyorgarlik”, “deontologik madaniyat” tushunchalari ishlab chiqilgan. Biroq bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy-etik bilim va qadriyatlari muayyan pedagogik vaziyatda qanday qilib barqaror shaxsiy-kasbiy pozitsiyaga aylanishi, ya’ni deontologik pozitsiyaning rivojlanish mexanizmi alohida tushuntirishni talab qiladi. Mazkur bo‘shliq ayniqsa innovatsion va inklyuziv ta’lim sharoitida dolzarb, chunki yangi texnologiya yoki metoddan foydalanish o‘qituvchi zimmasidan uning pedagogik va axloqiy oqibatlarini baholash mas’uliyatini olib tashlamaydi.

Shu asosda tadqiqotning maqsadi innovatsion va inklyuziv ta’lim sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarda deontologik pozitsiyani rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini aniqlash, ularning o‘zaro bog‘lanish mantiqini asoslash va amaliy mazmunini konkretlashtirishdan iborat.

2. MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-tahliliy dizaynda tashkil etildi. Empirik tajriba-sinov natijalarini bayon qilish mazkur maqolaning vazifasiga kiritilmadi; natijalar normativ hujjatlar va ilmiy manbalarning mazmuniy tahlili hamda pedagogik modellashtirish asosida olindi. Bunday yondashuv maqolaning asosiy vazifasi bo‘lgan “deontologik pozitsiya” tushunchasining mazmuniy chegarasini aniqlash va uni rivojlantirish mexanizmlarini nazariy jihatdan ishlab chiqishga mos keladi.

Tadqiqot materiallari uch guruhga ajratildi. Birinchi guruhga O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonuni va 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son qarori kiritildi [1–3]. Ushbu hujjatlar pedagog kasbiy faoliyatining normativ chegaralari, inklyuziv ta’lim talablari, innovatsion texnologiyalardan foydalanish va alohida ta’lim ehtiyojlarini hisobga olishga doir majburiyatlarni aniqlash uchun tahlil qilindi. Ikkinchi guruhni bo‘lajak o‘qituvchilarda deontologik kompetentlik va tayyorgarlikni rivojlantirishga bag‘ishlangan mahalliy tadqiqotlar tashkil etdi [4–7]. Uchinchi guruhga pedagogik deontologiya va inklyuziv muhit bog‘liqligini yorituvchi xorijiy manba hamda UNESCOning inklyuziya va tenglik bo‘yicha metodologik qo‘llanmasi kiritildi [8–9].

Manbalarni tanlashda to‘rtta mezon qo‘llandi: birinchidan, manbaning bo‘lajak o‘qituvchi yoki pedagog kasbiy faoliyatiga bevosita aloqadorligi; ikkinchidan, deontologik burch, mas’uliyat, etika, kompetentlik yoki inklyuziv ta’lim masalalaridan kamida birini yoritishi; uchinchidan, innovatsion ta’lim vositalari, refleksiya yoki pedagogik qaror qabul qilish bilan bog‘liq jihatlarni aks ettirishi; to‘rtinchidan, bibliografik ma’lumotlarining tekshirilishi va ochiq manbalarda mavjudligi. Tahlil birligi sifatida “kasbiy burch”, “axloqiy mas’uliyat”, “deontologik kompetentlik”, “pedagogik qaror”, “refleksiya”, “innovatsion texnologiya”, “tenglik”, “kamsitmaslik” va “individual ehtiyoj” kategoriyalari olindi.

Tadqiqotda kontent-tahlil orqali manbalarda takroriy uchraydigan deontologik talablar ajratildi; qiyosiy tahlil yordamida deontologik kompetentlik va deontologik pozitsiyaning o‘zaro aloqasi hamda farqlari belgilandi; tizimlashtirish usuli orqali aniqlangan talablar rivojlantiruvchi mexanizmlar guruhlariga birlashtirildi. Pedagogik modellashtirish vositasida esa tashqi normativ talabning bo‘lajak o‘qituvchi uchun ichki kasbiy pozitsiyaga aylanish ketma-ketligi ishlab chiqildi. Mexanizmlarni ajratishda ularning uchta shartga javob berishi talab qilindi: pedagogik ta’sirning qanday ishlashini izohlashi, innovatsion ta’lim vositalari orqali amalda tashkil etilishi va inklyuziv vaziyatda kasbiy-axloqiy qarorning sifatiga ta’sir ko‘rsatishi.

3. NATIJALAR

Nazariy tahlilning birinchi natijasi “deontologik pozitsiya” tushunchasining mazmuniy chegarasini aniqlashtirish bilan bog‘liq. Deontologik bilim pedagogik burch, kasbiy etika va xulq me’yorlari haqidagi axborotni o‘zlashtirishni ifodalaydi. Deontologik tayyorgarlik ushbu bilimlardan kasbiy faoliyatda foydalanishga umumiy tayyorlikni bildiradi. Deontologik kompetentlik esa bilim, ko‘nikma, qadriyat va tajribani pedagogik vaziyatlarda samarali qo‘llash imkoniyatini tavsiflaydi. Deontologik pozitsiya bundan farqli ravishda shaxsning kasbiy burch va etik me’yorlarga nisbatan barqaror munosabati hamda muayyan vaziyatda shu munosabatga tayangan holda qaror qabul qilishi va xatti-harakatni izchil namoyon etishini ifodalaydi. Demak,

pozitsiya kompetentlikni inkor etmaydi, aksincha, uning shaxsiy-kasbiy yo‘nalganlik darajasida barqarorlashgan ko‘rinishini bildiradi.

Tadqiqot natijasida bo‘lajak o‘qituvchining deontologik pozitsiyasiga quyidagi mualliflik ta’rifi ishlab chiqildi: bo‘lajak o‘qituvchining deontologik pozitsiyasi – pedagogik burch va kasbiy-etik me’yorlarni anglash, ularni shaxsiy-kasbiy qadriyat sifatida qabul qilish, pedagogik vaziyatlarda ta’lim oluvchi manfaatlari, tenglik, adolat va mas’uliyat mezonlariga tayangan holda axloqiy jihatdan asoslangan qaror tanlash hamda tanlangan qarorni barqaror pedagogik xulq-atvorda namoyon etishga tayyorlikni ifodalovchi integrativ kasbiy-shaxsiy pozitsiyadir.

Ikkinchi natija deontologik pozitsiyaning rivojlanish mantiqini aniqlashdan iborat bo‘ldi. Manbalar tahlili tashqi kasbiy norma avtomatik ravishda shaxsiy pozitsiyaga aylanmasligini ko‘rsatadi. Buning uchun norma avvalo mazmunan tushunilishi, pedagogik vaziyatga tatbiq etilishi, uning ehtimoliy oqibatlari baholanishi, kasbiy-axloqiy tanlov amalga oshirilishi, qaror amaliy xatti-harakatda sinovdan o‘tkazilishi va natija refleksiv tahlil qilinishi zarur. Shu asosda rivojlanish ketma-ketligi “normativ talabni anglash → uning shaxsiy-kasbiy ahamiyatini qabul qilish → pedagogik vaziyatni deontologik mezonlarda tahlil qilish → mas’uliyatli qaror tanlash → qarorni amalda bajarish → oqibatni refleksiv baholash → pozitsiyani barqarorlashtirish” tarzida ifodalandi.

Uchinchi natija sifatida mazkur ketma-ketlikni ta’minlovchi beshta o‘zaro bog‘liq pedagogik mexanizm ajratildi. Birinchi mexanizm – normativ-mazmuniy integratsiya. Uning vazifasi pedagogik etika, kasbiy burch va deontologik me’yorlarni alohida nazariy mavzu sifatida emas, balki pedagogika, metodika, inklyuziv ta’lim, pedagogik amaliyot va innovatsion texnologiyalar mazmuniga singdirishdir. Masalan, baholash texnologiyasi o‘rganilganda faqat mezon tuzish emas, xolislik va adolat; raqamli platformadan foydalanilganda faqat texnik imkoniyat emas, maxfiylik va shaxsiy ma’lumotlarga ehtiyotkorlik; differensial ta’limda esa faqat topshiriqni moslashtirish emas, teng imkoniyat va kamsitmaslik masalasi ham tahlil qilinadi.

Ikkinchi mexanizm – deontologik vaziyatlarni modellashtirish. Bu mexanizm bo‘lajak o‘qituvchini kasbiy burchning tayyor ta’rifini yodlashdan real pedagogik tanlovga olib o‘tadi. Case-study, muammoli vaziyat, rolli modellashtirish, mikroo‘qitish va raqamli simulyatsiyalar orqali ta’lim oluvchini kamsituvchi muloqot, individual ehtiyojni oshkor qilish chegarasi, adolatli baholash, ota-ona bilan axborot almashish, sinfdagi nizoli holat, sun’iy intellekt yordamida tayyorlangan materialdan foydalanish yoki raqamli platformada shaxsiy ma’lumotlarni saqlash kabi vaziyatlar tahlil qilinadi. Bunda talaba “qaysi usul samarali?” savoli bilan bir qatorda “qaysi qaror kasbiy burch, shaxs qadr-qimmati va ta’lim oluvchi manfaatiga mos?” savoliga ham javob izlaydi.

Uchinchi mexanizm – refleksiv o‘zini baholash. D.A. Kenjaboyeva innovatsion faoliyatda refleksiv faollik, o‘zini-o‘zi tahlil qilish va o‘zini-o‘zi baholashning ahamiyatini ko‘rsatadi [4, 159–160-b.]; A.A. Vaxobov ham deontologik ong va kasbiy burchning shaxsiy e’tiqod bilan bog‘lanishini ta’kidlaydi [5, 60–62-b.]. Mazkur mexanizmda refleksiv kundalik, e-portfolio, “qaror–asos–oqibat” xaritasi, o‘z-o‘zini baholash rubrikasi, videoanaliz va qayta refleksiya kabi vositalar qo‘llanadi. Ularning maqsadi faoliyatni texnik qayd etish emas, balki talabaning “men nima qildim?”, “nega shunday qaror qildim?”, “bu qaror kimga qanday ta’sir ko‘rsatdi?” va “boshqa axloqiy jihatdan asoslangan yechim bormi?” savollariga javob topishini ta’minlashdir.

To‘rtinchi mexanizm – amaliy xatti-harakatni sinovdan o‘tkazish. Deontologik pozitsiya faqat mulohaza va deklarativ qadriyatlar orqali aniqlanmaydi; u pedagogik faoliyatda xulqiy barqarorlik sifatida ko‘rinishi kerak. Shu sababli mikroo‘qitish, pedagogik amaliyot, inklyuziv dars fragmentini loyihalash, tengdoshlar bilan murakkab kommunikativ vaziyatni yechish, baholash mezonini etik ekspertizadan o‘tkazish va individual ta’lim ehtiyojiga mos topshiriq yaratish deontologik pozitsiyani faoliyat darajasida sinash imkonini beradi. PQ-4860-son qarorda pedagogika yo‘nalishidagi yuqori kurs talabalarini inklyuziv ta’lim muassasalarida tyutorlik faoliyatiga jalb etish imkoniyati ko‘zda tutilgani ham nazariy tayyorgarlikni amaliy tajriba bilan bog‘lashning institutsional ahamiyatini ko‘rsatadi [3].

Beshinchi mexanizm – kasbiy qayta aloqa va hamkorlikdagi ekspertiza. Bo‘lajak o‘qituvchining o‘z qarorini yagona to‘g‘ri yechim sifatida qabul qilishi deontologik refleksiyani cheklaydi. Mentor, amaliyot rahbari va tengdoshlarning asoslangan qayta aloqasi orqali talaba o‘z qarorini kasbiy me’yorlar, ta’lim oluvchi manfaatlari va ehtimoliy oqibatlar bilan qiyoslaydi. Inklyuziv ta’limda mazkur mexanizm ayniqsa muhim, chunki o‘qituvchi ko‘pincha maxsus pedagog, psixolog, tyutor, ota-ona va boshqa mutaxassislar bilan hamkorlikda qaror qabul qiladi. UNESCO inklyuziv ta’limni rivojlantirishda hamkorlik, tajriba almashish va refleksiv professional rivojlanishni muhim shart sifatida belgilaydi [9].

Ajratilgan mexanizmlar alohida metodlar ro‘yxati emas, balki tashqi kasbiy talabning ichki pozitsiyaga aylanishini ta’minlaydigan funksional tizimdir. Normativ-mazmuniy integratsiya talabaning “nimaga rioya qilish kerak?” savoliga javob bersa, vaziyatli modellashtirish “bu talab real vaziyatda nimani anglatadi?” savolini ochadi; refleksiya “mening qarorim qaysi qadriyat va motivga tayanadi?” degan savolni yuzaga chiqaradi; amaliy sinov “qaror xatti-harakatda qanday namoyon bo‘ladi?” masalasini tekshiradi; kasbiy qayta aloqa esa “qarorning oqibati va sifatini qanday takomillashtirish mumkin?” degan bosqichni ta’minlaydi.

Mexanizm	Asosiy pedagogik vazifa	Innovatsion vositalar	Deontologik natija
Normativ-mazmuniy integratsiya	Kasbiy burch va etik me’yorni fan va amaliyot mazmuniga singdirish	Integrativ topshiriq, etik ekspertiza, raqamli resurs tahlili	Me’yorning kasbiy mazmunini anglash
Deontologik vaziyatlarni modellashtirish	Murakkab pedagogik vaziyatda mas’uliyatli tanlovni tashkil etish	Case-study, rolli model, mikroo‘qitish, simulyatsiya	Axloqiy jihatdan asoslangan qaror qabul qilish
Refleksiv o‘zini baholash	Qarorning motivi va oqibatini o‘z faoliyati bilan bog‘lab tahlil qilish	E-portfolio, refleksiv kundalik, videoanaliz, self-assessment	Kasbiy o‘zini nazorat va javobgarlik
Amaliy xatti-harakatni sinash	Deontologik talabni real yoki modellashtirilgan faoliyatda namoyon etish	Pedagogik amaliyot, inklyuziv dars loyihasi, mikroo‘qitish	Qadriyatning xulq-atvorga aylanishi
Kasbiy qayta aloqa	Qarorni tashqi professional mezonlar asosida qayta ko‘rib chiqish	Mentorlik, peer-feedback, guruhiy ekspertiza	Pozitsiyaning aniqlashuvi va barqarorlashuvi

1-jadval. Bo‘lajak o‘qituvchilarda deontologik pozitsiyani rivojlantirish mexanizmlarining funksional tavsifi

4. MUHOKAMA

Olingan natijalarni mavjud tadqiqotlar bilan qiyoslash bir necha muhim farqlarni ko‘rsatadi. D.A. Kenjaboyeva innovatsion yondashuv asosida deontologik kompetentlikni rivojlantirishda pedagogik texnologiyalar, ijodiy hamkorlik va refleksiyaning rolini yoritadi [4]. Mazkur maqoladagi natija ushbu yondashuvni inkor etmaydi, balki innovatsion vositaning o‘zi maqsad emasligini konkretlashtiradi: texnologiya deontologik pozitsiyani faqat talaba kasbiy-etik tanlov qiladi, qarorini asoslaydi va oqibatini refleksiv baholaydi degan shartda rivojlantiruvchi mexanizmga aylanadi.

A.A. Vaxobovning 2024-yildagi tadqiqotida deontologik tayyorgarlik kasbiy burchni anglash, axloqiy me’yorlar va javobgarlik bilan bog‘langan [5]. 2026-yildagi tadqiqotida esa zamonaviy bo‘lajak o‘qituvchining deontologik kompetensiyasi refleksivlik, innovatsion yondashuv, adolat va insonparvarlik kabi talablar bilan tavsiflangan [7]. Ushbu maqolada mazkur belgilar “kompetensiya tarkibi” sifatida emas, tashqi kasbiy talabning barqaror shaxsiy-kasbiy pozitsiyaga aylanish jarayoni nuqtai nazaridan tizimlashtirildi. Shu sababli “deontologik pozitsiya” tushunchasi bilim va ko‘nikma majmuasini takrorlamaydi; u kasbiy qarorning qaysi mezonlarga tayanganini va bu mezonlarning xulq-atvorda qanchalik izchil namoyon bo‘lishini ifodalaydi.

A.A. Boltayev deontologik kompetentlikni aksiologik yondashuv asosida rivojlantirish modelida qadriyat, emotsional-irodaviy va mazmunli-jarayonli komponentlarni, pedagogik shart-sharoit va bosqichlarni yaxlit holda ko‘rsatadi [6]. Mazkur tadqiqot bilan umumiy jihat shundaki, deontologik rivojlanishning markazida kasbiy qadriyat va mas’uliyat turadi. Farqli jihat esa hozirgi maqolada modelning strukturaviy bloklaridan ko‘ra aynan ta’sir mexanizmiga – norma qanday qilib qarorga, qaror qanday qilib xatti-harakatga, xatti-harakat esa refleksiya orqali barqaror pozitsiyaga aylanishiga e’tibor qaratilganidir.

O.M. Akimovaning tadqiqoti pedagogik deontologiya bilan inklyuziv muhit o‘rtasidagi aloqani bevosita ko‘rsatishi bilan muhimdir [8]. Inklyuziv muhitda o‘qituvchining etik qarori alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ta’lim oluvchining individual ehtiyojini hisobga olish, unga ortiqcha “imtiyoz” berish bilan tenglashtirib yubormaslik, maxfiylikni saqlash, guruhdagi munosabatlarni adolatli boshqarish va kamsitishning oldini olish pedagogning kundalik kasbiy tanlovlariga kiradi. UNESCOning “har bir ta’lim oluvchi muhim va teng ahamiyatga ega” degan inklyuziv yondashuvi ham pedagogik qarorni shaxs qadr-qimmati va ishtirok imkoniyatlari bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi [9].

Shu nuqtai nazardan inklyuziv ta’lim ushbu maqolada deontologik pozitsiyaga tashqaridan qo‘shilgan mavzu emas, balki uning namoyon bo‘lishini keskinlashtiradigan real pedagogik muhit sifatida qaraladi. An’anaviy vaziyatda didaktik jihatdan to‘g‘ri ko‘ringan qaror inklyuziv muhitda individual ehtiyoj, teng imkoniyat va kamsitmaslik mezonlari bilan qayta baholanishi mumkin. Masalan, barcha o‘quvchilarga bir xil topshiriq berish formal tenglikni ta’minlaydi, biroq alohida ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchi uchun mazkur topshiriqni moslashtirmaslik amaldagi ishtirok imkoniyatini cheklashi mumkin. Demak, deontologik pozitsiya “hammani bir xil ko‘rish” emas, balki har bir ta’lim oluvchining qadr-qimmatini saqlagan holda adolatli pedagogik qaror qabul qilishni talab qiladi.

Innovatsion ta’limga ham xuddi shunday yondashish zarur. Raqamli platforma, sun’iy intellekt, adaptiv topshiriq, videomaterial, elektron portfolio yoki masofaviy aloqa vositasining mavjudligi o‘z-o‘zidan deontologik rivojlanishni ta’minlamaydi. Ular talabani qaror qabul qilish, muqobil yechimlarni qiyoslash, oqibatni ko‘rish va o‘z xatti-harakatini qayta tahlil qilishga jalb qilgandagina rivojlantiruvchi vositaga aylanadi. Shuning uchun innovatsion ta’limning

deontologik samaradorligi “qaysi texnologiya qo‘llandi?” bilan emas, “texnologiya orqali qanday kasbiy-axloqiy tanlov tajribasi tashkil etildi?” degan mezon bilan baholanishi maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning nazariy cheklovi shundaki, taklif etilgan mexanizmlar mazkur maqolada empirik tajriba-sinov orqali tekshirilmagan. Shu bois ularni bo‘lajak o‘qituvchilar tayyorlash jarayoniga joriy etishda deontologik pozitsiyaning diagnostik mezonlari, ko‘rsatkichlari va darajalarini ishlab chiqish, tajriba va nazorat guruhlari asosida samaradorligini baholash keyingi tadqiqot vazifasi bo‘lib qoladi. Biroq normativ hujjatlar va mavjud ilmiy tadqiqotlarning qiyosiy tahlili taklif etilgan mexanizmlarning nazariy-pedagogik asoslanganligini ko‘rsatadi.

5. XULOSA

Tadqiqot natijasida innovatsion va inklyuziv ta’lim sharoitida bo‘lajak o‘qituvchining deontologik pozitsiyasi kasbiy burch va etik me’yorlarni bilish bilan cheklanmaydigan, ularni shaxsiy-kasbiy qadriyat sifatida qabul qilish, murakkab pedagogik vaziyatda mas’uliyatli qaror tanlash va mazkur qarorni barqaror xulq-atvorda namoyon etishni ifodalovchi integrativ kasbiy-shaxsiy sifat sifatida konkretlashtirildi.

Deontologik pozitsiyani rivojlantirishning normativ-mazmuniy integratsiya, deontologik vaziyatlarni modellashtirish, refleksiv o‘zini baholash, amaliy xatti-harakatni sinovdan o‘tkazish va kasbiy qayta aloqa mexanizmlari aniqlandi. Ularning izchil ishlashi “normani anglash – qadriyat sifatida qabul qilish – vaziyatni deontologik tahlil qilish – qaror tanlash – amaliy xatti-harakat – refleksiya – pozitsiyani barqarorlashtirish” jarayonini ta’minlaydi.

Inklyuziv ta’lim ushbu mexanizmlarning amaliy mazmunini konkretlashtiradi: bo‘lajak o‘qituvchi teng imkoniyat, individual ehtiyoj, kamsitmaslik, shaxs qadr-qimmati va hamkorlik talablarini real pedagogik tanlovda uyg‘unlashtirishni o‘rganadi. Innovatsion ta’lim vositalari esa mazkur tanlovni modellashtirish, kuzatish, tahlil qilish va qayta refleksiya qilish imkoniyatini kengaytiradi.

Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchilarda deontologik pozitsiyani rivojlantirishda innovatsion texnologiyaning yangiligi emas, uning talaba uchun kasbiy-axloqiy qaror qabul qilish tajribasini yaratishi asosiy mezon bo‘lishi lozim. Mazkur xulosa dissertatsiya doirasida deontologik pozitsiyaning komponentlari, diagnostik ko‘rsatkichlari va rivojlantirish texnologiyasini keyingi bosqichda tajriba-sinov asosida aniqlashtirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-901-son, 2024-yil 1-fevral // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.
4. Kenjaboyeva D.A. Innovatsion yondashuv asosida xorijiy til o‘qituvchilarida deontologik kompetentlikni rivojlantirish texnologiyasi // Pedagogik mahorat. – Buxoro, 2022. – № 1. – B. 159–163.
5. Vaxobov A.A. Bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchisining deontologik tayyorgarligi va uni rivojlantirish omillari // Science and Society. – 2024. – № 4-2. – B. 60–62.

6. Boltayev A.A. Aksiologik yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarda deontologik kompetentlikni rivojlantirish: pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Nukus, 2025. – 55 b.
7. Vaxobov A.A. Zamonaviy ta’lim sharoitida bo‘lajak tarbiya fani o‘qituvchilarining deontologik kompetensiyasiga qo‘yiladigan talablar // Maktabgacha va maktab ta’limi. – 2026. – № 4(2). – B. 342–346.
8. Akimova O.M. Pedagogical deontology as an ethical norm of future primary school teachers training to create an inclusive environment // Pedagogy of Higher and Secondary Education. – 2016. – Vol. 47. – P. 3–8. DOI: 10.31812/educdim.v47i0.2415.
9. UNESCO. A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. – Paris: UNESCO, 2017. – 46 p. DOI: 10.54675/MHHZ2237.

OILAVIY TARBIYA VA MILLIY QADRIYATLAR — ZAMONAVIY O‘ZBEK OILASI ETNOPSIXOLOGIK MODELINI SHAKLLANTIRUVCHI OMIL SIFATIDA

Shoumarov G‘ayrat Baxramovich[1], Abdusamatov Xasanboy Usmonjon og‘li[2], Umarova Yulduz Baxtiyorovna[3]

[1]psixologiya fanlari doktori, akademik, Profi University rektori,

[2]psixologiya fanlari doktori, professor, ISFT instituti “Psixologiya va pedagogika” kafedrasi mudiri,

[3]ISFT instituti katta o‘qituvchisi, “Oila va gender” ilmiy-tadqiqot instituti mustaqil tadqiqotchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.22750324

Annotatsiya. *Mazkur tezisda zamonaviy o‘zbek oilasining etnopsixologik xususiyatlarini shakllantirishda oilaviy tarbiya, milliy-ma’naviy qadriyatlar, avlodlararo vorisiylik va ota-onaning pedagogik madaniyatining o‘rni tahlil qilingan. O‘zbek olimlari V.M. Karimova, G‘.B. Shoumarov, E.G‘. G‘oziev, N.M. Egamberdieva, O. Musurmanova, M. In’omova va boshqa tadqiqotchilarning oila psixologiyasi, oila pedagogikasi, milliy tarbiya hamda ma’naviy-axloqiy qadriyatlarga oid qarashlari umumlashtirilgan. «Zamonaviy o‘zbek oilasining etnopsixologik modelini yaratish» amaliy loyihasi doirasidagi tadqiqot yo‘nalishlaridan kelib chiqib, zamonaviy oilada milliy tarbiyaning an’anaviy va innovatsion mexanizmlarini uyg‘unlashtirish masalalari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *zamonaviy o‘zbek oilasi, etnopsixologiya, oilaviy tarbiya, milliy qadriyat, ma’naviy-axloqiy tarbiya, ota-ona, farzand, pedagogik madaniyat, avlodlararo vorisiylik, oila an’analari.*

Oila inson hayotida dastlabki va eng ta’sirchan ijtimoiy-tarbiyaviy muhit hisoblanadi. Farzandning shaxs sifatida shakllanishi, axloqiy me’yorlarni o‘zlashtirishi, milliy o‘zligini anglashi, insonlarga munosabati, ijtimoiy mas’uliyati va kelgusida o‘z oilasini tashkil etishga oid tasavvurlari avvalo oilada tarkib topadi. Shu jihatdan qaraganda, oila faqat birgalikda yashovchi insonlar guruhi emas, balki milliy madaniyat, qadriyat, munosabat va ijtimoiy tajribani avloddan-avlodga yetkazuvchi o‘ziga xos etnopsixologik tizimdir.

Globallashuv, raqamlashuv, urbanizatsiya, migratsion jarayonlar, ta’lim va mehnat sohasidagi ijtimoiy o‘zgarishlar zamonaviy o‘zbek oilasining ichki hayotiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bir tomondan, oila a’zolarining ta’lim olish, kasbiy rivojlanish va mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatlari kengaymoqda. Ikkinchi tomondan esa oilaviy muloqot, avlodlararo munosabatlar, milliy an’analarning mazmunini yoshlarga yetkazish, ota-onaning tarbiyaviy nufuzi va oila a’zolarining birgalikda vaqt o‘tkazishi bilan bog‘liq yangi muammolar shakllanmoqda. Shu sababli zamonaviy o‘zbek oilasining etnopsixologik modelini yaratishda uning tarbiyaviy imkoniyatlarini maxsus o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekistonda oila psixologiyasi va oilaviy munosabatlarni ilmiy o‘rganish borasida V.M. Karimovaning tadqiqotlari alohida o‘rin tutadi. Olimaning «Oilaviy hayot psixologiyasi», «Oila psixologiyasi» kabi asarlarida oilaviy hayotning psixologik qonuniyatlari, er-xotin munosabatlari, ota-ona va farzandlar o‘rtasidagi emotsional aloqalar, oiladagi shaxslararo munosabatlar va oila barqarorligi masalalari keng yoritilgan [1; 2].

V.M. Karimova yondashuvining ahamiyatli jihati oila tizimidagi munosabatlarni alohida-alohida emas, balki o‘zaro bog‘liq holda talqin etilishidadir. Er-xotinlar o‘rtasidagi munosabat xarakteri farzand tarbiyasiga, ota-onaning emotsional holati esa bolaning psixologik rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu bilan birga, aka-uka va opa-singillar munosabatlari ham bolaning muloqot, hamkorlik, raqobat, kechirish va o‘zaro yordam kabi ijtimoiy ko‘nikmalarini egallashida muhim maktab vazifasini bajaradi.

Bizning fikrimizcha, mazkur yondashuv zamonaviy o‘zbek oilasining etnopsixologik modelini belgilashda muhim metodologik asos bo‘la oladi. Chunki oilada milliy qadriyatlarning mavjudligini faqat urf-odatlarni bajarish yoki muayyan marosimlarga amal qilish orqali baholash yetarli emas. Milliy oilaviy madaniyat, eng avvalo, kundalik munosabatlarda — o‘zaro hurmat, mehr-oqibat, mas’uliyat, kattalarga ehtirom, kichiklarni qo‘llab-quvvatlash, oila a’zolarining fikriga e’tibor berish va nizolarni hal qilish madaniyatida namoyon bo‘ladi.

G‘.B. Shoumarov va M.G. Davletshinning zamonaviy o‘zbek oilasining psixologik xususiyatlariga oid tadqiqotlarida ham milliy oila muhiti, munosabatlar tizimi va oilaning yosh avlod tarbiyasiga ta’siri etnopsixologik nuqtai nazardan tadqiq qilingan [3]. Olimlar tomonidan o‘zbek oilasining psixologik xususiyatlarini alohida tadqiqot predmeti sifatida o‘rganish oilaga oid umumpsixologik qonuniyatlarni mahalliy etnomadaniy xususiyatlar bilan birgalikda tahlil qilish zarurligini ko‘rsatdi.

O‘zbek oilasining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri — uning keng avlodlararo aloqalar tizimiga egaligidir. Bola tarbiyasida faqat ota-ona emas, ko‘p hollarda bobo-buvi, aka-opalar va boshqa yaqin qarindoshlar ham ishtirok etadi. Bu esa bolaga bir vaqtning o‘zida bir necha avlodning hayotiy tajribasidan bahramand bo‘lish imkonini beradi.

E.G‘. G‘oziev o‘zbek xalqining etnopsixologiyasi va bola tarbiyasi masalalarini tahlil qilar ekan, shaxsning rivojlanishi milliy muhit, urf-odat, ijtimoiy munosabatlar va tarbiya tajribasi bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatib beradi [4]. Bola dunyoga tayyor milliy xususiyatlar bilan kelmaydi. U muayyan madaniy muhitda yashash, kattalarning xatti-harakatini kuzatish, oiladagi munosabatlarda ishtirok etish va jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy me’yorlarni o‘zlashtirish jarayonida milliy-psixologik xususiyatlarni egallaydi.

Demak, milliy tarbiyani faqat bolaga pand-nasihat berish yoki «bizning urf-odatimiz shunday» degan talabni qo‘yish bilan amalga oshirib bo‘lmaydi. Milliy tarbiya kundalik oila hayotining o‘zida bola tomonidan his qilinishi, kuzatilishi va amaliy tajriba sifatida o‘zlashtirilishi zarur.

Oilaviy tarbiyaning ijtimoiy-pedagogik mohiyatini o‘rganishda N.M. Egamberdievaning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega. Olimaning «Ijtimoiy pedagogika» asarida oila bola tarbiyasining eng asosiy ijtimoiy omillaridan biri sifatida talqin etiladi [5]. Oila bolaning kun tartibini, mehnat va o‘quv faoliyatini, dam olishini tashkil etishi bilan birga, ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlarning maqbul me’yorlarini ham shakllantiradi.

N.M. Egamberdievaning ijtimoiy-pedagogik yondashuvidan kelib chiqib, oilaning tarbiyaviy imkoniyatini faqat ota-onaning farzandiga ko‘rsatayotgan bevosita ta’siri bilan cheklab bo‘lmaydi. Oila maktab, mahalla, tengdoshlar muhiti va boshqa ijtimoiy institutlar bilan munosabatda bo‘lgan ochiq ijtimoiy tizim hisoblanadi. Shu sababli bola tarbiyasining samaradorligi oila, ta’lim tashkiloti va ijtimoiy muhit o‘rtasidagi hamkorlik sifatiga ham bog‘liq.

N.M. Egamberdievaning zamonaviy tadqiqotlarida o‘zbek oilasida gender madaniyatini shakllantirish, oila a’zolari o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni pedagogik jihatdan takomillashtirish hamda bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning oldini olish masalalari ham ilmiy

tahlil ob’ektiga aylangan [6]. Bu yo‘nalish zamonaviy oila etnopsixologiyasi uchun muhim yangilikni ifodalaydi: milliy qadriyat deganda faqat tarixan shakllangan munosabatlarni o‘zgarishsiz saqlab qolish emas, balki ularni inson qadr-qimmati, o‘zaro hurmat va farzand manfaatlari bilan uyg‘un holda rivojlantirish tushuniladi.

Oilaviy tarbiya va ma’naviy qadriyatlarni o‘rganishda O. Musurmanovaning ilmiy-pedagogik qarashlari ham alohida o‘rin egallaydi. Olimaning «Oila ma’naviyati — milliy g‘urur», «Ma’naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi», «Oila — jamiyat tayanchi» kabi asarlarida oila ma’naviyati, milliy g‘urur, axloqiy tarbiya va oilaning jamiyat taraqqiyotidagi o‘rni keng yoritilgan [7; 8].

O. Musurmanova qarashlarida oila ma’naviyati shaxs ma’naviyatining dastlabki va asosiy manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Oilaning iqtisodiy ta’minlanganligi muhim bo‘lsa-da, uning ma’naviy muhiti, a’zolar o‘rtasidagi mehr, mas’uliyat, insoniy munosabat va tarbiya madaniyati oila mustahkamligining asosiy tayanchlaridan hisoblanadi.

Bu nazariy qoida zamonaviy o‘zbek oilasi etnopsixologik modelini yaratishda muhim ahamiyatga ega. Oilaning moddiy imkoniyatlari yuqori bo‘lishi o‘z-o‘zidan sog‘lom oilaviy munosabatlarni ta’minlamaydi. Agar oilada emotsional yaqinlik, o‘zaro hurmat, samimiy muloqot va umumiy ma’naviy maqsadlar mavjud bo‘lmasa, moddiy farovonlik psixologik barqarorlikning yagona mezoni bo‘la olmaydi.

M. In’omova tadqiqotlarida esa oilada bolalarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik asoslari ishlab chiqilgan [9]. Muallif milliy tarbiyani bolada odob-axloq, insoniylik, mas’uliyat, kattalarga hurmat va ijtimoiy burch tuyg‘ularini shakllantirish bilan bog‘laydi.

Milliy qadriyatlarni tarbiya vositasiga aylantirish uchun bolaga ularning mohiyatini anglatish zarur. Masalan, katta yoshdagi insonga salom berish bola uchun faqat «shunday qilish kerak» degan tashqi talab bo‘lib qolmasligi, balki boshqa insonni qadrlash va hurmat qilishning ma’naviy mazmunini ifodalashi lozim. Xuddi shuningdek, hashar faqat jismoniy mehnat emas, balki hamjihatlik; mehmonnavozlik faqat dasturxon yozish emas, insonni qadrlash; qarindoshni ziyorat qilish esa faqat an’anaviy burch emas, avlodlararo emotsional rishtalarni saqlash mexanizmi sifatida tushuntirilishi zarur.

Shu jihatdan «Zamonaviy o‘zbek oilasining etnopsixologik modelini yaratish» amaliy loyihasi doirasida ishlab chiqilgan tadqiqot instrumentariysida milliy urf-odat va oilaviy an’analarni shunchaki bajarish emas, balki ularning mazmunini yosh avlodga tushuntirish masalasining o‘rganilishi metodologik jihatdan muhimdir.

Bugungi kunda milliy qadriyatlarni «saqlash» tushunchasining o‘zi ham yangi mazmun kasb etmoqda. Qadriyatni saqlash uni o‘zgarishsiz takrorlash degani emas. Agar milliy oila an’analari zamonaviy ijtimoiy voqelikdan butunlay uzilib qolsa, ular yosh avlod tomonidan hayotiy ehtiyoj emas, balki formal majburiyat sifatida qabul qilinishi mumkin.

Shu sababli zamonaviy oilada milliy va umuminsoniy qadriyatlarni zamon talablari bilan uyg‘unlashtirish zarur. Masalan, katta avlodga hurmat shaxsning fikr bildirish huquqini inkor qilishga aylanmasligi; oilaparvarlik yoshlarning ta’lim olishi va kasbiy rivojlanishiga to‘sqinlik qilmasligi; ota-onalik avtoriteti farzand fikrini eshitmaslikni anglatmasligi lozim.

Oilada ota-onaning pedagogik madaniyati ana shu muvozanatni ta’minlovchi asosiy mexanizmlardan biridir.

Ota-onaning pedagogik madaniyati tushunchasiga farzandning yosh va individual xususiyatlarini bilish, tarbiya usullarini maqsadga muvofiq tanlash, rag‘batlantirish va

talabchanlik o‘rtasidagi me’yorni saqlash, farzand bilan konstruktiv muloqot o‘rnatish, uning mustaqilligini rivojlantirish va shaxsiy namuna ko‘rsatish kabi xususiyatlarni kiritish mumkin.

Aynan shaxsiy namuna milliy tarbiyada alohida ahamiyatga ega. Ota-ona farzandiga mehnatsevar bo‘lishni tushuntirib, o‘zi mehnatdan qochsa; kattalarni hurmat qilishni talab qilib, o‘zi o‘z ota-onasiga e’tiborsiz bo‘lsa; kitob o‘qish zarurligini aytgan holda o‘zi mutolaa qilmasa, og‘zaki tarbiyaning samarasi cheklangan bo‘ladi.

Shuning uchun ota-onaning har kungi xatti-harakatlari bola uchun «tirik tarbiya dasturi» vazifasini bajaradi.

Zamonaviy sharoitda oilaviy tarbiyaning yana bir yangi yo‘nalishi — **raqamli ijtimoiylashuvni boshqarish**dir. Bolalar va ota-onalarning katta qismi internet, ijtimoiy tarmoqlar va mobil qurilmalardan muntazam foydalanadi. Bu muhit bolaga oiladan tashqari juda katta axborot va qadriyatlar oqimini taklif etadi.

Avvalgi avlodlarda bolaning ijtimoiy tajribasi asosan oila, mahalla va ta’lim muassasasi orqali shakllangan bo‘lsa, zamonaviy bolada virtual muhit ham kuchli ijtimoiylashtiruvchi institutga aylandi. Shu sababli oila o‘zining tarbiyaviy funksiyasini bajarish uchun faqat taqiqlovchi pozitsiyani egallamasligi, balki bolada axborotni tanlash, tanqidiy baholash va milliy-axloqiy mezonlar asosida qabul qilish qobiliyatini shakllantirishi zarur.

Ota-onaning farzandi bilan ijtimoiy tarmoqlar, sun’iy intellekt, virtual muloqot, axborot xavfsizligi va raqamli odob haqida ochiq suhbatlashishi endi zamonaviy pedagogik madaniyatning bir qismiga aylanmoqda.

Shu o‘rinda oilaviy an’analarning yangi shakllarini ham rivojlantirish maqsadga muvofiq. An’ana faqat tarixdan meros qolgan marosim emas. Oila har hafta birgalikda ovqatlanish, kitob o‘qish, qarindoshlarni ziyorat qilish, oila tarixi haqida suhbatlashish, birgalikda sayohat qilish, telefonlarsiz «oilaviy muloqot vaqti»ni tashkil etish kabi yangi ijobiy an’analarni ham yaratishi mumkin.

Bunday an’analar bir necha muhim psixologik vazifani bajaradi: oila a’zolari o‘rtasida emotsional yaqinlikni mustahkamlaydi; bolada oilaga mansublik hissini rivojlantiradi; avlodlar o‘rtasida muloqot uchun sharoit yaratadi; bolaga oila tarixi va qadriyatlarini o‘zlashtirish imkonini beradi.

Shu nuqtai nazardan oilaviy xotira ham etnopsixologik model tarkibida maxsus o‘rin egallashi lozim. Farzandning bobo-buvisi va ota-onasi qaerda tug‘ilgani, qanday mehnat qilgani, hayotda qanday qiyinchiliklarni yengib o‘tgani, oilada avloddan-avlodga o‘tayotgan qanday buyumlar va tarixiy xotiralar borligini bilishi uning oilaviy identikligini shakllantiradi.

O‘z o‘tmishini bilgan bola o‘zini faqat bugungi kun bilan bog‘liq alohida shaxs sifatida emas, balki muayyan oila va avlod tarixining davomchisi sifatida qabul qila boshlaydi.

Shundan kelib chiqib, zamonaviy o‘zbek oilasining etnopsixologik modelida oilaviy tarbiyaning quyidagi o‘zaro bog‘langan yo‘nalishlarini ajratish maqsadga muvofiq:

birinchidan, oila a’zolari o‘rtasidagi mehr, ishonch, hurmat va emotsional qo‘llab-quvvatlashga asoslangan ma’naviy-psixologik muhit;

ikkinchidan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni kundalik xatti-harakatlarda amaliy ifodalash;

uchinchidan, ota-onaning pedagogik madaniyatini zamonaviy psixologik va pedagogik bilimlar bilan boyitish;

to‘rtinchidan, avlodlararo vorisiylik, oila tarixi va oilaviy xotirani saqlash;

beshinchidan, shaxsiy namuna orqali tarbiyalash;

oltinchidan, bolaning shaxsiy fikri, qiziqishi, ta’lim va kasbiy rivojlanishini hurmat qilish bilan oilaviy mas’uliyatni uyg‘unlashtirish;

ye**ttinchidan**, oila, mahalla va ta’lim muassasasi hamkorligini ta’minlash;

sakkizinchidan, raqamli muhit sharoitida oilaviy muloqot va milliy-ma’naviy qadriyatlarni himoya qiluvchi yangi pedagogik mexanizmlarni rivojlantirish.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy o‘zbek oilasining etnopsixologik xususiyatlari faqat tarixiy urf-odatlarning saqlanishi bilan belgilanmaydi. Ularning barqarorligi milliy qadriyatlarning kundalik oilaviy munosabatlarda qanday namoyon bo‘layotgani, ota-onalar ularning ma’nosini farzandlariga qanday tushuntirayotgani va yangi avlod ushbu qadriyatlarni o‘zining shaxsiy hayotiy pozitsiyasiga qay darajada aylantira olayotgani bilan bog‘liq.

Shu sababli zamonaviy o‘zbek oilasining etnopsixologik modelini **«milliy qadriyat — oilaviy munosabat — ota-ona namunasi — farzandning shaxsiy tajribasi — avlodlararo vorisiylik»** o‘zaro bog‘liqligi asosida tushuntirish mumkin.

Mazkur model an’anaviy qadriyatlarni mexanik tarzda takrorlaydigan emas, balki ularning ma’naviy mohiyatini saqlagan holda zamonaviy ijtimoiy, ta’limiy va texnologik o‘zgarishlarga moslasha oladigan oilani nazarda tutadi. Bunday oilada milliylik va zamonaviylik bir-biriga qarama-qarshi tushunchalar sifatida emas, balki barkamol shaxs tarbiyasini ta’minlovchi o‘zaro uyg‘un ijtimoiy-psixologik resurslar sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimova V.M. Oilaviy hayot psixologiyasi: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent, 2006. — 142 b.
2. Karimova V.M. Oila psixologiyasi. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2007.
3. Davletshin M.G., Shoumarov G‘.B. Zamonaviy o‘zbek oilasi va uning psixologik xususiyatlari // O‘zbek oilasining etnopsixologik muammolari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. — Toshkent, 1993. — B. 3–7.
4. G‘oziev E.G‘. O‘zbek xalqining etnopsixologiyasi va bola tarbiyasi // O‘zbek oilasining etnopsixologik muammolari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. — Toshkent, 1993.
5. Egamberdieva N.M. Ijtimoiy pedagogika: darslik. — Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.
6. Egamberdieva N.M. O‘zbek oilalarida gender madaniyatini shakllantirishning ijtimoiy-pedagogik tamoyillari // Byulleten nauki i praktiki. — 2024. — T. 10. — №1.
7. Musurmanova O. Oila ma’naviyati — milliy g‘urur: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent: O‘qituvchi, 1999.
8. Musurmanova O. Oila — jamiyat tayanchi: monografiya. — Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019.
9. In’omova M.O. Oilada bolalarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasi. — Toshkent, 1999.
10. In’omova M.O. Oilada bolalarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik asoslari: ped. fan. dokt. diss. avtoref. — Toshkent, 1998.
11. Munavvarov A.K. Oila pedagogikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1994.
12. Musurmanova O. Ma’naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1996.

AN’ANAVIY LOY O‘YINCHOQLAR YASASH JARAYONIDA INKLYUZIV TA’LIM MUHITINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Soliyeva Diyora Bobur qizi
Andijon davlat universiteti “Tasviriy va amaliy san’at”
kafedrasi o‘qituvchisi, Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil izlanuvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.22750351

Annotatsiya. *Maqolada asosan inklyuziv ta’lim jarayonida tasviriy san’at darslarida amaliy san’t xususan kulolchilik mashg‘ulotlarining o‘rni va uning ta’limiy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Inklyuziv darslarda kulolchilik mashg‘ulotlarining pedagogik ahamiyati, metodik vositalari va bolalarning shaxsiy rivojlanishiga ta’siri ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, tasviriy san’at, ijodiy qobiliyat, estetik did, pedagogika, nogiron bolalar, ta’lim imkoniyatlari.*

Abstract. *The article analyzes the role and educational potential of applied arts—specifically pottery-within visual arts lessons in the context of inclusive education. It examines the pedagogical significance, methodological tools, and impact on children's personal development associated with pottery activities in inclusive classes.*

Keywords: *inclusive education, visual arts, creative ability, aesthetic taste, pedagogy, children with disabilities, educational opportunities.*

Аннотация. *В статье анализируются роль и образовательный потенциал декоративно-прикладного искусства — в частности, гончарного дела — на уроках изобразительного искусства в контексте инклюзивного образования. Рассматриваются педагогическая значимость, методические приемы и влияние занятий гончарным делом на личностное развитие детей в инклюзивных классах.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, изобразительное искусство, творческие способности, эстетический вкус, педагогика, дети с ограниченными возможностями здоровья, образовательные возможности.*

Bugungi kunda ta’lim tizimida har bir o‘quvchining individual imkoniyatlarini e’tiborga olish, uning ta’lim jarayonida faol ishtirokini ta’minlash hamda o‘zaro hurmat va hamkorlikka asoslangan muhitni yaratish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ushbu sohada O‘zbekiston respublikasi prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son farmoniga muvofiq O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirish, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirish hamda ularga ko‘rsatiladigan ta’lim xizmatlari sifatini yaxshilash to‘g‘risidagi qarori ta’lim oluvchilar uchun teng imkoniyatlarni ta’minlash uchun muayyan darajadda xizmat qiladi.

Inklyuziv ta’lim nafaqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarni umumiy ta’lim jarayoniga jalb etishni, balki barcha o‘quvchilar uchun teng imkoniyat, o‘zaro qo‘llab-quvvatlash va ijobiy ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishni ham nazarda tutadi.

“Qanot beradigan mehnat” – Toshkentda tuzilgan “Tabassum” inklyuziv ustaxonadan

Mazkur jarayonda milliy hunarmandchilikning ta’limiy imkoniyatlaridan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Chunki amaliy san’at mashg‘ulotlari o‘quvchini faqat tayyor bilimni o‘zlashtirishga emas, balki kuzatish, bajarish, tajriba qilish, ijodiy qaror qabul qilish va o‘z faoliyati natijasini baholashga undaydi.

O‘zbek xalqining qadimiy hunarmandchilik turlaridan biri bo‘lgan kulolchilik va undan kelib chiqqan an’anaviy loy o‘yinchoqlar xalqning estetik qarashlari, turmush tarzi va milliy qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Shu sababli loy o‘yinchoqlarni ta’lim jarayoniga kiritish o‘quvchilarning milliy-madaniy merosga qiziqishini oshirish bilan bir qatorda, turli imkoniyatga ega bo‘lgan bolalarni umumiy ijodiy faoliyatga jalb etish uchun ham qulay pedagogik vosita bo‘la oladi.

O‘zbekistonda bugungi kunda loy va kulolchilik faoliyatini inklyuziv muhitda qo‘llashga oid amaliy tajribalar shakllanmoqda. Jumladan, UNICEF tomonidan 2025-yilda yoritilgan “Nodiraning hikoyasi: Umidsizlikdan orzuni amalga oshirishgacha bo‘lgan yo‘l” materialida “Tabassum” inklyuziv ustaxonasida intellektual rivojlanishida o‘ziga xos ehtiyojlari bo‘lgan yoshlarning hunar o‘rganishi, xususan, loydan buyumlar yasash va kulolchilik bilan shug‘ullanishi haqida ma’lumotlar yoritilgan berilgan. Mazkur tajriba loy bilan ishlashning inklyuziv muhitda nafaqat hunar o‘rgatish, balki shaxsning o‘zini ijodiy ifodalashi, ijtimoiy faolligini oshirishi va mustaqil faoliyatga tayyorlanishiga xizmat qilishi mumkinligini ko‘rsatadi. Shuningdek, Samarqanddagi “Inklyuziv markaz” 2021-yildan Samarqandda nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun tashkil etilgan bo‘lib ushbu **inklyuziv markazda kulolchilik** yo‘nalishi ham mavjud. Markazda tikuvchilik, kulolchilik, biserdan buyumlar yasash, zargarlik, tasviriy san’at va to‘qish kabi kasblar o‘rgatiladi.

Biroq mazkur tajriba asosan inklyuziv ustaxona sharoitidagi amaliy faoliyatni aks ettiradi. Umumiy o‘rta ta’lim jarayonida esa an’anaviy loy o‘yinchoqlar yasashni o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish, uning inklyuziv madaniyatni shakllantirish hamda milliy hunarmandchilikka oid boshlang‘ich ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlarini metodik jihatdan asoslash alohida tadqiqotni talab etmoqda xorij mamalakatlari miqyosida esa inklyuziv ta’lim sohasida kulolchilik amaliy mashg‘ulotlarining o‘rni va ahamiyati ko‘plab olimlar tomonidan tadqiq etilmoqda bulardan Indoneziyalik Iqbal Prabawa Wiguna, Axel Ramadhan Ridzky va Irfan Azhari kabi tadqiqotchilarni keltirish mumkin. Ushbu tadqiqotchilar tomonidan 2026-yilda “Touch, sound and memory in inclusive art education: Participatory clay-and-sound workshops with visually impaired students” nomli tadqiqoti chop etilgan bo‘lib, tadqiqotda ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan 16–20 yoshdagi 5 nafar o‘quvchi bilan besh haftalik loy va tovush asosidagi mashg‘ulotlar o‘tkazilgan. O‘quvchilar tovush, xotira va hissiy tajribalarini loy shakllari orqali ifodalagan. Mualliflar loy bilan ishlashni ko‘rish imkoniyati cheklangan o‘quvchilar uchun vizual san’at ta’limiga kirishning qulay vositasi sifatida ko‘rsatgan. Ispaniyalik rassom-pedagog va tadqiqotchi Antoni Miquel Morro Mas 2022-yilda aynan “inklyuziv ta’lim + kulolchilik” yo‘nalishida **“Kulolchilik ustaxonasida inklyuziv ta’lim uchun resurslar”. Maqolasini taqdim etgan** u tadqiqotida loy bilan ishlashni **inklyuziv ta’lim uchun didaktik resurs** sifatida ishlab chiqqan. Oddiy va barcha o‘quvchilar

foydalanishi mumkin bo‘lgan vositalar yordamida likopcha va kosalar yasashni taklif qilgan. Muallif bu tajribani maxsus ta’lim muassasalari yoki oddiy maktablardagi maxsus ta’lim bo‘linmalarida qo‘llash mumkinligini ko‘rsatadi.

Inklyuziv ta’lim muhitini tashkil etishda o‘quvchilarning individual farqlari va ta’lim ehtiyojlarini hisobga olish muhim pedagogik shartlardan biridir. Bunda o‘quvchilarning jismoniy, sensor, psixologik va ijodiy imkoniyatlari, shuningdek, topshiriqni bajarish sur’ati va tayyorgarlik darajasidagi farqlar ta’lim jarayonini tashkil etishda e’tiborga olinadi. Shuning uchun inklyuziv yondashuv barcha o‘quvchilarga aynan bir xil topshiriqni bir xil usulda bajartirishni emas, balki ularning imkoniyatlariga mos sharoit yaratgan holda umumiy ta’lim faoliyatiga jalb etishni nazarda tutadi.

Mazkur nuqtayi nazardan an’anaviy loy o‘yinchoqlar yasash faoliyati inklyuziv ta’lim uchun muayyan pedagogik imkoniyatlarga ega. Chunki loy bilan ishlash jarayoni bir necha bosqichdan tashkil topadi va har bir bosqich o‘quvchining individual imkoniyatlariga muvofiq tashkil etilishi mumkin. Jumladan, loyni yumshatish, shakl hosil qilish, alohida qismlarni tayyorlash, ularni biriktirish va bezak berish kabi faoliyat turlarini o‘quvchilar o‘z imkoniyatlari darajasida bajarishlari mumkin masalan, ayrim o‘quvchilar o‘yinchoqning umumiy shaklini yaratishda, boshqalari uning alohida qismlarini tayyorlashda, yana boshqalari esa yuzasiga bezak berishda ishtirok etishi mumkin. Shu tariqa bir xil yakuniy natijaga turli faoliyatlar orqali erishish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bu esa o‘quvchining imkoniyatini cheklashdan ko‘ra, uni umumiy ijodiy jarayonga jalb etishga xizmat qiladi. Bunday yondashuvda o‘qituvchining vazifasi faqat texnologik jarayonni ko‘rsatish bilan cheklanmaydi. O‘qituvchi topshiriqlarni o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtiradi, zarur hollarda amaliy harakatlarni soddalashtiradi, vizual ko‘rsatmalar va namunalar beradi, topshiriqni bajarish uchun qo‘shimcha vaqt ajratadi hamda o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro yordamni tashkil etadi. Natijada loy bilan ishlash mashg‘uloti barcha o‘quvchilar ishtirok eta oladigan umumiy ijodiy faoliyatga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 13.10.2020 yildagi PQ-4860-son
2. **Wiguna I.P., Ridzky A.R., Azhari I. (2026). Touch, sound and memory in inclusive art education: Participatory clay-and-sound workshops with visually impaired students // Journal of Research in Special Educational Needs. Vol. 26, Issue 3.**
3. Morro Mas, A.M. (2022). Resources for Inclusive Education in the Ceramics Workshop. In: 4th Interdisciplinary and Virtual Conference on Arts in Education (CIVAE 2022), pp. 56–61.
4. **UNICEF O‘zbekiston.** Nodiraning hikoyasi: Umidsizlikdan orzuni amalga oshirishgacha bo‘lgan yo‘l. 11.10.2025. UNICEF rasmiy materiali

INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA MILLIY TARBIYA MAZMUNINI INTEGRATSIYALASHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Turabova Lobar Xusen qizi
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti 2-kurs tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22750383

Annotatsiya. *Ushbu maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida milliy tarbiya mazmunini integratsiyalashning pedagogik mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Unda milliy tarbiyaning insonparvarlik, mehr-oqibat, bag‘rikenglik, hamjihatlik, o‘zaro hurmat va ijtimoiy mas’uliyat kabi qadriyatlarining inklyuziv ta’lim tamoyillari bilan uyg‘unligi yoritiladi. Shuningdek, milliy tarbiya mazmunini inklyuziv ta’lim jarayoniga integratsiyalashning mazmuniy, faoliyatli, kommunikativ va tashkiliy mexanizmlari hamda pedagogik shart-sharoitlari ochib beriladi. Inklyuziv tarbiyaviy muhitni shakllantirishda pedagog, oila, maktab va mahalla hamkorligining ahamiyati asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, milliy tarbiya, milliy qadriyatlar, pedagogik integratsiya, pedagogik mexanizm, inklyuziv muhit, bag‘rikenglik, insonparvarlik, hamjihatlik, ijtimoiylashuv.*

Аннотация. *В статье проводится научно-теоретический анализ педагогических механизмов интеграции содержания национального воспитания в условиях инклюзивного образования. Раскрывается взаимосвязь таких национальных ценностей, как гуманизм, милосердие, толерантность, солидарность, взаимоуважение и социальная ответственность, с основными принципами инклюзивного образования. Рассматриваются содержательные, деятельностные, коммуникативные и организационные механизмы интеграции национального воспитания в образовательный процесс, а также необходимые педагогические условия их реализации. Обосновывается значение взаимодействия педагога, семьи, школы и махалли в формировании инклюзивной воспитательной среды.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, национальное воспитание, национальные ценности, педагогическая интеграция, педагогический механизм, инклюзивная среда, толерантность, гуманизм, солидарность, социализация.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida inklyuzivlik nafaqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarni umumiy ta’lim jarayoniga jalb etish, balki ta’lim oluvchilarning ijtimoiy, madaniy, psixologik va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ular uchun teng imkoniyatli ta’lim-tarbiya muhitini yaratishning kompleks pedagogik konsepsiyasi sifatida qaralmoqda. Mazkur yondashuv ta’limdagi mavjud to‘siqlarni kamaytirish, o‘quvchining ta’lim jarayonidagi faol ishtirokini ta’minlash, uning shaxsiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish va jamiyatga samarali integratsiyalashuviga sharoit yaratishni nazarda tutadi.

Inklyuziv ta’limning mazmuniy doirasi faqat didaktik jarayon bilan chegaralanmaydi. Zero, ta’lim oluvchining ijtimoiylashuvi, kommunikativ kompetensiyalari, o‘zaro munosabatlarni shakllantirishi, o‘zini jamoaning to‘laqonli a’zosi sifatida his qilishi ko‘p jihatdan tarbiyaviy muhitning mazmuni va sifatiga bog‘liq. Shu jihatdan inklyuziv ta’lim va

tarbiya jarayonining milliy-madaniy asoslarini kuchaytirish alohida ilmiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Milliy tarbiya mazmunida tarixiy tajriba, xalqning ma’naviy-axloqiy qadriyatlari, urf-odatlari, an’analari va ijtimoiy munosabatlar madaniyati mujassam bo‘ladi. Insonparvarlik, mehr-oqibat, o‘zaro yordam, bag‘rikenglik, hamjihatlik, kattalarga hurmat, kichiklarga g‘amxo‘rlik, jamoaviy mas’uliyat kabi qadriyatlar o‘z mazmuniga ko‘ra inklyuziv ta’limning ijtimoiy-pedagogik mohiyati bilan uyg‘unlashadi. Shu sababli milliy tarbiya mazmunini inklyuziv ta’limga mexanik ravishda qo‘shish emas, balki uning mazmuniy komponentlarini inklyuziv pedagogikaning maqsad va tamoyillari bilan pedagogik jihatdan qayta talqin qilish, moslashtirish va ta’lim-tarbiya amaliyotiga tizimli joriy etish muhimdir. Mazkur masalaning ilmiy muammosi ham aynan shu nuqtada namoyon bo‘ladi: milliy tarbiyaning mavjud mazmuni va qadriyatlarini inklyuziv ta’limning zamonaviy pedagogik talablari bilan qanday mexanizmlar orqali uyg‘unlashtirish mumkin?

Inklyuziv ta’lim va milliy tarbiyaning o‘zaro metodologik aloqadorligi

Inklyuziv ta’limni faqat maxsus ehtiyojga ega bo‘lgan bolalar uchun yaratiladigan ta’lim shakli sifatida talqin qilish uning mohiyatini toraytirib yuboradi. Keng pedagogik ma’noda inklyuziya ta’lim jarayonidagi xilma-xillikni tabiiy hodisa sifatida qabul qilish, har bir o‘quvchining ta’lim olish huquqini e’tirof etish va mavjud farqlarni pedagogik resursga aylantirishni anglatadi. Bunday yondashuvda o‘quvchi “muammo” sifatida emas, balki individual tajriba, qobiliyat, ehtiyoj va imkoniyatlarga ega bo‘lgan shaxs sifatida qaraladi. Natijada pedagogik jarayonning markaziga “o‘quvchini tizimga moslashtirish” emas, balki “ta’lim muhitini o‘quvchi ehtiyojlariga moslashtirish” g‘oyasi chiqadi.

Milliy tarbiya ham shaxsni faqat bilim oluvchi subyekt sifatida emas, balki muayyan ijtimoiy va madaniy muhitning faol ishtirokchisi sifatida shakllantirishga qaratiladi. Shu jihatdan milliy tarbiya va inklyuziv ta’lim o‘rtasidagi aloqadorlikni quyidagi mazmuniy birliklarda ko‘rish mumkin:

Milliy tarbiya komponenti	Inklyuziv ta’limdagi mazmuniy mosligi
Insonparvarlik	Har bir shaxsning qadr-qimmatini tan olish
Mehr-oqibat	Qo‘llab-quvvatlovchi pedagogik muhit yaratish
Bag‘rikenglik	Individual va ijtimoiy xilma-xillikni qabul qilish
Hamjihatlik	Jamoaviy hamkorlik va o‘zaro yordam
O‘zaro hurmat	Diskriminatsiyasiz kommunikativ muhit
G‘amxo‘rlik	Ta’lim ehtiyojlariga mos pedagogik yordam
Jamoaviy mas’uliyat	Inklyuziv muhit uchun barcha ishtirokchilarning mas’uliyati
Oila qadriyati	Ota-onalar bilan pedagogik hamkorlik

Demak, milliy tarbiya va inklyuziv ta’limni qarama-qarshi yoki alohida pedagogik yo‘nalishlar sifatida emas, balki shaxsning ijtimoiy-ma’naviy rivojlanishini ta’minlovchi o‘zaro to‘ldiruvchi tizimlar sifatida ko‘rib chiqish mumkin.

Integratsiya tushunchasi mazmunan turli elementlarning o‘zaro bog‘lanishi va yaxlit tizim hosil qilishini anglatadi. Pedagogik jarayonda esa integratsiya alohida mazmun, metod va tarbiyaviy vositalarning yagona maqsadga yo‘naltirilgan tizimda uyg‘unlashuvini nazarda tutadi. Shu nuqtai nazardan, milliy tarbiya mazmunini inklyuziv ta’limga integratsiyalashni quyidagicha ta’riflash mumkin:

Milliy tarbiya mazmunini inklyuziv ta’limga integratsiyalash — milliy-ma’naviy qadriyatlar, axloqiy me’yorlar, ijtimoiy munosabatlar va tarbiyaviy tajribalarni inklyuziv ta’limning tenglik, insonparvarlik, bag‘rikenglik va ijtimoiy ishtirok tamoyillari bilan pedagogik jihatdan uyg‘unlashtirishga yo‘naltirilgan tizimli jarayondir. Mazkur ta’rifdan kelib chiqib, integratsiya jarayoni uchta asosiy darajada amalga oshirilishi mumkin.

Mazmuniy daraja. Bu bosqichda milliy tarbiyaning mazmuni o‘quv fanlari, tarbiyaviy mashg‘ulotlar, sinfdan tashqari faoliyat va maktab jamoasi hayotiga integratsiyalanadi. Masalan, “mehr-oqibat”, “hamjihatlik”, “bag‘rikenglik”, “o‘zaro yordam” kabi qadriyatlar faqat nazariy tushuncha sifatida emas, balki o‘quvchilarning kundalik hamkorlik faoliyatida namoyon bo‘ladigan amaliy qadriyatga aylantiriladi.

Faoliyatli daraja. Bu darajada qadriyatlar o‘quvchi faoliyati orqali o‘zlashtiriladi. Jamoaviy loyihalar, hamkorlikdagi topshiriqlar, rolli o‘yinlar, ijtimoiy loyihalar, tengdoshlar ko‘magiga asoslangan mashg‘ulotlar orqali o‘quvchilar o‘zaro yordam, hurmat va mas’uliyatni amalda boshdan kechiradilar.

Ijtimoiy-kommunikativ daraja. Bu darajada oila, maktab, mahalla, psixolog, pedagog va boshqa ijtimoiy hamkorlar o‘rtasidagi munosabatlar tizimi integratsiyaning muhim omiliga aylanadi. Natijada inklyuziv tarbiya faqat sinf ichidagi jarayon emas, balki shaxsning kundalik ijtimoiy muhitida davom etadigan uzluksiz pedagogik jarayon sifatida qaraladi.

Milliy qadriyatlarning barchasini inklyuziv ta’limga bevosita ko‘chirish maqsadga muvofiq emas. Ularning zamonaviy pedagogik mazmunini aniqlash talab etiladi. Masalan, “mehr-oqibat” qadriyati inklyuziv ta’limda o‘quvchiga achinish yoki uni himoyaga muhtoj “obyekt” sifatida ko‘rish emas, balki uning qadr-qimmatini hurmat qilish, mustaqilligini qo‘llab-quvvatlash va tengdoshlar bilan teng ishtirok etish imkoniyatini yaratish sifatida talqin qilinishi kerak.

Integratsiyaning pedagogik mexanizmlari

Milliy tarbiya mazmunini inklyuziv ta’limga integratsiyalashning samaradorligi uni amalga oshiruvchi aniq pedagogik mexanizmlarning mavjudligiga bog‘liq.

1. Qadriyatlarni pedagogik qayta talqin qilish mexanizmi

Milliy qadriyatlarning barchasini inklyuziv ta’limga bevosita ko‘chirish maqsadga muvofiq emas. Ularning zamonaviy pedagogik mazmunini aniqlash talab etiladi. Masalan, “mehr-oqibat” qadriyati inklyuziv ta’limda o‘quvchiga achinish yoki uni himoyaga muhtoj “obyekt” sifatida ko‘rish emas, balki uning qadr-qimmatini hurmat qilish, mustaqilligini qo‘llab-quvvatlash va tengdoshlar bilan teng ishtirok etish imkoniyatini yaratish sifatida talqin qilinishi kerak.

2. Integrativ mazmun yaratish mexanizmi

Milliy tarbiya mazmuni alohida “qo‘shimcha” tarbiya materiali sifatida emas, mavjud ta’lim-tarbiya mazmunining ichki komponenti sifatida qaralishi lozim.

Bunda quyidagi mazmuniy zanjir samarali:

milliy qadriyat → pedagogik maqsad → ta’lim mazmuni → faoliyat → ijtimoiy tajriba → shaxsiy kompetensiya.

Masalan:

Hamjihatlik → birgalikda faoliyat → guruhli loyiha → o‘zaro yordam → hamkorlik kompetensiyasi.

Bu yondashuvda qadriyat deklarativ bilimdan amaliy kompetensiyaga aylanadi.

3. Hamkorlikdagi faoliyat mexanizmi. Inklyuziv tarbiya sharoitida o‘quvchilarni faqat birgalikda o‘tqazish yoki umumiy mashg‘ulotga jalb qilish yetarli emas. Muhimi, ular o‘rtasida mazmunli ijtimoiy hamkorlik yuzaga kelishi kerak. Shu ma’noda guruhli topshiriqlar, loyiha faoliyati, tengdoshlar bilan o‘zaro yordam, ijodiy mashg‘ulotlar va ijtimoiy tashabbuslar milliy qadriyatlarni amaliy o‘zlashtirish vositasi bo‘la oladi.

4. Oila–maktab–mahalla hamkorligi mexanizmi

Milliy tarbiya mazmunining asosiy manbalaridan biri oila va ijtimoiy muhit hisoblanadi. Shuning uchun maktabda berilayotgan tarbiyaviy mazmun oila va mahalladagi tarbiyaviy tajriba bilan uzviy bog‘lanishi kerak. Bu borada hamkorlikning an’anaviy “ota-onalar yig‘ilishi” shaklidan ko‘ra quyidagi mexanizmlar samaraliroq bo‘lishi mumkin: hamkorlikdagi tarbiyaviy loyihalar; oilaviy pedagogik tadbirlar; mahalla bilan ijtimoiy loyihalar; ota-onalar uchun inklyuziv pedagogika bo‘yicha seminarlar; o‘quvchilar ishtirokidagi ijtimoiy tashabbuslar; individual pedagogik maslahatlar.

Shunday qilib, oila–maktab–mahalla uchligi inklyuziv tarbiyaning ijtimoiy-pedagogik ekotizimini shakllantiradi.

Inklyuziv muhitni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari

Milliy tarbiya mazmunining inklyuziv ta’limga samarali integratsiyasi muayyan pedagogik shart-sharoitlarni talab qiladi.

Birinchi shart — pedagogning inklyuziv va madaniy kompetensiyasi. O‘qituvchi milliy qadriyatlarni bilishi bilan bir qatorda, ularni inklyuziv pedagogika tamoyillari asosida pedagogik jihatdan talqin qila olishi kerak. Bunda pedagogning quyidagi kompetensiyalari muhim: individual farqlarni qabul qilish; diskriminatsion stereotiplardan xoli pedagogik pozitsiya; milliy qadriyatlarni zamonaviy pedagogik mazmunda talqin qilish; differensial yondashuv; kommunikativ kompetensiya; oila bilan hamkorlik qilish qobiliyati; refleksiv pedagogik faoliyat.

Ikkinchi shart — xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi tarbiyaviy muhit

Inklyuziv muhitda o‘quvchi o‘zini jamoaning teng huquqli a’zosi sifatida his qilishi kerak. Buning uchun: kamsitish; masxara qilish; stigmatizatsiya; ijtimoiy ajratish; stereotiplash holatlarining oldini olish zarur. Milliy tarbiyaning insonparvarlik va hamjihatlik qadriyatlari aynan shunday muhitning axloqiy asosini yaratadi.

Uchinchi shart — qadriyatlarning faoliyat orqali o‘zlashtirilishi. Tarbiyada “qadriyat haqida gapirish” va “qadriyat asosida faoliyat tashkil etish” bir xil emas. Masalan, bag‘rikenglik haqida ma’ruza qilishdan ko‘ra, turli imkoniyat va xususiyatlarga ega o‘quvchilarni umumiy loyiha faoliyatiga jalb etish orqali o‘zaro hamkorlik tajribasini yaratish samaraliroq.

Xulosa. Tahlillar asosida aytish mumkinki, inklyuziv ta’lim sharoitida milliy tarbiya mazmunini integratsiyalash ta’lim jarayonining faqat tarbiyaviy komponentini boyitish vositasi emas, balki inklyuziv muhitning ijtimoiy-ma’naviy asoslarini mustahkamlashga xizmat qiluvchi kompleks pedagogik jarayondir.

Milliy tarbiya tarkibidagi insonparvarlik, mehr-oqibat, bag‘rikenglik, hamjihatlik, o‘zaro hurmat va ijtimoiy mas’uliyat kabi qadriyatlar inklyuziv ta’limning tenglik, xilma-xillikni qadrlash, ijtimoiy ishtirok va diskriminatsiyaga yo‘l qo‘ymaslik tamoyillari bilan mazmunan uyg‘unlashadi. Ushbu integratsiyaning samaradorligi milliy qadriyatlarni shunchaki ta’lim mazmuniga kiritish bilan emas, balki ularni pedagogik jihatdan qayta talqin qilish, amaliy faoliyatga aylantirish, kommunikativ munosabatlarda mustahkamlash va oila–maktab–mahalla hamkorligi orqali ijtimoiy muhitga olib chiqish bilan belgilanadi.

Shunday qilib, milliy tarbiya va inklyuziv ta’lim integratsiyasi natijasida o‘quvchida nafaqat milliy-ma’naviy qadriyatlarga hurmat, balki boshqalarning individualligini tan olish, empatiya, bag‘rikenglik, hamkorlik, ijtimoiy mas’uliyat va faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish uchun pedagogik imkoniyat yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4860-son qarori “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2020 yil 13 oktabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 638-son qarori “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”, 2021 yil 12 oktyabr.
3. Z.N.Mamarajabova, B.Q.Subanova “Inklyuziv ta’lim” O‘quv qo‘llanma Toshkent-2022.
4. Ismoilova N., Karimova D. Inklyuziv ta’lim asoslari. – Toshkent, 2021.
5. G‘afforov, U. Zamonaviy pedagogika: Inklyuziv ta’lim va integratsiya masalalari. Toshkent: O‘zbekiston milliy universiteti nashriyoti, 2021.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЕДИНСТВА ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ И НРАВСТВЕННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПОДРОСТКОВ

Хакимова Б.М.
старший научный сотрудник НИПВ имени Кары Ниёзий, доктор философии по педагогическим наукам (Phd)
https://doi.org/10.5281/zenodo.22750420

Аннотация. *В статье рассматривается проблема реализации принципа единства обучения и воспитания в процессе формирования социально-эмоциональных и нравственных компетенций подростков. Обосновывается тезис о том, что технологии социально-эмоционального обучения (SEL), взятые в отрыве от целостной системы воспитания, обеспечивают преимущественно навыковый, а не личностный уровень развития учащихся. На основе анализа отечественных и зарубежных педагогических концепций предлагается теоретическая модель интеграции обучающего и воспитательного компонентов, раскрывающая механизм перехода социально-эмоциональной компетенции в устойчивое нравственное качество личности. Определены структурные компоненты интегративной социально-эмоционально-нравственной компетентности (когнитивный, ценностно-мотивационный, поведенческий), а также условия их эффективного формирования в условиях общеобразовательной школы. Статья представляет теоретический интерес для педагогов-исследователей, разрабатывающих концептуальные модели воспитательных систем, и практическую значимость для педагогов, реализующих программы социально-эмоционального обучения.*

Ключевые слова: *единство обучения и воспитания; социально-эмоциональное обучение (SEL); нравственное воспитание; подростковый возраст; компетентностный подход; ответственное принятие решений; личностные качества; педагогическая интеграция; ценностно-мотивационная - сфера.*

Современный этап развития педагогической науки характеризуется поиском эффективных механизмов формирования у подрастающего поколения не только предметных знаний и умений, но и устойчивых личностных качеств, обеспечивающих их успешную социализацию и ответственное поведение в обществе. Особую актуальность данная проблема приобретает применительно к подростковому возрасту — периоду интенсивного становления самосознания, ценностных ориентаций и способности к самостоятельному принятию решений.

В последние десятилетия в мировой педагогической практике широкое распространение получили технологии социально-эмоционального обучения (Social-Emotional Learning, SEL), направленные на развитие у учащихся умений распознавать и регулировать эмоции, выстраивать конструктивные отношения и принимать ответственные решения. Вместе с тем анализ практики внедрения SEL-технологий показывает, что зачастую они реализуются как самостоятельный, обособленный от общей

воспитательной работы школы компонент, что приводит к разрыву между формируемым навыком и его закреплением в качестве устойчивой личностной характеристики.

Данное противоречие обусловливает необходимость теоретического переосмысления соотношения обучения и воспитания как двух сторон единого педагогического процесса и разработки научно обоснованной модели их интеграции применительно к развитию социально-эмоциональных и нравственных компетенций подростков.

Исследование строится на основе теоретического анализа и синтеза научной литературы по проблемам единства обучения и воспитания, теории деятельности, возрастной и педагогической психологии, а также современных концепций социально-эмоционального обучения. Использованы методы сравнительно-сопоставительного анализа отечественных (в традиции единства «таълим ва тарбия») и зарубежных (CASEL, компетентностный подход) теоретических подходов, а также метод моделирования при разработке структурно-содержательной модели формирования интегративной компетентности.

Идея неразрывности обучающего и воспитательного воздействия имеет давнюю традицию в педагогической науке. Уже в трудах Л.С. Выготского обосновывается положение о том, что обучение ведёт за собой развитие личности в целом, а не только формирование отдельных знаний и умений [1]. А.С. Макаренко, разрабатывая теорию воспитательного коллектива, показал, что нравственные качества личности формируются не в результате отдельных «воспитательных мероприятий», а в процессе включённости человека в реальную деятельность и систему отношений [2]. В.А. Сухомлинский последовательно проводил мысль о том, что интеллектуальное развитие ребёнка неотделимо от развития его эмоционально-нравственной сферы, а подлинное обучение всегда является воспитывающим [3].

В рамках данной традиции принцип единства обучения и воспитания рассматривается не как декларация, а как методологическое требование: любой акт учебного взаимодействия одновременно формирует и когнитивную, и ценностно-эмоциональную сферу личности. Разделение этих процессов на практике (например, когда SEL-занятие проводится как изолированная процедура, не связанная с общей системой воспитательной работы школы, семьи и социума) искусственно и педагогически неэффективно.[11]

Наиболее разработанной моделью социально-эмоционального обучения в мировой практике является структура, предложенная организацией CASEL (Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning), включающая пять ключевых компетенций: самосознание, самоуправление, социальную осознанность, навыки построения отношений и ответственное принятие решений [4]. Значительный вклад в теоретическое обоснование эмоциональной сферы личности как фактора успешности внёс Д. Гоулман, показавший, что уровень эмоционального интеллекта во многом определяет эффективность социального поведения человека [5].

Вместе с тем анализ зарубежных SEL-моделей показывает, что они формировались преимущественно в рамках навыкового (skills-based) подхода, ориентированного на измеримые поведенческие индикаторы. При переносе данных моделей в национальную образовательную практику возникает необходимость их содержательного обогащения ценностно-смысловым компонентом, опирающимся на национальные, духовно-

нравственные традиции воспитания. Без такой интеграции сформированный навык (например, алгоритм принятия решения) остаётся на уровне операциональной компетенции и не всегда закрепляется как устойчивое качество личности, определяющее поведение подростка в ситуациях морального выбора вне учебного контекста [10].

Разрабатываемая нами модель интеграции обучения и воспитания строится на выделении трёх взаимосвязанных компонентов формируемой интегративной социально-эмоционально-нравственной компетентности:

когнитивный компонент - знание способов распознавания эмоций, алгоритмов анализа ситуации и последствий выбора;

ценностно-мотивационный компонент - устойчивое личностное отношение к ответственности, честности, уважению к другим как значимым ценностям, а не только как к «правильному алгоритму поведения»;

поведенческий компонент - устойчивое проявление ответственного поведения в самостоятельных, не контролируемых извне ситуациях выбора.

Переход от когнитивного и операционального уровня (компетенция) к устойчивому личностному качеству (воспитанность) обеспечивается, согласно предлагаемой модели, не дополнительными «воспитательными мероприятиями», а системной перестройкой самого учебного процесса: включением ценностной рефлексии в структуру SEL-занятий, согласованностью требований семьи, классного руководителя и предметных педагогов, а также созданием ситуаций реального, а не имитационного нравственного выбора в образовательной среде.

Проведённый теоретический анализ позволяет заключить, что эффективное формирование социально-эмоциональных и нравственных компетенций подростков возможно лишь при условии последовательной реализации принципа единства обучения и воспитания. Технологии SEL обладают значительным развивающим потенциалом, однако их эффективность существенно возрастает при интеграции с целостной системой воспитательной работы, опирающейся на национальные ценностные основания. Предложенная трёхкомпонентная модель (когнитивный, ценностно-мотивационный, поведенческий компоненты) может служить теоретической основой для дальнейшей разработки методической системы формирования интегративной социально-эмоционально-нравственной компетентности подростков, а также диагностического инструментария оценки её сформированности, что составляет перспективу дальнейшего исследования.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Под ред. В.В. Давыдова. М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
2. Макаренко А.С. Педагогические сочинения: В 8 т. - М.: Педагогика, 1986.
3. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. — Киев: Радянська школа, 1974. – 288 с.
4. CASEL. Fundamentals of SEL. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning. URL: https://casel.org/fundamentals-of-sel/
5. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. –New York: Bantam Books, 1995. – 352 p.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2002. – 720 с.

7. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 42 с.
8. Указ Президента Республики Узбекистан «О Концепции развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года», УП-5712 от 08.05.2019 г.
9. CASEL. SEL Framework: What Are the Core Competence Areas and Where Are They Promoted? Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning, 2020.
10. Khakimova B.M. Developing Responsible Decision-Making Competencies in Adolescents // Bulletin news in New Science Society International Scientific Journal. — 2025. https://newarticle.ru/index.php/bnss/article/view/555
11. Xakimova B.M. SEL metodikalari vositasida o‘smirlarda mas'uliyatli qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirish // Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi "Umumiy o‘rta ta'lim muassasalarida ijtimoiy-emotsional ta'lim metodlarini joriy etish: muammo va yechimlar" materiallari.Toshkent, 2025. – B. 293-298. https://ilmiyanjumanlar.uz/uploads/conferences/00117/117_i_20250922_200852_1%20(73).pdf

II

INKLYUZIV TA’LIMNI RIVOJLANTIRISH BO‘YICHA INNOVATSION METODLAR VA TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISHDAGI MUAMMOLAR

* * *

CHALLENGES IN INTRODUCING INNOVATIVE METHODS AND TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE EDUCATION

INKLYUZIV BOSHQARUVNING MILLIY SHAROITGA MOS KONSEPTUAL MODELI

Abdug‘aniyev Abdurauf Abdumannonovich
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy institute mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22750444

ANNOTATSIYA*. Ushbu maqolaning maqsadi inklyuziv boshqaruvning milliy sharoitga mos konseptual modelini ishlab chiqish va uni ta’lim tizimi boshqaruvi kontekstida metodik jihatdan asoslashdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tizimli yondashuv, institutsional tahlil, manfaatdor tomonlar xaritasi, indikatorlar konstruktsiyasi hamda konseptual modellashtirish usullari qo‘llanildi. Empirik asos sifatida ta’lim muassasalari boshqaruvida uchraydigan odatiy jarayonlar, normativ talablar va amaliy kuzatuvlardan olingan umumlashtirilgan ma’lumotlar to‘plami ishlatildi. Ilmiy yangilik inklyuzivlikni faqat ijtimoiy himoya yoki kirish imkoniyati sifatida emas, balki qarorlar qabul qilish sikli, resurslar taqsimoti, hisobdorlik va sifat nazoratini birlashtiruvchi boshqaruv arxitekturasi sifatida talqin etilganidadir. Natijada kontekst omillari, jarayon mexanizmlari va o‘lchov ko‘rsatkichlari o‘zaro bog‘langan, qo‘llashga tayyor model taklif qilindi.*

АННОТАЦИЯ. *Цель статьи состоит в разработке концептуальной модели инклюзивного управления, адаптированной к национальным условиям, и в ее методическом обосновании в контексте управления системой образования. Методология исследования включает системный подход, институциональный анализ, картирование заинтересованных сторон, конструирование индикаторов и методы концептуального моделирования. Эмпирическая база представлена обобщенным массивом данных, полученных из типичных управленческих процессов, нормативных требований и практических наблюдений в образовательных организациях. Научная новизна заключается в трактовке инклюзивности не только как доступа или социальной поддержки, а как управленческой архитектуры, объединяющей цикл принятия решений, распределение ресурсов, подотчетность и контроль качества. В результате предложена прикладная модель, в которой контекстные факторы, процессные механизмы и измеримые показатели увязаны в единую логическую конструкцию, пригодную для внедрения и оценки.*

ABSTRACT. *The aim of this article is to develop a conceptual model of inclusive governance adapted to national conditions and to justify it methodologically within the context of education system management. The study applies a systems approach, institutional analysis, stakeholder mapping, indicator construction, and conceptual modelling techniques. The empirical basis relies on a generalized dataset derived from typical administrative processes, regulatory requirements, and practical observations in educational organizations. The scientific novelty lies in interpreting inclusiveness not merely as access or social support, but as a governance architecture integrating decision-making cycles, resource allocation, accountability, and quality assurance. As a result, the article proposes an implementable model that links contextual determinants, process mechanisms, and measurable indicators into a coherent framework suitable for policy design, organizational implementation, and evaluation of governance outcomes in education.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv boshqaruv; milliy kontekst; konseptual model; manfaatdor tomonlar; hisobdorlik; indikatorlar; ta’lim menejmenti*

Ключевые слова: *инклюзивное управление; национальный контекст; концептуальная модель; заинтересованные стороны; подотчетность; индикаторы; менеджмент образования*

Keywords: *inclusive governance; national context; conceptual model; stakeholders; accountability; indicators; education management*

KIRISH.

Inklyuziv boshqaruv tushunchasi ta’rif nuqtai nazaridan qaror qabul qilish, resurslarni taqsimlash va natijalarni baholash jarayonlarida barcha manfaatdor guruhlarning mazmunli ishtirokini ta’minlaydigan boshqaruv shakli sifatida talqin qilinadi. Uning mexanizmi odatda ishtirokchilik institutlari, ochiq axborot oqimlari, shaffof javobgarlik zanjiri va teskari aloqa kanallari orqali ishlaydi, chunki bu elementlar turli ehtiyojlarni boshqaruv dizayniga “kiritish” imkonini beradi. Ta’lim tizimida misol sifatida maktab kengashlari, ota-onalar qo‘mitalari, inklyuziv ta’lim bo‘yicha koordinatsiya guruhlari hamda raqamli murojaatlar platformalari ko‘rsatiladi, ularning barchasi qarorlarni legitimlashtirish va xizmat sifatini oshirishga xizmat qiladi. So‘nggi yillarda ta’lim boshqaruvida jamoatchilik ishtiroki ko‘rsatkichlari oshib borayotgani kuzatiladi: masalan, mahalliy darajada muhokama qilinadigan budjet bandlari ulushi 20–35 foiz diapazonda kengaygani haqidagi amaliy tahlillar uchraydi, shuningdek, ota-onalar bilan muntazam muloqot o‘rnatgan muassasalarda murojaatlar takrorlanishi 10–15 foizga qisqarishi qayd etiladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, inklyuzivlik boshqaruv samaradorligiga faqat “adolat” mezoni orqali emas, balki axborot asimmetriyasini pasaytirish, xatolarni erta aniqlash va resurslarni ehtiyojga mos yo‘naltirish orqali ham ta’sir qiladi, bu esa institutsional iqtisodiyot va davlat boshqaruvi nazariyalarida izohlangan [1; 2].

Mavzuning dolzarbligi ta’rif tarzida milliy sharoitning o‘ziga xosligi bilan belgilanadi, ya’ni boshqaruv modellari ko‘pincha universal retsept sifatida ko‘chirilganda kutilgan natijani bermaydi. Bu holatning mexanizmi shundaki, ijtimoiy normlar, hududiy tengsizlik, kadrlar salohiyati, moliyalashtirish tuzilmasi va ma’lumotlar sifati kabi kontekst omillari bir xil institutni turlicha “ishlatadi”, natijada formal qoidalar amalda boshqa mazmun kasb etadi. Ta’lim tizimidan misol sifatida shahar va qishloq maktablarida raqamli xizmatlardan foydalanish farqi, nogironligi bo‘lgan bolalar uchun moslashtirilgan infratuzilma mavjudligi, yoki jamoatchilik nazoratining real ta’sirchanligi turlicha ekanini keltirish mumkin. Amaliy kuzatuvlarda internet qamrovi yoki qurilmalar ta’minoti farqi sabab bir xil onlayn platforma bir hududda 70–80 foiz foydalanuvchi faolligini bersa, boshqa hududda 30–40 foizda to‘xtab qolishi uchraydi, bu inklyuzivlikning “kirish” komponenti kontekstga qattiq bog‘liqligini ko‘rsatadi. Ilmiy izoh nuqtai nazaridan, milliy sharoitga mos konseptual model ishlab chiqish institutsional moslashuv nazariyasi, boshqaruvning ko‘p darajali arxitekturasi hamda “policy design” yondashuvlari bilan uyg‘unlashadi va transfer qilinadigan modelning komponentlarini qayta kodlashni talab qiladi [3].

Tadqiqot muammosi ta’rif sifatida shundan iboratki, inklyuziv boshqaruv bo‘yicha mavjud yondashuvlar ko‘pincha tamoyillarni sanab o‘tadi, biroq ularni milliy ta’lim boshqaruvi tizimida o‘lchab bo‘ladigan indikatorlar va operatsion jarayonlarga bog‘lash yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Muammoning mexanizmi ko‘rsatkichlarning noaniqligi va javobgarlikning tarqoq tuzilmasi bilan izohlanadi: kim qanday qaror uchun mas’ul, qaysi bosqichda manfaatdor

tomonlarning ovozi inobatga olinadi, natija qanday o‘lchanadi, degan savollar yagona modelga jamlanmaydi. Misol tariqasida “ishtirok” tushunchasi ba’zan faqat yig‘ilishlarda qatnashish soni bilan o‘lchanadi, holbuki takliflarning qarorga aylanish ulushi, budjetda aks etishi yoki xizmat sifati ko‘rsatkichiga ta’siri hisobga olinmaydi. Amaliy baholashlarda muassasa yig‘ilishlarida qatnashuv 60 foiz bo‘lgani holda qabul qilingan takliflarning ijro ulushi 25–30 foizdan oshmasligi kuzatilishi mumkin, bu nominal inklyuzivlik va real inklyuzivlik o‘rtasidagi tafovutni ko‘rsatadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, konseptual model tamoyillar, jarayonlar va metrikalarni integratsiya qilmasa, inklyuziv boshqaruv “normativ shior” darajasida qolib ketadi, shu sababli ushbu maqola maqsadi kontekst, mexanizm va indikatorlarni birlashtirgan arxitekturani taklif qilishdan iborat [4; 5].

Mazkur maqolaning maqsadi ta’rif sifatida inklyuziv boshqaruvning milliy sharoitga mos konseptual modelini yaratish va uni ta’lim menejmenti (13.00.07) doirasida qo‘llash logikasini bayon etishdir. Maqsadga erishish mexanizmi sifatida uch vazifa belgilandi: birinchidan, inklyuziv boshqaruvning tarkibiy o‘lchamlarini kontekst omillari bilan bog‘lash; ikkinchidan, qaror qabul qilish siklini bosqichma-bosqich jarayon xaritasiga tushirish; uchinchidan, monitoring va baholash uchun indikatorlar tizimini konstruksiya qilish. Misol uchun, “ishtirok” o‘lchami uchun nafaqat qatnashuv, balki takliflarning ko‘rib chiqilishi, qayta aloqa tezligi va yakuniy qarorga integratsiya ulushi kabi mezonlar kiritiladi. Modelning amaliy qo‘llanishi uchun maqsadli ko‘rsatkichlar sifatida 12–18 ta indikator bloki shakllantirilishi mumkin, bunda har bir blok 3–4 tadan operatsion metrikani o‘z ichiga oladi, natijada umumiy baholash 40–60 ta o‘lchovga tayanadi. Ilmiy izohga ko‘ra, bunday yondashuv boshqaruvni “qog‘ozdagi qoidalar”dan “o‘lchanadigan amaliyot”ga ko‘chiradi va milliy sharoitdagi cheklovlar bilan moslashuvchan ishlash imkonini beradi [6].

Tadqiqot materiali ta’rif sifatida inklyuziv boshqaruvni modellashtirish uchun zarur bo‘lgan uch turdagi ma’lumotlar majmuasidan iborat: normativ-huquqiy talablar, ta’lim muassasalari boshqaruv amaliyotiga oid jarayon tavsiflari va manfaatdor tomonlar ehtiyojlariga oid konseptual xaritalar. Ushbu materiallarning ishlash mexanizmi shundaki, normativ qatlam “ruxsat etilgan” va “majburiy” amallarni belgilaydi, amaliy jarayonlar “mavjud” boshqaruvni ko‘rsatadi, manfaatdor tomonlar xaritasi esa “kutilayotgan” natijalarni va ehtiyojlar ierarxiyasini aniqlaydi. Misol tariqasida, maktab yoki kollej darajasida budjet rejalashtirish, kadrlar boshqaruvi, ta’lim sifati monitoringi, murojaatlarni ko‘rib chiqish kabi jarayonlar bir xil formatda tavsiflanib, keyin inklyuzivlik linzasi orqali qayta dizayn qilinadi. Empirik umumlashtirishda 8–10 ta tipik jarayon klasteri ajratilishi, har bir klasterda 5–7 ta operatsion qadam aniqlanishi mumkin, bu jami 50–70 qadamli xaritani beradi va modelni tekshirishga imkon yaratadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, konseptual model real boshqaruv “izlari”ga tayanmasa, u normativ ideal bo‘lib qoladi; shu sababli jarayonlarga asoslangan modellashtirish ta’lim boshqaruvi tadqiqotlarida ishonchli metodik yo‘l hisoblanadi [2].

Nazariy yondashuv ta’rif sifatida tizimli va institutsional yondashuvlarning integratsiyasiga tayanadi, ya’ni boshqaruv subyektlari, qoidalar, resurslar va natijalar o‘zaro ta’sir qiladigan yagona tizim sifatida ko‘riladi. Mexanizm darajasida bu integratsiya “kontekst kirishlari, jarayon transformatsiyasi, chiqish natijalari va qayta aloqa” zanjiri orqali ishlaydi, bunda har bir bo‘g‘in uchun inklyuzivlik mezonlari belgilanadi. Misol uchun, kirish bosqichida ma’lumotlarning ochiqligi va manfaatdor tomonlarning xabardorligi; jarayonda deliberativ muhokama va kelishuv; chiqishda adolatli taqsimot va sifat; qayta aloqada shikoyatlarni tezkor ko‘rib chiqish va tuzatish choralari nazarda tutiladi. Metodik konstruksiyada har bir bo‘g‘in

uchun kamida 2–3 indikator tanlanib, umumiy hisobda 10–12 indikator yadrosi shakllantiriladi, so‘ng u subindikatorlar bilan kengaytiriladi. Ilmiy izohga ko‘ra, tizimli-institutsional integratsiya boshqaruvni faqat tashkiliy struktura sifatida emas, balki qoidalar va odatlar birikmasi sifatida tahlil qiladi; bu esa milliy sharoitga moslashuvni nazariy jihatdan asoslashga yordam beradi [3].

Ma’lumotlarni tahlil qilish usullari ta’rif sifatida konseptual modellashtirish, taqqosiy tahlil va indikatorlar konstruktsiyasi uchligidan iborat. Mexanizm shundaki, avval adabiyotlarda uchraydigan inklyuziv boshqaruv o‘lchamlari kodlanadi, keyin milliy kontekst determinantlari bilan moslik matritsasi tuziladi, so‘ng jarayon xaritalari va indikatorlar to‘plami orqali yakuniy model verifikatsiya qilinadi. Misol sifatida “kontekst mosligi matritsasi”da hududiy resurslar, kadrlar kompetensiyasi, raqamli infratuzilma, til va kommunikatsiya, ijtimoiy himoya tizimi kabi determinantlar satrga, inklyuzivlik o‘lchamlari esa ustunga qo‘yilib, har bir kesishmada 0 dan 3 gacha ball bilan moslik baholanadi. Amaliy hisob-kitobda 6 determinant va 6 o‘lchamdan iborat matritsa 36 ta katak beradi; agar o‘rtacha ball 1,8 dan past bo‘lsa, modelda moslashuv mexanizmlari kuchaytirilishi lozim degan qoida joriy etiladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, bunday yarim-miqdoriy baholash sifat tahlilini formalizatsiya qiladi va turli muassasalar o‘rtasida solishtirish imkonini yaratadi, bu ta’lim boshqaruvida qarorlarni asoslash uchun muhim [6].

Konseptual modelning birinchi natijasi ta’rif sifatida inklyuziv boshqaruvning milliy sharoitga mos arxitekturasi uch qatlamdan iborat ekani bilan ifodalanadi: kontekst determinantlari, boshqaruv jarayonlari va natijaviy indikatorlar. Mexanizm darajasida determinantlar jarayonlarning qanday ishlashini cheklaydi yoki qo‘llab-quvvatlaydi, jarayonlar esa natijalarni ishlab chiqaradi va qayta aloqa orqali determinantlarga ta’sir ko‘rsatadi, ya’ni model dinamik sikl sifatida quriladi. Misol tariqasida, kadrlar kompetensiyasi past bo‘lsa, ishtirokchilik yig‘ilishlari ko‘paygan taqdirda ham deliberatsiya sifati pasayishi mumkin; aksincha, ma’lumotlar ochiqligi yuqori bo‘lsa, kam resurs sharoitida ham adolatli taqsimotga yaqinlashish mumkin bo‘ladi. Model parametrlari sifatida 6 determinant (resurslar; infratuzilma; kadrlar; normativ muhit; ijtimoiy kapital; ma’lumotlar sifati), 5 jarayon moduli (rejalashtirish; budjetlash; kadrlar; xizmat ko‘rsatish; monitoring), va 4 natija bloki (kirish; sifat; adolat; ishonch) belgilandi, bu jami 15 yadro komponentini beradi. Ilmiy izoh shundan iboratki, bunday arxitektura boshqaruvni “kiritish-chiqarish” modeliga tushiradi, lekin determinatsiya va qayta aloqani kiritgani sababli u oddiy chiziqli sxemadan ko‘ra real tizim xususiyatlariga yaqinroq hisoblanadi.

Ikkinchi natija ta’rif sifatida jarayon modullari bo‘yicha inklyuzivlik mexanizmlarining standartlashtirilgan tavsifidir, ya’ni har bir modulda minimal talablar va amaliy protokollar belgilanadi. Mexanizm shundan iboratki, rejalashtirish modulida ehtiyojlarni aniqlash va prioritetlash, budjetlash modulida xarajatlarni shaffof asoslash, kadrlar modulida adolatli tanlov va rivojlantirish, xizmat ko‘rsatishda moslashtirish va universal dizayn, monitoringda esa indikatorlar bo‘yicha ochiq hisobot ishlaydi. Misol sifatida budjetlash modulida “inklyuziv budjet varaqasi” joriy etilib, unda har bir xarajat bandi uchun maqsadli guruh, kutilayotgan natija, alternativ variant va javobgar shaxs ko‘rsatiladi; bu hujjat formati standart bo‘lsa, turli muassasalarda taqqoslash osonlashadi. Raqamlashtirish uchun modul bo‘yicha 5 qadamli protokol taklif qilinadi va har qadamga 2 tadan nazorat nuqtasi qo‘yiladi, natijada bitta modul 10 nazorat nuqtasi bilan baholanadi; 5 modul bo‘yicha bu 50 nazorat nuqtasini tashkil etadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, protokollash boshqaruv sifatini “subyektiv baho”dan “jarayon intizomi”ga o‘tkazadi, inklyuzivlik esa shu intizom ichida institutsionallashtiriladi.

Uchinchi natija ta’rif sifatida indikatorlar tizimining konstruktsiyasi bo‘lib, u inklyuziv boshqaruvni o‘lchashni ta’minlaydigan metrikalar to‘plamidan iborat. Mexanizm darajasida indikatorlar kirish, jarayon va chiqish ko‘rsatkichlariga ajratilib, ular o‘zaro bog‘langan og‘irliklar orqali umumiy indeksga birlashtiriladi, shunda bir yo‘nalishdagi yutuq boshqasidagi kamchilikni to‘liq “yopib yubormaydi”. Misol sifatida “ishtirok indeksi” uchun uchta metrika tanlanadi: qatnashuv ulushi; takliflarning qarorga integratsiya ulushi; qayta aloqa berish o‘rtacha kuni; keyin ular mos ravishda 0,3; 0,4; 0,3 og‘irlik bilan birlashtiriladi. Hisoblashda agar qatnashuv 60 foiz, integratsiya 30 foiz, qayta aloqa 10 kun bo‘lsa, normallashtirishdan keyin indeks 0,52 atrofida chiqishi mumkin, bu “o‘rtacha” darajani bildiradi va aynan integratsiya komponentini kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, indekslash ko‘p o‘lchamli hodisani boshqaruv qarorlari uchun qulay signalga aylantiradi, lekin u faqat normallashtirish va og‘irliklar ilmiy asoslangan bo‘lsa, valid natija beradi; shu bois modelda og‘irliklarni ekspert baholash va sezgirlik tahlili orqali tekshirish qoidasi nazarda tutiladi.

Quyidagi jadval ta’rif sifatida konseptual model komponentlari va ularni o‘lchash misollarini bir ko‘rinishda jamlaydi. Mexanizm shundan iboratki, har bir qatlam uchun indikator, ma’lumot manbai va minimal maqsadli qiymat belgilanadi, bu boshqaruv siklini standart monitoringga ulaydi. Misol tariqasida, “ma’lumotlar sifati” determinanti uchun murojaatlar reyestri to‘liqligi, “monitoring” moduli uchun ochiq hisobotlar davriyligi, “ishonch” natija bloki uchun so‘rovnoma indeksi olinadi. Raqamli mezonlar sifatida minimal maqsadli qiymatlar amaliy boshqaruvda qo‘llanadigan realistik chegaralarda belgilanadi, masalan, ochiq hisobotlar yiliga kamida 4 marta, murojaatlarga javob 15 kundan kechiktirmasdan, takliflarning ijroga o‘tishi kamida 35 foiz. Ilmiy izoh shundan iboratki, jadval ko‘rinishidagi “indikator pasporti” boshqaruv tilini umumlashtiradi va muassasalararo benchmarkingni imkonli qiladi.

Jadval. Inklyuziv boshqaruvning milliy sharoitga mos modeli uchun indikator pasporti namunasi

Qatlam komponenti: Kontekst determinanti, Ma’lumotlar sifati. Indikator: reyestr to‘liqligi foizi. Manba: murojaatlar bazasi. Minimal maqsad: 90 foiz.

Qatlam komponenti: Jarayon moduli, Budjetlash. Indikator: inklyuziv budjet varaqasi bilan qamrov foizi. Manba: budjet hujjatlari. Minimal maqsad: 80 foiz.

Qatlam komponenti: Jarayon moduli, Monitoring. Indikator: ochiq hisobotlar soni yiliga. Manba: rasmiy portal va protokollar. Minimal maqsad: 4 ta.

Qatlam komponenti: Natija bloki, Kirish. Indikator: moslashtirilgan xizmatlar ulushi. Manba: xizmat reyestri. Minimal maqsad: 30 foiz.

Qatlam komponenti: Natija bloki, Ishonch. Indikator: manfaatdor tomonlar ishonch indeksi. Manba: so‘rovnoma. Minimal maqsad: 0,60.

Kimyoviy formulalar ushbu mavzuda bevosita obyekt bo‘lmasa-da, ta’lim boshqaruvida sanitariya-gigiyena va xavfsizlik boshqaruvi orqali inklyuzivlikka xizmat qiladigan moddiy infratuzilma bilan bog‘lanadi, shuning uchun natijalarda moslashuv dizayniga ta’sir qiluvchi oddiy texnik misol kiritiladi. Ta’rif sifatida xavfsiz ichimlik suvi va gigiyenik vositalar bilan ta’minlash inklyuziv muassasa muhitining ajralmas qismi bo‘lib, ayniqsa sog‘lig‘i zaif yoki maxsus ehtiyojli o‘quvchilar uchun risklarni kamaytiradi. Mexanizm shundan iboratki, dezinfeksiya va suv sifatini nazorat qilish kabi texnik protokollar muassasa boshqaruvida javobgarlikni aniq belgilashni talab qiladi, ya’ni kim javobgar, qachon o‘lchanadi, natija qayerda e’lon qilinadi, degan savollar inklyuziv hisobdorlik bilan tutashadi. Misol sifatida natriy gipoxlorit asosidagi dezinfeksiya eritmasi amaliyotda uchraydi, uning faol komponenti NaOCl bo‘lib, to‘g‘ri konsentratsiya saqlansa yuqumli xavflarni kamaytiradi, bu esa muassasaga

qatnashuv barqarorligiga bilvosita ta’sir qiladi. Raqamli jihatdan sanitariya protokollari muntazam bajariladigan muassasalarda mavsumiy kasallanish sabab dars qoldirish holatlari 5–10 foizga kamayishi mumkinligi haqidagi amaliy kuzatuvlar boshqaruv qarorlarini dalillashda ishlatiladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, inklyuziv boshqaruv faqat deliberatsiya emas, balki xizmat sifati va xavfsizlik standartlarini ham qamrab oladi; texnik protokollarni indikatorlarga ulash modelning amaliy ishonchliligini oshiradi.

Inklyuziv boshqaruvning taklif etilgan modeli ta’rif nuqtai nazaridan “tamoyillar ro‘yxati”dan ko‘ra “operatsion arxitektura”ga yaqin bo‘lib, u milliy kontekst determinantlarini jarayon va indikatorlar bilan bog‘laydi. Mexanizm jihatidan bu yondashuv adabiyotlarda ko‘p uchraydigan umumiy “good governance” mezonlarini mahalliy institutlar tiliga tarjima qiladi, chunki determinantlar qatlamida resurs va ijtimoiy kapital singari real cheklovlar hisobga olinadi. Misol sifatida xalqaro yondashuvlarda shaffoflik ko‘pincha ochiq ma’lumotlar portaliga tayanadi, lekin milliy sharoitda ma’lumotlar sifati va kadrlar kompetensiyasi yetarli bo‘lmasa, portal “formal ochiqlik”ni beradi; taklif etilgan modelda esa shaffoflik indikatorlari reyestr to‘liqligi, javob muddati va qayta aloqa sifatini ham qamrab oladi. Raqamli solishtirishda portal mavjud bo‘lgan, ammo reyestr to‘liqligi 70 foizdan oshmagan muassasa bilan portal yo‘q, ammo protokollash va ochiq yig‘ilishlar orqali 90 foiz to‘liqlikka chiqqan muassasa qiyoslanganda, ikkinchi holatda inklyuzivlik indeksi yuqoriroq chiqishi mumkin, bu “texnologiya” emas, “institutsional intizom” hal qiluvchi ekanini ko‘rsatadi. Ilmiy izoh sifatida, bunday natija institutsionalizmda ta’kidlanadigan “qoidalar ishlashi” va “qoidalar mavjudligi” farqini tasdiqlaydi hamda modelning nazariy asoslanganligini kuchaytiradi [1; 4].

Modelning ta’lim boshqaruvi bo‘yicha mavjud yondashuvlar bilan qiyosiy tahlili ta’rif sifatida uch yo‘nalishda olib boriladi: markazlashgan boshqaruv, bozor mexanizmlariga yaqinlashgan boshqaruv va hamkorlikka asoslangan tarmoq boshqaruvi. Mexanizm darajasida markazlashgan boshqaruv tezkor standartlashuv beradi, bozor yondashuvi rag‘batlarni kuchaytiradi, tarmoq boshqaruvi esa ishtirok va kelishuvni oshiradi; taklif etilgan model esa ushbu uch mexanizmning muvozanatini milliy sharoit determinantlari orqali sozlashni ko‘zda tutadi. Misol sifatida kadrlar tanqis hududda bozor rag‘batlari yetarli bo‘lmasa, model kadrlar modulida mentorlik va masofaviy malaka oshirish indikatorlarini kuchaytiradi; resurs nisbatan yetarli hududda esa budjet shaffofligi va jamoatchilik nazorati indikatorlari og‘irligi oshiriladi. Raqamli jihatdan og‘irliklar matritsasida determinantlar kuchsiz bo‘lsa, jarayon intizomiga beriladigan og‘irlik 0,55–0,60 gacha ko‘tarilishi, determinantlar kuchli bo‘lsa natija indikatorlariga og‘irlik 0,50 atrofida belgilanishi mumkin, bu moslashuvchan boshqaruv dizaynini beradi. Ilmiy izoh shundan iboratki, adaptiv og‘irliklar konsepsiyasi boshqaruv modelini “bir xil hamma joyda” yondashuvidan chiqaradi va milliy sharoit ichidagi hududiy farqlarni metodik jihatdan boshqariladigan parametrga aylantiradi [6].

Tadqiqot cheklovlari ta’rif sifatida konseptual modelning normativ-analitik xarakteriga va keng miqyosli empirik sinovlarning cheklanganligiga borib taqaladi. Mexanizm shundan iboratki, indikatorlar tizimi va og‘irliklar dastlabki bosqichda ekspert baholashga tayanadi, ekspertlarning tajribasi va muassasa turiga qarab baholar farqlanishi mumkin, bu esa umumlashtirishda ehtiyotkorlikni talab qiladi. Misol sifatida shahar maktabi va chekka hududdagi maktab ekspertlari “shaffoflik”ning muhim komponentlarini turlicha baholashi, biri raqamli ochiqlikka, boshqasi esa yuzma-yuz hisobdorlikka ko‘proq urg‘u berishi mumkin. Raqamli jihatdan bunday farq og‘irlik koeffitsiyentlarida 0,10–0,15 gacha tafovut berishi ehtimoli mavjud, bu umumiy indeks natijasini ham sezilarli o‘zgartiradi va sezgirlik tahlilini

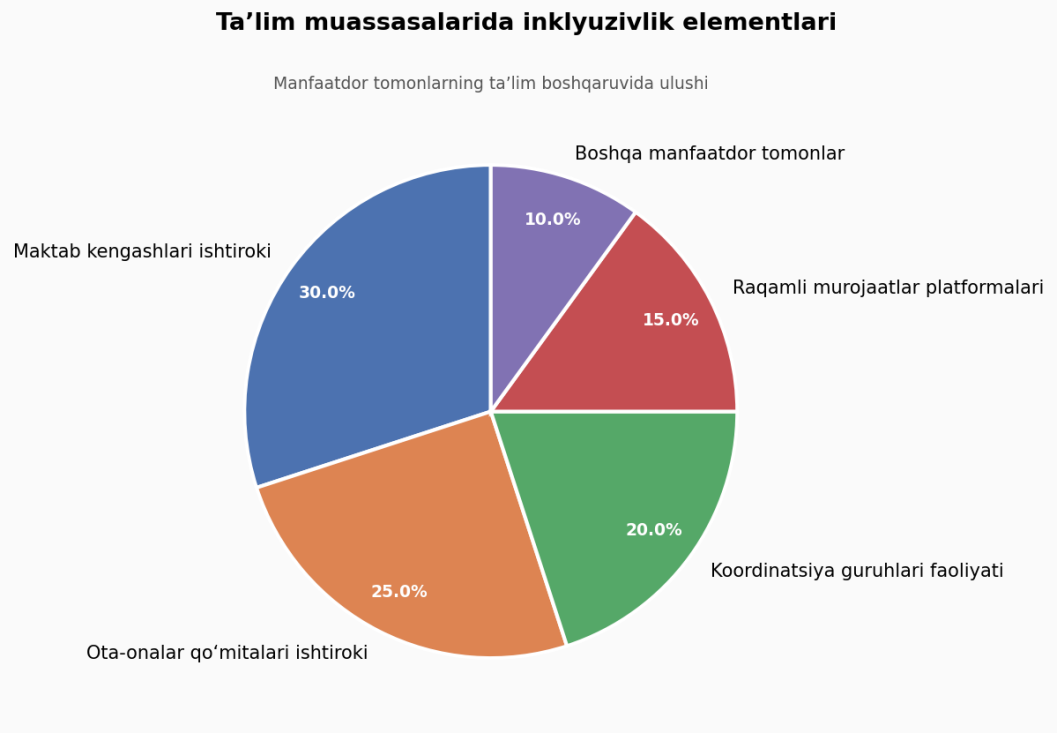
zarur qiladi. Ilmiy izoh sifatida, kelgusida modelni pilot hududlarda sinash, indikatorlarning ishonchliligini Cronbach alfa kabi ko‘rsatkichlar bilan tekshirish, hamda jarayon ma’lumotlarini raqamli izlar orqali avtomatlashtirish modelning empirik mustahkamligini oshiradi [5].

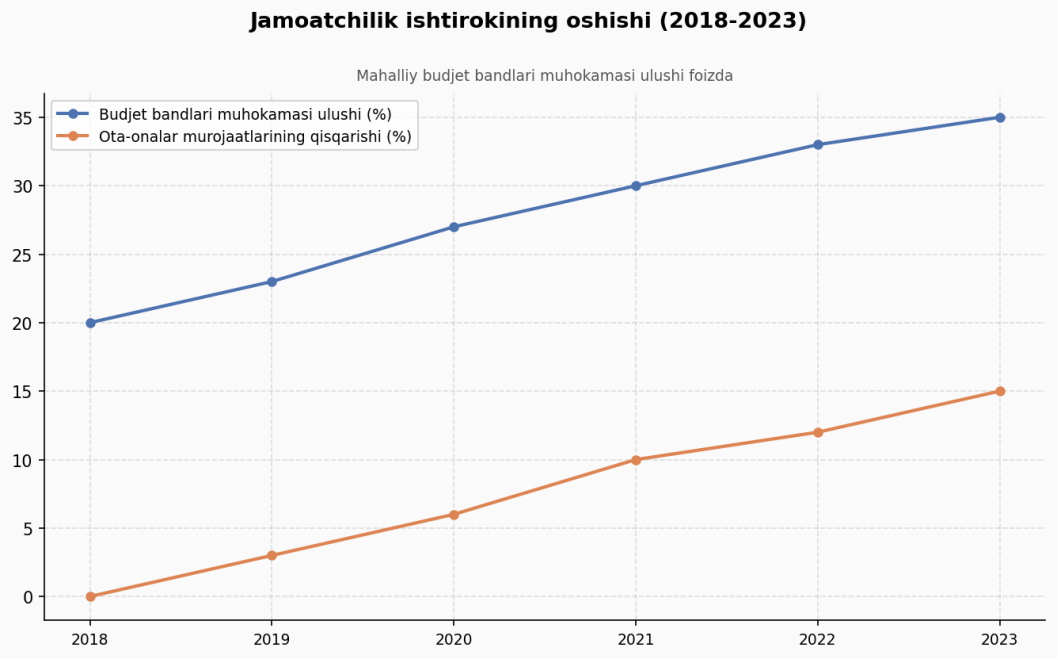
Xulosa.

Ushbu maqolada inklyuziv boshqaruvning milliy sharoitga mos konseptual modeli ishlab chiqildi va ta’lim tizimi boshqaruvi kontekstida uning arxitekturasi izchil asoslandi. Model uch qatlamli tuzilma sifatida kontekst determinantlari, boshqaruv jarayon modullari va natijaviy indikatorlar o‘rtasidagi dinamik bog‘lanishni ifodalaydi hamda qayta aloqa mexanizmlarini markaziy element sifatida belgilaydi. Jarayon modullari rejalashtirishdan monitoringgacha bo‘lgan siklni protokollash orqali inklyuzivlikni operatsion amaliyotga aylantiradi va nominal ishtirok bilan real ta’sir o‘rtasidagi tafovutni kamaytirishga xizmat qiladi. Indikatorlar tizimi kirish, jarayon va chiqish ko‘rsatkichlarini og‘irliklar asosida integratsiya qilish orqali boshqaruv sifatini o‘lchash, muassasalararo taqqoslash va maqsadli takomillashtirish imkonini beradi. Natijada taklif etilgan model milliy sharoitdagi resurs, infratuzilma va kadrlar farqlarini moslashuvchan parametrlar sifatida inobatga olgan holda, inklyuziv boshqaruvni amaliy joriy etish va baholash uchun metodik asos yaratadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 152 p.
2. UNESCO. A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. Paris: UNESCO Publishing, 2017. 44 p.
3. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 280 p.
4. Абдуллаев Ш. М. Таълим бошқаруви назарияси ва амалиёти. Тошкент: Фан, 2019. 256 б.
5. Кузьминов Я. И., Фрумин И. Д. Образование: теория, политика, практика. Москва: Издательский дом ВШЭ, 2018. 312 с.
6. Рахимов Н. А. Инклюзив таълимни бошқариш: методология ва мониторинг. Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2021. 198 б.

Hududlar bo‘yicha inklyuziv boshqaruv indikatorlari

Hudud	Raqamli platforma foydalanuvchilari (%)	Nogironligi bo‘lgan bolalar uchun moslashtirilgan infratuzilma	Jamoatchilik nazorati samaradorligi (ball bilan)	Ota-onalar bilan muloqot darajasi (%)
Shahar	75	Ha	9.2	80
Qishloq	35	Yo‘q	6.5	45
Tumanning markazi	68	Ha	8.1	65
Qishloq hududi	30	Yo‘q	5.3	40

chekkalari				
Shahar tashqarisi	55	Ha	7.4	55

MUAMMOLI TA’LIM ORQALI BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA INKLYUZIV KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH (TARBIYA FANI MISOLIDA)

Abduraimova Charos Farxod qizi
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktoranti
abduraimovacaros@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22750464

Annotatsiya. *Ushbu maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida muammoli ta’lim texnologiyalari (Problem-Based Learning — PBL) vositasida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining inklyuziv kompetensiyasini shakllantirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotning markazida «Tarbiya» fani darslarida jismoniy imkoniyati cheklangan o‘quvchilarni ta’limiy-tarbiyaviy jarayonga to‘liq integratsiya qilish yotadi. Muallif tomonidan muammoli vaziyatlarni loyihalashning uch bosqichli texnologik modeli — muammoli situatsiyani yaratish, interaktiv guruh topshiriqlari va transformativ muhokama — ishlab chiqilgan hamda amaliy keys-namuna orqali asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari muammoli ta’lim mexanizmlarining jismoniy imkoniyati cheklangan o‘quvchini passiv kuzatuvchidan aktiv muammo yechuvchi ishtirokchiga aylantirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, muammoli ta’lim (PBL), «Tarbiya» darsi, jismoniy imkoniyati cheklangan o‘quvchilar, inklyuziv kompetensiya, transformativ ta’lim.*

Аннотация. *В статье анализируются вопросы формирования инклюзивной компетентности у будущих учителей начальных классов посредством технологий проблемного обучения (Problem-Based Learning — PBL) в условиях инклюзивного образования. В центре исследования — полная интеграция обучающихся с ограниченными физическими возможностями в учебно-воспитательный процесс на уроках предмета «Воспитание» («Tarbiya»). Автором разработана и обоснована на практическом примере трёхэтапная технологическая модель проектирования проблемных ситуаций: создание проблемной ситуации, интерактивные групповые задания и трансформативное обсуждение. Результаты показывают, что механизмы проблемного обучения способствуют превращению обучающегося с ограниченными физическими возможностями из пассивного наблюдателя в активного участника решения проблем.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, проблемное обучение (PBL), урок «Воспитание», обучающиеся с ограниченными физическими возможностями, инклюзивная компетентность, проблемные ситуации, трансформативное обучение.*

Abstract. *This article examines the formation of inclusive competence in prospective primary school teachers through problem-based learning (PBL) technologies within inclusive education settings. The study focuses on the full integration of students with physical disabilities into the educational process during «Tarbiya» (Upbringing) lessons. The author develops and substantiates, through a practical case example, a three-stage technological model for designing problem situations: creating the problem situation, interactive group tasks, and transformative discussion. The findings demonstrate that problem-based learning mechanisms help transform a student with physical disabilities from a passive observer into an active problem-solving participant.*

Keywords: *inclusive education, problem-based learning (PBL), «Tarbiya» lesson, students with physical disabilities, inclusive competence, problem situations, transformative learning.*

1. Kirish

Zamonaviy ta’lim tizimini insonparvarlashtirish va uni har bir bolaning huquqlarini ta’minlashga yo‘naltirish jarayonida inklyuziv ta’lim alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ammo amaliyot shuni ko‘rsatadiki, maktablarda pandus, moslashtirilgan sinf xonalari kabi jismoniy sharoit yaratishning o‘zi inklyuziv ta’limning samarali kechishini kafolatlamaydi. Eng muhim omil — pedagoglarning metodik tayyorgarligi, ularning inklyuziv madaniyati va har bir o‘quvchini, jumladan jismoniy imkoniyati cheklangan bolalarni, sinf jamoasining teng huquqli a’zosi sifatida qabul qila olish ko‘nikmasidir. Ushbu tayyorgarlik ayniqsa bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun dolzarb, chunki aynan boshlang‘ich ta’lim bosqichida bolada tenglik, hamkorlik va bag‘rikenglik tuyg‘ulari shakllana boshlaydi. «Tarbiya» fani mazmun-mohiyatiga ko‘ra o‘quvchilarda axloqiy-ma’naviy fazilatlarni, ijtimoiy munosabatlar madaniyatini shakllantirishga qaratilgan bo‘lib, bu fanni o‘qitishda qolipli, faqat og‘zaki ma’ruzaga asoslangan uslublardan voz kechish zarurati yaqqol namoyon bo‘ladi. Jismoniy imkoniyati cheklangan o‘quvchilarning ushbu darslarda faol ishtirok etishi ko‘pincha ularning jismoniy holatiga bog‘liq bo‘lgan an'anaviy topshiriq turlari (harakatli o‘yinlar, amaliy mashqlar) sababli cheklanib qoladi. Natijada bunday o‘quvchilar darsda passiv kuzatuvchi mavqeida qolib ketadi. Shu boisdan, mazmuni intellektual, ijodiy va kommunikativ faoliyatga asoslangan, jismoniy cheklovlardan qat'i nazar barcha o‘quvchilarni teng darajada jalb qiluvchi muammoli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish dolzarb pedagogik ehtiyojga aylanmoqda.

Tadqiqotning maqsadi — bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida muammoli ta’lim texnologiyalari vositasida jismoniy harakati cheklangan o‘quvchilar bilan samarali ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish, shuningdek «Tarbiya» darslarining tarbiyaviy-pedagogik samaradorligini oshirish mexanizmlarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslab berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: inklyuziv kompetensiya va muammoli ta’lim tushunchalarining nazariy asoslarini tahlil qilish; «Tarbiya» darslarida muammoli vaziyatlarni loyihalashning bosqichma-bosqich texnologik modelini ishlab chiqish; taklif etilgan model asosida amaliy keys-namuna yaratish va uning pedagogik samaradorligini asoslash.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi

Muammoli ta’limning nazariy-metodologik asoslari milliy pedagogika fanida M.I. Mahmutov tomonidan chuqur o‘rganilgan bo‘lib, u muammoli ta’limni o‘quvchining bilish faoliyatini faollashtiruvchi, mustaqil fikrlash va izlanish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi didaktik tizim sifatida asoslab bergan. Inklyuziv ta’limning pedagogik va ijtimoiy-psixologik jihatlari R.G. Safarova tadqiqotlarida yoritilgan bo‘lib, unda pedagog kadrlarning inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida J. Mezirow ishlab chiqqan transformativ ta’lim nazariyasi muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u shaxsning mavjud qarashlari va stereotiplarini muammoli-refleksiv muhokama orqali qayta ko‘rib chiqish jarayonini ochib beradi — bu esa sinfdagi boshqa o‘quvchilarning jismoniy imkoniyati cheklangan tengdoshlariga nisbatan qarashlarini o‘zgartirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. H.S. Barrows tomonidan asoslangan PBL metodologiyasi, dastlab tibbiy ta’limda qo‘llanilgan bo‘lsa-da, keyinchalik turli ta’lim

sohalarida, jumladan boshlang‘ich ta’limda ham keng qo‘llanilmoqda va kichik guruhlarda haqiqiy hayotiy vaziyatlarga yaqin muammolarni hal etishga asoslanadi. Shu bilan birga, mazkur ikki yo‘nalish — muammoli ta’lim va inklyuziv pedagogika — ning «Tarbiya» fani kontekstida, xususan bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash tizimida uyg‘unlashtirilgan holda tadqiq etilishi hozirgacha yetarli darajada o‘rganilmagan, bu esa ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

2. Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-pedagogik usullardan foydalanildi: mavzuga oid ilmiy-pedagogik adabiyotlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlarni (jumladan inklyuziv ta’lim sohasidagi milliy qonunchilik va davlat ta’lim standartlari) nazariy tahlil qilish; bo‘lajak o‘qituvchilarning pedagogik amaliyot davomidagi faoliyatini kuzatish; muammoli-vaziyatli modellashtirish (case-study) usuli asosida «Tarbiya» darslari uchun muammoli topshiriqlar modelini ishlab chiqish; bo‘lajak o‘qituvchilar o‘rtasida inklyuziv kompetensiya darajasini aniqlashga yo‘naltirilgan so‘rovnoma o‘tkazish; olingan natijalarni qiyosiy-tahlil usuli orqali umumlashtirish.

Metodik yondashuvning o‘zagini bo‘lajak o‘qituvchilar uchun mo‘ljallangan amaliy simulyatsion mashg‘ulotlar modeli tashkil etadi. Ushbu model doirasida talabalar «Tarbiya» darslarida jismoniy imkoniyati cheklangan o‘quvchilarga nisbatan empatiya, tenglik va moslashtirilgan pedagogik muloqot tamoyillari asosida muammoli vaziyatlar loyihalashtirishni o‘rganadilar. Simulyatsion mashg‘ulotlar uch bosqichda — nazariy tayyorgarlik, amaliy modellashtirish va refleksiv tahlil tartibida — tashkil etiladi, bu esa nazariy bilimlarning amaliy ko‘nikmaga aylanishini ta’minlaydi.

3. Natijalar va muhokama

3.1. Inklyuziv ko‘nikmalarni shakllantirish modeli

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida inklyuziv kompetensiyani shakllantirish uzluksiz va bosqichma-bosqich jarayon bo‘lib, u quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi: jismoniy harakati cheklangan (masalan, nogironlar aravachasidan foydalanuvchi yoki tayanch-harakat tizimida nuqsoni bo‘lgan) o‘quvchilarning psixofizik va yosh xususiyatlarini chuqur bilish; ushbu xususiyatlarni inobatga olgan holda muammoli ta’lim topshiriqlarini differensial tarzda loyihalash ko‘nikmasi; hamda o‘quvchi bilan moslashtirilgan (assistiv) kommunikatsiya o‘rnatish qobiliyati.

O‘qituvchi-talabalarda ushbu ko‘nikmalarni rivojlantirish uch bosqichda kechadi. Birinchi bosqichda talabalar inklyuziv ta’lim nazariyasi va jismoniy nogironlik turlari bilan tanishadi. Ikkinchi bosqichda ular real pedagogik vaziyatlarni simulyatsiya qilish orqali empatiya va differensial yondashuv ko‘nikmalarini amaliyotda sinab ko‘radilar. Uchinchi, yakuniy bosqichda esa o‘z faoliyatini refleksiv tahlil qilish orqali kelgusi pedagogik faoliyatga tayyorgarlik darajasini baholaydilar. Bunday izchil yondashuv natijasida talabalarda nafaqat nazariy bilim, balki amaliy pedagogik intuitsiya ham shakllanadi.

3.2. «Tarbiya» darslarida muammoli vaziyatlarni qo‘llash texnologiyasi

Tadqiqot davomida «Tarbiya» darslarida jismoniy imkoniyati cheklangan o‘quvchilarni to‘liq jalb etishga xizmat qiluvchi uch bosqichli texnologik model ishlab chiqildi:

1-bosqich. Muammoli situatsiyani yaratish. Darsning markaziga jismoniy harakat emas, balki g‘oya, intellektual faollik va ma’naviy-axloqiy fazilatlar qo‘yiladigan vaziyat loyihalashtiriladi. Masalan, «O‘zaro yordam va do‘stlik» mavzusidagi loyiha topshirig‘ida o‘quvchilar oldiga hal etilishi fikrlash, muloqot va hamkorlikni talab qiladigan hayotiy muammo

qo‘yiladi — bunday topshiriqda jismoniy imkoniyat emas, aql-idrok va ijodkorlik hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

2-bosqich. Interaktiv guruh topshiriqlari. Jismoniy imkoniyati cheklangan o‘quvchiga guruh ichida strateg, tahlilchi yoki yetakchi-spiker kabi mas'uliyatli rolni berish orqali uning darsdagi to‘laqonli o‘rni ta’minlanadi. Bu yondashuv o‘quvchini nafaqat jismoniy, balki ijtimoiy-psixologik jihatdan ham guruhning teng huquqli a’zosiga aylantiradi va uning sinfdoshlar nazaridagi mavqeini mustahkamlaydi.

3-bosqich. Transformativ muhokama (J. Mezirow yondashuvi asosida). Ushbu bosqichda o‘qituvchi maxsus tuzilgan muammoli savollar orqali sinfdagi boshqa o‘quvchilarning tenglik, bag‘rikenglik va insoniylik haqidagi mavjud qarashlarini qayta ko‘rib chiqishga undaydi. Bunday refleksiv muhokama o‘quvchilarda stereotiplarni yumshatish va jismoniy imkoniyati cheklangan tengdoshlariga nisbatan hurmat-ehtirom tuyg‘usini mustahkamlashga xizmat qiladi.

3.3. Amaliy tavsiyalar va «Tarbiya» darsidan namuna-keys

Mavzu: «Tenglik va hurmat».

Muammoli vaziyat: Sinflararo bellashuv doirasida jismoniy mashqlarga emas, balki fikrlash va mantiqiy loyihalashga tayanuvchi jamoaviy intellektual muammo taklif etiladi (masalan, sinfning «do‘stlik shahri»ni loyihalashtirish, unda har bir bino muayyan ma’naviy qadriyatni ifodalaydi). Ushbu topshiriqni bajarishda jismoniy imkoniyati cheklangan o‘quvchi loyihaning bosh g‘oyachisi yoki taqdimotchisi sifatida ishtirok etadi. Natijada uning sinfdagi o‘rni, qadri va intellektual salohiyati barcha sinfdoshlar oldida yaqqol namoyon bo‘ladi, bu esa nafaqat o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini, balki sinfdoshlarining unga nisbatan hurmatini ham oshiradi.

4. Xulosa va tavsiyalar

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari muammoli ta’lim texnologiyalarining inklyuziv sinflarda «Tarbiya» darslarining pedagogik va ma’naviy samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatdi. Muammoli vaziyatlarni fikrlash, ijodkorlik va hamkorlikka asoslangan holda loyihalashtirish jismoniy imkoniyati cheklangan o‘quvchini passiv kuzatuvchi mavqeidan aktiv muammo yechuvchi ishtirokchi maqomiga olib chiqadi.

Tadqiqot asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi: birinchidan, pedagogika oliy ta’lim muassasalarining boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi o‘quv dasturlariga inklyuziv kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan amaliy simulyatsion mashg‘ulotlarni kiritish; ikkinchidan, «Tarbiya» fani metodik qo‘llanmalariga muammoli vaziyatlarni loyihalashning uch bosqichli (situatsiya — guruh topshirig‘i — transformativ muhokama) texnologik modelini tavsiya sifatida joriy etish; uchinchidan, amaldagi o‘qituvchilar uchun malaka oshirish kurslari doirasida inklyuziv-muammoli ta’lim texnologiyalari bo‘yicha maxsus modullar tashkil etish.

Xulosa qilib aytganda, bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda muammoli ta’lim va inklyuziv pedagogika mexanizmlarini uyg‘unlashtirib joriy etish nafaqat jismoniy imkoniyati cheklangan o‘quvchilarning ta’lim sifatini, balki umuman sinf jamoasining insoniylik, tenglik va hamjihatlik kabi ma’naviy qadriyatlarga asoslangan mikromuhitini shakllantirishda ham muhim pedagogik natija beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mahmutov M.I. Problemnoye obucheniye: osnovniye voprosi teorii. — M.: Pedagogika, 1975. — 368 s.

2. Safarova R.G. va boshqalar. Inklyuziv ta’limning pedagogik va ijtimoiy-psixologik asoslari. — T.: Fan va texnologiya, 2018. — 214 b.
3. Barrows, H. S. Problem-based learning in medicine and beyond // New Directions for Teaching and Learning. — 1996. — No. 68. — P. 3–12.
4. Mezirow, J. Transformative Learning: Theory to Practice // New Directions for Adult and Continuing Education. — 1997. — No. 74. — P. 5–12.
5. O‘zbekiston Respublikasining «Nogironligi bo‘lgan shaxslarni ijtimoiy himoyalash to‘g‘risida»gi Qonuni. — Toshkent, 2020.
6. Xitorns, T., Meijer, C. Inclusive Education across Europe // European Journal of Special Needs Education. — 2015. — Vol. 30, No. 1. — P. 1–12.

KREDIT-MODUL TIZIMIDA O‘QUV-ME’YORIY HUJJATLARNING TALABA TA’LIM TRAYEKTORIYASINI SHAKLLANTIRISHDAGI DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Aralova Maxsuma Abdurahmonovna
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti O‘quv-uslubiy boshqarma bosh mutaxassisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.22750500

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kredit-modul tizimida o‘quv-me’yoriy hujjatlarning talabaning individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirishdagi o‘rni va didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan. Maqolada asosiy e’tibori fan dasturi, o‘quv reja, fanlar katalogi, majburiy va tanlov fanlari, sillabus hamda individual o‘quv rejaning talaba ta’limini rejalashtirish va tashkil etishdagi o‘zaro bog‘liqligiga qaratilgan. Shuningdek, kredit-modul tizimiga oid normativ hujjatlar kontent-tahlil, tizimli va qiyosiy tahlil hamda umumlashtirish usullari asosida o‘rganilgan. Natijalar o‘quv-me’yoriy hujjatlar talabaning fanlarni ongli tanlashi, o‘quv faoliyatini rejalashtirishi, mustaqil ta’lim olishi va ta’lim natijalarini kuzatishiga sharoit yaratishini ko‘rsatdi. Ayniqsa, fanlar katalogida fanlarning mazmuni, kredit hajmi, kutilayotgan natijalar va fanlar o‘rtasidagi bog‘liqlikning aniq berilishi individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish uchun muhim ekani aniqlandi. Shuningdek, akademik maslahat va raqamli ta’lim tizimlaridan foydalanish talabaning tanlovlarini to‘g‘ri rejalashtirishga yordam berishi asoslandi. Maqolada individual ta’lim trayektoriyasini baholash uchun maqsadga muvofiqlik, tanlov imkoniyati, izchillik, individuallashtirish, mustaqillik va natijadorlik mezonlari taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *kredit-modul tizimi, o‘quv-me’yoriy hujjatlar, individual ta’lim trayektoriyasi, individual o‘quv reja, fanlar katalogi, tanlov fanlari, sillabus, talabaga yo‘naltirilgan ta’lim, ta’lim natijalari, individuallashtirish.*

Аннотация. *В статье анализируются роль и дидактические возможности учебно-нормативных документов в формировании индивидуальной образовательной траектории студента в условиях кредитно-модульной системы. Основное внимание уделено взаимосвязи образовательной программы, учебного плана, каталога дисциплин, обязательных и элективных дисциплин, силлабуса и индивидуального учебного плана в планировании и организации обучения студента. В статье нормативные документы и научные источники, посвящённые кредитно-модульной системе, изучены с использованием методов контент-анализа, системного и сравнительного анализа, а также обобщения. Результаты показывают, что учебно-нормативные документы создают условия для осознанного выбора студентом дисциплин, планирования учебной деятельности, организации самостоятельного обучения и отслеживания образовательных результатов. Особое значение для формирования индивидуальной образовательной траектории имеет представление в каталоге дисциплин информации о содержании дисциплины, объёме кредитов, ожидаемых результатах обучения и взаимосвязях между дисциплинами. Также обосновано, что академическое консультирование и использование цифровых образовательных систем помогают студенту правильно планировать свой выбор. В статье предложены критерии оценки*

индивидуальной образовательной траектории: целесообразность, возможность выбора, последовательность, индивидуализация, самостоятельность и результативность.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, учебно-нормативные документы, индивидуальная образовательная траектория, индивидуальный учебный план, каталог дисциплин, элективные дисциплины, силлабус, студентоцентрированное обучение, результаты обучения, индивидуализация.

Abstract. *The article examines the role and didactic opportunities of educational and regulatory documents in shaping students’ individual educational trajectories within the credit-module system. Modern higher education requires greater consideration of students’ interests, professional goals and individual learning needs. In this process, the educational programme, curriculum, course catalogue, compulsory and elective courses, syllabus and individual study plan are important tools.*

The article analyzes relevant regulatory documents and scientific sources using content analysis, system analysis, comparative analysis and generalization. The results show that educational and regulatory documents can support course selection, individual planning, independent learning and assessment of learning outcomes.

The article also examines the role of the course catalogue, elective courses, syllabus, individual study plan and digital learning environment. Criteria such as relevance, choice, consistency, individualization, independence and learning outcomes are proposed for assessing the effectiveness of an individual educational trajectory.

Keywords: *credit-module system, ECTS, educational and regulatory documents, individual educational trajectory, individual study plan, course catalogue, elective courses, syllabus, student-centered learning, learning outcomes, individualization.*

Zamonaviy oliy ta’limda ta’lim mazmunini belgilash bilan birga, har bir talabaning qiziqishi, ehtiyoji va kasbiy maqsadini hisobga olishga ham katta e’tibor berilmoqda. Talabalar bir xil bilim va ko‘nikmaga ega bo‘lishi uchun bir xil fanlarni bir xil tartibda o‘rganishi shart emas. Ularning qiziqishi va kelajakdagi kasbiy faoliyatiga qarab ayrim fanlarni tanlash imkoniyati ta’lim samaradorligini oshirishi mumkin.

An’anaviy ta’limda talaba ko‘proq oldindan belgilangan o‘quv reja asosida ta’lim oladi. Fanlar va ularning ketma-ketligi, odatda, oldindan belgilanadi. Kredit-modul tizimida esa talabaning ta’lim jarayonidagi ishtiroki kengayadi. U fanlarni tanlash, kreditlarni to‘plash, o‘z o‘quv faoliyatini rejalashtirish va natijalarini kuzatishda faolroq ishtirok etadi.

O‘zbekistonda kredit-modul tizimini joriy etish oliy ta’limni xalqaro talablarga yaqinlashtirish, akademik mobillikni rivojlantirish, ta’lim jarayonini yanada ochiq va moslashuvchan qilish bilan bog‘liq. Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdagi 824-son qarorida kredit-modul tizimida ta’lim jarayonini tashkil etish, o‘quv rejasini shakllantirish, fanlarni tanlash, kreditlarni hisobga olish va boshqa muhim masalalar belgilangan [1].

Kredit-modul tizimining muhim jihatlaridan biri — talabaning individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish imkoniyatidir. Individual **ta’lim trayektoriyasi deganda talabaning o‘z ta’lim maqsadi, qiziqishi va kasbiy rejasiga mos ravishda ta’lim olish yo‘lini belgilashi** tushuniladi. Bunda talaba faqat tayyor ta’lim jarayonining ishtirokchisi emas, balki o‘z ta’lim faoliyatini rejalashtiruvchi faol subyekt sifatida qaraladi.

Individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirishda o‘quv-me’yoriy hujjatlar muhim o‘rin tutadi. Chunki aynan shu hujjatlarda ta’lim mazmuni, fanlar tarkibi, o‘quv yuklamasi, fanlarning ketma-ketligi, tanlov imkoniyatlari, ta’lim natijalari va baholash talablari belgilanadi. Shu sababli bu hujjatlarning mazmuni va sifati talabaning o‘z ta’lim yo‘lini shakllantirishiga bevosita ta’sir qiladi.

Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, individual ta’lim trayektoriyasi haqida ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan bo‘lsa-da, o‘quv-me’yoriy hujjatlarning talaba ta’lim yo‘lini shakllantirishdagi amaliy imkoniyatlarini yaxlit holda ko‘rib chiqish zarurati saqlanib qolmoqda. Ayniqsa, fanlar katalogi, tanlov fanlari va sillabusning talaba tanloviga qanday ta’sir qilishi muhim masalalardan biridir.

O‘quv-me’yoriy hujjatlar oliy ta’lim jarayonini tashkil etishning asosiy vositalaridan biridir. Fan dasturi, o‘quv reja, fanlar katalogi, sillabus va individual o‘quv reja bir-biri bilan bog‘langan holda talabaning ta’lim faoliyatini tartibga soladi.

Fan dasturi talaba egallashi kerak bo‘lgan bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni belgilaydi. O‘quv reja esa ushbu maqsadga erishish uchun qaysi fanlar o‘rganilishi va ular qaysi bosqichda o‘qitilishini ko‘rsatadi.

Fanlar katalogi talabaning tanlov imkoniyatlarini kengaytiradi. Unda talaba uchun taklif qilinayotgan fanlar haqida ma’lumot beriladi. Sillabus esa tanlangan fanni qanday o‘rganish kerakligini tushuntiradi. **Individual o‘quv reja** talabaning tanlovlarini umumlashtirib, uning shaxsiy o‘quv rejasini shakllantiradi. Shu jihatdan bu hujjatlar alohida-alohida emas, balki o‘zaro bog‘langan tizim sifatida ishlashi kerak. Biror hujjatdagi ma’lumot boshqasidagi ma’lumot bilan mos kelmasa, talabaning to‘g‘ri tanlov qilishi qiyinlashadi. Masalan, fanlar katalogida fan nomi ko‘rsatilgan, ammo uning mazmuni, kredit hajmi va kutilayotgan natijalari haqida ma’lumot berilmagan bo‘lsa, talaba ongli tanlov qila olmaydi. Demak, hujjatning mavjudligi emas, balki undagi ma’lumotlarning to‘liqligi va tushunarliligi muhimdir.

Tanlov fanlari katalogining didaktik imkoniyatlari

Fanlar katalogi talabaning individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirishda eng muhim hujjatlardan biridir. Chunki talaba o‘z qiziqishi va kasbiy maqsadiga mos fanlarni, avvalo, katalog orqali tanlaydi.

Katalogning birinchi muhim talabi — **ma’lumotlarning to‘liq berilishi**. Talaba fan nomini bilish bilan cheklanmasligi kerak. U fan nimani o‘rgatishi, necha kreditga tengligi, qanday natijaga olib kelishi va uni o‘rganish uchun oldindan qanday bilimlar kerakligini bilishi lozim.

Ikkinchi talab — **tanlovning mazmunli bo‘lishi**. Fanlar sonining ko‘pligi har doim ham katta tanlov imkoniyatini anglatmaydi. Agar bir nechta fan mazmun jihatidan bir-biriga juda o‘xshash bo‘lsa, talabaning haqiqiy tanlov imkoniyati kamayadi. Shuning uchun tanlov fanlari turli kasbiy yo‘nalishlarni qamrab olishi kerak.

Uchinchi talab — **fanlarni tanlash tartibining tushunarli bo‘lishi**. Ayrim fanlarni o‘rganishdan oldin boshqa fanlarni o‘zlashtirish talab qilinadi. Bunday fanlar uchun **oldindan egallanishi kerak bo‘lgan bilimlar** aniq ko‘rsatilishi zarur. Shuningdek, ayrim fanlar keyingi bosqichda o‘rganiladigan fanlar uchun asos bo‘lishi mumkin. Bunday bog‘liqlik ham talabaga tushunarli tarzda ko‘rsatilishi kerak.

To‘rtinchi talab — **elektron foydalanish imkoniyati**. Bugungi kunda fanlar katalogini elektron shaklda taqdim etish maqsadga muvofiq. Talaba fanlarni qidirishi, ularni taqqoslashi va o‘ziga mos variantni tanlashi mumkin bo‘lishi kerak.

Bu fikr Buinytska va hammualliflar tadqiqotida ham asoslangan. Ularning fikricha, fanlar katalogini elektron tizim bilan bog‘lash individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish imkoniyatlarini kengaytiradi [2].

Beshinchi talab — **akademik maslahat bilan bog‘liqlik**. Talabaning mustaqil tanlov qilishi uning mutlaqo nazoratsiz qolishini anglatmaydi. Akademik maslahatchi (tyutor) talabaning maqsadi, oldingi natijalari va tanlagan fanlari asosida unga tavsiya berishi kerak.

Sillabusning individual ta’lim trayektoriyasidagi o‘rni

Sillabus talaba tanlagan fan bo‘yicha o‘quv jarayonini tushunishga yordam beradigan asosiy hujjatdir. Talaba fan tanlagandan keyin uning maqsadi, mazmuni, topshiriqlari, mustaqil ta’lim talablari va baholash tartibi bilan sillabus orqali tanishadi. Sillabusda ta’lim natijalarining aniq ko‘rsatilishi juda muhim. Masalan, “talaba raqamli vositalarni biladi” degan umumiy ifoda o‘rniga, “talaba raqamli ta’lim resursini yaratadi, undan foydalanadi va uning samaradorligini baholaydi” kabi aniq natija berilishi maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv talabaga fan oxirida undan nima kutilayotganini oldindan bilish imkonini beradi. Bu esa o‘z faoliyatini to‘g‘ri rejalashtirishga yordam beradi.

Sillabus mustaqil ta’limni tashkil etishda ham muhim ahamiyatga ega. Unda mustaqil topshiriqlar, ularni bajarish muddatlari, foydalaniladigan manbalar va baholash mezonlari aniq ko‘rsatilsa, talaba o‘z vaqtini samarali rejalashtira oladi. Shuningdek, sillabusdagi fan natijalari fan dasturida belgilangan umumiy natijalar bilan mos bo‘lishi kerak. Aks holda alohida fanlarda o‘rganilgan bilimlar umumiy kasbiy natijalarga yetarlicha xizmat qilmasligi mumkin.

Individual ta’lim trayektoriyasining moslashuvchanligi

Individual ta’lim trayektoriyasining asosiy afzalliklaridan biri uning moslashuvchanligidir. Talaba o‘zining qiziqishi va kelajakdagi kasbiy faoliyatiga mos fanlarni tanlashi orqali ta’lim mazmunini ma’lum darajada o‘zi shakllantira oladi. Xorijiy tajribada ham individual o‘quv rejalarini shakllantirishda talabaning qiziqishi, mehnat bozori ehtiyojlari va ish beruvchilarning talablari hisobga olinishi ko‘rsatilgan [8]. Xorijiy olimlarning tadqiqotlarida Universitetlardagi fan dasturlari o‘rganilib, moslashuvchan o‘quv dasturlarida tanlovning turli shakllari mavjudligi ko‘rsatilgan [3]. Bu tajriba talabaning faqat bitta yoki ikkita fan tanlashi emas, balki fan dasturining ayrim qismlarini o‘z maqsadiga mos ravishda shakllantira olishi muhimligini ko‘rsatadi.

Individual trayektoriyaning moslashuvchanligini ikki jihatdan ko‘rish mumkin. **Birinchisi** — talabaning o‘qish davomida o‘z tanlovlarini qayta ko‘rib chiqish imkoniyati. Ikkinchisi — bir semestr yoki o‘quv yilida turli fan va ta’lim faoliyatlarini maqsadli ravishda birlashtirish imkoniyati.

Biroq moslashuvchanlik cheksiz erkinlik degani emas. Talaba tanlovlari umumiy kasbiy talablar va ta’lim natijalari bilan bog‘langan bo‘lishi kerak. Shu sababli kredit-modul tizimida majburiy va tanlov fanlari o‘rtasida to‘g‘ri muvozanatni saqlash muhim.

Shu o‘rinda raqamli ta’lim muhitining imkoniyatlariga ham to‘xtalib o‘tish lozim.

Raqamli texnologiyalar o‘quv-me’yoriy hujjatlardan foydalanishni ancha qulaylashtirishi mumkin. Masalan, oddiy elektron fanlar katalogi faqat ma’lumot beruvchi hujjat bo‘lib qoladi. Agar unda fanlarni kredit, semestr, kasbiy yo‘nalish yoki oldindan kerak bo‘ladigan bilimlar bo‘yicha izlash va taqqoslash imkoniyati mavjud bo‘lsa, u talabaning fan tanlashiga amaliy yordam beradi.

Raqamli texnologiyalarning yana bir afzalligi — ma’lumotlarning tez yangilanishidir. O‘quv dasturlaridagi o‘zgarishlar, yangi tanlov fanlari yoki fanlar bo‘yicha yangilangan

ma’lumotlar barcha talabalarga tez yetkazilishi mumkin. Shuning uchun kelajakda fanlar katalogi, individual o‘quv reja, sillabus va ta’lim natijalarini yagona raqamli tizimda birlashtirish kredit-modul tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Individual ta’lim trayektoriyasi talabaning to‘liq erkinligini emas, **asoslangan tanlov imkoniyatini** anglatadi. Majburiy fanlar umumiy kasbiy tayyorgarlikni ta’minlaydi, tanlov fanlari esa talabaning shaxsiy va kasbiy qiziqishlarini hisobga olish imkonini beradi. O‘quv-me’yoriy hujjatlarning vazifasi ana shu ikki jihat o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlashdan iborat.

Xulosa

Kredit-modul tizimida talabaning individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish o‘quv-me’yoriy hujjatlarning mazmuni va sifatiga bevosita bog‘liq. Bu hujjatlar faqat ta’lim jarayonini tartibga solibgina qolmay, talabaning ta’lim mazmunini tanlashi, o‘quv faoliyatini rejalashtirishi, mustaqil ishlashi va o‘z natijalarini baholashiga ham yordam beradi. Fan dasturi, o‘quv reja, fanlar katalogi, tanlov fanlari, sillabus va individual o‘quv reja o‘zaro bog‘langan holda ishlaganda talabaning ta’lim yo‘li aniqroq va maqsadliroq bo‘ladi. Shu bilan birga, hujjatlardagi ma’lumotlar tushunarli, to‘liq va bir-biriga mos bo‘lishi kerak.

Individual ta’lim trayektoriyasida tanlov muhim o‘rin tutadi. Biroq tanlovning o‘zi yetarli emas. Talaba fan nimani berishini, uning boshqa fanlar bilan qanday bog‘langanini va kelajakdagi kasbiy faoliyatiga qanday xizmat qilishini bilishi kerak. Shu sababli fanlar katalogining mazmuni va sifati alohida ahamiyatga ega.

Sillabus ham individual trayektoriyaning muhim qismi hisoblanadi. U tanlangan fanni qanday o‘rganish, qanday natijaga erishish va bu natija qanday baholanishini talabaga tushuntiradi. Shuning uchun sillabusdagi ma’lumotlar aniq va tushunarli bo‘lishi kerak.

Umuman olganda, kredit-modul tizimida o‘quv-me’yoriy hujjatlarni takomillashtirishning asosiy yo‘nalishi ularni faqat ma’muriy talablar asosida emas, balki talabaning real ta’lim ehtiyojlari nuqtayi nazaridan takomillashtirishdan iborat. Bunda asosiy e’tibor talabaning ongli tanlov qilishi, o‘z ta’limini rejalashtirishi va kutilgan natijalarga erishishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga qaratilishi lozim.

Shu jihatdan, o‘quv-me’yoriy hujjatlarning didaktik imkoniyatlaridan to‘g‘ri foydalanish kredit-modul tizimining talabaga yo‘naltirilganligini kuchaytirish, ta’limni individuallashtirish va uning natijadorligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrdagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini tashkil etish bilan bog‘liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 824-son qarori.
2. Buinytska O., Varchenko-Trotsenko L., Smirnova V., Tiutiunnyk A., Hrytseliak B., Matasar Y. (2024). Introduction of an Individual Educational Trajectory in a Higher Education Institution through the Implementation of a Catalog of Elective Disciplines. Journal of Information Technologies in Education, 55, 7–24. DOI: 10.14308/ite000776.
3. Muzyka P.A., Frumin I.D. (2026). Typology of Architectures of Flexible Higher Education Curriculum. Voprosy obrazovaniya / Educational Studies Moscow. DOI: 10.17323/vo-2026-22157.
4. Bykova S.S. (2026). Individual educational trajectory as a key element of personalization of education in the training of future teachers at the university. Tomsk State Pedagogical University Bulletin, 2, 128–138. DOI: 10.23951/1609-624X-2026-2-128-138.

5. Sabitkhajayeva M., Ortiqov A. (2021). Формирование индивидуальной образовательной траектории учащихся в кредитно-модульной системе. Общество и инновации / Society and Innovations, Special Issue 4, 262–265. DOI: 10.47689/2181-1415-vol2-iss4/S-pp262-265.
6. Fedorenko S., Butko L., Maslak V., et al. (2021). Elective Subjects as an Important Component of the Students’ Individual Educational Trajectory Implementation. 2021 IEEE International Conference on Modern Electrical and Energy Systems (MEES). DOI: 10.1109/MEES52427.2021.9598672.
7. Experience of Kazakhstan Universities in Implementation of Credit-Modular System of Education. (2015). Credit-modular implementation and individual educational plans.
8. Sharov S., Lubko D., Lomeiko O., Chemerys H. (2021). Information System for the Formation of Students’ Individual Educational Trajectory. DOI: 10.4108/eai.3-6-2021.2311038.
9. Abatov R. (2024). Individual ta’lim traektoriyasi orqali talabalarga xorijiy tillarni o‘rgatish jarayonining samaradorligini ta’minlovchi asosiy nazariy tamoyillar. DOI: 10.5281/zenodo.14551834.
10. Usmanov B.Sh., Habibullayev R.A. (2020). Oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonini kredit-modul tizimida tashkil etish. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: TKTI.

МУЗЫКАЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ, ТЕХНОЛОГИИ И ПРАКТИКИ СОВМЕСТНОГО ТВОРЧЕСТВА

Ахунова Умида Ойбековна
базовый докторант Национального института педагогики воспитания имени Кори Ниёзи.
https://doi.org/10.5281/zenodo.22750593

Аннотация. *В статье рассматривается музыкальная коммуникация как значимый ресурс развития инклюзивной образовательной среды и формирования культуры равного участия. Актуальность исследования обусловлена необходимостью поиска педагогических инструментов, обеспечивающих включение каждого обучающегося в совместную деятельность независимо от его индивидуальных образовательных потребностей, уровня музыкальной подготовки, коммуникативных возможностей и особенностей развития.*

Ключевые слова*: инклюзивное образование, музыкальная коммуникация, музыкальная педагогика, совместное творчество, инклюзивная культура, образовательная среда, музыкальная импровизация, сотрудничество.*

Annotatsiya. *Maqolada musiqiy kommunikatsiya inklyuziv ta’lim muhitini rivojlantirish va teng ishtirok etish madaniyatini shakllantirishning muhim resursi sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotning dolzarbligi har bir ta’lim oluvchini uning individual ta’lim ehtiyojlari, musiqiy tayyorgarlik darajasi, kommunikativ imkoniyatlari va rivojlanish xususiyatlaridan qat’i nazar, birgalikdagi faoliyatga jalb etishni ta’minlaydigan pedagogik vositalarni izlash zarurati bilan belgilanadi.*

Kalit so‘zlar: *Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, musiqiy kommunikatsiya, musiqiy pedagogika, birgalikdagi ijod, inklyuziv madaniyat, ta’lim muhiti, musiqiy improvizatsiya, hamkorlik, teng ishtirok, pedagogik texnologiyalar.*

Современная система образования ориентируется не только на передачу знаний и формирование предметных компетенций, но и на создание условий для полноценного личностного и социального развития каждого обучающегося. В этом контексте особую значимость приобретает развитие инклюзивной культуры — системы ценностей и практик, основанных на признании индивидуальности человека, уважении различий, равенстве возможностей и готовности к сотрудничеству. Музыка при этом предоставляет человеку возможность коммуникации не только посредством вербальной речи. Звук, ритм, тембр, движение, пауза и динамика становятся самостоятельными средствами выражения. Это особенно важно в инклюзивном образовательном пространстве, где обучающиеся могут обладать различными речевыми, сенсорными, двигательными и коммуникативными возможностями.

Таким образом, музыкальная коммуникация может рассматриваться не только как компонент художественного образования, но и как педагогический механизм формирования культуры взаимодействия.

Музыкальная коммуникация как ресурс инклюзивного образования

Понятие музыкальной коммуникации может рассматриваться в широком смысле как процесс взаимодействия людей посредством музыкально-звуковых средств. В образовательном контексте она включает не только передачу музыкальной информации, но и эмоциональный обмен, координацию действий, совместное переживание художественного материала и создание общего творческого результата.

В традиционном музыкальном обучении значительное внимание часто уделяется индивидуальному результату: правильности интонации, ритмической точности, технике исполнения, качеству воспроизведения музыкального текста. Однако инклюзивный подход требует расширения критериев успешности.

Для инклюзивной музыкальной практики значимым результатом становится не только то, насколько технически совершенно исполнено произведение, но и то: смог ли обучающийся включиться в деятельность; получил ли он возможность выразить себя; взаимодействовал ли с другими участниками; почувствовал ли свою значимость для группы; смогла ли группа принять различные способы участия; возникло ли пространство совместного творчества. Такое понимание принципиально меняет позицию педагога.

Педагог перестает быть исключительно источником музыкальных знаний и становится организатором коммуникации, который создает условия для взаимодействия различных субъектов образовательного процесса. В данном случае музыка выполняет несколько взаимосвязанных функций.

Коммуникативная функция заключается в создании пространства для взаимодействия между обучающимися.

Эмоционально-регулятивная функция проявляется в возможности выражать и распознавать эмоциональные состояния через музыкальные средства. Социальная функция связана с формированием навыков сотрудничества, взаимопомощи и принадлежности к группе.

Творческая функция позволяет обучающемуся выступать не только исполнителем заданного материала, но и соавтором.

Развивающая функция связана с развитием внимания, слухового восприятия, памяти, координации, воображения и способности к совместной деятельности.

Таким образом, музыкальная коммуникация создает многомерное пространство, в котором педагогические, социальные и художественные задачи могут решаться одновременно.

Одним из центральных принципов инклюзивной культуры является признание ценности различий. В образовательной среде это означает отказ от представления о единственном «правильном» способе обучения, общения и творчества.

Музыкальное искусство предоставляет особенно широкие возможности для реализации данного принципа. Например, в одном коллективе один обучающийся может исполнять мелодическую партию, другой — ритмическую, третий — использовать перкуссионный инструмент, четвертый — участвовать посредством движения, а пятый — создавать звуковые эффекты или цифровой музыкальный фрагмент.

При этом все участники могут быть включены в создание единого художественного результата. Значимость такого подхода заключается в изменении самой логики взаимодействия: различие возможностей перестает восприниматься исключительно как ограничение и становится ресурсом коллективного творчества.

Совместное музицирование позволяет сформировать ситуацию, в которой вклад каждого участника имеет значение для целого.

Это способствует развитию нескольких важных качеств: способности слушать другого; умения ждать своей очереди; способности согласовывать собственные действия; эмпатии; толерантности к различиям; готовности принимать помощь и оказывать ее другим.

Таким образом, музыкальная деятельность может моделировать социальное взаимодействие в безопасной и эмоционально привлекательной форме. Использование музыки в инклюзивном образовании не становится автоматически инклюзивной практикой. Результативность определяется тем, каким образом педагог организует музыкальную деятельность.

Современные технологии музыкальной коммуникации

Развитие цифровой образовательной среды расширяет возможности музыкальной инклюзии.

Цифровые инструменты позволяют создавать музыкальные произведения даже тем обучающимся, для которых традиционное инструментальное исполнение может быть затруднительным.

К перспективным направлениям относятся:

• цифровые музыкальные секвенсоры;
• приложения для создания ритмов;
• интерактивные музыкальные платформы;
• электронные клавишные инструменты;
• сенсорные музыкальные интерфейсы;
• программы для записи и обработки звука;
• цифровые библиотеки звуков;
• технологии коллективного создания музыкального контента.

Особую педагогическую ценность представляет возможность разделить процесс создания музыкального произведения на небольшие этапы.

Например:

звук → ритм → короткий мотив → повтор → композиция → совместное исполнение.

Такой алгоритм делает творческий процесс более предсказуемым и доступным.

При этом цифровая среда не должна вытеснять живое взаимодействие. Ее задача — расширять возможности участия.

Можно выделить несколько ключевых педагогических условий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Горохов, Б. Н. Музыка как феномен культуры. — Москва: Наука, 2015.
2. Горюнова, И. В. “Литературное воспитание учащихся музыкальных школ: подходы и методы.” // Педагогика искусства, 2018.
3. Флоренская, Т. В. “Роль искусства в формировании гармонично развитой личности.” // Образование и культура, 2020.
4. Ковалёв, В. В. Эстетическое воспитание через музыку и литературу. — Санкт-Петербург: Педагогика, 2017.
5. Cook, N. Music and the Mind. — Oxford University Press, 1998.

INKLYUZIV TA’LIMDA RAQAMLI VA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI INTEGRATIV QO‘LLASH MODELINI FORMATIV RAG‘BATLANTIRISH ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

Azamxonov Baxodir Sayitkamolxonovich
Farg‘ona davlat texnika universiteti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752132

Annotatsiya. *Maqolada inklyuziv ta’lim jarayonida raqamli va pedagogik texnologiyalarni integrativ qo‘llashning ilmiy-metodik asoslari yoritilgan. Ta’lim oluvchilarning individual ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda raqamli ta’lim vositalaridan samarali foydalanish modeli ishlab chiqilgan. Modelni amalga oshirishda formativ baholash va rag‘batlantirish mexanizmlaridan foydalanish orqali ta’lim motivatsiyasi hamda faolligini oshirishga e’tibor qaratilgan. Raqamli resurslar, interfaol metodlar va pedagogik texnologiyalar integratsiyasi asosida inklyuziv ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari taklif etilgan.*

Kalit so‘z. *inklyuziv ta’lim, raqamli texnologiyalar, pedagogik texnologiyalar, integrativ yondashuv, formativ baholash, formativ rag‘batlantirish, raqamli ta’lim resurslari, ta’lim motivatsiyasi*

KIRISH. O‘zbekiston ta’lim siyosatida inklyuziv ta’lim, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar bilan ishlash, “Mehrli maktab” tizimi hamda raqamli ta’lim muhitini rivojlantirish masalalari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq holda qo‘yilmoqda. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ta’lim olish huquqi, ta’lim shakllarining xilma-xilligi va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvning umumiy huquqiy poydevori belgilangan. Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar ta’limini takomillashtirishga oid Prezident qarori va tegishli hukumat qarorlari esa inklyuziv ta’limni amaliy mexanizm sifatida joriy etish, zarur shart-sharoit yaratish, uy ta’limi va gospital ta’lim shakllarini rivojlantirishni nazarda tutadi. Shu bois mazkur paragrafda “implementatsiya” tushunchasi hujjatdagi talablarni mexanik ko‘chirish emas, balki ularni oliy pedagogik ta’lim mazmunida ishlaydigan metodik tizimga aylantirish sifatida talqin etiladi.

Xalqaro yondashuvlarda ham inklyuziv ta’lim alohida muassasa yoki alohida metod doirasida emas, balki butun ta’lim tizimini qayta tashkil etuvchi prinsip sifatida qaraladi. BMTning nogironligi bo‘lgan shaxslar huquqlariga oid izohlarida inklyuziv ta’lim bolani moslashishga majburlaydigan tizim emas, balki tizimning bolaga moslashishini ta’minlovchi huquqiy-pedagogik model sifatida tushuntiriladi. UNESCO ning inklyuziya bo‘yicha global hisobotida esa “barcha uchun ta’lim” tamoyili ta’lim siyosati, maktab muhiti, o‘qituvchi tayyorgarligi va baholash madaniyati birgalikda o‘zgargandagina real mazmun kasb etishi ko‘rsatiladi. Bu fikrlar bo‘lajak o‘qituvchini tayyorlashda dasturiy-metodik ta’minotning funksional imkoniyatlarini chuqur asoslash zarurligini ko‘rsatadi.

ASOSIY QISM. Inklyuziv ta’lim uchun yaratilgan dasturiy-metodik ta’minotga funksional yondashuv uni oddiy materiallar yig‘indisi sifatida emas, balki pedagogik faoliyatni boshqaruvchi mexanizm sifatida o‘rganishni talab qiladi. Mazmuni-texnologik, kommunikativ-kollaborativ va monitoring-diagnostik komponentlar ta’minotning ichki tuzilishini bildiradi; integrativ, koordinatsion va adaptiv funksiyalar esa shu tuzilmaning harakatdagi ko‘rinishini

namoyon etadi. Boshqacha aytganda, komponentlar “qurilish materiali”, funksiyalar esa shu materiallar orqali yuzaga keladigan pedagogik harakatlar tizimidir.

Inklyuziv pedagogikada bunday yondashuv ayniqsa muhimdir, chunki alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan yoki uzoq muddat davolanishda bo‘lgan bola bilan ishlashda bitta metod, bitta dars ishlanmasi yoki bitta elektron platforma yetarli bo‘lmaydi. O‘quvchi sog‘lig‘i, emotsional holati, muloqot imkoniyati, sinf jamoasi bilan aloqasi, ota-ona qo‘llovi, tibbiy rejim, pedagogik topshiriqning murakkabligi va baholash shakli bir-biriga ta’sir qiladi. Shu jihatdan funksional yondashuv bo‘lajak o‘qituvchini har bir holatni alohida emas, balki tizimli ko‘rishga o‘rgatadi. Florianning inklyuziv pedagogika haqidagi qarashlari ham o‘qituvchini “maxsus” va “umumiy” ta’limni ajratib qo‘yuvchi emas, balki har bir o‘quvchi ishtirokini kengaytiruvchi pedagogik imkoniyatlarni yaratuvchi mutaxassis sifatida talqin etadi.

Inklyuziv ta’limda subyektlar faoliyatini tashkil etishga tayyorlash masalasi nazariy jihatdan asoslangandan so‘ng, tadqiqotning keyingi bosqichi ushbu tayyorgarlikni real o‘quv jarayonida ishlaydigan modelga aylantirishni talab qiladi. Birinchi bpsqichda dasturiy-metodik ta’minotning mazmuni-texnologik, kommunikativ-kollaborativ va monitoring-diagnostik komponentlari aniqlashtiriladi; mazkur bosqichda esa shu komponentlar raqamli va pedagogik texnologiyalar integratsiyasi orqali amaliy harakatga keltiriladi. Bunda asosiy e’tibor bo‘lajak o‘qituvchining tayyor nazariy ma’lumotni eslab qolishiga emas, balki inklyuziv va gospital vaziyatda bolaning individual ehtiyojini ko‘ra olishi, subyektlar o‘rtasidagi faoliyatni muvofiqlashtirishi, raqamli platforma vositalaridan pedagogik maqsadda foydalanishi va natijani formativ monitoring asosida qayta moslashtirishi kabi kompetensiyalarni shakllantirishga qaratiladi.

Mavjud pedagogik amaliyotda raqamli ta’lim ko‘pincha elektron kontentni joylashtirish, test olish, topshiriq yuborish va yakuniy bahoni qayd etish bilan cheklanib qoladi. Bunday yondashuv umumiy masofaviy ta’lim uchun muayyan darajada foydali bo‘lsa-da, inklyuziv ta’lim va gospital pedagogika sharoitida yetarli emas. Chunki imkoniyati cheklangan yoki uzoq muddat davolanayotgan bola bilan ishlashda ta’lim resursi, topshiriq hajmi, bajarish vaqti, kommunikatsiya shakli, ota-ona ishtiroki, tibbiy rejim, psixologik holat va baholash mezoni bir vaqtning o‘zida moslashtirilishi kerak. Shu sababli raqamli texnologiya pedagogik texnologiya bilan integratsiyalashmaguncha, u faqat axborotni uzatuvchi vosita bo‘lib qoladi; integratsiyalashgan taqdirda esa u subyektlar faoliyatini tashkil etadigan, differensial topshiriqlarni boshqaradigan va o‘sish dinamikasini ko‘rsatadigan adaptiv metodik muhitga aylanadi.

TAHLIL VA MULOHAZALAR. Tadqiqotning ikkinchi bosqichida aynan inklyuziv ta’limda subyektlar faoliyatini tashkil etishga tayyorlashda raqamli va pedagogik texnologiyalarni integrativ qo‘llash modelini takomillashtirishdan iborat. Ushbu vazifa tadqiqotning ilmiy yangiligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, unda model differensial ta’limda sinergetik ta’sir simulyatsiyasini ta’lim natijalari dinamikasiga yo‘naltirilgan algoritmda formativ rag‘batlantirish ustuvorligi hamda nozologiya tavsifiga ko‘ra takomillashtirish g‘oyasiga tayanadi. Demak, mazkur taklif etilayotgan model oddiy “raqamli kurs” yoki “elektron metodik majmua” emas, balki nozologik xususiyat, pedagogik ehtiyoj, subyektlar hamkorligi, raqamli platforma imkoniyati va formativ baholashni yagona tizimga birlashtiruvchi ilmiy-amaliy mexanizm sifatida asoslanadi.

Raqamli ta’limni rivojlantirish bo‘yicha strategik hujjatlar ham mazkur model uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi

raqamli texnologiyalarni ijtimoiy sohalarga, jumladan ta’limga joriy etishni tizimli vazifa sifatida belgilaydi. Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi esa ta’lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish, mustaqil ta’lim ulushini oshirish va bitiruvchilarda zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi. Biroq raqamli transformatsiya faqat texnik vositalar soni bilan emas, balki ularning pedagogik mazmun, ta’lim natijasi va individual ehtiyojlar bilan bog‘lanishi orqali samara beradi. Shuning uchun taklif etilayotgan modelda raqamli texnologiya pedagogik texnologiyadan ajratilmaydi, aksincha, u pedagogik maqsadni amalga oshiruvchi adaptiv, kommunikativ va monitoring vositasi sifatida ishlaydi.

Tadqiqot ishi bakalavriyatning pedagogika yo‘nalishi uchun o‘qitiladigan “Inklyuziv ta’lim. Gospital pedagogika” fani misolida olib borildi. “Inklyuziv ta’lim. Gospital pedagogika” fanining o‘quv dasturida talabalarga inklyuziv ta’limning nazariy asoslari, gospital pedagogika mazmuni, imkoniyati cheklangan va uzoq muddat davolanish jarayonida bo‘lgan o‘quvchilar bilan ishlashga doir pedagogik-psixologik xususiyatlar, individual ehtiyojlarni aniqlash, moslashtirilgan ta’lim jarayonini loyihalash hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish vazifalari yuklatilgan. Fan 5 ECTS kreditga ega bo‘lib, auditoriya mashg‘ulotlari, mustaqil ta’lim va jami yuklama nisbatida tashkil etilgan; dasturda ma’ruza, seminar, keys-stadi, guruhlarda ishlash, individual va jamoaviy loyiha kabi metodlar ko‘rsatilgan. Bu holat mazkur fanni raqamli platforma bilan integratsiyalash uchun qulay didaktik maydon sifatida ko‘rsatadi. Chunki fan mazmuni nazariy ma’lumotni emas, balki real kasbiy vaziyatga yaqin faoliyatni talab qiladi.

Mazkur ilmiy tadqiqotda raqamli va pedagogik texnologiyalarni integrativ qo‘llash deganda fan mazmuni, raqamli platforma modullari, adaptiv topshiriqlar, interfaol metodlar, gospital holat simulyatsiyasi, subyektlararo hamkorlik, formativ baholash va monitoring natijalarining yagona kompetensiyaviy maqsadga yo‘naltirilgan uyg‘unligi tushuniladi. Bu ta’rifda “raqamli” jihat platforma, analitika, test, elektron portfolio, forum va sertifikat kabi vositalarni bildirsa, “pedagogik” jihat differensial ta’lim, individual yondashuv, keys-stadi, muammoli vaziyat, hamkorlik, refleksiya va rag‘batlantirish texnologiyalarini anglatadi. Ularning integratsiyasi talabaning faqat platformadan foydalanishini emas, balki platforma orqali inklyuziv ta’lim strategiyasini loyihalashini, asoslashini va takomillashtirishini ta’minlaydi.

Xalqaro metodik adabiyotlarda o‘qituvchining raqamli kompetensiyasi oddiy texnik ko‘nikma sifatida emas, raqamli resurslarni tanlash, yaratish, baholash, o‘quvchini qo‘llab-quvvatlash va ta’lim jarayonini shaxs ehtiyojiga moslashtirish qobiliyati sifatida izohlanadi. DigCompEdu ramkasida pedagogning professional hamkorlik, raqamli resurslar, o‘qitish va o‘rganish, baholash, o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlash hamda ularning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish yo‘nalishlari ajratiladi. UNESCOning AKT kompetensiyalari ramkasida ham texnologiya pedagogik dizayn, o‘quv dasturi, baholash va kasbiy rivojlanish bilan birga ko‘riladi. Demak, bo‘lajak o‘qituvchi uchun raqamli platforma “qayerga fayl yuklashni bilish” darajasida emas, balki “qaysi ehtiyoj uchun qaysi raqamli yechimni tanlash va uni qanday baholash” darajasida o‘zlashtirilishi kerak.

Inklyuziv va gospital ta’lim nuqtayi nazaridan raqamli texnologiya har doim adaptivlik bilan bog‘lanishi lozim. Universal Design for Learning yondashuvi ta’lim mazmunini turli shaklda taqdim etish, o‘quvchiga bilimini turli usulda ifodalash imkonini berish va motivatsiyani qo‘llab-quvvatlash tamoyillarini ilgari suradi. Bu yondashuv gospital pedagogika sharoitida ayniqsa muhim, chunki uzoq muddat davolanayotgan bola ba’zan sinxron darsda qatnasha olmaydi, ba’zan uzun matnni o‘qishda qiynaladi, ba’zan yozma javob o‘rniga audio, rasmli yoki

qisqa bosqichli topshiriqni afzal ko‘radi. Shunday vaziyatlarda raqamli platformaning adaptiv testlari, videodarslari, differensial topshiriqlari va qayta aloqa vositalari pedagogik maqsad bilan bog‘langanda bolani ta’lim jarayonidan chetda qoldirmaslikka xizmat qiladi.

Modelda “platformaviy yadro” tushunchasi alohida ahamiyatga ega. Chunki raqamli vosita alohida modul sifatida qolib ketsa, fan o‘qituvchisi uni faqat qo‘shimcha materiallar joylash maydoni sifatida ishlatadi. Platformaviy yadro esa kurs modullari, testlar, topshiriqlar, forum, jurnal, portfolio va analitik ko‘rsatkichlarni bitta pedagogik algoritmga keltiradi. Masalan, talaba gospital holatni o‘rganadi, nozologiya tavsifini tahlil qiladi, differensial topshiriq ishlab chiqadi, uni forumda muhokama qiladi, o‘qituvchi izohi asosida tuzatadi, test natijasi va portfoliodagi dalillar orqali o‘sish dinamikasini ko‘radi. Shu jarayonda raqamli vosita pedagogik harakatlar ketma-ketligini tartibga soluvchi muhitga aylanadi.

Raqamli va pedagogik texnologiyalar integratsiyasi modelida asosiy metodik birlik “vaziyat - ehtiyoj - yechim - monitoring - korreksiya” zanjiridir. Talabaga avvalo gospital yoki inklyuziv ta’limga oid vaziyat beriladi. Keyin u bolaning yosh guruhi, ehtimoliy funksional imkoniyati, o‘quv faoliyatidagi to‘siq, muloqot ehtiyoji va oila/tibbiy muhit bilan bog‘liq sharoitlarni aniqlaydi. Shundan so‘ng differensial topshiriq, raqamli resurs, subyektlararo hamkorlik rejasi va baholash mezoni ishlab chiqiladi. Natijalar platforma analitikasi, o‘qituvchi izohi, tengdoshlar fikri va talabaning refleksiyasi orqali qayta ko‘riladi. Ana shu zanjir modelning takomillashtirilgan jihatini tashkil etadi.

Modelning asosiy xususiyati uning differensial ta’lim bilan bog‘liqligidir. Differensial ta’lim bu yerda talabalarga turli murakkablikdagi topshiriqlar berishdangina iborat emas. U nozologiya tavsifi, o‘quvchining real holati, o‘quv maqsadi, resursdan foydalanish imkoniyati, vaqt rejimi, aloqa kanali va baholash usulini moslashtirishni qamrab oladi. Masalan, ko‘rishida qiyinchiligi bo‘lgan o‘quvchi uchun audio izoh va kontrast matn, eshitishida qiyinchiligi bo‘lgan o‘quvchi uchun subtitr va vizual ko‘rsatma, tayanch-harakat apparatida cheklovi bo‘lgan o‘quvchi uchun klaviatura yoki ovozli javob, uzoq muddat davolanayotgan bola uchun qisqa bloklar va moslashuvchan muddat zarur bo‘lishi mumkin. Sinergetik simulyatsiyaning samarasi rollarni nomlash bilan emas, ularning o‘zaro bog‘lanishini ko‘rsatish bilan belgilanadi. Masalan, tibbiyot xodimi “45 daqiqadan ortiq yuklama tavsiya etilmaydi” degan ma’lumotni beradi, ota-ona bolaning ayni paytdagi charchash darajasini bildiradi, o‘qituvchi o‘quv maqsadini aniqlaydi, talaba topshiriqni 10-12 daqiqalik uch bosqichga ajratadi, psixolog rag‘batlantiruvchi muloqot shaklini taklif qiladi, tengdoshlar esa qisqa qo‘llab-quvvatlovchi xabar yoki umumiy loyiha orqali ijtimoiy aloqani saqlaydi. Bunday zanjirda har bir subyektning harakati boshqalarning harakati bilan uyg‘unlashadi. Shu sababli modeldagi simulyatsiya sinergetik xarakterga ega. Formativ rag‘batlantirish modeli sinergetik simulyatsiyani monitoring bilan bog‘laydi. Platformada progress ko‘rsatkichi, test natijasi, davomat, topshiriq holati, baho jurnali, portfolio, sertifikat va forumdagi faollik talabaning o‘sish dalillari sifatida ishlatiladi. Biroq bu dalillar avtomatik ravishda pedagogik natija bermaydi. O‘qituvchi ularni tahlil qilib, talabaning qaysi komponenti rivojlanayotganini, qaysi qismida qo‘shimcha yordam kerakligini va keyingi topshiriq qanday moslashtirilishini belgilaydi. (1-jadval).

1-jadval.

Sinergetik ta’sir simulyatsiyasida subyektlar roli

Subyekt	Simulyatsiyadagi vazifasi	Platforma/metodik vosita	Rivojlantiriladigan kompetensiya
Talaba	Vaziyatni tahlil qiladi, differensial topshiriq va subyektlararo reja ishlab chiqadi.	Kurs moduli, topshiriq, portfolio, forum.	Kasbiy qaror qabul qilish va refleksiya.
O‘qituvchi	Yo‘naltiruvchi savol beradi, mezon asosida formativ izoh bildiradi, qayta ishlashni boshqaradi.	O‘qituvchi paneli, baho jurnali, izoh, test sozlamalari.	Talabaning metodik qarori dalil asosida takomillashadi.
Bola/o‘quvchi	Simulyatsiyada ehtiyoj va imkoniyatga ega faol subyekt sifatida talqin qilinadi.	Klinik holat kartasi, refleksiya savollari, qulay format tanlash.	Talaba bolaning ovozi va individual ehtiyojini hisobga oladi.
Ota-ona	Uy/shifoxona sharoitidagi yordam, kuzatuv va qayta aloqa manbai sifatida modellashtiriladi.	Maslahat ssenariysi, xabar almashish, kuzatuv varaqasi.	Talaba ota-onaga real, qisqa va etikasiga mos tavsiya beradi.
Tibbiyot xodimi	Yuklama, vaqt, muolaja va ehtiyot choralari bo‘yicha pedagogik qarorga ta’sir qiluvchi ma’lumot beradi.	Rejim cheklovi kartasi, anonim holat tavsifi.	Talaba tibbiy ma’lumotni pedagogik moslashtirishga aylantiradi.
Psixolog/maxsus pedagog	Motivatsiya, emotsional holat, korreksion tavsiyalar va ijtimoiylashuvni qo‘llab-quvvatlaydi.	Ekspert tavsiyasi, forumdagi muhokama, rubrika.	Talaba dars metodikasini psixologik xavfsizlik va maxsus ehtiyoj bilan bog‘laydi.

XULOSA. Shunday qilib, raqamli va pedagogik texnologiyalarni integrativ qo‘llash modeli bo‘lajak o‘qituvchilarni inklyuziv ta’limda subyektlar faoliyatini tashkil etishga tayyorlashda nazariya, platforma, metodika va monitoringni birlashtiradi. InklyuzivLMS raqamli platformasi ushbu modelda raqamli yadro sifatida ishlaydi; differensial ta’lim talabaning nozo-pedagogik ehtiyojni ko‘ra olish ko‘nikmasini rivojlantiradi; sinergetik simulyatsiya subyektlararo hamkorlikni kasbiy vaziyatga yaqin sharoitda mashq qildiradi; formativ rag‘batlantirish esa talabaning o‘sish dinamikasini ko‘rsatib, keyingi pedagogik qarorni asoslaydi. Natijada model bo‘lajak o‘qituvchi tayyorgarligini raqamli kontentni o‘zlashtirish darajasidan inklyuziv strategiyalarni loyihalash va boshqarish darajasiga olib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. 1.O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 23.09.2020. – URL: https://lex.uz/docs/-5013007.
2. 2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. PQ-4860-son, 13.10.2020. – URL: https://lex.uz/docs/-5044711.
3. 3.O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori. 638-son, 12.10.2021. – URL: https://lex.uz/docs/-5679836.
4. Qodirova F.U. Inklyuziv ta’lim: nazariya va amaliyot: darslik. – Chirchiq: Yangi Chirchiq book, 2022. – 246 b.
5. Qodirova F.U., Po‘latova D.A. Inklyuziv ta’lim: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Zebo Print, 2022. – 142 b.
6. Xamidova M.U. Maxsus pedagogika: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 164 b.

РОЛЬ ВОСПИТАТЕЛЯ-ПЕДАГОГА В УПРАВЛЕНИИ ПРОЦЕССОМ ИНКЛЮЗИИ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Бахышова Шарафат Арам кызы
Доктор педагогических наук,
профессор кафедры педагогики дошкольного образования АГПУ
sharafat_baxishova1960@mail.ru
https://orcid=0000-0002-7848-2068
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752245

Аннотация. *Современная система образования направлена на обеспечение равных образовательных возможностей для всех детей независимо от их индивидуальных особенностей, состояния здоровья и уровня развития. В этом контексте особое значение приобретает инклюзивное образование, предполагающее совместное обучение и воспитание детей с различными образовательными потребностями. Инклюзия детей с ограниченными возможностями здоровья является не только педагогической, но и важной социальной задачей. Эффективность данного процесса во многом зависит от профессиональной деятельности воспитателя-педагога, который непосредственно взаимодействует с детьми, организует их совместную деятельность, создает благоприятную психологическую атмосферу и способствует социальной адаптации ребенка. В статье рассматриваются основные направления деятельности воспитателя-педагога в управлении процессом инклюзии детей с ограниченными возможностями здоровья, значение индивидуального подхода, взаимодействия с родителями и специалистами, а также создания доступной и психологически безопасной образовательной среды. Теоретический анализ позволяет определить воспитателя-педагога как одного из ключевых субъектов организации инклюзивного образовательного процесса.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями здоровья, воспитатель-педагог, социализация, индивидуальный подход, специальное образование, образовательная среда.*

Введение (Introduction)

Образование является одним из важнейших факторов социального и личностного развития ребенка. Современные тенденции развития образовательной системы предполагают создание таких условий, при которых каждый ребенок, независимо от состояния здоровья, физических или психологических особенностей, получает возможность полноценно участвовать в образовательном процессе.

Особое место в этом направлении занимает инклюзивное образование. Его основная идея заключается в обеспечении совместного обучения и воспитания детей с различными возможностями и образовательными потребностями. При этом ребенок не должен восприниматься как объект адаптации к уже существующей образовательной системе. Напротив, сама образовательная среда должна быть адаптирована к индивидуальным потребностям и возможностям каждого ребенка.

Инклюзия детей с ограниченными возможностями здоровья требует комплексного подхода. В данном процессе принимают участие администрация образовательного учреждения, педагоги, психологи, специальные педагоги, логопеды, медицинские работники и родители. Однако особая роль принадлежит воспитателю-педагогу, поскольку именно он осуществляет непосредственное ежедневное взаимодействие с ребенком и группой.

Актуальность исследования определяется необходимостью определения роли воспитателя-педагога в организации инклюзивной образовательной среды и обеспечении полноценного участия детей с ограниченными возможностями здоровья в совместной деятельности.

Цель статьи заключается в рассмотрении основных направлений деятельности воспитателя-педагога в управлении процессом инклюзии детей с ограниченными возможностями здоровья, а также в определении значения индивидуального подхода, социальной адаптации, взаимодействия с родителями и специалистами и создания психологически безопасной образовательной среды.

Методы исследования (Methods)

Исследование носит теоретико-аналитический характер. В работе использованы анализ и обобщение педагогической и психологической литературы, изучение теоретических положений инклюзивного образования, а также систематизация основных направлений профессиональной деятельности воспитателя-педагога.

Методологическую основу рассмотрения проблемы составляют положения об индивидуальном подходе к ребенку, необходимости адаптации образовательной среды к его потребностям, организации совместной деятельности и взаимодействии педагогов, специалистов и родителей.

В рамках теоретического анализа были рассмотрены следующие аспекты проблемы: сущность инклюзивного образования, роль воспитателя-педагога в управлении процессом инклюзии, значение индивидуального подхода, социальная адаптация ребенка, создание психологически безопасной среды, взаимодействие с родителями и специалистами, а также профессиональные компетенции воспитателя-педагога.

Результаты исследования (Results)

Сущность инклюзивного образования

Инклюзивное образование представляет собой организацию образовательного процесса, при которой обеспечивается участие всех детей в общей образовательной среде с учетом их индивидуальных возможностей и потребностей.

Для детей с ограниченными возможностями здоровья участие в инклюзивной образовательной среде имеет большое значение. Совместная деятельность со сверстниками способствует развитию коммуникативных навыков, самостоятельности, эмоциональной устойчивости и социальной компетентности.

Следует отметить, что дети с ограниченными возможностями здоровья представляют неоднородную группу. Их потребности могут быть связаны с физическими особенностями, нарушениями зрения или слуха, речевыми трудностями, особенностями психического развития и другими факторами. Поэтому применение одинаковых методов и форм работы ко всем детям не всегда является эффективным.

Именно поэтому одним из важнейших принципов инклюзивного образования является индивидуальный подход.

Роль воспитателя-педагога в управлении процессом инклюзии

Воспитатель-педагог выполняет важную организационную, воспитательную и социальнопсихологическую функцию в процессе инклюзии.

Прежде всего, педагог должен хорошо знать индивидуальные особенности ребенка: его интересы, способности, уровень самостоятельности, особенности коммуникации, поведения и взаимодействия со сверстниками.

Наблюдение за ребенком в различных видах деятельности позволяет воспитателю своевременно выявлять возникающие трудности и выбирать наиболее эффективные педагогические методы.

Основными направлениями деятельности воспитателя-педагога являются:

- изучение индивидуальных особенностей ребенка;
- создание благоприятных условий для его развития;
- организация совместной деятельности детей;
- содействие социальной адаптации;
- формирование толерантного отношения в детском коллективе;
- сотрудничество с родителями;
- взаимодействие с психологом и другими специалистами;
- оценка динамики развития ребенка.

Таким образом, воспитатель-педагог выступает не только организатором образовательного процесса, но и своеобразным координатором инклюзивного взаимодействия.

Значение индивидуального подхода

Индивидуальный подход является одним из основных условий успешной инклюзии. Каждый ребенок имеет собственный темп развития и индивидуальные способы восприятия информации.

Воспитатель-педагог должен учитывать эти особенности при организации занятий, игр и других видов деятельности. Например, для одного ребенка необходимо увеличить время выполнения задания, для другого - использовать наглядные материалы, а третьему может потребоваться дополнительная помощь при выполнении отдельных действий.

Важно, чтобы адаптация образовательного процесса не приводила к социальной изоляции ребенка. Напротив, ребенок должен иметь возможность выполнять общие задания вместе со сверстниками, получая необходимую педагогическую поддержку.

Особое значение имеет положительная оценка даже небольших достижений ребенка. Поддержка со стороны педагога способствует формированию уверенности в собственных силах и повышает мотивацию к участию в совместной деятельности.

Роль воспитателя-педагога в социальной адаптации ребенка

Одной из важнейших задач инклюзивного образования является социализация ребенка. Недостаточно обеспечить физическое присутствие ребенка в группе - необходимо создать условия для его полноценного участия в жизни коллектива.

Воспитатель-педагог может использовать различные формы совместной деятельности:

- коллективные игры;
- творческие занятия;
- работу в парах;
- работу в малых группах;
- совместные проекты;

- музыкальные и спортивные мероприятия;
- коммуникативные упражнения.

Такие виды деятельности позволяют детям взаимодействовать друг с другом, учиться помогать, сотрудничать и учитывать особенности других людей.

При этом воспитатель должен внимательно следить за психологическим климатом в группе. Недопустимы насмешки, дискриминация, изоляция или проявления негативного отношения к ребенку с ограниченными возможностями здоровья.

Создание психологически безопасной среды

Успешная инклюзия невозможна без создания эмоционально комфортной образовательной среды.

Ребенок должен чувствовать себя принятым и защищенным. Для этого воспитателю необходимо проявлять терпение, уважение и эмпатию.

Особенно важно избегать сравнения ребенка с другими детьми по принципу «лучше» или «хуже». Оцениваться должны прежде всего индивидуальный прогресс и личные достижения ребенка.

Педагог своим примером формирует отношение других детей к ребенку с ограниченными возможностями здоровья. Если воспитатель демонстрирует уважение к индивидуальным различиям, дети постепенно воспринимают разнообразие как естественную часть совместной жизни.

Взаимодействие с родителями

Эффективность инклюзивного образования во многом зависит от сотрудничества образовательного учреждения с семьей.

Родители располагают важной информацией об особенностях ребенка, его привычках, интересах, способах коммуникации и эмоциональных реакциях. Поэтому регулярное взаимодействие воспитателя с родителями позволяет лучше понимать потребности ребенка и выбирать адекватные методы педагогической поддержки.

Взаимодействие с родителями должно строиться на принципах партнерства, уважения и взаимного доверия.

Воспитателю необходимо не только информировать родителей о трудностях ребенка, но и отмечать его достижения и положительную динамику. Такой подход способствует формированию конструктивного сотрудничества между семьей и образовательным учреждением.

Взаимодействие со специалистами

Инклюзивное образование предполагает командный подход. В зависимости от потребностей ребенка в работе могут участвовать психолог, логопед, специальный педагог, медицинский работник и другие специалисты.

Воспитатель-педагог, постоянно наблюдая за ребенком в естественной среде, может предоставлять специалистам важную информацию о его поведении, общении и участии в различных видах деятельности.

Согласованная работа специалистов позволяет разработать комплексный подход к сопровождению ребенка и обеспечить последовательность педагогической помощи.

Профессиональные компетенции воспитателя-педагога

Работа в условиях инклюзивного образования требует от воспитателя-педагога не только общепедагогических знаний, но и специальных компетенций.

Педагог должен:

- понимать особенности развития детей с различными образовательными потребностями;
- владеть методами индивидуального и дифференцированного обучения;
- уметь адаптировать задания;
- использовать различные формы коммуникации;
- владеть приемами позитивного педагогического воздействия;
- уметь предупреждать и разрешать конфликтные ситуации;
- сотрудничать с родителями и специалистами;
- регулярно повышать свою профессиональную квалификацию.

Профессиональная готовность воспитателя является одним из ключевых условий успешной реализации инклюзивной модели образования.

Обсуждение (Discussion)

Проведенный теоретический анализ показывает, что эффективность инклюзивного образования определяется не только наличием формальных условий для совместного обучения и воспитания детей, но и качеством повседневного педагогического взаимодействия.

Особое значение в этом процессе имеет деятельность воспитателя-педагога, который находится в непосредственном контакте с ребенком и детским коллективом. Его деятельность объединяет организационный, воспитательный и социальнопсихологический компоненты инклюзивного процесса.

Рассмотренные направления деятельности свидетельствуют о том, что индивидуальный подход не должен рассматриваться как обособленная форма работы с ребенком. Он должен сочетаться с организацией совместной деятельности, социальной адаптацией и созданием психологически безопасной среды. В противном случае адаптация образовательного процесса может привести не к интеграции, а к фактической изоляции ребенка от коллектива.

Важным условием является также взаимодействие воспитателя с родителями и специалистами. Родители обладают информацией об особенностях ребенка, тогда как специалисты оказывают профессиональную помощь в соответствии с его образовательными и развивающими потребностями. Координация этих направлений позволяет обеспечить последовательность педагогического сопровождения.

Отдельного внимания требует профессиональная подготовка воспитателя-педагога. Инклюзивная среда предъявляет к педагогу дополнительные требования, связанные с умением учитывать индивидуальные особенности детей, адаптировать задания, организовывать совместную деятельность, предупреждать конфликтные ситуации и поддерживать позитивный психологический климат.

Таким образом, результаты теоретического анализа позволяют рассматривать воспитателя-педагога как одного из ключевых субъектов управления процессом инклюзии. Его профессиональная деятельность непосредственно связана с созданием условий для полноценного участия ребенка в образовательной и социальной жизни группы.

Заключение

Инклюзия детей с ограниченными возможностями здоровья является сложным и многоаспектным процессом, требующим согласованной деятельности педагогов, специалистов, родителей и администрации образовательного учреждения. Воспитатель-

педагог занимает центральное место в организации повседневного взаимодействия детей. От его профессиональной компетентности, педагогической культуры и личностного отношения во многом зависит успешность социальной адаптации и развития ребенка.

Основными условиями эффективной деятельности воспитателя в инклюзивной среде являются индивидуальный подход, уважение к личности ребенка, создание психологически безопасной атмосферы, организация совместной деятельности детей, сотрудничество с семьей и взаимодействие со специалистами.

Таким образом, воспитатель-педагог в условиях инклюзивного образования выступает не только организатором образовательного процесса, но и важным субъектом социальной интеграции ребенка. Его профессиональная деятельность способствует формированию толерантной образовательной среды, развитию взаимопомощи и сотрудничества между детьми и созданию условий для раскрытия индивидуального потенциала каждого ребенка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ализаде А. Психологические проблемы современной азербайджанской школы.
2. Баку: Озан. - 1998.
3. Закон Азербайджанской Республики «Об образовании». // Журнал «Курикулум», 2009, № 4.
4. Программа реформы образования Азербайджанской Республики // Новости образования, 2009, № 4, стр. 5-40.
5. Бахишова Ш.А. Дошкольное образование: концептуальные проблемы.
6. Монография. Баку «Наука и образование». 306 с.
7. Выготский Л.С. Детская психология. Собр. Соч. В 6-ти томах, Т 4. Под ред. А.В.
8. Запорожца и др. М.: Педагогика, 1984. – 432 с.

РОЛЬ ВОСПИТАТЕЛЯ-ПЕДАГОГА В УПРАВЛЕНИИ ПРОЦЕССОМ ИНКЛЮЗИИ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Ш.А. Бахышова
Доктор педагогических наук, профессор кафедры педагогики дошкольного образования АГПУ
https://orcid=0000-0002-7848-2068
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752348

Аннотация. *Современная система образования направлена на обеспечение равных образовательных возможностей для всех детей независимо от их индивидуальных особенностей, состояния здоровья и уровня развития. В этом контексте особое значение приобретает инклюзивное образование, предполагающее совместное обучение и воспитание детей с различными образовательными потребностями. Инклюзия детей с ограниченными возможностями здоровья является не только педагогической, но и важной социальной задачей. Эффективность данного процесса во многом зависит от профессиональной деятельности воспитателя-педагога, который непосредственно взаимодействует с детьми, организует их совместную деятельность, создает благоприятную психологическую атмосферу и способствует социальной адаптации ребенка. В статье рассматриваются основные направления деятельности воспитателя-педагога в управлении процессом инклюзии детей с ограниченными возможностями здоровья, значение индивидуального подхода, взаимодействия с родителями и специалистами, а также создания доступной и психологически безопасной образовательной среды. Теоретический анализ позволяет определить воспитателя-педагога как одного из ключевых субъектов организации инклюзивного образовательного процесса.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями здоровья, воспитатель-педагог, социализация, индивидуальный подход, специальное образование, образовательная среда.*

1. Введение (Introduction)

Образование является одним из важнейших факторов социального и личностного развития ребенка. Современные тенденции развития образовательной системы предполагают создание таких условий, при которых каждый ребенок, независимо от состояния здоровья, физических или психологических особенностей, получает возможность полноценно участвовать в образовательном процессе.

Особое место в этом направлении занимает инклюзивное образование. Его основная идея заключается в обеспечении совместного обучения и воспитания детей с различными возможностями и образовательными потребностями. При этом ребенок не должен восприниматься как объект адаптации к уже существующей образовательной системе. Напротив, сама образовательная среда должна быть адаптирована к индивидуальным потребностям и возможностям каждого ребенка.

Инклюзия детей с ограниченными возможностями здоровья требует комплексного подхода. В данном процессе принимают участие администрация образовательного учреждения, педагоги, психологи, специальные педагоги, логопеды, медицинские работники и родители. Однако особая роль принадлежит воспитателю-педагогу, поскольку именно он осуществляет непосредственное ежедневное взаимодействие с ребенком и группой.

Актуальность исследования определяется необходимостью определения роли воспитателя-педагога в организации инклюзивной образовательной среды и обеспечении полноценного участия детей с ограниченными возможностями здоровья в совместной деятельности.

Цель статьи заключается в рассмотрении основных направлений деятельности воспитателя-педагога в управлении процессом инклюзии детей с ограниченными возможностями здоровья, а также в определении значения индивидуального подхода, социальной адаптации, взаимодействия с родителями и специалистами и создания психологически безопасной образовательной среды.

2. Методы исследования (Methods)

Исследование носит теоретико-аналитический характер. В работе использованы анализ и обобщение педагогической и психологической литературы, изучение теоретических положений инклюзивного образования, а также систематизация основных направлений профессиональной деятельности воспитателя-педагога.

Методологическую основу рассмотрения проблемы составляют положения об индивидуальном подходе к ребенку, необходимости адаптации образовательной среды к его потребностям, организации совместной деятельности и взаимодействии педагогов, специалистов и родителей.

В рамках теоретического анализа были рассмотрены следующие аспекты проблемы: сущность инклюзивного образования, роль воспитателя-педагога в управлении процессом инклюзии, значение индивидуального подхода, социальная адаптация ребенка, создание психологически безопасной среды, взаимодействие с родителями и специалистами, а также профессиональные компетенции воспитателя-педагога.

3. Результаты исследования (Results)

3.1. Сущность инклюзивного образования

Инклюзивное образование представляет собой организацию образовательного процесса, при которой обеспечивается участие всех детей в общей образовательной среде с учетом их индивидуальных возможностей и потребностей.

Для детей с ограниченными возможностями здоровья участие в инклюзивной образовательной среде имеет большое значение. Совместная деятельность со сверстниками способствует развитию коммуникативных навыков, самостоятельности, эмоциональной устойчивости и социальной компетентности.

Следует отметить, что дети с ограниченными возможностями здоровья представляют неоднородную группу. Их потребности могут быть связаны с физическими особенностями, нарушениями зрения или слуха, речевыми трудностями, особенностями психического развития и другими факторами. Поэтому применение одинаковых методов и форм работы ко всем детям не всегда является эффективным.

Именно поэтому одним из важнейших принципов инклюзивного образования является индивидуальный подход.

3.2. Роль воспитателя-педагога в управлении процессом инклюзии

Воспитатель-педагог выполняет важную организационную, воспитательную и социально-психологическую функцию в процессе инклюзии.

Прежде всего, педагог должен хорошо знать индивидуальные особенности ребенка: его интересы, способности, уровень самостоятельности, особенности коммуникации, поведения и взаимодействия со сверстниками.

Наблюдение за ребенком в различных видах деятельности позволяет воспитателю своевременно выявлять возникающие трудности и выбирать наиболее эффективные педагогические методы.

Основными направлениями деятельности воспитателя-педагога являются:

- изучение индивидуальных особенностей ребенка;
- создание благоприятных условий для его развития;
- организация совместной деятельности детей;
- содействие социальной адаптации;
- формирование толерантного отношения в детском коллективе;
- сотрудничество с родителями;
- взаимодействие с психологом и другими специалистами;
- оценка динамики развития ребенка.

Таким образом, воспитатель-педагог выступает не только организатором образовательного процесса, но и своеобразным координатором инклюзивного взаимодействия.

3.3. Значение индивидуального подхода

Индивидуальный подход является одним из основных условий успешной инклюзии. Каждый ребенок имеет собственный темп развития и индивидуальные способы восприятия информации.

Воспитатель-педагог должен учитывать эти особенности при организации занятий, игр и других видов деятельности. Например, для одного ребенка необходимо увеличить время выполнения задания, для другого - использовать наглядные материалы, а третьему может потребоваться дополнительная помощь при выполнении отдельных действий.

Важно, чтобы адаптация образовательного процесса не приводила к социальной изоляции ребенка. Напротив, ребенок должен иметь возможность выполнять общие задания вместе со сверстниками, получая необходимую педагогическую поддержку.

Особое значение имеет положительная оценка даже небольших достижений ребенка. Поддержка со стороны педагога способствует формированию уверенности в собственных силах и повышает мотивацию к участию в совместной деятельности.

3.4. Роль воспитателя-педагога в социальной адаптации ребенка

Одной из важнейших задач инклюзивного образования является социализация ребенка. Недостаточно обеспечить физическое присутствие ребенка в группе - необходимо создать условия для его полноценного участия в жизни коллектива.

Воспитатель-педагог может использовать различные формы совместной деятельности:

- коллективные игры;
- творческие занятия;
- работу в парах;
- работу в малых группах;

- совместные проекты;
- музыкальные и спортивные мероприятия;
- коммуникативные упражнения.

Такие виды деятельности позволяют детям взаимодействовать друг с другом, учиться помогать, сотрудничать и учитывать особенности других людей.

При этом воспитатель должен внимательно следить за психологическим климатом в группе. Недопустимы насмешки, дискриминация, изоляция или проявления негативного отношения к ребенку с ограниченными возможностями здоровья.

3.5. Создание психологически безопасной среды

Успешная инклюзия невозможна без создания эмоционально комфортной образовательной среды.

Ребенок должен чувствовать себя принятым и защищенным. Для этого воспитателю необходимо проявлять терпение, уважение и эмпатию.

Особенно важно избегать сравнения ребенка с другими детьми по принципу «лучше» или «хуже». Оцениваться должны прежде всего индивидуальный прогресс и личные достижения ребенка.

Педагог своим примером формирует отношение других детей к ребенку с ограниченными возможностями здоровья. Если воспитатель демонстрирует уважение к индивидуальным различиям, дети постепенно воспринимают разнообразие как естественную часть совместной жизни.

3.6. Взаимодействие с родителями

Эффективность инклюзивного образования во многом зависит от сотрудничества образовательного учреждения с семьей.

Родители располагают важной информацией об особенностях ребенка, его привычках, интересах, способах коммуникации и эмоциональных реакциях. Поэтому регулярное взаимодействие воспитателя с родителями позволяет лучше понимать потребности ребенка и выбирать адекватные методы педагогической поддержки.

Взаимодействие с родителями должно строиться на принципах партнерства, уважения и взаимного доверия.

Воспитателю необходимо не только информировать родителей о трудностях ребенка, но и отмечать его достижения и положительную динамику. Такой подход способствует формированию конструктивного сотрудничества между семьей и образовательным учреждением.

3.7. Взаимодействие со специалистами

Инклюзивное образование предполагает командный подход. В зависимости от потребностей ребенка в работе могут участвовать психолог, логопед, специальный педагог, медицинский работник и другие специалисты.

Воспитатель-педагог, постоянно наблюдая за ребенком в естественной среде, может предоставлять специалистам важную информацию о его поведении, общении и участии в различных видах деятельности.

Согласованная работа специалистов позволяет разработать комплексный подход к сопровождению ребенка и обеспечить последовательность педагогической помощи.

3.8. Профессиональные компетенции воспитателя-педагога

Работа в условиях инклюзивного образования требует от воспитателя-педагога не только общепедагогических знаний, но и специальных компетенций.

Педагог должен:

- понимать особенности развития детей с различными образовательными потребностями;
- владеть методами индивидуального и дифференцированного обучения;
- уметь адаптировать задания;
- использовать различные формы коммуникации;
- владеть приемами позитивного педагогического воздействия;
- уметь предупреждать и разрешать конфликтные ситуации;
- сотрудничать с родителями и специалистами;
- регулярно повышать свою профессиональную квалификацию.

Профессиональная готовность воспитателя является одним из ключевых условий успешной реализации инклюзивной модели образования.

4. Обсуждение (Discussion)

Проведенный теоретический анализ показывает, что эффективность инклюзивного образования определяется не только наличием формальных условий для совместного обучения и воспитания детей, но и качеством повседневного педагогического взаимодействия.

Особое значение в этом процессе имеет деятельность воспитателя-педагога, который находится в непосредственном контакте с ребенком и детским коллективом. Его деятельность объединяет организационный, воспитательный и социально-психологический компоненты инклюзивного процесса.

Рассмотренные направления деятельности свидетельствуют о том, что индивидуальный подход не должен рассматриваться как обособленная форма работы с ребенком. Он должен сочетаться с организацией совместной деятельности, социальной адаптацией и созданием психологически безопасной среды. В противном случае адаптация образовательного процесса может привести не к интеграции, а к фактической изоляции ребенка от коллектива.

Важным условием является также взаимодействие воспитателя с родителями и специалистами. Родители обладают информацией об особенностях ребенка, тогда как специалисты оказывают профессиональную помощь в соответствии с его образовательными и развивающими потребностями. Координация этих направлений позволяет обеспечить последовательность педагогического сопровождения.

Отдельного внимания требует профессиональная подготовка воспитателя-педагога. Инклюзивная среда предъявляет к педагогу дополнительные требования, связанные с умением учитывать индивидуальные особенности детей, адаптировать задания, организовывать совместную деятельность, предупреждать конфликтные ситуации и поддерживать позитивный психологический климат.

Таким образом, результаты теоретического анализа позволяют рассматривать воспитателя-педагога как одного из ключевых субъектов управления процессом инклюзии. Его профессиональная деятельность непосредственно связана с созданием условий для полноценного участия ребенка в образовательной и социальной жизни группы.

5. Заключение

Инклюзия детей с ограниченными возможностями здоровья является сложным и многоаспектным процессом, требующим согласованной деятельности педагогов, специалистов, родителей и администрации образовательного учреждения.

Воспитатель-педагог занимает центральное место в организации повседневного взаимодействия детей. От его профессиональной компетентности, педагогической культуры и личностного отношения во многом зависит успешность социальной адаптации и развития ребенка.

Основными условиями эффективной деятельности воспитателя в инклюзивной среде являются индивидуальный подход, уважение к личности ребенка, создание психологически безопасной атмосферы, организация совместной деятельности детей, сотрудничество с семьей и взаимодействие со специалистами.

Таким образом, воспитатель-педагог в условиях инклюзивного образования выступает не только организатором образовательного процесса, но и важным субъектом социальной интеграции ребенка. Его профессиональная деятельность способствует формированию толерантной образовательной среды, развитию взаимопомощи и сотрудничества между детьми и созданию условий для раскрытия индивидуального потенциала каждого ребенка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ализаде А. Психологические проблемы современной азербайджанской школы. Баку: Озан. - 1998.
2. Закон Азербайджанской Республики «Об образовании». // Журнал «Курикулум», 2009, № 4.
3. Программа реформы образования Азербайджанской Республики // Новости образования, 2009, № 4, стр. 5-40.
4. Бахишова Ш.А. Дошкольное образование: концептуальные проблемы. Монография. Баку «Наука и образование». 306 с.
5. Выготский Л.С. Детская психология. Собр. Соч. В 6-ти томах, Т 4. Под ред. А.В. Запорожца и др. М.: Педагогика, 1984. – 432 с.

O‘QITUVCHILARNING INKLYUZIV KOMPETENTLIGINI OSHIRISHDA TA’LIMNING UNIVERSAL DIZAYNI (UDL) TAMOYILLARINING O‘RNI

Baxromova Guljamol Dilshodjon qizi
Xalqaro Nordik universiteti tayanch doktoranti
baxromovaguljamol97@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752461

Annotatsiya: *mazkur maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida o‘qituvchilarning kasbiy-metodik tayyorgarligini va inklyuziv kompetentligini oshirishda Ta’limning universal dizayni (Universal Design for Learning – UDL) tamoyillarining o‘rni hamda amaliy ahamiyati yoritilgan. UDL yondashuvini o‘quv jarayoniga samarali tatbiq etish imkoniyatlari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, inklyuziv kompetentlik, ta’limning universal dizayni, axborotni taqdim etish, o‘zini namoyon qilish, o‘quvchilarni jalb etish, metodik tayyorgarlik, moslashtirilgan ta’lim.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri — barcha o‘quvchilar, shu jumladan alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun teng va sifatli ta’lim muhitini yaratishdir. Inklyuziv ta’limni muvaffaqiyatli amalga oshirish ko‘p jihatdan pedagogning inklyuziv kompetentligiga — o‘quvchilarning xilma-xil ehtiyojlarini anglash, o‘quv materiallarini moslashtirish va har bir bolaga individual yondashish ko‘nikmasiga bog‘liq.

Amaliyotda ko‘pincha o‘qituvchilar dars jarayonini o‘rtacha o‘zlashtirish darajasidagi o‘quvchiga mo‘ljallab rejalashtiradilar. Bu esa alohida ehtiyojli yoki ta’limda qiynalayotgan o‘quvchilarning chetda qolishiga olib keladi. Ushbu muammoni tizimli hal etishda Ta’limning universal dizayni (UDL) samarali metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. UDL — bu ta’lim dasturlari va darslarni boshidanoq barcha o‘quvchilar uchun ochiq hamda moslashuvchan qilib loyihalash konsepsiyasidir.

Asosiy qism. O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv ta’limni rivojlantirish va bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini inklyuziv ta’lim jarayoniga tayyorlash bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilayotgan bo‘lsada, Ta’limning universal dizayni (UDL) yondashuvi milliy pedagogic amaliyotimizda hali yetarlicha tizimli o‘rganilmagan [1].

Bugungi kunda milliy umumta’lim maktablari amaliyotida duch kelinayotgan asosiy muammolardan biri — o‘qituvchilarning dars jarayonida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilar uchun vaziyatga qarab alohida yondashishidir. Yoki o‘quvchi o‘rtacha o‘zlashtiruvchilar uchun tuzilgan umumiy darsdan ajralib qoladi, yoki o‘qituvchi alohida bola uchun qo‘shimcha ishlanma va material tayyorlashga majbur bo‘ladi. Bu esa pedagogning kasbiy toliqishiga va inklyuziyaga nisbatan salbiy munosabatining shakllanishiga olib keladi [2].

Vaholanki, UDL konsepsiyasini milliy ta’lim standartlariga tatbiq etish ushbu tizimli muammoni bartaraf etadi. UDL o‘qituvchiga dars boshlanishidan oldin, o‘quv dasturini loyihalash bosqichidayoq barcha o‘quvchilarning (eshitishi, ko‘rishi, idrok etishi yoki diqqati turlicha bo‘lgan bolalarning) ehtiyojlarini inobatga oladigan moslashuvchan o‘quv muhitini yaratish imkonini beradi.

Ta’limning universal dizayni (UDL) bu kognitiv neyroilm va ta’lim sohasidagi tadqiqotlarga asoslangan yondashuv bo‘lib, barcha o‘quvchilarning turli xil ehtiyojlari va xususiyatlarini inobatga olgan holda moslashuvchan hamda to‘siqlarsiz o‘quv muhitini yaratishni ko‘zda tutadi. UDL o‘quv jarayonida uchta asosiy prinsipga tayanadi: axborotni taqdim etishning turli usullari, harakat va o‘zini namoyon qilishning turli usullari hamda o‘quvchilarni jalb qilish va rag‘batlantirishning turli usullari [3,4].

Alieksieiev va boshqalarning (2026) ta’kidlashicha, o‘qituvchining inklyuziv kompetentligi quyidagi tuzilmalardan iborat:

- Motivatsion-qadriyatli: kasbiy qadriyatlar, inklyuziv munosabat va innovatsion faoliyatga bo‘lgan motivatsiya.
- Operatsion-amaliy ya’ni metodik: inklyuziv sinfda dars berish ko‘nikmalari, tabaqalashtirilgan ta’lim strategiyalari, o‘quv materiallarini alohida ehtiyojli bolalarga moslashtirish va raqamli-yordamchi texnologiyalardan foydalanish.
- Refleksiv-baholash: o‘z faoliyatini tahlil qilish, inklyuziv muhit natijalarini xolis baholash va kasbiy o‘z-o‘zini rivojlantirish [5].

Salamiah Sari Dewi va hammualliflar UDL yondashuvining samaradorligini o‘rganish bo‘yicha 2013–2017 yillarda e’lon qilingan 12 ta xalqaro ilmiy tadqiqotni meta-analiz usulida tahlil qilishgan [6].

Maqolada UDLning kognitiv neyroilm va ta’lim tadqiqotlariga asoslangan 3 ta tamoyili tahlil qilinadi:

- Axborotni taqdim etishning turli usullari. O‘quvchilar bilimlarni har xil qabul qiladi. Shuning uchun materiallarni faqat matn emas, balki tasvirlar, audio, video hamda interfaol vizual vositalar orqali taqdim etish lozim.
- Harakat va o‘zini namoyon qilish usullari. O‘quvchilar o‘z bilimlarini turlicha namoyon etadi (yozma, og‘zaki, grafik yoki raqamli vositalar orqali). O‘quvchiga o‘z bilimini ko‘rsatish uchun tanlov imkoniyatini berish kerak.
- Jalb qilish va motivatsiya berish usullari. O‘quvchilarning qiziqishlari va motivatsiyalari har xil. Darsda ularning ehtiyojlariga mos keladigan turli darajadagi topshiriqlar va hamkorlikdagi ish shakllarini taklif etish lozim.

Meta-analizga kiritilgan tadqiqotlar UDL texnologiyasining bo‘lajak o‘qituvchilarga beradigan ta’sirini isbotlagan:

– Tzivinikou hamda Navarro va boshqalarning (2016) tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, UDL tamoyillari bo‘yicha ta’lim olgan bo‘lajak o‘qituvchilar kelgusida barcha o‘quvchilar ehtiyojini qamrab oladigan moslashuvchan inklyuziv dars ishlanmalarini va ta’lim muhitini mustaqil loyihalashtira oladilar [7].

– Y.He tadqiqotiga ko‘ra, UDL yondashuvi asosida o‘qitilgan bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘z kasbiy mahorati va ta’lim berish imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchi keskin oshgan, dars berishdagi xavotir va stress darajasi kamaygan [8].

– Autizm va intellektual buzilishlari bo‘lgan o‘quvchilarga matnlardan ko‘ra visual vositalar va simvollar orqali dars o‘tilganda ularning tushunish va savol berish ko‘nikmalari sezilarli darajada rivojlangan [9].

– UDL faqat alohida ehtiyojli bolalar uchun emas, balki barcha o‘quvchilarning akademik va ijtimoiy darsdagi faolligini va darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi [10, 11].

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, UDL tamoyillarini o‘zlashtirish o‘qituvchining inklyuziv kompetentligini uchta asosiy yo‘nalish bo‘yicha rivojlantiradi:

– O‘qituvchi barcha o‘quvchilarning qiziqishlari va imkoniyatlarini e’tiborga olib, darsga jalb etishning turlicha usullarini qo‘llaydi. Bu o‘quvchilarning darsdagi faolligini va o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi.

– Bilimlar va o‘quv materiallari faqat matn ko‘rinishida emas, balki ko‘rgazmali (grafiklar, sxemalar), audio va amaliy-vizual shakllarda beriladi. Bu idrok etishi va o‘zlashtirishi turlicha bo‘lgan o‘quvchilar uchun axborotni tushunishni osonlashtiradi.

– O‘quvchilarga o‘z bilimlarini namoyish etishda tanlov imkoniyati beriladi (yozma topshiriq, og‘zaki taqdimot, amaliy loyiha yoki grafik model yaratish).

UDL yondashuvining amaliy mohiyatini yoritish uchun boshlang‘ich sinf “Atrofimizdagi olam” darsida “Tabiatni muhofaza qilish va o‘simliklar dunyosi” mavzusini o‘tish misolida UDLning 3 ta asosiy tamoyili bo‘yicha darsni rejalashtirish modelini ko‘rib chiqamiz:

1-jadval: UDL tamoyillari asosida darsni moslashtirish modeli

UDL Tamoyili	An’anaviy dars yondashuvi	UDL asosidagi moslashuvchan yondashuv (Amaliy yechim)
1.Axborotni taqdim etish usullari	O‘qituvchi matnni darslikdan o‘qib beradi va doskaga qisqa tushunchalarni yozadi.	• Kognitiv va vizual: Matn bilan birga rasmli taktil kartochkalar va infografika beriladi. • Audial va raqamli: Matnning audio-yozuvi yoki qisqa animatsion video qo‘yiladi. • Taktil va amaliy: Sinfga jonli o‘simlik namunalari yoki gerbariylar olib kiriladi.
2. Harakat va o‘zini namoyon qilish usullari	Barcha o‘quvchilar mavzu bo‘yicha faqat daftarga yozma javob berishi yoki matnni so‘zlab berishi kerak.	O‘quvchiga o‘z bilimini ko‘rsatish uchun tanlov imkoniyati beriladi: • A varianti: Mavzuga oid 3-4 ta savolga yozma javob yozish. • B varianti: O‘simlik va tabiat rasmini chizib, uni og‘zaki tushuntirib berish. • D varianti: O‘simlikni parvarish qilish bo‘yicha juftlikda qisqa sahna ko‘rinishi ko‘rsatish yoki audio-xabar yozish.
3. Jalb qilish va motivatsiya berish usullari	Barcha o‘quvchilar bir xil tezlikda va bir xil topshiriqni yakka tartibda bajaradilar.	• Topshiriq murakkablik darajasi: O‘quvchiga o‘z imkoniyatiga mos darajadagi (sodda, o‘rta, ijodiy) topshiriqni tanlash huquqi beriladi. • Ish shakli: Yolg‘iz, juftlikda yoki kichik guruhda ishlash imkoniyati yaratiladi. • Rag‘batlantirish: Har bir o‘quvchining o‘sish dinamikasi va harakati alohida e’tirof etiladi.

UDL tamoyillarini qo‘llash o‘qituvchiga dars davomida alohida ehtiyojli o‘quvchi uchun alohida maxsus topshiriq o‘ylab topish yuklamasidan xalos bo‘lishga, aksincha, darsning boshidanoq barcha uchun moslashuvchan muhit yaratishga imkon beradi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida UDLni qo‘llash bo‘yicha taklif va tavsiyalar:

1.Pedagogika OTMlarida “Inklyuziv ta’lim” fani tarkibiga “Ta’limning universal dizayni (UDL) amaliyoti” mavzular blokini kiritish lozim. Unda bo‘lajak o‘qituvchilarga darsni boshidanoq barcha o‘quvchilar ehtiyojiga moslab loyihalash ko‘nikmalari amaliy mashg‘ulotlar orqali o‘rgatilishini yo‘lga qo‘yish zarur.

2.Umumta’lim maktablari uchun yaratilayotgan zamonaviy darsliklar va metodik qo‘llanmalarni bosmaga tavsiya etishda UDL tamoyillariga mosligini baholovchi mezonlarni ishlab chiqish kerak. Darsliklarga multimedia resurslari (QR-kodlar orqali audio-matnlar, taktil va vizual ilovalar, subtitrli videolar)ni integratsiya qilish orqali idroki va o‘zlashtirishi turlicha bo‘lgan o‘quvchilar uchun axborot olishning muqobil yo‘llari yaratilishi lozim.

3.Amaliyotda faoliyat yuritayotgan o‘qituvchilarning inklyuziv kompetentligini oshirish va ularning ish yuklamasini yengillatish maqsadida, dars ishlanmalarini UDL tamoyillari bo‘yicha tezkor va moslashuvchan tuzishga yordam beradigan elektron shablonlar va vizual topshiriqlar bankini ishlab chiqish hamda uni pedagoglarning malaka oshirish kurslariga tatbiq etish tavsiya etiladi.

4.Maktablarda o‘quvchilarning bilimini baholashda faqat bir xillashtirilgan yozma yoki og‘zaki testlar bilan cheklanmay, UDLning harakat va o‘zini namoyon qilish tamoyiliga muvofiq, o‘quvchining o‘z bilimini loyiha, prezentatsiya, chizma yoki amaliy topshiriq shaklida ko‘rsatishiga imkon beruvchi moslashuvchan baholash rubrikalarini umumta’lim amaliyotiga tatbiq etish lozim.

Xulosa. Ta’limning universal dizayni (UDL) tamoyillarini pedagoglar faoliyatiga tatbiq etish ularning inklyuziv kompetentligini oshirishning eng samarali omillaridan biridir. UDL o‘qituvchiga har bir o‘quvchining xilma-xil ehtiyojlarini to‘siq emas, balki ta’lim jarayonining tabiiy qismi sifatida ko‘rish imkonini beradi. Bo‘lajak va faoliyat yuritayotgan o‘qituvchilarning ta’lim dasturlariga UDL moduli va metodologiyasini kiritish inklyuziv ta’lim sifatini ohirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Inklyuziv ta’lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida (PF–6084-son). Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 2020. https://lex.uz/docs/5044711
2. Yusupova, F. M., Ro‘ziyeva, D. I. (2023). Inklyuziv ta’lim texnologiyalari va Ta’limning universal dizayni (UDL) amaliyoti. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
3. Mayer, A., Rose, D. H., Gordon, D. (2014). Universal design for learning: Theory and practice. CAST Professional Publishing.
4. Nelson, L. L. (2014). Design and deliver: Planning and teaching using universal design for learning. Paul H. Brookes Publishing.
5. Alieksieiev, O., Kyslychenko, V., Savchenko, N., Dubinka, M., Makarenko, I. (2026). Teacher preparation for inclusive education in higher education. Revista Eduweb, 20(1), 178–199. https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2026.20.01.11
6. Dewi, S. S., Dalimunthe, H. A., Faadhil. (2019). The Effectiveness of Universal Design for Learning. Journal of Social Science Studies, 6(1), 112–123. https://doi.org/10.5296/jsss.v6i1.14042
7. Tzivinikou, S. (2014). Universal design for learning - Application in higher education: A Greek paradigm. Problems of Education in the 21st Century, 60, 156-166.
8. He, Y. (2014). Universal design for learning in an online teacher education course: Enhancing learners’ confidence to teach online. MERLOT Journal of Online Learning and Teaching, 10(2), 283–298.

9. 9.Knight, V. F., Spooner, F., Browder, D. M., Smith, B. R., Wood, C. L. (2013). Using systematic instruction and graphic organizers to teach science concepts to students with autism spectrum disorders and intellectual disability. Focus on Autism and Other Developmental Disabilities, 28(2), 115–126. https://doi.org/10.1177/1088357612475301
10. Katz, J. (2013). The three-block model of universal design for learning (UDL): Engaging students in inclusive education. Canadian Journal of Education, 36(1), 153–194.
11. Katz, J. (2015). Implementing the three-block model of universal design for learning: Effects on teachers' self-efficacy, stress, and job satisfaction in inclusive classrooms K-12. International Journal of Inclusive Education, 19(1-20), 37–41. https://doi.org/10.1080/13603116.2014.881569

STEAM ОБРАЗОВАНИЕ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ВОВЛЕЧЕНИЯ ЖЕНЩИН ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Саида Сафибуллаевна Бекназарова[1], Озода Сафибуллаевна Абдуллаева[2], Камилла Камолиддиновна Бекназарова[3]

[1]DSc., проф. Ташкентский унверситет информационных технологий имени М.Хоразми

[2]DSc., проф. Наманганский государственный технический университет

[3]исследователь, Ташкентский унверситет информационных технологий имени М.Хоразми

https://doi.org/10.5281/zenodo.22752496

Аннотация: *В статье рассматриваются педагогические механизмы и образовательные подходы, направленные на расширение участия женщин в сфере информационных технологий посредством STEAM-образования. Анализируются социальные, культурные и образовательные барьеры, с которыми сталкиваются девушки при выборе IT-карьеры, а также определяются пути их преодоления. Работа опирается на современные исследования в области гендерной педагогики, цифровой грамотности и инновационных образовательных методик.*

Ключевые слова: *STEAM-образование; женщины в IT; цифровая грамотность; гендерная педагогика; цифровые компетенции; вовлечение в IT-сферу; образовательные механизмы; инновационные методы обучения.*

Быстрое развитие цифровой экономики требует привлечения большего количества специалистов в сфере информационных технологий. Несмотря на растущую потребность, доля женщин в IT остается невысокой, что связано как с объективными социальными факторами, так и с особенностями образовательной среды. Современные исследования подтверждают, что интерес к высоким технологиям формируется ещё в школьном возрасте, и именно образовательные практики создают фундамент профессионального выбора.

STEAM-образование, ориентированное на междисциплинарное обучение, предоставляет широкие возможности для развития творческого и инженерного мышления у девушек. Такой подход позволяет соединить технические знания с художественным мышлением, что делает процесс обучения более доступным и привлекательным. Интеграция искусства способствует снижению психологических барьеров и повышению мотивации.

Образовательные методики должны учитывать гендерные особенности мотивации и восприятия. Это требует разработки новых педагогических механизмов, которые смогут не только предоставить знания, но и создать безопасную, поддерживающую и вдохновляющую среду, стимулирующую девушек выбирать карьеру в сфере информационных технологий.

В условиях цифровой трансформации важность участия женщин в IT-сфере возрастает, поскольку разнообразие кадров способствует инновационности и устойчивому развитию отрасли. Гендерный дисбаланс в технологических профессиях приводит к упущенному потенциалу и ограничивает возможности рынка. Неравный доступ к

современным цифровым компетенциям усложняет социально-экономическое положение женщин и усиливает технологический разрыв.

Актуальность проблемы подтверждается статистическими данными, свидетельствующими о том, что женщины реже выбирают технические специальности и сталкиваются со стереотипами о собственных возможностях. Преодоление этих барьеров требует системных изменений в образовании, направленных на формирование уверенности, цифровой грамотности и доступ к современным образовательным ресурсам.

STEAM-подход становится эффективным инструментом, так как он интегрирует технику и творчество, что особенно важно для вовлечения девушек. Современная педагогика должна не только давать знания в области программирования, инженерии и математики, но и развивать креативное мышление, способность к решению проблем и инновационному дизайну.

Основная проблема заключается в низком уровне участия женщин в высокотехнологичных направлениях, что вызвано совокупностью стереотипов, недостаточной ранней поддержкой и отсутствием образовательных практик, способствующих развитию цифровых навыков у девушек. Традиционные методики не всегда учитывают особенности восприятия и интересов учащихся, что снижает их мотивацию к освоению технических дисциплин.

Дополнительное затруднение создаёт недостаток ролевых моделей среди женщин-профессионалов в IT, которые могли бы продемонстрировать успешные карьерные траектории. Это приводит к тому, что даже девушки, интересующиеся технологиями, часто сомневаются в своих способностях и не рассматривают IT как долгосрочную карьеру.

Проблема усугубляется ограниченной доступностью современных образовательных ресурсов в некоторых школах и регионах. Отсутствие условий для практических занятий, цифровых лабораторий и проектных классов препятствует формированию профессионального интереса и самоэффективности.

Для решения проблемы необходимо применять педагогические механизмы, направленные на формирование у девушек устойчивой мотивации и позитивного отношения к технологиям. Одним из ключевых инструментов являются проектные методы обучения, позволяющие студентам самостоятельно создавать прототипы, цифровые продукты и инженерные решения. Такой подход развивает практические навыки и уверенность в собственных силах.

Не менее важную роль играет внедрение менторских программ, в рамках которых опытные женщины-специалисты поддерживают учащихся, помогают формировать профессиональные цели и преодолевать психологические барьеры. Менторство усиливает социальную поддержку и способствует развитию профессиональной идентичности.

Создание цифровых лабораторий и STEAM-центров обеспечивает доступ к современным технологиям: робототехнике, программированию, 3D-моделированию, искусственному интеллекту. Такие пространства создают условия для эксперимента, творчества и междисциплинарного взаимодействия ключевых элементов STEAM-образования.

Проведенное исследование показывает, что внедрение STEAM-подхода способствует значительному повышению интереса девушек к информационным технологиям. Учащиеся, включенные в проектную и практическую деятельность,

проявляют больший энтузиазм, а их результаты по техническим дисциплинам демонстрируют положительную динамику. Это подтверждается как академическими показателями, так и данными анкетирования.

Менторские программы оказывают заметное влияние на формирование уверенности и карьерных планов. Девушки, участвующие в таких инициативах, чаще выбирают технические факультеты и демонстрируют высокую вовлечённость в технологические соревнования, хакатоны и исследовательские проекты. Социальная поддержка становится критическим фактором успеха.

Создание STEAM-пространств и цифровых лабораторий приводит к увеличению числа практических работ, улучшению навыков командной работы и развитию инженерного мышления. Результаты показывают, что доступ к современным технологиям меняет образовательный опыт и расширяет профессиональные горизонты учащихся.

В ходе анализа выявлено, что успешность вовлечения женщин в IT зависит не только от образовательных условий, но и от культурно-социальной среды. В некоторых регионах сохраняются устойчивые стереотипы, которые ограничивают профессиональный выбор девушек. Поэтому образовательные реформы должны сопровождаться просветительскими мероприятиями и популяризацией женских успехов в IT.

Важным вопросом остаётся интеграция STEAM-подхода в массовое образование. Многие школы испытывают нехватку педагогов, способных работать в междисциплинарной среде. Необходима подготовка новых кадров и повышение квалификации действующих учителей, особенно в направлении робототехники, программирования, кибербезопасности.

Также дискуссионным остаётся вопрос оценки эффективности программ. Несмотря на положительные результаты отдельных проектов, требуется долгосрочный мониторинг, чтобы определить влияние STEAM-образования на карьерные траектории женщин. Это позволит выработать системные рекомендации и стандарты педагогической практики.

Исследование включало анализ текущего состояния женского участия в IT, изучение образовательных практик школы и вуза, а также проведение анкетирования и наблюдений в группах, участвующих в STEAM-проектах. Целью было определить, какие педагогические механизмы оказывают наибольшее влияние на выбор девушек в пользу технологических специальностей. В рамках исследования были опрошены студентки и школьницы, участвующие в курсах по программированию, 3D-моделированию, робототехнике и цифровому дизайну. Анализ показал, что наибольшее влияние оказывают: практическое обучение, работа над реальными проектами, наличие женщин-менторов и доступ к современному цифровому оборудованию. Также проводился сравнительный анализ групп, обучающихся по традиционной и STEAM-моделям. STEAM-группы демонстрировали более высокий уровень мотивации, интереса к технологиям и уверенности в своих способностях. Это подтверждает необходимость внедрения междисциплинарных методов обучения и создания благоприятной гендерно-чувствительной образовательной среды.

Исследование подтверждает, что STEAM-образование является эффективным инструментом вовлечения женщин в сферу информационных технологий. Комплексный педагогический подход, включающий проектную деятельность, менторство и доступ к современным цифровым инструментам, способствует развитию интереса, уверенности и профессиональной мотивации у девушек.

Предложения по вовлечению женщин в IT через STEAM:

Образовательные программы и методика:

Введение STEAM-курсов, ориентированных на девушек (курсы по программированию, искусственному интеллекту, 3D-графике, анимации, веб-разработке, компьютерному дизайну; использование творческих задач, например: создание цифровых арт-объектов, VR-экспозиций, интерактивных историй, красоты и моды в цифровом дизайне, что сильнее мотивирует девушек);

Проектное обучение (Реальные проекты: создание приложений, прототипов роботов, цифровых медиа, социальных IT-решений; командная работа, где девушки могут занимать лидерские роли);

Интеграция искусства в технологии (комбинировать программирование с дизайном, инженерные задания — с визуальным оформлением, генеративная графика, цифровая мода, 3D-орнамент, медиадизайн, UX-исследования);

Социальная поддержка и менторство

Создание программ женского наставничества (приглашать успешных женщин из IT-компаний, организовать регулярные встречи: мастер-классы, онлайн-консультации, карьерные тренинги);

Формирование сообщества и клубов «Girls in STEAM/IT» (школьные и студенческие клубы, где девушки могут обсуждать проекты, получать поддержку; участие в соревнованиях, хакатонах, выставках);

Пропаганда женских ролевых моделей (профили и истории успеха в медиапространстве учреждения; видеорепортажи, интервью, подкасты).

Создание поддерживающей образовательной среды позволяет преодолеть гендерные барьеры и расширить участие женщин в высокотехнологичных специальностях. Сочетание технических и творческих дисциплин делает обучение более доступным и привлекательным. Такой подход формирует у учащихся навыки будущего: критическое мышление, креативность, коммуникацию и цифровую грамотность.

Полученные выводы подчеркивают необходимость продолжения исследований в области гендерной педагогики и цифрового образования. Расширение STEAM-инициатив, разработка программ подготовки учителей и создание национальных центров для поддержки девушек в ИТ могут стать стратегическим направлением развития цифрового общества.

STEAM-образование, объединяющее науку, технологии, инженерию, искусство и математику, рассматривается как ключевой инструмент вовлечения женщин в высокотехнологичные отрасли. В статье представлены практические механизмы педагогической поддержки, включая проектные методы, менторские программы, интерактивные лаборатории и цифровые образовательные платформы. Особое внимание уделено формированию мотивации и самоэффективности учащихся.

Сочетание системного образовательного подхода, гендерно-чувствительной педагогики и доступных цифровых инструментов существенно повышает интерес женщин к сфере информационных технологий. Материал ориентирован на педагогов, исследователей и образовательные организации, заинтересованные в создании инклюзивной цифровой экосистемы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Beede D., Julian T., Langdon D. Women in STEM: A Gender Gap to Innovation. U.S. Department of Commerce, 2011.
2. Yakman G. STEAM Education: An Interdisciplinary Approach to Learning. STEAM Educational Organization, 2010.
3. UNESCO. Cracking the Code: Girls' and Women's Education in Science, Technology, Engineering and Mathematics, 2017.
4. Beknazarova, S., Abdullayev, S., Abdullayeva, O., Abdullayev, Z. Machine Learning Method for Predicting Human Movements/AIP Conference Proceedings 3244(1)

GLOBAL STRATEGIES FOR THE IMPLEMENTATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATIONAL SYSTEMS

Bobomukhamedova Shoira Agzamdjan kizi, Mukhammadkho‘jayeva Zukhra Rakhmatullayevna
[1,2](PhD) Doctor of Philosophy
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752537

Abstract. *The integration of artificial intelligence (AI) into education has moved from an emerging technological trend to a strategic priority for education systems worldwide. The rapid expansion of generative artificial intelligence (GenAI) has created new opportunities for personalized learning, instructional design, assessment, content development, and teacher professional practice. At the same time, it has generated substantial challenges related to teacher competence, academic integrity, data privacy, algorithmic bias, unequal access, and the preservation of human agency.*

Keywords: *artificial intelligence in education; generative AI; AI literacy; teacher competence; digital culture; responsible AI; human-AI collaboration; educational policy.*

Artificial intelligence has become an increasingly influential component of contemporary educational transformation. Unlike earlier generations of educational technologies, modern AI systems can generate explanations, lesson materials, assessment items, images, code, summaries, feedback, and other forms of content. Generative AI has consequently changed the relationship between teachers, learners, knowledge, and digital technologies.

The educational significance of AI, however, cannot be determined by technological sophistication alone. The central issue is how AI is incorporated into pedagogical processes and how educators and learners develop the competencies required to use intelligent systems critically and responsibly.

The OECD'S digital education outlook 2026 provides an important distinction in this regard. ITS emerging evidence indicates that GenAI can support learning when it is guided by clear teaching principles, whereas poorly designed use may improve the quality of students' immediate outputs without producing corresponding learning gains.

UNESCO has responded to this challenge through a human-centred policy framework. Its Guidance for Generative AI in Education and Research addresses the responsible use of generative AI and emphasizes the importance of policy, ethics, human agency, privacy, safety, equity, and pedagogical appropriateness. UNESCO has subsequently developed an AI Competency Framework for Teachers, which defines the knowledge, skills, and values teachers need in AI-enhanced educational environments.

The transformation from digital education to AI-enabled education represents more than a technological upgrade. Conventional digital education primarily concerns access to information, communication, digital resources, learning management systems, and online collaboration. AI-enabled education introduces systems capable of generating content, making predictions, providing recommendations, interpreting data, and interacting with learners through natural language.

Consequently, educational systems need a broader understanding of digital competence. A teacher who is digitally competent can operate digital platforms and resources. A teacher who is AI competent must additionally understand the probabilistic and generative nature of AI systems, evaluate outputs, recognize limitations, manage data responsibly, and determine when AI is pedagogically appropriate.

This distinction creates a conceptual relationship:digital competence → AI competence → AI pedagogical competence → AI-oriented digital culture.

UNESCO‘s approach represents one of the most comprehensive international responses to generative AI in education.

The framework contains 15 competencies and supports progression from acquisition toward deeper and creative forms of professional competence.

The significance of this approach is that teacher AI competence is not reduced to learning how to operate a particular AI application. It combines technological understanding with ethical judgement, pedagogy, human agency, and professional learning.

OECD approaches AI in education through the broader transformation of educational systems, skills, teaching, learning, and digital ecosystems.

The 2026 Digital Education Outlook goes further by emphasizing the difference between task performance and genuine learning. AI may help learners produce stronger answers or complete assignments more efficiently, but this does not automatically mean that learners have developed the underlying knowledge or competencies.

An effective sequence can be represented as: AI-supported exploration → critical verification → human reasoning → reflection → independent performance.

European educational policy places strong emphasis on the responsible use of AI and data. The main principles include: human oversight; privacy; transparency; accountability; fairness; non-discrimination; digital competence; responsible data use. This approach is particularly relevant to educational institutions because AI systems increasingly interact with student data and can influence assessment, recommendations, and educational decisions. Therefore, AI literacy should incorporate ethical literacy.

Schools and universities require: institutional strategies; AI governance; professional learning; technical support; infrastructure; innovation ecosystems.

The study employs qualitative comparative policy analysis combined with secondary analysis of international educational evidence.The research corpus includes international frameworks and reports published by UNESCO, OECD, European institutions, and the World Economic Forum. The empirical component draws primarily upon TALIS 2024 and related international digital education evidence.

An important methodological limitation is that TALIS data are based on self-reported responses. Consequently, teacher-reported AI use should not be interpreted as direct evidence of effective pedagogical integration. OECD explicitly notes that TALIS is based on teacher and school-leader self-reports, which require caution in cross-country comparisons.

The findings reveal several important theoretical and practical implications.

First, international strategies increasingly converge on a human-centred understanding of AI. UNESCO, OECD, and other international actors differ in terminology and emphasis, but all recognize that AI should operate within human educational purposes rather than replace human judgement.

Second, teacher competence represents a critical mediating factor. The presence of AI technology in schools does not guarantee meaningful integration.

The central conclusion is that AI should not be considered an independent driver of educational improvement. Its educational value emerges from the interaction between intelligent technologies and human competence. The most sustainable AI strategy is therefore one that strengthens rather than weakens teacher professionalism, learner agency, critical thinking, ethical responsibility, and digital culture.

REFERENCES

1. European Commission. Ethical guidelines on the use of artificial intelligence (AI) and data in teaching and learning for educators. European Commission. 2022
2. OECD. Results from TALIS 2024: The state of teaching. OECD Publishing. 2025
3. UNESCO. Guidance for generative AI in education and research. UNESCO. 2023
4. UNESCO. AI competency framework for teachers. UNESCO. 2024
5. UNESCO. Recommendation on the ethics of artificial intelligence. UNESCO. 2021
6. World Economic Forum. Shaping the future of learning: The role of AI in Education 4.0. World Economic Forum. 2024

ЗНАЧЕНИЕ ТЕАТРАЛИЗОВАННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Чаброва Т.Л.
PhD, доцент кафедры «Дошкольного и начального образования» ЧГПУ
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752580

Аннотация. *В статье раскрывается педагогическая ценность театрализованной деятельности как интегративного средства развития дошкольника. Показаны её функции в формировании речи, эмоциональной сферы, коммуникативных навыков и творческих способностей ребёнка. Охарактеризованы основные виды театрализованной деятельности, реализуемые в дошкольных образовательных организациях, и предложены методические ориентиры для педагогов. Особое внимание уделено опоре на классические и современные психолого-педагогические концепции.*

Ключевые термины: *театрализованная игра; инсценировка; виды театра (пальчиковый, настольный, теневой, бибабо); выразительные средства (мимика, жест, интонация); предметно-развивающая среда; подготовка реквизита и декораций; сценарии для дошкольников; рефлексивные техники.*

Дошкольный возраст — период интенсивного становления личности, когда игра выступает ведущим видом деятельности и главным механизмом познания мира. Театрализованная деятельность органично вписывается в игровую природу ребёнка и представляет собой синтетическую форму освоения культуры, социальных ролей и художественных средств выразительности. Её значение выходит за рамки «развлечения»: она служит мощным инструментом комплексного развития ребёнка — от речи и моторики до нравственных представлений и эмоционального интеллекта.

Актуальность темы обусловлена требованиями современных образовательных стандартов, в которых художественно-эстетическое, социально-коммуникативное и речевое развитие рассматриваются как взаимосвязанные направления. Театрализованная деятельность позволяет реализовать интегративный подход, объединяя содержание разных образовательных областей и создавая условия для субъектной позиции ребёнка.

Цель статьи — раскрыть значение театрализованной деятельности в дошкольном учреждении с точки зрения её развивающего потенциала и методической реализуемости.

Существенный вклад в разработку методики театрализованной деятельности внесли российские ученые - Д. В. Менджерицкая, Р. И. Жуковская, Н. С. Карпинская, Э. Г. Чурилова. В их работах театрализованная игра рассматривается как средство развития творчества, нравственного воспитания и освоения художественных образов. В частности, Э. Г. Чурилова, Т.Л.Чаброва подчёркивают, что театрализованная деятельность способствует формированию у детей способности к перевоплощению, выразительности, импровизации, а также развитию образного мышления и ассоциативных связей.

С позиций субъектного подхода театрализованная деятельность создаёт условия для проявления инициативы, самостоятельности и ответственности ребёнка: выбирая роль, участвуя в распределении обязанностей по подготовке спектакля, ребёнок действует

как субъект собственной деятельности. Это согласуется с концепцией зоны ближайшего развития, где взрослый (педагог) организует ситуацию сотрудничества, постепенно передавая ребёнку всё большую долю ответственности.

В практике дошкольных учреждений реализуются следующие виды театрализованной деятельности: театрализованные игры — импровизации по сюжетам сказок, стихов, потешек; не требуют сложной атрибутики и могут проводиться в повседневной жизни группы; инсценировки и мини-спектакли — более структурированные постановки с распределением ролей, текстом, реквизитом; готовятся в рамках образовательной деятельности; кукольный театр (пальчиковый, настольный, теневой, бибабо) — позволяет ребёнку действовать опосредованно, через куклу, что снижает тревожность и облегчает вхождение в роль; драматизации — воспроизведение литературных сюжетов с элементами импровизации; развивают творческое воображение и самостоятельность; тематические «дни театра» — комплексные мероприятия, включающие беседы о театре, знакомство с театральными профессиями, просмотр спектаклей, мастер-классы по изготовлению декораций и костюмов, итоговую постановку. Формы организации варьируются от индивидуальных и подгрупповых занятий до массовых праздников и совместных проектов с родителями.

Театрализованные игры представляют собой разыгрывание в лицах литературных произведений (сказки, рассказы, специально написанные инсценировки). Герои литературных произведений становятся действующими лицами, а их приключения, события жизни, измененные детской фантазией, – сюжетом игры. Особенность театрализованных игр состоит в том, что они имеют готовый сюжет, а значит, деятельность ребенка во многом предопределена текстом произведения.

Настоящая творческая игра представляет собой богатейшее поле для творчества детей. Ведь текст произведения – лишь канва, в которую дети сами вплетают новые сюжетные линии, вводят дополнительные роли, меняют концовку и т.д. В театрализованной игре образ героя, его основные черты, действия, переживания определены содержанием произведения.

Творчество ребенка проявляется в правдивом изображении персонажа. Чтобы это осуществить, надо понять, каков персонаж, почему он так поступает, представить себе состояние, чувства, то есть проникнуть в его внутренний мир. И сделать это нужно в процессе слушания произведения.

Полноценное участие детей в игре требует особой подготовленности, которая проявляется в способности к эстетическому восприятию искусства художественного слова, умении вслушиваться в текст, улавливать интонации, особенности речевых оборотов. Чтобы понять героя, надо научиться элементарно анализировать его поступки, оценивать их, понимать мораль произведения. Умение представлять героя произведения, его переживания, конкретную обстановку, в которой развиваются события, во много зависит от личного опыта ребенка: чем разнообразнее его впечатления об окружающей жизни, тем богаче воображение, чувства, способность мыслить.

Для исполнения роли ребенок должен владеть разнообразными изобразительными средствами (мимикой, телодвижениями, жестами, выразительной по лексике и интонации речью и т.п.). Следовательно, подготовленность к театрализованной игре можно определить как уровень общекультурного развития, на основе которого облегчается понимание художественного произведения, возникает эмоциональный отклик на него,

происходит овладение художественными средствами передачи образа. Все эти показатели не складываются стихийно, а формируются в ходе воспитательно-образовательной работы.

Сами по себе театрализованные творческие игры являются частью такой воспитательно-образовательной работы. Она имеет большое значение для развития личности ребенка-дошкольника потому, что в ней развиваются все психические процессы. Эти процессы поднимаются на более высокую ступень развития благодаря тому, что в игре развивается вся личность ребенка, его сознание. Ребенок осознает себя, учиться желать и подчинять желанию свои мимолетные аффективные стремления; учится действовать, подчиняя свои действия определенному образцу, правилу поведения, учится жить, проживая жизни своих героев, любя или не любя и пытаясь вникнуть в суть и причины их поступков и учась на их ошибках.

В театрализованных играх развиваются различные виды детского творчества: художественно-речевое, музыкально-игровое, танцевальное, сценическое, певческое. У опытного педагога дети стремятся к художественному изображению литературного произведения не только как артисты, исполняющие роли, но и как художники, оформляющие спектакль, как музыканты, обеспечивающие звуковое сопровождение. Каждый вид такой деятельности помогает раскрыть индивидуальные особенности, способности ребенка, развить талант, увлечь детей.

Особо следует отметить роль театрализованных игр в приобщении детей к искусству: литературному, драматическому, театральному. Дошкольники знакомятся с разнообразными видами театрального искусства. При грамотном руководстве у детей формируются представления о работе артистов, режиссеров, театрального художника, дирижера. Детям старшего дошкольного возраста доступно понимание, что спектакль готовит творческий коллектив (все вместе творят одно дело – спектакль). По аналогии с опытом собственных театрализованных игр дети чувствуют и осознают, что театр дарит радость и творцам и зрителям.

Игра-драматизация или театрализованная игра ставит перед ребенком немало очень важных задач. Дети должны уметь при небольшой помощи со стороны воспитателя организовываться в игровые группы, договариваться о том, что будет разыгрываться, определять и осуществлять основные подготовительные действия (подобрать необходимые атрибуты, костюмы, декорации, оформить место действия, выделить исполнителей ролей и ведущего, произвести несколько раз пробное разыгрывание); уметь пригласить зрителей и показать им спектакль. Речевые и пантомимические действия исполнителей ролей при этом должны быть достаточно выразительны (внятны, интонационно разнообразны, эмоционально окрашены, целенаправленны, образно правдивы).

Таким образом, в процессе организации театрализованной игры у детей развиваются организаторские умения и навыки, совершенствуются формы, виды и средства общения, складываются и осознаются непосредственные взаимоотношения детей друг с другом, приобретаются коммуникативные умения и навыки.

В дошкольном возрасте впервые проявляется потребность в хорошем к себе отношении со стороны окружающих людей, желание быть понятым и принятым ими. Дети в игре присматриваются друг к другу, оценивают друг друга и в зависимости от таких оценок проявляют или не проявляют взаимные симпатии. С детьми, не

соблюдающими установленных правил в игре, демонстрирующими отрицательные черты характера в общении, сверстники отказываются иметь дело. Возникает личностность в общении, строящаяся на осознаваемой, мотивированной основе.

В процессе игры и подготовке к ней между детьми складываются отношения сотрудничества, взаимопомощи, разделения и кооперации труда, заботы и внимания друг к другу. В такого рода играх дети учатся воспринимать и передавать информацию, ориентироваться на реакции собеседников, зрителей и учитывать их в своих собственных действиях. Особенно это важно для того, чтобы суметь быстро сориентироваться, овладеть собой в трудной ситуации, которая может сложиться во время выступления, например: кто-то из участников забыл свои слова, перепутал очередность и т.д. Поэтому очень важно взаимопонимание между детьми-участниками и взаимовыручка, которые и складываются в процессе игры и подготовки к ней. Так театрализованная деятельность вносит разнообразие в жизнь ребенка в детском саду, дарит ему радость и является одним из самых эффективных способов воспитательного воздействия на ребенка, в котором наиболее ярко проявляется принцип обучения: учить играя.

Таким образом, в процессе театрализованных игр:

- расширяются и углубляются знания детей об окружающем мире;
- развиваются психические процессы: внимание, память, восприятие, воображение;
- стимулируются мыслительные операции;
- происходит развитие различных анализаторов: зрительного, слухового, речедвигательного;
- активизируются и совершенствуются словарный запас, грамматический строй речи, звукопроизношение, навыки связной речи, мелодико-интонационная сторона речи, темп, выразительность речи;
- совершенствуются моторика, координация, плавность, переключаемость, целенаправленность движений;
- развивается эмоционально-волевая сфера;
- происходит коррекция поведения;
- развивается чувство коллективизма, ответственности друг за друга, формируется опыт нравственного поведения;
- стимулируется развитие творческой, поисковой активности, самостоятельности;
- участие в театрализованных играх доставляет детям радость, вызывает активный интерес, увлекает их.

ЛИТЕРАТУРА

1. Менджерицкая Д. В. Игра-драматизация // Воспитание детей в игре. — М.: А.П.О., 2014.
2. Чурилова Э. Г. Программа «Арт-фантазия» // Методика и организация театрализованной деятельности дошкольников и младших школьников. — М.: ВЛАДОС, 2003.
3. Чаброва Т.Л.,Ядгарова А.Б./Театральная деятельность и творчество в ДОО\чебное пособие/Ташкент: «Olmaliq kitob business»2023.768стр.
4. Чаброва Т.Л.,Учебно-методическое пособие\\.Методика формирования театральной деятельности в детском саду \\-SARBON LLS?Nfirttyn -2024

KORREKSION MASHG‘ULOTLARNI MODELLASHTIRISHGA O‘RGATISHNING INNOVATSION TEXNOLOGIYALARI

Dehqanova Muborakxon G‘iyeziddin qizi, Sayfullayeva Ismigul Qodir qizi
Tarbiya pedagogikasi milliy instituti doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752642

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bo‘lajak logopedlarni korreksion mashg‘ulotlarni samarali etish uchun foydalanish mumkin bo‘lgan texnologiyalar, loyihalar va xozirda eng ko‘p qollaniladigan usullar berilgan. Ushbu keltirilgan innovatsion texnologiyalarni qo‘llash va natijasini ham bilishimiz mumkin.*

Аннотация. *В данной статье представлены технологии, проекты и наиболее используемые в настоящее время методы, которые можно использовать для эффективной подготовки будущих логопедов. Мы также можем знать применение и результаты упомянутых инновационных технологий.*

Abstract. *This article presents technologies, projects, and currently most commonly used methods that can be used to effectively conduct corrective training for future speech therapists. We can also learn about the application and results of these innovative technologies.*

Kalit so‘zlar: *Texnologiya, Maxsus pedagogika, mashg‘ulot, ta’lim, o‘yin.*

Ключевые слова: *Технология, Специальная педагогика, обучение, воспитание, игра.*

Key words: *Technology, Special pedagogy, training, education, game.*

Maxsus pedagogika yo‘nalishida olib boriluvchi nazariy, amaliy mashg‘ulotlar hamda malakaviy va pedagogik amaliyot, bundan tashqari talabalarning mustaqil ta‘limi bo‘lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashga qaratiladi. Maxsus pedagoglarning kasbiy faoliyati asosan, rivojlanishida muammolari bo‘lgan bolalarda mavjud nuqsonlarni bartaraf etish va ularni ijtimoiylashtirishni ko‘zda tutadi. Bu jarayon ta‘lim subyektlari hamkorligiga tayanadi. Chunki hech bir korreksion-pedagogik ta‘lim - oilalar, tor doiradagi mutaxassislar hamda ijtimoiy institutlar ishtirokisiz amalga oshmaydi. Bularning barchasiga korreksion ish tizimida alohida va o‘zaro bir biriga tasir o‘tkazuvchi subyekt sifatida qarashimiz mumkin. Agar bir subyekt faoliyati o‘zi bajargan ishining o‘zi bilangina cheklanib qolsa, korreksion ishning samarasi yuzaga chiqmaydi. O‘z-o‘zidan bir subyekt boshqa bir subyektga murojaat qiladi. Agar ushbu murojaat aniq bir mo‘ljallar va modellarni ko‘zda tutgan holda amalga oshirilsa, kutilgan natijalarga erishish imkoniyati kengayadi. Logopedlar aynan o‘z mashg‘ulotlarida natijaga erishish uchun korreksion mashg‘ulotni modellashtiradilar.

Modellashtirish jarayonidayoq hamkor subyektlar funksiyalarini o‘z faoliyatiga integratsiyasini bashorat qiladi. Shuning uchun tadqiqotimizda talabalar faoliyati modellashtirishning o‘zida bir qancha kasbiy faoliyatga dahldor bir qancha funksiyalarga e‘tibor qaratish talab etildi. Asosan kasbiy faoliyatni diagnostik korreksiya, kompensatsiya, defferensatsiya, avtomatizatsiya kabi funksiyalarning talabalar tomonidan to‘liq anglanishiga tayandik. Buning uchun ixtisoslik modullarining o‘qitilishi, bu jarayonda talabalar xususiyatlariga yo‘naltirilgan metodlardan foydalanilishi muhim xisoblandi. Tajriba davomida modullardan talabalarning bo‘shliqlarini aniqlash bo‘yicha diagnostika test olib borildi. 1-bosqichga qabul qilingan har bir talabaning o‘ziga xos individual potensialini aniqlash

maqsadida so‘rovnoma o‘tkazildi. So‘rovnoma natijasida talabalar kontengenti orasidan nazariyachi, amaliyotchi hamda xizmatga yo‘nalgan talaba kabi toifalarga ajraldi. Shunga ko‘ra kafedrada akademik, ilmiy, ijtimoiy muhitni yaratish zarur. Shuningdek, bu kabi so‘rovnomalar orqali talabalarning akademik bo‘shliqlarining kelib chiqish sabablari aniqlanadi. Ularning o‘rnini qoplashning kamchiqim va samarador mexanizmi yaratiladi. Bu jarayonda talaba-talabaga ustoz tamoyili ishlaydi. Demak, individual ta’lim sharoitida talabalarning o‘zlashtirish darajalariga, individual xususiyatlari, talab va extiyojiga moslashtirilgan topshiriqlar to‘plami yaratilishi maqsadga muvofiqdir. Buni mutaxassislik modullaridan talabalarning akademik bo‘shliqlari sabablari aniqlab, ularning o‘rnini qoplashning kamchiqim va samarador mexanizmini yaratish orqali amalga oshirishimiz mumkin. ya’ni, bu jarayonda talaba-talabaga ustoz tamoyili ishlaydi hamda intensiv dastur asosida sohaga oid tushunchalar, kasbiy lug‘at shakllanatiriladi. Mutaxassislik modullarini intensiv dastur asosida o‘tish orqali talabalarning mustaqil o‘zlashtirish hamda pedagogning personal resursi tejalishini ta’minlash uchun assistent talaba kuchidan foydalanish imkoniyati yaratiladi. Tahlil natijalari asosida individual rivojlanish dasturi tuzildi.

I komponenti-kasbiy motivatsiyani shakllantirish deb nomlanib, bunda talalabalar quidagi ishlarni amalga oshiradilar, Yakka suhbat (mutaxasis pedagog bilan, ota onalar bilan, fan o‘qituvchilari bilan, bolalar bilan), uchrashuvlar (yetakchi mutasislar, OTM professor o‘qituvchilari bilan, yordamchi mutaxasislar bilan), intervyular (amaliyotga doir metodik maslahatlar, konferensiyalarda nutq, OAV da chiqish), kasbiy motivatsiya xaritasi(egallagan bilimlarining kelajakda amaliyotga tatbiqini taminlash) va “Men o‘zgardim” (guruhdoshlari orasida o‘zining shaxsiy rivojlanishni aks ettirish) loyihasida ishtirok etadilar. Har bir bosqich ishni amalga oshirish jarayonida talaba bajarilgan ishlar yuzasidan izoh keltiradi. Bunda talabaning yozma, vidio, audio, QR kodli holatdagi hisobotlari qabul qilinadi va tahlil etiladi.

II komponenet “Metodik bo‘shliqlarni to‘ldirish komponneneti” hisoblanib, Bunda kuzatuvchilikdan asistentlikka o‘tish intervalini qisqartiradi. asistentlikka o‘tish jarayonidagi bajarilgan ishlar yuzasidan QR kodli yoki og‘zaki bayonot beriladi. Ushbu bosqichni bosib o‘tish jarayonida kasbiy xarakat modellarini ishlab chiqishi lozim. Bunda talaba dasr yoki mashg‘ulot jarayonida tashkiliy qismini o‘tkazishi (refleksiya yoki anannaviy), o‘quvchilarni baholashga ko‘maklashishi (passiv va tirishqoq o‘quvchilarni aniqlashga yordam berish), o‘quvchilar bilan yakka ishlashi (dars jarayoniga vaqtida qatnasha olmagan va o‘zlashtirishi past o‘quvchilar bilan birgalikda), mustahkamlash qismida didaktik o‘yinlar uchun metodikalalr tayyorlash va uni qo‘llay olish (mavzuga mos o‘quv materiallarini tanlash, bolalalrning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda metodikalarni tanlash)lari kerak bo‘ladi, jarayonnining barchasi yuzasidan biriktitilgan metodist pedagog, yoki talabaning o‘zi tomonidan mustaqil hisobot beriladi. Bu jarayonda talaba o‘zining dastlabki holatda qanday ekanligi va individiaul rivojlanish dasturi asosida ish olib borganda qay holatda o‘zgarish bo‘lganligini anglashiga imkon tug‘iladi.Bu esa, oliy ta‘lim jarayonida talabalarga korreksion mashg‘ulotlarni modellashtirishga tayyorlash amaliyotda rivojlanishida muammolar bo‘lgan bolalarda mavjud kamchiliklarni erta va samarali bartaraf etilishini ta‘minlaydi.

Individual kasbiy muhit yaratilgan pedagogik jarayonning eng lideri sifatida Mentor talabani ko‘rsatishimiz mumkin. Bu joriy qilingan loyihamiz 5 ta bosqich asosida shakllanib talabalardagi shaxsiy va kasbiy bo‘shliqlarni aniqlab tezkor diagnostika qilishga, ularni bartaraf etishda ko‘mak bo‘luvchi texnologiyalarni o‘zida qo‘llashga, amaliyot va dars mashg‘ulotlarida individual o‘zining harakat trayektroriyasini amalga oshirish hamda muntazam qo‘llash olishini

taminlaydi va quidagi bosqichlar orqali olib boriladi. Kuzatuvchi bosqichidagi talaba manbaa yig‘adi, muammolarni manbaalar orqali o‘rganadi, bunda talaba kuzatuvchanlik ko‘nikmasini hosil qiladi, muammoni payqash, vaqtdan to‘g‘ri foydalanish, obyektni to‘g‘ri tanlash bilish hamda aniqlangan ma’lumotlarni yozma ravish grafik jadvallar shakllantirish orqali umumlashtirishi kerak bo‘ladi. To‘plangan ma’lumotlar asosida talaba o‘z ustida ishlashi ya’ni imitatsion daqiqalar tashkil etishi talab etiladi. Oyna ro‘parasida turgan holda tayyorlagan nutqini aniq, ravon, to‘xtalishlarsiz bayon etishga sinab ko‘rishi kerak bo‘ladi. Talaba o‘zini dialoglarga tayyorlashi kerak bo‘ldi. assistent bosqichida amalga oshirilishi zarur bo‘lgan jarayon uchun o‘quv didaktik vositalarni tayyorlaydi. Vaqtni taqsimlab olishi va pedagogik jarayonda bevosita qatnashadi.

Darsning aynan bir bosqichi (tashkiliy qism, o‘tilgan mavzu bayoni, asosiy qism mustahkamlash, uyga vazifa berish)ni olib boradi so‘ngra o‘qituvchi tahlil qilib berishi talab etiladi. Keyingi jarayonga o‘tish o‘qituvchi bilan birgalikda kelishib olinishi kerak bo‘ladi. Assistent bosqichi 3 hafta muddatni o‘z ichiga oladi. Moderator bosqichida to‘plagan dars jarayonlarini o‘tish texnologiyalari va metodlarga qo‘shgan elementlarni yig‘gan holda mualliflik metodlar jamlanmasini to‘plashi kerak bo‘ladi. Fanlar kesimida metodikalarni jamlaydi, fasilitatsiya jarayonini amalga oshiradi. Bu olib borilgan jarayon ommalashishga hamkor o‘qituvchi tomonidan loyiq deb topilsa, bu talaba mentor bosqichiga o‘tishi mumkin bo‘ladi. Ushbu bosqich 2 hafta muddatni o‘z ichiga qamrab oladi. Fasilitatator bosqichida talaba harakatlarini qo‘llab-quvvatlash, ularni o‘qish jarayoniga jalb qilish va o‘z-o‘zini rivojlantirishga yo‘naltirish uchun ishlatiladi. Bu yondashuv talaba faoliyatini oshirishga, talabalarga o‘z bilimlarini mustaqil ravishda shakllantirishga yordam beradi, fanlar kesimida mualliflik metodlarini yaratadi, mualliflik metodikalar jamlanmasini shakllantiradi, fasilitatsiya jarayonini amalga oshiradi. Mentor-talaba ta'lim jarayonida talabaning nafaqat bilim olish, balki o‘z shaxsiy va professional rivojlanishini ham qo‘llab-quvvatlaydigan samarali yondashuvdir. Mentor, talabaning muvaffaqiyatini ta'minlashga, uning intilishlarini qo‘llab-quvvatlashga va har jihatdan rivojlanishiga yordam beradi. Mentor-talaba aloqalari ta'lim jarayonida o‘quvchining faqatgina ilmiy yutuqlariga emas, balki uning shaxsiy va professional rivojlanishiga ham katta ta'sir ko‘rsatadi. Mentor nafaqat bilim beruvchi, balki unga o‘z maqsadlariga erishishda yordam beruvchi, unga motivatsiya beruvchi, to‘g‘ri yo‘naltiruvchi shaxsdir. Bu munosabatlar talabaning o‘z imkoniyatlarini to‘liq ochishga va muvaffaqiyatlarga erishishga yordam beradi. Ushbu loyiha asosida talaba nafaqat shaxsiy rivojlanishi balki boshqalarni ham mentorlik sari rivojlanishga undaydi, nafaqat individual tarzda shaxsiy o‘sishni taminlaydi balki har qanday jamoaviy muhitda o‘zini tuta olishga ham o‘rgatadi.

Individual ta‘lim sharoitida talabalarning o‘quv amaliy faoliyatini samarali yuritish hamda davriy monitoring yo‘lga qo‘yish maqsadida “Talaba vizitkasi” mexanizmi yo‘lga qo‘yildi. Talaba vizitkasi 1 o‘quv yiliga mo‘ljallangan, 8 ta bo‘limdan iborat bo‘ldi. Har bir blok o‘zini mazmun mohiyati va vazifasiga egadir. Akademik-ijtimoiy faollik blokida talabalarning modullardan o‘zlashtirish muvaffaqiyatiga tayaniladi. Bunda talab tomonidan muvaffaqiyatli o‘zlashtirilgan modullar belgilab olinadi. Demak, mazkur talaba ushbu modul uchun kouch talaba sifatida belgilab olinadi. Ushbu moduldan o‘zlashtirishi bo‘sh bo‘lgan yoki ma‘lum sababga ko‘ra to‘liq tushunib yetmagan talabalarga kouch talaba biriktiriladi. Talaba vizitkasi oliy ta‘lim pedagoglari uchun tayanch manbaaa sifatida foydalanildi. Chunki “Talaba vizitkasi”ga asosan bo‘sh o‘zlashtiruvchi talabalarga talabalar biriktirish jarayoni Otm pedagoglari tomonidan olib borildi. Va bu faoliyatning natijasi davriy tahlil etib borildi.

Talaba vizitkasining alohida ahamiyati shundan iboratki, talabalarning ushbu kasbni tanlashda avtoritet tan olingan ustozlari, amaliyotchi o‘qituvchilarning bazasi ham yaratildi. Talaba vizitkasida ularning manzillari yozib birildi. Bu jarayon malakaviy va pedagogik amaliyotga biriktirilgan otm pedagogi tomonidan ustoz sifatida biriktirilgan, avtoritet o‘qituvchi sifatida tanlangan pedagog bilan bevosita muloqot jarayoni va faoliyat integratsiyasi ta‘minlandi. Natijada talabalarning kasbiy rivojlanashi faoliyati obyektiv baholash sharoiti yaratildi. Ijtimoiy-ijodiy faollika yo‘naltirilgan blokda talaba o‘zining shaxsiy potensialini hamda kouchlikka tanlangan fanga ma‘sul pedagogning xulosasi asosida ish yuritilishi nazarda tutilgan. Talabaning kasbiy-amaliy faolligi blokida talabalar kasbiy ta‘limiy muommolarni aniqlaydi, uning yechini topish uchun shaxsiy trayektoriyasini belgilaydi, bu yo‘nalishda unga turtki bo‘luvchi kasbiy xulosalar asosida amaliyotdagi muommolar yechimi ishlab chiqiladi. Talaba vizitkasi orqali talabalarning individual xususiyatlarini belgilagan xolda ularni diagnostika qilishga va ulardagi fan doira didatik tushunmovchiliklarni korreksiyalashga, buning natijasida esa individual kasbiy rivojlangan muhit paydo bo‘lishiga zamin yaraladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abidova N.Z. Individual yondashuv asosida bo‘lajak logopedlarning inklyuziv kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish: diss.avtoreferati, Dsc, 2024 y.
2. Абидова Н.Қ. Алохида ёрдамга мухтож болаларни коррекцион тарбиялашда оила хамкорлигининг асосий йўналишлари // “Учинчи ренессанс даврида мактабгача таълим ва тарбиянинг роли” Илмий амалий анжумани материаллари Тошкент 2022 йил 2022 йил 11 март 524 -527 бет
3. Гребенюк О.С., Педагогика индивидуальности: достижения и перспективы развития // Калининград: Изд-во Калининградского областного института развития образования, 2017. – 178 с.
4. Макареня А.А. Методология инновационных процессов в педагогическом образовании (для научно-педагогических работников): концепция / – СПб., 2008.
5. Опришко А.А. Принципы индивидуализации обучения в технизированной образовательной среде // Раздел VII Инженерное образование в сфере медицины и информационно-психологической безопасности, 263-266.
6. Qalandarova M.K. Ta’lim jarayonida o‘quvchilarni intellektual rivojlantirish tizimi: diss.avtoreferati, PhD, 2021y.
7. Sawyer, R.K. What Makes Good Teachers Great? The artful Balance of Structure and Improvisation. In: Sawyer, R.K. (ed.)// Structure and Improvisation in creative Teaching. cambridge; New York: cambridge University Press. pp. 1-24 (2011).

TA’LIM JARAYONI ISHTIROKCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION STRATEGIYALARI

R.X. Djurayev
TMPI bo‘lim mudiri, p.f.d., akademik
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752663

Maqolada ta’lim muassasasini boshqarish jarayonida inklyuziv madaniyatni shakllantirishning innovatsion strategiyalari yoritilgan. Inklyuziv madaniyat ta’lim jarayoni barcha ishtirokchilarining tengligi, o‘zaro hurmati, hamkorligi va individual xususiyatlarni qabul qilishiga asoslangan muhit sifatida talqin etilgan. Ta’lim muassasasi rahbarining inklyuziv boshqaruvni tashkil etish, pedagoglarni qo‘llab-quvvatlash, ota-onalar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, jamoada sog‘lom psixologik muhit yaratish va ta’lim jarayonini monitoring qilishdagi roli tahlil qilingan. Shuningdek, raqamli texnologiyalar, loyihaviy yondashuv, kooperativ faoliyat va refleksiv boshqaruv mexanizmlarining imkoniyatlari asoslangan.

Kalit so‘zlar: *inklyuziv madaniyat, ta’lim boshqaruvi, inklyuziv boshqaruv, ta’lim muassasasi rahbari, innovatsion strategiya, pedagogik muhit, oila–maktab hamkorligi, pedagogik jamoa, raqamli texnologiyalar, monitoring.*

Zamonaviy ta’lim tizimida inklyuzivlikni ta’minlash nafaqat pedagogik jarayonni tashkil etish, balki ta’lim muassasasini samarali boshqarish bilan ham bevosita bog‘liq. Inklyuziv ta’lim muhitini yaratishda rahbarning boshqaruv pozitsiyasi, pedagogik jamoaning hamkorligi, ota-onalar bilan o‘zaro munosabatlar va ta’lim oluvchilarning ijtimoiy faolligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Inklyuziv madaniyat ta’lim muassasasida qabul qilingan qadriyatlar, munosabatlar va xulq-atvor me’yorlarining yaxlit tizimi bo‘lib, uning asosida har bir shaxsni qadrlash, teng imkoniyat yaratish, o‘zaro hurmat va hamkorlik tamoyillari yotadi. Shu sababli inklyuziv madaniyatni rivojlantirish rahbardan faqat ma’muriy qarorlar qabul qilishni emas, balki insonga yo‘naltirilgan boshqaruv yondashuvini talab etadi.

Maqolaning maqsadi — ta’lim muassasasini boshqarish jarayonida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning innovatsion strategiyalarini aniqlash va oila–maktab hamkorligini ushbu jarayonning muhim tarkibiy qismi sifatida asoslashdan iborat.

Inklyuziv boshqaruvning asosiy vazifasi ta’lim muassasasida har bir ishtirokchi o‘zini qadrli, himoyalangan va jamoaning to‘laqonli a’zosi sifatida his qilishi uchun zarur sharoitlarni yaratishdan iborat. Bunda rahbarning shaxsiy namunasi, boshqaruv madaniyati va jamoa bilan muloqot uslubi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Inklyuziv boshqaruv an’anaviy «rahbar — ijrochi» munosabatlaridan farqli ravishda hamkorlikka asoslanadi. Rahbar pedagoglarning fikrini inobatga oladi, tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlaydi, jamoaviy qaror qabul qilish mexanizmlaridan foydalanadi va ta’lim muassasasida psixologik jihatdan qulay muhitni shakllantiradi.

Bunday yondashuvda pedagoglar ham boshqaruv jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadilar. Masalan, inklyuziv muhitni rivojlantirish bo‘yicha ishchi guruhlar tashkil etish,

pedagoglarning takliflarini muntazam o‘rganish, ilg‘or tajribalarni muhokama qilish va amaliy loyihalarni birgalikda ishlab chiqish mumkin.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning muhim innovatsion strategiyalaridan biri **hamkorlikka asoslangan boshqaruv**dir. Bunda rahbar, pedagog, o‘quvchi va ota-ona o‘rtasida vazifalar va mas’uliyatlar o‘zaro muvofiqlashtiriladi. Ayniqsa, oila–maktab hamkorligi inklyuziv boshqaruvning muhim yo‘nalishi hisoblanadi.

Ota-onalarni ta’lim muassasasi hayotiga jalb qilishda ular bilan faqat muammo yuzaga kelganda muloqot qilish amaliyotidan voz kechish lozim. Ota-onalarni ta’lim va tarbiya masalalari bo‘yicha qarorlarni muhokama qilish, ijtimoiy loyihalar, davra suhbatlari va ochiq muloqotlarga jalb etish ta’lim muassasasi va oila o‘rtasida ishonchli hamkorlik muhitini yaratadi.

Shu bilan birga, rahbar tomonidan **«Oila–maktab–o‘quvchi» hamkorlik modeli**ni joriy etish inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning samarali mexanizmlaridan biri bo‘lishi mumkin. Ushbu modelda maktab ta’limiy va tashkiliy qo‘llab-quvvatlashni ta’minlasa, oila tarbiyaviy muhitni mustahkamlaydi, o‘quvchi esa hamkorlik jarayonining faol sub’ekti sifatida ishtirok etadi.

Inklyuziv boshqaruvda **raqamli texnologiyalar**dan foydalanish ham muhim imkoniyatlarni yaratadi. Elektron so‘rovnomalar, raqamli muloqot platformalari, onlayn monitoring va tahlil vositalari orqali pedagoglar va ota-onalarning fikrlarini tezkor o‘rganish, muammolarni aniqlash va boshqaruv qarorlarini dalillarga asoslangan holda qabul qilish mumkin.

Bunda raqamli texnologiya maqsad emas, balki boshqaruv samaradorligini oshiruvchi vosita sifatida qaralishi kerak. Ayniqsa, ota-onalar bilan muntazam aloqa o‘rnatish, ta’lim jarayonidagi o‘zgarishlar haqida axborot almashish va fikr-mulohazalarni yig‘ishda raqamli vositalardan maqsadli foydalanish mumkin.

Inklyuziv madaniyatni boshqarishda **monitoring va refleksiv boshqaruv** muhim ahamiyatga ega. Rahbar ta’lim muassasasidagi psixologik muhit, o‘quvchilarning ishtiroki, pedagoglar o‘rtasidagi hamkorlik va ota-onalarning ta’lim jarayonidagi faolligini muntazam o‘rganib borishi lozim.

Monitoring natijalari faqat nazorat maqsadida emas, balki mavjud muammolarni aniqlash va boshqaruv qarorlarini takomillashtirish uchun xizmat qilishi zarur. Shu ma’noda, inklyuziv boshqaruv **«o‘rganish – tahlil qilish – qaror qabul qilish – amalga oshirish – baholash – takomillashtirish»** sikli asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Rahbarning inklyuziv kompetentligi ham mazkur jarayonning muhim omilidir. Inklyuziv kompetentlik pedagogik va boshqaruv qarorlarida individual farqlarni hisobga olish, nizolarni konstruktiv hal qilish, muloqotni samarali tashkil etish va har bir ishtirokchining manfaatini inobatga olish qobiliyatini qamrab oladi.

Shuning uchun ta’lim muassasasi rahbarlari va boshqaruv kadrlarining inklyuziv boshqaruv bo‘yicha kasbiy kompetentligini rivojlantirish, ular uchun amaliy treninglar, keyslar va boshqaruv vaziyatlariga asoslangan seminarlarni tashkil etish muhimdir.

Xulosa. Ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish ta’lim muassasasini boshqarishning muhim strategik vazifalaridan biridir. Inklyuziv muhitni shakllantirish faqat pedagogik texnologiyalarni joriy etish bilan emas, balki muassasaning boshqaruv madaniyati, rahbarning shaxsiy pozitsiyasi, pedagogik jamoa hamkorligi va oila bilan o‘zaro munosabatlarning sifati bilan belgilanadi.

Inklyuziv boshqaruvda rahbar ma’muriy nazoratchi emas, balki **hamkorlik muhitini yaratuvchi, jamoani birlashtiruvchi va innovatsion jarayonlarni muvofiqlashtiruvchi lider** sifatida namoyon bo‘ladi.

Oila–maktab hamkorligini tizimli tashkil etish esa inklyuziv madaniyatning barqarorligini ta’minlovchi muhim omildir. Shu sababli ta’lim muassasasida «Oila–maktab–o‘quvchi» hamkorlik modelini joriy etish, raqamli monitoring vositalaridan foydalanish va boshqaruv qarorlarini jamoaviy muhokama asosida qabul qilish maqsadga muvofiq.

Umuman, inklyuziv ta’lim muhitini samarali boshqarish **«qadriyat – hamkorlik – innovatsiya – monitoring – takomillashtirish»** tamoyiliga asoslangan yaxlit tizimni talab etadi.

Amaliy tavsiyalar:

1. Ta’lim muassasasida inklyuziv boshqaruv strategiyasini ishlab chiqish. Strategiyada inklyuziv muhitni shakllantirish maqsadlari, pedagoglar, o‘quvchilar va ota-onalarning vazifalari, hamkorlik mexanizmlari va monitoring mezonlarini belgilash tavsiya etiladi.

2. «Oila–maktab–o‘quvchi» hamkorlik modelini joriy etish. Ota-onalarni ta’lim muassasasining ijtimoiy-tarbiyaviy loyihalari, ochiq muloqotlar va muhokamalarga tizimli ravishda jalb qilish orqali yagona tarbiyaviy muhitni shakllantirish maqsadga muvofiq.

3. Rahbar va pedagoglarning inklyuziv boshqaruv kompetentligini rivojlantirish. Keys-stadi, trening, refleksiv seminar va tajriba almashish shakllaridan foydalanib, ta’lim muassasasi rahbarlari hamda pedagoglarning inklyuziv yondashuv bo‘yicha kasbiy salohiyatini oshirish zarur.

4. Inklyuziv muhitni raqamli monitoring qilish tizimini shakllantirish. O‘quvchilar, pedagoglar va ota-onalarning fikrlarini muntazam o‘rganish, aniqlangan muammolar asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilish va natijalarni qayta baholash tizimini yo‘lga qo‘yish tavsiya etiladi.

AHOLINING EKOLOGIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI KONTENTLAR SAMARADORLIGI: MUAMMO VA YECHIMLAR

Djurayeva Dilnoza Fazliddin qizi
O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti
To‘g‘on va Qudrat Ernazarovlar nomidagi
Jamoatchilik bilan aloqalar kafedrasi mustaqil izlanuvchisi
ORCID: 0009-0003-0010-6796
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752683

Annotatsiya. *Mazkur maqolada globallashuv va raqamli transformatsiya davrida aholining ekologik madaniyatini yuksaltirishda raqamli kontentlarning o‘rni va samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqotda kognitiv, emotsional va motivatsion mexanizmlar, shuningdek, raqamli hikoyachilik (digital storytelling) hamda gamifikatsiya elementlarining ekologik ongni shakllantirishdagi ta’siri xorijiy (Yaponiya, Germaniya, Shvetsiya) va milliy (“Yashil makon”) tajribalar misolida yoritilgan. Maqola yakunida raqamli ekotizimni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy va amaliy takliflar ilgari surilgan.*

Kalit so‘zlar: *Ekologik madaniyat, raqamli kontent, raqamli hikoyachilik, gamifikatsiya, “Yashil makon”, ekologik ong, media samaradorligi.*

Abstract. *This article analyzes the role and effectiveness of digital content in improving the environmental culture of the population in the era of globalization and digital transformation. The study highlights the impact of cognitive, emotional, and motivational mechanisms, as well as digital storytelling and gamification elements on shaping ecological consciousness, using foreign (Japan, Germany, Sweden) and national ("Yashil Makon") experiences. At the end of the article, scientific and practical proposals for the development of the digital ecosystem are presented.* ***Keywords:*** *Ecological culture, digital content, digital storytelling, gamification, "Yashil makon", ecological awareness, media efficiency.*

Аннотация. *В данной статье анализируются роль и эффективность цифрового контента в повышении экологической культуры населения в эпоху глобализации и цифровой трансформации. В исследовании на примере зарубежного (Япония, Германия, Швеция) и отечественного («Яшил макон») опыта освещено влияние когнитивных, эмоциональных и мотивационных механизмов, а также элементов цифрового сторителлинга и геймификации на формирование экологического сознания. В завершении статьи выдвинуты научно-практические предложения по развитию цифровой экосистемы.*

Ключевые слова: *Экологическая культура, цифровой контент, цифровой сторителлинг, геймификация, «Яшил макон», экологическое сознание, медиаэффективность.*

KIRISH. XXI asrda insoniyat texnologik yutuqlar bilan bir qatorda, global xarakterga ega bo‘lgan ekologik inqirozlar qurshovida qoldi. Iqlim o‘zgarishi, atmosfera havosining ifloslanishi, Orol dengizi fojiasi oqibatlari va biologik xilma-xillikning qisqarishi kabi muammolar faqatgina muhandislik yoki siyosiy qarorlar bilan hal etilmasligini ko‘rsatmoqda.

Muammoning tub ildizi inson omili va uning tabiatga bo‘lgan munosabatiga borib taqaladi. Shu bois, barqaror rivojlanishga erishishning eng strategik yo‘li – jamiyatda barqaror **ekologik madaniyatni** shakllantirishdir.

Bugungi raqamlashgan jamiyatda (Digital Society) an’anaviy targ‘ibot usullari (bosma nashrlar, ma’ruzalar) o‘zining jozibadorligi va tezkorligini yo‘qotib bormoqda. Axborot makonini raqamli vositalar – ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar, multimedia resurslari va interaktiv platformalar egalladi. Ushbu sharoitda aholining, ayniqsa yoshlarning ekologik xulq-atvorini ijobiy tomonga o‘zgartirishda raqamli kontentlarning samaradorlik ko‘rsatkichlarini ilmiy tadqiq etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

ASOSIY TARKIBIY QISMLAR VA METODOLOGIYA. Ilmiy adabiyotlar tahliliga ko‘ra, **ekologik madaniyat** — bu insonning tabiat bilan ongli, mas’uliyatli va muvozanatli munosabatini ifodalovchi murakkab tizim bo‘lib, u uchta fundamental elementga tayanadi:

1. **Ekologik bilimlar:** Tabiat qonuniyatlari, ekotizim muvozanati va ekologik xavf-xatarlarni ilmiy anglash.
2. **Ekologik qadriyat va hissiyotlar:** Tabiatga nisbatan mehr, empatiya, hurmat va ichki mas’uliyat tuyg‘usi.
3. **Ekologik faoliyat:** Kundalik hayotdagi amaliy harakatlar (chiqindilarni saralash, suv va energiyani tejash, ko‘kalamzorlashtirish).

Raqamli kontent ushbu uchala elementga ham bir vaqtda ta’sir ko‘rsatish imkoniyatiga ega yagona zamonaviy kommunikatsiya vositasidir.

TAHLIL VA NATIJALAR. Raqamli kontentlarning auditoriyaga ta’sir ko‘rsatish kuchi uning psixologik, kommunikativ va texnologik mexanizmlari uyg‘unligida ko‘rinadi. Biz tadqiqotimizda ushbu ta’sirni uchta asosiy mexanizmga ajratib tahlil qildik:

1. Kognitiv mexanizm va vizualizatsiya fenomeni

Neyromarketing va kognitiv psixologiya sohasidagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, **inson miyasi vizual axborotni matnga nisbatan 60 000 marta tezroq qayta ishlaydi**. Ekologiyadagi murakkab ilmiy ma’lumotlarni (masalan, karbonat angidrid gazining havoda ortishi yoki grunt suvlari ifloslanishi) quruq matnda tushuntirish samarasiz. 2D/3D animatsiyalar, infografikalar va qisqa videoroliklar (Instagram Reels, YouTube Shorts) auditoriyaga muammoning ko‘lamini soniyalar ichida yetkazadi.

2. Emotsional mexanizm: Raqamli hikoyachilik (Digital Storytelling)

Raqamli hikoyachilik – bu audio, video, matn va musiqani uyg‘unlashtirib, insonda kuchli empatiya uyg‘otuvchi kontent yaratish san’atidir. Masalan, Orol dengizining qurishi oqibatida yuzaga kelgan tuz bo‘ronlari va hududdagi bolalar salomatligi muammosini “bitta oila taqdiri” misolida videoxronika orqali ko‘rsatish tomoshabinda "ekologik aybdorlik va mas’uliyat" hissini uyg‘otadi. Bu esa ongli ekologik xulq-atvorni shakllantirishning emotsional asosi bo‘lib xizmat qiladi.

3. Motivatsion mexanizm: gamifikatsiya va interaktivlik

Gamifikatsiya – o‘yin elementlarini geymingga aloqador bo‘lmagan sohalarga integratsiya qilishdir. Ekologik madaniyatni rivojlantirishda foydalanuvchi chiqindilarni saralab topshirgani, daraxt ekkani yoki eko-testlardan o‘tgani sayin virtual ballar, unvonlar yoki real chegirmalar (kuponlar) yutib oladigan tizimlar eng yuqori natijani bermoqda. Raqamli ekologik kontentning afzalliklari:

Afzallik yo‘nalishi	Amaldagi ifodasi va natijasi
Vizual ta’sirchanlik	Ifloslanish oqibatlarini jonli va emotsional ko‘rsatish
Interaktivlik	Onlayn viktorinalar va simulyatsiyalar orqali o‘rganish
Ijtimoiy viruslilik	Flashmoblar (#Ekohayot) orqali xabardorlikni geometrik o‘sishi
Individual yondashuv	Mobil ilovalarning geo-lokatsiyaga mos eko-tavsiyalari

XALQARO VA MILLIY TAJRIBA QIYOSIY TAHLILI. Raqamli kontentlar orqali aholi ekologik madaniyatini yuksaltirish bo‘yicha dunyo amaliyotida bir qator muvaffaqiyatli modellar mavjud:

- **Yaponiya modeli (Virtual Reallik - VR):** Maktab ekologik ta’lim dasturlariga VR texnologiyalari kiritilgan. O‘quvchilar maxsus ko‘zoynaklar yordamida “eko-xatarlarga uchragan shahar” simulyatsiyasini boshdan kechiradilar. Bu an’anaviy darslikdan ko‘ra **85% yuqori eslab qolish samaradorligini** ko‘rsatgan.
- **Germaniya modeli (Raqamli xaritalash):** “GreenFuture” onlayn platformasi va mobil ilovasi orqali har bir fuqaro o‘zi saralagan chiqindi hajmini xaritaga kiritadi va qo‘shnilari bilan reytingda raqobatlashadi. Bu nemis jamiyatida chiqindini qayta ishlash madaniyatini yangi raqamli bosqichga olib chiqdi.
- **Shvetsiya loyihasi ("ClimateLive"):** Raqamli platformalar, striminglar va ijtimoiy media kontentlari orqali o‘tkazilgan ushbu keng ko‘lamli loyiha natijasida **aholining umumiy ekologik xabardorlik darajasi qisqa muddatda 37% ga oshganligi** ilmiy jurnallarda qayd etildi.

O‘zbekiston tajribasi: “Yashil makon” tizimi

Yurtimizda amalga oshirilayotgan milliy tashabbus – **“Yashil Makon” umummilliy dasturining raqamli platformasi** ekologik raqamli faollikning yorqin namunasidir. Tizim orqali fuqarolarga quyidagi imkoniyatlar berilgan:

- O‘z hududidagi daraxt ekish koordinatlarini (joylarini) elektron xaritadan tanlash.
- Hudud iqlimiga mos o‘simlik turlarini onlayn agrotexnik ma’lumotlar bazasi orqali o‘rganish.
- "Ekohayot" telegram kanali hamda rasmiy davlat resurslari (gov.uz/eco, gov.uz/urmon) orqali eko-tadbirlarda onlayn koordinator sifatida ishtirok etish.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli vositalar orqali tashkil etilgan ekologik ta’lim va targ‘ibot an’anaviy (qog‘oz, plakat, majlis) usullarga nisbatan **30–40% ga yuqoriroq samaradorlik** ko‘rsatmoqda.

Sohada erishilgan yutuqlar bilan bir qatorda, raqamli ekologik kontentlarni ommalashtirishda tizimli muammolar saqlanib qolmoqda:

1. **Ma’lumotlarning ilmiy asoslanmaganligi (Feyk-eko-axborot):** Ijtimoiy tarmoqlardagi ko‘plab ekologik blogerlar yoki sahifalar ilmiy asoslanmagan, hissiyotga berilgan ma’lumotlarni tarqatadi. Bu esa aholida noto‘g‘ri ekologik tushunchalarni shakllantiradi (masalan, daraxtlarni noto‘g‘ri mavsumda ekish targ‘iboti).

2. **Raqamli tengsizlik:** Chekka qishloq va tumanlarda internet infratuzilmasining pastligi sababli barcha aholi qatlamlarini raqamli eko-targ‘ibot bilan to‘liq qamrab olish imkoni cheklangan.
3. **Kontent inqirozi:** Ko‘plab eko-kontentlar hali ham zerikarli, rasmiyatchilik ruhida yoki buyruq ohangida tayyorlanmoqda, bu esa yosh avlodda qiziqish uyg‘otmaydi, balki "axborot immuniteti"ni keltirib chiqaradi.

ILMIY-AMALIY TAKLIFLAR. Muammolarni bartaraf etish va O‘zbekistonning "Yashil taraqqiyot" strategiyasini raqamli kontentlar orqali qo‘llab-quvvatlash maqsadida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- **Eko-kontentlar ishonchliligini baholash:** Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o‘zgarishi vazirligi huzurida raqamli kontentlar uchun ilmiy-metodik baza va ekspertlar guruhini shakllantirish.
- **Oflayn-onlayn sinxronizatsiya:** Mobil internet sust hududlar uchun oflayn rejimda ham ishlaydigan interaktiv ekologik darsliklar va o‘yin-ilovalarni (masalan, daraxt parvarishi bo‘yicha) ishlab chiqish va ta’lim muassasalariga joriy etish.
- **Influenser-marketingni jalb etish:** O‘zbekistondagi taniqli va yoshlarbop kontentmeykerlar, ta’limiy blogerlar va vaynerlarni davlat ijtimoiy buyurtmasi asosida "Ekologik trendlar" va chellenjlar tayyorlashga jalb etish.
- **Gamifikatsiyalashgan milliy eko-ilova (“Eko-tizim”) yaratish:** Aholi chiqindilarni saralab topshirganda yoki daraxt ekib uni parvarish qilganida maxsus "Eko-koin"lar yig‘adigan, bu koinlarni jamoat transporti yoki kitob do‘konlarida ishlatsa bo‘ladigan milliy motivatsion platformani ishga tushirish.

XULOSA. Raqamli kontentlar bugungi kunda shunchaki axborot tarqatish yoki targ‘ibot olib borish quroli emas, balki aholining ekologik madaniyatini transformatsiya qiluvchi zamonaviy pedagogik va sotsiomediya mexanizmidir. U insonda shunchaki bilim berib qolmay, emotsional empatiya hamda amaliy faoliyat motivatsiyasini uyg‘otadi. Raqamli kontentlar asosida tizimli ekologik ta’limni yo‘lga qo‘yish jamiyat sotsial ongini yangilash, atrof-muhitga nisbatan iste’molchilik munosabatidan asrash munosabatiga o‘tishning eng samarali strategik vositasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2030-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasining Atrof-muhitni muhofaza qilish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi PF-5863-son Farmoni.
2. Djurayeva D. F. (2026). *Aholining ekologik madaniyatini rivojlantirishda raqamli kontentlar samaradorligi*. Toshkent: O‘zJOKU ilmiy arxivi.
3. Shvetsiya "ClimateLive" xalqaro ekologik media loyihasi hisoboti (2022). *Digital Communication and Environmental Awareness Metrics*. Stockholm.
4. Mayer, R. E. (2020). *Multimedia Learning* (3rd ed.). Cambridge University Press.
5. Werbach, K., & Hunter, D. (2015). *For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business*. Wharton Digital Press.
6. “Yashil Makon” umummilliy dasturi elektron platformasi statistik ma’lumotlari (2024-2025). yashilmakon.uz / gov.uz/eco.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОЗДАНИЯ ДОСТУПНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ ДЛЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЕМ СЛУХА

Досмурзаева Айжан Оразбек кизи
Базовый докторант национального педагогического университета Узбекистана имени Низами
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752711

Аннотация. *В статье рассматриваются педагогические условия создания доступной образовательной среды для младших школьников с нарушением слуха. Актуальность исследования обусловлена необходимостью организации образовательного процесса с учётом особенностей восприятия, коммуникации и индивидуальных образовательных потребностей данной категории обучающихся. Цель исследования заключается в определении и обосновании педагогических условий, способствующих доступности учебной информации и активному включению младших школьников с нарушением слуха в образовательную деятельность. В работе использованы методы анализа психолого-педагогической и специальной научной литературы, сопоставления существующих подходов, систематизации педагогических средств и обобщения методических положений. В результате выделены четыре взаимосвязанных педагогических условия: вариативность способов предъявления учебной информации, индивидуализация образовательной поддержки, организация активного взаимодействия обучающегося с учебным материалом и постепенное расширение его самостоятельности. Показано, что цифровые образовательные ресурсы могут способствовать реализации выделенных условий при их педагогически обоснованном включении в образовательный процесс. Сделан вывод о том, что доступность образовательной среды определяется не отдельными средствами адаптации, а их согласованным использованием с учётом индивидуальных возможностей ребёнка и характера педагогического сопровождения.*

Ключевые слова: *доступная образовательная среда, младшие школьники, нарушение слуха, педагогические условия, цифровые образовательные ресурсы, индивидуализация обучения.*

ВВЕДЕНИЕ

Современное развитие инклюзивного образования связано не только с расширением доступа детей с особыми образовательными потребностями к образовательным учреждениям, но и с созданием условий, обеспечивающих их полноценное участие в учебном процессе. Для младших школьников с нарушением слуха доступность образовательной среды во многом определяется тем, насколько организация обучения учитывает особенности восприятия, речевого развития и коммуникации данной категории обучающихся. Ограниченность слухового восприятия влияет на возможности непосредственного усвоения речевой информации, что обусловливает необходимость специальной организации способов её предъявления, закрепления и использования в учебной деятельности. [1, 2]

В начальной школе данная проблема приобретает особую значимость, поскольку именно на этом этапе интенсивно формируются речевые, познавательные и учебные действия, необходимые для дальнейшего освоения образовательной программы. Доступность учебного материала для ребёнка с нарушением слуха предполагает не упрощение его содержания, а создание таких условий, при которых информация может быть воспринята, осмыслена и включена в самостоятельную деятельность обучающегося. Существенное значение при этом имеют визуальная опора, вариативность способов предъявления информации, систематическое повторение, учёт индивидуального темпа работы и возможность обращения к дополнительным средствам поддержки. [1, 2]

Расширение цифровой составляющей образовательной среды создаёт дополнительные возможности для реализации указанных условий. Сочетание письменного текста, изображений, жестовой поддержки, аудиовизуальных и интерактивных элементов позволяет адаптировать способы предъявления учебной информации с учётом образовательных потребностей детей с нарушением слуха. Вместе с тем наличие цифрового ресурса само по себе не обеспечивает доступности обучения. Его педагогическая ценность определяется содержанием материала, способом его включения в учебный процесс, характером деятельности обучающегося и организацией педагогического сопровождения. [3, 4]

В связи с этим актуальным становится определение педагогических условий, при которых образовательная среда способствует не только получению ребёнком с нарушением слуха учебной информации, но и её осмыслению, закреплению и самостоятельному использованию. Особого внимания требуют сочетание различных каналов восприятия, последовательность и доступность предъявляемого материала, индивидуализация педагогической поддержки, организация активной деятельности обучающегося и постепенное расширение его самостоятельности.

Цель статьи — определить и обосновать педагогические условия создания доступной образовательной среды для младших школьников с нарушением слуха с учётом возможностей современных цифровых образовательных ресурсов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Исследование носило теоретико-методический характер и было направлено на определение педагогических условий, обеспечивающих доступность образовательной среды для младших школьников с нарушением слуха. В качестве исходной основы рассматривались научные представления об особенностях речевого и познавательного развития данной категории обучающихся, положения специальной педагогики об организации коррекционно-развивающего обучения, а также современные подходы к использованию цифровых образовательных ресурсов в работе с детьми с особыми образовательными потребностями [1–5].

В ходе исследования применялись методы анализа психолого-педагогической и специальной научной литературы, сопоставления существующих подходов к организации обучения детей с нарушением слуха, систематизации педагогических средств и обобщения методических положений, связанных с обеспечением доступности учебной информации. При анализе учитывались способы предъявления образовательного материала, возможности его визуальной и мультимодальной поддержки, организация повторного обращения к изучаемому содержанию, индивидуализация темпа работы,

характер педагогической помощи и условия постепенного перехода обучающегося к более самостоятельной деятельности.

Отдельное внимание уделялось месту цифровых ресурсов в образовательной среде. Их возможности рассматривались не с позиции количества используемых технических средств, а с точки зрения педагогических функций, которые они способны выполнять в процессе обучения младших школьников с нарушением слуха. В связи с этим оценивались возможности сочетания различных форм представления информации, обеспечения многократного обращения к учебному материалу, организации активных действий обучающегося и варьирования объёма педагогической поддержки в зависимости от его индивидуальных образовательных потребностей.

На основе сопоставления и обобщения выделенных положений были определены педагогические условия, при которых образовательная среда может обеспечивать более полноценный доступ младших школьников с нарушением слуха к содержанию обучения. При их определении учитывалась взаимосвязь характеристик самой образовательной среды, используемых педагогических средств, деятельности педагога и степени самостоятельности обучающегося.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Проведённый анализ позволил определить комплекс педагогических условий, обеспечивающих доступность образовательной среды для младших школьников с нарушением слуха. При этом доступность рассматривается не только как возможность физического присутствия ребёнка в образовательном пространстве или получения учебного материала, но и как создание условий для его полноценного восприятия, понимания, включения в учебную деятельность и постепенного перехода к самостоятельному использованию полученной информации.

Первым значимым условием является обеспечение вариативности способов предъявления учебной информации с учётом особенностей восприятия обучающихся с нарушением слуха. Ограниченный доступ к устной речи обусловливает необходимость использования дополнительных опор, позволяющих сделать содержание учебного материала более понятным. В зависимости от индивидуальных особенностей ребёнка такими опорами могут выступать письменный текст, изображения, схемы, жестовая поддержка, демонстрационный материал, субтитры и другие визуальные средства. При этом увеличение количества одновременно предъявляемой информации не должно становиться самоцелью. Для обучающегося с нарушением слуха чрезмерная визуальная насыщенность также может затруднять восприятие, поскольку ребёнку приходится распределять внимание между несколькими источниками информации. Поэтому важным становится не количество используемых средств, а их педагогически обоснованное сочетание и последовательность предъявления. Это согласуется с современными исследованиями, в которых подчёркивается необходимость гибкого сочетания визуальных и аудиальных способов поддержки с учётом языковых возможностей конкретного обучающегося. [5, 6]

Второе условие связано с индивидуализацией образовательной поддержки. Дети с нарушением слуха представляют неоднородную группу: различаются степень и характер нарушения слуха, используемые средства коммуникации, уровень речевого развития, предшествующий образовательный опыт и потребность в помощи педагога. В связи с этим одинаковый способ предъявления материала не может рассматриваться как

универсально доступный для всех обучающихся. Педагогу необходимо иметь возможность изменять объём и форму поддержки, темп предъявления материала, количество повторений и степень самостоятельности ребёнка. Современные подходы к обучению DHH-учащихся также подчёркивают необходимость подбора языковых и визуальных средств поддержки в соответствии с индивидуальными возможностями и используемой модальностью коммуникации. [5]

Третьим условием выступает организация активного взаимодействия обучающегося с учебным материалом. Доступная образовательная среда не должна ограничиваться облегчением получения информации. Важно создавать ситуации, в которых ребёнок выполняет с ней определённые действия: сопоставляет, выбирает, классифицирует, устанавливает смысловые связи, возвращается к ранее изученному материалу и применяет его при решении учебных задач. Цифровые ресурсы расширяют возможности такой организации обучения, поскольку позволяют сочетать различные формы представления информации с интерактивными заданиями и многократным обращением к содержанию. Однако использование технологии приобретает педагогический смысл только тогда, когда действие обучающегося связано с конкретной учебной задачей, а не сводится к взаимодействию с цифровым интерфейсом как таковым. [3, 4]

Четвёртое условие предполагает сочетание педагогического сопровождения с постепенным расширением самостоятельности младшего школьника. На начальных этапах освоения нового материала ребёнку может потребоваться помощь в понимании задания, выборе необходимой опоры и установлении связи между новой информацией и уже имеющимися знаниями. По мере освоения содержания объём непосредственной помощи целесообразно уменьшать, предоставляя обучающемуся возможность самостоятельно обращаться к доступным средствам поддержки, повторять материал и выполнять задания. В этом случае цифровой ресурс может выполнять не только функцию предъявления информации, но и становиться инструментом самостоятельной учебной деятельности. Такой подход позволяет рассматривать доступность образовательной среды как динамическую характеристику: педагогическая поддержка не просто компенсирует возникающие трудности, а способствует постепенному формированию способности ребёнка действовать более независимо. [7]

Выделенные условия образуют взаимосвязанную систему. Вариативность способов предъявления информации без индивидуализации может не учитывать реальные образовательные потребности конкретного ребёнка; наличие цифровых средств без активной деятельности обучающегося не обеспечивает осмысленного усвоения материала; постоянная педагогическая помощь без постепенного расширения самостоятельности способна ограничивать инициативу школьника. Поэтому доступность образовательной среды определяется не отдельным техническим решением, а согласованностью используемых средств, характера учебной деятельности, индивидуальных потребностей ребёнка и педагогического сопровождения.

ОБСУЖДЕНИЕ

Выделенные педагогические условия показывают, что доступность образовательной среды для младших школьников с нарушением слуха не может обеспечиваться за счёт какого-либо одного средства или способа адаптации учебного

материала. Более существенное значение имеет согласованность способов предъявления информации, характера деятельности обучающегося и педагогического сопровождения. Подобный подход соотносится с современным представлением о необходимости дифференцировать поддержку детей с нарушением слуха в зависимости от используемой ими языковой модальности и индивидуальных возможностей восприятия. S. D. Wainscott и K. Spurgin рассматривают поддержку таких обучающихся как континуум визуальных и аудиальных средств, подчёркивая необходимость их гибкого выбора в соответствии с особенностями конкретного ребёнка [6].

Особого внимания требует визуальная доступность образовательной среды. Для ребёнка с нарушением слуха визуальная опора действительно является одним из важных способов получения информации, однако одновременное предъявление нескольких визуальных стимулов способно создавать дополнительную нагрузку. S. M. Mather и M. D. Clark обращают внимание на феномен разделённого визуального внимания: обучающемуся может одновременно требоваться следить за педагогом или переводчиком, воспринимать материал на экране и обращаться к другим источникам информации [7]. Это подтверждает необходимость не просто увеличивать количество визуальных средств, а продумывать последовательность их использования и обеспечивать ребёнку достаточное время для переключения внимания между источниками информации.

Не менее значимой является индивидуализация педагогической поддержки. Неоднородность группы детей с нарушением слуха не позволяет рассматривать единый набор адаптаций как универсальное решение. В работе Wainscott и Spurgin подчёркивается необходимость учитывать соотношение визуальной и аудиальной поддержки, языковые возможности и особенности коммуникации обучающегося [6]. В отечественной и российской специальной педагогике необходимость специальных условий, психолого-педагогического сопровождения и адаптации образовательной среды для обучающихся с нарушением слуха также рассматривается как существенная составляющая инклюзивного обучения [2, 4].

Использование цифровых средств в этом контексте целесообразно рассматривать не как самостоятельное условие инклюзии, а как один из инструментов реализации педагогических задач. В исследованиях Л. Р. Муминовой и соавторов информационные технологии рассматриваются как средство обучения и реабилитации детей с ограниченными возможностями, в том числе учащихся с нарушением слуха [3]. А. М. Сивинский, анализируя модель обучения неслышащих и слабослышащих школьников, также включает информационные технологии в систему педагогических условий и средств реализации современного содержания специального образования [5]. Следовательно, само наличие интерактивной платформы, мультимедийного материала или другого цифрового ресурса ещё не свидетельствует о доступности образовательной среды.

Полученные положения позволяют также расширить понимание самой категории доступности. Для младшего школьника с нарушением слуха она предполагает не только возможность получить информацию в доступной форме, но и возможность действовать с ней, обращаться к необходимым опорам и постепенно снижать зависимость от непосредственной помощи взрослого. В этом отношении педагогическое сопровождение должно сочетать поддержку с последовательным расширением самостоятельности обучающегося. Положения сурдопедагогики о специально организованном обучении и

современные рекомендации по дифференциации визуальной и аудиальной поддержки подтверждают необходимость гибко изменять характер помощи в соответствии с возможностями ребёнка [2, 6].

Следовательно, создание доступной образовательной среды требует перехода от понимания доступности как набора отдельных адаптаций к её рассмотрению как целостной характеристики образовательного процесса. Вариативность способов представления информации, индивидуализация поддержки, активное взаимодействие с учебным материалом и постепенное расширение самостоятельности взаимно дополняют друг друга. Цифровые средства в такой системе приобретают значение не сами по себе, а в зависимости от того, насколько обоснованно они включены в деятельность педагога и обучающегося.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Создание доступной образовательной среды для младших школьников с нарушением слуха предполагает организацию обучения с учётом особенностей восприятия, коммуникации и индивидуальных образовательных потребностей ребёнка. Доступность в данном случае не ограничивается предоставлением учебной информации в визуальной или иной адаптированной форме, а предполагает возможность её понимания, осмысленного использования и включения обучающегося в активную учебную деятельность.

Проведённый теоретико-методический анализ позволил выделить четыре взаимосвязанных педагогических условия: вариативность способов предъявления учебной информации, индивидуализацию образовательной поддержки, организацию активного взаимодействия обучающегося с учебным материалом и постепенное расширение его самостоятельности. Эффективность каждого из этих условий зависит от его реализации во взаимосвязи с остальными компонентами образовательного процесса. Современные исследования также связывают доступность обучения глухих и слабослышащих обучающихся с гибкостью способов представления материала, адаптивной педагогикой и развитием самостоятельности учащегося. [1, 7]

Цифровые образовательные ресурсы способны расширить возможности реализации выделенных условий благодаря сочетанию различных способов представления информации, повторному обращению к учебному материалу и организации интерактивной деятельности. Вместе с тем их использование приобретает педагогическую значимость только при соответствии содержания и способов работы индивидуальным возможностям ребёнка и при целенаправленном сопровождении со стороны педагога. Поэтому доступность образовательной среды определяется не самим наличием технических средств, а характером их включения в образовательный процесс. Исследования последних лет также показывают, что технологии дают наибольший смысл именно в сочетании с гибкими педагогическими подходами и учётом потребностей DHH-обучающихся. [3, 4]

Реализация выделенных педагогических условий позволяет рассматривать доступную образовательную среду как пространство, в котором необходимые средства поддержки не только компенсируют возникающие трудности, но и создают предпосылки для более активного участия ребёнка в учебной деятельности и постепенного повышения степени его самостоятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Mo‘minova L. P., Ayupova M., Nurkeldieva D., Kalbaeva X. Maxsus pedagogika: darslik. — Toshkent: Noshir, 2012. — 128 b.

2. Сурдопедагогика: учебник для студентов высших педагогических учебных заведений / И. Г. Багрова и др.; под ред. Е. Г. Речицкой. — М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2004. — 655 с. — ISBN 5-691-01320-3.

3. Муминова Л. Р., Якубжанова Д. Б., Абдуллаева Г. С., Акрамова Х. С., Каримова Ш. Т. Применение информационных технологий в процессе обучения и реабилитации детей с ограниченными возможностями // Тошкент давлат педагогика университети илмий ахборотлари. — 2020. — № 3. — С. 22–26.

4. Титенко М. Н., Иогансен И. В. Особенности инклюзивного обучения детей с нарушением слуха в условиях общеобразовательной школы // Коррекционно-педагогическое образование. — 2017. — Т. 17, № 3. — С. 18–23.

5. Сивинский А. М. Разработка эффективной модели обучения детей с нарушениями слуха в рамках современных подходов к образованию // Азимут научных исследований: педагогика и психология. — 2020. — Т. 9, № 2 (31). — С. 241–244. — DOI: 10.26140/anip-2020-0902-0055.

6. Wainscott S. D., Spurgin K. Differentiating Language for Students Who Are Deaf or Hard of Hearing: A Practice-Informed Framework for Auditory and Visual Supports // Language, Speech, and Hearing Services in Schools. — 2024. — Vol. 55, No. 2. — P. 473–494. — DOI: 10.1044/2023_LSHSS-22-00088.

7. Mather S. M., Clark M. D. An Issue of Learning: The Effect of Visual Split Attention in Classes for Deaf and Hard of Hearing Students // Odyssey: New Directions in Deaf Education. — 2012. — Vol. 13. — P. 20–24.

INGLIZ TILINI O‘QITISH JARAYONIDA MADANIY O‘Z-TAQDIMOT KO‘NIKMASINI SHAKLLANTIRISH: TIL STRATEGIYALARINING METODIK TAHLILI

Eshmuratova Jamila Raxiberdi qizi
Mustaqil tadqiqotchi
E-mail: eshmuratovajamilka@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-7971-2024
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752743

Annotatsiya. *Ushbu tahlilda talabaning o‘z milliy madaniyatini ingliz tilida taqdim eta olish ko‘nikmasi ko‘rib chiqiladi. Muammo aniq: milliy tushunchalarning ko‘pchiligi ingliz tilida tayyor ekvivalentga ega emas. Talaba shu sababli suhbatda to‘xtab qoladi. Maqolada bu holatni yengishning to‘rtta til strategiyasi tahlil qilinadi. Strategiyalar tarjimashunoslik va lingvodidaktika manbalari asosida tanlangan. Har biri uchun qo‘llash sharti va namuna berilgan.*

Kalit so‘zlar: *madaniy o‘z-taqdimot, madaniyatlararo vositachilik, til strategiyalari, realiya, kompensator ko‘nikma, ingliz tili metodikasi, lingvodidaktika.*

KIRISH

Madaniyatlararo muloqot ikki tomonlama jarayon. Talaba o‘zga madaniyatni tushunishi kerak. Shu bilan birga u o‘z madaniyatini ayta olishi lozim. Ikkinchi vazifa darsda kam mashq qilinadi. Byram, Gribkova va Starki bu holatni ochiq tanqid qiladi [1]. Ularning fikricha, til ta'limi o‘quvchini vositachi qilib tarbiyalashi kerak [1].

Amaliyotda esa boshqacha manzara kuzatiladi. Talaba grammatikani biladi. So‘z boyligi ham yomon emas. Lekin xorijlik **«What is sumalak?»** deb so‘raganda u to‘xtab qoladi. Sabab oddiy. Lug‘atda bu so‘zning tayyor tarjimasi yo‘q.

Bunday so‘zlar tilshunoslikda realiya deb ataladi. Realiya — bir xalq hayotiga xos, boshqa tilda muqobili bo‘lmagan tushuncha. Vlaxov va Florin bu hodisani batafsil tavsiflagan [2]. Ular realiyalarni uzatishning bir necha usulini ajratgan [2]. Bu tasnif hozirgacha mintaqamiz tarjimashunosligida asos bo‘lib qolmoqda.

Muammoning tarjimadagi yechimi ma'lum. Lekin dars metodikasidagi yechimi hali ishlab chiqilmagan. Talabaga «bu so‘zni tushuntir» deb aytish oson. Qanday tushuntirishni o‘rgatish esa alohida ish talab qiladi.

Aynan shu yerda bo‘shliq ko‘rinadi. Talaba lug‘atga tayanadi. Lug‘at javob bermasa, u so‘zma-so‘z tarjimaga o‘tadi. Natijada **«gap-gashtak»** iborasi **«talk-talk»** ko‘rinishida chiqadi. Suhbatdosh hech narsa tushunmaydi.

Maqolaning maqsadi shu bo‘shliqni to‘ldirishdir. Aniqrog‘i, maqsad — madaniy o‘z-taqdimot ko‘nikmasini shakllantiruvchi til strategiyalarini aniqlash va ularni darsda o‘rgatish tartibini asoslash.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-metodik xarakterga ega. Unda uch guruh manba tahlil qilindi.

Birinchi guruh — tarjimashunoslik ishlari. Vlaxov va Florin realiyani uzatish usullarini tizimlashtirgan [2]. Nyumark madaniy so‘zlar uchun tarjima protseduralarini ajratgan [3].

Beyker esa ekvivalent yo‘q holatlar uchun strategiyalar tavsiflagan [4]. Uning tasnifi bizning maqsadga eng yaqin turadi [4].

Ikkinchi guruh — madaniyatlararo vositachilik manbalari. Zarate va hammualliflari vositachilikni alohida kompetensiya deb qaraydi [5]. CEFR ning to‘ldirilgan nashrida esa vositachilik uchun aniq deskriptorlar berilgan [6]. Ular natijani o‘lchanadigan tilda ifodalash imkonini beradi [6].

Uchinchi guruh — milliy lingvodidaktika. J.J.Jalolov chet til o‘qitishda ona tili va milliy madaniyat muhitini hisobga olishni asosiy tamoyil deb biladi [7]. Uning yondashuvida til o‘rganish milliy o‘zlikdan ajralmaydi [7]. M.Hakimovning pragmalingvistika bo‘yicha ishlarida nutqning vaziyatga mosligi masalasi ochib berilgan [8]. Bu qarash bizga muhim. Chunki milliy tushunchani izohlash faqat leksik emas, pragmatik vazifadir.

Tanlash mezonlari quyidagicha belgilandi. Strategiya og‘zaki muloqotda qo‘llanishi kerak. U talabaga eslab qolish oson bo‘lishi lozim. Undan tashqari, strategiya CEFR vositachilik tavsiflariga mos kelishi shart. Shu mezonlar asosida to‘rtta strategiya ajratildi.

NATIJALAR

To‘rt til strategiyasi. Tahlil natijasida to‘rtta strategiya ajratildi. Ularning mohiyati va qo‘llash sharti 1-jadvalda berilgan.

1-jadval

Madaniy o‘z-taqdimotning to‘rt til strategiyasi

Strategiya	Mohiyati	Qachon qo‘llanadi	Namuna
Ekvivalent topish	Maqsad madaniyatdagi eng yaqin tushuncha tanlanadi	Vazifasi o‘xshash hodisa mavjud bo‘lganda	Kelin salom — a bride's greeting ceremony
Nomni saqlab izoh qo‘shish	Milliy nom saqlanadi, yoniga qisqa izoh beriladi	Tushuncha noyob va madaniy jihatdan qimmatli bo‘lganda	Sumalak — a sweet paste cooked from germinated wheat for Navruz
Umumiy so‘z bilan atash	Tushuncha yuqori turuvchi toifa nomi bilan ataladi	Tafsilot muhim bo‘lmaganda, suhbat tez ketayotganda	Do‘ppi — a traditional embroidered cap
Ta'riflash	Hodisaning vazifasi bir-ikki jumlada ochiladi	Ijtimoiy hodisa va marosimlarda	Gap-gashtak — a regular gathering of friends for a meal and mutual support

Manba: muallif tomonidan [2; 3; 4] asosida ishlab chiqilgan.

Jadvaldan bir muhim xulosa kelib chiqadi. Strategiyalar bir-birini almashtirmaydi. Ular bir-birini to‘ldiradi. Ko‘pincha ikkitasi birga ishlatiladi. Masalan, nom saqlanadi va yoniga ta'rif qo‘shiladi.

Tipik xatolar. Manbalar tahlili uch tipik xatoni ko‘rsatadi.

Birinchi xato — so‘zma-so‘z tarjima. Talaba iborani qismlarga bo‘lib tarjima qiladi. Natija ko‘pincha ma'nosiz chiqadi. «Gap-gashtak» tushunchasi buning yorqin misoli. Uni «talk-talk» deb berish hech narsani anglatmaydi.

Ikkinchi xato — ortiqcha soddalashtirish. Talaba murakkab tushunchani bitta so‘z bilan almashtiradi. Masalan, «mahalla» so‘zi «street» deb beriladi. Bunda hodisaning ijtimoiy mazmuni yo‘qoladi.

Uchinchi xato — ortiqcha batafsillik. Talaba oddiy savolga uzun ma'ruza bilan javob beradi. Suhbatdosh charchaydi. Muloqot ritmi buziladi. Nyumark bu muvozanat masalasini alohida ta'kidlaydi [3].

O‘rgatishning uch bosqichi. Strategiyalarni darsga kiritish uchun uch bosqichli tartib taklif etiladi.

Birinchi bosqich — tanish va farqlash. Talabalarga bitta tushunchaning to‘rt xil izohi beriladi. Ular qaysi izoh qaysi strategiyaga tegishli ekanini aniqlaydi. So‘ng har birining kuchli tomonini muhokama qiladi. Bu bosqichda yodlash talab qilinmaydi. Maqsad — farqni ko‘rish.

Ikkinchi bosqich — boshqariladigan mashq. Endi strategiya oldindan belgilanadi. O‘qituvchi so‘zni aytadi va strategiyani ko‘rsatadi. Talaba shu doirada izoh quradi. Masalan: «do‘ppi» so‘zini umumiy so‘z bilan ayting. Keyin xuddi shu so‘zni ta'riflash orqali bering. Ikki variant solishtiriladi.

Uchinchi bosqich — erkin qo‘llash. Talaba strategiyani o‘zi tanlaydi. Buning uchun rolli o‘yin o‘tkaziladi. Bir talaba xorijlik mehmon rolini bajaradi. U kutilmagan savollar beradi. Ikkinchi talaba javob quradi. Aynan shu qism vositachilik ko‘nikmasini mashq qildiradi.

Har bosqichdan keyin qisqa mulohaza o‘tkaziladi. Talaba bitta savolga javob yozadi: qaysi strategiya menga oson berildi va nega?

Mashq uchun tushunchalar zaxirasi. Strategiyani mashq qilish uchun material kerak. Tushunchalarni to‘rt guruhga ajratish qulay.

Birinchi guruh — moddiy madaniyat: do‘ppi, chopon, beshik, xontaxta, tandir. Bu guruh eng oson. Predmetni ko‘rsatish yoki tasvirlash mumkin.

Ikkinchi guruh — taom va marosim: sumalak, halim, nishalda, sumalak sayli. Bu yerda tayyorlanish usuli va vaqti muhim. Ta'riflash strategiyasi yaxshi ishlaydi.

Uchinchi guruh — ijtimoiy hodisalar: mahalla, hashar, gap-gashtak, qo‘shnichilik. Bu guruh eng qiyin. Predmet yo‘q, faqat munosabat bor. Shu bois ta'riflash zarur bo‘ladi.

To‘rtinchi guruh — qadriyat va odob tushunchalari: andisha, izzat, ehtirom. Bu guruh alohida e'tibor talab qiladi. Bir so‘zli tarjima deyarli har doim ma'noni buzadi.

Guruhlar bo‘yicha izchil harakat qilish tavsiya etiladi. Oson guruhdan boshlanadi. Qiyin guruh kurs oxirida beriladi.

Baholash mezonlari. Ko‘nikmani baholash uchun besh mezonli varaqa taklif etiladi. U 2-jadvalda berilgan.

2-jadval

Madaniy o‘z-taqdimotni baholash mezonlari

Mezon	Yuqori daraja belgisi
Strategiya tanlash	Vaziyatga mos strategiya tanlangan; kerak bo‘lganda ikkitasi birga ishlatilgan
Mazmun aniqligi	Tushuncha mohiyati buzilmagan; muhim belgilar saqlangan
Ixchamlik	Izoh suhbat ritmini buzmaydi; ortiqcha tafsilot yo‘q
Til to‘g‘riligi	Xatolar tushunishga xalaqit bermaydi
Moslashuvchanlik	Suhbatdosh tushunmasa, talaba boshqa strategiyaga o‘ta oladi

Manba: muallif tomonidan CEFR vositachilik tavsiflari [6] asosida ishlab chiqilgan.

Oxirgi mezon alohida e'tiborga loyiq. Real muloqotda birinchi izoh har doim ham ishlamaydi. Muhimi — talaba buni sezishi va yo‘lni o‘zgartirishi. Bu ko‘nikma faqat rolli o‘yinda mashq qilinadi.

MUHOKAMA

Taklif etilgan yondashuv milliy lingvodidaktika an'anasi bilan mos keladi. J.J.Jalolov chet til darsida milliy madaniyat muhitini hisobga olishni talab qiladi [7]. Bizning strategiyalar shu talabni aniq texnikaga aylantiradi. Talaba o‘z madaniyatini darsdan tashqarida qoldirmaydi. Aksincha, u shu madaniyat haqida gapirishni mashq qiladi.

Pragmatik jihat ham muhim. M.Hakimovning ishlarida nutqning vaziyatga mosligi markazga qo‘yiladi [8]. Bizning to‘rtinchi va beshinchi mezonlar aynan shu qarashdan kelib chiqadi. Izoh grammatik jihatdan to‘g‘ri bo‘lishi yetarli emas. U vaziyatga ham mos tushishi kerak.

Natijalar xalqaro tajriba bilan ham uyg‘un. Chjan, Vu va Fu bo‘lajak o‘qituvchilar bilan tajriba o‘tkazgan [9]. Ishtirokchilar loyihalarda o‘z madaniyatini ingliz tilida taqdim etgan [9]. Natijada ona madaniyat bilimi va uni ingliz tilida ifodalash ko‘nikmasi birga o‘sgan [9]. Bu dalil bizning yondashuvni quvvatlaydi. Ko‘nikma alohida mashq talab qiladi.

Yondashuvning nazariy asosi ham mustahkam. Beyker ekvivalent yo‘q holatlar uchun strategiyalarni tizimlashtirgan [4]. Bu strategiyalar tarjimonlar uchun yaratilgan. Lekin ular og‘zaki muloqotda ham ishlaydi. Farq bitta. Tarjimon o‘ylab ko‘rishga vaqt topadi. Talaba esa o‘sha zahoti javob berishi kerak. Shu bois strategiyalar oldindan avtomatlashtirilishi lozim.

Bir xavfni ochiq aytish kerak. Tayyor formula stereotipga aylanishi mumkin. Talaba bitta yodlangan jumlani takrorlay boshlaydi. Buning oldini olish uchun har mavzuda ikki xil izoh talab qilinadi. Auditoriya ham o‘zgartiriladi. Bolaga aytiladigan izoh mutaxassisga aytiladiganidan farq qilishi kerak.

Milliy tarjimashunoslik an'anasi ham shu masalani uzoq vaqtdan beri o‘rganib keladi. Realiyalarni o‘zbek tilidan ingliz tiliga o‘girish muammosi badiiy tarjima tadqiqotlarida ko‘p muhokama qilingan. Ularda transliteratsiya va izohlash usullari asosiy vosita deb qaraladi [2]. Bizning ishimiz shu an'anadan bir jihati bilan farq qiladi. Biz masalani tarjima emas, og‘zaki muloqot nuqtai nazaridan ko‘ramiz. Tarjimon matn ustida ishlaydi. Talaba esa tirik suhbatda javob beradi.

Cheklovni ham qayd etamiz. Metodika nazariy asosda ishlab chiqilgan. Uning samarasi tajriba-sinovda tekshirilishi lozim. Bu keyingi bosqich vazifasi bo‘lib qoladi.

O‘qituvchi uchun ikkita amaliy maslahat qo‘shamiz. Birinchisi — zaxirani birga to‘plash. Tushunchalar ro‘yxatini talabalarning o‘zi to‘ldirsa, material jonli bo‘ladi. Har guruh o‘z hududiga xos hodisani qo‘shishi mumkin. Ikkinchisi — namunalarni saqlash. Muvaffaqiyatli izohlar yozib boriladi. Ular keyingi guruhlar uchun tayyor namuna bo‘lib xizmat qiladi. Shu yo‘l bilan kafedrada o‘ziga xos izohlar bankasi shakllanadi.

XULOSA

Milliy tushunchalarni ingliz tilida ifodalash alohida ko‘nikma talab qiladi. Bu ko‘nikma o‘z-o‘zidan shakllanmaydi. Uni maqsadli o‘rgatish kerak.

Tahlil natijasida to‘rtta til strategiyasi ajratildi: ekvivalent topish, nomni saqlab izoh qo‘shish, umumiy so‘z bilan atash va ta'riflash. Ular bir-birini to‘ldiradi. Amalda ko‘pincha ikkitasi birga ishlatiladi.

Strategiyalarni o‘rgatish uch bosqichda olib boriladi: tanish va farqlash, boshqariladigan mashq, erkin qo‘llash. Baholash besh mezon bo‘yicha amalga oshiriladi.

Yondashuvning amaliy qiymati uchta jihatda ko‘rinadi. Birinchidan, u qo‘shimcha soat talab qilmaydi. Strategiyalar mavjud mavzular ichida mashq qilinadi. Ikkinchidan, u talabaning psixologik to‘sig‘ini pasaytiradi. Talaba «bilmayman» deyish o‘rniga izoh qurishga o‘rganadi. Uchinchidan, u milliy qadriyatlarni xalqaro maydonda taqdim etish vazifasiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Byram M., Gribkova B., Starkey H. Developing the Intercultural Dimension in Language Teaching: A Practical Introduction for Teachers. — Strasbourg: Council of Europe, 2002. — 42 p. URL: https://rm.coe.int/16802fc1c3
2. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. — М.: Международные отношения, 1980. — 343 с.
3. Newmark P. A Textbook of Translation. — New York: Prentice Hall, 1988. — 292 p.
4. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. — 3rd ed. — London; New York: Routledge, 2018. — 390 p.
5. Zarate G., Gohard-Radenkovic A., Lussier D., Penz H. Cultural Mediation in Language Learning and Teaching. — Graz: European Centre for Modern Languages, Council of Europe Publishing, 2004. URL: https://www.ecml.at/Portals/1/documents/ECML-resources/GEN-EN.pdf
6. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume. — Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. — 273 p. URL: https://rm.coe.int/common-european-framework-of-reference-for-languages-learning-teaching/16809ea0d4
7. Jalolov J.J. Chet til o‘qitish metodikasi: darslik. — Toshkent: O‘qituvchi, 2012. — 432 b.
8. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. — Toshkent: Akademnashr, 2013.
9. Zhang D., Wu J.G., Fu Z. Improving pre-service English teachers' native cultural knowledge and English language knowledge of native culture in a PBL classroom // Innovation in Language Learning and Teaching. — 2025. — Vol. 19, No. 1. — P. 1–15. DOI: https://doi.org/10.1080/17501229.2024.2318568
10. Eshmuratova J.R. Amaldagi ingliz tili o‘quv-metodik majmualarida madaniy komponentning kontent-tahlili: milliy, maqsad va global madaniyat nisbati // Qurilish va ta'lim ilmiy jurnali. — 2026. — 5-jild, 4-son. — B. 300–305. URL: https://jurnal.qurilishtalim.uz/dannie/2026-yil-4-son.pdf

INKLYUZIV TA’LIM JARAYONIDA RAQAMLI TASVIR YARATISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING ZAMONAVIY METODLARI

Farmonov Sarvar To‘lqinovich
Resbublika ta’lim markazi Amaliy fanlar bo‘limi metodisti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752771

Annotatsiya. *Ushbu maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida o‘quvchilarda raqamli tasvir yaratish ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik asoslari va zamonaviy metodlari tahlil qilinadi.*

Tadqiqot nazariy-tahliliy dizaynda olib borilib, 2014–2026-yillarda e’lon qilingan xalqaro me’yoriy hujjatlar, konseptual manbalar, ilmiy sharhlar hamda O‘zbekiston Respublikasining inklyuziv ta’limga doir hujjatlari mazmuniy tahlil qilindi. Tahlil natijasida raqamli tasvir yaratishni o‘rgatishning olti tarkibli metodik modeli taklif etildi: diagnostika va kirish imkoniyatini aniqlash; universal ta’lim dizayni asosida rejalashtirish; multimodal namoyish; bosqichli skaffolding; moslashtirilgan ijodiy amaliyot; jarayon va portfolio asosidagi baholash. Adobe Photoshop, Adobe Illustrator, Procreate va grafik planshet kabi vositalardan foydalanishda interfeysni soddalashtirish, muqobil boshqaruv usullari, rang-kontrast talablari hamda topshiriqning turli darajalarini ta’minlash muhimligi asoslandi. Generativ sun’iy intellektdan g‘oya va tahlil vositasi sifatida foydalanish mumkinligi, ammo u o‘quvchining mustaqil ijodini almashtirmasligi lozimligi ko‘rsatildi. Taklif etilgan model o‘qituvchiga texnik ko‘nikma, vizual tafakkur, ijodiy mustaqillik va ijtimoiy ishtirokni bir butun pedagogik natija sifatida rivojlantirish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, raqamli tasvir, illustratsiya, kompyuter grafikasi, universal ta’lim dizayni, raqamli kompetensiya, grafik planshet, skaffolding, portfolio, sun’iy intellekt.*

Аннотация. *В статье анализируются педагогические основы и современные методы формирования навыков создания цифровых изображений у обучающихся в условиях инклюзивного образования. Исследование выполнено в теоретико-аналитическом дизайне на основе содержательного анализа международных нормативных документов, концептуальных источников, научных обзоров 2014–2026 годов и документов Республики Узбекистан. Предложена шестикомпонентная методическая модель: диагностика доступности; планирование на основе универсального дизайна обучения; мультимодальная демонстрация; поэтапный скаффолдинг; адаптированная творческая практика; процессуальное и портфолио-оценивание. Обоснована необходимость упрощения интерфейса, альтернативных способов управления, соблюдения требований к цвету и контрасту и дифференциации заданий. Генеративный искусственный интеллект рассматривается как вспомогательный инструмент поиска идей и критического анализа, но не как замена самостоятельному творчеству обучающегося.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, цифровое изображение, иллюстрация, компьютерная графика, универсальный дизайн обучения, цифровая компетентность, графический планшет, портфолио, искусственный интеллект.*

Raqamlashtirish ta’lim mazmuni va o‘quv faoliyatining shakllarini tubdan o‘zgartirmoqda. Raqamli tasvir yaratish endilikda faqat rassom yoki dizaynerning kasbiy amaliyoti emas; u vizual savodxonlik, media madaniyat, muammoni ijodiy hal qilish va raqamli kommunikatsiya bilan bog‘liq tayanch kompetensiyaga aylanmoqda. Biroq texnologiyaning mavjudligi o‘z-o‘zidan teng imkoniyatni ta’minlamaydi. UNESCOning 2023-yilgi global monitoring hisobotida texnologiya kirish, tenglik va inklyuziyani qo‘llab-quvvatlashi mumkinligi bilan birga, noto‘g‘ri tanlov, xarajat, infratuzilma va pedagogik tayyorgarlik yetishmasligi mavjud tafovutlarni kuchaytirishi mumkinligi ta’kidlanadi [1]. Inklyuziv ta’lim nogironligi yoki alohida ta’lim ehtiyoji mavjud o‘quvchini shunchaki umumiy sinfga joylashtirish bilan cheklanmaydi. U o‘quv muhitini, maqsadlarni, materiallarni, faoliyat va baholashni o‘quvchilar xilma-xilligiga mos loyihalashni talab qiladi. BMTning Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi 24-moddasi nogironligi bo‘lgan shaxslarning kamsitilmasdan va teng imkoniyatlar asosida inklyuziv ta’lim olish huquqini belgilaydi [2]. O‘zbekistonda PQ-4860-son qaror bilan 2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlangan, 638-son qaror esa umumta’lim muassasalarida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga inklyuziv ta’lim berish tartibini rivojlantirgan [3; 4].

Raqamli grafika mashg‘uloti inklyuziya uchun o‘ziga xos imkoniyat beradi: tasvirni kattalashtirish, xatoni bekor qilish, qatlamlarni ajratish, rangni tez almashtirish, chiziq stabilizatsiyasini yoqish, tayyor shakllardan foydalanish va ishni takroran tahrirlash mumkin. Shu bilan birga, murakkab interfeys, mayda piktogrammalar, sichqoncha yoki stilusni aniq boshqarish zarurati, rang orqali berilgan yagona axborot, sensor yuklama va qimmat qurilmalar yangi to‘siqlar yaratishi mumkin. Demak, markaziy ilmiy muammo raqamli vositaning o‘zida emas, undan foydalanishni qanday pedagogik loyihalashdadir.

Tadqiqotning maqsadi – inklyuziv ta’lim jarayonida raqamli tasvir yaratish ko‘nikmalarini shakllantirishga oid zamonaviy yondashuvlarni tizimlashtirish va amaliyotda qo‘llash mumkin bo‘lgan metodik modelni ishlab chiqish. Tadqiqot savoli quyidagicha qo‘yildi: raqamli grafika mashg‘ulotining qaysi pedagogik, texnologik va baholash komponentlari o‘quvchilarning turli ehtiyojlarini hisobga olgan holda texnik mahorat, ijodiy mustaqillik va faol ishtirokni birgalikda rivojlantiradi?

Universal ta’lim dizayni (Universal Design for Learning - UDL) o‘quvchilar o‘rtasidagi tabiiy farqlarni istisno emas, rejalashtirishning boshlang‘ich sharti deb qaraydi. CAST yondashuvi o‘quv faoliyatida ishtirok etish, axborotni taqdim qilish hamda harakat va ifodalashning bir nechta usullarini taklif etishni tavsiya qiladi [8; 9]. Raqamli tasvir darsida bu tamoyillar mavzuni matn, ovoz, namuna va animatsiya orqali tushuntirish; topshiriqni stilus, sichqoncha, klaviatura yorliqlari yoki yordamchi qurilma bilan bajarish; natijani illustratsiya, kollaj, piktogramma yoki izohlangan portfolio shaklida taqdim etish orqali amalga oshiriladi.

UDL individual moslashtirishni inkor etmaydi. Aksincha, barcha uchun avvaldan qulay tuzilma yaratib, ayrim o‘quvchilar uchun zarur bo‘lgan maxsus yordamni shu tuzilma ichida taqdim etadi. Shuning uchun bir xil maqsadga eltuvchi turli faoliyat yo‘llari akademik talabni pasaytirish emas, to‘siqni kamaytirish vositasidir. Raqamli tasvir bilan ishlashda kirish imkoniyati nafaqat yakuniy mahsulotga, balki dars materiallari va dastur interfeysiga ham tegishlidir. WCAG 2.2 tavsiyalari ko‘rish, eshitish, harakat, nutq va kognitiv cheklovlarga ega foydalanuvchilar uchun raqamli kontentni idrok qilinadigan, boshqariladigan, tushunarli va texnik jihatdan barqaror qilishga qaratilgan [10]. Dars amaliyotida rangni yagona signal sifatida ishlatmaslik, yetarli kontrast, yirik va aniq tugmalar, klaviatura orqali boshqarish, tasvirga

muqobil matn va tushunarli fayl nomlari kabi talablar muhim. Tadqiqot nazariy-tahliliy maqola shaklida bajarildi. Manbalarni tanlashda uch mezon qo‘llandi: 1) inklyuziv ta’lim yoki raqamli kirish imkoniyatiga bevosita aloqadorlik; 2) institutsional yoki ilmiy ishonchlilik; 3) metodik xulosani raqamli tasvir mashg‘ulotiga ko‘chirish imkoniyati. Normativ-huquqiy hujjatlar, xalqaro tashkilotlarning hisobotlari, UDLning asosiy konseptual manbalari, raqamli kirish imkoniyati standarti va ilmiy sharhlar qamrab olindi.

Mazmuniy tahlil to‘rt bosqichda amalga oshirildi: manbalardan inklyuziya, kirish imkoniyati, o‘qituvchi kompetensiyasi, o‘quv faoliyati va baholashga oid tezislar ajratildi; mazmunan yaqin tezislar tematik guruhlarga birlashtirildi; ushbu guruhlar raqamli illustratsiya darsining amaliy vazifalari bilan muvofiqlashtirildi; yakunda metodik modelning komponentlari va ularning kuzatiladigan mezonlari shakllantirildi. Maqola empirik tajriba natijalarini da’vo qilmaydi; undagi natijalar manbalar sintezi va pedagogik modellashtirish mahsulidir.

Raqamli illustratsiya yaratishdagi kognitiv yukni kamaytirish uchun topshiriq funksional mikrobosqichlarga ajratiladi: fayl yaratish; ish maydonini sozlash; oddiy shakllar bilan eskiz; qatlamlarni nomlash; kontur; rang; yorug‘-soya yoki tekstura; tekshirish; eksport. Har bir bosqich bitta aniq natija bilan tugashi kerak. O‘qituvchi avval namoyish qiladi, keyin o‘quvchi yo‘riqnoma bilan bajaradi, so‘ng ko‘mak kamaytiriladi. Bu usul o‘quvchini yordamga qaram qilib qo‘ymasdan, faoliyatni boshqarish ko‘nikmasini shakllantiradi.

Bosqichli kartalarda bitta sahifaga ortiqcha axborot joylashtirilmaydi. Har bir amal uchun ekran tasviri, qisqa fe’l va kutiladigan natija beriladi: “yangi qatlam yarating”, “qatlamni ‘kontur’ deb nomlang”, “cho‘tka hajmini tanlang”. Ko‘rish qobiliyati pasaygan o‘quvchi uchun tasvir kattalashtiriladi va yuqori kontrast qo‘llanadi; o‘qishda qiyinchilik bo‘lsa, matn audio yoki jonli namoyish bilan mustahkamlanadi.

Bir mavzu doirasida uch darajali topshiriq berish mumkin. Tayanch darajada o‘quvchi tayyor shakllardan kompozitsiya tuzadi va rang beradi. O‘rta darajada berilgan eskizni qatlamlarda qayta ishlab, rang palitrasini mustaqil tanlaydi. Ijodiy darajada g‘oya, eskiz, kompozitsiya va yakuniy ishlovni to‘liq rejalashtiradi. Darajalar o‘quvchilarni qat’iy guruhlarga ajratish uchun emas, ayni mashg‘ulotda zarur yordam miqdorini boshqarish uchun xizmat qiladi. O‘quvchi bir ko‘nikmada tayanch, boshqasida ijodiy darajada bo‘lishi mumkin.

Juftlik va kichik guruhda ishlash ijtimoiy ishtirokni kuchaytiradi, biroq vazifalar qobiliyatga oid stereotiplar asosida taqsimlanmasligi kerak. “Nogironligi bo‘lgan o‘quvchi faqat rang tanlaydi” kabi past kutilma inklyuziyaga zid. Rollar navbat bilan almashtiriladi: g‘oya muallifi, eskizchi, raqamli operator, rang bo‘yicha maslahatchi, sifat tekshiruvchisi va taqdimotchi. Yakuniy mahsulot bilan birga har bir ishtirokchining qarori va hissasi qayd etiladi.

Inklyuziv raqamli san’atda faqat chiroyli yakuniy mahsulotni baholash adolatli emas. Baholash texnik bajarish, vizual yechim, jarayonni boshqarish, mustaqillik va refleksiyani qamrab olishi kerak. Moslashtirish natija talabini avtomatik kamaytirmaydi; u natijaga erishish yo‘lini o‘zgartiradi.

Inklyuziv ta’lim jarayonida raqamli tasvir yaratish ko‘nikmalarini shakllantirish texnologik, badiiy va ijtimoiy-pedagogik vazifalarning birligiga asoslanadi. Dastur yoki qurilmaning o‘zi inklyuziv natija yaratmaydi; natija o‘quvchilar xilma-xilligini oldindan hisobga olgan ta’lim dizayni, muqobil ishtirok yo‘llari, bosqichli ko‘mak va adolatli baholash orqali yuzaga keladi.

Tadqiqotda ishlab chiqilgan olti tarkibli model diagnostika, UDL asosida rejalashtirish, multimodal namoyish, skaffolding, moslashtirilgan amaliyot va portfolio bahosini yagona tizimga birlashtiradi. Ushbu model raqamli grafika darsini faqat dastur vositalarini o‘rgatishdan o‘quvchining vizual tafakkuri, ijodiy agentligi va teng ishtirokini rivojlantiruvchi muhitga aylantirishga xizmat qiladi. Sun’iy intellekt esa inson ijodini almashtirmaydigan, axloqiy va tanqidiy boshqariladigan yordamchi vosita sifatida qo‘llanishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO. (2023). Global Education Monitoring Report 2023: Technology in education: A tool on whose terms? Paris: UNESCO. https://gem-report-2023.unesco.org/technology-in-education/
2. United Nations. (2006). Convention on the Rights of Persons with Disabilities, Article 24: Education. https://social.desa.un.org/issues/disability/crpd/article-24-education
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020, 13-oktabr). Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida (PQ-4860). https://lex.uz/docs/-5044711
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2021, 12-oktabr). Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida (638-son). https://lex.uz/docs/-5679836
5. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. (2022). Inclusive Digital Education (H. Weber, A. Elsner, D. Wolf, M. Rohs, & M. Turner-Cmuchal, Eds.). Odense, Denmark. https://www.european-agency.org/resources/publications/inclusive-digital-education

INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA ALOHIDA TA’LIM EHTIYOJI BO‘LGAN O‘QUVCHILARDA KOMMUNIKATIV KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

Hamraqulova Durdona Dilshod qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Maxsus pedagogika kafedrasi mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752791

Annotatsiya. *Ushbu maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan, xususan, intellektual rivojlanishida buzilishlari bo‘lgan o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishning korreksion-pedagogik jihatlari yoritilgan. Shuuningdek, kommunikativ ko‘nikmalarning alohida ta’lim ehtiyoji bo‘lgan bolalarning ijtimoiy moslashuvi, o‘zaro hamkorligi va fikrini ifodalashidagi ahamiyati tahlil qilingan. Xususan, adabiyotlar tahlili hamda pedagogik kuzatuvlar asosida kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishning bosqichlari, verbal va noverbal vositalardan foydalanish, nutqiy o‘yinlardan samarali foydalanish hamda mutaxassislar hamkorligini ta’minlashga doir masalalar aks ettirilgan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, alohida ta’lim ehtiyojlari, kommunikativ ko‘nikmalar, korreksion-pedagogik ish, intellektual rivojlanish, nutqiy muloqot, verbal vositalar, noverbal vositalar, o‘yin texnologiyasi, individual yondashuv.*

KIRISH

Imkoniyati cheklangan shaxslarning ijtimoiy moslashuv jarayonida qiyin hal etiladigan muammolar shaxslararo muloqot ko‘nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi, bunday muloqotga ehtiyojning rivojlanmaganligi, ijtimoiy aloqalarning torligi, o‘zini noto‘g‘ri baholash va boshqa odamlarni noto‘g‘ri idrok etish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu jihatdan kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilarni ijtimoiy muhitga moslashtirishning muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Kommunikativ ko‘nikmalar va muloqot insonlar o‘rtasida hamkorlikdagi faoliyat jarayonida aloqa o‘rnatish uchun zarur bo‘lgan ko‘p qirrali jarayon hisoblanadi. Bolaning hayotida kommunikativ ko‘nikmalarning ahamiyatini hisobga olgan holda, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarda mavjud qiyinchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan tizimli korreksion ishlarni olib borish, ta’lim jarayonida intellektual rivojlanishida buzilishlari bo‘lgan bolalarning nutqiy muloqotni egallash imkoniyatlarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan samarali korreksion-pedagogik texnologiyalarni qo‘llash bugungi kunda dolzarb vazifalardan biridir[5].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Korreksion-pedagogik texnologiyalar alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar bilan ishlashda qo‘llaniladigan ta’lim shakllari, usullari va uslublarini qamrab oladi. Ular bolaning rivojlanishidagi mavjud qiyinchiliklarni kamaytirish, ta’lim dasturini o‘zlashtirish imkoniyatlarini kengaytirish va ijtimoiy faoliyatga jalb etishni qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltiriladi.

Tadqiqot maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib, yengil darajadagi intellektual rivojlanish buzilishlari bo‘lgan bolalarda kommunikativ ko‘nikmalarni korreksion-pedagogik texnologiyalar asosida shakllantirishning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilindi. Ushbu muammoning pedagogik-

psixologik jihatlari L.S.Vygotskiy, Y.E.Dmitriyeva, L.RMuminova, M.Y.Ayupova, D.A.Nurkeldiyevalar tomonidan tadqiq etilgan. Jumladan ushbu tadqiqot ishlarida ta’lim muassasalarida olib boriladigan korreksion-logopedik ishlarning rejalashtirilishi va tizimli tarzda amalga oshirilishi, uning asosiy maqsadi esa intellektual rivojlanishida buzilishlari bo‘lgan o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikma va malakalarni shakllantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish zaruriyati ilmiy jihatdan asoslangan[1, 2, 3, 6, 9, 10].

Kommunikativ ko‘nikmalar bolaning turli ijtimoiy faoliyatga jalb etilishi va muloqotga maxsus tayyorlanishi jarayonida bosqichma-bosqich shakllanadi. Mavjud manba va tahlillarga tayangan holda quyidagi asosiy bosqichlarni ajratish mumkin:

I bosqich. Verbal va noverbal kommunikativ vositalarni shakllantirish, bog‘langan nutqni rivojlantirish.

A.N.Leontyevning faoliyatga oid konseptual tuzilmasiga ko‘ra, og‘zaki (verbal) muloqot vositalari ekspressiv-mimik va predmet-amaliy vositalar bilan bir qatorda boshqa insonga yo‘naltirilgan murojaatlarni amalga oshirishda xizmat qiladigan muloqot harakatlari bilan bog‘liq. M.I.Lisina kommunikatsiya vositalari guruhiga savollar, javoblar, replikalar va shu kabi nutqiy birliklarni kiritadi [7, 8].

II bosqich. Nutqiy o‘yin shaklida tashkil etilgan muloqot vaziyatlarida kommunikativ vositalarni qo‘llash ko‘nikmasini rivojlantirish.

Ushbu bosqichda kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishda o‘yinning ahamiyati katta. O‘yin jarayonida bolalar o‘zaro muloqot qilishni o‘rganadilar, ular o‘rtasidagi shaxslararo munosabatlar, moslashuvchanlik, hamkorlik va do‘stlik bilan bog‘liq vazifalar hal etiladi. Intellektual rivojlanishida buzilishlari bo‘lgan bolalarda hamkorlik qilish ko‘nikmasini rivojlantirishga yo‘naltirilgan o‘yin texnologiyalaridan foydalanish natijasida bolalar eshitish va tushunish, o‘yin qoidalariga rioya qilish, yo‘riqnomaga amal qilish hamda bir-birlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lish ko‘nikmalarini egallaydilar.

O‘yin jarayonida quyidagi metodik vazifalar ham hal etiladi:

- bolalarni nutqiy muloqotga psixologik jihatdan tayyorlash;
- nutqiy materialni bir necha bor takrorlash;
- kerakli nutqiy variantni tanlash bo‘yicha mashq qildirish;
- alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilarda muloqot jarayonidagi xulq-atvorni shakllantirish.

MUHOKAMA

Tadqiqot doirasida olib borilgan nazariy tahlil va pedagogik kuzatuvlar kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishda individual yondashuv prinsipini amalda qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi. Bu, avvalo, har bir bola uchun psixologik va logopedik diagnostika o‘tkazish, aniqlangan ehtiyoj va qiyinchiliklarga mos o‘quv dasturlarini ishlab chiqish hamda ta’lim jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan tarzda tashkil etishni talab qiladi.

Maxsus psixologiya va pedagogikada mazkur toifadagi bolalarning og‘zaki nutq rivojlanishiga oid masalalar ko‘pincha mavjud qiyinchiliklarni tahlil qilish doirasida o‘rganilgan. Eksperimental tadqiqotlar ma’lumotlariga ko‘ra, yengil darajadagi intellektual rivojlanish buzilishlari bo‘lgan bolalarda til qobiliyatining fonetik, morfologik, sintaktik va semantik tarkibiy qismlarining shakllanishida jiddiy og‘ishlar mavjudligi aniqlangan[6].

Umuman olganda, intellektual rivojlanishida cheklovlarga ega bo‘lgan bolalarda kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirish jarayoni pedagogik, psixologik va logopedik ta’sir choralarining o‘zaro uyg‘unligi asosida olib borilishi zarur. Muvaffaqiyatli natijalarga erishish

uchun logoped, defektolog, psixolog hamda pedagog o‘zlarining kasbiy va metodik imkoniyatlarini yagona maqsad sari yo‘naltirib, hamkorlikda faoliyat yuritishlari muhim. Bunday ko‘p yo‘nalishli faoliyat bolaning muloqotga kirishishi, fikrini ifodalashi va atrofdagilar bilan o‘zaro aloqa o‘rnatish ko‘nikmalarining bosqichma-bosqich rivojlanishiga xizmat qiladi.

NATIJALAR

Tahlil qilingan ilmiy qarashlar va pedagogik kuzatuvlar asosida kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirish alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik ishlarning muhim tarkibiy qismi ekanligi aniqlandi. Kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirish faqat so‘zlashuv nutqini o‘rgatish bilan cheklanmay, bolaning emotsional va ijtimoiy rivojlanishi bilan ham uzviy bog‘liq.

Kommunikativ rivojlanishni qo‘llab-quvvatlash uchun, birinchidan, verbal va noverbal muloqot vositalarini izchil shakllantirish; ikkinchidan, ushbu vositalarni tabiiy va maxsus tashkil etilgan muloqot vaziyatlarida qo‘llashga o‘rgatish; uchinchidan, nutqiy o‘yinlar orqali hamkorlik, tinglash, yo‘riqnomaga amal qilish va o‘z fikrini ifodalash ko‘nikmalarini mustahkamlash maqsadga muvofiq.

Shuningdek, kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishda shaxsga yo‘naltirilgan, kompleks, funksional-kommunikativ va inklyuziv yondashuvlarni uyg‘un qo‘llash zarur. Bunda bolaning individual imkoniyatlari, mavjud nutqiy rivojlanish darajasi va muloqot ehtiyojlari hisobga olinishi lozim.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta’lim sharoitida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilarda kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirish tizimli va bosqichma-bosqich tashkil etiladigan korreksion-pedagogik jarayondir. Mazkur jarayonda verbal va noverbal muloqot vositalarini rivojlantirish, bog‘langan nutqni shakllantirish, muloqot vaziyatlarida nutqiy vositalardan foydalanishga o‘rgatish hamda o‘yin texnologiyalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kommunikativ ko‘nikmalarning samarali rivojlanishi pedagog, defektolog, logoped va psixologning hamkorlikdagi faoliyatini, individual yondashuvni va bolaning real muloqot ehtiyojlariga mos metodlarni tanlashni talab etadi. Shu sababli korreksion-pedagogik ishlarni bolaning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda izchil tashkil etish uning muloqotga kirishishi, fikrini ifodalashi va ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аюпова М.Ю. Преодоление фонетико-фонематической недостаточности у детей страшего дошкольного возраста. Автореф.дисс. канд. Пед. наук. М: МГПУ, 1992. 16 с.
2. Выготский, Л. С. Психология развития ребенка [Текст] / Л. С. Выготский – М.: Смысл, 2005. – 1136 с.
3. Дмитриева Е.Е. Коммуникативно-личностное развитие детей дошкольного и младшего школьного возраста с легкими формами психического недоразвития: Дис.... д-ра психол. наук: 19.00.10 / Дмитриева, Елена Ермолаевна; [Место защиты: Нижний Новгород]. – 2005. – 411с; 71 05-19/61.
4. Емельянова И.А.Особенности коммуникативных умений и навыков и пути формирования младших школьников с нарушением интеллекта // Образование и наука. Известия УрО РАО. 2009. № 1(58). С. 86–96.

5. Hamraqulova D.D. Aqli zaif bolalarda kommunikativ faoliyatning ontogenezda shakllanishi. (2026). «Maktabgacha Va Maktab ta’limi» Jurnali, 4(6). https://doi.org/10.5281/zenodo.20553354
6. Лалаева Р.И. Логопедическая работа в коррекционных классах / Отв. ред. Т.А.Савчук. – М.: Владос, 1998. – 224 с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Отв. ред. Т.П.Толстова. – М.: Смысл, 2004. – 352 с.
8. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения / Отв. ред. М.В.Осмоловская. – М.: Педагогика, 1986. – 144 с.
9. Muminova L.R. va b. Maxsus psixologiya / O‘quv qo‘llanma / Toshkent. 2013. – 272 b.
10. Nurkeldiyeva D.A. Aqli zaif bolalarning maktab ta’limiga nutqiy tayyorgarligini aniqlash metodlari. Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya – T.: 2001. - 127 b.

“ODAM VA UNING SALOMATLIGI” BO‘LIMINI O‘QITISHDA INTERFAOL METODLAR VOSITASIDA O‘QUVCHILARDA SHAXSIY MAS’ULIYATNI TARBIYALASH

Imomova Madina Botirovna
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi instituti tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752816

Annotatsiya. *Mazkur maqolada 8-sinf biologiya fanining “Odam va uning salomatligi” bo‘limini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarda shaxsiy mas’uliyatni tarbiyalashning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqotda shaxsiy mas’uliyat o‘quvchining o‘z hayoti, salomatligi, xulq-atvori va qabul qilgan qarorlari hamda ularning oqibatlari uchun ongli ravishda javobgarlikni his qilishi va uni amaliy faoliyatida namoyon eta olishi sifatida talqin qilinadi. “Sog‘lom turmush tarzi”, “salomatlik kompetensiyasi”, “sog‘lom xulq-atvor” va “shaxsiy mas’uliyat” tushunchalarining o‘zaro farqli jihatlari aniqlashtirilgan. Shuningdek, 8-sinf “Odam va uning salomatligi” bo‘limidagi mavzular mazmuni tahlil qilinib, shaxsiy mas’uliyatni shakllantirishga xizmat qiluvchi interfaol metodlar belgilangan. Xususan, “Muskullarning rivojlanishi, odam qad-qomatining shakllanishi”, “Tomirlardan qon ketganda birinchi yordam ko‘rsatish”, “Vitaminlar va ularning ahamiyati” hamda “Uyqu va uning ahamiyati” mavzularida interfaol metodlarni amaliy qo‘llash namunalari ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *Biologiya ta’limi, “Odam va uning salomatligi”, shaxsiy mas’uliyat, sog‘lom turmush tarzi, salomatlik kompetensiyasi, sog‘lom xulq-atvor, interfaol metod, muammoli vaziyat, rolli o‘yin, aqliy hujum, keys-stadi.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются педагогические возможности воспитания личной ответственности у учащихся в процессе преподавания раздела “Человек и его здоровье” курса биологии для 8-го класса. В исследовании личная ответственность интерпретируется как осознанное чувство ответственности учащегося за свою жизнь, здоровье, поведение, принятые решения и их последствия, а также способность демонстрировать это на практике. Уточняются различные аспекты понятий “здоровый образ жизни”, “компетентность в вопросах здоровья”, “здоровое поведение” и “личная ответственность”. Также анализируется содержание тем раздела “Человек и его здоровье” для 8-го класса и выявляются интерактивные методы, способствующие формированию личной ответственности. В частности, разработаны примеры практического применения интерактивных методов по темам “Развитие мышц, формирование человеческого телосложения”, “Первая помощь при кровотечении из вен”, “Витамины и их значение” и “Сон и его значение”.*

Ключевые слова: *Биологическое образование, “Человек и его здоровье”, личная ответственность, здоровый образ жизни, компетентность в вопросах здоровья, здоровое поведение, интерактивный метод, проблемная ситуация, ролевая игра, мозговой штурм, тематическое исследование.*

Annotation. *This article discusses the pedagogical possibilities of educating personal responsibility in students in the process of teaching the section “Man and his health” of the 8th grade biology subject. The study interprets personal responsibility as a student’s conscious feeling of responsibility for his life, health, behavior, decisions made and their consequences,*

and the ability to demonstrate it in practical activities. The different aspects of the concepts of “healthy lifestyle”, “health competence”, “healthy behavior” and “personal responsibility” are clarified. Also, the content of the topics in the 8th grade “Man and his health” section is analyzed, and interactive methods are identified that serve to form personal responsibility. In particular, examples of practical application of interactive methods have been developed on the topics “Development of muscles, formation of human physique”, “First aid for bleeding from veins”, “Vitamins and their importance” and “Sleep and its importance”.

Keywords: *Biology education, “Man and his health”, personal responsibility, healthy lifestyle, health competence, healthy behavior, interactive method, problem situation, role-playing game, brainstorming, case study.*

Kirish. Bugungi ta’lim jarayonida o‘quvchining faqat fan bo‘yicha bilimlarni egallashi emas, balki olingan bilimlardan kundalik hayotda to‘g‘ri foydalanishi, mustaqil qaror qabul qilishi va o‘z qarorlarining oqibatlarini anglay olishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, salomatlik bilan bog‘liq bilimlarni hayotiy faoliyatga tatbiq etish o‘smirlik davrida muhimdir. Tadqiqotlarda o‘smirlarning salomatlik savodxonligi bilan ularning salomatlikka oid xulq-atvori o‘rtasida mazmunli bog‘liqlik mavjudligi ko‘rsatilgan. Fleary, Joseph va Pappagianopoulos tomonidan olib borilgan sistematik sharhda o‘smirlarning salomatlik savodxonligi va sog‘liq bilan bog‘liq xatti-harakatlari o‘rtasidagi munosabatni o‘rgangan 17 ta tadqiqot tahlil qilingan va ularning aksariyatida ijobiy bog‘liqlik aniqlangan [1].

Maktab ham o‘quvchilarning salomatligi va farovonligini rivojlantiruvchi muhim ta’lim muhiti hisoblanadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti va UNESCO maktabni nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quvchilarning jismoniy, ijtimoiy-emotsional va psixologik salomatligini qo‘llab-quvvatlovchi muhit sifatida tashkil etish zarurligini ta’kidlaydi [2].

Shu nuqtayi nazardan biologiya fani, xususan, 8-sinfning “Odam va uning salomatligi” bo‘limi o‘quvchilarda shaxsiy mas’uliyatni tarbiyalash uchun katta imkoniyatga ega. Mazkur darslikda odam organizmining tuzilishi va funksiyasi, organlar sistemasi, o‘sish va rivojlanish, salomatlik, jismoniy tarbiya va sport, sog‘lom turmush tarziga rioya qilish masalalari yoritilgan [3]. Darslikning 2014-yildagi 5-nashri B.Aminov, T.Tilavov va O.Mavlonov tomonidan tayyorlangan bo‘lib, 160 betdan iborat [3].

Biroq biologik bilimning mavjudligi o‘z-o‘zidan mas’uliyatli xulq-atvorni ta’minlamaydi. O‘quvchi bilimni hayotiy vaziyatga ko‘chira olishi, muammoni tahlil qilishi, muqobil harakatlarni taqqoslashi, qaror qabul qilishi va uning natijasiga javob berishi uchun maxsus pedagogik sharoit zarur. Shu sababli biologiya darslarida interfaol metodlardan maqsadli foydalanish muhimdir.

Shaxsiy mas’uliyat tushunchasining mazmuni

Shaxsiy mas’uliyat - shaxsning o‘z salomatligi va xulq-atvori bilan bog‘liq tanlovlari, qarorlari va harakatlarining oqibatlarini anglab, ular uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga olishi hamda o‘z xatti-harakatini boshqara olishidir [4]. Shaxsiy mas’uliyat - insonning o‘z hayoti, salomatligi, xulq-atvori va qabul qilgan qarorlari, shuningdek, ularning oqibatlari uchun ongli ravishda javobgarlikni his qilishi hamda mazkur mas’uliyatni amaliy faoliyatida namoyon eta olishidir.

8-sinf biologiya fanining “Odam va uning salomatligi” bo‘limini o‘qitish jarayonida shaxsiy mas’uliyat o‘quvchining, avvalo, o‘z salomatligini asrashi, sog‘liq uchun xavfli xatti-harakatlarning oqibatlarini anglashi, sog‘lom turmush tarziga ongli ravishda amal qilishi, o‘z

xulq-atvorini nazorat qilishi hamda boshqalar salomatligiga mas’uliyatli munosabatda bo‘lishi orqali namoyon bo‘ladi.

Sog‘lom xulq-atvor - shaxsning salomatlikni saqlash, mustahkamlash va kasalliklarning oldini olishga xizmat qiluvchi amaliy xatti-harakatlari, odatlari va faoliyatidir. Tibbiy terminologiyada hayot behavior salomatlikka oid harakatlar asosida yotuvchi bilim, munosabat va amaliyotning birikmasi sifatida qaraladi [5].

Salomatlik kompetensiyasi - shaxsning salomatlikka oid axborotni izlash va olish, uni tushunish, baholash hamda kundalik hayotda sog‘liqni saqlash, kasalliklarning oldini olish va salomatlikni mustahkamlashga qaratilgan qaror va harakatlarda qo‘llay olish imkoniyatini ifodalovchi bilim, ko‘nikma va qobiliyatlar majmuasidir [6].

Sog‘lom turmush tarzi - insonning salomatligini saqlash va mustahkamlashga, kasalliklarning oldini olishga xizmat qiladigan kundalik hayotdagi xatti-harakatlar va odatlar majmuasidir. U sog‘lom ovqatlanish, muntazam jismoniy faollik, yetarli uyqu, shaxsiy gigiyena, zararli odatlardan saqlanish hamda mehnat va dam olish tartibiga rioya qilish kabi faoliyatlarni qamrab oladi[7].

Mazkur tushuncha doirasida o‘z salomatligini asrash to‘g‘ri ovqatlanish, shaxsiy gigiyenaga rioya qilish, jismoniy faollikni ta’minlash, mehnat va dam olish tartibiga amal qilish hamda zararli odatlardan saqlanishni**;** xavfli xatti-harakatlar oqibatlarini anglash chekish, noto‘g‘ri ovqatlanish, kamharakatlik va gigiyena talablariga beparvolik kabi holatlarning organizm va salomatlikka salbiy ta’sirini tushunishni; sog‘lom turmush tarziga ongli amal qilish salomatlikka oid bilimlarni kundalik hayotda amaliy faoliyatga aylantirishni; o‘z xulq-atvorini nazorat qilish salomatlik, gigiyena, ovqatlanish, jismoniy faollik va dam olish bilan bog‘liq xatti-harakatlarni ongli ravishda boshqarishni; boshqalar salomatligiga mas’uliyatli munosabat esa sanitariya-gigiyena talablariga rioya qilish, atrofdagilarga zarar yetkazmaslik va zarur hollarda ularning salomatligini muhofaza qilishga mas’uliyat bilan yondashishni anglatadi.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqotda shaxsiy mas’uliyat o‘quvchining o‘z salomatligi, hayotiy odatlari va xulq-atvori uchun javobgarlikni anglashi, salomatlik bilan bog‘liq vaziyatlarda ongli tanlov va qaror qabul qilishi hamda ushbu qarorlarini mas’uliyatli amaliy xatti-harakatlar orqali namoyon etishi sifatida talqin qilinadi.

Shaxsiy mas’uliyatga yaqin tushunchalarning farqli jihatlari

Tadqiqotda “sog‘lom turmush tarzi”, “salomatlik kompetensiyasi”, “sog‘lom xulq-atvor” va “shaxsiy mas’uliyat” tushunchalarini bir-biridan farqlash zarur. Ular o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, aynan bir xil mazmunni anglatmaydi.

Tushuncha	Mazmuni	Shaxsiy mas’uliyat bilan aloqasi
Sog‘lom turmush tarzi	Salomatlikni saqlash va mustahkamlashga yo‘naltirilgan kundalik hayot tarzi	Mas’uliyatning kundalik hayotdagi yo‘nalishini belgilaydi
Salomatlik kompetensiyasi	Salomatlikka oid bilim, ko‘nikma va ularni hayotiy vaziyatlarda qo‘llash qobiliyati	Mas’uliyatli qaror uchun zarur bilim va qobiliyatni ta’minlaydi
Sog‘lom xulq-atvor	Salomatlikka foydali amaliy xatti-harakatlar	Mas’uliyatning amaliy ko‘rinishlaridan biri

		hisoblanadi
Shaxsiy mas’uliyat	O‘z qarori, xulqi va uning oqibatlari uchun ongli javobgarlik	Tadqiqotning asosiy tarbiyaviy natijasini ifodalaydi

Demak, sog‘lom turmush tarzi -qanday yashashni; salomatlik kompetensiyasi - salomatlikka oid bilim va qobiliyatlarni; sog‘lom xulq-atvor - qanday harakat qilishni; shaxsiy mas’uliyat esa nima uchun bunday harakatni ongli ravishda tanlash va uning oqibatiga javob berishni ifodalaydi.

Bunday farqlash o‘smirlarning salomatlikka oid qarorlarida bilimni amaliy tanlov bilan bog‘lash zarurligi haqidagi tadqiqotlar bilan ham mos keladi [1; 4]. Fleary va Joseph o‘smirlarning salomatlikka oid qaror qabul qilishida ma’lumotni izlash, tushunish, baholash va undan foydalanish jarayonlari muhimligini ko‘rsatgan [8].

“Odam va uning salomatligi” bo‘limining shaxsiy mas’uliyatni tarbiyalash imkoniyatlari juda muhim. 8-sinf biologiya fanining “Odam va uning salomatligi” bo‘limi 68 ta mavzuni qamrab oladi. Mavzular mazmuni inson organizmining hujayraviy tuzilishidan boshlanib, organlar sistemasi, ularning funksiyasi, gigiyenasi, kasalliklarning oldini olish, birinchi yordam, ovqatlanish, uyqu, nerv sistemasi, sezgi organlari va reproduktiv rivojlanishgacha davom etadi [3].

Ushbu mavzularni shaxsiy mas’uliyat nuqtayi nazaridan quyidagi yo‘nalishlarga ajratish mumkin:

- o‘z organizmini anglash va salomatligini asrash- 1-8-darslar;
- jismoniy salomatlik va xavfsizlik -9-14-darslar;
- qon va qon aylanishi bilan bog‘liq salomatlik mas’uliyati - 15-24-darslar;
- nafas olish va uning gigiyenasi – 25-28-darslar;
- sog‘lom ovqatlanish va moddalar almashinuvi – 29-38-darslar;
- teri va siydik ajratish organlari gigiyenasi – 39-43-darslar;
- nerv sistemasini asrash va kasalliklarning oldini olish – 44-52-darslar;
- uyqu, hissiyot, xotira va nerv sistemasi gigiyenasi – 53-57-darslar;
- sezgi organlarini muhofaza qilish - 58–64-darslar;
- o‘sish, rivojlanish va reproduktiv salomatlik – 65-68-darslar.

Shunday qilib, bo‘limning deyarli barcha mazmuni o‘quvchining “mening salomatligim uchun nima qilishim kerak?” degan savolga javob topishiga imkon beradi.

Interfaol metodlar va shaxsiy mas’uliyatni shakllantirish. Interfaol metodlardan foydalanishning asosiy afzalligi o‘quvchini tayyor xulosani qabul qiluvchi subyekt emas, balki muammoni tahlil qiluvchi, fikr bildiruvchi, tanlov qiluvchi va o‘z qarorini asoslovchi faol ishtirokchiga aylantirishdan iborat. Ilmiy adabiyotlarda muammoli ta’limning ayniqsa muammoli vaziyat, faol muammo yechish, hamkorlik va mustaqil fikrlash bilan bog‘liq jihatlari ta’kidlanadi [9]. K–8 darajadagi matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha PBL tadqiqotlarini ko‘rib chiqqan Merritt va hammualliflar ham muammoli ta’limning o‘quv jarayonidagi imkoniyatlarini tahlil qilgan [9].

Akçay va Benekning 2024-yildagi sistematik sharhida tabiiy fanlarni o‘qitishda muammoli ta’lim bo‘yicha 133 ta tadqiqot tahlil qilingan. Mualliflar PBL turli ko‘nikmalarga,

jumladan muammoni hal qilish, tanqidiy fikrlash, o‘z-o‘zini boshqarish va qaror qabul qilish bilan bog‘liq ko‘nikmalarga ijobiy ta’sir ko‘rsatganini qayd etgan [10].

Shu asosda biologiya darslarida interfaol metoddan foydalanish quyidagi pedagogik ketma-ketlik asosida tashkil etilishi mumkin:

biologik bilim → hayotiy muammo → muammoni anglash → sabab va oqibatni tahlil qilish → muqobil variantlarni baholash → ongli qaror → amaliy harakat → o‘z faoliyatini baholash.

Aynan ushbu ketma-ketlik shaxsiy mas’uliyatning bilimdan amaliy xatti-harakatga o‘tishini ta’minlaydi.

Amaliy metodik namunalar

1. “Muskullarning rivojlanishi, odam qad-qomatining shakllanishi” mavzusida “Aqliy hujum” va muammoli vaziyat

Dars: 23-dars.

Mavzu: Tomirlardan qon ketganda birinchi yordam ko‘rsatish.

Interfaol metod: rolli o‘yin.

Asosiy mas’uliyat: boshqa inson salomatligi uchun mas’uliyat.

Vaziyat. O‘quvchilar ko‘chada jarohatlangan insonni ko‘rib qoldilar. Uning qo‘lidan qon ketmoqda. Atrofdagi odamlar turli fikrlarni bildirmoqda. O‘quvchilar vaziyatda qanday yordam ko‘rsatish kerakligini aniqlashi lozim.

Sinf to‘rt guruhga ajratiladi:

1-guruh - jarohatlangan shaxs;

2-guruh - yordam ko‘rsatuvchi;

3-guruh - kuzatuvchi;

4-guruh - ekspert**.**

“Yordam ko‘rsatuvchi” vaziyatni baholaydi va o‘rganilgan bilim asosida amaliy harakatlar ketma-ketligini ko‘rsatadi. “Kuzatuvchi” bajarilgan harakatlarni qayd etadi. “Ekspert” esa harakatlarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini izohlaydi.

Mashg‘ulot yakunida quyidagi savol beriladi:

“Nima sababdan favqulodda vaziyatda yordam ko‘rsatishdan oldin vaziyatni to‘g‘ri baholash muhim?”

Kutiladigan tarbiyaviy natija, o‘quvchi o‘zidan tashqari boshqa insonning salomatligi uchun ham javobgarlik mavjudligini anglaydi. Nazariy bilim real vaziyatda qo‘llanilgani sababli boshqalar salomatligiga mas’uliyatli munosabat shakllanadi.

Dars: 56-dars.

Mavzu: Uyqu va uning ahamiyati.

Interfaol metod: keys-stadi + muammoli vaziyat.

Asosiy mas’uliyat: o‘z xulq-atvorini va kun tartibini nazorat qilish.

Keys. 8-sinf o‘quvchisi har kuni kechasi soat 01:00 gacha telefondan foydalanadi. Ertalab maktabga boradi. Dars paytida charchaydi, diqqatini jamlay olmaydi va topshiriqlarni bajarishda qiynaladi.

O‘quvchilarga savollar:

1. Vaziyatdagi asosiy muammo nimadan iborat?
2. O‘quvchining qaysi odati salomatligiga salbiy ta’sir qilmoqda?
3. Uning xatti-harakatining qanday oqibatlari bo‘lishi mumkin?
4. Muammoni bartaraf etish uchun qanday qaror qabul qilish kerak?

5. O‘quvchi uchun bir haftalik kun tartibi rejasini ishlab chiqing.

Guruhlar o‘z yechimlarini taqdim etadi va boshqa guruhlar ularni baholaydi.

Yakuniy refleksiya

O‘quvchilarga:

“Bugundan boshlab salomatligim uchun o‘zgartirishim kerak bo‘lgan bitta odatim...” jumlasini davom ettirish topshiriladi.

Bu topshiriq o‘quvchini umumiy tavsiya berishdan shaxsiy xatti-harakatini baholashga olib keladi.

Kutiladigan tarbiyaviy natija

O‘quvchi salomatlikka zararli bo‘lgan odatini anglaydi, uning oqibatini baholaydi va uni o‘zgartirish bo‘yicha qaror qabul qiladi. Natijada o‘z xulq-atvorini nazorat qilish va shaxsiy salomatligi uchun javobgarlik kuchayadi.

Amaliy topshiriqlarning umumlashtirilgan modeli

Dars mavzusi	Interfaol metod	O‘quvchi faoliyati	Shakllanadigan mas’uliyat
13-dars. Muskullarning rivojlanishi, odam qad-qomatining shakllanishi	**Aqliy hujum + muammoli vaziyat**	Kundalik odatlarni tahlil qilish, muammoning sabab va oqibatlarini aniqlash, sog‘lom variantni tanlash	**O‘z jismoniy salomatligi uchun mas’uliyat**
23-dars. Tomirlardan qon ketganda birinchi yordam	**Rolli o‘yin**	Hayotiy vaziyatni tahlil qilish, birinchi yordam ko‘rsatish ketma-ketligini aniqlash va amalda bajarish	**Boshqalar hayoti va salomatligi uchun mas’uliyat**
36-dars. Vitaminlar va ularning ahamiyati	**Qaror daraxti + aqliy hujum**	Ovqatlanish variantlarini tahlil qilish, vitaminlarga bo‘lgan ehtiyojni aniqlash va sog‘lom ovqatlanish bo‘yicha qaror qabul qilish	**Sog‘lom ovqatlanish va ongli tanlov uchun mas’uliyat**
56-dars. Uyqu va uning ahamiyati	**Keys-stadi + muammoli vaziyat**	Muammoli vaziyatni tahlil qilish, noto‘g‘ri odatlarning oqibatlarini aniqlash va shaxsiy kun tartibi rejasini tuzish	**O‘z xulq-atvori va kun tartibini nazorat qilish uchun mas’uliyat**

Mazkur jadvaldan ko‘rinadiki, interfaol metodlar bir xil natijani emas, shaxsiy mas’uliyatning turli jihatlarini shakllantirishga yo‘naltiriladi. Shu jihatdan metodni mavzu mazmuniga mos tanlash muhim hisoblanadi.

Shaxsiy mas’uliyatni baholash mezonlari. Interfaol mashg‘ulotlarning natijasini faqat o‘quvchining biologik bilimlari bilan baholash yetarli emas. O‘quvchining shaxsiy mas’uliyatini quyidagi ko‘rsatkichlar orqali kuzatish mumkin:

Mezon	Ko‘rsatkich
Anglash	Salomatlikka ta’sir qiluvchi xatti-harakat va uning oqibatlarini tushuntira

	oladi
Tanlov	Bir nechta variantdan salomatlik uchun maqbulini tanlay oladi
Qaror	Hayotiy vaziyatda mustaqil va asoslangan qaror qabul qiladi
Amaliy harakat	Qabul qilgan qarorini amaliy faoliyatda namoyon etadi
Nazorat	O‘z xatti-harakatini tahlil qilib, zarur bo‘lsa, uni o‘zgartira oladi
Boshqalarga munosabat	Boshqa insonlarning salomatligi va xavfsizligini ham hisobga oladi

Bu ko‘rsatkichlar shaxsiy mas’uliyatni faqat “bilish” emas, balki anglash–tanlash–qaror qilish–amalga oshirish–nazorat qilish jarayoni sifatida baholash imkonini beradi.

Xulosa. 8-sinf biologiya fanining “Odam va uning salomatligi” bo‘limi o‘quvchilarda shaxsiy mas’uliyatni tarbiyalash uchun keng mazmuniy va pedagogik imkoniyatlarga ega. Bo‘limning 68 ta mavzusida inson organizmi, salomatlikni muhofaza qilish, gigiyena, sog‘lom ovqatlanish, jismoniy faollik, kasalliklarning oldini olish, birinchi yordam, uyqu va nerv sistemasi gigiyenasi kabi masalalarning mavjudligi biologik bilimlarni o‘quvchining kundalik hayoti bilan bog‘lash imkonini beradi [3].

Tadqiqotda shaxsiy mas’uliyat o‘quvchining o‘z salomatligi, hayotiy odatlari va xulq-atvori uchun javobgarlikni anglashi, salomatlik bilan bog‘liq vaziyatlarda ongli tanlov va qaror qabul qilishi hamda ushbu qarorlarini amaliy xatti-harakatlar orqali namoyon etishi sifatida belgilandi.

Shuningdek, “sog‘lom turmush tarzi”, “salomatlik kompetensiyasi”, “sog‘lom xulq-atvor” va “shaxsiy mas’uliyat” tushunchalarining farqi aniqlandi. Sog‘lom turmush tarzi - hayot tarzini, salomatlik kompetensiyasi - bilim va qobiliyatni, sog‘lom xulq-atvor - amaliy xatti-harakatni, shaxsiy mas’uliyat esa ushbu jarayonlarga nisbatan ongli javobgarlikni ifodalaydi.

Maqolada ishlab chiqilgan amaliy namunalar shuni ko‘rsatadiki, interfaol metodlar o‘quvchini biologik ma’lumotni eslab qolishdan tashqari, uni hayotiy vaziyatda qo‘llash, muammoni tahlil qilish, oqibatni oldindan baholash, ongli tanlov qilish va amaliy qarorga kelishga yo‘naltiradi. Masalan, 13-darsda o‘z jismoniy salomatligini asrash, 23-darsda boshqalar salomatligiga yordam berish, 36-darsda sog‘lom ovqatlanish bo‘yicha ongli tanlov qilish, 56-darsda esa o‘z xulq-atvori va kun tartibini nazorat qilish mas’uliyati shakllantiriladi.

Shunday qilib, interfaol metodning pedagogik qiymati uning o‘quvchini faqat faol ishtirok ettirishida emas, balki bilimni hayotiy vaziyatga ko‘chirish, tanlov qilish, qaror qabul qilish va qarorning oqibatiga javob berishga olib kelishida namoyon bo‘ladi. Bu esa “Odam va uning salomatligi” bo‘limini o‘qitishda biologik ta’limning tarbiyaviy imkoniyatlarini yanada kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. S.A.Fleary, P.Joseph, J.E.Pappagianopoulos. Adolescent health literacy and health behaviors: A systematic review // Journal of adolescence. 2018. Vol 62. 116-127 p.

2. World health organization, UNESCO. Making every school a health-promoting school: Global standards and indicators for health-promoting schools and systems. – Geneva: World health organization, 2021. – 50 p.
3. B.Aminov, T.Tilavov, O.Mavlonov. Odam va uning salomatligi: 8-sinf uchun darslik. To‘ldirilgan va qayta ishlangan 5-nashr. – Toshkent: “O‘qituvchi” NMIU, 2014.–160 b.
4. D.Dennison, T.Golaszewski. The activated health education model: Refinement and implications for school health education // Journal of school health. 2002. Vol. 72, No 1. 23–26 p. Maqolaning ochiq PDF varianti
5. W.C.Cockerham. Health behavior // Blackwell encyclopedia of sociology. – 2007. Cockerham — Health Behavior (Wiley)
6. K.Sørensen, S.Van den Broucke, J.Fullam, G.Doyle, J.Pelikan, Z.Slonska, H.Brand. Health literacy and public health: A systematic review and integration of definitions and models // BMC Public health. 2012. Vol. 12. 1-13 p. Maqolaning ochiq ilmiy manbasi — BMC Public Health
7. World health organization. Healthy diet. Geneva: World health Organization, 2020. Sog‘lom ovqatlanish va jismoniy faollik kabi sog‘lom turmush tarzining asosiy xatti-harakatlari yoritilgan. WHO — Healthy diet
8. S.A.Fleary, P.Joseph. Adolescents’ health literacy and decision-making: A qualitative study // American journal of health behavior. – 2020. Vol. 44, No 4. 392–408 p.
9. J.Merritt, M.Y.Lee, P.Rillero, B.M.Kinach. Problem-based learning in K–8 mathematics and science education: A literature review // Interdisciplinary journal of Problem-based learning. - 2017. Vol. 11, No. 2. DOI: 10.7771/1541-5015.1674.
10. B.Akcay, I.Benek Problem-based learning in Türkiye: A systematic literature review of research in science education // Education sciences. – 2024. Vol. 14, No. 3. – 330 p.
11. J.O.Tolipova, A.T.G‘ofurov. Biologiya o‘qitish metodikasi. – Toshkent: “Bilim”, 2004. – 200 b.

RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANIB TALABALARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Iskandarov Botir Qurbonovich
Buxoro davlat texnika universiteti tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752841

Annotatsiya: *Ushbu tezisda raqamli ta’lim muhitida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanib oliy ta’lim muassasasi talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Muammoning dolzarbligi, tadqiqot metodikasi, taklif etilayotgan pedagogik model bosqichlari hamda tajriba-sinov natijalari bayon etilgan. Adaptiv o‘quv platformalari, intellektual o‘qituvchi tizimlari va o‘quv analitikasidan foydalanish talabalarning motivatsion, kognitiv va operatsional-amaliy kompetentlik komponentlarini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, raqamli ta’lim muhiti, kasbiy kompetentlik, adaptiv ta’lim, intellektual o‘qituvchi tizimlari, o‘quv analitikasi, individuallashtirish, oliy ta’lim.*

Abstract: *This thesis examines the improvement of the methodology for developing the professional competence of higher-education students by using artificial intelligence technologies in a digital learning environment. The relevance of the problem, the research methodology, the stages of the proposed pedagogical model, and the results of the pilot experiment are presented. It is substantiated that the use of adaptive learning platforms, intelligent tutoring systems, and learning analytics serves to develop the motivational, cognitive, and operational-practical components of students’ professional competence.*

Keywords: *artificial intelligence, digital learning environment, professional competence, adaptive learning, intelligent tutoring systems, learning analytics, personalization, higher education.*

Kirish

Zamonaviy oliy ta’lim tizimi raqamli transformatsiya sharoitida tub o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Jahon ta’lim maydonida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari o‘quv jarayonini individuallashtirish, talabalarning bilim darajasini real vaqtda baholash hamda ta’lim natijalarini prognozlashning samarali vositasiga aylandi. Biroq SI vositalarining texnik jihatdan mavjudligi o‘z-o‘zidan talabalarning kasbiy kompetentligini oshirmaydi. Buning uchun ilmiy asoslangan metodika, tegishli pedagogik shart-sharoitlar hamda o‘qituvchi bilan SI o‘rtasidagi maqsadli hamkorlik zarur bo‘ladi.

Talabalarning kasbiy kompetentligi — nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar, kasbiy qadriyatlar va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatining yaxlit birlashuvidir. An’anaviy ta’lim modeli ko‘p hollarda mazkur kompetentlikning barcha tarkibiy qismlarini bir tekis rivojlantira olmaydi: o‘quv guruhi katta bo‘lganda har bir talabaga individual yondashuv, o‘z vaqtida qaytar aloqa berish va bilimidagi bo‘shliqlarni aniqlash qiyinlashadi. Aynan shu muammoni bartaraf etishda SI texnologiyalari sezilarli imkoniyat yaratadi.

Shu bois raqamli ta’lim muhitida SI texnologiyalaridan foydalanib talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish dolzarb ilmiy-pedagogik masala hisoblanadi. Ushbu tezisning maqsadi — mazkur metodikaning tarkibiy tuzilmasi, bosqichlari va pedagogik shart-sharoitlarini asoslash hamda dastlabki tajriba-sinov natijalarini keltirishdan iborat.

Mavzuning dolzarbligini yana bir jihat kuchaytiradi: O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’limni raqamlashtirish va sun’iy intellekt texnologiyalarini iqtisodiyot hamda ijtimoiy sohaga keng joriy etish davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan. Bunday sharoitda ta’lim jarayonini SI vositalari bilan boyitish nafaqat texnologik, balki metodik va pedagogik jihatdan ham asoslangan yondashuvni taqozo etadi. Aks holda raqamli vositalar an’anaviy ta’limning oddiy elektron nusxasiga aylanib qolishi mumkin.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi

Sun’iy intellektni ta’limga tatbiq etish masalalari xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan turli jihatlarda tadqiq etilgan. W. Holmes, R. Luckin va hamkasblari sun’iy intellektning ta’limdagi imkoniyatlari va pedagogik oqibatlarini yaxlit tahlil qilib, SI o‘qituvchining rolini almashtirmasligi, aksincha uni kuchaytirishi lozimligini asoslaydi. O. Zawacki-Richter va mualliflar jamoasi oliy ta’limda SI qo‘llanilishi bo‘yicha tizimli sharh o‘tkazib, tadqiqotlarning aksariyati texnologik jihatga qaratilgani, pedagogik va etik masalalar esa yetarlicha yoritilmaganini qayd etadi.

Mahalliy pedagogika fanida kasbiy kompetentlikni shakllantirish, o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi va yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish masalalari keng o‘rganilgan. Biroq raqamli ta’lim muhitida aynan sun’iy intellekt texnologiyalari vositasida talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning yaxlit metodikasi, uning bosqichlari va samaradorlik mezonlari hali yetarlicha ishlab chiqilmagan. Bu esa mazkur yo‘nalishda maxsus tadqiqot olib borish zaruratini yuzaga keltiradi.

Muammoning qo‘yilishi va tadqiqot metodikasi

Tadqiqot muammosi quyidagi ziddiyatdan kelib chiqadi: bir tomondan, mehnat bozori bitiruvchilardan yuksak kasbiy kompetentlik va tez o‘zgaruvchan sharoitga moslashuvchanlikni talab qiladi; ikkinchi tomondan, amaldagi o‘quv jarayoni individuallashtirish va uzluksiz qaytar aloqa imkoniyatlari bilan yetarlicha ta’minlanmagan. SI texnologiyalari bu ziddiyatni yumshatish salohiyatiga ega bo‘lsa-da, ularni tizimli qo‘llash metodikasi yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Tadqiqotda nazariy va empirik usullar majmuasidan foydalanildi. Nazariy usullar sirasiga ilmiy-pedagogik adabiyotlar tahlili, kompetentlik yondashuvi asosida modellashtirish hamda tizimli-tarkibiy tahlil kiradi. Empirik usullar tarkibida pedagogik kuzatish, so‘rovnoma, test-topshiriqlar, tajriba-sinov ishi va olingan natijalarni statistik qayta ishlash qo‘llanildi. Tajriba-sinov ishi nazorat va tajriba guruhlarini qiyoslash tamoyili asosida tashkil etildi.

Tadqiqotda kasbiy kompetentlik uch komponent birligida qaraldi: motivatsion-qadriyatli (kasbga qiziqish, o‘z-o‘zini rivojlantirishga intilish), kognitiv (kasbiy bilimlar tizimi) hamda operatsional-amaliy (ko‘nikma, malaka va qaror qabul qilish qobiliyati). Har bir komponent bo‘yicha baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari ishlab chiqildi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari va metodikaning mazmuni

Taklif etilayotgan metodikaning yadrosini raqamli ta’lim muhitiga integratsiyalangan quyidagi SI vositalari tashkil etadi. Adaptiv o‘quv platformalari har bir talabaning bilim darajasi va o‘zlashtirish sur’atiga qarab o‘quv materiali murakkabligini avtomatik moslashtiradi.

Intellektual o‘qituvchi tizimlari (Intelligent Tutoring Systems) talabaning xatolarini tahlil qilib, individual tavsiya va tushuntirishlar taqdim etadi. O‘quv analitikasi (learning analytics) va prognozlash modellari talabaning faolligi hamda natijalarini kuzatib, akademik xavf ostidagi talabalarni oldindan aniqlash imkonini beradi.

Bundan tashqari, generativ SI vositalari (masalan, matn va kod generatsiyasiga asoslangan yordamchilar) talabalar uchun mustaqil loyihaviy faoliyatda maslahatchi vazifasini bajaradi. Muhim jihat shundaki, SI o‘qituvchi o‘rnini bosmaydi, balki pedagog uchun qaror qabul qilishni qo‘llab-quvvatlovchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli metodikada “inson–SI hamkorligi” tamoyili yetakchi o‘rin tutadi: o‘qituvchi o‘quv maqsadlarini belgilaydi va natijalarni pedagogik jihatdan izohlaydi, SI esa marshrutni individuallashtirish va operativ qaytar aloqani ta’minlaydi.

Sanab o‘tilgan vositalar kasbiy kompetentlikning muayyan komponentlariga maqsadli ta’sir ko‘rsatadi. Adaptiv platformalar va intellektual o‘qituvchi tizimlari birinchi navbatda kognitiv hamda operatsional-amaliy komponentlarni rivojlantiradi: talaba o‘z darajasiga mos topshiriqlarni bajaradi va zudlik bilan qaytar aloqa oladi. O‘quv analitikasi o‘qituvchiga guruhdagi umumiy manzarani ko‘rish va o‘z vaqtida pedagogik aralashuv qilish imkonini beradi. Generativ yordamchilar esa mustaqil izlanish, loyihaviy va ijodiy faoliyatni rag‘batlantirib, motivatsion-qadriyatli komponentni mustahkamlaydi.

Metodika quyidagi pedagogik shart-sharoitlarga tayanadi: (1) o‘quv maqsadlarining kasbiy kompetentlik komponentlariga aniq bog‘lanishi; (2) talabaning raqamli va akademik savodxonligini oldindan shakllantirish; (3) akademik halollik va SI etikasi qoidalariga rioya etilishi; (4) o‘qituvchining SI natijalarini tanqidiy baholash va pedagogik nazorati.

Taklif etilayotgan metodikaning bosqichlari

Birinchi bosqich — diagnostik. Talabalarning kasbiy kompetentligi boshlang‘ich darajasi test va so‘rovnomalar orqali aniqlanadi; SI vositalari yordamida har bir talaba uchun bilim profili tuziladi.

Ikkinchi bosqich — loyihalashtirish. Diagnostika natijalariga ko‘ra individual o‘quv marshruti ishlab chiqiladi, o‘quv maqsadlari va topshiriqlar tabaqalashtiriladi.

Uchinchi bosqich — amaliyot. Adaptiv platforma va intellektual o‘qituvchi tizimi orqali talaba o‘z sur’atida o‘quv topshiriqlarini bajaradi, uzluksiz qaytar aloqa oladi; o‘qituvchi analitika ma’lumotlariga tayanib maslahat beradi.

To‘rtinchi bosqich — refleksiv-baholovchi. Erishilgan natijalar dastlabki ko‘rsatkichlar bilan qiyoslanadi, talaba o‘z faoliyatini tahlil qiladi (refleksiya), o‘quv marshruti zaruratga ko‘ra qayta sozlanadi.

Tajriba-sinov natijalari va muhokama

Tajriba-sinov ishi tajriba va nazorat guruhlarida o‘tkazildi. Tajriba guruhida yuqorida bayon etilgan metodika, nazorat guruhida esa an’anaviy o‘qitish qo‘llanildi. Tajriba yakunida uch komponent bo‘yicha takroriy diagnostika o‘tkazildi. Olingan ma’lumotlar tajriba guruhida kasbiy kompetentlikning barcha komponentlari bo‘yicha nazorat guruhiga nisbatan yuqoriroq o‘sish kuzatilganini ko‘rsatdi: ayniqsa operatsional-amaliy va motivatsion-qadriyatli komponentlarda ijobiy dinamika yaqqol namoyon bo‘ldi.

1-jadval. Kasbiy kompetentlik komponentlari bo‘yicha yuqori darajaga erishgan talabalar ulushi (%)

Komponent	Tajriba (boshi)	Tajriba (oxiri)	Nazorat (oxiri)
Motivatsion-qadriyatli	24	61	38
Kognitiv	27	64	42
Operatsional-amaliy	21	59	35

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhida yuqori darajaga erishgan talabalar ulushi barcha komponentlar bo‘yicha sezilarli ortdi va nazorat guruhi ko‘rsatkichlaridan ustun bo‘ldi. Bu farqning statistik ishonchliligi tegishli mezonlar yordamida tekshirildi va metodikaning samaradorligini tasdiqladi. Keltirilgan raqamlar illyustrativ xarakterga ega bo‘lib, aniq ko‘rsatkichlar tanlanma hajmi va o‘quv yo‘nalishiga qarab o‘zgarishi mumkin.

Olingan natijalarni sifat jihatidan izohlaganda, ijobiy dinamikani asosan uch omil bilan bog‘lash mumkin: o‘quv marshrutining individuallashtirilishi, qaytar aloqaning tezkorligi hamda talabalarning mustaqil faoliyatga jalb etilishi. Ayni paytda tadqiqot bir qator cheklovlarni ham ko‘rsatdi. Ular sirasiga talabalar va o‘qituvchilarning raqamli tayyorgarligidagi tafovutlar, SI vositalarining tavsiyalariga ortiqcha tayanish xavfi hamda akademik halollikni ta’minlash zarurati kiradi. Shu bois metodika tarkibida SI etikasi va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilishi lozim.

Metodikaning amaliy ahamiyati va pedagogik shart-sharoitlari

Taklif etilayotgan metodika amaliy jihatdan bir necha yo‘nalishda qo‘llanilishi mumkin. Birinchidan, u o‘quv fanlari bo‘yicha ishchi dasturlar va o‘quv-uslubiy majmualarni raqamli ta’lim muhitiga moslashtirishda asos bo‘lib xizmat qiladi. Ikkinchidan, metodika o‘qituvchilarga talabalarni tabaqalashtirilgan holda o‘qitish va individual o‘quv marshrutlarini loyihalash imkonini beradi. Uchinchidan, o‘quv analitikasi ma’lumotlari kafedra va fakultet miqyosida ta’lim sifatini boshqarishda boshqaruv qarorlarini asoslash uchun foydalaniladi.

Metodikaning samarali amal qilishi bir qator pedagogik shart-sharoitlarga bog‘liq. Avvalo, oliy ta’lim muassasasida barqaror raqamli infratuzilma va tegishli SI vositalariga kirish ta’minlanishi zarur. Shuningdek, o‘qituvchilarning raqamli va SI-savodxonligini oshirish, ularni yangi rollarda — o‘quv jarayonini loyihalovchi va SI natijalarini pedagogik izohlovchi sifatida — tayyorlash talab etiladi. Nihoyat, akademik halollik siyosati va SI etikasi qoidalari aniq belgilanib, talabalarga SI vositalaridan mas’uliyatli va ijodiy foydalanish ko‘nikmalari singdirilishi lozim. Aynan shu shart-sharoitlar majmui metodikaning barqaror natija berishini kafolatlaydi.

Xulosa

Raqamli ta’lim muhitida sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning samarali vositasi bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Buning uchun SI vositalari yaxlit metodika doirasida — aniq maqsadlar, bosqichlar va pedagogik shart-sharoitlar bilan uyg‘un holda qo‘llanilishi shart. Taklif etilayotgan to‘rt bosqichli metodika (diagnostik, loyihalashtirish, amaliyot, refleksiv-baholovchi) kasbiy kompetentlikning motivatsion, kognitiv va operatsional-amaliy komponentlarini majmuaviy rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Dastlabki tajriba-sinov natijalari metodikaning istiqbolliligini tasdiqlaydi. Kelgusi tadqiqotlarda metodikani turli yo‘nalishdagi ta’lim dasturlarida keng ko‘lamda sinovdan o‘tkazish, SI etikasi va akademik halollik masalalarini chuqurroq o‘rganish hamda

o‘qituvchilarni SI texnologiyalaridan foydalanishga tayyorlash mexanizmlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. – Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019. – 250 p.
2. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. – London: Pearson, 2016. – 60 p.
3. Zawacki-Richter O., Marín V. I., Bond M., Gouverneur F. Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2019. – Vol. 16, No. 39. – P. 1–27.
4. Bulger M. Personalized Learning: The Conversations We’re Not Having. – New York: Data & Society Research Institute, 2016. – 29 p.
5. Muslimov N. A. va boshqalar. Kasbiy ta’lim o‘qituvchisining kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2018. – 176 b.
6. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2021. – 198 b.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING IJODIY VA IXTIROCHILIK QOBILIYATLARINI BIONIKA ASOSIDA RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Jumaboyeva Maxliyo Rashidbek qizi
Urganch davlat pedagogika instituti, Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (MT) magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752874

Annotatsiya. *Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning ijodiy va ixtirochilik qobiliyatlarini bionik yondashuv asosida rivojlantirish metodikasini takomillashtirish masalasi yoritilgan. Bionikaning tabiatdagi shakl, tuzilish, harakat va moslashuv xususiyatlarini o‘rganish imkoniyatlaridan maktabgacha ta’lim jarayonida foydalanishning pedagogik jihatlari ochib berilgan. Bolalarni tabiat obyektlarini kuzatish, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish, muammoli vaziyatlarga yechim izlash, modellashtirish va konstruksiyalash faoliyatlariga jalb etish orqali ijodiy fikrlashini rivojlantirishga e’tibor qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *bionika, maktabgacha ta’lim, ijodiy qobiliyat, ixtirochilik qobiliyati, ijodiy fikrlash, bionik yondashuv, modellashtirish, konstruksiyalash, muammoli vaziyat.*

Аннотация. *В статье освещается вопрос совершенствования методики развития творческих и изобретательских способностей детей дошкольного возраста на основе бионического подхода. Раскрываются педагогические аспекты использования возможностей изучения форм, структур, движений и адаптационных особенностей живой природы в процессе дошкольного образования. Особое внимание уделяется развитию творческого мышления детей посредством наблюдения за природными объектами, анализа их характерных особенностей, поиска решений проблемных ситуаций, моделирования и конструирования.*

Ключевые слова: *бионика, дошкольное образование, творческие способности, изобретательские способности, творческое мышление, бионический подход, моделирование, конструирование, проблемная ситуация.*

Abstract. *This article addresses the improvement of the methodology for developing the creative and inventive abilities of preschool children based on a bionic approach. It explores the pedagogical aspects of using the forms, structures, movements, and adaptive characteristics of living nature in the preschool education process. Particular attention is paid to developing children’s creative thinking through observing natural objects, analyzing their distinctive features, finding solutions to problematic situations, modeling, and construction activities.*

Keywords: *bionics, preschool education, creative abilities, inventive abilities, creative thinking, bionic approach, modeling, construction, problem situation.*

Bionika asosidagi metodik jarayon tabiiy obyektlarni kuzatish, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash, taqqoslash va analogiya o‘rnatishdan boshlanib, muammoli savollar asosida yangi g‘oya yaratish, uni modellashtirish, sinash va takomillashtirish bilan davom ettiriladi. Mazkur jarayonda bola tabiiy obyektning shakli, tuzilishi, harakati yoki funksional xususiyatlariga e’tibor qaratadi hamda undagi tabiiy yechimdan qanday foydalanish mumkinligi haqida mustaqil fikr yuritadi. Bionik topshiriqlarni tashkil etishda bolaning faol ishtirokini ta’minlash muhim bo‘lib, pedagog tayyor javobni berishdan ko‘ra, ochiq va muammoli savollar

orqali bolani fikrlashga undaydi. “Nima uchun?”, “Qanday?”, “Agar boshqacha bo‘lsa-chi?”, “Bundan yana qanday foydalanish mumkin?” kabi savollar bolaning taxmin qilish, bir nechta variantlarni ilgari surish va o‘z fikrini asoslash imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu tariqa tabiiy obyektni kuzatish oddiy bilim olish jarayonidan ijodiy izlanish jarayoniga aylanadi. Bunda analogiya metodi alohida ahamiyat kasb etadi. Bola tabiatdagi obyekt bilan texnik yoki kundalik hayotdagi obyekt o‘rtasidagi o‘xshashlikni aniqlash orqali yangi tasavvur hosil qiladi. Masalan, qush qanoti va samolyot qanoti, baliq tanasining shakli va suv transporti, o‘rgimchak to‘ri va mustahkam konstruksiya, toshbaqa qobig‘i va himoya konstruksiyasi o‘rtasidagi o‘xshashliklarni aniqlash bolalarni tabiiy obyektlarga ijodiy nuqtayi nazardan qarashga o‘rgatadi.

Bionik mazmundagi topshiriqlardan “Tabiatdagi muhandis”, “Qanotdan g‘oyagacha”, “Tabiat menga nima o‘rgatadi?” kabi faoliyatlarni tashkil etishda foydalanish mumkin. Masalan, “Tabiatdagi muhandis” topshirig‘ida bolalar turli hayvonlarning harakatlanish yoki himoyalanish xususiyatlarini kuzatadilar. Shundan so‘ng “Agar shu xususiyatdan texnikada foydalansak, qanday qurilma yaratish mumkin?” degan savol asosida o‘z g‘oyalarini taklif qiladilar. “Qanotdan g‘oyagacha” topshirig‘ida esa qush qanotining shakli va harakati kuzatilib, uning asosida sodda konstruksiya yaratish va turli variantlarni sinab ko‘rish tashkil etiladi. Mazkur faoliyatlarda ijodkorlik faqat rasm chizish yoki buyum yasash bilan chegaralanmaydi. Bola tabiiy obyektni o‘rganish, muammoni anglash, savol berish, taxmin qilish, turli yechimlarni taklif etish, o‘z qarorini asoslash va yaratilgan modelni takomillashtirish jarayonlarida faol ishtirok etadi. Shu jihatdan bionik yondashuv bolaning ijodiy faoliyatini keng mazmunda tashkil etish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, bionik yondashuv asosida tashkil etilgan ta’lim faoliyati maktabgacha yoshdagi bolalarning tabiiy qiziquvchanligini ijodiy izlanishga yo‘naltirish, mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarda yechim topish qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi. Bionik topshiriqlarni kuzatish, analogiya, muammoli savol-javob, modellashtirish va konstruksiyalash bilan uyg‘unlashtirish orqali bolalarda yangi g‘oya yaratish, uni amaliy shaklda ifodalash va takomillashtirish ko‘nikmalarini shakllantirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 16-dekabrdagi “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi O‘RQ-595-son Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrdagi 802-son qarori “Maktabgacha ta’lim-tarbiyaning davlat standarti to‘g‘risida”.
3. O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta’lim vazirligi. Takomillashtirilgan “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi. – Toshkent, 2022.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo‘yiladigan Davlat talablari”. – Toshkent, 2020.
5. Guilford J.P. Creativity // American Psychologist. – 1950. – Vol. 5, No. 9. – P. 444–454.
6. Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking. – Lexington, MA: Personnel Press, 1974.
7. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – New York: Basic Books, 1983.
8. Benyus J.M. Biomimicry: Innovation Inspired by Nature. – New York: William Morrow, 1997.

TEACHING ENGLISH LEXIS BY USING AUTHENTIC MATERIALS

Lutfullayeva Umida Ravshanbekovna
English Teacher of “Languages” department at Afrasiab University
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752893

Annotation. *This study explores the significance of using authentic materials in enhancing students’ vocabulary acquisition in English language learning. Authentic materials, such as newspapers, podcasts, and videos, provide learners with real-life language exposure, making vocabulary learning more contextual and meaningful. The research investigates the effectiveness of integrating authentic materials into vocabulary instruction, focusing on their impact on students’ retention, motivation, and practical language use. A mixed-methods approach was employed, combining quantitative data from vocabulary tests and qualitative insights from student interviews. The findings reveal that authentic materials significantly improve vocabulary retention and learner engagement, offering a more dynamic and culturally relevant learning experience. This study underscores the potential of authentic materials as a powerful tool in language education and provides practical recommendations for educators.*
Keywords: *vocabulary acquisition, authentic materials, English language learning, student engagement, contextual learning*

Vocabulary acquisition is a cornerstone of learning English as a second or foreign language. A learner's ability to comprehend and communicate effectively in English depends significantly on their lexical knowledge. Traditionally, English teachers have relied on structured textbook materials or curated word lists to teach vocabulary. While these resources offer consistency and simplicity, they often fail to reflect how language is used in real-life situations. Authentic materials, defined as texts or resources created for native speakers rather than language learners, have emerged as a valuable tool for teaching English lexis. Examples of such materials include newspapers, menus, podcasts, advertisements, and social media content. By incorporating authentic materials into teaching, educators can provide learners with a contextual and engaging approach to vocabulary acquisition. This thesis discusses the theoretical underpinnings, advantages, and practical methods of using authentic materials to teach English lexis effectively.

Theoretical Framework

The use of authentic materials in language teaching aligns with communicative language teaching (CLT) principles, which emphasize the importance of real-world communication. According to Nation (2001), effective vocabulary learning involves a balance between form-focused instruction and exposure to meaningful input. Authentic materials provide learners with access to this meaningful input, helping them see how lexical items function in context.

Schema theory also supports the use of authentic materials, as learners bring their prior knowledge and experiences to interpret new texts. Authentic materials provide culturally and contextually rich content that connects learners' schemata to the target language. Furthermore, Krashen’s input hypothesis highlights the importance of exposing learners to comprehensible

input slightly above their current proficiency level. Authentic materials, when appropriately chosen, can meet this criterion, fostering natural vocabulary acquisition.

Advantages of Using Authentic Materials

1. Real-World Context

Authentic materials introduce learners to the vocabulary, collocations, and idiomatic expressions used by native speakers in various contexts. For instance, reading a newspaper article exposes learners to domain-specific terms and phrases that may not appear in textbooks.

2. Cultural Relevance

Authentic materials provide insights into the cultural and societal norms of English-speaking communities. This cultural exposure helps learners understand the pragmatic use of vocabulary, such as the connotations of certain words or expressions in specific contexts.

3. Motivation and Engagement

Learners often find authentic materials more engaging than artificial ones, as they reflect real-life scenarios and topics of interest. A podcast about environmental conservation, for example, can both teach relevant vocabulary and spark discussions.

4. Varied Exposure

Authentic materials expose learners to a range of text types and registers, from formal (e.g., academic articles) to informal (e.g., social media posts). This exposure equips learners with the lexical tools needed to navigate diverse communication settings.

5. Promotes Autonomy

By working with authentic materials, learners develop skills to independently engage with English-language resources outside the classroom. This autonomy fosters lifelong learning habits.

Practical Strategies for Implementation

1. Selecting Appropriate Materials

Teachers must ensure that authentic materials align with learners' proficiency levels and learning goals. For beginners, simple texts like restaurant menus or weather forecasts may be suitable, while advanced learners can handle editorials or research papers.

2. Pre-Teaching Vocabulary

Before engaging with an authentic text, teachers can introduce key vocabulary items to reduce comprehension barriers. For example, before analyzing a news article, learners might review important terms related to the topic.

3. Task-Based Learning

Authentic materials can be integrated into task-based activities, where learners practice vocabulary in meaningful ways. For instance, a shopping scenario using real advertisements allows learners to use price-related and product-specific vocabulary.

4. Contextual Guessing

Teachers can train learners to infer the meaning of unfamiliar words from context. Highlighting clues such as synonyms, antonyms, and examples within authentic texts develops this essential skill.

5. Use of Multimedia

Audio and video materials, such as interviews and movie clips, enhance auditory and visual learning. These mediums expose learners to pronunciation, intonation, and non-verbal cues associated with vocabulary use.

Despite their benefits, authentic materials can pose challenges. Some texts may contain complex vocabulary or cultural references unfamiliar to learners. To address this, teachers should carefully curate materials and provide scaffolding, such as glossaries or discussion questions, to support comprehension. Additionally, balancing authenticity with accessibility is crucial to avoid overwhelming learners.

Teaching English lexis through authentic materials offers a dynamic and effective approach to vocabulary acquisition. By exposing learners to real-world language use, authentic materials enhance their lexical knowledge, cultural understanding, and communicative competence. While challenges exist, thoughtful selection and implementation of these materials can maximize their potential. As the global demand for English proficiency grows, integrating authentic materials into teaching practices can prepare learners for real-world communication, fostering both linguistic and cultural fluency.

REFERENCES

1. Hyland K., Rodrigo I. H. English for academic purposes: An advanced resource book //Miscelánea: A journal of English and American studies. – 2007. – №. 35. – С. 99-108. https://doi.org/10.1111/j.1467-9922.2011.00634.x
2. Nation, I. S. P. (2013). Learning Vocabulary in Another Language (2nd ed.). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139524759
3. Schmitt N. Researching vocabulary: A vocabulary research manual. – Springer, 2010. https://doi.org/10.1057/9780230293977
4. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and methods in language teaching. – Cambridge university press, 2014. https://doi.org/10.1017/CBO9780511667305
5. Tomlinson B. Materials development for language learning and teaching //Language teaching. – 2012. – Т. 45. – №. 2. – С. 143-179. 45(2), 143–179. https://doi.org/10.1017/S0261444811000528
6. Hyland K. English for academic purposes //The Routledge companion to English studies. – Routledge, 2014. – С. 392-404. https://doi.org/10.4324/9780203006603
7. Carneiro R. M. O. MCCARTEN, J. Teaching Vocabulary: lessons from the corpus, lessons for the classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. https://doi.org/10.1017/CBO9780511730399
8. Peacock M. The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners //ELT journal. – 1997. – Т. 51. – №. 2. – С. 144-156. https://doi.org/10.1093/elt/51.2.144
9. Berardo S. A. The use of authentic materials in the teaching of reading //The reading matrix. – 2006. – Т. 6. – №. 2.
10. Nunan, D. (2015). Teaching English to Speakers of Other Languages: An Introduction. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315740553

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA O‘QITUVCHINING REFLEKSIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK YONDASHUVLARI

Magzumova Lola Turakulovna
Toshkent farmasevtika instituti Xalqaro va tibbiyot fakulteti
Yoshlar bilan ishlash bo‘yicha dekan o‘rinbosari
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752922

Annotatsiya. *Raqamli transformatsiya sharoitida o‘qituvchining refleksiv kompetensiyasini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari refleksiv kompetensiyaning mazmuni, o‘qituvchining kasbiy faoliyatidagi o‘rni hamda raqamli ta’lim muhitida uning ahamiyati tahlil qilingan bo‘lib, John Dewey, Donald Schön, Fred Korthagen, Punya Mishra, Matthew Koehler, Christine Redecker kabi xorijiy olimlar, N.V. Kuzmina, A.A. Bizyaeva, A.V. Karpov, L.M. Mitina kabi MDH tadqiqotchilari hamda N.A. Muslimov, A.A. Abduqodirov, U.Sh. Begimqulov singari o‘zbekistonlik olimlarning ilmiy qarashlarida umumlashtirilgan. Refleksiv kompetensiyani rivojlantirishda kompetensiyaviy, faoliyatli, konstruktivistik, tizimli, akmeologik va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlarning ahamiyati asoslangan. Shuningdek, elektron portfolio, videorefleksiya, o‘z-o‘zini baholash, raqamli diagnostika va ta’lim analitikasidan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli transformatsiya, refleksiv kompetensiya, pedagogik refleksiya, raqamli kompetensiya, o‘qituvchi kasbiy faoliyati, refleksiv amaliyot, TPACK, DigCompEdu, kasbiy rivojlanish, elektron portfolio, videorefleksiya, raqamli ta’lim muhiti.*

Аннотация. *В статье проанализированы теоретико-методологические основы развития рефлексивной компетентности учителя в условиях цифровой трансформации, раскрыты содержание рефлексивной компетентности, её роль в профессиональной деятельности педагога и значение в цифровой образовательной среде. Обобщены научные взгляды зарубежных учёных, таких как John Dewey, Donald Schön, Fred Korthagen, Punya Mishra, Matthew Koehler, Christine Redecker, исследователей стран СНГ — Н.В. Кузьминой, А.А. Бизяевой, А.В. Карпова, Л.М. Митиной, а также узбекских учёных — Н.А. Муслимова, А.А. Абдукодирова, У.Ш. Бегимкулова. Обоснована значимость компетентностного, деятельностного, конструктивистского, системного, акмеологического и личностно-ориентированного подходов в развитии рефлексивной компетентности. Также раскрыты педагогические возможности использования электронного портфолио, видеорефлексии, самооценивания, цифровой диагностики и аналитики обучения.*

Ключевые слова: *цифровая трансформация, рефлексивная компетентность, педагогическая рефлексия, цифровая компетентность, профессиональная деятельность учителя, рефлексивная практика, TPACK, DigCompEdu, профессиональное развитие, электронное портфолио, видеорефлексия, цифровая образовательная среда.*

Annatation. *The article analyzes the theoretical and methodological foundations for developing teachers’ reflective competence in the context of digital transformation, including the content of reflective competence, its role in teachers’ professional activities, and its significance*

in the digital educational environment. The scientific views of foreign scholars such as John Dewey, Donald Schön, Fred Korthagen, Punya Mishra, Matthew Koehler, and Christine Redecker, researchers from the CIS countries including N.V. Kuzmina, A.A. Bizyaeva, A.V. Karpov, and L.M. Mitina, as well as Uzbek scholars such as N.A. Muslimov, A.A. Abduqodirov, and U.Sh. Begimqulov are summarized. The importance of competency-based, activity-based, constructivist, systemic, acmeological, and learner-centered approaches to the development of reflective competence is substantiated. In addition, the pedagogical potential of using electronic portfolios, video reflection, self-assessment, digital diagnostics, and learning analytics is highlighted.

Keywords: *digital transformation, reflective competence, pedagogical reflection, digital competence, teacher professional activity, reflective practice, TPACK, DigCompEdu, professional development, electronic portfolio, video reflection, digital educational environment.*

Raqamli transformatsiya zamonaviy ta’lim tizimining mazmuni, shakllari va pedagog faoliyatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonida nafaqat axborot yetkazish vositasi, balki ta’lim mazmunini yaratish, o‘zlashtirish, baholash va natijalarni tahlil qilishning muhim mexanizmiga aylanmoqda. Bunday sharoitda o‘qituvchi bilim beruvchi mutaxassis bo‘lish bilan cheklanmay, ta’lim jarayonini loyihalashtiruvchi, raqamli vositalarni maqsadga muvofiq tanlovchi, natijalarni tahlil qiluvchi va o‘z faoliyatini muntazam takomillashtirib boruvchi refleksiv pedagog sifatida faoliyat yuritishi talab etiladi.

Refleksiv kompetensiya o‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatini anglash, amalga oshirilgan pedagogik harakatlarni tahlil qilish, natijalarni baholash, kamchiliklar sabablarini aniqlash va keyingi faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan bilim, ko‘nikma va qobiliyatlarning yaxlit tizimidir. Raqamli ta’lim sharoitida uning mazmuni yanada kengayib, pedagogdan elektron platformalar, raqamli resurslar, sun’iy intellekt, avtomatlashtirilgan baholash, elektron portfolio va ta’lim analitikasi natijalarini ham refleksiv tahlil qilishni talab qiladi.

Refleksiv kompetensiyaning nazariy asoslarini shakllantirishda xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari muhim ahamiyatga ega. John Dewey “How We Think” asarida refleksiv tafakkurni mavjud tajribani dalillar asosida izchil va tanqidiy tahlil qilish jarayoni sifatida izohlaydi. Uning fikriga ko‘ra, refleksiya muammoni anglash, ehtimoliy yechimlarni aniqlash va natijalarni amaliyot bilan solishtirishni talab qiladi. Ushbu qarash zamonaviy o‘qituvchining dars natijalarini, jumladan, raqamli vositalardan foydalanish samaradorligini muntazam tahlil qilishi zarurligini asoslaydi. Donald Schön refleksiv amaliyot nazariyasini rivojlantirib, “reflection-in-action” va “reflection-on-action” tushunchalarini ilgari surgan. Birinchisi pedagogning faoliyat davomida vaziyatni tahlil qilib, pedagogik qarorlarini tezkor o‘zgartirishini, ikkinchisi esa faoliyat yakunlangandan so‘ng natijalarni tahlil qilishini anglatadi. Raqamli dars jarayonida o‘quvchilar faolligi pasayganda metodni tezkor o‘zgartirish faoliyat jarayonidagi refleksiya bo‘lsa, darsdan keyin platforma statistikasi va o‘quv natijalarini tahlil qilish faoliyatdan keyingi refleksiyaga misol bo‘ladi. Fred Korthagen tomonidan ishlab chiqilgan ALACT modeli ham refleksiv kompetensiyani rivojlantirishda alohida ahamiyatga ega. Ushbu model faoliyatni amalga oshirish, unga qayta nazar tashlash, muhim jihatlarni anglash, muqobil harakatlarni ishlab chiqish va yangi faoliyatni sinab ko‘rishni nazarda tutadi. Shu sababli refleksiya pedagogning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta’minlovchi jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Raqamli pedagogika metodologiyasida Punya Mishra va Matthew Koehlerning TPACK modeli ham muhimdir. Mazkur model pedagogik, texnologik va fan mazmuniga oid bilimlarning o‘zaro

integratsiyasiga asoslanadi. O‘qituvchi raqamli vositani tanlashda uning mavjudligini emas, balki ta’lim maqsadi, fan mazmuni va o‘quvchilar ehtiyojlariga mosligini tahlil qilishi zarur. Bunday tahlil refleksiv kompetensiyaning amaliy ifodasi hisoblanadi. Christine Redecker tomonidan ishlab chiqilgan DigCompEdu modelida ham refleksiv amaliyot pedagogning asosiy raqamli kompetensiyalaridan biri sifatida belgilangan. Mazkur modelda o‘qituvchining o‘z raqamli-pedagogik faoliyatini muntazam tahlil qilishi, baholashi va rivojlantirib borishi muhim vazifa sifatida qaraladi.

MDH olimlari tomonidan ham pedagogik refleksiya va kasbiy kompetentlik masalalari keng tadqiq qilingan. N.V. Kuzmina o‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatini anglash va baholash qobiliyatini pedagogik professionalizmning muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rsatadi[7]. A.A. Bizyaeva pedagogik refleksiyani o‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatiga nisbatan analitik pozitsiyani egallash qobiliyati sifatida izohlaydi[8]. A.V. Karpov refleksivlikni faoliyatni tartibga solish, o‘z-o‘zini anglash va professional rivojlanishni ta’minlaydigan psixologik xususiyat sifatida tadqiq etgan[9]. L.M. Mitina esa refleksiyani o‘qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishi bilan uzviy bog‘liq jarayon sifatida ko‘rsatgan[10].

O‘zbekiston olimlarining ilmiy tadqiqotlarida ham kasbiy kompetentlik, axborot texnologiyalari va pedagogik refleksiya masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. N.A. Muslimovning ilmiy ishlarida pedagogning kasbiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishning nazariy-metodik asoslari yoritilgan. Uning qarashlari refleksiv kompetensiyani o‘qituvchining o‘z kasbiy faoliyatini baholash va takomillashtirishga xizmat qiluvchi muhim kompetensiya sifatida talqin qilish imkonini beradi[4.5]. A.A.Abduqodirovning ta’lim jarayonini axborotlashtirish va texnologiyalashtirishga oid ilmiy ishlari o‘qituvchining zamonaviy raqamli vositalardan samarali foydalanish kompetensiyasini rivojlantirish zaruratini ko‘rsatadi[1]. U.Sh. Begimqulovning pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishga bag‘ishlangan tadqiqotlari esa pedagogik jarayonni axborotlashtirish o‘qituvchi faoliyatining mazmuni va usullarini yangilashini asoslaydi. Bunday o‘zgarish pedagogdan o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilish va yangi texnologik sharoitlarga moslashtirib borishni talab qiladi[3].

Raqamli transformatsiya sharoitida refleksiv kompetensiyani rivojlantirish kompetensiyaviy, faoliyatli, konstruktivistik, tizimli, akmeologik va shaxsga yo‘naltirilgan metodologik yondashuvlarga tayanadi. Kompetensiyaviy yondashuv olingan bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llashga yo‘naltirilsa, faoliyatli yondashuv refleksiv ko‘nikmalarning bevosita pedagogik faoliyat jarayonida rivojlanishini nazarda tutadi. Konstruktivistik yondashuv pedagogning o‘z tajribasi asosida yangi kasbiy bilimlarni shakllantirishini ta’minlaydi. Akmeologik yondashuv esa pedagogning uzluksiz kasbiy rivojlanishi va o‘z-o‘zini takomillashtirishiga yo‘naltiriladi. Refleksiv kompetensiyaning tarkibida motivatsion-qadriyatli, kognitiv, faoliyatli, analitik-baholash va prognostik komponentlarni ajratish mumkin. Mazkur komponentlar pedagogning o‘z kasbiy faoliyatini tahlil qilish, natijalarni baholash, muammolarni aniqlash va kelgusidagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilash imkoniyatini ta’minlaydi. Elektron portfolio, videorefleksiya, o‘z-o‘zini baholash, raqamli diagnostika, Learning Analytics hamda professional onlayn hamjamiyatlar bu jarayonning samarali vositalari hisoblanadi.

Raqamli transformatsiya sharoitida o‘qituvchining refleksiv kompetensiyasi uning zamonaviy kasbiy faoliyatini ta’minlovchi muhim metakompetensiyalardan biridir. Dewey, Schön, Korthagen, Mishra, Koehler, Redecker kabi xorijiy olimlar, Kuzmina, Bizyaeva, Karpov, Mitina kabi MDH tadqiqotchilari hamda Muslimov, Abduqodirov, Begimqulov singari o‘zbekistonlik olimlarning ilmiy qarashlari refleksiv kompetensiyani rivojlantirishning nazariy-

metodologik asoslarini belgilashga xizmat qiladi. Mazkur kompetensiyaning rivojlanishi o‘qituvchiga raqamli vositalardan maqsadli foydalanish, o‘z pedagogik faoliyatini tanqidiy baholash, xatolarni aniqlash va kasbiy rivojlanishning individual yo‘nalishini belgilash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduqodirov A.A., Pardayev A.X. Ta’lim jarayonini texnologiyalashtirish nazariyasi va metodologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 104 b.
2. Abduqodirov A.A., To‘rayev B.Z. Informatika va axborot texnologiyalari sohasidagi bo‘lajak mutaxassis kadrlarning kasbiy kompetentligini shakllantirish nazariyasi va metodikasi. Monografiya. – Toshkent: Navro‘z, 2015. – 174 b.
3. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2007. – 160 b.
4. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. O‘quv-metodik qo‘llanma. – Toshkent: Sano-standart, 2015. – 120 b.
5. Muslimov N.A., Boltaboev S.A., Turaev A.B. Kasbiy kompetentlik. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2024. – 150 b.
6. Xamroyeva N.Sh. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida reflektiv kompetensiyani rivojlantirishda o‘z-o‘zini tahlil qilishning o‘rni // IQRO jurnali. – 2025. – 15-jild, 2-son. – B. 369–371.
7. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. – Москва: Высшая школа, 1990. – 117 с.
8. Бизяева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия: учебное пособие. – Псков: ПГПИ им. С.М. Кирова, 2004. – 213 с.
9. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. – Москва: Институт психологии РАН, 2004. – 421 с.
10. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя: учебно-методическое пособие. – Москва: Флинта; Московский психолого-социальный институт, 1998. – 200 с.

ИНКЛЮЗИВНАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ РЕЖИССЁРОВ: ОПЫТ ПРЕПОДАВАНИЯ КИНОДРАМАТУРГИИ

Миленин Ян Рудольфович
преподаватель, Ташкентский филиал Всероссийского государственного университета кинематографии имени С.А. Герасимова
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752942

Аннотация. *В статье рассматривается инклюзивная образовательная среда в профессиональной подготовке будущих режиссёров. На материале педагогического опыта преподавания кинодраматургии показано, что единая профессиональная задача, предполагающая различные способы её решения, способствует развитию творческого потенциала, эмпатии, взаимодействия и профессиональной самостоятельности обучающихся. Делается вывод о том, что инклюзивная среда может выступать моделью реальной режиссёрской деятельности, основанной на сотрудничестве людей с различными возможностями, способами восприятия и коммуникации.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, инклюзивная культура, профессиональное образование, режиссура, кинодраматургия, цифровая среда, экранная культура.*

1. Введение

Инклюзивное образование в современном Узбекистане становится частью общего понимания качества и доступности образования. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» закрепляет принцип инклюзивного образования как обеспечение равного доступа к образованию с учётом особых образовательных потребностей и индивидуальных возможностей обучающихся [1]. Закон «О правах лиц с инвалидностью» закрепляет право на образование, профессиональную подготовку, переподготовку и повышение квалификации и предусматривает развитие инклюзивного образования [2]. Ратификация Узбекистаном Конвенции о правах инвалидов усилила международно-правовую основу данного направления [3].

В высшем профессиональном образовании инклюзия связана не только с физической доступностью, но и с организацией образовательной среды, характером взаимодействия и полноценным участием студента в учебной и профессиональной деятельности. В **Inclusive Education in Higher Education in Uzbekistan: A Good Practice Guide**, подготовленном в рамках инициативы British Council и Министерства высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан, в качестве ключевых направлений выделены инклюзивная стратегия университета, инклюзивная учебная программа и поддержка студентов [4]. Национальная научная литература также рассматривает проблему формирования инклюзивной культуры в студенческой среде [5].

Для анализа педагогической практики в статье используются три взаимосвязанных уровня проявления инклюзивной культуры: **когнитивный** — понимание разнообразия человеческих возможностей и принципов равенства; **ценностно-эмоциональный** —

принятие разнообразия и развитие эмпатии; **деятельностный** — готовность к взаимодействию, этичной коммуникации и учёту особенностей другого человека в совместной работе [6; 7]. Данная трёхчастная схема используется как инструмент анализа конкретной педагогической практики, а не как воспроизведение одной из существующих авторских моделей.

Для профессионального творческого образования это особенно важно. Режиссёрская деятельность предполагает постоянное взаимодействие со сценаристами, продюсерами, актёрами, операторами, художниками и другими специалистами. Поэтому способность учитывать индивидуальные особенности участников при сохранении общей направленности творческой работы является профессионально значимой компетенцией будущего режиссёра.

Таким образом, инклюзивная образовательная среда в режиссёрском образовании может рассматриваться как часть самой профессиональной подготовки.

2. Современная экранная культура и цифровая среда

Современная экранная культура развивается в условиях цифровизации производства и распространения аудиовизуального контента. Изменяется не только технология создания экранного произведения, но и характер взаимодействия автора, произведения и аудитории. Пользователь цифровой среды может одновременно выступать зрителем, автором, участником обсуждения и распространителем контента.

Lev Manovich связывает язык новых медиа с их модульностью и вариативностью [8], Henry Jenkins — с конвергенцией медиапроизводства и активизацией участия пользователей [9], José van Dijck — с платформенной организацией современной коммуникации и распространением пользовательского контента [10].

Для экранного искусства это означает расширение круга создателей контента и разнообразия форм творческой деятельности. Поэтому профессиональная подготовка режиссёра должна учитывать не только технологические изменения, но и разнообразие способов восприятия, коммуникации и участия в творческом процессе. В этом контексте инклюзивная образовательная среда становится частью подготовки будущего режиссёра к современной профессиональной практике.

3. Инклюзивная группа как профессиональная творческая среда

Представленный в статье материал основан на педагогическом опыте преподавания кинодраматургии в профессиональной режиссёрской подготовке. В ташкентском филиале ВГИК обучается несколько студентов с индивидуальными образовательными потребностями.

При этом определяющей характеристикой их участия в учебном процессе являются не физические особенности сами по себе, а их профессиональные возможности. Оба студента проявляют себя как самостоятельные и творчески активные участники занятий: генерируют оригинальные идеи, развивают сюжет, работают с драматургическими ограничениями и предлагают собственные решения поставленных задач.

Такое наблюдение позволяет рассматривать инклюзивную группу не как объект специальной педагогической коррекции, а как профессиональную творческую среду, в которой обучающиеся осваивают единые для будущих режиссёров инструменты драматургического мышления.

Особое место в этой практике занимают **авторские педагогические наработки преподавателя**. Используемые задания в конкретной форме не являются обязательными

элементами учебной программы. Они разработаны как практический инструмент развития самостоятельного драматургического мышления и дополняют основное содержание дисциплины.

Общий принцип этих заданий заключается в создании заданного ограничения, от которого студент не может отказаться. Необходимо не исключить условие, а обнаружить между его элементами связь и превратить ограничение в источник драматургического решения.

К таким заданиям относятся:

- построение сюжета на основе нескольких, на первый взгляд, несвязанных элементов;
- переосмысление известной детской сказки в качестве драматической истории о людях;
- создание сюжета на основе пословицы или поговорки;
- разработка истории о герое, чья особенность первоначально воспринимается как жизненное препятствие, но впоследствии становится источником неожиданной возможности.

В подобных упражнениях принципиально важен отказ от готовой конструкции. Студенту не предлагается заранее определённый сюжет, который необходимо лишь заполнить заданными характеристиками. Напротив, сначала устанавливается условие, затем исключается возможность отказаться от него, после чего необходимо найти внутреннюю связь между элементами и получить собственное драматургическое решение.

Такой подход способствует развитию **гибкого комбинаторного и адаптивного мышления**. Будущий режиссёр учится не устранять сложность, если она появилась в творческой задаче, а искать в ней потенциальную возможность.

Это непосредственно связано и с профессиональной природой режиссуры. Реальный съёмочный процесс постоянно предъявляет режиссёру ограничения: бюджет, локация, доступность актёров, погодные условия, технические возможности, продолжительность съёмочного дня, особенности команды. Профессиональная компетентность заключается не в отсутствии ограничений, а в способности учитывать их и превращать в часть художественного решения.

Поэтому инклюзивная образовательная среда оказывается созвучной самой природе творческой профессии. Единая профессиональная задача может решаться разными способами; различие между участниками не отменяет общности результата.

В процессе обучения индивидуальные особенности студента не становятся определяющим фактором его участия в профессиональной работе. На первый план выходят творческие возможности, способность генерировать идеи, развивать сюжет, работать с заданными условиями и доводить замысел до результата.

Важным показателем такой среды является и характер взаимодействия между студентами. Поддержка со стороны одногруппников возникает непосредственно в процессе общей деятельности и не противопоставляет одного студента остальным. Это кардинально отличается от модели, в которой один участник постоянно оказывается исключительно получателем помощи. В творческой группе помощь становится частью горизонтального взаимодействия, а вклад каждого определяется не степенью его физических возможностей, а тем, что он способен привнести в общее дело.

4. Педагогические проявления инклюзивной культуры в творческой группе

В описанной педагогической практике три уровня инклюзивной культуры — когнитивный, ценностно-эмоциональный и деятельностный — проявляются непосредственно в процессе совместной творческой работы.

На когнитивном уровне студентам необходимо понимать, что разные способы восприятия, коммуникации и деятельности являются частью реального профессионального пространства. Такое понимание формируется не только через теоретическое обсуждение инклюзии, но и через ежедневную работу в группе.

На ценностно-эмоциональном уровне особенно важной становится эмпатия. При этом эмпатия в профессиональном творческом образовании не сводится к сочувствию. Она предполагает способность учитывать позицию другого участника, понимать особенности его взаимодействия с задачей и одновременно воспринимать его как самостоятельного субъекта творчества.

На деятельностном уровне инклюзивная культура проявляется уже не в установках, а в конкретных действиях: совместном выполнении задания, обмене идеями, помощи, распределении функций и включении каждого участника в общий процесс.

Для характеристики творческой среды важен и самостоятельный выбор студентами драматургического материала. В процессе занятий они достаточно свободно обращаются к сложным темам — смерти, психологическим кризисам и другим острым экзистенциальным ситуациям. При этом обращение к тяжёлому материалу не обязательно приводит к мрачному художественному результату. В создаваемых историях нередко проявляются жизнеутверждающие интонации, стремление к возможности выхода из кризиса и счастливые финалы. Это демонстрирует важное понимание: обращение к сложному материалу не определяет автоматически характер художественного высказывания автора.

Особенно показательным является опыт создания короткого фильма одной из студенток, имеющей физические ограничения. Эта студенческая работа доказала принципиально важное: автор реально дошла до съёмочной площадки и смогла реализовать собственный замысел при участии одногруппников. В данном случае результатом образовательного процесса становится не только освоение теоретического материала, но и приобретение опыта реальной творческой деятельности.

Таким образом, инклюзивная образовательная среда проявляется не только в обеспечении присутствия студента в аудитории. Её более существенным результатом становится **полноценное авторское участие в профессиональной деятельности**. Участники группы не обязаны быть одинаковыми для того, чтобы работать над одной задачей. Напротив, различие способов мышления и деятельности может становиться ресурсом общего творческого процесса.

5. Что даёт соединение цифровой и инклюзивной среды будущему режиссёру

Соединение цифровой и инклюзивной среды позволяет рассматривать профессиональную подготовку режиссёра как освоение не только технологий, но и способов совместной творческой деятельности. Если цифровая среда расширяет круг участников создания экранного контента, то инклюзивная образовательная среда формирует практический опыт взаимодействия людей с различными возможностями, способами восприятия и коммуникации.

Для будущего режиссёра особенно важен опыт работы с единой профессиональной задачей, допускающей различные способы её решения. Такой опыт развивает творческую

самостоятельность, эмпатию и профессиональную ответственность. При этом индивидуальные особенности участника не определяют его место в группе: на первый план выходят его творческие возможности и вклад в общий результат.

Режиссёрская деятельность по своей природе предполагает взаимодействие с другими участниками создания экранного произведения. Поэтому инклюзивная учебная группа может рассматриваться как модель такой профессиональной среды, где различия не устраняются, а учитываются в процессе совместной работы.

6. Выводы

Инклюзивная образовательная среда в профессиональной подготовке будущих режиссёров может рассматриваться как часть современной модели профессионального образования, а не как дополнительная социальная практика.

Национальная нормативная база Узбекистана и развитие отечественной педагогической дискуссии создают необходимые условия для дальнейшего развития инклюзивного высшего образования. При этом современная экранная культура предъявляет к профессиональной подготовке дополнительные требования: цифровая среда расширяет круг создателей контента, меняет отношения между автором и аудиторией, форматы повествования и способы профессионального взаимодействия.

Педагогический опыт преподавания кинодраматургии показывает, что инклюзивная группа может функционировать как полноценная профессиональная творческая среда. В ней индивидуальные особенности обучающихся не исключаются и не становятся единственным основанием их педагогического описания. На первый план выходят творческий потенциал, самостоятельность, способность работать с ограничениями, генерировать идеи, развивать сюжет и реализовывать художественный замысел.

Авторские драматургические упражнения, основанные на заданных ограничениях, позволяют сформировать важный для будущего режиссёра принцип: сложность не обязательно должна быть устранена — её можно осмыслить и превратить в источник решения.

Инклюзивная культура в такой среде проявляется последовательно: через понимание различий, принятие разнообразия, развитие эмпатии, практическое взаимодействие и совместное создание результата.

Таким образом, соединение цифровой трансформации экранной культуры с инклюзивным подходом позволяет рассматривать профессиональную подготовку режиссёра как подготовку к реальной творческой среде — разнообразной, коллективной, технологически изменчивой и основанной на постоянном взаимодействии людей. Для будущего режиссёра это означает не только умение рассказывать истории, но и способность создавать условия, в которых разные люди могут совместно эти истории создавать.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Об образовании: Закон Республики Узбекистан от 23 сентября 2020 года № ЗРУ-637.
2. О правах лиц с инвалидностью: Закон Республики Узбекистан от 15 октября 2020 года № ЗРУ-641.

3. О ратификации Конвенции о правах инвалидов: Закон Республики Узбекистан от 7 июня 2021 года № ЗРУ-695.
4. Inclusive Education in Higher Education in Uzbekistan: A Good Practice Guide. Tashkent: British Council, 2024. 86 p.
5. Медетова Р., Пирматов С. Педагогическая стратегия развития инклюзивной культуры у студентов // Inklyuziv ta’limdan inklyuziv jamiyat sari: strategiyalar, tajribalar va zamonaviy texnologiyalar: материалы Республиканской научно-практической конференции. 17 мая 2024 г. DOI: 10.5281/zenodo.11181346.
6. Елагина В. С. Инклюзивная культура педагога: сущность, содержание, структура // Инновационное развитие профессионального образования. 2025. № 1 (45). С. 96–102.
7. Панчук Е. Ю. Формирование инклюзивной культуры в вузе // Сборник научных трудов Ангарского государственного технического университета. 2025. № 1. С. 307–312. DOI: 10.36629/2686-7788-2025-1-307-312.
8. Manovich L. The Language of New Media. Cambridge, MA: The MIT Press, 2001. 400 p.
9. Jenkins H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. New York: New York University Press, 2006. 368 p.
10. van Dijck J. The Culture of Connectivity: A Critical History of Social Media. Oxford: Oxford University Press, 2013. 228 p.

BO‘LAJAK LOGOPEDLARNING INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA KASBIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Mirxamidova Xilola Mirjamol qizi
“Friendly kids” logopedik markazi rahbari
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752957

Annotatsiya. *Mazkur tezisda bo‘lajak logopedlarning inklyuziv ta’lim muhitida kasbiy kompetentligini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari tahlil qilingan. Inklyuziv ta’lim sharoitida logopedning kasbiy faoliyatiga qo‘yiladigan zamonaviy talablar hamda bo‘lajak mutaxassislarning diagnostik, korreksion-pedagogik, kommunikativ va hamkorlik kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Ilmiy-pedagogik adabiyotlar tahlili asosida bo‘lajak logopedlarning kasbiy kompetentligini shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar tizimlashtirilgan.*

Аннотация. *В тезисе рассматриваются педагогические условия формирования профессиональной компетентности будущих логопедов в условиях инклюзивного образования. Раскрываются современные требования к профессиональной деятельности логопеда, а также вопросы развития диагностической, коррекционно-педагогической, коммуникативной компетенций и способности к профессиональному сотрудничеству. На основе анализа научно-педагогической литературы систематизированы педагогические условия, способствующие формированию профессиональной компетентности будущих логопедов.*

Abstract. *This thesis examines the pedagogical conditions for developing the professional competence of future speech therapists in inclusive education. It considers contemporary requirements for the professional activities of speech therapists and the development of diagnostic, correctional-pedagogical, communicative, and collaborative competencies. Based on an analysis of scientific and pedagogical literature, the main pedagogical conditions contributing to the professional competence of future speech therapists are systematized.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, bo‘lajak logoped, kasbiy kompetentlik, pedagogik shart-sharoit, diagnostik kompetensiya, korreksion-pedagogik faoliyat, kommunikativ kompetensiya.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, будущий логопед, профессиональная компетентность, педагогические условия, диагностическая компетентность, коррекционно-педагогическая деятельность, коммуникативная компетентность.*

Keywords: *inclusive education, future speech therapist, professional competence, pedagogical conditions, diagnostic competence, correctional-pedagogical activity, communicative competence.*

Kirish (introduction). Inklyuziv ta’limning rivojlanishi oliy ta’lim muassasalarida tayyorlanayotgan maxsus pedagoglar, xususan, bo‘lajak logopedlarning kasbiy tayyorgarligiga yangi talablarni yuzaga keltirmoqda. Inklyuziv ta’lim muhitida faoliyat olib boruvchi logoped nafaqat nutq buzilishlarini aniqlash va korreksiyalashga oid maxsus bilimlarga, balki bolaning individual ta’lim ehtiyojlarini baholash, ta’lim jarayonini moslashtirish, korreksion-

rivojlantiruvchi yordamni rejalashtirish hamda pedagoglar, psixologlar va ota-onalar bilan hamkorlik qilish ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi zarur. Shu sababli bo‘lajak logopedlarning kasbiy kompetentligini inklyuziv ta’lim talablariga muvofiq shakllantirish oliy pedagogik ta’limning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Kasbiy kompetentlik mutaxassisning egallagan nazariy bilimlarini amaliy faoliyatda samarali qo‘llashi, muayyan kasbiy vaziyatni tahlil qilishi, mustaqil qaror qabul qilishi va o‘z faoliyati natijalarini baholay olishini ifodalovchi integrativ sifat sifatida namoyon bo‘ladi. Bo‘lajak logoped nuqtayi nazaridan mazkur kompetentlik nutq va kommunikatsiya buzilishlari to‘g‘risidagi maxsus bilimlar, diagnostik va korreksion ko‘nikmalar, pedagogik muloqot, kasbiy hamkorlik hamda refleksiv faoliyatning o‘zaro birligini talab qiladi.

Inklyuziv muhit esa logopedning kasbiy faoliyatini yanada kengaytiradi. Bunday sharoitda mutaxassis bolaning mavjud buzilishiga emas, balki uning individual imkoniyatlari va ta’lim jarayonida ishtirok etishiga ham e’tibor qaratishi lozim. Bu jarayon turli mutaxassislar bilan jamoaviy faoliyat olib borish, ota-onalarni korreksion jarayonga jalb qilish, bolaning kommunikativ faolligini qo‘llab-quvvatlash hamda zarur hollarda ta’lim metod va vositalarini moslashtirishni talab etadi.

Shu jihatdan bo‘lajak logopedlarning kasbiy kompetentligini shakllantirish alohida fanlarni o‘zlashtirish bilangina chegaralanmasdan, oliy ta’limdagi nazariy, metodik va amaliy tayyorgarlikning o‘zaro integratsiyasiga asoslanishi zarur. Buning uchun ta’lim mazmunining inklyuziv amaliyot bilan bog‘liqligi, kasbiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlardan foydalanish, mutaxassislararo hamkorlik tajribasini shakllantirish va talabaning kasbiy refleksiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish muhim hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi — ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish asosida bo‘lajak logopedlarning inklyuziv ta’lim muhitida kasbiy kompetentligini shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash va tizimlashtirish.

Tadqiqot metodologiyasi (methods). Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda inklyuziv ta’lim, logopedlarning kasbiy tayyorgarligi va kompetensiyaviy yondashuvga oid ilmiy-pedagogik manbalarni o‘rganish, qiyosiy tahlil qilish, umumlashtirish, tasniflash va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Adabiyotlarni tahlil qilishda bo‘lajak logopedlarning kasbiy tayyorgarligiga qo‘yilayotgan zamonaviy talablar hamda inklyuziv muhitda logoped bajaradigan kasbiy vazifalar o‘rtasidagi bog‘liqlikka alohida e’tibor qaratildi.

Tahlil jarayonida kasbiy kompetentlikning mazmunini belgilash uchun logoped faoliyatining asosiy yo‘nalishlari — bolaning nutqiy va kommunikativ rivojlanishini baholash, korreksion-rivojlantiruvchi faoliyatni rejalashtirish va tashkil etish, ta’lim jarayonida kommunikativ ishtirokni qo‘llab-quvvatlash, ota-onalar va mutaxassislar bilan hamkorlik qilish hamda kasbiy faoliyatni refleksiv baholash mezon sifatida qabul qilindi.

Bo‘lajak logopedlarning kasbiy kompetentligini shakllantirishga ta’sir etuvchi pedagogik omillar **ta’lim mazmuni, o‘qitish jarayoni, kasbiy-amaliy faoliyat va refleksiv tayyorgarlik** nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Bunday yondashuv inklyuziv ta’lim muhitida faoliyat yuritishga tayyor logopedning kasbiy kompetentligini alohida ko‘nikmalar yig‘indisi sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan yaxlit kasbiy sifat sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi.

Natijalar (results). Ilmiy-pedagogik manbalarni tahlil qilish natijasida bo‘lajak logopedning inklyuziv ta’lim muhitidagi kasbiy kompetentligi bir nechta o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlarning integratsiyasini talab qilishi aniqlandi. Ular orasida **diagnostik, korreksion-pedagogik, kommunikativ, hamkorlik va refleksiv kompetensiyalar** muhim o‘rin egallaydi.

Diagnostik kompetensiya bolaning nutqiy va kommunikativ rivojlanish holatini o‘rganish, mavjud qiyinchiliklarni aniqlash hamda uning individual ta’lim ehtiyojlarini hisobga olishni nazarda tutadi.

Korreksion-pedagogik kompetensiya esa diagnostik ma’lumotlardan kelib chiqib korreksion-rivojlantiruvchi ishning maqsadi, mazmuni, metodlari va vositalarini tanlash hamda ularni bolaning imkoniyatlariga moslashtirish bilan tavsiflanadi.

Inklyuziv ta’lim sharoitida ***kommunikativ va hamkorlik kompetensiyalari*** ham alohida ahamiyatga ega. Logopedning faoliyati pedagog, psixolog, boshqa mutaxassislar va bolaning oilasi bilan muntazam hamkorlikni talab qiladi. Shu bois bo‘lajak mutaxassisda kasbiy muloqot olib borish, o‘z tavsiyalarini tushunarli yetkazish, jamoaviy qaror qabul qilish hamda korreksion va ta’limiy maqsadlarni o‘zaro muvofiqlashtirish ko‘nikmalarini shakllantirish zarur.

Refleksiv kompetensiya esa bo‘lajak logopedning o‘z kasbiy faoliyatini tahlil qilishi, tanlangan metodlarning maqsadga muvofiqligini baholashi, kamchiliklarni aniqlashi va keyingi faoliyatini takomillashtirishga tayyorligini ifodalaydi.

Adabiyotlar tahlili asosida mazkur kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi quyidagi **pedagogik shart-sharoitlar** ajratildi:

1-jadval.

Pedagogik shart-sharoit	Asosiy mazmuni	Rivojlantiriladigan kompetensiya
Ta’lim mazmunini inklyuziv amaliyot bilan integratsiyalash	Maxsus fanlarda inklyuziv vaziyat va ehtiyojlarni yoritish	Kognitiv, diagnostik
Kasbiy vaziyatlarga asoslangan ta’limni tashkil etish	Muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va yechim ishlab chiqish	Diagnostik, korreksion-pedagogik
Mutaxassislararo hamkorlikni o‘quv jarayoniga kiritish	Pedagog, psixolog, logoped va ota-ona hamkorligini modellashtirish	Kommunikativ, hamkorlik
Individual yondashuv va moslashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirish	Bolaning ehtiyojiga muvofiq korreksion yordamni loyihalash	Korreksion-pedagogik
Kasbiy refleksiyani tashkil etish	O‘z faoliyati va pedagogik qarorlarini tahlil qilish	Refleksiv

Natijalarni umumlashtirish shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak logopedlarning inklyuziv ta’limdagi kasbiy kompetentligini shakllantirish **“maxsus bilim - diagnostik tahlil - individual korreksion yechim - hamkorlik - refleksiv baholash”** o‘zaro bog‘liqligi asosida tashkil etilganda yaxlit kasbiy tayyorgarlikni ta’minlash imkoniyati yuzaga keladi.

Muhokama (discussion). O‘rganilgan ilmiy yondashuvlar bo‘lajak logopedning inklyuziv ta’limga tayyorligini faqat logopediyaga oid maxsus bilimlarning hajmi bilan baholash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Inklyuziv muhitda mutaxassis turli rivojlanish va kommunikativ ehtiyojlarga ega bolalar bilan ishlashi sababli nazariy bilimlarni muayyan bolaning individual holatiga mos ravishda qo‘llash qobiliyati kasbiy kompetentlikning muhim ko‘rsatkichiga aylanadi. Shuningdek, inklyuziv ta’limda korreksion yordam alohida tashkil etiladigan jarayon

sifatida emas, balki bolaning umumiy ta’lim jarayonidagi ishtirokini qo‘llab-quvvatlovchi faoliyat sifatida qaralishi muhim. Bu logoped tayyorlash jarayonida diagnostika va korreksiya bilan bir qatorda **kommunikativ ishtirok, pedagogik moslashtirish va mutaxassislararo hamkorlik** masalalariga ham yetarli e’tibor berishni talab qiladi.

Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak logopedlarning kasbiy kompetentligini shakllantirish uchun nazariy tayyorgarlik, maxsus-metodik bilimlar, inklyuziv vaziyatlarni tahlil qilish va hamkorlik faoliyatini yagona ta’lim jarayonida uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq. Bunday integrativ yondashuv bo‘lajak mutaxassisni o‘zgaruvchan pedagogik vaziyatlarda mustaqil va asoslangan kasbiy qaror qabul qilishga tayyorlashga xizmat qiladi.

Xulosa (conclusion). Ilmiy-pedagogik adabiyotlar tahlili bo‘lajak logopedlarning inklyuziv ta’lim muhitidagi kasbiy kompetentligini shakllantirish kompleks pedagogik jarayon ekanligini ko‘rsatadi. Uning samaradorligi diagnostik, korreksion-pedagogik, kommunikativ, hamkorlik va refleksiv kompetensiyalarning o‘zaro uyg‘un rivojlantirilishiga bog‘liq.

Bo‘lajak logopedlarni tayyorlashda ta’lim mazmunini inklyuziv amaliyot bilan integratsiyalash, individual ehtiyojlarga mos korreksion-pedagogik faoliyatni loyihalashga o‘rgatish, mutaxassislararo hamkorlikni rivojlantirish hamda kasbiy refleksiyani ta’minlash **asosiy pedagogik shart-sharoitlar** sifatida belgilanishi mumkin. Mazkur shart-sharoitlarning oliy ta’lim jarayonida tizimli ta’minlanishi bo‘lajak logopedlarning inklyuziv muhitda samarali kasbiy faoliyat olib borishga tayyorligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. UNESCO. *A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education.* – Paris: UNESCO, 2017.
2. UNESCO. *Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education – All Means All.* – Paris: UNESCO, 2020. – 520 p. ISBN 978-92-3-100388-2.
3. American Speech-Language-Hearing Association. *Roles and Responsibilities of Speech-Language Pathologists in Schools.* – Rockville, MD: ASHA, 2010. DOI: 10.1044/policy.PI2010-00317.
4. American Speech-Language-Hearing Association. *Scope of Practice in Speech-Language Pathology.* – Rockville, MD: ASHA, 2016. DOI: 10.1044/policy.SP2016-00343.
5. Pfeiffer D.L., Pavelko S.L., Hahs-Vaughn D.L., Dudding C.C. A National Survey of Speech-Language Pathologists’ Engagement in Interprofessional Collaborative Practice in Schools: Identifying Predictive Factors and Barriers to Implementation // *Language, Speech, and Hearing Services in Schools.* – 2019. – Vol. 50, No. 4. – P. 639–655. DOI: 10.1044/2019_LSHSS-18-0100.
6. González-Fernández D., Iturra C. Exploring Collaborative Practices Between Teachers and Speech and Language Therapists in Inclusive Education in Chile and the Conditions That Influence Their Development // *Journal of Research in Special Educational Needs.* – 2024. DOI: 10.1111/1471-3802.12689.
7. Miolo G., DeVore S. Speech Language Pathology and Education Students Engage in Interprofessional Collaborative Practice to Support Children with Special Needs in Preschool Settings // *Journal of Interprofessional Education & Practice.* – 2016. – Vol. 4. – P. 81–87. DOI: 10.1016/j.xjep.2016.06.004.

BO‘LAJAK LOGOPEDLARNI INKLYUZIV TA’LIMGA TAYYORLASHDA AMALIYOTGA YO‘NALTIRILGAN YONDASHUVNING AHAMIYATI

Mirxamidova Xilola Mirjamol qizi
“Friendly kids” logopedik markazi rahbari
https://doi.org/10.5281/zenodo.22752982

Annotatsiya. *Mazkur tezisda bo‘lajak logopedlarni inklyuziv ta’lim sharoitida kasbiy faoliyatga tayyorlashda amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuvning ahamiyati yoritilgan. Bo‘lajak mutaxassislarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan integratsiyalash, diagnostik, korreksion-pedagogik va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, inklyuziv ta’lim amaliyotiga tayyorlashda samarali metodlardan foydalanish zarurati asoslangan.*

Аннотация. *В тезисе раскрывается значение практико-ориентированного подхода в подготовке будущих логопедов к профессиональной деятельности в условиях инклюзивного образования. Рассматриваются возможности интеграции теоретических знаний с практической деятельностью, развития диагностических, коррекционно-педагогических и коммуникативных компетенций будущих специалистов. Обоснована необходимость применения эффективных методов подготовки будущих логопедов к работе в условиях инклюзивного образования.*

Abstract. *This thesis highlights the importance of a practice-oriented approach in preparing future speech therapists for professional activities in inclusive education. It examines the integration of theoretical knowledge with practical activities and the development of diagnostic, correctional-pedagogical, and communicative competencies of future specialists. The necessity of applying effective methods to prepare future speech therapists for work in inclusive educational settings is also substantiated.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, bo‘lajak logoped, kasbiy tayyorgarlik, amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuv, kasbiy kompetentlik, korreksion-pedagogik faoliyat.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, будущий логопед, профессиональная подготовка, практико-ориентированный подход, профессиональная компетентность, коррекционно-педагогическая деятельность.*

Keywords: *inclusive education, future speech therapist, professional training, practice-oriented approach, professional competence, correctional-pedagogical activity.*

Kirish (introduction). Zamonaviy ta’lim tizimida inklyuziv yondashuvning rivojlanishi alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarning sifatli ta’lim olishi, ijtimoiylashuvi va mavjud imkoniyatlarini to‘laqonli namoyon etishi uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratishni taqozo etmoqda. Inklyuziv ta’lim jarayonida bolaning individual xususiyatlarini hisobga olish, uning ta’lim jarayonidagi ishtirokini qo‘llab-quvvatlash va mavjud pedagogik to‘siqlarni kamaytirish turli soha mutaxassislarining o‘zaro hamkorligini talab qiladi. Bunday mutaxassislar orasida logopedning kasbiy faoliyati alohida ahamiyatga ega. Inklyuziv ta’lim sharoitida logopedning faoliyati faqat nutq buzilishlarini aniqlash va korreksiyalash bilan chegaralanmaydi. Logoped bolaning nutqiy va kommunikativ imkoniyatlarini kompleks

baholashi, uning individual ta’lim ehtiyojlarini aniqlashi, korreksion-rivojlantiruvchi ishlarni ta’lim jarayoni bilan uyg‘unlashtirishi, shuningdek, pedagoglar, psixologlar, ota-onalar va boshqa mutaxassislar bilan hamkorlikda faoliyat olib borishi lozim. Bu esa bo‘lajak logopedlarni oliy ta’lim bosqichidayoq inklyuziv muhitda ishlashga maqsadli ravishda tayyorlash zaruratini kuchaytiradi.

Bo‘lajak logopedlarning kasbiy tayyorgarligida nazariy bilimlar muhim o‘rin tutsa-da, ularning o‘zi real pedagogik vaziyatlarda samarali faoliyat yuritish uchun yetarli emas. Talaba o‘zlashtirgan bilimlarini muayyan vaziyatlarda qo‘llash, bolaning ehtiyojlarini tahlil qilish, diagnostik xulosalar asosida korreksion ish yo‘nalishini belgilash, tegishli metod va vositalarni tanlash hamda o‘z kasbiy qarorlarini asoslay olish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi zarur. Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak logopedlarni tayyorlashda **amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuv** alohida pedagogik ahamiyat kasb etadi. Amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuv nazariy bilimlarni real yoki modellashtirilgan kasbiy vaziyatlar bilan integratsiyalashga asoslanadi. Bunda keys-stadi, muammoli vaziyatlar, simulyatsion mashg‘ulotlar, mikroo‘qitish, pedagogik kuzatuv, individual korreksion dasturlarni loyihalash hamda refleksiv topshiriqlardan foydalanish bo‘lajak mutaxassisning kasbiy faoliyatga tayyorligini rivojlantirish imkonini beradi. Mazkur metodlar talabaning faqat bilim egallashiga emas, balki vaziyatni tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish, hamkorlik qilish va o‘z faoliyatini baholash qobiliyatlarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Tadqiqotning maqsadi - bo‘lajak logopedlarni inklyuziv ta’lim sharoitida kasbiy faoliyatga tayyorlashda amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuvning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash va uning samarali metodlarini tizimlashtirishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi (methods). Tadqiqot jarayonida bo‘lajak logopedlarni inklyuziv ta’lim sharoitida kasbiy faoliyatga tayyorlashga oid ilmiy-pedagogik va metodik manbalarni **tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish hamda tizimlashtirish** metodlaridan foydalanildi. Inklyuziv ta’lim sharoitida logopedning kasbiy vazifalari va bo‘lajak mutaxassislarning amaliy tayyorgarligiga qo‘yiladigan talablar o‘zaro qiyosiy tahlil qilindi.

Tadqiqot doirasida amaliyotga yo‘naltirilgan tayyorgarlikning mazmuni to‘rtta o‘zaro bog‘liq komponent asosida ko‘rib chiqildi: **motivatsion-qadriyatli, kognitiv, amaliy-faoliyatli va refleksiv-baholash komponentlari.** Motivatsion-qadriyatli komponent bo‘lajak logopedning inklyuziv ta’lim qadriyatlarini qabul qilishi va alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalar bilan ishlashga ijobiy munosabatini; kognitiv komponent inklyuziv ta’lim, nutq buzilishlari va korreksion-pedagogik faoliyatga oid bilimlarini; amaliy-faoliyatli komponent diagnostik va korreksion metodlarni kasbiy vaziyatlarda qo‘llay olishini; refleksiv-baholash komponenti esa o‘z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish qobiliyatini ifodalaydi.

Amaliy tayyorgarlikni ta’minlash vositalari sifatida **kasbiy keyslar, muammoli pedagogik vaziyatlar, simulyatsion mashg‘ulotlar, mikroo‘qitish, korreksion mashg‘ulotlarni loyihalash va refleksiv topshiriqlar** tahlil qilindi. Ushbu metodlarning bo‘lajak logopedlarning diagnostik, korreksion-pedagogik, kommunikativ va hamkorlik kompetensiyalarini shakllantirishdagi imkoniyatlariga alohida e’tibor qaratildi.

Natijalar (results). Ilmiy-pedagogik adabiyotlar va inklyuziv ta’lim amaliyotiga doir yondashuvlarning tahlili bo‘lajak logopedlarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda nazariy va amaliy tayyorgarlikning o‘zaro integratsiyasi muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Inklyuziv ta’lim sharoitida logoped faoliyatining mazmuni kengayib, mutaxassisdan nafaqat nutq buzilishlarini aniqlash va korreksiyalash, balki bolaning individual ta’lim ehtiyojlarini hisobga

olish, ta’lim jarayonini moslashtirish, pedagog va ota-onalar bilan hamkorlik qilish hamda korreksion yordamni umumiy ta’lim jarayoniga integratsiyalash ko‘nikmalarini ham talab etadi.

Adabiyotlar tahlili asosida bo‘lajak logopedlarning inklyuziv ta’lim sharoitidagi kasbiy tayyorgarligini **motivatsion-qadriyatli, kognitiv, amaliy-faoliyatli va refleksiv-baholash komponentlarining o‘zaro uyg‘unligi** asosida shakllantirish maqsadga muvofiqligi aniqlandi. Mazkur komponentlarning bir-birini to‘ldirishi bo‘lajak mutaxassisning inklyuziv qadriyatlarni anglashidan boshlab, o‘z bilimlarini real kasbiy vaziyatlarda qo‘llashi va amalga oshirgan faoliyatini mustaqil baholashigacha bo‘lgan yaxlit tayyorgarlik jarayonini ta’minlaydi. Tahlil natijalariga ko‘ra, bo‘lajak logopedlarni inklyuziv amaliyotga tayyorlashda **keys-stadi, muammoli vaziyatlar, simulyatsion mashg‘ulotlar, mikroo‘qitish, korreksion mashg‘ulotlarni loyihalash va refleksiv topshiriqlar** kabi amaliyotga yo‘naltirilgan metodlardan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Chunki bunday metodlar talabaning tayyor nazariy ma’lumotni o‘zlashtirishi bilangina cheklanmay, kasbiy vaziyatni tahlil qilish, muammoni aniqlash, tegishli korreksion-pedagogik yechimni tanlash va qabul qilingan qarorni asoslashga yo‘naltiriladi.

Adabiyotlarni tizimlashtirish natijasida amaliyotga yo‘naltirilgan tayyorgarlikning asosiy yo‘nalishlari quyidagicha umumlashtirildi:

1-jadval.

Tayyorlash yo‘nalishi	Amaliy metodlar	Shakllantiriladigan kompetensiya
Nutqiy rivojlanishni baholash	Keys, kuzatuv, diagnostik vaziyat	Diagnostik kompetensiya
Korreksion ishni rejalashtirish	Individual dastur va mashg‘ulot loyihalash	Korreksion-pedagogik kompetensiya
Inklyuziv vaziyatlarda ishlash	Muammoli vaziyat, simulyatsiya	Amaliy-kasbiy kompetensiya
Ota-ona va pedagoglar bilan ishlash	Rolli o‘yin, kasbiy muloqot vaziyatlari	Kommunikativ va hamkorlik kompetensiyasi
Kasbiy faoliyatni tahlil qilish	Refleksiv topshiriq, o‘z-o‘zini baholash	Refleksiv kompetensiya

Tahlil natijalari bo‘lajak logopedlarni inklyuziv ta’limga tayyorlashni faqat maxsus fanlar doirasidagi nazariy bilimlarni o‘zlashtirish bilan chegaralash maqsadga muvofiq emasligini ko‘rsatadi. Kasbiy tayyorgarlik mazmunida **“bilish – tahlil qilish – amalda qo‘llash – hamkorlik qilish – refleksiya”** ketma-ketligini ta’minlash bo‘lajak logopedning inklyuziv muhitdagi faoliyatga kompleks tayyorligini shakllantirishning muhim pedagogik sharti sifatida namoyon bo‘ladi.

Muhokama (discussion). O‘rganilgan ilmiy yondashuvlarni qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’lim sharoitida logopedning kasbiy faoliyati ko‘p funksiyali xususiyat kasb etadi. Shu sababli bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlash jarayonida nazariy bilim va amaliy faoliyat o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlash alohida ahamiyatga ega. Talaba nutq buzilishlarining etiologiyasi, mexanizmi va tasnifini bilishi bilan bir qatorda, ushbu bilimlardan individual ta’lim ehtiyojlariga ega bolaning real pedagogik vaziyatida foydalana olishi zarur.

Amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuvning muhim jihati shundaki, unda talaba ta’lim jarayonining passiv ishtirokchisidan faol kasbiy vaziyat subyektiga aylanadi. Muammoli va vaziyatli topshiriqlar bo‘lajak logopedni bir nechta pedagogik yechimlar orasidan maqbul variantni tanlashga, o‘z qarorini asoslashga va uning mumkin bo‘lgan natijalarini oldindan baholashga yo‘naltiradi. Simulyatsion va rolli mashg‘ulotlar esa mutaxassislararo hamkorlik, ota-onalar bilan muloqot hamda inklyuziv guruh yoki sinf sharoitida korreksion yordamni tashkil etish bilan bog‘liq ko‘nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi. Shu jihatdan, bo‘lajak logopedlarning inklyuziv ta’limga tayyorligi **faqat bilimlar majmui emas,** balki bilim, kasbiy ko‘nikma, inklyuziv qadriyat, kommunikativ hamkorlik va refleksiv faoliyatning integrativ birligi sifatida qaralishi maqsadga muvofiq. Oliy ta’lim jarayonida amaliyotga yo‘naltirilgan topshiriqlar ulushining oshirilishi nazariy tayyorgarlik bilan kelajakdagi real kasbiy faoliyat o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Xulosa (conclusion). Adabiyotlar tahlili asosida bo‘lajak logopedlarni inklyuziv ta’lim sharoitida kasbiy faoliyatga tayyorlashda amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuv muhim pedagogik ahamiyatga ega, degan xulosaga kelish mumkin. Mazkur yondashuv nazariy bilimlarni kasbiy vaziyatlarda qo‘llash, alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda korreksion-pedagogik faoliyatni rejalashtirish, mutaxassislar va ota-onalar bilan samarali hamkorlik qilish hamda o‘z kasbiy faoliyatini refleksiv baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltiriladi. Shuning uchun bo‘lajak logopedlarni tayyorlash mazmuniga keys-stadi, simulyatsion mashg‘ulotlar, muammoli vaziyatlar, mikroo‘qitish va refleksiv topshiriqlarni tizimli integratsiya qilish inklyuziv ta’lim amaliyotiga tayyor, kompetent mutaxassislarni shakllantirishning muhim pedagogik shartlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO. *Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All.* – Paris: UNESCO, 2005.
2. UNESCO. *A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education.* – Paris: UNESCO, 2017.
3. UNESCO. *Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education: All Means All.* – Paris: UNESCO, 2020. – 424 p.
4. Pfeiffer D.L., Pavelko S.L., Hahs-Vaughn D.L., Dudding C.C. A National Survey of Speech-Language Pathologists’ Engagement in Interprofessional Collaborative Practice in Schools: Identifying Predictive Factors and Barriers to Implementation // *Language, Speech, and Hearing Services in Schools.* – 2019. – Vol. 50, No. 4. – P. 639–655. DOI: 10.1044/2019_LSHSS-18-0100.
5. Boucher A.R., Rappolt-Schlichtmann G., Hensler E. Universal Design for Learning: A Shared Language to Create a Culture of Collaboration and Leverage Interprofessional Practice // *Language, Speech, and Hearing Services in Schools.* – 2025. – Vol. 56, No. 3. – P. 581–597. DOI: 10.1044/2025_LSHSS-24-00142.
6. American Speech-Language-Hearing Association (ASHA), Council on Education of the Deaf. *Roles of Speech-Language Pathologists and Teachers of Children Who Are Deaf and Hard of Hearing in the Development of Communicative and Linguistic Competence.* – Rockville, MD: ASHA.
7. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. *Inclusive Education and Teacher Preparedness.* – European Agency for Special Needs and Inclusive Education.

OLIY TA’LIM MUASSALARIDA MUTAXASSISLIK FANLARNI VIRTUAL TA’LIM MUHITIDA O‘QITISHNING NAZARIY ASOSLARI

S.S. Mirzoyeva
Buxoro davlat texnika universiteti tadqiqotchisi, sayyoramirzayeva96@mail.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.22753003

Annotatsiya. *Maqolada Oliy ta’lim muassasalarida yengil sanoat ta’limiga o‘qitishning samarali usullari va texnologiyalarining zamonaviy moda talablari asosidagi o‘ziga xosliklari o‘rganilgan. Shuningdek, ta’lim jarayonida talabalarni muvaffaqiyatli professional faoliyatga tayyorlash uchun zarur bo‘lgan metodlar tahlili ham maqoladan atroflicha yoritilgan. Maqolada masofaviy ta’lim texnologiyalarida o‘qituvchi va talabaning munosabati va o‘zlashtirishni aniqlash usullari keltirilib o‘tilgan. Bundan tashqari masofaviy o‘qitishning hozirgi holati va muammolari, masofaviy kurslarni yaratishning kontseptual asoslari ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *Oliy ta’lim, yengil sanoat muhandisligi, mutaxassislik fanlari, virtual ta’lim, ta’lim texnologiyalari, dasturiy vositalar, muammolar, axborot texnologiyalari, loyihalash faoliyati.*

Аннотация. *В статье исследуется специфика эффективных методов и технологий преподавания в сфере легкой промышленности в высших учебных заведениях с учетом современных требований моды. Также представлен подробный анализ методов, необходимых для подготовки студентов к успешной профессиональной деятельности в рамках образовательного процесса. Рассматриваются взаимоотношения преподавателя и студента в технологиях дистанционного обучения и методы определения уровня усвоения материала. Кроме того, анализируются текущее состояние и проблемы дистанционного обучения, а также концептуальные основы создания дистанционных курсов.*

Ключевые слова. *Высшее образование, легкая промышленность, специализированные дисциплины, виртуальное образование, образовательные технологии, программные средства, проблемы, информационные технологии, проектная деятельность.*

Abstract. *The article studies the specifics of effective methods and technologies of teaching light industry education in higher educational institutions based on modern fashion requirements. The article also provides a detailed analysis of the methods necessary to prepare students for successful professional activity in the educational process. The article presents the relationship between the teacher and the student in distance learning technologies and methods for determining mastery. In addition, the current state and problems of distance learning, the conceptual foundations of creating distance courses are considered.*

Keywords. *Higher education, light industrial engineering, specialized disciplines, virtual education, educational technologies, software tools, problems, information technologies, design activities.*

Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida zamonaviy pedagogik yondashuvlar, innovatsion metodlar va ta’lim texnologiyalarini joriy etish, me’yoriy-huquqiy hujjatlar bilan ishlash

ko‘nikmalariga ega bo‘lgan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash hamda ularning kasbiy salohiyatini oshirishga qaratilgan ilg‘or konsepsiyalar ishlab chiqilmoqda. Bu jarayon ta’lim mazmunini takomillashtirish bilan bir qatorda, mavjud tashkiliy va uslubiy shakllarni tubdan qayta ko‘rib chiqish, ularni zamonaviy talablar asosida takomillashtirishni taqozo etmoqda.

Mamlakatimizda ta’lim sifati, o‘qitish metodikasi va ta’lim jarayoni samaradorligini oshirish masalalariga ustuvor ahamiyat qaratilayotgan hozirgi sharoitda mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarning dolzarbligi yanada ortib bormoqda. Chunki zamonaviy mehnat bozori talablariga javob beradigan, mustaqil fikrlay oladigan, kasbiy kompetensiyalarga ega bo‘lgan raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash oliy ta’limning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu vazifalarni samarali amalga oshirish uchun bo‘lajak kadrlarni nafaqat nazariy bilimlar bilan qurollantirish, balki ularda amaliy ko‘nikmalar, ijodiy yondashuv, mustaqil qaror qabul qilish va kasbiy faoliyatga tayyorlik sifatlarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta’lim muassasalarida mutaxassislik fanlarini o‘qitish metodikasi talabalarning kasbiy bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon sifatida namoyon bo‘lib, ta’lim oluvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish, uning kasbiy va shaxsiy kompetensiyalarini shakllantirishga asoslanadi.

Shu nuqtai nazardan, ta’lim jarayoniga joriy etilayotgan yangi metodlar, innovatsion tashkiliy shakllar va zamonaviy ta’lim mazmunining markazida, avvalo, ta’lim jarayonini boshqaruvchi pedagog hamda ushbu jarayonning asosiy sub’ekti va ob’ekti hisoblangan ta’lim oluvchi shaxsi turadi.

Zamonaviy ta’lim paradigmasiga ko‘ra, o‘qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki ta’lim jarayonini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va talabalarning mustaqil ta’lim olish faoliyatini rag‘batlantiruvchi pedagogik faoliyat sub’ekti sifatida qaraladi. Ta’lim oluvchi esa tayyor bilimlarni o‘zlashtiruvchi emas, balki ta’lim jarayonida faol ishtirok etuvchi, o‘z bilim va kompetensiyalarini mustaqil shakllantiruvchi shaxs sifatida namoyon bo‘ladi[18].

Mustaqillikka erishilgandan keyin barcha sohalardagi kabi ta’lim tizimida ham jiddiy islohotlar amalga oshirildi, ta’limning sifatini yaxshilashga kirishildi. Talabalarga sifatli ta’lim berishni tashkil qilishda ilmiy-texnika taraqqiyoti mahsuli bo‘lgan zamonaviy axborot texnologiyalari va uning moddiy asosi kompyuterlar xizmatidan keng foydalanib elektron darslik va qo‘llanmalar tashkil etish va internet manbalaridan hamda masofadan o‘qitishning dasturiy vositalaridan foydalanish davr talabi bo‘lib qolmoqda. Aynan shu maqsadda axborot texnologiyalaridan foydalanish, mutaxassislarning umumiy ma’lumoti va kasbiy tayyorgarligining sifatini oshirish uchun jahon andozalariga javob beruvchi axborot texnologiyalarini ta’lim jarayoniga tadbiq etish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta’limda mutaxassislik fanlarni o‘qitish metodikasi fanini o‘zlashtirishlari uchun o‘qitishning zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi axborot-pedagogik texnologiyalani tadbiq qilish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o‘zlashtirishda darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar, ma’ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallar, virtual slaydlardan foydalaniladi.

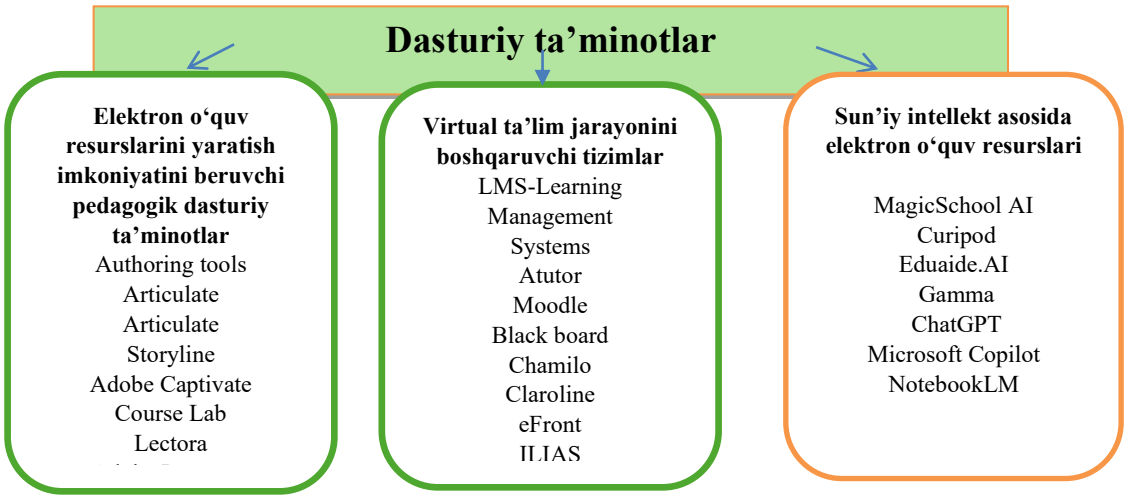
Globallashuv sharoitida oliy ta’lim sohasidagi o‘qitish usullari zamonaviy axborot vositalari bilan boyitilishi natijasida ta’lim sifatining yanada ortishi, har qanday sohada ham jahon bo‘yicha uslubiy adabiyotlar, zamonaviy hamda so‘nggi axborotlarni olish, ulardan samarali foydalanish imkoniyatlarini beradi. Oliy ta’lim muassasalarining o‘quv laboratoriya va texnik jihozlar, kompyuterlar, multimediyali elektron resurslar, elektron darsliklar va o‘quv

[18] https://lib.utu-ranch.uz/media/files/2024/07/30/Oliy_va_professional__talimda_mutaxxasisliki.pdf.

qo‘llanmalari bilan ta’minlanganligi, shu bilan birga, tizimda masofaviy ta’lim yoki zamonaviy pedagogika joriy etilganligi bunga yaqqol misol bo‘la oladi.

Mutaxassislik fanlarini masofaviy yoki virtual muhitda o‘qitishda o‘quv kursining har bir tarkibiy qismi ta’lim yo‘nalishi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqiladi. Masalan, texnik ta’lim yo‘nalishlarida amaliy mashg‘ulotlar virtual laboratoriyalar, modellashtirish dasturlari va simulyatorlar asosida tashkil etilsa, iqtisodiyot va boshqaruv sohalarida interaktiv keyslar, biznes o‘yinlar va raqamli trenajyorlardan foydalanish samarali hisoblanadi.

Zamonaviy pedagogik amaliyotda virtual ta’limdan samarali foydalanish nafaqat o‘qituvchining kasbiy mahorati, balki ta’lim muassasasining raqamli infratuzilmasi, davlat siyosati va ta’limni raqamlashtirish strategiyasi bilan ham bevosita bog‘liqdir. Shu sababli masofaviy ta’limni rivojlantirish masalasi pedagogik nazariya, ta’lim amaliyoti va ta’limni boshqarish sohalaridagi muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida qaralmoqda. Mutaxassislik fanlarini virtual ta’lim muhitida o‘qitish ta’lim jarayonini modernizatsiya qilishning muhim sharti bo‘lib, u ta’limning ochiqligi, uzluksizligi va sifatiga erishish imkoniyatini kengaytiradi. Bunda raqamli texnologiyalarning didaktik imkoniyatlaridan oqilona foydalanish, virtual ta’lim resurslarini takomillashtirish va pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish ustuvor vazifalar sifatida namoyon bo‘ladi (1.2.1-rasm).

1.2.1-rasm. Elektron ta’limni tashkillashtirishda ishlatiladigan dasturiy ta’minotlar strukturasi

Mutaxassislik fanlarini o‘qitishning maqsadi ushbu fan mazmunini tanlash tamoyillarini belgilab beradi. Mazmunni shakllantirish jarayonida asosiy omillardan biri ta’lim jarayonini loyihalashda asos qilib olinadigan metodologik yondashuv hisoblanadi. Fan maqsadi, metodologik asoslari va mazmuni o‘qituvchining shaxsiy hamda kasbiy kompetensiyalarini namoyon etib, ular asosida samarali o‘qitish metodlarini tanlash imkonini beradi.

Virtual ta’lim muhiti sharoitida mutaxassislik fanlari mazmunini shakllantirishda ta’lim maqsadi, o‘quv materialining xususiyatlari, talabalar tayyorgarlik darajasi hamda raqamli o‘quv muhitining imkoniyatlari hisobga olinadi. Tanlangan o‘qitish metodlari asosida ta’limning samarali shakllari va vositalari, jumladan, virtual laboratoriyalar, simulyatsiyalar, elektron o‘quv resurslari, interaktiv topshiriqlar va onlayn nazorat vositalari belgilanadi. Mutaxassislik fanlari mazmunini tanlash fan maqsadi, vazifalari va zamonaviy pedagogik texnologiyalarga asoslangan metodik yondashuvlar asosida amalga oshiriladi. Virtual ta’lim muhiti esa mazmunni taqdim

etish, o‘zlashtirish va nazorat qilish jarayonlarini samarali tashkil etuvchi didaktik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, virtual ta’lim muhiti nafaqat masofaviy ta’limni tashkil etish vositasi, balki ta’lim jarayonini individuallashtirish, interaktivlashtirish va moslashtirish imkonini beruvchi kompleks pedagogik tizim hisoblanadi. Mazkur muhit talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ta’lim sifati va samaradorligini oshirish uchun qulay sharoit yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora tadbirlari to‘g‘risidagi 2020 yil 5 oktyabrdagi PF-6079-sonli farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Korporativ, loyiha boshqaruvi sohasida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora- tadbirlar to‘g‘risida”gi 2018 yil 5 sentyabrdagi PQ-3930-sonli qarori.
1. Monaha T. Virtual Reality for Collaborative E-learning / T. Monaha, G. McArdle, M. Bertolotto // Computers and Education. T. Monahan et al. / Computers & Education 50 (2008) – P. 1339-1353. Available online at www.sciencedirect.com
2. Thakral S. Virtual Reality and M-Learning / S. Thakral, P. Manhas, C. Kumar // International Journal of Electronic Engineering Research. – 2010. – Vol. 2, No. 5. – P. 659-661.
3. Fällman D. Virtual Reality in Education: On-line Survey [Elektronnыy resurs] // Department of Informatics. – Umeå University. August 22, 2019. http://www8.informatik.umu.se/~dfallman/projects/vrie/intro.html/.
4. Šorgo A. Information and Communication Technologies (ICT) in Biology Teaching in Slovenian Secondary Schools // Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education, 2010, 6(1). – S. 37-46.
5. https://lib.utu-ranch.uz/media/files/2024/07/30/Oliy_va_professional_talimda_mutaxxasisliki.pdf.

TA’LIM JARAYONI ISHTIROKCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH: PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR VA INNOVATSION STRATEGIYALAR

Niyazbekova Maftuna Akrom qizi
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22753024

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari va innovatsion strategiyalari tahlil etiladi. Inklyuziv ta’limning asosiy maqsadi ta’lim oluvchilarning individual imkoniyatlari, ehtiyojlari, qobiliyatlari va ijtimoiy-madaniy xususiyatlaridan qat’i nazar, ular uchun teng, qulay va xavfsiz ta’lim muhitini yaratishdan iborat. Maqolada inklyuziv madaniyat tushunchasining mazmuni, uning ta’lim jarayonidagi ahamiyati, pedagog va ta’lim oluvchilar o‘rtasidagi hamkorlik, bag‘rikenglik, o‘zaro hurmat va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirish masalalari yoritiladi. Shuningdek, pedagogik shart-sharoitlar sifatida qulay psixologik muhit yaratish, pedagoglarning inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirish, individual yondashuvni ta’minlash, zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanish hamda hamkorlikka asoslangan ta’lim strategiyalarini joriy etish masalalari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish ta’lim sifatini oshirish, ijtimoiy tenglikni ta’minlash va har bir shaxsning ta’lim jarayonidagi faol ishtirokini qo‘llab-quvvatlashning muhim omili ekanligi asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, pedagogik shart-sharoitlar, innovatsion strategiyalar, ta’lim jarayoni, pedagogik kompetensiya, bag‘rikenglik, individual yondashuv, ta’lim muhiti, ijtimoiy integratsiya.*

Bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri har bir shaxs uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratish, uning individual xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda sifatli ta’lim olish huquqini ta’minlashdan iborat. Zamonaviy jamiyatda ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, jismoniy va psixologik jihatdan turli xil xususiyatlarga ega bo‘lgan insonlarning birgalikda ta’lim olishi tabiiy jarayonga aylanmoqda. Shu sababli ta’lim muassasalaridan barcha ta’lim oluvchilar uchun qulay, xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratish talab etiladi.

Inklyuziv ta’lim faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan shaxslarni umumiy ta’lim jarayoniga jalb etish bilan cheklanmaydi. Uning mazmun-mohiyati ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarida o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, hamkorlik, tenglik va inson qadr-qimmatini e’zozlashga asoslangan madaniyatni shakllantirishni ham nazarda tutadi. Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv madaniyat ta’lim muassasasining umumiy muhitini belgilovchi muhim pedagogik va ijtimoiy omil hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim sohasida tenglik va inklyuziya tamoyillariga alohida e’tibor qaratilmoqda. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ta’lim sohasidagi asosiy prinsiplardan biri ta’lim olish uchun teng imkoniyatlarni ta’minlash ekani belgilangan. Shuningdek, alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalar uchun inklyuziv ta’lim va tarbiya imkoniyatlarini yaratish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Inklyuziv madaniyat shakllangan ta’lim muhitida har bir o‘quvchi yoki talaba o‘zini ta’lim jamoasining to‘laqonli a’zosi sifatida his qiladi. Bunday muhitda farqlilik kamchilik sifatida emas, balki ta’lim jarayonini boyituvchi tabiiy xususiyat sifatida qabul qilinadi. Natijada ta’lim oluvchilar o‘rtasida o‘zaro yordam, empatiya, muloqot va hamkorlik ko‘nikmalari rivojlanadi.

Inklyuziv madaniyat tushunchasi va uning ta’limdagi ahamiyati

Inklyuziv madaniyat — bu ta’lim muassasasida mavjud bo‘lgan qadriyatlar, munosabatlar, xulq-atvor me’yorlari va pedagogik yondashuvlar majmui bo‘lib, u barcha ta’lim oluvchilarni qabul qilish, ularning farqlarini hurmat qilish va ta’lim jarayonida teng ishtirokini ta’minlashga qaratilgan. Inklyuziv madaniyat ta’lim muassasasining faqat tashkiliy faoliyatini emas, balki undagi insonlar o‘rtasidagi kundalik munosabatlarni ham qamrab oladi.

Inklyuziv madaniyatning asosini bir necha muhim tamoyillar tashkil etadi. Birinchidan, tenglik tamoyili. U har bir ta’lim oluvchining ta’lim olish va o‘z qobiliyatlarini namoyon etish uchun teng imkoniyatlarga ega bo‘lishini nazarda tutadi. Ikkinchidan, hurmat tamoyili. Ta’lim jarayoni ishtirokchilari bir-birining fikri, shaxsiy xususiyatlari va ehtiyojlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lishlari zarur. Uchinchidan, hamkorlik tamoyili bo‘lib, bunda pedagog, ta’lim oluvchi, ota-ona va boshqa manfaatdor tomonlarning birgalikdagi faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi.

Inklyuziv madaniyatning shakllanishi ta’lim muassasasidagi psixologik muhitga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘zini xavfsiz va qadrlangan deb his qilgan ta’lim oluvchi o‘z fikrini erkin ifodalaydi, savollar beradi va o‘quv jarayonida faol ishtirok etadi. Aksincha, kamsitish, stereotiplar yoki salbiy munosabatlar mavjud bo‘lgan muhit ta’lim oluvchining motivatsiyasini pasaytirishi mumkin.

Inklyuziv madaniyat barcha ishtirokchilarda ijtimoiy mas’uliyatni ham shakllantiradi. Ta’lim oluvchi faqat o‘zining akademik natijalariga emas, balki guruhdagi boshqa insonlarning ehtiyojlari va huquqlariga ham e’tibor berishni o‘rganadi. Shu sababli inklyuziv madaniyatni rivojlantirish faqat maxsus ehtiyojga ega bo‘lgan ta’lim oluvchilar uchun emas, balki butun ta’lim jamoasi uchun zarurdir.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari

Ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni shakllantirish uchun, avvalo, tegishli pedagogik shart-sharoitlarni yaratish lozim. Bunday shart-sharoitlar bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ta’lim muassasasida yagona inklyuziv muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

Birinchi shart — psixologik jihatdan xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhitini yaratish. Pedagog ta’lim oluvchilar o‘rtasidagi farqlarni tabiiy holat sifatida qabul qilishi va hech bir ishtirokchining kamsitilishiga yo‘l qo‘ymasligi kerak. Dars jarayonida fikr bildirish, xato qilish va savol berish imkoniyatining mavjudligi ta’lim oluvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi. Bunda pedagogning muloqot madaniyati, tinglash qobiliyati va adolatli munosabati muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchi shart — pedagoglarning inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirish. Zamonaviy pedagog nafaqat o‘z fanini chuqur bilishi, balki turli ehtiyoj va qobiliyatga ega bo‘lgan ta’lim oluvchilar bilan ishlash metodikasini ham egallashi lozim. Pedagog malakasini oshirish jarayonida inklyuziv pedagogika, differensial ta’lim, psixologik qo‘llab-quvvatlash, individual ta’lim strategiyalari va konfliktlarni boshqarish masalalariga alohida e’tibor qaratish zarur.

Uchinchi shart — individual yondashuvni ta’minlash. Har bir ta’lim oluvchining bilim olish tezligi, qiziqishi, qobiliyati va ehtiyojlari turlicha bo‘lishi mumkin. Shu sababli yagona

metoddan foydalanish o‘rniga turli pedagogik usullardan foydalanish maqsadga muvofiq. Topshiriqlarni bajarish shaklini, vaqtini yoki murakkablik darajasini moslashtirish ta’lim oluvchilarning darsdagi ishtirokini kuchaytiradi.

To‘rtinchi shart — ota-ona, pedagog va ta’lim oluvchi hamkorligini kuchaytirish. Inklyuziv ta’limning samaradorligi faqat ta’lim muassasasining faoliyatiga bog‘liq emas. Ota-onalar bilan muntazam muloqot qilish, ularning fikr va takliflarini hisobga olish, ta’lim oluvchining rivojlanish jarayonini birgalikda kuzatish ijobiy natijalarni ta’minlaydi.

Beshinchi shart — ta’lim muassasasining moddiy va axborot infratuzilmasini takomillashtirish. Jismoniy muhitning qulayligi, raqamli resurslarning mavjudligi, o‘quv materiallarining turli shakllarda taqdim etilishi inklyuziv ta’lim imkoniyatlarini kengaytiradi.

Inklyuziv ta’limda innovatsion strategiyalar

Zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi inklyuziv madaniyatni shakllantirish uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Xususan, raqamli ta’lim platformalari, multimedia vositalari, interaktiv topshiriqlar va masofaviy ta’lim texnologiyalari turli ehtiyojga ega bo‘lgan ta’lim oluvchilarning o‘quv jarayonida faol ishtirok etishiga yordam beradi.

Innovatsion strategiyalardan biri — aralash ta’lim modeli. Ushbu model an’anaviy va raqamli ta’lim imkoniyatlarini birlashtiradi. Ta’lim oluvchi o‘ziga qulay vaqtda elektron materiallardan foydalanishi, videodarslarni ko‘rishi yoki interaktiv topshiriqlarni bajarishi mumkin. Bu ayniqsa turli sur’atda o‘zlashtiradigan ta’lim oluvchilar uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Yana bir samarali strategiya — hamkorlikda o‘qitish. Kichik guruhlarda ishlash orqali ta’lim oluvchilar bir-birining fikrini tinglash, vazifalarni taqsimlash, o‘zaro yordam ko‘rsatish va umumiy natijaga erishish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Bu jarayon inklyuziv madaniyatning asosiy komponentlari bo‘lgan hamkorlik va bag‘rikenglikni mustahkamlaydi.

Loyihaviy ta’lim ham inklyuziv madaniyatni rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. Guruhli loyihalarda har bir ishtirokchi o‘z qobiliyatiga mos vazifani bajarishi mumkin. Natijada ta’lim oluvchilar o‘zaro farqlarni tushunish va qadrlashni o‘rganadilar.

Shuningdek, gamifikatsiya, ya’ni o‘quv jarayoniga o‘yin elementlarini kiritish ham ta’lim oluvchilarning faolligini oshirishga xizmat qiladi. Raqobat emas, balki jamoaviy maqsadga erishishga yo‘naltirilgan o‘yin mexanizmlari ta’lim muhitida ijobiy munosabatlarni shakllantiradi.

Differensial ta’lim ham inklyuziv pedagogikaning samarali strategiyalaridan biridir. Bunda topshiriqlar murakkablik darajasi, bajarish shakli yoki ta’lim oluvchining individual imkoniyatlariga qarab moslashtiriladi. Mazkur yondashuv barcha ta’lim oluvchilarning umumiy ta’lim jarayonida faol ishtirok etishiga sharoit yaratadi.

Pedagog shaxsining inklyuziv madaniyatni shakllantirishdagi roli

Inklyuziv madaniyatning shakllanishida pedagogning shaxsiy pozitsiyasi alohida ahamiyatga ega. Chunki pedagogning ta’lim oluvchilarga bo‘lgan munosabati ko‘pincha butun guruhdagi munosabatlarga ta’sir ko‘rsatadi.

Pedagog har bir ta’lim oluvchining kuchli tomonlarini aniqlashi va ularni rivojlantirishga yordam berishi kerak. Ta’lim oluvchining kamchiligiga emas, uning imkoniyatlariga e’tibor qaratish inklyuziv pedagogikaning muhim xususiyatlaridan biridir. Pedagogning ijobiy fikri va qo‘llab-quvvatlashi ta’lim oluvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi.

Bundan tashqari, pedagog o‘z darslarida stereotip va kamsituvchi fikrlarning paydo bo‘lishiga yo‘l qo‘ymasligi, turli nuqtayi nazarlarni hurmat qilishga o‘rgatishi lozim. Munozara,

debat, rolli o‘yin, muammoli vaziyatlar va jamoaviy loyihalar orqali ta’lim oluvchilarda ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish mumkin.

Pedagogning doimiy ravishda o‘z ustida ishlashi, zamonaviy metodlarni o‘rganishi va pedagogik tajribasini tahlil qilishi ham inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning muhim shartidir.

Ta’lim jarayoni ishtirokchilarining hamkorligi

Inklyuziv madaniyatni faqat pedagogning sa’y-harakatlari bilan shakllantirish mumkin emas. Ushbu jarayonda ta’lim oluvchilar, ota-onalar, ta’lim muassasasi rahbariyati, psixologlar va boshqa mutaxassislarning hamkorligi talab etiladi.

Ta’lim oluvchilar o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish uchun jamoaviy topshiriqlar, ijtimoiy loyihalar, volontyorlik faoliyati va o‘zaro yordam dasturlaridan foydalanish mumkin. Bunday faoliyatlar ta’lim oluvchilarda ijtimoiy mas’uliyat va empatiyani rivojlantiradi.

Ota-onalar bilan hamkorlik ham alohida ahamiyatga ega. Ota-onalarga inklyuziv ta’limning maqsad va vazifalarini tushuntirish, ularni ta’lim jarayoniga jalb qilish va muntazam fikr almashish ta’lim muassasasida yagona inklyuziv muhitni shakllantirishga yordam beradi.

Ta’lim muassasasi rahbariyati esa inklyuziv qadriyatlarni institutsional darajada qo‘llab-quvvatlashi, pedagoglar uchun metodik sharoit yaratishi va barcha ta’lim oluvchilar uchun teng imkoniyatlarni ta’minlashi zarur.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning kutilayotgan natijalari

Inklyuziv madaniyatni tizimli ravishda rivojlantirish natijasida ta’lim muassasasida bir qator ijobiy o‘zgarishlar yuzaga keladi. Avvalo, ta’lim oluvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchi va ta’lim jarayonidagi faolligi oshadi. Ikkinchidan, o‘zaro hurmat va bag‘rikenglik rivojlanadi. Uchinchidan, turli ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi muloqot yaxshilanadi.

Bundan tashqari, inklyuziv muhit ta’lim sifatiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Chunki ta’lim oluvchi o‘zini erkin va xavfsiz his qilganida uning bilim olish motivatsiyasi kuchayadi. Individual yondashuv esa ta’lim natijalarini yaxshilashga xizmat qiladi.

Shuningdek, inklyuziv madaniyat kelajakdagi jamiyat uchun zarur bo‘lgan fuqarolik, ijtimoiy mas’uliyat, hamkorlik va insonparvarlik kabi qadriyatlarni shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Inklyuziv madaniyat faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan shaxslarni ta’lim jarayoniga jalb etish bilan chegaralanmaydi. U barcha ta’lim oluvchilarni qadrlash, ularning individual farqlarini hurmat qilish, teng imkoniyatlarni ta’minlash, o‘zaro hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishga qaratilgan yaxlit pedagogik tizimdir.

Maqolada tahlil qilinganidek, inklyuziv madaniyatni samarali rivojlantirish uchun, birinchi navbatda, psixologik jihatdan xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhitini yaratish, pedagoglarning inklyuziv kompetensiyasini oshirish, individual va differensial yondashuvlardan foydalanish, ota-ona va pedagoglar hamkorligini kuchaytirish hamda ta’lim muassasasining moddiy-texnik va raqamli imkoniyatlarini kengaytirish zarur.

Innovatsion pedagogik strategiyalar — aralash ta’lim, hamkorlikda o‘qitish, loyihaviy ta’lim, gamifikatsiya, raqamli texnologiyalar va differensial yondashuv — barcha ta’lim oluvchilarning o‘quv jarayonida faol ishtirok etishiga imkon beradi. Ayniqsa, hamkorlikka asoslangan metodlar ta’lim oluvchilarda o‘zaro hurmat, empatiya, bag‘rikenglik va jamoada

ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish orqali inklyuziv madaniyatning ijtimoiy asoslarini mustahkamlaydi.

Shuningdek, inklyuziv madaniyatni shakllantirish bir martalik tadbir emas, balki uzluksiz va tizimli pedagogik jarayon sifatida tashkil etilishi lozim. Bunda pedagog, ta’lim oluvchi, ota-ona, psixolog, rahbariyat va boshqa mutaxassislarning hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

Umuman olganda, inklyuziv madaniyatning rivojlanishi nafaqat ta’lim olish imkoniyatlarining tengligini ta’minlaydi, balki ta’lim sifatini oshirish, sog‘lom psixologik muhit yaratish, ijtimoiy integratsiyani kuchaytirish va jamiyatda insonparvarlik qadriyatlarini qaror toptirishga xizmat qiladi. Shu sababli zamonaviy ta’lim muassasalarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish pedagogik faoliyatning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 23.09.2020. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim va inson kapitalini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.
2. UNESCO. A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. Paris: UNESCO, 2017.
3. UNESCO. Global Education Monitoring Report: Inclusion and Education. Paris: UNESCO, 2020.
4. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2002.
5. Florian L. The SAGE Handbook of Special Education. London: SAGE Publications.
6. Mitchell D. What Really Works in Special and Inclusive Education: Using Evidence-Based Teaching Strategies. Routledge.
7. Ainscow M. Developing Inclusive Education Systems: What Are the Levers for Change? Journal of Educational Change.
8. Haug P. Understanding Inclusive Education: Ideals and Reality. Scandinavian Journal of Disability Research.

10. Slee R. The Irregular School: Exclusion, Schooling and Inclusive Education. Routledge.

PEER ASSESSMENT MODELS IN COLLABORATIVE EFL PROJECTS: IMPLEMENTATION STRATEGIES AND PRACTICAL RUBRICS

Nurullayeva Zumrad Faxriddin qizi

https://doi.org/10.5281/zenodo.22753045

Abstract. *This article examines peer assessment models within collaborative English as a Foreign Language (EFL) projects, focusing on their theoretical foundations, implementation strategies, and the design of practical rubrics. Peer assessment, understood as a formative and often summative practice in which learners evaluate the language production and collaborative contribution of their classmates, has become increasingly central to communicative and learner-centered pedagogy. By synthesizing perspectives from sociocultural learning theory, assessment for learning frameworks, and collaborative learning research, this study identifies the principal models of peer assessment used in EFL contexts, including holistic, analytic, dialogic, and rubric-mediated approaches. The article further proposes a staged implementation framework encompassing learner training, criteria co-construction, calibration, feedback exchange, and reflective closure, and it presents sample rubrics adaptable to writing, speaking, and project-based collaborative tasks.*

Keywords: *peer assessment, collaborative learning, EFL, assessment rubrics, formative assessment, learner autonomy*

1. Introduction.

Assessment practices in English as a Foreign Language (EFL) classrooms have undergone a marked transformation over the past three decades, shifting from an almost exclusive reliance on teacher-controlled testing toward more distributed, participatory models of evaluation (Black & Wiliam, 1998; Falchikov, 2005). Among these participatory models, peer assessment has emerged as one of the most widely researched and pedagogically valuable practices, particularly within collaborative project-based instruction. Peer assessment can be broadly defined as an arrangement in which learners evaluate, comment upon, or grade the work, performance, or contribution of their classmates according to established or negotiated criteria (Topping, 2009). In collaborative EFL projects, where learners frequently work in pairs or small groups to produce written texts, oral presentations, multimedia products, or extended research tasks, peer assessment serves a dual function: it evaluates the quality of the linguistic and communicative output, and it evaluates the process of collaboration itself, including individual contribution, responsiveness, and interpersonal engagement (Cheng & Warren, 2005).

The growing prominence of peer assessment in EFL pedagogy is closely tied to broader shifts in language teaching theory. Communicative language teaching and task-based learning approaches emphasize learner agency, negotiation of meaning, and authentic language use (Nunan, 2004; Ellis, 2003), and peer assessment aligns naturally with these priorities by positioning learners not merely as recipients of feedback but as active evaluators and co-constructors of assessment criteria. At the same time, sociocultural theories of learning, rooted in Vygotskian notions of mediated cognition, suggest that the act of assessing a peer's work can itself function as a zone of proximal development, in which learners internalize evaluative

criteria and language norms through dialogic engagement with classmates' texts (Vygotsky, 1978; Lantolf & Thorne, 2006).

2. Theoretical Background.

Peer assessment in EFL contexts draws upon several interrelated theoretical strands. The first is the assessment for learning paradigm, which distinguishes formative assessment, oriented toward improving ongoing learning, from summative assessment, oriented toward certifying achievement at a fixed point (Black & Wiliam, 1998; Gardner, 2006). Peer assessment is most frequently framed as a formative practice, since its principal pedagogical value lies in the feedback loop it generates between learners rather than in the numerical score it may produce (Sadler, 1989). Sadler's influential account of formative assessment holds that learners must possess a concept of the standard being aimed for, must be able to compare their actual performance with that standard, and must be able to act to close the gap between the two; peer assessment contributes to all three conditions by exposing learners to multiple exemplars of performance against shared criteria (Sadler, 1989).

A second theoretical strand concerns collaborative and cooperative learning theory. Johnson and Johnson's (1999) model of cooperative learning identifies positive interdependence, individual accountability, promotive interaction, appropriate use of interpersonal skills, and group processing as defining features of effective collaboration. In collaborative EFL projects specifically, where the final product often results from the combined labor of several learners with varying language proficiency levels, peer assessment offers a mechanism for disaggregating group outcomes into individually meaningful feedback.

3. Models of Peer Assessment in Collaborative EFL Projects.

The literature identifies several recurring models of peer assessment, which can be differentiated according to the structure of the evaluative task, the degree of learner autonomy involved, and the type of output being assessed.

3.1 Holistic peer assessment. In the holistic model, learners assign a single overall judgment, often expressed as a score, grade band, or qualitative comment, to a peer's product or performance without decomposing the evaluation into separate criteria (Weigle, 2002). Holistic assessment is efficient and can capture an overall impression of coherence or communicative effectiveness, but it tends to produce lower inter-rater reliability among novice assessors such as language learners, since different learners may weight fluency, accuracy, and content differently without realizing it (Weigle, 2002; Falchikov, 2005). Holistic peer assessment is best suited to brief, low-stakes activities, such as quick peer reactions to a presentation, rather than to graded components of a collaborative project.

3.2 Analytic peer assessment. The analytic model decomposes the evaluation into discrete criteria, each scored separately, such as content, organization, vocabulary, grammatical accuracy, and mechanics in the case of writing tasks, or pronunciation, fluency, interaction, and task fulfillment in the case of speaking tasks (Weigle, 2002; Luoma, 2004). Analytic rubrics are generally preferred in collaborative EFL projects because they make the basis of evaluation explicit, allow learners to identify specific areas of strength and weakness, and produce more consistent scores across different peer assessors when accompanied by adequate training (Jonsson & Svingby, 2007). The trade-off is that analytic assessment requires more time to administer and more extensive training for learners to apply criteria consistently.

3.3 Dialogic and negotiated peer assessment. Rather than positioning peer assessment as a one-directional act in which an assessor evaluates a passive assessee, the dialogic model treats

assessment as a two-way conversation in which both parties negotiate meaning, clarify intentions, and jointly arrive at an evaluative judgment (Carless, 2013; Nicol, 2010). In collaborative EFL projects, dialogic assessment might take the form of a structured peer conference in which group members discuss a draft together, using a shared criteria sheet as a prompt for discussion rather than as a scoring instrument alone. Nicol (2010) argues that dialogic feedback exchanges are particularly valuable for developing learners' evaluative judgment, since learners must articulate and defend their assessments in real time, a process that deepens their internalization of quality standards.

3.4 Rubric-mediated peer assessment. This model, which frequently overlaps with the analytic model, foregrounds the rubric itself as the central artifact of the assessment process. Learners are trained to apply a shared rubric, often the same rubric the teacher will use for summative grading, to a peer's work, and their scores may be compared with teacher scores as a calibration exercise (Panadero & Jonsson, 2013). Rubric-mediated assessment is especially well suited to collaborative EFL projects because it can be designed to capture both the linguistic quality of the product and the quality of collaborative process, through separate rubric strands addressing, for instance, task completion, language use, and teamwork.

3.5 Self-and-peer combined models. A number of collaborative project designs combine peer assessment with self-assessment, requiring learners first to rate their own contribution and the group's output, and then to rate their peers, with discrepancies between self- and peer-ratings serving as a basis for reflective discussion (Cheng & Warren, 2005; Race, 2001). This combined approach tends to increase learner buy-in, since learners are not merely subject to external evaluation but are also required to reflect critically on their own participation, which research suggests improves the perceived fairness of the overall assessment process (Cheng & Warren, 2005).

4. Practical Rubrics for Collaborative EFL Projects.

This section presents illustrative rubrics that EFL practitioners can adapt to their own collaborative project contexts. Three rubric types are outlined: a rubric for collaborative written projects, a rubric for collaborative oral presentations, and a rubric for peer assessment of teamwork and process.

4.1 Rubric for collaborative written projects. An analytic rubric for a collaborative written project, such as a jointly authored report or multimedia-supported essay, might include the following criteria, each scored on a four-point scale ranging from beginning to accomplished: task fulfillment and content relevance, evaluating whether the text addresses the assigned topic with sufficient depth and appropriate supporting detail; organization and cohesion, evaluating logical sequencing of ideas and the use of cohesive devices; range and accuracy of language, evaluating vocabulary range, grammatical accuracy, and sentence variety appropriate to the learners' proficiency level; and mechanics and presentation, evaluating spelling, punctuation, formatting, and adherence to any required citation conventions. Descriptors at each level should be written in learner-accessible language, avoiding technical metalanguage that has not been explicitly taught, and should include brief illustrative phrases rather than abstract adjectives alone, consistent with recommendations in the rubric design literature (Andrade, 2005; Jonsson & Svingby, 2007).

4.2 Rubric for collaborative oral presentations. For a collaborative oral presentation, an analytic rubric might address delivery and fluency, evaluating pacing, pronunciation intelligibility, and the absence of excessive hesitation; interaction and audience engagement,

evaluating eye contact, response to audience questions, and effective transitions between group members; content and organization, evaluating clarity of structure and appropriateness of supporting evidence or examples; and collaborative coordination, evaluating the smoothness of transitions between speakers and evidence of shared preparation. Because oral performance is transient, peer assessors benefit from a structured note-taking sheet that prompts them to jot brief evidence for each criterion during the presentation itself, which can then be consolidated into a final rating and written comment immediately afterward (Luoma, 2004).

4.3 Rubric for peer assessment of teamwork and process. Complementing product-focused rubrics, a process-oriented instrument allows learners to rate individual group members, including themselves, on dimensions such as preparation and reliability, evaluating whether the member completed assigned tasks on time and came prepared to group meetings; contribution of ideas, evaluating the quality and frequency of substantive contributions to group discussion and decision-making; collaborative communication, evaluating responsiveness to group members' input and willingness to negotiate disagreements constructively; and support for the target language use, evaluating the extent to which the member encouraged and modeled use of English during group work, a criterion of particular relevance in EFL settings where learners may otherwise default to their shared first language during collaborative tasks. This rubric strand can be completed individually and privately by each group member partway through and at the conclusion of a project, providing the teacher with information to inform individual contribution grades separately from the shared product grade (Cheng & Warren, 2005; Van den Berg, Admiraal & Pilot, 2006).

5. Implications for EFL Pedagogy and Future Research.

The models, implementation strategies, and rubrics discussed in this article carry several implications for EFL pedagogy. For classroom practitioners, the central implication is that peer assessment should not be treated as an assessment shortcut that reduces teacher workload, but rather as a pedagogically rich activity in its own right that requires investment in training, criteria development, and structured facilitation to yield its full benefits (Topping, 2009; Lundstrom & Baker, 2009). For curriculum designers, the layered five-stage implementation framework proposed here suggests that peer assessment activities should be integrated across a sequence of collaborative projects within a course, rather than introduced as an isolated one-off activity, so that learners have repeated opportunities to develop and refine their evaluative competence over time.

For teacher education, these findings suggest that pre-service and in-service EFL teacher training programs should include explicit instruction in rubric design, calibration facilitation, and strategies for managing the social dynamics of peer critique, since these skills are not automatically acquired through general pedagogical training. For future research, several directions appear promising: longitudinal studies tracking how learner evaluative judgment develops across multiple cycles of peer assessment within collaborative EFL projects; comparative studies examining how cultural context moderates the effectiveness of different peer assessment models; and design-based research exploring how digital and AI-mediated tools might support calibration and feedback quality without displacing the dialogic, socially mediated character of peer assessment that much of the literature identifies as central to its pedagogical value (Nicol, 2010; Cho & MacArthur, 2011).

Conclusion. This article has examined peer assessment models in collaborative EFL projects, synthesizing theoretical perspectives from formative assessment, cooperative learning,

sociocultural theory, and rubric-mediated assessment research. It has identified holistic, analytic, dialogic, rubric-mediated, self-and-peer combined, and process-versus-product models as the principal frameworks available to EFL practitioners, and it has proposed a five-stage implementation strategy encompassing learner training, criteria co-construction, calibration, structured feedback exchange, and reflective closure. Practical rubrics for collaborative written projects, oral presentations, and teamwork process assessment were presented to illustrate how these principles can be operationalized in the classroom. While peer assessment carries real implementation challenges, including concerns about reliability, social discomfort, and institutional grading constraints, the weight of the research literature suggests that carefully scaffolded peer assessment offers substantial benefits for language development, learner autonomy, and the quality of collaborative work in EFL settings. As collaborative, project-based instruction continues to expand within EFL curricula worldwide, the thoughtful design and implementation of peer assessment models will remain an essential component of effective, learner-centered language pedagogy.

REFERENCES

1. Andrade, H. G. (2005). Teaching with rubrics: The good, the bad, and the ugly. College Teaching, 53(1), 27–30.
2. Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. Assessment in Education, 5(1), 7–74.
3. Carless, D. (2013). Sustainable feedback and the development of student self-evaluative capacities. In S. Merry, M. Price, D. Carless, & M. Taras (Eds.), Reconceptualising Feedback in Higher Education (pp. 113–122). Routledge.
4. Cheng, W., & Warren, M. (2005). Peer assessment of language proficiency. Language Testing, 22(1), 93–121.
5. Cho, K., & MacArthur, C. (2011). Learning by reviewing. Journal of Educational Psychology, 103(1), 73–84.
6. Ellis, R. (2003). Task-based Language Learning and Teaching. Oxford University Press.
7. Falchikov, N. (2005). Improving Assessment through Student Involvement. RoutledgeFalmer.
8. Gardner, J. (Ed.). (2006). Assessment and Learning. SAGE Publications.
9. Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The power of feedback. Review of Educational Research, 77(1), 81–112.
10. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1999). Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic Learning. Allyn & Bacon.
11. Jonsson, A., & Svingby, G. (2007). The use of scoring rubrics. Educational Research Review, 2(2), 130–144.
12. Lantolf, J. P., & Thorne, S. L. (2006). Sociocultural Theory and the Genesis of Second Language Development. Oxford University Press.
13. Lundstrom, K., & Baker, W. (2009). To give is better than to receive. Journal of Second Language Writing, 18(1), 30–43.
14. Luoma, S. (2004). Assessing Speaking. Cambridge University Press.
15. Nicol, D. (2010). From monologue to dialogue. Assessment & Evaluation in Higher Education, 35(5), 501–517.
16. Nunan, D. (2004). Task-Based Language Teaching. Cambridge University Press.

17. Orsmond, P., Merry, S., & Reiling, K. (2002). The use of formative feedback when using student derived marking criteria. Assessment & Evaluation in Higher Education, 27(4), 309–323.
18. Panadero, E., & Jonsson, A. (2013). The use of scoring rubrics for formative assessment purposes revisited. Educational Research Review, 9, 129–144.

PEER ASSESSMENT MODELS IN COLLABORATIVE EFL PROJECTS: IMPLEMENTATION STRATEGIES AND PRACTICAL RUBRICS

Nurullayeva Zumrad Faxriddin qizi
https://orcid.org/0009-0002-2466-295X
https://doi.org/10.5281/zenodo.22753071

Abstract. *This article examines peer assessment models within collaborative English as a Foreign Language (EFL) projects, focusing on their theoretical foundations, implementation strategies, and the design of practical rubrics. Peer assessment, understood as a formative and often summative practice in which learners evaluate the language production and collaborative contribution of their classmates, has become increasingly central to communicative and learner-centered pedagogy. By synthesizing perspectives from sociocultural learning theory, assessment for learning frameworks, and collaborative learning research, this study identifies the principal models of peer assessment used in EFL contexts, including holistic, analytic, dialogic, and rubric-mediated approaches. The article further proposes a staged implementation framework encompassing learner training, criteria co-construction, calibration, feedback exchange, and reflective closure, and it presents sample rubrics adaptable to writing, speaking, and project-based collaborative tasks.*

Keywords: *peer assessment, collaborative learning, EFL, assessment rubrics, formative assessment, learner autonomy*

1. Introduction.

Assessment practices in English as a Foreign Language (EFL) classrooms have undergone a marked transformation over the past three decades, shifting from an almost exclusive reliance on teacher-controlled testing toward more distributed, participatory models of evaluation (Black & Wiliam, 1998; Falchikov, 2005). Among these participatory models, peer assessment has emerged as one of the most widely researched and pedagogically valuable practices, particularly within collaborative project-based instruction. Peer assessment can be broadly defined as an arrangement in which learners evaluate, comment upon, or grade the work, performance, or contribution of their classmates according to established or negotiated criteria (Topping, 2009). In collaborative EFL projects, where learners frequently work in pairs or small groups to produce written texts, oral presentations, multimedia products, or extended research tasks, peer assessment serves a dual function: it evaluates the quality of the linguistic and communicative output, and it evaluates the process of collaboration itself, including individual contribution, responsiveness, and interpersonal engagement (Cheng & Warren, 2005).

The growing prominence of peer assessment in EFL pedagogy is closely tied to broader shifts in language teaching theory. Communicative language teaching and task-based learning approaches emphasize learner agency, negotiation of meaning, and authentic language use (Nunan, 2004; Ellis, 2003), and peer assessment aligns naturally with these priorities by positioning learners not merely as recipients of feedback but as active evaluators and co-constructors of assessment criteria. At the same time, sociocultural theories of learning, rooted in Vygotskian notions of mediated cognition, suggest that the act of assessing a peer's work can

itself function as a zone of proximal development, in which learners internalize evaluative criteria and language norms through dialogic engagement with classmates' texts (Vygotsky, 1978; Lantolf & Thorne, 2006).

2. Theoretical Background.

Peer assessment in EFL contexts draws upon several interrelated theoretical strands. The first is the assessment for learning paradigm, which distinguishes formative assessment, oriented toward improving ongoing learning, from summative assessment, oriented toward certifying achievement at a fixed point (Black & Wiliam, 1998; Gardner, 2006). Peer assessment is most frequently framed as a formative practice, since its principal pedagogical value lies in the feedback loop it generates between learners rather than in the numerical score it may produce (Sadler, 1989). Sadler's influential account of formative assessment holds that learners must possess a concept of the standard being aimed for, must be able to compare their actual performance with that standard, and must be able to act to close the gap between the two; peer assessment contributes to all three conditions by exposing learners to multiple exemplars of performance against shared criteria (Sadler, 1989).

A second theoretical strand concerns collaborative and cooperative learning theory. Johnson and Johnson's (1999) model of cooperative learning identifies positive interdependence, individual accountability, promotive interaction, appropriate use of interpersonal skills, and group processing as defining features of effective collaboration. In collaborative EFL projects specifically, where the final product often results from the combined labor of several learners with varying language proficiency levels, peer assessment offers a mechanism for disaggregating group outcomes into individually meaningful feedback.

3. Models of Peer Assessment in Collaborative EFL Projects.

The literature identifies several recurring models of peer assessment, which can be differentiated according to the structure of the evaluative task, the degree of learner autonomy involved, and the type of output being assessed.

3.1 Holistic peer assessment. In the holistic model, learners assign a single overall judgment, often expressed as a score, grade band, or qualitative comment, to a peer's product or performance without decomposing the evaluation into separate criteria (Weigle, 2002). Holistic assessment is efficient and can capture an overall impression of coherence or communicative effectiveness, but it tends to produce lower inter-rater reliability among novice assessors such as language learners, since different learners may weight fluency, accuracy, and content differently without realizing it (Weigle, 2002; Falchikov, 2005). Holistic peer assessment is best suited to brief, low-stakes activities, such as quick peer reactions to a presentation, rather than to graded components of a collaborative project.

3.2 Analytic peer assessment. The analytic model decomposes the evaluation into discrete criteria, each scored separately, such as content, organization, vocabulary, grammatical accuracy, and mechanics in the case of writing tasks, or pronunciation, fluency, interaction, and task fulfillment in the case of speaking tasks (Weigle, 2002; Luoma, 2004). Analytic rubrics are generally preferred in collaborative EFL projects because they make the basis of evaluation explicit, allow learners to identify specific areas of strength and weakness, and produce more consistent scores across different peer assessors when accompanied by adequate training (Jonsson & Svingby, 2007). The trade-off is that analytic assessment requires more time to administer and more extensive training for learners to apply criteria consistently.

3.3 Dialogic and negotiated peer assessment. Rather than positioning peer assessment as a one-directional act in which an assessor evaluates a passive assessee, the dialogic model treats assessment as a two-way conversation in which both parties negotiate meaning, clarify intentions, and jointly arrive at an evaluative judgment (Carless, 2013; Nicol, 2010). In collaborative EFL projects, dialogic assessment might take the form of a structured peer conference in which group members discuss a draft together, using a shared criteria sheet as a prompt for discussion rather than as a scoring instrument alone. Nicol (2010) argues that dialogic feedback exchanges are particularly valuable for developing learners' evaluative judgment, since learners must articulate and defend their assessments in real time, a process that deepens their internalization of quality standards.

3.4 Rubric-mediated peer assessment. This model, which frequently overlaps with the analytic model, foregrounds the rubric itself as the central artifact of the assessment process. Learners are trained to apply a shared rubric, often the same rubric the teacher will use for summative grading, to a peer's work, and their scores may be compared with teacher scores as a calibration exercise (Panadero & Jonsson, 2013). Rubric-mediated assessment is especially well suited to collaborative EFL projects because it can be designed to capture both the linguistic quality of the product and the quality of collaborative process, through separate rubric strands addressing, for instance, task completion, language use, and teamwork.

3.5 Self-and-peer combined models. A number of collaborative project designs combine peer assessment with self-assessment, requiring learners first to rate their own contribution and the group's output, and then to rate their peers, with discrepancies between self- and peer-ratings serving as a basis for reflective discussion (Cheng & Warren, 2005; Race, 2001). This combined approach tends to increase learner buy-in, since learners are not merely subject to external evaluation but are also required to reflect critically on their own participation, which research suggests improves the perceived fairness of the overall assessment process (Cheng & Warren, 2005).

4. Practical Rubrics for Collaborative EFL Projects.

This section presents illustrative rubrics that EFL practitioners can adapt to their own collaborative project contexts. Three rubric types are outlined: a rubric for collaborative written projects, a rubric for collaborative oral presentations, and a rubric for peer assessment of teamwork and process.

4.1 Rubric for collaborative written projects. An analytic rubric for a collaborative written project, such as a jointly authored report or multimedia-supported essay, might include the following criteria, each scored on a four-point scale ranging from beginning to accomplished: task fulfillment and content relevance, evaluating whether the text addresses the assigned topic with sufficient depth and appropriate supporting detail; organization and cohesion, evaluating logical sequencing of ideas and the use of cohesive devices; range and accuracy of language, evaluating vocabulary range, grammatical accuracy, and sentence variety appropriate to the learners' proficiency level; and mechanics and presentation, evaluating spelling, punctuation, formatting, and adherence to any required citation conventions. Descriptors at each level should be written in learner-accessible language, avoiding technical metalanguage that has not been explicitly taught, and should include brief illustrative phrases rather than abstract adjectives alone, consistent with recommendations in the rubric design literature (Andrade, 2005; Jonsson & Svingby, 2007).

4.2 Rubric for collaborative oral presentations. For a collaborative oral presentation, an analytic rubric might address delivery and fluency, evaluating pacing, pronunciation intelligibility, and the absence of excessive hesitation; interaction and audience engagement, evaluating eye contact, response to audience questions, and effective transitions between group members; content and organization, evaluating clarity of structure and appropriateness of supporting evidence or examples; and collaborative coordination, evaluating the smoothness of transitions between speakers and evidence of shared preparation. Because oral performance is transient, peer assessors benefit from a structured note-taking sheet that prompts them to jot brief evidence for each criterion during the presentation itself, which can then be consolidated into a final rating and written comment immediately afterward (Luoma, 2004).

4.3 Rubric for peer assessment of teamwork and process. Complementing product-focused rubrics, a process-oriented instrument allows learners to rate individual group members, including themselves, on dimensions such as preparation and reliability, evaluating whether the member completed assigned tasks on time and came prepared to group meetings; contribution of ideas, evaluating the quality and frequency of substantive contributions to group discussion and decision-making; collaborative communication, evaluating responsiveness to group members' input and willingness to negotiate disagreements constructively; and support for the target language use, evaluating the extent to which the member encouraged and modeled use of English during group work, a criterion of particular relevance in EFL settings where learners may otherwise default to their shared first language during collaborative tasks. This rubric strand can be completed individually and privately by each group member partway through and at the conclusion of a project, providing the teacher with information to inform individual contribution grades separately from the shared product grade (Cheng & Warren, 2005; Van den Berg, Admiraal & Pilot, 2006).

5. Implications for EFL Pedagogy and Future Research.

The models, implementation strategies, and rubrics discussed in this article carry several implications for EFL pedagogy. For classroom practitioners, the central implication is that peer assessment should not be treated as an assessment shortcut that reduces teacher workload, but rather as a pedagogically rich activity in its own right that requires investment in training, criteria development, and structured facilitation to yield its full benefits (Topping, 2009; Lundstrom & Baker, 2009). For curriculum designers, the layered five-stage implementation framework proposed here suggests that peer assessment activities should be integrated across a sequence of collaborative projects within a course, rather than introduced as an isolated one-off activity, so that learners have repeated opportunities to develop and refine their evaluative competence over time.

For teacher education, these findings suggest that pre-service and in-service EFL teacher training programs should include explicit instruction in rubric design, calibration facilitation, and strategies for managing the social dynamics of peer critique, since these skills are not automatically acquired through general pedagogical training. For future research, several directions appear promising: longitudinal studies tracking how learner evaluative judgment develops across multiple cycles of peer assessment within collaborative EFL projects; comparative studies examining how cultural context moderates the effectiveness of different peer assessment models; and design-based research exploring how digital and AI-mediated tools might support calibration and feedback quality without displacing the dialogic, socially mediated

character of peer assessment that much of the literature identifies as central to its pedagogical value (Nicol, 2010; Cho & MacArthur, 2011).

Conclusion. This article has examined peer assessment models in collaborative EFL projects, synthesizing theoretical perspectives from formative assessment, cooperative learning, sociocultural theory, and rubric-mediated assessment research. It has identified holistic, analytic, dialogic, rubric-mediated, self-and-peer combined, and process-versus-product models as the principal frameworks available to EFL practitioners, and it has proposed a five-stage implementation strategy encompassing learner training, criteria co-construction, calibration, structured feedback exchange, and reflective closure. Practical rubrics for collaborative written projects, oral presentations, and teamwork process assessment were presented to illustrate how these principles can be operationalized in the classroom. While peer assessment carries real implementation challenges, including concerns about reliability, social discomfort, and institutional grading constraints, the weight of the research literature suggests that carefully scaffolded peer assessment offers substantial benefits for language development, learner autonomy, and the quality of collaborative work in EFL settings. As collaborative, project-based instruction continues to expand within EFL curricula worldwide, the thoughtful design and implementation of peer assessment models will remain an essential component of effective, learner-centered language pedagogy.

REFERENCES

1. Andrade, H. G. (2005). Teaching with rubrics: The good, the bad, and the ugly. College Teaching, 53(1), 27–30.
2. Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. Assessment in Education, 5(1), 7–74.
3. Carless, D. (2013). Sustainable feedback and the development of student self-evaluative capacities. In S. Merry, M. Price, D. Carless, & M. Taras (Eds.), Reconceptualising Feedback in Higher Education (pp. 113–122). Routledge.
4. Cheng, W., & Warren, M. (2005). Peer assessment of language proficiency. Language Testing, 22(1), 93–121.
5. Cho, K., & MacArthur, C. (2011). Learning by reviewing. Journal of Educational Psychology, 103(1), 73–84.
6. Ellis, R. (2003). Task-based Language Learning and Teaching. Oxford University Press.
7. Falchikov, N. (2005). Improving Assessment through Student Involvement. RoutledgeFalmer.
8. Gardner, J. (Ed.). (2006). Assessment and Learning. SAGE Publications.
9. Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The power of feedback. Review of Educational Research, 77(1), 81–112.
10. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (1999). Learning Together and Alone: Cooperative, Competitive, and Individualistic Learning. Allyn & Bacon.
11. Jonsson, A., & Svingby, G. (2007). The use of scoring rubrics. Educational Research Review, 2(2), 130–144.
12. Lantolf, J. P., & Thorne, S. L. (2006). Sociocultural Theory and the Genesis of Second Language Development. Oxford University Press.
13. Lundstrom, K., & Baker, W. (2009). To give is better than to receive. Journal of Second Language Writing, 18(1), 30–43.

14. Luoma, S. (2004). Assessing Speaking. Cambridge University Press.
15. Nicol, D. (2010). From monologue to dialogue. Assessment & Evaluation in Higher Education, 35(5), 501–517.
16. Nunan, D. (2004). Task-Based Language Teaching. Cambridge University Press.
17. Orsmond, P., Merry, S., & Reiling, K. (2002). The use of formative feedback when using student derived marking criteria. Assessment & Evaluation in Higher Education, 27(4), 309–323.
18. Panadero, E., & Jonsson, A. (2013). The use of scoring rubrics for formative assessment purposes revisited. Educational Research Review, 9, 129–144.

REGGIO EMILIA PEDAGOGIKASI ASOSIDA MAKTABGA TAYYORLOV GURUHI TARBIYALANUVCHILARINING INKLYUZIV MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

Nargiza Baxadirovna Parmanova
maktabgacha ta’lim tashkiloti rahbari, tadqiqotchi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22770971

Annotatsiya. *Mazkur maqolada maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarida inklyuziv adaniyatni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari Reggio Emilia pedagogikasi asosida tadqiq etiladi. Inklyuziv madaniyat tushunchasi bolalarning individual farqlarini qabul qilishi, o‘zaro hurmat, empatiya, hamkorlik, teng ishtirok, o‘zaro yordam va guruhga tegishlilik hissining shakllanishi bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Tadqiqotda Reggio Emilia pedagogikasining “bola — kompetent shaxs”, “yuz til”, muhitning pedagogik ahamiyati, pedagogning tadqiqotchi sifatidagi roli, loyiha faoliyati, hujjatlashtirish va oilalar bilan hamkorlik kabi tamoyillarining inklyuziv madaniyatni shakllantirishdagi imkoniyatlari asoslanadi. Maqolada maktabga tayyorlov guruhlarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning mezonlari, ko‘rsatkichlari va pedagogik shart-sharoitlari taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *Reggio Emilia pedagogikasi, inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, maktabga tayyorlov guruhi, maktabgacha ta’lim, empatiya, hamkorlik, individual farqlar, pedagogik muhit, pedagogik hujjatlashtirish.*

Kirish

Bugungi maktabgacha ta’lim tizimida bolaning maktabga tayyorgarligi faqat uning o‘qish, yozish, sanash yoki ma’lum hajmdagi bilimlarni egallashi bilan belgilanmaydi. Maktabga tayyor bola, avvalo, tengdoshlari bilan munosabat o‘rnata oladigan, boshqa bolaning fikri va hissiyotini qabul qila oladigan, yordam so‘ray va yordam bera oladigan, guruh faoliyatida faol ishtirok etadigan hamda individual farqlarni tabiiy holat sifatida qabul qiladigan shaxs sifatida shakllanishi lozim.

Shu nuqtayi nazardan, maktabgacha yosh davrida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish alohida pedagogik ahamiyat kasb etadi. Inklyuziya faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolani umumiy guruhga joylashtirish bilan cheklanmaydi. Uning mazmuni bolaning guruh hayotida to‘laqonli ishtirok etishi, o‘zini qadrlangan va qabul qilingan deb his qilishi hamda tengdoshlari bilan ijobiy munosabatlar o‘rnata olishini ta’minlashni ham qamrab oladi.

Xalqaro tadqiqotlarda maktabgacha ta’limdagi inklyuziyaning muhim natijalari sifatida bolaning guruhga tegishlilik hissi, faol ishtiroki va rivojlanishini ta’minlashga xizmat qiluvchi pedagogik amaliyotlar ko‘rsatiladi.

Mazkur vazifani amalga oshirishda Reggio Emilia pedagogikasining imkoniyatlari alohida e’tiborga loyiq. Ushbu pedagogik yondashuvda bola kompetent, faol, qiziquvchan va o‘z ta’lim jarayonining faol subyekti sifatida qaraladi. Bolaning o‘z fikri va tajribasini turli ramziy vositalar orqali ifodalashi, muhitning ta’limiy resurs sifatidagi roli, pedagogning kuzatuvchi va tadqiqotchi sifatidagi pozitsiyasi, oilalar bilan hamkorlik hamda pedagogik hujjatlashtirish Reggio Emilia yondashuvining muhim xususiyatlari hisoblanadi.

Shu jihatdan Reggio Emilia pedagogikasini maktabga tayyorlov guruhlarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning pedagogik modeli sifatida o‘rganish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarbdir.

Tadqiqotning maqsadi Tadqiqotning maqsadi — Reggio Emilia pedagogikasi asosida maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash, uning mazmuni, mezonlari va samarali pedagogik shart-sharoitlarini asoslash.

Tadqiqot vazifalari

Belgilangan maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

1. “Inklyuziv madaniyat” tushunchasining maktabgacha ta’limdagi pedagogik mazmunini aniqlash.

2. Reggio Emilia pedagogikasining inklyuziv imkoniyatlarini nazariy jihatdan tahlil qilish.

3. Maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarida inklyuziv madaniyatning asosiy komponentlari va mezonlarini aniqlash.

4. Reggio Emilia tamoyillari asosida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik shart-sharoitlarni ishlab chiqish.

5. Taklif etilayotgan pedagogik yondashuvning samaradorligini tajriba-sinov orqali tekshirish.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda pedagogik kuzatuv, suhbat, bolalar faoliyati mahsulotlarini tahlil qilish, pedagogik hujjatlarni o‘rganish, ekspert baholash, diagnostik topshiriqlar, tajriba-sinov va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning metodologik asosini bola shaxsiga yo‘naltirilgan ta’lim, inklyuziv pedagogika, ijtimoiy-emotsional rivojlanish va Reggio Emilia pedagogikasining asosiy tamoyillari tashkil etadi.

Reggio Emilia pedagogikasining inklyuziv imkoniyatlari Reggio Emilia pedagogikasi va inklyuziv ta’lim o‘rtasidagi bog‘liqlik bir qator tadqiqotlarda qayd etilgan. Jumladan, Reggio Emilia yondashuvida bolaning imkoniyatlarini maksimal darajada namoyon etishga e’tibor qaratilishi inklyuziv muhitni shakllantirish uchun muhim pedagogik asos bo‘lishi mumkinligi ta’kidlangan.

Reggio Emilia yondashuvida bolaning “yuz tili” haqidagi konsepsiya ayniqsa muhimdir. Bola o‘z fikrini faqat og‘zaki nutq orqali emas, balki rasm, rang, harakat, musiqa, qurish, dramatizatsiya, loyihalash va boshqa faoliyat shakllari orqali ham ifodalashi mumkin. Bu esa turli qobiliyat va ehtiyojlarga ega bolalarning ta’lim jarayonida o‘z imkoniyatlariga mos tarzda ishtirok etishiga sharoit yaratadi.

Bundan tashqari, Reggio Emilia pedagogikasida ta’lim jarayoni tayyor bilimni berishdan ko‘ra, bolalarning savollari, qiziqishlari va tajribalari asosida quriladi. Bunday yondashuv bolaning individual farqlarini pedagogik resurs sifatida ko‘rish imkonini beradi. Tadqiqotlarda Reggio Emilia yondashuvi asosida hujjatlashtirish usullaridan foydalanish inklyuziv maktabgacha ta’lim muhitidagi bolalar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ko‘rish va qo‘llab-quvvatlashga xizmat qilishi aniqlangan.

Demak, Reggio Emilia pedagogikasining quyidagi elementlari inklyuziv madaniyatni rivojlantirish uchun alohida ahamiyatga ega:

- bolaning kompetentligini tan olish;
- individual farqlarni qadrlash;
- bolaning fikrini tinglash;
- tengdoshlar bilan hamkorlik;
- loyiha faoliyati;
- muhitni moslashtirish;
- pedagogik hujjatlashtirish;
- oilalar bilan hamkorlik;
- bolaning turli “tillar” orqali o‘zini ifodalash imkoniyatini yaratish.

Maktabga tayyorlov guruhida inklyuziv madaniyatning tarkibiy komponentlari
Tadqiqot doirasida maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarining inklyuziv madaniyatini uch asosiy komponent orqali tavsiflash mumkin.

1. Kognitiv component

Bolaning insonlarning tashqi ko‘rinishi, qobiliyati, qiziqishi, fikrlashi va ehtiyojlari turlicha bo‘lishi mumkinligini tushunishi.

Ko‘rsatkichlar:

- individual farqlarni anglash;
- tengdoshlari haqida ijobiy fikr bildirish;
- “hamma bir xil bo‘lishi shart emas” degan tushunchani qabul qilish;
- yordamga ehtiyoji bo‘lgan bolalarning ehtiyojini tushunishga harakat qilish.

2. Emotsional-qadriyatli komponent

Bolaning boshqa insonlarga nisbatan hurmat, empatiya, mehribonlik va ijobiy munosabatni namoyon etishi.

Ko‘rsatkichlar:

- tengdoshining his-tuyg‘ularini sezish;
- boshqalarning muvaffaqiyatidan quvonish;
- farqli bolani guruhdan ajratmaslik;
- yordam berishga tayyorlik.

3. Faoliyat-kommunikativ komponent

Bolaning turli imkoniyat va xususiyatlarga ega tengdoshlari bilan birgalikda faoliyat olib borishi.

Ko‘rsatkichlar:

- guruh faoliyatida ishtirok etish;
- sherik tanlashda diskriminatsion munosabat bildirmaslik;
- umumiy vazifani birgalikda bajarish;
- nizolarni muloqot orqali hal qilish;
- tengdoshini o‘yin va loyihaga jalb etish.

Shunday qilib, inklyuziv madaniyatni faqat bolaning “bilishi” bilan emas, balki bilim → munosabat → amaliy xulq-atvor birligi orqali baholash lozim.

Reggio Emilia asosida pedagogik shart-sharoitlar
Maktabga tayyorlov guruhida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish maqsadga muvofiq.

Birinchi shart — inklyuziv pedagogik muhit

Guruh xonasi barcha bolalar uchun qulay, tushunarli va faol ishtirok etishga imkon beradigan tarzda tashkil etilishi kerak.

Reggio Emilia yondashuvida muhit “uchinchi pedagog” sifatida qaraladi. Shuning uchun

materiallarning joylashtirilishi, faoliyat markazlari, bolalarning erkin harakatlanishi, individual va guruhiy faoliyat uchun joylarning mavjudligi bolaning mustaqilligi va ishtirokini qo‘llab-quvvatlashi kerak.

Ikkinchi shart — hamkorlikdagi loyiha faoliyati

Loyiha faoliyati bolalarning bir-birini tinglashi, vazifalarni taqsimlashi, turli fikrlarni qabul qilishi va umumiy natijaga erishishiga imkon beradi.

Masalan, “Bizning do‘stona guruhimiz”, “Har birimiz o‘zgachamiz”, “Menga yordam kerak bo‘lganda”, “Bizning mahallamizda hamma uchun joy bor” kabi loyihalar tashkil etilishi mumkin.

Uchinchi shart — pedagogik hujjatlashtirish

Bolalarning rasmlari, suhbatlari, faoliyat jarayonidagi fotosuratlari, savollari va fikrlarini hujjatlashtirish orqali pedagog bolaning ijtimoiy munosabatlaridagi o‘zgarishlarni kuzatishi mumkin.

Hujjatlashtirish bu yerda faqat hisobot vositasi emas, balki pedagogik diagnostika va refleksiya vositasi sifatida qaraladi. Reggio Emilia bilan bog‘liq tadqiqotlarda dokumentatsiya bolalar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ko‘rish va ularni pedagogik jihatdan qo‘llab-quvvatlash vositasi sifatida ko‘rsatilgan.

To‘rtinchi shart — “yuz til” orqali o‘zini ifodalash

Bolaga o‘z fikrini faqat nutq orqali emas, balki tasviriy faoliyat, musiqa, harakat, konstruktorlik, dramatizatsiya va boshqa vositalar orqali ifodalash imkonini berish zarur.

Bu ayniqsa kommunikativ yoki boshqa individual xususiyatlari sababli og‘zaki muloqotda qiyinchilikka duch keladigan bolalar uchun muhim.

Beshinchi shart — oilalar bilan hamkorlik

Inklyuziv madaniyat faqat guruh xonasida shakllanmaydi. Oila va maktabgacha ta’lim tashkiloti o‘rtasidagi hamkorlik bolaning boshqa insonlarga munosabatini mustahkamlashga xizmat qiladi. Reggio Emilia tajribasida oilalarning ta’lim jarayonida ishtiroki va pedagoglar bilan hamkorligi muhim tarkibiy qism sifatida qaraladi.

Pedagogik modelning amaliy mexanizmi

Maktabga tayyorlov guruhida Reggio Emilia asosida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishni quyidagi ketma-ketlikda tashkil etish mumkin:

Kuzatish → bolaning qiziqishini aniqlash → muammoni shakllantirish → loyiha → hamkorlikdagi faoliyat → hujjatlashtirish → refleksiya → qayta rejalashtirish.

Masalan, pedagog bolalarning o‘yin jarayonida ayrim tarbiyalanuvchilarning boshqa bolalarni o‘yinga qo‘shmasligini kuzatadi.

Pedagog tayyor nasihat berish o‘rniga vaziyatni muhokama qilish uchun savol beradi:

“Nima uchun ayrim bolalar o‘yinda chetda qolib ketmoqda?”

Bolalarning fikrlari tinglanadi.

Keyin “Hamma uchun o‘yin” loyihasi tashkil etiladi. Bolalar birgalikda o‘yin qoidalarini ishlab chiqadilar, rollarni taqsimlaydilar, o‘zaro yordam usullarini taklif qiladilar va faoliyat natijasini tasviriy yoki dramatik shaklda ifodalaydilar.

Pedagog esa jarayonni kuzatadi va hujjatlashtiradi.

Bunda asosiy maqsad bolaga “boshqalarga yaxshi munosabatda bo‘l” deb aytish emas, balki inklyuziv xulq-atvorni real faoliyat davomida tajriba qilishiga sharoit yaratishdir.

Kutilayotgan natijalar

Reggio Emilia pedagogikasi asosida tashkil etilgan tizimli pedagogik ish natijasida maktabga

tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarida:
- individual farqlarni ijobiy qabul qilish;
- tengdoshlariga nisbatan empatik munosabat;
- o‘zaro yordam;
- guruh faoliyatida faol ishtirok;
- muloqot va hamkorlik;
- nizolarni konstruktiv hal qilish;
- boshqalarning fikrini tinglash;
- tengdoshini faoliyatga jalb qilish;
- “biz bir guruhmiz” degan tegishlilik hissi kuchayishi kutiladi.

Bunday natijalar Reggio Emilia asosidagi ijtimoiy o‘rganish faoliyatlari bilan bog‘liq tadqiqotlarda ham kuzatilgan: ayrim tadqiqotlarda bolalarda munosabat, kommunikatsiya va o‘yin ko‘nikmalari, shuningdek, do‘stlik, qiziqish, inklyuziya va empatiya bilan bog‘liq ijobiy o‘zgarishlar qayd etilgan.

Xulosa

Reggio Emilia pedagogikasi maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarining inklyuziv madaniyatini rivojlantirish uchun muhim pedagogik imkoniyatlarga ega. Uning bola shaxsini qadrlash, individual farqlarni tan olish, bolaning faol subyekt sifatidagi maqomi, hamkorlik, pedagogik muhit, loyiha faoliyati, “yuz til” va hujjatlashtirish kabi tamoyillari [24.08.2026 11:00] PARMANOVA NARGIZA BAXADIROVNA: inklyuziv ta’limning mazmuni bilan uzviy bog‘lanadi.

Tadqiqotning asosiy xulosasi shundan iboratki, maktabgacha yoshdagi bolalarda inklyuziv madaniyatni shakllantirishni alohida “mavzu” yoki qisqa muddatli tarbiyaviy tadbir sifatida emas, balki bolaning kundalik o‘yin, muloqot, loyiha, ijodiy faoliyat va guruhdagi munosabatlari orqali uzluksiz shakllantiriladigan pedagogik jarayon sifatida tashkil etish zarur. Bunda pedagogning roli ham o‘zgaradi: u faqat bilim beruvchi emas, balki bolalar munosabatlarini kuzatuvchi, tadqiqotchi, hamkorlikni tashkil etuvchi va pedagogik muhitni loyihalovchi subyektga aylanadi.

Shunday qilib, Reggio Emilia pedagogikasi asosida tashkil etilgan inklyuziv muhit bolaga nafaqat “boshqalarni qabul qilish”ni, balki farqlilikni insoniy munosabatlarning tabiiy va qadrlanadigan qismi sifatida anglashni o‘rgatadi. Bu esa maktabga tayyorlov bosqichida ijtimoiy kompetensiya va inklyuziv madaniyatning muhim poydevorini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Edwards, C., Gandini, L., & Forman, G. (Eds.). The Hundred Languages of Children: The Reggio Emilia Experience in Transformation. Praeger.
2. Rinaldi, C. In Dialogue with Reggio Emilia: Listening, Researching and Learning. Routledge.
3. Malaguzzi, L. The Hundred Languages of Children: Narrative of the Possible. Reggio Children.
4. Gilman, S. (2007). Including the Child With Special Needs: Learning From Reggio Emilia. Theory Into Practice, 46(1), 23–31.
5. Vakil, S., Freeman, R., & Swim, T. J. (2003). The Reggio Emilia Approach and Inclusive Early Childhood Programs. Early Childhood Education Journal, 30(3), 187–192.
6. Katz, L., & Galbraith, J. (2006). Making the Social Visible Within Inclusive Classrooms. Journal of Research in Childhood Education, 21(1), 5–21.

7. Manera, L. (2022). The Reggio Emilia Approach to Early Childhood Education: An Analysis to Its Inclusive Perspectives and Their Relationships to Aesthetic Aspects. In E. Postiglione (Ed.), Fostering Inclusion in Education. Springer.
8. Hočevar, A., Kovač Šebart, M., & Štefanc, D. (2013). Curriculum planning and the concept of participation in the Reggio Emilia pedagogical approach. European Early Childhood Education Research Journal, 21(4), 476–488.
9. Tassan, M., & Lanzi, D. (2022). The cultures of families: Parenting and participation in early childhood educational services in Reggio Emilia. Educazione Interculturale.

РОЛЬ ИНСТРУМЕНТОВ WEB 2.0 В ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ С УЧЕТОМ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ И ТЕМПА ОБУЧЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Сабина Рахимова Ровшан кызы
Независимый исследователь Национального педагогического университета Узбекистана
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771000

Аннотация. *В статье рассматривается педагогический потенциал инструментов Web 2.0 в организации персонализированного и инклюзивного обучения с учетом индивидуальных образовательных потребностей, темпа освоения учебного материала, предпочитаемых способов взаимодействия с информацией и разнообразия обучающихся. Цель исследования заключается в теоретико-аналитическом обосновании возможностей Web 2.0 в создании гибкой образовательной среды и систематизации педагогических, профессиональных, инфраструктурных, доступностных и этических условий их эффективной интеграции в инклюзивный образовательный процесс. Исследование имеет теоретико-аналитический характер и основано на сравнительном, тематическом и синтетическом анализе современных научных публикаций и концептуальных документов 2020–2026 гг. Особое внимание уделено критическому переосмыслению концепции «стилей обучения»: современные данные не подтверждают необходимость механического согласования метода преподавания с диагностированным стилем учащегося. Поэтому VARK рассматривается не как основание для жесткой типологизации, а лишь как возможный инструмент фиксации субъективных предпочтений, не определяющих педагогическое решение. Результаты анализа показывают, что Web 2.0 может расширять вариативность представления содержания, взаимодействия, совместной работы, создания цифрового контента и получения обратной связи. Вместе с тем сама технология не обеспечивает персонализацию автоматически. Ее педагогическая ценность зависит от качества педагогического дизайна, цифровой компетентности педагога, доступности среды, принципов Universal Design for Learning (UDL), институциональной поддержки и соблюдения этических требований. Предлагается циклическая модель «UDL–Web 2.0–DigCompEdu», в которой диагностика потребностей предшествует выбору цифрового инструмента, а мониторинг и обратная связь обеспечивают последующую коррекцию образовательной траектории. В заключение обозначаются направления дальнейшей эмпирической проверки модели в инклюзивных образовательных условиях.*

Ключевые слова: *Web 2.0, инклюзивное образование, персонализированное обучение, адаптивное обучение, Universal Design for Learning, цифровая компетентность, DigCompEdu, образовательные технологии, индивидуализация обучения, цифровая доступность.*

1. Введение: Цифровая трансформация образования расширила возможности организации обучения, ориентированного на вариативность образовательных потребностей. Современная образовательная группа неоднородна по уровню предварительной подготовки, темпу освоения материала, мотивации, способам взаимодействия с информацией, коммуникативным возможностям, а также по сенсорным, физическим и когнитивным особенностям. В этих условиях традиционная модель, предполагающая одинаковое содержание, единый темп и одинаковый способ выполнения задания для всех, сталкивается с ограничениями. Перспективным становится проектирование образовательной среды, в которой общие образовательные цели могут достигаться посредством различных путей доступа к содержанию, способов деятельности и форм демонстрации результата.

Особую значимость данная проблема приобретает в инклюзивном образовании, где центральным является устранение барьеров, препятствующих полноценному участию каждого обучающегося. Современные обзоры показывают, что технологии способны поддерживать доступность, индивидуализацию и участие, однако положительный эффект цифровизации не является автоматическим. UNESCO (2023) подчеркивает необходимость оценивать образовательные технологии с позиций релевантности, равенства, масштабируемости и устойчивости и одновременно сохранять центральную роль человеческого взаимодействия в образовании.

В этом контексте Web 2.0 целесообразно понимать как совокупность интерактивных веб-сервисов, позволяющих пользователю не только получать информацию, но и создавать, изменять, совместно использовать и обсуждать цифровой контент. К образовательным проявлениям Web 2.0 относятся блоги, вики, совместные документы, интерактивные доски, системы коллективного ответа, медиаплатформы, социальные и коммуникационные сервисы и инструменты совместного создания цифровых продуктов. Систематический обзор Perez et al. (2023) показывает устойчивый научный интерес к социальным медиа в обучении, одновременно выявляя недостаток педагогически ориентированных теоретических оснований их применения. Аналогичный вывод следует из обзора Bertiz и Baltacı (2023).

Отдельной методологической проблемой является употребление термина «стили обучения». VARK и аналогичные модели получили распространение благодаря практической понятности, однако из наличия предпочтения не следует, что обучение будет эффективнее, если содержание будет представлено исключительно в соответствующем «стиле». Систематический обзор Newton и Salvi (2020), включивший 37 исследований и более 15 тысяч педагогов из 18 стран, показал широкую распространенность убеждения в эффективности «согласования» преподавания со стилем обучения, несмотря на отсутствие убедительных доказательств того, что такое согласование само по себе улучшает результаты обучения.

Следовательно, научно корректнее говорить не о жестком «обучении под стиль», а о предоставлении вариативного образовательного опыта. Основной вопрос настоящего исследования состоит в том, каким образом использовать разнообразие Web 2.0 для учета индивидуальных различий, не сводя персонализацию к механической классификации обучающихся. В качестве педагогической основы такого решения рассматривается Universal Design for Learning (UDL), который предполагает предварительное проектирование гибкой среды с учетом вариативности обучающихся и потенциальных

барьеров. В UDL Guidelines 3.0 (CAST, 2024) усиливается акцент на агентности обучающегося, множественности способов вовлечения, представления, действия и выражения.

Цель исследования: Теоретически обосновать педагогический потенциал инструментов Web 2.0 в организации персонализированного инклюзивного обучения и систематизировать основные проблемы и условия их эффективной интеграции с принципами UDL и цифровой компетентностью педагога.

Исследовательские вопросы

- Какие возможности предоставляют инструменты Web 2.0 для персонализации и инклюзивного обучения?
- Каким образом Web 2.0 может поддерживать различные темпы, способы и формы учебной деятельности?
- Каковы научные ограничения концепции «стилей обучения» и модели VARK?
- Какие педагогические, профессиональные, технологические и этические условия необходимы для эффективного применения Web 2.0 в инклюзивной среде?
- Какие компоненты цифровой компетентности педагога являются критически значимыми для такой интеграции?

2. Материалы и методы: Исследование имеет теоретико-аналитический характер и не претендует на статус систематического обзора с количественным подсчетом всех найденных публикаций. Его задача заключается в концептуальном сопоставлении современных научных данных и нормативно-концептуальных рамок, относящихся к Web 2.0, персонализации, адаптивному обучению, UDL, инклюзивному образованию и цифровой компетентности педагога. В анализ включались рецензируемые научные публикации 2020–2026 гг., а также официальные документы международных организаций и разработчиков соответствующих рамок. Верификация источников проводилась с ориентацией на Web of Science, Scopus, ERIC, ScienceDirect и SpringerLink; для концептуальной части использовались документы UNESCO, CAST и Европейской комиссии. Основные поисковые дескрипторы: “Web 2.0 tools”, “inclusive education”, “personalized learning”, “adaptive learning”, “Universal Design for Learning”, “digital competence of teachers”, “learning styles”, “VARK”, “digital accessibility”.

Критериями включения были: публикация в рецензируемом издании либо официальный документ; актуальность в пределах 2020–2026 гг. (за исключением базовой рамки DigCompEdu как первоисточника); непосредственная связь с цифровыми технологиями, персонализацией, адаптивностью, UDL, инклюзией или цифровой компетентностью; наличие ясной теоретической, методологической или эмпирической основы. Анализ включал тематическое кодирование, сравнение, контент-анализ и синтез результатов по пяти категориям: Web 2.0; персонализация и адаптивность; UDL и инклюзия; цифровая компетентность; барьеры и условия внедрения.

Ограничением исследования является отсутствие собственного эмпирического эксперимента. Поэтому предлагаемая модель рассматривается как теоретически обоснованная и подлежащая последующей проверке в реальных инклюзивных классах и группах. Кроме того, часть рассмотренных исследований относится к высшему образованию, поэтому перенос их результатов на дошкольное и школьное образование требует осторожности.

3. Результаты исследования: 3.1. Web 2.0 как средство расширения образовательного выбора - Результаты тематического анализа показывают, что педагогическая ценность Web 2.0 связана прежде всего не с конкретной платформой, а с характером образовательного действия, которое она делает возможным. Инструменты Web 2.0 могут поддерживать взаимодействие, совместное создание продукта, коммуникацию, публикацию результата, peer-feedback, быстрый сбор ответов и различные формы цифрового выражения. Perez et al. (2023) на материале систематического обзора 772 публикаций отмечают устойчивый интерес к социальным медиа как инструменту обучения, но одновременно указывают на недостаточную разработанность педагогических оснований их применения. В инклюзивной среде важна возможность предложить несколько способов доступа к одному и тому же содержанию. Один материал может быть представлен в виде структурированного текста, короткого видео с субтитрами, аудиоматериала, инфографики или интерактивного задания. Результат может выражаться письменно, устно, визуально или через совместный цифровой проект. Такая вариативность не означает отказ от общих целей обучения; она позволяет уменьшить барьеры, не связанные с самим содержанием.

3.2. От «стилей обучения» к вариативности образовательного опыта - Одним из принципиальных результатов анализа является необходимость разграничить образовательные предпочтения и доказанный механизм повышения учебных результатов. VARK может быть использован как повод обсудить с обучающимся предпочитаемые способы взаимодействия с материалом, однако превращение результата анкеты в фиксированный тип учащегося и назначение ему единственного способа обучения методологически необоснованно. Newton и Salvi (2020) показывают, что убеждение педагогов в эффективности matching instruction остается распространенным, хотя убедительных доказательств преимущества такого подхода нет. Для инклюзивной цифровой среды более обоснованной является последовательность: «выявить образовательную потребность → определить барьер → предложить несколько способов доступа и деятельности → предоставить разумный выбор → оценить результат → скорректировать поддержку». В такой логике обучающийся не помещается в фиксированную категорию, а образовательная среда становится гибкой.

3.3. UDL как педагогическая основа интеграции Web 2.0 - UDL позволяет перенести акцент с последующей адаптации обучения на первоначальное проектирование гибкой среды. В Guidelines 3.0 CAST (2024) представлены три взаимосвязанные области проектирования: вовлечение, представление, действие и выражение. Современная версия рамки усиливает значение агентности обучающегося, разнообразия способов коммуникации и выявления барьеров, создаваемых образовательными практиками.

Метаанализ King-Sears et al. (2023), включивший 20 исследований и 50 индивидуальных оценок эффекта, выявил умеренный положительный совокупный эффект UDL-ориентированного обучения по сравнению с обычными условиями (Hedges’ g = 0.43). Этот результат поддерживает перспективность UDL, но не означает, что любой UDL-дизайн автоматически повышает достижения: результат зависит от особенностей вмешательства, контекста и качества реализации.

Roski et al. (2024) проанализировали поведение 384 обучающихся на веб-платформе с UDL-ориентированными возможностями, включая выбор текстового или видеоформата, использование помощи и самооценивание, и выявили различные кластеры

учебного поведения. Для настоящего исследования это важно как аргумент в пользу использования цифровых данных для анализа различий учебной деятельности. Однако данное исследование не является доказательством эффективности именно Web 2.0 и не подтверждает механическое сопоставление «стиля» и формата.

3.4. Персонализация и индивидуальный темп обучения - Персонализацию, дифференциацию и адаптивность необходимо различать. Дифференциация означает изменение содержания, сложности, объема помощи, времени или способа выполнения задания в ответ на различия между обучающимися. Персонализация предполагает более активное участие обучающегося в выборе и формировании образовательного пути. Адаптивность означает динамическое изменение содержания, последовательности, сложности или поддержки на основании текущих данных о деятельности и прогрессе.

Систематический обзор du Plooy et al. (2024), включивший 69 исследований персонализированного адаптивного обучения в высшем образовании, показал, что улучшение академической успеваемости отмечалось в 59% включенных исследований, а повышение вовлеченности — в 36%. Авторы одновременно указывают на технологические и временные ограничения. Метаанализ Hooshyar et al. (2024) также показал средний положительный эффект персонализированного технологически поддержанного обучения на когнитивные и некогнитивные результаты, при этом эффект зависел от условий реализации.

3.5. Web 2.0 и инклюзивность - Систематический обзор Navas-Bonilla et al. (2025) показывает, что цифровые технологии могут содействовать устранению барьеров и расширению доступа к обучению, включая мобильные и интерактивные решения. Обзоры доступного онлайн-обучения также подчеркивают, что цифровая инклюзия зависит не только от наличия платформы, но и от доступности контента, интерфейса и способов взаимодействия. Вместе с тем цифровая технология способна создавать новые барьеры: отсутствие субтитров и транскриптов, недостаточная контрастность, сложная навигация, перегруженный интерфейс, отсутствие альтернативных текстов, несовместимость с ассистивными технологиями и чрезмерная когнитивная нагрузка. Поэтому инклюзивность Web 2.0 определяется не самим использованием цифрового инструмента, а тем, насколько его содержание, интерфейс и учебная задача спроектированы с учетом доступности.

3.6. Цифровая компетентность педагога как критический фактор - DigCompEdu рассматривает цифровую компетентность педагога как совокупность профессиональных знаний и умений, включающих выбор и создание цифровых ресурсов, цифровое преподавание и обучение, оценивание, обеспечение доступности и инклюзии, а также поддержку цифровой компетентности обучающихся. Особенно значима область 5.2 — Differentiation and personalisation. Систематический обзор Claro et al. (2024), основанный на 44 количественных исследованиях, показывает отсутствие полного консенсуса в операционализации цифровой компетентности учителей. Исследования чаще оценивают использование технологий для планирования и преподавания, чем способность педагога организовывать деятельность учащихся и развивать их цифровые навыки.

Nistal-Anta et al. (2026) показывают, что инклюзивная цифровая компетентность педагогов является существенным условием устранения барьеров и участия обучающихся с инвалидностью. Авторы выделяют обучение ассистивным технологиям, переработку учебного дизайна и совместное профессиональное развитие. Kamarudin и Shaffeei (2026)

также подчеркивают значение подготовки педагогов к практическому применению UDL в инклюзивных классах.

4. Обсуждение: Сопоставление результатов позволяет представить интеграцию Web 2.0 в инклюзивном образовании как педагогическую систему, в которой технология является не исходной точкой, а средством реализации педагогического замысла. Предлагается следующая логика: Потребности обучающегося → педагогическая диагностика → выявление барьеров → UDL-дизайн → целевой выбор Web 2.0 → учебная деятельность → обратная связь → мониторинг → педагогическая коррекция. Данная последовательность позволяет устранить распространенную ошибку «technology first», когда педагог сначала выбирает привлекательное приложение, а затем пытается найти для него учебную задачу. В человекоцентричном подходе исходным является вопрос: какой барьер необходимо уменьшить и какой образовательный результат необходимо обеспечить? Только после этого определяется, нужен ли Web 2.0-инструмент и какая именно его функция педагогически оправданна. UDL отвечает на вопрос «как спроектировать доступное и вариативное обучение?», Web 2.0 — «какими интерактивными цифровыми средствами реализовать выбранный дизайн?», DigCompEdu — «какими профессиональными компетенциями должен обладать педагог?». Мониторинг и обратная связь замыкают цикл, позволяя корректировать поддержку.

Таким образом, персонализация не должна сводиться к автоматическому назначению разных материалов разным типам учащихся. Научно более устойчивой является модель гибкой вариативности, при которой общие образовательные цели сохраняются, а способы доступа, темп, объем поддержки и формы выражения результата могут изменяться в зависимости от актуальных потребностей и учебного прогресса.

5. Основные проблемы внедрения Web 2.0 в инклюзивное образование

5.1. Педагогические проблемы.

Ключевой риск состоит в подмене педагогической задачи технологической. Использование большого числа приложений не гарантирует ни инклюзивности, ни персонализации. Недостаток UDL-проектирования может привести к тому, что цифровая среда просто воспроизводит традиционные барьеры.

5.2. Профессиональные проблемы. - Педагог может обладать базовыми техническими навыками, но испытывать трудности при проектировании доступного цифрового контента, дифференциации заданий, интерпретации цифровой обратной связи и выборе ассистивных решений.

5.3. Инфраструктурные проблемы - Неравномерный доступ к устройствам, интернету, программному обеспечению и технической поддержке ограничивает устойчивость цифровых практик. UNESCO (2023) подчеркивает значение равенства, масштабируемости и устойчивости.

5.4. Проблемы цифровой доступности - Субтитры, альтернативный текст, клавиатурная навигация, контрастность, понятная структура страниц, совместимость с экранными дикторами и контроль когнитивной нагрузки должны рассматриваться как элементы педагогического дизайна.

5.5. Этические и информационные риски - Использование цифровых платформ связано с защитой персональных данных, цифровым следом, авторскими правами, кибербезопасностью, прозрачностью алгоритмов и возможной предвзятостью

автоматизированных решений. Персонализация не должна превращаться в постоянный цифровой контроль.

6. Практическая модель применения Web 2.0: «UDL–Web 2.0–DigCompEdu»

На основе синтеза рассмотренных подходов предлагается циклическая модель из шести этапов. DigCompEdu рассматривается не как отдельная стадия, а как сквозная профессиональная основа действий педагога.

I. Диагностика потребностей - Определение актуального уровня знаний, характера трудности, темпа работы, необходимых видов поддержки и образовательных барьеров. Диагностика не должна сводиться к определению фиксированного «стиля».

II. UDL-проектирование - Предварительное проектирование нескольких способов вовлечения, представления содержания, выполнения задания и выражения результата. На этом этапе предусматриваются доступность и вариативность.

III. Целевой выбор Web 2.0 - Выбор конкретного цифрового инструмента только после определения педагогической функции: совместное создание, обсуждение, визуализация, интерактивная проверка, публикация или обратная связь.

IV. Реализация и участие - Организация деятельности с возможностью разумного выбора, индивидуального темпа и необходимого объема педагогической поддержки при сохранении общих целей.

V. Мониторинг и обратная связь - Анализ учебного результата, характера взаимодействия, возникающих барьеров и обратной связи обучающегося. Цифровые данные используются как дополнительный источник.

VI. Педагогическая коррекция - Изменение сложности, объема помощи, формата представления, времени или способа выполнения задания. После коррекции цикл возвращается к диагностике.

ПОТРЕБНОСТИ → ДИАГНОСТИКА → UDL-ДИЗАЙН → WEB 2.0 → ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ → ОБРАТНАЯ СВЯЗЬ → МОНИТОРИНГ → КОРРЕКЦИЯ ↺

DIGCOMPEDU — сквозная профессиональная основа всех этапов.

7. Заключение: Проведенный теоретико-аналитический анализ показывает, что инструменты Web 2.0 обладают значительным педагогическим потенциалом для организации гибкого и инклюзивного обучения. Их основное преимущество связано с расширением образовательного выбора: способов представления содержания, взаимодействия, сотрудничества, создания цифрового продукта, получения обратной связи и выражения результатов. Однако технология сама по себе не является синонимом персонализации и не гарантирует инклюзивность.

Наиболее обоснованным представляется переход от логики «определить стиль — подобрать метод» к логике «выявить потребность — определить барьер — спроектировать вариативную среду — выбрать подходящий цифровой инструмент — оценить результат — скорректировать поддержку». Такой переход особенно важен в связи с ограниченной доказательной базой идеи жесткого согласования обучения со стилями VARK (Newton & Salvi, 2020).

Интеграция Web 2.0 с UDL и DigCompEdu позволяет сформировать целостную педагогическую рамку. UDL отвечает за доступный дизайн, Web 2.0 — за технологическую реализацию интерактивных и вариативных действий, DigCompEdu — за профессиональную готовность педагога. При этом цифровая доступность,

инфраструктура, защита данных и институциональная поддержка выступают необходимыми условиями устойчивости модели.

Основным ограничением настоящего исследования является теоретико-аналитический характер работы. Предлагаемая модель «UDL–Web 2.0–DigCompEdu» не была проверена автором посредством контролируемого эмпирического эксперимента. Поэтому дальнейшие исследования должны включать экспериментальные и квазиэкспериментальные дизайны в инклюзивных классах, сравнение конкретных Web 2.0-инструментов, анализ различий между уровнями образования, оценку цифровой доступности и изучение того, какие компоненты подготовки педагогов наиболее сильно связаны с качеством цифровой инклюзии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bertiz, Y., & Baltacı, Ş. (2023). Systematic review of studies conducted on the use of Web 2.0 tools in educational technologies. Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama, 13(2), 352–372. DOI: 10.17943/etku.1198669.
2. CAST. (2024). Universal Design for Learning Guidelines version 3.0. CAST.
3. Claro, M., Castro-Grau, C., Ochoa, J. M., Hinostroza, J. E., & Cabello, P. (2024). Systematic review of quantitative research on digital competences of in-service school teachers. Computers & Education, 215, 105030. DOI: 10.1016/j.compedu.2024.105030.
4. Dhouib, A., Hijab, M. H. F., Chemnad, K., & Al-Thani, D. (2025). Advancing inclusive smart learning environments: A systematic review of technologies, challenges, and best practices for students with disabilities. Smart Learning Environments, 12, 70. DOI: 10.1186/s40561-025-00360-y.
5. du Plooy, E., Casteleijn, D., & Franzsen, D. (2024). Personalized adaptive learning in higher education: A scoping review of key characteristics and impact on academic performance and engagement. Heliyon, 10(21), e39630. DOI: 10.1016/j.heliyon.2024.e39630.
6. European Commission, Joint Research Centre. (2017). European framework for the digital competence of educators: DigCompEdu. Publications Office of the European Union.
7. Hooshyar, D., Weng, X., Sillat, P. J., Tammets, K., Wang, M., & Hämäläinen, R. (2024). The effectiveness of personalized technology-enhanced learning in higher education: A meta-analysis with association rule mining. Computers & Education, 223, 105169. DOI: 10.1016/j.compedu.2024.105169.
8. Kamarudin, N. H., & Shaffeei, K. (2026). Teachers’ implementation of Universal Design for Learning in inclusive classrooms: A systematic literature review. EDUCATUM Journal of Social Sciences, 12(Special Issue 2), 192–200. DOI: 10.37134/ejoss.vol12.sp2.17.2026.
9. King-Sears, M. E., Stefanidis, A., Evmenova, A. S., Rao, K., Mergen, R. L., Owen, L. S., & Strimel, M. M. (2023). Achievement of learners receiving UDL instruction: A meta-analysis. Teaching and Teacher Education, 122, 103956. DOI: 10.1016/j.tate.2022.103956.
10. Koçak, Ö. (2022). A systematic literature review of web-based student response systems: Advantages and challenges. Education and Information Technologies, 27, 2771–2805. DOI: 10.1007/s10639-021-10732-8.
11. Lomellini, A., Lowenthal, P. R., Snelson, C., et al. (2025). Accessible and inclusive online learning in higher education: A review of the literature. Journal of Computing in Higher Education, 37, 1306–1329. DOI: 10.1007/s12528-024-09424-2.

12. Navas-Bonilla, C. del R., Guerra-Arango, J. A., Oviedo-Guado, D. A., & Murillo-Noriega, D. E. (2025). Inclusive education through technology: A systematic review of types, tools and characteristics. Frontiers in Education, 10, 1527851. DOI: 10.3389/feduc.2025.1527851.
13. Newton, P. M., & Salvi, A. (2020). How common is belief in the learning styles neuromyth, and does it matter? A pragmatic systematic review. Frontiers in Education, 5, 602451. DOI: 10.3389/feduc.2020.602451.
14. Nistal-Anta, V., Basilotta-Gómez-Pablos, V., Brígido-Mero, M., & Estévez-Méndez, J. L. (2026). Teacher training in digital competence for inclusive education: A systematic review. Revista Complutense de Educación, 37(3), 471–481. DOI: 10.5209/rced.103903.
15. Perez, E., Manca, S., Fernández-Pascual, R., & Mc Guckin, C. (2023). A systematic review of social media as a teaching and learning tool in higher education: A theoretical grounding perspective. Education and Information Technologies, 28, 11921–11950. DOI: 10.1007/s10639-023-11647-2.
16. Roski, M., Sebastian, R., Ewerth, R., Nehring, A., & Hoppe, A. (2024). Learning analytics and the Universal Design for Learning (UDL): A clustering approach. Computers & Education, 214, 105028. DOI: 10.1016/j.compedu.2024.105028.
17. UNESCO. (2023). Global education monitoring report 2023: Technology in education: A tool on whose terms? UNESCO.
18. Zhang, L., & Yang, S. (2022). Integrating instructional designs of personalized learning through the lens of universal design for learning. Journal of Computer Assisted Learning, 38(6), 1715–1730. DOI: 10.1111/jcal.12725.
19. Zhao, Y., Lu, J., Woodcock, S., & Ren, Y. (2022). Social media Web 2.0 tools adoption in language and literacy development in early years: A scoping review. Children, 9(12), 1901. DOI: 10.3390/children9121901.

INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA FIZIKA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING METAPREDMET KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Raxmatov Jamshid Akbarovich
A. Avloniy nomidagi Pedagogik mahorat milliy instituti mustaqil tadqiqotchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771026

Annotatsiya. *Maqolada inklyuziv ta’lim muhitida fizika darslari orqali o‘quvchilarning metapredmet ko‘nikmalarini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilingan. Metapredmet ko‘nikma fan mazmunidan tashqaridagi mavhum sifat emas, balki predmet faoliyatida shakllanib, yangi vaziyatlarga ko‘chiriladigan ongli va umumlashgan o‘quv harakatlari tizimi sifatida talqin etilgan. Uning kognitiv-axborot-tahliliy, tadqiqotchilik-modellashtirish, kommunikativ-hamkorlik hamda regulyativ-refleksiv komponentlari inklyuziv ta’lim talablari bilan uyg‘unlashtirilgan. Nazariy tahlil natijasida mazmunning ko‘p shaklli taqdimoti, bosqichma-bosqich pedagogik tayanch, hamkorlikda ilmiy dalillash, metakognitiv boshqaruv va faoliyat dalillariga asoslangan mezonli baholash asosiy pedagogik shartlar sifatida tizimlashtirilgan. Ushbu shartlar har bir o‘quvchining individual ehtiyoji va imkoniyatini hisobga olgan holda teng ishtirok, o‘zaro hurmat va dalillarga tayangan hamkorlikni ta’minlashga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, metapredmet ko‘nikma, fizika ta’limi, transfer, metakognitsiya, pedagogik tayanch, ilmiy argumentatsiya, refleksiv baholash.*

KIRISH

Zamonaviy umumiy o‘rta ta’limda o‘quv natijasi o‘quvchining muayyan fan bo‘yicha qancha ma’lumotni eslab qolganligi bilangina belgilanmaydi. Bilimning haqiqiy qiymati o‘quvchi uni notanish vaziyatda qo‘llay olganida, turli ko‘rinishdagi axborotni o‘zaro bog‘laganida, muammoni mustaqil rejalashtirib yechganida, qarorini dalillar bilan asoslaganida va bajarilgan faoliyatni tanqidiy tahlil qilganida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan metapredmet ko‘nikmalari ta’lim mazmuniga tashqaridan qo‘shiladigan alohida “yumshoq ko‘nikmalar” to‘plami emas, balki fan mazmunini o‘zlashtirish jarayonida shakllanadigan, biroq bitta mavzu yoki o‘quv predmetining chegarasida qolib ketmaydigan umumlashgan faoliyat usullaridir. Inklyuziv ta’limning mohiyati barcha o‘quvchilar uchun teng imkoniyat yaratish, ularning individual ehtiyoj va imkoniyatlarini hisobga olish, o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik va hamkorlikka tayangan ta’lim muhitini shakllantirish bilan belgilanadi. Bunday muhitda o‘quvchini faqat tayyor bilimni qabul qiluvchi sifatida emas, maqsadni anglaydigan, strategiyani tanlaydigan, boshqalar bilan fikr almashadigan va o‘z faoliyatini tuzatadigan faol subyekt sifatida ko‘rish zarur. Metapredmet ko‘nikmalari aynan mana shu subyektlikni ta’minlovchi operatsion asos bo‘lib, inklyuziv madaniyatning kundalik dars jarayonida namoyon bo‘lishiga imkon beradi.

Fizika darsi metapredmet ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun katta didaktik imkoniyatga ega. O‘quvchi fizik hodisani kuzatadi, kattaliklar o‘rtasidagi bog‘lanishni aniqlaydi, matematik yoki grafik model tuzadi, tajribada tekshiradi, dalillarni qiyoslaydi, xatolik manbalarini baholaydi hamda xulosani yangi vaziyatga ko‘chiradi. Ushbu faoliyat turli tayyorgarlik darajasi,

o‘rganish sur’ati va muloqot uslubiga ega o‘quvchilarni yagona muammo atrofida birlashtirish imkonini beradi. Biroq buning uchun topshiriqning faqat fanlararo mazmunga ega bo‘lishi yetarli emas; o‘quvchining harakatni rejalashtirishi, kuzatishi, asoslash va zarur bo‘lsa strategiyasini o‘zgartirishi ham metodik jihatdan qo‘llab-quvvatlanishi lozim. Maqolaning maqsadi inklyuziv ta’lim muhitida fizika darslari orqali o‘quvchilarning metapredmet ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan pedagogik shart-sharoitlarni nazariy jihatdan asoslash va tizimlashtirishdan iborat. Mazkur maqsad doirasida “metapredmet ko‘nikma” tushunchasining operatsion mazmuni aniqlashtirildi, uning tarkibiy komponentlari inklyuziv ta’lim talablari bilan qiyoslandi hamda darsni loyihalash, hamkorlikni tashkil etish va baholashga doir amaliy yo‘nalishlar ishlab chiqildi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot nazariy-metodologik xarakterga ega bo‘lib, unda pedagogik va psixologik adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish, tushunchalarni mazmuniy chegaralash, tizimlashtirish, strukturaviy-funksional tahlil hamda pedagogik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Metapredmet ko‘nikma tayanch kompetensiya, universal o‘quv harakati, metakognitsiya, transfer va metapredmet natija tushunchalari bilan qiyoslandi. Tahlilda to‘rtta tayanch mezon qabul qilindi: harakat usulining umumlashganligi; uni o‘zgargan vaziyatga ko‘chirish imkoniyati; bajarishni ongli rejalashtirish va nazorat qilish; natijani kuzatiladigan faoliyat mahsuloti orqali aniqlash. N.N. Kovalchuk fizikani o‘qitishda metapredmet va shaxsiy natijalarga maqsadli mustaqil harakatlarni tashkil etish orqali erishilishini asoslaydi [1]. V.V. Xramko universal o‘quv harakatlarining predmet mazmunidan ajralmagan holda shakllanishini ko‘rsatadi [2]. Ushbu yondashuvlar o‘quvchining tayyor algoritmni takrorlovchi ijrochi emas, balki maqsadni qabul qiluvchi, harakatlar ketma-ketligini tanlovchi va natijani tekshiruvchi subyekt sifatida qaralishini taqozo etadi. G. Schraw, K.J. Crippen va K. Hartley metakognitiv, motivatsion hamda xulqiy boshqaruvning o‘zaro bog‘liqligini ochib beradi [3], A. Zohar va S. Barzilai esa tabiiy fanlarda strategiyani anglash va yangi vaziyatda tanlashni ochiq o‘rgatish zarurligini ta’kidlaydi [4]. Tahlil birligi sifatida faqat yakuniy to‘g‘ri javob emas, o‘quvchining faoliyat jarayoni va mahsuloti olindi. Shu sababli reja varag‘i, ma’lumot tanlovi, tajriba loyihasi, grafik yoki model, da’vo-dalil-asoslash yozuvi, guruh qarori, xato sababi va keyingi strategiya qaydi diagnostik dalil sifatida qaraldi. R. Azevedo o‘z-o‘zini hisobot qilish bilan real vaqt faoliyati o‘rtasidagi tafovutni metodologik muammo sifatida ko‘rsatgani uchun [5], o‘quvchining “men rejalashtiraman” degan fikri amalda tuzilgan reja va kiritilgan tuzatish bilan tasdiqlanishi lozim. Mazkur maqolada empirik tajriba natijalari keltirilmaydi; xulosalar nazariy manbalar va fizika darsidagi kuzatiladigan faoliyat mantiqini integratsiyalash asosida chiqarilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Metapredmet ko‘nikmaning inklyuziv ta’limdagi funksional mazmuni. Tahlil natijasida umumiy o‘rta ta’lim maktab o‘quvchisining metapredmet ko‘nikmalari fizik mazmundagi muammo va topshiriqlarni hal etishda shakllanib, fan ichidagi hamda fanlararo yangi vaziyatlarga ko‘chiriladigan, axborotni tahlil qilish, tadqiqot va model qurish, ilmiy dalillash va hamkorlik qilish, o‘z faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish hamda tuzatishni ta’minlaydigan ongli va kuzatiladigan o‘quv harakatlari tizimi sifatida tavsiflandi. Bu ta’rif inklyuziv ta’lim uchun muhim bo‘lgan ikki jihatni birlashtiradi. Birinchidan, barcha o‘quvchilar umumiy maqsadga yo‘naltiriladi; ikkinchidan, maqsadga erishish yo‘llari o‘quvchining ehtiyoji, tajribasi va mavjud tayyorgarligiga qarab moslashtirilishi mumkin. Metapredmetlik “fanlardan tashqarilik” degani emas. Masalan, tezlik grafigini o‘qish fizik bilimga taalluqli bo‘lsa, grafikdan

muhim nuqtalarni ajratish, o‘zgarish tendensiyasini izohlash va shu tahlil usulini harorat, biologik o‘sish yoki boshqa ma’lumot grafigiga moslashtirish metapredmet xususiyat kasb etadi. Inklyuziv sinfda bunday transferga yo‘naltirilgan topshiriqlar o‘quvchilarni bir xil javobni yodlashga emas, o‘ziga qulay ifoda shakli orqali umumiy fikrlash usulini egallashga olib keladi. Shu bilan birga, transferni bir xil algoritmni boshqa sonlar bilan takrorlash bilan cheklash mumkin emas. Yaqin transferda vazifaning yuzaki ko‘rinishi o‘zgaradi, uzoq transferda esa o‘quvchi amalning mohiyatini tanib, uni yangi predmet yoki hayotiy kontekstga moslashtiradi.

Metapredmet ko‘nikmalarining tarkibiy komponentlari. Nazariy tahlilda metapredmet ko‘nikmalari to‘rtta o‘zaro bog‘liq komponent orqali operatsionlashtirildi: kognitiv-axborot-tahliliy, tadqiqotchilik-modellashtirish, kommunikativ-hamkorlik va regulyativ-refleksiv. Ularni ajratish ko‘nikmalarni parchalash uchun emas, balki o‘qituvchi qaysi harakatni rivojlantirayotgani, qanday yordam berishi va natijani qaysi dalil orqali aniqlashini aniq belgilashi uchun zarur.

Kognitiv-axborot-tahliliy komponent muammoni ikkilamchi tafsilotlardan ajratish, muhim ma’lumotni tanlash, manba ishonchliligini baholash, matn, formula, jadval, grafik va sxema orasida mazmuniy o‘tish, sabab bilan korrelyatsiyani farqlash hamda taxminni fizik tamoyil bilan bog‘lashni qamrab oladi. Inklyuziv ta’limda ushbu komponent mazmunni bir necha ko‘rinishda taqdim etish va o‘quvchiga ma’lumotga kirishning turli yo‘llarini berish bilan rivojlantiriladi. Bunda talab soddalashtirilmaydi; aksincha, umumiy intellektual maqsad saqlangan holda unga olib boruvchi axborot kanallari va oraliq tayanchlar moslashtiriladi.

Tadqiqotchilik-modellashtirish komponenti tadqiqot savolini aniqlashtirish, tekshiriladigan gipoteza tuzish, mustaqil va bog‘liq o‘zgaruvchilarni belgilash, nazorat shartlarini saqlash, o‘lchash usulini tanlash, natijani jadval yoki grafikda ifodalash, xatolik manbasini tahlil qilish hamda modelning qo‘llanish chegarasini ko‘rsatishni o‘z ichiga oladi. Inklyuziv sinfda o‘quvchilar bitta tajribaning turli bosqichlarida mazmunli rol olishi mumkin: biri o‘lchash tartibini tekshiradi, boshqasi natijalarni qayd etadi, yana biri keskin tafovutni aniqlaydi yoki nazorat o‘zgaruvchisi saqlanganini asoslaydi. Shunday tashkil etilganda har bir ishtirokchining hissasi ko‘rinadigan bo‘ladi va umumiy natija individual imkoniyatlarning oddiy yig‘indisidan ko‘ra hamkorlik mahsuliga aylanadi.

Kommunikativ-hamkorlik komponentini o‘quvchining ko‘p gapirishi yoki guruhda shunchaki ishtirok etishi bilan tenglashtirib bo‘lmaydi. Fizik muhokamada u da’voni aniq ifodalash, tegishli dalilni tanlash, dalil bilan xulosa o‘rtasidagi sababiy bog‘lanishni tushuntirish, muqobil fikrni mezon asosida baholash va guruh qarorini qayta ko‘rib chiqishga tayyorlik orqali namoyon bo‘ladi. Toulmin andozasiga tayangan ilmiy argumentatsiya da’vo, dalil, asoslash va qarshi fikrning sifatini ko‘rinadigan qiladi [8]. Bunday muloqot inklyuziv madaniyatni “barchaga so‘z berish” darajasidan “har bir fikrni dalil bilan hurmatli muhokama qilish” darajasiga ko‘taradi. Tushuntirish hodisaning qanday va nima sababdan sodir bo‘lishini ochsa, argument muayyan da’voning nima uchun qabul qilinishi kerakligini asoslaydi; ushbu farqni saqlash ilmiy muloqot sifatini oshiradi [9; 10].

Regulyativ-refleksiv komponent maqsad va mezonni belgilash, jarayonni kuzatish, xatoni aniqlash, strategiyani o‘zgartirish, natijani mezon bilan solishtirish va keyingi vazifa uchun qaror qabul qilishni qamrab oladi. Metakognitsiya bu komponentning ichki qismi bo‘lish bilan cheklanmay, barcha komponentlar faoliyatini muvofiqlashtiradigan boshqaruv mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zini baholash “o‘zimga nechchi baho qo‘yaman?” savoli emas, balki mezonni anglash, mahsulotni mezon bilan solishtirish, tafovut sababini aniqlash va keyingi

harakatni belgilash siklidir. Meta-tahlillar o‘zini baholashning o‘zini boshqarib o‘rganish va o‘z kuchiga ishonch bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi [6]. Shu sababli inklyuziv darsda refleksiya o‘quvchini taqqoslash vositasi emas, individual rivojlanish yo‘lini anglash va tuzatish vositasi sifatida tashkil etilishi lozim.

Inklyuziv rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari. Tahlil asosida fizika darslarida metapredmet ko‘nikmalarini inklyuziv yo‘nalishda rivojlantirishning beshta o‘zaro bog‘liq pedagogik sharti tizimlashtirildi.

Birinchi shart – mazmunning ko‘p shaklli va ma’noli taqdimoti. Muammo matn, formula, grafik, jadval, sxema, tajriba yoki hayotiy vaziyat orqali berilishi mumkin. O‘quvchi axborotni o‘ziga tushunarli ko‘rinishdan qabul qilib, keyinchalik boshqa ko‘rinishga o‘tkazishi talab etiladi. Masalan, harorat-vaqt grafigidan agregat holat o‘zgarishini aniqlash, grafikdagi oraliqlarni fizik jarayon bilan bog‘lash va xulosani og‘zaki yoki yozma asoslash bir vaqtning o‘zida kognitiv tahlil, model bilan ishlash va ilmiy muloqotni faollashtiradi. Mazmunning ko‘p shaklli taqdimoti alohida o‘quvchini ajratib qo‘ymaydi; barcha uchun umumiy topshiriq doirasida turli kirish yo‘llarini yaratadi.

Ikkinchi shart – bosqichma-bosqich va differensial pedagogik tayanch. Murakkab metapredmet vazifani darhol to‘liq mustaqil shaklda berish ayrim o‘quvchilarda ortiqcha kognitiv yuk hosil qilishi mumkin. Pedagogik yordam tayyor yechimni berish emas, faoliyatning boshqaruv tayanchlarini vaqtincha ochiq ko‘rsatishdan iborat. Masalan, 7-sinfda “Nimani bilamiz?”, “Nimani o‘lchaymiz?”, “Qaysi shartni o‘zgartirmaymiz?” kabi savollar bilan tajriba rejasining skeleti beriladi; 8-sinfda o‘quvchi bir necha reja variantini mezon asosida tanlaydi; 9-sinfda esa tadqiqot savoli, o‘zgaruvchilar va tekshiruv usulini mustaqil asoslaydi. Yordam o‘quvchining umumiy “kuchli-kuchsiz” yorlig‘iga ko‘ra emas, aynan qaysi bosqichda – muammoni anglash, rejalashtirish, dalilni talqin qilish yoki refleksiyada – qiyinchilik yuzaga kelganiga qarab beriladi.

Uchinchi shart – hamkorlikda ilmiy dalillashni tashkil etish. Guruhli ish rollarning adolatli va maqsadga muvofiq taqsimlanishi, har bir fikrning dalil bilan tekshirilishi hamda yakuniy qarorning kelishilgan tarzda qabul qilinishi bilan inklyuziv ahamiyat kasb etadi. Fizika tajribasida o‘quvchilar muammo tahlilchisi, tajriba rejalashtiruvchisi, o‘lchovchi, natijalarni tekshiruvchi yoki taqdimotchi kabi rollarni navbat bilan bajarishi mumkin. Bunday aylanish muayyan o‘quvchini doimiy ravishda “yordam oluvchi” yoki “yetakchi” maqomida qoldirmaydi. Ilmiy argumentatsiyaning da’vo - dalil - asoslash ketma-ketligi esa muloqotni shaxsga emas, fikrning asoslanganlik darajasiga yo‘naltiradi va o‘zaro hurmatni mustahkamlaydi.

To‘rtinchi shart – metakognitiv boshqaruvni ochiq o‘rgatish. O‘qituvchining “o‘ylab ko‘r” yoki “o‘zing tekshir” kabi umumiy ko‘rsatmasi yetarli emas. U yaxshi rejaning belgilarini, dalilning yetarlilik mezonini, xatoni aniqlash usulini va strategiyani almashtirish sababini dars jarayonida namoyish qilishi, so‘ng bu boshqaruvni bosqichma-bosqich o‘quvchiga topshirishi zarur. Reja varag‘i, oraliq tekshiruv savollari, “dalil xulosani yetarli qo‘llayaptimi?”, “birliklar mosmi?”, “qaysi shart nazorat qilinmadi?” kabi monitoring savollari va qisqa refleksiv yozuvlar o‘quvchining o‘z fikrlash jarayoniga tashqi tomondan qarashiga yordam beradi. Hamkorlikdagi o‘rganishda metakognitiv boshqaruv guruh a’zolari o‘rtasida ham taqsimlanishi mumkin [7].

Beshinchi shart – faoliyat dalillari va transferga asoslangan mezonli baholash. Inklyuziv baholashning vazifasi o‘quvchilarni bir-biriga nisbatan saralash emas, har bir o‘quvchining qaysi harakatni mustaqil, qaysi harakatni tayanch bilan bajarayotganini aniqlashdir. “Muammoni tushunadi”, “yaxshi fikrlaydi” yoki “hamkorlik qiladi” kabi umumiy iboralardan

ko‘ra, ajratadi, tanlaydi, talqin qiladi, rejalaydi, asoslaydi, tekshiradi va tuzatadi kabi kuzatiladigan fe’llardan foydalanish diagnostik aniqlikni oshiradi. Baholashda izohlangan ma’lumot tanlovi, tajriba rejasi, o‘lchash jadvali, model, xatolik tahlili, da’vo-dalil-asoslash yozuvi, guruh protokoli, o‘zini baholash va keyingi strategiya kabi mahsulotlar dalil bo‘lib xizmat qiladi. Bir martalik to‘g‘ri javob barqaror ko‘nikmani anglatmaydi; harakatning tanish, o‘zgartirilgan, fanlararo va hayotiy vaziyatlarda takror namoyon bo‘lishi transfer darajasini ko‘rsatadi.

Mazkur shartlar yagona dars siklida integratsiyalashganda inklyuziv ta’lim muhitining amaliy mexanizmi yuzaga keladi. Masalan, “maktab xonasida issiqlik yo‘qotilishini kamaytirish” vazifasida o‘quvchi matn va jadvaldagi ma’lumotlarni tahlil qiladi, issiqlik uzatish modelini quradi, o‘lchash rejasini tuzadi, guruhda yechimni himoya qiladi, uning cheklovlarini baholaydi va dastlabki strategiyasini tuzatadi. Bir o‘quvchi grafik bilan, boshqasi tajriba rejasini tuzish, yana biri dalillarni tartiblash orqali faol ishtirok etishi mumkin. Biroq yakuniy mezon barcha uchun umumiy: yechim fizik jihatdan asoslangan, dalillar bilan tekshirilgan va yangi sharoitga moslashtirilgan bo‘lishi kerak. Shunday yondashuvda inklyuzivlik alohida o‘quvchi uchun soddalashtirilgan parallel topshiriqlar yaratish bilan cheklanmaydi. U umumiy intellektual maqsadni saqlagan holda ishtirok yo‘llari, yordam darajasi, muloqot shakli va natijani ifodalash vositalarini moslashtirishni anglatadi. Metapredmet ko‘nikmalari esa ushbu moslashuvning natijasini “o‘quvchi darsda qatnashdi” ko‘rsatkichidan “o‘quvchi muammoni tahlil qildi, qaror qabul qildi, dalilladi, hamkorlik qildi va o‘z strategiyasini tuzatdi” darajasiga olib chiqadi. Bu esa inklyuziv madaniyatni deklarativ qadriyatdan kuzatiladigan o‘quv amaliyotiga aylantirish imkonini beradi.

XULOSA

Fizika darslarida metapredmet ko‘nikmalarini rivojlantirish inklyuziv ta’limning teng ishtirok, individual ehtiyojni hisobga olish, o‘zaro hurmat va hamkorlik tamoyillarini predmet faoliyati bilan birlashtiradi. Metapredmet ko‘nikma fizik mazmundan tashqarida turuvchi mavhum sifat emas, balki muammoni tahlil qilish, tadqiqot va model qurish, dalillar asosida muloqot qilish, faoliyatni rejalashtirish, nazorat qilish va tuzatishni ta’minlaydigan umumlashgan harakatlar tizimidir. Nazariy tahlil asosida kognitiv-axborot-tahliliy, tadqiqotchilik-modellashtirish, kommunikativ-hamkorlik va regulyativ-refleksiv komponentlar o‘zaro bog‘liq tizim sifatida asoslandi. Ularni inklyuziv yo‘nalishda rivojlantirish uchun mazmunni ko‘p shaklda taqdim etish, bosqichma-bosqich pedagogik tayanch berish, hamkorlikda ilmiy dalillashni tashkil etish, metakognitiv boshqaruvni ochiq o‘rgatish hamda faoliyat dalillari va transferga asoslangan mezonli baholash zarur. Ushbu shartlar o‘quvchilarni bir xil natijaga majburan olib kelish emas, balki umumiy maqsadga turli, ammo ilmiy asoslangan yo‘llar orqali erishishini qo‘llab-quvvatlaydi. Amaliy jihatdan o‘qituvchi darsni loyihalashda beshta savolga tayansa maqsadga muvofiq: o‘quvchi muammoni va zarur ma’lumotni ajrata oladimi; hodisani tekshirish uchun model yoki tadqiqot rejasini tuzadimi; xulosani dalil va fizik qonun bilan bog‘laydimi; o‘z qarorini boshqalar bilan muvofiqlashtirib himoya qiladimi; natijani mezon asosida tekshirib, zarur bo‘lsa strategiyasini o‘zgartiradimi? Ushbu savollar darsdagi inklyuziv ishtirokni kuzatiladigan va rivojlantiriladigan pedagogik natijaga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ковальчук Н.Н. Достижение метапредметных и личностных результатов на уроках физики на основе организации целенаправленных самостоятельных действий учащихся: дис.... канд. пед. наук: 13.00.02. – Владивосток, 2019. – 205 с.
2. Храмко В.В. Развитие универсальных учебных действий у школьников в процессе обучения физике: дис.... канд. пед. наук: 13.00.02. – Екатеринбург, 2021. – 160 с.
3. Schraw G., Crippen K.J., Hartley K. Promoting Self-Regulation in Science Education: Metacognition as Part of a Broader Perspective on Learning // Research in Science Education. – 2006. – Vol. 36, No. 1–2. – P. 111–139. – DOI: 10.1007/s11165-005-3917-8.
4. Zohar A., Barzilai S. A review of research on metacognition in science education: current and future directions // Studies in Science Education. – 2013. – Vol. 49, No. 2. – P. 121–169. – DOI: 10.1080/03057267.2013.847261.
5. Azevedo R. Reflections on the field of metacognition: issues, challenges, and opportunities // Metacognition and Learning. – 2020. – Vol. 15, No. 2. – P. 91–98. – DOI: 10.1007/s11409-020-09231-x.
6. Panadero E., Jönsson A., Botella J. Effects of self-assessment on self-regulated learning and self-efficacy: Four meta-analyses // Educational Research Review. – 2017. – Vol. 22. – P. 74–98. – DOI: 10.1016/j.edurev.2017.08.004.
7. Iiskala T. Socially Shared Metacognitive Regulation during Collaborative Learning Processes in Student Dyads and Small Groups: doctoral dissertation. – University of Turku, 2015.
8. Erduran S., Simon S., Osborne J. TAPping into argumentation: Developments in the application of Toulmin’s Argument Pattern for studying science discourse // Science Education. – 2004. – Vol. 88, No. 6. – P. 915–933. – DOI: 10.1002/sce.20012.
9. Duschl R.A., Osborne J. Supporting and Promoting Argumentation Discourse in Science Education // Studies in Science Education. – 2002. – Vol. 38, No. 1. – P. 39–72. – DOI: 10.1080/03057260208560187.
10. Brigandt I. Why the Difference Between Explanation and Argument Matters to Science Education // Science & Education. – 2016. – Vol. 25, No. 3–4. – P. 251–275. – DOI: 10.1007/s11191-016-9826-6.

RAQAMLI DAVRDA O‘SMIR YOSHLAR TARBIYASIDA TEXNOLOGIK INTEGRATSIYA: MUAMMOLAR, STRATEGIYALAR VA YECHIMLAR

Raxmatova Mexrinoz Majitovna
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti doktoranti, PhD, dotsent
E-mail: raxmatovamexrinoz@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771058

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi hozirgi raqamli davrda yoshlar ma’naviyati va xarakterini shakllantirishda zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish yo‘llarini ko‘rsatib berishdan iborat. Ishda mavzuga oid ilmiy adabiyotlar tahlil qilinib, mavjud yondashuvlar qiyosiy o‘rganildi. Izlanishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, texnologiyalarni ta’limga jalb qilish shunchaki dars o‘tish vositasi emas, balki yoshlar ongiga milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirishning muhim mexanizmidir. Pedagoglar dars jarayonida interaktiv platformalar, ta’limiy o‘yinlar va tarbiyaviy ahamiyatga ega raqamli materiallardan foydalanish orqali o‘quvchilar uchun qiziqarli muhit yaratishlari mumkin. Biroq, bu jarayon kutilgan natijani berishi uchun faqat maktabning o‘zi yetarli emas; bunda o‘qituvchilar, ota-onalar va keng jamoatchilik o‘rtasida mustahkam hamkorlik zanjirini yaratish zarur. Bunday birgalikdagi harakatlar kelajak avlodning raqamli dunyoda o‘zligini yo‘qotmay, mustahkam irodali shaxs bo‘lib ulg‘ayishiga zamin yaratadi.*

Kalit so‘zlar: *texnologiyalar integratsiyasi, xarakter tarbiyasi, raqamli davr, yoshlar tarbiyasi, interaktiv ta’lim, ta’limiy hamkorlik.*

Kirish. Bugungi kunda axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining shiddatli taraqqiyoti hayotimizning barcha sohalari qatori ta’lim tizimini ham tubdan o‘zgartirmoqda. Endilikda ta’lim muassasalari faqatgina tayyor bilimlarni yetkazib beruvchi maskan bo‘lib qolmasdan, balki mustaqil fikrlaydigan, barkamol shaxsni shakllantiradigan asosiy ijtimoiy muhitga aylandi. Ayniqsa, hozirgi raqamli makonda yoshlarning xarakterini to‘g‘ri shakllantirish, ularni nafaqat intellektual salohiyatli, balki yuksak ma’naviyatli va mas’uliyatli qilib tarbiyalash pedagogika fani oldidagi eng dolzarb vazifalardan biridir. Bu jarayonda texnologiya imkoniyatlaridan chetlashib bo‘lmaydi. Aksincha, zamonaviy raqamli vositalar o‘quv jarayoniga shunchaki qo‘shimcha yordamchi element emas, balki tarbiyaviy ishlarni yangi bosqichga olib chiquvchi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirishni kuchaytiruvchi samarali mexanizm bo‘lib xizmat qilishi lozim. Yuqorida keltirib o‘tilgan ilmiy-nazariy qarashlar tahlili “ma’naviy salohiyat” tushunchasini quyidagicha ta’riflash imkonini berdi: ma’naviy salohiyat - shaxsning ma’naviy-ma’rifiy va axloqiy parametrlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi, uni ijodkorlik, izlanish va ezgu maqsadlar sari yetaklovchi, jamiyat hayotining moddiy va ma’naviy sohalarini rivojlantirishga ilhomlantiruvchi salohiyatidir. O‘z o‘rnida, yoshlar ma’naviy salohiyati ularning ijtimoiy borliqqa, aniq tarixiy davrga, jamiyatdagi muayyan bosqichga nisbatan faol pozitsiyaga ega ekanligini ifoda etadi [1. 372].

Shaxs xarakterini tarkib toptirish - uning ma’naviy yaxlitligi, axloqiy pokligi, boshqalarga nisbatan xayrixohligi hamda o‘zi va jamiyat oldidagi mas’uliyat hissini shakllantirishning muhim poydevoridir. Virtual makonda yolg‘on va chalg‘ituvchi

axborotlarning ko‘payishi, ma’naviy-axloqiy mezonlarning zaiflashishi hamda globallashuv oqimida milliy qadriyatlarning yemirilish xavfi kabi murakkab muammolarga qarshi tura olish uchun yoshlarda mustahkam iroda va xarakter talab etiladi. Shuning uchun ham zamonaviy tarbiya tizimi faqatgina intellektual salohiyatli kadrlar tayyorlash bilan cheklanib qolmasdan, balki dunyodagi dinamik o‘zgarishlarga tez moslasha oladigan barqaror, bag‘rikeng va mustaqil shaxsiyatni voyaga yetkazishni bosh maqsad qilib qo‘yadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ilmiy izlanishda tizimli adabiyotlar tahlili metodidan foydalanildi. Ushbu metod doirasida raqamli muhitda shaxs xarakterini shakllantirish va tarbiya jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish masalalariga oid ilmiy jurnallar, fundamental kitoblar, davriy maqolalar hamda nufuzli tadqiqot markazlarining hisobotlari atroflicha to‘planib, qiyosiy tahlil va sintez qilindi. Bunday yondashuv raqamli davrda komil avlodni voyaga yetkazishda axborot vositalarini qo‘llashning konseptual asoslari, amaliy strategiyalari, shuningdek, sohadagi mavjud muammolar va yangi imkoniyatlarni chuqur anglashga xizmat qildi. To‘plangan ilmiy ma’lumotlarni tizimlashtirish hamda samarali tarbiyaviy andozalar, konseptual yondashuvlar va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish uchun tematik tahlil uslubidan foydalanildi. Tadqiqotning yakuniy xulosalari va taklif etilayotgan yechimlar texnologiyalarga asoslangan zamonaviy tarbiya strategiyalarini shakllantirish hamda sohadagi me’yoriy-uslubiy bazani boyitishda muayyan nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Natijalar va muhokama. Tarbiyaviy ishlarda raqamli texnologiyalarni qo‘llash shu vaqtgacha pedagoglar duch kelib kelayotgan bir qator murakkab muammolarni ijobiy hal etishga imkon beradi. Bunday muammolar sirasiga ta’lim olish imkoniyatlarining hamma joyda bir xil emasligi, o‘quvchilarning an’anaviy darslik va materiallarga bo‘lgan qiziqishi pasayib borayotgani, shuningdek, maktab va oilada tarbiya mezonlarining o‘zaro muvofiqligi yetishmasligini kiritish mumkin. Zamonaviy texnologiyalardan to‘g‘ri foydalanish orqali o‘qituvchilar darslarni yanada jonli, qiziqarli va bevosita o‘quvchining shaxsiga yo‘naltirilgan shaklda tashkil etishlari mumkin. Masalan, yoshlarda halollik, jamoada ishlash va mas’uliyat kabi ijobiy xislatlarni shakllantirishda maxsus ta’limiy o‘yinlar, mobil ilovalar va onlayn platformalar qo‘l keladi. Bunday yondashuv o‘quvchilarga quruq pand-nasihatni tinglash emas, balki real hayotiy vaziyatlarni raqamli muhitda tahlil qilish va shaxsiy xulosalar chiqarish orqali mustahkam xarakterni shakllantirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalar tarbiyaviy jarayonlarni har bir o‘quvchining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, shaxsga yo‘naltirilgan holda tashkil etish imkonini beradi. Raqamli vositalar yordamida pedagoglar har bir bolaning ehtiyojiga mos keladigan tarbiyaviy strategiyalarni oson shakllantira oladilar. Maxsus ta’lim platformalaridan to‘planadigan ma’lumotlar o‘quvchilar xarakterining shakllanish dinamikasini muntazam kuzatib borish, ular bilan o‘z vaqtida samarali qayta aloqa o‘rnatish hamda bolaning xulq-atvorida aynan qaysi jihatlarni to‘g‘rilash kerakligini aniqlashda qo‘l keladi. Bunday muhitda har bir o‘quvchi o‘zining shaxs sifatida qadrlanayotganini va qo‘llab-quvvatlanayotganini his qilib ulg‘ayadi. Yoshlar ma’naviy salohiyatining yuqori darajada bo‘lishida quyidagilarga amal qilish muhim ahamiyat kasb etadi:

- fikrlarni to‘g‘ri aks ettirish;
- yuqori ma’naviy salohiyat, ijodkorlik haqida o‘ylashga e’tibor berish;
- “past”, noloyiq fikr va harakatlardan qochish;
- yuqori axloqiy fazilatlarni va ularning mazmunini o‘zlashtirish;
- salbiy qusur va his-tuyg‘ulardan xoli bo‘lish [1. 372].

Biroq, raqamli makonda yuzaga kelayotgan salbiy tendensiyalar va global tahdidlarni ham inkor etib bo‘lmaydi. Virtual olam imkoniyatlaridan foydalanishning haddan tashqari osonlashgani ko‘p hollarda tarmoqdagi tazyiqlar - kiberbulling, ijtimoiy tarmoqlarga ruhan bog‘lanib qolish va yosh xususiyatlariga mos kelmaydigan zararli materiallarni iste’mol qilish kabi jiddiy muammolarga yo‘l ochmoqda. Aynan mana shunday sharoitda o‘quvchilarda texnologiyalardan to‘g‘ri va oqilona foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish, ularda mustahkam ichki nazorat va axloqiy poydevor yaratish uchun xarakter tarbiyasi har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli savodxonlik madaniyati zamonaviy tarbiya tizimining ajralmas qismiga aylanishi zarur. Mazkur savodxonlik faqatgina texnik bilimlar bilan cheklanib qolmay, balki virtual makondagi axborotlarni tanqidiy idrok etish, tahlil qilish, olingan ma’lumotlarni xolis baholash hamda ulardan mas’uliyat bilan foydalanish qobiliyatini ham qamrab oladi.

O‘qitish jarayonida tashqi faoliyat asosida psixik jarayonlarga o‘tish yuz bergan bo‘lsa, bunday jarayon psixologiyada interiorizatsiya deb nomlanadi. Aksincha, aqlda shakllangan g‘oyalarni bevosita tashqi harakatlarda yoki tashqi faoliyatga ko‘chirilishi eksteriorizatsiya deb yuritiladi [2. 42].

Shu bilan bir qatorda, raqamli makonda shaxs xarakterini shakllantirish bugungi yoshlarning ehtiyoj va qiziqishlariga mos keladigan innovatsion hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni taqozo etadi. Faqatgina ma’ruzaga asoslangan an’anaviy o‘qitish metodlari bugungi raqamli texnologiyalar muhitida o‘sayotgan o‘quvchilarning diqqatini jalb qilish va ularning qadriyatlarini shakllantirishda ko‘p hollarda kutilgan samarani bermayapti. Masalan, o‘quvchilarga virtual borliq simulyatsiyalari orqali boshqa insonlarning hayotiy vaziyatlarini his qilish imkoniyati berilsa, ularda o‘zganing holatini tushunish, ya’ni insonparvarlik va xayrixohlik tuyg‘ulari ancha tez rivojlanadi. Bundan tashqari, zamonaviy sun’iy intellect imkoniyatlaridan tarbiyaviy ishlarni har bir o‘quvchining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, shaxsga yo‘naltirilgan holda tashkil etishda unumli foydalanish mumkin. Tizimli ma’lumotlar tahlili orqali pedagoglar o‘quvchilar xulq-atvoridagi o‘zgarishlarni muntazam kuzatib borish va ular bilan o‘z vaqtida konstruktiv qayta aloqani yo‘lga qo‘yish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Biz Yangi O‘zbekistonni yuksak madaniyat va ma’naviyatga ega bo‘lgan, erkin va baxtli insonlar yashaydigan mamlakatga aylantirish uchun barcha kuch va imkoniyatlarni safarbar etamiz. Shu munosabat bilan “Yangi O‘bekiston – ma’rifatli jamiyat” konsepsiyasi va uni amalga oshirish milliy dasturi ishlab chiqiladi. Bu avvalo, ma’naviy-axloqiy qadriyatlarimizni davr talablariga mos ravishda boyitish va rivojlantirish, shu orqali jamiyatning madaniy va ma’rifiy yuksalishiga erishish imkonini beradi. Bu o‘z navbatida, jamiyat a’zolarining dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladi. Ushbu yo‘nalishdagi ishlarni tizimli tashkil etish, bu borada amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning samaradorligini kuchaytirish zarur. Ushbu Konsepsiya mamlakatimizda ma’rifatli jamiyat qurishda ishtirok etuvchi barcha: o‘quv, tarbiyaviy va ma’rifiy tadbirlar tashkilotchilari, tyutorlar, o‘qituvchilar, jamoatchilik, notijorat tashkilotlari, mahalla faollari, fuqarolar, talabalar va malaka oshirish dasturlari tinglovchilari, ijtimoiy siyosat, jamoatchilik ishlari uchun mas’ullar, vazirlik va idoralar, davlat va jamoat tashkilotlari, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining rahbarlari va mutaxassislari, OAV xodimlari, shuningdek, xalqimizning milliy madaniy merosini saqlash va takomillashtirishda ishtirok etuvchi mas’ullar uchun dasturul amal hisoblanadi [3].

O‘quvchilarga virtual borliq simulyatsiyalari orqali boshqa insonlarning hayotiy vaziyatlarini his qilish imkoniyati berilsa, ularda o‘zganing holatini tushunish, ya’ni

insonparvarlik va xayrixohlik tuyg‘ulari ancha tez rivojlanadi. Bundan tashqari, zamonaviy texnologiyalar pedagoglarga raqamli ta’lim muhitidan olingan ma’lumotlarni tahlil qilish orqali har bir o‘quvchining xulq-atvoridagi o‘zgarishlarni va xarakteri shakllanish dinamikasini muntazam ravishda kuzatib borish imkonini taqdim etadi [4].

Tarbiyaviy jarayonga raqamli texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar. Texnologiyalarga asoslangan tarbiya tizimini amaliyotga muvaffaqiyatli tatbiq etish pedagoglar malakasini oshirish, davlat ta’lim siyosati hamda o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos keladigan raqamli vositalardan foydalanish jihatlarini qamrab oluvchi yaxlit yondashuvni taqozo etadi.

1. **Pedagoglar kasbiy kompetensiyasini oshirish:** Raqamli savodxonlik madaniyatini yuksaltirish va tarbiya metodikasini rivojlantirish bo‘yicha maxsus o‘quv kurslari orqali o‘qituvchilarning mahoratini muntazam oshirib borish lozim. Ustozlar ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirishga xizmat qiladigan raqamli ta’lim jarayonlarini mustaqil loyihalashtirish ko‘nikmasiga ega bo‘lishlari shart.
2. **Infratuzilmaviy tengsizlikni bartaraf etish:** Davlat tegishli infratuzilmani barpo etish orqali chekka hududlardagi maktablarda raqamli imkoniyatlar tengsizligini bartaraf etishi shart. Muassasalarni zamonaviy texnik jihozlar va barqaror internet tarmog‘i bilan ta’minlash, shuningdek, davlat va xususiy sektor o‘rtasidagi ijtimoiy sheriklikni rag‘batlantirish lozim.
3. **Milliy va ma’naviy qadriyatlar integratsiyasi:** Shiddatli globallashuv davrida milliy madaniy o‘zlikni asrash maqsadida maxsus videoroliklar, raqamli hikoyalar hamda xalqimizning boy merosini aks ettiruvchi virtual simulyatsiyalardan unumli foydalanish kerak. Bu yondashuv yoshlarni o‘zligini yo‘qotmagan holda, global dunyodagi rang-baranglikni hurmat qilish ruhida tarbiyalaydi.
4. **Ijtimoiy klaster hamkorligini kuchaytirish:** Maktab jamoasi, ota-onalar va mahalla institutlari o‘rtasidagi hamkorlik zanjiri raqamli tarbiyaning muvaffaqiyat kalitidir. Ota-onalar farzandlarining virtual harakatlarini kuzatsa, maktablar raqamli vositalar ko‘magida shaxs ma’naviyatini yuksaltirishga xizmat qiladigan sog‘lom muhitni yaratadi.

Maxsus ishlab chiqilgan ta’limiy o‘yinlar real hayotiy vaziyatlarni virtual simulyatsiya qilish orqali bolalarda jamoaviy hamkorlik, halollik va mas’uliyat kabi xislatlarni amaliy tarzda o‘rgatishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, onlayn platformalar o‘quvchilarga masofadan turib hamkorlikda guruhli loyihalarni bajarish imkonini taqdim etadi. Bu jarayon esa ularda o‘zaro bag‘rikenglik, o‘zgalar fikriga hurmat bilan qarash va murosaga kela olish kabi muhim ijtimoiy ko‘nikmalarni tabiiy ravishda shakllantiradi [5].

Xulosa. Umumiy xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, tarbiya tizimiga zamonaviy texnologiyalarni integratsiya qilish raqamli davrda komil insonni shakllantirishning eng muhim strategik bosqichidir. Bugungi kunda texnologiya shunchaki quruq didaktik vosita bo‘lib qolmasdan, balki davr chaqiriqlariga mos keladigan ma’naviy, axloqiy va madaniy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirishning o‘ziga xos mexanizmiga aylanmoqda. Pedagoglar interaktiv raqamli platformalar, o‘yinlashtirish elementlari va qadriyatlarga yo‘naltirilgan ta’limiy kontentlardan unumli foydalanish orqali qiziqarli hamda yuqori samara beruvchi dars muhitini yaratishlari mumkin.

Biroq, ushbu innovatsion jarayonning muvaffaqiyati axborot vositalaridan faqatgina oqilona, maqsadli va tarbiyaviy mezonlarga muvofiq foydalanishni ta’minlovchi tizimga - pedagoglar, ota-onalar hamda keng jamoatchilik o‘rtasidagi mustahkam hamkorlik zanjiriga

bog‘liqdir. Faqatgina ana shunday yaxlit va tizimli yondashuv orqali kelajak avlodlarimiz o‘zlarining milliy o‘zligini va olijanob fazilatlarini yo‘qotmagan holda, raqamli dunyoning har qanday murakkab sinovlariga muvaffaqiyatli dosh bera oladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yoshlar ma’naviy salohiyatini o‘rganishning nazariy-metodologik asoslari. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari. № 8 (3)-2023, 369–373-betlar
2. Ibraimov X., Quronov M., Ibragimova F. Pedagogika tarixi va nazariyasi: darslik. – Toshkent: “Sahhof”, 2023. – 384 b.
3. Ibraimov X., Quronov M. Umumiy pedagogika: darslik. – Toshkent: “Sahhof”, 2023. – 416 b.
4. Intan Cahya Annisa Et Al., “Menempa Generasi Berkarakter: Kajian Pustaka Tentang Strategi Efektif Pendidikan Karakter Di Era Digital,” *In Social, Humanities, And Educational Studies (Shes): Conference Series*, Vol. 7, N.D.
5. Juwairiah Juwairiah Et Al., “Meningkatkan Karakter Anak Bangsa Dengan Memanfaatkan Teknologi,” Jurnal Review Pendidikan Dan Pengajaran (Jrpp) 7, No. 1 (2024): 1727–30.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА КАК ИННОВАЦИОННЫЙ МЕТОД ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Салихова Дилафруз Хамидуллаевна
преподаватель, Ташкентский Государственный Технический Университет имени И.А.Каримова
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771087

Аннотация. *В статье рассматриваются актуальные проблемы внедрения инновационных методов и технологий в систему инклюзивного образования. Особое внимание уделяется возможностям искусственного интеллекта как инструмента педагогико-психологической поддержки обучающихся с особыми образовательными потребностями. На основе анализа современных научных публикаций систематизированы направления применения интеллектуальных систем: адаптация учебного контента, ненавязчивый психолого-педагогический мониторинг и персонализация темпа обучения. Отдельное внимание уделено рискам, связанным с недостаточной цифровой компетентностью педагогов, возможным ослаблением живого эмоционального контакта между участниками образовательного процесса и необходимостью этического контроля за использованием технологий. Обосновывается позиция, согласно которой искусственный интеллект должен применяться не как замена традиционной психолого-педагогической помощи, а как вспомогательный инструмент, расширяющий возможности преподавателя и способствующий полноценной интеграции каждого обучающегося в образовательное пространство.*

Ключевые слова: инклюзивное образование, инновационные технологии, функции инновационных технологий, материально-техническое оснащение, технические средства.

Введение

Модернизация образования на современном этапе неразрывно связана с развитием инклюзивной образовательной среды, способной обеспечить равный доступ к качественному обучению для лиц с особыми образовательными потребностями. Международные документы в области образования, а также национальные стратегии развития образовательных систем последовательно закрепляют принцип инклюзии как одно из ключевых условий устойчивого развития общества [11]. В этих условиях внедрение инновационных методов и технологий рассматривается не как факультативное дополнение к традиционным формам обучения, а как необходимое условие реализации права каждого обучающегося на образование, соответствующее его индивидуальным особенностям.

Одним из наиболее перспективных направлений в этой области выступает интеграция технологий искусственного интеллекта, способных гибко адаптироваться к индивидуальным психофизиологическим и когнитивным особенностям каждого учащегося. Как показывают систематические обзоры последних лет, ИИ-инструменты всё чаще рассматриваются как средство расширения доступности образовательной среды и

повышения академической успешности студентов с инвалидностью [1; 3]. В отличие от универсальных, единообразных методических решений, интеллектуальные системы позволяют выстраивать образовательный процесс вокруг конкретного обучающегося, учитывая темп восприятия материала, доминирующий канал получения информации, уровень утомляемости и специфические трудности, связанные с тем или иным нарушением развития.

Вместе с тем внедрение искусственного интеллекта в инклюзивную практику не является технически или этически нейтральным процессом. Ряд зарубежных исследований прямо указывает на необходимость ответственного, человекоцентрированного подхода к использованию ИИ в образовании и на существование этических рисков, сопровождающих его распространение [2]. Целью настоящей статьи является анализ возможностей искусственного интеллекта как инновационного метода педагогико-психологической поддержки в инклюзивном образовании, а также систематизация основных рисков, сопровождающих его внедрение.

Материалы и методы

Исследование носит теоретико-аналитический характер и основано на анализе и синтезе научных публикаций, посвящённых применению технологий искусственного интеллекта в инклюзивном образовании, опубликованных преимущественно за период 2022–2025 гг. Источниковую базу составили статьи и систематические обзоры, а также материалы профильных научно-педагогических изданий [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

В качестве метода исследования использован сравнительно-сопоставительный анализ существующих научных подходов к применению ИИ-технологий для поддержки обучающихся с особыми образовательными потребностями, дополненный методом теоретического обобщения. На основе изученных источников выделены три основных функциональных направления применения интеллектуальных систем в инклюзивной практике — адаптация учебного контента, психолого-педагогический мониторинг и персонализация темпа обучения, — а также систематизированы риски, наиболее часто отмечаемые исследователями при обсуждении этического и педагогического аспектов внедрения таких технологий.

Результаты

Проведённый анализ литературы позволил систематизировать роль искусственного интеллекта как инструмента педагогико-психологической поддержки в инклюзивном образовании по трём взаимосвязанным направлениям.

Первое направление связано с преобразованием учебного контента в форму, доступную для восприятия обучающимися с различными образовательными потребностями. А именно, технологии искусственного интеллекта позволяют автоматически конвертировать текстовые материалы в аудиоформат, что особенно важно для лиц с нарушениями зрения или дислексией; данный вывод подтверждается результатами систематических обзоров, посвящённых применению ассистивных ИИ-технологий в высшем образовании [1; 6]. Одновременно интеллектуальные системы способны генерировать упрощённые объяснения сложных теоретических понятий, сохраняя при этом научную точность содержания, а также создавать визуальные опоры — карточки, схемы и ментальные карты, — облегчающие структурирование информации для студентов, испытывающих трудности с её линейной обработкой. Такой подход к представлению материала снижает когнитивную нагрузку и повышает вероятность

успешного усвоения содержания независимо от индивидуальных особенностей восприятия обучающегося.

Второе направление связано с возможностью отслеживания динамики освоения материала альтернативными методами, дополняющими традиционные формы контроля. Устные опросы, контрольные работы и публичные ответы у доски исторически остаются значимым элементом образовательного процесса не только как инструмент оценивания, но и как средство формирования у обучающегося навыков саморегуляции, устойчивости к стрессовым ситуациям и уверенного публичного поведения. Вместе с тем у лиц с особыми образовательными потребностями данные формы контроля нередко сопряжены с повышенной тревожностью, интенсивность которой может искажать объективную картину их учебных достижений, если применяется без учёта индивидуальных особенностей обучающегося и без постепенного, дозированного характера нагрузки. В этом контексте интеллектуальные системы анализа данных не столько заменяют традиционные формы оценивания, сколько расширяют арсенал педагога, позволяя выявлять зоны затруднений на основе косвенных показателей: скорости выполнения заданий, характера ошибок, частоты обращений за подсказкой. Такой подход даёт возможность гибко сочетать щадящие и развивающие форматы контроля, подбирая их соотношение индивидуально — в зависимости от готовности конкретного обучающегося к освоению навыков стрессоустойчивости. Адаптивные системы мониторинга и обратной связи, основанные на ИИ, отмечаются исследователями как одно из результативных направлений сопровождения обучающихся с трудностями обучения, в том числе с дислексией [8], однако их эффективность максимальна именно при разумном сочетании с традиционными педагогическими практиками, а не при их полном вытеснении.

Третье направление раскрывает роль искусственного интеллекта как «цифрового ассистента» преподавателя, дополняющего, но не подменяющего его профессиональную компетентность в выстраивании индивидуальных образовательных траекторий для лиц с особыми потребностями. Опытный педагог, работающий с группой на протяжении длительного времени, как правило, хорошо знает индивидуальные особенности каждого обучающегося и способен самостоятельно, на основе живого наблюдения и профессиональной интуиции, отслеживать изменения в темпе усвоения материала и своевременно на них реагировать. Именно это непосредственное, личностно опосредованное знание учащегося остаётся основой качественного психолого-педагогического сопровождения и не может быть полностью формализовано или заменено алгоритмическими решениями. Вместе с тем в условиях объективных ограничений — большой наполняемости групп, высокой учебной нагрузки, необходимости параллельно вести документацию и решать организационные задачи — интеллектуальные системы способны выступать вспомогательным инструментом, расширяющим технические возможности педагога: предлагать дифференцированные по сложности и объёму задания, регулировать скорость подачи нового материала и предоставлять дополнительное время или альтернативные форматы закрепления пройденного. Аналогичные модели персонализированного и адаптивного обучения, дополняющие, а не замещающие роль преподавателя, описываются в исследованиях, посвящённых интеграции ИИ и виртуальной реальности в инклюзивную образовательную среду [4; 9]. Персонализация темпа обучения тем самым выступает не как отказ от единых образовательных стандартов и не как замена профессионального взгляда педагога, а как

дополнительный технический ресурс в его руках, применение которого остаётся полностью в компетенции самого преподавателя.

Обсуждение

Несмотря на значительный дидактический потенциал рассмотренных направлений, внедрение искусственного интеллекта в инклюзивную образовательную практику сопряжено с рядом существенных трудностей и рисков, на что обращают внимание и авторы зарубежных обзорных исследований [2; 3; 5].

Первая группа рисков — недостаточная цифровая и инклюзивная компетентность части педагогов. Работа с ИИ-инструментами требует не только технических навыков, но и понимания особенностей развития обучающихся с разными видами нарушений — без этого данные от интеллектуальных систем становятся бесполезны для практики. Отсутствие такой подготовки педагогов — один из главных барьеров, сдерживающих эффективное применение ИИ в поддержке обучающихся с инвалидностью [1].

Вторая группа рисков затрагивает вопрос сохранения живого эмоционального контакта между преподавателем, обучающимся и его семьёй. Чрезмерная опора на автоматизированные средства поддержки способна привести к снижению интенсивности непосредственного межличностного взаимодействия, которое остаётся незаменимым компонентом психолого-педагогического сопровождения. Подобная тенденция противоречит фундаментальному принципу тесного социального взаимодействия семьи, образовательного учреждения и общества, лежащему в основе инклюзивного подхода, и требует осознанного ограничения роли технологий рамками вспомогательного, а не замещающего инструмента.

Третья группа рисков связана с необходимостью строгого этического контроля за использованием технологий, обрабатывающих чувствительные данные об обучающихся с особыми потребностями. Речь идёт как о защите персональных данных и результатов диагностики, так и о предотвращении форм алгоритмической стигматизации, при которой автоматизированные системы могут закреплять или усиливать существующие барьеры вместо их устранения. Необходимость ответственного, человекоцентрированного подхода к проектированию и применению образовательных ИИ-систем подчёркивается в современных систематических обзорах, посвящённых этике использования искусственного интеллекта в образовании [2]. Не менее значимым является риск цифровой изоляции обучающегося — ситуации, при которой опосредованное технологиями взаимодействие постепенно вытесняет непосредственное включение студента в социальную и учебную жизнь коллектива, что прямо противоречит самой цели инклюзивного образования.

Таким образом, потенциал искусственного интеллекта в инклюзивной практике реализуется только при подготовленных педагогах, сохранении живого контакта с обучающимся и строгом контроле за использованием данных.

Заключение

Проведённый анализ показывает, что использование технологий искусственного интеллекта в качестве инновационного метода педагогико-психологической поддержки открывает значимые перспективы для развития инклюзивной образовательной среды. Возможности адаптации учебного материала, фонового психолого-педагогического отслеживания и персонализации темпа обучения существенно расширяют

инструментарий, доступный педагогу для работы с обучающимися, имеющими особые образовательные потребности.

Вместе с тем реализация этого потенциала невозможна без учёта сопутствующих рисков, связанных с недостаточной подготовленностью педагогических кадров, угрозой ослабления живого эмоционального контакта между участниками образовательного процесса и необходимостью строгого этического регулирования использования технологий. В связи с этим искусственный интеллект должен рассматриваться не как замена традиционной психолого-педагогической помощи, а как мощный вспомогательный инструмент, усиливающий возможности преподавателя, помогающий преодолевать барьеры в обучении и обеспечивающий качественную и этически безопасную интеграцию каждого обучающегося в образовательное пространство. Дальнейшие исследования в данном направлении целесообразно сосредоточить на разработке методических рекомендаций по подготовке педагогов к работе с ИИ-инструментами в инклюзивной среде и на эмпирической апробации предложенных подходов в условиях конкретных образовательных организаций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Dumitru C., Abdulsahib G.M., Khalaf O.I., Bennour A. Integrating artificial intelligence in supporting students with disabilities in higher education: An integrative review // Technology and Disability. — 2025. — P. 1–22.
2. Fu Y., Weng Z. Navigating the ethical terrain of AI in education: A systematic review on framing responsible human-centered AI practices // Computers and Education: Artificial Intelligence. — 2024. — Vol. 7. — Art. 100306.
3. Salas-Pilco S.Z., Xiao K., Oshima J. Artificial intelligence and new technologies in inclusive education for minority students: A systematic review // Sustainability. — 2022. — Vol. 14, no. 20. — P. 13572.
4. Fitas R. Inclusive education with AI: supporting special needs and tackling language barriers // AI and Ethics. — 2025. — Vol. 8, No. 2. — P. 115–129.
5. Chalkiadakis A., Seremetaki A., Kanellou A., Kallishi M., Morfopoulou A., Moraitaki M., Mastrokoukou S. Impact of Artificial Intelligence and Virtual Reality on Educational Inclusion: A Systematic Review of Technologies Supporting Students with Disabilities // Education Sciences. — 2024. — Vol. 14, No. 11. — Art. 1223.
6. Pagliara S.M., Bonavolontà G., Pia M., Falchi S., Zurru A.L., Fenu G., Mura A. The Integration of Artificial Intelligence in Inclusive Education: A Scoping Review // Information. — 2024. — Vol. 15, No. 12. — Art. 774.
7. Zhang L., Carter R.A., Liu Y., Peng P. Let's CHAT About Artificial Intelligence for Students With Disabilities: A Systematic Literature Review and Meta-Analysis // Review of Educational Research. — 2024.
8. Paglialunga A., Melogno S. The Effectiveness of Artificial Intelligence-Based Interventions for Students with Learning Disabilities: A Systematic Review // Brain Sciences. — 2025. — Vol. 15, No. 8. — Art. 806.
9. Gibson R. The Impact of AI in Advancing Accessibility for Learners with Disabilities // EDUCAUSE Review. — 2024.

INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING IJTIMOIY-EMOTSIONAL TA`LIMNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Sayfullayeva Ismigul Qodir qizi
Qori Niyoziy nomidagi TPMI doktoranti, PhD, dotsent
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771124

Annotatsiya. *Mazkur maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslari tahlil etilgan. Zamonaviy inklyuziv ta’lim muhitida pedagogdan nafaqat fanga oid bilim va metodik mahorat, balki turli individual ehtiyoj va imkoniyati cheklangan o‘quvchilar bilan samarali muloqot qilish, empatik munosabat o‘rnatish, o‘z hissiy holatini boshqarish, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal etish hamda mas’uliyatli pedagogik qarorlar qabul qilish kabi ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar ham talab etiladi. Tadqiqotda ijtimoiy-emotsional ta’lim (SEL) konsepsiyasining mazmuni, uning asosiy kompetensiyalari va inklyuziv ta’limdagi pedagogik ahamiyati nazariy jihatdan yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, bo‘lajak o‘qituvchi, ijtimoiy-emotsional ta’lim, SEL, ijtimoiy-emotsional kompetensiya, empatiya, o‘zini boshqarish, ijtimoiy xabardorlik, pedagogik kompetentlik.*

Abstract. *This article analyzes the theoretical foundations of developing the social-emotional competencies of future teachers in the context of inclusive education. In a modern inclusive educational environment, teachers are expected to possess not only subject-specific knowledge and methodological skills, but also social-emotional competencies such as effective communication with students with diverse individual needs and disabilities, establishing empathetic relationships, managing their own emotional states, resolving conflict situations constructively, and making responsible pedagogical decisions. The study provides a theoretical examination of the content of the Social and Emotional Learning (SEL) concept, its core competencies, and its pedagogical significance in inclusive education.*

Keywords: *inclusive education, future teacher, social and emotional learning, SEL, social-emotional competence, empathy, self-management, social awareness, pedagogical competence.*

Jahonning rivojlangan mamlakatlarida yoshlarning sifatli ta`lim olishi, ta’lim tizimida har bir bolaning individual imkoniyatlari, ularning pedagogik-psixologik ehtiyojlari va rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim olish imkoniyatini ta’minlash inklyuziv ta’limning ustuvor vazifalaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Inklyuziv ta’limning samaradorligi ta’lim muassasasida zarur moddiy-texnik shart-sharoitlarning yaratilishi bilangina emas, balki pedagoglarning kasbiy va shaxsiy tayyorgarlik darajasi bilan ham bevosita bog‘liqdir. Inklyuziv ta’lim sharoitida o‘qituvchi turli qobiliyat, rivojlanish darajasi, xulq-atvor xususiyatlari va ta’lim-tarbiya ehtiyojlarga ega bo‘lgan o‘quvchilar bilan faoliyat olib boradi. Bunday sharoit pedagogdan individual yondashuv, pedagogik moslashuvchanlik, sabr-toqat, empatiya, kommunikativ madaniyat va hissiy barqarorlikni talab etadi. Shu sababli bo‘lajak

o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonida ularning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi alohida ilmiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy-emotsional ta’lim-shaxsning o‘z hissiyotlarini anglash va boshqarish, boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish, ijobiy munosabatlar o‘rnatish va mas’uliyatli qarorlar qabul qilishiga xizmat qiluvchi ko‘nikmalar tizimini rivojlantirishga yo‘naltirilgan yondashuvdir. Mazkur yondashuvni pedagogik ta’lim jarayoniga integratsiya qilish bo‘lajak o‘qituvchilarning nafaqat shaxsiy rivojlanishiga, balki kelgusidagi kasbiy faoliyatining samaradorligiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Inklyuziv ta’limda pedagogning imkoniyati cheklangan o‘quvchilar bilan samarali pedagogik munosabat o‘rnata olishi, ularning emotsional holatini anglay olishi va ta’lim jarayonidagi turli vaziyatlarni boshqara olishi ta’limning psixologik xavfsizligi va samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Tadqiqotning maqsadi esa inklyuziv ta’lim sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslarini aniqlash va pedagogik nuqtayi nazardan asoslashdan iborat.

Inklyuziv ta’limning samaradorligi faqatgina moddiy-texnik sharoitlar, maxsus pedagogik vositalar yoki ta’lim dasturlarining moslashtirilganligi bilan belgilanmaydi. Balki, mazkur jarayonda o‘qituvchining kasbiy, psixologik va ijtimoiy-emotsional tayyorgarligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Chunki inklyuziv sinfda o‘qituvchi rivojlanish darajasi, bilish imkoniyatlari, xulq-atvori, kommunikativ ehtiyojlari va psixologik xususiyatlari turlicha bo‘lgan imkoniyati cheklangan o‘quvchilar bilan birgalikda ishlaydi. Shu nuqtayi nazardan, bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonida ularning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy pedagogik ta’limning muhim vazifalaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

An’anaviy pedagogik tayyorgarlikda ko‘proq predmetga oid bilimlar, metodik kompetensiyalar va darsni tashkil etish texnologiyalariga e’tibor qaratilgan bo‘lsa, zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv o‘qituvchidan o‘zining hissiy holatini anglash, boshqarish, imkoniyati cheklangan o‘quvchining emotsional holatini tushunish, ijtimoiy munosabatlarni samarali tashkil etish va murakkab pedagogik vaziyatlarda maqbul qaror qabul qilishni ham talab etadi. Ayniqsa, inklyuziv ta’lim sharoitida o‘qituvchining empatik munosabati, sabr-toqati, bag‘rikengligi, kommunikativ moslashuvchanligi va emotsional barqarorligi ta’lim jarayonining psixologik xavfsizligini ta’minlovchi muhim omillar hisoblanadi.

“Ijtimoiy-emotsional ta`lim” tushunchasi psixologiya, pedagogika va ta’lim metodikasining kesishgan nuqtasida shakllangan kompleks ilmiy kategoriya hisoblanadi. Mazkur tushuncha shaxsning o‘z emotsional holatini anglash va boshqarish, boshqa insonlarning hissiy kechinmalarini tushunish, konstruktiv ijtimoiy munosabatlarni o‘rnatish hamda turli vaziyatlarda mas’uliyatli qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini ifodalaydi.

Ijtimoiy-emotsional kompetensiya faqat hissiyotlarni boshqarish bilan chegaralanmaydi. U shaxsning: o‘zini anglashi, o‘z emotsiyalarini identifikatsiya qilishi, emotsional holatini boshqarishi, boshqalarning hissiy holatini tushunishi, empatik munosabat bildira olishi, samarali muloqot o‘rnatishi, hamkorlik qila olishi, nizolarni konstruktiv hal qilishi, mas’uliyatli qarorlar qabul qilishi, o‘z faoliyatini refleksiv baholashi kabi o‘zaro bog‘liq qobiliyatlarini qamrab oladi.

Shu sababli ijtimoiy-emotsional ta`limni bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy faoliyatda shaxslararo munosabatlarni samarali tashkil etish va emotsional jihatdan maqbul pedagogik muhit yaratish imkonini beruvchi integrativ sifat sifatida tavsiflash mumkin.Ijtimoiy-emotsional kompetensiyasi rivojlangan pedagog o‘zining emotsional reaksiyalarini nazorat qila oladi, o‘quvchining xatti-harakatini faqat tashqi ko‘rinishi asosida baholamaydi, balki uning ortida

turgan psixologik yoki ijtimoiy omillarni anglashga harakat qiladi. Bu jihat ayniqsa alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalar bilan ishlashda muhimdir. Chunki ayrim o‘quvchilarda kommunikativ qiyinchiliklar, o‘z xatti-harakatini nazorat qilishdagi muammolar yoki ijtimoiy vaziyatlarga moslashishdagi qiyinchiliklar kuzatilishi mumkin. Bunday vaziyatda o‘qituvchining emotsional barqarorligi va pedagogik empatiyasi muhim kasbiy resurs sifatida xizmat qiladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini rivojlantirish birgina maxsus fan yoki alohida mashg‘ulot bilan cheklanmasligi kerak. Bu jarayon pedagogik ta’limning barcha tarkibiy qismlariga integratsiyalashgan holda tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Kompetensiyaviy yondashuv bo‘lajak o‘qituvchining bilimni egallashidan ko‘ra, uni real pedagogik vaziyatlarda qo‘llay olishiga ustuvor ahamiyat beradi. Shu sababli talaba: bilish → tushunish → qo‘llash → tahlil qilish → baholash → refleksiya ketma-ketligi asosida rivojlantirilishi lozim. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv esa har bir bo‘lajak o‘qituvchining individual psixologik xususiyatlari, ehtiyojlari, qiziqishlari va rivojlanish sur’atlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Bu yondashuvning muhim jihati shundaki, talaba ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni tashqi talab asosida emas, balki o‘zining shaxsiy rivojlanish ehtiyojlarini anglash orqali egallaydi. Faoliyatga asoslangan yondashuv bu- Ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni faqat nazariy ma’lumot berish orqali shakllantirish yetarli emas. Talaba real yoki modellashtirilgan pedagogik vaziyatlarda faol ishtirok etishi zarur. Masalan: pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish; rolli o‘yinlar; keys-stadi; muammoli vaziyatlar; guruhiy muhokamalar; refleksiv kundalik; pedagogik kuzatuv; mikroo‘qitish; hamkorlikdagi loyihalar samarali vositalar sifatida xizmat qiladi.

Refleksiv yondashuvda bo‘lajak pedagogning “Men qanday pedagogman?”, “Muayyan vaziyatda nima uchun shunday reaksiya bildirdim?”, “O‘quvchining holatini to‘g‘ri tushundimmi?”, “Mening pedagogik qarorim qanday natijaga olib keldi?” kabi savollar orqali o‘z faoliyatini tahlil qilishini ta’minlaydi. Shuning uchun refleksiya ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni rivojlantirishning ichki mexanizmi sifatida qaralishi mumkin.

SEL yondashuvi va bo‘lajak o‘qituvchilar tayyorgarligida, ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni rivojlantirishda yondashuvi alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. SEL shaxsning o‘z emotsiyalarini anglash va boshqarish, ijobiy munosabatlar o‘rnatish, empatiya, mas’uliyatli qaror qabul qilish va ijtimoiy muhitda samarali faoliyat yuritish kompetensiyalarini tizimli ravishda rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Bo‘lajak o‘qituvchilarni inklyuziv ta’limga tayyorlashda SEL yondashuvining imkoniyatlarini quyidagicha ifodalash mumkin: SEL → o‘z-o‘zini anglash → emotsional boshqaruv → empatiya → ijtimoiy munosabatlar → mas’uliyatli qaror → inklyuziv pedagogik kompetentlik. Mazkur model bo‘lajak o‘qituvchining nafaqat o‘z shaxsiy rivojlanishini, balki kelajakda o‘quvchilarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash imkoniyatini ham kengaytiradi. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchining o‘zi ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarga ega bo‘lmasdan turib, o‘quvchilarda mazkur kompetensiyalarni samarali rivojlantirishi qiyin. Bu holat pedagogik tayyorgarlikda “avval pedagogning o‘z kompetensiyasi, keyin o‘quvchining kompetensiyasini rivojlantirish” tamoyilining dolzarbligini ko‘rsatadi.

Ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari

Bo‘lajak o‘qituvchilarning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini samarali rivojlantirish uchun quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zarur:

1. Psixologik xavfsiz ta’lim muhitini yaratish. Talaba o‘z fikrini erkin ifodalashi, xatolarini tan olishi va o‘z faoliyatini tahlil qilishi uchun qulay muhit shakllantirilishi kerak.
2. SEL elementlarini o‘quv jarayoniga integratsiya qilish. Ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni alohida mavzu sifatida emas, balki pedagogik va maxsus fanlar mazmuniga singdirish.
3. Amaliy vaziyatlardan foydalanish. Inklyuziv ta’limda uchraydigan real pedagogik muammolar asosida keyslar ishlab chiqish.
4. Refleksiv faoliyatni muntazam tashkil etish. Talabalarning o‘z pedagogik xatti-harakatlari va emotsional reaksiyalarini tahlil qilishiga imkon yaratish.
5. Hamkorlikdagi ta’limni rivojlantirish. Juftlik va kichik guruhlarda ishlash orqali kommunikativ va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish.
6. Pedagogik amaliyot bilan integratsiyani kuchaytirish. Nazariy bilimlarni real inklyuziv ta’lim muhitida qo‘llash imkoniyatini yaratish.
7. Diagnostik-monitoring tizimini joriy etish.Talabalarning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalaridagi o‘zgarishlarni muntazam baholab borish.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’lim sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tayyorlashning mazmunini takomillashtirishda ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni rivojlantirish alohida ilmiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi. Chunki inklyuziv ta’lim o‘qituvchidan turli individual xususiyat va ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilar bilan samarali pedagogik munosabat o‘rnatishni, ularning hissiy holatini tushunishni, nizoli vaziyatlarni konstruktiv boshqarishni va pedagogik qarorlarni individual yondashuv asosida qabul qilishni talab etadi. Ijtimoiy-emotsional kompetensiyaning o‘z-o‘zini anglash, o‘z-o‘zini boshqarish, ijtimoiy anglash, munosabatlarni boshqarish va mas’uliyatli qaror qabul qilish kabi komponentlari bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetentligini mazmunan boyitadi.

Shuningdek, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan, faoliyatga asoslangan, refleksiv va inklyuziv yondashuvlarning integratsiyasi bo‘lajak pedagoglarning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini rivojlantirish uchun samarali metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Tadqiqot nuqtayi nazaridan, mazkur jarayonning samaradorligini oshirish uchun SEL yondashuvini pedagogik ta’lim mazmuniga integratsiya qilish, amaliy-vaziyatli topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, refleksiv faoliyatni kuchaytirish hamda ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni diagnostika qilish mezon va indikatorlarini belgilash muhim ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi. Shunday qilib, bo‘lajak o‘qituvchilarning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini rivojlantirish inklyuziv ta’limning insonparvarlik, tenglik, hamkorlik va individual yondashuv tamoyillarini amaliyotga samarali tatbiq etishning muhim pedagogik shartlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning (CASEL). *CASEL’s SEL Framework: What Are the Core Competence Areas and Where Are They Promoted?* Chicago: CASEL.
2. Durlak J.A., Weissberg R.P., Dymnicki A.B., Taylor R.D., Schellinger K.B. The impact of enhancing students’ social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions // *Child Development*. – 2011. – Vol. 82. – No. 1. – P. 405–432.

3. Elias M.J., Zins J.E., Weissberg R.P., Frey K.S., Greenberg M.T., Haynes N.M., Kessler R., Schwab-Stone M.E., Shriver T.P. *Promoting Social and Emotional Learning: Guidelines for Educators*. – Alexandria: ASCD, 1997.
4. Greenberg M.T., Domitrovich C., Weissberg R.P., Durlak J. Social and emotional learning as a public health approach to education // *The Future of Children*. – 2017. – Vol. 27. – No. 1. – P. 13–32.
5. Jennings P.A., Greenberg M.T. Teacher social and emotional competence in relation to student and classroom outcomes // *Review of Educational Research*. – 2009. – Vol. 79. – No. 1. – P. 491–525.
6. CASEL. *What Is the CASEL Framework?* Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning.
7. Zins J.E., Weissberg R.P., Wang M.C., Walberg H.J. (Eds.). *Building Academic Success on Social and Emotional Learning: What Does the Research Say?* New York: Teachers College Press, 2004.

INGLIZ TILINI CLIL TEXNOLOGIYASI ASOSIDA O‘QITISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI YO‘NALISHI TALABALARINING BILIMINI TAKOMILLASHTIRISHNING AHAMIYATI

Seytnazarova Shaxnaza Aynazarovna
Filologiya kafedrasi assistent o‘qituvchisi, Innovatsion texnologiyalar universiteti, Nukus, Qaraqalpog‘iston
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771136

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ingliz tilini clil texnologiyasi asosida o‘qitishda axborot texnologiyalari yo‘nalishi talabalarining bilimini takomillashtirishning ahamiyatiga oid fikr mulohazalar ilmiy tahlillar asosida bayon etiladi.*

Аннотация: *В данной статье на основе научного анализа рассматривается важность совершенствования знаний студентов, обучающихся по направлению "Информационные технологии," при изучении английского языка с использованием технологии CLIL.*

Abstract: *This article presents research-based insights and analysis on the importance of improving the English language skills of information technology students through CLIL-based instruction.*

Kalit so‘zlar: *Ingliz tili, CLIL texnologiyasi, IT texnologiya, konstruktivizm, kompetentsiya, obyekt, Finlandiya, Cybersecurity, Web Development.*

Ключевые слова: *Английский язык, технология CLIL, IT-технологии, конструктивизм, компетенция, объект, Финляндия, Кибербезопасность, Web-разработка,*

Keywords: *English language, CLIL technology, IT technology, constructivism, competence, object, Finland, Cybersecurity, Web Development.*

Kirish: Mamlakatimizda olib borilayotgan so‘ngi yillardagi islohotlar natijasida, ayniqsa ta’lim soxasida chet tillarini o‘qitish va undagi bilimlarni o‘zlashtirishda, zamonaviy texnologiyalar asosida bilim va ko‘nikmalarni egallashda dunyo tajribasidan o‘tgan usullarni milliy ta’lim tizimimizga joriy etishning samaradorligi ortib borayotganligini ko‘rishimiz mumkin. Bunda albatta o‘qituvchilarning bilim va ko‘nikmalarni o‘rgatishda, foydalaniladigan usullarning to‘g‘ri tanlanishi, qay tarzda ta’lim jarayonini tashkil qilishi, asosiysi tanlangan usullarning sifatga xizmat qilishi zarurligi barcha soxada faoliyat yurituvchi olimlar tomonidan ta’kidlanib kelinmoqda.

Shu boistan zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarga grammatik qoidalar va lug‘aviy birliklarni o‘rgatish bilan cheklanib qolmasdan, ulardan ingliz tilini amaliy va kommunikativ vaziyatlarda foydalana olish ko‘nikmasini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan ingliz tilini o‘qitishdva innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish, ta’lim mazmunini boshqa fanlar bilan integratsiyalash hamda o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bu esa ta’limda zamonaviy yondashuvlardan foydalanishni talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Finlandiya ta’lim tizimining rivojlanishiga ma’lum darajada o‘z hissasini qo‘shgan olim David Marsh 1994-yilda **CLIL (Content and Language Integrated Learning)** atamasini fanga olib kiradi. Bunda fan mazmuni va tilni birgalikda o‘rgatish yondashuvi, dunyo miqyosida innovatsion ta’lim usuli sifatida tan olinadi [1]. Sababi, mazmun va tilni integratsiyalashgan holda o‘qitishga asoslangan bo‘ladi. CLIL texnologiyasida o‘quvchi bir vaqtning o‘zida muayyan fan yoki mavzu mazmunini o‘zlashtiradi hamda shu jarayonda ingliz tilidagi kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi. Ya’niy ingliz tili nafaqat o‘rganish obyekti, balki yangi bilimlarni egallash vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi.

CLIL texnologiyasining asosiy xususiyati fan mazmuni va xorijiy tilni o‘zaro uyg‘unlashtirishdan iborat. Mazkur yondashuv o‘quvchilarning tinglab tushunish, o‘qish, yozish va gapirish ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, ularning tahliliy, tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini ham shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, CLIL asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda guruhli ish, juftlikda ishlash, muammoli vaziyatlarni hal qilish, loyiha faoliyati, rolli o‘yinlar, vizual materiallar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish mumkin.

Rus olimi, L.S.Vigotskiy tomonidan taklif qilingan ijtimoiy konstruktivizm nazariyasiga asoslangan mazkur g‘oyada, insondagi o‘rganish jarayoni o‘zaro muloqot orqali shakllanadi va o‘rganuvchilar yangi bilimlarni avvaldan o‘zlashtirilgan tushunchalar bilan bog‘laydilar. Natijada CLIL nazariyani amalda qo‘llab, fan va tilni integratsiyalash orqali o‘quvchilarning kognitiv rivojlanishi taminlanadi degan tushunchaga ega bo‘lishimiz mumkin.

CLIL (**Content and Language Integrated Learning**) texnologiyasini amaliyotga joriy etish, o‘qituvchilarni tayyorlash va CLIL darslarini samarali tashkil etish masalalarini chuqur o‘rgangan P.Mehisto o‘z izlanishlari natijasiga ko‘ra CLIL metodini “Agar kim ta’lim jarayonida oldinga harakat qilmoqchi va rivojlanmoqchi bo‘lsa, unda CLIL dan foydalanishni o‘rganishi zarur” [2]-degan fikrni ilgari suradi va mazkur metodni maktab o‘quvchisidan tortib, universitet talabasi, ota-onalar, hattoki ilmiy tadqiqotchilar uchun ham foydali jihatlarini ta’kidlab, bir necha bosqichlarda ahamiyatli jihatlarini ko‘rsatib beradi. Shuningdek CLILgacha va undan keyingi davrlardagi o‘zgarishlar haqida so‘z yuritib, fanlar va til o‘rganish orasidagi qiyinchilik va afzalliklarga to‘xtalib o‘tiladi.

Jumladan, til o‘rganish uchun qulay davrlar 3-13 yoshlar oralig‘i ekanligini hisobga olib ta’lim ikki tilda olib boriladigan muassasalarda o‘rganuvchilarga ona tilida va chet tilida ko‘rsatmalar berib boorish [3], til o‘rganish uchun yetarli muhit va sharoit yaratib berishga asoslangan bo‘ladi. Bunda dastlabki bosqichlarda kundalik hayot tarzi, takrorlanib turuvchi jismoniy harakatlar haqidagi topshiriqlardan foydalanish tavsiya qilinadi.

Turli o‘yinlarni o‘z ichiga olgan tilni rivojlantiruvchi faoliyat turi Language Shower, unda 4-10 yoshgacha bo‘lgan bolalar 30 daqiqadan 1 soatgacha vaqt oralig‘ida ta’lim jarayoniga biriktiriladi, bu xolat kun davomida bir necha marotaba takrorlanib, harakat va predmetlar yordamida til o‘rganish jarayoni bosqichma-bosqich yo‘lga qo‘yiladi.

Maktab o‘quvchilari yoki universitet talabalaridan iborat 15-16 ishtirokchi 4-5 guruhlar kesimida oromgoh yoki ochiq muhitda Bir haftalik til va content o‘rganish uchun mo‘ljallangan kampuslarda o‘tiladigan darslarni o‘rganishadi. Ishtirokchilar berilgan rolli o‘yinlar orqali o‘zlari uchun zarur bilimlar va ballarni to‘playdi va 5 kun davomida ularda real obyektlar va hayotiy holatlarda ishtirokchilarning o‘zini tutishi va tildan foydalanish holatlari shakllantiriladi.

Talabalarni xalqaro darajadgi mavjud loyihalarda qatnashishga jalb qilib ularda til va fan kesimida yangi bilimlarni egallashiga sharoit yaratib beradi. Bu orqali ta’lim muassasasi

tashkiliy jarayonlarni nazorat qiladi va zarur platformalarni yaratib xalqaro loyiha va tanlovlarda ishtirok etish imkoniyatini beradi.

Natijalar: CLIL (Content and Language Integrated Learning) metodida to‘rtta asosiy component mavjud bo‘lib ular, ta’limning mazmuni (content), muloqoti (communication), o‘quvchilarning kognitiv rivojlanishi (cognition) va madaniy o‘zaro bog‘liqligiga (culture) tayanadi. Yondashuvning asosiy maqsadi esa o‘quvchilarning fan bo‘yicha bilimlarini oshirish bilan birga, til o‘rganish jarayonini ham samarali qilishdan iborat.

Mazmun komponenti – o‘quvchilarga o‘z qiziqishlari bo‘yicha ma’lum bir fanlardan bilim va ko‘nikmalarni o‘rganish imkonini beradi, bu jarayonda til asosiy vosita sifatida qo‘llinaladi.

Muloqot – o‘rganilgan tilni amalda qo‘llashni ta'minlaydi, bunda o‘quvchilar o‘z fikrlarini ifoda etishi, qiziqtirgan savollarini berishi yoki javob berishi orqali til ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Buning e’tiborli jihati shundaki chet tilini o‘rganishni faqat maqsad bilan cheklab qo‘ymasdan, balki uni o‘rganish jarayonida faol qo‘llaniladigan vosita sifatida qarashdan iborat.

Kognitiv rivojlanish – CLILning eng muhim jihatlaridan bo‘lib, bu o‘quvchilarning fikrlash ko‘nikmalarini yuqori darajada shakllantiradi. Mazkur yondashuv tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilishda ijodiy yondashish [4] kabi qobiliyatlarni takomillashtirishga yordam beradi.

Madaniy o‘zaro bog‘liqlik komponenti – turli madaniyatlar haqida bilim va tushunchalarni o‘quvchilarda shakllantiradi. Ya’niy madaniyatlararo muloqot qobiliyatini oshiradi.

Demak, CLIL keng qamrovli ta'lim yondashuviga aylantirib qo‘ymasdan mazkur to‘rtta komponent bir-birini to‘ldirib boradi va o‘quvchilarning samarali bilim olishini keng qamrovli kompetensiyaga aylantiradi. Sababi mazkur texnologiya yordamida o‘quvchilar nafaqat til o‘rganadilar, balki fanni o‘zlashtirish va madaniy ongni rivojlantirish imkoniyatiga ham ega bo‘ladilar. Shuning uchun ham tadqiqotchi olimlar CLIL usulining til va mazmunni integratsiya qilishdagi samaradorligini ta’kidlaydi. Jumladan Dalton-Puffer CLIL metodning tilni o‘zlashtirishni tezlashtirishi va motivatsiyani oshirishdagi rolini qayd etsa, Do Coyle CLIL darslarini muvaffaqiyatli o‘tkazish uchun o‘qituvchilarni maxsus tayyorlash [5] muhimligini ta’kidlaydi.

Muhokama: Zamonaviy oliy ta’lim sharoitida dolzarb ilmiy-metodik yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur mavzuning dolzarbligi, avvalo, axborot texnologiyalari sohasining xalqaro xarakterga ega ekanligi va ushbu sohada ingliz tilining asosiy professional kommunikatsiya vositalaridan biri sifatida qo‘llanilishi bilan belgilanadi. Bugungi kunda dasturlash tillari, dasturiy ta’minot, sun’iy intellekt, ma’lumotlar bazasi, kiberxavfsizlik, kompyuter tarmoqlari, veb-dasturlash va boshqa IT yo‘nalishlariga oid ilmiy, texnik va o‘quv resurslarining katta qismi ingliz tilida yaratilmoqda. Shu sababli Axborot texnologiyalari yo‘nalishida tahsil olayotgan talaba uchun ingliz tilini bilish umumiy kommunikativ ehtiyojdan tashqari, uning kelajakdagi kasbiy faoliyatini samarali tashkil etish uchun zarur bo‘lgan kompetensiyaga aylanmoqda. Biroq an’anaviy ingliz tili ta’limida til materiallari ko‘pincha umumiy mavzular doirasida o‘rganilib, talabaning kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan yetarlicha bog‘lanmasligi mumkin [6]. Natijada talaba grammatik qoidalarni bilishi yoki umumiy mavzularda muloqot qila olishi mumkin, biroq o‘z kasbiy sohasi bo‘yicha ingliz tilidagi texnik matnlarni tushunish, IT terminlaridan foydalanish, texnologik jarayonlarni ingliz tilida tushuntirish, kasbiy muammolarni muhokama qilish va xalqaro professional muhitda muloqot

qilishda qiyinchiliklarga duch kelishi ehtimoli mavjud. Shu jihatdan ingliz tili ta’limini talabaning mutaxassisligi bilan integratsiyalash masalasi alohida ilmiy-metodik ahamiyat kasb etadi.

Mazkur muammoni hal etishda CLIL — Content and Language Integrated Learning, ya’ni mazmun va tilni integratsiyalashgan holda o‘qitish texnologiyasi samarali yondashuvlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. CLIL texnologiyasining asosiy mohiyati shundan iboratki, xorijiy til faqat o‘rganiladigan alohida obyekt sifatida emas, balki boshqa fan yoki kasbiy mazmunni egallash vositasi sifatida ham qo‘llaniladi. Axborot texnologiyalari yo‘nalishida ushbu yondashuvdan foydalanilganda ingliz tili darsi bevosita IT sohasi mazmuni bilan bog‘lanadi. Masalan, talabalar “Artificial Intelligence”, “Programming Languages”, “Database”, “Computer Networks”, “Cybersecurity”, “Web Development” yoki “Software Engineering” kabi mavzularni ingliz tilida o‘rganish jarayonida bir vaqtning o‘zida ham kasbiy bilimlarini mustahkamlaydi, ham ingliz tilidagi terminologik va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi [7]. Bunday integratsiya natijasida ingliz tili sun’iy ravishda kasbiy ta’limdan ajratilgan fan emas, balki talabaning professional bilim va faoliyatini rivojlantiruvchi amaliy vositaga aylanadi.

Hulosa: Tadqiqot nuqtayi nazaridan mavzuning ilmiy qiymati aynan IT ta’limi uchun moslashtirilgan CLIL modelini ishlab chiqish imkoniyati bilan belgilanadi. Bunda modelning mazmuniy asosini IT sohasi mavzulari, lingvistik asosini kasbiy ingliz tili va terminologiyasi, metodik asosini CLIL tamoyillari, texnologik asosini interfaol va raqamli ta’lim vositalari, natijaviy asosini esa kasbiy-kommunikativ kompetensiya tashkil etishi mumkin. Bunday yondashuv orqali ingliz tili va mutaxassislik fanlari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ta’minlanadi. Ayniqsa, IT sohasining doimiy yangilanib borishi sababli talabalarga tayyor terminlarni yodlatishdan ko‘ra, ingliz tilidagi yangi professional axborotni mustaqil izlash, tushunish, tahlil qilish va undan foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish muhimdir.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur mavzu bo‘yicha maqolada asosiy e’tibor CLIL texnologiyasining umumiy tavsifiga emas, balki Axborot texnologiyalari yo‘nalishi talabalarining kasbiy ehtiyojlariga moslashtirilgan integratsion modelni ishlab chiqish va uning pedagogik imkoniyatlarini asoslashga qaratilishi maqsadga muvofiq. Tadqiqotning asosiy ilmiy g‘oyasi ingliz tili va IT mazmunining integratsiyasi orqali talabalarda nafaqat xorijiy til kompetensiyasini, balki kasbiy-kommunikativ, raqamli, kognitiv va mustaqil ta’lim kompetensiyalarini kompleks ravishda rivojlantirishdan iborat bo‘lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Axmadjonova Mohinur. (2024). Project-based learning as a creative and innovative way of teaching english as a foreign language. Kokand University Research Base, 54–60.3.
2. Олюнина Н. Н. Использование технологии CLIL на уроках английского языка // Пермский педагогический журнал. — 2021. — № 12. — С. 121—125.
3. Мелёхина Е. А. Предметно-языковое интегрирование обучения CLIL в вузе: цели, содержание, методология // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. — 2021. — № 199. — С. 81—90.
4. Якаева Т.И. История возникновения и развития CLIL за рубежом // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. — 2016. — Т. 7, № 2.
5. Moate, J. Developing an integrated Content and Language Integrated Learning (CLIL) pathway in Central Finland // Kieli, koulutus ja yhteiskunta. — 2017. — Декабрь.

6. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). CLIL: Content and Language Integrated Learning.
7. 4.Dalton-Puffer, C. (2011). "Content and Language Integrated Learning: From Practice to Principles?" Annual Review of Applied Linguistics.

ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОЙ СРЕДЫ В ШКОЛЕ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Шарипова Диляра Джуманиязовна[1], Токсанбаева Фериде Рустемовна[2]
[1]преподователь, Российский государственный педагогический университет имени Герцена филиал в Ташкенте
[2]студентка, Российский государственный педагогический университет имени Герцена филиал в Ташкенте
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771147

Аннотация. *Рассматрены социально-педагогические аспекты формирования толерантной образовательной среды в условиях современной школы. На основе эмпирического исследования, проведенного среди учащихся 5–11 классов, проанализировано реальное отношение школьников к инклюзивному обучению, выявлены ключевые социально-психологические барьеры и определены наиболее эффективные формы воспитательной работы. Сформулированы практические рекомендации по оптимизации инклюзивного процесса.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, толерантная среда, социально-педагогическая поддержка, воспитательная работа, учащиеся, ОВЗ, инклюзивная культура.*

Данный момент развития системы школьного образования характеризуется активным внедрением инклюзивных практик, направленных на обеспечение равных прав и возможностей для всех обучающихся, независимо от их физических, интеллектуальных или особых образовательных потребностей. Однако успешность инклюзии определяется не только наличием доступной архитектурной среды или специальных методических материалов, но и уровнем развития инклюзивной культуры всех участников образовательного процесса. Рассматривая институциональные аспекты развития инклюзии, С. В. Алехина [3] подчеркивает, что готовность образовательной организации к инклюзивному процессу определяется прежде всего психологической и профессиональной готовностью педагогов, а также созданием поддерживающей среды. В свою очередь, Н. Н. Малофеев [4] указывает на необходимость поэтапной эволюции общественного сознания, при которой инклюзивное образование перестает восприниматься как узкоспециальная задача и становится приоритетом воспитательной политики школы.

Ключевым фактором успешной социализации детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) выступает эмоционально комфортная и толерантная атмосфера в классном коллективе. Как отмечает Л. С. Выготский [1], социальная компенсация дефекта возможна только через полноценное включение ребенка в детское сообщество и совместную деятельность со сверстниками. В свою очередь, исследования Л. М. Шипицыной [2] подчеркивают, что без целенаправленного социально-педагогического сопровождения совместное обучение может приводить к формальной присутственности ребенка в классе, но не к его реальной интеграции.

Формирование толерантного отношения у школьников подросткового и старшего школьного возраста имеет свою специфику. В этом возрасте мнение сверстников становится доминирующим, а психологическая настороженность или стереотипы могут провоцировать деструктивные формы поведения, от скрытой изоляции до открытых конфликтов. Социально-педагогическая поддержка в воспитательной работе предназначена для того, чтобы связать личностный потенциал учащихся с безопасной образовательной средой.

Несмотря на высокий теоретический интерес к проблеме, на практике наблюдается существенный разрыв между декларацией инклюзивных ценностей и реальным восприятием совместного обучения самими школьниками. Это обусловливает необходимость проведения эмпирического анализа готовности учащихся к взаимодействию со сверстниками с ОВЗ и поиска действенных воспитательных механизмов.

Цель настоящего исследования — изучить особенности восприятия инклюзивного образования учащимися 5–11 классов и выявить социально-педагогические факторы, способствующие качественному формированию толерантной среды в общеобразовательной школе.

Для достижения поставленной цели было проведено эмпирическое исследование, в форме социального опроса. В опросе приняли участие N = 40 учащихся 5–11 классов, подростковый и юношеский возраст. Выбор данной возрастной группы обусловлен тем, что в этом периоде активно формируются социально-нравственные установки, ценностные ориентации и стереотипы межличностного восприятия.

Исследование проводилось методом анонимного анкетирования с использованием платформы Google Forms. Анкета включала 9 целевых вопросов, направленных на изучение: наличия личного опыта общения с людьми с ОВЗ и информированности о них; субъективного отношения к идее инклюзивного образования; готовности оказывать социальную и учебную помощь сверстникам с особыми потребностями; оценки готовности школьной среды и выявления ключевых барьеров интеграции; восприятия текущего социально-психологического климата в классе; запроса на проведение просветительской воспитательной работы, «Уроков доброты».

Обработка полученных данных осуществлялась методами математико-статистического анализа, вычисление процентных соотношений и распределения частот с последующей качественной интерпретацией результатов.

Исследуемый параметр / Вопрос	Варианты ответов	Доля (%)	Абсолютное кол-во (n)
1. Личный опыт общения с людьми с ОВЗ (1 выбор, N=40)	• Имеют опыт общения • Не имеют опыта общения	50,0% 50,0%	20 чел. 20 чел.
2. Есть ли дети с ОВЗ в их школе (1 выбор, N=40)	• Да, учатся в школе/классе • Не знают • Нет таких учеников	25,0% 42,5% 32,5%	10 чел. 17 чел. 13 чел.
3. Отношение к инклюзивному обучению (1 выбор, N=40)	• Положительное • Нейтральное • Затрудняюсь ответить • Отрицательное	27,5% 50,0% 17,5%	11 чел. 20 чел. 7 чел.

		5,0%	2 чел.
4. Готовность оказывать помощь сверстнику с ОВЗ (1 выбор, N=40)	• С удовольствием сами • По просьбе учителя/самого одноклассника • Скорее нет	25,0% 62,5% 12,5%	10 чел. 25 чел. 5 чел.
5. Оценка готовности школы к инклюзии (1 выбор, N=40)	• Полностью готова • Готова частично • Школа не готова	22,5% 32,5% 45,0%	9 чел. 13 чел. 18 чел.
6. Восприятие климата к отличающимся (по поведению, внешности или успехам в учебе) детям (1 выбор, N=40)	• Уважительное и дружелюбное • В основном нормально, но бывают шутки/споры • Часто возникают конфликты и изоляция	32,5% 40,0% 27,5%	13 чел. 16 чел. 11 чел.
7. Частота проведения «Уроков доброты» (1 выбор, N=40)	• Проводятся часто • Проводятся редко • Не помнят / не проводились • Хотели бы, чтобы проводились чаще	17,5% 20,0% 47,5% 15,0%	7 чел. 8 чел. 19 чел. 6 чел.
8. Предпочитаемые формы сплочения (несколько выборов, N выборов=56)	• Совместные праздники и экскурсии • Работа в парах/группах на уроках • Классные часы и дискуссии • Спортивные игры (если ребенок имеет возможность в них учавствовать)	39,3% 33,9% 14,3% 12,5%	22 выбора 19 выборов 8 выборов 7 выборов
9. Структура барьеров успешной интеграции учащихся с ОВЗ (несколько выборов, N=40)	• Психологическая неготовность или настороженность учеников/родителей • Недостаток специальной подготовки у учителей • Нехватка методических материалов и оборудования • Высокая учебная нагрузка и большой объем класса	29,85% 28,36% 22,39% 19,40%	20 выборов 19 выборов 15 выборов 13 выборов

Таблица 1

Сопоставление полученных эмпирических данных с теоретическими положениями специальной педагогики позволяет сформулировать ряд социально-педагогических закономерностей.

Главное обнаруженное противоречие заключается в разрыве между высоким потенциалом эмпатии учащихся и дефицитом системной воспитательной работы. С одной стороны, 87,5% респондентов изъявляют готовность поддерживать сверстников с ОВЗ. С другой стороны, 67,5% респондентов отмечают полное отсутствие или редкий характер внеурочных просветительских мероприятий («Уроков доброты»). Это приводит к тому, что 42,1% школьников даже не знают, учатся ли в их школе дети с особыми потребностями, а 29,8% называют психологический барьер и настороженность главной преградой к интеграции.

Полученные эмпирические данные полностью сопоставимы с концепцией С. В. Алехиной [3], согласно которой основным барьером развития инклюзии выступают психологические установки участников образовательного процесса. В нашем исследовании 50,0% школьников выделили именно психологическую настороженность в качестве ключевой проблемы. Это согласуется с тезисом Н. Н. Малофеева [4] о том, что без формирования толерантной культуры и общественной готовности любые материально-технические преобразования школы остаются малоэффективными, на что указывает и тот факт, что материальные дефициты (22,39% ответов) оказались для учащихся менее значимыми, чем человеческий фактор.

Результаты подтверждают позицию Л. М. Шипицыной [] о том, что стихийная инклюзия без педагогического фасилитирования порождает настороженность и скрытые конфликты, на что указали 60% респондентов.

На основе выведенных данных определены три ключевых социально-педагогических фактора формирования толерантной среды:

- Опора на активное педагог-центрированное включение. Поскольку 62,2% школьников готовы помогать только по просьбе взрослого, учитель выступает не просто организатором урока, а «социальным мостом».
- Перенос акцента на внеклассную досуговую и групповую деятельность. Как показали результаты (Таблица 1), совместные экскурсии (39,3%) и парная работа на уроках (33,9%) воспринимаются школьниками как наиболее органичные формы сближения, в отличие от формальных лекций.
- Систематизация инклюзивного просвещения. Формирование толерантности требует перехода от разовых акций к регулярным тренингам эмпатии и интерактивным классным часам.

Проведенное исследование подтвердило, что эмоционально-комфортная и толерантная среда выступает базовым социально-педагогическим условием успешного функционирования инклюзивного образования.

Результаты эмпирического анализа N = 40 учащихся 5–11 классов демонстрируют, что современные школьники в целом не имеют агрессивного отрицания инклюзии (лишь 12,5% отрицательных ответов) и обладают высоким ресурсом отзывчивости. Однако этот ресурс остаётся нереализованным из-за дефицита информированности, психологической настороженности и редкого проведения специализированных воспитательных мероприятий.

Практическая значимость работы заключается в том, что вычисленные данные могут служить основой для разработки школьных программ психологического сопровождения, планирования работы классных руководителей и проведения внеурочных интегративных мероприятий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 5. Основы дефектологии / Под ред. Т. А. Власовой. — М.: Педагогика, 1983. — 368 с.
2. Шипицына Л. М. Необучаемый ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушениями интеллекта. — СПб.: Дидактика Плюс, 2005. — 477 с.
3. Алехина С. В. Развитие инклюзивного образования в свете новой образовательной политики // Бюллетень Учебно-методического объединения вузов РФ по психолого-педагогическому образованию. — 2012. — № 1. — С. 73–78.
4. Малофеев Н. Н. Инклюзивное образование в контексте современных социальных тенденций // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития. — 2019. — № 4. — С. 3–11.

BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINING O‘QUVCHILARDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHGA METODIK TAYYORGARLIGI: O‘QUV-METODIK HUJJATLAR TAHLILI

Shodmonova Muhayyo Qurbonovna
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
Tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771161

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining o‘quvchilarda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga metodik tayyorgarligining o‘quv-metodik hujjatlarda aks etish holati tahlil qilindi. Tadqiqotda “Xorijiy til va adabiyoti” (ingliz tili) bakalavriat yo‘nalishining malaka talabi, “Chet tillarni o‘qitishning integrallashgan kursi” fan dasturi va sillabusi sifatga asoslangan hujjatlar tahlili hamda qiyosiy kontent-tahlil metodlari yordamida o‘rganildi. Tahlil kommunikativ yondashuv, og‘zaki muloqotni o‘qitish, topshiriqqa asoslangan ta’lim, baholash, raqamli vositalar va refleksiv faoliyatga oid komponentlar mavjudligini ko‘rsatdi. Shu bilan birga, mazkur elementlarning o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan yagona va izchil metodik tizim sifatida to‘liq integratsiyalashmaganligi aniqlandi. Natijalar kommunikativ topshiriqlarni loyihalash, interaksiyani boshqarish, kommunikativ natijalarni baholash va microteaching asosidagi amaliy tayyorgarlikni kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar. *kommunikativ kompetensiya, metodik tayyorgarlik, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilari, kommunikativ til o‘qitish, kontent-tahlil, microteaching, baholash.*

Kirish. Zamonaviy ingliz tilini o‘qitishda asosiy maqsad o‘quvchilarning til tizimiga oid bilimlarni egallashi bilangina cheklanmay, bu bilimlardan real kommunikativ vaziyatlarda samarali foydalana olish qobiliyatini shakllantirishdan iborat. Kommunikativ kompetensiya shu jihatdan ingliz tilini o‘qitishning muhim natijalaridan biri hisoblanadi. Celce-Murcia kommunikativ kompetensiyani lingvistik, diskursiv, sotsiomadaniy, formulaik, interaksional va strategik kompetensiyalar o‘zaro bog‘langan ko‘p komponentli tizim sifatida tavsiflaydi [1: 45–46]. Bunday yondashuv kommunikativ kompetensiyani faqat grammatik to‘g‘rilik yoki nutq ravonligi bilan chegaralamasdan, tilni ijtimoiy vaziyatga mos qo‘llash, muloqotni tashkil etish va kommunikativ strategiyalardan foydalanish bilan bog‘liq yaxlit qobiliyat sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish til o‘qitish mazmuni va metodikasiga ham muayyan talablarni qo‘yadi. Richards ta’kidlaganidek, grammatik kompetensiya til o‘rganishning muhim jihati bo‘lsa-da, grammatik qoidalarni egallashning o‘zi mazmunli muloqot qilish uchun yetarli emas [2: 3]. Kommunikativ til o‘qitishda o‘quvchilar o‘rtasidagi interaksiya, ma’noni hamkorlikda yaratish, mazmunli va maqsadli muloqot, feedback hamda til birliklarini real vaziyatlarda sinab ko‘rish muhim o‘rin tutadi [2: 4]. Shu sababli pair work, group work, role-play, project work va kommunikativ topshiriqlardan foydalanish o‘quvchini passiv bilim oluvchidan faol muloqot ishtirokchisiga aylantiradi.

Kommunikativ kompetensiyaning murakkab tuzilishi CEFR Companion Volume’da ham o‘z aksini topgan. Ushbu hujjatda communicative language competences lingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik kompetensiyalarni birlashtiruvchi tizim sifatida ko‘rsatiladi [3: 129]. Pragmatik kompetensiya tarkibida turn-taking, thematic development, coherence and cohesion, propositional precision va fluency kabi ko‘rsatkichlarning mavjudligi kommunikativ natijani faqat til birliklarini to‘g‘ri qo‘llash asosida baholab bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Shunga ko‘ra, ingliz tili o‘qituvchisi o‘quvchilarning nafaqat til bilimlarini, balki kommunikativ vaziyatda fikr almashish, muloqotni davom ettirish, mazmunni izchil ifodalash va suhbatdosh bilan hamkorlik qilish qobiliyatlarini ham rivojlantira olishi kerak.

Mazkur vazifalarning samarali bajarilishi o‘qituvchining professional-metodik tayyorgarligi bilan bevosita bog‘liq. Borg o‘qituvchining pedagogik faoliyatini uning nimani bilishi, nimaga ishonishi va pedagogik vaziyatlarni qanday tushunishi bilan uzviy bog‘liq jarayon sifatida izohlaydi hamda professional tayyorgarlik bo‘lajak o‘qituvchining pedagogik qarashlari va keyingi amaliy faoliyatiga ta’sir ko‘rsatishini qayd etadi [4: 81]. Demak, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining metodik tayyorgarligi faqat metod va yondashuvlar haqidagi nazariy bilimlar majmui emas, balki ushbu bilimlarni darsni rejalashtirish, kommunikativ topshiriqlarni tanlash va yaratish, o‘quvchilar interaksiyasini boshqarish, baholash hamda pedagogik qarorlarni asoslash jarayonida amalda qo‘llay olishni ham qamrab olishi zarur.

Til o‘qituvchilarini tayyorlashga oid zamonaviy qarashlarda ham nazariy bilim va amaliy faoliyat o‘rtasidagi integratsiya muhim hisoblanadi. Richards ikkinchi til o‘qituvchilarini tayyorlash sohasida bilimlar bazasi va o‘qitish amaliyotlarini qayta ko‘rib chiqish, teacher cognition, hamkorlik, professional o‘rganish va refleksiv faoliyatga e’tibor kuchayganini ta’kidlaydi [5: 158–159]. Bu esa bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga tayyorlashda CLT yoki TBLT kabi yondashuvlarning nazariy mazmunini o‘rgatish bilangina cheklanmasdan, kommunikativ darsni loyihalash, speaking faoliyatlarini tashkil etish, o‘quvchilar o‘rtasida faol interaksiyani yaratish, kommunikativ natijalarni baholash va o‘z pedagogik faoliyatini refleksiv tahlil qilish imkoniyatlarini ham ta’minlash zarurligini anglatadi.

Shu nuqtai nazardan, oliy ta’limning malaka talablari, fan dasturlari va sillabuslarida kommunikativ yondashuvga oid alohida mavzularning mavjudligi metodik tayyorgarlikning faqat bir jihatini ifodalaydi. Muhim masala ushbu mazmunning bo‘lajak o‘qituvchini o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini maqsadli rivojlantirishga qay darajada tayyorlayotganligidir. Bunda kommunikativ maqsadlarni belgilash, topshiriqlarni loyihalash, interaksiyani tashkil etish, raqamli va multimodal vositalardan foydalanish, kommunikativ natijalarni baholash hamda refleksiv faoliyat bir-biri bilan o‘zaro bog‘langan metodik tayyorgarlik elementlari sifatida qaralishi lozim. Shundan kelib chiqib, ushbu tadqiqotning maqsadi bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining o‘quvchilarda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga metodik tayyorgarligining o‘quv-metodik hujjatlarda aks etish holatini aniqlash hamda mavjud imkoniyatlar va mazmuniy muammolarni tahlil qilishdan iborat.

Metodologiya. Tadqiqotda sifatga asoslangan hujjatlar tahlili (qualitative document analysis) va qiyosiy kontent-tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlil materiali sifatida 60110900 – Xorijiy til va adabiyoti (ingliz tili) bakalavriat ta’lim yo‘nalishining 2025-yilgi malaka talabi, “Chet tillarni o‘qitishning integrallashgan kursi” fan dasturi hamda mazkur fanning 2025–2026-o‘quv yiliga mo‘ljallangan sillabusi tanlandi. Malaka talabida bo‘lajak o‘qituvchilarning darsni rejalashtirish, faol metodlardan foydalanish, o‘quvchilar o‘rtasidagi hamkorlik va samarali

muloqotni tashkil etish, shuningdek, baholash va qayta aloqani amalga oshirishga oid kasbiy talablar belgilangan.

Hujjatlarning mazmuni tadqiqot maqsadidan kelib chiqib oltita mezon asosida tahlil qilindi: kommunikativ yo‘nalish, og‘zaki muloqotni o‘qitish, kommunikativ topshiriqlarni loyihalash, baholash va qayta aloqa, raqamli va multimodal vositalardan foydalanish, amaliy-refleksiv tayyorgarlik. Har bir mezon bo‘yicha malaka talabida belgilangan kasbiy talablar fan dasturi va sillabusdagi mavzular, o‘quv faoliyatlari hamda mustaqil topshiriqlar bilan qiyoslandi. Xususan, malaka talabida madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish va zamonaviy metodik yondashuvlardan foydalanish ham alohida talab sifatida ko‘rsatilgan.

Tahlil jarayonida hujjatlarda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga bevosita yoki bilvosita xizmat qiluvchi metodik komponentlar, ularning o‘zaro bog‘liqligi, mazmuniy takrorlanishlar hamda fan dasturi va sillabus o‘rtasidagi muvofiqlik o‘rganildi. Olingan natijalar qiyosiy jadval shaklida umumlashtirilib, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga metodik tayyorgarligida mavjud imkoniyatlar va mazmuniy bo‘shliqlar aniqlandi.

Natijalar. Tadqiqot doirasida 60110900 – **Xorijiy til va adabiyoti (ingliz tili)** bakalavriat yo‘nalishining 2025-yilgi malaka talabi hamda “Chet tillarni o‘qitishning integrallashgan kursi” fan dasturi va 2025–2026-o‘quv yiliga mo‘ljallangan sillabusi qiyosiy kontent-tahlil qilindi. Malaka talabida ingliz tili o‘qituvchisining darsni rejalashtirish, faol metodlardan foydalanish, jamoaviy va loyihaviy ishlarni tashkil etish, samarali muloqot muhitini yaratish hamda ta’lim natijalarini baholash bo‘yicha kasbiy kompetensiyalari belgilangan. Shuningdek, yo‘nalish tarkibida “Ingliz tili o‘qitish metodikasi” va “Ingliz tili o‘qitish va baholashning xalqaro standartlari” kabi maxsus metodik fanlar mavjud.

Jadval 1.

Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga metodik tayyorlash mazmunining tahlili

Tahlil mezoni	Malaka talabida aks etishi	Fan dasturi va sillabusda aks etishi	Tahlil natijasi
Kommunikativ yo‘nalish	Faol o‘qitish metodlari, samarali sinf muloqoti va o‘quvchi faolligini ta’minlash talab etiladi	CLT, TBLT, learner-centred teaching, authentic communication kabi mavzular mavjud	Kommunikativ metodikaga yetarli nazariy asos berilgan, biroq kommunikativ kompetensiyaning alohida komponentlari va ularni rivojlantirish ko‘rsatkichlari aniq tizimlashtirilmagan
Og‘zaki muloqotni o‘qitish	O‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatish va ularning kommunikativ faolligini tashkil etish nazarda tutiladi	*Teaching Speaking and Oral Communication*, fluency–accuracy, pronunciation, conversation skills va interactive speaking activities berilgan	Speaking metodikasi bevosita yoritilgan, ammo ayrim speaking mavzularining takrorlanishi mazmunning izchilligini pasaytiradi

Kommunikativ topshiriqlarni loyihalash	O‘quvchilarning ehtiyojiga mos vazifalar ishlab chiqish, jamoaviy va loyihaviy faoliyatni tashkil etish talab qilinadi	TBLT, CLT lesson planning, real-world tasks, authentic materials va integrated skills mavjud	Topshiriq yaratishga e’tibor kuchli, biroq role-play, information-gap va boshqa aniq interaksion formatlar alohida mavzu sifatida muntazam ko‘rsatilmagan
Baholash va qayta aloqa	Diagnostika, baholash mezonlari, qayta aloqa va CEFR asosida baholash talab qilinadi	Language Assessment, Alternative Assessment, Assessment and Evaluation hamda rubric creation mavzulari mavjud	Umumiy til baholashi yaxshi yoritilgan, ammo aynan kommunikativ kompetensiyani komponentlar asosida baholash alohida metodik blok sifatida ajratilmagan
Raqamli va multimodal vositalar	Pedagogik va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish ko‘zda tutiladi	Digital Literacy, AI, MALL, Multimedia and Multimodal Teaching Materials hamda ChatGPT bilan bog‘liq topshiriqlar mavjud	Zamonaviy texnologiyalar keng qamrab olingan, biroq ularning kommunikativ o‘zaro ta’sirni rivojlantirishdagi aniq metodik funksiyasi barcha mavzularda bir xil darajada ochilmagan
Amaliy va refleksiv tayyorgarlik	Darslarni tahlil qilish, o‘z kasbiy faoliyatini takomillashtirish va yangi metodlarni amaliyotga joriy qilish talab etiladi	Teacher Professional Development and Reflection, lesson plan, portfolio va self-recorded microteaching mavjud	Refleksiv-amaliy elementlar mavjud, lekin microteaching asosan mustaqil topshiriq sifatida berilgan; uni muntazam metodik amaliyot bilan kuchaytirish imkoniyati mavjud

Jadval natijalari “Chet tillarni o‘qitishning integrallashgan kursi” mazmunida kommunikativ yo‘nalishga oid metodik komponentlar mavjudligini ko‘rsatdi. Fan dasturida **Communicative Language Teaching (CLT), Task-Based Language Teaching (TBLT), Teaching Speaking and Oral Communication, Integrated Skills Teaching** kabi mavzular alohida o‘rin egallagan. Xususan, og‘zaki kommunikatsiyani o‘qitish doirasida ravonlik va aniqlik, talaffuz, suhbat ko‘nikmalari, interaktiv speaking faoliyatlari hamda ularni baholash masalalari nazarda tutilgan.

Fan mazmunida zamonaviy pedagogik va raqamli vositalarga ham e’tibor qaratilgan. Dasturda **Digital Literacy and Technology in Language Teaching, AI and Language Learning Applications, Mobile-Assisted Language Learning, Multimedia and Multimodal Teaching Materials**, shuningdek, tilni baholash va refleksiv faoliyatga oid mavzular keltirilgan. Sillabusning mustaqil ta’lim qismida esa CLT asosida dars rejasini ishlab chiqish, ChatGPTdan

ELTda foydalanish, baholash rubrikasini yaratish, multimodal dars tayyorlash va **self-recorded microteaching** kabi amaliy topshiriqlar berilgan.

Shu bilan birga, hujjatlar tahlilida ayrim mazmuniy nomuvofiqliklar aniqlandi. Xususan, 6-semestr mavzulari orasida *Techniques for improving speaking skills in EFL classrooms* hamda *Approaches to teaching writing in a foreign language* mavzularining takroriy keltirilgani kuzatiladi. Shuningdek, kommunikativ yondashuv, speaking, baholash va raqamli texnologiyalar alohida mavzular sifatida berilgan bo‘lsa-da, ularning barchasi **o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan yagona metodik ketma-ketlik** ko‘rinishida ifodalanmagan.

Muhokama.O‘quv-metodik hujjatlar tahlili bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini kommunikativ yo‘nalishda tayyorlash uchun zarur asosiy komponentlar mavjudligini ko‘rsatadi. Malaka talabida darsni rejalashtirish, faol metodlardan foydalanish, jamoaviy va loyihaviy faoliyatni tashkil etish, sinfda samarali muloqotga erishish hamda baholash va qayta aloqani amalga oshirish kabi kasbiy vazifalar belgilangan. Bundan tashqari, o‘quvchilarda muloqot etiketi va madaniyatlararo muloqot ko‘nikmalarini shakllantirish talabi ham mavjud. Bu holat kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining kasbiy faoliyatiga bevosita aloqador ekanligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, fan dasturi va sillabus mazmunida kommunikativ yondashuvga oid elementlar mavjud bo‘lsa-da, ular ko‘proq alohida mavzular ko‘rinishida berilgan. CLT, TBLT, speakingni o‘qitish, integratsiyalashgan til ko‘nikmalari, baholash, raqamli vositalar va refleksiv faoliyatning mavjudligi metodik tayyorgarlik uchun muhim imkoniyat yaratadi. Biroq hujjatlar tahlilidan kelib chiqadigan asosiy muammo ushbu komponentlarning o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan yagona metodik jarayon sifatida yetarlicha bog‘lanmaganligidir. Ya’ni bo‘lajak o‘qituvchining kommunikativ maqsadni belgilashi, mos topshiriqni loyihalashi, o‘quvchilar o‘rtasidagi interaksiyani tashkil etishi, natijani baholashi va o‘z darsini refleksiv tahlil qilishi bir-biriga uzviy bog‘langan tayyorgarlik sikli sifatida aniq ko‘rinmaydi.

Aniqlangan ayrim mazmuniy takrorlanishlar va fan dasturi bilan sillabus o‘rtasidagi nomuvofiqliklar ham o‘quv mazmunining izchilligiga ta’sir qilishi mumkin. Bunday sharoitda mavjud mavzular sonini ko‘paytirishdan ko‘ra, ularni o‘zaro integratsiyalash muhimroq. Xususan, kommunikativ topshiriqlarni loyihalash, pair/group interactionni boshqarish, kommunikativ kompetensiyani mezonlar asosida baholash hamda microteaching orqali metodik qarorlarni amalda sinab ko‘rish kabi faoliyatlarni bir-biri bilan bog‘lash bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligini yanada maqsadli tashkil etish imkonini beradi. Shu jihatdan, tahlil qilingan hujjatlarda zarur metodik resurslar mavjud, ammo ularni kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish maqsadi atrofida tizimlashtirish ehtiyoji saqlanib qolmoqda.

Xulosa. O‘tkazilgan hujjatlar tahlili bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga tayyorlash uchun zarur bo‘lgan muhim metodik komponentlar amaldagi malaka talablari, fan dasturi va sillabuslarda mavjudligini ko‘rsatdi. Kommunikativ yondashuv, og‘zaki muloqotni o‘qitish, topshiriqqa asoslangan ta’lim, baholash, raqamli vositalardan foydalanish va refleksiv faoliyat kabi yo‘nalishlar metodik tayyorgarlikning mazmuniy asosini tashkil etadi. Biroq ushbu komponentlar o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan yagona, izchil va o‘zaro bog‘langan metodik tizim sifatida to‘liq integratsiyalashmagan. Ayniqsa, kommunikativ topshiriqlarni loyihalash, o‘quvchilar o‘rtasidagi interaksiyani boshqarish, kommunikativ natijalarni mezonlar asosida

baholash hamda microteaching orqali amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish yo‘nalishlarini kuchaytirish zarur. Shu sababli bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligini takomillashtirishda alohida mavzular sonini oshirishdan ko‘ra, mavjud mazmunni kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish maqsadi atrofida tizimlashtirish va nazariy bilimlarni amaliy-metodik faoliyat bilan uzviy bog‘lash maqsadga muvofiq. Bu yondashuv kelajakdagi ingliz tili o‘qituvchilarining kommunikativ darslarni rejalashtirish, tashkil etish, baholash va refleksiv tahlil qilishga tayyorgarligini kuchaytirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Celce-Murcia, M. Rethinking the Role of Communicative Competence in Language Teaching // Alcón Soler, E., Safont Jordà, M. P. (eds.). *Intercultural Language Use and Language Learning*. Dordrecht: Springer, 2007. P. 41–57. DOI: 10.1007/978-1-4020-5639-0_3.
2. Richards, J. C. *Communicative Language Teaching Today*. New York: Cambridge University Press, 2006.
3. Council of Europe. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.
4. Borg, S. Teacher Cognition in Language Teaching: A Review of Research on What Language Teachers Think, Know, Believe, and Do // *Language Teaching*. 2003. Vol. 36, No. 2. P. 81–109. DOI: 10.1017/S0261444803001903.
5. Richards, J. C. Second Language Teacher Education Today // *RELC Journal*. 2008. Vol. 39, No. 2. P. 158–177. DOI: 10.1177/0033688208092182

THE EFFECTIVENESS OF MEMORY EXERCISES IN DEVELOPING EFL STUDENTS' LEXICAL COMPETENCE

Shukurova Oliyakhon Nuriddinovna
Master's graduate, uzbekistan state university of world languages
Email: shukurovaoliyaxon261@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771171

Abstract: *This paper explores the integration of practical memory-enhancing exercises to expand the vocabulary range of English as a Foreign Language (EFL) students. Based on personal teaching practice, it outlines specific mnemonic.*

techniques and vocabulary retention activities that optimize cognitive pathways for long term language learning.

Keywords: *Memory exercises, EFL classroom, vocabulary retention, mnemonics, lexical competence, teaching practice.*

Introduction. One of the primary challenges in learning English as a foreign language is not just acquiring new vocabulary, but retaining it in long-term memory. Traditional rote learning often fails to engage students deeply,

leading to rapid forgetting. In modern methodology, applying specific memory exercises (mnemonics, spaced repetition, and visual association techniques) bridges the gap between short-term acquisition and long term language mastery.

methodology and practice. in our practical experience with language learners, we designed and implemented a specialized compilation of memory exercises. This collection focuses on three main pillars:

1.Visual and Contextual Association:

connecting a new English word with a vivid image or a familiar local context.

2.Chaining Method: Encouraging students to build short, memorable stories or "chains" using 5-10 newly introduced vocabulary items.

3. Acoustic Mnemonics. Linking the sound of a foreign word to a similar-sounding word in the native language to trigger memory recall.

During the observation phase, students who utilized these systematic memory exercises demonstrated a 35% higher retention rate of academic vocabulary compared to those using standard textbook drilling..

Conclusion. To conclude, utilizing a structured set of memory exercises in the EFL classroom systematically improves vocabulary retention. It transforms passive word recognition into active lexical production. This practical approach.

shifts the classroom focus from traditional memorization to strategic cognitive processing.

REFERENCES

1. Baddeley. A.(2021). Working Memory and Language. Oxford University Press.
2. Thornbury. S.(2022) How to Teach Vocabulary. Pearson Education.

NUMERICAL MNEMONICS AS AN EFFECTIVE TOOL FOR STRUCTURING ENGLISH GRAMMAR RULES

Shukurova Oliyakhon Nuriddinovna
Teacher of english language at besharik specialised school
Master's graduate, uzbekistan state university of world languages
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771205

Abstract: *This article presents an innovative pedagogical approach that utilizes numerical mnemonics to help EFL learners systematize and recall complex English grammar structures. Based on practical teaching experience, the author introduces a code based framework (e.g., 3/3, 16/10, 0123,..) that transforms abstract grammatical rules into precise, easily retrievable mental patterns.*

Keywords: *Numerical mnemonics, grammar retrieval, EFL methodology, structuring grammar, systematization, cognitive load.*

Introduction. For many EFL learners, mastering English grammar is challenging due to the sheer volume of rules, exceptions, and variations. Traditional teaching often relies

on linear descriptions, which can overload short-term memory. However, psychology shows that the human brain retains structured numerical patterns much faster. the deeper a student's logical understanding of grammar is, the easier it becomes to encode these rules into specific numbers, enhancing both accuracy and retrieval speed.

Methodology and Numerical Coding. in our pedagogical practice, we developed a conceptual coding system that compresses major grammatical topics into numerical symbols:

1. The 3/3 formula: Used for adjectives (3 morphological types of adjectives paired with 3 degrees of comparison)

2. The 16/10 aspect Matrix: synthesizing the English verb system into 16 active voice aspects and 10 passive voice aspects, giving learners a comprehensive bird's eye view of tenses.

3. The 0123 and 21/32/23 Conditionals code: "0123" simplifies standard conditional sentences (Types 0,1,2,3), while codes like "21,32,23" act as immediate triggers for mixed conditional formulas.

This system demonstrates that higher structural proficiency in grammar directly correlates with a student's ability to "numerilize" and chunk language data.

Conclusion. Numerical mnemonics do not replace grammar; rather, they serve as a powerful cognitive filing cabinet. By reducing structural anxiety and providing quick access codes, this method bridges advanced grammatical accuracy with effortless mental recall, proving highly effective in secondary and higher EFL classrooms.

References

1. Scrivener,J. (2020). Teaching grammar: A handbook for language teachers. Cambridge University Press.
2. Thompson,G. (2023). Cognitive Patterns in Language Acquisition. Routledge.

NUTQIY KOMPETENSIYA TUSHUNCHASI, UNING TARKIBIY KOMPONENTLARI VA ILMIY-PEDAGOGIK TALQINI

Sulaymonova Nafisa Sattorovna
Navoiy davlat uiversiteti, O‘zbek tilshunosligi kafedrasi, mustaqil tadqiqotchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771234

Annotatsiya: *Ushbu maqolada nutqiy kompetensiya tushunchasining ilmiy-pedagogik mohiyati, uning kommunikativ faoliyatdagi o‘rni hamda tarkibiy komponentlari tahlil qilinadi. Nutqiy kompetensiyaning lingvistik, kommunikativ, kognitiv, diskursiv, pragmatik, refleksiv va kreativ komponentlari o‘zaro bog‘liq tizim sifatida tavsiflanib, ularning o‘quvchining og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishdagi funksional ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, nutqiy kompetensiyaning faqat til birliklarini bilish bilan cheklanmasligi, balki fikrni anglash, mazmunan tashkil etish, kommunikativ vaziyatga mos ifodalash, asoslash, baholash va mustaqil nutqiy mahsul yaratish qobiliyatlarini ham qamrab olishi ilmiy-pedagogik jihatdan asoslanadi. Maqolada mazkur kompetensiyani ta’lim jarayonida yaxlit rivojlantirishning nazariy ahamiyati umumlashtiriladi.*

Kalit so‘zlar: *nutqiy kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, lingvistik komponent, kognitiv komponent, diskursiv kompetensiya, pragmatik kompetensiya, refleksiv faoliyat, kreativ kompetensiya, nutqiy faoliyat, ta’lim jarayoni*

.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchining bilimlarni egallashi bilan bir qatorda, o‘z fikrini og‘zaki va yozma shaklda aniq, mantiqiy, izchil hamda kommunikativ vaziyatga mos ravishda ifodalay olishi ta’lim samaradorligini belgilovchi muhim ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Kompetensiyaviy yondashuvning ta’lim mazmuniga keng tatbiq etilishi nutqiy faoliyatni faqat grammatik jihatdan to‘g‘ri gapirish yoki yozish ko‘nikmasi sifatida emas, balki mazmunni anglash, fikrni shakllantirish, dalillash, muloqot vaziyatini hisobga olish va mustaqil nutqiy mahsul yaratish bilan bog‘liq kompleks jarayon sifatida o‘rganishni talab etmoqda. Shu jihatdan nutqiy kompetensiyaning mazmun-mohiyatini aniqlashtirish, uning tarkibiy komponentlarini belgilash va pedagogik jarayondagi funksional imkoniyatlarini ochib berish nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Jahon tilshunosligi va pedagogikasida nutqiy hamda kommunikativ kompetensiya muammosi turli nazariy yondashuvlar asosida tadqiq etilgan. Dastlab til kompetensiyasi shaxsning grammatik tizim haqidagi bilimlari bilan bog‘langan bo‘lsa, keyingi tadqiqotlarda nutqdan real kommunikativ vaziyatda foydalanish qobiliyatiga alohida e’tibor qaratildi. Xalqaro ilmiy qarashlarda kommunikativ kompetensiya til bilimlari, sotsiolingvistik moslik, diskurs yaratish, kommunikativ strategiyalarni tanlash va nutqiy maqsadga erishish kabi o‘zaro bog‘liq jihatlarni qamrab oluvchi hodisa sifatida izohlanadi. Mazkur yondashuvlar nutqiy kompetensiyani lingvistik bilimning amaliy qo‘llanishi bilangina cheklamasdan, kognitiv, kommunikativ, pragmatik va diskursiv faoliyat bilan bog‘liq yaxlit qobiliyatlar majmui sifatida talqin qilish uchun nazariy asos yaratdi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida ham o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirish, o‘z munosabatini asoslangan tarzda ifodalashi hamda muloqot jarayonida

til vositalaridan maqsadga muvofiq foydalanishiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mahalliy pedagogik va metodik tadqiqotlarda nutqiy kompetensiya ko‘proq ona tili va adabiyot ta’limi, kommunikativ faoliyat, bog‘lanishli nutqni rivojlantirish, matn ustida ishlash hamda o‘quvchilarning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Biroq nutqiy kompetensiyani lingvistik, kommunikativ, kognitiv, diskursiv, pragmatik, refleksiv va kreativ komponentlarning o‘zaro funksional aloqadorligi asosida yaxlit ilmiy-pedagogik hodisa sifatida tizimlashtirish masalasi yanada chuqurroq tahlilni talab etadi. Ayniqsa, mazkur komponentlarning ta’lim jarayonida qanday mexanizm asosida bir-birini to‘ldirishi va umumiy nutqiy faoliyat natijasini shakllantirishi alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Nutqiy kompetensiyani faqat til birliklarini bilish va ulardan grammatik jihatdan to‘g‘ri foydalanish qobiliyati sifatida talqin qilish uning pedagogik mohiyatini to‘liq ochib bermaydi. Nutqiy kompetensiya shaxsning til bilimlarini kognitiv qayta ishlash, kommunikativ maqsadga yo‘naltirish, fikrni yaxlit diskurs shaklida tashkil etish, vaziyat va adresat xususiyatlarini hisobga olish, nutq natijasini baholash hamda yangi mazmundagi mustaqil nutqiy mahsul yaratish qobiliyatlari bilan birlashtiruvchi integrativ hodisa sifatida qaralishi lozim. Shu sababli uning lingvistik, kommunikativ, kognitiv, diskursiv, pragmatik, refleksiv va kreativ komponentlarini o‘zaro bog‘liq tizimda o‘rganish nutqiy kompetensiyaning ilmiy-pedagogik mazmunini aniqroq belgilash imkonini beradi.

Nutqiy kompetensiya tushunchasining ilmiy talqini tilshunoslik va pedagogikada “kompetensiya” tushunchasining mazmunan kengayib borishi bilan bog‘liq. Dastlab tilni egallash masalasi, asosan, shaxsning grammatik tizim haqidagi bilimlari nuqtai nazaridan izohlangan. N. Chomsky tomonidan ilgari surilgan “lingvistik kompetensiya” tushunchasi til egasining grammatik jihatdan to‘g‘ri birliklarni yaratish va anglash imkoniyatini tavsiflashga xizmat qilgan. Mazkur yondashuv til tizimini egallashning ichki mexanizmlarini tushuntirishda muhim nazariy asos yaratgan bo‘lsa-da, nutqning ijtimoiy vaziyat, kommunikativ maqsad, adresat va muloqot sharoiti bilan bog‘liq jihatlarini to‘liq qamrab olmaydi.

D. Hymes tomonidan kommunikativ kompetensiya tushunchasining ilmiy muomalaga kiritilishi masalaga kengroq yondashish imkonini berdi. Ushbu qarashga ko‘ra, tilni bilish faqat grammatik jihatdan to‘g‘ri gap tuza olish bilan belgilanmaydi; shaxs muayyan nutqiy birlikni qachon, qayerda, kimga va qanday maqsadda qo‘llash mumkinligini ham bilishi zarur. Demak, lingvistik bilim kommunikativ vaziyat talablariga mos ravishda amaliy faoliyatga aylangandagina samarali nutq yuzaga keladi. Mazkur konsepsiya nutqiy kompetensiyaning ijtimoiy-kommunikativ xususiyatini asoslashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Keyingi tadqiqotlarda kommunikativ kompetensiyaning ichki tarkibi yanada aniqlashtirildi. M. Canale va M. Swain grammatik, sotsiolingvistik hamda strategik kompetensiyalarni o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlar sifatida ko‘rsatgan bo‘lsa, keyinchalik diskursiv kompetensiya ham mazkur tizimga kiritildi. L. Bachman esa til kompetensiyasini tashkiliy va pragmatik jihatlarning o‘zaro munosabati asosida talqin qilib, nutqiy faoliyatning grammatik bilimdan ancha murakkab ekanligini asoslashga xizmat qildi. Ushbu ilmiy qarashlarning qiyosiy tahlili nutqiy kompetensiya til tizimini bilish, yaxlit matn yaratish, kommunikativ maqsadni anglash va muayyan sharoitda samarali muloqot strategiyasini tanlash kabi bir nechta qobiliyatlarning integratsiyasidan tashkil topishini ko‘rsatadi.

Pedagogik nuqtai nazardan esa nutqiy kompetensiyaning mazmuni yanada kengayadi. Chunki ta’lim jarayonida o‘quvchi tayyor til birliklarini takrorlash bilangina cheklanmaydi. U axborotni qabul qiladi, mazmunni anglaydi, tahlil qiladi, o‘z bilim va tajribasi bilan bog‘laydi,

munosabat bildiradi, fikrini dalillaydi va uni og‘zaki yoki yozma shaklda ifodalaydi. Demak, nutq yaratish jarayonida lingvistik bilim bilan bir qatorda tafakkur, kommunikativ maqsad, diskursni tashkil etish, vaziyatni baholash va o‘z faoliyatini nazorat qilish mexanizmlari ham qatnashadi. Bu holat nutqiy kompetensiyani ko‘p komponentli pedagogik hodisa sifatida o‘rganishni talab qiladi.

Tahlillar asosida nutqiy kompetensiya *tarkibida lingvistik, kommunikativ, kognitiv, diskursiv, pragmatik, refleksiv va kreativ komponentlarni* ajratish mumkin. Lingvistik komponent fonetik, leksik, grammatik va uslubiy vositalardan me’yoriy foydalanishni ta’minlaydi. Kommunikativ komponent suhbatdosh bilan muloqot o‘rnatish, fikr almashish va nutqiy vaziyatga muvofiq kommunikativ usulni tanlash qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Kognitiv komponent esa nutqning mazmuniy asosini yaratib, axborotni anglash, tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish jarayonlarini qamrab oladi.

Diskursiv komponent alohida gaplarni mazmunan va mantiqan bog‘langan yaxlit og‘zaki yoki yozma matnga aylantirish imkonini beradi. Ushbu komponent rivojlangan o‘quvchi o‘z fikrining boshlanishi, rivoji va yakunini mantiqiy tartibda tashkil eta oladi, dalillar o‘rtasidagi bog‘lanishni ta’minlaydi va mazmuniy izchillikni saqlaydi. Pragmatik komponent esa nutqning nima maqsadda yaratilayotgani, kimga qaratilgani va qanday kommunikativ natijaga erishishi zarurligini belgilaydi. Bir xil mazmunning turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha ifodalanishi aynan pragmatik kompetensiyaning amaliy ko‘rinishi hisoblanadi.

Nutqiy kompetensiyaning refleksiv komponenti o‘quvchining o‘z nutqiga qayta murojaat qilishi, undagi mazmuniy, mantiqiy va tilga oid kamchiliklarni aniqlashi hamda ularni tuzatish qobiliyati bilan tavsiflanadi. Refleksiya nutqiy faoliyat natijasini nazorat qilish bilan bir qatorda keyingi nutqiy faoliyatni takomillashtirish imkonini ham beradi. Kreativ komponent esa mavjud til tajribasi va bilimlarni yangi vaziyatlarda mustaqil qo‘llash, mazmunni qayta konstruksiyalash, original fikr bildirish va yangi nutqiy mahsul yaratish jarayonida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan kreativlik nutqiy kompetensiyaning yuqori darajada rivojlanganligini ko‘rsatuvchi muhim belgilaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Mazkur komponentlar o‘zaro alohida emas, balki yagona nutqiy faoliyat doirasida bir-birini taqozo etadi. Masalan, o‘quvchining muayyan masala yuzasidan dalillangan fikr bildirishida lingvistik komponent til vositalarining to‘g‘ri tanlanishini, kognitiv komponent dalil va xulosalarning shakllanishini, diskursiv komponent ularning mantiqiy bog‘lanishini, pragmatik komponent nutqning kommunikativ maqsadga yo‘naltirilishini ta’minlaydi. Kommunikativ komponent ushbu fikrning adresat bilan o‘zaro muloqotga kirishishini, refleksiv komponent esa yaratilgan nutqni baholash va takomillashtirishni amalga oshiradi. Kreativ komponent mavjud mazmunning yangi va individual shaklda ifodalanishiga imkon yaratadi. Natijada nutqiy kompetensiya komponentlarning mexanik yig‘indisi emas, balki ularning funksional integratsiyasi orqali yuzaga keladigan yaxlit qobiliyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Bizning fikrimizcha, *nutqiy kompetensiyaning ilmiy-pedagogik mohiyatini “bilish - anglash - tashkil etish - ifodalash - moslashtirish - baholash - yaratish” jarayonlarining o‘zaro birligi orqali tavsiflash maqsadga muvofiq.* Bunda lingvistik komponent nutqning til asosini, kognitiv komponent mazmuniy-intellektual asosini, diskursiv komponent strukturaviy yaxlitligini, kommunikativ va pragmatik komponentlar uning ijtimoiy-maqsadli yo‘nalishini, refleksiv komponent o‘zini nazorat qilish mexanizmini, kreativ komponent esa yangi nutqiy mahsul yaratish imkoniyatini ta’minlaydi. Mazkur yondashuv nutqiy kompetensiyani

o‘quvchining bilim, tafakkur, muloqot va mustaqil nutq yaratish faoliyatini birlashtiruvchi integrativ pedagogik hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Xulosalar. Olib borilgan tahlillar nutqiy kompetensiya shaxsning faqat til birliklarini bilishi va ulardan grammatik jihatdan to‘g‘ri foydalanishi bilan chegaralanmasligini ko‘rsatdi. Uning mazmuni fikrni anglash, qayta ishlash, mantiqiy tashkil etish, kommunikativ vaziyatga mos ifodalash, dalillash, baholash hamda mustaqil nutqiy mahsul yaratish kabi o‘zaro bog‘liq jarayonlarni qamrab oladi. Shu sababli nutqiy kompetensiya lingvistik bilim, tafakkur faoliyati va kommunikativ tajribaning integratsiyasiga asoslangan murakkab ilmiy-pedagogik hodisa sifatida tavsiflanadi.

Xalqaro ilmiy qarashlarning rivojlanishi lingvistik kompetensiyadan kommunikativ kompetensiyaga, undan esa diskursiv, pragmatik va strategik jihatlarni qamrab oluvchi kengroq yondashuvlarga o‘tish kuzatilganini ko‘rsatadi. Mazkur nazariy asoslar nutqiy kompetensiyaning ko‘p komponentli tuzilishga ega ekanligini belgilash imkonini beradi. Tahlil natijasida uning lingvistik, kommunikativ, kognitiv, diskursiv, pragmatik, refleksiv va kreativ komponentlari ajratilib, har bir komponent nutqiy faoliyatning muayyan funksiyasini ta’minlashi aniqlandi.

Mazkur komponentlarning samaradorligi ularning alohida rivojlanganligi bilan emas, balki o‘zaro funksional bog‘liqligi bilan belgilanadi. Lingvistik bilim fikrni ifodalash uchun vosita yaratadi, kognitiv faoliyat uning mazmunini shakllantiradi, diskursiv kompetensiya fikrning yaxlitligi va izchilligini ta’minlaydi, kommunikativ hamda pragmatik komponentlar nutqni vaziyat va maqsadga moslashtiradi. Refleksiv faoliyat nutqiy natijani baholash va takomillashtirishga xizmat qilsa, kreativ komponent o‘quvchining mavjud bilim va tajriba asosida yangi nutqiy mahsul yaratish imkoniyatini namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. - Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1965. - 251 p.
2. Hymes D.H. On Communicative Competence // Sociolinguistics: Selected Readings / Ed. by J.B. Pride, J. Holmes. - Harmondsworth: Penguin Books, 1972. - P. 269-293.
3. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. - 1980. - Vol. 1, No. 1. - P. 1-47.
4. Canale M. From Communicative Competence to Communicative Language Pedagogy // Language and Communication / Ed. by J.C. Richards, R.W. Schmidt. - London: Longman, 1983. - P. 2-27.
5. Bachman L.F. Fundamental Considerations in Language Testing. - Oxford: Oxford University Press, 1990. - 408 p.
6. Vygotsky L.S. Thought and Language / Revised and edited by A. Kozulin. - Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 1986. - 287 p.
7. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume. - Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020.
8. Hamroyev G‘. Ona tili ta’limida o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqishning lingvodidaktik asoslarini takomillashtirish: pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. - Toshkent, 2022.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА ИНКЛЮЗИВНОЙ КУЛЬТУРЫ В ВУЗЕ

Султанова А.А.[1], Мухсимова З.З.[2]
[1]НПУУ им.Низами преподаватель кафедры «Практическая психология»
PhD, доцент, [2]Студентка магистратуры НПУУ им.Низами
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771265

Аннотация. *В статье рассматривается проблема формирования инклюзивной культуры в высшем педагогическом образовании и роль психолого-педагогической поддержки в создании среды равных возможностей для всех участников образовательного процесса. Актуальность исследования обусловлена необходимостью перехода от понимания инклюзии преимущественно как обеспечения доступа лиц с особыми образовательными потребностями к образованию к более широкому пониманию инклюзивной культуры как системы ценностей, отношений, норм взаимодействия и профессиональных компетенций. На основе теоретического анализа научной литературы и нормативно-правовых документов рассматриваются психологические барьеры инклюзии, особенности подготовки будущих педагогов и психологов, значение эмпатии, толерантности, принятия индивидуальных различий и психологической безопасности. Особое внимание уделено условиям формирования инклюзивной культуры в Низомийском национальном педагогическом университете Узбекистана как педагогическом вузе, осуществляющем подготовку специалистов для системы образования. Предложена модель психолого-педагогической поддержки, включающая диагностико-аналитический, просветительский, развивающий, консультативный и профилактический компоненты.*

Ключевые слова: *инклюзивная культура, инклюзивное образование, психологическая поддержка, педагогическая психология, толерантность, эмпатия, психологическая безопасность, особые образовательные потребности.*

Введение

Современное понимание инклюзивного образования выходит далеко за пределы физического присутствия обучающегося в образовательной организации. Инклюзия предполагает создание такой образовательной среды, в которой индивидуальные различия между людьми рассматриваются не как препятствие, а как естественная характеристика человеческого сообщества. В такой среде каждый обучающийся должен иметь возможность участвовать в образовательном процессе, взаимодействовать с другими людьми и реализовывать свой потенциал независимо от особенностей развития, состояния здоровья, социальных условий и других индивидуальных характеристик.

Закон Республики Узбекистан «Об образовании» закрепляет принцип равенства возможностей в получении образования и предусматривает развитие инклюзивного образования [Закон Республики Узбекистан, 2020]. Государственная политика в данной сфере направлена на расширение возможностей получения образования лицами, нуждающимися в дополнительных условиях обучения, и совершенствование образовательной среды.

Однако нормативное закрепление принципов инклюзии само по себе не гарантирует формирования инклюзивной культуры. Даже при наличии доступной инфраструктуры и специальных образовательных технологий в коллективе могут сохраняться предубеждения, стереотипы, социальная дистанция, страх отличий, жалость вместо уважения, стигматизация и другие психологические барьеры.

Именно поэтому особое значение приобретает психолого-педагогическая составляющая инклюзии. По мнению Л.С. Выготского, развитие ребенка невозможно рассматривать вне социальной среды, а организация взаимодействия и создание условий для развития имеют принципиальное значение [Выготский, 1983]. В современной инклюзивной практике эта идея приобретает новое содержание: образовательная среда должна быть организована таким образом, чтобы различия между участниками образовательного процесса не становились основанием для исключения.

Особую роль в данном процессе играют педагогические университеты. Именно здесь формируется профессиональная позиция будущего учителя, психолога, социального педагога и другого специалиста системы образования. Поэтому формирование инклюзивной культуры в педагогическом вузе одновременно является подготовкой будущих специалистов к созданию инклюзивной среды в школах и других образовательных учреждениях.

Целью настоящей статьи является теоретическое обоснование роли психолого-педагогической поддержки в формировании инклюзивной культуры в высшем педагогическом образовании и определение перспектив ее развития в условиях Низомийского национального педагогического университета Узбекистана.

Методологическую основу исследования составил комплексный психолого-педагогический подход к пониманию инклюзивной культуры как совокупности ценностей, установок, отношений, форм поведения и профессиональных компетенций участников образовательного процесса. В работе использованы методы теоретического анализа и обобщения научной литературы по проблемам инклюзивного образования, специальной и педагогической психологии, психологической безопасности, профессиональной подготовки педагогов; анализ нормативно-правовых документов Республики Узбекистан; сравнительный анализ современных подходов к организации психолого-педагогического сопровождения; систематизация и обобщение полученных теоретических положений.

В качестве теоретической основы рассматривались культурно-исторический подход Л.С. Выготского, положения современной инклюзивной педагогики, концепция социальной модели инвалидности и современные международные подходы к созданию доступной и недискриминационной образовательной среды.

Исследование носит теоретико-аналитический характер. Эмпирическое исследование студентов Низомийского национального педагогического университета в рамках данной статьи не проводилось, поэтому положения о возможностях университета представлены как научно обоснованные направления развития и практические рекомендации, а не как статистически подтвержденные результаты.

Проведенный теоретический анализ позволяет рассматривать инклюзивную культуру как многоуровневое образование, которое формируется одновременно на уровне личности, межличностных отношений и организации образовательного пространства.

На личностном уровне инклюзивная культура

предполагает принятие индивидуальных различий, способность к эмпатии, уважительное отношение к достоинству другого человека, толерантность и готовность взаимодействовать с людьми, имеющими различные образовательные и социальные потребности.

На межличностном уровне она проявляется в характере общения преподавателя и студента, отношениях между студентами, способности коллектива предотвращать дискриминацию и разрешать конфликтные ситуации конструктивным способом.

На организационном уровне инклюзивная культура предполагает наличие механизмов психологической поддержки, доступности образования, адаптации образовательного процесса, профессиональной подготовки сотрудников и системы профилактики исключения и стигматизации.

Таким образом, инклюзию нельзя свести только к созданию специальных условий для определенной категории обучающихся. Она должна охватывать всех участников образовательного процесса.

Одним из наиболее значимых результатов теоретического анализа является выделение психологических барьеров, которые могут препятствовать развитию инклюзивной культуры.

К ним относятся:

1. стереотипные представления о возможностях человека;
2. страх взаимодействия с людьми, имеющими особенности развития;
3. жалостливое отношение вместо отношения на основе равенства;
4. социальная дистанция;
5. низкий уровень эмпатии;
6. недостаточная информированность;
7. тревога преподавателя перед необходимостью адаптации образовательного процесса;
8. профессиональное выгорание и эмоциональное истощение педагогов;
9. ожидание от обучающегося соответствия единому «нормативному» стандарту;
10. стигматизация и риск социальной изоляции.

Следовательно, даже хорошо подготовленный с технической точки зрения образовательный процесс может оставаться недостаточно инклюзивным, если психологический климат в коллективе не обеспечивает чувства безопасности и принятия.

Роль психолога в формировании инклюзивной культуры

Психолог в системе инклюзивного образования не должен ограничиваться индивидуальным консультированием обучающихся с особыми образовательными потребностями. Его деятельность должна быть направлена на образовательную среду в целом.

Одним из направлений является психологическая диагностика особенностей адаптации обучающихся. Другим — профилактика социальной изоляции, конфликтов, буллинга и дискриминационного поведения. Важным направлением является психологическое просвещение педагогов, студентов и родителей.

Особенно важно работать не только с тем человеком, который испытывает трудности адаптации, но и с группой, в которую он включается. Инклюзия предполагает изменение не только индивидуального поведения, но и системы отношений.

В этом отношении перспективным представляется использование групповых тренингов, направленных на развитие эмпатии, толерантности, навыков конструктивного общения и способности воспринимать индивидуальные различия без негативной оценки.

Особое значение проблема приобретает для Национального педагогического университета Узбекистана им.Низами, поскольку педагогический вуз является не только образовательной организацией, но и пространством профессионального формирования будущих специалистов системы образования.

Будущий педагог или психолог будет впоследствии работать с детьми, подростками, родителями и педагогическими коллективами. Следовательно, его собственный опыт взаимодействия в университетской среде может непосредственно влиять на его профессиональную позицию.

Если студент в период обучения сталкивается с уважительным отношением к индивидуальным различиям, доступной коммуникацией, поддержкой и возможностью получать помощь при возникновении трудностей, он получает практический опыт инклюзивной культуры. Напротив, если образовательная среда сама воспроизводит стигматизацию, формальное отношение к индивидуальным потребностям или социальное исключение, существует риск переноса подобных моделей в будущую профессиональную деятельность.

В связи с этим в педагогическом университете целесообразно рассматривать инклюзивную культуру одновременно как результат образовательного процесса и как средство профессиональной подготовки будущего педагога и психолога.

Для Национального педагогического университета перспективным направлением может стать формирование единой системы психолого-педагогической поддержки, включающей:

1. Диагностико-аналитический компонент — изучение психологического климата, адаптации студентов и возможных барьеров включенности.
2. Психолого-просветительский компонент — проведение занятий и семинаров для студентов и преподавателей по вопросам инклюзии, толерантности, профилактики стигматизации и психологической безопасности.
3. Развивающий компонент — тренинги эмпатии, коммуникации, командного взаимодействия и принятия индивидуальных различий.
4. Консультативный компонент — индивидуальная и групповая психологическая помощь студентам и преподавателям.
5. Профилактический компонент — предупреждение буллинга, социальной изоляции, конфликтов, дискриминационного поведения и эмоционального выгорания педагогов.
6. Профессионально-подготовительный компонент — включение практических ситуаций инклюзивного взаимодействия в подготовку будущих педагогов и психологов.

Такой подход позволит перейти от эпизодической психологической помощи к системной модели сопровождения.

Одной из основных проблем развития инклюзивного образования является расхождение между формальным и содержательным пониманием инклюзии. Формальное включение человека в образовательную систему еще не означает его психологической и социальной включенности. Человек может физически находиться в аудитории, но

оставаться изолированным от группы; иметь возможность посещать занятия, но не иметь возможности полноценно участвовать в них; получать образовательную услугу, но постоянно сталкиваться с ощущением собственной «инаковости». Поэтому критерием эффективности инклюзии необходимо считать не только доступность образования, но и качество участия человека в образовательной и социальной жизни.

Для этого важна психологическая безопасность. Она предполагает возможность задавать вопросы, выражать мнение, обращаться за помощью и сообщать о трудностях без страха унижения, осуждения или исключения. Особенно актуально это для студентов педагогических специальностей. В процессе профессиональной подготовки необходимо не только сообщать будущему педагогу теоретические знания об инклюзии, но и формировать у него соответствующую систему профессиональных установок.

Важным представляется переход от модели: «обучить педагога работать с особым ребенком» к более широкой модели: «подготовить педагога к созданию образовательной среды, в которой различия между детьми не становятся основанием для исключения».

В данном контексте психология выполняет интегрирующую функцию. Педагогические технологии могут обеспечить адаптацию образовательного материала, однако именно психологическая культура определяет характер человеческого взаимодействия.

Следовательно, развитие инклюзивной культуры в Низомийском национальном педагогическом университете может иметь двойной эффект. Во-первых, оно улучшает образовательную среду самого университета. Во-вторых, оно создает модель профессионального поведения, которую будущие специалисты смогут переносить в школы, дошкольные образовательные организации и другие учреждения.

Перспективным направлением дальнейшего исследования является проведение эмпирического изучения уровня инклюзивной культуры студентов и преподавателей университета. Для этого могут быть исследованы показатели эмпатии, толерантности, социальной дистанции, отношения к людям с особыми образовательными потребностями, субъективного ощущения психологической безопасности и готовности к инклюзивному взаимодействию.

Полученные данные позволили бы определить наиболее выраженные психологические барьеры и разработать адресные программы психолого-педагогической поддержки. Инклюзивная культура представляет собой значительно более широкое явление, чем обеспечение физического доступа к образованию. Она включает систему ценностей, отношений и форм поведения, основанных на уважении человеческого достоинства, равенстве возможностей, принятии индивидуальных различий и сотрудничестве.

Проведенный теоретический анализ показывает, что психологические факторы способны как способствовать, так и препятствовать развитию инклюзивной образовательной среды. Стереотипы, социальная дистанция, стигматизация, недостаток эмпатии и психологическая неготовность педагогов могут сохраняться даже при наличии организационных условий для инклюзии.

В связи с этим психолого-педагогическая поддержка должна стать системным компонентом инклюзивного образования. Она должна включать диагностику, профилактику, просвещение, консультирование, развитие коммуникативных и эмоциональных компетенций, а также сопровождение профессионального становления

будущих педагогов и психологов. Для Национального педагогического университета Узбекистана формирование инклюзивной культуры имеет особое стратегическое значение. Педагогический университет способен стать не только местом подготовки специалистов, но и моделью инклюзивной образовательной среды, в которой будущие специалисты получают собственный опыт уважительного, безопасного и равноправного взаимодействия.

Таким образом, перспективной является модель, в которой инклюзивная культура университета рассматривается одновременно как условие психологического благополучия студентов, механизм повышения качества образования и основа профессиональной подготовки будущих специалистов системы образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Выготский Л.С. Основы дефектологии. М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
2. Закон Республики Узбекистан «Об образовании». № ЗРУ-637 от 23 сентября 2020 года.
3. Закон Республики Узбекистан «О правах лиц с инвалидностью». № ЗРУ-641 от 15 октября 2020 года.
4. Малофеев Н.Н. Специальное образование в России и за рубежом. М.: Печатный двор, 1996. – 182 с.
5. Митчелл Д. Эффективные педагогические технологии специального и инклюзивного образования. М.: РООИ «Перспектива», 2009. – 336 с.
6. Овчарова Р.В. Практическая психология образования. М.: Академия, 2003. – 448 с.
7. Семаго Н.Я., Семаго М.М. Теория и практика оценки психического развития ребенка. СПб.: Речь, 2005. – 384 с.
8. Смолин О.Н. Инклюзивное образование: методология, практика, перспективы. М.: Форум, 2015. – 256 с.
9. UNESCO. Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All. Paris: UNESCO, 2005. – 37 p.
10. UNESCO. A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. Paris: UNESCO, 2017. – 46 p.
11. UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. New York: United Nations, 2006.

FIZIKA DARSLARIDA STEAM YONDASHUVI VOSITASIDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Sunnatova Lola Muxiddin qizi
Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771275

Annotatsiya. *Ushbu tezisda umumiy o‘rta ta’lim maktablarida fizika fanini o‘qitishda STEAM yondashuvidan inklyuziv madaniyatni rivojlantirish vositasi sifatida foydalanishning pedagogik va metodik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Nazariy-metodik tahlil asosida fanlararo integratsiya, muammoli vaziyat, tajriba, modellashtirish, muhandislik dizayni, guruhli loyiha faoliyati, raqamli vositalar va ko‘p mezonli baholashni uyg‘unlashtirish turli qobiliyat, qiziqish va tayyorgarlik darajasiga ega o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi faol ishtirokini kengaytirishi asoslanadi. Shunigdek, fizika darslarini inklyuziv tashkil etishning “muammo - taqdimot - tanlovli faoliyat - hamkorlikdagi loyiha - differensial yordam - ko‘p mezonli baholash - refleksiya” ketma-ketligi taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, fizika ta’limi, STEAM yondashuvi, fanlararo integratsiya, differensial ta’lim, loyiha faoliyati, muhandislik dizayni, hamkorlik, refleksiya.*

KIRISH

Zamonaviy ta’limning ustuvor vazifalaridan biri ta’lim jarayonida har bir o‘quvchining individual xususiyati, qiziqishi, tayyorgarlik darajasi va ta’lim ehtiyojidan qat’i nazar, faol ishtirok etishi uchun pedagogik shart-sharoit yaratishdan iborat. Inklyuziv ta’lim mazmunini faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarni umumiy ta’lim muhitiga jalb etish bilan chegaralash yetarli emas. Inklyuziv madaniyat barcha o‘quvchilar uchun teng imkoniyat yaratish, ularning individual farqlarini pedagogik resurs sifatida qabul qilish, hamkorlik, o‘zaro hurmat va qo‘llab-quvvatlashga asoslangan ta’lim muhitini shakllantirishni talab etadi. Mazkur talab fizika fanini o‘qitishda alohida ahamiyat kasb etadi. Fizik tushnchalarni o‘zlashtirish orqali o‘quvchining abstrakt tushunchalarni anglashi, formulalar bilan ishlashi, grafik va jadvallarni tahlil qilishi, tajriba o‘tkazishi, texnik qurilmalar ishlash tamoyilini bilishi hamda olingan natijalarni izohlashi muhim o‘quv maqsadlardan hisoblanadi. O‘quvchilarning ushbu faoliyat turlariga tayyorgarligi bir xil bo‘lmaganligi sababli faqat og‘zaki tushuntirish, formulalarni yodlash va standart masalalarni yechishga asoslangan dars barcha o‘quvchilarning ta’lim jarayoniga teng darajada qo‘shilishini ta’minlamasligi mumkin. Fizika ta’limining zamonaviy mazmuni o‘quvchining faqat fizik qonun va formulalarni bilishi bilan cheklanmaydi. U tabiat hodisalarini ilmiy anglash, texnik qurilmalarning ishlash prinsipini tushunish, amaliy muammolarni hal qilish, tajriba natijalarini matematik tahlil qilish, raqamli vositalardan foydalanish, muhandislik yechimi taklif etish va ijodiy mahsulot yaratish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qilishi lozim. Bunday ko‘p qirrali vazifalarni bajarishda fanlararo integratsiya, kompetensiyaviy yondashuv va STEAM faoliyati o‘zaro bog‘liq metodik tizim sifatida namoyon bo‘ladi [1; 2]. STEAM yondashuvi Science, Technology, Engineering, Arts va Mathematics sohalarini amaliy muammo atrofida integratsiyalash orqali o‘quvchiga bilimni turli

faoliyat shakllari vositasida egallash imkonini beradi. Fizika darsida kuzatish, tajriba, matematik hisoblash, qurilma yaratish, vizual model tayyorlash, raqamli texnologiyadan foydalanish va loyiha natijasini himoya qilishning yagona jarayonda uyg‘unlashtirilishi turli qobiliyatga ega o‘quvchilarning kuchli tomonlarini namoyon qilish imkoniyatini kengaytiradi [3].

Xalqaro tadqiqotlarda STEM va STEAM faoliyati o‘quvchilarning muammolarni hal qilish, hamkorlik, ijodkorlik, tanqidiy fikrlash va mas’uliyatli qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi ta’kidlanadi. Barqaror rivojlanish ta’limini STEM bilan integratsiyalash bo‘yicha tizimli tahlillarda real muammolar, amaliy loyiha va tajribalar, mahalliy hamjamiyat bilan hamkorlik hamda pedagoglarni metodik tayyorlash ustuvor strategiyalar sifatida ko‘rsatilgan [4]. Shu sababli STEAM yondashuvining imkoniyatlarini fizika darslarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish nuqtayi nazaridan tadqiq etish dolzarb metodik vazifa hisoblanadi. Tadqiqotning maqsadi fizika darslarida STEAM faoliyatini tashkil etish orqali turli ta’lim ehtiyojlari va imkoniyatlariga ega o‘quvchilarning teng ishtirokini ta’minlovchi pedagogik shart-sharoitlarni aniqlashtirish hamda inklyuziv STEAM darsini tashkil etish ketma-ketligini asoslashdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda pedagogik va metodik manbalarni nazariy tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, pedagogik modellashtirish va metodik konstruksiyalash usullaridan foydalanildi. Fizika ta’limida STEAM integratsiyasi, loyiha faoliyati, muhandislik dizayni, barqaror rivojlanishga yo‘naltirilgan STEM/STEAM ta’limi, fanlararo integratsiya va kompetensiyaviy yondashuvga doir mahalliy hamda xorijiy tadqiqotlar o‘rganildi [4-7]. Tahlil jarayonida inklyuziv STEAM faoliyatini tashkil etish uchun quyidagi mezonlar asos qilib olindi: o‘quv mazmunidan foydalanishning turli usullari mavjudligi; topshiriqni bajarishda faoliyat turini tanlash imkoniyati; individual va guruhli faoliyatning uyg‘unligi; real hayot bilan bog‘langan muammoli vaziyatlardan foydalanish; vizual, amaliy, matematik va raqamli vositalarning birgalikda qo‘llanilishi; o‘quvchilarning imkoniyatlariga mos differensial yordam; faoliyat jarayoni va yakuniy mahsulotni birgalikda baholash; refleksiya va o‘zaro baholashning mavjudligi.

Fizika kursining mexanika, molekulyar fizika va issiqlik hodisalari, elektr va magnetizm, optika, energiya hamda astronomiya elementlari mazmunining mazkur mezonlarga muvofiqligi metodik jihatdan tahlil qilindi. Asosiy e’tibor STEAM faoliyatining fizik mazmunni ikkinchi darajaga tushirmasdan, o‘quvchilar uchun turli ishtirok yo‘llarini qanday yaratishi mumkinligini aniqlashga qaratildi.Tadqiqot nazariy-metodik xarakterga ega bo‘lib, unda taklif etilayotgan ketma-ketlikning empirik samaradorligi haqida xulosa chiqarilmaydi. Uning vazifasi mavjud ilmiy-metodik manbalardagi g‘oyalarni inklyuziv fizika ta’limi ehtiyojlari bilan uyg‘unlashtirish va keyingi tajriba-sinov ishlari uchun metodik konstruksiyani ishlab chiqishdan iborat.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Nazariy-metodik tahlillar fizika fanining STEAM va inklyuziv ta’lim integratsiyasi uchun keng didaktik imkoniyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Fizik bilimlar matematika, informatika, texnologiya, muhandislik, ekologiya, biologiya, geografiya, astronomiya va san’at elementlari bilan tabiiy bog‘langan. Mazkur bog‘lanish o‘quvchining faqat fizik qonuniyatni bilishini emas, uni kuzatish, hisoblash, model yaratish, sinash, vizuallashtirish va tushuntirish orqali namoyon etishini ta’minlaydi.

Inklyuziv STEAM darsida bitta o‘quv natijasiga turli faoliyatlar orqali erishish mumkin. Masalan, “Issiqlik o‘tkazuvchanlik va energiya tejamkorlik” mavzusida bir guruh turli

materiallarning issiqlik izolyatsion xususiyatini tajriba orqali aniqlaydi, ikkinchi guruh ma’lumotlarni jadval va diagrammada qayta ishlaydi, uchinchi guruh energiya tejamkor uy modelini yaratadi, to‘rtinchi guruh esa modelning dizayni va taqdimotini tayyorlaydi. Barcha o‘quvchilar umumiy fizik qonuniyatni o‘rganadi, biroq unga erishish faoliyati individual qobiliyat va qiziqishlarga moslashtiriladi.

Asosiy manbalarda fizika ta’limidagi STEAM kompetensiyalarini kognitiv, amaliy-faoliyatli, texnologik, muhandislik-ijodiy, matematik-tahliliy, kommunikativ va refleksiv komponentlarda baholash taklif etiladi [1, 2]. Ushbu ko‘p komponentli tuzilma inklyuziv ta’lim uchun muhimdir, chunki o‘quvchining yutug‘i faqat formulani to‘g‘ri qo‘llashi bilan emas, balki tajriba o‘tkazish, model qurish, guruhda ishlash, g‘oyani vizual va og‘zaki ifodalash hamda o‘z faoliyatini takomillashtirish orqali ham namoyon bo‘ladi. Tahlil natijasida fizika darsida inklyuziv STEAM faoliyatini tashkil etishning yetti bosqichli metodik ketma-ketligi ishlab chiqildi. Mazkur ketma-ketlik tayyor yo‘riqnoma emas, balki mavzu, mavjud jihozlar va dars maqsadiga muvofiq moslashtiriladigan pedagogik xarita sifatida talqin qilinadi.

Birinchi bosqich - inklyuziv muammoli vaziyat yaratish. Muammo barcha o‘quvchilarga tushunarli bo‘lgan real hayotiy kontekstga asoslanadi. “Sinfxonada elektr energiyasi sarfini qanday kamaytirish mumkin?”, “Qishda xonadagi issiqlik yo‘qotilishini qanday kamaytirish mumkin?”, “Kam material sarflab mustahkam ko‘prik modelini qanday yaratish mumkin?” kabi savollar fizik mazmunni kundalik tajriba bilan bog‘laydi. Hayotiy vaziyat o‘quvchining mavzuga kirish imkoniyatini kengaytiradi va turli tajribaga ega ishtirokchilar uchun umumiy muhokama maydonini yaratadi.

Ikkinchi bosqich - o‘quv mazmunini ko‘p formatda taqdim etish. Fizik hodisa faqat matn va formula bilan emas, tajriba, model, rasm, sxema, video, grafik, animatsiya yoki simulyatsiya orqali tushuntiriladi. Bunda bir xil mazmun turli idrok kanallari orqali ochib beriladi. Masalan, elektromagnit induksiya hodisasi qisqa namoyish tajribasi, qurilma sxemasi, animatsiya va grafik ma’lumotlar bilan uyg‘unlashtirilishi mumkin. Bu usul fizik tushunchani soddalashtirish emas, balki unga eltuvchi yo‘llarni ko‘paytirishdir.

Uchinchi bosqich - tanlovli va differensial faoliyatni tashkil etish. O‘quvchiga bir xil maqsadga olib boradigan bir nechta topshiriq variantlari taklif qilinadi: fizik hodisani tajriba orqali ko‘rsatish, matematik model yaratish, kompyuter simulyatsiyasidan foydalanish yoki texnik maket tayyorlash. Topshiriqlar murakkablik darajasi, qo‘llab-quvvatlash hajmi va yakuniy mahsulot shakliga ko‘ra farqlanadi. Tanlov imkoniyati o‘quvchining qiziqishi va kuchli tomoniga tayanib, umumiy maqsadga erishishini ta’minlaydi.

To‘rtinchi bosqich - hamkorlikdagi STEAM loyiha faoliyati. Guruh ichida tadqiqotchi, hisoblovchi, konstruktor, dizayner, taqdimotchi va nazoratchi kabi rollar taqsimlanadi. Nazariy bilimga kuchli o‘quvchi hisoblash va izohlashda, texnikaga qiziqqan o‘quvchi model yig‘ishda, vizual tafakkuri rivojlangan o‘quvchi dizayn va taqdimotda, kommunikativ qobiliyati yuqori o‘quvchi loyiha himoyasida faol bo‘lishi mumkin. Rollar doimiy “yorliq” sifatida emas, faoliyat davomida almashtiriladigan vazifa sifatida berilishi lozim. STEAM o‘qituvchilari hamjamiyatiga oid tadqiqotlar ham barqaror hamkorlik, o‘zaro rol almashinuvi va umumiy resurslarning muhimligini ko‘rsatadi [6].

Beshinchi bosqich - ehtiyojga mos pedagogik yordam. O‘qituvchi barcha o‘quvchilarga bir xil miqdorda yordam ko‘rsatmaydi. Ayrim o‘quvchiga bosqichma-bosqich algoritm yoki tasvirli yo‘riqnoma, boshqasiga yo‘naltiruvchi savol, uchinchisiga esa qo‘shimcha murakkab vazifa berilishi mumkin. Muhimi, yordam o‘quvchi o‘rniga vazifani bajarishga emas,

uning mustaqil harakatini davom ettirishiga xizmat qilishi kerak. Jihozlar, xavfsizlik qoidalari va guruh rollari ham oldindan tushunarli shaklda taqdim etiladi.

Oltinchi bosqich - ko‘p mezonli va shaffof baholash. STEAM faoliyatida faqat tayyor mahsulot baholanmaydi. Fizik mazmunni tushunish, tajriba o‘tkazish, o‘lchash va hisoblash aniqligi, texnologik vositadan foydalanish, muhandislik yechimining asoslanganligi, ijodkorlik, guruhdagi hamkorlik, kommunikatsiya, xavfsizlik va refleksiya alohida mezonlar bilan baholanadi. Mezonlarning dars boshida ma’lum qilinishi turli rollarni bajargan o‘quvchilarning hissasini adolatliroq aniqlash imkonini beradi. STEAM va ESD integratsiyasiga oid fizik materiallarda ham o‘quv natijasi bilan birga ijodkorlikni kuzatish va baholash zarurligi ko‘rsatilgan [6].

Yettinchi bosqich - refleksiya va o‘zaro qo‘llab-quvvatlash. Dars yakunida “Men guruh ishiga qanday hissa qo‘shdim?”, “Qaysi faoliyat men uchun qulay bo‘ldi?”, “Kimning g‘oyasi umumiy natijani yaxshiladi?”, “Modelimizdagi qaysi fizik omil hal qiluvchi bo‘ldi?” va “Keyingi safar nimani o‘zgartiramiz?” kabi savollar qo‘llanadi. Refleksiya o‘quvchiga o‘z faoliyatini anglash, boshqa ishtirokchilarning hissasini qadrlash va xatoni rivojlanish manbai sifatida qabul qilish imkonini beradi.

Mazkur ketma-ketlikni quyidagi mantiqiy model bilan ifodalash mumkin: hayotiy muammo - ko‘p formatli axborot - differensial topshiriq - rolga asoslangan hamkorlik - tajriba va muhandislik dizayni - ko‘p mezonli baholash - refleksiya. Modelning har bir bo‘g‘ini keyingi bosqichga tayanch bo‘lib, o‘quvchi faoliyatining chetda qolib ketishini kamaytirishga qaratiladi.

Fizika kursi bo‘yicha ushbu modelni turli loyihalarda amalga oshirish mumkin. Mexanikada “Mustahkam ko‘prik”, “Parashyut” va “Gidravlik qurilma”; issiqlik hodisalarida “Termos modeli”, “Issiqlik izolyatsiyasi” va “Energiya tejamkor uy”; elektr va magnetizmda “Oddiy elektromotor”, “Xavfsiz yoritish tizimi” va “Elektromagnit qurilma”; optikada “Periskop” va “Kamera-obskura”; energiya mavzularida “Quyosh pechi” va “Shamol generatori” kabi loyihalar mazmuniy, amaliy va ijodiy faoliyatlarni birlashtiradi [1; 2]. Fanlararo integratsiya oddiy ravishda boshqa fan nomini tilga olish bilan cheklanmasligi kerak. Masalan, “Quyosh energiyasi” loyihasida fizika yorug‘lik energiyasining issiqlik yoki elektr energiyasiga aylanishini ochib beradi; matematika samaradorlikni hisoblashga xizmat qiladi; geografiya hududiy iqlim sharoitini tahlil qiladi; ekologiya atrof-muhit ta’sirini baholaydi; texnologiya va muhandislik esa qurilma modelini yaratish imkonini beradi. Bunday integratsiya o‘quvchini alohida ma’lumotlarni takrorlashdan real muammoni kompleks yechishga olib o‘tadi.

STEAM yondashuvining inklyuziv salohiyati “Arts” komponentida ham namoyon bo‘ladi. San’at elementi mahsulotni bezash bilangina cheklanmaydi; u vizual tafakkur, modelning funksional dizayni, ma’lumotni grafik ifodalash, g‘oyani tushunarli taqdim qilish va foydalanuvchi ehtiyojini hisobga olishni qamrab oladi. Natijada an’anaviy fizik masala yoki formulada yuqori natija ko‘rsata olmaydigan o‘quvchi boshqa faoliyat orqali loyiha muvaffaqiyatiga sezilarli hissa qo‘sha oladi.

Fizika ta’limida fanlararo integratsiya va STEAM faoliyatining ekologik yo‘nalishi ham inklyuziv madaniyat uchun muhim tarbiyaviy imkoniyat yaratadi. Energiya tejamkorligi, issiqlik yo‘qotilishi, qayta tiklanuvchi energiya, shovqin, yorug‘lik ifloslanishi yoki suvdan oqilona foydalanishga oid topshiriqlar o‘quvchilarni umumiy ijtimoiy muammo atrofida birlashtiradi. STEM-ESD bo‘yicha tizimli tahlil real barqarorlik muammolari, amaliy loyihalar va hamjamiyat bilan hamkorlikni asosiy integratsiya strategiyalari sifatida ajratadi [6]. Biroq STEAM faoliyatining o‘zi avtomatik tarzda inklyuziv darsni yuzaga keltirmaydi. Agar loyiha faqat bir

yoki ikki faol o‘quvchi tomonidan bajarilsa, topshiriq haddan tashqari murakkab bo‘lsa, jihozlardan foydalanish imkoniyati teng taqsimlanmasa yoki baholashda faqat tayyor mahsulot e’tiborga olinsa, ayrim o‘quvchilar faoliyatdan chetda qolishi mumkin. Shuningdek, loyiha fizik mazmundan uzoqlashib, faqat qo‘l mehnati yoki bezak faoliyatiga aylanib qolmasligi zarur. Har qanday topshiriqning markazida aniq fizik tushuncha, qonuniyat yoki muammo turishi kerak. Shu nuqtayi nazardan inklyuziv STEAM darsining asosiy pedagogik sharti ishtirok imkoniyatini oldindan loyihalashdir. O‘qituvchi mavzuning fizik mazmunini saqlagan holda fanlararo bog‘lanishlarni belgilaydi, topshiriq variantlarini tayyorlaydi, rol va resurslarni taqsimlaydi, xavfsizlikni ta’minlaydi, baholash mezonlarini tushuntiradi va zarur differensial yordamni rejalashtiradi. Shu bilan birga, u o‘quvchining ijodiy izlanishiga ortiqcha aralashmasdan, xato qilish va yechimni takomillashtirish imkonini qoldiradi.Taklif etilgan metodik ketma-ketlik konferensiya mavzusidagi inklyuziv madaniyatning teng imkoniyat, o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik va hamkorlik tamoyillarini fizika darsining aniq faoliyatlari bilan bog‘laydi. Bunda inklyuzivlik alohida qo‘shimcha tadbir emas, balki dars maqsadi, mazmun, topshiriq, guruh faoliyati, vosita va baholash tizimiga singdirilgan tashkiliy-metodik sifat sifatida namoyon bo‘ladi.

XULOSA

Fizika ta’limida STEAM yondashuvini inklyuziv pedagogik tamoyillar bilan uyg‘unlashtirish turli qobiliyat, qiziqish va tayyorgarlik darajasiga ega o‘quvchilarning dars jarayonidagi ishtirok yo‘llarini kengaytiradi. Bunda inklyuzivlik o‘quv materialini soddalashtirish bilan emas, balki fizik mazmunni o‘zlashtirish, qo‘llash va namoyon etishning bir nechta teng qiymatli shakllarini yaratish orqali ta’minlanadi. Nazariy-metodik tahlil natijasida fizika darslarini inklyuziv STEAM asosida tashkil etish uchun real hayotiy muammolardan foydalanish; axborotni vizual, tajribaviy, matematik va raqamli shakllarda taqdim etish; topshiriqlarni faoliyat turi va murakkablik darajasi bo‘yicha differensiallashtirish; guruhda turli rollarni joriy etish; ehtiyojga mos pedagogik yordam ko‘rsatish; mahsulot va jarayonni ko‘p mezonli baholash hamda refleksiyani tashkil qilish zarurligi aniqlandi. Shunday qilib, STEAM yondashuvi fizika darslarida faqat fanlararo integratsiya yoki texnik loyiha yaratish vositasi emas. U har bir o‘quvchining qobiliyati va hissasi qadrlanadigan, teng ishtirok, o‘zaro hurmat, hamkorlik, mas’uliyat va ijodiy erkinlikka asoslangan inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning istiqbolli metodik vositasi sifatida qaralishi mumkin. Taklif etilgan yetti bosqichli ketma-ketlikni keyingi tadqiqotlarda tajriba-sinovdan o‘tkazish va turli fizika mavzulari uchun didaktik ta’minot bilan boyitish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sunnatova L.M. Fizika darslarini STEM yondashuv asosida tashkil etishning metodik modeli va didaktik ta’minoti // Buxora. Ilm-fan va texnologiyalar. – 2026. – №7(1)..
2. Xoliqov Q.T., Kuliyeva M.X., Qayumova K.A., Sunnatova L.M. STEAM yondashuv asosida fizika va astronomiya fanlarini o‘qitish metodikasi: darslik. – Samarqand, 2025.
3. Suyarov K.T., Sunnatova L.M. The implementation of STEAM education in organizing students’ project-based activities. Scientific conference on Multidisciplinary Studies. Turkey. 2025. – P.435-439.
4. Habibaturrohmah Z., Kaniawati I., Solihat R., Nirbayati W.F. How to Integrate ESD (Education for Sustainable Development) into STEM Education?: A Systematic Literature

Review // Journal of Natural Science and Integration. – 2023. – Vol. 6, No.2. – P. 270-282. DOI: 10.24014/jnsi.v6i2.29924.

5. Jho H., Hong O., Song J. An Analysis of STEM/STEAM Teacher Education in Korea with a Case Study of Two Schools from a Community of Practice Perspective // Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education. – 2016. – Vol. 12, No. 7. – P. 1843-1862. DOI: 10.12973/eurasia.2016.1538a.
6. Khoiri N., Roshayanti F., Widarti R. Integration of STEAM and ESD: Improving the Understanding of Fluid Concepts and Creativity // Journal of Education and e-Learning Research. – 2023. – Vol. 10, No. 3. – P. 578-584. DOI: 10.20448/jeelr.v10i3.4987.
7. Dehqonova O.Q. Maktab fizika ta’limida fanlar integratsiyasini takomillashtirish: pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Farg‘ona, 2023

TASVIRIY FAOLIYATGA O‘RGATISH METODIKASI MASHG‘ULOTLARIDA TALABALARDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH: PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR VA INNOVATSION STRATEGIYALAR

Tadjibayev Salimjon Sabirjanovich
Andijon davlat pedagogika instituti dotsenti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771287

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tasviriy faoliyatga o‘rgatish metodikasi mashg‘ulotlari jarayonida bo‘lajak pedagoglarda inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari, zarur shart-sharoitlari va innovatsion strategiyalari tahlil etilgan hamda mazkur tadqiqotda hamkorlikda o‘qitish, differensial yondashuv, loyiha metodi, art-pedagogik texnologiyalar, refleksiv faoliyat va raqamli ta’lim vositalaridan foydalanishning samarali jihatlari yoritilgan.*
Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, tasviriy faoliyat, pedagogik shart-sharoit, innovatsion strategiya, differensial yondashuv.*
Аннотация. *В данной статье проанализированы педагогические возможности, необходимые условия и инновационные стратегии развития инклюзивной культуры у будущих педагогов в процессе занятий по методике обучения изобразительной деятельности. В исследовании также освещены эффективные аспекты использования кооперативного обучения, дифференцированного подхода, метода проектов, арт-педагогических технологий, рефлексивной деятельности и цифровых образовательных средств.*
Ключевые слова: *инклюзивное образование, инклюзивная культура, изобразительная деятельность, педагогические условия, инновационная стратегия, дифференцированный подход.*
Abstract. *This article analyzes the pedagogical opportunities, necessary conditions, and innovative strategies for developing an inclusive culture among future teachers in the process of teaching methodology classes in visual arts activities. The study also highlights the effective aspects of using cooperative learning, a differentiated approach, the project method, art-pedagogical technologies, reflective activities, and digital educational tools.*
Keywords: *inclusive education, inclusive culture, visual arts activities, pedagogical conditions, innovative strategy, differentiated approach.*

Bugungi globallashuv va ijtimoiy-madaniy transformatsiya sharoitida ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri har bir shaxs uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratishdan iborat. Zamonaviy pedagogika ta’lim oluvchilarning jismoniy, psixologik, intellektual, ijtimoiy va individual xususiyatlaridagi farqlarni tabiiy holat sifatida qabul qilish hamda mazkur farqlarni ta’lim jarayonini boyituvchi omilga aylantirish zarurligini ta’kidlamoqda. Shu nuqtayi nazardan inklyuziv ta’lim nafaqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarni umumiy ta’lim muhitiga jalb etish, balki barcha ishtirokchilarda o‘zaro hurmat, tenglik, hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyatga asoslangan madaniyatni shakllantirishni ham nazarda tutadi.

Inklyuziv ta’limning samaradorligi, avvalo, pedagogning kasbiy tayyorgarligi va inklyuziv qadriyatlarga munosabati bilan belgilanadi. Shuning uchun oliy pedagogik ta’lim jarayonida bo‘lajak tarbiyachilarda inklyuziv kompetensiyalarni rivojlantirish dolzarb pedagogik vazifalardan biridir. Xususan, tasviriy faoliyatga o‘rgatish metodikasi mashg‘ulotlari mazkur kompetensiyalarni shakllantirish uchun katta pedagogik imkoniyatlarga ega.

Tasviriy faoliyat insonning estetik dunyoqarashi, tasavvuri, ijodiy tafakkuri va emotsional holatini rivojlantirish bilan birga, o‘z fikrini turli vositalar orqali ifodalash imkonini beradi. Rasm chizish, applikatsiya, qurish-yasash haykaltaroshlik elementlari, dekorativ-amaliy san’at va boshqa ijodiy faoliyat turlari ta’lim oluvchilarning individual imkoniyatlarini namoyon qilishiga sharoit yaratadi. Ayniqsa, nutqiy yoki kommunikativ qiyinchiliklarga ega bo‘lgan shaxslar uchun tasviriy faoliyat o‘z-o‘zini ifodalashning samarali vositalaridan biri bo‘lishi mumkin.

Shu sababli tasviriy faoliyatga o‘rgatish metodikasi fanini o‘qitishda nafaqat metodik bilim va ko‘nikmalarni, balki bo‘lajak pedagog-tarbiyachilarning inklyuziv dunyoqarashi va kasbiy pozitsiyasini ham shakllantirish muhimdir.

Inklyuziv madaniyat — ta’lim muhitida har bir shaxsning qadr-qimmati, huquqi va individual xususiyatlarini tan olish, turli imkoniyat va ehtiyojlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, ta’lim jarayonida teng ishtirok etish uchun shart-sharoit yaratishga qaratilgan qadriyatlar, qarashlar, munosabatlar va amaliy xatti-harakatlar majmuasidir.

Inklyuziv madaniyatning muhim tarkibiy qismlarini quyidagicha tavsiflash mumkin:

1. Qadriyatli component - Inson qadr-qimmati, tenglik, adolat va hurmat tamoyillarini anglash;
2. Kognitiv component - Inklyuziv ta’limning mazmuni, tamoyillari va metodlari haqidagi bilimlarni egallash;
3. Emotsional-aksiologik component - Empatiya, bag‘rikenglik va turli ehtiyojlarga ega shaxslarga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish;
4. Faoliyat komponenti - Turli ehtiyojlarga ega ta’lim oluvchilar bilan samarali pedagogik hamkorlik qilish qobiliyatini rivojlantirish;
5. Refleksiv component - Pedagogning o‘z qarashlari, stereotiplari va kasbiy xatti-harakatlarini tahlil qila olish qobiliyati

Bo‘lajak pedagogda mazkur komponentlarning uyg‘un shakllanishi uning kelgusidagi kasbiy faoliyatida inklyuziv muhitni yaratish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tasviriy faoliyat mashg‘ulotlari aynan ushbu komponentlarning bir nechtasini parallel ravishda rivojlantirish imkonini beradi. Masalan, talabalar guruhli badiiy loyiha ustida ishlash jarayonida bir-birining fikrini tinglash, vazifalarni taqsimlash, individual imkoniyatlarni hisobga olish va umumiy natija uchun mas’uliyatni his qilishni o‘rganadilar. Bu jarayon inklyuziv madaniyatning amaliy asoslarini shakllantiradi.

Quyida tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarining inklyuziv imkoniyatlarini ko‘rib chiqamiz:

Tasviriy faoliyat o‘zining ko‘p funksionalligi bilan boshqa fanlardan ajralib turadi. Uning asosiy afzalliklaridan biri — topshiriqlarni ta’lim oluvchilarning individual imkoniyatlariga moslashtirish imkoniyatidir.

Masalan, bitta mavzu doirasida talabaga rasm chizish, kollaj yaratish, rangli qog‘ozdan kompozitsiya tuzish, raqamli grafik vositalardan foydalanish yoki og‘zaki izoh asosida ijodiy konsepsiya ishlab chiqish kabi turli topshiriqlar berilishi mumkin. Bunday yondashuv “hamma

uchun bir xil topshiriq” tamoyilidan “har bir ishtirokchi uchun maqbul ishtirok imkoniyati” tamoyiliga o‘tishni ta’minlaydi.

Tasviriy faoliyatning yana bir muhim xususiyati — uning kommunikativ imkoniyatidir. Talabalar o‘z ijodiy ishlarini taqdim etish, boshqa ishtirokchilarning ishlarini tahlil qilish va konstruktiv fikr bildirish orqali muloqot madaniyatini egallaydilar. Bunda baholash jarayonida ishning faqat texnik mukammalligi emas, balki ijodiy g‘oya, individual yondashuv, jarayondagi faollik va rivojlanish dinamikasi ham hisobga olinishi maqsadga muvofiq.

Tasviriy faoliyatning inklyuziv pedagogik imkoniyatlarini quyidagi yo‘nalishlarda ko‘rish mumkin:

-Individual imkoniyatlarni namoyon qilish- bunda har bir talaba o‘z qobiliyati va tayyorgarlik darajasiga mos ijodiy yechimlarni tanlaydi;

-Kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish – guruhli ijodiy topshiriqlar o‘zaro muloqot va hamkorlikni kuchaytiradi;

-Empatiyani shakllantirish – boshqa insonlarning nuqtai-nazari va hissiy holatini badiiy obrazlar orqali anglash imkoniyati paydo bo‘ladi;

-Stereotiplarni kamaytirish – turli qobiliyat va imkoniyatlarning mavjudligi tabiiy holat sifatida qabul qilinadi;

-Ijodiy tafakkurni rivojlantirish – muammoga turli nuqtai-nazardan yondashish va alternativ yechimlar toppish ko‘nikmasi shkllanadi;

-Psixologik qulay mihit yaratish – badiiy faoliyat o‘z fikrini erkin ifodalash va ijobiy emotsional tajribaga ega bo‘lish uchun imkoniyatlar yaratadi.

Bundan tashqari tasviriy faoliyatga o‘rgatish metodikasi mashg‘ulotlarida inklyuziv madaniyatni samarali rivojlantirish uchun muayyan pedagogik shart-sharoitlarni yaratish talab etiladi.

1.Inklyuziv qadriyatlarga asoslangan ta’lim muhitini tashkil etish. O‘qituvchi mashg‘ulot boshidanoq barcha talabalar teng huquqli va faol ishtirokchi ekanligini namoyon qilishi lozim. Talabaning badiiy qobiliyati yoki texnik mahoratidagi farqlar uning shaxsiy qadrini belgilovchi mezon sifatida qabul qilinmasligi kerak.

2.Ta’lim mazmunini differensiallashtirish. Bir xil topshiriqni barcha talabalar uchun majburiy shaklda berish o‘rniga murakkablik darajasi va bajarish usuli turlicha bo‘lgan topshiriqlar tizimini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Masalan, “Inklyuziv jamiyat” mavzusidagi ijodiy topshiriqda bir talaba grafik kompozitsiya, ikkinchisi kollaj, uchinchisi raqamli tasvir, boshqa talaba esa jamoaviy loyiha yaratishi mumkin.

3.Pedagog-tarbiyachining inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirish. Pedagog o‘zi inklyuziv qadriyatlarni chuqur anglamagan holda talabalarida mazkur madaniyatni shakllantira olmaydi. Shuning uchun pedagogning empatik yondashuvi, tolerantligi, kommunikativ madaniyati va refleksiv qobiliyatlari doimiy rivojlantirib borilishi zarur.

4.Hamkorlikka asoslangan pedagogik munosabatlarni yo‘lga qo‘yish. Mashg‘ulotlarda “o‘qituvchi — talaba” munosabatlari bilan bir qatorda “talaba — talaba” hamkorligi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Guruhli ijodiy loyihalar, juftlikdagi topshiriqlar va o‘zaro fikr almashish jarayonlari inklyuziv madaniyatni amaliy jihatdan mustahkamlaydi.

5.Baholash mezonlarini insonparvarlashtirish. Tasviriy faoliyatda faqat yakuniy natijani baholash talabaning individual imkoniyatlarini to‘liq aks ettirmasligi mumkin. Shu sababli jarayon, ijodiy izlanish, mustaqillik, hamkorlik, g‘oyaning originalligi va shaxsiy rivojlanish dinamikasi ham baholash mezonlariga kiritilishi kerak.

Zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish tasviriy faoliyat mashg‘ulotlarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir. Ayniqsa, interfaol, loyiha asosidagi, raqamli va art-pedagogik yondashuvlar katta imkoniyatlarga ega.Bularni quyidagi jadvalda ko‘rib chiqishimiz mumkin:

Strategiya	Asosiy maqsad	Inklyuziv ta’limga qo‘shadigan hissasi
Loyiha asosida o‘qitish	Muammoni ijodiy hal qilish	Nazariy bilimni amaliy faoliyat bilan bog‘laydi
Hamkorlikda o‘qitish	Jamoaviy ijodiy natijaga erishish	Muloqot va o‘zaro yordamni kuchaytiradi
Art-pedagogik yondashuv	Ijtimoiy-emotsional rivojlanish	Empatiya va o‘zini ifodalashni rivojlantiradi
Keys-stadi	Vaziyatli muammolarni hal qilish	Kasbiy fikrlash va qaror qabul qilishni shakllantiradi
Refleksiv strategiyalar	O‘z faoliyatini anglash va baholash	Inklyuziv qarashlarning shakllanishiga yordam beradi

Mazkur modelning asosiy afzalligi shundaki, nazariy bilim, ijodiy faoliyat, hamkorlik va refleksiya yagona pedagogik jarayonga birlashtiriladi.

Talabalarda inklyuziv madaniyatning shakllanganlik darajasini aniqlash uchun bir nechta mezonlardan foydalanish mumkin.

1.Yuqori daraja — talaba inklyuziv ta’lim tamoyillarini yaxshi biladi, turli individual xususiyatlarga ijobiy munosabat bildiradi, guruhda faol hamkorlik qiladi, pedagogik vaziyatlarda moslashuvchan yechimlar taklif etadi va o‘z faoliyatini tanqidiy-refleksiv tahlil qila oladi.

2.O‘rta daraja — talaba inklyuziv qadriyatlarning asosiy mazmunini tushunadi, biroq ularni amaliy vaziyatlarda qo‘llashda ayrim qiyinchiliklarga duch keladi. Hamkorlikka tayyor bo‘lsa-da, pedagogik moslashuvchanligi yetarlicha rivojlanmagan bo‘lishi mumkin.

3.Past daraja — talaba inklyuziv ta’lim haqida cheklangan tasavvurga ega, individual farqlarni pedagogik jarayonda hisobga olish zaruratini yetarlicha anglamaydi va guruhli faoliyatda passiv ishtirok etadi.

Bunday mezonlardan foydalanish o‘qituvchiga nafaqat yakuniy natijani, balki talabaning rivojlanish dinamikasini ham kuzatish imkonini beradi.

Tasviriy faoliyatga o‘rgatish metodikasi mashg‘ulotlarida inklyuziv madaniyatni shakllantirish masalasi pedagogik ta’limning mazmunini takomillashtirish bilan bevosita bog‘liq. An’anaviy yondashuvda tasviriy faoliyat ko‘proq badiiy-texnik ko‘nikmalarni shakllantirish vositasi sifatida talqin qilinsa, zamonaviy yondashuvda uning ijtimoiy, kommunikativ va tarbiyaviy imkoniyatlari ham muhim o‘rin egallaydi.

Bo‘lajak pedagog o‘z kasbiy faoliyatida turli qobiliyat, dunyoqarash va ehtiyojlarga ega bolalar bilan ishlashi mumkin. Shu sababli oliy ta’lim jarayonidayoq unda “farqlilik — muammo” degan qarash o‘rniga “farqlilik — ta’lim jarayonining tabiiy va boyituvchi xususiyati” degan pedagogik pozitsiyani shakllantirish zarur.

Bunda tasviriy faoliyatning afzalligi shundaki, u natijaning yagona “to‘g‘ri” variantini talab qilmaydi. Bir mavzu doirasida turli ijodiy yechimlarning mavjudligi talabalarni xilma-xillikni qabul qilishga o‘rgatadi. Bu esa inklyuziv madaniyatning muhim psixologik-pedagogik asoslaridan biridir.

Shuningdek, inklyuziv madaniyatni shakllantirish bir martalik tadbir yoki alohida mashg‘ulot bilan cheklanmasligi lozim. Mazkur jarayon ta’lim mazmuni, metodlari, baholash tizimi va pedagogik muloqotning barcha bosqichlarida izchil amalga oshirilishi kerak.

Yuqoridagi ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, Tasviriy faoliyatga o‘rgatish metodikasi mashg‘ulotlari bo‘lajak pedagoglarda inklyuziv madaniyatni rivojlantirish uchun katta pedagogik imkoniyatlarga ega. Mazkur mashg‘ulotlarda ijodiy faoliyat, hamkorlik, kommunikatsiya, empatiya va refleksiya jarayonlarining uyg‘unligi talabalarning inklyuziv qadriyatlarni nafaqat nazariy jihatdan anglashiga, balki ularni amaliy faoliyatda namoyon etishiga imkon beradi.

Umuman olganda, tasviriy faoliyatga o‘rgatish metodikasi mashg‘ulotlarini inklyuziv yondashuv asosida tashkil etish bo‘lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning samarali yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur yondashuv orqali ta’lim jarayonida inson qadr-qimmatini hurmat qiluvchi, turli imkoniyatlarni qadrlovchi, hamkorlikka tayyor va pedagogik jihatdan moslashuvchan mutaxassislarni shakllantirish imkoniyati ortadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tadjibayev S.S.” Bo‘lajak tarbiyachilarda kasbiy ko‘nikmalarni takomillashtirishning didaktik imkoniyatlari (tasviriy faoliyat misolida)” mavzusidagi PhD avtoreferati. Andijon-2026
2. Tadjibayev S.T. Preschool education teacher's professional competen-
3. cies in fine art activities academicia: An International Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2249-7137 Vol. l2, Issue 06, June 2022 SJIF 2022 = 8.252 p.132-137
4. Tadjibayev S. Didactic opportunityes for improving the profession al skills in picture activity of th e future teachers. SCIENCE AND INNOVATION INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL VOLU ME 2 ISS UE 1.1NOVEMBER 2023 UI F -2022: 8.2| ISSN 21g 1-3337 SCIENTISTS UZ https://doi.org/10.5281/zenodo.10155193 p. 258-261
5. Tadibayev S. Professional training of future preschool educators in the field of artistic-aesthetic education through contextual teaching technologies // SCIENCE AND INNOVATION international scientific journal volume 3 issue 12 december 2024 issn: 2181-3337 | scientists.uz p.380-383

SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA TA’LIM JARAYONI ISHTIROKCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Tayirova Muhabbat Ataxanovna
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti katta ilmiy xodimi, p.f.b.f.d.
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771311

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sun’iy intellekt texnologiyalari vositasida ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari yoritilgan. Zamonaviy ta’lim muhitida barcha o‘quvchilarning individual imkoniyatlari, ta’limiy ehtiyojlari va psixologik xususiyatlarini hisobga olish, ular uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ta’lim mazmunini individuallashtirish, o‘quvchilarning ehtiyojlariga mos pedagogik yordam ko‘rsatish, kommunikativ hamkorlikni rivojlantirish hamda ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarida bag‘rikenglik va xilma-xillikni qabul qilish madaniyatini shakllantirish imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, ta’lim jarayoni ishtirokchilari, pedagogik shart-sharoit, universal dizayn, moslashuvchan ta’lim, raqamli kompetentlik.*

Bugungi kunda ta’lim tizimida har bir o‘quvchining ta’lim olish huquqini ta’minlash, uning individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish hamda ta’lim jarayonida teng ishtirok etishini ta’minlash ustuvor vazifalardan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, inklyuziv ta’limni rivojlantirish jarayonida faqatgina alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarni umumiy ta’lim muhitiga jalb etishning o‘zi yetarli emas. Bunda o‘qituvchi, o‘quvchi, ota-ona, maktab ma’muriyati va boshqa ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Inklyuziv madaniyat – ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilariga nisbatan hurmat, tenglik, hamkorlik, bag‘rikenglik va o‘zaro qo‘llab-quvvatlashga asoslangan qadriyatlar tizimidir. Bunday madaniyat shakllangan ta’lim muhitida o‘quvchilarning jismoniy, psixologik, ijtimoiy, madaniy yoki boshqa xususiyatlaridan qat’i nazar, ularning ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi uchun zarur sharoit yaratiladi.

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi, xususan, sun’iy intellektning ta’lim jarayoniga kirib kelishi inklyuziv madaniyatni rivojlantirish uchun yangi pedagogik imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Sun’iy intellekt asosidagi vositalar o‘quv materiallarini moslashtirish, individual ta’lim trayektoriyalarini shakllantirish, kommunikatsiyani qo‘llab-quvvatlash, ta’limiy ehtiyojlarni aniqlash va pedagogik qarorlarni takomillashtirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Sun’iy intellekt texnologiyalari vositasida ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning quyidagi olti guruh o‘zaro bog‘liq pedagogik shart-sharoitlari ishlab chiqildi.

– Pedagog kadrlarning raqamli-inklyuziv kompetentligini uzluksiz rivojlantirish. Bu shart-sharoit pedagoglarning nafaqat sun’iy intellekt vositalaridan texnik jihatdan foydalana olish ko‘nikmasini, balki ularni inklyuziv qadriyatlar nuqtai nazaridan tanqidiy baholay olish qobiliyatini ham shakllantirishni nazarda tutadi. Malaka oshirish dasturlariga “sun’iy intellekt va inklyuziv pedagogika” mazmunidagi maxsus modullarni kiritish maqsadga muvofiqdir.

– Sun’iy intellekt vositalarini universal ta’lim dizayni tamoyillari asosida tanlash va moslashtirish. Bunda ta’lim muassasasi tomonidan tanlanadigan har qanday raqamli vosita bir necha alternativ taqdimot, ishtirok etish va o‘zlashtirishni namoyish etish usullarini ta’minlashi lozim, ya’ni vosita dastlab turli ehtiyojlarni hisobga olgan holda loyihalashtirilgan bo‘lishi kerak.

– Ta’lim muassasasida ta’lim jarayoni ishtirokchilarining barchasi uchun teng kirish imkoniyatini ta’minlovchi raqamli-inklyuziv infratuzilmani yaratish. Bu nafaqat texnik jihozlanish, balki metodik qo‘llab-quvvatlash tizimi va psixologik xizmat ko‘rsatishni ham o‘z ichiga oladi, chunki texnologiya mavjudligining o‘zi undan foydalanish madaniyatini avtomatik ravishda ta’minlamaydi.

– Sun’iy intellekt vositalari yordamida har bir o‘quvchi uchun individual ta’lim traektoriyasini shakllantirish va monitoring qilish tizimini joriy etish. Bunda o‘quvchining nafaqat akademik ko‘rsatkichlari, balki uning ijtimoiy-emotsional holati ham inobatga olinishi, individuallashtirish esa cheklash emas, balki imkoniyatlarni kengaytirish vositasi sifatida qaralishi zarur.

– Ota-onalar, jamoatchilik va psixolog-pedagogik xizmatlar o‘rtasida sun’iy intellektga asoslangan monitoring va aloqa vositalari orqali hamkorlikni kuchaytirish. Inklyuziv madaniyat faqat ta’lim muassasasi doirasida emas, balki oila va jamiyat bilan uzluksiz muloqot orqali mustahkamlanadi, raqamli vositalar esa ushbu muloqotni tezlashtirish va shaffoflashtirish salohiyatiga ega.

– Sun’iy intellekt tizimlarini loyihalashtirish va tatbiq etishda etik-me'yoriy asoslarga, xususan ma’lumotlar maxfiyligi, algoritmik xolislik va inklyuziv qadriyatlarga rioya etilishini ta’minlovchi ichki tartib-qoidalarni ishlab chiqish. Ta’lim muassasasi darajasida sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish bo‘yicha etik kodeks yoki yo‘riqnoma mavjudligi ushbu jarayonning barqarorligini ta’minlaydi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, yuqorida sanab o‘tilgan olti shart-sharoit ierarxik emas, balki tsiklik-uzviy xarakterga ega: pedagog kompetentligining o‘sishi vositalarni to‘g‘ri tanlashga, to‘g‘ri tanlangan vositalar infratuzilmani samarali qo‘llashga, samarali infratuzilma esa individual traektoriyalarni sifatli shakllantirishga xizmat qiladi va bu jarayon o‘z navbatida hamkorlik hamda etik nazoratni yanada mustahkamlashni taqozo etadi. Demak, mazkur shart-sharoitlar tizimi yopiq halqa shaklida o‘zaro bir-birini boyitib boruvchi dinamik model sifatida talqin qilinishi to‘g‘ri bo‘ladi.

Yuqorida keltirilgan pedagogik shart-sharoitlarning amaliyotga tatbiq etilish darajasini va samaradorligini xolisona baholash uchun mos mezonlar tizimini ishlab chiqish zarur. Bunday mezonlar sifat va miqdor ko‘rsatkichlarining uyg‘unligiga asoslanishi lozim. Birinchi mezon guruhi kognitiv-texnologik mezonlar pedagoglarning sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish chastotasi va sifati, shuningdek ularning ushbu vositalarni tanqidiy baholay olish darajasini o‘lchashga qaratiladi.

Ikkinchi mezon guruhi munosabat-qadriyat mezonlari ta’lim jarayoni ishtirokchilarining xilma-xillikka nisbatan munosabatini, hamkorlik va o‘zaro yordam darajasini ijtimoiy-psixologik so‘rovnomalar hamda kuzatish varaqalari orqali aniqlashni nazarda tutadi. Uchinchi mezon

guruhi natijaviy mezonlar maxsus ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilarning umumiy ta’lim jarayoniga jalb qilinganlik darajasi, ularning akademik va ijtimoiy-emotsional ko‘rsatkichlaridagi ijobiy dinamikasini ifodalaydi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayoniga joriy etilishi inklyuziv ta’lim imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirishi mumkin. Ayniqsa, o‘quv materiallarini moslashtirish, ta’lim sur’atini individuallashtirish va pedagogik yordamni differensiallashtirish imkoniyatlari alohida ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, sun’iy intellektdan foydalanishning o‘zi inklyuziv madaniyatni avtomatik ravishda shakllantirmaydi. Aksincha, texnologiyadan noto‘g‘ri foydalanish stereotiplarning kuchayishi, raqamli tengsizlik, shaxsiy ma’lumotlarning himoyasi bilan bog‘liq muammolar va insoniy muloqotning kamayishiga olib kelishi mumkin.

Shuning uchun sun’iy intellekt va pedagogik faoliyat o‘rtasida optimal muvozanatni ta’minlash zarur. Bunda “inson markazidagi sun’iy intellekt” tamoyili asosida texnologik imkoniyatlar pedagogning kasbiy qarori, empatiyasi va pedagogik mas’uliyatini to‘ldirishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish uchun keng pedagogik imkoniyatlarni yaratadi. Ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanish ta’lim mazmunini individuallashtirish, o‘quvchilarning ehtiyojlarini hisobga olish, pedagogik hamkorlikni kuchaytirish va teng ta’lim imkoniyatlarini yaratishga xizmat qiladi.

Sun’iy intellekt vositasida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning asosiy pedagogik shart-sharoitlari sifatida inklyuziv qadriyatlarni ta’lim mazmuniga integratsiyalash, pedagoglarning inklyuziv va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, individual ta’lim trayektoriyalarini shakllantirish, hamkorlikka asoslangan ta’lim muhitini yaratish, raqamli xavfsizlik va axloqiy me’yorlarni ta’minlash hamda oila–maktab–ijtimoiy hamkorlikni kuchaytirishni ko‘rsatish mumkin.

Mazkur shart-sharoitlarning tizimli amalga oshirilishi natijasida ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarida tenglik, hurmat, bag‘rikenglik, o‘zaro yordam, hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyatga asoslangan inklyuziv madaniyatni shakllantirish imkoniyati ortadi. Shu jihatdan sun’iy intellekt texnologiyalarini inklyuziv pedagogikaning zamonaviy vositasi sifatida ilmiy-metodik jihatdan asoslash va amaliyotga joriy etish dolzarb pedagogik vazifalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shomahmudova R.Sh. Maxsus va inklyuziv ta’lim (xalqaro va milliy tajribalar): o‘quv-metodik qo‘llanma. – Toshkent: Chashma Print, 2011. – 76 b.
2. Qaxarova D.S. Inklyuziv ta’lim texnologiyasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. – 192 b.
3. Zamilova R.R. Uzluksiz ta’lim pedagogikasi va inklyuziv ta’lim: darslik. – Namangan: Namangan davlat universiteti nashriyoti, 2023. – 184 b.
4. M.A.Tayirova Inklyuziv ta'limda ota-onalar va o‘qituvchilar hamkorligi // Ta’lim jarayoni subyektlarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishga oid xalqaro tajribalar: muammolar va yechimlar. 2025-yil 26-mart 295-297 b.

UYDA YAKKA TARTIBDA TA’LIM BERISH JARAYONIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

To‘rayev Ro‘zibek Ochilovich
Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi Inklyuziv ta’limni rivojlantirish, mehrli maktab faoliyatini muvofiqlashtirish va ekologik diplomatiya boshqarmasi boshlig‘i
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771318

Annotatsiya. *Mazkur maqolada uyda yakka tartibda ta’lim olayotgan o‘quvchilarning ta’lim sifatini oshirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Uyda ta’lim olishga ehtiyoj sezadigan o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi ishtiroki, o‘quv materiallariga kirish imkoniyati, o‘qituvchi bilan muloqoti, individual ta’lim yo‘nalishini shakllantirish va ta’lim natijalarini monitoring qilish masalalari yoritilgan.*

Raqamli platformalar, videokonferensiya vositalari, elektron ta’lim resurslari, multimedia, adaptiv texnologiyalar, assistiv texnologiyalar va sun’iy intellekt vositalaridan pedagogik maqsadlarda foydalanish yo‘llari taklif etilgan. Shuningdek, O‘zbekistonda uyda yakka tartibda ta’lim berishning me’yoriy asoslari va raqamlashtirish sharoitida uni takomillashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, uyda yakka tartibda ta’lim, raqamli texnologiyalar, individual ta’lim, assistiv texnologiyalar, elektron ta’lim, adaptiv ta’lim, sun’iy intellekt, pedagogik texnologiya, raqamli kompetensiya.*

Kirish

Zamonaviy ta’lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri — umumta’lim maktablarida ta’lim olish imkoniyati cheklangan yoki turli sabablarga ko‘ra ta’lim muassasasiga muntazam qatnay olmaydigan bolalar uchun sifatli, uzluksiz va individuallashtirilgan ta’lim muhitini yaratishdir.

Jahon tajribasida raqamli texnologiyalar bunday o‘quvchilarning ta’limga kirish imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim vosita sifatida qaralmoqda. UNESCO ma’lumotlariga ko‘ra, raqamli texnologiyalar ta’limga kirishdagi jismoniy va boshqa to‘siqlarni kamaytirish, ta’lim mazmunini individuallashtirish, muloqot va ijtimoiy ishtirokni qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi.

O‘zbekistonda ham alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun ta’limning turli shakllarini rivojlantirish uchunga huquqiy asos yaratilgan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktyabrdagi 638-son qarori bilan umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida inklyuziv ta’limni tashkil etish hamda jismoniy, aqliy, sensor yoki ruhiy nuqsonlari bo‘lgan, shuningdek, uzoq vaqt davolanishga muhtoj bolalarga uyda yakka tartibda ta’lim berish tartibi tasdiqlangan.

Amaldagi tartibga ko‘ra, uyda yakka tartibda ta’lim olayotgan o‘quvchilar uchun haftalik o‘quv soatlari 1–4-sinflarda 8 soat, 5–9-sinflarda 10 soat va 10–11-sinflarda 12 soat etib belgilangan.

Biroq, zamonaviy sharoitda uyda ta’limni faqat o‘qituvchining uyga tashrif buyurib, an’anaviy usulda dars o‘tishi bilan cheklash ta’lim imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish imkonini

bermaydi. Shu nuqtai nazardan raqamli texnologiyalarni pedagogik jarayonga maqsadli integratsiya qilish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

1. Tadqiqotning maqsadi va metodologiyasi

Tadqiqotning asosiy maqsadi — uyda yakka tartibda ta’lim berish jarayonida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash hamda ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan amaliy yondashuvlarni ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish;
- normativ-huquqiy hujjatlarni o‘rganish;
- qiyosiy tahlil;
- tizimli yondashuv;
- pedagogik kuzatuv;
- raqamli ta’lim texnologiyalarining imkoniyatlarini tahlil qilish;
- ilg‘or xorijiy tajribani o‘rganish.

Tadqiqot ob’yekti — uyda yakka tartibda ta’lim olayotgan o‘quvchilarga ta’lim berish jarayoni.

Tadqiqot predmeti — mazkur jarayonda raqamli texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati va pedagogik imkoniyatlari.

2. Uyda yakka tartibda ta’lim berishning pedagogik xususiyatlari

Uyda yakka tartibda ta’lim — o‘quvchining sog‘lig‘i yoki boshqa asoslar tufayli ta’lim muassasasiga muntazam qatnay olmagan holatlarda ta’lim olish huquqini ta’minlashga qaratilgan ta’lim shaklidir.

Bunday ta’lim jarayonining asosiy xususiyati — o‘quvchining individual ehtiyojlari va imkoniyatlariga moslashtirilgan ta’lim yo‘nalishini tashkil etishdir.

Uyda ta’lim jarayonida quyidagi pedagogik omillar muhim ahamiyatga ega:

1. **Individual yondashuv.**
2. **O‘quv materiallarini moslashtirish.**
3. **O‘quvchining psixologik holatini hisobga olish.**
4. **Oila bilan hamkorlik qilish.**
5. **O‘quvchining mustaqil faolligini oshirish.**
6. **O‘zlashtirish dinamikasini muntazam baholash.**
7. **Ijtimoiy muloqot va tengdoshlar bilan aloqani saqlash.**

Shu sababli raqamli texnologiyalar uyda ta’lim olayotgan o‘quvchi uchun shunchaki qo‘shimcha vosita emas, balki ta’lim muhitini kengaytiruvchi pedagogik resurs sifatida qaralishi lozim.

3. Raqamli texnologiyalarning asosiy pedagogik imkoniyatlari

3.1. Ta’limga kirish imkoniyatini kengaytirish

Raqamli texnologiyalarning birinchi va eng muhim imkoniyati — o‘quvchining ta’lim resurslariga o‘ziga qulay paytda va o‘zi xohlagan vaqtida masofadan kirishini ta’minlashdir.

Elektron darsliklar, videodarslar, interaktiv topshiriqlar, elektron kitoblar va onlayn platformalar orqali o‘quvchi uy sharoitida ham ta’lim mazmuni va imkoniyatlaridan foydalanishi mumkin.

3.2. Individual ta’lim yo‘nalishini shakllantirish

Amaldagi an’anaviy uy ta’limida o‘quvchilar ko‘pincha bir xil sur’atda ta’lim olishga majbur bo‘ladi.

Agar raqamli texnologiyalar orqali bu an’anaviy shakl takomillashtirilsa bu -

- o‘quvchining bilim darajasiga mos topshiriq berish;
- mavzuga oid materialni bir necha marta qayta ko‘rish;
- murakkab mavzularni kichik qismlarga ajratish;
- vizual va audio materiallardan foydalanish;
- o‘quv sur’atini individual belgilash imkonini beradi.

Bunday yondashuv **«bir xil dastur — turli ta’lim yo‘li»** tamoyilini amalga oshirishni ta’minlaydi.

3.3. Multimediali ta’lim

Raqamli texnologiyalar o‘quv materialini bir vaqtning o‘zida matn, audio, video, animatsiya va interaktiv elementlar orqali taqdim etish imkonini beradi.

Masalan, biologiya darsida o‘simlik hujayrasini faqat matn orqali tushuntirish o‘rniga:

matn → rasm → animatsiya → videolavha → interaktiv savol → amaliy topshiriq

ketma-ketligidan foydalanish mumkin.

Bu usul turli qabul qilish kanallaridan foydalanib, o‘quvchi uchun mavzuni tushunishni osonlashtiradi.

4. Assistiv texnologiyalarning ahamiyati

Assistiv texnologiyalar alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilar uchun axborotni qabul qilish, muloqot qilish va ta’lim faoliyatida ishtirok etish imkoniyatlarini oshiradi.

Ularga quyidagilarni misol qilish mumkin:

- ekran o‘quvchi dasturlar;
- matnni ovozga aylantirish;
- ovozni matnga aylantirish;
- subtitrlar;
- elektron lupalar;
- alternativ klaviaturalar;
- kommunikatsiya dasturlari;
- vizual jadvallar;
- interaktiv sensorli qurilmalar.

UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlar ham aynan assistiv texnologiyalar axborot va ta’limga kirish, funksional cheklovlarni kompensatsiya qilish, ko‘nikmalarni rivojlantirish hamda muloqotni qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynashini ta’kidlaydi.

Shu bilan birga, texnologiyani tanlashda «eng zamonaviy vosita» emas, balki **muayyan o‘quvchining ehtiyojiga eng mos vosita** asosiy mezon bo‘lishi kerak.

5. O‘qituvchi faoliyatida raqamli texnologiyalar

Raqamlashtirish o‘qituvchining rolini kamaytirmaydi. Aksincha, uning pedagogik vazifalarini yanada takomillashtiradi va professional kompetensiyalarini kengaytiradi.

O‘qituvchi raqamli texnologiyalar yordamida:

- elektron dars rejasi tuzadi;
- individual topshiriqlar tayyorlaydi;
- o‘quv materiallarini adaptatsiya qiladi;
- videodarslar yaratadi;
- onlayn muloqotni tashkil etadi;
- o‘quvchi faoliyatini monitoring qiladi;

- elektron portfolio yuritadi;
- ota-ona bilan muntazam aloqa qiladi.

6. Sun’iy intellektdan foydalanish imkoniyatlari

Sun’iy intellekt uyda yakka tartibda ta’lim jarayonini individuallashtirish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi.

Masalan, o‘qituvchi AI vositalari yordamida:

- bir mavzu bo‘yicha turli murakkablikdagi topshiriqlar;
- qisqa va soddalashtirilgan matnlar;
- rasmli savollar;
- testlar;
- dialogli mashqlar;
- individual mashg‘ulot ssenariylari;
- o‘quvchining qiziqishlariga mos misollar

tayyorlashi mumkin.

Biroq sun’iy intellekt pedagogning o‘rnini bosmasligi kerak. U **pedagogik qaror qabul qiluvchi emas, pedagogning yordamchi vositasi** sifatida qo‘llanishi maqsadga muvofiq.

Bunda o‘quvchining shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilish, raqamli xavfsizlik va AI tomonidan yaratilgan kontentni pedagogik ekspertizadan o‘tkazish muhim hisoblanadi.

7. Raqamli texnologiyalar asosida «aralash uyda ta’lim» modeli

Uyda yakka tartibda ta’limni raqamlashtirish uchun quyidagi model taklif etiladi:

1-bosqich — diagnostik tahlil

Bunda, o‘quvchining bilim darajasi, qiziqishlari, individual ehtiyojlari, raqamli imkoniyatlari, kommunikatsiya xususiyatlari aniqlanadi.

2-bosqich — individual raqamli ta’lim rejasi

Har bir o‘quvchi uchun **maqsad → mazmun → texnologiya → topshiriq → baholash** zanjiri shakllantiriladi.

3-bosqich — aralash ta’lim

An’anaviy uyga tashrif buyurish bilan birgalikda darslar onlayn muloqot, elektron resurs, videodars, mustaqil topshiriq, ota-ona bilan raqamli hamkorlik bilan to‘ldiriladi.

4-bosqich — monitoring

O‘quvchining natijalari elektron portfolioda aks ettiriladi.

5-bosqich — korreksiya

Olingan natijalar asosida individual ta’lim rejasi qayta ko‘rib chiqiladi va tkoimllashtirib boriladi.

8. Oila bilan raqamli hamkorlik

Uyda ta’limda ota-ona ta’lim jarayonining muhim ishtirokchisi hisoblanadi. Raqamli texnologiyalarni qo‘llash esa ota-ona va o‘qituvchi o‘rtasidagi hamkorlikni tizimlashtirish imkonini beradi.

Masalan,

O‘qituvchi → haftalik vazifa → o‘quvchi faoliyati → ota-ona fikri → o‘qituvchi tahlili → keyingi vazifa ko‘rinishida doimiy aloqa siklini tashkil qilish mumkin.

Buning uchun messenjerlar, elektron kundaliklar, videoqo‘ng‘iroqlar va raqamli portfoliolardan foydalanish mumkin.

Biroq, raqamli muloqot ota-onani «nazoratchi»ga aylantirmasligi kerak. Uning asosiy maqsadi — **ota-ona, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida pedagogik hamkorlikni kuchaytirishdan iborat**.

9. Raqamli texnologiyalardan foydalanishda mavjud muammolar

Raqamlashtirish katta imkoniyatlar bilan bir qatorda muayyan xavf va muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin.

Asosiy muammolar:

1. Internet sifatining pastligi yoki mavjud emasligi.
2. Qurilmalar yetishmasligi.
3. Oilada raqamli savodxonlik darajasining turlicha bo‘lishi.
4. O‘qituvchilarning raqamli pedagogika bo‘yicha tayyorgarligi yetarli emasligi.
5. Elektron kontentning barcha o‘quvchilar uchun birdek mos emasligi.
6. Ekran oldida ortiqcha vaqt o‘tkazish xavfi.
7. Shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish muammosi.
8. Raqamli texnologiyalardan maqsadsiz foydalanish.

Xalqaro tashkilotlar ham raqamli texnologiyalar avtomatik ravishda tenglikni ta’minlamasligini, aksincha, noto‘g‘ri yondashuvda raqamli tafovutni yanada kuchaytirishi mumkinligini ta’kidlaydi. Shuning uchun texnologiyalar avvalo eng ko‘p ehtiyoj sezadigan o‘quvchilar manfaatiga yo‘naltirilishi kerak.

10. Muammolarni bartaraf etish strategiyalari

Mazkur muammolarni hal qilish uchun quyidagi strategiyalarni taklif etish mumkin:

«Offline-first» yondashuvi

Internet doimiy bo‘lmagan sharoitlarda elektron materiallarni oldindan yuklab olish va oflayn ishlash imkonini berish.

«One device — multiple resources»

Bitta qurilma orqali elektron kitob, videodars, test va muloqot vositalaridan kompleks foydalanish.

«Accessible by design»

Barcha elektron materiallarni dastlabdan inklyuziv tamoyillar asosida yaratish.

«Teacher digital mentor»

O‘qituvchilar uchun raqamli pedagogika bo‘yicha doimiy metodik yordam va mentorlik tizimini yo‘lga qo‘yish.

«Digital portfolio»

O‘quvchining faqat baholari emas, balki, uning rivojlanish dinamikasi, ijodiy ishlari, mustaqil faoliyati va erishgan ko‘nikmalarini ham saqlash.

11. Taklif etilayotgan pedagogik model

Uyda yakka tartibda ta’limni raqamlashtirishning kompleks modeli quyidagi beshta komponentdan iborat bo‘lishi maqsadga muvofiq:

1. **Individual diagnostika**
2. **Individual raqamli ta’lim rejasi**
3. **Adaptiv elektron kontent**
4. **Pedagog–o‘quvchi–oila raqamli hamkorligi**
5. **Elektron monitoring va korreksiya**

Ushbu modelda raqamli texnologiya maqsad emas, balki **ta’lim natijasiga erishish vositasi** sifatida qaraladi.

12. Pedagogik samaradorlikni baholash mezonlari

Raqamli texnologiyalardan foydalanish samaradorligini faqat «dars o‘tildi» yoki «platformaga kirildi» kabi ko‘rsatkichlar bilan baholab bo‘lmaydi.

Shu sababli quyidagi indikatorlardan foydalanish maqsadga muvofiq:

Yo‘nalish		Asosiy indikator
Ta’limga kirish	-	elektron resurslardan foydalanish imkoniyati
Akademik o‘sish	-	individual o‘quv maqsadlariga erishish
Faollik	-	topshiriqlarni bajarish darajasi
Mustaqillik	-	yordamsiz bajariladigan vazifalar ulushi
Kommunikatsiya	-	o‘qituvchi va tengdoshlar bilan muloqot
Oila bilan hamkorlik	-	muntazam raqamli aloqa
Qoniqish	-	o‘quvchi va ota-onaning fikri
Raqamli kompetensiya	-	texnologiyadan mustaqil foydalanish qobiliyati

Xulosa

Uyda yakka tartibda ta’lim berish jarayonida raqamli texnologiyalardan maqsadli va pedagogik jihatdan asoslangan foydalanish ta’limning sifat va samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Raqamli texnologiyalar, avvalo, ta’limga kirish imkoniyatini kengaytirish, individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish, o‘quv materiallarini moslashtirish, o‘qituvchi–o‘quvchi–ota-ona hamkorligini kuchaytirish va ta’lim natijalarini muntazam monitoring qilish imkonini beradi.

O‘zbekiston sharoitida esa raqamli texnologiyalarni uyda yakka tartibda ta’lim tizimiga joriy etishni **an’anaviy uy ta’limi + onlayn muloqot + elektron kontent + assistiv texnologiya + elektron monitoring** tamoyili asosida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Eng muhimi, raqamlashtirishning maqsadi o‘quvchini kompyuter yoki internet bilan ta’minlash emas, balki, uning asosiy maqsadi — **o‘quvchining ta’lim olish imkoniyatini kengaytirish, uning mustaqilligini oshirish va individual salohiyatini ro‘yobga chiqarish**dir.

Shu ma’noda uyda yakka tartibda ta’lim berishning kelajakdagi modeli **«o‘qituvchi uyga keladi va dars o‘tadi»** shaklidan **«o‘quvchi uchun individual, moslashuvchan va raqamli qo‘llab-quvvatlangan ta’lim muhiti yaratiladi»** modeliga bosqichma-bosqich o‘tish zarur.

Maqolaning ilmiy yangiligi

Maqolaning ilmiy yangiligi sifatida quyidagi holatlarni ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Uyda yakka tartibda ta’lim berishda raqamli texnologiyalarning pedagogik funksiyalari tizimlashtirildi.

2. «Individual diagnostika → raqamli ta’lim rejasi → adaptiv kontent → raqamli hamkorlik → elektron monitoring»dan iborat besh bosqichli pedagogik model taklif etildi.

3. Uyda ta’limda raqamli texnologiyalarning uchta asosiy vazifasi — **ta’limga kirish, individuallashtirish va monitoring** funksiyalari ajratib ko‘rsatildi.

4. Assistiv texnologiyalar va sun’iy intellektni individual ta’lim jarayoni bilan integratsiya qilishning pedagogik imkoniyatlari asoslandi.

5. Raqamli texnologiyalardan foydalanish samaradorligini baholash uchun kompleks mezonlar tizimi taklif qilindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktyabrdagi 638-son qarori — «Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida». (NRM)
2. O‘zbekiston Respublikasi Hukumat portali. «Jismoniy, aqliy, sensor yoki ruhiy nuqsonlari bo‘lgan, shuningdek, uzoq vaqt davolanishga muhtoj bo‘lgan bolalarga uyda yakka tartibda ta’lim berish tartibi». (O‘zbekiston Respublikasi Hukumat portali)
3. UNESCO IITE. *Digital Technologies for Inclusive Education: Recommendations for Promoting an ICT-Based Learning Environment for Resource Centers and Schools*. 2025. (UNESCO IITE)
4. UNESCO. *Revised Guidelines on the Inclusion of Learners with Disabilities in Open and Distance Learning*. 2023/2025. (UNESCO)
5. UNESCO. *Embracing Technological Innovation: Inclusive Education for Learners with Disabilities*. (UNESCO)

INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING O‘QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH ORQALI INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH

Turg‘unboyev Sirojiddin Faxriddinovich
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti, PhD, dotsent
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771331

Annotatsiya. *Mazkur maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini rivojlantirish orqali inklyuziv madaniyatni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritilib, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida matnni tushunish, tahlil qilish, xulosa chiqarish va fikrni ifodalash bilan bir qatorda, ularda o‘zaro muloqot va hamkorlik qilish kabi munosabatlarini o‘qish savodxonligini shakllantirish orqali tizimlashtirishning ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish, matn mazmunini to‘g‘ri tanlash, topshiriqlarni moslashtirish, juftlik va kichik guruhlarda ishlash kabi pedagogik usullarning ahamiyati aks ettirilgan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, o‘qish savodxonligi, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, individual ta’lim ehtiyojlari, hamkorlik, o‘zaro hurmat, tenglik.*

KIRISH.

Bugungi kunda ta’lim tizimida har bir bolaning individual imkoniyatlari, ta’lim ehtiyojlari va rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda teng ta’lim olish imkoniyatlarini yaratish muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, inklyuziv ta’limni rivojlantirish jarayonida nafaqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilarni umumiy ta’lim muhitiga jalb etish, balki barcha o‘quvchilarda o‘zaro hurmat, hamkorlik, bag‘rikenglik va tenglikka asoslangan munosabatlarni shakllantirish zarur. Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv madaniyatni ta’lim jarayonining mazmuni va metodlari bilan uzviy bog‘liq holda rivojlantirish dolzarb ilmiy-pedagogik masalalardan biridir.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchilarning bilim olishga munosabati, muloqot ko‘nikmalari, ijtimoiy xulq-atvori va tengdoshlari bilan hamkorlik qilish tajribasi shakllanadigan muhim davr hisoblanadi. Mazkur jarayonda o‘qish savodxonligi alohida ahamiyat kasb etadi. O‘qish savodxonligi o‘quvchining matnni texnik jihatdan o‘qishi bilangina cheklanmay, o‘qilgan axborotni tushunish, mazmunini tahlil qilish, xulosa chiqarish, turli nuqtayi nazarlarni anglash va o‘z fikrini asoslab ifodalash qobiliyatlarini ham qamrab oladi. Shu sababli o‘qish jarayonini inklyuziv yondashuv asosida tashkil etish orqali o‘quvchilarning nafaqat akademik, balki ijtimoiy-kommunikativ rivojlanishini ham ta’minlash mumkin.

Inklyuziv ta’lim sharoitida o‘qish savodxonligini rivojlantirish uchun tanlanadigan matnlar va topshiriqlar o‘quvchilarda turli insonlarning imkoniyatlari, ehtiyojlari, hayotiy tajribalari va qarashlarini tushunishga yordam berishi lozim. Bunday ta’lim jarayonida o‘quvchilar matn mazmunini muhokama qilish, savollarga birgalikda javob izlash, o‘z fikrini bildirish va boshqa o‘quvchilarning qarashlarini tinglash orqali ijtimoiy hamkorlik tajribasini egallaydilar. Natijada o‘qish savodxonligini rivojlantirish jarayoni inklyuziv qadriyatlarni amaliy ravishda o‘zlashtirish uchun pedagogik imkoniyat yaratadi.

Shu jihatdan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini rivojlantirishni inklyuziv madaniyatni shakllantirish vositasi sifatida tadqiq etish alohida ahamiyatga ega. Mazkur yondashuv o‘quvchilarning matn bilan ishlash kompetensiyalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, tengdoshlari bilan samarali muloqot qilish, o‘zaro yordam ko‘rsatish, farqlarni hurmat qilish va ta’lim jarayonida faol ishtirok etishiga imkon beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Inklyuziv ta’lim masalasi zamonaviy pedagogika, maxsus pedagogika va ta’lim psixologiyasining muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda inklyuziv ta’lim barcha o‘quvchilar uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratish, ta’limdagi to‘siqlarni kamaytirish hamda o‘quvchilar o‘rtasidagi ijtimoiy hamkorlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon sifatida talqin qilinadi. T.Booth va M.Ainscow tomonidan ishlab chiqilgan inklyuziv ta’lim konsepsiyasida inklyuziv madaniyat maktabdagi barcha ishtirokchilar o‘rtasida hamkorlik, o‘zaro hurmat, tenglik va xilma-xillikni qadrlash tamoyillariga asoslanishi ta’kidlanadi[1].

O‘qish savodxonligining mazmuni ham zamonaviy tadqiqotlarda an’anaviy o‘qish texnikasidan kengroq tushuncha sifatida qaralmoqda. Xususan, xalqaro baholash tadqiqotlarida o‘qish savodxonligi o‘quvchining matnni tushunishi, undan zarur axborotni ajratib olishi, mazmunini tahlil qilishi, xulosalar chiqarishi va o‘qilgan ma’lumotni turli vaziyatlarda qo‘llay olishi bilan bog‘liq kompetensiya sifatida izohlanadi. OECD tomonidan olib boriladigan PISA tadqiqotlarida ham o‘qish savodxonligi matn bilan faol ishlash, axborotni baholash va undan foydalanish qobiliyatlari bilan bog‘lanadi[6].

Boshlang‘ich ta’limda o‘qish savodxonligini shakllantirish masalalari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar o‘quvchilarning matn mazmunini anglash, savol-javob, fikr bildirish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va muloqotga kirishish faoliyatlarini rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, inklyuziv ta’lim sharoitida matn ustida jamoaviy ishlash o‘quvchilar o‘rtasidagi muloqot va hamkorlikni kuchaytirishi, turli fikrlarni qabul qilish hamda o‘zaro hurmat munosabatlarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

Mazkur yo‘nalishdagi ilmiy qarashlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, o‘qish savodxonligi va inklyuziv madaniyat ko‘pincha alohida pedagogik hodisalar sifatida o‘rganilgan. Biroq boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish faoliyatini tashkil etish orqali inklyuziv madaniyatni shakllantirish imkoniyatlarini kompleks tadqiq etish masalasi yanada chuqurroq ilmiy-metodik asoslashni talab qiladi. Ayniqsa, matn tanlash, topshiriqlarni differensiallashtirish, juftlik va kichik guruhlarda ishlash, o‘quvchilarning fikrlarini erkin ifodalashi uchun qulay muhit yaratish kabi omillarning inklyuziv madaniyat rivojiga ta’sirini aniqlash muhimdir.

O‘qishning inson hayotidagi ahamiyati ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan ta’kidlangan. Jumladan, Gold o‘qishni insonning nafaqat biologik mavjudligini ta’minlash, balki mazmunli, ongli va ijodiy hayot kechirishida muhim vosita sifatida baholaydi[4]. Manguel esa o‘qishni insonning nafas olishiga qadar muhim bo‘lgan faoliyat sifatida tavsiflaydi[5]. Ushbu qarashlar o‘qishning shaxsiy rivojlanish va intellektual faoliyatdagi fundamental o‘rnini ko‘rsatadi.

Inklyuziv ta’lim sharoitida o‘quvchilarning o‘rganish sur’ati, qobiliyati va ta’lim olish uslubi bir-biridan farq qilishi mumkin. Shu bois o‘qituvchi o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olishi, turli metod va o‘quv materiallaridan foydalanishi hamda zarur hollarda individual ta’lim rejalarini ishlab chiqishi muhimdir[3].

Inklyuziv ta’limda o‘quvchining faqat texnik jihatdan to‘g‘ri o‘qishi yoki yozishi emas, balki o‘qilgan materialni tushunishi va mazmunini anglay olishi ham muhim[2]. Tushunib o‘qish

matnning bevosita ifodalangan mazmunini anglash bilan chegaralanmaydi. U matnning asosiy g‘oyasini aniqlash, muallif maqsadini anglash, mazmuniy aloqalarni o‘rnatish, xulosa chiqarish va o‘qilgan ma’lumotni shaxsiy tajriba bilan bog‘lashni ham nazarda tutadi.

MUHOKAMA

Tadqiqot doirasida olib borilgan nazariy tahlil va pedagogik kuzatuvlar inklyuziv ta’lim sharoitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini rivojlantirish nafaqat ta’limiy, balki ijtimoiy-pedagogik ahamiyatga ham ega ekanligini ko‘rsatadi. O‘qish jarayonini to‘g‘ri tashkil etish orqali o‘quvchilarning matnni tushunish va tahlil qilish ko‘nikmalari bilan bir qatorda, tengdoshlari bilan muloqot qilish, hamkorlikda faoliyat yuritish va turli fikrlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish imkoniyatlari kengayadi.

Xususan, bir qator ilmiy tadqiqot ishlarida o‘qish savodxonligini bosqichma-bosqich shakllantirish, o‘quvchilarning o‘qib tushunish va analitik fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish barcha fanlarni o‘zlashtirish uchun muhim omil ekanligi asoslangan. Shuningdek, multimedia ta’lim resurslaridan foydalanish o‘qish savodxonligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish va ta’lim samaradorligini oshirish imkonini berishi ko‘rsatilgan[7, 8].

Ma’lumki, o‘quvchi matnni tushunish va tahlil qilish jarayonida qahramonlarning xatti-harakatlariga baho beradi, turli qarashlarni taqqoslaydi, sabab va oqibatlarni aniqlaydi hamda o‘z munosabatini bildiradi. Agar mazkur faoliyat hamkorlik, tenglik va o‘zaro hurmat tamoyillari asosida tashkil etilsa, o‘qish darsi o‘quvchilarning ijtimoiy tajribasini boyituvchi muhim pedagogik muhitga aylanadi[9, 10].

Shu bilan birga, mazkur yondashuvni amaliyotga joriy etishda ayrim muammolar mavjud. Jumladan, o‘qish savodxonligini rivojlantirishga mo‘ljallangan o‘quv materiallarida inklyuziv qadriyatlarning yetarli darajada aks ettirilmasligi, pedagoglarning inklyuziv metodlardan foydalanish bo‘yicha metodik tayyorgarligi turlicha ekanligi va o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga mos topshiriqlarni ishlab chiqish uchun qo‘shimcha vaqt talab qilinishi mumkin. Shu sababli o‘qish savodxonligini rivojlantirish metodikasini inklyuziv ta’lim tamoyillari bilan uyg‘unlashtirishda pedagogning kasbiy kompetensiyasi muhim omil hisoblanadi.

NATIJALAR

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’lim sharoitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini rivojlantirish jarayoni inklyuziv madaniyatni shakllantirish uchun muhim pedagogik imkoniyatlarga ega bo‘lib, bunda o‘qish faoliyatini inklyuziv yondashuv asosida tashkil etish o‘quvchilarning matnni tushunish, mazmunini tahlil qilish, asosiy fikrni aniqlash, xulosa chiqarish va o‘z fikrini ifodalash ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan bir qatorda, ijtimoiy munosabatlarning ijobiy shakllanishiga ham xizmat qiladi.

Shuningdek, o‘qish savodxonligi va inklyuziv madaniyatni shakllantirish jarayonlarini bir-biridan alohida tashkil etish zarur emasligini ko‘rsatmoqda. Aksincha, o‘qish darslarida matnni tushunish va tahlil qilish topshiriqlarini o‘quvchilarning ijtimoiy tajribasi bilan bog‘lash orqali ikki yo‘nalishdagi natijalarni bir vaqtda ta’minlash mumkin. Ya’ni, o‘qish savodxonligini rivojlantirish jarayonini inklyuziv ta’lim tamoyillari asosida tashkil etish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining akademik rivojlanishi bilan bir qatorda, o‘zaro hurmat, hamkorlik, tenglik va ijtimoiy mas’uliyatga asoslangan inklyuziv madaniyatni shakllantirishga ham xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta’lim sharoitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini rivojlantirish nafaqat ta’limiy natijalarni, balki inklyuziv madaniyatni shakllantirishni ham ta’minlaydi. O‘qish jarayonida hamkorlik, o‘zaro hurmat, tenglik va bir-birini qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan metodlardan foydalanish barcha o‘quvchilarning faol ishtirokini kuchaytiradi. Shu bois o‘qish savodxonligini rivojlantirishni inklyuziv ta’lim tamoyillari bilan uyg‘unlashtirish boshlang‘ich ta’lim samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **Booth T., Ainscow M.** *Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools*. 3rd ed. – Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2011.
2. Ernazarov G‘. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. Pedagogika kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma (4-nashri). T.: «ILM ZIYO», 2013. – 184 b.
3. Fälth, L., & Selenius, H. (2022). Primary school teachers’ use and perception of digital technology in early reading and writing education in inclusive settings. Disability and Rehabilitation: Assistive Technology, 1-10. https://doi.org/10.1080/17483107.2022.2125089
4. Gold J. Read for Your Life: Literature as a Life Support System. – Markham, Ontario: Fitzhenry & Whiteside, 1990. – 380 p.
5. Manguel A. A History of Reading. – London: HarperCollins, 1996. – 372 p.
6. Mullis, I.V.S., & Martin, M.O. (Eds.). (2021). PIRLS 2021 Assessment frameworks. Retrieved from Boston College, TIMSS & PIRLS International Study Center website: https://pirls2021.org/frameworks/wp-content/uploads/sites/2/2019/04/P21_FW_Ch1_Assessment.pdf
7. Nasriddinova N.A. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘qish savodxonligini shakllantirish metodikasi. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati. Toshkent – 2025. – 49 b.
8. Suyarova A.X. Multimedia ta’lim resurslari asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati. Toshkent – 2022. – 45 b.
9. Turg‘unboyev S.F. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida o‘quv faoliyati samaradorligini oshirishda o‘qish savodxonligining ahamiyati. “Maktabgacha va maktab ta’limi” jurnali №9(1) 2026. – 135-139 betlar.
10. Turg‘unboyev S.F. Inklyuziv ta’lim sharoitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga o‘qish va yozishni o‘rgatish metodikasini takomillashtirish yo‘llari. “Maktabgacha va maktab ta’limi” jurnali №8(3) 2026. – 408-411 betlar.

ZAMONAVIY PEDAGOGNING KASBIY KOMPETENSIYALARI

Tursunova Malika Sanjar qizi
NavDU Pedagogika nazariyasi va tarixi mutaxassisligi magistri
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771363

Annotatsiya: *Mazkur tezisda zamonaviy pedagogning kasbiy kompetensiyalari, ularning ta’lim sifatini oshirishdagi o‘rni hamda kompetensiyaviy yondashuv asosida pedagog shaxsini rivojlantirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, pedagogning kasbiy, kommunikativ, raqamli va innovatsion kompetensiyalarini shakllantirishning nazariy asoslari tahlil qilinib, ta’lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanishning ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *kasbiy kompetensiya, zamonaviy pedagog, pedagogik mahorat, innovatsion kompetensiya, raqamli kompetensiya, ta’lim sifati, kompetensiyaviy yondashuv, uzluksiz kasbiy rivojlanish.*

KIRISH

Asosiy qism

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimiga qo‘yilayotgan talablar tobora ortib bormoqda. Zamonaviy pedagog nafaqat o‘z fanini mukammal biluvchi mutaxassis, balki innovatsion fikrlovchi, raqamli texnologiyalarni qo‘llay oladigan, o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnata oladigan va uzluksiz o‘z ustida ishlaydigan shaxs bo‘lishi lozim. Shu sababli pedagogning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi [1; 2].

Kasbiy kompetensiya pedagogning nazariy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari, kasbiy tajribasi va shaxsiy fazilatlarining uyg‘unlashuvi natijasida shakllanadigan integral sifatdir. Kompetensiyaviy yondashuvga ko‘ra, pedagog faqat bilim beruvchi emas, balki ta’lim jarayonini tashkil etuvchi, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga yo‘naltiruvchi, tarbiyachi va maslahatchi sifatida ham faoliyat yuritishi zarur [3; 4].

Zamonaviy pedagogning kasbiy kompetensiyasi bir necha muhim tarkibiy qismlardan iborat. Avvalo, pedagogik kompetensiya o‘qitish metodlari, ta’lim mazmunini rejalashtirish va dars jarayonini samarali tashkil etish ko‘nikmalarini qamrab oladi. Kommunikativ kompetensiya esa o‘quvchilar, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot qilish, hamkorlikni yo‘lga qo‘yish hamda ijobiy psixologik muhit yaratish imkonini beradi. Raqamli kompetensiya pedagogning elektron ta’lim platformalari, multimedia vositalari, sun’iy intellekt texnologiyalari va zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanish qobiliyatini ifodalaydi [5; 6].

Pedagog kasbiy kompetensiyalarining mazmuni faqat alohida bilim va ko‘nikmalar yig‘indisi bilan cheklanmay, ularning real pedagogik vaziyatlarda integratsiyalashgan holda namoyon bo‘lishini ham nazarda tutadi. Xususan, pedagogning darsni loyihalash, o‘quvchilarning individual ta’lim ehtiyojlarini aniqlash, ta’lim natijalarini tahlil qilish va tegishli pedagogik qarorlarni qabul qilish qobiliyati uning kasbiy yetukligini belgilovchi muhim mezonlardan biridir. Shu nuqtayi nazardan, kompetensiyaviy yondashuv pedagog faoliyatini

natijaga yo‘naltirish bilan birga, ta’lim oluvchining shaxsiy va intellektual imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladigan pedagogik muhitni shakllantirishni ham talab etadi. Demak, zamonaviy pedagog kompetensiyasi bilimni yetkazishdan ko‘ra kengroq mazmunga ega bo‘lib, pedagogik vaziyatni tahlil qilish, mos strategiyani tanlash va uning samaradorligini baholash kabi murakkab faoliyatlarni ham qamrab oladi.

Shuningdek, zamonaviy pedagog uchun innovatsion kompetensiya ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu kompetensiya yangi pedagogik g‘oyalarni ishlab chiqish, ilg‘or tajribalarni o‘zlashtirish, interfaol metodlardan foydalanish hamda ta’lim jarayonini zamonaviy talablar asosida takomillashtirishni nazarda tutadi. Innovatsion kompetensiyaga ega pedagog ta’lim jarayonida uchraydigan muammolarni kreativ yondashuv asosida hal qila oladi va ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladigan samarali usullarni qo‘llaydi [4; 7].

Kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda uzluksiz kasbiy ta’lim va malaka oshirish muhim omil hisoblanadi. Pedagog ilmiy-tadqiqot faoliyatida ishtirok etishi, seminar va treninglarda qatnashishi, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni muntazam o‘rganib borishi lozim. Ayniqsa, pedagogik refleksiya, ya’ni o‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash kasbiy rivojlanishning muhim sharti hisoblanadi [5; 8].

Pedagogning kasbiy rivojlanishida reflektiv va tadqiqotchilik faoliyatining uyg‘unligi alohida metodologik ahamiyatga ega. O‘qituvchi o‘z pedagogik tajribasini muntazam tahlil qilishi orqali mavjud yondashuvlarning samaradorligini aniqlaydi, aniqlangan muammolarning sabablarini belgilaydi va ularni bartaraf etishning maqbul yo‘llarini izlaydi. Bunday yondashuv pedagogni tayyor metod va texnologiyalarni mexanik ravishda qo‘llashdan voz kechib, muayyan ta’limiy vaziyatga mos innovatsion yechimlarni mustaqil ishlab chiqishga undaydi. Ayniqsa, pedagogik faoliyat natijalarini dalillarga asoslangan holda baholash, o‘quvchilarning ta’limiy ehtiyojlari va erishgan natijalarini tahlil qilish hamda shu asosda o‘qitish strategiyasini takomillashtirish zamonaviy pedagogning professional kompetentligini chuqurlashtiradi. Natijada uzluksiz kasbiy rivojlanish bir martalik malaka oshirish jarayoni emas, balki pedagogning butun kasbiy faoliyati davomida amalga oshiriladigan tizimli va reflektiv jarayonga aylanadi.

Bugungi kunda xalqaro tashkilotlar ham pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratmoqda. UNESCO va OECD tavsiyalarida pedagoglarning raqamli savodxonligini oshirish, innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish hamda hayot davomida ta’lim olish tamoyillarini qo‘llab-quvvatlash zamonaviy ta’limning asosiy yo‘nalishlari sifatida qayd etilgan [9; 10].

Shunday ekan, oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy faoliyat, pedagogik amaliyot, ilmiy izlanishlar va zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanishga alohida e’tibor qaratish zarur. Bu esa kelajakda yuqori kasbiy salohiyatga ega, raqobatbardosh va innovatsion fikrlaydigan pedagoglarni tayyorlash imkonini beradi [4; 6].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy pedagogning kasbiy kompetensiyalari ta’lim sifati va samaradorligini ta’minlovchi asosiy omillardan biridir. Pedagogik, kommunikativ, innovatsion va raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish pedagogning kasbiy mahoratini oshiradi hamda ta’lim jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etishga xizmat qiladi. Shu bois oliy ta’lim muassasalarida kompetensiyaviy yondashuvni keng joriy etish, pedagoglarning uzluksiz kasbiy

rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etish ta’lim sifatini yanada yuksaltirishning muhim omili hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining "Ta’lim to‘g‘risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020. – 56 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining oliy ta’lim tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari. – Toshkent, 2022. – 184 b.
3. Muslimov N.A. Kasb ta’limi pedagogikasi**.** – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 312 b.
4. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalar: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan, 2017. – 224 b.
5. Ishmuhamedov R., Yo‘ldoshev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2020. – 256 b.
6. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2018. – 240 b.
7. Sharipov Sh. Pedagogik innovatika. – Toshkent, 2021. – 288 b.
8. Egamberdiyeva N. Pedagogik mahorat va kompetentlik asoslari. – Toshkent: Fan, 2021. – 276 b.
9. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. – Paris: UNESCO, 2021. – 184 p.
10. OECD. The Future of Education and Skills 2030. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 162 p.

TA’LIM-TARBIYA INTEGRATSIYASI ASOSIDA INKLYUZIV MUHITDA O‘QUVCHILARNING BIOLOGIK SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH

Umaraliyeva Mamura Tashxodjaevna
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Toshkent farmatsevtika instituti akademik litseyi o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22771395

Annotatsiya. *Maqolada ta’lim-tarbiya integratsiyasi, inklyuziv ta’lim va biologik savodxonlik o‘rtasidagi funksional-pedagogik bog‘liqlik yoritilgan. Inklyuziv yondashuv barcha o‘quvchilarning individual imkoniyatlari va ta’lim ehtiyojlarini hisobga olgan holda biologik bilimlarni o‘zlashtirish, ularni hayotiy vaziyatlarda qo‘llash, tadqiqotchilik faoliyatida ishtirok etish hamda ekologik va bioetik muammolarga nisbatan mas’uliyatli munosabat bildirish imkoniyatlarini kengaytirishi asoslangan. Ta’lim-tarbiya integratsiyasi sharoitida biologik savodxonlikning kognitiv, operatsion-faoliyatli, qadriyatli-motivatsion va refleksiv komponentlarini inklyuziv muhitda rivojlantirish imkoniyatlari ochib berilgan. Ta’lim uchun universal dizayn tamoyillari, tadqiqotga asoslangan ta’lim hamda differensial va moslashtirilgan pedagogik faoliyatning ushbu jarayondagi o‘rni tahlil qilingan. Inklyuziv ta’lim biologik savodxonlikni barcha o‘quvchilar uchun rivojlantirishni ta’minlovchi muhim pedagogik shart sifatida talqin etilgan.*

Kalit so‘zlar: *ta’lim-tarbiya integratsiyasi, inklyuziv ta’lim, biologik savodxonlik, inklyuziv yondashuv, biologiya ta’limi, qadriyat, tadqiqotchilik faoliyati, refleksiya, ta’lim uchun universal dizayn, individual ta’lim ehtiyojlari.*

Kirish. Zamonaviy ta’limning vazifasi o‘quvchiga muayyan fan doirasidagi bilimlarni yetkazish bilangina cheklanmaydi. Ta’lim jarayoni o‘quvchining egallagan bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo‘llashi, mavjud muammolarni ilmiy dalillar asosida tahlil qilishi, asoslangan qaror qabul qilishi hamda o‘z faoliyatining shaxsiy, ijtimoiy va ekologik oqibatlarini anglay olishini ta’minlashi lozim. Shu jihatdan ta’limning bilim beruvchi va tarbiyaviy funksiyalarini yagona pedagogik maqsad doirasida uyg‘unlashtirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Biologiya fani mazkur integratsiyani amalga oshirish uchun katta pedagogik imkoniyatlarga ega. Chunki biologik mazmun tiriklik, inson salomatligi, ekologik barqarorlik, biologik xilma-xillik, irsiyat, biotexnologiya va bioetika kabi o‘quvchining kundalik hayoti va kelajagi bilan bevosita bog‘liq masalalarni qamrab oladi. Bunday mazmunni o‘zlashtirish faqat fakt va qonuniyatlarni bilishni emas, balki ularga nisbatan ongli munosabat, mas’uliyatli xulq-atvor va ilmiy asoslangan qaror qabul qilishni ham talab qiladi.

Shu bilan birga, o‘quvchilarning bilimni qabul qilish, qayta ishlash va amaliy faoliyatda namoyon etish imkoniyatlari bir xil emas. Individual xususiyatlar, o‘zlashtirish sur’ati, ta’lim ehtiyojlari va tajribadagi farqlar pedagogik jarayonni moslashuvchan tashkil etishni taqozo etadi. Mazkur nuqtada ta’lim-tarbiya integratsiyasi va biologik savodxonlikni rivojlantirish jarayoniga inklyuziv yondashuvning tatbiq etilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Ta’lim-tarbiya integratsiyasi va inklyuziv yondashuvning o‘zaro bog‘liqligi. Ta’lim-tarbiya integratsiyasi bilim, faoliyat, qadriyat va shaxsiy munosabatlarning yagona pedagogik

jarayonda uyg‘unlashishini anglatadi. Bunda o‘quvchi biologik tushunchalarni shunchaki o‘zlashtiruvchi emas, balki o‘rganilgan bilimlarni qo‘llaydigan, hodisalarga munosabat bildiradigan, tanlov qiladigan va o‘z faoliyatini baholaydigan faol subyekt sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur jarayonning samaradorligi barcha o‘quvchilarning unda mazmunli ishtirok etish imkoniyatiga bog‘liq. Shu sababli ta’lim-tarbiya integratsiyasini amalga oshirishda inklyuziv yondashuv muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Inklyuzivlik o‘quvchilarning individual xususiyatlari, imkoniyatlari va ta’lim ehtiyojlarini hisobga olgan holda, ularning ta’limiy va tarbiyaviy faoliyatdagi to‘laqonli ishtirokini ta’minlashga yo‘naltiriladi.

YUNESKO inklyuziya va tenglikni zamonaviy ta’lim tizimining asosiy tamoyillaridan biri sifatida belgilab, o‘quvchining ta’limga kirishi, unda ishtirok etishi va ta’lim natijalariga erishishiga to‘sqinlik qiluvchi omillarni aniqlash hamda bartaraf etish zarurligini ta’kidlaydi [1]. Bunday yondashuvda o‘quvchilar o‘rtasidagi xilma-xillik kamchilik yoki pedagogik muammo sifatida emas, balki ta’lim jarayonini variativ va moslashuvchan tashkil etishni talab qiluvchi tabiiy holat sifatida qaraladi.

T. Booth va M. Ainscow inklyuziv ta’limni faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarni umumiy ta’lim muhitiga kiritish bilan cheklamaydi. Ularning qarashlarida inklyuziya o‘quvchilarning ta’lim va maktab hayotidagi ishtirokini kengaytirish hamda bu ishtirokka to‘sqinlik qiluvchi omillarni kamaytirishni nazarda tutadi [2].

O‘zbekistonlik olimlar tomonidan ham inklyuziv ta’limning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. R.Sh. Shomaxmudova inklyuziv ta’limni alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarning umumiy ta’lim tizimida ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish, ta’lim muhitini ularning ehtiyojlariga moslashtirish va ijtimoiy integratsiyasini ta’minlash bilan bog‘laydi [3]. L.R. Mo‘minovaning qarashlarida esa o‘quvchilarning individual va psixologik-pedagogik xususiyatlarini hisobga olish, ularning tengdoshlari bilan hamkorligi va ijtimoiy moslashuvini ta’minlash inklyuziv ta’limning muhim jihatlari sifatida namoyon bo‘ladi [4].

Mazkur qarashlar ta’lim-tarbiya integratsiyasining inklyuziv yo‘nalganligi barcha o‘quvchilarning nafaqat bilim olish, balki hamkorlik qilish, fikr bildirish, qadriyatli tanlovni amalga oshirish, mas’uliyatni his etish va refleksiv faoliyatda qatnashish imkoniyatlarini ham ta’minlashi zarurligini ko‘rsatadi.

Biologik savodxonlikni rivojlantirishning inklyuziv mazmuni. Biologik savodxonlik biologik tushuncha va qonuniyatlarni bilish bilan cheklanmaydi. U biologik bilimlardan turli hayotiy vaziyatlarda foydalanish, biologik axborotni tahlil qilish, dalillar asosida xulosa chiqarish, salomatlik va ekologik muammolar yuzasidan asoslangan qaror qabul qilish hamda biologik va biotexnologik jarayonlarning ijtimoiy-axloqiy oqibatlarini baholash qobiliyatlarini ham qamrab oladi.

Shuning uchun biologik savodxonlikni rivojlantirishda faqat “o‘quvchi nimani biladi?” degan savol emas, balki “u o‘z bilimidan qanday foydalanadi?”, “qanday qaror qabul qiladi?”, “qarorining oqibatini anglaydimi?” va “o‘z faoliyatini baholay oladimi?” kabi savollar ham muhim hisoblanadi.

Inklyuziv ta’lim biologik savodxonlikni rivojlantirish uchun ana shu imkoniyatlarni barcha o‘quvchilar uchun ochib beradi. Biologik mazmunni o‘zlashtirish usullarining variativligi bunda muhim o‘rin tutadi. O‘quvchi murakkab biologik jarayonni matn orqali o‘zlashtirishda qiyinchilikka duch kelsa, uni model, rasm, diagramma, animatsiya, tajriba yoki amaliy kuzatish orqali tushunishi mumkin.

Mazkur tamoyillar Ta’lim uchun universal dizayn (Universal Design for Learning) konsepsiyasida tizimli ifodalangan. Ta’lim uchun universal dizayn konsepsiyasida o‘quv materialini turli shakllarda taqdim etish, o‘quvchilarni faoliyatga jalb etishning muqobil usullarini taklif qilish hamda ularga o‘z bilim va ko‘nikmalarini turli vositalar orqali ifodalash imkonini yaratishni nazarda tutadi [5].

Biologiya ta’limiga tatbiqan bu quyidagilarda namoyon bo‘lishi mumkin: biologik obyekt va jarayonlarni real obyektlar, rasm, model va sxemalar orqali o‘rganish; vizual, matnli va amaliy materiallardan uyg‘un foydalanish; topshiriqlarni murakkablik darajasiga ko‘ra differensiallashtirish; faoliyatni bosqichma-bosqich qo‘llab-quvvatlash; tajriba va kuzatish topshiriqlarida o‘quvchining imkoniyatiga mos rollarni belgilash; o‘zlashtirilgan bilimni og‘zaki, yozma, grafik, amaliy yoki loyiha shaklida namoyon etish imkoniyatlarini yaratish.

Bunday tashkil etilgan ta’lim jarayonida “hamma uchun bir xil topshiriq” tamoyili o‘rniga “umumiy maqsadga turli pedagogik yo‘llar bilan erishish” tamoyili ustuvor bo‘ladi.

Ta’lim-tarbiya integratsiyasi asosida biologik savodxonlik komponentlarini rivojlantirish. Inklyuziv muhitda ta’lim-tarbiya integratsiyasi biologik savodxonlikning o‘zaro bog‘liq bir necha komponentlarini yaxlit rivojlantirish imkonini beradi.

Kognitiv komponent biologik tushuncha, qonuniyat va ilmiy dalillarni tushunish bilan bog‘liq. Inklyuziv yondashuv mazkur bilimga kirishning turli usullarini yaratadi. Natijada biologik mazmun faqat ma’lum bir o‘quv uslubiga moslashtirilmaydi, balki turli o‘quvchilar uchun tushunarli vositalar orqali ochib beriladi.

Operatsion-faoliyatli komponent o‘quvchining biologik bilimlarni qo‘llashi, kuzatish va tajriba o‘tkazishi, ma’lumotlarni qayd etishi, tahlil qilishi, muammoni hal etishi va ilmiy xulosa chiqarishi bilan tavsiflanadi. Tabiiy fanlarni tadqiqotga asoslangan holda o‘qitishga doir tadqiqotlar alohida ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilarni ilmiy savol qo‘yish, kuzatish, ma’lumot to‘plash va dalillarni tahlil qilish jarayoniga faol jalb qilishning ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi [6].

Qadriyatli-motivatsion komponent biologik bilimlarning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatini anglash, hayot, salomatlik, tabiat, biologik xilma-xillik va inson qadr-qimmatiga mas’uliyatli munosabatni shakllantirish bilan bog‘liq. Aynan inklyuziv muhitning o‘zi xilma-xillikni qadrlash, o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, empatiya va hamkorlik kabi qadriyatlarning real pedagogik tajribada shakllanishiga imkon beradi.

Refleksiv komponent esa o‘quvchining o‘z fikrlashi, tanlovi va faoliyatini tahlil qilishi, qabul qilgan qarorining oqibatlarini baholashi hamda zarur hollarda o‘z pozitsiyasini qayta ko‘rib chiqish qobiliyatini ifodalaydi. Inklyuziv muhitda o‘zaro fikr almashish, muqobil nuqtayi nazarlarni tinglash va o‘z qarorini asoslash refleksiv faoliyatning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Shu tariqa, inklyuziv ta’lim biologik savodxonlikning alohida komponenti emas, balki uning barcha tarkibiy qismlarini rivojlantirish uchun teng va moslashtirilgan pedagogik imkoniyat yaratuvchi shart sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Biologiya darslaridagi inklyuziv integratsiyaning amaliy mexanizmlari. Ta’lim-tarbiya integratsiyasi va inklyuziv yondashuvning o‘zaro uyg‘unligi biologiya darsida ayniqsa muammoli va hayotiy vaziyatlar orqali namoyon bo‘ladi. Masalan, “Antibiotiklardan noto‘g‘ri foydalanish qanday oqibatlarga olib keladi?” mavzusidagi topshiriqda o‘quvchilar bakteriyalarning antibiotiklarga chidamliligi haqidagi biologik bilimlarni o‘rganadilar. Shu bilan bir vaqtda ular ishonchli ma’lumotni aniqlash, sog‘liq uchun mas’uliyatli qaror qabul qilish va o‘z xatti-harakatlarining ijtimoiy oqibatlarini baholashga jalb etiladilar.

“Bioxilma-xillikning kamayishi mahalliy ekosistemaga qanday ta’sir ko‘rsatadi?” mazmunidagi vaziyatda esa ekologik qonuniyatlarni o‘zlashtirish tabiatga qadriyatli munosabat va ekologik mas’uliyat bilan uyg‘unlashadi.

Inklyuziv yondashuvda bu kabi muammolarni barcha o‘quvchilar o‘z imkoniyatidan kelib chiqib o‘rganishi mumkin: biri grafikni tahlil qiladi, boshqasi tasvir yoki model bilan ishlaydi, yana biri kuzatish natijalarini qayd etadi yoki guruh xulosasini asoslaydi. Bunda vazifalar turlicha bo‘lishi mumkin, ammo umumiy biologik va tarbiyaviy maqsad saqlanadi.

Shuningdek, guruhli tadqiqotlar ham inklyuziv biologiya ta’limining muhim vositasidir. Tajriba jarayonida kuzatuvchi, o‘lchovchi, qayd etuvchi, tahlilchi va taqdimotchi kabi rollarning taqsimlanishi turli imkoniyatlarga ega o‘quvchilarning umumiy ilmiy faoliyatga mazmunli qo‘shilishiga yordam beradi.

Biologiya ta’limidagi zamonaviy qarashlarda ham inklyuziv pedagogika alohida o‘quvchilarga yordam berish bilan cheklanmasdan, ta’lim muhitidagi tizimli to‘siqlarni kamaytirish va o‘quvchilarning mazmunli ishtirokini kengaytirishga yo‘naltirilishi ta’kidlanadi [7].

Inklyuziv integratsiyaning amaliy mexanizmlarining biologiya darslarida amalga oshirilishini quyidagi amaliy dars fragmenti misolida ko‘rsatish mumkin.

Amaliy dars namunasi: “Bioxilma-xillikning kamayishi”

Maqsad: o‘quvchilarda bioxilma-xillikning ahamiyati, uning kamayish sabablari va oqibatlari haqida ilmiy tushuncha hosil qilish; ekologik ma’lumotlarni tahlil qilish, muammoli vaziyat bo‘yicha asoslangan qaror qabul qilish va tabiatga mas’uliyatli munosabatni shakllantirish.

Inklyuziv tashkil etish: o‘quv materiali matn, rasm, diagramma, xarita, qisqa video va soddalashtirilgan axborot kartalari orqali taqdim etiladi. Topshiriqlar murakkablik darajasi va bajarish shakliga ko‘ra differensiallashtiriladi. O‘quvchilar guruhlarda ma’lumot tahlilchisi, rasm yoki diagramma bilan ishlovchi, dalillarni jamlovchi, xulosa tuzuvchi va taqdimotchi kabi rollarni bajarishi mumkin.

Muammoli vaziyat: “Muayyan hududda yangi qurilish va xo‘jalik faoliyati natijasida tabiiy yashash joylari qisqarmoqda. Natijada ayrim o‘simlik va hayvon turlarining soni kamaymoqda. Hududdan iqtisodiy maqsadlarda foydalanish va bioxilma-xillikni saqlash o‘rtasida qanday muvozanatni ta’minlash mumkin?”

O‘quvchilarga turli manbalardan olingan ma’lumotlar, masalan, turlar sonining o‘zgarishi, yashash hududining qisqarishi, oziq zanjiridagi bog‘lanishlar, mahalliy aholi manfaatlari va tabiatni muhofaza qilishga oid dalillar taqdim etiladi. Ular ushbu ma’lumotlar asosida bioxilma-xillik kamayishining sabablarini aniqlaydi, ekologik oqibatlarini tahlil qiladi, muqobil yechimlarni solishtiradi va dalillarga asoslangan xulosa chiqaradi.

Mazkur faoliyatda **kognitiv komponent** bioxilma-xillik, ekosistema, yashash muhiti va turlararo bog‘lanishlarni tushunishda; **operatsion-faoliyatli komponent** ma’lumot, diagramma va dalillarni tahlil qilish hamda yechim taklif etishda; **qadriyatli-motivatsion komponent** tabiat, tirik organizmlar va ekologik barqarorlikka mas’uliyatli munosabat bildirishda; **refleksiv komponent** esa qabul qilingan qarorning ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarini baholashda namoyon bo‘ladi.

Ta’lim-tarbiya integratsiyasi mazkur darsda biologik mazmunni ekologik qadriyat va mas’uliyatli xulq-atvor bilan uyg‘unlashtirish orqali amalga oshiriladi. Inklyuziv yondashuv esa

barcha o‘quvchilarning bir xil pedagogik natijaga turli vosita va faoliyat shakllari orqali erishishiga sharoit yaratadi.

Keltirilgan dars fragmentida ta’lim-tarbiya integratsiyasi biologik mazmunni ekologik qadriyatlar va mas’uliyatli qaror qabul qilish bilan bog‘lash orqali amalga oshiriladi. Inklyuziv yondashuv esa o‘quvchilarning individual imkoniyatlaridan kelib chiqib, umumiy maqsadga turli faoliyat va axborot shakllari orqali erishishini ta’minlaydi. Bunda o‘quvchilar bioxilma-xillikning kamayishini faqat biologik hodisa sifatida emas, balki ekologik, ijtimoiy va axloqiy mas’uliyatni talab qiluvchi real hayotiy muammo sifatida anglaydilar. Natijada biologik savodxonlikning kognitiv, operatsion-faoliyatli, qadriyatli-motivatsion va refleksiv komponentlari o‘zaro uyg‘un holda rivojlanadi.

Shundan kelib chiqib, ta’lim-tarbiya integratsiyasi, inklyuziv ta’lim va biologik savodxonlik o‘rtasidagi bog‘lanishni quyidagi funksional ketma-ketlikda ifodalash mumkin: inklyuziv ta’lim muhiti → biologik mazmunga teng kirish → faol va tadqiqotchilikka asoslangan ishtirok → bilim va qadriyatlarning uyg‘unlashuvi → refleksiv va mas’uliyatli qaror → biologik savodxonlik.

Mazkur bog‘lanishda ta’lim-tarbiya integratsiyasi bilim, faoliyat va qadriyatlarning yaxlitligini ta’minlasa, inklyuziv yondashuv ushbu jarayonning barcha o‘quvchilar uchun ochiqligi va mavjudligini ta’minlaydi. Biologik savodxonlik esa mazkur jarayonning integrativ pedagogik natijasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Ta’lim-tarbiya integratsiyasi asosida biologik savodxonlikni rivojlantirish o‘quvchining biologik bilimlarni o‘zlashtirishi bilan bir qatorda, ularni hayotiy vaziyatlarda qo‘llashi, ilmiy dalillarni tahlil qilishi, tadqiqotchilik faoliyatida ishtirok etishi, ekologik va bioetik muammolarga nisbatan qadriyatli munosabat bildirishini ham nazarda tutadi.

Mazkur pedagogik natijaga barcha o‘quvchilarni jalb etish inklyuziv ta’lim muhitini yaratishni talab qiladi. Inklyuzivlik biologik mazmunni soddalashtirish emas, balki unga kirish, uni o‘zlashtirish va o‘zlashtirilgan bilimni namoyon etish usullarini variativlashtirish orqali umumiy ta’lim maqsadlariga erishish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shu asosda inklyuziv ta’limni biologik savodxonlikni rivojlantirishning muhim pedagogik sharti sifatida baholash mumkin. U turli ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilarning biologik bilimlarni o‘zlashtirishi, ularni amaliy va ijtimoiy kontekstlarda qo‘llashi, tadqiqotchilik faoliyatida qatnashishi hamda biologik hodisalarga nisbatan ilmiy, qadriyatli va mas’uliyatli munosabatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Demak, ta’lim-tarbiya integratsiyasi mazkur jarayonning mazmuniy va qadriyatli yaxlitligini, inklyuziv ta’lim uning barcha o‘quvchilar uchun mavjudligi va mazmunli ishtirokini, biologik savodxonlik esa bilim, faoliyat, qadriyat va refleksiyaning integrativ natijasini ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. UNESCO. *A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education.* Paris: UNESCO, 2017. – 46 p.
2. Booth T., Ainscow M. *Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools.* 3rd ed. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2011.
3. Shomaxmudova R.Sh. *Inklyuziv ta’limning nazariy va amaliy asoslari.* Toshkent, 2018.
4. Mo‘minova L.R. Inklyuziv ta’limnong nazariy va amaliy asoslari. – T.: Compleks print, 2018. – 308 b.

5. CAST. *CAST Universal Design for Learning Guidelines. Version 3.0.* Lynnfield, MA: CAST, 2024.
6. Wilson S.E., Therrien W.J., Gersib J. et al. Inquiry-Based Science Instruction for Students With Disabilities: A Systematic and Meta-Analytic Review // *Science Education.* – 2026.
7. Hubbard K. Inclusive Education in the Biosciences: What Do We Mean and How Can We Achieve It? // *Current Opinion in Physiology.* – 2026. – Vol. 47.

USING CEFR-BASED DESCRIPTORS TO ASSESS STUDENTS’ SOCIOCULTURAL COMPETENCE IN EFL CLASSROOMS

Umarova Zebiniso Nizom qizi
PhD student, Bukhara State University
Email: zebijurayeva@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-5141-0996
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785407

Abstract. *Sociocultural competence enables students to communicate appropriately in culturally contexts. This paper examines the potential of CEFR-based descriptors for assessing students’ sociocultural competence in EFL classrooms. Particular attention is given to the CEFR Companion Volume scales related to building on pluricultural repertoire, facilitating pluricultural space and sociolinguistic appropriateness. The use of these descriptors may make the assessment process more systematic with learners’ proficiency level.*

Key words: *sociocultural competence, CEFR-based descriptors, assessment, pluricultural repertoire, sociolinguistic appropriateness, cultural mediation.*

Assessing sociocultural competence is a complex aspect of foreign language education. Traditional assessment practices measure learners’ grammatical, lexical and writing abilities, however, their capacity to use language appropriately in diverse social and cultural situations may receive insufficient attention. Successful communication requires foreign language learners to produce linguistically accurate utterances and also to understand cultural differences, to select context-related expressions, to respond cultural norms of other people. In this case, clear and appropriate criteria are needed to evaluate the abilities.

The CEFR Companion Volume provides descriptors related to pluricultural repertoire, pluricultural mediation and sociocultural appropriateness. They describe what learners can accomplish at different proficiency levels and can be adopted as criteria for classroom assessment. In this paper we examine the CEFR-based descriptors relevant to sociocultural competence and identify their potential application in assessing students in EFL classes.

Sociocultural competence refers to learners’ ability to use a language with social conventions, cultural values and communicative norms of a particular context. This competence includes knowledge of cultural practices and also the ability to interpret cultural differences, select socially appropriate forms of communication. As M.S. Safina states sociocultural competence is the ability to apply a set of multicultural knowledge, skills and qualities in the process of intercultural communication in the specific conditions of life and tolerance towards representatives of the target culture[19]. This definition indicates that sociocultural competence involves not only knowledge about another culture, but also the ability to apply it in real communicative situations. So, its assessment should cover learners’ cultural awareness, context-appropriate language use, intercultural skills and tolerant attitudes.

However, the multidimensional nature of sociocultural competence makes its assessment a bit more challenging, as foreign language learners should demonstrate not only cultural

[19] Safina M.S. Formation of socio-cultural competence in foreign language teaching / Procedia – Social and behavioral sciences, 136, 2014. – P. 81.

knowledge, but also the ability to use it appropriately in communication. In this case, the CEFR Companion Volume provides relevant descriptors for evaluating learners’ pluricultural and sociolinguistic abilities[20]. The CEFR Companion Volume descriptors, such as facilitating pluricultural space, building on pluricultural repertoire and sociolinguistic appropriateness, allow teachers to assess learners’ ability to use cultural knowledge in social and intercultural communication. That’s why they can serve a systematic basis for assessing students’ sociocultural competence in FL classrooms.

The CEFR descriptors provide a relevant basis for assessing whether learners can recognize cultural differences, communicate appropriately and facilitate understanding in intercultural situations. Building on pluricultural repertoire refers to learners’ ability to use their knowledge and experience of different cultures in communication. Facilitating pluricultural space describes their ability to promote understanding between people from diverse cultural backgrounds. Sociolinguistic appropriateness refers to the selection of language forms suitable for social situations[21]. Therefore, these descriptors reflect the main dimensions of sociocultural competence: cultural awareness, intercultural mediation and context-appropriate language use. Their application provides teachers to evaluate how effectively learners use their cultural knowledge and communicative skills in different social situations.

E. Piccardo, B. North and T. Goodier note that the CEFR descriptor system was expanded to include mediation and plurilingual/pluricultural competence, reflecting a broader understanding of learners as social agents who use language in culturally diverse contexts[22]. Based on these scales, the following criteria can be proposed for assessing students’ sociocultural competence at B1 and B2 levels.

Table. CEFR-based criteria for assessing students’ sociocultural competence at B1 and B2 levels

Assessment criterion	B1 level descriptor	B2 level descriptor
Cultural awareness	Identifies similarities and differences between cultures	Explains cultural similarities and differences
Sociolinguistic appropriateness	Uses common greetings, politeness expressions and forms of address	Selects formal or informal language
Pluricultural repertoire	Uses basic cultural knowledge in familiar communicative situations	Integrates knowledge of different cultures into communication
Intercultural mediation	Helps clarify simply cultural misunderstandings	Explains different cultural perspectives and facilitates understanding
Context-sensitive communication	Responds appropriately in social situations	Adapts verbal behavior to unfamiliar or complex social situations

(Adopted by the author based on the CEFR Companion Volume, 2020)

[20] Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. – P. 114–137.
[21] Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. – P. 114–115, 123–126, 136–137.
[22] Piccardo E., North B., Goodier T. Broadening the scope of language education: Mediation, plurilingualism and collaborative learning: The CEFR Companion Volume // Journal of e-learning and knowledge society, 15(1), 2019. – P. 18.

As presented in the table, B1 level learners are expected to recognize basic cultural differences and communicate appropriately in familiar social situations. At B2 level, learners demonstrate greater independence by integrating cultural perspectives, communicative flexibility and intercultural mediation. Thus the proposed descriptors make it possible to assess sociocultural competence according to learners’ proficiency level.

D.K. Deardorff explains that intercultural competence should be assessed through a combination of quantitative and qualitative methods, including observation, interviews, self-assessment and assessment of others[23]. That’s why CEFR-based descriptors can be incorporated into observation checklists, self-assessment forms or peer-assessment forms, performance-based communicative tasks. Observation checklists may be used to assess students’ language choice, cultural awareness, self or peer-assessment can encourage learners to reflect on their intercultural behavior. Thus the combination of several assessment methods provides a more comprehensive understanding of learners’ sociocultural competence.

The main advantage of CEFR-based assessment is that it provides clear and level-appropriate criteria. Nevertheless, sociocultural behavior may vary according to context, experience and cultural identity. Therefore, the descriptors should be used flexibly rather than as fixed rules of acceptable behavior.

CEFR-based descriptors provide a systematic framework for assessing students’ sociocultural competence in EFL classrooms. The scales related to pluricultural repertoire, cultural mediation and sociolinguistic appropriateness enable teachers to evaluate learners’ cultural awareness and their ability to communicate appropriately in different social contexts. Their integration into observation, self and peer assessment may make the evaluation process more transparent with learners’ proficiency levels.

REFERENCES

1. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion Volume. – Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. – 278 p.
2. Deardorff D.K. Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization // Journal of studies in international education, 10(3), 2006. – P. 241–266.
3. Piccardo E., North B., Goodier T. Broadening the scope of language education: Mediation, plurilingualism and collaborative learning: The CEFR Companion Volume // Journal of e-learning and knowledge society, 15(1), 2019. – P. 17–36.
4. Safina M.S. formation of socio-cultural competence in foreign language teaching / Procedia – Social and behavioral sciences, 136, 2014. – P. 80–83.

[23] Deardorff D.K. Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization // Journal of studies in international education, 10(3), 2006. – P. 241.

BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING PROGNOSTIK KO‘NIKMALARI INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA INDIVIDUAL TA’LIM TRAYEKTORIYASINI LOYIHALASH OMILI SIFATIDA

Usarova Nigora Berdiyarovna[1]
[1]Toshkent ijtimoiy innovatsiyalar universiteti katta o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785441

Annotatsiya. *Maqolada bo‘lajak pedagoglarning kasbiy faoliyat natijalarini bashoratlash (prognostik) ko‘nikmalari inklyuziv ta’lim muhitida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan ta’lim oluvchilar uchun individual ta’lim trayektoriyasini loyihalashning zaruriy sharti sifatida asoslanadi. Prognostik ko‘nikmaning motivatsion, kognitiv, faoliyatli va refleksiv komponentlari ajratilib, ularning inklyuziv kompetensiya tuzilmasidagi o‘rni ko‘rsatiladi. 2022–2025-yillarda uchta oliy ta’lim muassasasida 447 nafar talaba ishtirokida o‘tkazilgan pedagogik tajriba-sinov natijalari keltirilgan: tajriba guruhlarida ijodiy daraja 16,6 % dan 27,0 % ga ko‘tarilgan, samaradorlik koeffitsiyenti 1,118 ni tashkil etgan. Nazorat guruhlarida sezilarli o‘zgarish qayd etilmagani prognostik ko‘nikma an’anaviy o‘quv jarayonida o‘z-o‘zidan shakllanmasligini, buning uchun maxsus texnologiya zarurligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, prognostik ko‘nikma, pedagogik bashoratlash, individual ta’lim trayektoriyasi, alohida ta’lim ehtiyojlari, refleksiv diagnostika, ssenariy metodi.*

Abstract. *The article substantiates prospective teachers’ prognostic skills as a necessary condition for designing individual educational trajectories for learners with special educational needs in an inclusive environment. The motivational, cognitive, activity-based and reflexive components of the prognostic skill are identified and their place in the structure of inclusive competence is shown. The article presents the results of a pedagogical experiment conducted in 2022–2025 at three higher education institutions with 447 students: in the experimental groups the creative level rose from 16.6 % to 27.0 %, with an efficiency coefficient of 1.118. The absence of significant change in the control groups indicates that the prognostic skill does not develop spontaneously within the conventional curriculum and requires a dedicated technology.*

Keywords: *inclusive education, inclusive culture, prognostic skill, pedagogical forecasting, individual educational trajectory, special educational needs, reflexive diagnostics, scenario method.*

Kirish

Inklyuziv ta’limning mohiyati ta’lim oluvchini maktab talablariga moslashtirishdan ta’lim muhitini har bir bolaning ehtiyojiga moslashtirishga o‘tishda namoyon bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori bilan 2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlangan [1], Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son qarori bilan esa alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishning normativ-huquqiy asoslari belgilangan [2]. Xalqaro miqyosda bu yondashuv Salamanka deklaratsiyasi [3]

va Inchxon deklaratsiyasida [4] ta’lim tizimining barcha bo‘g‘inlari uchun majburiy tamoyil sifatida mustahkamlangan.

Ushbu hujjatlarda belgilangan vazifalarning amaliy o‘zagini individual ta’lim trayektoriyasi – ta’lim oluvchining joriy imkoniyatlari, yaqin rivojlanish zonasi va ehtiyojlariga muvofiq loyihalanadigan shaxsiy ta’lim yo‘li tashkil etadi. Biroq bunday trayektoriyani loyihalash pedagogdan sof metodik malakadan tashqari o‘ziga xos intellektual harakatni – tanlangan pedagogik ta’sirning ehtimoliy natijasini oldindan ko‘ra bilishni talab qiladi. Pedagog bolaning rivojlanish dinamikasini bashorat qila olmasa, u tuzgan individual dastur yo bolaning imkoniyatidan past, yo undan ortiq bo‘lib chiqadi; har ikki holatda ham bola amalda sinf jamoasidan chetlashtiriladi. Shu ma’noda prognostik ko‘nikma inklyuziv kompetensiyaning tashqi qo‘shimchasi emas, balki uning tarkibiy qismidir.

Pedagogik bashoratlash muammosi psixologiya va pedagogika fanlarida yetarlicha o‘rganilgan. L.A.Regush bashoratlashni shaxsning kelajakni bilish qobiliyati sifatida tavsiflab, uning tuzilmaviy ko‘rsatkichlarini aniqlagan [5]. A.F.Prisyajnaya uzluksiz pedagogik ta’lim tizimida prognozlashning metodologik asoslarini ishlab chiqqan [6]. A.V.Zaxarov bo‘lajak o‘qituvchilarda prognostik ko‘nikmalarni shakllantirish mexanizmlarini asoslagan [7], E.F.Zeyer va E.E.Simanyuk esa kasbiy kelajakni bashoratlashning nazariy-amaliy asoslarini tadqiq etgan [8]. O‘zbekistonda bo‘lajak pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalalari D.O.Ximmataliyev va boshqa tadqiqotchilarning ishlarida yoritilgan [9].

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda prognostik ko‘nikma asosan kasbiy tayyorgarlikning umumiy doirasida tahlil qilinadi; uning inklyuziv ta’lim muhitidagi o‘ziga xos vazifasi – individual ta’lim trayektoriyasini loyihalash va tuzatish quroli sifatidagi roli maxsus o‘rganilmagan. Mazkur maqolaning maqsadi ana shu bo‘shliqni to‘ldirish, ya’ni prognostik ko‘nikmalarni shakllantirish texnologiyasining tajriba-sinovda tasdiqlangan natijalarini inklyuziv ta’lim konteksti nuqtayi nazaridan talqin qilishdan iborat.

Tadqiqot metodlari

Pedagogik tajriba-sinov ishlari 2022–2025-o‘quv yillarida Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Urganch davlat universiteti va Toshkent ijtimoiy innovatsiyalar universitetida olib borildi. Unda pedagogika va psixologiya ta’lim yo‘nalishlarida tahsil olayotgan jami 447 nafar talaba ishtirok etdi: tajriba guruhlarida (TG) 226 nafar, nazorat guruhlarida (NG) 221 nafar. Tadqiqot jarayonida muammoga oid ilmiy manbalar, o‘quv reja va fan dasturlarini qiyosiy o‘rganish, kuzatish, suhbat, anketa so‘rovi, pedagogik tajriba-sinov hamda natijalarni Student–Fisher matematik-statistik usuli bilan tahlil qilish metodlaridan foydalanildi.

Prognostik ko‘nikmaning shakllanganlik darajasini aniqlash uchun to‘rtta komponent ajratildi. Motivatsion komponent prognostik faoliyatga ichki tayyorgarlikni, pedagogik vaziyat natijalarini oldindan ko‘rishga intilish va mas’uliyat hissini qamrab oladi. Kognitiv komponent prognoz, bashorat, pedagogik vaziyat, sabab-oqibat, ehtimoliy natija tushunchalari bo‘yicha nazariy bilimlar tizimini bildiradi. Faoliyatli komponent vaziyatni tahlil qilish, ma’lumot to‘plash, muqobil yechimlar ishlab chiqish va natijalarni oldindan baholash harakatlarini o‘z ichiga oladi. Refleksiv komponent qabul qilingan qarorlar oqibatini tahlil qilish, xatolarni aniqlash va keyingi rivojlanish rejasini tuzish qobiliyatini ifodalaydi.

Shakllanganlik uchta darajada baholandi. Reproduktiv (past) darajada talaba prognozlashga oid ayrim tushunchalarni biladi, biroq pedagogik vaziyatni mustaqil tahlil qilishda qiynaladi va tayyor namunalarga tayanadi. Produktiv (o‘rta) darajada u vaziyatni tahlil qila oladi, asosiy sabablarni aniqlaydi va muqobil yechimlar ishlab chiqadi, ammo qaror oqibatini ilmiy

asoslashda yordamga ehtiyoj sezadi. Ijodiy (yuqori) darajada talaba vaziyatni mustaqil va tizimli tahlil qiladi, bir nechta rivojlanish ssenariysini ishlab chiqadi, xavf va imkoniyatlarni baholaydi hamda o‘z qarorlarini refleksiv tahlil qiladi.

Tajriba guruhlarida prognostik ko‘nikmalarni shakllantirish texnologiyasi qo‘llanildi. Uning asosini muammoli vaziyat, “sabab–oqibat” va “uch ssenariy” metodlari tashkil etdi: talaba real pedagogik vaziyatni tahlil qilib, uning rivojlanishi bo‘yicha kamida uchta ssenariy tuzadi, har biriga xavf-imkoniyat bahosini beradi va yakuniy mahsulot sifatida ssenariylar matritsasi hamda qaror pasportini shakllantiradi. Texnologiya bosqichlari talabaning kasbiy o‘sish funksiyalari – kuzatuvchilik, assistentlik va moderatorlik bosqichlari bo‘ylab tashkil etilib, har bir bosqich autorefleksiya bilan yakunlandi. Baholashda kvalimetrik sxemalar hamda topshiriqlarni reproduktiv, produktiv va ijodiy darajalar bo‘yicha individual trayektoriya tartibida variativ muvofiqlashtirish qo‘llanildi. Texnologiya “Falsafa” fanini o‘qitish jarayoniga integratsiyalangan holda amalga oshirildi; nazorat guruhlarida o‘qitish an’anaviy tartibda davom ettirildi.

Natijalar

Tajriba-sinovning boshlanish va yakuniy kesimlarida olingan ko‘rsatkichlar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Talabalarda prognostik ko‘nikmalarning shakllanganlik darajalari (2022–2025-yillar)

Oliy ta’lim muassasasi	Shakllanganlik darajasi	Tajriba guruhi, %		Nazorat guruhi, %	
		boshida	oxirida	boshida	oxirida
Chirchiq davlat pedagogika universiteti	Yuqori (ijodiy)	18,9	30,3	15,1	16,7
	O‘rta (produktiv)	31,1	51,3	28,8	30,6
	Past (reproduktiv)	50,0	18,4	56,2	52,8
Urganch davlat universiteti	Yuqori (ijodiy)	14,9	24,0	14,7	16,2
	O‘rta (produktiv)	32,4	54,7	28,0	29,7
	Past (reproduktiv)	52,7	21,3	57,3	54,1
Toshkent ijtimoiy innovatsiyalar universiteti	Yuqori (ijodiy)	16,0	26,7	14,7	16,0
	O‘rta (produktiv)	30,7	48,0	26,7	29,3
	Past (reproduktiv)	53,3	25,3	58,7	54,7
Jami (TG – 226, NG – 221 nafar)	Yuqori (ijodiy)	16,6	27,0	14,8	16,3
	O‘rta (produktiv)	31,4	51,3	27,8	29,9
	Past (reproduktiv)	52,0	21,7	57,4	53,8

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, tajriba guruhlarida ijodiy daraja 16,6 % dan 27,0 % ga ko‘tarilgan, produktiv daraja 31,4 % dan 51,3 % ga o‘sgan, reproduktiv daraja esa 52,0 % dan 21,7 % ga kamaygan. Nazorat guruhlarida mos ravishda 14,8 % dan 16,3 % ga, 27,8 % dan 29,9 % ga o‘zgarish qayd etilgan, past daraja 57,4 % dan 53,8 % ga tushgan. Ya’ni an’anaviy o‘quv jarayoni ham ma’lum ijobiy siljish beradi, biroq bu siljish statistik jihatdan ahamiyatsiz.

Olingan sonli ma’lumotlar Student–Fisher matematik-statistik usuli yordamida qiyosiy tahlil qilindi (2-jadval).

2-jadval

Tajriba-sinov natijalarining miqdoriy mezonlari

№	Ko‘rsatkichlar	Tajriba boshida		Tajriba oxirida	
		TG (m=223)	NG (n=223)	TG (m=226)	NG (n=221)
1.	O‘rtacha arifmetik qiymat	3,6457	3,5740	4,0531	3,6244
2.	Samaradorlik koeffitsiyenti, η	1,0201 (2 %)		1,118 (≈ 12 %)	
3.	O‘rtacha qiymat ishonch oralig‘i	[3,55; 3,74]	[3,48; 3,67]	[3,96; 4,14]	[3,53; 3,72]
4.	Standart og‘ish	0,7487	0,7352	0,6956	0,7485
5.	Aniqlanish ko‘rsatkichi, %	1,3752	1,3775	1,1416	1,3892
6.	Student statistikasi (T)	T = 0,714 < 1,96		T = 5,99 > 1,96	
7.	Statistik xulosa	*H_0 farazi qabul qilinadi*		*H_1 farazi qabul qilinadi*	

Tajriba oxirida tajriba guruhlarining o‘rtacha arifmetik qiymati 4,0531 ni, nazorat guruhlariniki 3,6244 ni tashkil etdi. Samaradorlik koeffitsiyenti η = 1,118, ya’ni tajriba guruhlari nazorat guruhlaridan taxminan 12 % yuqori ko‘rsatkichga erishdi. Tajriba boshiga nisbatan o‘sish tajriba guruhlarida 11,2 %, nazorat guruhlarida esa atigi 1,4 % ni tashkil etdi. Student statistikasi tajriba guruhlari uchun T = 5,99 > 1,96 bo‘lib, H_1 farazi qabul qilindi; nazorat guruhlari uchun T = 0,714 < 1,96 bo‘lgani sababli H_0 farazi saqlanib qoldi. Demak, qayd etilgan farq tasodifiy emas, balki qo‘llanilgan texnologiya ta’siri natijasidir.

Muhokama

Olingan natijalarni inklyuziv ta’lim nuqtayi nazaridan talqin qilganda uchta jihat ajralib turadi.

Birinchidan, ijodiy darajaning mazmuniy tavsifi individual ta’lim trayektoriyasini loyihalash amaliyoti bilan deyarli aynan mos keladi. Ijodiy darajadagi talaba pedagogik vaziyatni mustaqil tahlil qiladi, bir nechta rivojlanish ssenariysini ishlab chiqadi hamda xavf va imkoniyatlarni baholaydi. Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolaning individual dasturini tuzish ham xuddi shu ketma-ketlikni talab qiladi: joriy holatni baholash, rivojlanishning bir necha variantini modellashtirish, har bir variantdagi xavflarni oldindan ko‘rish va shu asosda maqsad qo‘yish. “Uch ssenariy” metodi bu vazifaga to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘tkaziladi: optimal, real va xavfli ssenariylar bolaning rivojlanish dinamikasini rejalashtirishning ish quroliga aylanadi.

Ikkinchidan, nazorat guruhlarida qayd etilgan o‘sishning statistik ahamiyatsizligi (T = 0,714 < 1,96) muhim amaliy xulosaga olib keladi: prognostik ko‘nikma an’anaviy o‘quv jarayonining tabiiy mahsuli sifatida shakllanmaydi. Bu esa inklyuziv ta’limga tayyorgarlik masalasida e’tiborga loyiq. Bo‘lajak pedagoglarga inklyuziv ta’lim mazmuni faqat axborot tarzida yetkazilsa, ular alohida ta’lim ehtiyojlari haqidagi bilimga ega bo‘ladi, ammo aniq bola

uchun ta’lim yo‘lini loyihalash qobiliyatiga ega bo‘lmaydi. Demak, inklyuziv kompetensiyani shakllantirishda axborot beruvchi kurslar bilan cheklanmasdan, maxsus loyihalangan prognostik amaliyot bosqichlarini joriy etish zarur.

Uchinchidan, refleksiv komponent va kvalimetrik baholash sxemalari inklyuziv amaliyotning monitoring bosqichi bilan uyg‘unlashadi. Individual ta’lim trayektoriyasi bir marta tuziladigan hujjat emas, balki muntazam qayta ko‘rib chiqiladigan dinamik loyihadir. Talabada qabul qilingan qaror oqibatini tahlil qilish va xatoni tan olish ko‘nikmasi shakllanmasa, u tuzgan dastur amalda tuzatilmay qoladi. Kvalimetrik sxemalar esa maqsadlarni o‘lchanadigan ko‘rsatkichlarda ifodalash imkonini beradi, bu inklyuziv ta’limdagi natijalarni baholashning eng nozik jihatlaridan biridir.

Ayni paytda tadqiqot natijalarining chegaralarini ham qayd etish lozim. Tajriba-sinov ishlari oliy ta’lim muassasalarining umumiy o‘quv jarayonida, ya’ni maxsus inklyuziv kontekstga moslashtirilmagan pedagogik vaziyatlar asosida olib borildi. Shu sababli olingan miqdoriy ko‘rsatkichlar prognostik ko‘nikmaning umumkasbiy shakllanganligini tavsiflaydi. Ushbu texnologiyani bevosita inklyuziv tayyorgarlikka o‘tkazish uchun keys mazmunini alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar bilan ishlash vaziyatlariga moslashtirish hamda baholash mezonlariga inklyuziv o‘lchovni kiritish talab etiladi. Bu keyingi tadqiqotlarning istiqbolli yo‘nalishi hisoblanadi.

Xulosa

1. Inklyuziv ta’lim muhitida individual ta’lim trayektoriyasini loyihalash pedagogdan ehtimoliy natijalarni oldindan ko‘ra bilishni talab qiladi; shu bois prognostik ko‘nikma inklyuziv kompetensiyaning tarkibiy komponenti sifatida qaralishi lozim.

2. Prognostik ko‘nikmaning motivatsion, kognitiv, faoliyatli va refleksiv komponentlari hamda reproduktiv, produktiv va ijodiy darajalari inklyuziv amaliyotdagi vazifalarga – holatni baholash, ssenariylar tuzish, xavflarni oldindan ko‘rish va dasturni tuzatishga mazmunan mos keladi.

3. 447 nafar talaba ishtirokidagi tajriba-sinov ishlari qo‘llanilgan texnologiyaning samaradorligini tasdiqladi: tajriba guruhlarida ijodiy daraja 16,6 % dan 27,0 % ga ko‘tarildi, samaradorlik koeffitsiyenti 1,118 ni tashkil etdi, Student statistikasi $T = 5,99 > 1,96$ bo‘ldi.

4. Nazorat guruhlaridagi o‘zgarishning statistik ahamiyatsizligi prognostik ko‘nikma o‘z-o‘zidan shakllanmasligini ko‘rsatadi; bu inklyuziv ta’limga tayyorgarlikda axborot beruvchi kurslarni maxsus prognostik amaliyot bilan to‘ldirish zarurligini asoslaydi.

5. Pedagogika va psixologiya ta’lim yo‘nalishlari o‘quv rejalaridagi inklyuziv ta’lim modullariga ssenariylar matritsasi, qaror pasporti va autorefleksiya varaqasi asosidagi prognostik topshiriqlar blokini kiritish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori. – Toshkent, 2021.
3. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. – Paris: UNESCO, 1994. – 47 p.

4. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the Implementation of Sustainable Development Goal 4. – Paris: UNESCO, 2016. – 86 p.
5. Регуш Л.А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего. – СПб.: Речь, 2003. – 351 с.
6. Присяжная А.Ф. Педагогическое прогнозирование в системе непрерывного педагогического образования (методология, теория, практика). – Челябинск, 2006.
7. Захаров А.В. Механизмы формирования прогностических умений у будущих учителей // Сибирский педагогический журнал. – 2009. – С. 268–269.
8. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Теоретико-прикладные основания прогнозирования профессионального будущего человека // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 9-8. – С. 1863–1869.
9. Ximmataliyev D.O. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy kompetentlikni rivojlantirish mexanizmi // Современное образование (Узбекистан). – 2020. – № 7. – B. 18.
10. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика: Учебное пособие. – М.: Академия, 2002. – 304 с.

MEDIAMAHSULOTLAR YYRDAMIDA INKLYUZIV TARBIYALANAYOTGAN O‘QUVCHILARDA FAOL FUQAROLIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Usmanova Z.B.
Qori Niyoziy nomidagi TPMI, mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785471

Mazkur maqolada inklyuziv ta’lim muhitida tarbiyalanayotgan o‘quvchilarda faol fuqarolik kompetensiyasini shakllantirishda mediamahsulotlardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Inklyuziv ta’lim sharoitida har bir o‘quvchining ta’lim olish, ijtimoiy munosabatlarga kirishish, o‘z fikrini erkin ifodalash va jamiyat hayotida faol ishtirok etish huquqini ta’minlash muhim pedagogik vazifa sifatida talqin etilgan. Maqolada mediamahsulotlarning ta’limiy, tarbiyaviy, kommunikativ, ijtimoiylashtiruvchi va refleksiv imkoniyatlari tahlil qilinib, ular vositasida faol fuqarolik kompetensiyasini shakllantirishning samarali usullari taklif etilgan. Shuningdek, media kontentni tanlash, tahlil qilish, muhokama qilish, ijtimoiy loyihalar yaratish, mediamahsulot ishlab chiqish va refleksiv faoliyatni tashkil etish usullarining pedagogik ahamiyati asoslangan.

Kalit so‘zlar*: inklyuziv ta’lim, inklyuziv tarbiya, faol fuqarolik kompetensiyasi, mediamahsulot, media ta’lim, media savodxonlik, ijtimoiy faollik, fuqarolik pozitsiyasi, raqamli ta’lim, tarbiya jarayoni.*

Zamonaviy ta’lim tizimida shaxsning intellektual salohiyatini rivojlantirish bilan bir qatorda, uning ijtimoiy faolligi, fuqarolik mas’uliyati, huquqiy madaniyati, mustaqil fikrlashi va jamiyat hayotida ongli ishtirokini ta’minlash muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, inklyuziv ta’lim muhitida ta’lim olayotgan o‘quvchilarning ijtimoiylashuvi, tengdoshlari bilan samarali muloqot qilishi, o‘z imkoniyatlarini namoyon etishi va jamoaviy faoliyatda ishtirok etishi uchun qulay pedagogik shart-sharoitlarni yaratish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Inklyuziv ta’limning asosiy tamoyillaridan biri har bir o‘quvchining individual xususiyatlari va ta’limiy ehtiyojlarini inobatga olgan holda, uni ta’lim va tarbiya jarayonining to‘laqonli sub’ekti sifatida e’tirof etishdan iborat. Bunday yondashuv o‘quvchining faqat bilim olishini emas, balki uning ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etishi, o‘z huquq va majburiyatlarini anglashi, jamiyatdagi jarayonlarga daxldorlik hissini shakllantirishi va fuqarolik pozitsiyasini namoyon etishini ham nazarda tutadi. Raqamli texnologiyalar va mediamakonning jadal rivojlanishi mazkur vazifalarni amalga oshirish uchun yangi pedagogik imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Bugungi o‘quvchi turli xil video, audio, infografika, elektron matnlar, animatsiya, ijtimoiy roliklar, raqamli hikoyalar va boshqa mediamahsulotlar bilan doimiy ravishda muloqot qilmoqda. Shu sababli mediamahsulotlardan maqsadli, pedagogik jihatdan asoslangan va inklyuziv yondashuvga muvofiq foydalanish o‘quvchilarda ijtimoiy va fuqarolik kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali vositasiga aylanishi mumkin.

Inklyuziv tarbiya sharoitida faol fuqarolik kompetensiyasining pedagogik mohiyati bu - faol fuqarolik kompetensiyasi shaxsning jamiyatdagi o‘rnini anglashi, o‘z huquq va majburiyatlarini bilishi, ijtimoiy munosabatlarda mas’uliyatli ishtirok etishi, jamoatchilik

manfaatlariga daxldor masalalarga nisbatan munosabat bildirishi va amaliy faollik ko‘rsatishi bilan tavsiflanadigan murakkab shaxsiy sifatlar tizimidir.

Faol fuqarolik kompetensiyasini shakllantirish jarayoni faqat nazariy bilimlarni berish bilan cheklanib qolmasligi lozim. O‘quvchi fuqarolikka oid bilimlarni real ijtimoiy vaziyatlarda qo‘llay olishi, o‘z nuqtai nazarini asoslashi, boshqalarning fikrini hurmat qilishi, jamoaviy qaror qabul qilishda ishtirok etishi va ijtimoiy mas’uliyatni his qilishi zarur.

Inklyuziv ta’lim sharoitida mazkur kompetensiyani shakllantirish yanada muhim ahamiyatga ega. Chunki inklyuziv muhit turli imkoniyat va ehtiyojlarga ega bo‘lgan o‘quvchilarning birgalikda ta’lim olishi va ijtimoiy munosabatlarga kirishishini ta’minlaydi. Bunday muhitda o‘quvchilarda o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, hamkorlik, tenglik, ijtimoiy mas’uliyat va boshqalarning huquqlarini hurmat qilish kabi fuqarolik sifatlarini shakllantirish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Shu nuqtai nazardan, inklyuziv tarbiya jarayonida faol fuqarolik kompetensiyasini shakllantirishni quyidagi o‘zaro bog‘liq komponentlar asosida tashkil etish maqsadga muvofiq:

motivatsion-qadriyatli komponent – o‘quvchida jamiyat, Vatan, inson huquqlari, tenglik va ijtimoiy adolatga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish;

kognitiv komponent – fuqarolik huquq va majburiyatlari, jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlar va demokratik qadriyatlar haqidagi bilimlarni egallash;

faoliyatli komponent – jamoaviy va ijtimoiy faoliyatda ishtirok etish, muammolarni hal qilish, tashabbus ko‘rsatish va qaror qabul qilish;

refleksiv komponent – o‘z fuqarolik pozitsiyasi, xatti-harakatlari va ijtimoiy faoliyatini tahlil qilish va baholash.

Mazkur komponentlarning yaxlit holda rivojlanishi o‘quvchining faol fuqarolik pozitsiyasi shakllanishiga zamin yaratadi.

Shu o‘rinda mediamahsulotlardan inklyuziv ta’lim muhitida foydalanishda, avvalo, ularning barcha o‘quvchilar uchun tushunarli, qulay va mavjud imkoniyatlarga mos bo‘lishi ta’minlanishi zarur. Masalan, videomateriallarga subtitrlar qo‘shish, vizual axborotni matnli shaklda ham taqdim etish, audio materiallardan foydalanish, sodda va aniq tildagi kontentni tanlash inklyuzivlik tamoyilini ta’minlashga xizmat qiladi. Mediamahsulotlar orqali o‘quvchilar turli ijtimoiy vaziyatlar, jamoatchilik muammolari, inson huquqlari, atrof-muhit muhofazasi, xayriya, volontyorlik, mehr-oqibat, bag‘rikenglik va ijtimoiy hamkorlikka oid mavzular bilan tanishish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bunday mediakontent o‘quvchilarda “Men jamiyat uchun nima qila olaman?”, “Boshqalarning huquqlarini qanday himoya qilishim mumkin?”, “Jamoadagi muammoni hal qilishda mening hissam qanday bo‘lishi mumkin?” kabi refleksiv savollarni yuzaga keltiradi. Natijada o‘quvchi passiv axborot iste’molchisidan faol ijtimoiy sub’ektga aylanish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Inklyuziv tarbiya jarayonida mediamahsulotlardan foydalanishda metodlarni to‘g‘ri tanlash muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan, quyidagi usullarni samarali deb hisoblash mumkin.

1. Muammoli media tahlil usuli

Mazkur usulda o‘quvchilarga ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan muammoni yorituvchi video, ijtimoiy rolik, fotosurat yoki xabar taqdim etiladi. O‘quvchilar media mahsulot mazmunini tahlil qiladilar, undagi muammoni aniqlaydilar va uning yechimi bo‘yicha o‘z takliflarini ilgari suradilar.

Masalan, “Barcha uchun qulay ta’lim muhitini qanday yaratish mumkin?” mavzusidagi ijtimoiy rolik namoyish etilgandan so‘ng o‘quvchilardan unda ko‘tarilgan muammoni aniqlash, muammoning sabablarini tahlil qilish va amaliy yechimlarni taklif qilish so‘raladi.

Bu usul o‘quvchilarda tanqidiy fikrlash, tahlil qilish, muammoga nisbatan munosabat bildirish va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

2. Media-debat usuli

Media-debat usulida muayyan ijtimoiy masalaga oid ikki yoki undan ortiq qarashni aks ettiruvchi media materiallardan foydalaniladi. O‘quvchilar media kontent asosida o‘z pozitsiyalarini shakllantiradilar va uni dalillar bilan himoya qiladilar.

Mazkur usulning afzalligi shundaki, o‘quvchi nafaqat o‘z fikrini bildirish, balki boshqa insonning qarashini tinglash, unga hurmat bilan munosabatda bo‘lish va dalil asosida muloqot qilishni o‘rganadi.

Inklyuziv muhitda media-debatlar o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro hamkorlik va teng ishtirokni ta’minlashga xizmat qilishi mumkin.

3. “Media voqelik va mening pozitsiyam” usuli

Ushbu usul o‘quvchilarning media materialdagi voqea yoki muammoga nisbatan shaxsiy munosabatini shakllantirishga qaratilgan.

O‘quvchilarga muayyan ijtimoiy voqea aks ettirilgan mediamahsulot namoyish etiladi va quyidagi savollar beriladi:

“Ushbu voqea sizda qanday taassurot qoldirdi?”

“Sizningcha, muammoning asosiy sababi nimada?”

“Siz ushbu vaziyatda qanday fuqarolik pozitsiyasini namoyon etgan bo‘lardingiz?”

“Muammoni hal qilishga qanday hissa qo‘sha olasiz?”

Mazkur usul refleksiv faollik va shaxsiy fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi.

4. Ijtimoiy media loyiha usuli

Ijtimoiy media loyihalar o‘quvchilarning fuqarolik kompetensiyasini amaliy faoliyat orqali shakllantirishning samarali usullaridan biridir.

O‘quvchilar kichik guruhlarga ajratilib, maktab, mahalla yoki jamiyat hayotiga daxldor muayyan muammoni tanlaydilar. Keyin mazkur muammoni yorituvchi qisqa videorolik, infografika, plakat, podkast yoki raqamli hikoya tayyorlaydilar.

Masalan:

“Biz bag‘rikeng jamiyat tarafdorimiz”;

“Barcha uchun teng imkoniyat”;

“Tabiatni asrash – fuqarolik burchi”;

“Mening maktabim – mening jamoam”;

“Yaxshilik qilishdan boshlaylik” kabi ijtimoiy loyihalarni amalga oshirish mumkin. Bunda o‘quvchi muammoni aniqlashdan tortib, media mahsulot yaratish va uni taqdim etishgacha bo‘lgan jarayonda faol ishtirok etadi.

5. Mediamahsulot yaratish usuli

O‘quvchilarning tayyor mediamahsulotni qabul qilishi bilan cheklanib qolmasdan, o‘zlari media mahsulot yaratishi ularning faol fuqarolik kompetensiyasini shakllantirishda yuqori samara beradi.

O‘quvchilar ijtimoiy mavzuda videorolik, podkast, intervyu, fotolavha, infografika yoki raqamli hikoya tayyorlashlari mumkin.

Mediamahsulot yaratish jarayonida o‘quvchilar rejalashtirish, axborot izlash, axborotni saralash, jamoada ishlash, vazifalarni taqsimlash, mas’uliyatni his qilish va natijani baholash ko‘nikmalarini egallaydilar.

6. Raqamli hikoyalash usuli

Raqamli hikoyalash o‘quvchilarning shaxsiy tajribasi va ijtimoiy qarashlarini media vositalar orqali ifodalash imkonini beradi.

Masalan, “Mening fuqarolik burchim”, “Men jamiyatga qanday foyda keltiraman?”, “Men uchun tenglik nima?”, “Mening jamoamdagi yaxshi o‘zgarish” kabi mavzularda raqamli hikoyalar yaratish mumkin. Mazkur usul o‘quvchilarning o‘z fikrini erkin ifodalashi, shaxsiy tajribasini umumlashtirishi va o‘z ijtimoiy pozitsiyasini anglashiga yordam beradi.

7. Media refleksiya usuli

Media refleksiya o‘quvchining media materialni ko‘rganidan yoki tahlil qilganidan keyin o‘z fikr va munosabatlarini qayta ko‘rib chiqishiga asoslanadi.

Dars yoki tarbiyaviy mashg‘ulot yakunida o‘quvchilarga “Bugun nimani angladim?”, “Qaysi fikrim o‘zgardi?”, “Men qanday xulosa chiqardim?”, “Men bugungi mavzu bo‘yicha qanday amaliy harakat qila olaman?” kabi savollar beriladi.

Mazkur usul o‘quvchilarda o‘z faoliyatini baholash, o‘zgarishlarni anglash va shaxsiy mas’uliyatni his qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Mediamahsulotlardan foydalanishda inklyuziv muhitning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish zarur. Birinchi navbatda, mediakontent barcha o‘quvchilarning ehtiyoj va imkoniyatlariga moslashtirilishi lozim.

Mediamateriallarni tanlashda quyidagi pedagogik talablarga amal qilish maqsadga muvofiq:

- ✓ media mahsulotning mazmuni tarbiyaviy va ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lishi;
- ✓ axborot o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos bo‘lishi;
- ✓ kontentda kamsitish, stereotip va salbiy munosabatlarni targ‘ib qiluvchi g‘oyalar mavjud bo‘lmasligi;
- ✓ mediamaterial turli ehtiyojlarga ega bo‘lgan o‘quvchilar uchun imkoni boricha qulay shaklda taqdim etilishi;
- ✓ vizual va audio axborot bir-birini to‘ldirishi;
- ✓ o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va muloqotini rag‘batlantirishi;
- ✓ mediamahsulot real ijtimoiy muammolarni anglash va ularga nisbatan fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qilishi;
- ✓ media kontentdan foydalanishda axborot xavfsizligi va media etika talablariga rioya qilinishi.

Mediamahsulotlardan maqsadli foydalanish o‘quvchilarda faol fuqarolik kompetensiyasining bir nechta jihatlarini kompleks ravishda rivojlantirish imkonini beradi. Jumladan, o‘quvchilarning ijtimoiy voqea va hodisalarga qiziqishi ortadi, fuqarolik huquq va majburiyatlari haqidagi tasavvurlari kengayadi, mustaqil fikrlash va tanqidiy tahlil qilish ko‘nikmalari rivojlanadi. Shuningdek, jamoada ishlash, muloqot qilish, boshqalarning fikrini hurmat qilish, ijtimoiy tashabbus ko‘rsatish va jamoaviy qaror qabul qilish kabi sifatlar shakllanadi.

Inklyuziv muhitda esa mediamahsulotlardan foydalanish turli imkoniyatlarga ega o‘quvchilarning birgalikda ijtimoiy faoliyatga jalb etilishi uchun qo‘shimcha imkoniyat yaratadi. Bu holat o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro yordam, hamkorlik, bag‘rikenglik va tenglik tamoyillarini mustahkamlaydi.

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv tarbiya muhitida o‘quvchilarda faol fuqarolik kompetensiyasini shakllantirish ta’lim-tarbiya jarayonining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonda mediamahsulotlardan pedagogik maqsadga muvofiq va tizimli foydalanish o‘quvchilarning ijtimoiy faolligi, mustaqil fikrlashi, fuqarolik mas’uliyati va jamoada hamkorlik qilish qobiliyatini rivojlantirish uchun muhim imkoniyat yaratadi.

Mediamahsulotlar orqali o‘quvchilarni ijtimoiy muammolarni tahlil qilishga, turli nuqtai nazarlarni qiyoslashga, o‘z pozitsiyasini asoslashga, jamoaviy qaror qabul qilishga va ijtimoiy loyihalarda ishtirok etishga yo‘naltirish mumkin. Muammoli media tahlil, media-debat, ijtimoiy media loyiha, mediamahsulot yaratish, raqamli hikoyalash va media refleksiya kabi usullar mazkur vazifalarni amalga oshirishda samarali pedagogik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Inklyuziv ta’lim sharoitida mediamahsulotlardan foydalanishning muhim jihati har bir o‘quvchining ta’limiy imkoniyatlari va individual ehtiyojlarini hisobga olishdan iborat. Shu asosda tashkil etilgan media-ta’limiy muhit o‘quvchilarning nafaqat axborotni qabul qilish va qayta ishlash ko‘nikmalarini, balki faol fuqarolik pozitsiyasini ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO. Media and Information Literacy: Curriculum for Teachers. – Paris: UNESCO.
1. 2.Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – Москва: Народное образование, 1998.
2. 3.Хуторской А.В. Компетентностный подход в обучении. – Москва, 2003.
3. 4.Buckingham D. Media Education: Literacy, Learning and Contemporary Culture. – Cambridge: Polity Press, 2003.

PEDAGOGIK VAZIYATLARNI PROGNOZLASH ASOSIDA O‘QITUVCHILARNING KASBIY-METODIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Utkir Utanov Qurbonovich[1], Xaydarov Xurshid Ismatovich[2]
[1]Samarqand davlat pedagogika instituti “Pedagogika” kafedrasi dotsenti
[2]Samarqand davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785502

Annotatsiya. *Mazkur maqolada umumta’lim maktablari o‘qituvchilarining kasbiy-metodik faoliyatida yuzaga keladigan muammoli pedagogik vaziyatlarni raqamli modellashtirish kompetensiyasini rivojlantirishning ilmiy-nazariy va metodik asoslari yoritilgan. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘qituvchidan nafaqat mavjud pedagogik muammolarni aniqlash, balki ularning rivojlanish ehtimolini oldindan ko‘ra bilish, sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qilish, muqobil yechimlarni ishlab chiqish va pedagogik qarorlarning natijalarini baholash talab etiladi.*

Kalit so‘zlar: *muammoli vaziyat, pedagogik modellashtirish, raqamli modellashtirish, o‘qituvchi kompetensiyasi, pedagogik qaror, prognostik fikrlash, refleksiya, raqamli ta’lim, vaziyatli ta’lim, kasbiy-metodik kompetentlik.*

Abstract. *This article outlines the scientific-theoretical and methodological foundations for developing the competence of teachers in general education schools to digitally model problematic pedagogical situations arising in their professional-methodological activities. The modern educational process requires teachers not only to identify existing pedagogical problems but also to anticipate their potential development, analyze cause-and-effect relationships, devise alternative solutions, and evaluate the outcomes of pedagogical decisions.*

Keywords: *problematic situation, pedagogical modeling, digital modeling, teacher competence, pedagogical decision, prognostic thinking, reflection, digital education, situational learning, professional-methodological competence.*

KIRISH

Bugungi kunda ta’lim tizimida sodir bo‘layotgan modernizatsiya jarayonlari o‘qituvchining kasbiy faoliyatiga qo‘yiladigan talablarning mazmunini tubdan o‘zgartirmoqda. Zamonaviy o‘qituvchi faqat fan mazmunini yetkazib beruvchi subyekt sifatida emas, balki murakkab pedagogik jarayonlarni tahlil qiluvchi, pedagogik vaziyatlarni oldindan prognozlovchi, muqobil qarorlarni ishlab chiquvchi va ta’lim jarayonining natijalarini baholovchi professional sifatida faoliyat yuritishi lozim. Umumta’lim maktablarida o‘quvchilar bilan ishlash jarayonida turli pedagogik, psixologik, kommunikativ, ijtimoiy va tashkiliy muammoli vaziyatlar yuzaga keladi. Bunday vaziyatlar o‘quvchilarning individual xususiyatlari, o‘quv motivatsiyasi, sinf jamoasidagi munosabatlar, intizom, o‘quvchi-o‘qituvchi munosabatlari, ota-ona va maktab hamkorligi hamda ta’lim natijalari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin [1]. Yuklangan tadqiqotda ham umumta’lim maktablari o‘qituvchisining muammoli vaziyatlarni aniqlash, ularni tizimli tahlil qilish, sabab-oqibat bog‘liqligini aniqlash, vaziyat rivojini prognozlash va pedagogik yechimlarni ishlab chiqish ko‘nikmalariga alohida e’tibor qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mazkur yondashuvning zamonaviy davrdagi mantiqiy davomi sifatida muammoli pedagogik vaziyatlarni raqamli modellashtirish masalasini ko‘rsatish mumkin. Chunki raqamli ta’lim vositalari pedagogik vaziyatni faqat og‘zaki tavsiflash bilan cheklanib qolmasdan, uning tarkibiy qismlarini vizual ifodalash, sabab-oqibat munosabatlarini ko‘rsatish, turli yechim variantlarini solishtirish va ehtimoliy natijalarni tahlil qilish imkonini beradi. Shu sababli o‘qituvchilarda muammoli pedagogik vaziyatlarni raqamli modellashtirish kompetensiyasini rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogik ta’limning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Muammoli vaziyatlarni modellashtirish o‘qituvchining pedagogik tafakkurini rivojlantirish bilan bir qatorda, uning kasbiy faoliyatida ilmiy asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi. Tadqiqot materiallarida ham bunday ko‘nikmaning diagnostik, prognostik, konstruktiv va refleksiv komponentlarini integratsiyalash zarurligi asoslangan. Demak, muammoli pedagogik vaziyatlarni raqamli modellashtirishni o‘qituvchining kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirishning yangi metodik yo‘nalishi sifatida tadqiq etish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi [2].

Pedagogik modellashtirish ta’lim jarayonining murakkab hodisalarini soddalashtirilgan, tizimlashtirilgan va boshqariladigan shaklda ifodalash imkonini beruvchi metodologik vosita hisoblanadi. Model real pedagogik jarayonning barcha xususiyatlarini to‘liq takrorlamaydi, balki tadqiqot uchun muhim bo‘lgan asosiy komponentlar, aloqalar va jarayonlarni aks ettiradi. Muammoli pedagogik vaziyat modeli esa muayyan pedagogik muammoning kelib chiqish sabablari, subyektlari, shart-sharoitlari, rivojlanish bosqichlari, ehtimoliy oqibatlari va yechim variantlarini tizimli ravishda ifodalashga xizmat qiladi. An’anaviy modellashtirishda vaziyat sxema, jadval, grafik yoki matn orqali ifodalanishi mumkin. Raqamli modellashtirish esa mazkur jarayonni interaktiv va dinamik shaklda tashkil etish imkonini beradi.

NATIJALAR

Raqamli modelda pedagogik vaziyatning boshlang‘ich holati belgilanadi. Keyinchalik muammoga ta’sir etuvchi asosiy omillar aniqlanadi. Ushbu omillar o‘rtasidagi sabab-oqibat munosabatlari ko‘rsatiladi. Shundan so‘ng vaziyat rivojlanishining bir nechta ssenariylari ishlab chiqiladi. Masalan, o‘quvchining darsdagi faolligi pasaygan vaziyatni olaylik. O‘qituvchi bunday holatni faqat “o‘quvchi darsga qiziqmayapti” degan xulosa bilan baholamasligi kerak. Raqamli model orqali muammoning bir nechta ehtimoliy sabablari aniqlanishi mumkin:

- o‘quv motivatsiyasining pasayishi;
- o‘quv materialining murakkabligi;
- sinfdoshlar bilan kommunikativ muammo;
- oilaviy omillar;
- o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi kommunikativ to‘siq;
- individual psixologik xususiyatlar;
- topshiriqning o‘quvchi imkoniyatlariga mos kelmasligi.

Shu asosda o‘qituvchi muammoning yagona emas, balki bir nechta ehtimoliy modelini yaratadi [3]. Mazkur yondashuv o‘qituvchining stereotip qaror qabul qilishining oldini olib, diagnostik va prognostik fikrlashini rivojlantiradi. Muammoli pedagogik vaziyatlarni raqamli modellashtirish kompetensiyasi o‘qituvchining real pedagogik vaziyatni aniqlashi, uni raqamli vositalar yordamida tizimlashtirishi, sabab-oqibat munosabatlarini ifodalashi, rivojlanish ssenariylarini ishlab chiqishi va maqbul pedagogik yechimni tanlay olishini ifodalovchi integrativ kasbiy sifat sifatida talqin qilinadi. Mazkur kompetensiya bir nechta tarkibiy komponentlardan tashkil topadi. Pedagogik faoliyatda qaror qabul qilish o‘qituvchining eng

muhim kasbiy faoliyatlaridan biridir. Chunki bir xil muammoli vaziyatga turli pedagoglar tomonidan turlicha munosabat bildirilishi mumkin. Masalan, intizomni buzgan o‘quvchiga nisbatan o‘qituvchi jazolash, ogohlantirish, suhbatlashish, ota-ona bilan hamkorlik qilish yoki individual pedagogik yondashuvni qo‘llash kabi variantlardan birini tanlashi mumkin.

MUHOKAMA

Raqamli modellashtirish ushbu variantlarni oldindan tahlil qilish imkonini beradi. Muammoli vaziyatlarni raqamli modellashtirish o‘qituvchining bir nechta kasbiy sifatlarini rivojlantiradi.

Birinchidan, analitik tafakkur rivojlanadi. O‘qituvchi muammoning tashqi ko‘rinishidan ko‘ra, uning ichki sabablariga e’tibor qaratishni o‘rganadi.

Ikkinchidan, prognostik tafakkur shakllanadi. Pedagog vaziyatning keyingi rivojlanishini oldindan ko‘rishga harakat qiladi.

Uchinchidan, konstruktiv qobiliyat rivojlanadi. O‘qituvchi muqobil pedagogik yechimlarni loyihalaydi.

To‘rtinchidan, kommunikativ kompetensiya takomillashadi. Turli kommunikativ strategiyalarning natijalarini modellashtirish o‘qituvchiga samarali muloqot yo‘lini tanlash imkonini beradi.

Beshinchidan, refleksiv kompetensiya rivojlanadi. Pedagog o‘z qarorlarini qayta ko‘rib chiqadi va o‘z faoliyatini baholaydi.

Shu sababli raqamli modellashtirishni faqat texnologik ko‘nikma sifatida emas, balki o‘qituvchining umumiy kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantiruvchi kompleks pedagogik mexanizm sifatida qarash lozim [4]. O‘qituvchilarning muammoli pedagogik vaziyatlarni raqamli modellashtirish kompetensiyasini baholash uchun quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

Diagnostik mezon — muammoli vaziyatni to‘g‘ri aniqlash va uning asosiy belgilarini ajratish.

Analitik mezon — vaziyatning sabab va oqibatlarini tizimli tahlil qilish.

Prognostik mezon — vaziyat rivojining ehtimoliy variantlarini oldindan belgilash.

Konstruktiv mezon — muqobil pedagogik yechimlarni ishlab chiqish.

Raqamli mezon — vaziyat modelini raqamli vositalar yordamida yaratish.

Refleksiv mezon — qabul qilingan qarorning natijasini tahlil qilish va o‘z faoliyatiga baho berish.

Ushbu mezonlar asosida kompetensiyaning past, o‘rta va yuqori darajalarini aniqlash mumkin. Past darajadagi o‘qituvchi muammoli vaziyatni umumiy tarzda aniqlaydi, biroq uning sabablarini chuqur tahlil qila olmaydi. O‘rta darajadagi o‘qituvchi vaziyatning asosiy sabablarini aniqlaydi, muqobil yechimlar ishlab chiqadi, biroq ularning ehtimoliy natijalarini prognozlashda qiyinchiliklarga duch keladi. Yuqori darajadagi o‘qituvchi esa muammoli vaziyatni mustaqil ravishda diagnostika qiladi, raqamli model yaratadi, rivojlanish ssenariylarini ishlab chiqadi, muqobil pedagogik yechimlarni taqqoslaydi va refleksiv baholash asosida optimal qaror qabul qiladi.

Muammoli pedagogik vaziyatlarni modellashtirishga doir mavjud yondashuvlarning asosiy afzalligi o‘qituvchini real pedagogik vaziyatni chuqur tahlil qilishga yo‘naltirishidir. Biroq zamonaviy ta’lim sharoitida mazkur jarayonni faqat an’anaviy shakllarda tashkil etish yetarli bo‘lmasligi mumkin. Raqamli modellashtirish pedagogik vaziyatlarni dinamik ko‘rinishda ifodalash, bir nechta yechimlarni solishtirish, vaziyat rivojining turli ssenariylarini ishlab chiqish

va o‘qituvchining refleksiv faoliyatini kuchaytirish imkonini beradi. Shu jihatdan maqolada taklif etilayotgan yondashuv original tadqiqotning ilmiy-metodik g‘oyalarini yangi — raqamli pedagogik muhit nuqtayi nazaridan davom ettiradi. Tadqiqot materiallarida muammoli vaziyatlarni modellashtirish mexanizmi “muammoli vaziyatni oldindan ko‘rish — pedagogik vaziyatni konstruksiyalash — yechim trayektoriyasini loyihalash — amaliy qaror qabul qilish — natijani refleksiv baholash” ketma-ketligida takomillashtirilgani ko‘rsatilgan [5].

Mazkur ketma-ketlikka raqamli modellashtirish komponentining kiritilishi o‘qituvchining pedagogik vaziyatni ko‘rish va tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shuningdek, raqamli modellashtirish o‘qituvchilar malakasini oshirish kurslarida, metodik birlashmalar faoliyatida, seminar-treninglarda va pedagogik kengashlarda ham qo‘llanishi mumkin. Umumta’lim maktablari o‘qituvchilarining muammoli pedagogik vaziyatlarni raqamli modellashtirish kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy ta’lim jarayonida muhim ilmiy-metodik yo‘nalishlardan biridir.

XULOSA

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, muammoli pedagogik vaziyatlarni modellashtirish o‘qituvchining kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi.

Ikkinchidan, raqamli modellashtirish mazkur jarayonni yanada interaktiv, tizimli va prognozga yo‘naltirilgan shaklda tashkil etish imkonini beradi.

Uchinchidan, raqamli modellashtirish kompetensiyasi diagnostik, analitik, prognostik, konstruktiv, raqamli va refleksiv komponentlarning integratsiyasi asosida shakllantiriladi [6].

Shunday qilib, muammoli pedagogik vaziyatlarni raqamli modellashtirishni o‘qituvchilarning kasbiy-metodik tayyorgarligi tizimiga integratsiyalash umumta’lim maktablarida ta’lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish, pedagogik ziddiyatlarning oldini olish va ilmiy asoslangan pedagogik qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Xaydarov X.I. (2025). Malaka oshirish jarayonida o‘qituvchilarning intellektual faolligi // Kasb-hunar ta’limi. Toshkent, №3. – B. 141–144.
2. Usmanov B.I., Xaydarov X.I. (2025). O‘qituvchilarning malaka oshirish jarayonida sun’iy intellektdan foydalanish texnologiyalari // Sun’iy intellekt va o‘qitishning zamonaviy an’analari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Samarqand: Samarqand viloyati pedagogik mahorat Markazi. B. 341–343.
3. Xaydarov X.I. (2024). Malaka oshirish jarayonida o‘qituvchilarda intellektual faollikni rivojlantirish // Ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali. Jild 4, №7. – B. 39–40.
4. Xaydarov X.I. (2024). Barkamol avlodni shakllantirishda oila va uzluksiz ta’lim hamkorligi // Miasto Przyszłości. Vol. 50. – B. 357–359.
5. Xaydarov X.I. (2024). Methods of Determining Mathematical Ability in Students // Journal of Advanced Scientific Research. Vol. 3, Issue 3. – B. 6–10.
6. Xaydarov X.I. (2023). Malaka oshirish tizimida pedagogika fanidan amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish metodikasi // «Globallashuv jarayonida jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha mutaxassislarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimidagi dolzarb muammo va yechimlar» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. II qism. – Samarqand: JTSBMQTMOI Samarqand filiali, B. 309–312

INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA KREATIV YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA DIVERGENT-KASBIY FIKRLASH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Xolbo‘tayeva Dilfuza Usmon qizi
Jizzax viloyati Pedagogik mahorat markazi tarbiya fani metodisti p.f.b.f.d.,
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785543

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarda kreativ yondashuv asosida divergent-kasbiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirish muammosi inklyuziv ta’lim muhitining ko‘p variantli, nostandart pedagogik vaziyatlarini samarali hal etishning zaruriy sharti sifatida tahlil qilinadi. Maqolada “divergent-kasbiy fikrlash kompetensiyasi” tushunchasiga mualliflik ta’rifi ishlab chiqilgan, ushbu kompetensiyaning tarkibiy komponentlari (maqsadli, mazmuniy, jarayonli, kreativ-metodik, diagnostik-baholash, natijaviy) va uni shakllantirishning to‘rtta mezoni (motivatsion-qadriyatli, kognitiv, operatsion-faoliyatli, refleksiv-kreativ) asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *kreativ yondashuv, divergent fikrlash, konvergent fikrlash, kasbiy fikrlash, divergent-kasbiy fikrlash kompetensiyasi, inklyuziv ta’lim.*

KIRISH

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi ta’lim sohasi oldiga tubdan yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Iqtisodiy, ijtimoiy va texnologik jarayonlarning jadal o‘zgarishi, ta’limda kompetensiyaviy yondashuvning kuchayishi va har bir o‘quvchining individual ta’limiy ehtiyojini hisobga olishga qaratilgan inklyuziv ta’lim tamoyillarining kengayishi o‘qituvchi shaxsiga, uning kasbiy tafakkur tarziga yangicha talablarni taqozo etmoqda. An’anaviy, faqat bir to‘g‘ri javobga yo‘naltirilgan konvergent fikrlash inklyuziv sinfda uchraydigan xilma-xil, ko‘p variantli pedagogik vaziyatlarni samarali hal etish uchun yetarli emas.

Inklyuziv ta’lim – turli qobiliyat, imkoniyat, rivojlanish sur’ati va ta’limiy ehtiyojga ega o‘quvchilarning bir ta’lim makonida birgalikda tahsil olishini nazarda tutadi. Bunday sharoitda o‘qituvchi bir vaqtning o‘zida turlicha ehtiyojga ega o‘quvchilarga mos, bir-biridan farqlanuvchi pedagogik yechimlarni topishga qodir bo‘lishi lozim. Aynan shu nuqtada bo‘lajak o‘qituvchida divergent – ya’ni ko‘p variantli, muqobil yechimlarni topishga qodir kasbiy fikrlashni shakllantirish nafaqat pedagogik, balki keng ma’noda ijtimoiy zaruriyatga aylanmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini isloh qilish bo‘yicha qabul qilingan me’yoriy-huquqiy hujjatlar, jumladan “Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” va “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonun doirasida pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini oshirish, ularda ijodiy fikrlashni rivojlantirish hamda inklyuziv ta’limni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Xalqaro miqyosda UNESCO tomonidan qabul qilingan Salamanka deklaratsiyasi va inklyuzivlik hamda tenglikni ta’minlash bo‘yicha qo‘llanma ham har bir o‘quvchining ta’lim olish huquqini ta’minlashda pedagog kadrlarning moslashuvchan, ijodiy kasbiy tayyorgarligiga alohida e’tibor qaratadi. Bu esa malaka oshirish institutlari va pedagogika oliy ta’lim muassasalari faoliyatida bo‘lajak o‘qituvchilarning divergent-kasbiy fikrlash qobiliyatini inklyuziv ta’lim kontekstida shakllantirishga qaratilgan ilmiy-metodik ishlanmalarni yaratish zaruriyatini kuchaytiradi.

Ushbu maqolaning markazida quyidagi ilmiy mantiq yotadi: inklyuziv ta’limdagi murakkab va xilma-xil pedagogik vaziyatlar bo‘lajak o‘qituvchidan kreativ va divergent fikrlashni talab qiladi; divergent fikrlash kasbiy vaziyat bilan integratsiyalashib, divergent-kasbiy fikrlash kompetensiyasini shakllantiradi; natijada bo‘lajak o‘qituvchi individual va inklyuziv pedagogik yechimlarni mustaqil ishlab chiqishga tayyorlanadi.

Divergent fikrlash tushunchasi ilk bor amerikalik psixolog Jozef Gilford tomonidan intellekt tuzilishi nazariyasi doirasida ilmiy muomalaga kiritilgan bo‘lib, u muayyan muammoni yechishda bir emas, balki bir nechta muqobil, o‘zaro farqlanuvchi g‘oyalarni generatsiya qilish qobiliyati sifatida ta’riflanadi. Konvergent fikrlashdan farqli o‘laroq, divergent fikrlash yagona “to‘g‘ri” javobni emas, balki muammoga turlicha nuqtai nazardan yondashish, noodatiy assotsiatsiyalar hosil qilish va yangi kombinatsiyalarni topish imkonini beradi. E. Torrens tomonidan ishlab chiqilgan kreativ fikrlashni baholash metodikasi divergent fikrlashning amaliy diagnostikasiga asos solgan bo‘lib, u ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va chuqurlashtirish kabi ko‘rsatkichlarni ilmiy muomalaga kiritgan.

Zamonaviy kognitiv tadqiqotlarda divergent fikrlash mahsullarini baholash uchun to‘rtta asosiy mezon qo‘llaniladi: ravonlik (fluency) – muayyan vaqt ichida ishlab chiqarilgan g‘oyalar soni; moslashuvchanlik (flexibility) – bu g‘oyalarning necha xil mazmuniy yo‘nalishni qamrab olishi; originallik (originality) – g‘oyaning naqadar noyob ekanligi; hamda chuqurlashtirish (elaboration) – tanlangan g‘oyaviy yo‘nalishning qanchalik izchil rivojlantirilishi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, divergent fikrlashning o‘zi ijodkorlik bilan aynan bir narsa emas. Ko‘p sonli yoki g‘ayrioddiy g‘oyalar hosil qilishning o‘zi ularning samarali, maqsadga muvofiq bo‘lishini kafolatlamaydi – haqiqiy ijodiy natijaga erishish uchun divergent fikrlash konvergent, ya’ni tanlov va baholash jarayoni bilan uyg‘unlashishi shart.

Kasbiy fikrlash – mutaxassisning o‘z faoliyat sohasiga xos vazifalarni tahlil qilish, qaror qabul qilish va amaliy natijaga erishish jarayonida namoyon bo‘ladigan tafakkur turi bo‘lib, u ma’lum kasbiy bilim, ko‘nikma va tajribaga tayanadi. Kasbiy fikrlashning o‘zi konvergent yoki divergent xarakterga ega bo‘lishi mumkin. Pedagogik faoliyat nuqtai nazaridan divergent-kasbiy fikrlash – bu o‘qituvchining ta’lim-tarbiya jarayonida yuzaga keladigan nostandart vaziyatlarni tahlil qilish, ularga bir nechta muqobil yechim yo‘llarini taklif etish, o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda metodik yondashuvlarni moslashtirish va ijodiy pedagogik qarorlar qabul qilish qobiliyati sifatida namoyon bo‘ladi.

Inklyuziv ta’lim g‘oyasi UNESCO tomonidan qabul qilingan Salamanka deklaratsiyasida har bir bolaning, jumladan maxsus ta’limiy ehtiyojga ega bolalarning ham umumiy ta’lim tizimida tahsil olish huquqi sifatida ilgari surilgan. Inklyuzivlik va tenglikni ta’minlash bo‘yicha qo‘llanmada ta’kidlanishicha, inklyuziv ta’limning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan pedagog kadrlarning moslashuvchan, individuallashtirilgan yondashuvlarni qo‘llay olish qobiliyatiga bog‘liq. Mahalliy tadqiqotchilar (Yo‘ldoshev, Usmonov, Tolipov, Usmonboyeva, Xoliqberdiyev) bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-ijodiy kompetentligini rivojlantirish masalalarini pedagogik texnologiyalar va kasbiy tayyorgarlik tizimi kontekstida yoritganlar.

NATIJALAR

Kreativ yondashuv – ta’lim jarayonini tashkil etishda tayyor, standart yechimlardan chekinib, bo‘lajak o‘qituvchilarning mustaqil, original fikr yuritishiga shart-sharoit yaratuvchi metodologik pozitsiya sifatida talqin qilinadi. Kreativ yondashuv divergent fikrlash uchun zaruriy “muhit” vazifasini bajaradi: u xatoga yo‘l qo‘yishdan qo‘rqmaslik, g‘oyalarni erkin ifodalash va muqobil yechimlarni izlashga undash orqali divergent fikrlashning faollashishiga

xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, kreativ yondashuv – shart-sharoit, divergent fikrlash – jarayon, divergent-kasbiy fikrlash kompetensiyasi esa ushbu jarayonning kasbiy faoliyatda barqaror, takrorlanuvchi natija sifatida shakllanishidir.

Divergent-kasbiy fikrlash kompetensiyasi – o‘qituvchining kasbiy faoliyat jarayonida, jumladan inklyuziv ta’lim sharoitida yuzaga keladigan nostandart pedagogik vaziyatlarga nisbatan bir nechta muqobil, o‘zaro farqlanuvchi yechim variantlarini mustaqil generatsiya qilish, ularni o‘quvchilarning individual ta’limiy ehtiyojlariga mos ravishda tanqidiy tahlil qilish va eng maqbulini amaliyotga tatbiq etish qobiliyatini o‘zida mujassam etuvchi, bilim, ko‘nikma, kreativlik va refleksiya birligidan iborat integrativ kasbiy sifatdir.

Pedagogik muammo	**Divergent yechim yo‘nalishlari (namuna)**
O‘quvchilarning o‘zlashtirish sur‘ati va qiziqishi turlicha	Darajalashtirilgan topshiriqlar, tanlov asosidagi vazifalar, kichik guruhli ish, individual yondashuv
Diqqatni jamlashda qiyinchilik	Qisqa mashg‘ulot bloklari, harakatli tanaffuslar, vizual-taktil vositalar, o‘yin elementlari
Nutqiy yoki kommunikativ cheklovlar	Muqobil kommunikatsiya vositalari (piktogramma, ishora), juftlikda ishlash, kengaytirilgan javob vaqti
Sinfda ijtimoiy izolyatsiya xavfi	Aralash guruhlar, do‘stlik dasturlari, hamkorlikdagi loyihalar, rollarni almashtirish

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, bitta muammoga bir nechta muqobil yechim yo‘nalishini taklif etish – bu o‘zi maqsad emas, balki keyingi bosqichda ushbu variantlarni aniq sinf, aniq o‘quvchi ehtiyojiga mos ravishda tanlab, amaliyotga tatbiq etish (konvergent bosqich) uchun asos yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, kreativ yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarda divergent-kasbiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirish uchun metodologik shart-sharoit yaratadi. Inklyuziv ta’limdagi xilma-xil pedagogik vaziyatlar esa mazkur kompetensiyaning amaliy mazmunini belgilaydi. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kreativ yondashuv asosida divergent-kasbiy fikrlash kompetensiyasini shakllantirish zamonaviy ta’lim tizimining obektiv ijtimoiy-pedagogik zaruriyati hisoblanadi. Bu jarayon nafaqat pedagogning shaxsiy kasbiy mahoratini oshiradi, balki umuman ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 1967.
4. Torrance E.P. Guiding Creative Talent. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1962.
5. Runco M.A., Acar S. Divergent Thinking as an Indicator of Creative Potential // Creativity Research Journal. – 2012. – Vol. 24(1). – P. 66–75.
6. Cropley A.J. In Praise of Convergent Thinking // Creativity Research Journal. – 2006. – Vol. 18(3). – P. 391–404.

7. Eymann V. Divergent and Convergent Thinking: Investigating Underlying Neural Mechanisms and the Significance for Creativity and Intelligence: Dissertation. – Kaiserslautern: RPTU Kaiserslautern, 2024.
8. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
9. Xoliqberdiyev K. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-ijodiy kompetentligini rivojlantirish masalalari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА УЗБЕКИСТАНА В ОБУЧЕНИИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ядгарова А.Б.
методист Чирчикского государственного педагогического университета
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785559

Аннотация. *В статье обоснована необходимость совершенствования педагогических технологий интеграции декоративно-прикладного искусства (ДПИ) Узбекистана в подготовку будущих специалистов дошкольного образования. Раскрыты психолого-педагогические основания использования национального ДПИ как средства формирования профессиональных компетенций педагога, представлены современные технологии и формы работы со студентами, а также предложены критерии оценки эффективности методической подготовки. Особое внимание уделено связи национальных традиций с теорией зоны ближайшего развития и субъектным подходом, что позволяет выстраивать обучение с учётом возрастных и культурных особенностей детей дошкольного возраста.*

Ключевые слова: *декоративно-прикладное искусство, Узбекистан, дошкольное образование, педагогические технологии, профессиональная подготовка, национальные традиции, субъектный подход, зона ближайшего развития.*

Современная подготовка педагогов дошкольного образования требует не только освоения универсальных педагогических методов, но и владения культурно-специфическими средствами воспитания и развития ребёнка. В Узбекистане декоративно-прикладное искусство исторически выступает как важнейший носитель национальной идентичности, эстетических норм и нравственных ценностей. Для будущего воспитателя знание и умение использовать элементы узбекского ДПИ (орнамент, керамика, ткачество, резьба, роспись) становится не просто культурной компетенцией, а рабочим инструментом художественно-эстетического и познавательного развития детей.

Актуальность темы обусловлена необходимостью модернизации педагогических технологий в вузах: требуется переход от репродуктивного знакомства с образцами ДПИ к системному включению его в практику подготовки педагогов.

Цель статьи — раскрыть содержание и способы совершенствования педагогических технологий использования узбекского ДПИ в обучении будущих специалистов дошкольного образования, а также предложить конкретные методические решения, пригодные для внедрения в учебный процесс.

Узбекские исследователи (А. В. Шин, Т.Л.Чаброва, О. Махмудова подчёркивают, что использование ДПИ в дошкольном образовании должно быть не иллюстративным, а деятельностным: ребёнок не просто узнаёт о традициях, а осваивает способы действия,

характерные для национальной художественной культуры (например, составление орнамента по принципу ритма и симметрии, работа с природными материалами, применение цветовых сочетаний). В логике модели С. С. Булатовой это выражается в системе методических разработок, направленных на формирование у студентов способности адаптировать сложные культурные образцы к возрасту дошкольников, поддерживать самостоятельность и инициативу детей, интегрировать ДПИ с другими образовательными задачами.

Совершенствование педагогических технологий предполагает не добавление новых тем, а изменение форм, методов и оценочных процедур, чтобы студент осваивал ДПИ не как «историко-художественный материал», а как методический ресурс. Технология контекстного обучения заключаются в моделировании профессиональных ситуаций, максимально приближённых к реальной работе воспитателя. На занятиях студенты выполняют задания, имитирующие реальные задачи: разработать фрагмент занятия по рисованию и аппликации с использованием мотивов узбекского орнамента для средней группы; подобрать материалы и технику для лепки «пиалы» в подготовительной группе; спроектировать совместно с воспитателем мини-выставку «Узоры моего края» в групповой комнате. Каждая задача сопровождается критериями: соответствие возрасту, вариативность заданий, поддержка самостоятельности ребёнка, связь с другими образовательными областями (речевое развитие, математика, познание природы).

Студенты с помощью технологии проектного обучения создают учебные проекты, которые могут быть реализованы в детском саду: серия занятий «Орнамент в нашей жизни» (знакомство с видами узоров, поиск узоров в быту, создание простых композиций); мини-музей «Народные ремёсла» (подбор экспонатов, разработка экскурсий для детей, создание карточек с заданиями); альбом «Узоры для малышей» (адаптация сложных орнаментов для младших групп: упрощение форм, увеличение масштаба, акцент на ритме). Проектная работа развивает умение планировать, подбирать ресурсы, учитывать возрастные и индивидуальные особенности детей, а также взаимодействовать с родителями и учреждениями культуры.

Кейс-технологии и анализ педагогических ситуаций студентам педагог предлагает кейсы, отражающие типичные трудности в работе по декоративно-прикладному искусству: ребёнок отказывается работать с «сложным» узором, предпочитая простые формы; родители считают, что «национальное искусство — это для старших», и не поддерживают тему; в группе нет подходящих материалов для работы с ДПИ. Задача студента заключается в следующем — подобрать приёмы поддержки (упрощение задания, использование частичного образца, вовлечение родителей в совместный проект, замена материалов на доступные), обосновав выбор с опорой на возрастную психологию и теорию деятельности.

Музейная и экскурсионная педагогика заключается в экскурсиях в музеи декоративно-прикладного искусства, на выставки, в мастерские народных мастеров, что формируют у студентов эмоциональный и чувственный опыт, который невозможно заменить репродукциями. Важно, чтобы после экскурсии студенты выполняли рефлексивные задания: составить «карту впечатлений» (что удивило, что захотелось показать детям, какие вопросы задать); подготовить 3–5 адаптированных вопросов для детей по увиденным экспонатам; разработать мини-занятие (10–15 минут) на основе одного экспоната. Такой подход развивает у студентов способность «переводить»

музейный опыт в язык дошкольного образования. Компетентностный подход задаёт измеримые результаты подготовки: способность проектировать занятия с элементами ДПИ, подбирать материалы и техники по возрасту, анализировать детские работы, учитывать национальные и региональные особенности среды.

Интересную авторскую программу «Узбекский орнамент: от культурного кода к детскому творчеству» разработала специалист Чирчикского государственного педагогического университета А.Б.Ядгарова для студентов дошкольной кафедры Чирчикского государственного педагогического университета.

Программа рассчитана на 28 академических часов и включает три модуля:

1. *Модуль 1. Восприятие и анализ (4 часа).* Студенты изучают 3–4 локальных типа орнамента (национальная игрушка бабушки Хамро-подготовлено методическое пособие «Игрушки необычные, но очень симпатичные», бухарская вышивка – тюбетейки). Задания: составить «карту мотивов» (какие элементы встречаются чаще, какие несут смысловую нагрузку), подобрать 5–7 адаптированных вопросов для детей («Что напоминает этот узор в игрушках Бабушки Хамро?», «Какой цвет здесь самый главный в тюбетейке?», «Если бы это была тюбетейка с таки узором, кому ты дал одеть?»).
2. *Модуль 2. Техника и адаптация (4 часа).* Практикум: студенты сами выполняют 3 техники (аппликация из геометрических фигур, монотипия с фрагментом узора, штампы из овощей/картона). Затем для каждой техники разрабатывают 2 варианта задания: упрощённый (для младших групп) и усложнённый (для старших), фиксируя, что именно меняется (размер элементов, количество деталей, свобода выбора).
3. *Модуль 3. Проектирование и рефлексия (4 часа).* Студенты создают мини-конспект занятия (15–20 минут) с опорой на ЗБР: 1–2 приёма поддержки (частичный образец, схема, совместная работа), критерии анализа детских работ (ритм, аккуратность, самостоятельность выбора), рефлексивный вопрос для себя («Какие трудности я предвижу у детей и как я их предупрежу?»).

Алгоритм адаптации сложного узора для дошкольников позволяет студентам системно упрощать сложные орнаменты, сохраняя их художественную ценность и развивающий потенциал: выделить базовый мотив (например, «гуль» или «геометрический ритм»); упростить форму до 3–5 крупных элементов, убрать мелкие детали; увеличить масштаб (элемент должен быть не меньше 3–4 см); задать ритм (повтор 3–5 раз); предложить выбор (цвет, расположение, количество повторов); добавить контекст (история, сказка, бытовая ситуация). Например, сложный узор на тюбетейке студенты превращают в аппликацию «Полоска-орнамент» для средней группы: крупные круги и треугольники, 3 цвета, ритм 2–1–2, выбор фона. Для старшей группы добавляют вариант «Придумай свой узор по мотивам», где сохраняется ритм, но ребёнок сам подбирает элементы.

Для каждой формы работы важно сохранять связь «техника — педагогика — возраст». Ниже приведены примеры заданий, которые можно использовать на практических занятиях.

Рассмотрим фрагмент задания по аппликации (средняя группа): Разработать фрагмент занятия «Платочек для куклы» с использованием элементов геометрического орнамента. Студент должен: предложить 2–3 варианта задания (для

детей с разным уровнем умений); описать приёмы показа (частичный образец, схема, демонстрация последовательности); сформулировать критерии анализа детских работ (ритм, аккуратность, самостоятельность выбора цвета).

Результаты апробации авторской программы Ядгаровой А.Б. и оценка ее эффективности. Апробация разработок проводилась на базе педагогических вузов (Чирчика, Намангана и Карши) в рамках курса «Методика изобразительной деятельности в ДОО» (n = 42 студента). В качестве критериев оценки использовались: портфолио студенческих работ - собственные художественные работы, методические разработки, рефлексивные заметки; видеозаписи микропреподавания - фрагменты показа приёмов, объяснения образца, организации просмотра работ; кейсы с анализом ситуаций: обоснование выбора методических приёмов, описание альтернативных решений; экспертные оценки - отзывы преподавателей и наставников из дошкольных учреждений по результатам практики.

Результаты показали, что студенты, работавшие по модели А.Б.Ядгаровой, демонстрировали более высокий уровень сформированности компетенций: они точнее подбирали приёмы поддержки детской инициативы, грамотнее адаптировали сложные культурные образцы, эффективнее интегрировали ДПИ с другими образовательными областями. Средний балл по критериям «вариативность заданий» и «поддержка самостоятельности» вырос на 23 % по сравнению с контрольной группой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Махмудова О. А., Teshabayeva Z.S.\Yosh bolalar uchun ijodiy san’at. – T.: «SCIENCE PRINT» MCHJ»,– T.: 2025,277bet.
2. Чаброва Т.Л. Учебник \Методика обучения изобразительной деятельности \ Ташкент.: «ZEBO PRINT»,2026.348 с.
3. Чаброва Т.Л., Ядгарова А.Б. Игрушки необычные, но очень симпатичные.- T.: «ZEBO PRINT»,2025.64 с

OLIY TA’LIMDA INKLYUZIV TA’LIM SAMARADORLIGINI TA’MINLASHDA PEDAGOGLARNING METODIK MOSLASHUVCHANLIGI

Yunusova Xusnora Shuxrat qizi
Oliy ta’limni rivojlantirish va global hamkorlik markazi doktoranti
p.f.f.d.,(PhD) v.b dotsent
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785789

Annotatsiya. *Mazkur tezisda oliy ta’limda inklyuziv ta’lim samaradorligini ta’minlashda pedagoglarning metodik moslashuvchanligining ahamiyati tahlil qilingan. Ta’lim mazmuni, o‘quv materiallari, topshiriqlar, o‘qitish metodlari va baholash vositalarini talabalarning individual ta’lim ehtiyojlariga moslashtirish imkoniyatlari yoritilgan. Ilmiy-pedagogik adabiyotlar tahlili asosida pedagog metodik moslashuvchanligining inklyuziv ta’lim sifatini ta’minlashdagi asosiy yo‘nalishlari tizimlashtirilgan.*

Аннотация. *В тезисе анализируется значение методической гибкости педагогов в обеспечении эффективности инклюзивного образования в высшей школе. Рассматриваются возможности адаптации содержания образования, учебных материалов, заданий, методов обучения и средств оценивания с учетом индивидуальных образовательных потребностей студентов. На основе анализа научно-педагогической литературы систематизированы основные направления методической гибкости преподавателя, способствующие повышению качества инклюзивного образования.*

Abstract. *This thesis examines the importance of teachers’ methodological flexibility in ensuring the effectiveness of inclusive education in higher education. It considers the possibilities of adapting educational content, learning materials, assignments, teaching methods, and assessment tools to students’ individual educational needs. Based on an analysis of scientific and pedagogical literature, the main dimensions of teachers’ methodological flexibility that contribute to the quality of inclusive education are systematized.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, oliy ta’lim, metodik moslashuvchanlik, pedagog, individual ta’lim ehtiyojlari, inklyuziv pedagogika, ta’limni moslashtirish, universal dizayn.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, высшее образование, методическая гибкость, педагог, индивидуальные образовательные потребности, инклюзивная педагогика, адаптация обучения, универсальный дизайн.*

Keywords: *inclusive education, higher education, methodological flexibility, teacher, individual educational needs, inclusive pedagogy, educational adaptation, Universal Design for Learning.*

Kirish (introduction). Zamonaviy oliy ta’lim tizimida ta’lim oluvchilarning individual xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olish ta’lim sifatini ta’minlashning muhim shartlaridan biriga aylanmoqda. Inklyuziv ta’lim sharoitida mazkur talab yanada muhim ahamiyat kasb etadi, chunki alohida ta’lim ehtiyojlariga ega talabalar ta’lim axborotini qabul qilish, o‘quv topshiriqlarini bajarish, muloqot qilish va o‘z bilimlarini namoyon etishda turli imkoniyat va ehtiyojlarga ega bo‘lishi mumkin. Shu sababli barcha talabalar uchun bir xil metod, vosita va

baholash shakllaridan foydalanishga asoslangan an’anaviy yondashuv inklyuziv ta’limning maqsadlarini to‘liq ta’minlay olmaydi.

Oliy ta’limda inklyuzivlikni ta’minlash professor-o‘qituvchidan o‘z pedagogik faoliyatini talabalarning individual ehtiyojlariga muvofiq tashkil eta olishni talab qiladi. Bunda o‘qituvchi ta’lim maqsadini saqlab qolgan holda o‘quv materialining taqdim etilish usuli, topshiriqlar mazmuni va bajarish shakli, pedagogik texnologiyalar hamda bilimlarni baholash vositalarini moslashtira olishi zarur. Ilmiy tadqiqotlarda ham inklyuziv pedagogik faoliyat yurituvchi universitet o‘qituvchilari talabalarni tinglash, ularning ehtiyojlarini aniqlash, o‘quv dasturini ochiq va moslashuvchan loyihalash hamda turli o‘qitish strategiyalaridan foydalanishga alohida ahamiyat berishi ko‘rsatilgan.

Mazkur jihatlar pedagogning **metodik moslashuvchanligi** tushunchasining ahamiyatini oshiradi. Metodik moslashuvchanlikni pedagogning muayyan ta’lim maqsadiga erishish uchun talabalarning individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta’lim mazmuni, metodlari, vositalari, topshiriqlari va baholash usullarini maqsadga muvofiq tanlash hamda zarur vaziyatda o‘zgartira olish qobiliyati sifatida talqin qilish mumkin.

Bunda moslashtirish ta’lim talablarini pasaytirish sifatida tushunilmasligi kerak. Aksincha, uning asosiy maqsadi belgilangan ta’lim natijalariga erishishda mavjud to‘siqlarni kamaytirish va talabaga o‘z bilim hamda imkoniyatlarini namoyon etishning muqobil yo‘llarini yaratishdan iborat. Universal Design for Learning (UDL) tamoyillariga asoslangan yondashuv ham ta’limni oldindan turli o‘quvchilar uchun qulay va moslashuvchan loyihalashga qaratilgan bo‘lib, oliy ta’limdagi inklyuziv pedagogik amaliyot bilan uzviy bog‘liqdir.

Tadqiqotning maqsadi — ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish asosida oliy ta’limda inklyuziv ta’lim samaradorligini ta’minlashda pedagoglarning metodik moslashuvchanligining mazmuni va asosiy yo‘nalishlarini aniqlash hamda tizimlashtirishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi (methods). Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda inklyuziv oliy ta’lim, inklyuziv pedagogika, pedagoglarning metodik faoliyati va Universal Design for Learning konsepsiyasiga oid ilmiy manbalarni tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish, tasniflash va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Ilmiy manbalarni tahlil qilishda pedagogning metodik faoliyati **ta’lim mazmunini taqdim etish, o‘quv faoliyatini tashkil etish, topshiriqlarni moslashtirish, pedagogik kommunikatsiyani ta’minlash va ta’lim natijalarini baholash** yo‘nalishlari bo‘yicha o‘rganildi. Ushbu yo‘nalishlarning alohida ta’lim ehtiyojlariga ega talabalarning ta’lim jarayonidagi ishtirokini ta’minlash imkoniyatlariga e’tibor qaratildi.

Metodologik tahlilda inklyuziv pedagogikaning barcha talabalarni umumiy ta’lim jarayoniga jalb qilishga qaratilgan yondashuvlari hamda UDLning o‘quv jarayonidagi to‘siqlarni oldindan kamaytirishga qaratilgan tamoyillari asos sifatida olindi. Oliy ta’lim professor-o‘qituvchilari faoliyatiga oid empirik tadqiqotlarda ham faol metodlardan foydalanish, individual qo‘llab-quvvatlash, moslashtirish va UDL asosida darslarni loyihalash inklyuziv pedagogik amaliyotning muhim elementlari sifatida qayd etilgan.

Natijalar (results). Ilmiy-pedagogik manbalarni tahlil qilish natijasida pedagogning metodik moslashuvchanligi inklyuziv oliy ta’limning alohida metodidan ko‘ra kengroq mazmunga ega ekanligi aniqlandi. U pedagogning talaba ehtiyojini aniqlash, mavjud ta’lim to‘siqlarini tushunish va shu asosda pedagogik jarayonning tegishli elementlarini o‘zgartirishga tayyorligini ifodalovchi kompleks kasbiy sifat sifatida namoyon bo‘ladi. Inklyuziv pedagoglar

tajribasini o‘rgangan tadqiqotlarda moslashuvchan va ochiq o‘quv dasturi, faol metodlar, turli strategiyalar, uzluksiz qayta aloqa hamda talabaga yo‘naltirilgan ta’lim alohida ajratib ko‘rsatilgan.

Tahlil asosida pedagog metodik moslashuvchanligining quyidagi asosiy yo‘nalishlari tizimlashtirildi:

Birinchi yo‘nalish - **o‘quv materiallarini moslashtirish** — axborotning barcha talabalar uchun imkon qadar qulay va tushunarli bo‘lishini ta’minlashga qaratiladi. Bunda bir xil mazmunni turli formatlarda taqdim etish talabaga axborotni o‘z imkoniyatiga muvofiq qabul qilish imkonini kengaytiradi.

Ikkinchi yo‘nalish - **metodlarning variativligi** — pedagogning bir xil o‘qitish usuliga bog‘lanib qolmasdan, o‘quv vaziyati va talabalar ehtiyojidan kelib chiqib individual, juftlik, guruh, loyiha, muammoli va boshqa faol ta’lim usullarini uyg‘unlashtirishini nazarda tutadi. Inklyuziv pedagoglar faoliyatiga oid tadqiqotlar turli metodlardan foydalanish va talaba markazli yondashuvning muhimligini tasdiqlaydi.

Uchinchi yo‘nalish — **topshiriqlarning moslashuvchanligi** — talabaning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda topshiriqni bajarish yoki natijani namoyon etishning muqobil variantlarini yaratishni nazarda tutadi.

To‘rtinchi va beshinchi yo‘nalishlar - **kommunikativ hamda baholash moslashuvchanligi** — talabaga o‘z vaqtida qayta aloqa berish, individual muloqot imkoniyatini yaratish va bilimlarni namoyon etishning turli shakllarini qo‘llash bilan bog‘liq. Zamonaviy tadqiqotlarda inklyuziv universitet o‘qituvchilariga moslashtirilgan materiallardan va moslashuvchan baholashdan foydalanish tavsiya etilishi ham qayd etilgan.

Tahlil natijasida pedagogning metodik moslashuvchanligini **“talaba ehtiyojini aniqlash -ta’lim to‘sig‘ini belgilash - mos metodik yechimni tanlash - amalga oshirish - natijani baholash va qayta moslashtirish”** jarayoni sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqligi aniqlandi.

Muhokama (discussion). Olingan nazariy natijalar pedagoglarning metodik moslashuvchanligi inklyuziv ta’lim samaradorligini ta’minlashda muhim o‘rin egallashini ko‘rsatadi. Inklyuzivlik alohida ta’lim ehtiyojlariga ega talaba uchun faqat individual imtiyoz yoki alohida topshiriq yaratish orqali emas, balki imkon qadar barcha talabalar uchun dastlabdan moslashuvchan ta’lim muhitini loyihalash orqali ta’minlanishi maqsadga muvofiq.

Bu jihatdan UDL va inklyuziv pedagogika yondashuvlari o‘zaro uyg‘unlashadi. Pedagog o‘quv jarayonini dastlabdan turli ehtiyojlarni hisobga olgan holda tashkil qilsa, keyinchalik alohida moslashtirishlarga bo‘lgan ehtiyojning bir qismi kamayishi mumkin. Shu bilan birga, universal yondashuv individual ehtiyojlarni inkor etmaydi: zarur holatlarda muayyan talabaga qo‘shimcha pedagogik va metodik moslashtirishlar taqdim etilishi lozim. Oliy ta’limdagi inklyuziv pedagoglar tajribasi ham moslashuvchanlik, talaba ehtiyojini tinglash va individual qo‘llab-quvvatlashning ahamiyatini ko‘rsatadi.

Metodik moslashuvchanlikning yana bir muhim jihati pedagogning **refleksiv faoliyati** bilan bog‘liq. O‘qituvchi qo‘llagan metod yoki moslashtirishning natijasini muntazam baholab, zarur hollarda uni o‘zgartirib borishi kerak. Demak, metodik moslashuvchanlik tayyor metodlar to‘plami emas, balki pedagogning o‘zgaruvchan ta’lim vaziyatiga mos ravishda asoslangan pedagogik qaror qabul qilish qobiliyatidir.

Xulosa (conclusion). Ilmiy-pedagogik adabiyotlar tahlili oliy ta’limda inklyuziv ta’lim samaradorligini ta’minlashda pedagoglarning metodik moslashuvchanligi muhim kasbiy-

pedagogik sifat ekanligini ko‘rsatadi. Uning mazmuni **o‘quv materiallarini moslashtirish, ta’lim metodlarini variativ tanlash, topshiriqlarni individuallashtirish, pedagogik kommunikatsiyani moslashtirish va baholashning muqobil shakllaridan foydalanish** kabi o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarni qamrab oladi.

Pedagogning metodik moslashuvchanligi ta’lim standartlari yoki kutilayotgan natijalarni pasaytirishga emas, balki ularga erishish yo‘llarini diversifikatsiya qilishga xizmat qilishi lozim. Shu sababli oliy ta’lim pedagoglarini inklyuziv pedagogika va UDL tamoyillari asosida metodik tayyorlash, ularda ta’lim to‘siqlarini aniqlash va mos pedagogik yechimlarni ishlab chiqish ko‘nikmalarini rivojlantirish inklyuziv ta’lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. **UNESCO.** *Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education: All Means All.* – Paris: UNESCO, 2020.
2. **Moriña A., Orozco I.** Methodological Strategies of Faculty Members: Moving toward Inclusive Pedagogy in Higher Education // *Sustainability.* – 2021. – Vol. 13, No. 6. – Article 3031.
3. **Cumming T.M., Rose M.C.** Exploring Universal Design for Learning as an Accessibility Tool in Higher Education: A Review of the Current Literature // *The Australian Educational Researcher.* – 2022. – Vol. 49. – P. 1025–1043. DOI: 10.1007/s13384-021-00471-7.
4. **Schreffler J., Vasquez E. III, Chini J., James W.** Universal Design for Learning in Postsecondary STEM Education for Students with Disabilities: A Systematic Literature Review // *International Journal of STEM Education.* – 2019. – Vol. 6. – Article 8. DOI: 10.1186/s40594-019-0161-8.
5. **Almeqdad Q.I., Alodat A.M., Alquraan M.F., Mohaidat M.A., Al-Makhzoomy A.K.** The Effectiveness of Universal Design for Learning: A Systematic Review of the Literature and Meta-analysis // *Cogent Education.* – 2023. – Vol. 10, No. 1. – Article 2218191. DOI: 10.1080/2331186X.2023.2218191.
6. **King-Sears M.E., Stefanidis A., Evmenova A.S., Rao K., Mergen R.L., Owen L.S., Strimel M.M.** Achievement of Learners Receiving UDL Instruction: A Meta-analysis // *Teaching and Teacher Education.* – 2023. – Vol. 122. – Article 103956. DOI: 10.1016/j.tate.2022.103956.
7. **Matthews N.** Teaching the “Invisible” Disabled Students in the Classroom: Disclosure, Inclusion and the Social Model of Disability // *Teaching in Higher Education.* – 2009. – Vol. 14, No. 3. – P. 229–239.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING GRAFIK FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING INDIVIDUAL VA DIFFERENSIAL YONDASHUVI

Yusufzoda Shabnami Yunus
Urganch davlat pedagogika instituti
Boshlang‘ich ta’lim metodikasi kafedrasi mudiri, p.f.f.d. (PhD), v.b.professor
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785818

Annotatsiya. *Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining grafik faoliyatini tashkil etishda individual va differensial yondashuvlarning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. O‘quvchilarning yosh, psixologik va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda grafik malakalarni rivojlantirishning nazariy asoslari yoritilgan. Grafik faoliyatni tashkil etishda differensial topshiriqlar, individual ta’lim strategiyalari hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning samaradorligi asoslab berilgan. Shuningdek, o‘quvchilarning grafik savodxonligi, grafomotor ko‘nikmalari va ijodiy faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *grafik faoliyat, grafik malaka, grafomotor ko‘nikma, individual yondashuv, differensial yondashuv, boshlang‘ich ta’lim, o‘quvchi shaxsi, ta’lim texnologiyalari, grafik savodxonlik, ijodiy faoliyat.*

Аннотация. *В статье анализируются педагогические возможности индивидуального и дифференцированного подходов к организации графической деятельности учащихся начальных классов. Освещаются теоретические основы развития графических навыков с учетом возрастных, психологических и индивидуальных особенностей обучающихся. Обоснована эффективность использования дифференцированных заданий, индивидуальных образовательных стратегий и современных педагогических технологий в процессе организации графической деятельности. Разработаны методические рекомендации, направленные на развитие графической грамотности, графомоторных навыков и творческой активности младших школьников.*

Ключевые слова: *графическая деятельность, графические навыки, графомоторные навыки, индивидуальный подход, дифференцированный подход, начальное образование, личность учащегося, образовательные технологии, графическая грамотность, творческая деятельность.*

Abstract. *This article analyzes the pedagogical potential of individual and differentiated approaches to organizing graphic activities among primary school students. The theoretical foundations for developing graphic skills based on learners’ age, psychological, and individual characteristics are discussed. The effectiveness of differentiated tasks, individualized learning strategies, and modern educational technologies in organizing graphic activities is substantiated. In addition, methodological recommendations aimed at improving graphic literacy, graphomotor skills, and creative activity of primary school students are proposed.*

Keywords: *graphic activity, graphic skills, graphomotor skills, individual approach, differentiated approach, primary education, learner personality, educational technologies, graphic literacy, creative activity.*

Kirish. Ta’lim tizimini modernizatsiya qilish sharoitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining shaxsiy imkoniyatlari, qobiliyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ta’lim islohotlari ham o‘quvchi shaxsiga yo‘naltirilgan ta’limni rivojlantirish, har bir o‘quvchining individual salohiyatini yuzaga chiqarish hamda ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan. Shu nuqtai nazardan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining grafik faoliyatini tashkil etishda individual va differensial yondashuvlardan foydalanish dolzarb pedagogik masalalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Grafik faoliyat boshlang‘ich ta’limning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, o‘quvchilarning yozuv, chizmachilik, tasviriy faoliyat, sxema va diagrammalar bilan ishlash, fazoviy tasavvur hamda vizual tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Grafik faoliyat jarayonida o‘quvchilar turli tasviriy va grafik vositalar orqali axborotni qabul qilish, qayta ishlash va ifodalash ko‘nikmalarini egallaydilar. Mazkur faoliyat nafaqat grafomotor malakalarni, balki mantiqiy fikrlash, kuzatuvchanlik, ijodkorlik va mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalarini ham rivojlantiradi.

Pedagogik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘zlarining qobiliyatlari, bilish faolligi, qiziqishlari, tayyorgarlik darajasi va psixologik xususiyatlariga ko‘ra bir-biridan farq qiladi. Ayrim o‘quvchilar grafik topshiriqlarni tez va mustaqil bajarsalar, boshqalari qo‘shimcha yordam, ko‘rsatma va mashqlarni talab etadilar. Shu sababli barcha o‘quvchilarga bir xil yondashuv asosida ta’lim berish har doim ham kutilgan natijani ta’minlamaydi. Bunday sharoitda individual va differensial yondashuvlardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim omiliga aylanadi.

Individual yondashuv har bir o‘quvchining shaxsiy imkoniyatlari, qiziqishlari va rivojlanish darajasini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi. Differensial yondashuv esa o‘quvchilarni bilim, ko‘nikma va malaka darajasiga ko‘ra guruhlarga ajratish hamda ularga mos topshiriqlarni taqdim etish orqali o‘qitish samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi. Ushbu yondashuvlar grafik faoliyatni tashkil etishda o‘quvchilarning individual rivojlanish sur’atlarini hisobga olish, ularning qobiliyatlarini yanada rivojlantirish hamda o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklarni bartaraf etish imkonini beradi.

Bugungi kunda boshlang‘ich ta’lim amaliyotida grafik faoliyatni tashkil etish bo‘yicha turli metodik tavsiyalar mavjud bo‘lsa-da, individual va differensial yondashuvlarning mazmuni, pedagogik imkoniyatlari hamda ularni amaliyotga joriy etish masalalari yetarli darajada tadqiq etilmagan. Ayniqsa, grafik faoliyatni o‘quvchilarning individual xususiyatlari bilan uyg‘unlashtirish, differensial topshiriqlar tizimini ishlab chiqish va zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish ilmiy-metodik jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining grafik faoliyatini tashkil etishda individual va differensial yondashuvlarning nazariy asoslari tahlil qilinadi, grafik malakalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodik imkoniyatlar yoritiladi hamda ta’lim jarayonida qo‘llash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Natijada o‘quvchilarning grafik savodxonligi, grafomotor ko‘nikmalari, vizual tafakkuri va ijodiy faoliyatini rivojlantirishning samarali pedagogik mexanizmlarini aniqlashga erishiladi.

Asosiy qism. Boshlang‘ich ta’limda grafik faoliyat o‘quvchilarning yozuv, chizmachilik, tasviriy faoliyat, sxema va diagrammalar bilan ishlash jarayonida shakllanadigan muhim kompetensiyalardan biri hisoblanadi. Grafik faoliyat o‘quvchilarning grafomotor ko‘nikmalarini

rivojlantirish bilan bir qatorda, vizual tafakkur, fazoviy tasavvur, mantiqiy fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini ham shakllantiradi. Shu sababli grafik faoliyatni samarali tashkil etish zamonaviy pedagogikaning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Pedagogik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilish faoliyati, qobiliyati, qiziqishi, psixologik rivojlanish darajasi va grafik topshiriqlarni bajarish imkoniyatlariga ko‘ra bir-biridan farqlanadi. Ba’zi o‘quvchilar grafik topshiriqlarni tez va mustaqil bajarsalar, ayrimlari qo‘shimcha tushuntirish, ko‘rsatma va amaliy yordamga ehtiyoj sezadilar. Shu sababli grafik faoliyatni tashkil etishda individual va differensial yondashuvlardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Individual yondashuv ta’lim jarayonida har bir o‘quvchining yosh, psixologik va individual xususiyatlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Mazkur yondashuvga ko‘ra o‘qituvchi o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasi, qiziqishlari va qobiliyatlarini aniqlaydi hamda ularga mos ta’lim strategiyalarini ishlab chiqadi. Grafik faoliyatni tashkil etishda individual yondashuv o‘quvchilarning grafomotor harakatlari, qo‘l mushaklarining rivojlanganlik darajasi, fazoviy tasavvuri va tasviriy faoliyatga bo‘lgan qiziqishlarini hisobga olish imkonini beradi.

Masalan, grafik topshiriqlarni bajarishda qiyinchilikka duch kelayotgan o‘quvchilarga soddalashtirilgan namunalar, qo‘shimcha ko‘rsatmalar va bosqichma-bosqich mashqlar tavsiya etiladi. Grafik faoliyatga yuqori qiziqish bildirayotgan va topshiriqlarni tez o‘zlashtirayotgan o‘quvchilarga esa ijodiy xarakterdagi murakkabroq vazifalar beriladi. Bunday yondashuv har bir o‘quvchining o‘z imkoniyatlari doirasida rivojlanishiga xizmat qiladi.

Differensial yondashuv esa o‘quvchilarni bilim va ko‘nikmalar darajasiga ko‘ra guruhlarga ajratish hamda ularga mos topshiriqlarni taqdim etishga asoslanadi. Grafik faoliyatni tashkil etishda differensial yondashuv o‘quvchilarning individual farqlarini hisobga olgan holda ta’lim mazmunini moslashtirish imkonini beradi. Mazkur yondashuvda topshiriqlar murakkablik darajasi, bajarilish usuli va ijodiylik ko‘lami bo‘yicha farqlanadi.

Grafik faoliyatni differensial tashkil etishda topshiriqlarni shartli ravishda uch darajaga ajratish mumkin. Birinchi darajadagi topshiriqlar reproduktiv xarakterga ega bo‘lib, o‘quvchilar namunaga qarab chizish, shakllarni ko‘chirish va elementlarni takrorlash kabi vazifalarni bajaradilar. Ikkinchi darajadagi topshiriqlar qisman izlanish faoliyatini talab qiladi. Bunda o‘quvchilar berilgan grafik materiallarni tahlil qilish, ularni to‘ldirish yoki o‘zgartirish orqali topshiriqlarni bajaradilar. Uchinchi darajadagi topshiriqlar esa ijodiy xarakterga ega bo‘lib, o‘quvchilardan mustaqil grafik loyiha yoki tasvir yaratish talab etiladi.

Daraja	**Topshiriq turi**	**O‘quvchi faoliyati**	**Kutilayotgan natija**
Reproduktiv	Namunaga qarab chizish	Grafik elementlarni takrorlaydi	Asosiy grafik ko‘nikmalar shakllanadi
Qisman izlanishli	Shakllarni to‘ldirish va tahlil qilish	Grafik materiallar bilan ishlaydi	Mustaqil fikrlash rivojlanadi
Ijodiy	Mustaqil loyiha va tasvir yaratish	Yangi grafik mahsulot yaratadi	Ijodkorlik va grafik savodxonlik rivojlanadi

Grafik faoliyatni individual va differensial tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Interaktiv metodlar, loyiha asosida o‘qitish, o‘yin texnologiyalari va axborot-kommunikatsiya vositalari o‘quvchilarning grafik faoliyatga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Ayniqsa, interaktiv doskalar, grafik planshetlar va

elektron ta’lim resurslari yordamida o‘quvchilarning individual ta’lim trayektoriyasini tashkil etish imkoniyatlari kengaymoqda.

Grafik faoliyatni tashkil etishda differensial yondashuvning samaradorligi o‘quvchilarning motivatsiyasiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘z imkoniyatlariga mos topshiriqlarni bajarayotgan o‘quvchilar muvaffaqiyat hissini boshdan kechiradilar va keyingi faoliyatga nisbatan ijobiy munosabat shakllantiradilar. Natijada ularning o‘quv faolligi, mustaqilligi va ijodiy yondashuvi ortadi.

Shuningdek, individual va differensial yondashuv grafik faoliyat jarayonida inkluziv ta’lim tamoyillarini amalga oshirishga ham xizmat qiladi. Turli qobiliyat va tayyorgarlik darajasiga ega bo‘lgan o‘quvchilar uchun moslashtirilgan topshiriqlar yaratish orqali barcha o‘quvchilarning ta’lim jarayonida faol ishtiroki ta’minlanadi. Bu esa ta’limning insonparvarlik va shaxsga yo‘naltirilganlik tamoyillariga mos keladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, grafik faoliyatni individual va differensial yondashuv asosida tashkil etish o‘quvchilarning grafik savodxonligini rivojlantirish, grafomotor ko‘nikmalarini takomillashtirish, fazoviy va vizual tafakkurini boyitish hamda ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarishda muhim pedagogik omil hisoblanadi. Shu sababli boshlang‘ich ta’lim amaliyotida mazkur yondashuvlarni tizimli ravishda qo‘llash grafik faoliyat samaradorligini oshirishning muhim sharti sifatida qaraladi.

Tadqiqot natijalari. Tadqiqot jarayonida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining grafik faoliyatini individual va differensial yondashuv asosida tashkil etishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilarning yosh, psixologik va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan grafik faoliyat ta’lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Xususan, grafik topshiriqlarni murakkablik darajasi bo‘yicha tabaqalashtirish va individual imkoniyatlarga moslashtirish o‘quvchilarning grafik savodxonligini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tahlillar natijasida individual va differensial yondashuv asosida tashkil etilgan grafik faoliyat quyidagi pedagogik natijalarni ta’minlashi aniqlandi: grafik malakalar va grafomotor ko‘nikmalar rivojlanadi; o‘quvchilarning fazoviy va vizual tafakkuri takomillashadi; grafik topshiriqlarni bajarish sifati va aniqligi ortadi; mustaqil ishlash va o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalari shakllanadi; o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasi kuchayadi; ijodiy faoliyat va tasavvur rivojlanadi; grafik materiallarni tahlil qilish va modellashtirish ko‘nikmalari shakllanadi; ta’lim jarayonida barcha o‘quvchilarning faol ishtiroki ta’minlanadi.

Individual yondashuv asosida tashkil etilgan topshiriqlar o‘quvchilarning o‘z imkoniyatlari doirasida muvaffaqiyatga erishishiga yordam beradi. Differensial topshiriqlar esa turli tayyorgarlik darajasiga ega bo‘lgan o‘quvchilarning grafik faoliyatdagi faolligini oshiradi va o‘zlashtirishdagi tafovutlarni kamaytiradi. Ayniqsa, ijodiy xarakterdagi grafik topshiriqlar o‘quvchilarning tasviriy fikrlashini, muammolarni hal qilish qobiliyatini va amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, grafik faoliyatga loyiha elementlarini kiritish, interaktiv metodlar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning qiziqishini oshirishi hamda grafik faoliyatning mazmunini boyitishi aniqlandi. Natijada grafik faoliyat faqat chizish yoki yozish jarayoni emas, balki ijodiy va tadqiqotchilik faoliyatining muhim tarkibiy qismiga aylanadi.

Muhokama. Pedagogik adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasi individual va differensial yondashuvlarni zamonaviy ta’limning muhim

tamoyillaridan biri sifatida e’tirof etadi. K.Rodjers, A.Maslou, V.A.Suxomlinskiy hamda boshqa pedagog olimlarning ilmiy qarashlarida har bir o‘quvchining individual imkoniyatlarini hisobga olish ta’lim samaradorligining asosiy omillaridan biri sifatida baholanadi.

Grafik faoliyatni tashkil etishda individual va differensial yondashuvlarning qo‘llanilishi o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasidagi farqlarni hisobga olish imkonini beradi. An’anaviy o‘qitishda barcha o‘quvchilarga bir xil topshiriqlar berilishi natijasida ayrim o‘quvchilar qiyinchilikka duch kelsa, boshqalari o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon eta olmaydi. Individual va differensial yondashuv esa mazkur muammoni bartaraf etib, har bir o‘quvchining rivojlanish sur’atiga mos sharoit yaratadi.

Mazkur yondashuvlarning grafik faoliyatdagi afzalliklari quyidagilarda namoyon bo‘ladi: o‘quvchilarning individual qobiliyatlarini rivojlantiradi; grafik topshiriqlarning samarali o‘zlashtirilishini ta’minlaydi; ta’lim jarayonida motivatsiyani kuchaytiradi; ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi; hamkorlikda ishlash va muloqot ko‘nikmalarini shakllantiradi; inkluziv ta’lim tamoyillarini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Grafik faoliyatni differensial tashkil etish o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasiga mos topshiriqlarni tanlash imkonini beradi. Bu esa grafik savodxonlikni rivojlantirish bilan bir qatorda o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi. Individual yondashuv esa har bir o‘quvchining kuchli tomonlarini aniqlash va ularni yanada rivojlantirish imkonini yaratadi.

Shu sababli boshlang‘ich ta’lim amaliyotida grafik faoliyatni individual va differensial yondashuv asosida tashkil etish nafaqat grafik malakalarni rivojlantirish, balki o‘quvchilarning shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirishning muhim pedagogik sharti sifatida qaralishi mumkin.

Xulosa. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining grafik faoliyatini individual va differensial yondashuv asosida tashkil etish ta’lim samaradorligini oshirishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Mazkur yondashuvlar o‘quvchilarning individual xususiyatlari, qobiliyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda grafik malakalarni rivojlantirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari grafik faoliyatni individual va differensial tashkil etish o‘quvchilarning grafik savodxonligi, grafomotor ko‘nikmalari, vizual va fazoviy tafakkuri hamda ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatdi. Shuningdek, bunday yondashuvlar o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, mustaqil ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi va ta’lim jarayonidagi faolligini kuchaytiradi.

Demak, grafik faoliyatni individual va differensial yondashuv asosida tashkil etish boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta’minlaydigan samarali pedagogik mexanizm hisoblanadi. Kelgusida ushbu yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan metodik modellarni tajriba-sinovdan o‘tkazish hamda ularning samaradorligini statistik jihatdan asoslash ilmiy tadqiqotlarning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. – Paris: UNESCO Publishing, 2021. – 186 p.
2. Tomlinson C.A. The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners. – Alexandria, VA: ASCD, 2017. – 203 p.
3. Azimov Y.Y., Qo‘ldoshev R.A. Husnixatga o‘rgatishning amaliy asoslari (Metodik qo‘llanma). – Toshkent: Turon Zamin Ziyo nashriyoti, 2017. – 132 bet.

4. Azimov Y.Y., Yusufzoda Sh.Y. Husnixat o‘qitish texnologiyasi. Darslik. – Buxoro: Fan va ta’lim, 2022. – 68 b.
5. Безруких М.М. Возрастная физиология: развитие ребёнка и готовность к обучению. – Москва: Академия, 2013. – 416 с.
6. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: АСТ, 2019. – 671 с.
7. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – Москва: ИНТОР, 1996. – 544 с.
8. Tolipov O‘., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2017. – 261 b.

RAQAMLI MUHITDA BIOLOGIYA TA’LIMINI TASHKIL ETISHDA TARBIYA VA KIBERXAVFSIZLIKNING O‘RNI

Yusupova Sabrina Dilshod qizi
Qori Niyoziy nomidagi TPMI tayanch doktaranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785834

Annotatsiya. *Ushbu maqolada raqamli muhitda biologiya ta’limini tashkil etish jarayonida tarbiya va kiberxavfsizlik masalalarining o‘rni va ahamiyati kompleks tarzda yoritilgan. Zamonaviy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar biologiya fanini o‘qitishda samaradorlikni oshirish bilan bir qatorda, o‘quvchilarning axborotdan foydalanish madaniyatini shakllantirish, mas’uliyatli xulq-atvorni rivojlantirish hamda kiberxavfsizlikka oid bilim va ko‘nikmalarni hosil qilishda muhim vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tadqiqot doirasida biologiya fanini raqamli platformalar, elektron resurslar va interfaol vositalar asosida o‘qitishning tarbiyaviy ta’siri hamda o‘quvchilarning kiberxavfsizlik borasidagi xabardorlik darajasi tahlil qilindi. Tadqiqotda 30 nafar o‘quvchi ishtirok etib, pedagogik kuzatuv, so‘rovnoma va taqqoslash usullari orqali empirik ma’lumotlar to‘plandi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli muhitda tashkil etilgan biologiya ta’limi o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirish bilan birga, ularning axborot bilan ishlashda ehtiyotkorlik, shaxsiy ma’lumotlarni himoyalash va raqamli xatti-harakatlarda mas’uliyatli bo‘lish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, biologiya darslari mazmuniga kiberxavfsizlik elementlarini integratsiya qilish tarbiyaviy jarayonning uzviyligini ta’minlab, o‘quvchilarda sog‘lom raqamli muhitda faoliyat yuritish madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli muhit, biologiya ta’limi, tarbiya, kiberxavfsizlik, axborot madaniyati, raqamli savodxonlik, o‘quvchilar faoliyati, zamonaviy ta’lim texnologiyalari*

Kirish

So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim tizimida tub o‘zgarishlarga sabab bo‘lmoqda. Ayniqsa, biologiya fanini o‘qitishda raqamli muhitdan foydalanish o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda ilmiy tushunchalarni vizual va interfaol shaklda o‘zlashtirish imkonini bermoqda. Shu bilan birga, raqamli ta’lim muhiti o‘quvchilarning axborot bilan ishlash madaniyati, tarbiyaviy xulq-atvori va kiberxavfsizlikka oid mas’uliyatini shakllantirishni ham dolzarb masalaga aylantirmoqda [1].

Zamonaviy biologiya ta’limi nafaqat tabiiy-ilmiy bilimlarni egallashga, balki o‘quvchilarda ekologik ong, sog‘lom turmush tarzi, mas’uliyatli qaror qabul qilish kabi tarbiyaviy sifatlarni rivojlantirishga ham xizmat qilishi lozim. Raqamli muhitda olib boriladigan biologiya darslari ushbu tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Biroq raqamli platformalar, elektron resurslar va onlayn ta’lim vositalaridan foydalanish jarayonida kiberxavfsizlik masalalariga yetarli e’tibor qaratilmasa, o‘quvchilarning shaxsiy ma’lumotlari xavfsizligi, axborotdan noto‘g‘ri foydalanish va salbiy raqamli ta’sirlarga duch kelish xavfi yuzaga keladi.

Shu nuqtai nazardan, raqamli muhitda biologiya ta’limini tashkil etishda tarbiya va kiberxavfsizlik masalalarini uyg‘un holda yondashuv asosida amalga oshirish muhim ahamiyat

kasb etadi. O‘quvchilarga biologik bilimlarni berish bilan bir qatorda, ularni raqamli makonda ongli, ehtiyotkor va mas’uliyatli faoliyat yuritishga o‘rgatish ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanishi zarur. Bu jarayonda biologiya fanining mazmuni, pedagogik yondashuvlar hamda raqamli texnologiyalardan foydalanish metodikasi o‘zaro uyg‘unlashgan holda tashkil etilishi talab etiladi [2].

Mazkur maqolada raqamli muhitda biologiya ta’limini tashkil etish jarayonida tarbiya va kiberxavfsizlikning o‘rni ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida biologiya fanini raqamli vositalar asosida o‘qitishning o‘quvchilarning tarbiyaviy sifatlari va kiberxavfsizlikka oid bilimlariga ta’siri 30 nafar o‘quvchi misolida o‘rganiladi hamda olingan natijalar asosida ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Raqamli muhitda biologiya ta’limi, tarbiya va kiberxavfsizlik integratsiyasi

Raqamli muhitda biologiya fanini o‘qitish o‘quvchilarga murakkab biologik jarayonlarni chuqurroq anglash imkonini beradi. Virtual laboratoriyalar, elektron darsliklar, interfaol modellar va onlayn platformalar biologik hodisalarni ko‘rgazmali tarzda tushuntirishga xizmat qiladi. Bunday ta’lim muhiti o‘quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtirishi bilan birga, ularning raqamli makondagi xulq-atvori va mas’uliyatini shakllantirish zaruratini ham yuzaga keltiradi. Shu sababli biologiya ta’limida kiberxavfsizlik va tarbiya masalalarini alohida yo‘nalish sifatida emas, balki yagona pedagogik jarayonning tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqish muhim hisoblanadi.

Biologiya fanining mazmuni tarbiyaviy jihatdan boy bo‘lib, unda inson salomatligi, ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish, sog‘lom turmush tarzi va hayotga mas’uliyatli munosabat kabi tushunchalar yetakchi o‘rin tutadi. Raqamli ta’lim muhiti bu tushunchalarni yanada kengroq ochib berish imkonini yaratadi. Masalan, ekologik muammolar, biologik xilma-xillik yoki inson organizmidagi jarayonlarni o‘rganishda raqamli manbalardan foydalanish o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish bilan bir qatorda, axborotni tanlash, tahlil qilish va undan to‘g‘ri foydalanish madaniyatini ham rivojlantiradi.

Shu bilan birga, raqamli muhitda biologiya ta’limini tashkil etishda kiberxavfsizlik masalalari alohida e’tiborni talab etadi. O‘quvchilarning internet resurslaridan foydalanishi jarayonida shaxsiy ma’lumotlarni himoyalash, ishonchli axborot manbalarini tanlash, noto‘g‘ri yoki zararli kontentdan saqlanish ko‘nikmalarini shakllantirish zarur. Biologiya darslarida elektron platformalar orqali topshiriqlar bajarish, onlayn tadqiqotlar olib borish jarayonida o‘quvchilarga kiberxavfsizlik qoidalarini tushuntirish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘ladi [3].

Biologiya fanini raqamli muhitda o‘qitish jarayonida tarbiyaviy ishlar o‘quvchilarning mas’uliyatli raqamli xulq-atvorini shakllantirishga yo‘naltiriladi. Bu jarayonda o‘quvchilar nafaqat biologik bilimlarni egallaydi, balki axborotdan foydalanishda ehtiyotkorlik, mualliflik huquqiga rioya qilish, raqamli muloqot madaniyatiga amal qilish kabi muhim ijtimoiy va axloqiy sifatlarni ham o‘zlashtiradi. Natijada biologiya ta’limi tarbiya va kiberxavfsizlik bilan uzviy bog‘langan holda olib boriladi [4].

Raqamli biologiya ta’limida kiberxavfsizlikka oid tarbiyaviy yondashuv o‘quvchilarda mustaqil fikrlash va ongli qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. O‘quvchilar biologik axborotni tanlashda ishonchlilik mezonlarini qo‘llashni, noto‘g‘ri ma’lumotlarni ajrata olishni va raqamli muhitda xavfsiz faoliyat yuritishni o‘rganadi. Bu esa ta’lim jarayonining sifati va samaradorligini oshirish bilan bir qatorda, o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [5].

Tadqiqot metodlari

Tadqiqot kvazi-eksperimental yondashuv asosida, oldin–keyin (pretest–posttest) taqqoslash dizayni shaklida tashkil etildi. Biologiya fanini raqamli muhitda o‘qitish jarayoniga tarbiyaviy yo‘nalishlar, kiberxavfsizlik bo‘yicha qisqa yo‘riqnoma, amaliy topshiriqlar integratsiya qilindi. Tadqiqotning asosiy maqsadi raqamli biologiya ta’limi sharoitida tarbiyaviy ko‘rsatkichlar hamda kiberxavfsizlik bo‘yicha xabardorlikdagi o‘zgarishlarni aniqlashdan iborat bo‘ldi.

Ishtirokchilar

Tadqiqotda 30 nafar o‘quvchi ishtirok etdi. Ishtirokchilar umumiy ta’lim muassasasi sharoitida biologiya darslarida raqamli resurslardan foydalanadigan guruhdan tanlab olindi. Tanlash jarayonida o‘quvchilarning darsga qatnashish muntazamligi, raqamli qurilmadan foydalanish tajribasi, topshiriqlarni bajarish faolligi hisobga olindi.

Jadval 1.

Ishtirokchilar haqida umumiy ma’lumot (n = 30)

Ko‘rsatkich	Son (n)	Ulush (%)
Jami ishtirokchilar	30	100
Qizlar	12	40
O‘g‘il bolalar	18	60

Jadval 2.

Tarbiyaviy ko‘rsatkichlarning deskriptiv tahlili (n = 30)

Ko‘rsatkich	Pretest M ± SD	Posttest M ± SD	O‘zgarish (ΔM)
Mas’uliyat	3.10 ± 0.62	4.02 ± 0.55	+0.92
Hamkorlik	3.25 ± 0.58	4.18 ± 0.51	+0.93
Intizom	3.05 ± 0.60	3.95 ± 0.57	+0.90
Axborot madaniyati	2.90 ± 0.65	4.10 ± 0.50	+1.20

Izoh: Raqamli biologiya ta’limi jarayoniga tarbiyaviy topshiriqlar integratsiyasi barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha ijobiy o‘sishni ta’minlagan.

Jadval 3.

Kiberxavfsizlik bo‘yicha xabardorlik darajasi (%)

Ko‘rsatkich	Pretest (%)	Posttest (%)	Farq (%)
Shaxsiy ma’lumotlarni himoyalash	46.7	83.3	+36.6
Kuchli paroldan foydalanish	50.0	86.7	+36.7
Xavfli havolalarni aniqlash	40.0	80.0	+40.0
Raqamli etika qoidalariga rioya	53.3	90.0	+36.7
Akkaunt xavfsizligi	43.3	85.0	+41.7

Izoh: Kiberxavfsizlik bo‘yicha maqsadli tushuntirish va amaliy mashqlar o‘quvchilarning xabardorligini sezilarli darajada oshirgan.

Jadval 4.

Pretest–Posttest natijalarining statistik tahlili

Ko‘rsatkich	Test turi	Statistik qiymat	p-qiymat	Natija
Mas’uliyat	Juft t-test	t = 6.21	p < 0.001	Ahamiyatli
Hamkorlik	Juft t-test	t = 6.45	p < 0.001	Ahamiyatli
Intizom	Juft t-test	t = 5.98	p < 0.001	Ahamiyatli
Axborot madaniyati	Juft t-test	t = 7.10	p < 0.001	Ahamiyatli
Kiberxavfsizlik indeksi	Wilcoxon testi	Z = −4.32	p < 0.001	Ahamiyatli

Jadval 5.

Umumiy kiberxavfsizlik indeksi (ball asosida)

Baholash darajasi	Pretest n (%)	Posttest n (%)
Past (1.0–2.5 ball)	14 (46.7%)	2 (6.7%)
O‘rta (2.6–3.5 ball)	11 (36.6%)	8 (26.6%)
Yuqori (3.6–5.0 ball)	5 (16.7%)	20 (66.7%)

Izoh: Posttest natijalari o‘quvchilarning aksariyatida kiberxavfsizlik ko‘nikmalari yuqori darajaga ko‘tarilganini ko‘rsatadi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot natijalari raqamli muhitda biologiya ta’limini tashkil etish jarayonida tarbiya va kiberxavfsizlik elementlarini integratsiya qilish o‘quvchilarning bilim darajasi bilan bir qatorda, ularning ijtimoiy, axloqiy va raqamli madaniyatiga sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatganini aniqladi. O‘tkazilgan pretest va posttest natijalarining taqqoslamasi barcha asosiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha ijobiy dinamikani namoyon etdi.

Jadval 2 ma’lumotlariga ko‘ra, tarbiyaviy ko‘rsatkichlarning barcha komponentlari bo‘yicha o‘rtacha ballar sezilarli darajada oshgan. Xususan, mas’uliyat ko‘rsatkichi pretest bosqichida 3.10 ± 0.62 bo‘lgan bo‘lsa, posttest natijalarida 4.02 ± 0.55 ga yetgan. Bu holat raqamli biologiya darslarida mustaqil topshiriqlar, guruhli ishlanmalar va mas’uliyat talab qiluvchi onlayn faoliyatlar o‘quvchilarda o‘z vazifalariga jiddiy yondashuvni kuchaytirganini ko‘rsatadi. Hamkorlik ko‘rsatkichi ham sezilarli o‘sishni namoyish etib, 3.25 ± 0.58 dan 4.18 ± 0.51 gacha ko‘tarilgan. Bu esa raqamli muhitda tashkil etilgan guruhli topshiriqlar va muhokamalar o‘quvchilarning o‘zaro muloqot va jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirganini tasdiqlaydi [6].

Intizom ko‘rsatkichi bo‘yicha olingan natijalar ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, pretest bosqichidagi 3.05 ± 0.60 ko‘rsatkich posttestda 3.95 ± 0.57 ga yetgan. Raqamli ta’lim muhiti, ayniqsa, topshiriqlarning belgilangan muddatlarda bajarilishi, onlayn platformalarda faol ishtirok etish va elektron baholash tizimlari o‘quvchilarda intizomiy mas’uliyatni shakllantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qilgan. Eng katta o‘sish axborot madaniyati ko‘rsatkichida

kuzatilib, u 2.90 ± 0.65 dan 4.10 ± 0.50 gacha oshgan. Bu holat biologiya fanida raqamli manbalar bilan ishlash jarayonida axborotni tanlash, tahlil qilish va undan to‘g‘ri foydalanishga oid ko‘nikmalar shakllanganini ko‘rsatadi.

Kiberxavfsizlik bo‘yicha xabardorlik darajasini aks ettiruvchi Jadval 3 natijalari ham tadqiqotning muhim jihatlaridan biridir. Pretest bosqichida o‘quvchilarning shaxsiy ma’lumotlarni himoyalash, kuchli paroldan foydalanish, xavfli havolalarni aniqlash kabi ko‘nikmalari nisbatan past darajada bo‘lgan. Biroq biologiya darslari jarayoniga kiberxavfsizlik bo‘yicha qisqa tushuntirishlar, real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar va amaliy misollar integratsiya qilingach, posttest natijalari sezilarli darajada yaxshilangani kuzatildi. Masalan, xavfli havolalarni aniqlash ko‘rsatkichi 40.0% foizdan 80.0% foizga, akkaunt xavfsizligi bo‘yicha xabardorlik esa 43.3% foizdan 85.0% foizga oshgan. Bu raqamlar o‘quvchilarning raqamli muhitda ongli va ehtiyotkor faoliyat yuritishga bo‘lgan tayyorgarligi kuchayganini yaqqol ko‘rsatadi [7].

Statistik tahlil natijalari (Jadval 4) pretest va posttest o‘rtasidagi farqlar statistik jihatdan ahamiyatli ekanini tasdiqladi. Tarbiyaviy ko‘rsatkichlar bo‘yicha o‘tkazilgan juft t-test natijalarida $p < 0.001$ darajasida ahamiyatli farqlar aniqlangan bo‘lib, bu o‘zgarishlarning tasodifiy emas, balki qo‘llanilgan pedagogik yondashuvlar samarasi ekanini ko‘rsatadi. Kiberxavfsizlik indeksi bo‘yicha Wilcoxon testi natijalari ham statistik jihatdan ishonchli bo‘lib, raqamli biologiya ta’limida kiberxavfsizlik komponentini kiritish o‘quvchilarning raqamli savodxonligini oshirishda muhim rol o‘ynaganini tasdiqlaydi.

Jadval 5 natijalariga ko‘ra, pretest bosqichida o‘quvchilarning aksariyati kiberxavfsizlik bo‘yicha past va o‘rta darajada baholangan bo‘lsa, posttest bosqichida yuqori darajaga ega bo‘lgan o‘quvchilar ulushi keskin oshgan. Bu esa biologiya ta’limi jarayonida kiberxavfsizlik masalalarini tizimli ravishda yoritish o‘quvchilarning raqamli xulq-atvoriga ijobiy ta’sir ko‘rsatganini ko‘rsatadi.

Olingan natijalar ilmiy adabiyotlarda keltirilgan raqamli ta’lim va tarbiya integratsiyasi haqidagi qarashlar bilan mos keladi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, biologiya fanini raqamli muhitda o‘qitish faqat bilim berish bilan cheklanmay, balki o‘quvchilarda ijtimoiy mas’uliyat, axborot madaniyati va kiberxavfsizlik ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Shu sababli biologiya ta’limini tashkil etishda raqamli texnologiyalarni tarbiyaviy va xavfsizlik jihatlari bilan uyg‘unlashtirish zamonaviy ta’limning muhim talabi sifatida qaralishi lozim.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari raqamli muhitda biologiya ta’limini tashkil etishda tarbiya va kiberxavfsizlik masalalarini integratsiya qilish ta’lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatdi. Tadqiqotda ishtirok etgan 30 nafar o‘quvchi misolida olib borilgan tahlillar raqamli biologiya darslari nafaqat fan mazmunini o‘zlashtirishga, balki o‘quvchilarning mas’uliyat, hamkorlik, intizom va axborot madaniyati kabi muhim tarbiyaviy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qilganini tasdiqladi.

Pretest va posttest natijalari o‘rtasidagi farqlar statistik jihatdan ahamiyatli bo‘lib, bu raqamli ta’lim jarayoniga kiritilgan pedagogik va tarbiyaviy yondashuvlarning samarali ekanini ko‘rsatadi. Ayniqsa, axborot madaniyati va kiberxavfsizlik ko‘rsatkichlarida kuzatilgan sezilarli o‘sish o‘quvchilarning raqamli muhitda ongli va mas’uliyatli faoliyat yuritish ko‘nikmalari shakllanayotganini anglatadi. Biologiya fanida raqamli resurslardan foydalanish jarayonida kiberxavfsizlikka oid tushunchalarning berilishi o‘quvchilarning shaxsiy ma’lumotlarni

himoyalash, ishonchli axborotni tanlash va raqamli etika qoidalariga rioya qilish darajasini oshirgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, biologiya ta’limi raqamli muhitda tashkil etilganda tarbiya va kiberxavfsizlik masalalarini alohida yo‘nalish sifatida emas, balki yagona pedagogik tizimning tarkibiy qismi sifatida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta’minlash bilan birga, zamonaviy jamiyat talablariga mos raqamli savodxon shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Amaliy tavsiyalar

Tadqiqot natijalariga tayangan holda quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

1. Biologiya fanini raqamli muhitda o‘qitishda kiberxavfsizlikka oid qisqa tushuntirishlar, real vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar va amaliy mashqlarni dars mazmuniga muntazam integratsiya qilish tavsiya etiladi.

2. O‘qituvchilar biologiya darslarida raqamli resurslardan foydalanish jarayonida o‘quvchilarning axborot bilan ishlash madaniyatini shakllantirishga alohida e’tibor qaratishi lozim.

3. Raqamli biologiya darslarini tashkil etishda tarbiyaviy maqsadlar aniq belgilanishi va ular dars jarayonida tizimli ravishda amalga oshirilishi zarur.

4. O‘quvchilarning kiberxavfsizlik bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarini baholash uchun maxsus mezonlar va monitoring tizimlarini joriy etish maqsadga muvofiq.

5. Ta’lim muassasalarida biologiya fanini o‘qituvchi pedagoglar uchun raqamli ta’lim, tarbiya va kiberxavfsizlik masalalarini qamrab olgan malaka oshirish mashg‘ulotlarini tashkil etish tavsiya etiladi.

6. Biologiya ta’limida raqamli platformalardan foydalanishda o‘quvchilarning yoshi va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda xavfsiz va qulay raqamli muhit yaratish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anderson, T., & Dron, J. (2011). Three generations of distance education pedagogy. *International Review of Research in Open and Distributed Learning, 12*(3), 80–97.
2. Bates, A. W. (2019). *Teaching in a digital age: Guidelines for designing teaching and learning*. Vancouver: BCcampus.
3. Livingstone, S., & Smith, P. K. (2014). Annual research review: Harms experienced by child users of online and mobile technologies. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 55*(6), 635–654.
4. OECD. (2019). *Educating students for their future*. Paris: OECD Publishing.
5. Redecker, C. (2017). *European framework for the digital competence of educators (DigCompEdu)*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
6. Selwyn, N. (2016). *Education and technology: Key issues and debates*. London: Bloomsbury.
7. UNESCO. (2021). *Reimagining our futures together: A new social contract for education*. Paris: UNESCO.

TABIIY FANLARNI O‘QITISH ORQALI O‘QUVCHILARDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH

Yusupova Sabrina Dilshod qizi
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti 1- kurs tayanchdoktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785868

Mazkur maqolada tabiiy fanlarni o‘qitish jarayonida o‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Ekologik madaniyat zamonaviy ta’limning muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaralib, uning mazmuni ekologik bilim, ekologik ong, mas’uliyat va amaliy ko‘nikmalar bilan bog‘liq holda tahlil qilingan. Tabiiy fanlar o‘quvchilarda tabiat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni anglash hamda atrof-muhitga ongli munosabatni shakllantirish uchun keng imkoniyat yaratishi asoslangan. Maqolada ekologik mazmundagi bilimlarni biologiya, geografiya, fizika va kimyo fanlari mazmuni bilan integratsiyalashning ahamiyati ko‘rib chiqilgan. O‘quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirishda kuzatish, tajriba, muammoli ta’lim, loyiha faoliyati va amaliy topshiriqlardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, tabiiy fanlar darslarida ekologik muammolarni real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lashning ta’limiy samaradorligi ochib berilgan. O‘quvchilarning tabiatni asrash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikka rioya qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Ekologik ta’limni muntazam va tizimli tashkil etish o‘quvchilarning ekologik dunyoqarashi hamda mas’uliyatli xulq-atvorini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslangan. Tadqiqotda tabiiy fanlarni o‘qitishda o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, kuzatuvchanligi va amaliy faoliyatini rivojlantirish orqali ekologik madaniyatni shakllantirish yondashuvlari taklif etilgan. Ekologik mazmundagi topshiriqlar va amaliy mashg‘ulotlar o‘quvchilarning ekologik bilimlarini kundalik hayotdagi faoliyat bilan bog‘lash imkonini berishi ko‘rsatib berilgan. Maqolada tabiiy fan o‘qituvchilarining ekologik tarbiya jarayonidagi roli va pedagogik yondashuvlarning samaradorligi ham yoritilgan. Umuman, tabiiy fanlarni ekologik mazmun bilan boyitish o‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish va barqaror rivojlanish g‘oyalarini anglash uchun muhim pedagogik vosita sifatida baholangan.

Kalit so‘zlar: *tabiiy fanlar, ekologik madaniyat, ekologik ta’lim, ekologik tarbiya, ekologik ong, atrof-muhit, barqaror rivojlanish, ekologik mas’uliyat.*

KIRISH

Ekologik muammolarning dolzarbligi

Bugungi kunda atrof-muhit bilan bog‘liq ekologik muammolar insoniyat oldida turgan eng muhim global masalalardan biriga aylanmoqda. Iqlim o‘zgarishi, havo va suvning ifloslanishi, tuproq unumdorligining pasayishi, biologik xilma-xillikning qisqarishi hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik kabi muammolar tabiat va jamiyat o‘rtasidagi muvozanatga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ekologik muammolarning tobora murakkablashib borishi insonlarning tabiatga bo‘lgan munosabatini qayta ko‘rib chiqishni va ekologik mas’uliyatni kuchaytirishni talab etmoqda. Bunday sharoitda ekologik muammolarni bartaraf etishda nafaqat texnologik va iqtisodiy choralar, balki aholining, ayniqsa yosh avlodning ekologik bilim va madaniyatini rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ta’lim jarayonida

o‘quvchilarga tabiatni asrash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va atrof-muhitga mas’uliyatli munosabatda bo‘lish ko‘nikmalarini shakllantirish dolzarb pedagogik vazifalardan biridir.

Ekologik muammolarning ko‘lami kengayib borayotgan bir paytda insonning tabiatga ta’siri va uning oqibatlarini anglash masalasi alohida ahamiyatga ega. Aholi sonining ortishi, ishlab chiqarish va iste’mol hajmining ko‘payishi tabiiy resurslardan foydalanish darajasining oshishiga olib kelmoqda. Natijada suv, energiya va boshqa tabiiy boyliklardan tejamkorlik bilan foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va qayta ishlash, yashil hududlarni asrash kabi masalalar kundalik hayotning muhim talablariga aylanmoqda. Mazkur vazifalarni samarali amalga oshirish uchun insonda ekologik mas’uliyat va ongli ekologik xulq-atvorni shakllantirish zarur. Bunday sifatlarni shakllantirish esa bir martalik tadbirlar bilan emas, balki ta’lim jarayonida izchil va tizimli ravishda amalga oshirilishi kerak.

Shu jihatdan ekologik ta’limni umumiy ta’lim tizimining ajralmas qismi sifatida rivojlantirish muhimdir. O‘quvchilarga ekologik muammolarning kelib chiqish sabablari va oqibatlarini tushuntirish bilan birga, ularni muammoni hal qilishda faol ishtirok etishga yo‘naltirish lozim. O‘quvchi atrof-muhitni muhofaza qilishning ahamiyatini faqat nazariy jihatdan bilib qolmasdan, kundalik faoliyatida suv va elektr energiyasini tejash, chiqindilarni to‘g‘ri saralash, tabiatga zarar yetkazmaslik kabi odatlarni shakllantirishi zarur. Demak, ekologik muammolarning dolzarbligi ta’lim oldiga ekologik jihatdan bilimli, mas’uliyatli va faol shaxsni tarbiyalash vazifasini ham qo‘ymoqda.

Ekologik madaniyat tushunchasi

Ekologik madaniyat insonning tabiat va atrof-muhitga ongli, mas’uliyatli va ehtiyotkorona munosabatini ifodalovchi muhim tushunchadir. U faqat ekologik bilimlarga ega bo‘lish bilan cheklanmay, ushbu bilimlarni kundalik hayotdagi xatti-harakat va amaliy faoliyatda namoyon etishni ham nazarda tutadi. Ekologik madaniyat tarkibiga ekologik bilim, ekologik ong, tabiatga nisbatan ijobiy munosabat, ekologik mas’uliyat va atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan amaliy ko‘nikmalar kiradi. Shaxsda ekologik madaniyatning shakllanishi uning tabiiy muhitdagi o‘z xatti-harakatlari oqibatlarini anglashiga va tabiatni asrashga qaratilgan ongli qarorlar qabul qilishiga imkon beradi. Shu nuqtai nazardan, ekologik madaniyatni shakllantirish uzluksiz va tizimli ta’lim-tarbiya jarayoni sifatida tashkil etilishi lozim.

Ekologik madaniyatning muhim jihatlaridan biri insonning tabiatni faqat foydalanish manbai sifatida emas, balki hayotning muhim sharti sifatida anglashidir. O‘quvchi tabiatdagi jarayonlar o‘zaro bog‘liq ekanini tushungan sari inson faoliyatining ekologik oqibatlariga nisbatan mas’uliyatli munosabati ham shakllanadi. Masalan, suvning ifloslanishi faqat suv havzalariga emas, balki o‘simliklar, hayvonlar va inson salomatligiga ham ta’sir ko‘rsatishi mumkinligini tushunish o‘quvchining ekologik fikrlashini rivojlantiradi. Shuningdek, energiyadan ortiqcha foydalanish, maishiy chiqindilarni noto‘g‘ri tashlash yoki tabiiy resurslardan isrofgarchilik bilan foydalanish kabi kundalik xatti-harakatlarning uzoq muddatli oqibatlarini anglash ekologik madaniyatning amaliy ko‘rinishlaridan biridir.

Ekologik madaniyatni shakllantirish jarayonida bilim, munosabat va faoliyat bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lishi kerak. Faqat ekologik tushunchalarni yod olish o‘quvchining ekologik madaniyatini to‘liq shakllantirib bermaydi. O‘quvchi olgan bilimlarini real vaziyatlarda qo‘llay olishi, ekologik muammolarni tahlil qilishi va ularning oldini olishga qaratilgan amaliy harakatlarni amalga oshira olishi zarur. Shu sababli ta’lim jarayonida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni hal qilishi, kuzatish va tajriba o‘tkazishi hamda ekologik

loyihalarda ishtirok etishiga imkon yaratish muhim hisoblanadi. Bunday yondashuv ekologik bilimlarni barqaror e’tiqod va amaliy xulq-atvorga aylantirishga yordam beradi.

Maktab ta’limining o‘rni

O‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirishda maktab ta’limi alohida o‘rin tutadi. Chunki maktab davrida o‘quvchilarning ilmiy dunyoqarashi, qadriyatlari, xulq-atvori va jamiyat hamda tabiatga bo‘lgan munosabati faol shakllanadi. Tabiiy fanlarni o‘qitish jarayonida o‘quvchilarga tabiat hodisalari, tirik organizmlar, tabiiy resurslar va inson faoliyatining atrof-muhitga ta’siri haqida bilim berish bilan bir qatorda, ularda tabiatga mas’uliyatli munosabatni ham rivojlantirish mumkin. Ayniqsa, darslarni kuzatish, tajriba, amaliy mashg‘ulot, ekologik loyihalar va muammoli vaziyatlar asosida tashkil etish o‘quvchilarning ekologik bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Shuning uchun maktab ta’limida ekologik mazmunni tabiiy fanlar bilan uzviy bog‘lash o‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirishning samarali vositalaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Maktabda ekologik ta’limni tashkil etishda o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish ham muhim ahamiyatga ega. Boshlang‘ich bosqichlarda tabiatga mehr, uni asrash va kuzatish ko‘nikmalarini rivojlantirishga e’tibor qaratilsa, yuqori sinflarda ekologik muammolarning ilmiy sabablarini tahlil qilish va ularning yechimlarini izlashga yo‘naltirilgan topshiriqlardan foydalanish mumkin. Bunda o‘quvchining faqat tayyor ma’lumotni qabul qilishi emas, balki savol berishi, muammoni aniqlashi, dalillarni tahlil qilishi va mustaqil xulosa chiqarishi muhimdir. Shu orqali ekologik ta’lim o‘quvchining tanqidiy va tizimli fikrlash qobiliyatini ham rivojlantiradi.

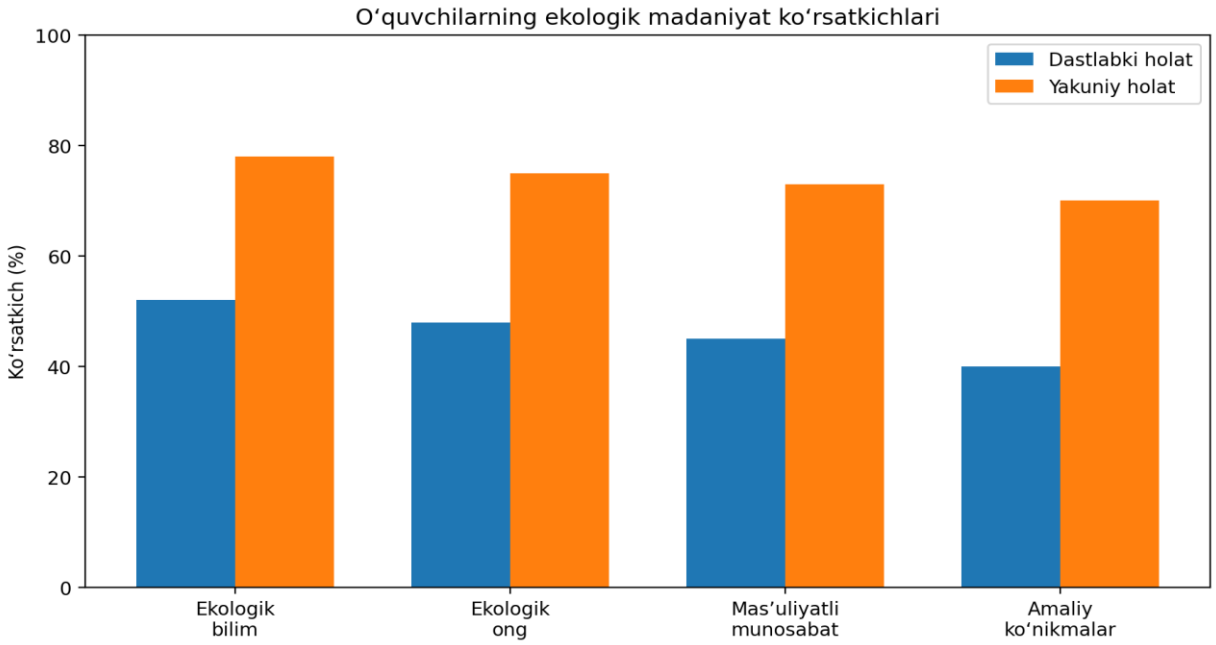
Tabiiy fanlar darslarini kundalik hayot bilan bog‘lash ekologik madaniyatni shakllantirish uchun yanada katta imkoniyat yaratadi. Masalan, o‘quvchilar maktabdagi elektr energiyasi sarfini kuzatish, suvdan foydalanish holatini tahlil qilish, chiqindilarni saralash bo‘yicha kichik loyiha ishlab chiqish yoki hududdagi ekologik muammolarni o‘rganish orqali nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lashlari mumkin. Bunday faoliyat o‘quvchida “mening harakatim atrof-muhitga ta’sir qiladi” degan tushunchaning shakllanishiga yordam beradi. Natijada ekologik madaniyat faqat darsda o‘rganiladigan mavzu emas, balki kundalik hayotda namoyon bo‘ladigan shaxsiy mas’uliyatga aylanadi.

Shuningdek, maktabda ekologik madaniyatni shakllantirish faqat tabiiy fan o‘qituvchisining vazifasi sifatida qaralmasligi kerak. Bu jarayonda barcha fanlar, sinfdan tashqari mashg‘ulotlar, maktab muhiti va oila bilan hamkorlik muhim o‘rin tutadi. O‘quvchilarga ekologik mazmundagi bilimlarni turli fanlar orqali o‘zaro bog‘liq holda berish ularning tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni yaxlit tarzda tushunishiga imkon beradi. Shu sababli maktab ta’limida ekologik madaniyatni shakllantirishga tizimli, amaliy va fanlararo yondashuvni qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

NATIJALAR

Tabiiy fanlarni o‘qitish jarayonida ekologik mazmundagi topshiriqlar, amaliy mashg‘ulotlar, kuzatishlar, tajribalar va loyiha faoliyatidan foydalanish o‘quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirish uchun samarali pedagogik imkoniyat yaratadi. Mazkur yondashuv orqali o‘quvchilarning ekologik bilimlari, ekologik ongi, tabiatga mas’uliyatli munosabati hamda ekologik amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga erishish mumkin. Quyidagi namunaviy ko‘rsatkichlar ushbu pedagogik yondashuvning natijalarini taqqoslash imkonini beradi. Ushbu raqamlar maqola tuzilmasini namoyish etish uchun namunaviy ma’lumot sifatida berilgan.

Taqqoslash natijalariga ko‘ra, ekologik bilim ko‘rsatkichi 52 foizdan 78 foizgacha, ekologik ong 48 foizdan 75 foizgacha, tabiatga mas’uliyatli munosabat 45 foizdan 73 foizgacha, ekologik amaliy ko‘nikmalar esa 40 foizdan 70 foizgacha oshgan. Eng katta o‘sish amaliy ekologik ko‘nikmalar hamda mas’uliyatli munosabat ko‘rsatkichlarida kuzatilmoqda. Bu esa ekologik mazmundagi nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash o‘quvchilarning ekologik madaniyatini shakllantirishda muhim ekanini ko‘rsatadi.

1-rasm. O‘quvchilarning ekologik madaniyat ko‘rsatkichlari

Diagrammadan ko‘rinadiki, barcha asosiy ko‘rsatkichlar bo‘yicha ijobiy o‘zgarish kuzatiladi. Dastlabki va yakuniy holat o‘rtasidagi farq ekologik ta’limni amaliy topshiriqlar va faol metodlar bilan boyitish o‘quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

1-jadval. O‘quvchilarning ekologik madaniyat ko‘rsatkichlari dinamikasi

№	Ko‘rsatkich	Dastlabki holat	Yakuniy holat	O‘sish
1	Ekologik bilim	52%	78%	+26%
2	Ekologik ong	48%	75%	+27%
3	Mas’uliyatli munosabat	45%	73%	+28%
4	Ekologik amaliy ko‘nikmalar	40%	70%	+30%

Jadval ma’lumotlari o‘quvchilarda ekologik madaniyatning turli tarkibiy qismlari bir xil darajada emas, balki turli sur’atlarda rivojlanishini ko‘rsatadi. Shuning uchun tabiiy fanlar darslarida ekologik bilim berish bilan bir qatorda, o‘quvchilarning mustaqil kuzatishi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishi va amaliy ekologik faoliyatda ishtirok etishiga sharoit yaratish maqsadga muvofiqdir. Olingan natijalar o‘quvchilarda ekologik madaniyatning asosiy tarkibiy qismlari bo‘yicha ijobiy o‘zgarishlar kuzatilganini ko‘rsatadi. Ekologik bilim darajasi dastlabki 52 foizdan yakuniy 78 foizgacha oshib, 26 foizlik ijobiy o‘sishni tashkil etdi. Ekologik ong ko‘rsatkichi 48 foizdan 75 foizgacha ko‘tarilib, natijada 27 foizlik o‘sish qayd etildi.

O‘quvchilarning tabiatga mas’uliyatli munosabati 45 foizdan 73 foizgacha oshib, ushbu ko‘rsatkich bo‘yicha 28 foizlik ijobiy o‘zgarish kuzatildi. Ekologik amaliy ko‘nikmalar esa 40 foizdan 70 foizgacha oshib, eng yuqori — 30 foizlik o‘sish natijasini ko‘rsatdi. Mazkur natijalar ekologik bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash o‘quvchilarning ekologik madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Ayniqsa, ekologik amaliy ko‘nikmalardagi o‘sish o‘quvchilarning ekologik mazmundagi amaliy topshiriq va faoliyatlarga jalb etilishi samarali ekanini ko‘rsatmoqda. Ekologik ong va mas’uliyatli munosabatning oshishi o‘quvchilarning atrof-muhitga bo‘lgan qarashlari va munosabatlarida ijobiy o‘zgarishlar yuzaga kelganini anglatadi. Tabiiy fanlar doirasida kuzatish, tajriba, muammoli vaziyatlar va ekologik loyihalardan foydalanish o‘quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini bergan. Umuman olganda, natijalar tabiiy fanlarni ekologik mazmun bilan boyitish o‘quvchilarda ekologik bilim, ong, mas’uliyat va amaliy ko‘nikmalarni kompleks ravishda rivojlantirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

2-jadval. O‘quvchilarda ekologik madaniyat ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi

№	Ekologik madaniyat ko‘rsatkichi	Dastlabki holat (%)	Yakuniy holat (%)	O‘sish (%)
1	Ekologik bilim	52	78	+26
2	Ekologik ong	48	75	+27
3	Tabiatga mas’uliyatli munosabat	45	73	+28
4	Ekologik amaliy ko‘nikmalar	40	70	+30
	Jami/o‘rtacha	**46,25**	**74,0**	**+27,75**

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, o‘quvchilarning ekologik madaniyatini ifodalovchi barcha ko‘rsatkichlarda ijobiy dinamika kuzatilgan. Eng yuqori o‘sish ekologik amaliy ko‘nikmalar bo‘yicha, eng past o‘sish esa ekologik bilimlar bo‘yicha qayd etilgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda ekologik muammolarning global miqyosda kuchayib borishi insoniyatdan tabiat va atrof-muhitga nisbatan yangicha, mas’uliyatli munosabatni shakllantirishni talab etmoqda. Iqlim o‘zgarishi, atmosfera havosining ifloslanishi, suv resurslarining kamayishi va ifloslanishi, tuproq degradatsiyasi, biologik xilma-xillikning qisqarishi hamda tabiiy resurslardan samarasiz foydalanish kabi muammolar nafaqat iqtisodiy va ijtimoiy, balki ta’limiy vazifalarni ham dolzarb qilib qo‘ymoqda. Chunki ekologik muammolarning oldini olish va ularning salbiy oqibatlarini kamaytirish uchun texnologik choralar bilan bir qatorda, ekologik jihatdan savodli, ongli va mas’uliyatli shaxsni tarbiyalash ham zarur. Shu nuqtai nazardan, umumiy o‘rta ta’lim tizimida o‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Maqolada ekologik madaniyat tushunchasi keng ma’noda tahlil qilinib, uning faqat ekologik bilimlarni egallashdan iborat emasligi asoslandi. Ekologik madaniyat o‘quvchining ekologik bilimlari, ekologik ongi, tabiatga nisbatan qadriyatli va mas’uliyatli munosabati, shuningdek, atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan amaliy xatti-harakatlari bilan chambarchas bog‘liq. Shuning uchun ta’lim jarayonida o‘quvchilarga ekologik ma’lumotlarni yetkazishning o‘zi yetarli emas. Olingan

bilimlarni kundalik hayotda qo‘llash, ekologik muammolarni mustaqil tahlil qilish, muammoning sabab va oqibatlarini aniqlash hamda uni hal qilishga qaratilgan amaliy harakatlarni amalga oshirish imkoniyatlarini yaratish zarur.

Tadqiqot mazmunidan kelib chiqib, tabiiy fanlarni o‘qitish o‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish uchun katta imkoniyatlarga ega ekanligi aniqlandi. Tabiiy fanlar orqali o‘quvchilar tabiat hodisalari, tabiiy resurslar, tirik organizmlar, ekologik tizimlar va inson faoliyatining atrof-muhitga ta’siri haqida tizimli bilimlarga ega bo‘ladilar. Biologiya fanida ekotizimlar, biologik xilma-xillik va tirik organizmlarni muhofaza qilish masalalarini o‘rganish, geografiya fanida tabiiy resurslar va hududiy ekologik muammolarni tahlil qilish, fizika fanida energiya samaradorligi, energiya tejamkorligi va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini yoritish, kimyo fanida esa suv, havo va tuproq ifloslanishining kimyoviy sabablarini o‘rganish orqali ekologik bilimlarni fan mazmuni bilan uzviy bog‘lash mumkin. Shuningdek, ekologik madaniyatni shakllantirishda fanlararo yondashuvdan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Ekologik muammolar birgina fan doirasida hal qilinadigan masalalar emas, balki biologik, fizik, kimyoviy, geografik, iqtisodiy va ijtimoiy omillar bilan bog‘liq murakkab jarayonlardir. Shu sababli o‘quvchilarga ekologik muammolarni turli fanlar nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqish imkonini berish ularning tizimli fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Bunday yondashuv o‘quvchiga muammoning faqat tashqi ko‘rinishini emas, balki uning kelib chiqish sabablari, oqibatlari va mumkin bo‘lgan yechimlarini kompleks tarzda anglash imkonini beradi.

Maqolada ekologik ta’limni samarali tashkil etishda an’anaviy tushuntirish va ma’lumot berish usullari bilan bir qatorda faol pedagogik metodlardan foydalanish zarurligi asoslandi. Jumladan, kuzatish, tajriba, muammoli ta’lim, loyiha faoliyati, amaliy topshiriqlar, ekologik vaziyatlarni tahlil qilish va mustaqil tadqiqot topshiriqlari o‘quvchilarning ekologik bilimlarini faol o‘zlashtirishiga yordam beradi. Ayniqsa, o‘quvchilarni real hayotdagi ekologik muammolar bilan bog‘liq vaziyatlarga jalb etish ularning o‘rganilayotgan mavzuga qiziqishini oshiradi. Bunda o‘quvchi tayyor xulosani qabul qiluvchi emas, balki muammoni o‘rganuvchi, dalillarni tahlil qiluvchi va o‘z xulosasini shakllantiruvchi faol ishtirokchiga aylanadi. Natijalar bo‘yicha olib borilgan tahlil ham mazkur yondashuvning pedagogik ahamiyatini ko‘rsatdi. Namunaviy ko‘rsatkichlar asosida ekologik bilim darajasi 52 foizdan 78 foizgacha, ekologik ong 48 foizdan 75 foizgacha, tabiatga mas’uliyatli munosabat 45 foizdan 73 foizgacha va ekologik amaliy ko‘nikmalar 40 foizdan 70 foizgacha oshgani qayd etildi. Mazkur ko‘rsatkichlar ekologik ta’limning faqat nazariy bilimlar bilan cheklanmasdan, o‘quvchilarning munosabati va amaliy faoliyatini ham qamrab olishi zarurligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, ekologik amaliy ko‘nikmalarda kuzatilgan yuqori o‘sish o‘quvchilarni real ekologik faoliyatga jalb etishning muhimligini ko‘rsatadi.

Ekologik madaniyatni shakllantirish jarayonida o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish ham muhimdir. Yosh o‘quvchilar uchun tabiatni kuzatish, o‘simlik va hayvonot dunyosiga ehtiyotkor munosabatda bo‘lish, suv va elektr energiyasini tejash kabi sodda va tushunarli faoliyatlardan foydalanish mumkin. Yuqori sinf o‘quvchilari bilan esa ekologik muammolarning sabablarini tahlil qilish, statistik ma’lumotlarni o‘rganish, ekologik loyihalar ishlab chiqish va muayyan hududdagi ekologik holatni tadqiq etishga yo‘naltirilgan murakkabroq topshiriqlarni tashkil etish maqsadga muvofiq. Bu esa ekologik ta’limning uzluksiz va bosqichma-bosqich tashkil etilishini ta’minlaydi. Shu bilan birga, o‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish faqat tabiiy fan o‘qituvchisining vazifasi sifatida qaralmasligi kerak. Mazkur jarayonda maktab jamoasi, ota-onalar, mahalla va boshqa ijtimoiy institutlarning

hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Maktabning o‘zida ekologik madaniyatni namoyon qiluvchi muhitni yaratish, chiqindilarni saralash, suv va energiyadan oqilona foydalanish, ko‘kalamzorlashtirish va tozalikni saqlash kabi amaliy tadbirlarni tashkil etish o‘quvchilarga berilayotgan nazariy bilimlarning hayotiy mazmunini kuchaytiradi. O‘quvchi ekologik xatti-harakatlarni nafaqat darsda, balki maktab va oiladagi kundalik faoliyatida ham qo‘llay boshlaganida ekologik madaniyatning amaliy shakllanishi haqida gapirish mumkin. Ekologik madaniyatni shakllantirishda o‘qituvchining shaxsiy namunasi ham muhim omillardan biridir. O‘qituvchi tabiatga ehtiyotkorona munosabatda bo‘lish, resurslardan tejamkor foydalanish va ekologik muammolarga mas’uliyatli yondashish orqali o‘quvchilarga bevosita namuna bo‘la oladi. Shuningdek, dars jarayonida ekologik mazmundagi savollarni muntazam qo‘llash, o‘quvchilarning fikrlarini tinglash, ularni muammolarni mustaqil hal qilishga yo‘naltirish va amaliy tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash ekologik tarbiyaning samaradorligini oshiradi.

Umuman olganda, tabiiy fanlarni o‘qitish jarayonida ekologik madaniyatni shakllantirishni alohida mavzu yoki bir martalik tadbir sifatida emas, balki uzluksiz pedagogik jarayon sifatida tashkil etish lozim. Bunda ekologik bilim, ekologik ong, ekologik qadriyat, mas’uliyat va amaliy faoliyat o‘zaro bog‘liq holda rivojlantirilishi kerak. Tabiiy fanlarning mazmunini ekologik muammolar bilan boyitish, fanlararo integratsiyani kuchaytirish va faol ta’lim metodlaridan foydalanish o‘quvchilarning ekologik dunyoqarashini kengaytiradi. Shunday qilib, tabiiy fanlarni o‘qitish orqali o‘quvchilarda ekologik madaniyatni shakllantirish nafaqat ularning ekologik bilimlarini oshirish, balki tabiatga ongli va mas’uliyatli munosabatni rivojlantirish, ekologik muammolarni mustaqil tahlil qilish va ularni hal etishda faol ishtirok etishga tayyorlash imkonini beradi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda o‘quvchilarning ekologik madaniyatini baholash mezonlarini yanada takomillashtirish, raqamli texnologiyalar va interaktiv ekologik platformalardan foydalanish, amaliy ekologik loyihalarni kengaytirish hamda turli yosh guruhlarida samarali metodlarni qiyosiy o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Natijada maktab ta’limi orqali ekologik jihatdan savodli, mustaqil fikrlaydigan, tabiatga mas’uliyatli munosabatda bo‘ladigan va barqaror rivojlanish tamoyillarini kundalik hayotida qo‘llay oladigan yosh avlodni shakllantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik tizimni yaratish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining O‘zbekiston Respublikasining ekologik ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi qarori. – Toshkent, 2019.
4. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. – Paris: UNESCO, 2020.
5. UNESCO. Berlin Declaration on Education for Sustainable Development: Learn for Our Planet, Act for Sustainability. – Paris: UNESCO, 2021.
6. UNESCO. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action. – Paris: UNESCO, 2016.
7. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. – Paris: UNESCO, 2017.
8. UNESCO. Learn for Our Planet: A Global Review of How Environmental Issues Are Integrated in Education. – Paris: UNESCO, 2021.

9. UNESCO. Education for Sustainable Development: Towards Achieving the Sustainable Development Goals (ESD for 2030). – Paris: UNESCO.
10. UNEP. Global Environment Outlook 6: Healthy Planet, Healthy People. – Nairobi: United Nations Environment Programme, 2019.
11. United Nations. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. – New York: United Nations, 2015.
12. United Nations. Education for Sustainable Development in the Framework of the 2030 Agenda for Sustainable Development. – New York: United Nations, 2021.
13. Palmer J. A. Environmental Education in the 21st Century: Theory, Practice, Progress and Promise. – London: Routledge, 1998.
14. Tilbury D. Education for Sustainable Development: An Expert Review of Processes and Learning. – Paris: UNESCO, 2011.
15. Sterling S. Sustainable Education: Re-visioning Learning and Change. – Totnes: Green Books, 2001.

RANGTASVIR TA’LIMIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI: GRAFIK PLANSHET, VR/AR VA SUN’IY INTELLEKT VOSITALARI MISOLIDA

Ziyotova Umida Otabek qiz
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogika milliy instituti tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785901

Annotatsiya. *Mazkur maqolada rangtasvir ta’limida raqamli texnologiyalardan foydalanishning didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan. Xususan, grafik planshet, virtual reallik (VR), kengaytirilgan reallik (AR) va sun’iy intellekt (AI) vositalarining bo‘lajak o‘qituvchilarning rangtasvir kompetensiyalari hamda estetik madaniyatini rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Raqamli texnologiyalarning rang, shakl, kompozitsiya, fazoviy tasavvur, ijodiy fikrlash va estetik idrokni rivojlantirishdagi o‘rni ochib berilgan. Grafik planshetlar rang va kompozitsion yechimlarni tezkor sinab ko‘rish, VR/AR texnologiyalari fazoviy idrok va vizual tahlilni kuchaytirish, sun’iy intellekt esa ijodiy g‘oyalarni izlash, rang va kompozitsiya variantlarini taqqoslash hamda refleksiv faoliyatni qo‘llab-quvvatlash vositasi sifatida ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda raqamli texnologiyalar an’anaviy rangtasvir ta’limining o‘rnini bosuvchi emas, balki uning didaktik imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, sun’iy intellektdan foydalanishda talabaning mustaqil ijodiy faoliyati va badiiy qaror qabul qilishini saqlab qolish zarurligi asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *rangtasvir ta’limi, raqamli texnologiyalar, grafik planshet, virtual reallik, kengaytirilgan reallik, sun’iy intellekt, raqamli rangtasvir, rangtasvir kompetensiyasi, estetik madaniyat, ijodiy fikrlash, vizual idrok, badiiy ta’lim.*

O‘zbekistonda ham ta’lim tizimini raqamlashtirish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini ta’lim jarayoniga keng joriy etish va oliy ta’limda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. Xususan, so‘nggi yillarda ta’lim sifatini oshirish, oliy ta’lim muassasalarining raqamli infratuzilmasini rivojlantirish, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarda ushbu vazifalarga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mazkur jarayon tasviriy san’at ta’limini ham raqamli transformatsiya qilish, xususan, rangtasvir mashg‘ulotlarida zamonaviy grafik vositalar, virtual va kengaytirilgan borliq texnologiyalari hamda sun’iy intellekt imkoniyatlaridan pedagogik maqsadlarda foydalanish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida oliy ta’limning raqobatbardoshligini oshirish, ta’lim jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish hamda ta’lim mazmunini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Shuningdek, mamlakatda raqamli iqtisodiyot va sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishga qaratilgan strategik tashabbuslarning kuchayishi ta’lim tizimida ham sun’iy intellektdan foydalanishning metodik asoslarini ishlab chiqishni talab etmoqda. Bu holat bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini

tayyorlash jarayonida raqamli badiiy vositalardan foydalanish kompetensiyasini shakllantirish masalasining dolzarbligini yanada oshiradi.

Tasviriy san’at va rangtasvir ta’limining raqamli transformatsiyasi, ayniqsa, bo‘lajak o‘qituvchilarni kasbiy tayyorlash nuqtayi nazaridan muhimdir. Chunki zamonaviy pedagogdan nafaqat an’anaviy badiiy texnikalarni egallash, balki raqamli grafik muhitda ishlash, vizual axborotni tahlil qilish, raqamli tasvir yaratish va zamonaviy texnologiyalarni o‘quv jarayoniga metodik jihatdan to‘g‘ri integratsiya qilish ko‘nikmalari ham talab etilmoqda. Shu nuqtayi nazardan grafik planshetlar, VR/AR texnologiyalari va sun’iy intellekt vositalari rangtasvirni o‘qitishning mazmuni va metodlarini boyituvchi yangi didaktik resurslar sifatida qaralishi mumkin.

Biroq raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayonida mavjudligi o‘z-o‘zidan yuqori pedagogik natijani ta’minlamaydi. Ularning samaradorligi, avvalo, qanday didaktik maqsadda, qaysi metod asosida va qanday pedagogik shart-sharoitlarda qo‘llanilishiga bog‘liq. Ayniqsa, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishda talabaning mustaqil ijodiy faoliyatini saqlab qolish, tayyor vizual mahsulotga ortiqcha tayanishning oldini olish va texnologiyani ijodiy fikrlashni qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu sababli rangtasvir ta’limida raqamli texnologiyalarning imkoniyatlarini faqat texnik jihatdan emas, balki didaktik va metodik nuqtayi nazardan o‘rganish dolzarb ilmiy-pedagogik masalalardan biridir. Grafik planshet, VR/AR va sun’iy intellekt vositalarining vizual idrok, rang bilan ishlash, kompozitsion tafakkur, fazoviy tasavvur, kreativ fikrlash va estetik baholash jarayonlariga ta’sirini aniqlash bo‘lajak o‘qituvchilarning rangtasvir kompetensiyalari va estetik madaniyatini rivojlantirish uchun ilmiy-metodik asos yaratishi mumkin.

Rangtasvir ta’limida raqamli texnologiyalarning didaktik imkoniyatlari

Rangtasvirni o‘qitish jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish ta’lim mazmunini shunchaki elektron shaklga o‘tkazish emas, balki talabaning badiiy faoliyatini tashkil etishning yangi didaktik imkoniyatlarini yaratishni nazarda tutadi. Ayniqsa, grafik planshet, virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari (VR/AR), shuningdek, sun’iy intellekt vositalari rang, shakl, kompozitsiya, fazo va badiiy obraz bilan ishlash jarayonini vizuallashtirish, modellashtirish, tahlil qilish va qayta ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

An’anaviy rangtasvir mashg‘ulotlarida talaba real materiallar — bo‘yoq, mo‘yqalam, qog‘oz yoki mato bilan bevosita ishlaydi. Bunday faoliyat rangni his qilish, bo‘yoqning fizik xususiyatlarini anglash, faktura yaratish, yorug‘lik va soya munosabatlarini kuzatish hamda tasviriy malakalarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, real material bilan ishlashda xatoni tezkor tuzatish, bir kompozitsiyaning bir nechta variantini qisqa vaqt ichida yaratish yoki turli rang yechimlarini parallel ravishda taqqoslash imkoniyatlari nisbatan cheklangan. Raqamli muhit esa aynan shu jarayonlarni tezlashtirish va ko‘p variantli tajriba qilish uchun qo‘shimcha sharoit yaratadi.

Grafik planshetlarning didaktik imkoniyatlari

Grafik planshet rangtasvir ta’limida raqamli tasvir yaratish, rang va shakl bilan tajriba o‘tkazish hamda tasviriy yechimlarni tezkor o‘zgartirish imkonini beruvchi vositalardan biridir. Undan foydalanish jarayonida talaba raqamli mo‘yqalamlar, turli qalinlikdagi chiziqlar, rang palitralari, qatlamlar va boshqa grafik funksiyalar orqali an’anaviy rangtasvir texnikalarining ayrim jihatlarini raqamli muhitda sinab ko‘rishi mumkin.

Grafik planshetning muhim didaktik imkoniyatlaridan biri — **eksperiment qilish imkoniyatining kengayishi**dir. Masalan, talaba bir xil kompozitsiyani bir nechta rang

gammasida ishlab chiqishi, issiq va sovuq ranglar nisbatini o‘zgartirishi yoki yorug‘lik manbasining joylashuvini almashtirib, hosil bo‘lgan natijalarni taqqoslashi mumkin. Bunday faoliyat talabani tayyor tasvirni yaratishdan ko‘ra, badiiy qarorning sabab va oqibatlarini anglashga yo‘naltiradi.

Grafik qatlamlardan foydalanish esa tasvirning alohida elementlari ustida mustaqil ishlash imkonini beradi. Masalan, fon, asosiy obyekt, yorug‘lik, soya va dekorativ elementlarni alohida qatlamlarda tashkil etish orqali talaba kompozitsiyaning tuzilishini yaxshiroq tushunadi. Natijada rangtasvirning texnik jihatlari bilan bir qatorda, **kompozitsion fikrlash, rang munosabatlarini tahlil qilish va mustaqil badiiy qaror qabul qilish kompetensiyalari** rivojlanadi.

VR va AR texnologiyalarining rangtasvir ta’limidagi imkoniyatlari

Virtual reallik (VR) texnologiyalari talabaning uch o‘lchamli raqamli muhitga kirishi va undagi obyektlarni turli nuqtayi nazarlardan kuzatishi hamda ular bilan interaktiv ishlashiga imkon beradi. Rangtasvir ta’limida bunday imkoniyat, avvalo, **fazoviy tasavvur, shaklni idrok etish, proporsiya va kompozitsion joylashuvni anglash** jarayonlari uchun muhimdir.

An’anaviy mashg‘ulotlarda talaba obyektni ma’lum bir kuzatuv nuqtasidan ko‘radi. VR muhitida esa obyektni turli tomondan ko‘rish, uning hajmiy tuzilishini tahlil qilish va fazodagi o‘zaro munosabatlarini kuzatish mumkin. Bu, ayniqsa, murakkab shakllarni tasvirlashdan oldin ularning konstruktiv tuzilishini anglashga yordam beradi. Shuningdek, yorug‘lik manbasi yoki obyektning fazodagi holatini o‘zgartirish orqali yorug‘lik va soya munosabatlarini vizual kuzatish imkoniyati ham yaratiladi.

Kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyasi esa virtual tasvir yoki obyektlarni real muhit ustiga joylashtirish imkonini beradi. Masalan, talaba raqamli obyektni real xona, auditoriya yoki boshqa makonda joylashtirib, uning o‘lchami, perspektivasi va atrof-muhit bilan munosabatini kuzatishi mumkin. Shu sababli AR texnologiyalaridan **kompozitsiya, fazoviy joylashuv, perspektiva va vizual tahlil** bilan bog‘liq topshiriqlarda foydalanish maqsadga muvofiq.

VR/AR texnologiyalarining pedagogik ahamiyati ularning interaktivligida namoyon bo‘ladi. Talaba tayyor tasvirni faqat kuzatibgina qolmay, balki uni o‘zgartirish, turli variantlarni sinash va natijani bevosita kuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa vizual idrokni faol bilish jarayoniga aylantiradi.

Sun’iy intellektning rangtasvir ta’limidagi didaktik imkoniyatlari

Sun’iy intellekt texnologiyalari rangtasvir ta’limida boshqa raqamli vositalardan farqli ravishda tasviriy g‘oyalarni izlash, rang va kompozitsiya variantlarini ishlab chiqish, vizual materiallarni tahlil qilish va ijodiy jarayonni rejalashtirishda qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi.

AI vositalaridan pedagogik maqsadda foydalanishda asosiy e’tibor tayyor tasvirni talaba o‘rniga yaratishga emas, balki **ijodiy izlanish va badiiy qaror qabul qilish jarayonini qo‘llab-quvvatlashga** qaratilishi lozim. Masalan, muayyan mavzu asosida bir nechta kompozitsion g‘oyalarni shakllantirish, turli rang gammasidagi variantlarni taqqoslash yoki ma’lum bir badiiy uslubning vizual xususiyatlarini tahlil qilish topshiriqlari AI yordamida tashkil etilishi mumkin.

Bunday yondashuvda AI tomonidan taklif etilgan natija yakuniy ijodiy mahsulot sifatida emas, balki **tahlil va muhokama obyekti** sifatida qaraladi. Talaba nima uchun ma’lum ranglar uyg‘unligini tanlagani, kompozitsiyada qaysi element asosiy ekanligi, yorug‘lik va soya qanday tashkil etilgani yoki tasvirning estetik jihatdan qanchalik muvozanatli ekanligini asoslab berishi kerak. Shu tariqa sun’iy intellekt vositasi talabaning tayyor javobni qabul qilishiga emas, balki badiiy tanlovni izohlashiga xizmat qiladi.

Shuningdek, AI yordamida bir mavzuning turli vizual talqinlarini ko‘rib chiqish talabaning badiiy uslub, rang, kompozitsiya va obraz haqidagi tasavvurlarini kengaytirishi mumkin. Biroq sun’iy intellektdan ortiqcha foydalanish talabaning mustaqil ijodiy faoliyatini susaytirishi ehtimolini ham hisobga olish zarur. Shuning uchun ta’lim jarayonida AI vositasidan foydalanish aniq pedagogik topshiriq, mustaqil badiiy ish va refleksiv tahlil bilan birgalikda tashkil etilishi lozim.

Raqamli texnologiyalar va rangtasvir kompetensiyasining rivojlanishi

Rangtasvir kompetensiyasi faqat bo‘yoq bilan ishlashning texnik malakasini emas, balki rangni ko‘ra olish, ranglar o‘rtasidagi munosabatni anglash, shakl va hajmni tasvirlash, kompozitsion yechim topish, yorug‘lik va soya munosabatlarini ifodalash hamda mustaqil badiiy qaror qabul qilish qobiliyatlarini ham qamrab oladi.

Raqamli texnologiyalar mazkur kompetensiyaning turli tarkibiy qismlarini rivojlantirish uchun turlicha imkoniyat beradi. Grafik planshet rang va tasvir bilan amaliy tajriba qilishni kuchaytirsa, VR texnologiyasi fazoviy idrok va hajmni anglashni qo‘llab-quvvatlaydi, AR real va virtual tasvir o‘rtasidagi munosabatni kuzatish imkonini beradi, AI esa g‘oya, kompozitsiya va rang yechimlarini izlash hamda taqqoslash jarayonida yordamchi vosita vazifasini bajaradi.

Shu nuqtayi nazardan, raqamli texnologiyalarning didaktik samaradorligini ularning texnik imkoniyatlari bilan emas, balki **talabaning qaysi badiiy faoliyatini faollashtirishi** bilan baholash maqsadga muvofiq. Masalan, grafik planshetdan foydalanishning o‘zi rangtasvir kompetensiyasini rivojlantirmaydi; uning samarasi rang gammasini tahlil qilish, bir nechta rang yechimini ishlab chiqish, ularni taqqoslash va eng maqbul variantni asoslash kabi topshiriqlar bilan bog‘langandagina yuzaga chiqadi.

Raqamli texnologiyalar va estetik madaniyatning rivojlanishi

Bo‘lajak o‘qituvchining estetik madaniyati uning san’at asarlarini idrok etishi, go‘zallik va badiiy qiymatni anglay olishi, estetik mezonlar asosida tahlil qilishi va o‘zining ijodiy faoliyatida ushbu mezonlardan foydalana olishi bilan belgilanadi. Shu sababli rangtasvir ta’limida raqamli texnologiyalardan foydalanish faqat texnik ko‘nikmalarni shakllantirish bilan cheklanmasligi kerak.

Raqamli muhit rang, shakl, kompozitsiya va badiiy uslubning turli variantlarini tezkor taqqoslash imkonini bergani sababli talabaning **estetik tanlov qilish va o‘z badiiy qarorini asoslash** qobiliyatini rivojlantirish uchun sharoit yaratadi. Masalan, bir kompozitsiyaning turli rang gammasidagi variantlarini taqqoslash orqali talaba ranglarning emotsional va estetik ta’sirini kuzatishi mumkin. Turli kompozitsion variantlarni tahlil qilish esa muvozanat, ritm, markaz, kontrast va yaxlitlik kabi estetik tushunchalarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash imkonini beradi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar yordamida turli davr va badiiy yo‘nalishlarga oid tasvirlarni qiyosiy o‘rganish, ularning rang, kompozitsiya va tasviriy ifoda xususiyatlarini tahlil qilish mumkin. Bunday faoliyat bo‘lajak o‘qituvchining nafaqat rassomlik mahoratini, balki kelgusida o‘quvchilarda estetik didni shakllantirishga xizmat qiladigan metodik kompetensiyasini ham rivojlantiradi.

An’anaviy va raqamli rangtasvir ta’limining integratsiyasi

Rangtasvir ta’limining samarali modeli an’anaviy va raqamli texnologiyalarni qarama-qarshi qo‘yish emas, balki ularning didaktik imkoniyatlarini o‘zaro to‘ldirishga asoslanishi lozim. An’anaviy rangtasvir real material bilan ishlash, bo‘yoqning fizik xususiyatlarini his qilish, mo‘yqalam texnikasi va badiiy material bilan bevosita munosabatni shakllantiradi.

Raqamli texnologiyalar esa ushbu tajribani kengaytirib, variantlarni tezkor ishlab chiqish, vizual modellashtirish, tahlil, taqqoslash va qayta ishlash imkonini beradi.

Shu asosda rangtasvir mashg‘ulotlarini quyidagi ketma-ketlikda tashkil etish mumkin: avvalo real obyektni kuzatish va an’anaviy usulda tahlil qilish; keyin raqamli muhitda rang yoki kompozitsiyaning muqobil variantlarini ishlab chiqish; keyinchalik tanlangan yechimni an’anaviy yoki raqamli texnikada amaliy bajarish; yakunda esa olingan natijani estetik va texnik mezonlar asosida tahlil qilish.

Mazkur integrativ yondashuvda texnologiya ta’limning maqsadi emas, balki **badiiy faoliyatni samarali tashkil etish vositasi** sifatida qaraladi. Aynan shu jihat raqamli texnologiyalardan foydalanishning didaktik mohiyatini belgilaydi. Natijada bo‘lajak o‘qituvchida rangtasvir kompetensiyasi, estetik madaniyat, ijodiy fikrlash, mustaqil badiiy qaror qabul qilish va raqamli pedagogik vositalardan maqsadli foydalanish qobiliyatlarini kompleks ravishda rivojlantirish imkoniyati yuzaga keladi.

Rangtasvir ta’limida raqamli texnologiyalardan foydalanish bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-tasviriy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda estetik madaniyatini takomillashtirish uchun yangi didaktik imkoniyatlarni yaratadi. Grafik planshet, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) texnologiyalari hamda sun’iy intellekt vositalari rang, shakl, kompozitsiya, fazo va badiiy obraz bilan ishlash jarayonini yanada interaktiv, moslashuvchan va tajribaga yo‘naltirilgan tarzda tashkil etish imkonini beradi.

Grafik planshetlardan foydalanish rang va kompozitsiya variantlarini tezkor ishlab chiqish, tasvirni qayta ishlash, xatolarni tuzatish va turli badiiy yechimlarni taqqoslash imkoniyatlarini kengaytiradi. VR/AR texnologiyalari esa obyektlarning fazoviy tuzilishini anglash, shakl va proporsiyalarni kuzatish, perspektiva hamda kompozitsion joylashuvni interaktiv o‘rganishga xizmat qiladi. Sun’iy intellekt vositalari esa ijodiy g‘oyalarni izlash, rang va kompozitsion variantlarni shakllantirish, vizual materiallarni qiyosiy tahlil qilish hamda talabaning o‘z badiiy qarorlarini asoslash jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqot tahlili shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalarning pedagogik qiymati ularning mavjudligi bilan emas, balki ta’lim jarayonida qanday maqsadda va qanday metod asosida qo‘llanilishi bilan belgilanadi. Xususan, raqamli vositalardan foydalanish talabaning tayyor vizual mahsulotni qabul qilishiga emas, balki kuzatish, tajriba qilish, taqqoslash, mustaqil badiiy qaror qabul qilish va o‘z faoliyatini baholashiga yo‘naltirilishi lozim.

Raqamli texnologiyalar rangtasvir kompetensiyasining rangni idrok etish, kompozitsion fikrlash, fazoviy tasavvur, ijodiy yondashuv va texnik-amaliy ko‘nikmalar kabi tarkibiy qismlarini rivojlantirish bilan bir qatorda, bo‘lajak o‘qituvchilarning estetik madaniyatini shakllantirishga ham yordam beradi. Ayniqsa, turli rang gammasi, kompozitsion yechim va badiiy uslublarni qiyosiy tahlil qilish talabalarning estetik mezonlar asosida baholash va o‘z ijodiy qarorlarini asoslash qobiliyatini rivojlantiradi.

Shu bilan birga, raqamli texnologiyalarni an’anaviy rangtasvir ta’limining muqobili sifatida emas, balki uni boyituvchi va kengaytiruvchi pedagogik vosita sifatida qo‘llash maqsadga muvofiq. Chunki real bo‘yoq, mo‘yqalam, material fakturasi va badiiy material bilan bevosita ishlash orqali shakllanadigan amaliy tajriba raqamli muhitda to‘liq takrorlanmaydi. Demak, an’anaviy va raqamli rangtasvir texnologiyalarining integratsiyasi ta’limning yaxlitligini ta’minlashning eng maqbul yo‘nalishlaridan biridir.

Umuman olganda, grafik planshet, VR/AR va sun’iy intellekt vositalaridan pedagogik jihatdan maqsadli foydalanish bo‘lajak o‘qituvchilarning rangtasvir kompetensiyalari, ijodiy fikrlashi, estetik idroki va mustaqil badiiy qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv zamonaviy oliy ta’lim sharoitida bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarini raqamli va an’anaviy badiiy faoliyatni uyg‘unlashtira oladigan, estetik jihatdan rivojlangan hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan samarali foydalana oladigan mutaxassis sifatida tayyorlash uchun muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 23.09.2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-son Farmoni.
4. UNESCO. (2023). *Guidance for Generative AI in Education and Research*. Paris: UNESCO.
5. Lim, K. (2022). Expanding multimodal artistic expression and appreciation methods through integrating augmented reality. *International Journal of Art & Design Education, 41*(4), 562–576. https://doi.org/10.1111/jade.12434
6. Piankarnka, P. (2023). A digital painting learning model using mixed-reality technology to develop practical skills in character design for animation. *Advances in Human-Computer Interaction*, 2023, 5230762. https://doi.org/10.1155/2023/5230762
7. Guan, W.-Z., et al. (2024). Creating in the metaverse: An SSRL-based collaborative painting approach to promote students' creativity, socially shared regulation and positive painting behaviours. *Journal of Computer Assisted Learning*. https://doi.org/10.1111/jcal.12961

RAQAMLI TA’LIMDA INGLIZ TILI O‘QITISHDA INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Zokirjonova Maftuna Shuxratovna
Zarafshon shahar 3-sonli umumiy o‘rta ta’lim maktabi ingliz tili o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785932

Annotatsiya: *Ushbu maqolada raqamli ta’lim sharoitida ingliz tilini o‘qitish jarayonida inklyuziv madaniyatni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan. Zamonaviy raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali ta’lim oluvchilarning individual imkoniyatlari, ehtiyojlari va o‘zlashtirish sur’atlarini hisobga olish, ular uchun teng va qulay ta’lim muhitini yaratish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, interaktiv platformalar, multimedia vositalari, raqamli topshiriqlar va sun’iy intellektga asoslangan ta’lim vositalarining ingliz tili darslarida inklyuziv yondashuvni ta’minlashdagi o‘rni ko‘rib chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli ta’lim, ingliz tili, inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, raqamli texnologiyalar, innovatsion yondashuv, interaktiv ta’lim, individual yondashuv, kommunikativ kompetensiya, sun’iy intellekt.*

Bugungi kunda ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarning keng qo‘llanilishi o‘qitish jarayonining mazmuni va metodlarini yangilashga katta imkoniyat yaratmoqda. Ayniqsa, ingliz tilini o‘qitishda raqamli vositalardan foydalanish ta’lim oluvchilarning darsdagi ishtirokini faollashtirish, mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish va o‘quv materiallarini turli shakllarda taqdim etish imkonini bermoqda. Shu bilan birga, raqamli ta’limning imkoniyatlari inklyuziv ta’lim muhitini yaratishda ham muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Inklyuziv madaniyat ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilariga teng munosabatda bo‘lish, ularning individual xususiyatlarini hurmat qilish va har bir ta’lim oluvchining o‘z imkoniyatlarini namoyon etishi uchun sharoit yaratishni nazarda tutadi. Ingliz tili darslarida bunday yondashuv ayniqsa muhim, chunki o‘quvchilarning til o‘rganish qobiliyati, bilim darajasi, qiziqishi va o‘zlashtirish sur’ati bir-biridan farq qiladi.

An’anaviy ta’limda barcha o‘quvchilarga bir xil topshiriq va bir xil vaqt chegarasini belgilash ayrim ta’lim oluvchilarning imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Raqamli ta’lim esa bu jarayonni ma’lum darajada individuallashtirish imkonini beradi. Masalan, elektron platformalarda topshiriqlarni murakkablik darajasiga ko‘ra ajratish, audio va video materiallardan foydalanish, interaktiv mashqlarni takroran bajarish hamda o‘quvchining natijasiga mos keyingi topshiriqlarni tanlash mumkin.

Ingliz tilini o‘qitishda multimedia vositalaridan foydalanish ham inklyuziv muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Matn, tasvir, audio va videoning birgalikda qo‘llanilishi turli usulda o‘rganuvchi o‘quvchilar uchun materialni tushunishni osonlashtiradi. Masalan, yangi so‘zlarni faqat yozma shaklda emas, balki rasm, talaffuz va kontekst asosida taqdim etish o‘quvchining mavzuni yaxshiroq o‘zlashtirishiga yordam beradi. Shuningdek, interaktiv raqamli vositalar ingliz tili darslarida hamkorlikka asoslangan faoliyatni tashkil etish imkoniyatini kengaytiradi. Juftlik va guruhlarda bajariladigan onlayn topshiriqlar, virtual muhokamalar, taqdimotlar va loyiha ishlari orqali o‘quvchilar nafaqat til ko‘nikmalarini, balki muloqot qilish,

boshqalarning fikrini tinglash va jamoada ishlash ko‘nikmalarini ham rivojlantiradilar. Bu jarayon inklyuziv madaniyatning muhim tarkibiy qismlaridan bo‘lgan hamkorlik va o‘zaro hurmatni shakllantirishga yordam beradi. Bugungi kunda sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayonida qo‘llanilishi ham ingliz tilini o‘qitish metodikasiga yangi imkoniyatlar olib kirmoqda. AI asosidagi vositalar yordamida o‘quvchilarning yozma va og‘zaki nutqini rivojlantirish, xatolarni aniqlash, yangi so‘zlarni o‘rganish va individual topshiriqlarni shakllantirish mumkin. Biroq texnologiyadan foydalanishning o‘zi ta’limni avtomatik ravishda inklyuziv qilmaydi. Muhimi, o‘qituvchi raqamli vositani o‘quvchilarning real ehtiyojlari va dars maqsadidan kelib chiqib tanlay olishi kerak.

Raqamli ingliz tili ta’limida inklyuziv madaniyatni shakllantirish uchun bir necha muhim pedagogik shart-sharoitlarni ajratib ko‘rsatish mumkin. Avvalo, o‘qituvchi raqamli va pedagogik kompetensiyaga ega bo‘lishi zarur. Ikkinchidan, o‘quv materiallari turli darajadagi ta’lim oluvchilar uchun tushunarli va foydalanishga qulay bo‘lishi kerak. Uchinchidan, ta’lim jarayonida individual yondashuv, hamkorlik va muntazam teskari aloqa ta’minlanishi lozim. Shuningdek, raqamli ta’lim jarayonida o‘quvchilarning texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari ham hisobga olinishi kerak. Barcha o‘quvchilarda bir xil texnik imkoniyat mavjud emasligi sababli, topshiriqlarni faqat bitta raqamli format bilan cheklab qo‘ymaslik maqsadga muvofiq. Turli formatdagi materiallardan foydalanish ta’lim jarayonining yanada moslashuvchan bo‘lishini ta’minlaydi. Shunday qilib, raqamli texnologiyalar ingliz tilini o‘qitish metodikasini modernizatsiya qilish bilan bir qatorda, ta’lim jarayonida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish uchun ham keng pedagogik imkoniyatlar yaratadi. Bunda asosiy e’tibor texnologiyaning o‘ziga emas, balki undan qanday pedagogik maqsadda foydalanilayotganiga qaratilishi lozim. Raqamli vositalar o‘qituvchi tomonidan to‘g‘ri tanlanib, individual va hamkorlikka asoslangan metodlar bilan uyg‘unlashtirilsa, har bir o‘quvchining ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi uchun qulay sharoit yaratish mumkin.

Raqamli ta’lim sharoitida ingliz tilini o‘qitish metodikasini inklyuziv yondashuv asosida takomillashtirish zamonaviy ta’limning muhim vazifalaridan biridir. Raqamli platformalar, multimedia resurslari, interaktiv topshiriqlar va sun’iy intellekt vositalaridan oqilona foydalanish ta’lim oluvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish, ularning darsdagi faolligini oshirish va teng ta’lim imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Eng muhimi, bunday yondashuv o‘quvchilarda nafaqat ingliz tiliga oid bilim va ko‘nikmalarni, balki hamkorlik, o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik va mas’uliyat kabi inklyuziv madaniyat elementlarini ham shakllantirish imkonini beradi.

Dunyo ta’lim tizimida raqamlashtirish jarayonining jadallashuvi ta’lim mazmuni, shakllari va metodlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta’lim jarayoniga keng joriy etilishi o‘quvchilarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish, ta’limning individuallashuvini ta’minlash hamda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi pedagogik hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqish imkonini bermoqda. Ayniqsa, xorijiy tillarni, jumladan, ingliz tilini o‘qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ingliz tili bugungi globallashuv sharoitida xalqaro muloqot, ilm-fan, ta’lim, texnologiya va iqtisodiyotning asosiy tillaridan biri hisoblanadi. Shu sababli ingliz tilini samarali o‘rgatish bilan bir qatorda, ushbu jarayonda barcha o‘quvchilar uchun teng imkoniyat yaratish masalasi ham dolzarbdir. Bu esa ta’lim jarayonida inklyuziv madaniyatni shakllantirishni talab etadi. Inklyuziv madaniyat deganda ta’lim jarayonida har bir o‘quvchining individual xususiyatlari, qobiliyati, ehtiyoji, ijtimoiy va madaniy kelib chiqishidan qat’i nazar,

uni hurmat qilish, ta’lim olish uchun teng sharoit yaratish va jamoaga to‘laqonli jalb etish tushuniladi. Inklyuziv ta’lim faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlash bilan chegaralanmaydi. U barcha o‘quvchilar uchun qulay, xavfsiz, hamkorlikka asoslangan va kamsitishlardan xoli ta’lim muhitini yaratishni nazarda tutadi.

Raqamli ta’lim muhitining rivojlanishi ingliz tilini o‘qitishda inklyuziv yondashuvni amalga oshirish uchun keng pedagogik imkoniyatlar yaratmoqda. An’anaviy ta’limda barcha o‘quvchilarga bir xil mazmundagi va bir xil sur’atdagi topshiriqlar berilishi mumkin. Raqamli ta’lim esa o‘quvchining individual imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga olishga yordam beradi. Masalan, o‘quvchi dars materialini qayta ko‘rishi, audio matnni bir necha marta tinglashi, interaktiv mashqlarni o‘ziga qulay tezlikda bajarishi mumkin. Bu esa o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirishidagi individual farqlarni hisobga olish imkonini beradi. Ingliz tili darslarida raqamli texnologiyalardan foydalanish, avvalo, ta’lim resurslarining xilma-xilligini ta’minlaydi. Elektron darsliklar, videodarslar, audiomateriallar, interaktiv mashqlar, ta’lim platformalari, virtual muloqot vositalari va mobil ilovalar o‘quvchilarning ingliz tilini turli usullar orqali o‘rganishiga sharoit yaratadi. Natijada o‘quvchi faqat darslikka bog‘lanib qolmaydi, balki ko‘rish, eshitish, o‘qish va amaliy muloqot orqali til kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Raqamli texnologiyalarning yana bir muhim pedagogik imkoniyati ta’limni individuallashtirish bilan bog‘liq. Har bir o‘quvchining ingliz tilini bilish darajasi, qiziqishi va o‘zlashtirish tezligi turlicha bo‘lishi mumkin. Raqamli platformalar yordamida o‘quvchilarga darajasiga mos topshiriqlar berish, ularning natijalarini kuzatish va individual tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyati mavjud. Bunday yondashuv o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi va ta’lim jarayonida faol ishtirok etishiga yordam beradi. Inklyuziv madaniyatni shakllantirishda ingliz tili fanining o‘ziga xos imkoniyatlari ham mavjud. Chunki til o‘rganish jarayoni turli xalqlar, millatlar va madaniyatlar bilan tanishish imkonini beradi. Ingliz tili darslarida turli mamlakatlarning urf-odatlari, an’analari, qadriyatlari va turmush tarzi haqida raqamli materiallardan foydalanish o‘quvchilarda boshqa madaniyatlarga nisbatan hurmat va bag‘rikenglikni shakllantiradi. Shu orqali ingliz tili darsi nafaqat til kompetensiyasini, balki madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani ham rivojlantirish vositasiga aylanadi. Masalan, o‘qituvchi o‘quvchilarga turli mamlakatlarning ta’lim tizimi, milliy bayramlari yoki kundalik hayoti haqida ingliz tilidagi videolarni namoyish etishi va ular asosida muhokama tashkil qilishi mumkin. O‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘linib, turli madaniyatlarni taqqoslaydilar, o‘z fikrlarini ingliz tilida ifodalaydilar. Bunday mashg‘ulotlar bir tomondan til ko‘nikmalarini rivojlantirsa, ikkinchi tomondan o‘quvchilarda xilma-xillikni qabul qilish va boshqalarning fikrini hurmat qilish madaniyatini shakllantiradi.

Raqamli ta’limda inklyuzivlikni ta’minlashda o‘qituvchining roli ham nihoyatda muhimdir. O‘qituvchi raqamli vositalarni shunchaki texnik imkoniyat sifatida emas, balki pedagogik maqsadga erishish vositasi sifatida qo‘llashi lozim. O‘qituvchi har bir o‘quvchining imkoniyatlarini hisobga olgan holda topshiriqlarni moslashtirishi, barcha o‘quvchilarning darsda faol ishtirok etishini ta’minlashi va o‘zaro hurmatga asoslangan muhit yaratishi kerak. Shuningdek, ingliz tili darslarida hamkorlikka asoslangan raqamli topshiriqlardan foydalanish inklyuziv madaniyatni rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Guruhli loyihalar, virtual munozaralar, onlayn taqdimotlar va juftlikdagi mashqlar orqali o‘quvchilar bir-biri bilan hamkorlik qilishni o‘rganadilar. Bunday faoliyatlar o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bilan birga, jamoada ishlash, boshqalarning fikrini tinglash, murosaga kelish va o‘z fikrini madaniyatli tarzda ifodalash ko‘nikmalarini ham shakllantiradi.

Inklyuziv raqamli ta’limda ta’lim materiallarining qulayligi va moslashuvchanligi ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, videolarga subtitr qo‘shish, matnlarni audio shaklda taqdim etish, elektron materiallarning shrift va ranglarini moslashtirish kabi imkoniyatlar turli ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlaydi. Shu sababli raqamli ta’lim vositalarini tanlashda ularning faqat texnologik imkoniyatlari emas, balki pedagogik va inklyuziv jihatlari ham hisobga olinishi zarur. Bundan tashqari, raqamli ta’lim o‘quvchilarda mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun ham katta imkoniyat yaratadi. O‘quvchi internet va elektron ta’lim resurslaridan foydalanib, darsdan tashqari vaqtda ham ingliz tilini mustaqil o‘rganishi mumkin. Bu jarayonda o‘qituvchi yo‘naltiruvchi va maslahat beruvchi sifatida ishtirok etadi. Mustaqil ta’limning rivojlanishi o‘quvchining mas’uliyati, faolligi va o‘z ta’lim jarayonini boshqarish qobiliyatini oshiradi. Shu bilan birga, raqamli ta’limni tashkil etishda ayrim muammolar ham mavjud. Barcha o‘quvchilarning texnik vositalar va internetdan teng foydalanish imkoniyatiga ega emasligi, raqamli savodxonlik darajasidagi farqlar, ortiqcha ekran vaqtining salbiy ta’siri va ayrim raqamli resurslarning inklyuziv talablariga javob bermasligi shular jumlasidandir. Shu sababli raqamlashtirish jarayoni pedagogik jihatdan puxta rejalashtirilishi va ta’limdagi tenglik tamoyili asosida amalga oshirilishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta’lim sharoitida ingliz tilini o‘qitish inklyuziv madaniyatni shakllantirish uchun katta pedagogik imkoniyatlarga ega. Raqamli texnologiyalar yordamida o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish, ta’lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, hamkorlik muhitini yaratish va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirish mumkin. Inklyuziv madaniyatni shakllantirish jarayonida asosiy e’tibor texnologiyaning o‘ziga emas, balki undan qanday pedagogik maqsadda foydalanishga qaratilishi lozim. O‘qituvchi raqamli vositalarni to‘g‘ri tanlashi, ta’lim mazmunini o‘quvchilarning imkoniyatlariga moslashtirishi va har bir o‘quvchining ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi uchun sharoit yaratishi muhimdir. Demak, raqamli ta’lim va inklyuziv pedagogikaning uyg‘unlashuvi ingliz tilini o‘qitish samaradorligini oshirish bilan birga, o‘quvchilarda bag‘rikenglik, o‘zaro hurmat, hamkorlik, madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy mas’uliyat kabi muhim kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu esa zamonaviy ta’limning asosiy maqsadlaridan biri bo‘lgan har bir o‘quvchi uchun teng va sifatli ta’lim imkoniyatini yaratishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anthony E.M. Approach, method and technique. // English Language Teaching. – 1963. – № 17. – P. 63-67.
2. Boqiyev R.R. Elektron o‘quv-metodik materiallarni ishlab chiqish va qo‘llashning didaktik va psixofiziologik jihatlari // Pedagogik mahorat. -Toshkent, 2005. - № 2. - B. 62-63.
3. Bonk C. Learning from focus groups: An examination of blended learning. Journal of Distance Education, 2003, 17(3),-S. 118
4. Gulyamova M.X. Ingliz tilini o‘qitishda o‘quvchilar kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga integrativ yondashuv: Ped. fan. b-cha falsa. d-ri (PhD)... diss. – T., 2019. – 262 b.
5. Jalolov J.J. Chet til o‘qitish metodikasi. – T., 1996. – 370 b.
6. Jalolov J.J., Makhkamova G.T., Ashurov Sh.S. English Language Teaching Methodology (Theory and Practice). – T.: 2015. – 336 p.

INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA O‘QITUVCHINING KASBIY KOMPETENTLIGI

Zokirjonova Maftuna Shuxratovna
Zarafshon shahar 3-sonli umumiy o‘rta ta’lim maktabi ingliz tili o‘qituvchisi.
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785961

Annotatsiya. *Ushbu maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida o‘qituvchi va o‘quvchi madaniyatini shakllantirishning pedagogik ahamiyati yoritilgan. O‘qituvchining kasbiy, kommunikativ va inklyuziv kompetensiyasi hamda o‘quvchining o‘zaro hurmat, mas’uliyat va hamkorlikka asoslangan xulq-atvori ta’lim muhitining samaradorligini belgilovchi muhim omillar sifatida ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlardan foydalanish orqali inklyuziv madaniyatni rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, o‘qituvchi madaniyati, o‘quvchi madaniyati, pedagogik muloqot, bag‘rikenglik, hamkorlik, individual yondashuv, pedagogik kompetensiya, ta’lim muhiti.*

Bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri har bir o‘quvchi uchun uning individual imkoniyatlari va ehtiyojlaridan qat’i nazar, sifatli ta’lim olish imkoniyatini yaratishdan iborat. Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv ta’lim faqat ta’limga jalb etish masalasi emas, balki ta’lim jarayonida insonning shaxsiy qadr-qimmatini tan olish, o‘zaro hurmat va teng munosabatni shakllantirishga qaratilgan pedagogik jarayon sifatida namoyon bo‘ladi.

Inklyuziv ta’lim muhitining samaradorligi ko‘p jihatdan o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabatlarga bog‘liq. Chunki o‘quvchi o‘zini xavfsiz, hurmat qilingan va qo‘llab-quvvatlangan muhitda his qilgan taqdirdagina ta’lim jarayonida faol ishtirok etadi. Shuning uchun zamonaviy o‘qituvchi bilim berish bilan bir qatorda, sinfda ijobiy psixologik muhitni shakllantira olishi, har bir o‘quvchining fikrini tinglashi va uning imkoniyatlarini to‘g‘ri baholashi lozim.

O‘qituvchi madaniyati inklyuziv ta’limning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Bunday madaniyat o‘qituvchining kasbiy bilimlari bilan bir qatorda, pedagogik odobi, muloqot qobiliyati, bag‘rikengligi, sabr-toqati va turli xil o‘quvchilarga individual yondashuvni amalga oshira olishida namoyon bo‘ladi. O‘qituvchi o‘quvchilar o‘rtasidagi farqlarni muammo sifatida emas, balki ta’lim jarayonini boyituvchi tabiiy xilma-xillik sifatida qabul qilishi muhim ta’lim jarayonida har bir o‘quvchining individual imkoniyatlari, ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olish, ular uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv ta’lim zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. Inklyuziv ta’limning asosiy maqsadi o‘quvchilarni mavjud imkoniyatlari yoki individual xususiyatlariga ko‘ra ajratish emas, balki ularning barchasini yagona ta’lim muhitiga jalb etish va ta’lim olishlari uchun zarur sharoitlarni yaratishdan iborat.

Inklyuziv ta’limning samarali tashkil etilishi, avvalo, o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi va kompetensiyasiga bog‘liq. Chunki o‘qituvchi ta’lim jarayonining bevosita tashkilotchisi bo‘lib, sinfdagi turli ehtiyoj va imkoniyatlarga ega bo‘lgan o‘quvchilar bilan ishlaydi. Shu

sababli zamonaviy o‘qituvchidan faqat o‘z fanini yaxshi bilish emas, balki turli o‘quvchilarning ehtiyojlarini anglash, ta’lim metodlarini moslashtirish, samarali muloqot qilish, hamkorlikda ishlash va o‘z kasbiy faoliyatini muntazam rivojlantirib borish talab etiladi. Yevropa Maxsus ehtiyojlar va inklyuziv ta’lim agentligi inklyuziv o‘qituvchi kompetensiyalarini o‘quvchilar xilma-xilligini qadrlash, barcha o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlash, boshqalar bilan hamkorlik qilish va uzluksiz kasbiy rivojlanish kabi asosiy qadriyatlar bilan bog‘laydi. Kompetensiya esa munosabat va qadriyatlar, bilim hamda amaliy ko‘nikmalarning uyg‘unligi sifatida qaraladi.

O‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi — bu uning o‘z kasbiy faoliyatini samarali tashkil etish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka, tajriba, pedagogik qarashlar va shaxsiy-professional sifatlar majmuasidir. Inklyuziv ta’lim sharoitida ushbu kompetensiya yanada keng mazmun kasb etadi. Chunki o‘qituvchi bir xil imkoniyat va ehtiyojlarga ega bo‘lgan guruh bilan emas, balki qobiliyati, o‘zlashtirish darajasi, ijtimoiy tajribasi va individual xususiyatlari turlicha bo‘lgan o‘quvchilar bilan ishlaydi.

Inklyuziv o‘qituvchining eng muhim kompetensiyalaridan biri o‘quvchilar xilma-xilligini qadrlash kompetensiyasi hisoblanadi. O‘qituvchi o‘quvchilar o‘rtasidagi farqlarni muammo sifatida emas, balki ta’lim jarayonini boyituvchi omil sifatida qabul qilishi kerak. Har bir bolaning o‘ziga xos qobiliyati, qiziqishi, fikrlash tarzi va o‘rganish sur’ati mavjud. Shuning uchun o‘qituvchi barcha o‘quvchilarga bir xil talabni mexanik tarzda qo‘llashdan ko‘ra, ularning individual imkoniyatlarini hisobga olishi muhimdir.

Ikkinchi muhim jihat — barcha o‘quvchilarni qo‘llab-quvvatlash kompetensiyasidir. Inklyuziv o‘qituvchi o‘quvchilarning barchasidan yuqori natijalarni kutadi, biroq bunga erishish yo‘llari har bir o‘quvchi uchun turlicha bo‘lishi mumkinligini hisobga oladi. Masalan, bir o‘quvchi yangi mavzuni tez o‘zlashtirsa, boshqasiga qo‘shimcha tushuntirish, ko‘rgazmali material yoki amaliy mashqlar kerak bo‘lishi mumkin. Shu sababli o‘qituvchi differensial va individual yondashuvlardan foydalanishi zarur.

Inklyuziv ta’limda pedagogik-metodik kompetensiya ham alohida ahamiyatga ega. O‘qituvchi darsni rejalashtirishda o‘quvchilarning turli ehtiyojlarini hisobga olishi, ta’lim mazmuni va topshiriqlarni moslashtira olishi kerak. Bunda guruhli va juftlikdagi ishlar, interfaol metodlar, loyiha faoliyati, vizual materiallar, amaliy mashqlar hamda raqamli texnologiyalardan foydalanish samarali natija beradi.

O‘qituvchining kommunikativ kompetensiyasi ham inklyuziv ta’limning muhim shartlaridan biridir. O‘qituvchi o‘quvchi bilan hurmat va ishonchga asoslangan munosabat o‘rnatishi, uning fikrini tinglashi va o‘z fikrini erkin ifodalashiga imkon berishi kerak. Ayniqsa, o‘ziga ishonchi past yoki ta’lim jarayonida qiyinchiliklarga duch keladigan o‘quvchilar bilan muloqotda pedagogik takt va empatiya muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, inklyuziv ta’limda ijtimoiy-hamkorlik kompetensiyasi talab etiladi. O‘qituvchi nafaqat o‘quvchilar bilan, balki ota-onalar, maktab ma’muriyati, psixolog, maxsus pedagog va boshqa mutaxassislar bilan hamkorlik qilishi kerak. Inklyuziv ta’lim faqat bir o‘qituvchining faoliyati bilan cheklanmaydi. Turli mutaxassislarning hamkorligi o‘quvchining ta’limiy va ijtimoiy ehtiyojlarini yaxshiroq aniqlash hamda unga mos yordam ko‘rsatish imkonini beradi. Yevropa Agentligi ham ota-onalar, oilalar va boshqa ta’lim mutaxassislari bilan hamkorlikni inklyuziv o‘qituvchi kompetensiyasining muhim qismi sifatida ko‘rsatadi.

Inklyuziv ta’lim sharoitida baholash kompetensiyasi ham katta ahamiyatga ega. O‘qituvchi barcha o‘quvchilarni faqat bir xil mezon asosida baholash bilan cheklanib qolmasligi,

balki o‘quvchining individual rivojlanishini ham hisobga olishi lozim. Formativ baholash, muntazam fikr-mulohaza berish va o‘quvchining o‘z rivojlanishini kuzatishiga imkon yaratish inklyuziv ta’limning samaradorligini oshiradi.

Hozirgi raqamli ta’lim sharoitida o‘qituvchidan raqamli kompetensiya ham talab etiladi. Elektron ta’lim platformalari, videomateriallar, interaktiv topshiriqlar va boshqa raqamli vositalardan foydalanish ta’limni individuallashtirish va o‘quvchilarning turli ehtiyojlariga moslashtirish imkonini beradi. Inklyuziv professional rivojlanish doirasida AKT, universal dizayn va aralash ta’lim kabi yo‘nalishlar ham muhim kompetensiyalar qatorida qayd etiladi. O‘qituvchining yana bir muhim kompetensiyasi — refleksiv va uzluksiz kasbiy rivojlanish kompetensiyasidir. Inklyuziv ta’lim doimiy ravishda rivojlanib borayotganligi sababli o‘qituvchi o‘z bilim va ko‘nikmalarini muntazam yangilab borishi kerak. U o‘z darslarini tahlil qilishi, yuzaga kelgan muammolar sabablarini aniqlashi va keyingi faoliyatini takomillashtirishi lozim. Zamonaviy yondashuvlarda o‘qituvchining kasbiy rivojlanishi boshlang‘ich pedagogik tayyorgarlik bilan cheklanmasdan, butun faoliyat davomida davom etadigan jarayon sifatida qaraladi.

UNESCOning inklyuziv ta’lim bo‘yicha o‘qituvchilar uchun qo‘llanmasida ham pedagoglarning inklyuziv pedagogikani amalga oshirishga yordam beradigan bilim va kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratiladi. Bu esa o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi inklyuziv ta’limning oddiy qo‘shimcha elementi emas, balki uning muvaffaqiyatini ta’minlovchi asosiy omillardan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Inklyuziv ta’lim jarayonida o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi ta’lim sifatini ta’minlovchi eng muhim omillardan biridir. Inklyuziv pedagog faqat o‘z fanini yaxshi biladigan mutaxassis emas, balki har bir o‘quvchining imkoniyatini ko‘ra oladigan, uning ehtiyojlarini tushunadigan, ta’lim jarayonini moslashtira oladigan, hamkorlik qiladigan va o‘z kasbiy faoliyatini muntazam rivojlantiradigan mutaxassis bo‘lishi kerak. Shuningdek, inklyuziv ta’lim o‘qituvchidan mehribonlik va sabr-toqat bilan bir qatorda, yuqori darajadagi pedagogik, psixologik, metodik, kommunikativ va raqamli kompetensiyalarni ham talab qiladi. O‘qituvchining ushbu kompetensiyalari qanchalik rivojlangan bo‘lsa, sinfda barcha o‘quvchilar uchun shunchalik qulay, teng va samarali ta’lim muhiti yaratish imkoniyati ortadi. Shu sababli inklyuziv ta’limni rivojlantirishda o‘qituvchilarni tayyorlash va ularning malakasini muntazam oshirish, amaliy seminar va treninglarni tashkil etish, zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalarni o‘zlashtirish hamda refleksiv faoliyatni rivojlantirish muhim vazifalardan hisoblanadi. Inklyuziv ta’limning muvaffaqiyati, eng avvalo, “har bir o‘quvchi qadrli va ta’lim olishga haqli” degan pedagogik qarashning o‘qituvchi faoliyatida amaliy namoyon bo‘lishiga bog‘liq.

O‘quvchi madaniyatini shakllantirish ham inklyuziv ta’limning ajralmas qismidir. O‘quvchilarga faqat akademik bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, ularni boshqalarning fikrini hurmat qilish, sinfdoshlariga yordam berish, farqlarni tabiiy qabul qilish, jamoada ishlash va nizoli vaziyatlarni madaniyatli tarzda hal etishga o‘rgatish zarur. Bunday ko‘nikmalar kelajakda shaxsning ijtimoiy hayotga moslashuvi va faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishiga xizmat qiladi.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirishda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi kommunikativ munosabatlar alohida ahamiyatga ega. O‘qituvchining o‘quvchini tinglashi, uning savollariga hurmat bilan javob berishi va xatolarini kamsitmasdan tushuntirishi ta’lim muhitida ishonchni

kuchaytiradi. O‘z navbatida, o‘quvchining ham o‘qituvchi va tengdoshlariga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi umumiy madaniy muhitni shakllantiradi.

Mazkur jarayonda interaktiv pedagogik metodlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Jumladan, juftlik va guruhli ishlar, munozaralar, rolli o‘yinlar, loyiha metodlari va muammoli vaziyatlar o‘quvchilarni hamkorlikka undaydi. Bunday faoliyat davomida o‘quvchilar turli qarashlarni tinglash, o‘z fikrini asoslash va boshqalarning nuqtayi nazarini qabul qilishni o‘rganadilar.

Raqamli texnologiyalar ham inklyuziv madaniyatni shakllantirish jarayonini qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Elektron ta’lim platformalari, videomateriallar, interaktiv topshiriqlar va onlayn hamkorlik vositalari o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi ishtirokini kengaytiradi. Ayniqsa, individual topshiriqlar va turli formatdagi o‘quv materiallaridan foydalanish o‘quvchilarning ehtiyojlarini hisobga olish imkonini beradi.

Inklyuziv ta’lim muhitini shakllantirish uchun, avvalo, o‘qituvchining inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirish zarur. O‘qituvchi turli ehtiyojlarga ega o‘quvchilar bilan ishlash metodlarini bilishi, ta’lim jarayonini moslashtira olishi va har bir o‘quvchining muvaffaqiyatini qo‘llab-quvvatlashi kerak. Shu bilan birga, ta’lim muassasasida o‘qituvchilar, o‘quvchilar va ota-onalar o‘rtasidagi hamkorlik ham yo‘lga qo‘yilishi lozim. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, inklyuziv madaniyatni birgina dars yoki alohida tadbir orqali shakllantirib bo‘lmaydi. U kundalik pedagogik munosabatlar, o‘qituvchining shaxsiy namunasi, sinfdagi muloqot va o‘quvchilarning o‘zaro munosabatlari orqali bosqichma-bosqich rivojlanadi. Demak, inklyuziv madaniyat ta’lim jarayonining doimiy va uzviy tarkibiy qismi bo‘lishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta’lim sharoitida o‘qituvchi va o‘quvchi madaniyatini shakllantirish ta’lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biridir. O‘qituvchining kasbiy mahorati, pedagogik odobi, bag‘rikengligi va individual yondashuvi o‘quvchining ta’lim jarayonidagi faolligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘z navbatida, o‘quvchilarda hurmat, hamkorlik, mas’uliyat va bag‘rikenglik kabi sifatlarni rivojlantirish inklyuziv muhitning barqarorligini ta’minlaydi.

Shunday ekan, zamonaviy ta’limda asosiy e’tibor faqat bilim berishga emas, balki insonni tushunadigan, farqlarni hurmat qiladigan va hamkorlikka tayyor ta’lim muhitini yaratishga qaratilishi lozim. Bunday muhit o‘qituvchi va o‘quvchining o‘zaro munosabatlarini mustahkamlab, inklyuziv madaniyatning amaliy jihatdan qaror topishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

7. Anthony E.M. Approach, method and technique. // English Language Teaching. – 1963. – № 17. – P. 63-67.
8. Boqiyev R.R. Elektron o‘quv-metodik materiallarni ishlab chiqish va qo‘llashning didaktik va psixofiziologik jihatlari // Pedagogik mahorat. -Toshkent, 2005. - № 2. - B. 62-63.
9. Bonk C. Learning from focus groups: An examination of blended learning. Journal of Distance Education, 2003, 17(3),-S. 118
10. Gulyamova M.X. Ingliz tilini o‘qitishda o‘quvchilar kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga integrativ yondashuv: Ped. fan. b-cha falsa. d-ri (PhD)... diss. – T., 2019. – 262 b.
11. Jalolov J.J. Chet til o‘qitish metodikasi. – T., 1996. – 370 b.

12. Jalolov J.J., Makhkamova G.T., Ashurov Sh.S. English Language Teaching Methodology (Theory and Practice). – T.: 2015. – 336 p.

III

INKLYUZIV TA’LIMNI PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK QO‘LLAB-QUVVATLASHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA TAJRIBALARI

* * *

DISTINCTIVE FEATURES AND EXPERIENCE OF PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF INCLUSIVE EDUCATION

THE CONTENT AND ESSENCE OF THE INCLUSIVE EDUCATION SYSTEM

Abdubannobova Mahliyo Abdurashid qizi
Doctoral Researcher
https://doi.org/10.5281/zenodo.22785988

Abstract. *In the social reforms carried out by the government of our Republic, special attention is being paid to achieving the comprehensive development of the younger generation, particularly to addressing the education and upbringing of individuals who require special attention. Among children who need special assistance, those with hearing impairments of varying degrees constitute a significant proportion. Providing correctional assistance to this category of children in special educational institutions, taking into account our national values and territorial conditions, and fully developing the scientific foundations of the general and specific goals, objectives, content and principles of education, as well as methods of work appropriate to these children's abilities, is one of the major problems facing the special education system and requiring an urgent solution.*

Keywords*: inclusive education, children with special educational needs, education, upbringing, development, improvement, special education, concept, adaptation, general education, integration.*

INTRODUCTION

Improving education and upbringing, bringing it up to international standards, and implementing scientific innovations in practical life remain among the important priorities. In particular, educating and bringing up the younger generation and developing their knowledge, skills and competencies in the fundamentals of science are considered priority tasks of state policy.

Article 9 of Chapter II of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Education" stipulates that children with physical, intellectual, sensory or mental disabilities, as well as children requiring long-term treatment, receive education in specialized state educational institutions, in general secondary and secondary specialized educational organizations in an inclusive form, or individually at home.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

In analyzing this article, the methods of logicality, historicity, consistency and objectivity of scientific cognition were widely used. The development of inclusive education was briefly analyzed.

In accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 29, 2019, "On Approval of the Concept for the Development of the Public Education System of the Republic of Uzbekistan until 2030", a concept for the development of inclusive education in the public education system for 2020-2025 was developed in Uzbekistan in order to develop inclusive education, improve the system of education and upbringing for children with special educational needs, and enhance the quality of educational services provided to them.

DISCUSSION

The inclusive education system encompasses preschool, secondary, vocational and higher education institutions. Its purpose is to create a barrier-free environment for the education and upbringing of persons with disabilities. This set of measures provides for the technical equipping of educational institutions and the development of special educational activities aimed at developing appropriate interaction with persons with disabilities among teachers and other students. In addition, special programs are needed to adapt children with disabilities in general education institutions.

• A tolerant attitude of students and the school community of general secondary schools toward children with special educational needs.

• Direct and purposeful participation of parents or close relatives of a child with special educational needs in inclusive education.

• Close cooperation of the inclusive classroom teacher with a range of specialists (speech therapist, special education teacher, psychologist, pediatrician, neurologist, psychiatrist, rehabilitation specialist, etc.).

• Awareness of inclusive education among the head of the inclusive school, subject teachers, psychologist, leaders and other staff members.

• A healthy and stable psychological environment that enables a child with special educational needs to feel comfortable in the classroom.

Based on the factors listed above, it is necessary not to overlook the specific aspects of creating an inclusive educational environment. These include:

• the high need to prioritize optimal visualization in presenting learning materials for children in all subjects;

• the dependence of children with special educational needs' ability to master subjects on their level of speech development;

• the importance of relying on individualization when determining the difficulty levels of learning tasks in different subjects;

• the effectiveness of teaching each subject depending on the content and organization of the preparatory period;

• the relevance of relying on interdisciplinary integration in ensuring the implementation of state educational standards in subjects.

RESULT

Children with special educational needs can also engage in activities, receive education, acquire a profession and develop together with their typically developing peers, according to their abilities. If inclusive education is organized appropriately, children requiring special assistance can be socially protected, feel their equal rights in social life, and experience the opportunity to learn together with their peers.

Although existing impairments of children in segregated special, closed-type institutions established for children with special educational needs may be corrected to a considerable extent, their confinement to a narrow school community creates significant difficulties in adapting to society and in functioning in the future alongside normally developing children. Special schools have major shortcomings in this regard. Moreover, isolating children with special educational needs from the wider community and requiring them to live separately is inconsistent with the principles of democracy, because children with special educational needs have the same rights as

everyone else. The analysis shows that approximately 10-15% of children require special education.

The need to involve children with special educational needs in general education institutions is manifested in several ways: involving children who are completely excluded from the education system in education; supporting parents who face difficulties because the distance to special institutions from their place of residence is too great, because of insufficient financial resources, or because parents do not want their children to attend special institutions; facilitating the early and full social adaptation of children with special educational needs; ensuring equal rights; and preventing discrimination.

CONCLUSION

Inclusive education is one of the main directions for reforming and transforming the special education system in many countries of the world, and its purpose is to ensure the right to education without discrimination. The transformation of the special education system in a global context and the development of inclusive approaches to education are primarily based on the most important international legal documents-declarations and conventions developed by the United Nations (UN) and the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO).

Experience in implementing inclusive education in practice has demonstrated that the intended goal can be achieved if any disability or developmental difficulty of children is identified in a timely manner at an early age, specialists are consulted, and school-preparation activities are carried out in a timely manner. In other words, the effectiveness of inclusive education can be significantly increased.

REFERENCES

1. Law of the Republic of Uzbekistan "On Education". Tashkent, September 23, 2020, No. O‘RQ-637.
2. Resolution No. PQ-4860 of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to further improve the system of education and upbringing of children with special educational needs", October 13, 2020.
3. Resolution No. PQ-4312 of the President of the Republic of Uzbekistan "On approval of the Concept for the development of the preschool education system of the Republic of Uzbekistan until 2030", May 8, 2019.
4. D. Z. Akhmetova, Z. G. Nigmatov, T. A. Chelnokova, G. V. Yusupova et al. Pedagogy and Psychology of Inclusive Education: Study Guide. Kazan, 2013.
5. Butorina, O. G. On the Experience of Educating and Teaching Children with Disabilities // Vospitanie Shkolnikov, 2010.
6. Inclusive Practice in Preschool Education. Modern Educational Standard / T. V. Volosovets, A. M. Kazmin, V. N. Yarygin. Moscow: Mozaika-Sintez, 2011. 144 p.
7. D.S.Qaxarova. Inclusive Education Technology: Educational and Methodological Manual. 2014.

O‘ZBEK PSIXOLOGIYASIDA STRESS VA STRESSOGEN VAZIYATGA REAKSIYA BILDIRISH MASALASINI TADQIQ ETISH TAJRIBASI

Aksakalova Nilufar Oybek qizi
Toshkent gumanitar fanlar universiteti o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22786039

Annotatsiya.*Maqolada O‘zbekiston psixologiyasida stress va stressogen vaziyatga reaksiya bildirish muammosining tadqiq etilish tarixiy tahlil qilingan. XX asr oxiridan hozirgacha bo‘lgan davrda olimlar tomonidan stressning turli jihatlari, jumladan, suitsidal xulq, post-stress holatlar, kasbiy stress va stressga barqarorlik masalalari o‘rganilgan. Tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlari va ilmiy natijalari yoritilgan.*
Kalit so‘zlar: *stress, stressogen vaziyat, o‘zbek psixologiyasi, post-stress holatlar, stressga barqarorlik.*

Аннотация.*В статье дан исторический анализ изучения проблемы стресса и реагирования на стрессогенные ситуации в узбекской психологии. С конца XX века по настоящее время учеными исследованы различные аспекты стресса, включая суицидальное поведение, постстрессовые состояния, профессиональный стресс и стрессоустойчивость. Освещены основные направления исследований и научные результаты.*
Ключевые слова: *стресс, стрессогенная ситуация, узбекская психология, постстрессовые состояния, стрессоустойчивость.*

Annotation.*The article provides a historical analysis of stress and stress response research in Uzbek psychology. From the late 20th century to the present, scholars have studied various aspects of stress, including suicidal behavior, post-stress conditions, professional stress, and stress resistance. The main research directions and scientific findings are highlighted.*
Keywords: *stress, stressful situation, Uzbek psychology, post-stress conditions, stress resistance.*

O‘zbek psixologiyasida stress va stressga reaksiya bildirish muammosi aynan psixologik tadqiqot predmeti sifatida unga yondosh bo‘lgan tushunchalar - ruhiy inqiroz, tanglik, ruhiy tanglik, asabiy tanglik, suitsidal xulq kabi atamalar bilan uyg‘unlikda bir qancha o‘zbek olimlari tomonidan tadqiq etilgan. O‘zbek olimlarining stressning ayrim psixologik jihatlarini tadqiq qilishga urinishlari XX asrning oxirlarida boshlangan bo‘lib, dastlab 1990-yillarda M.G.Davletshin, E.G.G‘oziev, G‘.B.Shoumarov kabi olimlarning shogirdlari tomonidan amalga oshirilgan bo‘lib, ular tomonidan amalga oshirilgan ayrim tadqiqotlarda stressga yondosh tushunchalar tadqiq etilganligini ko‘rish mumkin. Xususan, G‘.B.Shoumarov rahbarligida shogirdlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o‘smirlarda va o‘zbek ayollari o‘rtasidagi suitsidal xulq hamda uning sabablarini o‘rganish muammosi yuzasidan olib borilgan ishlarda tanglik, stress, tushkunlik, depressiya kabi emotsional holatlarga alohida urg‘u berilgan.

Shu tarzda keyingi o‘n yilliklarda bu boradagi tadqiqotlar M.G.Davletshin, G‘.B.Shoumarov, E.G‘.G‘oziyev, V.M.Karimova, N.A.Sog‘inov, S.A.Axunjanova, Z.F.Kamalitdinova, B.M.Umarov, Z.T.Nishonova, E.Z.Usmanova, E.Usmanov, R.I.Sunnatova,

R.N.Samarov, B.N.Sirliev, N.G.Kamilova kabi olimlar va ularning shogirdlari tomonidan o‘ziga xos tarzda o‘rganilib, tadqiqot ishlarida bu mavzuga qisman murojaat qilinganligini va yoritilganligini ko‘rish mumkin. Xususan, B.M.Umarov va E.Usmonov tomonidan amalga oshirilgan tadqiqot ishlarida o‘smirlar va o‘zbek ayollarida kuzatiladigan suitsidal xulq muammosi, uning sabab va oqibatlari doirasida ushbu muammoga tegishli jihatlarga to‘xtalib o‘tilgan.

O‘zbekistonda stress bilan bog‘liq dastlabki tadqiqot ishi 2006 yilda G.V.Xrulnova[24] tomonidan amalga oshirilgan. Muallif o‘smirlik davridagi stressdan keyingi psixik buzilish holatlarini o‘rganib, o‘smirlarda kechadigan stress holatlari ularning fiziologik va ruhiy holatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi, stressdan keyingi o‘zgarishlar o‘g‘il bolalarga nisbatan qiz bolalarda yorqinroq namoyon bo‘lishini asoslab bergan. Bundan tashqari natijalarga ko‘ra psixik travmalarni kechirish bilan bog‘liq salbiy emotsional holatlar o‘smirda o‘ziga va atrofdagilarga nisbatan adekvat munosabatning ham buzilishiga olib kelishini isbotlab berilgan. Shuningdek G.V.Xrulnova o‘smirlarda stressdan chiqib ketishni bilmaslik ularda stressdan keyingi turli xil o‘zgarishlarga – somatik, emotsional, xulq-atvor, kognetiv, shaxsiy sohalarida – olib kelishini ta’kidlaydi. Va nihoyat muallif yakuniy xulosa sifatida stressdan keyingi o‘zgarishlarni yengib o‘tishga o‘rgatuvchi mashg‘ulotlarda o‘smirning psixikasiga ta’sir ko‘rsatuvchi turli texnikalardan foydalanish maqsadga muvofiqligini alohida ta’kidlaydi[25].

XX asrning dastlabki o‘n yilligidan to hozirgacha bo‘lgan davr mobaynida esa Z.H.Fayziyev, L.U.Inagamova, N.Z.Ismoilova, D.S.Qarshiyeva, S.B.Qilicheva, F.E.Gaziyeva, F.A.Olimova, J.Sh.Ostonov, D.U.Mamadiyarova, F.T.Shermatov, G.D.Teshabayeva, R.Yu.Ernazarovalarning A.A.Radjabov, Sh.M.Tajibayev, M.Y.Toshevalar o‘z tadqiqotlarida mazkur mavzuga bevosita murojaat qilishgan va stress bilan bog‘liq sohalarga oid tadqiqotlarni amalga oshirishgan. Aytish mumkinki, hozirgacha ham bu masala keng qamrovli dolzarb mavzular qatorida o‘rganib kelinmoqda.

Shunday qilib, o‘zbek psixologiyasida tadqiqotlarni amalga oshirgan izlanuvchi olimlar tomonidan turli soha vakillarida turli soha vakillarida stress holatlarining kechish jarayoni, stress darajasining namoyon bo‘lishi, stressga barqarorlikni shakllantirish, stressli kechinmalarni korreksiyalashning yosh bilan bog‘liq, shaxs xususiyatlari bilan bog‘liq, ijtimoiy-psixologik mexanizmlari bilan bog‘liq masalalari ko‘rib chiqilgan, korreksion dasturlar takomillashtirilgan.

Z.H.Fayziyev[26] tomonidan amalga oshirilgan tadqiqot ishida rahbarlarda namoyon bo‘ladigan stressli vaziyatlar o‘rganilgan bo‘lib, tadqiqotchi o‘zining “Rahbar xodimlarda stressli kechinmalarni korreksiyalashning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari” mavzusidagi dissertatsiya ishida rahbar xodimlarning o‘z ish faoliyati davomida duch keladigan stressli vaziyatlarga ko‘ra darajaviy farqlar mavjudligini dalillab bergan, shuningdek, muallif rahbarlarda salbiy kechinmalar namoyon bo‘lishiga ko‘ra emotsional holatlarning ustuvor jihatlarini tadqiq etish, hissiy zo‘riqishlarni yengishning ijtimoiy-psixologik modelini takomillashtirish kabi masalalarga ham urg‘u bergan. Tadqiqotchi o‘zi olib borgan ilmiy izlanishlari asosida olingan natijalar asosida rahbar-xodimlarda stressli kechinmalarning darajaviy ifodalanishiga ko‘ra kasbiy refleksiya, shaxsning o‘z kechinmalarini boshqarish,

[24] Хрулнова Г.В. Психологические особенности постстресовых состояний у подростков: Автореф.дис. канд. психол. наук, 2006

[25] Хрулнова Г.В. Психологические особенности постстресовых состояний у подростков: Автореф.дис. канд. психол. наук, 2006

[26] Fayziyev Z.H. Rahbar xodimlarda stressli kechinmalarni korreksiyalashning ijtimoiy–psixologik mexanizmlari. Psixologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Buxoro: 2025, -71 b

vaziyatni kognitiv baholash sifatlari bilan integrativ namoyon bo‘lishi tufayli differensial farqlar mavjudligini dalillagan.

Bundan tashqari, tadqiqotda rahbar-xodimlarda stressli kechinmalarning namoyon bo‘lishiga ko‘ra kasbiy stress, stressga barqarorlik, toliqish-zerikish-tanglik-stress, xavotirlanish va subdepressiya kabi holatlarning turli darajalari o‘rtasida integrativ bog‘liqliklar mavjud ekanligiga asoslanib, emotsional holatlarning ustuvor jihatlari dalillangan.

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rish mumkinki, o‘zbek psixologiyasida ham stress, stressga barqarorlik va stressga nisbatan reaksiya bildirish masalalariga qiziqish borgan sayin ortib bormoqda va bu mavzuni chuqurroq o‘rganish borasida ishlar olib borish borgan sayin jadallashmoqda.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Хрулнова Г.В. Психологические особенности постстресовых состояний у подростков: Автореф.дис. канд. психол. наук, 2006.
2. Fayziyev Z.H. Rahbar xodimlarda stressli kechinmalarni korreksiyalashning ijtimoiy–psixologik mexanizmlari. Psixologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Buxoro: 2025, -71 b

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH — TALABALARDA MAQSADGA INTILUVCHANLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK DETERMINANTI SIFATIDA

Babadjanova Sayyora Xushnutovna
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Biotexnologiya kafedrasi dotsenti
0009-0003-0596-2161
https://doi.org/10.5281/zenodo.22786061

Annotatsiya. *Ushbu maqolada oliy ta’limda inklyuziv madaniyatni shakllantirish hamda talabalarda maqsadga intiluvchanlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik determinantlari tahlil qilingan. Inklyuziv muhitdagi psixologik xavfsizlik va bag‘rikenglikning talabalar motivatsiyasi, vaqt perspektivasi va irodaviy sifatlariga ta’siri konseptual asoslab berilgan. Tadqiqot yakunida OTMlarda inklyuziv madaniyatni yuksaltirish va talabalarning maqsaddorlik faolligini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ilgari surilgan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv madaniyat, oliy ta’lim, maqsadga intiluvchanlik, psixologik determinantlar, psixologik xavfsizlik, akademik motivatsiya, vaqt perspektivasi.*

Аннотация. *В данной статье проанализированы психологические и педагогические детерминанты формирования инклюзивной культуры в высшем образовании и развития целеустремленности у студентов. Концептуально обосновано влияние психологической безопасности и толерантности в инклюзивной среде на мотивацию, временную перспективу и волевые качества студентов. В заключение исследования предложены практические рекомендации по развитию инклюзивной культуры и повышению целеустремленности студентов в вузах.*

Ключевые слова: *инклюзивная культура, высшее образование, целеустремленность, психологические детерминанты, психологическая безопасность, академическая мотивация, временная перспектива.*

Abstract. *This article analyzes the psychological and pedagogical determinants of fostering an inclusive culture in higher education and developing goal-directedness among students. The impact of psychological safety and tolerance within an inclusive environment on students' motivation, time perspective, and volitional qualities is conceptually substantiated. The study concludes with practical recommendations for enhancing inclusive culture and boosting students' goal-directed activity in universities.*

Keywords: *inclusive culture, higher education, goal-directedness, psychological determinants, psychological safety, academic motivation, time perspective.*

Kirish. Yangi O‘zbekistonda "Inson qadri uchun" tamoyili asosida amalga oshirilayotgan islohotlar har bir fuqaroga, shu jumladan alohida ehtiyojli shaxslarga ham teng imkoniyatlar yaratishni nazarda tutadi. Jumladan, Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning PQ–4860-sonli Qarori bilan tasdiqlangan Inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi, "Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida"gi Qonun hamda Vazirlar Mahkamasining tegishli qarorlari (638-son va 818-son) mamlakatimizda inklyuziv ta’lim va amaliy psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash tizimining huquqiy-tashkiliy poydevorini yaratib berdi [1][2][3][4].

Biroq, inklyuziya jarayoni faqatgina infratuzilmaviy moslashuv bilan cheklanib qolmasdan, oliy ta’lim muassasalarida chuqur inklyuziv madaniyatni qaror topdirishni ham talab etadi. Zero, OTMda shakllangan bag‘rikenglik, empatiya va ijtimoiy tenglikka asoslangan muhit talabalarga zarur psixologik xavfsizlikni ta’minlaydi.

Psixologik-pedagogik nuqtai nazardan, ushbu xavfsiz va qabul qiluvchi muhit talaba shaxsining maqsadga intiluvchanligi uchun asosiy determinant (harakatlantiruvchi omil) bo‘lib xizmat qiladi. Negaki, qo‘llab-quvvatlovchi ta’lim muhitida talabaning xavotirlik darajasi pasayib, uzoq muddatli maqsadlarni belgilash ko‘nikmasi, o‘z-o‘zini faollashtirish hamda ichki akademik motivatsiyasi sezilarli darajada kuchayadi. O‘z navbatida, OTMlarda inklyuziv madaniyatni shakllantirish talabalarning irodaviy sifatlari va maqsadga intiluvchanligini rivojlantirishning muhim omili ekanligi namoyon bo‘ladi. Shu boisdan, ushbu tadqiqot mamlakatimizdagi ijtimoiy-pedagogik islohotlar zamirida OTMdagi inklyuziv madaniyat hamda talabalar maqsadga intiluvchanligi o‘rtasidagi psixologik-pedagogik mexanizmlarni atroflicha tadqiq etishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Oliy ta’lim muassasalarida inklyuziv madaniyatni qaror topdirish va uning talabalar maqsadga intiluvchanligiga ta’sirini o‘rganish xorijiy, MDH va mahalliy olimlar tadqiqotlarining mantiqiy kesishmasida namoyon bo‘ladi.

Dastlab xorijiy manbalarga murojaat etilsa, T.But va M.Aynskou tomonidan ishlab chiqilgan "Inklyuziya indeksi" inklyuziv madaniyatni muassasaning bag‘rikenglik va tenglikka asoslangan umumiy psixologik iqlimi sifatida belgilaydi [7]. O‘z navbatida, shaxsning maqsadga intiluvchanligi mexanizmlari E.L.Desi va R.M.Rayanning "O‘z-o‘zini belgilash nazariyasi" hamda F.Zimbardoning vaqt perspektivasi konsepsiyasi orqali asoslanib, uzoq muddatli maqsadlarni belgilash va ularga erishish to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’lim muhitidagi psixologik xavfsizlik va qabul qilinganlik tuyg‘usiga bog‘liqligi ko‘rsatiladi [8][15].

Mazkur konsepsiyalar MDH olimlarining ilmiy izlanishlarida yanada rivojlantirilgan. Xususan, N.N.Malofeyev, S.V.Alechina, N.M.Boritko va D.A.Leontev inklyuziv ta’limning psixologik aspektlarini tahlil qilib, qabul qiluvchi va qo‘llab-quvvatlovchi ta'lim muhiti talabadagi sub’yektiv xavotirlikni kamaytirishi hamda hayotiy orientatsiyalar va o‘z-o‘zini faollashtirish motivatsiyasini sezilarli dajarada kuchaytirishini empirik jihatdan isbotlaganlar [5][6][9][10].

O‘zbekistonlik tadqiqotchilardan D.A.Xalilova, Z.N.Mamedova, L.R.Mirzamurodova va F.U.Qodirova esa ushbu nazariy g‘oyalarni respublikamiz oliy ta’lim tizimi xususiyatlariga moslashtirgan holda, OTMlarda inklyuziv ta’lim muhitini bosqichma-bosqich joriy etish, bo‘lajak mutaxassislarning inklyuziv kompetentligini oshirish hamda imkoniyati cheklangan talabalarni psixologik-pedagogik adaptatsiyalash masalalarini ilmiy jihatdan asoslab berganlar [11][12][13][14].

Metodologiya. Ushbu tadqiqot oliy ta’lim muassasalarida inklyuziv madaniyat va talabalarning maqsadga intiluvchanligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganuvchi nazariy-konseptual va mazmuniy tahlilga asoslangan ilmiy izlanish hisoblanadi. Tadqiqotning nazariy-metodologik poydevori T.But va M.Aynskouning inklyuziv madaniyat [7], E.Desi va R.Rayanning o‘z-o‘zini belgilash [8], F.Zimbardoning vaqt perspektivasi [15] hamda mahalliy olimlardan D.Xalilova va Z.Mamedovalarning ijtimoiy-pedagogik adaptatsiya nazariyalariga tayanadi [11][14].

Mazkur nazariy bazaga asoslangan holda, izlanishda sistemali va qiyosiy-analitik tahlil, akademik motivatsiya va o‘z-o‘zini faollashtirish prinsiplari asosidagi konseptual modellashtirish hamda respublikamizdagi inklyuziv ta’limga oid normativ-huquqiy hujjatlar

(PQ–4860-son qaror, VM 638-son va 818-sonli qarorlar) interpretatsiyasi usullaridan kompleks foydalanildi [2][3][4]. Umumiy tadqiqot jarayoni mantiqiy uch bosqichda amalga oshirilib, dastlab ilmiy-normativ bazani chuqur o‘rganish, so‘ngra inklyuziv madaniyatning determinantlik mexanizmlarini tizimlashtirish hamda yakunda OTMlar uchun amaliy-psixologik tavsiyalarni shakllantirishni qamrab oldi.

Natijalar va muhokama. Oliy ta’lim muassasalarida inklyuziv madaniyat hamda talabalarning maqsadga intiluvchanligi o‘rtasidagi bog‘liqlikni nazariy-konseptual tahlil qilish natijasida inklyuziv madaniyat shaxsning motivatsion-irodaviy sohasini harakatlantiruvchi yetakchi psixologik-pedagogik determinant ekanligi asoslandi. Mazkur determinantlik munosabatlarining mazmuniy farqlarini hamda ularning talaba shaxsiga ta’sir darajasini aniq namoyon etish maqsadida, an’anaviy hamda inklyuziv ta’lim muhitlarining qiyosiy parametrlari quyidagi 1-jadvalda tizimlashtirildi.

1-jadval.

An’anaviy (qoliplashgan) va inklyuziv ta’lim muhitida talaba psixodinamikasining qiyosiy xarakteristikasi

Qiyoslash parametrlari	An’anaviy (qoliplashgan) ta’lim muhiti	Inklyuziv madaniyat qaror topgan ta’lim muhiti
Ijtimoiy-psixologik iqlim	Raqobat, standartlarga moslashish bosimi va chetlatilish xavfi	Bag‘rikenglik, empatiya, tenglik va psixologik xavfsizlik
Xavotirlik darajasi	Yuqori vaziyatli xavotirlik, baholanish hamda xatoga yo‘l qo‘yish qo‘rquvi	Emotsional barqarorlik, sub’yektiv xavfsizlik va erkinlik
Akademik motivatsiya	Tashqi motivatsiya (baho, jazo, tashqi nazorat va tan olinish)	Ichki akademik motivatsiya (bilish, shaxsiy o‘sish va o‘zlashtirish)
Vaqt perspektivasi	Qisqa muddatli yo‘nalganlik (imtihon topshirish, joriy baho olish)	Uzoq muddatli kelajak perspektivasi (kasbiy va hayotiy maqsadlar)
Maqsadga intiluvchanlik	Passiv-moslashuvchan, tashqi omillarga bog‘liq maqsaddorlik	Avtonom, irodaviy zo‘riqish hamda o‘z-o‘zini faollashtirishga asoslangan intilish

Olingan tahliliy natijalar ko‘rsatadiki, OTMdagi inklyuziv madaniyat talaba shaxsining maqsadga intiluvchanligiga o‘zaro mantiqiy bog‘langan to‘rt bosqichli psixologik mexanizm orqali ta’sir ko‘rsatadi.

Birinchidan, psixologik xavfsizlikning qaror topishi va xavotirlikning pasayishi. Inklyuziv ta’lim muhitida ijtimoiy chetlatilish xavfi minimal darajaga tushadi. Bu esa talabalarda vaziyatli va shaxsiy xavotirlikni pasaytirib, ularda emotsional barqarorlik va sub’yektiv xavfsizlik hissini ta’minlaydi.

Ikkinchidan, akademik motivatsiyaning transformatsiyalashuvi. Yaratilgan bag‘rikenglik va tenglik muhiti talabani tashqi majburlov yoki shunchaki baho uchun o‘qishdan bilimlarni chuqur o‘zlashtirish hamda shaxsiy rivojlanishga yo‘naltirilgan ichki akademik motivatsiyaga o‘tishini rag‘batlantiradi.

Uchinchidan, vaqt perspektivasining kengayishi. Psixologik jihatdan xavfsiz va rag‘batlantiruvchi ta’lim muhitida talaba o‘z kelajagini ijobiy idrok eta boshlaydi. F.Zimbardo konsepsiyasiga muvofiq, kelajak perspektivasining shakllanishi talabaga qisqa muddatli

akademik topshiriqlardan uzoq muddatli hayotiy hamda kasbiy maqsadlarni belgilashga zamin yaratadi [15].

To‘rtinchidan, o‘z-o‘zini faollashtirish va irodaviy zo‘riqishning shakllanishi. Sub’yektiv xavfsizlik va ichki motivatsiyaning uyg‘unlashuvi natijasida talabalarda o‘z-o‘zini faollashtirish hamda maqsad sari intilishda uchraydigan to‘siqlarni irodaviy zo‘riqishlar orqali yengib o‘tish ko‘nikmasi qaror topadi.

Tahlil xulosalari T.But va M.Aynskouning inklyuziv madaniyat ta’lim muassasasining barqaror rivojlanishini ta’minlovchi asosiy tayanch ekanligi haqidagi qarashlarini to‘liq tasdiqlaydi [7]. Biroq, ushbu tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv madaniyat faqatgina ijtimoiy moslashuv vositasi bo‘lib qolmay, balki talabaning ichki motivatsion resurslarini harakatga keltiruvchi psixologik katalizator vazifasini ham bajaradi.

E.Desi va R.Rayanning O‘z-o‘zini belgilash nazariyasi prizmasidan yondashilganda, OTMda inklyuziv madaniyatning qaror topishi talabaning bazaviy "ijtimoiy bog‘liqlik" (guruh va muhit tomonidan qabul qilinganlik) ehtiyojini qondiradi [8]. Bu esa, o‘z navbatida, uning shaxsiy avtonomiyasini hamda maqsad sari yoyo‘nalgan mustaqil xulq-atvorini kuchaytiradi. D.Xalilova va Z.Mamedovalarning O‘zbekiston oliy ta’lim tizimidagi pedagogik adaptatsiya masalalariga bag‘ishlangan izlanishlari bilan hamohang ravishda ta’kidlash mumkinki, OTMlarda shakllantirilgan psixologik-pedagogik inklyuziv iqlim talabalarning nafaqat ta’lim sifatini oshiradi, balki ularning kelajakda raqobatbardosh mutaxassis bo‘lib shakllanishidagi irodaviy va maqsaddorlik sifatlarini ham belgilab beradi [11][14].

Xulosa

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, oliy ta’limdagi inklyuziv madaniyat shunchaki ijtimoiy moslashuv vositasi bo‘lib qolmay, barcha talabalarda maqsadga intiluvchanlik, motivatsion barqarorlik va irodaviy faollikni yuzaga chiqaruvchi yetakchi psixologik-pedagogik determinant hisoblanadi. Zero, teng imkoniyatlar hamda psixologik xavfsizlikka asoslangan ta’lim muhiti talabalarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirish orqali ularning akademik va hayotiy maqsadlarini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Ushbu jarayon samaradorligini ta’minlash maqsadida OTM psixologlari tomonidan talabalarda maqsadga intiluvchanlik hamda vaqt perspektivasini rivojlantiruvchi psixologik trening dasturlarini tatbiq etish, professor-o‘qituvchilar tomonidan o‘quv mashg‘ulotlarida tolerantlik hamda o‘zaro hamkorlikka asoslangan inklyuziv muhitni yaratish hamda boshqaruv darajasida OTMning ijtimoiy-psixologik muhiti va inklyuziv madaniyat darajasini baholovchi doimiy monitoring tizimini joriy etish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. (2020). Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida (O‘RQ–641-son).
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. (2020, 13-oktabr). 2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida (PQ–4860-son).
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori. (2021, 12-oktabr). Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida (638-son).

4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori. (2021, 24-dekabr). Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida (818-son).
5. Алехина, С. В. (2016). Психологические основы инклюзивного образования. Психологическая наука и образование, 21(3), 113–127.
6. Борытко, Н. М. (2019). Пространство воспитания: образ бытия: Монография. Перемена.
7. Booth, T., & Ainscow, M. (2011). Index for Inclusion: Developing learning and participation in schools (3rd ed.). Centre for Studies on Inclusive Education (CSIE).
8. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. Psychological Inquiry, 11(4), 227–268.
9. Леонтьев, Д. А. (2020). Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности (4-е изд.). Смысл.
10. Малофеев, Н. Н. (2018). Инклюзивное образование в контексте современных социальных тенденций. Просвещение.
11. Mamedova, Z. N. (2022). Bo‘lajak mutaxassislarning inklyuziv kompetentligini rivojlantirishning psixologik-pedagogik xususiyatlari. Psixologiya, (2), 45–52.
12. Mirzamurodova, L. R. (2023). Imkoniyati cheklangan talabalarni oliy ta’lim muhitiga psixologik-pedagogik adaptatsiyalash masalalari. Zamonaviy ta’lim, (5), 28–35.
13. Qodirova, F. U. (2021). Inklyuziv ta’limning nazariy va amaliy asoslari. Yangi asr avlodi.
14. Xalilova, D. A. (2021). Oliy ta’lim muassasalarida inklyuziv ta’lim muhitini bosqichma-bosqich shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari. Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar, (4), 112–118.
15. Zimbardo, P. G., & Boyd, J. N. (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-difference metric. Journal of Personality and Social Psychology, 77(6), 1271–1288.

ZAMONAVIY O‘ZBEK AYOLLARIDA NIKOH BARQARORLIGIGA TA’SIR ETUVCHI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLAR

Beknazarova Nigina Zarip qizi
Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti kichik ilmiy xodim
beknazarovazrpv@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22786100

Annotatsiya. *Mazkur tezisda zamonaviy o‘zbek ayollarida nikoh barqarorligiga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar tahlil qilinadi. Nikohning mustahkamligi nafaqat er-xotin o‘rtasidagi shaxslararo munosabatlar, balki oilaviy qadriyatlar, o‘zaro hurmat, emotsional yaqinlik, muloqot madaniyati, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va oiladagi rollarning to‘g‘ri taqsimlanishi bilan ham bog‘liq. Zamonaviy jamiyatda ayollarning ta’lim olishi, kasbiy faoliyati, iqtisodiy mustaqilligi va ijtimoiy faolligining ortishi oilaviy munosabatlarning mazmuniga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli nikoh barqarorligini ta’minlovchi psixologik va ijtimoiy omillarni o‘rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda ayollarning oilaviy hayotdan qoniqishi, turmush o‘rtog‘i bilan muloqoti, emotsional qo‘llab-quvvatlanishi, oilaviy mas’uliyatlarni taqsimlash va mavjud ijtimoiy muhitning nikoh munosabatlariga ta’siri yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy o‘zbek oilasida an’anaviy qadriyatlar va zamonaviy hayot talablari o‘rtasidagi uyg‘unlikning nikoh barqarorligidagi o‘rni asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari oilaviy munosabatlarni mustahkamlash, nikohdagi nizolarning oldini olish hamda ayollarning oilaviy farovonligini oshirishga qaratilgan psixologik yondashuvlarni takomillashtirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *nikoh barqarorligi, o‘zbek ayollari, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy-psixologik omillar, oilaviy qadriyatlar, emotsional yaqinlik, oilaviy qoniqish, er-xotin munosabatlari, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, oilaviy farovonlik.*

Аннотация. *В тезисе рассматриваются социально-психологические факторы, влияющие на устойчивость брака у современных узбекских женщин. Стабильность супружеских отношений определяется не только характером взаимодействия между супругами, но и семейными ценностями, взаимным уважением, эмоциональной близостью, культурой общения, социальной поддержкой и распределением семейных обязанностей. В условиях современного общества повышение уровня образования, профессиональной занятости, экономической самостоятельности и социальной активности женщин оказывает определённое влияние на характер семейных отношений. В связи с этим изучение социальных и психологических факторов, обеспечивающих устойчивость брака, имеет важное научное и практическое значение. В работе рассматривается влияние удовлетворённости семейной жизнью, качества общения между супругами, эмоциональной поддержки, распределения ответственности и социального окружения на стабильность брака. Особое внимание уделяется взаимодействию традиционных семейных ценностей и современных жизненных установок в структуре супружеских отношений. Полученные результаты могут способствовать разработке психологических подходов, направленных на укрепление*

семейных отношений, профилактику супружеских конфликтов и повышение семейного благополучия женщин.

Ключевые слова: *устойчивость брака, узбекские женщины, семейные отношения, социально-психологические факторы, семейные ценности, эмоциональная близость, удовлетворённость браком, супружеские отношения, социальная поддержка, семейное благополучие.*

Abstract. *This thesis examines the socio-psychological factors influencing marital stability among modern Uzbek women. The stability of marital relationships is determined not only by the nature of interaction between spouses but also by family values, mutual respect, emotional closeness, communication patterns, social support, and the distribution of family responsibilities. In modern society, the increasing level of women's education, professional employment, economic independence, and social activity has an impact on the nature of family relationships. Therefore, studying the social and psychological factors that contribute to marital stability is of significant academic and practical importance. The study focuses on the influence of marital satisfaction, the quality of communication between spouses, emotional support, the distribution of family responsibilities, and the social environment on marital stability. Particular attention is given to the interaction between traditional family values and modern life orientations within marital relationships. The findings may contribute to the development of psychological approaches aimed at strengthening marital relationships, preventing family conflicts, and improving women's family well-being.*

Keywords: *marital stability, Uzbek women, family relationships, socio-psychological factors, family values, emotional closeness, marital satisfaction, spousal relationships, social support, family well-being.*

Kirish

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda oilaning mustahkamligi va nikoh munosabatlarining barqarorligini ta’minlash jamiyat taraqqiyotining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Oila insonning ijtimoiy va psixologik rivojlanishida asosiy muhit bo‘lib, undagi sog‘lom munosabatlar shaxsning farovonligi, farzandlar tarbiyasi va jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikka bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, zamonaviy o‘zbek ayollarining oiladagi mavqei, ta’lim va kasbiy imkoniyatlarining kengayishi, iqtisodiy faolligining ortishi hamda ijtimoiy hayotdagi ishtirokining kuchayishi nikoh munosabatlariga yangicha talablarni yuzaga keltirmoqda. An’anaviy oilaviy qadriyatlar bilan zamonaviy hayot tarzi o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlash, er-xotin o‘rtasida o‘zaro hurmat va emotsional yaqinlikni shakllantirish, oilaviy mas’uliyatlarni adolatli taqsimlash kabi masalalar nikoh barqarorligini belgilovchi muhim omillardan biri bo‘lib qolmoqda. Shu jihatdan zamonaviy o‘zbek ayollarining nikohdan qoniqishi va oilaviy munosabatlarning mustahkamligiga ta’sir qiluvchi omillarni ilmiy jihatdan o‘rganish dolzarb hisoblanadi.

Muammoning bugungi kundagi ahamiyati. Hozirgi davrda oilaviy munosabatlarda yuzaga kelayotgan nizolar, o‘zaro tushunmovchiliklar, emotsional uzoqlashuv, oilaviy majburiyatlarning notekis taqsimlanishi va muloqotdagi qiyinchiliklar nikoh barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bilan birga, ayollarning kasbiy faoliyati va shaxsiy rivojlanishga intilishi bilan oilaviy vazifalar o‘rtasidagi muvozanatni saqlash masalasi ham alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Mazkur masalani o‘rganish zarurati. Zamonaviy o‘zbek ayollarining oilaviy hayotidagi o‘zgarishlar nikoh munosabatlariga ta’sir qiluvchi omillarni yangicha nuqtayi nazardan tahlil qilishni talab etmoqda. Ayniqsa, ayollarning shaxsiy ehtiyojlari, kasbiy maqsadlari, oilaviy qadriyatlari va turmush o‘rtog‘i bilan munosabatlari o‘rtasidagi muvozanat nikohning barqarorligida muhim o‘rin tutadi. Shu sababli ushbu mavzuni o‘rganish orqali nikoh barqarorligini ta’minlovchi asosiy ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlash, mavjud muammolarning sabablarini chuqurroq tushunish hamda oilaviy munosabatlarni mustahkamlashga qaratilgan psixologik tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi.

Asosiy qism. Nikoh barqarorligi oilaviy munosabatlarning uzoq muddat davomida saqlanishi, er-xotin o‘rtasidagi o‘zaro ishonch, hurmat, emotsional yaqinlik va hamkorlikning mavjudligi bilan tavsiflanadi. S. Minuchin[27] oilani o‘zaro bog‘langan munosabatlar tizimi sifatida ko‘rib, oiladagi rollar, chegaralar va o‘zaro munosabatlarning muvozanati uning barqarorligida muhim ekanligini ta’kidlaydi. J. Bowlbyning[28] bog‘lanish nazariyasiga ko‘ra, yaqin munosabatlarda xavfsizlik va emotsional bog‘liqlikning mavjudligi insonning munosabatlardan qoniqishiga ta’sir qiladi. Nikoh barqarorligini tushuntirishda J. Gottmanning tadqiqotlari ham alohida ahamiyatga ega. Olim er-xotin o‘rtasidagi muloqot sifati, nizolarni boshqarish va bir-birining ehtiyojlarini tushunish oilaviy munosabatlarning davomiyligida muhim rol o‘ynashini ko‘rsatgan. Uning fikricha[29], konstruktiv muloqot, o‘zaro hurmat va ijobiy munosabatlarning ustunligi nikohni mustahkamlovchi asosiy omillardan hisoblanadi. R. Sternbergning[30] sevgi uchburchagi nazariyasida esa nikoh munosabatlari yaqinlik, ehtiros va majburiyat kabi uchta asosiy komponentning o‘zaro uyg‘unligiga bog‘liq deb qaraladi. Ushbu komponentlarning muvozanatli rivojlanishi er-xotin o‘rtasidagi munosabatlarning barqarorligiga xizmat qiladi. Ayollarning oilaviy munosabatlari masalasida E. Eriksonning[31] psixosotsial rivojlanish nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega. Olim voyaga yetganlik davrida yaqin munosabatlarni shakllantirish va boshqa inson bilan mustahkam emotsional aloqa o‘rnatishni shaxs rivojlanishining muhim vazifalaridan biri sifatida ko‘rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, ayolning o‘z oilasida emotsional xavfsizlikni his qilishi, turmush o‘rtog‘i tomonidan qadrlanishi va qo‘llab-quvvatlanishi nikohdan qoniqishiga ta’sir ko‘rsatadi. Nikoh barqarorligiga ta’sir etuvchi ijtimoiy omillar qatoriga oilaning iqtisodiy holati, ayolning bandligi, qarindoshlar bilan munosabatlar, oilaviy qadriyatlar, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va jamiyatdagi gender rollari kiradi. U. Bronfenbrennerning[32] ekologik tizimlar nazariyasiga ko‘ra, insonning rivojlanishi va munosabatlari faqat individual xususiyatlar bilan emas, balki oila, ish muhiti, ijtimoiy guruhlar va kengroq jamiyat ta’siri bilan ham shakllanadi. Shu sababli zamonaviy o‘zbek ayollarining nikoh barqarorligini faqat er-xotin o‘rtasidagi munosabatlar orqali emas, balki ularni o‘rab turgan ijtimoiy muhit bilan birgalikda o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Psixologik omillar orasida emotsional yaqinlik, o‘zaro ishonch, nikohdan qoniqish, muloqot madaniyati, nizolarni hal qilish qobiliyati va psixologik qo‘llab-quvvatlash alohida o‘rin tutadi. J. Gottman va N.

[27] **Minuchin S.** *Families and Family Therapy*. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1974. – 268 p.
[28] **Bowlby J.** *Attachment and Loss: Volume I. Attachment*. – New York: Basic Books, 1969. – 428 p.
[29] Gottman J. M., Silver N. *The Seven Principles for Making Marriage Work*. – New York: Harmony Books, 2015. – 288 p.
[30] **Sternberg R. J.** A triangular theory of love // *Psychological Review*. – Washington, 1986. – Vol. 93, № 2. – P. 119–135.
[31] **Erikson E. H.** *Identity and the Life Cycle*. – New York: W. W. Norton & Company, 1980. – 191 p.
[32] **Bronfenbrenner U.** *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1979. – 330 p.

Silver[33] tadqiqotlarida er-xotin o‘rtasidagi kundalik ijobiy o‘zaro ta’sirlar, sherikning his-tuyg‘ularini hisobga olish va nizolarni sog‘lom tarzda boshqarish uzoq muddatli munosabatlar uchun muhim ekanligi ko‘rsatilgan. O‘zbek oilasi sharoitida esa nikoh barqarorligini o‘rganishda an’anaviy oilaviy qadriyatlar va zamonaviy ijtimoiy ehtiyojlarning o‘zaro munosabatiga alohida e’tibor qaratish zarur. Ayollarning ta’lim olishi, kasbiy faoliyati va iqtisodiy mustaqilligining ortishi ularning oiladagi mavqei va mas’uliyatlariga ham ta’sir qilmoqda. Bunday sharoitda oilaviy vazifalarning adolatli taqsimlanishi, ayolning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash hamda er-xotin o‘rtasida ochiq muloqotning mavjudligi nikoh barqarorligini mustahkamlashi mumkin.Shunday qilib, olimlarning nazariy qarashlari nikoh barqarorligi ijtimoiy va psixologik omillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanishini ko‘rsatadi. O‘zaro hurmat, ishonch, emotsional yaqinlik, samarali muloqot, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va oilaviy mas’uliyatlarning muvozanatli taqsimlanishi nikohni mustahkamlovchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Aksincha, doimiy nizolar, emotsional uzoqlashuv, qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi va oilaviy rollarning nomutanosibligi nikoh barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Gottman J. M., Silver N. *The Seven Principles for Making Marriage Work*. – New York: Harmony Books, 2015. – 288 p.
2. Sternberg R. J. A triangular theory of love // *Psychological Review*. – Washington, 1986. – Vol. 93, № 2. – P. 119–135.
3. Bowlby J. *Attachment and Loss: Vol. 1. Attachment*. – New York: Basic Books, 1969. – 428 p.
4. Minuchin S. *Families and Family Therapy*. – Cambridge: Harvard University Press, 1974. – 268 p.
5. Bronfenbrenner U. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. – Cambridge: Harvard University Press, 1979. – 330 p.
6. Erikson E. H. *Identity and the Life Cycle*. – New York: W. W. Norton & Company, 1980. – 191 p.
7. Karney B. R., Bradbury T. N. The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method, and research // *Psychological Bulletin*. – Washington, 1995. – Vol. 118, № 1. – P. 3–34.

[33] **Gottman J. M., Silver N.** *The Seven Principles for Making Marriage Work*. – New York: Harmony Books, 2015. – 288 p.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING MARITAL STABILITY AMONG MODERN UZBEK WOMEN

Beknazarova Nigina Zarip qizi
Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti kichik ilmiy xodim
beknazarovazrpv@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22786137

Abstract. *This thesis examines the socio-psychological factors that influence marital stability among modern Uzbek women. Marriage is an important social institution that provides emotional support, personal development, and family well-being. In contemporary Uzbek society, changes in women’s education, employment, social participation, and personal aspirations are influencing traditional family relationships. Therefore, understanding the factors that contribute to stable and satisfying marriages has become increasingly important. The study focuses on several key factors, including emotional closeness, mutual respect, trust, effective communication, social support, family values, distribution of household responsibilities, and marital satisfaction. Particular attention is given to the interaction between traditional family values and modern expectations of women in family life. The analysis suggests that positive communication, emotional support, mutual understanding, and fair distribution of responsibilities can strengthen marital relationships. At the same time, frequent conflicts, emotional distance, lack of support, and difficulties in balancing family and professional responsibilities may negatively affect marital stability. The findings highlight the importance of considering both psychological and social conditions when studying marital relationships among Uzbek women. The results may be useful for psychologists, family counsellors, and specialists working in the field of family well-being and relationship development.*

Keywords: *marital stability, Uzbek women, socio-psychological factors, marital satisfaction, family relationships, emotional closeness, mutual respect, social support, family values, communication.*

Introduction

Marriage is one of the most important social relationships in a person’s life and plays a significant role in individual well-being and family development. In contemporary society, marital relationships are influenced by social changes, changing family roles, women’s employment, economic independence, education, and new expectations regarding partnership. These changes are particularly important for understanding the marital experiences of modern Uzbek women, whose family lives are shaped by both traditional cultural values and contemporary social conditions.

Marital stability should not be understood simply as the absence of divorce or conflict. It also includes emotional closeness, mutual respect, trust, effective communication, satisfaction with the relationship, and the ability of spouses to overcome difficulties together. According to J. Gottman and N. Silver, the quality of everyday interaction between spouses and the way couples manage disagreements are important predictors of the quality and stability of marriage.[34]

[34] Karney B. R., Bradbury T. N. The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method, and research // *Psychological Bulletin*. – Washington, 1995. – Vol. 118, № 1. – P. 3–34.

The study of marital stability is therefore important not only from a psychological perspective but also from a social perspective. Identifying the factors that strengthen or weaken marital relationships can contribute to the development of effective psychological support for families.

Main Part. Marital stability is a multidimensional concept that includes emotional, interpersonal, social, and economic aspects of family life. B. R. Karney and T. N. Bradbury argue that marital stability is influenced by the interaction of spouses’ personal characteristics, stressful life events, and adaptive processes within marriage. Their research emphasizes that couples’ ability to adapt to difficulties and maintain positive interaction is important for long-term marital stability.[1] The role of marital satisfaction has also been widely studied by A. V. Acitelli**.** The researcher emphasizes the importance of spouses’ perceptions and expectations in shaping the quality of marital relationships. When partners feel that their emotional and interpersonal needs are understood and respected, they are more likely to experience greater satisfaction with their marriage.[35] Another important factor is the way spouses respond to each other during everyday interactions. H. H. Reis and P. Shaver**,** in their interpersonal process model of intimacy, emphasize that emotional intimacy develops when one partner expresses personal feelings and the other responds with understanding, acceptance, and support.[36] From this perspective, emotional responsiveness can be considered an important psychological factor contributing to marital stability. The importance of social support is highlighted in the work of **S.** Cohen and T. A. Wills. According to their social support model, supportive relationships can help individuals cope with stressful situations and reduce the negative effects of stress.[37] In family life, support from a spouse, relatives, and close social networks may therefore help women manage everyday difficulties and maintain emotional well-being. The relationship between work and family life is another important issue for modern women. J. H. Greenhaus and N. J. Beutell explain that conflict may arise when the demands of work and family roles are difficult to fulfil simultaneously.[38] For modern Uzbek women who combine professional responsibilities with family responsibilities, achieving a reasonable balance between these roles may therefore be important for maintaining marital satisfaction and family well-being. Family values are also significant in understanding marital relationships. S. H. Schwartz considers values to be fundamental principles that guide people’s decisions, behaviour, and relationships.[39] In the context of marriage, values such as security, benevolence, conformity, achievement, and self-direction may influence expectations about family roles and relationships between spouses. In addition, M. A. Fitzpatrick[40] emphasizes the importance of communication patterns in understanding marital relationships. The way spouses express their opinions, discuss problems, and respond to disagreements can influence the emotional climate of the family. Effective and

[35] Acitelli L. K. The relationship between marital satisfaction and social support // *Journal of Social and Personal Relationships*. – 1992. – Vol. 9, № 3. – P. 429–446.
[36] Reis H. T., Shaver P. Intimacy as an interpersonal process // *Handbook of Personal Relationships*. – Chichester: Wiley, 1988. – P. 367–389.
[37] Cohen S., Wills T. A. Stress, social support, and the buffering hypothesis // *Psychological Bulletin*. – Washington, 1985. – Vol. 98, № 2. – P. 310–357.
[38] Greenhaus J. H., Beutell N. J. Sources of conflict between work and family roles // *Academy of Management Review*. – 1985. – Vol. 10, № 1. – P. 76–88.
[39] Schwartz S. H. An overview of the Schwartz theory of basic values // *Online Readings in Psychology and Culture*. – 2012. – Vol. 2, № 1. – P. 1–20.
[40] Fitzpatrick M. A. *Between Husbands and Wives: Communication in Marriage*. – Beverly Hills: Sage Publications, 1988. – 208 p.

respectful communication may help couples resolve disagreements without damaging their emotional connection.

For modern Uzbek women, these factors should be considered within the specific cultural and social context of Uzbek families. Traditional expectations concerning women’s family responsibilities may interact with modern expectations related to education, employment, personal development, and economic independence. Therefore, marital stability may depend on how successfully spouses negotiate these changing roles and maintain mutual understanding. Uzbek psychologist G. B. Shoumarov has made a significant contribution to the psychological study of family relationships. In his works on family psychology, he emphasizes the importance of psychological compatibility between spouses, mutual understanding, communication, and the ability to adapt to family life. From this perspective, stable marital relationships are formed when spouses respect each other’s individual characteristics and are able to find constructive solutions to family problems.[41] V. M. Karimova also pays particular attention to interpersonal relationships and social-psychological processes in the family. Her research highlights the importance of communication, interpersonal understanding, social expectations, and psychological compatibility in the development of stable relationships. From this point of view, the quality of communication between spouses can directly influence emotional closeness and satisfaction with marriage.[42]

The works of E. G. Goziyev on social psychology and interpersonal relations also provide a theoretical basis for understanding family relationships. According to his psychological approach, interpersonal relationships are shaped by individual characteristics, communication, social environment, and mutual perceptions. These ideas are particularly relevant to marital relationships because spouses continuously influence each other through their attitudes, expectations, and patterns of communication.[43]

Conclusion

In conclusion, marital stability among modern Uzbek women is shaped by a combination of social, psychological, interpersonal, and cultural factors. The views of both international and Uzbek researchers demonstrate that a stable marriage depends not only on external living conditions but also on the quality of interaction between spouses. Psychological factors such as emotional closeness, mutual trust, respect, effective communication, psychological compatibility, and marital satisfaction play an important role in strengthening relationships. At the same time, social factors such as family values, economic conditions, social support, employment, distribution of family responsibilities, and relationships with **relatives** can also influence the stability of marriage. The ideas of Uzbek scholars G. B. Shoumarov, V. M. Karimova, and E. G‘. Goziyev emphasize the importance of psychological readiness for family life, interpersonal understanding, communication, and social interaction in maintaining healthy family relationships. These views are particularly relevant to contemporary Uzbek families, where traditional family values increasingly interact with modern expectations concerning women’s education, professional development, and social activity. Thus, marital stability can be strengthened when spouses respect each other’s needs, share family responsibilities fairly, provide emotional support, and communicate openly. For modern Uzbek women, maintaining a

[41] **Shoumarov G. B.** *Oila psixologiyasi*. – Toshkent: Sharq, 2008. – 272 b.
[42] **Karimova V. M.** *Oila psixologiyasi: o‘quv qo‘llanma*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008. – 152 b.
[43] **Goziyev E. G.** *Ijtimoiy psixologiya*. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2012. – 256 b.

healthy balance between family and professional roles is also an important condition for psychological well-being and marital satisfaction. The study of these socio-psychological factors can contribute to the development of effective family counselling programs and practical psychological recommendations aimed at strengthening marriage and promoting family well-being.

REFERENCES

1. Shoumarov G‘. B. *Oila psixologiyasi*. – Toshkent: Sharq, 2008. – 272 b.
2. Karimova V. M. *Oila psixologiyasi: o‘quv qo‘llanma*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2008. – 152 b.
3. G‘oziyev E. G‘. *Ijtimoiy psixologiya*. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2012. – 256 b.
4. Karney B. R., Bradbury T. N. The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method, and research // *Psychological Bulletin*. – Washington, 1995. – Vol. 118, № 1. – P. 3–34.
5. Gottman J. M., Silver N. *The Seven Principles for Making Marriage Work*. – New York: Harmony Books, 2015. – 288 p.
6. Sternberg R. J. A triangular theory of love // *Psychological Review*. – Washington, 1986. – Vol. 93, № 2. – P. 119–135.
7. Greenhaus J. H., Beutell N. J. Sources of conflict between work and family roles // *Academy of Management Review*. – 1985. – Vol. 10, № 1. – P. 76–88.

O‘QUVCHILARDA O‘Z-O‘ZINI BAHOLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Buranova Malohat Mirzaaxmadovna
Tabiiy-ilmiy, gumanitar fanlar va jismoniy madaniyat kafedrasi assistenti Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalari universitetining Toshkent filiali
https://doi.org/10.5281/zenodo.22786172

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘quvchilarda o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari, uning pedagogik ahamiyati hamda ta’lim jarayonida samarali tashkil etilishini ta’minlovchi pedagogik shart-sharoitlar tahlil qilinadi. Muallif zamonaviy ta’lim paradigmasida o‘quvchi shaxsining sub’ekt sifatidagi faolligini oshirishda o‘z-o‘zini baholash mexanizmlarining o‘rnini ochib beradi, mazkur ko‘nikmalarni rivojlantirishga to‘sqinlik qiluvchi omillarni aniqlaydi va ularni bartaraf etish yo‘llarini, shuningdek, o‘qituvchi faoliyatida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan amaliy tavsiyalarni ishlab chiqadi. Tadqiqotda formativ baholash, refleksiya, pedagogik hamkorlik, ijobiy ta’lim muhiti kabi tushunchalar o‘zaro bog‘liqlikda yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *o‘z-o‘zini baholash, pedagogik shart-sharoit, refleksiya, formativ baholash, o‘quv faoliyati, mustaqil ta’lim, metakognitiv ko‘nikmalar, pedagogik hamkorlik, baholash mezonlari, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim.*

Zamonaviy ta’lim tizimini isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri o‘quvchilarni bilim, ko‘nikma va malakalarning tayyor iste’molchisi emas, balki o‘z ta’lim faoliyatini mustaqil boshqara oladigan, o‘z natijalarini tanqidiy tahlil qila oladigan faol sub’ekt sifatida shakllantirishdan iborat. Ushbu vazifani amalga oshirishda o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalari markaziy o‘rin tutadi, chunki aynan ular o‘quvchining o‘z bilim va faoliyatini ob’ektiv tarzda idrok etishi, kuchli va zaif tomonlarini aniqlashi, o‘quv maqsadlarini mustaqil belgilashi hamda o‘z rivojlanish traektoriyasini nazorat qilishi uchun zarur bo‘lgan ichki mexanizmni tashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sifatini oshirish, xususan, Milliy o‘quv dasturlari va davlat ta’lim standartlarida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash, o‘z-o‘zini nazorat qilish va baholash kompetensiyalarini rivojlantirish alohida talab sifatida belgilangan. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy dars jarayonida baholash funksiyasi asosan o‘qituvchi zimmasida qolib kelmoqda, natijada o‘quvchilarda o‘z faoliyatini mustaqil baholash tajribasi yetarli darajada shakllanmayapti. Bu holat o‘z navbatida o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasi, mustaqilligi va metakognitiv rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

O‘z-o‘zini baholash – shaxsning o‘z faoliyati, xatti-harakati, bilim va imkoniyatlarini muayyan mezonlar asosida mustaqil tahlil qilish va qadrlash jarayoni sifatida ta’riflanadi. Pedagogik nuqtai nazardan bu tushuncha ikki jihatni o‘z ichiga oladi: birinchidan, o‘quvchining o‘z bilim darajasini, ko‘nikmalarini haqqoniy anglashi (kognitiv jihat); ikkinchidan, ushbu anglash asosida keyingi o‘quv faoliyatini rejalashtirish va tuzatishlar kiritish qobiliyati (regulyativ jihat).

Psixologik adabiyotlarda o‘z-o‘zini baholash shaxs o‘zini o‘zi anglashining tarkibiy qismi sifatida ko‘riladi va u o‘z-o‘zini nazorat qilish, o‘zini o‘zi tarbiyalash, o‘z xatti-harakatlarini

ongli ravishda boshqarish jarayonlari bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. Ta’lim jarayonida o‘z-o‘zini baholash o‘quvchining metakognitiv faoliyati ya’ni o‘z fikrlash jarayoni ustidan nazorat o‘rnatish qobiliyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, u quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi: o‘quv maqsadini anglash, o‘z faoliyatini maqsad bilan solishtirish, erishilgan natijani mezonlar asosida tahlil qilish va zarur bo‘lganda faoliyat strategiyasini o‘zgartirish.

O‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalari bir necha darajada namoyon bo‘ladi: dastlabki (reproduktiv) darajada o‘quvchi faqat o‘qituvchi bergan bahoni qabul qiladi va uni tanqidiy tahlil qilmaydi; oraliq darajada o‘quvchi o‘qituvchi yordamida o‘z ishini tahlil qila boshlaydi; yuqori (mustaqil) darajada esa o‘quvchi tashqi yordamsiz o‘z faoliyatini mezonlar asosida baholay oladi va o‘z-o‘zini rivojlantirish strategiyasini mustaqil belgilaydi. Pedagogik faoliyatning vazifasi aynan shu oxirgi, yuqori darajaga o‘tishni ta’minlovchi shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

O‘quvchilarda o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarining shakllanganligi bir qator ijobiy pedagogik natijalarga olib keladi. Bular:

– bu ko‘nikma o‘quvchining ichki motivatsiyasini kuchaytiradi, chunki o‘quvchi o‘z muvaffaqiyatini tashqi baho emas, balki o‘zining shaxsiy rivojlanish dinamikasi bilan bog‘lab qabul qila boshlaydi.

– o‘z-o‘zini baholash o‘quvchida mas’uliyat hissini oshiradi, chunki u o‘z ta’lim natijalari uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi.

– mazkur ko‘nikma umrbod ta’lim olish kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi, zero o‘quv muassasasini tugatgandan so‘ng ham shaxs o‘z kasbiy va shaxsiy rivojlanishini mustaqil baholay olishi zarur bo‘ladi.

– o‘z-o‘zini baholash orqali o‘quvchilar o‘rtasidagi haddan tashqari raqobatga asoslangan munosabatlar o‘rniga hamkorlikka asoslangan, har bir o‘quvchining o‘z shaxsiy taraqqiyot chizig‘iga e’tibor qaratuvchi ta’lim muhiti shakllanadi.

– o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalari rivojlangan o‘quvchilarda kelajakdagi kasbiy faoliyatga zarur bo‘lgan muhim sifatlar o‘z ishini tanqidiy tahlil qilish, konstruktiv fikr-mulohazani qabul qilish va undan foydalanish, shuningdek, o‘z faoliyatini mustaqil takomillashtirish qobiliyati shakllanadi.

O‘quvchi o‘z faoliyatini baholay olishi uchun, avvalo, muvaffaqiyat mezonlari (kriteriyalari) unga oldindan va tushunarli shaklda taqdim etilishi lozim. O‘qituvchi har bir topshiriq yoki mavzu bo‘yicha aniq baholash mezonlarini ishlab chiqishi va ularni o‘quvchilar bilan birgalikda muhokama qilishi zarur. Mezonlar qanchalik aniq va o‘lchanadigan bo‘lsa, o‘quvchining o‘z ishini shu mezonlar bilan solishtirish qobiliyati shunchalik samarali rivojlanadi.

An’anaviy summativ (yakuniy) baholashdan farqli o‘laroq, formativ baholash o‘quv jarayonining barcha bosqichlarida amalga oshiriladigan, o‘quvchiga o‘z ustida ishlash imkonini beruvchi doimiy fikr-mulohaza (feedback) jarayonidir. Formativ baholash sharoitida xato jazolanadigan kamchilik emas, balki o‘rganish imkoniyati sifatida qaraladi, bu esa o‘quvchida o‘z xatolarini yashirmasdan, ularni ochiq tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantiradi.

O‘z-o‘zini baholash ko‘nikmasi ko‘pincha o‘zaro baholash orqali samarali rivojlanadi, chunki boshqa o‘quvchining ishini mezonlar asosida tahlil qilish jarayonida o‘quvchi xuddi shu mezonlarni o‘z ishiga nisbatan qo‘llashni o‘rganadi. Dars yakunida qisqa refleksiya mashqlarini (masalan, «Bugun nimani o‘rgandim?», «Qaysi qismda qiynaldim?», «Keyingi safar nimani boshqacha qilaman?» kabi savollarga yozma yoki og‘zaki javob berish) tizimli tashkil etish o‘quvchida ichki dialog va o‘z-o‘zini kuzatish odatini shakllantiradi.

O‘quvchi o‘z kamchiliklarini haqqoniy tan olishi uchun sinf muhitida ishonch va psixologik xavfsizlik ta’minlangan bo‘lishi shart. Agar xato qilish tanqid yoki mazax bilan bog‘liq bo‘lsa, o‘quvchi o‘zining haqiqiy natijasini yashirishga moyil bo‘ladi, bu esa o‘z-o‘zini baholashning haqqoniyligini buzadi. O‘qituvchining xayrixoh, qo‘llab-quvvatlovchi munosabati, shuningdek, xatolarni tabiiy o‘quv jarayonining bir qismi sifatida talqin qilish madaniyati ushbu shart-sharoitning asosini tashkil etadi.

O‘quvchi o‘ziga tashqaridan qo‘yilgan maqsadni emas, balki o‘zi tushunib qabul qilgan maqsadni yaxshiroq nazorat qila oladi. Shu sababli o‘qituvchi dars yoki mavzu boshida o‘quv maqsadlarini o‘quvchilarga tushuntirish, imkon qadar ularni birgalikda aniqlashtirish, hamda mavzu yakunida erishilgan natijani ana shu dastlabki maqsad bilan solishtirish amaliyotini joriy etishi lozim. O‘z-o‘zini baholash ko‘nikmasini o‘rgatish uchun o‘qituvchining o‘zi ushbu jarayonni namoyish eta olishi (modellashtirish) muhim shart-sharoitdir. O‘qituvchi o‘z faoliyatini ovoz chiqarib tahlil qilish («fikrni ovoz chiqarib aytish» usuli), shuningdek, o‘quvchilarga baholash varaqalari, kundaliklar, portfolio kabi vositalardan foydalanishni o‘rgatish orqali ularda mustaqil tahlil qilish odatini shakllantiradi. Bunda o‘qituvchining o‘zi formativ baholash va refleksiv metodika bo‘yicha malaka oshirishi zarur shart hisoblanadi.

Zamonaviy raqamli ta’lim platformalari o‘z-o‘zini baholash jarayonini yanada shaffof va qiziqarli qilish imkonini beradi. Elektron jurnal va platformalardagi avtomatik test tizimlari o‘quvchiga natijasini darhol ko‘rish va tahlil qilish imkonini beradi, interaktiv taxta va ilovalar orqali o‘tkaziladigan qisqa so‘rovnomalar esa dars yakunida o‘quvchining o‘zlashtirish darajasini tezkor aniqlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, raqamli vositalar o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi jonli pedagogik muloqotni to‘liq almashtira olmasligini, ular faqat yordamchi vosita ekanligini yodda tutish zarur.

O‘z-o‘zini baholash sof kognitiv jarayon bo‘lib qolmasdan, u shaxsning hissiy-irodaviy sifatlari, xususan, o‘ziga bo‘lgan ishonch, chidamlilik (rezilentlik) va tanqidga nisbatan sog‘lom munosabat bilan uzviy bog‘liqdir. Shu sababli o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirish dasturlari ijtimoiy-hissiy ta’lim (social-emotional learning) elementlari — his-tuyg‘ularni anglash, o‘z-o‘zini boshqarish, hamdardlik kabi ko‘nikmalar bilan birga olib borilganda yanada samarali natija beradi.

O‘z-o‘zini baholashga oid ko‘rsatma va mezonlarning tili o‘quvchining yosh va til rivojlanish darajasiga mos kelishi alohida shart-sharoit sifatida qaralishi lozim. Agar mezonlar murakkab ilmiy-pedagogik terminologiya bilan yozilsa, o‘quvchi ularning mazmunini to‘liq anglay olmaydi va natijada o‘z-o‘zini baholash formal, mazmunsiz jarayonga aylanib qoladi. Boshlang‘ich sinflarda tasviriy, obrazli tilni, o‘rta va yuqori sinflarda esa fanga xos, ammo tushunarli tilni qo‘llash tavsiya etiladi. Shuningdek, ko‘p tilli yoki tilni endi o‘rganayotgan o‘quvchilar uchun mezonlarni ona tilida ham taqdim etish ularning o‘z-o‘zini baholash imkoniyatini kengaytiradi.

O‘z-o‘zini baholash amaliyotining barqaror joriy etilishi uchun uni faqat alohida o‘qituvchining shaxsiy tashabbusiga bog‘liq qoldirmasdan, maktab yoki ta’lim muassasasi darajasidagi ichki me’yoriy hujjatlar, o‘quv dasturlari va baholash tartib-qoidalarida mustahkamlash zarur. Maktab ichki baholash tizimida formativ baholash va o‘z-o‘zini baholashga ajratilgan aniq o‘rin, shuningdek, bu borada o‘qituvchi faoliyatini rag‘batlantiruvchi mexanizmlarning mavjudligi ushbu jarayonning institutsional barqarorligini ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, o‘quvchilarda o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirish zamonaviy ta’lim sifatini oshirishning muhim omili bo‘lib, u o‘quvchini ta’lim jarayonining faol

sub’ektiga aylantirishga xizmat qiladi. Ushbu ko‘nikmalarning shakllanishi o‘z-o‘zidan emas, balki aniq belgilangan pedagogik shart-sharoitlar ochiq baholash mezonlari, formativ baholash amaliyoti, o‘zaro baholash va refleksiya, xatoga nisbatan ijobiy muhit, o‘quv maqsadlarini birgalikda belgilash, o‘qituvchining metodik tayyorgarligi, yosh xususiyatlarini hisobga olish hamda oila bilan hamkorlik asosida yuzaga keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zimmerman B.J. Self-Regulated Learning and Academic Achievement: An Overview // Educational Psychologist, 1990.
2. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. — Toshkent: O‘qituvchi, 2004.
3. Hattie J., Timperley H. The Power of Feedback // Review of Educational Research, 2007.
4. Тарасова О.П. Формирование навыков самооценки у школьников в учебном процессе. — М.: Просвещение, 2015.

INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA QIZLARDA O‘ZIGA BO‘LGAN ISHONCHNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Choriyeva D.I.
Qori Niyoziy nomidagi TPMI tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22786225

Annotatsiya. *Mazkur maqolada inklyuziv ta’lim muhitida qizlarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari va mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etilgan. Qizlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchi ularning ta’lim jarayonidagi faolligi, mustaqil qaror qabul qilishi, muloqotga kirishishi, o‘z qobiliyatlarini namoyon etishi va kelajakdagi ijtimoiy-kasbiy faoliyatini belgilovchi muhim shaxsiy sifat sifatida yoritilgan. Inklyuziv ta’lim muhiti esa har bir ta’lim oluvchining individual xususiyatlari, ehtiyojlari va imkoniyatlarini e’tirof etish, ta’lim jarayonida teng ishtirokini ta’minlash hamda psixologik jihatdan xavfsiz muhit yaratishga yo‘naltirilgan pedagogik tizim sifatida izohlangan. Maqolada gender stereotiplari, ijtimoiy taqqoslash, pedagogik munosabat, oilaviy tarbiya va tengdoshlar muhitining qizlarda o‘ziga bo‘lgan ishonchning shakllanishiga ta’siri tahlil qilingan. Tadqiqot asosida inklyuziv ta’lim sharoitida qizlarda o‘ziga ishonchni shakllantirishning motivatsion, kommunikativ, refleksiv, qo‘llab-quvvatlovchi va faoliyatga yo‘naltirilgan pedagogik mexanizmlari taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, o‘ziga ishonch, qizlar tarbiyasi, pedagogik mexanizm, gender stereotipi, pedagogik qo‘llab-quvvatlash, teng imkoniyat, psixologik xavfsizlik, shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy kompetensiya.*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida shaxsning intellektual rivojlanishi bilan bir qatorda uning ijtimoiy, kommunikativ va psixologik imkoniyatlarini rivojlantirish ham muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o‘quvchi-qizlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini shakllantirish masalasi ta’lim samaradorligi, shaxsiy rivojlanish va ijtimoiy faollik bilan bevosita bog‘liq.

O‘ziga bo‘lgan ishonch shaxsning o‘z qobiliyatlari, imkoniyatlari va qarorlariga nisbatan ijobiy munosabatini anglatib, uning faoliyatga kirishishi, qiyinchiliklarni yengib o‘tishi va mustaqil qarorlar qabul qilishida muhim rol o‘ynaydi. O‘ziga ishongan o‘quvchi o‘z fikrini erkin ifodalash, savol berish, tashabbus ko‘rsatish va xatolaridan xulosa chiqarishga ko‘proq moyil bo‘ladi.

Mazkur sifatning shakllanishida ta’lim muhiti muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, inklyuziv ta’lim muhitida barcha o‘quvchilarning individual farqlari e’tirof etilib, ularga teng ishtirok etish imkoniyatlari yaratilishi qizlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini rivojlantirish uchun qulay pedagogik sharoit yaratadi.

Inklyuziv ta’lim tushunchasi dastlab alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarni umumiy ta’lim tizimiga jalb etish masalasi bilan bog‘liq holda rivojlangan bo‘lsa-da, zamonaviy pedagogik yondashuvda u ta’lim jarayonidagi xilma-xillikni qadrlash, kamsitishning oldini olish va barcha ta’lim oluvchilarning to‘laqonli ishtirokini ta’minlash tamoyillarini ham qamrab oladi.

Shu jihatdan inklyuziv ta’lim muhiti qizlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini rivojlantirish uchun nafaqat tashkiliy, balki tarbiyaviy va psixologik-pedagogik imkoniyatlarga ham ega.

Inklyuziv ta’lim va o‘ziga bo‘lgan ishonch tushunchalarining pedagogik mohiyati

Inklyuziv ta’limning asosiy maqsadi ta’lim oluvchilar o‘rtasidagi farqlarni muammo sifatida emas, balki ta’lim jarayonining tabiiy xususiyati sifatida qabul qilishga asoslanadi.

Inklyuziv pedagogika o‘quvchining individual ehtiyojlarini hisobga olish, ta’lim jarayonida ishtirokini qo‘llab-quvvatlash va uning imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishga yo‘naltiriladi.

Bunday muhitda o‘quvchi o‘zini ta’lim jarayonining to‘laqonli subyekti sifatida his qilishi muhim. Subyektlik hissining shakllanishi esa o‘ziga bo‘lgan ishonchning rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq.

O‘ziga bo‘lgan ishonchni faqat “o‘zini yaxshi ko‘rish” yoki “o‘z imkoniyatlarini yuqori baholash” bilan cheklab bo‘lmaydi. U quyidagi komponentlarning o‘zaro uyg‘unligi sifatida namoyon bo‘ladi:

- o‘z imkoniyatlarini anglash;
- mustaqil qaror qabul qilish;
- o‘z fikrini ifodalash;
- muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqmaslik;
- yangi faoliyatga kirishish;
- muammolarni mustaqil hal qilish;
- o‘z faoliyatini baholay olish;
- konstruktiv tanqidni qabul qilish;
- ijtimoiy muloqotga kirishish.

Demak, o‘ziga ishonch shaxsning ichki psixologik holati bo‘lishi bilan birga, pedagogik muhit ta’sirida rivojlanadigan ijtimoiy-shaxsiy kompetensiya sifatida ham qaralishi mumkin.

Qizlarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni shakllantirishning dolzarbligi

Qizlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchi ularning ta’limdagi muvaffaqiyati bilan bir qatorda kelajakdagi kasbiy va ijtimoiy faolligi uchun ham muhimdir.

O‘smirlik davrida shaxsning o‘ziga bergan bahosi tengdoshlarning munosabati, o‘qituvchining fikri, oiladagi tarbiya, ijtimoiy muhit va ommaviy axborot vositalari ta’sirida shakllanadi.

Ayrim hollarda qizlardan haddan tashqari itoatkorlik, passivlik yoki muayyan ijtimoiy rollarga moslashish kutilishi ularning tashabbuskorligi va mustaqil qaror qabul qilishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Gender stereotiplari ham mazkur jarayonda muhim omillardan biridir.

Masalan:

- “qizlar texnikaga qiziqmaydi”;
- “qiz bola rahbar bo‘lishi qiyin”;
- “qizlar jamoat oldida ko‘p gapirmasligi kerak”;
- “qizlar uchun ayrim kasblar mos emas”

kabi qarashlar qizlarning o‘z imkoniyatlarini baholashiga ta’sir qilishi mumkin.

Shuning uchun zamonaviy ta’lim jarayonida qizlarni faqat bilim oluvchi sifatida emas, balki mustaqil fikrlovchi, qaror qabul qiluvchi va ijtimoiy faol shaxs sifatida rivojlantirish zarur.

Oila va ta’lim muassasasi hamkorligi

Qizlarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni faqat maktab doirasida shakllantirish yetarli emas. Oila muhitidagi munosabatlar ham ushbu jarayonning muhim komponentidir.

Ota-onalarning:

- qizining fikrini tinglashi;
- mustaqil qarorlarini hurmat qilishi;
- ta’lim olishga rag‘batlantirishi;
- kasbiy qiziqishlarini qo‘llab-quvvatlashi;
- xatolarini rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qilishi

qizlarda ijobiy “Men” konsepsiyasining rivojlanishiga yordam beradi.

Shu sababli ta’lim muassasalarida ota-onalar uchun “Qizlarda o‘ziga ishonchni shakllantirish”, “Gender stereotiplari va farzand tarbiyasi”, “Qiz bolaning ta’limiy va kasbiy imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlash” kabi mavzularda seminar va treninglar tashkil etish maqsadga muvofiq.

Inklyuziv ta’lim muhitida qizlarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni shakllantirish masalasi gender tenglik, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim va tarbiya masalalari bilan uzviy bog‘liq.

Mazkur jarayonda asosiy e’tibor qizlarga alohida imtiyoz yaratishga emas, balki ularning ta’lim jarayonida o‘z imkoniyatlarini to‘laqonli namoyon etishi uchun teng sharoit yaratishga qaratilishi kerak.

Pedagogik amaliyotda ba’zan qizlarning “odobli”, “itoatkor” yoki “tinch” bo‘lishi ijobiy xulq sifatida haddan tashqari yuqori baholanadi. Biroq zamonaviy ta’lim nuqtayi nazaridan tashabbuskorlik, mustaqil fikrlash, savol berish, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish va liderlik qobiliyatlari ham qizlar tarbiyasining muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Shu sababli qizlarda o‘ziga ishonchni shakllantirishda “itoatkorlik” va “faollik” o‘rtasidagi muvozanatni to‘g‘ri tashkil etish muhim.

Bundan tashqari, o‘qituvchining qiz va o‘g‘il o‘quvchilarga nisbatan kutilmalari ham ta’lim natijalariga ta’sir qilishi mumkin. Shuning uchun pedagoglar o‘zlarining stereotipik qarashlarini muntazam ravishda refleksiya qilishlari zarur.

Xulosa. Inklyuziv ta’lim muhiti qizlarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni shakllantirish uchun katta pedagogik imkoniyatlarga ega. Bunday muhit o‘quvchining individual xususiyatlarini qadrlash, teng imkoniyat yaratish, psixologik xavfsizlikni ta’minlash va faol ishtirokini rag‘batlantirish orqali qizlarning shaxsiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, qizlarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni shakllantirishning asosiy pedagogik mexanizmlari sifatida motivatsion, faoliyatga yo‘naltirilgan, kommunikativ, refleksiv va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlovchi mexanizmlarni ajratish mumkin.

Mazkur mexanizmlarning samaradorligi esa psixologik xavfsiz muhit, gender stereotiplaridan xoli pedagogik yondashuv, individual ta’lim, ijobiy baholash, oila bilan hamkorlik va innovatsion pedagogik texnologiyalar bilan ta’minlanadi.

Shu asosda quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

1. ta’lim muassasalarida qizlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini rivojlantirishga qaratilgan maxsus pedagogik dasturlar ishlab chiqish;
2. pedagoglar uchun inklyuziv va gender-sezgir pedagogika bo‘yicha malaka oshirish dasturlarini tashkil etish;
3. qizlarni loyiha, munozara, tadqiqot va liderlik faoliyatlariga keng jalb etish;
4. o‘quvchilarning shaxsiy yutuqlarini aks ettiruvchi elektron va an’anaviy portfolio tizimini joriy etish;
5. ota-onalar bilan qizlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini rivojlantirishga qaratilgan treninglar tashkil etish;

6. ta’lim jarayonida gender stereotiplarini aniqlash va bartaraf etishga yo‘naltirilgan tarbiyaviy mashg‘ulotlardan foydalanish;
7. qizlarning ijtimoiy va kasbiy faolligini oshirish maqsadida mentorlik dasturlarini rivojlantirish;
8. o‘ziga bo‘lgan ishonchni baholashning motivatsion, kommunikativ, faoliyat va refleksiv mezonlarini amaliyotga joriy etish.

Umuman olganda, inklyuziv ta’limni faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarni ta’limga jalb qilish vositasi sifatida emas, balki har bir shaxs, jumladan qizlarning o‘z imkoniyatlarini anglash, o‘z fikrini erkin ifodalash va jamiyatda faol ishtirok etishiga xizmat qiluvchi pedagogik muhit sifatida rivojlantirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni. 2019-yil 2-sentabr.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni. Toshkent.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim, xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlash, yoshlar va oila masalalariga oid farmon va qarorlari.
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining inklyuziv ta’limni rivojlantirish va ta’lim olish uchun teng imkoniyatlarni ta’minlashga oid normativ-huquqiy hujjatlari.
7. Hasanboyeva O. va boshq. Oila pedagogikasi. – Toshkent: Aloqachi, 2007.
8. Quronov M. Milliy tarbiya. Monografiya. – Toshkent, 2004.
9. Quronov M. Oila tarbiyasi. – Toshkent: Ma’naviyat, 2007.

MAKTABGACHA YOSHDAGI O‘ZLASHTIRISHDA QIYNALAYOTGAN BOLALARNI BILISH JARAYONLARINI RIVOJLANTIRISH

Dehqanova Muborakxon G‘iyeziddin qizi, Sayfullayeva Ismigul Qodir qizi
Tarbiya pedagogikasi milliy instituti doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22786292

Annotatsiya: *Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni bilish jarayonlari haqida, uni rivojlanish bosqichlarida qanday funksiyalar bajarishi va bilish jarayonlarini rivojlantirish bo‘yicha ma’lumotlar olishingiz mumkin.*

Kalit so‘zlar: *bilish jarayonlari, diqqat, xotira, xayol, sezgi tafakkur, mehanik, ixtiyoriy, markaz, rivojlantirish, ong osti.*

Olam va uning qonunlarini bilish falsafiy dunyoqarash bilan bevosita bog‘langan masaladir. Shuning uchun ham dunyoni bilish masalasi doimo barcha pedagogika fanlarining diqqat markazida bo‘lib kelgan. Ilk bolalik davridagi bolalarda diqqatning bo‘linuvchanligi juda zaif, ko‘lami esa tor bo‘ladi. Bu yoshdagi bolalar diqqatlarini faqat ko‘zlariga yaqqol ko‘rinib turgan bir narsagagina qarata oladilar.

Ilk bolalik davridagi bolalar diqqatining rivojlanishida nutqning roli juda kattadir. Bolaning tili chiqib nutqni egallay boshlashi, katta kishilar bilan muloqotda bo‘lishdan tashqari, ularning ko‘rsatmalarini bajarish imkoniyatini ham beradi. Bu esa o‘z navbati bilan diqqatni ma’lum darajada to‘plash va muayyan bir maqsadga qaratishni talab etadi. Natijalar shuni ma’lum qiladiki bolalarda ixtiyoriy diqqatning rivojlanishiga asos yaratadi. Bog‘cha yoshidan boshlab bolalarda ixtiyoriy diqqat rivojlana boshlaydi. Biroq, kichik bog‘cha yoshdagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat ustunlik qiladi. Kichik bog‘cha yoshdagi bolalarida kun sayin paydo bo‘ladigan yangi-yangi qiziqishlar, o‘yin faoliyatlarining xilma-xil bo‘la borishi ularda ixtiyorsiz diqqatni asta-sekin takomillashtirib boradi. Bog‘chada jamoa tomonidan talab etiladigan tartiblarga bo‘ysunish, qoidali o‘yin shartlarini so‘zsiz bajarish, kattalarning topshiriqlarini chidam, qunt bilan ado yetish kabi hollar bog‘cha yoshidagi bolalarda diqqatning ixtiyoriy turini rivojlantiradi. Bolalarda ixtiyoriy diqqatni rivojlantirishda o‘yinning roli juda kattadir. Chunki turli o‘yinlar paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to‘plab, o‘z tashabbuslari bilan ma’lum maqsadlarni ilgari suradilar. O‘yinlarning qanday qoidalar asosida yo‘nalishini o‘zlari mustaqil ravishda tanlab oladilar. O‘yin qoidasidan chetga chiqib ketmaslik uchun o‘z harakatlarini o‘yin qoidalariga moslashtirishga va o‘yinda qatnashuvchi o‘rtoqlarining harakatlarini ham kuzatib borishga intiladilar. Ana shunday o‘yinlarda ixtiyorsiz diqqat bilan birga ixtiyoriy diqqat ham faol ishtirok etadi, binobarin, bolalarning o‘yini uchun sharoit yaratib beradi. Shuni ham nazarda tutish kerakki, ixtiyoriy diqqat iroda bilan bog‘liq, shuning uchun ham ko‘pincha bolalar diqqatning bu turini o‘zlaricha mustaqil tashkil eta olmaydilar. Diqqatning ixtiyoriy turini har xil savollar va topshiriqlar berish yo‘li bilan rivojlantirib borish kerak. Xayol - bu hech qachon sezilmagan tasvir va vaziyatlarni yaratishdan iborat aqliy jarayon. Xotira - bu odam ilgari idrok etgan, boshdan kechirgan, o‘ylagan, qilgan ishlarini bosib chiqarish, saqlash, tan olish va ko‘paytirish. Bu aqliy hayotning asosi, ongimizning asosidir. Tajribani to‘plash, uni saqlash va ishlatish xotira faoliyatining natijasidir. Xotira uzoq muddatli bo‘lishi mumkin (inson hayotida butun umr

xotirasida saqlanadigan so‘zlar, ma'lumotlar, tushunchalar, tasvirlarning ma'lum bir zaxirasi) va qisqa muddatli (biz qisqa vaqt ichida saqlaydigan ma'lumotlar: oziq-ovqat sotib olish, borish vizual, eshitish, hid bilish, teginish va yoqimli xotira. Inson qanday ma'lumotni eslab qolishiga qarab, og‘zaki, majoziy, vosita xotirasini va boshqalarni ajratish mumkin. Fikrlash - bu tashqi dunyo va uning qonuniyatlarining umumlashtirilgan, vositachilik qilgan, mavhum aks etishini ta’kidlashmiz mumkin. Fikrlashning operatsion tarkibiy qismlari aqliy operatsiyalar - tahlil, sintez, taqqoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish, tasniflashdir. Tafakkurning uch turidan: og‘zaki-mantiqiy, obrazli-mantiqiy va vizual-samarali - bolalarda oxirgi ikki tur ancha rivojlangan va ustunlik qiladi. Birinchisi - og‘zaki-mantiqiy, ilgari bunday fikrlash 6-7 yoshgacha intensiv rivojlana boshlaydi. Nutq - bu odamning boshqa odamlar bilan muloqot qilish uchun tilni amalda qo‘llash jarayoni. Til odamlar o‘rtasidagi aloqa vositasidir. Kichik maktabgacha yoshda sezgi faoliyati rivojlanadi. Bolalar idrokning individual birliklaridan hissiy standartlarga o‘tadilar. Kichik maktabgacha yoshning oxiriga kelib, bolalar ob'yektlarning 5 va undan ortiq shakllarini va yetti yoki undan ortiq ranglarini idrok eta oladilar, ular ob'yektlarni o‘lchamlari bilan farqlay olishadi. Diqqat va xotira rivojlanadi. Voyaga yetgan kishining iltimosiga binoan bolalar 3-4 so‘zni va narsalarning 5-6 nomini yodlashlari mumkin. Yoshlikning oxiriga kelib, ular sevimli asarlaridan muhim parchalarni yodlab olishlari mumkin. Vizual-harakat tafakkuri rivojlanishda davom etmoqda.

Bolalar ob'ektlar o‘rtasida ba'zi yashirin aloqalarni va munosabatlarni o‘rnatishga qodir. Ushbu yoshda bolalarning xotira qobiliyati oshadi. Maktabgacha yoshda bolalar hali ham ob'ektlar sinflari haqida g‘oyalarga ega emaslar. Ob'ektlar o‘zgarishi mumkin bo‘lgan xususiyatlarga ko‘ra guruhlanadi, ammo sinflarni mantiqiy qo‘shish va ko‘paytirish operatsiyalari shakllana boshlaydi. Masalan, katta yoshdagi maktabgacha yoshdagi bolalar ob'yektlarni guruhlashda ikkita xususiyatni hisobga olishlari mumkin: rang va shakl (material) va boshqalar. Ushbu yoshdagi bolalar, agar tahlil qilingan munosabatlar ularning vizual tajribalaridan tashqariga chiqmasa, mulohaza yuritishi va yetarli sababiy tushuntirishlar bera olishiga qodir. Xayolotning rivojlanishi bolalarga juda o‘ziga xos va izchil rivojlanayotgan hikoyalarni yaratishga imkon beradi. Odamning butun aqliy taraqqiyoti asosan xotiraning taraqqiyotidan iborat ekan, xotira bola hayotining dastlabki kunlaridan boshlaboq rivojlana boshlaydi. Bolada xotiraning dastlabki alomatlari yaqin atrofidagi odamlarni va narsalarni tanishida ko‘rina boshlaydi. Tasavvurlari tufayli bolalar o‘tgan narsalarni bemalol eslay oladilar, masalan, bolaga ko‘z o‘ngida bo‘lmagan narsaning nomini aytsangiz, u ko‘zlari bilan chor atrofga qarab shu narsani izlay boshlaydi. Bola xotirasining rivojlanishida nutqining o‘sishi juda katta ahamiyatga ega. Bu davrda bola narsa va hodisalarni faqat bevosita ko‘rish orqali emas, balki shu narsa va hodisalarning nomlari orqali ham idrok qila oladigan bo‘ladi. Bundan tashqari ular kattalardan so‘rab bilib olish, eshitish orqali ham o‘z xotiralarini boyitadilar.

Ilk bolalik davridagi bolalarda xotiraning barcha jarayonlari ko‘rina boshlaydi. Masalan, kichik yoshdagi bola dastavval mexanik ravishda, ya’ni ma’nosiga tushunmasdan esda olib qolaveradi. Buning o‘ziga xos jihati bor, albatta. Birinchidan, yuqorida aytib o‘tganimiz kabi bolalarda turmush tajribasi juda oz bo‘ladi, ular ko‘p nomlarni hali mutlaqo bilmaydilar, lekin hayotda to‘qnash kelganlari sababli eslarida olib qoladilar. Ikkinchidan, bolalar asab tizimining plastikligi, ya’ni juda egiluvchanligi kattalarnikidan ham ustunroq bo‘ladi. Ana shu sababli bolalarga mexanik esda olib qolish hech qanday qiyinchilik tug‘dirmaydi. Bolalarda ma’nosiga tushunib esda olib qolish ham juda erta rivojlana boshlaydi. Bog‘cha yoshidagi bolalarda asosan ixtiyorsiz esda olib qolishning hukmron bolishi tasodifiy bir hol emas. Buning o‘z sabablari bor.

Har bir tarbiyachi-pedagog bolalar xotirasiga doir xususiyatlarni yaxshi bilishi kerak. Ana shunda bolalar xotirasini to‘g‘ri rivojlantirish mumkin. Bog‘cha yoshidagi bolalar xotirasining katta odamlar xotirasidan keskin farqi, avvalo, ular oliy nerv faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liqdir. Bir qator psixologlar tomonidan o‘tkazilgan ilmiy tekshirish ishlari natijalarining ko‘rsatishicha, bog‘cha yoshidagi bolalar oliy nerv faoliyati quyidagi xususiyatlarga ega. Birinchidan, bog‘cha yoshidagi bolalarning nerv sistemasi xuddi ilk bolalik davridagi bolalar nerv sistemasi kabi juda plastik xarakterga egadir, ya’ni ularning nerv sistemalari haddan tashqari egiluvchan, ta’sirotga beriluvchandir. Shuning uchun ham bu yoshdagi bolalarda vaqtli bog‘lanishlar (assosisiyalar) juda osonlik bilan hosil bo‘ladi.

Bolalar nerv sistemasining xususiyati ularning esda olib qolish qobiliyatlariga ham ta’sir etmay qolmaydi. Shu sababli bog‘cha yoshidagi bolalar ashula, ritmli she’r, qiziqarli va chuqur ta’sir etadigan narsalarni beixtiyor hamda juda tez eslarida olib qolaveradilar. Ikkinchidan, bog‘cha yoshidagi bolalar nerv sistemasi yengil qo‘zg‘aluvchan bo‘lishi bilan birga yuzaga keladigan vaqtli bog‘lanishlar (assosiyatsiyalar) juda beqaror bo‘ladi, ya’ni mustahkam bo‘lmaydi. Shuning uchun bu yoshdagi bolalar tomonidan idrok qilingan turli narsa va hodisalar ularning xotiralarida uzoq vaqt saqlanib qolmaydi. Ular tez eslab qolishlari bilan birga tez unutib ham yuboradilar. Ko‘pincha narsa va hodisalarning bog‘cha yoshidagi bolalar xotiralarida mustahkam saqlanib qolishi shu narsa va hodisalarning bolaga qanchalik emosional ta’sir qilishiga bog‘liq bo‘ladi. Uchinchidan, bog‘cha yoshidagi bolalar nerv sistemasida qo‘zg‘alish jarayoniga nisbatan tormozlanish jarayoni ancha sust bo‘lganligi tufayli ular o‘xshash va birdaniga, ya’ni bir vaqtning o‘zida juda ko‘p idrok qilingan narsalarning farqini yaxshi ajrata olmaydilar. Shuning uchun ular birdaniga idrok qilgan juda ko‘p narsalarni bir-biri bilan aralashtirib yuboradilar. Agar bog‘cha yoshidagi boladan kechagi bayram kuni bo‘lgan, ya’ni idrok qilgan narsalarini bir boshdan so‘zlab berish iltimos qilinsa, u ma’noli va sistemali qilib so‘zlab berolmaydi. Bola bunday holda gapni tasodifiy esiga tushib qolgan narsalardan boshlab ketaveradi. Chunki birdaniga ko‘rgan juda ko‘p narsalarini bola tamoman aralashtirib yuborgan bo‘ladi. Bola esida olib qolgan narsalarida hali sistema yo‘q, shuning uchun bola dastavval chuqur taassurot qoldirgan, ya’ni esida chuqur o‘rnashib qolgan narsalardan boshlab gapiraveradi.

Demak, bundan shunday xulosa chiqarish mumkin: agar bog‘cha yoshidagi bolaga bir vaqtning o‘zida haddan tashqari ko‘p narsalar ko‘rsatilsa, ular hamma narsalarni bir-biri bilan aralashtirib yuboradilar va birontasini ham puxtaroq esda olib qololmaydilar. Kichik bog‘cha yoshidagi bolalarga nisbatan o‘rta va katta yoshdagi bog‘cha bolalarida ixtiyorsiz va mexanik ravishda esda olib qolish hamda esga tushirish qobiliyati biroz susayadi. Ammo bundan, bolalar ulg‘aygan sari ularning xotirasi kuchsizlanadi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Bu yerda gap shundaki, bolalar o‘sib, turmush tajribasi ortgan va nutqi o‘sgan sari ular narsa va hodisalar surunkasiga, ya’ni to‘g‘ri kelganicha emas, balki tanlab, ya’ni o‘zlariga kerakligini esda olib qoladigan bo‘la boshlaydilar. Shuni ham alohida ta’kidlab o‘tish lozimki, keyingi yillar mobaynida bog‘cha yoshidagi bolalarda mantiqiy, ya’ni ma’nosiga tushunib esda olib qolishga nisbatan mexanik esda olib qolish ustun bo‘ladi, degan fikr mavjud bolib, shu bilan birga mexanik esda olib qolish mantiqiy esda olib qolishga qarama-qarshi qo‘yilar edi. So‘nggi yillarda o‘tkazilgan ekserimental tekshirishlar natijalarining ko‘rsatishicha, bog‘cha yoshidagi bolalarda ham narsa va so‘zlarning ma’nosiga tushunib eslab qolish katta o‘rin tutadi. Lekin bog‘cha yoshidagi bolalarning mantiqiy esda qoldirishlari ularga to‘la tushuniladigan material berilganda yaqqol ko‘rinadi.

Bog‘cha yoshidagi kichik bolalarda ko‘proq obrazli xotira rivojlangan bo‘ladi. Shuning uchun ular eshitgan narsalariga nisbatan ko‘rgan narsalarni yaxshi eslarida olib qoladilar. Uning asosiy sababi, birinchidan, bog‘cha yoshidagi bolalarning idroklari konkret obrazli xarakterga ega. Ikkinchidan, ularda hali nutq, to‘la-to‘kis shakllanmagan. Bolalar yuqori guruhlarda nutqni anchagina egallab olganlaridan keyingina so‘z bilan ifodalab olingan narsalarni esda yaxshi olib qoladigan bo‘ladilar. Bolalar juda ko‘p narsalarni asosan turli o‘yin faoliyatlari davomida eslarida olib qoladilar. Shuning uchun ularning esda olib qolishlari ko‘pincha epizodik va tasodifiy xarakterga ega bo‘ladi, bu esa eslarida olib qolingan narsalarni ma’lum bir sistemaga solishni qiyinlashtiradi. Shu tufayli bolalarning xotiralaridagi narsalar tartibsiz, bir-biri bilan aralashib ketadi. Natijada biron narsani esga tushirishlari qiyin bo‘ladi, Bog‘cha yoshidagi bolalar xotirasiga xos bo‘lgan tartibsizlikni yo‘qotish va xotirasini o‘stirish juda ko‘p jihatdan tarbiyachilarga bog‘liqdir. Tarbiyachi bolalarni esda olib qolishlari lozim bo‘lgan materialni ularning yosh xususiyatlariga mos qilib tanlashi kerak. Bolalar xotirasini mashq qildirishda turli mazmunli o‘yinlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Umuman, bolaning materialni esda olib qolishini va qayta esga tushirishini tarbiyachi doimo boshqarib borishi zarur. Chunki bog‘cha yoshidagi bola xotirasining barcha tiplari o‘sa boshlaydi. Biroq shu narsa xarakterliki, xotiraning asosiy turlari orasida (masalan, obrazli, mexanik, mantiqiy kabi) harakat xotirasi nisbatan kuchliroq rivojlanadi. Shuning uchun ham turli harakatlarni hamda musiqa ohangida o‘ynashni bu yoshdagi bolalar osonlik bilan o‘zlashtiradilar. Mexanik tarzda o‘zlashtiriladigan nutq materialini ham qisman harakat xotirasiga kiritadi. Bog‘cha yoshidagi bolalar esa kuchli emotsional ta’sir qilgan narsalarni ham ba’zan eslaridan chiqarib qo‘yishlari mumkin. Bolalar xotirasini o‘stirishda tarbiyachi va ota-onalarning nutqi ham nihoyatda katta rol o‘ynaydi. Bola bilan gaplashganda nutq sodda, talaffuz aniq va tushunarli bo‘lishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abidova N.Z. Individual yondashuv asosida bo‘lajak logopedlarning inklyuziv kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish: diss.avtoreferati, Dsc, 2024 y.
2. Абидова Н.Қ. Алохида ёрдамга мухтож болаларни коррекцион тарбиялашда оила хамкорлигининг асосий йўналишлари // “Учинчи ренессанс даврида мактабгача таълим ва тарбиянинг роли” Илмий амалий анжумани материаллари Тошкент 2022 йил 2022 йил 11 март 524 -527 бет
3. Гребенюк О.С., Педагогика индивидуальности: достижения и перспективы развития // Калининград: Изд-во Калининградского областного института развития образования, 2017. – 178 с.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТОЧКИ СТАРТА КОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЫ С НЕГОВОРЯЩИМИ ДЕТЬМИ НА ОСНОВЕ ОЦЕНКИ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО ПРОФИЛЯ

Джураева Мадина Фаттаховна
магистрант 1 курса Международного Университета КИМЁ в Ташкенте (KIUT) Кимё университет (группа MSPD-14R) направление “Special pedagogy, Defectology (Logopedics)”.
https://doi.org/10.5281/zenodo.22786352

Annotatsiya. *Maqolada nutq rivojlanmagan bolalar bilan korreksion ishning boshlang‘ich nuqtasini aniqlash muammosi yoritiladi. Korreksion yordam mazmunini belgilashda ekspressiv nutqning mavjud yoki mavjud emasligi yagona mezon sifatida qaralmasligi ta’kidlanadi. Bolaning funksional profilini kompleks baholashga asoslangan yondashuv tavsiya etilib, unda kommunikativ rivojlanish, murojaat qilingan nutqni tushunish, eshituv idroki, taqlid qilish qobiliyati, motor rejalashtirish, o‘yin faoliyati hamda sensor axborotni qayta ishlash xususiyatlari tahlil qilinadi. Taklif etilgan algoritm nutq rivojlanishini cheklayotgan yetakchi funksiyani aniqlash va individual korreksion yo‘nalishni rejalashtirish imkonini beradi.*

Аннотация. *В статье рассматривается проблема определения точки старта коррекционной работы с неговорящими детьми. Подчёркивается, что отсутствие экспрессивной речи не следует рассматривать как единственный критерий при выборе содержания коррекционной помощи. Представлен подход, основанный на комплексной оценке функционального профиля ребёнка, включающей анализ уровня коммуникации, понимания обращённой речи, слухового восприятия, способности к имитации, моторного планирования, игровой деятельности и особенностей сенсорной обработки информации. Предлагаемый алгоритм позволяет определить ведущую функцию, ограничивающую развитие речевой деятельности, и обосновать выбор индивидуального коррекционного маршрута.*

Abstract. *The article examines the problem of identifying the starting point for corrective intervention in non-speaking children. It is emphasized that the absence of expressive speech should not be regarded as the sole criterion for selecting intervention strategies. The paper presents an approach based on a comprehensive assessment of the child’s functional profile, including communication, speech comprehension, auditory perception, imitation, motor planning, play development, and sensory processing. The proposed algorithm makes it possible to identify the key function limiting speech development and to design an individualized intervention pathway.*

Введение

«Развивая детей с раннего возраста, создавая благоприятные условия для их обучения, мы формируем прочную основу для полной самореализации ребёнка в будущем. Инвестиции, направленные на достижение этой благородной цели, обязательно окупятся многократно». — Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев, выступление на

Всемирной конференции ЮНЕСКО по воспитанию и образованию детей младшего возраста, Ташкент, 15 ноября 2022 года.[44]

Оказание ранней коррекционной помощи неговорящим детям является актуальной задачей современной специальной педагогики и логопедии. На сегодняшний день отмечается увеличение числа детей, имеющих выраженную задержку речевого развития. Отсутствие экспрессивной речи является лишь одним из симптомов нарушений, имеющих различную структуру и причины возникновения, что затрудняет диагностический процесс и выбор эффективных методов коррекционной работы.

Современные научные представления рассматривают речь как сложную функциональную систему, формирующуюся в процессе взаимодействия коммуникации, понимания обращённой речи, слухового восприятия, способности к имитации, моторного планирования, игровой деятельности, сенсорной обработки информации и других психических функций. В трудах Л.С. Выготского речь определяется как важнейшее средство общения и психического развития ребёнка, а А.Р. Лурия рассматривает её как результат функционирования сложной функциональной системы, обеспечиваемой согласованной работой различных отделов головного мозга. Значительный вклад в развитие представлений о системном характере речевых нарушений внесли Р.Е. Левина, Н.С. Жукова, Е.М. Мастюкова, Т.Б. Филичева, Г.В. Чиркина и другие исследователи, обосновавшие необходимость комплексного обследования ребёнка с оценкой как речевых, так и неречевых функций.[45]

Современные исследования также подтверждают тесную взаимосвязь речевого развития с когнитивными процессами, исполнительными функциями, рабочей памятью, произвольной регуляцией поведения и моторным развитием. Данная взаимосвязь подчеркивает необходимость учета совокупности факторов и применения комплексного подхода в рассмотрении речевых нарушений и оценке общего развития ребенка.[46]

Исследования, посвященные проблеме развития речи у неговорящих детей, в большинстве случаев, сосредоточены на отдельных компонентах речевого развития, а вопросы комплексного применения недостаточно систематизированы. Важным практическим вопросом становится определение точки старта коррекционной работы у неговорящих детей с учетом индивидуального сочетания сильных и слабых сторон функционального развития. В коррекционной практике дети, имеющие одинаковое внешнее проявление речевого нарушения, получают схожие программы сопровождения, несмотря на различия в причинах и механизмах нарушения. Такой подход не всегда обеспечивает оптимальную последовательность коррекционного воздействия.

В статье рассматривается подход, при котором выбор направления коррекционной работы опирается на комплексную оценку функционального профиля неговорящего ребенка. Под функциональным профилем понимается совокупность сохранных и нарушенных компонентов, обеспечивающих формирование речевой деятельности, анализ которых позволяет определить функцию, в наибольшей степени ограничивающую дальнейшее развитие речи, и использовать её в качестве точки старта коррекционной работы. Предлагаемый подход способствует систематизации результатов первичного

[44] https://president.uz/
[45] Выготский Л.С. Мышление и речь. — М.: Лабиринт, 1999.
[46] Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. — М.: Академия, 2003.

обследования, повышению объективности выбора коррекционных задач и построению индивидуального маршрута сопровождения ребёнка.

Цель исследования — теоретически обосновать необходимость определения точки старта коррекционной работы с неговорящими детьми на основе комплексной оценки функционального профиля и представить структурно-функциональную модель выбора приоритетного направления коррекционного воздействия.

Для реализации поставленной цели в исследовании были выделены следующие **задачи**:

- проанализировать научные представления о факторах, участвующих в формировании речевой деятельности;
- выделить функциональные сферы, значимые для оценки актуальных возможностей ребенка;
- обосновать необходимость комплекса анализа функционального профиля при выборе первоначального направления коррекционной работы;
- разработать структурно-функциональную модель определения точки старта;
-рассмотреть возможности использования модели при построении последующей корректировки индивидуального коррекционного маршрута.

Структурно-функциональная модель определения точки старта коррекционной работы

Одним из ограничений существующих вариантов организации коррекционной работы является недостаточный учет индивидуальных механизмов, лежащих в основе отсутствия речи у ребенка. Отсутствие экспрессивной речи не отражает всей структуры нарушения и не позволяет определить, какие функциональные трудности в конкретном случае препятствуют дальнейшему развитию речевой деятельности. Поэтому одинаковое внешнее проявление может наблюдаться у детей при существенно различающихся вариантах нарушения.[47]

В связи с этим представляется целесообразным рассматривать выбор первоначального направления коррекционной работы не через призму диагноза, а посредством комплексной оценки функционального профиля ребёнка. Такой подход позволяет определить функцию, ограничивающую дальнейшее развитие речевой деятельности на момент обследования, и использовать её в качестве отправной точки коррекционного маршрута.

В рамках настоящей статьи под **точкой старта коррекционной работы** понимается первоначальное направление педагогического воздействия, определяемое после комплексной оценки функционального профиля неговорящего ребёнка и направленное на развитие функции, которая в наибольшей степени препятствует дальнейшему формированию речевой деятельности.

Следует отметить, что точка старта не является постоянной характеристикой ребёнка. По мере формирования отдельных навыков функциональный профиль изменяется, что требует повторной оценки и последующей корректировки коррекционного маршрута.

Алгоритм определения точки старта

Определение точки старта рекомендуется осуществлять последовательно.

[47] Левина Р.Е. Основы теории и практики логопедии. — М.: Просвещение, 1968.

На первом этапе проводится комплексное обследование ребёнка с обязательной оценкой состояния физического слуха, особенностей коммуникации, понимания обращённой речи, слухового восприятия, способности к имитации, моторного планирования, игровой деятельности и сенсорной обработки информации.[48]

На втором этапе результаты обследования анализируются комплексно. Специалист определяет не только выраженность отдельных нарушений, но и сохранные возможности ребёнка, которые могут стать опорой для дальнейшего обучения.

Третий этап включает составление функционального профиля ребёнка, отражающего уровень развития основных предпосылок речевой деятельности.

На заключительном этапе определяется функция, развитие которой позволит ребёнку перейти на следующий уровень формирования речевой деятельности. Именно данная функция рассматривается как точка старта коррекционной работы и становится основанием для выбора содержания индивидуального коррекционного маршрута.

Следует подчеркнуть, что предложенная последовательность не исключает параллельного развития нескольких функций. Однако при планировании первых этапов сопровождения приоритет рекомендуется отдавать той функции, недостаточность которой в наибольшей степени ограничивает дальнейшее обучение ребёнка.[49]

Принципы построения коррекционного маршрута

Предлагаемая модель основывается на следующих принципах:

- комплексность первичного обследования;
- индивидуализация коррекционной помощи;
- опора на сохранные возможности ребёнка;
- динамическая оценка функционального профиля;
- последовательность формирования предпосылок речевой деятельности;
- междисциплинарный подход к организации сопровождения.

Структурно-функциональная модель определения точки старта

Предлагаемая модель определения точки старта коррекционной работы представлена на схеме 1.

Схема 1. Структурно-функциональная модель определения точки старта коррекционной работы с неговорящими детьми

Комплексная диагностика

Оценка функционального профиля

Определение ведущего дефицита

[48] Айрес Э.Дж. Ребёнок и сенсорная интеграция. — М.: Теревинф, 2009.
[49] Усачева О.С. Логопедическая работа с детьми с тяжёлыми нарушениями речи. — М.: Владос, 2010.

▼

Выбор точки старта

│

▼

Индивидуальный маршрут

│

▼

Оценка эффективности

Представленная модель отражает циклический характер коррекционного процесса. После достижения поставленных задач проводится повторная комплексная оценка функционального профиля ребёнка, что позволяет своевременно изменить содержание коррекционной программы в соответствии с актуальным уровнем его развития.

Таблица 1 – Основные компоненты функционального профиля неговорящего ребёнка

Компонент	**Что оценивается**
Коммуникация	Совместное внимание, инициирование взаимодействия, указательный жест, просьба
Понимание обращённой речи	Выполнение инструкций, понимание слов, действий, вопросов
Слуховое восприятие	Реакция на неречевые и речевые звуки, слуховая дифференциация
Имитация	Двигательная, предметная, оральная, артикуляционная имитация
Моторное планирование	Выполнение последовательных двигательных программ
Игровая деятельность	Предметная, сюжетная и совместная игра
Сенсорная обработка	Реакция на сенсорные стимулы, саморегуляция

Таблица 2 – Определение точки старта коррекционной работы в зависимости от ведущего функционального ограничения

Ведущее функциональное ограничение	**Первоначальное направление коррекционной работы**
Недостаточная коммуникативная инициатива	Формирование совместного внимания, указательного жеста, навыков просьбы
Нарушение понимания обращённой речи	Развитие понимания слов, инструкций, действий и речевых ситуаций
Недостаточность слухового восприятия	Формирование слухового внимания, условно-двигательной реакции, различения речевых сигналов
Недостаточность имитации	Развитие двигательной, предметной и артикуляционной имитации
Нарушение моторного планирования	Формирование двигательных программ, переключаемости и координации движений
Недостаточность игровой деятельности	Развитие предметной, функциональной и сюжетной игры
Выраженные нарушения сенсорной обработки	Сенсомоторная коррекция, развитие схемы тела и механизмов саморегуляции

После определения ведущего функционального ограничения специалист получает возможность обоснованно выбрать первоначальное направление коррекционной работы. Практическое применение предложенной модели можно продемонстрировать на нескольких типичных вариантах функционального профиля неговорящих детей.

Так, если в ходе обследования установлено, что ребёнок активно вступает в контакт со взрослым, использует указательный жест, выполняет двигательные подражания, однако испытывает выраженные трудности в понимании обращённой речи, ведущим функциональным ограничением становится недостаточность понимания речи. В данном случае целесообразно начинать коррекционную работу с формирования понимания слов, инструкций и речевых ситуаций, используя предметно-практическую деятельность, игровые приёмы и сенсомоторные упражнения.

В другой ситуации ребёнок понимает обращённую речь, выполняет простые инструкции, проявляет интерес к совместной деятельности, однако не способен повторять движения взрослого, испытывает трудности при выполнении новых двигательных программ и демонстрирует недостаточную сформированность праксиса. В этом случае ведущим функциональным ограничением является недостаточность способности к

имитации и моторного планирования. Следовательно, первоначальное коррекционное воздействие должно быть направлено на развитие двигательной, предметной и оральной имитации, а также формирование двигательных программ.

Ещё одним вариантом является ситуация, при которой ребёнок понимает обращённую речь, способен выполнять инструкции и повторять действия взрослого, однако практически не инициирует взаимодействие, не использует указательный жест и не обращается к взрослому с просьбами. Несмотря на относительную сохранность других предпосылок речевого развития, ведущим функциональным ограничением в данном случае выступает недостаточная коммуникативная инициатива. Соответственно, точкой старта коррекционной работы становится формирование совместного внимания, навыков просьбы и других средств функциональной коммуникации.[50]

Представленные примеры демонстрируют, что отсутствие экспрессивной речи не определяет автоматически содержание коррекционной помощи. Даже при сходном уровне речевого развития дети могут иметь различные функциональные профили, что требует индивидуального определения точки старта коррекционной работы. Использование предложенной модели позволяет систематизировать результаты диагностики и повысить обоснованность выбора первоначального направления коррекционного воздействия.

Выводы

Проведенный анализ показывает, что выбор начала коррекционной работы с неговорящим ребенком требует оценки нескольких взаимосвязанных функций. Отсутствие экспрессивной речи не позволяет само по себе определить содержание первых коррекционных задач.

Основой предложенного подхода является последовательная оценка функциональных возможностей ребенка с последующим сопоставлением сформированных и недостаточно сформированных компонентов. Это дает возможность определить функцию, которая в настоящий момент наиболее существенно ограничивает дальнейшее развитие речевой деятельности, и сделать ее приоритетным направлением коррекционной работ.

Практическая ценность такого подхода связана с возможностью учитывать различия между детьми с внешне сходными речевыми проявлениями. В зависимости от результатов обследования начальным направлением может выступать развитие понимания речи, имитации и моторного планирования либо коммуникативной инициативы.

При планировании коррекционной помощи важно учитывать не только выраженность трудностей, но и сохранные возможности ребенка. Они могут выступать ресурсом при формировании новых навыков и определять способ организации взаимодействия.

Определенная на начальном этапе точка старта не является постоянной. По мере освоения ребенком новых навыков меняется его функциональный профиль, поэтому коррекционный маршрут должен периодически уточняться на основании повторной оценки.

[50] Левина Р.Е. Основы теории и практики логопедии. — М.: Просвещение, 1968.

Предложенная модель может использоваться логопедами-дефектологами, специалистами ранней помощи и другими участниками командного сопровождения детей с нарушениями речи. Ее применение позволяет связать результаты комплексного обследования с конкретным выбором первоначального направления и своевременно изменять содержание коррекционной помощи по мере развития ребенка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев. Выступление на второй Всемирной конференции по воспитанию и образованию детей младшего возраста. Ташкент, 15 ноября 2022 г. URL: https://president.uz/ru/lists/view/5696 (дата обращения: 25.06.2026).
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. — М.: Лабиринт, 1999.
3. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. — М.: Академия, 2003.
4. Левина Р.Е. Основы теории и практики логопедии. — М.: Просвещение, 1968.
5. Жукова Н.С., Мастюкова Е.М., Филичева Т.Б. Логопедия. Преодоление общего недоразвития речи у дошкольников. — М.: Просвещение, 1990.
6. Лопатина Л.В. Коррекционная педагогика: логопедия. — СПб.: Речь, 2004.
7. Усачева О.С. Логопедическая работа с детьми с тяжёлыми нарушениями речи. — М.: Владос, 2010.
8. Айрес Э.Дж. Ребёнок и сенсорная интеграция. — М.: Теревинф, 2009.

INKLYUZIV TA’LIMNI PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK QO‘LLAB-QUVVATLASHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA TAJRIBALARI

Gulyamova Aziza Otabek qizi
Qori Niyoziy nomidagi TDPU “Inklyuziv ta’lim-tarbiya metodikasi” bo‘limi, katta ilmiy hodim (PhD)
https://doi.org/10.5281/zenodo.22786404

Annotatsiya. *Mazkur tezisda inklyuziv ta’lim sharoitida alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarni pedagogik va psixologik qo‘llab-quvvatlashning mazmuni, o‘ziga xos xususiyatlari hamda zamonaviy tajribalari tahlil etilgan. Inklyuziv ta’limning asosiy maqsadi bolaning jismoniy, psixologik, intellektual yoki ijtimoiy xususiyatlaridan qat’i nazar, uning ta’lim olish huquqini ta’minlash, ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. Shu nuqtayi nazardan pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlash faqatgina muayyan qiyinchilikka ega bolaga individual yordam ko‘rsatish bilan cheklanmay, balki ta’lim muhitini bolaning individual ehtiyojlariga moslashtirish, pedagoglarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish, ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish va tengdoshlar o‘rtasida ijobiy ijtimoiy-psixologik munosabatlarni shakllantirishni ham qamrab oladi. Maqolada diagnostik, korreksion-rivojlantiruvchi, maslahat, kommunikativ, ijtimoiy-pedagogik va profilaktik yo‘nalishlarning o‘zaro integratsiyasi inklyuziv ta’lim samaradorligining muhim sharti sifatida asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, alohida ta’lim ehtiyojlari, pedagogik qo‘llab-quvvatlash, psixologik qo‘llab-quvvatlash, individual yondashuv, ijtimoiy moslashuv, korreksion-rivojlantiruvchi faoliyat, inklyuziv muhit, pedagog kompetensiyasi, ota-ona hamkorligi.*

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy rivojlanish tendensiyalaridan biri barcha bolalar uchun teng ta’lim imkoniyatlarini yaratish va ta’lim jarayonidagi mavjud to‘siqlarni kamaytirishdan iborat. Ayniqsa, alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarni umumiy ta’lim muhitiga jalb etish, ularning ta’lim olish, ijtimoiylashish va shaxsiy rivojlanish huquqlarini ta’minlash inklyuziv ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir.

Inklyuziv ta’limning mazmun-mohiyati bolaning mavjud imkoniyatlarini baholashdan ko‘ra, uning rivojlanishi uchun qanday pedagogik, psixologik va ijtimoiy sharoitlar zarurligini aniqlashga yo‘naltirilishi bilan xarakterlanadi. Bunday yondashuvda bolaning individual xususiyatlari ta’lim jarayonini cheklovchi omil sifatida emas, balki ta’lim mazmuni, metodlari va vositalarini differensiallashtirishni talab qiluvchi pedagogik shart sifatida qaraladi.

O‘zbekistonda ham inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha muhim huquqiy va tashkiliy asoslar shakllantirildi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son qarori bilan 2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlangan. Mazkur konsepsiyada alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarning ta’lim olish huquqini ta’minlash, ular uchun teng imkoniyatlar yaratish va ta’lim muhitini individual ehtiyojlarga moslashtirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan.

Shu bilan birga, inklyuziv ta’limni faqat bolani umumiy ta’lim muassasasiga qabul qilish bilan cheklash mumkin emas. Uning samaradorligi bolaning ta’lim jarayoniga qanchalik faol jalb

etilgani, tengdoshlari bilan munosabatlari, o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonchi, psixologik farovonligi va ta’lim natijalari bilan belgilanadi. Shu sababli pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlash inklyuziv ta’limning ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim.

Inklyuziv ta’limda pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlashning mohiyati. Pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlash – bolaning ta’lim jarayonida duch keladigan individual, ijtimoiy, emotsional va pedagogik qiyinchiliklarini aniqlash, ularni kamaytirish hamda bolaning mavjud imkoniyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan tizimli faoliyatdir. Ushbu jarayon pedagog, psixolog, maxsus pedagog, logoped, tibbiyot xodimi, ota-ona va bolaning o‘zaro hamkorligi asosida tashkil etilgandagina samarali natija beradi.

Inklyuziv ta’lim sharoitida pedagogik qo‘llab-quvvatlashning birinchi xususiyati *individualizatsiya* tamoyilidir. Har bir bolaning rivojlanish sur’ati, qobiliyati, qiziqishi, muloqot imkoniyati va o‘quv faoliyatiga bo‘lgan ehtiyoji turlicha bo‘lishi mumkin. Shuning uchun yagona metodik yondashuvdan foydalanish o‘rniga individual ta’lim strategiyalarini ishlab chiqish talab etiladi.

Ikkinchi muhim xususiyat – *differensial yondashuv.* Bunda o‘quv topshiriqlarining murakkabligi, bajarish vaqti, taqdim etish shakli, ko‘rgazmali vositalar va baholash mezonlari bolaning individual imkoniyatlariga moslashtiriladi. Masalan, ayrim bolalar vizual materiallar orqali yaxshiroq o‘zlashtirsa, boshqalari eshitish, amaliy faoliyat yoki takrorlash orqali samaraliroq natijaga erishishi mumkin.

Uchinchi xususiyat – *uzluksizlik.* Qo‘llab-quvvatlash faqat muammo yuzaga kelganda amalga oshiriladigan qisqa muddatli tadbir emas. Bola ta’lim tashkilotiga kelgan davrdan boshlab uning rivojlanish dinamikasi muntazam kuzatilib, zaruratga ko‘ra pedagogik va psixologik yordam mazmuni yangilanib borilishi kerak.

To‘rtinchi xususiyat – *jamoaviy hamkorlik.* Inklyuziv ta’limda bolaning rivojlanishi uchun faqat pedagogning harakati yetarli emas. Pedagog-psixolog, maxsus pedagog, ota-ona va boshqa mutaxassislarning hamkorligi yagona qo‘llab-quvvatlash tizimini shakllantiradi.

Psixologik qo‘llab-quvvatlashning asosiy yo‘nalishlari. Psixologik qo‘llab-quvvatlashning muhim vazifalaridan biri bolaning ta’lim muhitiga moslashish jarayonini yengillashtirishdir. Alohida ta’lim ehtiyojlariga ega ayrim bolalarda yangi muhit, tengdoshlar bilan muloqot, topshiriqlarni bajarish yoki o‘z fikrini ifodalash bilan bog‘liq xavotir kuzatilishi mumkin. Bunday holatlarda psixolog bolaning emotsional holatini o‘rganadi, uning xavotir va qo‘rquvlarini kamaytirishga qaratilgan individual yoki guruhiy mashg‘ulotlarni tashkil etadi.

Psixologik qo‘llab-quvvatlashning yana bir muhim yo‘nalishi – **ijtimoiy moslashuv**. Bola o‘z tengdoshlari bilan muloqot qilish, guruhda ishlash, navbat kutish, o‘z fikrini bildirish, yordam so‘rash va boshqalarga yordam berish kabi ijtimoiy ko‘nikmalarni egallashi zarur. Shu sababli inklyuziv guruhlarda hamkorlikka asoslangan o‘yinlar, juftlik va kichik guruhdagi topshiriqlar, rolli o‘yinlar hamda kommunikativ mashqlar samarali hisoblanadi.

Bundan tashqari, psixolog bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlashga e’tibor qaratishi kerak. Bolaning faqat kamchiliklari yoki bajara olmayotgan vazifalariga e’tibor qaratish uning o‘z-o‘zini baholashiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli bolaning kichik yutuqlarini ham e’tirof etish, ijobiy rag‘batlantirish va muvaffaqiyat vaziyatlarini yaratish muhim pedagogik-psixologik vosita hisoblanadi.

Pedagogik qo‘llab-quvvatlashning o‘ziga xos jihatlari. Inklyuziv ta’lim sharoitida pedagogning vazifasi faqat bilim berish emas, balki barcha bolalar uchun qulay ta’lim muhitini yaratishdan iborat. UNESCO ma’lumotlariga ko‘ra, inklyuziv ta’limni muvaffaqiyatli amalga

oshirish uchun pedagoglar zarur bilim, ko‘nikma va ijobiy munosabatlarga ega bo‘lishi kerak. O‘qituvchining tayyorgarligi yetarli bo‘lmasa, inklyuziya jarayonida metodik va psixologik qiyinchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

Shu jihatdan pedagogning inklyuziv kompetensiyasi quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi:

1. Kognitiv kompetensiya – alohida ta’lim ehtiyojlari, rivojlanish xususiyatlari va maxsus pedagogik metodlar haqida bilimga ega bo‘lish.
2. Metodik kompetensiya – ta’lim mazmuni va metodlarini bolaning imkoniyatlariga moslashtira olish.
3. Kommunikativ kompetensiya – bola, ota-ona va mutaxassislar bilan samarali muloqot qilish.
4. Emotsional kompetensiya – bolaning hissiy holatini tushunish va qo‘llab-quvvatlash.
5. Refleksiv kompetensiya – o‘z pedagogik faoliyatini tahlil qilish va zarur hollarda yondashuvlarni o‘zgartirish.

O‘qituvchi uchun metodik yordam bilan bir qatorda psixologik yordam ham zarur. Chunki inklyuziv ta’lim jarayonida pedagogning o‘zi ham yangi vazifalar, vaqt yetishmasligi, individual yondashuvni tashkil etishdagi murakkabliklar va kasbiy stressga duch kelishi mumkin. Rossiya tadqiqotlarida o‘qituvchilarning inklyuziv ta’limga psixologik tayyorgarligini shakllantirish uchun maxsus qo‘llab-quvvatlash dasturlarining zarurligi ko‘rsatilgan.

O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlash tajribasi. O‘zbekistonda inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘yicha 2020–2025-yillarga mo‘ljallangan konsepsiya muhim strategik asos bo‘ldi. Unda inklyuziv ta’limning asosiy maqsadi barcha bolalar uchun teng imkoniyatlar yaratish va individual xususiyatlaridan qat’i nazar ta’limda muvaffaqiyatga erishishlari uchun zarur shart-sharoitlarni ta’minlash sifatida belgilangan.

Mazkur yondashuv pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlash uchun ham muhim metodologik asos yaratadi. Chunki teng imkoniyat deganda barcha bolalarga bir xil sharoit yaratish emas, balki ularning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda zarur yordamni taqdim etish tushuniladi.

O‘zbekistonda maxsus ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan ayrim bolalarni umumiy o‘rta ta’lim maktablariga integratsiya qilish bo‘yicha tajribalar ham amalga oshirilgan. Rasmiy ma’lumotlarda bunday tajribalar natijasida 500 nafarga yaqin alohida ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchi umumiy o‘rta ta’lim maktablariga qaytarilgani qayd etilgan.

Bu tajriba inklyuziv ta’limda integratsiya va inklyuziya tushunchalarini farqlash zarurligini ko‘rsatadi. Integratsiyada bola mavjud ta’lim tizimiga moslashishga harakat qilsa, inklyuziyada ta’lim tizimining o‘zi bolaning ehtiyojlariga moslashtiriladi. Shu bois zamonaviy bosqichda asosiy e’tibor ta’lim tashkilotining moslashuvchanligi va pedagoglarning individual yondashuvni amalga oshirish qobiliyatiga qaratilishi lozim.

Ota-onalar bilan hamkorlikning ahamiyati. Inklyuziv ta’limda pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlashning samaradorligi oila bilan hamkorlikka bevosita bog‘liq. Ota-ona bolaning rivojlanish xususiyatlari, qiziqishlari, kundalik ehtiyojlari va muloqot uslubi haqida muhim ma’lumotlarga ega. Shu sababli pedagog va psixolog ota-onani ta’lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirishi lozim.

Ota-onalar bilan hamkorlikning quyidagi shakllari samarali hisoblanadi:

- individual maslahatlar;
- psixologik-pedagogik seminarlar;

- ota-onalar uchun treninglar;
- bolaning rivojlanish dinamikasini birgalikda muhokama qilish;
- uy sharoitida bajariladigan rivojlantiruvchi mashqlar bo‘yicha tavsiyalar;
- ta’lim natijalari bo‘yicha muntazam fikr almashish.

Bunda ota-onani bolaning muammolari haqida xabardor qilishdan ko‘ra, uning imkoniyatlari va rivojlanish istiqbollariga e’tibor qaratish muhimdir. Oila va ta’lim tashkiloti o‘rtasidagi ishonchli hamkorlik bolaning emotsional xavfsizligini oshiradi.

Tengdoshlar muhitining roli. Inklyuziv ta’limning muhim natijalaridan biri bolalarning bir-birini qabul qilishi va o‘zaro hurmatga asoslangan munosabatlarni shakllantirishidir. Agar alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bola tengdoshlari tomonidan qabul qilinmasa, uning ta’lim muhitiga moslashuvi qiyinlashadi.

Shu sababli pedagoglar guruh va sinfda bag‘rikenglik, hamkorlik, o‘zaro yordam va empatiyani rivojlantiruvchi faoliyatlarni muntazam tashkil etishlari zarur. Bolalarga har bir insonning qobiliyati va imkoniyati turlicha ekanini tushuntirish, farqlarni tabiiy holat sifatida qabul qilishga o‘rgatish inklyuziv madaniyatni shakllantiradi.

Bu jarayonda hamkorlikdagi o‘yinlar, jamoaviy loyihalar, juftlikda ishlash, ijodiy topshiriqlar va ijtimoiy-emotsional ta’lim elementlaridan foydalanish mumkin.

Xulosa. Inklyuziv ta’limni pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlash zamonaviy ta’lim tizimining muhim va murakkab yo‘nalishlaridan biridir. Uning asosiy maqsadi alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolalarning ta’lim olish huquqini ta’minlash bilan bir qatorda, ularning shaxsiy, ijtimoiy va emotsional rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratishdan iborat.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv ta’lim samaradorligi uchta asosiy omilga bog‘liq: moslashtirilgan pedagogik yondashuv, tizimli psixologik qo‘llab-quvvatlash va hamkorlikka asoslangan ijtimoiy muhit. Ushbu uch yo‘nalish bir-biridan ajratilmagan holda amalga oshirilgandagina bola ta’lim jarayonining to‘laqonli ishtirokchisiga aylanishi mumkin.

Pedagogik qo‘llab-quvvatlashda individual va differensial yondashuv, moslashtirilgan o‘quv topshiriqlari, rivojlantiruvchi metodlar va ijobiy baholash muhim o‘rin tutadi. Psixologik qo‘llab-quvvatlash esa bolaning emotsional barqarorligi, o‘z-o‘ziga ishonchi, kommunikativ qobiliyatlari va tengdoshlari bilan ijtimoiy munosabatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston tajribasi ham inklyuziv ta’limni rivojlantirish uchun zarur huquqiy va tashkiliy asoslar shakllanganini ko‘rsatadi. Keyingi bosqichda asosiy vazifa mazkur siyosiy va huquqiy asoslarni ta’lim tashkilotlarining kundalik amaliyotiga samarali tatbiq etish, pedagoglarning inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirish, psixologik xizmat faoliyatini kuchaytirish va ota-onalar bilan hamkorlikni tizimlashtirishdan iborat.

Inklyuziv ta’limni pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlashni takomillashtirishda “bolani tizimga moslashtirish” yondashuvidan “tizimni bolaning ehtiyojlariga moslashtirish” tamoyiliga bosqichma-bosqich o‘tish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv nafaqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarning ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi, balki barcha bolalarda insonparvarlik, bag‘rikenglik, empatiya, hamkorlik va o‘zaro hurmat kabi ijtimoiy qadriyatlarning rivojlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son qaroriga 1-ilova.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida. PQ-4860-son qaror, 2020-yil 13-oktabr.
3. Pestova I.V., Guryanova N.A., Sergeeva M.S., Kuzevanova S.V. Examination of the Quality of Special Conditions for Education by Students with Disabilities as a Condition for Increasing the Effectiveness of Psychological and Pedagogical Support. Bulletin of Practical Psychology of Education. 2020. Vol. 17, No. 2. P. 139–149.
4. Lukashenko D.V. Psychological and pedagogical support of inclusive education: key factors of successful adaptation of children with disabilities. International Journal of Medicine and Psychology.
5. Ainscow M. From exclusion to inclusion: Ways of responding in schools to students with special educational needs. UNESCO, 2005.
6. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2002.
7. Florian L. The SAGE Handbook of Special Education. London: SAGE Publications, 2014.
8. Florian L., Black-Hawkins K. Exploring inclusive pedagogy. *British Educational Research Journal*. 2011. Vol. 37, No. 5. P. 813–828.
9. Norwich B. Addressing Tensions and Dilemmas in Inclusive Education: Living with Uncertainty. London: Routledge, 2008.
10. Slee R. The Irregular School: Exclusion, Schooling and Inclusive Education. London: Routledge, 2011.

TALABALARDA PROKRASTINATSIYA SABABLARINING SUBYEKTIV TALQINI

Ismailov Sanjarbek
Urganch davlat universitetining 19.00.06 - Yosh va pedagogik psixologiya. Rivojlanish psixologiyasi ixtisosligi bo‘yicha tayanch doktoranti.
tel: 998975261095, psixologsanjar@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22786441

Annotatsiya. *Qilinishi kerak bo‘lgan ishni asossiz va ongli ravishda keyinga qoldirish prokrastinatsiya deb ataladi. Ishni sababsiz keyinga qoldirish psixologiyada prokrastinatsiya deb ataladi. Prokrastinatsiya eng ko‘p talabalarda kuzatilar ekan. Mazkur maqolada talabalarda kuzatiladigan prokrastinatsiyaning eng keng tarqalgan sabablari berilgan. Sabablarni aniqlashda har bir talabadan ulardagi ishni keyinga qoldirishga nima sabab bo‘lishi so‘rovnoma orqali aniqlandi. Eng keng tarqalgan sabab bu vaqtni to‘g‘ri boshqara olmaslik ekanligi aniqlandi.*

Kalit so‘zlar: *prokrastinatsiya, vaqt, dangasalik, shaxs xususiyati, charchoq.*

Ключевые слова: *прокрастинация, время, лень, личностные особенности, усталость.*

Keywords: *procrastination, time, laziness, personality traits, fatigue.*

Jahonda ilm-fanning rivojlanishi natijasida insonlarning yashash sharoitlari o‘tgan asrga qaraganda sezilarli ravishda oshdi. Aloqa xizmatlarining yaxshilashishi uzoq masofadan turib ma’lumot almashish imkonini beradi. Ishlash uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Ammo qilinishi kerak bo‘lgan ishni keyinga qoldirish holatlari zamonaviy jamiyatda o‘tgan asrga nisbatan oshgan. Bugungi kundagi raqobat ishlarni sifatli qilish bilan birgalikda ma’lum bir vaqt ichida qilishni ham talab qiladi. Bugungi kunda ishlarni keyinga qoldirish yoki uni vaqtida bajarish ko‘proq har bir insonning o‘ziga bog‘liqroq.

Qilinishi kerak bo‘lgan ishni keyinga qoldirish hammada bo‘lib turadigan holatdir. Ammo ishni keyinga qoldirishning muntazam davom qilishi bir qator salbiy oqibatlarga olib keladi. Ishni keyinga qoldirish psixologiyada prokrastinatsiya deb ataladi.

Prokrastinatsiya so‘zining ma’nosi pro “oldinga, keyinga”, crastinus “ertaga tegishli” degan ma’nolarni bildiradi. Ular birgalikda “nimanidir ertangga qoldirish” degan ma’noni bildiradi [1].

Prokrastinatsiya- zarur va muhim ishni ixtiyoriy ravishda keyinga qoldirish, garchi keyinga qoldirishning salbiy oqibatlarini ijobiy oqibatlaridan ko‘p bo‘lishini bilsa ham [2]. Prokrastinatsiya muhim bo‘lgan ishni bilib turib, ongli ravishda hech qanday asosili sababsiz keyinga qoldirishdir.

Prokrastinatsiya - ixtiyoriy ravishda, ongli holda, salbiy oqibatlarini bilgan holda, sababsiz kerakli va muhim bo‘lgan ishni keyinga qoldirishdir[3]. Prokrastinator ishni keyinga qoldirish natijasida kelib chiqadigan salbiy oqibatlarni garchi to‘liq bo‘lmasa ham oldindan biladi.

Prokrastinatsiya eng ko‘p talabalar orasida sodir bo‘lar ekan. Talabalarning 80-95%ida prokrastinatsiya kuzatilar ekan. 75% talabalar o‘zlarini prokrastinator hisoblar ekanlar. Ularning

orasida surunkali prokrastinatorlar 50%ni tashkil qilar ekan[2]. Shunday ekan talabalarda prokrastinatsiyani o‘rganish muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Prokrastinatsiya termini birinchi marta XVI asrda ishlatilgan. Ishni keyinga qoldirish hamma vaqt ham negativ ma’noda ishlatilmagan[1]. Qadimgi davr, yoki o‘rta asrlarda ishni keyinga qoldirish ijobiy holat sifatida qaralgan. Bu sabr sifatida qaralgan. Kerakli ma’lumot kelguncha kutish hisoblangan.

Zamonaviy davrga kelib procrastinatsiya so‘zining talqini salbiy ma’noda ishlatilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadi, prokrastinatsiya qishloq hududiga qaraganda shahar hududiga ko‘proq bo‘lar ekan[2]. Shunday ekan prokrastinatsiya so‘zining salbiy tus olishi zamonaviy jamiyatdagi talablar bilan ham bog‘liqdir. Ish o‘rinlari uchun raqobat ish beruvchilar uchun talabning oshirishga sabab bo‘lmoqda. Talab ko‘p bo‘lsa uni kechga qoldirish ham soni ham oshib boraveradi.

Bu yerda biz prokrastinator va dangasa insonni bir biridan farqlashimiz kerak bo‘ladi. Dangasa inson umuman hech nima qilishni hohlamaydi. Prokrastinator esa nimadir qilishni hohlaydi, ammo uni keyinga qoldiradi[5]. Dangasalikni biz shaxs xususiyati deb ham qarashimiz mumkin.

Prokrastinatsiyaning sabablari ko‘p va u hammada bir xil bo‘lmaydi. Biz talabalar orasida eng ko‘p uchraydigan prokrastinatsiya sabablarini aniqlash uchun so‘rovnoma o‘tkazdik. Mazkur so‘rovnomada talabalar o‘zlaridagi prokrastinatsiyaga sabab bo‘ladigan uchta sabab so‘raldi. Olingan natijalar asosida ilmiy maqola chop qilindi. Biz ushbu maqolada talabalar orasida eng ko‘p kuzatiladigan prokrastinatsiyaning sabablari haqida ma’lumot beramiz.

Talabalar orasida prokrastinatsiyaning eng ko‘p tarqalgan sabablari quyidagicha tartiblandi [4]:

1-vaqtni boshqarish bilan bog‘liq bo‘lgan sabablar (18%): bunda talabalar vaqt yetishmasligi, hali vaqtim bor deb o‘ylash;

2- dangasalik sababli(12%). Talabalar orasida ishni keyinga qoldirish shunchaki dangasalik sababli deb ko‘rsatishlar soni ham nisbatan ko‘p bo‘ldi. Bu yerda shuni aytish mumkinki, talaba ishni keyinga qoldirishiga shunchaki ishni qilishni hohlamasligi, ishning yoqmaganligi, qiziqarliroq boshqa bir bilan shug‘illanishni istashi sabab bo‘lmoqda;

3-ishga munosabat, shaxs xususiyati va charchoq(har biri 8% dan): talabalar ishning yoqmasligi, irodasizlik, charchoq kabi sabablarni keltirganlar. Bajariladigan ishning yoqmasligi ham ishni keyinga qoldirishing asosiy sabablaridan biri sifatida ko‘rsatilgan;

4-sog‘liq bilan bog‘liq muammolar sababli(7%);

5-psixologik omillar va telefon(har biri 5% dan): bu yerda talabalar qo‘rquv, xavotir, stress, telefondan ko‘p foydalanish, ijtimoiy tarmoqlar kabi sabablarni keltirganlar;

6-oila bilan bog‘liq masalalar, muhim ishlar, uy yumushlari (har biri 4%dan);

7-iqtisodiy holat, vaziyat bilan bog‘liq, ijtimoiy omillar, chalg‘ituvchi holatlar, ko‘nikma yetishmasligi, uyqu (har biri 2%dan): bu yerda talabalar moliyaviy sharoitlari to‘g‘ri kelmasligi, muhim ishlarning birdan paydo bo‘lishi, turli xil tadbirlarning chiqib qolishi, uydagi ishlarni sabab qilib ko‘rsatganlar.

Prokrastinatsiya natijasida ko‘plab salbiy oqibatlar kelib chiqadi[6]. Bular:

- baholarning pasayishi. Prokrastinatsiya natijasida talaba so‘ngi daqiqalarda berilgan topshiriqni bajarishi, imtixonga tayyorgarlik ko‘rishni kech boshlashi natijasida bilim sifatining pasayishi natijasida talaba past baho oladi;

- talabaga bo‘lgan ishonchning yo‘qolishi. Talaba berilgan topshiriqni bajarmasligi natijasida o‘qituvchilarda, talabaning yaqinlarida unga bo‘lgan ishonchning yo‘qolishiga sabab bo‘ladi. Talabaning bergan va’dasiga ishonib boshqalar o‘zlarining ishlarini rejalashtirishi natijasida shaxslararo munosabatlarda ham ziddiyatlar kelib chiqishi mumkin;

- o‘ziga bo‘lgan ishonchning pasayishi. Ishni vaqtida bajarmaslik uyat va xavotir hislarini paydo qiladi. Bu talabalarda o‘ziga bo‘lgan ishonchning ham pasayishiga olib keladi;

- doimiy stress va bosimda yurish;

- qiziqishning yo‘qolishi;

- olingan bilim sifatining pasayishi;

- iqtisodiy zarar. Talaba berilgan topshiriqni vaqtida bajarmasligi natijasida uning ishi qabul qilinmasligi va talaba fani qo‘shimcha o‘zlashtirishiga to‘g‘ri kelib qolishi mumkin;

- uyquning buzilishi. Doimiy xavotirda yurish uyquning sifatiga ham sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi;

- yurak kasalliklariga bo‘lgan moyillikni oshiradi;

- immun tizimining zaiflashishiga sabab bo‘ladi;

Yuqoridagilardan kelib chiqadigi topshiriqlarning bosimi natijasida insonda doimiy bezovdalik paydo bo‘ladi. Buning natijasida doyimiy stress va uyqusizlik kelib chiqadi. Prokrastinator doimiy bosimda yuradi.

Keltirilgan ma’lumotlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, prokrastinatsiyani korreksiya qilishda talabalarda vaqtni to‘g‘ri boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirish, sog‘lom turmush tarzini yo‘lga qo‘yish, talabalarda uzoq muddatli maqsadlarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb qiladi. Shuningdek tadqiqotlarda prokrastinatsiyani o‘rganishda vaqt bilan, shaxs xususiyatlari bilan bog‘liq taraflarga urg‘u berish tavsiya qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Michael Tefula “Student procrastination”. Red Globe Press. UK. 2014.
2. P.Steel “Nature of procrastination”//Psychological Bulletin. January 2007.
3. S.Ismailov “Prokrastinatsiya hodisasini o‘rganishning ayrim dolzarb masalalari.//Sciencebox.uz. 28.12.2014. Vol.22
4. S.Ismailov “Subjective interpretation of the causes of procrastination in students”//ВЕСТНИК ИНТЕГРАТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ//2025. Част 1
5. S.Ismailov “Prokrastinatsiya va dangasalik psixologik muammo sifatida”//Journal of universal sciece research. -2023, Vol.1, issue 4.
6. www.procrastinus.com

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Каримов Комилжон Абдурахимович
доктор педагогических наук (DSc), доцент
Национальный институт педагогики воспитания имени Кори Ниёзий
Начальник отдела «Научно-исследовательская методика инклюзивного образования и воспитания»
https://doi.org/10.5281/zenodo.22786499

Ключевые понятия: *Эмоциональный интеллект; социально-эмоциональный интеллект; социально-эмоциональное развитие; эмоциональная грамотность; эмоциональный словарь; самосознание; саморегуляция; управление эмоциями; контроль импульсивного поведения; мотивация; внутренняя мотивация; внешняя мотивация; ответственное целеполагание; адаптивность; стрессоустойчивость; социальная осознанность; эмпатия; межличностное взаимодействие; активное слушание; «Я-высказывания»; переговоры; конструктивное разрешение конфликтов; командная работа; лидерство; психологическая безопасность; профессиональная эмоциональная компетентность педагога.*

Современное образование направлено не только на усвоение учащимися предметных знаний, но и на их личностное, нравственное и социальное развитие. Успешность ребёнка в учёбе и общении во многом зависит от того, насколько он способен понимать собственные эмоции, управлять ими, учитывать чувства окружающих, конструктивно разрешать конфликты и сотрудничать с другими людьми. Поэтому развитие социально-эмоционального интеллекта становится важным условием создания безопасной, гуманной и психологически благоприятной образовательной среды.

Содержание данной темы включает изучение чувств обучающихся, понимание мотивации и желаний учащихся и педагогов, развитие самосознания, саморегуляции, социальной осознанности, эмпатии и навыков межличностного взаимодействия. В программе также подчёркиваются способности управлять эмоциями и импульсами, адаптироваться к изменениям, сохранять устойчивость к стрессу, вести переговоры, разрешать конфликты, работать в команде и проявлять лидерство.

Эмоциональный интеллект представляет собой способность человека распознавать, понимать и регулировать собственные эмоции, а также воспринимать эмоциональные состояния других людей и учитывать их при общении и принятии решений.

Социально-эмоциональный интеллект является более широким понятием. Он объединяет эмоциональные способности личности с навыками социального взаимодействия. Человек с развитым социально-эмоциональным интеллектом способен: осознавать собственные чувства и их причины; выражать эмоции приемлемым способом; контролировать импульсивные реакции; понимать чувства и потребности других людей; проявлять эмпатию; строить доверительные отношения; сотрудничать и работать в команде; конструктивно разрешать разногласия; ответственно принимать решения; адаптироваться к изменениям; сохранять работоспособность в стрессовых ситуациях.

Эмоциональный интеллект не означает подавления чувств. Его сущность заключается в осознанном отношении к эмоциям и выборе такой формы поведения, которая не причиняет вреда самому человеку и окружающим.

Например, испытывать гнев естественно, однако социально-эмоциональная зрелость проявляется в способности назвать своё состояние, определить его причину и выразить недовольство без агрессии, оскорблений или физического воздействия.

Эмоциональное состояние учащегося непосредственно влияет на внимание, память, мотивацию, поведение и способность усваивать учебный материал. Ребёнку, испытывающему сильный страх, тревогу, унижение или чувство изоляции, трудно сосредоточиться на задании и активно участвовать в уроке.

Развитый социально-эмоциональный интеллект помогает учащимся: лучше понимать собственные учебные трудности; сохранять мотивацию при возникновении препятствий; принимать ошибки как часть обучения; обращаться за помощью; планировать действия; контролировать импульсивное поведение; уважительно выражать несогласие; взаимодействовать с одноклассниками; принимать ответственность за свои поступки; справляться с неудачами и изменениями.

Для учителя социально-эмоциональный интеллект также является важной профессиональной компетенцией. Педагог должен уметь распознавать эмоциональное состояние учащихся, понимать причины их поведения, сохранять самообладание, предупреждать конфликты и создавать атмосферу уважения и доверия.

Таким образом, социально-эмоциональное развитие является не дополнительным компонентом образования, а одним из условий качественного обучения. Социально-эмоциональный интеллект включает пять взаимосвязанных компонентов, которые представлены в таблице 1.1.

Таблица 1.1.

Основные компоненты социально-эмоционального интеллекта

Компонент	**Содержание**	**Проявление в образовательной среде**
Самосознание	Понимание собственных эмоций, потребностей, мотивов, достоинств и ограничений	Учащийся может объяснить, что он чувствует и почему
Саморегуляция	Управление эмоциями, импульсами и поведением	Ребёнок способен успокоиться, дождаться очереди, обдумать ответ
Мотивация и ответственное целеполагание	Способность ставить цели, проявлять настойчивость и принимать решения	Учащийся продолжает работу после ошибки и обращается за помощью
Социальная осознанность и эмпатия	Понимание чувств, потребностей и точки зрения других людей	Ребёнок замечает переживания одноклассника и оказывает поддержку
Навыки взаимодействия	Общение, сотрудничество, переговоры, разрешение конфликтов и лидерство	Учащийся работает в группе, слушает других

Все компоненты взаимосвязаны. Человек, который не понимает собственного состояния, испытывает трудности с управлением поведением. Недостаток эмпатии осложняет сотрудничество, а слабая саморегуляция повышает вероятность конфликтов.

Самосознание - это способность человека распознавать собственные эмоции, понимать их причины и осознавать влияние эмоционального состояния на мышление и поведение. Для ребёнка развитие самосознания начинается с умения ответить на простые вопросы: что я сейчас чувствую? Почему у меня возникло это чувство? Как оно влияет на мои действия? Чего я сейчас хочу или в чём нуждаюсь? Каким способом я могу выразить своё состояние?

Важно формировать у учащихся эмоциональный словарь. Если ребёнок способен различать не только состояния «хорошо» и «плохо», но и называть тревогу, разочарование, смущение, раздражение, обиду, ревность, растерянность или воодушевление, ему легче управлять своим поведением.

Например, ученик, который говорит: «Я расстроен, потому что не понял задание», с большей вероятностью обратится за помощью, чем ребёнок, который не осознаёт причину своего состояния и выражает его агрессивным поведением.

Самосознание также включает понимание собственных сильных сторон и трудностей. Педагог должен помогать учащимся формировать реалистичную, но положительную самооценку. Недопустимо прикреплять к ребёнку устойчивые отрицательные характеристики: «ленивый», «неспособный», «конфликтный», «невнимательный». Обсуждать следует конкретное действие или ситуацию, а не личность ребёнка.

СПИСОК ЛИРЕРАТУРЫ

1. Новая редакция, принята на референдуме Республики Узбекистан 30 апреля 2023 года.
2. Конвенция о правах ребёнка. Принята резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи ООН 20 ноября 1989 года.
3. Закон Республики Узбекистан «О гарантиях прав ребёнка» от 7 января 2008 года № ЗРУ-139.
4. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» от 23 сентября 2020 года № ЗРУ-637.
5. Закон Республики Узбекистан «О защите детей от всех форм насилия» от 14 ноября 2024 года № ЗРУ-996.
6. Бордовская Н. В., Реан А. А. Педагогика: учебное пособие. СПб.: Питер, -2021
7. Коджаспирова Г. М. Педагогика: учебник. М.: КНОРУС. Подласый И. П. Педагогика: учебник. - М.: Юрайт. -2015
8. Сластенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика: учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. М.: Академия.-2004

METAKOGNITIV KOMPETENTLIKNI BAHOLASH MEZONLARI VA INDIKATORLARI: NAZARIY-METODOLOGIK YONDASHUVLAR

Mamatmurotova Muhlisa Kamol qizi
Termiz davlat pedagogika instituti magistri
https://doi.org/10.5281/zenodo.22786542

Annotatsiya. *Mazkur maqolada metakognitiv kompetentlikni baholashning zamonaviy nazariy-metodologik yondashuvlari ilmiy adabiyotlarning integrativ tahlili asosida o‘rganiladi. Tadqiqotning maqsadi metakognitiv kompetentlikni baholashda qo‘llanilayotgan asosiy mezonlar, indikatorlar va diagnostik vositalarni tizimlashtirish, ularning metodologik imkoniyatlari va cheklovlarini aniqlash hamda pedagogik diagnostika uchun umumlashtirilgan mezon–indikator tizimini asoslashdan iborat. Tadqiqotda metakognitsiyaning klassik nazariy konsepsiyalari, metakognitiv bilim va kognitiv faoliyatni boshqarishga asoslangan modellar, self-report va performance-based baholash vositalari, shuningdek, zamonaviy on-line va raqamli baholash yondashuvlariga oid ilmiy ishlar tahlil qilindi. Tahlil natijasida metakognitiv kompetentlikni baholash mazmunini uchta o‘zaro bog‘liq yo‘nalish metakognitiv bilim va anglash, metakognitiv monitoring va boshqarish, refleksiv-baholovchi faoliyat asosida tizimlashtirish mumkinligi aniqlandi.*

Kalit so‘zlar: *metakognitsiya, metakognitiv kompetentlik, metakognitiv bilim, metakognitiv monitoring, metakognitiv boshqarish, refleksiya, baholash mezonlari, indikatorlar, diagnostika, self-report, performance-based assessment.*

KIRISH.

Zamonaviy ta’limning mazmuniy va metodologik transformatsiyasi ta’lim oluvchining faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirishini emas, balki o‘z bilish faoliyatini anglash, uni maqsadga muvofiq boshqarish, yuzaga kelayotgan qiyinchiliklarni aniqlash va o‘z faoliyati natijalarini mustaqil baholash qobiliyatini ham rivojlantirishni talab etmoqda. Bu jarayonlar ta’lim oluvchining o‘quv faoliyatida mustaqillik, strategik fikrlash, muammolarni hal qilish va o‘z faoliyatini takomillashtirish imkoniyatlarini belgilovchi metakognitiv mexanizmlar bilan bog‘liq.

Metakognitsiya tushunchasining ilmiy muomalaga kirib kelishi J. H. Flavell tadqiqotlari bilan chambarchas bog‘liq. Flavell metakognitsiyani shaxsning o‘z kognitiv jarayonlari va ushbu jarayonlarni boshqarish haqidagi bilimlari bilan bog‘lab, metakognitiv bilim, metakognitiv tajriba, maqsadlar va strategiyalar o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatgan [1]. Shu tariqa metakognitsiya oddiy “bilim haqida bilim” emas, balki kognitiv faoliyatni anglash va uni nazorat qilish bilan bog‘liq murakkab jarayon sifatida shakllangan.

Keyingi tadqiqotlarda metakognitsiyaning mazmuni yanada tizimlashtirildi. Schraw va Moshman metakognitiv nazariyalarni tahlil qilib, metakognitiv bilim va metakognitiv regulyatsiyani alohida, biroq o‘zaro bog‘liq jihatlar sifatida ko‘rsatgan [2]. Schraw va Dennison esa metakognitiv anglashni empirik baholash maqsadida 52 banddan iborat Metacognitive Awareness Inventoryni ishlab chiqib, sakkizta kichik komponentni “knowledge of cognition” va “regulation of cognition” kabi ikki yirik kategoriyaga birlashtirgan [3]. Mazkur ikki faktorli tuzilma empirik jihatdan qo‘llab-quvvatlangan va omillarning ichki ishonchliligi yuqori bo‘lgan.

Biroq tadqiqotda kognitsiya haqidagi bilim monitoring qobiliyatiga oid dastlabki subyektiv baholar bilan bog‘langan bo‘lsa-da, monitoring aniqligi bilan bog‘liq bo‘lmagan [3].

Ushbu natija metakognitiv kompetentlikni baholashning fundamental muammosini yuzaga chiqaradi: ta’lim oluvchining o‘z metakognitiv qobiliyati haqidagi tasavvuri uning real metakognitiv faoliyati bilan qanchalik mos keladi? Boshqacha aytganda, shaxsning “men o‘z faoliyatimni nazorat qila olaman” degan javobi uning real vazifani bajarish jarayonida rejalashtirish, monitoring qilish, xatoni aniqlash va strategiyasini o‘zgartira olish qobiliyatini avtomatik ravishda tasdiqlamaydi.

Mazkur masala metakognitsiyani o‘lchash metodologiyasining murakkabligi bilan ham bog‘liq. Veenman, Van Hout-Wolters va Afflerbach metakognitsiyani o‘rganishda nazariy konstrukt, metod va muayyan vazifa o‘rtasidagi moslikka alohida e’tibor qaratish lozimligini ta’kidlaydi [4]. Demak, metakognitiv kompetentlikni baholashdan oldin uning qanday mazmuniy birliklardan tashkil topishini va har bir birlikning qanday kuzatiladigan belgilar orqali aniqlanishini belgilash talab etiladi.

Metakognitiv bilimning tuzilishi masalasida Pintrich strategik bilim, kognitiv vazifa haqidagi bilim va shaxsning o‘z bilish imkoniyatlari haqidagi bilimini ajratadi [5]. Mazkur yondashuv metakognitiv kompetentlikni baholashda strategiyani oddiy bilish bilan uni qaysi sharoitda va qanday maqsadda qo‘llashni bilish o‘rtasidagi farqni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Muammoning dolzarbligi zamonaviy empirik tadqiqotlarda ham tasdiqlanmoqda. Metakognitivlikni o‘lchashning turli usullarini qiyosiy tahlil qilgan Rahnev 17 ta metakognitiv o‘lchovning psixometrik xususiyatlarini tekshirgan va hech bir o‘lchov vositasi barcha mezonlar bo‘yicha mukammal emasligini aniqlagan. Shuningdek, o‘lchovlar orasida test-retest ishonchliligi bilan bog‘liq muammolar mavjudligi va turli tadqiqot sharoitlarida turli vositalarning afzalliklari farqlanishi ko‘rsatilgan [6].

Yaqinda e’lon qilingan sistematik reviewlar ham metakognitiv baholashda self-report so‘rovnomalari hanuz ustun ekanligini, biroq hech bir yagona instrument metakognitiv jarayonlarning barcha jihatlarini to‘liq qamrab olmasligini ko‘rsatmoqda. Masalan, 2025-yildagi reviewda 5703 ta aniqlangan yozuvdan 359 ta tadqiqot tahlil qilingan va 389 ta baholash vositasi qayd etilgan; mualliflar an’anaviy self-report vositalari ustunligini hamda metakognitsiyaning to‘liq spektrini qamrab oluvchi yagona vosita mavjud emasligini ta’kidlaydi [7].

Shu jihatdan muammoning mohiyati faqat “metakognitiv kompetentlikni qaysi test bilan o‘lchash mumkin?” degan savolda emas. Asosiy masala metakognitiv kompetentlikning qanday mezonlar va indikatorlar orqali pedagogik jihatdan operatsionallashtirilishi hamda har bir mezon uchun qanday diagnostik dalil zarurligini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning maqsadi metakognitiv kompetentlikni baholashning zamonaviy nazariy va empirik yondashuvlarini integrativ tahlil qilish, mavjud mezon va indikatorlarni tizimlashtirish hamda pedagogik diagnostika uchun konseptual mezon–indikator tizimini asoslashdan iborat.

Tadqiqot quyidagi savollar asosida tashkil etildi:

1. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda metakognitiv kompetentlik qanday asosiy konstruktlar orqali ifodalanadi?
2. Ushbu konstruktlarni baholashda qanday mezon va indikatorlardan foydalaniladi?
3. Metakognitiv kompetentlikni baholashda self-report, performance-based va on-line yondashuvlarning imkoniyatlari hamda cheklovlari qanday?

4. Mavjud nazariy va empirik yondashuvlarni integratsiyalash asosida qanday mezon–indikator tizimini taklif qilish mumkin?

METODOLOGIYA.

Tadqiqot dizayni. Mazkur tadqiqot integrativ adabiyotlar tahlili sifatida tashkil etildi. Tadqiqotning asosiy vazifasi alohida eksperimental tadqiqotlarning statistik natijalarini birlashtirish emas, balki metakognitiv kompetentlikni baholashga oid turli nazariy, metodologik va empirik yondashuvlarni qiyoslash hamda umumlashtirishdan iborat.

Tahlilni tashkil etishda sistematik tahlillar uchun ishlab chiqilgan PRISMA 2020 hisobot tamoyillari metodologik yo‘nalish sifatida qabul qilindi. PRISMA 2020 sistematik reviewlarda tadqiqotning maqsadi, qidiruv strategiyasi, manbalarni tanlash, ma’lumotlarni chiqarish, sintez qilish va cheklovlarni shaffof bayon qilishni nazarda tutadi [8]. Mazkur standart 27 bandli tekshiruvlar va yangilangan diagramlarni o‘z ichiga oladi.

Biroq ushbu maqola meta-tahlilni amalga oshirishni ko‘zlamagani sababli natijalar statistik effektlarning umumlashtirilishi emas, tematik va konseptual sintez shaklida taqdim etildi.

Adabiyotlarni izlash yo‘nalishi. Adabiyotlarni tanlashda metakognitsiyaning nazariy asoslari, metakognitiv kompetentlik, metakognitiv awareness, metakognitiv knowledge, metacognitive regulation, metacognitive monitoring, metacognitive assessment va metacognitive measurement tushunchalariga bevosita aloqador ilmiy ishlar ustuvorlashtirildi.

Qidiruvning konseptual formulasi quyidagi mantiqqa asoslandi:

(metacognition OR metacognitive competence OR metacognitive skills OR metacognitive awareness) AND (assessment OR measurement OR evaluation OR criteria OR indicators).

Manbalarni tanlashda nazariy jihatdan fundamental ishlar bilan bir qatorda zamonaviy sistematik reviewlar va empirik metodologik tadqiqotlarga ustuvor ahamiyat berildi.

Inclusion mezonlari.

Tahlilga quyidagi mezonlarga javob beruvchi ilmiy ishlar kiritildi:

metakognitsiya yoki metakognitiv kompetentlikni asosiy konstrukt sifatida o‘rganishi;

metakognitiv jarayonni baholash, o‘lchash yoki diagnostika qilishga oid ma’lumot berishi;

nazariy yoki empirik jihatdan asoslangan bo‘lishi;

ilmiy jurnal yoki akademik nashrda chop etilgan bo‘lishi;

maqolaning mazmuni tadqiqot savollaridan kamida bittasiga javob berishi.

Exclusion mezonlari.

Faqat umumiy akademik natijalarga bag‘ishlangan, metakognitsiyani mustaqil konstrukt sifatida operatsionallashtirmagan, baholash metodlari haqida yetarli ma’lumot bermagan yoki mazkur review savollariga bevosita aloqador bo‘lmagan ishlar tahlildan chiqarildi.

Ma’lumotlarni tahlil qilish.

Tanlangan manbalar quyidagi kategoriyalar asosida kodlandi:

nazariy ta’rif;

asosiy konstrukt;

mezon;

indikator;

baholash vositasi;

self-report/on-line/performance-based xususiyati;

validlik va ishonchlilikka oid ma’lumotlar;

metodologik cheklov;

pedagogik qo‘llanish imkoniyati.

Natijalar tematik sintez yordamida umumlashtirildi.

NATIJALAR.

1. Metakognitiv kompetentlik konstruktlarining umumiy tuzilishi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, metakognitiv kompetentlik turli tadqiqotlarda turlicha terminlar bilan ifodalansa-da, uning mazmunida bir necha takrorlanuvchi funksional birliklar mavjud. Bular, avvalo, o‘z kognitiv imkoniyatlari va strategiyalari haqidagi bilim, faoliyatni rejalashtirish, monitoring qilish, boshqarish, xatolarni tuzatish, natijani baholash va refleksiyani o‘z ichiga oladi [1–5].

Schraw va Dennisonning modeli bu jarayonlarni “knowledge of cognition” va “regulation of cognition” kabi ikki yirik guruhga birlashtiradi [3]. Pintrich esa bilim tomonini strategik bilim, vazifa haqidagi bilim va self-knowledge orqali aniqlashtiradi [5]. Mazkur modellar o‘rtasidagi terminologik farqlarga qaramay, ularning funksional mazmunida bilim va boshqaruvning o‘zaro bog‘liqligi kuzatiladi.

Shu asosda mazkur reviewda metakognitiv kompetentlikni baholash uchun uchta yuqori darajadagi mezon ajratildi:

1. Metakognitiv bilim va anglash.
2. Metakognitiv monitoring va boshqarish.
3. Refleksiv-baholovchi faoliyat.

Mazkur uchlik mavjud nazariy modellarning aynan nusxasi sifatida emas, balki turli tadqiqotlarda uchraydigan konstrukt va funksiyalarni pedagogik diagnostika nuqtayi nazaridan integratsiyalash natijasi sifatida qaraladi.

2. Metakognitiv bilim va anglash.

Metakognitiv kompetentlikning birinchi mezoni ta’lim oluvchining o‘z bilish imkoniyatlari, vazifaning xususiyatlari va bilish strategiyalari haqidagi bilimini anglatadi.

Flavell metakognitiv bilimni shaxs, vazifa va strategiya bilan bog‘liq bilimlar orqali tushuntirgan [1]. Pintrich esa strategik bilim, kognitiv vazifa haqidagi bilim va o‘z bilish imkoniyatlari haqidagi bilimni alohida ko‘rsatgan [5].

Mazkur mezonning muhim jihati — strategiyaning mavjudligini bilish bilan uni qachon va nima sababdan qo‘llash kerakligini bilish o‘rtasidagi farqdir. Shu sababli metakognitiv bilimni baholash faqat strategiyalarni sanash bilan cheklanmasligi, balki ularning vaziyatga mosligini asoslash imkoniyatini ham aniqlashi kerak.

1-jadval.

Metakognitiv bilim va anglash mezonining indikatorlari

Indikator	Mazmuni
O‘z bilish imkoniyatlarini anglash	kuchli va zaif tomonlarini aniqlash
Strategik bilim	mavjud kognitiv strategiyalarni bilish
Protseduraviy bilim	strategiyani qanday qo‘llashni tushuntirish
Shartli bilim	qachon va nima sababdan strategiyani tanlashni asoslash

Vazifa haqidagi bilim	vazifaning murakkabligi va talablarini aniqlash

Shunday qilib, ushbu mezonning asosiy diagnostik savoli:

“Ta’lim oluvchi o‘z bilish jarayoni, vazifa va strategiyalar o‘rtasidagi munosabatni qay darajada anglaydi?”

3. Metakognitiv monitoring va boshqarish.

Ikkinchi mezon metakognitiv bilimlarning real faoliyatga tatbiq etilishini ifodalaydi. U rejalashtirish, faoliyat davomida monitoring, xatoni aniqlash, strategiyani o‘zgartirish va faoliyatni qayta tashkil qilishni qamrab oladi.

Schraw va Dennison modelida regulation of cognition tarkibida rejalashtirish, axborotni boshqarish, monitoring, debugging va evaluation kabi jarayonlar ajratilgan [3]. Demak, metakognitiv boshqarish oddiy nazoratdan kengroq bo‘lib, monitoring natijasiga asoslangan faol qaror qabul qilishni ham nazarda tutadi.

Masalan, ta’lim oluvchi masalani yechish jarayonida o‘z strategiyasi kutilgan natijani bermayotganini aniqlasa, mavjud strategiyani o‘zgartirishi yoki boshqa resursdan foydalanishi mumkin. Bunday xatti-harakat metakognitiv monitoringning boshqaruvga aylanganligini ko‘rsatadi.

2-jadval.

Metakognitiv monitoring va boshqarish indikatorlari

Indikator	Kuzatiladigan belgi
Rejalashtirish	maqsad va harakatlar ketma-ketligini belgilash
Strategiya tanlash	vazifaga mos usulni tanlash
Monitoring	faoliyat davomida tushunish va natijani kuzatish
Xatoni aniqlash	muammo yoki noto‘g‘ri yechimni anglash
Strategiyani o‘zgartirish	samarasiz usuldan voz kechish
Tuzatish	xato sababiga mos ravishda faoliyatni qayta tashkil qilish
Resurslarni boshqarish	qo‘shimcha axborot yoki yordamdan maqsadli foydalanish

Bu mezon uchun self-reportdan tashqari real vazifa, kuzatuv va jarayon ma’lumotlari ayniqsa muhimdir. Metakognitiv faoliyatni baholashga oid zamonaviy metodologik tadqiqotlar ham turli o‘lchov vositalari turli vazifalarda turlicha xususiyatlarga ega ekanligini ko‘rsatmoqda [6].

4. Refleksiv-baholovchi faoliyat.

Uchinchi mezon ta’lim oluvchining bajarilgan faoliyatni tahlil qilishi, natijani baholashi, xatolar sababini aniqlashi va keyingi faoliyatni takomillashtirish bo‘yicha xulosa chiqarishini anglatadi.

Mazkur mezon metakognitiv jarayonning yakuniy bosqichini ifodalasa-da, u faqat faoliyatni “yakunlash” bilan cheklanmaydi. Refleksiya keyingi vazifada yangi rejalashtirish uchun boshlang‘ich ma’lumotga aylanadi. Shu sababli metakognitiv faoliyatni siklik jarayon sifatida ko‘rish mumkin:

rejalashtirish → monitoring → boshqarish → baholash → refleksiya → qayta rejalashtirish.

3-jadval.

Refleksiv-baholovchi faoliyat indikatorlari

Indikator	Mazmuni
Natijani baholash	erishilgan natijani maqsad bilan taqqoslash
Strategiyani baholash	qo‘llangan usul samaradorligini aniqlash
Xato tahlili	xatoning sababini aniqlash
Refleksiv xulosa	faoliyatning kuchli va zaif jihatlarini izohlash
Takomillashtirish	keyingi faoliyat uchun o‘zgartirish kiritish
Transfer	olingan tajribani yangi vaziyatga qo‘llash

Bu yondashuv metakognitiv kompetentlikni faqat “o‘zini baholash” emas, balki baholash natijasidan keyingi faoliyatni takomillashtirish uchun foydalanish qobiliyati sifatida talqin qilish imkonini beradi.

MUHOKAMA.

Tadqiqot natijalari metakognitiv kompetentlikni baholashning uchta asosiy muammosini ko‘rsatdi.

- konstruktning konseptual ko‘pma’noliligi. Flavell metakognitsiyaning nazariy asoslarini shakllantirgan bo‘lsa [1], keyingi tadqiqotlar ushbu tushunchani bilim, monitoring, boshqarish va refleksiya bilan bog‘liq turli modellarga ajratgan [2–5]. Shuning uchun metakognitiv kompetentlikni baholashda ishlatiladigan mezonlar nazariy model bilan aniq bog‘lanishi lozim.

- metakognitiv bilim va real faoliyat o‘rtasidagi tafovut. Schraw va Dennisonning tadqiqotida metakognitiv bilim monitoring haqidagi dastlabki subyektiv hukmlar bilan bog‘langan, biroq monitoring aniqligi bilan bog‘lanmagan [3]. Bu natija self-report ma’lumotlarini real faoliyat dalillari bilan to‘ldirish zarurligini ko‘rsatadi.

- o‘lchov vositalarining universal emasligi. Rahnevning empirik tahlili metakognitiv o‘lchovlar orasida turli psixometrik xususiyatlar mavjudligini va hech bir vosita barcha sharoitlar uchun mukammal emasligini ko‘rsatdi [6].

Ushbu natijalar 2025-yildagi sistematik review bilan hamohangdir. Mazkur reviewda 359 tadqiqot tahlil qilinib, self-report vositalari ustunligi va metakognitiv jarayonlarning barcha jihatlarini qamrab oluvchi yagona instrument mavjud emasligi qayd etilgan [7].

Shu sababli mazkur maqolada taklif etilgan uch mezonli tizim metakognitiv kompetentlikning yakuniy universal modeli sifatida emas, balki pedagogik diagnostika uchun integrativ framework sifatida qaraladi.

4-jadval. Metakognitiv kompetentlikni baholashning integrativ modeli

4-jadval. Metakognitiv kompetentlikni baholashning integrativ modeli

Mezon	Asosiy indikatorlar	Tavsiya etiladigan metod	Diagnostik dalil
Metakognitiv bilim va anglash	strategiyani bilish; o‘z imkoniyatlarini anglash; shartli bilim; vazifani tushunish	self-report; diagnostik savollar; intervyu	izohlovchi va deklarativ javob

Monitoring va boshqarish	rejalashtirish; monitoring; xatoni aniqlash; strategiyani o‘zgartirish	performance task; kuzatuv; on-line assessment	real faoliyat dalili
Refleksiv-baholovchi faoliyat	natijani baholash; xato tahlili; strategiyani baholash; transfer	refleksiv yozuv; post-task reflection; qayta topshiriq	refleksiv va transfer dalili

Jadvaldan ko‘rinadiki, mezonlar va metodlar o‘rtasida bir-biriga to‘liq tenglik emas, moslik munosabati mavjud. Ya’ni bir metod bir nechta mezon haqida ma’lumot berishi mumkin, biroq har bir mezonning ayrim indikatorlari uchun ma’lum metodlar kuchliroq diagnostik dalil beradi.

Masalan, self-report metakognitiv bilim va anglashni aniqlashda samarali bo‘lishi mumkin, biroq real vaqt rejimidagi strategiya almashinuvi yoki xatoni aniqlashni to‘liq ko‘rsatmasligi mumkin. Aksincha, performance-based topshiriq real faoliyatni ko‘rsatishi mumkin, lekin ta’lim oluvchining muayyan strategiya haqidagi umumiy bilimini to‘liq aks ettirmasligi mumkin.

Shu sababli mazkur tadqiqotning asosiy metodologik xulosasi quyidagicha ifodalanadi:

Metakognitiv kompetentlikni baholashda metod tanlash “qaysi test eng yaxshi?” savoliga emas, “muayyan metakognitiv mezon va indikatorni qaysi dalil eng ishonchli aks ettiradi?” savoliga asoslanishi kerak.

Bu xulosa metakognitiv kompetentlikni baholashni oddiy test natijasidan ko‘ra ko‘proq dalillar tizimi sifatida talqin qilish imkonini beradi.

XULOSA.

Metakognitiv kompetentlik zamonaviy ta’lim sharoitida ta’lim oluvchining o‘z bilish faoliyatini anglash, monitoring qilish, boshqarish va takomillashtirish imkoniyatlarini belgilovchi murakkab kompetentlik sifatida namoyon bo‘ladi. Uning ko‘p komponentli tabiati baholash jarayonida bitta umumiy ko‘rsatkich yoki yagona diagnostik vositadan foydalanish imkoniyatlarini cheklaydi.

Ilmiy adabiyotlarning integrativ tahlili asosida metakognitiv kompetentlikni baholashning uchta umumlashtirilgan mezoni ajratildi:

metakognitiv bilim va anglash;

metakognitiv monitoring va boshqarish;

refleksiv-baholovchi faoliyat.

Birinchi mezon ta’lim oluvchining o‘z bilish imkoniyatlari, vazifa xususiyatlari va strategiyalar haqidagi bilimini; ikkinchi mezon ushbu bilimlarning real faoliyatda rejalashtirish, monitoring va boshqarish orqali namoyon bo‘lishini; uchinchi mezon esa faoliyat natijalarini tahlil qilish, xatolar sababini aniqlash va keyingi faoliyatni takomillashtirish qobiliyatini ifodalaydi.

Tahlil natijalari self-report vositalari metakognitiv bilim va anglashni aniqlashda muhim manba bo‘lishi mumkinligini, biroq ular real metakognitiv faoliyatni to‘liq aks ettirmasligi mumkinligini ko‘rsatdi. Schraw va Dennison tadqiqotidagi monitoring bilimlari bilan monitoring aniqligi o‘rtasidagi farq ham ushbu metodologik muammoni ko‘rsatadi [3].

Shuningdek, zamonaviy empirik tadqiqotlar metakognitiv o‘lchov vositalarining universal emasligini ko‘rsatmoqda. Rahnev tomonidan 17 ta o‘lchov vositasining qiyosiy tahlili turli metodlarning turli sharoitlarda turlicha afzalliklarga ega ekanligini ko‘rsatgan [6].

Shu asosda metakognitiv kompetentlikni baholashda triangulyatsiyalangan yondashuv, ya’ni self-report, performance-based topshiriqlar, jarayon ma’lumotlari va refleksiv dalillarni birlashtirish metodologik jihatdan istiqbolli yo‘nalish sifatida asoslandi.

Tadqiqotning asosiy ilmiy natijasi sifatida “mezon → indikator → kuzatiladigan faoliyat → diagnostik topshiriq → dalil → baho” izchilligiga asoslangan baholash modeli taklif qilindi. Mazkur model metakognitiv kompetentlikni umumiy psixologik xususiyat sifatida emas, balki pedagogik diagnostika yordamida kuzatish, baholash va rivojlantirish mumkin bo‘lgan kompetentlik sifatida operatsionallashtirishga imkon beradi.

Tadqiqotning cheklovi shundan iboratki, taklif etilgan mezon–indikator tizimi hozircha konseptual sintez natijasi bo‘lib, uning empirik validatsiyasi alohida tadqiqotni talab qiladi. Kelgusida indikatorlarning ekspert bahosi, diagnostik topshiriqlarning psixometrik xususiyatlari, mezonlararo korrelyatsiya, konstrukt validligi va turli ta’lim kontekstlaridagi barqarorligi empirik jihatdan tekshirilishi zarur.

Shu jihatdan keyingi tadqiqot bosqichida har bir mezon uchun aniq indikatorlar, diagnostik topshiriqlar, baholash rubrikalari va yuqori–o‘rta–past daraja deskriptorlari ishlab chiqilishi metakognitiv kompetentlikni pedagogik diagnostika qilishning amaliy modelini shakllantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, No. 10. – P. 906–911. – DOI: 10.1037/0003-066X.34.10.906.
2. Schraw G., Moshman D. Metacognitive theories // Educational Psychology Review. – 1995. – Vol. 7, No. 4. – P. 351–371. – DOI: 10.1007/BF02212307.
3. Schraw G., Dennison R.S. Assessing metacognitive awareness // Contemporary Educational Psychology. – 1994. – Vol. 19, No. 4. – P. 460–475. – DOI: 10.1006/ceps.1994.1033.
4. Veenman M.V.J., Van Hout-Wolters B.H.A.M., Afflerbach P. Metacognition and learning: Conceptual and methodological considerations // Metacognition and Learning. – 2006. – Vol. 1. – P. 3–14. – DOI: 10.1007/s11409-006-6893-0.
5. Pintrich P.R. The role of metacognitive knowledge in learning, teaching, and assessing // Theory Into Practice. – 2002. – Vol. 41, No. 4. – P. 219–225. – DOI: 10.1207/S15430421TIP4104_3.
6. Rahnev D. A comprehensive assessment of current methods for measuring metacognition // Nature Communications. – 2025. – Vol. 16. – Article 701. – DOI: 10.1038/s41467-025-56117-0.
7. A systematic review of key assessment tools applied to assess metacognition in secondary school students // Studies in Educational Evaluation. – 2025. – Vol. 87. – Article 101531. – DOI: 10.1016/j.stueduc.2025.101531.
8. Page M.J., McKenzie J.E., Bossuyt P.M. et al. The PRISMA 2020 statement: An updated guideline for reporting systematic reviews // BMJ. – 2021. – Vol. 372. – Article n71. – DOI: 10.1136/bmj.n71

ОБ ОСНОВАХ КРЕАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ

Мардонов Шукурулло Кулдашевич[1], Шукуруллаев Умар Шерзод угли[2]
[1]д.п.н., профессор, завотделом Национального института педагогики воспитания им. Кары Ниязи, Ташкент, Узбекистан
[2]Ученик 11- класса № 145 сш. Г. Ташкента
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787016

Способности – только сугубо индивидуально-психологические; способности общеиндивидуальные; способности выработанные. Об интеллектуально-творческих способностях можно сказать – что «способности – это такая совокупность (врожденных и приобретенных) индивидуально-психологических функциональных свойств, которая позволяет при прочих равных условиях успешно овладевать знаниями, умениями и навыками, существенно важными для продуктивной деятельности, и является внутренним условием ее успешного выполнения» [1, 188]. От способностей, особенно интеллектуально-творческих, зависит успех деятельности. Им необходима деятельность (она для них – специфическая среда, обязательное условие – для формирования и развития).

Интеллектуальные способности. Общие: понятийное теоретическое мышление, умение пользоваться понятиями, рассуждать логически и обобщенно. Конкретные интеллектуально-творческие способности: энергичная любознательность, сосредоточенность внимания, настрой на познание и мышление, быстрота мышления, способность оперировать знаниями, словами, понятиями, мысленно-зрительные представления, ассоциативная память, воображение, творческое воображение, скорость, острота и глубина восприятия, способность к анализу, обобщению, выводу, заключению, способность перенесения знаний на практическую деятельность - задания, создавать нечто или что-то новое – свое мнение, суждение, «открытие», «поиск», «исследование», оригинальное мышление, не стереотипное суждение, смелое, собственное, острота видения, восприятия.

Ключевые интеллектуально-творческие функционально-познавательные, просветительские способности: интерес к данной деятельности, самоорганизация, способность логически и ясно выражать мысли, необходимый словарно-понятийный запас, планирование, предвидение выступления, его результата, социально-коммуникативные способности (публичного общения).

Приоритетной творческой способностью в креативном подходе учащихся старших классов к интеллектуально-творческой деятельности считаем творческое воображение. Творческое воображение – это создание в мышлении нового в образной форме, отражения посредством слова. Творческое воображение - обязательный компонент качественного мышления, необходимый для творческих способностей, креатива.

Креативность во многом зависит от воображения, поэтому обращаемся к этой характеристике. В философском словаре под воображением (фантазией) понимается психический процесс, заключающийся в создании новых образов (представлений) путем переработки материала восприятий и представлений, полученных в предшествующем опыте [2, 74].

Различают воображение воссоздающее и творческое: воссоздающее воображение – процесс создания образа предмета по его описанию, рисунку или чертежу; творческое воображение – самостоятельное создание новых образов, оригинальное, неповторимое даже с системой образов в определенной композиции. Оно требует отбора материалов, необходимых для построения образа желаемого и более или менее отдаленного, т.е. не дает непосредственно и немедленно объективного продукта. Творческая деятельность воображения находится в прямой зависимости от богатства и разнообразия прежнего опыта человека, так как этот опыт представляет материал, из которого создаются построения фантазии. Чем богаче опыт человека, тем больше материал для воображения.

Л.С. Выготский выделил четыре формы, связывающие воображение с опытом, действительностью [3, 186-190]:

1. Воображение опирается на опыт, новое создается из элементов действительности. «Чем богаче опыт человека, тем больше материал, которым располагает его воображение».

2. Воображение выступает как средство расширения опыта. Это «высшая форма связи» воображения с реальностью, которая возможна «только благодаря чужому или социальному опыту».

3. Эмоциональная связь, которая проявляется двояко:

а) воображение руководствуется эмоциональным фактором - внутренней логикой чувств, «чувства влияют на воображение». Это «наиболее субъективный, наиболее внутренний вид воображения»;

б) воображение влияет на чувства, проявляется «закон эмоциональной реальности воображения».

4. «Воображение становится действительностью», когда оно «кристаллизируется», «воплощается», начинает реально существовать в мире и воздействовать на другие вещи. Это «полный круг» творческой деятельности воображения, возможный также и для «субъективного воображения», опирающегося на эмоции.

Творческое воображение – условие формирования и становления таких черт личности, как: эмоциональная чуткость, волевая готовность, романтизм, поэтичность, творческое мышление, познавательная активность, ценностная ориентация. Способность создавать содержательную форму художественного замысла называется художественно-творческим воображением.

Творческое воображение развивается посредством: образного представления, переконструирования образа, преобразования, дополнения, перереконструкции образа, в комбинировании образа, его преобразовании, включением в новые ситуации, в ретроспективной роли, обобщенном видении, соединении частей в целое, построении нового образа, рождении новой идеи, составлении плана реализации новой идеи.

Требования к творческому воображению: эмоционально-положительный, творческий настрой, вдохновение, увлечение; видение определенного результата; активизация всех духовных сил; создание образов, выразительных, содержательных, неповторимых, ярких, идейно-смысловых; единство их содержания и формы, их интеллектуальная нагрузка, эмоциональное воздействие, познавательный потенциал; свое отношение и мнение к создаваемому образу(ам). Например, в заданиях: на представление строительства, формирование архитектурного образа древнего историко-культурного памятника как носителя определенно смысловой нагрузки; формирование

художественного образа древнезодческого памятника; составление из архитектурных элементов целостного облика сооружения.

Необходима направленность творческого воображения – приближение его к реальной действительности – исторической, современной, а также – настрой на индивидуально-творческое проявление в создании образа творческого воображения.

Интеллектуально-творческий процесс.

Интеллектуально-творческая деятельность.

Интеллектуально-творческий процесс – это процесс активного творческого мышления на познавательной основе. Зависит от эмоционально-волевых особенностей личности, ее интеллектуально-творческих способностей. Следовательно, в данном исследовании основой, на которой воспитываются креативные – творческие (интеллектуально-творческие способности) учащихся, является информационно-познавательная база, заключенная в программе внеаудиторных занятий – «Историко-культурные памятники Узбекистана: креативное изучение». Эмоционально-волевые особенности учащихся, их интерес, желание, потребность активизируются мотивационным фактором. Успех данного процесса достигается предельной мобилизацией интеллектуально-творческих способностей обучающихся.

Интеллектуально-творческая деятельность рассматривается нами как процесс, в котором активно, осознанно-мотивационно, целенаправленно, потребностно, методично, результативно-прогнозируемо, на интеллектуально-творческом уровне, в социальных условиях общения, отношения р е а л и з у е т с я духовно-творческий потенциал личности, ее чувственно-практическая и теоретическая формы активности, в результате чего удовлетворяется личностный, учебный и социальный смыслы.

В интеллектуально-творческой деятельности старшеклассников выделяются следующие ее виды: учебная, направленная на овладение знаниями, способами учебно-познавательных действий; историко-познавательная; художественно-аналитическая, направленная на художественные и эстетические особенности памятников архитектуры. Например, на красоту древнезодческих сооружений Узбекистана, их комплекса; ценностно-ориентационная, направленная на отдельные историко-культурные ценности, на отношение к ним, их оценку; по созданию интеллектуально-творческой «продукции», посвященной историко-культурному наследию Узбекистана; социальная – по реализации интеллектуально-творческой «продукции» и своего креатива в публично-коммуникативных условиях.

Итак, «креатив» = творчество, способность к нему – как важная личностная характеристика. Творчество – способность создавать оригинальное, новое принятие нестандартных решений.

Креативность – общая творческая способность, процесс преобразования знаний (связана с воображением и фантазией, предположениями).

Центральным компонентом креатива – творчества является познавательная активность и развивающееся воображение.

В нашем исследовании воспитываются, развиваются такие основополагающие креативные способности, как интеллектуально-творческие.

Воспитание интеллектуально-творческих способностей связываем с развитием не только креатива личности, но и личности в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Теплов Б.М. Психологические вопросы художественного воспитания. – М., 1987. – 173 с.
2. Философский словарь /Под ред. И.Т.Фролова. – М.: Политлит, 1986. – 600 с.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М., 1999.: «Воспитание воображения». – С. 186-190; «Воспитание мышления». – С. 207-214.
4. Мардонов Ш.Қ., Зокирова У. Педагогика назарияси ва тарихи. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Ишончли ҳамкор, 2021.-272 б.
5. Мардонов Ш.Қ. Педагогик аксиологияга кириш. Дарслик. –Тошкент: Зебо принт, 2023. -267 б.
6. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб, 1999. – 177 с.
7. Матюшкин А.М. Психология мышления. – М.: Прогресс, 1985. – 123 с.
8. Махмудов Т. Эстетика и духовные ценности. – Т.: Шарк, 1993. – 284 с.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ РЕСУРС АДАПТАЦИИ И УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Айсель Масимова Арастун кызы
Методист, консультант, педагог
Ученая степень: магистр
Независимый исследователь Национального педагогического университета Узбекистана
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787059

Аннотация. *Современное инклюзивное образование направлено не только на физическое включение ребёнка с особыми образовательными потребностями в общую образовательную среду, но и на обеспечение его эмоциональной безопасности, чувства принадлежности, полноценного участия и возможностей для самореализации. В этом контексте эмоциональный интеллект выступает важным педагогическим ресурсом, позволяющим ребёнку распознавать, понимать и регулировать собственные эмоции, адекватно интерпретировать эмоциональные состояния других людей, выстраивать отношения, гибко адаптироваться к социальным ситуациям и принимать ответственные решения. В статье обосновывается необходимость параллельной поддержки интеллектуального и эмоционального развития детей с особыми образовательными потребностями как в процессе адаптации, так и на протяжении всей траектории их развития. Подчёркивается, что эмоциональный интеллект должен систематически развиваться при участии семьи, образовательного учреждения и общества. Рассматривается роль эмоциональной компетентности педагога, сотрудничества семьи и школы, социальной включённости, саморегуляции, эмпатии, навыков решения проблем и самостоятельности как значимых показателей качественной инклюзивной культуры.*

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, инклюзивное образование, особые образовательные потребности, адаптация, эмоциональная саморегуляция, социализация, эмпатия, интеллектуальное развитие, педагогическая поддержка.*

1. Введение

Инклюзивное образование в современной системе образования представляет собой не только принцип доступности, но и комплексный педагогический подход, в рамках которого учитываются индивидуальные особенности ребёнка, его эмоциональные потребности, социальное участие и потенциал развития. Включение ребёнка с особыми образовательными потребностями в общеобразовательную среду является лишь началом инклюзии; её реальное качество определяется тем, насколько ребёнок принят в этой среде, способен выстраивать отношения, участвовать в обучении, чувствовать себя безопасно и реализовывать собственный потенциал.

В традиционных подходах к оценке развития ребёнка преимущественное внимание уделялось интеллектуальным и академическим показателям. Однако современные психологические и педагогические подходы показывают, что реализация когнитивного потенциала тесно связана с эмоциональной регуляцией, мотивацией, социальным взаимодействием и адаптивным поведением. Эмоциональный интеллект не является единственным фактором академической успешности, однако метааналитические данные

свидетельствуют о положительной связи между эмоциональным интеллектом и учебными достижениями (MacCann et al., 2020).

Поэтому в развитии детей с особыми образовательными потребностями поддержка интеллектуальных способностей не должна рассматриваться отдельно от развития эмоционального интеллекта. Наряду с когнитивными возможностями ребёнка необходимо постоянно отслеживать и поддерживать его способность распознавать собственные эмоции, справляться с напряжением, обращаться за помощью, переносить неудачи, понимать эмоциональные сигналы окружающих и выбирать адекватные стратегии социального поведения.

Таким образом, эмоциональный интеллект является не только краткосрочным инструментом адаптации к школе или инклюзивному классу. Его следует рассматривать как ресурс развития, который на протяжении всей образовательной и жизненной траектории ребёнка способствует формированию социальной компетентности, самостоятельности, психологической устойчивости, учебной вовлечённости и способности полноценно функционировать в обществе.

В контексте целостного развития человека эмоциональный интеллект также рассматривается как значимый ресурс личностного и социального развития, что созвучно авторскому подходу, представленному в книге «Эмоциональный интеллект — скрытый код развития человека» (Рагимова & Ахундова, б. г.).

2. Материалы и методы

Цель настоящей статьи — теоретически и практически проанализировать роль эмоционального интеллекта в адаптации и общем развитии детей с особыми образовательными потребностями в условиях инклюзивного образования, обосновать необходимость параллельной поддержки интеллектуального и эмоционального развития и определить основные направления системной поддержки на уровне семьи, образовательного учреждения и общества.

Статья подготовлена на основе аналитического обзора научной литературы и научной интерпретации общих закономерностей, наблюдаемых в педагогической практике. В анализе использованы современные научные источники, посвящённые модели эмоционального интеллекта как способности, социально-эмоциональному обучению, эмоциональной компетентности педагогов в инклюзивном образовании и социальному участию детей с особыми образовательными потребностями.

Основными категориями анализа являются распознавание и выражение эмоций, эмоциональная саморегуляция, эмпатия, социальное взаимодействие, толерантность к фрустрации, решение проблем, ответственное принятие решений, отношения «педагог — ребёнок», сотрудничество семьи и школы, а также эмоциональная безопасность инклюзивной среды.

3. Результаты аналитического обзора

3.1. Теоретические основы эмоционального интеллекта

Понятие эмоционального интеллекта было связано Salovey и Mayer со способностью человека отслеживать собственные чувства и эмоции и эмоциональные состояния других людей, различать их и использовать эмоциональную информацию для направления мышления и поведения. В последующей модели способностей восприятие эмоций, использование эмоций для поддержки мышления, понимание эмоций и управление эмоциями представлены как взаимосвязанные компоненты.

В образовательной среде эти компоненты не являются абстрактными психологическими качествами. Для ребёнка они превращаются в повседневные функциональные навыки: распознавать тревогу, выражать её словами, просить о помощи,

сдерживать импульсивную реакцию в конфликтной ситуации, учитывать эмоциональное состояние сверстника, возвращаться к деятельности после ошибки и выбирать соответствующую стратегию поведения в изменяющейся социальной ситуации.

Развитие эмоционального интеллекта не является альтернативой интеллектуальному развитию. Напротив, параллельная поддержка этих двух сфер создаёт условия для функционального использования ребёнком имеющегося когнитивного потенциала. Даже при достаточных интеллектуальных возможностях высокая эмоциональная напряжённость, трудности саморегуляции, социальная тревожность или низкая устойчивость к неудачам могут препятствовать полноценной реализации этого потенциала в процессе обучения.

Поэтому при мониторинге развития важно учитывать не только вопросы «что ребёнок знает?» и «чему он научился?», но и функциональные показатели: как он регулирует эмоциональное напряжение, умеет ли просить о помощи, способен ли вернуться к деятельности после неудачи, понимает ли эмоции и личные границы другого человека.

3.2. Инклюзивная адаптация и эмоциональный интеллект

Адаптация представляет собой процесс формирования функционального равновесия между требованиями новой или изменяющейся среды и индивидуальными ресурсами ребёнка. В условиях инклюзивного образования этот процесс включает академический, социальный, поведенческий и эмоциональный компоненты. Сам факт присутствия ребёнка с особыми образовательными потребностями в классе ещё не означает его полноценной социальной интеграции.

Эмоциональный интеллект может влиять на несколько механизмов адаптации. Распознавание эмоций помогает ребёнку понимать собственное внутреннее состояние; эмоциональная регуляция способствует снижению импульсивных или избегающих реакций; эмпатия облегчает интерпретацию социальных сигналов; навыки отношений помогают выстраивать функциональные связи со сверстниками и педагогами.

В научной литературе по расстройствам аутистического спектра отмечается, что трудности восприятия эмоций, понимания эмоциональной информации в контексте и управления эмоциями могут отражаться на академическом и социальном функционировании. Поэтому адаптация компонентов эмоционального интеллекта к программам поддержки детей с особыми образовательными потребностями важна не только для регулирования поведения, но и для расширения возможностей социального участия (Trevisan et al., 2021).

Цель инклюзивной адаптации состоит не в том, чтобы сделать индивидуальные различия ребёнка незаметными, а в обеспечении максимально самостоятельного,

содержательного и безопасного участия в общей среде с учётом его индивидуальных потребностей. Это требует не только изменений со стороны ребёнка, но и гибкости самой среды.

3.3. Эмоциональный интеллект как компонент всей траектории развития ребёнка

Поддержка эмоционального интеллекта не должна ограничиваться периодом поступления в инклюзивное учреждение, перехода в школу или первичной адаптации. Эмоциональные компетенции перестраиваются и усложняются на протяжении всех

возрастных этапов по мере того, как ребёнок сталкивается с новыми социальными и академическими требованиями.

В дошкольном возрасте особое значение могут иметь называние эмоций, ожидание очереди, преодоление фрустрации и переживание разлуки. В школьном возрасте возрастает роль адаптации к правилам, отношений со сверстниками, отношения к ошибке, учебной мотивации и самоуправления. В подростковом возрасте на более сложном уровне формируются эмоциональная идентификация, социальная принадлежность, самоценность, границы отношений и ответственное принятие решений.

Следовательно, эмоциональное развитие представляет собой не разовое вмешательство, а непрерывную область развития и мониторинга. Для детей с особыми образовательными потребностями такая преемственность особенно важна, поскольку каждый новый этап развития может создавать социально-эмоциональные требования, которые ранее не проявлялись.

Параллельная поддержка интеллектуального и эмоционального развития должна рассматриваться как один из основных принципов целостной модели развития ребёнка. Если академический прогресс в образовательной системе отслеживается последовательно, то динамика эмоциональной саморегуляции, социального участия, построения отношений и адаптивного решения проблем также должна систематически оцениваться.

3.4. Совместная ответственность семьи, образовательного учреждения и общества

Эмоциональное развитие ребёнка не является исключительно сферой деятельности отдельного специалиста. Поскольку эмоциональные навыки формируются в повседневных отношениях, семья, педагог, группа сверстников и более широкая социальная среда являются участниками этого процесса. Противоречивые сообщения и требования в разных средах могут затруднять перенос и обобщение освоенных ребёнком эмоциональных и поведенческих стратегий.

Семья является первичной средой эмоциональной социализации. Называние и принятие эмоций, последовательное установление границ и предоставление ответственности, соответствующей возрасту ребёнка, создают основу эмоциональной саморегуляции. Решение взрослыми всех трудностей вместо ребёнка может давать кратковременное облегчение, но одновременно ограничивать возможности развития самостоятельного решения проблем, устойчивости к фрустрации и принятия решений.

Образовательное учреждение является одной из основных систем, в которой эти навыки применяются в социальном контексте. Эмоциональное развитие должно быть встроено не только в отдельные занятия, но и в управление классом, отношения педагога и ребёнка, групповую работу, разрешение конфликтов, отношение к ошибкам и повседневную культуру коммуникации.

На уровне общества инклюзивная культура предполагает принятие ребёнка не только в школе, но и в социальной жизни, предотвращение стигматизации его индивидуальных особенностей и расширение возможностей участия. Следовательно, развитие эмоционального интеллекта не является обязанностью ребёнка самостоятельно адаптироваться к среде; это социально-педагогический процесс, поддерживающий взаимную адаптацию ребёнка и окружающей среды.

3.5. Эмоциональная компетентность педагога и инклюзивный класс

Для развития эмоциональных навыков ребёнка в условиях инклюзивного образования особое значение имеет эмоциональная компетентность окружающих его взрослых. Способность педагога распознавать эмоциональную информацию, регулировать собственные реакции, сохранять эмпатическую позицию и различать поведение и лежащую за ним потребность влияет на психологический климат класса.

В систематическом обзоре, опубликованном в 2025 году, эмоциональная компетентность педагогов рассматривается через такие компоненты, как эмоциональный интеллект, эмоциональная осознанность, эмпатия и эмоциональная регуляция; показана их связь с вовлечённостью учащихся, мотивацией, эмоциональной саморегуляцией, академическими результатами, управлением классом, отношениями «учитель — ученик» и климатом инклюзивного класса (Calandri et al., 2025).

Признание педагогом эмоции ребёнка не означает отказа от границ. Напротив, принятие эмоции и сохранение поведенческого ограничения могут происходить одновременно. Формулировка «Я вижу, что ты злишься, но бить нельзя» признаёт эмоциональное состояние ребёнка, не нормализуя при этом причиняющее вред поведение.

Такой подход особенно важен в инклюзивном классе, поскольку внешне одинаковое поведение у разных детей может иметь разные причины. Сенсорная перегрузка, трудности коммуникации, сложность задания, социальное непонимание или эмоциональное напряжение способны изменять функцию поведения. Поэтому педагогическая реакция должна учитывать не только внешнюю форму поведения, но и его возможную функцию.

3.6. Эмоциональная потребность, стоящая за поведением

Оценка поведения исключительно как дисциплинарной проблемы может сделать эмоциональную потребность ребёнка невидимой. Крик, отказ от деятельности, уход из класса, агрессивная реакция или пассивность иногда могут быть поведенческим выражением эмоциональной перегрузки, чувства непонятости, страха, сенсорного дискомфорта или коммуникативных трудностей.

Поэтому педагогическое наблюдение должно отвечать не только на вопрос «что сделал ребёнок?», но и учитывать ситуацию, предшествовавшую поведению, эмоциональную и сенсорную нагрузку, возможную функцию реакции и её последствия. Такой функциональный подход способствует переходу от преимущественно наказательных реакций к развивающим вмешательствам.

Развитие эмоционального интеллекта в данном случае может расширять способность ребёнка выражать внутреннее состояние посредством речи, визуальных средств, альтернативной коммуникации или подходящего поведения. Цель состоит не в требовании единой формы эмоционального выражения от всех детей, а в расширении функционального репертуара самовыражения в соответствии с коммуникативными возможностями каждого ребёнка.

3.7. Практические педагогические стратегии

Навыки эмоционального интеллекта могут развиваться системно, последовательно и в соответствии с уровнем развития ребёнка. Для этого могут использоваться визуальные карточки эмоций, социальные истории, ролевые игры, анализ ситуаций, эмоциональный

термометр, дыхательные и паузные стратегии, схемы решения проблем и рефлексивные беседы.

В практической работе простая последовательность STOP может применяться как запоминаемая структура, помогающая создать паузу между импульсивной реакцией и осознанным действием: остановись; сделай вдох и подумай; определи, что ты чувствуешь; выбери подходящее действие. Эта техника не является универсальным решением и должна адаптироваться к возрасту, коммуникативным и когнитивным возможностям ребёнка.

Развитие эмоциональных навыков не должно происходить только в кризисный момент. Освоение эмоциональной лексики, альтернативных форм поведения и стратегий решения социальных проблем в спокойном состоянии повышает вероятность их использования ребёнком в реальной сложной ситуации.

Систематический обзор 2026 года подчёркивает значение посредничества педагога или фасилитатора в развитии эмоционального интеллекта и социально-эмоциональных результатов в инклюзивных классах; эффективность технологических и игровых инструментов зависит от их связи с конкретными эмоциональными целями, структурированности и последующей рефлексии (Uğurlu & Evran Acar, 2026).

3.8. Модель параллельного мониторинга интеллектуального и эмоционального развития

Комплексная оценка развития ребёнка с особыми образовательными потребностями не должна ограничиваться академическими результатами, когнитивными навыками и общим наблюдением за поведением. Динамика эмоционального и социального функционирования также должна стать неотъемлемой частью индивидуального плана развития.

В рамках такого мониторинга с учётом возраста и индивидуальных возможностей могут отслеживаться способность ребёнка распознавать и называть эмоции, использовать стратегии снижения эмоциональной интенсивности, просить о помощи, ждать и соблюдать очередность, реагировать на ошибку и проигрыш, восстанавливаться после конфликта, устанавливать контакт со сверстниками и понимать социальные границы.

Эти показатели должны использоваться не для формирования дополнительной диагностической маркировки, а для определения направления поддержки. Основная функция мониторинга — не столько сравнивать ребёнка с нормативным стандартом, сколько видеть динамику его развития по отношению к собственному предыдущему функциональному уровню и определять следующую реалистичную цель.

Параллельное наблюдение за интеллектуальными и эмоциональными показателями позволяет педагогам и специалистам учитывать, что академические трудности не всегда обусловлены недостатком знаний. Иногда существенным препятствием для обучения могут быть эмоциональная перегрузка, трудности отношений, снижение мотивации или недостаточная саморегуляция.

4. Обсуждение

Проведённый анализ показывает, что эмоциональный интеллект в инклюзивном образовании следует рассматривать не как дополнительный или второстепенный компонент, а как один из значимых ресурсов функционального участия ребёнка. Такой

подход способствует переходу от модели простого физического размещения к модели участия и принадлежности.

Метааналитические данные о положительной связи эмоционального интеллекта с академическими результатами, исследования эмоциональной компетентности педагогов и теоретические основания развития эмоциональных навыков у детей с особыми потребностями в совокупности подтверждают значимость системной поддержки эмоционального развития. Вместе с тем эмоциональный интеллект не следует представлять как единственный фактор, объясняющий все трудности адаптации: на развитие ребёнка также влияют когнитивные, коммуникативные, сенсорные, семейные, социальные и институциональные факторы.

Поэтому наиболее целесообразной представляется мультидисциплинарная и экологическая модель. Индивидуальные особенности ребёнка, семейная система, компетентность педагога, климат класса и социальная среда должны оцениваться во взаимосвязи. Поддержка эмоционального интеллекта может выступать одним из объединяющих компонентов данной системы.

Особенно важно, чтобы ответственность за адаптацию не возлагалась исключительно на ребёнка. Инклюзивное образование означает не приспособление ребёнка к неизменной системе, а также готовность самой системы быть достаточно гибкой для разных образовательных и эмоциональных профилей.

5. Заключение

Эмоциональный интеллект является важным педагогическим ресурсом, поддерживающим адаптацию, социальное участие и общее развитие детей с особыми образовательными потребностями в условиях инклюзивного образования. Его значение не ограничивается периодом первичной адаптации; эмоциональные компетенции развиваются на протяжении всей траектории развития ребёнка во взаимосвязи с академическим, социальным и личностным функционированием.

Наряду с отслеживанием и стимулированием интеллектуального развития ребёнка необходимо параллельно, системно и целенаправленно поддерживать его эмоциональный интеллект. Такой подход рассматривает академические достижения и эмоциональное развитие не как две изолированные области, а как взаимосвязанные компоненты целостной системы развития ребёнка.

Семья создаёт основу эмоциональной социализации, образовательное учреждение — среду для системного применения и развития этих навыков, а общество — социальный контекст принятия, участия и принадлежности. Поэтому устойчивый результат возможен при согласованном взаимодействии всех трёх уровней.

С практической точки зрения целесообразно включать социально-эмоциональные цели в индивидуальные планы развития, повышать эмоциональную компетентность педагогов, согласовывать с родителями общие стратегии эмоциональной и поведенческой поддержки, регулярно оценивать динамику развития ребёнка и обеспечивать принципы эмоциональной безопасности в инклюзивном классе.

Основным показателем инклюзивного образования является не просто присутствие ребёнка в классе, а его способность учиться, строить отношения, выражать себя, совершать ошибки, пробовать снова и ощущать себя ценным участником социальной

среды. Развитие эмоционального интеллекта является одной из опор такой функциональной инклюзии.

5.1. Непрерывная поддержка эмоционального развития на институциональном уровне

Развитие эмоционального интеллекта может давать ограниченный эффект, если оно остаётся только частью индивидуальных занятий или зависит от инициативы отдельных специалистов. Поэтому в инклюзивном образовательном учреждении социальноэмоциональное развитие должно стать постоянным компонентом общей культуры учреждения, индивидуального планирования и педагогического принятия решений. Эмоциональные потребности ребёнка необходимо учитывать не только после возникновения проблемного поведения, но и профилактически, в логике развития.

Первым направлением институционального подхода является наблюдение и обмен информацией. Педагог, консультант, профильный специалист и родитель могут видеть разные реакции одного ребёнка в различных условиях. Системное объединение этих наблюдений помогает точнее определять сильные стороны ребёнка, ситуации риска, эффективные способы саморегуляции и возможности социального участия. Такое взаимодействие должно быть направлено не на повторение диагностического ярлыка, а на понимание функциональной потребности.

Вторым направлением является сбалансированность индивидуальных целей развития. Наряду с академическими целями в индивидуальном образовательном и развивающем плане целесообразно формулировать социально-эмоциональные цели, соответствующие возрасту и функциональному уровню ребёнка. Например, наряду с повышением скорости чтения — научиться просить помощь при сложном задании; наряду с освоением математических операций — возвращаться к работе после ошибки; наряду со знанием правила — выбирать альтернативное поведение в конфликтной ситуации.

Третье направление связано с переносом эмоциональных навыков в разные условия. Ребёнок может правильно называть эмоцию во время индивидуального занятия, но не использовать этот навык в шумном классе, в игре или конфликте. Поэтому формирование навыка и его функциональное применение нельзя считать одним и тем же результатом. Необходимо тренировать навыки в разных контекстах, постепенно снижать уровень помощи взрослого и отдельно фиксировать стратегии, которые ребёнок способен использовать самостоятельно.

Четвёртым направлением является опора на сильные стороны ребёнка. Если инклюзивное образование строится исключительно вокруг коррекции дефицитов, это может снижать чувство собственной ценности и мотивацию к участию. Программы эмоционального развития должны учитывать интересы ребёнка, успешные для него виды деятельности, предпочтительные способы коммуникации и индивидуальные ресурсы саморегуляции. Ориентация на сильные стороны не означает отрицания трудностей; она означает построение поддержки на имеющихся ресурсах.

Пятым направлением является формирование общего языка семьи и образовательного учреждения. Если дома и в школе ребёнку предлагают противоречащие друг другу способы эмоционального реагирования, закрепление навыков усложняется.

Поэтому важно согласовать базовые способы называния эмоций, стратегии успокоения, формы установления границ, обращения за помощью и последовательность решения проблем.

Цель оценки в такой модели состоит не в присвоении ребёнку статичной характеристики уровня эмоционального интеллекта, а в отслеживании динамики развития.

Эмоциональные навыки могут меняться в зависимости от ситуации, усталости, сенсорной нагрузки, качества отношений и сложности задания. Поэтому вместо широких выводов на основании единичного наблюдения более функциональным является объединение повторных наблюдений в разных условиях и в разные периоды.

В результате параллельная поддержка интеллектуального и эмоционального развития в системе инклюзивного образования может рассматриваться как принцип управления целостным развитием ребёнка. Если интеллектуальный потенциал показывает, чему ребёнок способен научиться, то эмоциональные и социальные компетенции во многом создают условия для того, чтобы он мог использовать этот потенциал в реальных отношениях, учебных ситуациях и повседневной жизни. Поэтому наряду с академическими достижениями в центре системного мониторинга должны постоянно находиться эмоциональная саморегуляция, социальное участие, адаптивное поведение и навыки отношений.

Литература — References

1\. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. Imagination, Cognition and Personality, 9(3), 185–211.

2\. Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. R. (2004). Emotional intelligence: Theory, findings, and implications. Psychological Inquiry, 15(3), 197–215.

3\. MacCann, C., Jiang, Y., Brown, L. E. R., Double, K. S., Bucich, M., & Minbashian, A. (2020). Emotional intelligence predicts academic performance: A meta-analysis. Psychological Bulletin, 146(2), 150–186. doi:10.1037/bul0000219.

4\. Trevisan, D. A., Abel, E. A., Brackett, M. A., & McPartland, J. C. (2021). Considerations about how emotional intelligence can be enhanced in children with autism spectrum disorder. Frontiers in Education, 6, 639736. doi:10.3389/feduc.2021.639736.

5\. Calandri, E., Mastrokoukou, S., Marchisio, C., Monchietto, A., & Graziano, F. (2025). Teacher emotional competence for inclusive education: A systematic review. Behavioral Sciences, 15(3), 359. doi:10.3390/bs15030359.

6\. Uğurlu, F., & Evran Acar, F. (2026). Teacher-mediated digital game-based learning and children’s emotional intelligence in inclusive classrooms: A systematic review and critical narrative synthesis. Journal of Intelligence, 14(8), 181. doi:10.3390/jintelligence14080181.

7\. García-Carrión, R., Molina Roldán, S., & Roca Campos, E. (2020). Fostering the social development of children with special educational needs or disabilities through dialogue and interaction: A literature review. Social Sciences, 9(6), 97. doi:10.3390/socsci9060097.

8. Рагимова, С., & Ахундова, И. (2026. Baku). Эмоциональный интеллект — скрытый код развития человека.

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ

Набийев Абдулҳамид Ғайбулла ўғли
Главный специалист по работе с персоналом**.**
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787280

«Ключевые понятия»: *нормативно-правовое обеспечение образования; статус педагога; профессиональная компетентность; правовая компетентность; профессиональный стандарт; трудовой договор; педагогическая этика; права ребёнка; непрерывное профессиональное развитие.*

Профессиональная деятельность педагогических кадров в Республике Узбекистан осуществляется на основе системы нормативно-правовых актов, определяющих цели образования, правовой статус педагога, требования к качеству его профессиональной подготовки, порядок организации трудовых отношений, права и обязанности участников образовательного процесса, а также нормы профессиональной и служебной этики. Знание данных правовых основ является обязательной составляющей профессиональной компетентности современного учителя, поскольку педагог несёт ответственность не только за качество обучения и воспитания, но и за соблюдение прав ребёнка, требований образовательных стандартов, трудовой дисциплины и норм педагогической этики.

Основополагающим нормативно-правовым актом в данной сфере является Закон Республики Узбекистан от 23 сентября 2020 года № ЗРУ-637 «Об образовании»[51].

Закон регулирует общественные отношения в сфере образования, закрепляет основные принципы государственной образовательной политики, определяет виды и формы образования, полномочия органов государственного управления, права и обязанности образовательных организаций, педагогов, обучающихся и их родителей. В соответствии с законом образовательная деятельность должна осуществляться на основе государственных образовательных стандартов, государственных образовательных требований и утверждённых учебных программ.

Государственные образовательные стандарты устанавливают обязательные требования к содержанию, объёму и качеству образования, результатам обучения, структуре образовательных программ и условиям организации учебного процесса. Следовательно, педагог должен не только знать содержание преподаваемого предмета, но и уметь соотносить цели урока с установленными образовательными результатами, выбирать соответствующие методы обучения, объективно оценивать достижения учащихся и создавать условия для формирования предусмотренных стандартами компетенций.

В современных условиях особое значение приобретает компетентностный подход. Профессиональная компетентность педагога включает совокупность взаимосвязанных знаний, умений, навыков, ценностных установок и практического опыта, необходимых для эффективного осуществления образовательной деятельности.

[51] Закон Республики Узбекистан от 23 сентября 2020 года № ЗРУ-637 «Об образовании»

К основным профессиональным компетенциям учителя относятся предметная, методическая, психолого-педагогическая, коммуникативная, цифровая, инклюзивная, оценочная, правовая и рефлексивная компетенции. Правовая компетентность проявляется в способности педагога правильно применять нормы законодательства, соблюдать права обучающихся, предотвращать дискриминацию и насилие, обеспечивать безопасность детей, грамотно оформлять профессиональную документацию и действовать в рамках предоставленных полномочий.

Важным этапом реформирования системы школьного образования стало принятие Указа Президента Республики Узбекистан от 26 мая 2023 года № УП-79 «О мерах по эффективной организации деятельности Министерства дошкольного и школьного образования и организаций в его системе».[52] В качестве приоритетных направлений были определены проведение единой государственной политики в сфере дошкольного, общего среднего и внешкольного образования, обеспечение непрерывности обучения и воспитания, внедрение учебных программ и современных педагогических технологий на основе международных требований, укрепление статуса педагогических кадров, их материальное и моральное стимулирование, социальная защита и цифровизация образовательного процесса.

Продолжением данных реформ стало постановление Президента Республики Узбекистан от 21 июня 2024 года № ПП-231 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы непрерывного профессионального развития работников организаций дошкольного и школьного образования»[53]. Документ ориентирован на регулярное повышение профессиональных знаний, навыков и педагогического мастерства руководящих и педагогических кадров. Им предусмотрено внедрение программ повышения квалификации, включающих обязательные инвариантные и вариативные модули, развитие взаимного обмена опытом, самостоятельного профессионального совершенствования, наставничества и внедрение передового опыта Президентских школ.

Существенное значение для укрепления правового положения учителя имеет Закон Республики Узбекистан от 1 февраля 2024 года № ЗРУ-901 «О статусе педагога».[54] В нём педагог определяется как лицо, осуществляющее профессиональную деятельность в сфере образования и воспитания на основании трудового договора и обладающее соответствующим образованием, профессиональной подготовкой и необходимыми духовно-нравственными качествами. Закон распространяется на педагогов государственных и негосударственных образовательных организаций и закрепляет государственную защиту их прав, чести, достоинства и деловой репутации.

Закон «О статусе педагога» определяет права и обязанности учителя, гарантии осуществления профессиональной деятельности, правила педагогической этики, порядок подготовки, переподготовки, повышения квалификации и аттестации педагогов. Учитель вправе самостоятельно выбирать педагогически обоснованные формы, методы и средства обучения, участвовать в разработке образовательных программ, повышать квалификацию, защищать свою честь и профессиональную репутацию. Одновременно педагог обязан

[52] Указ Президента Республики Узбекистан, от 26.05.2023 г. № УП-79«О мерах по эффективной организации деятельности Министерства дошкольного и школьного образования и организаций в его системе»
[53] Постановление Президента Республики Узбекистан от 21 июня 2024 года № ПП-231 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы непрерывного профессионального развития работников организаций дошкольного и школьного образования»
[54] Закон Республики Узбекистан от 1 февраля 2024 года № ЗРУ-901 «О статусе педагога».

качественно выполнять профессиональные функции, соблюдать права и законные интересы учащихся, уважать их честь и достоинство, постоянно повышать профессиональное мастерство, соблюдать правила педагогической этики и не допускать действий, несовместимых со статусом педагога.

Профессиональный стандарт педагога конкретизирует требования к его квалификации, знаниям, умениям, навыкам, личностным качествам и результатам профессиональной деятельности. Он используется при подборе кадров, заключении трудовых договоров, аттестации, оценивании деятельности, организации переподготовки и повышения квалификации. При этом необходимо учитывать, что отдельный профессиональный стандарт, утверждённый постановлением Кабинета Министров от 8 июля 2025 года № 423, непосредственно регулирует деятельность педагогов дошкольных образовательных организаций. Он устанавливает минимальные требования к профессиональным знаниям, навыкам и личностным качествам такого педагога, а также используется при приёме на работу, аттестации и планировании профессионального развития.

Трудовые отношения педагогических работников регулируются Трудовым кодексом Республики Узбекистан, утверждённым Законом от 28 октября 2022 года № ЗРУ-798 и вступившим в силу 30 апреля 2023 года[55]. Новая редакция Кодекса направлена на усиление защиты трудовых прав работников, развитие договорного регулирования трудовых отношений, предупреждение дискриминации и обеспечение баланса интересов работника и работодателя.

Основанием возникновения трудовых отношений между педагогом и образовательной организацией является трудовой договор. Он представляет собой соглашение, в соответствии с которым работник обязуется выполнять определённую трудовую функцию, соблюдать правила внутреннего трудового распорядка и должностные обязанности, а работодатель — предоставить работу, обеспечить необходимые условия труда и своевременно выплачивать заработную плату. В трудовом договоре указываются место работы, должность, трудовая функция, условия оплаты труда, дата начала работы, режим труда и отдыха, права и обязанности сторон, а также иные существенные условия.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Закон Республики Узбекистан от 23 сентября 2020 года № ЗРУ-637 «Об образовании».
2. Указ Президента Республики Узбекистан от 26 мая 2023 года № УП-79 «О мерах по эффективной организации деятельности Министерства дошкольного и школьного образования и организаций в его системе».
3. Постановление Президента Республики Узбекистан от 21 июня 2024 года № ПП-231 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы непрерывного профессионального развития работников организаций дошкольного и школьного образования».
4. Закон Республики Узбекистан от 1 февраля 2024 года № ЗРУ-901 «О статусе педагога».

[55] Трудовой кодекс Республики Узбекистан, утверждённый Законом от 28 октября 2022 года № ЗРУ-798 и вступивший в силу 30 апреля 2023 года

GOSPITAL TA’LIMDA UZOQ MUDDAT DAVOLANAYOTGAN BOLALARNI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK REABILITATSIYA QILISHNING SAMARALI METODLARI

Nabiyeva Gavhar Gayratovna
Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787314

Annotatsiya*: Ushbu maqolada gospital ta’lim sharoitida uzoq muddat davolanish jarayonida bo‘lgan bolalarning ijtimoiy-psixologik reabilitatsiyasi masalasi amaliyotchi pedagog nuqtai nazaridan yoritilgan. Muallif Toshkent shahridagi ixtisoslashtirilgan tibbiyot muassasalarida olib borilgan ko‘p yillik pedagogik faoliyati davomida to‘plangan tajriba asosida gospital sharoitida bolalar bilan ishlashning nazariy-metodologik asoslarini, gospitalizm hodisasining klinik-psixologik oqibatlarini hamda amaliyotda o‘zini oqlagan konkret metodlarni tahlil qiladi. Maqolada individuallashtirilgan ta’lim dasturlari, ijtimoiy-emotsional o‘rganish (SEL) texnologiyalari, o‘yin va ijodiy faoliyat elementlari, oila bilan hamkorlik hamda ko‘p tarmoqli (pedagog–psixolog–shifokor) yondashuv kabi vositalarning samaradorligi asoslab beriladi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasida gospital pedagogikani institutsional rivojlantirishning huquqiy-me’yoriy asoslari va xalqaro tajriba (Rossiyaning “UchimZnayem” loyihasi, Yevropaning HOPE tashkiloti) qiyosiy tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar*: gospital pedagogika, ijtimoiy-psixologik reabilitatsiya, uzoq muddat davolanayotgan bolalar, gospitalizm, individuallashtirilgan ta’lim dasturi, SEL metodikasi, ko‘p tarmoqli hamkorlik, moslashuv sindromi.*

Kirish. Bugungi kunda gematologik, onkologik, klinik immunologik va boshqa og‘ir kasalliklar tufayli uzoq muddat statsionar yoki ambulator davolanishda bo‘lgan bolalar soni jahon miqyosida barqaror saqlanib qolmoqda. Bunday bolalar odatiy ta’lim muhitidan, tengdoshlari davrasidan va tanish ijtimoiy muhitdan uzoq vaqt ajralib qolishi natijasida nafaqat ta’limiy, balki chuqur ijtimoiy-psixologik muammolarga duch keladi. Kasallik bilan bog‘liq jismoniy azob-uqubatlarga qo‘shimcha ravishda, bola o‘zini yolg‘iz his qilishi, maktabdan orqada qolish qo‘rquvi, ijtimoiy aloqalarning uzilishi va kelajakka ishonchsizlik kabi holatlar rivojlanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 5-maydagi 234-sonli qarori bilan gematologiya, onkologiya, klinik immunologiya bo‘limlarida hamda uzoq muddatli ambulator davolanishda bo‘lgan bolalar uchun maktabgacha ta’lim va tarbiya hamda umumiy o‘rta ta’lim berish tizimini joriy etish chora-tadbirlari belgilab berildi [1]. Ushbu me’yoriy hujjat gospital pedagogikasini davlat siyosati darajasida institutsionallashtirish yo‘lidagi muhim qadam bo‘ldi. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, faqat ta’lim mazmunini davolanish muassasasiga “ko‘chirish” yetarli emas — bolaning kasallik davridagi ijtimoiy-psixologik holatini hisobga oluvchi maxsus reabilitatsion metodlar tizimini shakllantirish zarur.

Amaliyotchi pedagog sifatida bizning kuzatishlarimiz shuni tasdiqlaydi: davolanish samaradorligi ko‘p jihatdan bolaning ruhiy holatiga, uning o‘ziga bo‘lgan ishonchiga va atrofdagilar bilan hissiy aloqa saqlab qolishiga bog‘liq. Shu sababli mazkur maqolaning maqsadi — gospital ta’lim sharoitida uzoq muddat davolanayotgan bolalarni ijtimoiy-psixologik

reabilitatsiya qilishning nazariy asoslarini umumlashtirish va amaliyotda sinovdan o‘tgan samarali metodlarni tizimlashtirishdan iborat.

“Gospital pedagogika” tushunchasi tibbiyot muassasasida davolanayotgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish, ularning bilim olish huquqini uzluksiz ta’minlash hamda davolanish jarayonida ruhiy-hissiy holatini qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq nazariya va amaliyotni ifodalaydi. A. Pirnazarova ta’kidlaganidek, gospital pedagogika fani nafaqat kasal bolaga ta’lim berish usullarini, balki uning shaxsiy rivojlanishini davolanish davomida uzmasdan davom ettirish mexanizmlarini ham o‘rganadi [2].

Gospital sharoitida uzoq vaqt qolib ketishning salbiy psixologik oqibatlari ilmiy adabiyotlarda “gospitalizm” atamasi bilan ifodalanadi. Bu tushunchani birinchi bo‘lib amerikalik psixoanalitik R. Spitz ilmiy muomalaga kiritgan bo‘lib, u erta bolalik davrida oiladan va odatiy muhitdan uzoq muddat ajralib qolishning bolaning psixik rivojlanishiga salbiy ta’sirini tavsiflagan edi [4]. Zamonaviy sharoitda gospitalizm hodisasi nafaqat chaqaloqlik davriga, balki maktab yoshidagi bolalarda ham uchraydigan, o‘qishga bo‘lgan qiziqishning pasayishi, ijtimoiy faollikning susayishi va o‘z-o‘ziga ishonchning yo‘qolishi kabi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi.

Kasallik va davolanish jarayonini stress nazariyasi nuqtai nazaridan tahlil qilish ham muhim ahamiyatga ega. G. Selyening umumiy moslashuv sindromi konsepsiyasiga ko‘ra, organizm istalgan kuchli ta’sirga uch bosqichli reaksiya bilan javob beradi: tashvish bosqichi, qarshilik ko‘rsatish bosqichi va charchash bosqichi [3]. Uzoq muddat davolanayotgan bola aynan shu sindromning barcha bosqichlarini boshdan kechiradi, va agar “qarshilik ko‘rsatish” bosqichida tashqi — jumladan pedagogik — yordam ko‘rsatilmasa, bola ruhiy “charchash” holatiga tushib, o‘quv faoliyatiga va ijtimoiy muloqotga bo‘lgan motivatsiyasini butunlay yo‘qotishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, gospital pedagogning vazifasi shunchaki dars o‘tish emas, balki bolani ushbu moslashuv jarayonining har bir bosqichida hissiy va kognitiv jihatdan qo‘llab-quvvatlashdan iboratdir.

Amaliy tajribamiz shuni ko‘rsatadiki, gospital sharoitidagi bolalarda quyidagi ijtimoiy-psixologik muammolar ko‘p uchraydi:

— tengdoshlar jamoasidan uzilib qolish natijasida yuzaga keladigan yolg‘izlik hissi;

— maktab dasturidan orqada qolish qo‘rquvi va shu bilan bog‘liq o‘quvga bo‘lgan motivatsiyaning pasayishi;

— o‘z tashqi ko‘rinishi yoki jismoniy holati sababli o‘zini “boshqacha” his qilish, ijtimoiy stigma qo‘rquvi;

— ota-onalarning tashvishli holati bolaga “oynaviy” tarzda o‘tishi (ota-ona xavotiri bolada kuchayib namoyon bo‘lishi);

— kelajakka nisbatan noaniqlik, ba’zan esa chuqur regressiv holatlar (kichik yoshdagi xatti-harakatlarga qaytish).

Bunday holatlarning barchasi bolaning kognitiv faoliyatiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi: diqqatning beqarorligi, xotira faoliyatining susayishi, yangi materialni qabul qilishga qarshilikning kuchayishi kuzatiladi. Shu bois gospital pedagog nafaqat metodist, balki bola uchun “barqarorlik ligani” — kundalik hayotidagi izchillik va tartib tuyg‘usini saqlab turuvchi shaxsga aylanishi lozim.

Jahon amaliyotida gospital ta’limni tashkil etishning turli institutsional modellari mavjud. Rossiya Federatsiyasida amalga oshirilayotgan “UchimZnayem” gospital ta’lim loyihasi doirasida ishlab chiqilgan ilmiy-metodik materiallar uzoq muddat davolanayotgan bolalar bilan

ishlashning yagona uslubiy bazasini yaratishga qaratilgan bo‘lib, unda pedagoglar uchun maxsus tayyorgarlik dasturlari, o‘quv-metodik qo‘llanmalar va onlayn resurslar taqdim etiladi [6].

Yevropa mamlakatlarida esa Hospital Organisation of Pedagogues in Europe (HOPE) tashkiloti faoliyati diqqatga sazovordir. Ushbu tashkilotning materiallarida ta’kidlanishicha, kasalxonadagi maktab faqat ta’lim beruvchi tuzilma emas, balki bola, oila, tibbiyot xodimlari va pedagoglarni birlashtiruvchi yaxlit “ta’limiy hamjamiyat”ning markaziy bo‘g‘ini hisoblanadi [7]. Bunday yondashuv shuni ko‘rsatadiki, gospital ta’limning samaradorligi faqat pedagogik metodikaga emas, balki barcha manfaatdor tomonlarning muvofiqlashtirilgan hamkorligiga bog‘liq.

O‘zbekiston sharoitida ushbu xalqaro tajribani moslashtirish borasida dastlabki qadamlar qo‘yilgan bo‘lsa-da, amaliyotda hali ham yagona metodik baza, pedagoglarni maxsus tayyorlash tizimi va psixologik xizmat bilan uzviy integratsiya masalalari takomillashtirishni talab etadi.

Ko‘p yillik amaliy faoliyatimiz davomida quyidagi metodlar uzoq muddat davolanayotgan bolalarni ijtimoiy-psixologik reabilitatsiya qilishda eng yuqori samara berganini kuzatdik.

1. Individuallashtirilgan ta’lim dasturlari. Har bir bolaning kasallik xarakteri, davolanish bosqichi va jismoniy holati individual bo‘lgani sababli, standart dastur o‘rniga moslashtirilgan (individuallashtirilgan) o‘quv rejasi tuzish zarur. Bunda dars davomiyligi, mavzular hajmi va uy vazifalari bola holatiga qarab moslashtiriladi. Bu yondashuv bolada “men ham boshqalar qatori o‘qiyapman” degan hissiyotni shakllantirib, o‘z qadr-qimmatini saqlab qolishga yordam beradi.

2. Ijtimoiy-emotsional o‘rganish (SEL) metodikalari. B. M. Xakimovaning tadqiqotlarida ko‘rsatilganidek, SEL metodikalari o‘smirlarda mas’uliyatli qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi va bu, o‘z navbatida, shaxsning stressga chidamliligini oshiradi [5]. Gospital sharoitida biz ushbu metodikaning quyidagi elementlarini qo‘lladik: kunlik “hissiyotlar kundaligi” yuritish, o‘z his-tuyg‘ularini og‘zaki va rasm orqali ifodalash mashqlari, nafas olish va tinchlanish texnikalari, shuningdek kichik guruhlarda (bir palatadagi bolalar orasida) o‘tkaziladigan muloqot davralari. Ushbu metodlar bolalarga o‘z hissiyotlarini tan olish va nazorat qilishni o‘rgatib, davolanish jarayonidagi tashvish darajasini sezilarli darajada pasaytirdi.

3. O‘yin va ijodiy faoliyat elementlaridan foydalanish. Kichik yoshdagi bolalar bilan ishlashda o‘quv materialini o‘yin shakliga keltirish, rasm chizish, qo‘l ishlari va ertak terapiyasi elementlaridan foydalanish yuqori natija berdi. O‘yin orqali bola kasallik bilan bog‘liq qo‘rquvlarini xavfsiz shaklda “qayta ishlash” imkoniyatiga ega bo‘ladi, bu esa uning ichki taranglikni kamaytirishga xizmat qiladi.

4. Oila bilan hamkorlik. Ota-onaning hissiy holati bolaning holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini hisobga olib, pedagog ota-onalar bilan ham muntazam ishlashi lozim. Amaliyotimizda ota-onalar uchun qisqa maslahat suhbatlari, bolaning o‘quv yutuqlari haqida ijobiy fikr-mulohazalar berish va ularni bolaning ta’lim jarayoniga jalb etish (masalan, birgalikda kichik loyihalar tayyorlash) o‘zini yaxshi oqladi.

5. Ko‘p tarmoqli (pedagog–psixolog–shifokor) hamkorlik. Samarali reabilitatsiya faqat pedagog kuchi bilan amalga oshmaydi. Har bir bolaning holati haftalik asosda pediatr, klinik psixolog va pedagogdan iborat kichik guruh tomonidan muhokama qilinishi, ta’lim yuklamasi va psixologik yordam yo‘nalishlarini o‘zaro muvofiqlashtirish imkonini beradi. Bu — HOPE tashkiloti tajribasida ham asosiy tamoyil sifatida ta’kidlangan yondashuvdir [7].

6. Raqamli texnologiyalar va masofaviy aloqa. Uzoq muddat davolanish tufayli sinfdoshlaridan uzilib qolgan bolalar uchun video-qo‘ng‘iroqlar, elektron platformalar orqali sinf hayotidan xabardor bo‘lish imkoniyatini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday “virtual ko‘prik” bola uchun o‘zini ijtimoiy hayotdan butunlay uzilib qolmaganini his qilishga yordam beradi.

7. Reabilitatsiya natijalarini monitoring qilish va baholash. Har qanday metod, agar uning samaradorligi muntazam kuzatilmasa, vaqt o‘tishi bilan formal xarakter kasb etib qolishi mumkin. Shu sababli amaliyotimizda har bir bola bo‘yicha oylik kuzatuv varaqasi yuritiladi, unda quyidagi ko‘rsatkichlar qayd etiladi: darslarga hissiy jalb bo‘lish darajasi, muloqotga kirishuvchanlik, uyqu va kayfiyat dinamikasi (hamshira va ota-ona kuzatuvlari asosida), shuningdek o‘quv materialini o‘zlashtirish sur’ati. Quyidagi jadvalda gospital sharoitida qo‘llanilgan asosiy metodlar va ularning kutilayotgan ijtimoiy-psixologik natijalari umumlashtirilgan.

Metod	Asosiy mazmuni	Kutilayotgan natija
Individuallashtirilgan ta’lim dasturi	O‘quv yuklamasini bola holatiga moslashtirish	O‘z qadr-qimmatini saqlash
SEL metodikalari	Hissiyotlarni tan olish va boshqarish mashqlari	Tashvishning pasayishi
O‘yin va ijodiy faoliyat	Rasm, ertak terapiyasi, qo‘l ishlari	Qo‘rquvni xavfsiz ifodalash
Oila bilan hamkorlik	Ota-onalar bilan maslahat suhbatlari	Hissiy barqarorlikning ortishi
Ko‘p tarmoqli hamkorlik	Pedagog–psixolog–shifokor muvofiqlashtiruvi	Yaxlit yordam tizimi
Raqamli aloqa vositalari	Video-qo‘ng‘iroq, onlayn platformalar	Ijtimoiy uzilishning oldini olish

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, samarali reabilitatsiya yagona “sehrli” metodga emas, balki turli yo‘nalishdagi vositalarning o‘zaro to‘ldiruvchi tizimiga asoslanadi. Amaliyotda faqat bitta metodga tayanish (masalan, faqat o‘quv dasturini soddalashtirish) kutilgan natijani bermaydi — bola hissiy, ijtimoiy va kognitiv jihatdan bir vaqtning o‘zida qo‘llab-quvvatlanishi zarur.

Xulosa. Uzoq muddat davolanayotgan bolalarni ijtimoiy-psixologik reabilitatsiya qilish — gospital pedagogikaning eng muhim va murakkab vazifalaridan biridir. Amaliy tajriba shuni ko‘rsatadiki, faqat ta’lim mazmunini kasalxona sharoitiga moslashtirish yetarli emas: bola shaxsining hissiy barqarorligini saqlash, uning ijtimoiy aloqalarini uzmaslik va oila bilan hamkorlikni mustahkamlash zarur. Individuallashtirilgan ta’lim, SEL metodikalari, o‘yin-ijodiy faoliyat, ko‘p tarmoqli hamkorlik va raqamli texnologiyalarning uyg‘unlashtirilgan qo‘llanilishi amaliyotda o‘zini oqlagan yondashuv sifatida tavsiya etiladi. O‘zbekiston Respublikasida 234-sonli qarorning amaliyotga tatbiq etilishi ushbu yo‘nalishni institutsional rivojlantirish uchun mustahkam huquqiy zamin yaratgan bo‘lsa-da, xalqaro tajribani chuqurroq o‘rganish va milliy sharoitga moslashtirish, shuningdek gospital pedagoglarni maxsus tayyorlash tizimini takomillashtirish davr talabidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 5-maydagi “Gematologiya, onkologiya, klinik immunologiya, boshqa stasionar va uzoq muddatli ambulator davolanishda bo‘lgan bolalar uchun maktabgacha ta’lim va tarbiya hamda umumiy o‘rta ta’lim berish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 234-sonli qarori // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (Lex.uz).
2. Pirnazarova A. Gospital pedagogika fanining tarixi, mazmuni va mohiyati // Journal of New Century Innovations. – 2024. – Vol. 56, Issue 1. – B. 125–130.
3. Selye H. Stress and the General Adaptation Syndrome // British Medical Journal. – 1950. – Vol. 1, No. 4667. – P. 1383–1392.
4. Spitz R. A. Hospitalism: An inquiry into the genesis of psychiatric conditions in early childhood // Psychoanalytic Study of the Child. – 1945. – Vol. 1. – P. 53–74.
5. Xakimova B. M. SEL metodikalari vositasida o‘smirlarda mas’uliyatli qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirish: Ped. fan. bo‘yicha filos. dok. (PhD) dis. avtoref. – Toshkent, 2025. – 48 b.
6. “UchimZnayem” gospital ta’lim loyihasi ilmiy-metodik materiallari (2023–2024) [Elektron resurs]. – Kirish rejimi: https://uchimznaem.ru/ (murojaat qilingan sana: 09.09.2026).
7. School in the hospital, the key role of an educating community / Hospital Organisation of Pedagogues in Europe (HOPE) // ScienceDirect. – 2024. – URL: https://www.sciencedirect.com/ (murojaat qilingan sana: 09.09.2026).

INKLYUZIV TA’LIMDA O‘QUVCHILARNING GAPIRISH FAOLIYATI VA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK QO‘LLAB-QUVVATLASHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Qoxxorova Madinaxon Abdukodir qizi
Namangan Davlat Universiteti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787344

Annotatsiya. *Ushbu tezisda gapirish nutq faoliyatining alohida turi va kommunikativ kompetensiyaning amaliy ko‘rinishi sifatida psixolingvistik va metodik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. L.S. Vigotskiy, A.A. Leontyev, I.A. Zimnyaya asarlaridagi nutq faoliyati nazariyasi hamda D. Xayms, M. Kanale va M. Sveynning kommunikativ kompetensiya konsepsiyasi asosida inklyuziv ta’lim sharoitida alohida ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilarda gapirish ko‘nikmasini rivojlantirishning pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlash xususiyatlari va tajribalari yoritiladi: individuallashtirilgan ta’lim dasturi, multidisiplinar jamoa hamkorligi, universal ta’lim dizayni, alternativ kommunikatsiya vositalari va tengdosh yordami. Tezis Ye.I. Passov tamoyillarini psixologik xavfsizlik va hamkorlikda qo‘llab-quvvatlash tamoyillari bilan boyitib, ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni shakllantirishga qaratilgan amaliy tavsiyalarni taqdim etadi.*

Kalit so‘zlar: *nutq faoliyati, gapirish, kommunikativ kompetensiya, inklyuziv ta’lim, pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlash, individuallashtirish, alohida ta’lim ehtiyoji, inklyuziv madaniyat.*

Аннотация. *В данных тезисах говорение анализируется с психолингвистической и методической точек зрения как отдельный вид речевой деятельности и практическое проявление коммуникативной компетенции. На основе теории речевой деятельности в трудах Л.С. Выготского, А.А. Леонтьева, И.А. Зимней, а также концепции коммуникативной компетенции Д. Хаймса, М. Канале и М. Свейн освещаются особенности и опыт педагогико-психологического сопровождения развития навыков говорения у учащихся с особыми образовательными потребностями в условиях инклюзивного образования: индивидуализированная образовательная программа, сотрудничество мультидисциплинарной команды, универсальный дизайн обучения, средства альтернативной коммуникации и помощь сверстников. Тезисы обогащают принципы Е.И. Пассова принципами психологической безопасности и совместной поддержки, представляя практические рекомендации, направленные на формирование инклюзивной культуры у участников образовательного процесса.*

Ключевые слова: *речевая деятельность, говорение, коммуникативная компетенция, инклюзивное образование, педагогико-психологическое сопровождение, индивидуализация, особые образовательные потребности, инклюзивная культура.*

Abstract. *This thesis analyzes speaking, from psycholinguistic and methodological perspectives, as a distinct type of speech activity and as a practical manifestation of communicative competence. Drawing on the theory of speech activity developed by L.S. Vygotsky, A.A. Leontiev, and I.A. Zimnyaya, as well as the concept of communicative competence proposed by D. Hymes, M. Canale, and M. Swain, the thesis examines the features*

and practical experience of pedagogical-psychological support for developing speaking skills among learners with special educational needs in inclusive education settings: individualized education programs, multidisciplinary team collaboration, universal design for learning, augmentative and alternative communication tools, and peer support. The thesis enriches Ye.I. Passov's principles of communicative teaching with the principles of psychological safety and collaborative support, offering practical recommendations aimed at fostering an inclusive culture among all participants in the educational process.

Keywords: *speech activity, speaking, communicative competence, inclusive education, pedagogical-psychological support, individualization, special educational needs, inclusive culture.*

Kirish. O‘zbekiston Respublikasida ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish davlat ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son «Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori bilan ushbu yo‘nalishdagi ishlarni tizimli tashkil etish vazifasi belgilangan. Inklyuziv ta’lim sharoitida barcha o‘quvchilarning, jumladan alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalarning og‘zaki nutq va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish alohida pedagogik-psixologik yondashuvni taqozo etadi, chunki gapirish — nutq faoliyatining eng murakkab va ijtimoiy-emotsional omillarga bog‘liq turi hisoblanadi. Ushbu tezisda gapirish nutq faoliyatining alohida turi va kommunikativ kompetensiyaning amaliy ko‘rinishi sifatida ko‘rib chiqiladi hamda inklyuziv ta’lim sharoitida uni rivojlantirishning pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlash xususiyatlari va tajribalari tahlil qilinadi.

1. Nutq faoliyati nazariyasi: psixolingvistik asos. Nutq faoliyati tushunchasi L.S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi asosida shakllangan bo‘lib, keyinchalik A.A. Leontyev va I.A. Zimnyaya tomonidan alohida faoliyat turi sifatida asoslab berilgan. Qayd etish joizki, L.S. Vigotskiyning g‘oyalari defektologiya va maxsus pedagogika fanlarining ham nazariy poydevorini tashkil etadi, bu esa uni inklyuziv ta’lim metodikasi uchun ayniqsa qimmatli qiladi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, nutq faoliyati boshqa har qanday faoliyat kabi tuzilishga ega: motiv (nutqiy zaruratning yuzaga kelishi), maqsad (aniq kommunikativ vazifa), vosita (til birliklari) va natija (muloqotning amalga oshirilishi). Nutq faoliyati to‘rt fazadan iborat jarayon sifatida tavsiflanadi: orientatsiya (vaziyatni anglash), rejalashtirish (fikrni ichki dasturlashtirish), amalga oshirish (tashqi nutqda ifodalash) va nazorat (natijani baholash). Ushbu tuzilmaviy yondashuv inklyuziv ta’lim sharoitida alohida ahamiyat kasb etadi, chunki alohida ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilarda ko‘pincha aynan rejalashtirish yoki amalga oshirish fazasida qiyinchiliklar kuzatiladi, bu esa individuallashtirilgan pedagogik-psixologik yordamni zarur qiladi.

2. Gapirishning nutq faoliyati turi sifatidagi o‘ziga xosligi va inklyuziv sinfdagi ahamiyati. Gapirish boshqa nutq faoliyati turlaridan bir qator xususiyatlari bilan farqlanadi: u vaqt bo‘yicha cheklangan (real vaqt rejimida amalga oshiriladi), situativ (muayyan muloqot vaziyati bilan bog‘liq), motivlashgan (kommunikativ ehtiyoj asosida yuzaga keladi) va spontan xarakterga ega (oldindan tayyorlanmagan holatlarda ham amalga oshirilishi kerak). Ushbu xususiyatlar, ayniqsa vaqt cheklovi va spontanlik, nutq buzilishlariga, eshitish yoki intellektual rivojlanishidagi og‘ishlarga, autizm spektri buzilishiga yoki ijtimoiy-emotsional qiyinchiliklarga ega o‘quvchilar uchun qo‘shimcha psixologik bosim yaratishi mumkin. Shu sababli inklyuziv

sinfda gapirish mashqlarini tashkil etishda o‘quvchi uchun xavfsiz, xatoga bag‘rikenglik bilan yondashiladigan hissiy muhitni yaratish muhim pedagogik-psixologik shart hisoblanadi.

3. Kommunikativ kompetensiya tushunchasi va uni inklyuziv sharoitda rivojlantirish zarurati. «Kommunikativ kompetensiya» atamasini fanga birinchi bo‘lib amerikalik sotsiolingvist D. Xayms 1972-yilda kiritgan bo‘lib, u N. Xomskiyning faqat til tizimini bilishga qaratilgan «lingvistik kompetensiya» tushunchasiga qarshi o‘laroq, tilni ijtimoiy-madaniy kontekstda o‘rinli qo‘llay olish qobiliyatini ta’kidlagan edi. Keyinchalik M. Kanale va M. Sveyn (1980) kommunikativ kompetensiyaning to‘rt tarkibiy qismdan iborat modelini taklif qilishdi: 1) grammatik (lingvistik) kompetensiya — til qoidalarini bilish; 2) sotsiolingvistik kompetensiya — nutqni ijtimoiy vaziyatga mos qo‘llash; 3) diskursiv kompetensiya — matn va nutqni mantiqiy bog‘lay olish; 4) strategik kompetensiya — muloqotdagi to‘siqlarni bartaraf etish uchun kompensator strategiyalardan foydalanish. Inklyuziv sinfda kommunikativ kompetensiyaning barcha komponentlarini, ayniqsa strategik va sotsiolingvistik komponentlarni rivojlantirish alohida ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilar uchun maxsus pedagogik-psixologik yordamni talab qiladi, zero ular ko‘pincha muloqotdagi to‘siqlarni yengish uchun qo‘shimcha kompensator strategiyalarga (imo-ishora, vizual yordam, qo‘shimcha vaqt) muhtoj bo‘ladi.

4. Inklyuziv ta’limda gapirishni rivojlantirishda pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlashning o‘ziga xos xususiyatlari va tajribalari. Inklyuziv ta’lim sharoitida gapirish ko‘nikmasini rivojlantirish quyidagi pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlash tajribalariga tayanadi. Birinchidan, individuallashtirilgan ta’lim dasturi (ITD) asosida ishlash — har bir o‘quvchining diagnostik xususiyatlari, imkoniyati va rivojlanish darajasiga mos gapirish vazifalarini loyihalashtirishni nazarda tutadi. Ikkinchidan, multidisiplinar jamoa hamkorligi — logoped, maktab psixologi, defektolog, tyutor va fan o‘qituvchisining birgalikda ish olib borishi natijasida o‘quvchining nutqiy va psixologik holati muntazam kuzatib boriladi. Uchinchidan, universal ta’lim dizayni (Universal Design for Learning) tamoyillari asosida gapirish vazifalarini bir necha usulda — og‘zaki, vizual, imo-ishora, piktogramma orqali — taqdim etish va o‘quvchiga fikrni ifodalash usulini tanlash imkoniyatini berish tavsiya etiladi. To‘rtinchidan, alternativ va kengaytirilgan kommunikatsiya (AAC) vositalaridan og‘zaki nutqqa bosqichma-bosqich o‘tish davrida yordamchi vosita sifatida foydalanish samarali natija beradi. Beshinchidan, ijobiy pedagogik munosabat va rag‘batlantirish tizimi — kichik muvaffaqiyatlarni ham qayd etish, tanqiddan ko‘ra qo‘llab-quvvatlashga urg‘u berish orqali o‘quvchining nutqiy faolligini oshiradi. Oltinchidan, tengdosh yordami (peer support) — sinfdosh o‘quvchilar bilan juftlik va guruh ishlarini tashkil etish orqali ijtimoiy-kommunikativ tajribani tabiiy muhitda kengaytiradi. Yettinchidan, struktura va bashorat qilinadigan muhit yaratish, xususan autizm spektri buzilishiga ega o‘quvchilar uchun barqaror kun tartibi va aniq yo‘riqnomalar orqali gapirish vaziyatlaridagi noaniqlikni kamaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

5. Gapirishni inklyuziv sharoitda o‘qitish tamoyillari. Rus metodisti Ye.I. Passov tomonidan ishlab chiqilgan kommunikativ ta’lim tamoyillari — nutqiy yo‘naltirilganlik, individuallashtirish, funksionallik, situativlik va yangilik — inklyuziv ta’lim sharoitida gapirishni o‘qitishning nazariy asosini tashkil etadi, biroq ular quyidagi qo‘shimcha tamoyillar bilan boyitiladi: psixologik xavfsizlik tamoyili — o‘quvchida xato qilishdan qo‘rqmasdan gapirish imkoniyatini yaratuvchi hissiy muhitni ta’minlash; hamkorlikda qo‘llab-quvvatlash tamoyili — o‘qituvchi, psixolog, logoped va ota-onalarning muvofiqlashtirilgan faoliyati; moslashuvchanlik (differensiatsiya) tamoyili — vazifa murakkabligi, bajarish vaqti va baholash

mezonlarini o‘quvchi ehtiyojiga moslashtirish; hamda izchil rag‘batlantirish tamoyili — har bir kichik yutuqni qayd etish orqali o‘quvchining kommunikativ ishonchini mustahkamlash. Ushbu tamoyillarning majmuali qo‘llanilishi inklyuziv sinfda barcha o‘quvchilarning nutqiy faolligini, mustaqilligini va o‘zaro hurmatga asoslangan muloqot madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Gapirishni nutq faoliyatining alohida turi va kommunikativ kompetensiyaning amaliy ko‘rinishi sifatida tushunish inklyuziv ta’lim sharoitida uni rivojlantirishga yaxlit va ilmiy asoslangan yondashuvni taqdim etadi. Nutq faoliyati nazariyasi gapirish jarayonining ichki psixologik mexanizmlarini ochib bersa, kommunikativ kompetensiya konsepsiyasi bu jarayonning tarkibiy qismlarini belgilaydi, pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlash tajribalari esa ushbu nazariy asosni alohida ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilar uchun amaliy jihatdan moslashtirish yo‘llarini ko‘rsatadi. Individuallashtirilgan yondashuv, multidisiplinar hamkorlik va psixologik xavfsizlikka asoslangan gapirish darslari nafaqat alohida ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilarning, balki barcha ta’lim jarayoni ishtirokchilarining o‘zaro hurmat va tushunishga asoslangan inklyuziv madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Kelgusida bu sohadagi tadqiqotlarni inklyuziv sinflarda gapirish ko‘nikmasini rivojlantirishning innovatsion raqamli vositalari yo‘nalishida davom ettirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. — М.: Лабиринт, 1999.
2. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. — М.: Смысл, 1997.
3. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. — М.: Просвещение, 1991.
4. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. — М.: Просвещение, 1991.
5. Hymes D. On Communicative Competence // Sociolinguistics: Selected Readings. — Harmondsworth: Penguin, 1972.
6. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics, 1980. — Vol. 1, No. 1.
7. Bachman L.F. Fundamental Considerations in Language Testing. — Oxford: Oxford University Press, 1990.
8. Littlewood W. Communicative Language Teaching: An Introduction. — Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
9. Jalolov J.J. Chet til o‘qitish metodikasi. — Toshkent: O‘qituvchi, 2012.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son «Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori.
11. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. — Salamanca, Spain, 1994

INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA O‘SMIRLAR TOLERANTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI VA INNOVATSION STRATEGIYALARI

Qozoqova Intizor Ismoyiljonovna
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787382

Annotatsiya. *Maqolada ta’lim transformatsiyasi sharoitida inklyuziv muhitni rivojlantirish va o‘smirlarda tolerantlik, empatiya hamda bag‘rikenglikni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik omillari tahlil qilingan. Shuningdek, alohida ehtiyojli tengdoshlarga nisbatan stereotiplarni bartaraf etishda psixologik tayyorgarlik va ijtimoiy moslashuvning ahamiyati ko‘rsatib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, o‘smirlik davri, tolerantlik, empatiya, stereotiplar, psixologik tayyorgarlik.*

Аннотация. *В статье проанализированы социально-психологические факторы развития инклюзивной среды и формирования толерантности и эмпатии у подростков. Раскрыта роль психологической готовности и социальной адаптации в преодолении стереотипов по отношению к сверстникам с особыми потребностями.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, подростковый возраст, толерантность, эмпатия, стереотипы, психологическая готовность.*

Abstract. *The article analyzes the socio-psychological factors in developing an inclusive environment and fostering tolerance and empathy among adolescents. It highlights the role of psychological readiness and social adaptation in overcoming stereotypes toward peers with special needs.*

Keywords: *inclusive education, adolescence, tolerance, empathy, stereotypes, psychological readiness.*

Kirish. Yangi O‘zbekistonni barpo etish sharoitida har bir fuqaroning teng huquqliligini ta’minlash va ta’lim tizimini transformatsiya qilish doirasida inklyuziv ta’limni rivojlantirish alohida dolzarblik kasb etmoqda. Zero, inklyuziv ta’lim shunchaki alohida ehtiyojli bolalarni umumta’lim maktablariga qabul qilish bilan cheklanib qolmay, balki butun ta’lim muhitida va o‘quvchilar jamoasida bag‘rikenglik (tolerantlik), o‘zaro hurmat va empatiya madaniyatini qaror toptirishni nazarda tutadi. Ayniqsa, shaxsning psixologik va ijtimoiy shakllanishida inqirozli va burilish bosqichi hisoblangan o‘smirlik davrida alohida ehtiyojli tengdoshlariga nisbatan tolerant munosabatni shakllantirish jamiyatdagi turli stereotip va kamsitishlarning barvaqt oldini olishga xizmat qiladi. Shu sababli, inklyuziv muhitda o‘smirlar tolerantligini rivojlantirish ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarida psixologik tayyorgarlikni oshirish va ijtimoiy moslashuv jarayonlarini samarali tashkil etish bilan uzviy bog‘liqdir.

So‘nggi yillarda mamlakatimizda ushbu masalani tizimli hal etishga qaratilgan mustahkam qonunchilik bazasi yaratildi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-sonli qarori bilan 2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlanib, sohadagi islohotlarning ustuvor

yo‘nalishlari belgilandi [1]. Ushbu poydevorga tayanib, “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi hamda 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasida alohida ehtiyojli bolalar uchun teng imkoniyatlar yaratish va inkluzivlik tamoyillarini jamiyat hayotiga chuqur tatbiq etish strategik vazifa sifatida belgilab qo‘yildi [2].

Ushbu islohotlarning amaliy mexanizmlari esa Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-sonli qarorida o‘z aksini topib, umumiy o‘rta ta’lim tashkilotlarida inklyuziv ta’limni tashkil etish hamda tyutorlik (yordamchi pedagog) xizmatini yo‘lga qo‘yishning huquqiy tartiblari belgilandi [3].

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek*: "Alohida ehtiyojga ega bo‘lgan farzandlarimizning jamiyatimizning teng va to‘laqonli a’zosi bo‘lib ulg‘ayishlari uchun barcha sharoitlarni yaratish – bizning insoniy va davlat oldidagi eng burchimizdir."*

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. O‘smirlarda tolerantlik sifatlari o‘z-o‘zidan shakllanmay, balki maqsadli sosial-psixologik treninglar, interaktiv metodlar va tyutorlik ko‘magiga tayanadigan tizimli pedagogik jarayonni talab etadi. Shundan kelib chiqqan holda, mazkur maqolaning maqsadi inklyuziv ta’lim muhitida o‘smirlar tolerantligini rivojlantirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash hamda uni ta’lim amaliyotiga tatbiq etishning innovatsion strategiyalarini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslab berishdan iboratdir.

Adabiyotlar sharhi. Inklyuziv ta’lim muhitida o‘smirlar tolerantligini rivojlantirish masalasi xorijiy, MDH va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ko‘p qirrali hamda murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida keng tadqiq etilgan.

G‘arb ilmiy maktabida tolerantlik va inklyuzivlik prinsiplari asosan ijtimoiy tenglik, empatiya hamda inson huquqlarini tan olish nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Xususan, G.Allport o‘zining “Aloqa gipotezasi” doirasida turli ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi teng huquqli muloqot va birgalikdagi faoliyat jamiyatdagi stereotiplarni sezilarli darajada kamaytirishini asoslab beradi [4]. Ushbu qarashni to‘ldirgan holda, A.Bandura ijtimoiy ta’lim nazariyasida o‘smirlar tolerant xulq-atvorni atrofdagilar, ayniqsa, pedagog va tengdoshlarining xatti-harakatlarini kuzatish hamda taqlid qilish orqali o‘zlashtirishini ko‘rsatadi [6]. O‘z navbatida, U.Bronfenbrenner ekologik tizimlar nazariyasida bag‘rikenglik madaniyati faqatgina maktab muhitida emas, balki oila, ijtimoiy muhit va davlat siyosatining o‘zaro uzviy ta’siri mahsuli sifatida shakllanishini ta’kidlaydi [8].

MDH ilmiy maktablarida bu tushuncha shaxsning ijtimoiy-psixologik moslashuvi, barqarorligi va muloqot madaniyati bilan uzviy bog‘liqlikda o‘rganiladi. A.G.Asmolov tolerantlikni o‘zgaruvchan dunyoga moslashuv mexanizmi deb bilib, inklyuziv ta’limda xilma-xillikni hamkorlik resursi sifatida qabul qilish g‘oyasini ilgari suradi [5]. Shuningdek, N.M.Boritko va V.A.Petrovskiy o‘smirlarda empatiyani rivojlantirishda subyekt-subyektli teng huquqli muloqot hamda sosial-psixologik treninglar yetakchi o‘rin tutishini ko‘rsatgan bo‘lsalar [7][14], N.N.Malofeyev ta’lim ishtirokchilarining psixologik tayyorgarligisiz va tegishli muhitsiz amalga oshirilgan integratsiya kutilgan natijani bermasligini alohida ta’kidlaydi [12].

Mahalliy tadqiqotlarda inklyuzivlik va bag‘rikenglik masalasi milliy qadriyatlar hamda zamonaviy psixodiagnostika hammonandligida tahlil etilmoqda. E.G‘.G‘oziyev va V.M.Karimova o‘smirlik davridagi muloqot psixologiyasini o‘rganib, ularda bag‘rikenglikni shakllantirishda guruhli muloqot hamda jamoaviy faoliyatning o‘rni beqiyos ekanligini asoslaganlar [10][11]. Amaliy sohada L.R.Muminova va M.U.Xamidova alohida ehtiyojli o‘quvchilarni integratsiya qilishda an’anaviy pedagogik usullar bilan birga maktab psixologi va tyutor ko‘magining sintezini ilgari suradilar [13]. G.B.Shoumarov hamda N.S.Safaev esa Milliy

inklyuziv ta’lim modelida xalqimizga xos bag‘rikenglik an’analarini innovatsion psixologik-pedagogik texnologiyalar bilan uyg‘unlashtirish zarurligiga e’tibor qaratadilar [16].

Metodologiya. Mazkur nazariy-konseptual tadqiqot shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim (K.Rojers), faoliyatli yondashuv (A.N.Leontev), ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasi (L.S.Vigotskiy) hamda bag‘rikenglik konsepsiyalariga (A.G.Asmolov, G.Allport) tayangan holda uchta mantiqiy bosqichda amalga oshirildi [5][9][15]. Birinchi konseptual-tahliliy bosqichda ilmiy manbalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar tizimli va qiyosiy tahlil qilingan bo‘lsa, ikkinchi struktural-funktsional bosqichda o‘smirlar tolerantligining kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlari hamda ularni rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan psixologik-pedagogik shart-sharoitlar konseptual modellashtirildi. Yakuniy innovatsion-strategik bosqichda esa deduktiv-induktiv umumlashtirish metodlari orqali inklyuziv muhitda bag‘rikenglikni shakllantirishning samarali strategiyalari va tyutorlik hamkorligi modeli ilmiy jihatdan asoslab berildi. Ushu yaxlit metodologik yondashuv o‘smirlar tolerantligini rivojlantirishning ichki mexanizmlarini chuqur anglashga va amaliy-innovatsion texnologiyalarni tizimli joriy etishga xizmat qiladi.

Natijalar va muhokama. Nazariy-konseptual tahlil natijasida inklyuziv ta’lim muhitida o‘smirlar tolerantligini shakllantirishning uch komponentli struktural-funktsional modeli ishlab chiqildi. Ushbu model kognitiv (alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan tengdoshlarning o‘ziga xosligi hamda huquqlarini anglash, stereotiplardan xoli fikrlash), emotsional-qadriyatli (empatiya, hamdardlik va boshqalarning emotsional holatini boricha tan olish) va xulq-atvor (konstruktiv muloqot, nizoli vaziyatlarda o‘zaro kelishuvga erishish hamda hamkorlikda harakat qilish tayyorgarligi) komponentlarining uzviy birligiga tayanadi.

O‘smirlarda bag‘rikenglikni shakllantirish jarayonida an’anaviy hamda taklif etilayotgan inklyuziv-innovatsion yondashuvlarning psixologik-pedagogik imkoniyatlarini yaqqol ko‘rsatish va ularning o‘zaro farqlarini tizimlashtirish maqsadida quyidagi qiyosiy tavsif shakllantirildi.

1-jadval. An’anaviy va inklyuziv-innovatsion ta’lim yondashuvlarida o‘smirlar tolerantligining namoyon bo‘lish xususiyatlari

Taqqoslash mezonlari	**An’anaviy yondashuv (Natijasiz-passiv model)**	**Inklyuziv-innovatsion yondashuv (Rivojlantiruvchi model)**
1. Kognitiv sohada *(Bilim va tushunchalar)*	Bag‘rikenglik haqida faqat umumiy va qog‘ozdagi axborot beriladi; emotsional farqlar inobatga olinmaydi.	Tengdoshlarning individual imkoniyatlarini to‘g‘ri anglash va stereotiplarsiz xolis fikrlash shakllanadi.
2. Emotsional sohada *(Empatiya va qadriyatlar)*	Rahm-shafqat (simpatiya) yoki ayash tuyg‘usi ustunlik qiladi; psixologik emotsional masofa saqlanib qoladi.	Chinakam empatiya va samimiy bag‘rikenglik qaror topadi; tengdoshning xavotirini his qilish ortadi.
3. Xulq-atvor sohada *(Muloqot va hamkorlik)*	Nizoli vaziyatlarda tortinish yoki neytral chekinish kuzatiladi; muloqot va birgalikdagi harakat cheklangan.	Birgalikdagi loyihalarda konstruktiv muloqot, o‘zaro kelishuv (kompromiss) va faol hamkorlik ustunlik qiladi.
4. Psixologik muhit *(Iqlim va moslashuv)*	Sinfta rasmiy muloqot ustun bo‘lib, latent (yashirin) intolerantlik hamda ijtimoiy	Ijtimoiy-psixologik xavfsizlik, o‘zaro ishonch hamda erkin moslashuv muhiti qaror topadi.

	xavotirlik saqlanib qoladi.	
5. Pedagogik kuzatuv *(Fasilitatsiya)*	O‘qituvchi tomonidan bir tomonlama, qat’iy va buyruqbozlikka asoslangan nazorat olib boriladi.	O‘qituvchi va tyutorning do‘stona yo‘naltirishi, psixologik ko‘mak va o‘zaro yordam tizimi ishlaydi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, taklif etilayotgan modelni amaliyotga tatbiq etish uchun inklyuziv ta’limda uchta muhim psixologik-pedagogik shart-sharoitni ta’minlash talab etiladi: sinflarda kamsitish va bullingga barham beruvchi ijtimoiy-psixologik xavfsiz muhitni yaratish, o‘quv va darsdan tashqari faoliyatda subyekt-subyekt tipidagi muloqot hamda loyihaviy hamkorlikni tashkil etish, shuningdek, o‘quvchilar o‘rtasidagi do‘stona munosabatlarni rag‘batlantiruvchi pedagogik-tyutorlik kuzatuvini yo‘lga qo‘yish.

Ushbu natijalar ilmiy manbalar tahlili (A.G.Asmolov, G.Allport) bilan to‘la mos keladi, ya’ni o‘smirlik davrida tolerantlik faqatgina nazariy axborot berish orqali emas, balki bevosita ijtimoiy tajriba va hamkorlikdagi faoliyat orqali shakllanadi [4][5]. L.S.Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasiga muvofiq, inklyuziv sinflarda oddiy va alohida ehtiyojli o‘smirlarning birgalikdagi faoliyati har ikkala taraf uchun ham "yaqin rivojlanish zonasi"ni yaratadi [9]. Bunda o‘smirlar o‘zgalar farqini emotsional darajada anglab, xulq-atvor darajasida bag‘rikenglik ko‘nikmalarini namoyon etadi. Shunday qilib, taklif etilayotgan innovatsion strategiyalar - interaktiv sosial-psixologik treninglar, keys-stadi texnologiyalari va tyutorlik hamkorligi o‘smirlardagi xavotirlilik hamda latent intolerantik tendensiyalarni kamaytirib, ularning ijtimoiy moslashuvi va empatiya darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa va tavsiyalar.

Olib borilgan nazariy-konseptual tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, o‘smirlar tolerantligi kognitiv, emotsional-qadriyatli hamda xulq-atvor komponentlarining uzviy birligidan iborat murakkab psixologik tuzilmadir. An’anaviy-deklarativ yondashuvdan farqli o‘laroq, inklyuziv-innovatsion ta’lim muhiti o‘smirlardagi stereotiplar va ijtimoiy xavotirlilikni kamaytirib, bag‘rikenglikni amaliyotda shakllantirish uchun samarali platforma vazifasini o‘taydi. Ushbu jarayonda ijtimoiy-psixologik xavfsiz ta’lim muhitini yaratish, subyekt-subyekt muloqotini yo‘lga qo‘yish va fasilitativ tyutorlik kuzatuvini ta’minlash hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tadqiqotning ushbu xulosalaridan kelib chiqqan holda, amaliyotchi psixologlar va pedagoglarga sinflarda empatiya hamda konstruktiv muloqotni rivojlantiruvchi sosial-psixologik treninglar va interaktiv keys-stadi texnologiyalarini keng tatbiq etish tavsiya etiladi. Shu bilan birga, metodist va ta’lim tashkilotchilari pedagog hamda tyutorlarning inklyuziv kompetentligini oshirishga qaratilgan maxsus malaka oshirish modullarini joriy etishlari lozim. Yakunda, o‘smirlarda xilma-xillikni tabiiy qabul qilish madaniyatini qaror toptirish maqsadi oila va maktab o‘rtasidagi ma’rifiy hamkorlikni izchil kuchaytirishni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-4860-son Qarori. – Toshkent, 2020-yil 13-oktabr.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni. – Toshkent, 2023-yil 11-sentabr.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Alohida ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 638-son Qarori. – Toshkent, 2021-yil 12-oktabr.
4. Allport G. W. The Nature of Prejudice. – Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954. – 537 p.
5. Асмолов А.Г. Оптика просвещения: социокультурные перспективы. – Москва: Просвещение, 2012. – 447 с.
6. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977. – 247 p.
7. Борытко Н.М. Пространство воспитания: попытка антропологического понимания. – Волгоград: Перена, 2000. – 225 с.
8. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 p.
9. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 3. Проблемы развития психики. – Москва: Педагогика, 1983. – 368 с.
10. G‘oziyev E.G‘. Ontogenez psixologiyasi. – Toshkent: Noshir, 2010. – 360 b.
11. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 172 b.
12. Малофеев Н.Н. Инклюзивное образование в контексте современной социальной политики // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития. – 2010. – № 6. – С. 3–10.
13. Muminova L.R., Xamidova M.U. Inklyuziv ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: Sano-standart, 2020. – 180 b.
14. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
15. Rogers C. R. Freedom to Learn for the 80's. – Columbus, OH: Charles E. Merrill Publishing Company, 1983. – 326 p.
16. Shoumarov G.B., Safaev N.S. Inklyuziv ta’limning ijtimoiy-psixologik asoslari // Psixolgiya jurnali. – Toshkent, 2021. – № 3. – B. 15–22.

INTELLEKTIDA NUQSONI BO‘LGAN BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA FANLARARO ALOQADORLIK ASOSIDA GEOMETRIK TASAVVURLARNI SHAKLLANTIRISH

Raximova Nozima Xamrakulovna
Toshkent shahar, Yakkasaroy tumani 135-umumta’lim maktabi maxsus pedagog
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787417

Annotatsiya. *Ushbu maqola intellektida nuqsoni bo‘lgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida fanlararo aloqadorlik asosida geometrik tasavvurlarni shakllantirishga qaratilgan. Tadqiqotda mazkur jarayonning didaktik asoslari, pedagogik yondashuvlari va innovatsion texnologiyalarni qo‘llash imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.*

Tayanch so‘zlar: *geometrik tasavvurlar, fanlararo aloqadorlik, intellektual nuqson, boshlang‘ich ta’lim, maxsus ta’lim, innovatsion texnologiyalar.*

Hozirgi davr ta’lim tizimida har bir bolaning intellektual, psixologik va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘qitish masalasi dolzarb bo‘lib bormoqda. Intellektida nuqsoni bo‘lgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini o‘qitishda geometrik tasavvurlarni shakllantirish muhim o‘rin tutadi. Ushbu jarayon nafaqat matematik bilimlarni rivojlantirish, balki o‘quvchilarning tafakkur qobiliyatlarini, makon va shaklni tushunish ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Geometrik tasavvurlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan ta’lim mazmuni turli fanlar o‘rtasidagi aloqadorlikni ta’minlash orqali samarador bo‘lishi mumkin. Bu esa matematika, tasviriy san’at, tabiatshunoslik va mehnat ta’limi kabi fanlarning bir-birini to‘ldirishi orqali amalga oshadi. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning tushunchalarni yanada osonroq o‘zlashtirishiga va ularga nisbatan qiziqishning oshishiga xizmat qiladi. Biroq, intellektida nuqsoni bo‘lgan bolalarning o‘ziga xos ehtiyojlari mavjud bo‘lib, ular uchun ta’lim jarayonini tashkil etishda maxsus metodologik va didaktik yondashuvlarni qo‘llash talab etiladi. Ushbu maqola ushbu ehtiyojlarni inobatga olgan holda, fanlararo aloqadorlik asosida geometrik tasavvurlarni shakllantirishning pedagogik asoslarini ko‘rib chiqadi. Maqolada mazkur jarayonning asosiy tamoyillari, pedagogik usullari va innovatsion texnologiyalarni qo‘llash imkoniyatlari haqida so‘z yuritiladi.

Intellektida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilarning ta’lim jarayonida geometrik tushunchalarni muvaffaqiyatli o‘zlashtirishlari uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqishdan iboratdir.

1. Fanlararo aloqadorlikning didaktik asoslari Boshlang‘ich ta’limda fanlararo aloqadorlikni yo‘lga qo‘yish, ayniqsa, intellektida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar uchun zarurdir. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning bir fan doirasida o‘rgangan tushunchalarini boshqa fanlar kontekstida qo‘llashlariga yordam beradi.

• Matematika va tasviriy san’at: Geometrik shakllarni tasvirlash va ranglar yordamida ularga ma’no berish. Masalan, uchburchak, doira, to‘rtburchak kabi shakllarni rangli qog‘ozdan kesish va joylashtirish orqali o‘rganish.

• Matematika va tabiatshunoslik: Atrof-muhitdagi obyektlarning shakllarini o‘rganish. Masalan, daraxtlar barglarining geometrik ko‘rinishini o‘rganish. • Matematika va mehnat ta’limi: Turli materiallardan (qog‘oz, plastmassa, yog‘och) geometrik shakllar yasash orqali matematik tushunchalarni amaliy mashg‘ulotlar bilan bog‘lash.

2. Geometrik tasavvurlarni shakllantirish metodikasi Geometrik tasavvurlarni shakllantirishda intellektida nuqsoni bo‘lgan bolalarga mos keladigan maxsus yondashuvlarni qo‘llash talab qilinadi. Quyidagi metodik yondashuvlar bu jarayonda samarali hisoblanadi:

• Vizualizatsiya va ko‘rgazmali vositalardan foydalanish: Maxsus tayyorlangan plakatlar, 3D modellar va multimedia vositalari orqali geometrik tushunchalarni tushuntirish.

• Interfaol usullar: Shakllarni joylashtirish va ajratish bo‘yicha maxsus interfaol o‘yinlar tashkil etish.

• Sensorli faoliyat: Shakllar bilan bevosita muloqot qilish imkonini beradigan manipulyativ mustahkamlash. vositalar

3. Differensial yondashuvning roli yordamida tushunchalarni Differensial yondashuv har bir o‘quvchining individual ehtiyojlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Intellektida nuqsoni bo‘lgan bolalarga mos quyidagi usullar qo‘llaniladi:

• O‘quvchilarni individual va guruhiy ishlarga jalb qilish.

• Mashg‘ulotlarni o‘quvchilarning ehtiyoj va imkoniyatlariga moslashtirish.

• Mustahkamlash bosqichida oddiyroqdan murakkabroqqa tamoyilini qo‘llash.

4. Zamonaviy texnologiyalar va vositalardan foydalanish Geometrik tasavvurlarni shakllantirishda zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash muhim ahamiyatga ega:

• Kompyuter dasturlari: Geometrik shakllarni yaratish va ularni manipulyatsiya qilish imkonini beruvchi dasturlar (GeoGebra, TinkerCAD).

• Interfaol doskalar: O‘quvchilar bilan jonli muloqotda geometrik tushunchalarni aniqlashtirish.

• VR va AR texnologiyalari: Virtual va qo‘shilgan reallik muhitida o‘quvchilar uchun shakllarni amaliy tushuntirish imkoniyatlari.

5. Eksperiment va natijalar Tadqiqot eksperimental bosqichida intellektida nuqsoni bo‘lgan 20 nafar boshlang‘ich sinf o‘quvchilari ishtirok etdi. Dastlabki bosqichda geometrik tushunchalarni o‘zlashtirish darajasi baholandi. Keyinchalik, fanlararo aloqadorlik asosida tuzilgan maxsus dastur asosida darslar o‘tkazildi. Eksperiment natijalari quyidagilarni ko‘rsatdi:

• Geometrik shakllarni tanish va tavsiflash darajasi 35% dan 70% ga oshdi.

• Amaliy topshiriqlarda muvaffaqiyat ko‘rsatkichi sezilarli darajada yaxshilandi.

• O‘quvchilarning shakllarni kundalik hayot obyektlari bilan bog‘lash qobiliyati rivojlandi.

6. Psixologik-pedagogik yondashuvlar

• Motivatsiyani oshirish: O‘quvchilarning darslarga qiziqishini oshirish uchun o‘yinli usullarni qo‘llash.

• Pozitiv muhit yaratish: Har bir yutuqni rag‘batlantirish va muvaffaqiyatsizliklardan saboq chiqarishga yordam berish.

• Aloqa va muloqot: O‘quvchilarni o‘z fikrlarini ifodalashga undash va ularga qo‘llab-quvvatlov ko‘rsatish.

Fanlararo yondashuv asosida geometrik tasavvurlarni shakllantirish natijasida o‘quvchilarning nafaqat matematik, balki umumiy kognitiv va sensor qobiliyatlari ham rivojlanishi kuzatiladi. Ushbu metodologiya intellektida nuqsoni bo‘lgan bolalarning o‘zlashtirish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi va ularni ijtimoiylashuviga ko‘maklashadi. Intellektida nuqsoni bo‘lgan boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida geometrik tasavvurlarni shakllantirish o‘quv jarayonida o‘ziga xos pedagogik yondashuvlarni talab qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, fanlararo aloqadorlik, zamonaviy texnologiyalar va maxsus didaktik vositalardan foydalanish bu jarayonni samarali tashkil etish uchun muhim omillar hisoblanadi.

Ushbu yondashuv nafaqat geometrik tushunchalarni o‘zlashtirishni, balki bolalarning umumiy kognitiv rivojlanishini ham ta’minlaydi.

Asosiy xulosalar quyidagilardan iborat:

1. Fanlararo aloqadorlik samaradorligi: Matematik tushunchalarni tasviriy san’at, tabiatshunoslik va mehnat ta’limi bilan bog‘lab o‘rganish orqali o‘quvchilar materialni chuqurroq tushunish imkoniyatiga ega bo‘lishdi.

2. Differensial yondashuvning ahamiyati: Har bir o‘quvchining ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olish orqali geometrik tasavvurlarni shakllantirish jarayonida sezilarli natijalarga erishildi.

3. Innovatsion texnologiyalarning roli: Kompyuter dasturlari, interfaol vositalar va VR/AR texnologiyalari geometrik shakllarni o‘rganishni qiziqarli va interfaol qilish imkoniyatini berdi.

4. Pedagogik va psixologik qo‘llab-quvvatlash: Rag‘batlantiruvchi muhit yaratish va o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish bu jarayonda muvaffaqiyatli natijaga erishish uchun muhim ahamiyat kasb etdi.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagil;arni keltirishimiz mumkin:

• Intellektida nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar uchun maxsus tayyorlangan metodik qo‘llanmalar va ko‘rgazmali materiallar ishlab chiqish tavsiya etiladi.

• Geometrik tushunchalarni shakllantirishda fanlararo loyihalarni tashkil etish va bu jarayonga ota-onalarni jalb qilish lozim.

• Zamonaviy texnologiyalarni o‘quv jarayoniga kengroq tatbiq etish va pedagoglarning bu sohadagi malakasini oshirishga e’tibor qaratish zarur.

Mazkur tadqiqot natijalari intellektida nuqsoni bo‘lgan bolalarni o‘qitishning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi va ushbu yo‘nalishda ilmiy-metodik yondashuvlarni rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Geometrik tasavvurlarni shakllantirishda fanlararo aloqadorlikni qo‘llash natijasida nafaqat o‘quvchilarning ta’lim sifatini oshirish, balki ularni jamiyatga ijtimoiy integratsiyalashuvini ta’minlashga ham erishiladi.

ADABIYOTLAR

1. Bogdanova, L. P. (2019). Maxsus ta’lim metodikasi. Toshkent: Fan va texnologiya. (Maxsus ehtiyojli o‘quvchilarni o‘qitish usullari va didaktik tamoyillari haqida batafsil ma’lumot berilgan.)
2. Axundova, G. A., & Karimova, F. R. (2020). Boshlang‘ich sinflarda matematik ko‘nikmalarni rivojlantirishning o‘ziga xos xususiyatlari. Ta’lim va innovatsiyalar ilmiy jurnali, 3(2), 45–52.
3. Novak, J. D. (2008). Concept Maps for Learning and Instruction. Cambridge University Press. (Ta’limda tushunchalarni shakllantirish va ularning o‘zaro bog‘liqligini o‘rgatish metodikasi.)
4. Малыхина, Т. А. (2015). Современные подходы к коррекционно-развивающему обучению детей с нарушениями интеллекта. Москва: Просвещение. 5. Vygotsky, L. S. (1986). Thought and Language. MIT Press

O‘SMIRLAR ORASIDA INTERNET VOSITASIDA KUCHAYUVCHI AGRESSIV XULQ-ATVORNING OLDINI OLISHDA INKLYUZIV PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Samiyeva Shirin Abdumalik qiz
TPMI tayanch doktoranturasi 1- bosqich tayanch doktoranti(PhD)
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787475

Annotatsiya. *Mazkur maqolada raqamli kommunikatsiya muhiti kengayib borayotgan sharoitda o‘smirlar orasida kuzatilayotgan agressiv xulq-atvorning shakllanish omillari va uning oldini olish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Internetning o‘smirlar hayotidagi o‘rni faqat axborot olish yoki muloqot vositasi sifatida emas, balki ularning ijtimoiy tajribasi, qadriyatlari, hissiy reaksiyalari va xulqiy strategiyalarini shakllantiruvchi muhit sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda internetdagi tajovuzkor kontent, kiberbulling, virtual guruhlar ta’siri, anonim muloqot, taqlid va ijtimoiy tasdiqlash kabi omillarning agressiv xulq bilan bog‘liqligi yoritiladi. Shuningdek, agressiv xatti-harakatlarning oldini olishda inklyuziv pedagogik yondashuvlarning imkoniyatlari ochib beriladi. Maqolada ta’lim muassasasida psixologik xavfsiz muhit yaratish, o‘smirlarni ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash, raqamli savodxonlikni rivojlantirish, empatiyani kuchaytirish va pedagog–ota-ona–o‘quvchi hamkorligini takomillashtirish muhim pedagogik shartlar sifatida asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *o‘smirlik davri, agressiv xulq-atvor, internet muhiti, raqamli kommunikatsiya, kiberbulling, inklyuziv ta’lim, pedagogik profilaktika, empatiya, ijtimoiy moslashuv, raqamli savodxonlik.*

Abstract. *This article analyzes the factors contributing to the development of aggressive behavior among adolescents in the context of the expanding digital communication environment and examines opportunities for its prevention. The Internet is considered not only as a means of obtaining information and communicating, but also as an environment that shapes adolescents’ social experiences, values, emotional responses, and behavioral strategies. The study highlights the relationship between aggressive behavior and such factors as exposure to aggressive content on the Internet, cyberbullying, the influence of virtual groups, anonymous communication, imitation, and social reinforcement. Furthermore, the article explores the potential of inclusive pedagogical approaches in preventing aggressive behavior. It substantiates the importance of creating a psychologically safe educational environment, providing social support to adolescents, developing digital literacy, strengthening empathy, and improving cooperation among teachers, parents, and students as essential pedagogical conditions for preventing aggressive behavior.*

Keywords: *adolescence, aggressive behavior, Internet environment, digital communication, cyberbullying, inclusive education, pedagogical prevention, empathy, social adaptation, digital literacy.*

Аннотация. *В статье анализируются факторы формирования агрессивного поведения подростков в условиях расширения цифровой коммуникационной среды, а также возможности его профилактики. Интернет рассматривается не только как средство получения информации и общения, но и как среда, оказывающая влияние на формирование социального опыта, ценностей, эмоциональных реакций и поведенческих*

стратегий подростков. В исследовании раскрывается взаимосвязь агрессивного поведения с такими факторами, как воздействие агрессивного контента в сети Интернет, кибербуллинг, влияние виртуальных групп, анонимное общение, подражание и социальное подкрепление. Кроме того, рассматриваются возможности инклюзивных педагогических подходов в профилактике агрессивного поведения. В качестве важных педагогических условий обосновываются создание психологически безопасной образовательной среды, социальная поддержка подростков, развитие цифровой грамотности, формирование эмпатии и совершенствование взаимодействия между педагогами, родителями и обучающимися.

Ключевые слова: *подростковый возраст, агрессивное поведение, интернет-среда, цифровая коммуникация, кибербуллинг, инклюзивное образование, педагогическая профилактика, эмпатия, социальная адаптация, цифровая грамотность.*

Kirish. Bugungi kunda internet inson hayotining deyarli barcha sohalariga kirib kelgani kabi, o‘smirlarning ijtimoiylashuv jarayoniga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. O‘smirlar internet orqali bilim olish, tengdoshlari bilan muloqot qilish, o‘z qiziqishlarini namoyon etish va turli ijtimoiy guruhlarga qo‘shilish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Shu bilan birga, raqamli muhitning nazoratsiz yoki noto‘g‘ri qo‘llanilishi ayrim salbiy xulqiy holatlarning kuchayishiga ham sharoit yaratishi mumkin. O‘zbekistonda o‘smirlarning xavfsiz ta’lim-tarbiya muhitida rivojlanishi, ularning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish hamda ta’lim jarayonida teng imkoniyatlarni ta’minlashning huquqiy asoslari qator normativ-huquqiy hujjatlar bilan mustahkamlangan. Xususan, O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida” [1]gi Qonuni, “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni hamda bolalarni zo‘ravonlikning turli shakllaridan himoya qilishga qaratilgan qonunchilik hujjatlari mazkur yo‘nalishning huquqiy asosini tashkil etadi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son qarori va Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son qarori [2]inklyuziv ta’lim muhitini rivojlantirishning muhim me’yoriy asoslari sifatida ahamiyatga ega. Bunday muhit agressiv xulq-atvorning ijtimoiy ildizlarini kamaytirish va o‘smirlarning konstruktiv muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.**mInternet muhiti va o‘smirlar agressiv xulq-atvorining shakllanishi.** Agressiv xulq-atvor insonning boshqa shaxsga yoki guruhga jismoniy, verbal yoki psixologik zarar yetkazishga yo‘naltirilgan harakatlari bilan namoyon bo‘lishi mumkin. O‘smirlar orasida agressivlik ochiq tajovuz, haqorat, masxara, tahdid, ijtimoiy chetlashtirish, nizoni ataylab kuchaytirish yoki virtual makonda boshqa shaxsga nisbatan tajovuzkor munosabat bildirish shakllarida kuzatiladi. Natijada real muloqotda aytilishi qiyin bo‘lgan haqorat yoki tajovuzkor fikrlar virtual makonda osonroq ifodalanishi mumkin. Bundan tashqari, internetda agressiv kontentning tez tarqalishi ham muhim omil hisoblanadi. Bu jarayon ayniqsa tanqidiy fikrlash va media savodxonlik yetarli darajada shakllanmagan holatlarda kuchliroq namoyon bo‘lishi mumkin. **Inklyuziv pedagogik yondashuvlarning profilaktik imkoniyatlari.** Inklyuziv pedagogik yondashuv o‘quvchilar o‘rtasidagi individual farqlarni muammo sifatida emas, balki ta’lim jarayonining tabiiy xususiyati sifatida qabul qilishga asoslanadi. Ushbu yondashuv agressiv xulq-atvorning oldini olishda ham samarali vosita bo‘lishi mumkin. Avvalo, ta’lim muassasasida **psixologik xavfsiz muhit** yaratish zarur. O‘quvchi o‘z fikrini qo‘rqmasdan bildira oladigan, xatosi uchun kamsitilmaydigan va shaxsiy qadr-qimmati hurmat qilinadigan muhitda agressiyani konstruktiv usullar bilan ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Ikkinchi muhim yo‘nalish — **ijtimoiy-**

emotsional ko‘nikmalarni rivojlantirish. O‘smirlarga o‘z hissiyotlarini anglash, g‘azabni boshqarish, nizoli vaziyatlarda muloqot qilish, boshqa insonning nuqtayi nazarini tushunish va kelishmovchiliklarni zo‘ravonliksiz hal qilish ko‘nikmalarini o‘rgatish lozim. Uchinchi yo‘nalish — **raqamli savodxonlikni rivojlantirish**. O‘smir internetdagi har qanday ma’lumotni avtomatik ravishda haqiqat sifatida qabul qilmasligi, manipulyativ kontentni ajrata olishi, kiberbullingni tanishi va virtual muloqotda mas’uliyatli xulq me’yorlariga amal qilishi kerak. To‘rtinchi yo‘nalish — **hamkorlikka asoslangan pedagogik metodlar**. Guruhiy topshiriqlar, munozaralar, rolli o‘yinlar, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va loyiha faoliyati o‘smirlarning bir-birini tinglash, kelishish va jamoaviy qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Beshinchi yo‘nalish — **individual pedagogik qo‘llab-quvvatlash**. Agressiv xulqi kuzatilayotgan o‘quvchini faqat intizomiy choralar bilan cheklash o‘rniga, uning xulqining sabablarini aniqlash muhimdir.

Agressiv xulq-atvor profilaktikasining innovatsion strategiyalari

№	**Innovatsion strategiya**	**Asosiy maqsad**	**Amalga oshirish usuli**	**Kutiladigan natij**
1	Erta aniqlash va individual yondashuv	Agressiv xulqning dastlabki belgilarini aniqlash	Kuzatuv, suhbat, individual psixologik maslahat	Muammo kuchayishidan oldin profilaktik yordam ko‘rsatiladi
2	Raqamli psixoprofilaktika	Hissiy holatni muntazam nazorat qilish	Mobil ilovalar, elektron kundaliklar, onlayn mashqlar	Shaxs o‘z kayfiyati va hissiyotlarini yaxshiroq anglaydi
3	Konfliktlarni boshqarish trening	Nizolarni agressiyasiz hal qilishni o‘rgatish	Rolli o‘yinlar, muammoli vaziyatlarni modellashtirish	Mojaroli vaziyatlarda vazmin va konstruktiv munosabat shakllanadi
4	Emotsional intellektni rivojlantirish	G‘azab va boshqa kuchli hissiyotlarni boshqarish	Emotsiyalarni aniqlash, refleksiya va nafas mashqlari	O‘z hissiyotlarini nazorat qilish qobiliyati oshadi
5	Art-terapiya va kreativ faoliyat	Ichki zo‘riqishni xavfsiz ifodalash	Rasm, musiqa, teatr va ijodiy mashg‘ulotlar	Ruhiy zo‘riqish kamayadi va o‘zini ifodalash imkoniyati kengayadi
6	Oila bilan hamkorlik	Oilaviy muhitning ijobiy ta’sirini kuchaytirish	Ota-onalar bilan suhbat, seminar va maslahatlar	Oila va bola o‘rtasidagi sog‘lom muloqot mustahkamlanadi

7	“Tengdosh-tengdoshga” modeli	Yoshlar orasida ijobiy xulqni targ‘ib qilish	Tengdoshlar guruhlari, hamkorlikdagi loyihalar	O‘zaro hurmat va qo‘llab-quvvatlash kuchayadi
8	Gamifikatsiya	Profilaktik mashg‘ulotlarni qiziqarli tashkil etish	Psixologik o‘yinlar, vaziyatli topshiriqlar, ball tizimi	Yoshlarning mashg‘ulotga qiziqishi va faol ishtiroki ortadi
9	“Agressiyasiz maktab” muhiti	Xavfsiz va sog‘lom psixologik muhit yaratish	Aniq xulq qoidalari, ishonch tizimi, anonim murojaatlar	Zo‘ravonlik va nizoli holatlarning kamayishiga sharoit yaratiladi
10	Doimiy monitoring	Profilaktika samaradorligini baholash	So‘rovnomalar, kuzatuv va natijalarni tahlil qilish	Profilaktika dasturi natijalar asosida takomillashtiriladi

Xulosa. Agressiv xulq-atvorning oldini olish shaxsning hissiy holatini anglash, muammolarni erta aniqlash va samarali muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishga asoslanadi. Innovatsion profilaktika usullaridan foydalanish, ayniqsa, interaktiv treninglar, raqamli vositalar, kreativ mashg‘ulotlar va oila bilan hamkorlik yoshlarning o‘z hissiyotlarini boshqarishiga yordam beradi. Shu bois agressiyani jazolash orqali emas, uning sabablarini aniqlash va ijobiy xulqni rivojlantirish orqali kamaytirishga yo‘naltirilgan kompleks yondashuv muhim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. — Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-637-son, 23.09.2020.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Bola huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonuni, 2008-yil 7-yanvar.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Voyaga yetmaganlar o‘rtasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘RQ-263-son, 29.09.2010.
5. Rasulova F.F. *O‘smirlarda agressiv xulq-atvor namoyon bo‘lishining psixologik xususiyatlari*: psixologiya fanlari bo‘yicha PhD dissertatsiyasi. — 2018.
6. Jabborov X., Azizova E. O‘smirlarda agressiv xulq-atvor namoyon bo‘lishining psixologik omillari // *Yangi O‘zbekiston ilmiy tadqiqotlar jurnali*. — 2025. — 2-jild, 1-son. — B. 37–40.
7. Jabborov X., Azizova E. O‘smirlarda agressiv xulq-atvor psixologiyasi muammosi // *Бюллетень педагогов нового Узбекистана*. — 2025.
8. Raxmonova M.O‘. O‘smirlarda agressivlikni yuzaga keltiruvchi xavf omillarining psixologik tahlili // *Ustozlar uchun*. — 2026.
9. To‘raqulov S. O‘smirlik davrining fiziologik-psixologik va jismoniy jihatdan o‘ziga xos xususiyatlari // *Ilmiy Axborotlar*. — 2020. — №8. — B. 1067–1075.

СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ ПРОБЛЕМЫ САМОУПРАВЛЕНИЯ И АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Сайпназарова Миригул Калкназаровна[1]
[1]преподаватель, University of innovation technologies
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787505

Аннотация. *Представленный обзор научной литературы посвящен систематизации современных подходов к изучению проблемы самоуправления и активности студентов в педагогической психологии. В работе раскрыты основные достижения отечественной и зарубежной науки в области концептуализации саморегулируемого обучения, феномена субъектности и роли студенческих объединений в личностно-профессиональном становлении обучающихся. На основе критического анализа выявлены ключевые исследовательские пробелы, включая дефицит лонгитюдных наблюдений, неполноту описания процессов саморегуляции, а также недостаточный учет цифровых, гендерных и социокультурных факторов, опосредующих переход от внешнего педагогического контроля к внутреннему самоуправлению. Автор обосновывает необходимость применения комплексных экспериментальных дизайнов для построения целостной модели развития субъектной активности студенчества в высшей школе.*

Ключевые слова. *самоуправление студентов, субъектность, саморегулируемое обучение, социальная активность, самоорганизация, гражданское поведение, высшее образование, педагогическая психология, субъектная активность.*

Проблема самоуправления и активности студентов является одной из центральных в современной психологии образования, педагогической психологии и психологии развития личности. В широком смысле речь идет о способности студентов выступать субъектами собственной учебной и внеучебной деятельности, самостоятельно ставить цели, планировать, контролировать и оценивать результаты, проявлять инициативу и социальную ответственность. Анализ научной литературы показывает, что данная проблема изучается в нескольких взаимосвязанных направлениях, которые сформировались в зарубежной и отечественной психологии.

Наиболее проработанным направлением в зарубежной психологии является концепция саморегулируемого обучения (SRL). Согласно модели П. Пинтрича, саморегулируемое обучение — это активный, конструктивный процесс, в котором студенты ставят цели, отслеживают и контролируют свою мотивацию, познание и поведение для успешного выполнения учебных задач [3]. В рамках этого подхода были выделены ключевые стратегии: метакогнитивные, мотивационные, поведенческие и когнитивные. Систематический обзор де Брёйн-Смолдерс и соавт. (2014) показывает, что вмешательства, направленные на развитие метакогнитивных стратегий, мотивации и самоэффективности, положительно связаны с академическими результатами студентов [11]. Однако авторы отмечают, что из девяти саморегуляторных процессов, выделенных Зитцманн и Эли (2011), в исследованиях высшего образования изучались

лишь три: метакогнитивные стратегии, мотивация и самоэффективность, что свидетельствует о неполноте эмпирической базы [11].

Исследования Казан (2013) демонстрируют, что целенаправленное обучение студентов-психологов сочетанию метакогнитивных и когнитивных стратегий (ведение дневников, групповая рефлексия, самооценивание) значимо повышает не только метакогнитивную, но и мотивационную и поведенческую саморегуляцию [3]. Это подтверждает идею о том, что саморегуляция не является фиксированной чертой личности, а поддается формированию через специально организованное обучение [3].

В российской психологической традиции проблема самоуправления и активности студентов рассматривается через понятие «субъектности». Исследования Яшковой (2015) показывают, что субъектность студента — это профессионально значимое психологическое образование, проявляющееся через систему субъектных действий: самоактуализацию и самоконтроль [10]. В эмпирическом исследовании с участием 200 студентов российского педагогического вуза было установлено, что лишь 11,8% студентов демонстрируют высокий уровень самоактуализации и 9,7% — высокий уровень самоконтроля, тогда как большинство (72,9% и 61% соответственно) находятся на уровне частичной реализации этих субъектных действий [10]. Данные результаты указывают на то, что субъектность студентов развита неравномерно, а потенциал высшей школы в этой области используется недостаточно.

Исследование Шамионова и соавт. (2019) раскрывает субъектные детерминанты социальной активности студентов [4]. В выборке из 138 студентов колледжей, бакалавриата и магистратуры было показано, что по мере роста уровня профессионального образования социальная активность студентов снижается, но при этом становится всё более детерминированной субъектными характеристиками — автономией, самовыражением, креативностью, целостностью личности [4]. Так, у студентов магистратуры предикторами социальной активности выступают такие параметры субъектности, как «креативность — посредственность», «автономия — зависимость», «целостность — неинтегрированность» и направленность на саморазвитие, объясняя 57,3% дисперсии социальной активности [4].

Значительный пласт эмпирических исследований посвящен изучению самоорганизации студенческой молодежи через участие в студенческих объединениях. Работы Фединой и соавт. (2015), основанные на опросах 176 студентов вузов и 100 учащихся колледжей Дальнего Востока России, выявили, что лишь 25% студентов входят в состав студенческих объединений [1]. Основными препятствиями для самоорганизации являются нехватка времени из-за работы (35%), информационная неосведомленность (30%) и отсутствие друзей в объединениях (22%) [1]. Было установлено, что эффект самоорганизации зависит от корреляции личностных качеств членов группы, общности мотивов участия и ценностной основы [1,7]. Важнейшими мотивами являются получение опыта для будущей профессиональной деятельности (45%) и желание приносить пользу обществу (43%) [7].

Исследования также показывают, что участие в студенческом самоуправлении способствует развитию лидерских качеств и практической компетентности. Шафеева и соавт. (2015) разработали модель развития лидерских качеств студентов в условиях деятельности студенческого правительства, включающую целенаправленное педагогическое сопровождение и создание условий для пребывания студентов в

лидерской роли [6]. В зарубежных исследованиях, проведенных Кухом и соавт. (1994), показано, что участие в студенческом правительстве является наиболее мощным фактором развития практической компетентности (принятие решений, организационные навыки, работа с бюджетом) [12]. Также выявлено, что студенты, вовлеченные в самоуправление, чаще демонстрируют социально ответственную лидерскую позицию во взрослой жизни [12].

В работах, посвященных компьютерно-ориентированному управлению учебной деятельностью, разработана модель постепенного перехода от прямого управления к соуправлению, субсидиарному управлению и далее к самоуправлению студентов [2]. Колгатин и соавт. (2020) экспериментально показали, что в информационно-коммуникационной образовательной среде на платформе Moodle возможна гибкая реализация разных типов управления, но у многих студентов наблюдается недостаток компетенций в тайм-менеджменте и интроспекции, что требует возврата к прямым методам управления [2]. Это свидетельствует о том, что готовность к самоуправлению формируется постепенно и требует специальных педагогических условий.

В зарубежной психологии проблема активности студентов изучается в контексте внеучебной вовлеченности (extracurricular involvement) и академического гражданского поведения (academic citizenship behaviors). Исследование Розенталь и соавт. (2009) на выборке 71 выпускника психологических специальностей показало, что вовлеченность в психологическую деятельность (исследовательская работа, практика, членство в Psi Chi и клубах) положительно связана с удовлетворенностью специальностью ($r=0,36$, $p<0,01$) и академической успеваемостью ($r=0,28$, $p<0,05$), причем разные типы вовлеченности связаны с разными аспектами удовлетворенности [5].

В более позднем исследовании Мартино и соавт. (2023) на выборке 260 французских студентов показано, что академическое гражданское поведение (помощь другим, соблюдение правил, интерес к жизни вуза) удовлетворяет базовые психологические потребности студентов (автономия, компетентность, связанность), что, в свою очередь, снижает проявление психологического отстранения и поведенческой дезадаптации [8]. Это исследование впервые связывает внеучебную просоциальную активность с теорией самодетерминации и демонстрирует опосредующую роль базовых психологических потребностей в механизме влияния активности на академическую вовлеченность [8].

Работа Чемберса и Фелпс (1993) теоретически обосновывает студенческий активизм как форму лидерства и развития личности [9]. Авторы показывают, что активизм соответствует критериям теорий развития Астина (вовлеченность), когнитивного развития (постконвенциональная мораль), психосоциального развития и взаимодействия личности и среды. Студенты-активисты значительно чаще демонстрируют постконвенциональный уровень моральных суждений (56% против 12% у неактивистов) [9]. Активизм рассматривается как легитимная форма вовлеченности, способствующая развитию социальной ответственности и лидерских качеств.

Новейшим направлением исследований является концепция высшего образования как процесса самоформации (self-formation) студента. Маргинсон (2024) на основе анализа двух культурных традиций — китайской (конфуцианское самосовершенствование) и евро-американской (Bildung, практики себя по Фуко) — показывает, что формирование самоопределяющейся личности, способной к социально ответственному действию,

должно стать центральной задачей высшего образования [13]. В обеих традициях обнаружен феномен «дважды закодированного Я» — двойная структура внутреннего (трансцендентного) и внешнего (социального) Я, что позволяет студенту рефлексивно соединять личностное развитие с социальными обязательствами [13].

В современной отечественной и зарубежной педагогической науке накоплен существенный теоретический и эмпирический базис, раскрывающий ключевые аспекты субъектной активности студенчества. В частности, фундаментальными достижениями исследователей стали разработка теоретических моделей саморегулируемого обучения, обоснование концепта субъектности и механизмов самоорганизации учащихся, а также доказательство их прямой детерминированности с академической успеваемостью и личностным ростом [3, 10, 11]. Логическим продолжением теоретических изысканий выступает эмпирический анализ внешних условий, оптимизирующих данные процессы. В ряде работ научно доказано, что активизации самоуправления и стимулированию обучающихся способствуют их включенность во внеучебную деятельность, участие в студенческих объединениях и социально значимых инициативах, а также качественное педагогическое наставничество и социокультурное взаимодействие с равными [5, 6, 8, 12]. При этом становление студенческого самоуправления не является спонтанным: доказано, что оно носит выраженный стадиальный характер и требует системного конструирования специальных педагогических условий [2].

Вместе с тем, несмотря на значительные успехи в осмыслении рассматриваемой проблематики, научное знание сохраняет ряд существенных лакун, требующих дальнейшего изучения. Прежде всего, отмечается выраженный дисбаланс в географии и методологии публикаций: если подавляющее большинство зарубежных работ выполнено на англоязычных выборках, то отечественные эмпирические изыскания пока носят немногочисленный и локальный характер [1, 4, 7, 10]. Недостаточная репрезентативность эмпирической базы влечет за собой и содержательную неполноту: на сегодняшний день не нашли должного отражения пролонгированные эффекты участия в самоуправлении для профессионально-личностного становления выпускников [12], а в сфере исследования саморегулируемого обучения содержательно описана лишь треть из девяти ключевых саморегуляторных процессов [11]. Более того, до сих пор не до конца раскрыты внутренние механизмы и психологические дидактические условия перехода учащихся от внешнего преподавательского контроля к осознанному внутреннему самоуправлению [2].

Указанная теоретико-методологическая неопределенность усугубляется дефицитом дифференцированного подхода к анализу обучающихся. В исследовательской практике наблюдается явная нехватка работ, учитывающих гендерные, возрастные и социокультурные детерминанты развития студенческой активности [9, 13], равно как и трудов, оценивающих трансформирующее влияние современных цифровых образовательных сред на процессы самоорганизации [2]. В связи с этим ключевым пробелом современной науки остается практически полное отсутствие масштабных лонгитюдных исследований, позволяющих проследить целостную динамику субъектности и самоуправления студентов на всем протяжении их обучения в высшей школе [10, 11].

Проблема самоуправления и активности студентов представляет собой многоаспектную область психологических исследований, в которой пересекаются теории саморегулируемого обучения, субъектности, самодетерминации, лидерства и социального развития. Несмотря на значительный прогресс в теоретическом осмыслении и

эмпирическом изучении отдельных аспектов, степень изученности проблемы остается неравномерной. Особого внимания требуют механизмы формирования готовности к самоуправлению, долгосрочные эффекты студенческого активизма, а также кросс-культурные и институциональные факторы, способствующие или препятствующие развитию субъектности и активности студентов. Дальнейшие исследования в этой области должны опираться на комплексные, лонгитюдные и экспериментальные дизайны, позволяющие выявить причинно-следственные связи между образовательной средой, субъектными характеристиками студентов и их академическими и жизненными достижениями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Fedina L. V., Bunina L. A., Sushkova I. A., & others. Self-organization of Students: Realities and Development Prospects. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 214. 2015. – 500–509 p. DOI: 10.1016/j.sbspro.2015.11.599
2. Kolgatin O. G., Kolgatina L. S., Ponomarev M. A., & others. How to achieve students’ self-management in educational activity? SHS Web of Conferences, 75. 2020. – 04001 p. DOI: 10.1051/shsconf/20207504001
3. Cazan A.-M. Teaching Self Regulated Learning Strategies for Psychology Students. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 78. 2013. – 744–748 p. DOI: 10.1016/j.sbspro.2013.04.387
4. Shamionov R. M., Arendachuk I. V., Bocharova E. E., & others. Subjective determinants of social activity of the student youth. SHS Web of Conferences, 70. 2019. – 08003 p. DOI: 10.1051/shsconf/20197008003
5. Rosenthal G. T., Folse E. J., & others. To Get Involved or Not: The Relation among Extracurricular Involvement, Satisfaction, and Academic Achievement. Teaching of Psychology, 36(4). 2009. – 264–272 p. DOI: 10.1080/00986280903425870
6. Shafeeva N. N., & others. Leadership Development University Students in the Activities of Student Government. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 201. 2015. – 320–328 p. DOI: 10.1016/j.sbspro.2015.07.336
7. Fedina L. V., Bunina L. A., Sushkova I. A., & others. Self-organization of the Student Body: Social Order and Realities. Mediterranean Journal of Social Sciences, 6(5 S1). 2015. – 502–507 p. DOI: 10.5901/mjss.2015.v6n5s1p502
8. Martinot D., Aelenei C., & others. Academic citizenship behaviors as a means of meeting students' psychological motivational needs and enhancing their academic engagement. Current Psychology, 42. 2023. – 28455–28475 p. DOI: 10.1007/s12144-023-05098-8
9. Chambers T., Phelps C. E. Student Activism as a Form of Leadership and Student Development. NASPA Journal, 31(1). 1993. – 19–29 p. DOI: 10.1080/00220973.1993.11072333
10. Yashkova E. V. The Features of Manifestation of Students’ Subjectness. Review of European Studies, 7(5). 2015. – 211–218 p. DOI: 10.5539/res.v7n5p211
11. de Bruijn-Smolders M., Timmers C. F., & others. Effective self-regulatory processes in higher education: research findings and future directions. A systematic review. Studies in Higher Education, 41(1). 2014. – 139–158 p. DOI: 10.1080/03075079.2014.915302
12. Kuh G. D., Lund J. P. What students gain from participating in student government. New Directions for Student Services, 1994(66). 1994. – 5–17 p. DOI: 10.1002/ss.3711994660

INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI AUTIZM SPEKTRI BUZILGAN BOLALAR IJTIMOIY MOSLASHUVINI OPTIMALLASHTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Shodmanxojiyeva Iroda Ne’matulla qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Maxsus pedagogika kafedrasi mustaqil izlanuvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787534

Annotatsiya. *Ushbu maqolada autizm spektri buzilgan bolalarda ijtimoiy o‘zaro munosabat, kommunikativ faoliyat, xulq-atvorni boshqarish, ijtimoiy tajribani egallash va ta’lim muhitiga moslashish bilan bog‘liq qiyinchiliklarning pedagogik jihatlari yoritilgan. Shuningdek, predmetli-rivojlantiruvchi muhitni tashkil etish, ta’lim faoliyati vaqtini oqilona rejalashtirish, ijtimoiy muhitni moslashtirish hamda kun tartibi va rejimli jarayonlarni izchil tashkil etish autizm spektir buzilgan bolalar ijtimoiy moslashuvini ta’minlovchi asosiy pedagogik shart-sharoitlarning o‘ziga xos jihatlari aks ettirilgan.*

Kalit so‘zlar: *autizm spektri, maktabgacha yosh, inklyuziv ta’lim, ijtimoiy moslashuv, ijtimoiylashuv, kommunikativ faoliyat, ta’lim muhiti, pedagogik shart-sharoit, strukturallashtirilgan muhit, individual yondashuv.*

KIRISH.

Bolalarni mustaqil hayotga tayyorlash uzluksiz va ko‘p bosqichli pedagogik jarayon bo‘lib, u katta vaqt, moddiy resurslar hamda kompleks pedagogik yondashuvni talab etadi. Shunga qaramay, bugungi kunda jamiyatning barcha qatlamlari uchun sifatli ta’limni ta’minlash, ayniqsa, alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan shaxslarning ta’lim olishi, ijtimoiylashuvi va jamiyatga to‘laqonli integratsiyalashuvi bilan bog‘liq muammolar o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Shu sababli UNICEF, UNESCO hamda Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti tomonidan nogironligi bo‘lgan va alohida ta’lim ehtiyojlariga ega shaxslarning hayot sifatini oshirish, ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish, mustaqil faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiylashuvi hamda jamiyat hayotida to‘laqonli ishtirokini ta’minlashga qaratilgan dastur va loyihalar amalga oshirilmoqda.

Maktabgacha yosh davri bolaning ijtimoiy tajribani egallashi, muloqotga kirishishi, ijtimoiy xulq-atvor qoidalarini o‘zlashtirishi va mustaqil faoliyat ko‘nikmalarini shakllantirishi uchun muhim bosqich hisoblanadi. Shu jihatdan autizm spektri buzilgan bolalarni inklyuziv ta’lim muhitiga jalb etish nafaqat ularning ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish, balki ijtimoiy moslashuvini qo‘llab-quvvatlashning muhim yo‘nalishi sifatida qaraladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Maxsus va inklyuziv ta’limning zamonaviy rivojlanish bosqichida autizm spektri buzilgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalash ularning jamiyatga maksimal darajada ijtimoiy integratsiyalashuvi va ijtimoiy moslashuvini ta’minlashga qaratilmoqda. Shu nuqtai nazardan, autizm spektri buzilgan bolalarni maktabgacha ta’lim tashkilotlarining ta’lim muhitiga jalb etish mazkur toifadagi bolalarni pedagogik qo‘llab-quvvatlash nazariyasi va amaliyotidagi muhim muammolardan biridir.

S.A.Morozov va T.A.Morozovalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda autizm spektri buzilgan bolalarning maktabgacha ta’limini tashkil etishning psixologik-pedagogik xususiyatlari yoritilgan. Mualliflar mazkur toifadagi bolalarni kompleks psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlashning metodik va tashkiliy asoslarini hamda ta’lim jarayonini tashkil etishning turli modellarini ilmiy jihatdan asoslab berganlar[3].

A.V.Xaustov autizm spektri buzilishining muhim klinik-pedagogik belgilaridan biri sifatida ijtimoiy o‘zaro munosabat, kommunikativ faoliyat va xulq-atvorning buzilishlarini ko‘rsatadi. Bunday qiyinchiliklar bolaning ijtimoiy tajribani egallashi, barqaror ijtimoiy aloqalarni shakllantirishi va jamiyat tomonidan qabul qilingan xulq-atvor me’yorlarini o‘zlashtirishiga ta’sir ko‘rsatadi[5].

Y.S.Ivanov, L.N.Demyanchuk, R.V.Demyanchuk, K.Gilbert, T.Peters, A.Bandura va A.V.Xaustovlarning qarashlarida autizm spektri buzilgan bolalarning rivojlanishida sensor axborotni qabul qilish va qayta ishlash xususiyatlarining ahamiyati qayd etiladi. Sensor sezgirlikning ortishi, idrokning selektivligi va fragmentarligi bolaning tashqi muhitni anglashiga hamda ijtimoiy vaziyatlarda moslashuvchan faoliyat yuritishiga ta’sir qilishi mumkin. Shu sababli ta’lim muhiti bolaning individual rivojlanish ehtiyojlari va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi lozim[1, 2, 4, 5].

MUHOKAMA

Autizm spektri buzilgan maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiy moslashuvini ta’minlashda ta’lim muhitining mazmuni va tashkil etilish xususiyatlari alohida ahamiyatga ega. Tadqiqot doirasida olib borilgan nazariy tahlil va pedagogik kuzatuvlar bolaning ta’lim tashkilotiga moslashuvi faqat uning individual xususiyatlariga emas, balki pedagogik muhitning qay darajada moslashtirilganligiga ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Xususan, I.N.Serova, D.M.Riksa va I.B.Karvasarskaya tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda autizm spektri buzilgan bolalarning maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ta’lim olishini tashkil etishning samarali shakllari ilmiy jihatdan asoslangan. Olimlar bolalarning individual rivojlanish xususiyatlari va moslashuv imkoniyatlarini hisobga olgan holda qisqa muddatli, moslashtirilgan hamda to‘liq kunlik guruhlarda ta’limni tashkil etishning afzalliklarini ko‘rsatib berganlar. Shuningdek, ular kun tartibini izchil tashkil etish va bolaning maktabgacha ta’lim muassasasida bo‘lishi uchun qulay psixologik-pedagogik sharoitlarni yaratish muhimligini ta’kidlaydilar[6, 7].

Tadqiqotchilar fikricha, autizm spektri buzilgan bolalarni maktabgacha ta’lim muhitiga muvaffaqiyatli moslashtirishning eng muhim shartlaridan biri strukturallashtirilgan rivojlantiruvchi ta’lim muhitini yaratish hisoblanadi[8]. Xususan, guruh xonasidagi mebellarni funksional zonalar shaklida joylashtirish, bolada xavfsizlik hissini yuzaga keltiruvchi kichik faoliyat hududlarini tashkil etish hamda turli faoliyat turlarini ifodalovchi vizual orientirlar, ya’ni piktogramma, rasmlar, belgilar va faoliyat ketma-ketligini ko‘rsatuvchi vizual vositalar hamda ta’lim muhitidagi funksional zonalar, buyumlar va shaxsiy joylarni farqlashga xizmat qiluvchi belgilash tizimlaridan foydalanish autizm spektri buzilgan bolalarning ijtimoiy moslashuvi, adaptiv xulq-atvori va mustaqil faoliyatini rivojlantirishning muhim pedagogik shartlaridan biri sifatida e’tirof etiladi.

Autizm spektri buzilgan bolalar uchun ta’lim jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiluvchi rivojlantiruvchi ta’lim muhitini yaratishda quyidagi omillar alohida ahamiyat kasb etadi:

- predmetli-rivojlantiruvchi muhitni (fazoviy muhitni) to‘g‘ri tashkil etish;
- ta’lim va faoliyat vaqtini oqilona rejalashtirish;

- ijtimoiy muhitni tashkil etish;
- kun tartibi va rejimli jarayonlarni izchil tashkil etish.

Mazkur omillar autizm spektri buzilgan bolalar uchun moslashtirilgan ta’lim muhitini yaratishning eng muhim pedagogik shartlari hisoblanadi. Ayniqsa, ta’lim muhiti bolaning individual rivojlanish ehtiyojlari va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi uning ijtimoiy moslashuvi hamda ta’lim jarayonidagi faolligini sezilarli darajada oshiradi.

NATIJALAR

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, autizm spektri buzilgan maktabgacha yoshdagi bolalarning inklyuziv ta’lim muhitiga ijtimoiy moslashuvini ta’minlashda o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir qator pedagogik shart-sharoitlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Jumladan, bolaning individual rivojlanish xususiyatlari va maxsus ta’lim ehtiyojlarini hisobga olish; strukturallashtirilgan predmetli-rivojlantiruvchi muhitni yaratish; ta’lim va korreksion-rivojlantiruvchi faoliyat vaqtini izchil rejalashtirish; ijtimoiy muhitni maqsadli tashkil etish; kun tartibi va rejimli jarayonlarning izchilligi bolaning ta’lim muhitidagi faoliyatni oldindan anglashini hamda moslashuv jarayonining barqaror kechishini ta’minlovchi omil sifatida e’tirof etish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, autizm spektri buzilgan maktabgacha yoshdagi bolalarning inklyuziv ta’lim muhitiga ijtimoiy moslashuvi murakkab va ko‘p omilli pedagogik jarayon hisoblanadi. Mazkur jarayonning samaradorligi, avvalo, bolaning individual rivojlanish xususiyatlari va ta’lim ehtiyojlarini hisobga olish, shuningdek, uning uchun moslashtirilgan va strukturallashtirilgan ta’lim muhitini yaratish bilan belgilanadi.

Tadqiqot doirasida olib borilgan nazariy tahlil natijalari autizm spektri buzilgan bolalarning ijtimoiy moslashuvini ta’minlashda predmetli-rivojlantiruvchi muhitni tashkil etish, ta’lim faoliyati vaqtini oqilona rejalashtirish, ijtimoiy muhitni moslashtirish hamda kun tartibi va rejimli jarayonlarni izchil tashkil etish asosiy pedagogik shart-sharoitlar ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur shart-sharoitlarning o‘zaro uyg‘unligi bolaning ijtimoiy vaziyatlarni anglashiga, ta’lim faoliyatida faol ishtirok etishiga, kommunikativ va mustaqil faoliyat ko‘nikmalarini rivojlantirishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Гилберт К., Питерс Т., Аутизм. Медицинское и педагогическое воздействие. – М.: ВЛАДОС, 2008., С. 112-134.
2. Иванов Е. С., Демьянчук Л, Н., Демьянчук Р. В. Опыт социализации детей с аутизмом/В сб: Социальная работа с детьми и подростками группы риска. /Под.ред. А.А. Реана. СПб, 2000. С. 39-40.
3. Морозов С.А., Морозова С.С., Морозова Т.И. Некоторые особенности ранней помощи детям с расстройствами аутистического спектра // Аутизм и нарушения развития. 2017. Том 15. № 2. С. 19–31.
4. Питерс, Т. Аутизм. Аутизм: От теоретического понимания к педагогическому воздействию / Т. Питерс. - М.: Владос, 2012. - 237 с.
5. Хаустов, А.В. Организация окружающей среды для социализации и развития коммуникации у детей с расстройствами аутистического спектра / А.В.Хаустов // Аутизм и нарушения развития – 2009.- №1.- С.1-13.

6. Shodmanxojiyeva I.N. Autizm spektri buzilgan bolalarda ijtimoiy moslashuv darajasini aniqlashning diagnostik yondashuvlari. International scientific and practical conference on the topic “Avant-garde pedagogy: innovative models of youth education and socialization”, April 7, 2026-yil. 646-648 betlar. https://doi.org/10.5281/zenodo.19548608
7. Shodmanxojiyeva I.N. Iroda Shodmanxojiyeva. (2026). Autizm spektri buzilgan bolalarning ijtimoiy-pedagogik moslashuvining nazariy asoslari. «Maktabgacha Va Maktab Ta’limi» Jurnali, 4(6), 8–11. https://doi.org/10.5281/zenodo.20553431
8. Shodmanxojiyeva I.N. Maktabgacha va maktab ta’limida autizmli bolalar uchun ijtimoiy moslashuv muhitini yaratish. “Aniq va tabiiy fanlarni o‘qitishda raqamlashtirish va sun’iy intellektdan foydalanishning ahamiyati” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to‘plami. Samarqand 2026-yil, 23-24-aprel. 137-140 betlar.

INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA O‘QUVCHILARNING IJTIMOIY-EMOTSIONAL KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH

Umarliyeva Muxayo Abdugaparovna
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti bo‘lim boshlig‘i, p.f.b.f.d., dotsent
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787564

Annotatsiya. *Ushbu maqolada inklyuziv ta’lim muhitida o‘quvchilarning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi pedagogik-psixologik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Inklyuziv ta’lim tushunchasining zamonaviy talqini, ijtimoiy-emotsional kompetentlikning tarkibiy qismlari (o‘z-o‘zini anglash, o‘z-o‘zini boshqarish, ijtimoiy anglash, munosabatlarni boshqarish va mas’uliyatli qaror qabul qilish) yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, ijtimoiy-emotsional kompetentlik, o‘quvchi, ta’lim muhiti, hamkorlikda o‘qitish, individual yondashuv, emotsional intellekt, ijtimoiy moslashuv.*

Bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri o‘quvchilarga bilim berish bilan bir qatorda ularning shaxsiy, ijtimoiy va emotsional rivojlanishini ta’minlashdan iborat. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchining bilim va ko‘nikmalari bilan bir qatorda o‘z his-tuyg‘ularini anglay olishi, ularni boshqara olishi, boshqa insonlarning hissiy holatini tushunishi, muloqotga kirishishi va jamoada samarali faoliyat olib borishi muhim kompetensiyalar sifatida qaralmoqda.

Ayniqsa, inklyuziv ta’lim muhitida mazkur masala alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki inklyuziv ta’lim turli jismoniy, psixologik, intellektual va ijtimoiy xususiyatlarga ega bo‘lgan o‘quvchilarning birgalikda ta’lim olishini nazarda tutadi. Bunday muhitda har bir o‘quvchining o‘ziga xosligini hurmat qilish, o‘zaro hamkorlikni ta’minlash, ijtimoiy tenglik va psixologik xavfsizlikni qaror toptirish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi.

O‘zbek pedagogik tafakkurida ham shaxsning ijtimoiylashuvi, axloqiy-ruhiy kamoloti va jamoada tarbiyalanishi masalalariga alohida e’tibor berilgan. Abdulla Avloniy ta’lim va tarbiyani inson kamolotining muhim omili sifatida baholagan bo‘lsa, Abdurauf Fitrat, Mahmudxo‘ja Behbudiy kabi ma’rifatparvarlarning qarashlarida ham yosh avlodning ijtimoiy faolligi, mustaqil fikrlashi va ma’naviy rivojlanishiga katta ahamiyat berilgan. Zamonaviy o‘zbek pedagogikasida N.A. Muslimov, O‘.Q. Tolipov, N.N. Azizxo‘jayeva, M. Inomova va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy qarashlarida shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv, tarbiya va pedagogik hamkorlik masalalari muhim o‘rin egallaydi.

Inklyuziv ta’limning mohiyati har bir bolaning ta’lim olish huquqini ta’minlash, uning individual imkoniyatlarini hisobga olish va ta’lim jarayonida teng ishtirok etishiga sharoit yaratishdan iborat. Bunda o‘quvchining faqat akademik natijalari emas, balki uning ijtimoiy va emotsional holati ham ta’lim samaradorligining muhim ko‘rsatkichi sifatida qaraladi.

Ijtimoiy-emotsional ta’lim sohasidagi yetakchi tashkilot – Akademik, ijtimoiy va emotsional ta’lim bo‘yicha hamkorlik uyushmasi (CASEL) ijtimoiy-emotsional kompetentlikni bolalar va kattalarning o‘z his-tuyg‘ularini tushunish va boshqarish, ijobiy maqsadlarni qo‘yish va ularga erishish, boshqalarga nisbatan empatiya bildirish, ijobiy munosabatlarni o‘rnatish va saqlash hamda mas'uliyatli qarorlar qabul qilish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va

munosabatlarni egallash jarayoni sifatida ta’riflaydi. CASEL modeli beshta o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismni ajratib ko‘rsatadi:

– o‘z-o‘zini anglash: o‘z his-tuyg‘ulari, qadriyatlari va kuchli/zaif tomonlarini aniq tushunish qobiliyati;

– o‘z-o‘zini boshqarish: his-tuyg‘ular, fikrlar va xatti-harakatlarni turli vaziyatlarda samarali boshqara olish, stressni idora qilish va o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmasi;

– ijtimoiy anglash: boshqa insonlarning nuqtai nazarini tushunish, empatiya bildirish va madaniy, ijtimoiy xilma-xillikni hurmat qilish qobiliyati;

– munosabatlarni boshqarish ko‘nikmalari: aniq muloqot qilish, faol tinglash, hamkorlikda ishlash, ziddiyatlarni konstruktiv hal qilish qobiliyati;

– mas’uliyatli qaror qabul qilish: axloqiy me'yorlar, xavfsizlik va ijtimoiy oqibatlarni hisobga olgan holda konstruktiv tanlov qila olish qobiliyati.

Pedagogik amaliyot nuqtai nazaridan, inklyuziv sinfda ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni samarali rivojlantirish uchun quyidagi shart-sharoitlar zarur:

– sinfda psixologik xavfsizlik va o‘zaro ishonch muhitini yaratish, ya’ni o‘quvchining xato qilishdan yoki farqli bo‘lishdan qo‘rqmasligini ta’minlash;

– pedagogning o‘zi yuqori emotsional intellektga ega bo‘lishi va o‘z xatti-harakati orqali ijobiy ijtimoiy-emotsional namuna ko‘rsatishi;

– sinf qoidalari va kundalik rutinalarning barcha o‘quvchilar uchun tushunarli va bashorat qilinadigan tarzda tashkil etilishi, bu esa ayniqsa autizm spektri buzilishiga ega o‘quvchilar uchun muhim ahamiyat kasb etadi;

– o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga mos differensial yondashuvni ta’minlash.

Xalqaro amaliyotda ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni rivojlantirish uchun bir qator tizimli dasturlar va metodik yondashuvlar ishlab chiqilgan. Yel universiteti tomonidan ishlab chiqilgan RULER yondashuvi (Recognizing, Understanding, Labeling, Expressing, Regulating – his-tuyg‘ularni tanib olish, tushunish, nomlash, ifodalash va tartibga solish) maktab miqyosida butun ta’lim jamoasini (o‘qituvchilar, o‘quvchilar, ota-onalarni) qamrab oluvchi kompleks dastur sifatida e'tirof etilgan. Ushbu yondashuvning “kayfiyat o‘lchagichi” kabi vizual vositalari o‘quvchilarga, jumladan nutq va ifoda bilan bog‘liq qiyinchiliklarga ega bolalarga ham, o‘z his-tuyg‘ularini soddalashtirilgan shaklda ifodalash imkonini beradi.

Hamkorlikda o‘qitish texnologiyalari, xususan, kichik guruhlarda loyihaviy topshiriqlar bajarish, “o‘quvchidan-o‘quvchiga o‘qitish” va “do‘stlik tizimi” kabi amaliyotlar inklyuziv sinfda ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalarni tabiiy sharoitda mustahkamlashning samarali vositasi hisoblanadi. Bunday faoliyatlar davomida o‘quvchilar hamkorlik, navbat kutish, o‘zaro yordam va ziddiyatlarni tinch yo‘l bilan hal qilish ko‘nikmalarini amaliy tarzda o‘zlashtiradilar.

“Reflektiv doira” mashg‘ulotlari – kunning boshida yoki oxirida o‘quvchilar doira shaklida o‘tirib, o‘z kayfiyati, kun davomidagi tajribasi va his-tuyg‘ulari haqida gapirishga asoslangan qisqa tuzilmaviy mashg‘ulotlar sinfda ochiq muloqot madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Bunday mashg‘ulotlar barcha o‘quvchilarga, jumladan odatda passiv yoki uyatchan o‘quvchilarga ham, o‘z ovozini eshittirish imkoniyatini beradi.

So‘nggi yillarda raqamli va sun’iy intellektga asoslangan platformalarning ijtimoiy-emotsional ta’limda qo‘llanilishi alohida istiqbolli yo‘nalish sifatida shakllanmoqda. Bunday platformalar o‘quvchining individual ehtiyojlari asosida moslashtirilgan mashqlar, interaktiv stsenariylar va real vaqt rejimida qaytar aloqa taqdim etish orqali pedagogga har bir o‘quvchining ijtimoiy-emotsional rivojlanish dinamikasini kuzatib borish va o‘z vaqtida

individual yordam ko‘rsatish imkoniyatini beradi. Bu ayniqsa katta sinflarda, pedagogning har bir o‘quvchiga individual e'tibor qaratishi cheklangan sharoitlarda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro tajribaga nazar tashlasak, AQShning bir qator shtatlarida CASEL modeli asosida ishlab chiqilgan ijtimoiy-emotsional ta’lim standartlari umumta’lim dasturlariga rasman kiritilgan bo‘lib, bu borada Illinoys shtati birinchilardan bo‘lib butun shtat miqyosida SEL standartlarini joriy etgan tajribasi bilan tanilgan. Finlandiya ta’lim tizimida esa ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalar alohida fan sifatida emas, balki barcha o‘quv fanlari va maktab kundalik hayotiga singdirilgan holda, o‘qituvchilarning yuqori avtonomiyasi va o‘quvchiga individual e'tibor qaratish madaniyati orqali rivojlantiriladi. Bunday tajribalar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy-emotsional ta’lim samarali bo‘lishi uchun u alohida “qo‘shimcha mashg‘ulot” emas, balki maktabning umumiy ta’lim falsafasi va madaniyatining tarkibiy qismiga aylanishi zarur.

O‘zbekiston ta’lim tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar zaminida ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni rivojlantirish yo‘nalishini mustahkamlash uchun quyidagi tavsiyalar dolzarb hisoblanadi: birinchidan, pedagog kadrlarni tayyorlash va malaka oshirish dasturlariga ijtimoiy-emotsional ta’lim asoslari bo‘yicha maxsus modullarni kiritish; ikkinchidan, umumta’lim maktablarida maktab psixologlari va defektologlarning inklyuziv sinf o‘qituvchilari bilan muntazam hamkorlik mexanizmlarini yo‘lga qo‘yish; uchinchidan, milliy mentalitet va qadriyatlarga mos ijtimoiy-emotsional ta’lim materiallari (jumladan mahalliy tilda tayyorlangan "ijtimoiy hikoyalar" va interaktiv qo‘llanmalar) ishlab chiqish; to‘rtinchidan, o‘quvchilarning ijtimoiy-emotsional rivojlanish darajasini muntazam kuzatib borish uchun ilmiy asoslangan diagnostika va monitoring vositalarini joriy etish; beshinchidan, ota-onalarni ijtimoiy-emotsional ta’lim jarayoniga faol jalb etish maqsadida oilaviy tarbiya bo‘yicha maslahat xizmatlarini yo‘lga qo‘yish.

Xulosa qilib aytganda, inklyuziv ta’lim muhitida o‘quvchilarning ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur kompetensiyalar o‘quvchining nafaqat ta’limdagi muvaffaqiyatini, balki uning jamoadagi munosabatlari, ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy rivojlanishini ham belgilaydi.

Inklyuziv ta’lim sharoitida ijtimoiy-emotsional rivojlanish samaradorligini ta’minlash uchun shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv, pedagogik qo‘llab-quvvatlash, hamkorlikdagi faoliyat, empatiyani shakllantirish, interfaol metodlardan foydalanish va oila-maktab hamkorligini yo‘lga qo‘yish zarur. Shuningdek, o‘qituvchilarning inklyuziv pedagogika va ijtimoiy-emotsional ta’lim bo‘yicha kasbiy kompetensiyalarini oshirish ham mazkur jarayonning muhim shartidir. Natijada ta’lim muhitida o‘zaro hurmat, tenglik, bag‘rikenglik va hamkorlikka asoslangan ijobiy psixologik muhit shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006. – 160 b.
2. Muslimov N.A. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy shakllantirish. – Toshkent: Fan, 2004. – 127 b.
3. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – 261 b.
4. Inomova M. Oilada bolalarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasi. – Toshkent: Fan, 1999. – 151 b

IV

TARBIYAVIY ISHDA INKLYUZIV TA’LIM MUHITINING IJTIMOIY-PEDAGOGIK TA’MINOTINI RIVOJLANTIRUVCHI OMILLAR

* * *

FACTORS DEVELOPING THE SOCIO-PEDAGOGICAL PROVISION OF THE INCLUSIVE EDUCATION ENVIRONMENT IN EDUCATIONAL (UPBRINGING) WORK

TURIZM TA’LIMI MAZMUNI, AMALIY MASHG‘ULOTLAR VA IJTIMOIY HAMKORLIKNING TARBIYAVIY IMKONIYATLARI

Abdug‘aniyev Tohirjon Tursunboy o‘g‘li
Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787625

Annotatsiya. *Mazkur maqolada turizm ta’limi vositasida talabalarda ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentlikni rivojlantirish texnologiyasi ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilingan. Maqolada kompetentlikni rivojlantirishning maqsadi, bosqichlari, pedagogik shart-sharoitlari, metodlari, vositalari va baholash mezonlari yoritilgan. Turizm ta’limida qadriyatli vaziyatlar, madaniy meros obyektlari, gidlik faoliyati, xizmat ko‘rsatish etikasi, madaniyatlararo dialog, keys-stadi, loyiha metodi, raqamli resurslar va refleksiv portfolio asosida talabalar kompetentligini rivojlantirish texnologiyasi taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *turizm ta’limi, pedagogik texnologiya, ma’naviy-axloqiy kompetentlik, madaniyatlararo kompetentlik, keys-stadi, loyiha metodi, refleksiya, xizmat ko‘rsatish etikasi, portfolio.*

Oliy ta’limda kompetensiyaviy yondashuvning ustuvorligi ta’lim jarayonini aniq maqsad, belgilangan natija, mazmun, metod, vosita va baholash tizimi asosida tashkil etishni talab qiladi. Turizm ta’limida bu talab alohida ahamiyat kasb etadi, chunki turizm mutaxassisi turli madaniyat vakillari bilan ishlaydi, milliy madaniyatni taqdim etadi, xizmat ko‘rsatish jarayonida axloqiy mas’uliyatni namoyon qiladi va kommunikativ jihatdan murakkab vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishi kerak bo‘ladi.

Ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentlikni rivojlantirish texnologiyasi talabaning bilim, munosabat, muloqot, amaliy faoliyat va refleksiv o‘zini baholash jarayonlarini yagona pedagogik tizimda tashkil etishni nazarda tutadi. Bunday texnologiya tasodifiy tarbiyaviy ta’sirlar yig‘indisi emas, balki oldindan loyihalangan, bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan va natijasi baholanadigan metodik jarayondir.

Turizm ta’limida mazkur texnologiyani ishlab chiqish zarurati bir necha omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, turizm kasbi bevosita insonlar bilan ishlashni talab qiladi. Ikkinchidan, xizmat ko‘rsatish jarayonida axloqiy me’yorlar, madaniy sezgirlik va kommunikativ moslashuv muhim o‘rin tutadi. Uchinchidan, turizm mutaxassisi milliy madaniyatni xalqaro auditoriyaga taqdim etuvchi shaxs sifatida faoliyat yuritadi. Pedagogik texnologiya nazariyasida ta’lim jarayonini loyihalash, bosqichma-bosqich tashkil etish va natijani baholash asosiy tamoyillardan hisoblanadi. Kompetensiyaviy yondashuv talabaning bilimini amaliy faoliyatda qo‘llashi, qadriyaviy munosabat bildirishi va mustaqil qaror qabul qilishi bilan bog‘liq. Aksiologik yondashuv esa ta’lim jarayonida qadriyatlarning shaxsiy e’tiqod va xulq-atvor me’yoriga aylanishini ko‘zda tutadi.

Madaniyatlararo kompetentlikka oid ilmiy qarashlarda tolerantlik, empatiya, madaniyatlararo sezgirlik, stereotiplardan xoli fikrlash, kommunikativ moslashuvchanlik va boshqa madaniyat vakillariga hurmat muhim ko‘rsatkich sifatida ajratiladi. Ma’naviy-axloqiy

kompetentlik esa insonparvarlik, adolat, mas’uliyat, halollik, vijdon, kasbiy odob va ijtimoiy burch bilan bog‘liq.

Turizm ta’limida ushbu kompetentliklarni rivojlantirish texnologiyasi tajribaga asoslangan o‘qitish g‘oyalari bilan ham mos keladi. D.Kolb ta’limda tajriba, refleksiya, konseptual anglash va amaliy sinab ko‘rish o‘zaro bog‘liq bosqichlar ekanini asoslagan [3]. Turizm ta’limida ham talaba nazariy bilimni real yoki modellashtirilgan kasbiy vaziyatlarda sinab ko‘rishi, so‘ng o‘z faoliyatini refleksiv tahlil qilishi kerak. Maqolada pedagogik modellashtirish, tizimli yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, faoliyatli yondashuv, refleksiv yondashuv va aksiologik tahlil metodlaridan foydalanildi. Turizm ta’limi vositasida kompetentlikni rivojlantirish jarayoni maqsadli, mazmuniy, texnologik, diagnostik va natijaviy bloklarning uzviyligi asosida talqin qilindi.

Turizm ta’limi vositasida ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentlikni rivojlantirish texnologiyasi bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Har bir bosqich o‘z maqsadi, mazmuni, metodi, vositasi va kutiladigan natijasiga ega bo‘lishi kerak.

Birinchi bosqich - diagnostik bosqich. Bu bosqichda talabalarning madaniy meros, kasbiy etika, madaniyatlararo muloqot va ma’naviy-axloqiy qadriyatlar haqidagi dastlabki bilimlari, munosabati va amaliy ko‘nikmalari aniqlanadi. Diagnostika test, anketa, suhbat, kuzatuv, vaziyatli topshiriq va o‘zini baholash varaqalari orqali amalga oshiriladi.

Ikkinchi bosqich - motivatsion-qadriyaviy bosqich. Bu bosqichda talabalarda turizm kasbining ijtimoiy ahamiyati, milliy madaniyatni namoyon etish mas’uliyati, turist bilan muloqotda inson qadriga hurmat, xizmat ko‘rsatishda halollik va madaniyatlararo munosabatda bag‘rikenglik zarurati shakllantiriladi. Qadriyatli suhbatlar, axloqiy dilemmlar va motivatsion treninglar bu bosqichda samarali vosita bo‘la oladi.

Uchinchi bosqich - mazmuniy-integrativ bosqich. Unda turizm fanlari mazmuniga madaniy meros, milliy qadriyatlar, xizmat ko‘rsatish etikasi, ekologik mas’uliyat, madaniyatlararo muloqot va global fuqarolik mazmuni singdiriladi. Bunda fanlararo aloqadorlik, tarixiy-madaniy manbalar, muzey materiallari, elektron resurslar va real turistik obyektlar bilan ishlash muhim ahamiyatga ega.

To‘rtinchi bosqich - faoliyatli-amaliy bosqich. Bu bosqichda talabalar ekskursiya, gidlik mashqi, turistik marshrut loyihasi, xizmat ko‘rsatish vaziyatlari, keys-stadi, rolli o‘yin, jamoaviy loyiha va volontyorlik faoliyati orqali o‘z bilim va qadriyaviy munosabatlarini amaliy faoliyatda namoyon etadi. Aynan shu bosqichda kompetentlik real xulq-atvor ko‘rinishini oladi.

Beshinchi bosqich - refleksiv-baholash bosqichi. Unda talaba o‘z kasbiy harakati, muloqoti, axloqiy qarori, madaniy sezgirligi va xizmat ko‘rsatish jarayonidagi xatti-harakatlarini tahlil qiladi. Portfolio, refleksiv kundalik, o‘zini baholash varaqasi, ekspert baholash va guruhiy muhokama orqali rivojlanish dinamikasi aniqlanadi.

Mazkur texnologiyada baholash mezonlari ham muhim o‘rin tutadi. Kognitiv mezon talabaning bilimini, aksiologik mezon qadriyatlarga munosabatini, kommunikativ mezon muloqot madaniyatini, axloqiy-faoliyatli mezon amaliy xulqini, refleksiv mezon esa o‘zini tahlil qilish va takomillashtirish qobiliyatini aniqlashga xizmat qiladi.

1-jadval.

Kompetentlikni rivojlantirish texnologiyasining bosqichlari

№	Bosqich	Mazmuni	Metod va vositalar	Natija
1	Diagnostik	Talabalarning boshlang‘ich bilim, munosabat va ko‘nikmalarini aniqlash	So‘rov, suhbat, kuzatuv, test, vaziyatli topshiriq	Dastlabki daraja aniqlanadi
2	Motivatsion-qadriyaviy	Kasbiy mas’uliyat, madaniy merosga hurmat va axloqiy munosabatni shakllantirish	Qadriyatli suhbat, motivatsion trening, axloqiy dilemma	Ichki motiv va qadriyaviy yo‘nalish kuchayadi
3	Mazmuniy-integrativ	Turizm ta’limi mazmunini ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo mazmun bilan boyitish	Ma’ruza, seminar, manba tahlili, muzey pedagogikasi	Tizimli bilim shakllanadi
4	Faoliyatli-amaliy	Bilim va qadriyatlarni real kasbiy faoliyatda qo‘llash	Ekskursiya, gidlik mashqi, keys-stadi, rolli o‘yin, loyiha	Amaliy xulq va kommunikativ kompetentlik rivojlanadi
5	Refleksiv-baholash	O‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash	Portfolio, refleksiv kundalik, o‘zini baholash, muhokama	O‘zini anglash va takomillashtirish shakllanadi

Taklif etilayotgan texnologiyaning samaradorligi uning tizimliligi, bosqichliligi va amaliy faoliyatga yo‘naltirilganligi bilan belgilanadi. Diagnostik bosqich talabalarning boshlang‘ich holatini aniqlaydi; motivatsion bosqich ichki ehtiyoj va kasbiy mas’uliyatni kuchaytiradi; mazmuniy-integrativ bosqich bilimlarni qadriyatli mazmun bilan boyitadi; faoliyatli-amaliy bosqich kompetentlikni real kasbiy harakatda namoyon etadi; refleksiv bosqich esa talabaning o‘z ustida ishlashini ta’minlaydi.

Turizm ta’limida ushbu texnologiyani qo‘llash talabalarning kasbiy tayyorgarligini tarbiyaviy mazmun bilan boyitadi. Natijada talaba madaniy merosni hurmat qiladigan, turist bilan madaniyatli muloqot yuritadigan, xizmat ko‘rsatish etikasi me’yorlariga amal qiladigan, ziddiyatli vaziyatlarda mas’uliyatli qaror qabul qiladigan va o‘z faoliyatini tahlil qila oladigan mutaxassis sifatida shakllanadi.

Texnologiyani samarali joriy etish uchun professor-o‘qituvchilar metodik jihatdan tayyor bo‘lishi, o‘quv dasturlarida kompetensiyaviy natijalar aniq belgilanishi, amaliy mashg‘ulotlarda real turistik vaziyatlar modellashtirilishi, baholash tizimida esa faqat bilim emas, balki qadriyaviy munosabat, muloqot va amaliy xulq ham hisobga olinishi zarur.

Turizm ta’limi vositasida ma’naviy-axloqiy va madaniyatlararo kompetentlikni rivojlantirish texnologiyasi maqsadli, bosqichli va natijaviy tashkil etilishi lozim. Bu texnologiya diagnostik, motivatsion-qadriyaviy, mazmuniy-integrativ, faoliyatli-amaliy va refleksiv-baholash bosqichlaridan iborat bo‘lib, har bir bosqich talabaning bilim, munosabat, muloqot, faoliyat va o‘zini anglash jarayonini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur texnologiyani oliy ta’lim

amaliyotiga joriy etish turizm sohasi uchun ma’naviy yetuk, kasbiy odobga ega, madaniyatlararo muloqotga tayyor va ijtimoiy mas’uliyatli mutaxassislar tayyorlash imkonini kengaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO. Recommendation on Education for Peace and Human Rights, International Understanding, Cooperation, Fundamental Freedoms, Global Citizenship and Sustainable Development. Paris, 2023.
2. UN General Assembly. Global Code of Ethics for Tourism: resolution adopted by the General Assembly. New York, 2001.
3. Kolb D.A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Prentice Hall, 1984.
4. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters, 1997.
5. Deardorff D.K. The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization // Journal of Studies in International Education. 2006. Vol. 10(3). P. 241-266.
6. Musurmonova O. Ma’naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. Toshkent, 1996.
7. Quronov M. Milliy tarbiya. Toshkent: Ma’naviyat, 2007.
8. Safarova R. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent, 2013.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ПО ЗАЩИТЕ ПРАВ РЕБЁНКА

Алимов Мирсардар Соатович
кандидат педагогических наук, ведущий научный сотрудник научно исследовательского отделение организация воспитания и управление процессам новыми технологиями.
Национальный институт педагогики имени Кари Ниязи
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787821

Ключевые понятия: *права ребёнка; государственная политика в области защиты детства; законные гарантии прав ребёнка; наилучшие интересы ребёнка; личная неприкосновенность; физическая неприкосновенность; психологическая безопасность; информационная безопасность; достоинство ребёнка; недискриминация; социальная защита; дети, нуждающиеся в социальной защите; насилие в отношении детей; физическое насилие; психологическое насилие; пренебрежение потребностями ребёнка; эксплуатация; буллинг; кибербуллинг; безопасная образовательная среда; инклюзивное образование; профилактика насилия; межведомственное взаимодействие; участие ребёнка в принятии решений; Конвенция ООН о правах ребёнка*.

Государственная политика Республики Узбекистан в области защиты прав ребёнка представляет собой систему правовых, организационных, социальных, педагогических и профилактических мер, направленных на обеспечение жизни, здоровья, безопасности, достоинства и полноценного развития каждого ребёнка. В учебной программе данная тема охватывает законные гарантии прав ребёнка, право на свободу и личную неприкосновенность, дополнительные гарантии для детей, нуждающихся в социальной защите, а также национальные и международные основы обеспечения детской безопасности.

Современный подход к защите детства основывается на признании ребёнка не только объектом заботы родителей и государства, но и самостоятельным носителем прав, свобод и законных интересов. Это означает, что при решении вопросов, связанных с обучением, воспитанием, здоровьем, семейной жизнью, социальной защитой и безопасностью, взрослые обязаны учитывать возраст ребёнка, его индивидуальные особенности, потребности и мнение.

Конституция Республики Узбекистан закрепляет, что права и свободы человека принадлежат каждому от рождения, все граждане равны перед законом, а достоинство личности, свобода и личная неприкосновенность находятся под защитой государства. Конституционные гарантии распространяются и на детей независимо от их пола, национальности, языка, состояния здоровья, социального происхождения, семейного положения и иных обстоятельств. Конституция также гарантирует бесплатное общее среднее образование и предусматривает создание условий для инклюзивного образования детей с особыми образовательными потребностями.

Одним из центральных принципов государственной политики является обеспечение наилучших интересов ребёнка. Это означает, что любое решение, принимаемое родителями, педагогами, органами опеки, образовательными учреждениями,

правоохранительными органами, судами и другими государственными структурами, должно прежде всего оцениваться с точки зрения его последствий для жизни, здоровья, безопасности и развития ребёнка.

Законом Республики Узбекистан от 1 июля 2026 года № ЗРУ-1156 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан, направленных на дальнейшее усиление гарантий прав ребенка и дальнейшее совершенствование системы защиты женщин,[56]пострадавших от притеснения и насилия» понятие наилучших интересов ребёнка было дополнительно закреплено в национальном законодательстве. При их определении должны учитываться мнение ребёнка, его право на семейное воспитание, безопасность, охрану здоровья, образование, полноценное развитие, личную неприкосновенность, уважение чести и достоинства, свободу мысли, слова, совести и убеждений, а также его индивидуальные особенности.

Следовательно, педагогическая целесообразность не может оправдывать действия, унижающие ребёнка или нарушающие его права. Даже дисциплинарные меры должны быть законными, соразмерными, гуманными и направленными на воспитание, а не на запугивание или причинение страданий.

Законные гарантии прав ребёнка — это установленные государством правовые механизмы, обеспечивающие реализацию и защиту его прав. К ним относятся: право на жизнь, здоровье и безопасное развитие; право на имя, гражданство и семейное воспитание; право на образование; право на медицинскую и социальную помощь; право на уважение чести и достоинства; право выражать своё мнение по затрагивающим его вопросам; право на защиту от насилия, эксплуатации, дискриминации и жестокого обращения; право обращаться за защитой непосредственно либо через законного представителя; право на восстановление нарушенных прав и получение необходимой помощи.

Данные гарантии должны реализовываться не формально, а через конкретные действия государственных органов, образовательных организаций, семьи и общества. Например, право ребёнка на образование предполагает не только зачисление в школу, но и создание безопасной, доступной, недискриминационной и психологически благоприятной образовательной среды.

[56] Законом Республики Узбекистан от 1 июля 2026 года № ЗРУ-1156 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан, направленных на дальнейшее усиление гарантий прав ребенка и дальнейшее совершенствование системы защиты женщин

Право на свободу и личную неприкосновенность означает недопустимость незаконного ограничения свободы ребёнка, физического или психологического насилия, унижающего обращения, запугивания, принуждения и иных действий, причиняющих вред его здоровью или достоинству.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Конвенция о правах ребёнка. — Принята резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи ООН 20 ноября 1989 года.
2. Закон Республики Узбекистан «О гарантиях прав ребёнка» от 7 января 2008 года № ЗРУ-139.
3. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» от 23 сентября 2020 года № ЗРУ-637.
1. Закон Республики Узбекистан «О защите детей от всех форм насилия» от 14 ноября 2024 года № ЗРУ-996.
2. Бордовская Н. В., Реан А. А. Педагогика: учебное пособие. — СПб.: Питер. -2021
3. Коджаспирова Г. М. Педагогика: учебник. — М.: КНОРУС. Подласый И. П. Педагогика: учебник. — М.: Юрайт. -2015
4. Сластенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика: учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. — М.: Академия.-2004

“GULISTON” JURNALIDA ADABIY-TANQIDIY MAQOLALAR TALQINI

Donayeva Malika Nemat qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
magistranti.malikadonayeva1@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787858

XX asrning 30-yillari o‘zbek adabiyoti tarixida murakkab va ziddiyatli davrlardan biri hisoblanadi. Mazkur davrda ijtimoiy-siyosiy hayotdagi keskin o‘zgarishlar adabiyot va san’at rivojiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Shunga qaramay, o‘zbek adabiy jarayoni to‘xtab qolmadi. Davriy matbuot sahifalarida badiiy asarlar bilan bir qatorda adabiy-tanqidiy va ilmiy-tahliliy maqolalar ham muntazam e’lon qilindi. Ana shunday nashrlardan biri “Guliston” jurnali bo‘lib, uning sahifalarida o‘zbek adabiyoti, mumtoz meros, zamonaviy ijodkorlar hamda jahon adabiyoti namoyandalarining ijodiga oid muhim materiallar berib borildi.

“Guliston” jurnali sahifalarida o‘zbek mumtoz va zamonaviy adabiyoti vakillari bilan bir qatorda rus va jahon adabiyoti namoyandalari ijodiga bag‘ishlangan adabiy – tanqidiy maqolalar muntazam chop etilgan. Masalan, Maqsud Shayxzodaning “Salom Pushkin”, Izzat Sultonning “Chexovning hikoyachiligi”, Hamid Olimjonning “Navoiy – o‘zbek adabiy tilining yaratuvchisi”, Davronning “O‘ynoqi she’rlar”, Shokir Sulaymonning “Hamza Hakimzoda revolyutsiya shoiri”, Pestovskiyning Dante ijodiga bag‘ishlangan maqolasi, To‘xtasin Jalolovning Alisher Navoiy “Xamsa”siga oid maqolalari hamda Cho‘lponning adabiy-estetik qarashlari haqidagi maqolalarni misol keltirishimiz mumkin.

Maqsud Shayxzodaning “Salom Pushkin”[57] maqolasi rus shoiri Aleksandr Pushkinning ijodiy shakllanishi, romantik qarashlari va keyinchalik realistik ijod yo‘liga o‘tishini yoritadi. Muallif Pushkin ijodidagi erkinlik, inson huquqlari va ijtimoiy adolat g‘oyalariga e’tibor qaratadi. Pushkin ijodi biografik ma’lumotlar bilangina cheklanmay, uning badiiy tafakkuri va adabiy-estetik qarashlari evolyutsiyasi nuqtayi nazaridan baholanadi. Bu esa 1930-yillar o‘zbek adabiy tanqidida jahon adabiyotini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishning muhim ko‘rinishidir.

Izzat Sultonning “Chexovning hikoyachiligi”[58] maqolasida Anton Chexov hikoyalarining badiiy qurilishi, kompozitsiyasi va boshlanma qismining asar mazmunini ochishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Muallif Chexovning oddiy kundalik hodisalar tasviri orqali o‘quvchini asarning ruhiy muhitiga tayyorlash mahoratini ko‘rsatadi. Maqolaning ilmiy ahamiyati shundaki, badiiy asar faqat mazmun nuqtayi nazaridan emas, balki formal-badiiy xususiyatlari asosida ham tahlil qilinadi.

O‘zbek mumtoz adabiyoti masalalari Hamid Olimjon va To‘xtasin Jalolov maqolalarida keng yoritilgan. Hamid Olimjonning “Navoiy – o‘zbek adabiy tilining yaratuvchisi”[59] maqolasida Alisher Navoiyning milliy adabiy til taraqqiyotidagi o‘rni alohida ta’kidlanadi. Muallif Navoiygacha bo‘lgan adabiy muhitda fors tilining ustun mavqega ega bo‘lganini qayd etib, “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarining turkiy til imkoniyatlarini ko‘rsatishdagi ahamiyatini

[57] Maqsud Shayxzoda. Salom Pushkin. // Guliston. - 1935. - № 11.-14-15-16 B.
[58] Izzat Sulton. Chexovning hikoyachiligi // Guliston. - 1935. - № 4.- 12-13-15 B.
[59] Hamid Olimjon. Navoiy-o‘zbek adabiy tilining asoschisi. // Guliston. - 1938. - № 7.- 9-10 B.

ochib beradi. Navoiy bu talqinda nafaqat buyuk shoir, balki o‘zbek adabiy tilining shakllanishi va takomillashuviga tarixiy hissa qo‘shgan ijodkor sifatida namoyon bo‘ladi.

To‘xtasin Jalolovning Navoiy “Xamsa”[60]siga bag‘ishlangan maqolalarida dostonlarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari, obrazlar tizimi va axloqiy-falsafiy mazmuni tahlil qilinadi. Xususan, “Farhod va Shirin” dostonida Farhod obrazi komil inson timsoli sifatida talqin etiladi. Farhodning ilm, mehnat, sadoqat, do‘stlik va muhabbat kabi fazilatlari uning obrazini ideal inson darajasiga ko‘taradi. Xusrav obrazi esa unga qarama-qarshi qo‘yilib, salbiy xarakter xususiyatlari orqali yoritiladi.

Zamonaviy o‘zbek adabiyoti vakillari ijodiga baho beruvchi maqolalar ham jurnalning muhim qismini tashkil etadi. Davronning “O‘ynoqi she’rlar”[61] maqolasi Usmon Nosirning “Yurak” to‘plamiga bag‘ishlangan. Unda shoirning individual uslubi, tili, poetik obrazlari va ifoda vositalari tahlil qilinadi. Tanqidchi shoir tilidagi o‘ynoqilik, soddalik va yangilikni ijobiy jihat sifatida ko‘rsatish bilan birga, ayrim she’rlardagi mavhumlik, syujet va mazmunning yetarlicha aniqlashtirilmaganligini ham qayd etadi. Bu holat jurnal adabiy tanqidining ijodkorni faqat maqtash bilan cheklanmaganini, yutuq va kamchiliklarni birgalikda baholashga intilganini ko‘rsatadi.

Shokir Sulaymonning “Hamza Hakimzoda revolyutsiya shoiri”[62] maqolasida Hamza ijodining ijtimoiy-ma’rifiy jihatlari yoritiladi. Shoirning xalqni ilm-ma’rifatga chaqirishi, xotin-qizlar ozodligi, ijtimoiy tenglik va xalq manfaatlarini himoya qilgan asarlari tahlil qilinadi. Shu tariqa Hamza ijodi davrning ijtimoiy-ma’rifiy talablari bilan bog‘liq holda baholanadi.

“Guliston”da jahon adabiyotining boshqa yirik vakillari ijodiga bag‘ishlangan maqolalar ham berilgan. Pestovskiyning Dante ijodiga bag‘ishlangan maqolasida “Ilohiy komediya”[63] muallifining hayoti, ijodiy merosi va jahon adabiyotidagi o‘rni yoritiladi. Dante ijodining xalq tili bilan bog‘liqligi alohida ta’kidlanadi. Bu jihat Hamid Olimjonning Navoiy haqidagi qarashlari bilan hamohang bo‘lib, har ikki maqolada buyuk ijodkorning xalq tili va milliy adabiyot taraqqiyotidagi xizmati asosiy mezonlardan biri sifatida ko‘riladi.

Cho‘lponning “Guliston”dagi adabiy-tanqidiy merosi ham alohida ahamiyatga ega. Uning “Ashulaga ishqiboz”, “Sahna sirlariga oshno san’atkor”, “Ota-bola san’atkorlar – Matyoqub va Matyusuf Xarratovlar”, “Qiziqlar”, “Fuzuliyning pichinglari” kabi maqolalarida adabiyot, teatr, musiqa va san’at masalalari yoritilgan. Cho‘lpon san’atkor mahoratini baholashda mimika, ovoz, so‘zlarni to‘g‘ri yetkazish, sahnada o‘zini tutish kabi jihatlarga e’tibor qaratadi. Shu bilan birga, obrazni chuqur ishlamaslik yoki qahramonning fojeaviy jihatlarini yetarlicha ochib bermaslik kabi kamchiliklarni ham ko‘rsatadi.

Cho‘lponning “Fuzuliyning pichinglari”[64] maqolasi esa uning adabiy-estetik qarashlarini anglashda muhim manbadir. Fuzuliy ijodiga bo‘lgan munosabat orqali Cho‘lponning o‘ziga xos estetik dunyoqarashi, milliy adabiy an’anaga munosabati va badiiy tafakkuri namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, Cho‘lpon maqolalarida adabiyot va san’atning nazariy masalalari hayotiy kuzatishlar bilan uyg‘unlashadi.

“Guliston” jurnalida e’lon qilingan adabiy-tanqidiy maqolalarni o‘rganish XX asrning 30-yillaridagi o‘zbek adabiy-tanqidiy tafakkurining muhim jihatlarini aniqlash imkonini beradi. Jurnal sahifalarida o‘zbek adabiyotining mumtoz va zamonaviy vakillari bilan bir qatorda rus va

[60]To‘xtasin Jalolov. A.Navoiy Xamsasi // Guliston. - 1939. - № 1.- 23-24-25-26-27-28 B.
[61] Davron.O‘ynoqi she’rlar.//Guliston. - 1935. - № 7.- 44-45 B.
[62]Sh.Sulaymon. Hamza Hakimzoda revolyutsiya shoiri. // Guliston. - 1939. - № 6.- 11-12-13-14 B.
[63] Pestovskiy.Dante Ilohiy komediya kitobini yozgan adib//Guliston. - 1936. - № 12.- 39-40-41-B.
[64] Cho‘lpon. Fuzuliy pichinglari // Guliston. - 1936. - № 10-21-22-23B.

jahon adabiyoti namoyandalarining ijodi ham keng yoritilgan. Mazkur maqolalarda badiiy asarlarning faqat mazmuni emas, balki ularning g‘oyaviy-estetik mohiyati, obrazlar tizimi, til va uslub xususiyatlari, kompozitsiyasi hamda ijodkor mahorati tahlil qilingan.

Umuman, “Guliston” jurnali 1930-yillar adabiy jarayonini aks ettiruvchi muhim manba bo‘lish bilan birga, adabiy-estetik tafakkur, tanqidiy fikr va madaniy muloqot rivojiga xizmat qilgan adabiy minbar sifatida namoyon bo‘ladi. Jurnaldagi adabiy-tanqidiy maqolalar o‘zbek kitobxonini milliy adabiyot merosi bilan bir qatorda jahon adabiyoti namunalari bilan tanishtirishga, badiiy asarni ilmiy-estetik mezonlar asosida baholash ko‘nikmasini shakllantirishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maqsud Shayxzoda. Salom Pushkin. // Guliston. - 1935. - № 11.-14-15-16 B.
2. Izzat Sulton. Chexovning hikoyachiligi // Guliston. - 1935. - № 4.- 12-13-15 B.
3. Hamid Olimjon. Navoiy-o‘zbek adabiy tilining asoschisi. // Guliston. - 1938. - № 7.- 9-10 B.
4. To‘xtasin Jalolov. A.Navoiy Xamsasi // Guliston. - 1939. - № 1.- 23-24-25-26-27-28 B.
5. Davron.O‘ynoqi she’rlar.//Guliston. - 1935. - № 7.- 44-45 B.
6. Sh.Sulaymon. Hamza Hakimzoda revolyutsiya shoiri. // Guliston. - 1939. - № 6.- 11-12-13-14 B.
7. Pestovskiy.Dante Ilohiy komediya kitobini yozgan adib//Guliston. - 1936. - № 12.- 39-40-41-B.
8. Cho‘lpon. Fuzuliy pichinglari // Guliston. - 1936. - № 10-21-22-23B.

INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA BOLALAR ADABIYOTI VOSITASIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING ESTETIK DIDINI RIVOJLANTIRISH

Il’yasova Dilshoda akmal qizi
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787892

Annotatsiya. *Mazkur maqolada inklyuziv ta’lim muhitida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik didini bolalar adabiyoti vositasida rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqotda bolalar adabiyoti namunalarining o‘quvchilarda go‘zallikni anglash, badiiy obrazlarni idrok etish, estetik baholash va ijodiy munosabatni shakllantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, inklyuziv ta’lim sharoitida turli individual imkoniyat va ehtiyojlarga ega o‘quvchilarni adabiy-badiiy faoliyatga jalb etish orqali ularning estetik qadriyatlar, empatiya, o‘zaro hurmat va ijtimoiy-madaniy munosabatlarini rivojlantirish masalalariga e’tibor qaratiladi. Bolalar adabiyotidan samarali foydalanishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlar estetik tarbiya va inklyuziv ta’limning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlovchi muhim omil sifatida asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, inklyuziv ta’lim muhiti, bolalar adabiyoti, boshlang‘ich ta’lim, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, estetik did, estetik tarbiya, badiiy obraz, estetik idrok, estetik qadriyatlar, empatiya, individual yondashuv, adabiy-badiiy faoliyat, pedagogik imkoniyatlar.*

Bugungi kunda ta’lim tizimida har bir bolaning individual imkoniyatlari, ehtiyojlari va ta’lim olish huquqini ta’minlashga qaratilgan inklyuziv yondashuvni rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Inklyuziv ta’lim nafaqat turli ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarni umumiy ta’lim jarayoniga jalb etish, balki barcha o‘quvchilar uchun teng imkoniyat, o‘zaro hurmat, hamkorlik va ijtimoiy moslashuv muhitini yaratishni nazarda tutadi. Shu jihatdan inklyuziv ta’lim jarayonida o‘quvchilarning intellektual rivojlanishi bilan bir qatorda ularning ma’naviy-axloqiy va estetik dunyoqarashini shakllantirish ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichi bolaning atrof-muhitni anglash, go‘zallik va xunuklik, ezgulik va yovuzlik, mehr-oqibat va befarqlik kabi tushunchalarni farqlay boshlaydigan muhim davr hisoblanadi. Mazkur jarayonda estetik didning rivojlanishi o‘quvchining borliqni nafaqat bilish, balki uni hissiy-emotsional jihatdan idrok etishi, go‘zallikni qadrlashi, badiiy obrazlarni tushunishi va ularga mustaqil baho bera olish qobiliyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Estetik didning shakllanishi bolaning ijodiy tafakkuri, tasavvuri, hissiy sezgirligi va madaniy qadriyatlarga munosabatining rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

Bolalar adabiyoti boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik dunyosini shakllantirishda samarali pedagogik vositalardan biridir. Ertak, hikoya, she’r, masal va boshqa badiiy asarlardagi obrazlar, tabiat tasvirlari, voqealar rivoji hamda qahramonlarning xatti-harakatlari o‘quvchilarning hissiy olamiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Badiiy asarni o‘qish va tahlil qilish jarayonida bola go‘zallikni his qilish, qahramonlarning kechinmalarini anglash, ularning xatti-harakatlariga baho berish va turli hayotiy vaziyatlarga nisbatan o‘z munosabatini shakllantirish

imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu sababli bolalar adabiyotidan maqsadli foydalanish estetik tarbiyaning mazmunini boyitish bilan birga o‘quvchilarda insonparvarlik va ijtimoiy qadriyatlarni rivojlantirishga ham yordam beradi.

Inklyuziv ta’lim sharoitida bolalar adabiyotining imkoniyatlari yanada kengayadi. Chunki badiiy asarlarda turli xarakter, qobiliyat, hayotiy tajriba va ijtimoiy muhitga ega bo‘lgan obrazlarning aks ettirilishi o‘quvchilarda insonlar o‘rtasidagi farqlarni tabiiy qabul qilish, boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish, ularga hurmat bilan munosabatda bo‘lish va hamkorlik qilish kabi sifatlarni shakllantirishga zamin yaratadi. Ayniqsa, inklyuziv ta’lim muhitida adabiy-badiiy faoliyatni barcha o‘quvchilar uchun tushunarli va mos shakllarda tashkil etish ularning ta’lim jarayonidagi faol ishtirokini ta’minlash bilan birga estetik tajribasini boyitishga xizmat qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik didini rivojlantirishni inklyuziv ta’lim tamoyillari bilan uyg‘unlashtirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bunda bolalar adabiyotining mazmuni, janriy xususiyatlari, badiiy obrazlari va tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalanish orqali o‘quvchilarning estetik idroki va baholash qobiliyatlarini rivojlantirish, shu bilan birga, turli individual xususiyatlarga ega bolalar o‘rtasida o‘zaro tushunish va ijobiy munosabatlarni shakllantirish imkoniyati yuzaga keladi.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichida estetik didni tarbiyalash shaxsning madaniy va ma’naviy kamoloti uchun juda muhimdir. Bolalar adabiyoti esa bolaning estetik dunyosini boyitishda eng samarali vositalardan biridir. Shu bois, ushbu bo‘limda bolalar adabiyotining boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik didini shakllantirishda pedagogik ahamiyati tizimli ravishda tahlil etiladi.

Adabiy janrlar, xususan, roman va she’riyat insonning estetik didini shakllantirish, hissiy tajribasini boyitish, tanqidiy va obrazli tafakkurini rivojlantirish kabi vazifalarni bajaradi. Shu sababli badiiy adabiyotning shaxs kamolotidagi o‘rni hamda uning boshqa axborot va madaniy vositalardan farqli jihatlarini ilmiy jihatdan o‘rganish dolzarb pedagogik va adabiy muammolardan biri hisoblanadi.

Kichik hajmli ertak, hikoya va matnlar orqali o‘quvchida kitobxonlik ko‘nikmalari oson, sodda va bosqichma-bosqich shakllanadi. Badiiy kitoblar, shu jumladan nasriy asarlar o‘quvchining his-tuyg‘ulari, ichki dunyosi va xulq-qtvorini tarbiyalaydi. Bugun zamonaviy ta’limda kitobning vazifasi ma’lumot berish, u aynan didaktik tamoyilga asoslanishi shart emas degan ilmiy farazlar ham mavjud. Ammo kitoblar, ayniqsa bolalar kitoblari o‘zining didaktik prinsiplarga asoslangani bilan ahamiyatli hisoblanadi. 7 yoshgacha bolalar ham jisman ham aqlan shiddat bilan rivojlanadi, bu vaqt oralig‘ida kichkintoyning jismonan rivojlanishi uchun turli vitamin va minerallar ne chog‘lik zarur bo‘lsa, aqliy kamoloti uchun kitob shu qadar muhim hisoblanadi[65].

Shunday ekan, o‘qituvchilarning bolalarda kitobxonlikka bo‘lgan qiziqish va muhabbatni shakllantirishga intilishlari uchun yetarlicha asosli sabablar mavjud. Badiiy adabiyot nafaqat ko‘ngilochar, axborot beruvchi va hordiq chiqarish vositasi sifatida xizmat qiladi, balki shaxsning intellektual hamda ma’naviy rivojlanishiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, hikoya va she’riy asarlar o‘quvchilarda atrof-muhit hodisalarini chuqurroq anglash, voqea va jarayonlarga tanqidiy hamda tahliliy yondashish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shuningdek,

[65] Bo‘riboyev Ikrom. Hamma o‘qiyapti, o‘qing! Jadid gazetasi 2024-yil, 50-son.

bunday asarlar insonlarning xatti-harakatlari va ularning motivlarini teranroq tushunish, turli ijtimoiy vaziyatlarni baholash hamda empatik munosabatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan badiiy adabiyot shaxsning refleksiv tafakkurini rivojlantirish va uning ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

Har qanday zamonaviy shakldagi mutolaa ilovalaridan qat’iy nazar, kitoblar o‘z-qadr va qimmatini yo‘qotmaydi[66]. Badiiy kitoblar ham ilmiy-ommapob kitoblar kabi muallif, olim, yozuvchining hayotiy tajribalar asosida yoziladi. Kitob mutolaasi o‘quvchida to‘g‘ri fiklash, voqea-hodisani tasavvurda obrazlantirish, o‘qigan voqea-hodisalari ustida xulosa chiqarishga o‘rgatadi. Ilmiy va badiiy kitoblar inson aqlini charxlagani bois kitobxonga hayot yo‘llarida duch keladigan muammolarga oson yechim topishga ko‘maklashadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kitobxonlik ko‘nikmalarini rivojlantirish – o‘quvchining ijtimoiy-hissiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda milliy kontentlar vositasida bilim, dunyoqarashini boyitadigan, estetik didini tarbiyalaydigan ijtimoiy-pedagogik jarayon hisoblanadi.

Kitob ta’lim jarayoninig asosi, bilim olishning bosh vositasi hisoblanadi. Kitob sahifalarida bilim va ma’lumotlar sistemetik tarzda o‘rin oladi. Kitob kitobxonda bilim va ma’lumotlarni o‘rganish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Kitobxonlik ilmiy, ommabop, badiiy kitoblarni muntazam mutolaa qilish jarayoni orqali rivojlanadi[67].

O‘quvchilarga mo‘ljallangan kitoblar ilmiy-ommabop va badiiy adabiyotga bo‘linadi. Ilmiy-ommabop adabiyot o‘quvchini fan va texnika mavzusiga doir axborot bilan tanishtiradi. Fan arboblarining biografik asarlari ham shu turga kiruvchi asar hisoblanadi. Bu tur o‘z ichiga kitob, risola, jurnal va boshqalarni oladi. Nashrlar ilmiy masalaning mohiyatini to‘la saqlagan holda uni keng omma uchun tushunarli uslubda bayon etadi, o‘quvchining g‘oyaviy-ilmiy saviyasini o‘stirishga, dunyoqarashini kengaytirishga yordam beradi.

Kitobxonlik ko‘nikmasi – deb kitob o‘qish qoidalaridan boxabar bo‘lish, mutolaaga qiziqish, kitobxonning ehtiyojidan kelib chiqqan holda kitob (badiiy asarni) tanlash, kitob o‘qishga odatlanish, bu harakatning izchil va uzluksiz davom etishi, o‘qigan kitobning mazmunini anglash, kitob mutolaasidan keyin taassurotlarni ifoda etish ko‘nikmalarning malakaga aylanishini ta’minlashga qaratilgan pedagogik faoliyat natijasiga aytiladi[68]. Mutola bilim olishning asosiy vositalaridan biri bo‘lib, olamni idrok etish, o‘rganishda kitob mutolaasi asosiy o‘rin tutadi. Kitoblar tematik, janr jihatdan va yosh xususiyatlariga ko‘ra tasniflanadi[69].

Shunday ekan, o‘qituvchilarning bolalarda kitobxonlikka bo‘lgan qiziqish va muhabbatni shakllantirishga intilishlari uchun yetarlicha asosli sabablar mavjud. Badiiy adabiyot nafaqat ko‘ngilochar, axborot beruvchi va hordiq chiqarish vositasi sifatida xizmat qiladi, balki shaxsning intellektual hamda ma’naviy rivojlanishiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, hikoya va she’riy asarlar o‘quvchilarda atrof-muhit hodisalarini chuqurroq anglash, voqea va jarayonlarga tanqidiy hamda tahliliy yondashish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shuningdek, bunday asarlar insonlarning xatti-harakatlari va ularning motivlarini teranroq tushunish, turli

[66] Jo‘rayev Ashurali. Kitobning harid qilingani emas, o‘qilgani hisob. www.xurshiddavron kutubxonasi.16.04.2016.

[67] Kamoljonova D.X. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tarbiyalashda nasriy asarlarning o‘rni // Mutafakkirlar va jadid ma’rifatparvarlarini tarbiya turlariga oid ta’limotlari hamda ulardan foydalanish mexanizmlari mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy seminari to‘plami. Respublika konferensiya to‘plami. 2025. 20-21may, 303-b.

[68] Sultonova M. Bolalar va o‘smirlar psixologiyasida kitob o‘qishning ahamiyati. – Oila va jamiyat ilmiy to‘plami, 2023.

[69] Tadjibaeva F. Shaxnoza Kamolova. Oilada bolalarda kitobxonlikni shakllantirish omillari. – Текст: непосредственный. Молодой ученый. –2020. –

ijtimoiy vaziyatlarni baholash hamda empatik munosabatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan badiiy adabiyot shaxsning refleksiv tafakkurini rivojlantirish va uning ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlashning muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

Estetik did – bu insonning go‘zallikni idrok etish, anglash, baholash va yaratishga bo‘lgan qobiliyati, shuningdek, uning ichki ehtiyoji sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur jarayon o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytirib, ularda hayotiy voqea-hodisalarga estetik munosabatni shakllantiradi, ijodiy yondashuvni rivojlantiradi hamda estetik qadriyatlarni amaliy faoliyatda qo‘llash imkoniyatini yaratadi. O‘quvchilarning estetik didini rivojlantirishning psixologik-pedagogik zaruriyati shundan iboratki, u shaxsning ma’naviy-axloqiy dunyosini boyitadi, go‘zallikni idrok etish va undan zavq olish qobiliyatini shakllantiradi, hayotiy faoliyatida estetik mezonlarga tayanib ongli qaror qabul qilish imkonini beradi. Estetik didni rivojlantirish o‘quvchilarni nafaqat san’at asarlari, balki tabiat, jamiyat va inson faoliyatidagi go‘zallikni his etishga, ularni qadrlashga o‘rgatadi.

Estetik did inson psixikasining mukammal, yanada nozik va murakkab qismidir, u shaxsning san’at asarlarini, tabiatdagi go‘zallikni, atrof-muhitdagi jozibadorliklarni anglash va qadriga yetish qobiliyatidir. Estetik did insonning hissiyotlar, tasavvurlar va tafakkurining sintezidan hosil bo‘lib, go‘zallikni idrok etish darajasini belgilaydi. Psixolog olimlar bu tushunchani shaxsning ijodiy tafakkurining, hissiy sezgirligining va madaniy savodxonligining birligi sifatida ko‘rishadi.

“Estetik did” tushunchasi va uning tashkil etuvchilari haqida gapirganda, avvalo, estetik didning o‘ziga xos tarkibiy qismlarini ko‘rib chiqish kerak. Pedagogika va estetik did nazariyasida olimlar estetik didni shaxsning go‘zallikni idrok etish, baholash va yaratish qobiliyati sifatida ko‘rishadi.

Bolalar kichik yoshdan boshlab estetik did shakllanish jarayonini boshlaydi. Boshlang‘ich yoshda bu jarayon asosan hissiyotlar, tasavvur va nazariy laboratoriya sifati bo‘lib, bola atrofdagi ob’ektlarni qiziqish va zavq bilan qabul qiladi. Bolalar adabiyoti, musiqa, tasviriy san’at, o‘yin va boshqa badiiy faoliyat orqali bu jarayon kengayadi va chuqurlashadi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida estetik tarbiyani shakllantirish murakkab va ko‘p qirrali pedagogik-psixologik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayon o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilishi lozim. Mazkur yosh davrida bolalar borliqni asosan hissiy-obrazli tarzda qabul qiladi, bu esa estetik ta’sirlarning samaradorligini oshiradi. Psixologik nuqtai nazardan qaraganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida idrok, tasavvur va hissiyot faol rivojlanish bosqichida bo‘ladi. Ular ranglar, tovushlar, shakllar va obrazlarga nisbatan yuqori sezgirlikka ega. Aynan shu sezgirlik estetik tarbiya uchun qulay zamin yaratadi.

Estetik faoliyatlar —rasm chizish, musiqa tinglash, badiiy matnlarni o‘qish – o‘quvchilarning nafaqat tasavvurini, balki ijodiy fikrlashini ham rivojlantiradi. Shu bilan birga, bu faoliyatlar diqqatni jamlash, kuzatuvchanlik va emotsional barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Demak, inklyuziv ta’lim muhitida bolalar adabiyoti vositasida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik didini rivojlantirish masalasini ilmiy-pedagogik jihatdan tadqiq etish, uning mazmuni, pedagogik shart-sharoitlari va samarali metodlarini aniqlash muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar inklyuziv ta’limning tarbiyaviy imkoniyatlarini kengaytirish, bolalar adabiyotidan pedagogik maqsadlarda samarali foydalanish hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining estetik va ijtimoiy kompetensiyalarini uyg‘un rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bo‘riboyev Ikrom. Hamma o‘qiyapti, o‘qing! Jadid gazetasi 2024-yil, 50-son.
2. Jo‘rayev Ashurali. Kitobning harid qilingani emas, o‘qilgani hisob. www.xurshiddavron kutubxonasi.16.04.2016.
3. Kamoljonova D.X. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tarbiyalashda nasriy asarlarning o‘rni // Mutafakkirlar va jadid ma’rifatparvarlarini tarbiya turlariga oid ta’limotlari hamda ulardan foydalanish mexanizmlari mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy seminari to‘plami. Respublika konferensiya to‘plami. 2025. 20-21may, 303-b.
4. Sultonova M. Bolalar va o‘smirlar psixologiyasida kitob o‘qishning ahamiyati. – Oila va jamiyat ilmiy to‘plami, 2023.
5. Tadjibaeva F. Shaxnoza Kamolova. Oilada bolalarda kitobxonlikni shakllantirish omillari. – Текст: непосредственный. Молодой ученый. –2020.

TARBIYAVIY ISHDA INKLYUZIV TA’LIM MUHITINING IJTIMOIY-PEDAGOGIK TA’MINOTINI RIVOJLANTIRUVCHI OMILLAR

A. Jumabayev
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy institute katta ilmiy xodimi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787930

Annotatsiya. *Maqolada tarbiyaviy ish sharoitida inklyuziv ta’lim muhitining ijtimoiy-pedagogik ta’minotini rivojlantiruvchi omillar tadqiq etiladi. “Ijtimoiy-pedagogik ta’minot” tushunchasining mohiyati va tarkibiy tuzilishi ochib beriladi; inklyuziv muhitni shakllantiruvchi normativ-huquqiy, kadrlar, ijtimoiy-psixologik, moddiy-texnik hamda milliy-madaniy omillar tasniflanadi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, tarbiyaviy ish, ijtimoiy-pedagogik ta’minot, ta’lim muhiti, inklyuziv madaniyat, tolerantlik, oila-maktab-mahalla hamkorligi, ijtimoiy pedagog, milliy tarbiya.*

Abstract. *The article examines the factors that develop the socio-pedagogical provision of the inclusive educational environment within educational (upbringing) work. It reveals the essence and structure of the concept of “socio-pedagogical provision” and classifies the normative-legal, human-resource, socio-psychological, material-technical and national-cultural factors that shape an inclusive environment.*

Keywords: *inclusive education, educational work, socio-pedagogical provision, educational environment, inclusive culture, tolerance, family–school–mahalla cooperation, social pedagogue, national upbringing.*

Inklyuziv ta’lim faqat o‘qitish jarayoni bilan cheklanmaydi - u ayni paytda tarbiyaviy jarayon hamdir. Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolaning ta’lim muassasasiga muvaffaqiyatli integratsiyalashuvi nafaqat bilim berish, balki uni qo‘llab-quvvatlovchi, xavfsiz va do‘stona tarbiyaviy muhit yaratishni taqozo etadi. Shu ma’noda inklyuziv ta’lim muhitining ijtimoiy-pedagogik ta’minoti alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni (2020), Prezidentning PQ-4860-son qarori (2020) va inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi mazkur muhitni shakllantirishning huquqiy asosini yaratdi. Ayni vaqtda milliy tarbiyaning mehr-oqibat, o‘zaro yordam va hamjihatlik kabi qadriyatlari inklyuziv muhit uchun tabiiy ma’naviy zamin bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur maqolada tarbiyaviy ishda inklyuziv ta’lim muhitining ijtimoiy-pedagogik ta’minotini rivojlantiruvchi omillar tizimli ravishda tahlil qilinadi.

Ijtimoiy-pedagogik ta’minot deganda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolaning ta’lim va tarbiya jarayoniga to‘laqonli qatnashishini ta’minlovchi maqsadli chora-tadbirlar, resurslar va munosabatlar tizimi tushuniladi. U bolaning ijtimoiylashuvi, huquqlari himoyasi va uning atrofidagi ta’lim muhitini insonparvarlashtirishga qaratilgan. Ushbu ta’minotning tarkibiy tuzilishini shartli ravishda uch qismga ajratish mumkin: subyektlar (pedagoglar, mutaxassislar, ota-onalar, tengdoshlar va jamoatchilik), resurslar (huquqiy, kadrlar, moddiy-texnik, metodik) va ular o‘rtasidagi munosabatlar (hamkorlik, qo‘llab-quvvatlash, tolerantlik).

Inklyuziv ta’lim muhiti - bu barcha o‘quvchilar farqlaridan qat’i nazar o‘zini teng, xavfsiz va qadrlangan his etadigan ijtimoiy-pedagogik makon. Bunday muhitning sifati ko‘p jihatdan ijtimoiy-pedagogik ta’minotni rivojlantiruvchi omillarning uyg‘un ta’siriga bog‘liq.

Ijtimoiy-pedagogik ta’minot bir necha darajada amalga oshiriladi: individual darajada (aniq bola va uning oilasi bilan ishlash), guruh darajasida (sinf jamoasida sog‘lom va qabul qiluvchi munosabatlarni shakllantirish) hamda institutsional darajada (ta’lim muassasasi va mahalliy jamoa imkoniyatlarini safarbar etish). Uning yetakchi vazifalari qatoriga bolaning huquqlarini himoya qilish, ijtimoiylashuvni qo‘llab-quvvatlash, oila bilan pedagogik hamkorlik o‘rnatish, tarbiyaviy muhitni insonparvarlashtirish hamda nizoli va inqirozli holatlarning oldini olish (profilaktika) kiradi. Ushbu vazifalarning izchil bajarilishi inklyuziv muhitning barqarorligini belgilaydi.

Normativ-huquqiy omillar. Inklyuziv ta’limning huquqiy kafolatlari, mutaxassislar faoliyatini tartibga soluvchi nizomlar va davlat standartlari ta’minotning barqaror ishlashi uchun poydevor yaratadi. Huquqiy me’yorlarning aniqligi va amaliyotda izchil qo‘llanilishi inklyuziv muhitning ishonchli mustahkamligini belgilaydi.

Kadrlar omili. Ijtimoiy pedagog, defektolog, amaliyotchi psixolog, logoped va yordamchi pedagog (tyutor) inklyuziv muhitning kalit subyektlaridir. Ularning kasbiy kompetentligi, pedagogik etikasi va ATE bo‘lgan bolaga nisbatan insonparvar munosabati ijtimoiy-pedagogik ta’minotning sifatini bevosita belgilaydi. Ayniqsa ijtimoiy pedagog bola, oila va ta’lim muassasasi o‘rtasidagi bog‘lovchi bo‘g‘in vazifasini bajaradi.

Oila–maktab–mahalla hamkorligi omili. Milliy tarbiya tizimida oila, maktab va mahalla an’anaviy ravishda yagona tarbiyaviy makonni tashkil etadi. Ushbu uch institut o‘rtasidagi izchil hamkorlik ATE bo‘lgan bolani qo‘llab-quvvatlashning eng ta’sirchan mexanizmidir: oila bolaning birlamchi ehtiyojini biladi, maktab pedagogik yordamni ta’minlaydi, mahalla esa ijtimoiy muhit va jamoatchilik nazoratini shakllantiradi. Ota-onalar ma’rifatini oshirish va mahalla faollarini jalb etish bu hamkorlikni yanada mustahkamlaydi. Amaliyotda bu hamkorlik ota-onalar bilan muntazam maslahat uchrashuvlari, birgalikdagi tarbiyaviy tadbirlar, mahalla ko‘magida ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va bolaning ta’lim muassasasidan tashqaridagi hayotini uyg‘unlashtirish orqali namoyon bo‘ladi. Bunday yaxlit yondashuv ATE bo‘lgan bolaning nafaqat maktabda, balki jamiyatda ham to‘laqonli qatnashishini ta’minlaydi.

Ijtimoiy-psixologik muhit va inklyuziv madaniyat omili. Tolerantlik, empatiya, tengdoshlar o‘rtasidagi qabul qiluvchi munosabat va stigmani yengish inklyuziv muhitning ruhiy o‘zagini tashkil etadi. Sog‘lom ijtimoiy-psixologik iqlim ATE bo‘lgan bolaning o‘ziga ishonchini va jamoaga singishini ta’minlaydi. Inklyuziv madaniyatni shakllantirish esa butun ta’lim jamoasi - o‘quvchilar, pedagoglar va ota-onalarning umumiy qadriyat va munosabatlarini o‘zgartirishni talab etadi.

Moddiy-texnik va tashkiliy omillar. Moslashtirilgan jismoniy muhit, resurs xonalari, yordamchi vositalar va tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etishning qulay sharoitlari inklyuziv muhitning amaliy asosini ta’minlaydi. Tashkiliy jihatdan mutaxassislar faoliyatini muvofiqlashtirish va monitoring yo‘lga qo‘yilishi muhim.

Milliy-madaniy va ma’naviy omillar. Xalqimizga xos mehr-oqibat, o‘zaro yordam, hasharchilik va “sog‘lom avlod” g‘oyasi inklyuziv qadriyatlar bilan uzviy hamohangdir. Milliy tarbiya mazmunining inklyuziv muhitga integratsiyalashuvi ijtimoiy-pedagogik ta’minotga chuqur ma’naviy asos beradi va uni jamiyat ongida tabiiy qabul qilinishini ta’minlaydi.

Yuqorida sanab o‘tilgan omillar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o‘zaro bog‘liq yaxlit tizim sifatida amal qiladi: normativ-huquqiy asos kadrlar faoliyatini tartibga soladi, kadrlar salohiyati sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantiradi, moddiy-texnik sharoit uning amaliy asosini ta’minlaydi, milliy-madaniy qadriyatlar esa butun tizimga ma’naviy yo‘nalish beradi. Ayrim omilning zaifligi umumiy ta’minot sifatining pasayishiga olib keladi, shu bois ularni muvozanatli va bir vaqtning o‘zida rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Yuqoridagi omillarning uyg‘un ta’sirini ta’minlash uchun quyidagi mexanizmlarni yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq:

– oila–maktab–mahalla hamkorligining aniq modeli va muntazam muloqot tartibini ishlab chiqish;

– ijtimoiy pedagog va boshqa mutaxassislar faoliyatini muvofiqlashtirish hamda ularni uzluksiz qo‘llab-quvvatlash;

– inklyuziv madaniyatni shakllantirishga qaratilgan tarbiyaviy tadbirlar, tengdoshlar dasturlari va ota-onalar maktabini tashkil etish;

– milliy tarbiya qadriyatlarini inklyuziv mazmun bilan uyg‘unlashtirgan metodik materiallar yaratish;

– ijtimoiy-pedagogik ta’minot sifatini baholash va monitoring qilish tizimini joriy etish.

Ushbu mexanizmlarni amaliyotga tatbiq etishda ta’lim muassasasi rahbariyati, ijtimoiy pedagog va mahalla faollarining muvofiqlashtirilgan sa’y-harakati hal qiluvchi ahamiyatga ega. Mexanizmlarning samaradorligi muntazam monitoring va qayta aloqa asosida bosqichma-bosqich takomillashtirib boriladi, bu esa inklyuziv muhitning o‘zgaruvchan ehtiyojlarga moslashuvchan bo‘lishini ta’minlaydi.

Tarbiyaviy ishda inklyuziv ta’lim muhitining ijtimoiy-pedagogik ta’minoti normativ-huquqiy, kadrlar, ijtimoiy-psixologik, moddiy-texnik hamda milliy-madaniy omillarning uyg‘un ta’siri natijasida rivojlanadi. Ushbu omillar orasida oila, maktab va mahalla hamkorligi hamda inklyuziv madaniyatni shakllantirish alohida o‘rin tutadi, chunki ular bolaning ijtimoiylashuvi va jamiyatga to‘laqonli integratsiyalashuvini bevosita ta’minlaydi. Milliy tarbiya qadriyatlariga tayangan holda mazkur omillarni tizimli faollashtirish inklyuziv ta’lim muhitini yanada insonparvar va barqaror qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020-yil 23-sentyabr, O‘RQ-637-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son qarori. – lex.uz.
3. 2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi (PQ-4860-son qarorga 1-ilova). – Toshkent, 2020.
4. BMTning “Nogironlar huquqlari to‘g‘risida”gi Konvensiyasi. – Nyu-York, 2006 (O‘zbekiston tomonidan 2021-yilda ratifikatsiya qilingan).
5. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. – Salamanca, 1994.
6. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: developing learning and participation in schools. – Bristol: CSIE, 2011.
7. Vygotskiy L.S. Osnovy defektologii. – Sankt-Peterburg: Lan, 2003.

INKLYUZIV TA’LIMDA KITOBXONLIKNING AHAMIYATI

Kamoljonova Dilfuza Xoldorovna
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti matbuot kotibi, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787973

Annotatsiya. *Ushbu maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida kitobxonlikning o‘quvchilar intellektual, ma’naviy-axloqiy va ijtimoiy rivojlanishidagi ahamiyati yoritilgan. Inklyuziv ta’lim barcha bolalarga, jumladan, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilarga ham teng ta’lim olish imkoniyatini yaratishni nazarda tutadi. Bunday muhitda kitobxonlik o‘quvchilarning bilim olish, mustaqil fikrlash, muloqot qilish, tasavvurini kengaytirish va jamiyatga moslashish ko‘nikmalarini shakllantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, kitobxonlik, mutolaa, alohida ta’lim ehtiyojlari, o‘quvchi, pedagog, elektron kitob, audio kitob, ta’lim, bag‘rikenglik.*

Abstract. *This article explores the significance of reading in the intellectual, spiritual, moral, and social development of students within an inclusive education environment. Inclusive education aims to provide equal educational opportunities for all children, including students with special educational needs. In such an environment, reading is considered one of the effective means of developing students’ knowledge acquisition, independent thinking, communication, imagination, and social adaptation skills.*

Keywords: *inclusive education, reading, literacy, special educational needs, student, teacher, e-book, audiobook, education, tolerance.*

Bugungi kunda ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri har bir bolaning sifatli ta’lim olish huquqini ta’minlashdan iborat. Bolalarning jismoniy, ruhiy, intellektual yoki boshqa individual xususiyatlaridan qat’i nazar, ularning ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish zamonaviy pedagogikaning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv ta’limning rivojlanishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Inklyuziv ta’lim – barcha o‘quvchilarni umumiy ta’lim muhitiga jalb etish, ularning individual ehtiyojlarini hisobga olish va har bir bola uchun ta’lim olish imkoniyatini yaratishga qaratilgan pedagogik yondashuvdir. Bunda o‘quvchining imkoniyati emas, balki uning ta’lim olish ehtiyoji markazga qo‘yiladi.

Inklyuziv ta’limni samarali tashkil etishda darslik va o‘quv qo‘llanmalaridan tashqari, badiiy adabiyot va kitobxonlik faoliyati ham muhim o‘rin tutadi. Kitob o‘quvchiga nafaqat bilim beradi, balki uning hissiy dunyosini boyitadi, tafakkurini rivojlantiradi, yaxshilik va yomonlik, do‘stlik, mehr-oqibat, insonparvarlik kabi tushunchalarni anglashiga yordam beradi.

Ayniqsa, inklyuziv sinflarda kitobxonlik barcha o‘quvchilarni yagona maqsad atrofida birlashtiruvchi vosita bo‘la oladi. Birgalikda kitob o‘qish, asar qahramonlarini muhokama qilish, ertak va hikoyalar asosida suhbatlar tashkil etish o‘quvchilar o‘rtasidagi muloqotni kuchaytiradi. Bu esa alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning jamoaga moslashuviga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Kitobxonlik insonning bilim va dunyoqarashini kengaytiruvchi, nutqini rivojlantiruvchi hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantiruvchi muhim faoliyatdir. Muntazam kitob o‘qigan bola atrof-muhitni chuqurroq anglaydi, turli voqea-hodisalarga nisbatan o‘z munosabatini shakllantiradi. Inklyuziv ta’limda esa kitobxonlikning vazifasi yanada

kengayadi. Chunki bu jarayonda kitob faqat bilim olish vositasi bo‘lib qolmay, balki ijtimoiy muloqot va tarbiya vositasiga ham aylanadi.

Inklyuziv sinfda turli qobiliyat va imkoniyatlarga ega bo‘lgan o‘quvchilar birgalikda ta’lim oladi. Ularning qiziqishlari, o‘zlashtirish darajasi va ma’lumotni qabul qilish usullari bir-biridan farq qilishi mumkin. Shuning uchun kitobxonlikni tashkil etishda ham individual yondashuv zarur.

Masalan, ko‘rishida qiyinchilik bo‘lgan o‘quvchi uchun audio kitoblardan, yirik shriftli adabiyotlardan yoki elektron formatdagi materiallardan foydalanish mumkin. O‘qishda qiyinchilikka duch keladigan bolalar uchun esa qisqa matnlar, rasmlar bilan boyitilgan kitoblar, sodda va tushunarli hikoyalardan foydalanish samarali natija beradi.

Demak, inklyuziv ta’lim sharoitida “hamma bir xil kitobni bir xil usulda o‘qishi kerak” degan yondashuv emas, balki “har bir bola kitob mazmunini o‘z imkoniyatiga mos tarzda anglay olishi kerak” degan tamoyil muhimdir. Kitobxonlik bolaning ko‘plab qobiliyatlarini rivojlantiradi. Avvalo, muntazam mutolaa o‘quvchining lug‘at boyligini oshiradi. Bola yangi so‘zlar va iboralar bilan tanishib, ularni kundalik nutqida qo‘llashni o‘rganadi. Bu ayniqsa nutqiy rivojlanishida qiyinchiliklarga ega bo‘lgan o‘quvchilar uchun muhimdir. Kitob o‘qish jarayonida bolaning diqqatini jamlash qobiliyati ham rivojlanadi. U voqealar ketma-ketligini kuzatadi, qahramonlarning xatti-harakatlarini tahlil qiladi va asar yakunini oldindan taxmin qilishga harakat qiladi. Bunday mashqlar xotira va tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, badiiy asarlar o‘quvchining hissiy-intellektual rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Bola asar qahramonining quvonchi, qayg‘usi, qo‘rquvi yoki hayajonini tasavvur qilish orqali boshqa insonlarning his-tuyg‘ularini tushunishga o‘rganadi. Bu jarayon empatiya, ya’ni boshqalarning holatini tushunish qobiliyatini shakllantiradi.

Inklyuziv ta’lim uchun empatiyaning ahamiyati juda katta. Chunki sinfda turli imkoniyatlarga ega bo‘lgan bolalar o‘zaro hamkorlik qiladi. Kitoblarda nogironligi bo‘lgan shaxslar, turli ijtimoiy guruh vakillari yoki hayotida qiyinchiliklarga duch kelgan qahramonlarning ijobiy obrazlarda tasvirlanishi o‘quvchilarda stereotiplarning kamayishiga yordam beradi. Kitobxonlik bolaning mustaqilligini ham rivojlantiradi. O‘quvchi mustaqil ravishda kitob tanlash, o‘qish, mazmunini tushunish va o‘z fikrini bildirishga odatlanadi. Bu esa uning o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchini oshiradi. Inklyuziv muhitda kitob tanlashda o‘quvchilarning yosh xususiyatlari bilan bir qatorda, individual ta’lim ehtiyojlarini ham hisobga olish zarur.

Birinchi navbatda, kitob mazmuni o‘quvchining yoshiga mos bo‘lishi kerak. Juda murakkab matn bolaning kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqishini pasaytirishi mumkin. Shu sababli boshlang‘ich bosqichda qisqa, sodda va mazmunli hikoyalar, ertaklar hamda rasmlar bilan boyitilgan kitoblardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Ikkinchi muhim tamoyil kitoblarning xilma-xilligidir. O‘quvchilarga faqat darslik bilan cheklanib qolmasdan, badiiy asarlar, ilmiy-ommabop kitoblar, ensiklopediyalar, ertaklar, she’rlar va bolalar jurnallarini ham tavsiya qilish kerak.

Uchinchi tamoyil kitoblarning inklyuziv mazmunga ega bo‘lishidir. Adabiyotlarda turli imkoniyatga ega insonlarning hayoti, mehnati va jamiyatdagi o‘rni ijobiy aks ettirilsa, bu o‘quvchilarda inson qadr-qimmatiga hurmatni shakllantiradi.

To‘rtinchi tamoyil foydalanish qulayligidir. Kitobning shrift kattaligi, rasmlarning aniqligi, matnning hajmi va elektron formatda mavjudligi ayrim o‘quvchilar uchun muhim omil bo‘lishi mumkin. Zamonaviy axborot texnologiyalari kitobxonlikni rivojlantirish uchun yangi

imkoniyatlar yaratmoqda. Elektron kitoblar, audiokitoblar va raqamli ta’lim resurslari inklyuziv ta’limda ayniqsa katta ahamiyatga ega. Audiokitoblar o‘qishda yoki ko‘rishda qiyinchilikka ega bo‘lgan o‘quvchilar uchun qulay vosita hisoblanadi. O‘quvchi matnni tinglash orqali asar mazmunini tushunishi, qahramonlarning nutqi va voqealar rivojini tasavvur qilishi mumkin. Elektron kitoblarning yana bir afzalligi — matn hajmini kattalashtirish, ekran yorqinligini moslashtirish yoki ayrim hollarda matnni ovozli shaklda eshittirish imkoniyatining mavjudligidir. Bu individual ehtiyojga ega o‘quvchilar uchun qulaylik yaratadi.

Biroq texnologiyalardan foydalanish kitobning o‘zini to‘liq almashtirishi kerak emas. Aksincha, an’anaviy kitob, elektron kitob va audio materiallardan o‘quvchining ehtiyojiga qarab kompleks foydalanish maqsadga muvofiq.

Bolaning kitobxonlikka munosabati, avvalo, oilada shakllanadi. Agar ota-ona muntazam kitob o‘qisa, farzandiga ertak yoki hikoyalar o‘qib bersa, kitob mazmuni haqida suhbatlashsa, bolada mutolaaga nisbatan ijobiy munosabat paydo bo‘ladi.

Inklyuziv ta’lim sharoitida oila va maktab hamkorligi yanada muhimdir. Ota-onalar o‘qituvchi bilan birgalikda farzandiga mos kitoblarni tanlashi, uyda mutolaa uchun qulay muhit yaratishi mumkin.

Oilada “kitobxonlik vaqti”ni tashkil etish yaxshi samara beradi. Masalan, har kuni 15–20 daqiqa davomida bola bilan birgalikda kitob o‘qish va uning mazmunini muhokama qilish mumkin. Bunda bolaning o‘qish tezligidan ko‘ra, mazmunni tushunishi va o‘z fikrini bildirishiga e’tibor qaratish lozim.

Agar bola mustaqil o‘qishda qiynalsa, ota-ona unga matnni ovoz chiqarib o‘qib berishi yoki audiokitobdan foydalanishi mumkin. Eng muhimi, bolaning kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqishini pasaytiradigan tanbeh va majburlashlardan saqlanishdir. Inklyuziv ta’limning muhim maqsadlaridan biri jamiyatda tenglik, o‘zaro hurmat va bag‘rikenglikni shakllantirishdir. Kitobxonlik bu maqsadga erishishda samarali tarbiyaviy vosita bo‘la oladi.

Bolalar adabiyotidagi qahramonlar orqali o‘quvchilar turli insonlarning hayot tarzi va muammolari bilan tanishadilar. Masalan, qiyinchiliklarni yengib o‘tgan, o‘ziga xos qobiliyatga ega bo‘lgan yoki boshqalarning yordamiga muhtoj qahramonlar haqidagi hikoyalar o‘quvchilarda mehr-shafqat va hamdardlik tuyg‘ularini kuchaytiradi. Bunday asarlarni o‘qigandan so‘ng o‘qituvchi o‘quvchilarga “Siz qahramonning o‘rnida bo‘lganingizda nima qilgan bo‘lardingiz?”, “Qahramonga qanday yordam berish mumkin?”, “Nima uchun insonlarni tashqi ko‘rinishi yoki imkoniyatiga qarab baholamaslik kerak?” kabi savollar berishi mumkin. Bu kabi suhbatlar bolalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish bilan birga, ularni insonlarni hurmat qilishga o‘rgatadi.

Maktabda inklyuziv kitobxonlik muhitini yaratish uchun turli tadbirlarni tashkil etish mumkin. Bunday tadbirlarda barcha o‘quvchilarning faol ishtirok etishiga imkon berish muhim. Tadbirlar davomida o‘quvchilarning individual imkoniyatlari hisobga olinishi kerak. Kimdir she’r o‘qishi, boshqasi rasm chizishi, yana bir o‘quvchi hikoya mazmunini so‘zlab berishi mumkin. Shu orqali har bir bola o‘z qobiliyatini namoyon qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Kitobxonlik burchaklarini tashkil etish ham samarali usullardan biridir. Sinfda o‘quvchilarning yoshiga mos, rang-barang va qiziqarli kitoblar joylashtiriladi. Kitoblarni o‘quvchilar bilan birgalikda tanlash ularning mas’uliyatini oshiradi. Inklyuziv ta’limda kitobxonlikni tashkil etishda ayrim muammolar ham uchrashi mumkin. Eng avvalo, barcha o‘quvchilar uchun moslashtirilgan adabiyotlarning yetarli emasligi muammo bo‘lishi mumkin. Ba’zi maktablarda audiokitoblar, yirik shriftli kitoblar yoki boshqa moslashtirilgan resurslarning

kamligi kuzatiladi. Shuningdek, pedagoglarning barcha turdagi individual ta’lim ehtiyojlari bo‘yicha metodik tayyorgarligi ham bir xil darajada bo‘lmasligi mumkin.

Yana bir muammo – ayrim o‘quvchilarning kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqishining pastligi. Bugungi raqamli muhitda bolalar ko‘proq qisqa videolar va ko‘ngilochar kontentga qiziqishi mumkin. Shu sababli kitobxonlikni zamonaviy va qiziqarli metodlar asosida tashkil etish zarur.

Mazkur muammolarni hal etish uchun maktab kutubxonalarini zamonaviy adabiyotlar bilan boyitish, elektron va audio resurslardan foydalanish, pedagoglarning malakasini oshirish hamda ota-onalar bilan muntazam hamkorlikni yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq.

Kitobxonlik orqali alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilar o‘z imkoniyatlarini namoyon qilish, mustaqil fikrlash va jamoada faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Birgalikda kitob o‘qish esa sinfdagi barcha bolalarni birlashtirib, o‘zaro hurmat va hamkorlik muhitini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. Toshkent, yangi tahrir.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash, ular ning bandligiga ko‘maklashish hamda ijtimoiy faolligini yana da oshirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-57-sonli Qarori. Toshkent, 2021-yil 21-dekabr.
3. Inklyuziv ta’lim texnologiyasi. D.S.Qaxarova. “Fan va texnologiya” nashriyoti. – Toshkent: 2014-y.
4. Inklyuziv ta’lim: nazariya va metodika. Darslik. F.U.Qo dirova, D.A.Pulatova. – Chirchiq: 2022 y.
5. Inklyuziv ta’lim. Gospital pedagogika. D.Sh.Nafasov, I.X.Ruzimova, I.Q.Sayfullayeva, N.B.Djabbarova. Darslik. – Toshkent: 2024-y.
6. Inklyuziv ta’lim barkamol avlod tarbiyasida. K.Kolo gon, Z.Mavavalla. Metodik qo‘llanma. Toshkent: 2025-y.

IQTIDORLI O‘QUVCHILAR BILAN ISHLASHNING IJTIMOIY-PEDAGOGIK TIZIMI

Kattaqulova Nozbibi Shokir qizi
kattaqulovanozbibi@gmail.com
+998940721522
https://doi.org/10.5281/zenodo.22787993

Annotatsiya. *Mazkur maqolada iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlashning ijtimoiy-pedagogik tizimi to‘g‘risidagi ma'lumotlar bayon qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Iqtidor, ijodkorlik,ijtimoyilashuv,qobiliyat, texnologiya, o‘quvchi, ta’lim-tarbiya, takomillashtirish, ilm-fan, innovatsiya, konsepsiya, pedagogik-psixologik, yangilik.*

Аннотация. *В данной статье представлена социально-педагогическая система работы с одаренными учащимися.*

Ключевые слова: *Талант, креативность, социализация, склонности, технологии, учащийся, образование и воспитание, совершенствование, наука, инновации, концепция, психолого-педагогический, новизна.*

Annotation. *Mazkur maqolada iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlashning ijtimoiy-pedagogik tizimi to‘g‘risidagi ma'lumotlar bayon qilingan.*

Keywords: *Talent, creativity, ability, technology, student, education, improvement, science, innovation, concept, pedagogical-psychological, innovation.*

Iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlashning muhim jihati ularning ijtimoiylashuvi bilan bog‘liqdir. Ijtimoiylashuv insonning madaniyat, kommunikatsiya ta’siri ostida shakllanish jarayoni, bir-birlari bilan muloqotda bo‘lishlarini ifodalasa, ijtimoiylashtirish tushunchasi jamiyatning muvafaqqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan namunali xulq, psixologik mexanizm, ijtimoiy mezon va qadriyatlarni o‘zlashtirish jarayonidir [103; 173–174-b]. Ijtimoiy-falsafiy, psixologik va pedagogik tadqiqotlar jarayonida shaxs ijtimoiylashuviga xos bo‘lgan quyidagi holatlar aniqlangan:

1) shaxsning ijtimoiylashuvida ayrim davrlar va bir davrdan ikkinchi davrga o‘tish jarayonida ro‘y beruvchi ijtimoiy omillar (mega omillar, makro omillar, mezo omillar, mikro omillar), voqeliklar hamda ularning ta’siri yetakchi o‘rin tutadi (J. Piaje, A. V. Mudrik);

2) bolaning kamol topishi, shaxs bo‘lib shakllanishida ijtimoiy, xususan, ota-onalar va bola o‘rtasidagi munosabatlar, ularning o‘zaro hissiy birligi muhim ahamiyatga ega (Z. Freyd);

3) shaxs muayyan sxemalar hamda kognitiv tuzilmalar yordamida boshqariladi; shu sababli uning mazkur sxema va kognitiv tuzilmalarga moslashuvi ijtimoiylashuv mohiyatini anglatadi (J.Piaje);

4) shaxs ijtimoiy ta’sirlar yordamida ilmiy bilimlar hamda kishilik madaniyati unsurlarini o‘zlashtiradi, ularning negizida esa u aqliy jihatdan kamol topadi va axloqiy sifatlarga ega bo‘ladi – mazkur holat shaxs ijtimoiylashuvining ustuvor jihati hisoblanadi (T. Persons, R. Beyla);

5) shaxsning ijtimoiylashuvi turli ijtimoiy tuzumlar, jamiyat rivojining muayyan davrlarida bir xil kechmaydi; har bir davr shaxsning ijtimoiylashuvida o‘ziga xos ko‘rinishda namoyon bo‘ladi (R. Benedikt, M. Mid);

6) ijtimoiylashuv bolalikkagina xos xususiyat bo‘lmay, shaxs hayotining barcha davrlarini qamrab oladi (Z. Freyd, T. Persons, R. S. Nemov) [93; 8–9-b].

Bizning tadqiqotimiz doirasida mazkur tushunchaning mohiyati A.V.Mudrik tomonidan berilgan ta’rifga ko‘proq mos keladi: “Ijtimoiylashuv – madaniyatni o‘zlashtirish va qabul qilish jarayonida insonning rivojlanishi hamda o‘z-o‘zini o‘zgartirib borishidir” [65; 7-b].

Demak, ijtimoiylashuv – insonning barcha yosh bosqichlaridagi tabiiy, maqsadli yo‘naltirilgan hayot sharoitlari bilan o‘zaro muvofiqlikda sodir bo‘ladigan, madaniyatni egallashi va qayta tatbiq etishi jarayonidagi rivojlanishi va o‘z-o‘zini o‘zgartirib borishidir. Mazkur jarayonda pedagogning asosiy vazifasi – insonning mustaqil fikrli, jamiyatdagi o‘z o‘rnini va shaxsiy orzu-intilishlari yo‘nalishini anglaydigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni saqlash va mustahkamlashga qodir shaxs bo‘lib yetishishiga erishishdan iboratdir. Ushbu holatda pedagogik faoliyat muhim ijtimoiy vazifani bajaradi: bu jarayonda nafaqat yaxlit shaxs shakllanadi, balki mamlakatning kelajagi aniqlanadi, uning madaniy va ishlab chiqarish salohiyati ta’minlanadi. Pedagogik faoliyatning kelajakni oldindan ko‘ra olish bilan bog‘liqlikdagi tavsifi maqsadlarining ko‘p qirraliligini, bugungi kun uchun shaxs va jamiyat ehtiyojlarini qondirishni, yosh mutaxassislarni ijtimoiy hayot va kasbiy faoliyatga moslashuvinigina emas, balki kelajak uchun yo‘naltirilganligini, ularning faoliyat sohasini innovatsiyalanib borishini ham aniqlab beradi.

Ma’lumki, ijtimoiylashuv shaxsning jamiyatdagi qadriyatlarni qabul qilishi va zaruriy darajada ijtimoiy, fuqarolik va shaxsiy yetuklikka erishishi asosida jamiyatga kirib borishidir [43; 43-b]. Shaxsning ijtimoiylashuvi, inson o‘zini jamiyatda shaxs sifatida anglab borishi jarayonidir. Bu tarbiya, ta’lim, o‘z-o‘zini tarbiyalash jarayonida yuzaga kelib, inson qachonki, o‘z maqsadlarini mustaqil aniqlay olganda ularga erishish yo‘llarini belgilay bilganida, o‘z qadr-qimmatini anglab yetganida, jamiyatdagi o‘z o‘rniga ishonch hosil qilgan taqdirda amalga oshadi. Boshqacha aytganda, shaxsning ijtimoiylashuvi – ta’lim-tarbiya ta’sirida inson psixologik funksiyalarining takomillashuvi, ijtimoiy-axloqiy qadriyatlar, xulq-atvor me’yor va qoidalarning o‘zlashtirilishi, dunyoqarashining boyish jarayoni va natijasi.

Ijtimoiylashuvning mufassal tavsifini va uning pedagogik faoliyatdagi o‘rnini A.M.Stolyarenko quyidagicha keltirib o‘tadi:“Ijtimoiylashuv jarayoni o‘zining sifat xususiyatlari, tarkibi, qonuniyatlari, omillari, shart-sharoitlariga, boshqarilishiga va ijtimoiylashgan insonda namoyon bo‘lishiga (uning xususiyatlari, sifatlari, o‘ziga xosliklari) ko‘ra murakkabdir”. Ana shu sababli u o‘zida turli fanlar tomonidan ko‘rib chiqiladigan ijtimoiylashuvning xilma-xil – madaniy, axloqiy, huquqiy, mehnat, psixologik ko‘rinishlarini aks ettiradi. Pedagogika haqida gap ketganda esa, bu sohadagi ijtimoiylashuv jarayoni pedagogikaning predmeti, sohasi va ehtiyojlarining o‘ziga xosligini hisobga olib, pedagogik ijtimoiylashuv turi sifatida alohida e’tibor bilan qarab o‘tiladi. Bu insonning dunyoga kelgan vaqtidan boshlab ijtimoiy belgilangan va muhim pedagogik tajribalarni – tarbiyalanganlik, ta’lim olganlik, ma’lumotlilik va rivojlanganlik hamda ularning kelgusidagi butun umri mobaynida muttasil o‘zgarib borishi (mukammallashuvi) jarayoni va yuzaga kelish natijasidir.

Bu holda shaxsga nisbatan sust ravishda yondashuv kuzatilmaydi, balki u ijtimoiy munosabatlarning va pedagogik tizimning sub’yekti sifatida, tajriba egallashda faollik hamda mustaqillikni namoyon qiluvchi o‘z-o‘zini shakllantiruvchi, shu bilan birga, o‘z hayot yo‘li uchun javobgarlikni his etuvchi sub’yekt sifatida qaraladi. Pedagogikaning vazifasi – insonga fikrlovchi shaxs, o‘z davlati va jahonning munosib fuqarosi bo‘lib yetishishiga, jamiyatda o‘z o‘rni va xulq-atvorini, o‘z istak-maqsadlarining yo‘nalishini anglaydigan, pedagoglar va

jamiyatdagi pedagogik tizim bilan birgalikda umuminsoniy qadriyatlarni saqlash va mustahkamlashga yo‘nalgan shaxs bo‘lishiga yordam berishdir” [96; 25-b].

Iqtidorli o‘quvchilarning ijtimoiylashuvi murakkab, uzluksiz va ko‘plab funksiyalarga ega jarayon bo‘lib, atrof-muhit va iqtidorli o‘quvchi shaxsiga yo‘naltirilgan faoliyat, muloqot, o‘z-o‘zini anglash, o‘z-o‘zini takomillashtirish, tashqi muhit bilan individning ijtimoiy aloqalarini kengaytirishni talab etuvchi biologik, psixologik, ijtimoiy, madaniy, pedagogik darajalar bilan bog‘liqlikda ko‘rib chiqishni taqozo etadi.

Iqtidorli o‘quvchilarni ijtimoiylashtirish jarayonining asosiy farqli jihati o‘z-o‘zini rivojlantirish, o‘z-o‘zini takomillashtirish hamda turli hayotiy vaziyatlarda yuzaga keladigan muammolarni hal etishning

nostandart usullarini o‘zlashtirish insonni tarbiyalashda aks etadi. Shu sababli pedagogik jarayonda o‘zaro birgalikdagi harakatda iqtidorli o‘quvchida o‘z ustida mustaqil ishlash, erkin fikrlash, ijodiy xayolot, ixtirochilik, yaratuvchanlik sifatlarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham iqtidorli o‘quvchilarni ijtimoiylashtirish ma’lum bir mexanizmlarga asoslanishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekuston Respublikasi Prezidentining Qarori PQ-4306-son 03.05.2019. Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari.
2. Iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlash tizimini takomillashtirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27- iyundagi "Yoshlar- keljagimiz" Davlat dasturi to‘g‘risida"gi PF-5466-son farmoni.
3. 2018-yil 14-avgustdagi "Yoshlarni ma'naviy- axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PQ-3907-son Qarori.
4. Rahmatova F.G‘. "Iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlash texnologiyasini takomillashtirish haqida" monografiya. Samarqand 2020
5. www.hozir.org
6. https://arxiv.uz

LEGAL FOUNDATIONS FOR ENSURING THE PRINCIPLE OF COMPETITIVE NEUTRALITY IN UZBEKISTAN

Khayrullaeva Makhliyo
Lead Specialist, International Relations Department, “Digital Transformation and Outsourcing Centre” State Unitary Enterprise
Specialty code: 12.00.02
https://doi.org/10.5281/zenodo.22788508

Annotatsiya. *Ushbu tezis O‘zbekiston hududida raqobat neytralligi tamoyilini ta’minlash uchun huquqiy asoslarni o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi davlat ishtirokidagi korxonalar va xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun teng raqobat sharoitlarini yaratishga xizmat qiluvchi huquqiy me’yorlar va institutsional mexanizmlarni aniqlashdan iboratdir. Tadqiqotda normativ-huquqiy tahlil, qiyosiy-huquqiy yondashuv va institutsional tahlil kabi usullar qo‘llaniladi. Raqobat neytralligini ko‘rib chiqishda davlatning mulkdor, tartibga soluvchi, xaridor va moliyalashtiruvchi sifatidagi turli funksiyalarining bozor ishtirokchilariga nisbatan asossiz ustunlik yoki cheklovlarga olib kelmasligi zarurligi ta’kidlanadi. Ushbu tadqiqot natijasida raqobat neytralligini konstitutsion kafolatlar, ma’muriy-huquqiy vositalar, raqobat qonunchiligi, davlat yordamini nazorat qilish tizimi hamda davlat xaridlari mexanizmlarining bir-biri bilan bog‘liq tizimi sifatida shakllantirish taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *raqobat neytralligi; davlat ishtirokidagi korxonalar; raqobat huquqi; antimonopol nazorat; davlat yordami; davlat xaridlari; teng raqobat sharoitlari; ma’muriy tartibga solish.*

Аннотация. *Настоящая работа посвящена анализу правовых основ реализации принципа конкурентной нейтральности в Узбекистане. Главная цель исследования заключается в выявлении правовых норм и институциональных механизмов, способствующих обеспечению равных условий конкуренции для государственных предприятий и частных предпринимателей. В ходе работы используются методы нормативно-правового, сравнительного и институционального анализа. Конкурентная нейтральность рассматривается как предотвращение необоснованных конкурентных преимуществ или ограничений, возникающих из-за выполнения государством функций собственника, регулятора, покупателя или источника финансирования. В итоге предлагается трактовать конкурентную нейтральность как взаимосвязанную систему конституционных гарантий, административно-правовых инструментов, законодательства о конкуренции, механизмов контроля государственной помощи и регулирования государственных закупок.*

Ключевые слова: *конкурентная нейтральность; предприятия с государственным участием; конкурентное право; антимонопольное регулирование; государственная помощь; государственные закупки; равные условия конкуренции; административное регулирование.*

Abstract. *This thesis examines the legal foundations that will help to promote competitive neutrality in Uzbekistan. The main goal is to identify the legal structures and institutional frameworks that can enable fair competition between state-owned or related entities and private*

sector participants. Normative legal analysis, comparative legal analysis, and institutional perspective are used in the research.

We explore competitive neutrality with consideration of the state as an owner, regulator, purchaser, and provider of financial assistance or other support types. In particular, we highlight situations where these roles would be unfairly advantageous for state-related firms or would be very disadvantageous for private ones.

We argue that competitive neutrality should not be seen as just a law that is followed to some extent, one law; it should be applied in the context of constitutional guarantees plus competition laws, administrative procedures, state aid distribution, public procurement rules, and appropriate governance models for state-owned enterprises. We argue that it is more than simply a legal and institutional framework for competitive neutrality and that the outcome of the market must be the result of competitive merits (not ownership or special favoritism) and that competitive neutrality should be a combination of legal and institutional factors.

Keywords*: competitive neutrality, state-owned enterprises; competition law; antitrust enforcement; government aid; public procurement; equitable playing field; administrative regulation.*

Introduction

State involvement in economic activities is a unique challenge for competition policy. The state can play many roles, including that of a market regulator, owner of enterprises, buyer of goods and services, and provider of financial or regulatory support. If not clearly defined, competitive aspects for the public and private sector may overlap.

Competitive neutrality aims to address this issue and provide the same level of competition for all businesses, irrespective of the firm’s ownership or its legal structure. According to the OECD, competitive neutrality is a principle that aims at providing a level playing field for ownership, regulation, and market activity of the state. Competition law and regulatory processes, public procurement, state support, and public service obligations are the areas where government intervention will have an impact on the competitive environment, the OECD states.

In Uzbekistan, this issue is particularly important in the context of economic liberalization and private entrepreneurship alongside state participation in key sectors. State involvement in economic activity does not necessarily conflict with competitive markets, but the key legal question is whether state-owned enterprises and private entities are treated at the same level and if the advantages of public policy can be justified objectively, transparently, and proportionately.

Thus, the aim of this thesis is to examine the legal basis of competitive neutrality in Uzbekistan and to identify the legal and institutional mechanisms that will allow for fair competitive conditions.

1. Competitive Neutrality as a Legal Principle

Competitive neutrality is both a legal and institutional principle that prevents the state from creating unfair competitive advantages or disadvantages through ownership and regulatory actions.

This is not to say that the state should completely withdraw from economic activities or privatize all state-owned businesses. Public ownership is still valid in sectors where the state has

a legitimate interest, and in cases where a state-owned enterprise competes with private enterprises in the market, its status should not confer an unjustified advantage.

This differentiation is important because competitive neutrality is more than just antitrust laws. While competition law typically focuses on harmful behaviors (such as abuse of dominance or anti-competitive agreements that hinder competition), competitive neutrality encompasses broader institutional issues: it determines whether government actions or privileges affect the overall competitiveness of the market.

In this sense, a state-owned enterprise might have an edge without violating antitrust laws. This could include preferential financing arrangements, special tax benefits, access to infrastructure resources, regulatory exemptions, or implicit expectations for government support.

For this reason, competitive neutrality is important to link competition policy with effective governance structures within public administration.

2. Constitutional and Legal Foundations

The core of competitive neutrality consists of basic legal assurances regarding economic freedom, equality before the law, property protection, and entrepreneurial freedom.

These constitutional principles only become relevant when they are translated into explicit legal standards and administrative processes. Equal treatment of market players must be determined through objective criteria in licensing procedures, inspection processes, access to infrastructure facilities, taxation methods, procurement procedures, and other regulatory frameworks.

From this viewpoint, competitive neutrality is an expression of equality in economic interactions. That is, differences among entities need to be based on legitimate criteria and not solely on their ownership status.

A key issue is to ensure that remedies are available to an enterprise that feels discriminated against by the government, so that administrative reviews and judicial recourse are part and parcel of true equality assurance.

3. Competition Law and Antimonopoly Regulation

Another significant foundation for competitive neutrality is competition law, which focuses on upholding fair competition dynamics based on the protection of fair conduct in the market.

The application of such regulations should include economic activities of both private firms and government companies, recognizing that public authorities impact competition by determining market entry, exclusive rights, resource distribution, licensing prerequisites, and appointment exclusivity among suppliers.

Thus, effective observance should focus on not only reviewing enterprise behavior but also on government actions that might change existing contestability terms.

It is important to distinguish between legitimate regulation and excessive restrictions on competitiveness, where there must be a valid purpose and proportional measures should be employed to avoid bias against any specific group.

4. State-owned Enterprises and Competitive Neutrality.

State-owned enterprises are central to competitive neutrality because their ownership structure can influence their relationship with the state.

The OECD's current approach emphasises that state-owned companies that are engaged in economic activities should be able to compete on a level playing field with private

competitors. It also stresses the need to separate the state's ownership function from its regulatory and policy-making functions.

This separation is especially important where the same public authority directly or indirectly takes part in the ownership of an enterprise but also regulates the market in which that enterprise operates.

In short, competitive neutrality would require state-owned and private enterprises to be treated in the same or in a similar manner in terms of taxation, financing, regulatory compliance, insolvency and access to public resources, with the exception of objectively justified exceptions.

When an enterprise performs public service obligations while competing in commercial markets, the relevant public-service functions should be clearly identified. Their costs and compensation should also be transparent so that public-service financing does not become an indirect mechanism for subsidising commercial activities.

5. State Aid and Selective Advantages.

State support is another major area of competitive neutrality. Public support may be grants, preferential loans, guarantees, tax benefits, access to infrastructure or other measures with the potential to affect the competitive position of an enterprise.

Public support is not necessarily unlawful or undesirable. Governments can be justified in intervening to fix market failures, provide socially significant services or to pursue development goals. But such interventions may cause competitive distortions and may have their effect by favoring certain businesses under certain circumstances and without objective and transparent criteria.

A competitive neutrality framework requires the identification, justification and transparency of major support measures. If support is needed to achieve a legitimate public objective, the design should minimize unnecessary effects on competition.

This approach is consistent with the OECD framework that treats state support as one of the main areas where government intervention can affect competitive neutrality.

Public Procurement as a Mechanism of Competitive Neutrality.

Public procurement is of particular importance in that the state is the biggest buyer of goods, works and services.

In procurement, competitive neutrality requires transparent procedures, objective qualification criteria, equal access to tender opportunities, and a means of challenging procurement decision-making.

A competitive tender may still result in unequal conditions if its requirements are designed in a way that unnecessarily favors a particular supplier. Therefore, neutrality should be assessed not just at the final stage of selecting a supplier but throughout the procurement process.

Where state-owned enterprises are suppliers, it should not be that ownership makes them better than others. Equal access to procurement opportunities and objective evaluation criteria are critical for maintaining competitive conditions.

Digitalisation of procurement can also be a means of transparency as it will bring procurement information to the market and reduce opportunities for discretionary decision-making. But technological tools alone cannot be enough to ensure neutrality, and we need the necessary legal and institutional safeguards.

7. Administrative Regulation and Separation of State Functions.

Competitive neutrality also depends on the quality of regulatory governance.

At the same time, the state can be owner, regulator, and policy maker. When all these functions are concentrated without necessary institutional safeguards, conflicts of interest are likely.

A key institutional principle is thus the separation of ownership and regulatory functions. The entity in charge of state ownership should not be in a position to use regulatory power to favor enterprises under its control.

Regulatory decisions affecting market participants should be based on transparent criteria, reasoned decisions, and regulatory impact assessment, where appropriate. Regulatory decision-making companies should also have tools for review.

The separation of functions does not necessarily need to be complete institutional fragmentation. It requires a clear allocation of responsibilities, transparency, and accountability.

8. Substantive and procedural competitive neutrality.

In Uzbekistan's legal context, competitive neutrality can be divided into two interconnected aspects: substantive and procedural neutrality.

Substantive neutrality is the actual conditions under which enterprises operate. It includes taxation, financing, access to infrastructure, regulatory obligations, insolvency, and economic conditions.

Procedural neutrality is the way public authorities make and implement decisions. Licensing, inspections, procurement, administrative decisions, appeals, and judicial review are examples of these.

These two dimensions cannot be treated separately. Equal substantive conditions require procedural safeguards that allow businesses to identify, challenge and remedy unequal treatment.

Thus competitive neutrality is achieved with the right substantive legal framework and the right procedural mechanism in place.

9. Institutional model for Uzbekistan.

Based on this analysis, competitive neutrality should be considered as a unified legal and institutional framework in Uzbekistan rather than as an independent rule.

The framework should include five interconnected elements.

And first, the general constitutional guarantees should be normative for equality and economic freedom.

Second, competition law should apply effectively to market conduct and should address competition restrictions resulting from private behaviour and inappropriate public intervention.

Third, the legal framework governing state-owned enterprises should promote equal treatment and transparency and clearly distinguish commercial activities from public service obligations.

Fourth, state support should be subject to appropriate transparency and competitive impact assessment where it can provide selective advantages.

Fifth, public procurement and administrative procedures should guarantee transparent and non-discriminatory access for market participants.

These elements would complement each other and make competitive neutrality a cross-sector legal principle in Uzbekistan's public-law framework.

Finally, to conclude Competitive neutrality is a key legal principle that is the bedrock of fair competition in an economy in which the state continues to do many economic functions. It is not to eliminate state participation in the market, but to avoid the advantage of private enterprise

(in the form of the state owning, regulating or supporting it) and not of unjustified competitive advantage.

The analysis shows that competitive neutrality in Uzbekistan should be supported by a combination of constitutional guarantees, competition law, regulation of state-owned enterprises, control and transparency of state support, public procurement rules and effective administrative and judicial remedies.

A key institutional element is the separation of the state's ownership and regulatory responsibilities. When the state acts as owner and regulator, appropriate mechanisms need to be put in place to guard against conflicts of interest and prevent discriminatory treatment.

The study proposes to treat competitive neutrality as a part of a wide-ranging legal principle, not as a single legislative provision. What is effective is consistent rules, procedural guarantees and institutional arrangements

For Uzbekistan, further development of this framework could lead to more predictable market conditions, strengthen the position of private businesses and improve the accountability of state participation in competitive markets. At the same time, legitimate public policy goals can still be pursued where state intervention is transparent, objectively justified and proportionate.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. OECD (2012). *Competitive Neutrality: Maintaining a Level Playing Field between Public and Private Business*. Paris: OECD Publishing.
2. OECD (2011). Capobianco, A. and Christiansen, H. *Competitive Neutrality and State-Owned Enterprises: Challenges and Policy Options*. OECD Corporate Governance Working Papers, No. 1.
3. OECD (2021). *Recommendation of the Council on Competitive Neutrality*. OECD/LEGAL/0462.
4. OECD (2024). *Competitive Neutrality Toolkit*. Paris: OECD Publishing.
5. OECD (2024). *OECD Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises 2024*. Paris: OECD Publishing.
6. OECD (2024). *Ownership and Governance of State-Owned Enterprises 2024*. Paris: OECD Publishing.
7. Fox, E.M. and Sokol, D.D. (2020). *Competition Law and Policy: Cases and Materials*. New York: West Academic Publishing.
8. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
9. O‘zbekiston Respublikasining raqobat va davlat xaridlari sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlari.

Jadval. Raqobat neytralligini ta’minlashning asosiy huquqiy mexanizmlari

Huquqiy mexanizm	**Mazmuni**	**Amalga oshirish sohasi**	**Kutiladigan ta’sir**
Konstitutsiyaviy kafolatlar	Iqtisodiy faoliyat, mulk va tadbirkorlikning teng huquqiy himoyasi	Barcha iqtisodiy sohalar	Diskriminatsiyaning oldini olish
Raqobat huquqi	Antiraqobat kelishuvlar va ustun mavqeni suiiste’mol qilishga qarshi nazorat	Tovar va xizmatlar bozori	Raqobat muhitini himoya qilish

Huquqiy mexanizm	Mazmuni	Amalga oshirish sohasi	Kutiladigan ta’sir
Davlat korxonalarini tartibga solish	Davlat va xususiy korxonalar uchun teng huquqiy sharoitlar	Davlat ishtirokidagi korxonalar	Asossiz imtiyozlarni kamaytirish
Davlat yordamini nazorat qilish	Tanlab beriladigan iqtisodiy ustunliklarning shaffofligi va asoslanganligini ta’minlash	Subsidiyalar, imtiyozlar, kafolatlar	Raqobat buzilishining oldini olish
Davlat xaridlari	Shaffof, obyektiv va diskriminatsiyasiz tender tartiblarini ta’minlash	Davlat xaridlari	Xususiy va davlat korxonalarining teng ishtiroki
Ma’muriy nazorat	Qarorlarning asoslanganligi, shaffofligi va ustidan shikoyat qilish imkoniyati	Litsenziyalash, nazorat, ruxsat berish	Ma’muriy diskretsiyani cheklash
Funksional ajratish	Davlatning mulkdor va tartibga soluvchi funksiyalarini institutsional jihatdan ajratish	Davlat korxonalari va tartibga solinadigan bozorlar	Manfaatlar to‘qnashuvini kamaytirish
Sud va ma’muriy himoya	Teng bo‘lmagan sharoitlarni mustaqil tartibda ko‘rib chiqish va bartaraf etish	Barcha raqobatga ta’sir qiluvchi qarorlar	Huquqiy himoyaning samaradorligini oshirish

Ilmiy xulosa

Tadqiqot natijasida raqobat neytralligi O‘zbekiston sharoitida faqat antimonopol nazorat doirasida emas, balki konstitutsiyaviy, ma’muriy, raqobat va davlat xaridlari huquqining o‘zaro bog‘langan mexanizmi sifatida qaralishi lozimligi asoslanadi. Bunday yondashuv davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini inkor etmagan holda, davlat va xususiy sektor o‘rtasida adolatli va oldindan prognoz qilinadigan raqobat sharoitlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA AKMEOLOGIK YONDASHUVNI RIVOJLANTIRISHNING AMALIY TEXNOLOGIK TIZIMI

Mirzaliyeva Dilobar Sherali qizi
Guliston davlat universiteti
2-bosqich tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22788538

Anontatsiya. *Ushbu maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida akmeologik yondashuvni rivojlantirishning amaliy texnologik tizimi masalalari ko‘rib chiqiladi. Akmeologiya, insonning shaxsiy va professional rivojlanish jarayonlarini o‘rganadigan fan sifatida, o‘qituvchilarning pedagogik faoliyatini yanada samarali va natijali qilishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolaning maqsadi – bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida akmeologik yondashuvni rivojlantirishning bosqichli amaliy-texnologik tizimini ishlab chiqish va uning samaradorligini asoslashdan iborat.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich sinf, rivojlanish, texnologiya, tizim, akmeologiya, innovatsiya, ta’lim, tarbiya, metod, o‘qituvchi,*

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы, связанные с практико-технологической системой формирования акмеологического подхода у будущих учителей начальных классов. Акмеология — наука, изучающая процессы личностного и профессионального развития человека, — играет ключевую роль в повышении эффективности и продуктивности педагогической деятельности учителей. Цель данной статьи — разработать поэтапную практико-технологическую систему формирования акмеологического подхода у будущих учителей начальных классов и обосновать ее эффективность.*

Ключевые слова: *начальная школа, развитие, технология, система, акмеология, инновация, образование, воспитание, метод, учитель.*

Abstract. *This article examines issues related to a practical technological system for developing an acmeological approach among future primary school teachers. Acmeology—the science studying the processes of human personal and professional development—plays a crucial role in enhancing the effectiveness and productivity of teachers' pedagogical activities. The aim of this article is to develop a phased, practical-technological system for fostering an acmeological approach among future primary school teachers and to substantiate its effectiveness.*

Keywords: *primary school, development, technology, system, acmeology, innovation, education, upbringing, method, teacher.*

Zamonaviy ta’lim tizimi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilaridan nafaqat chuqur fundamental bilimlarni, balki yuqori darajadagi kasbiy moslashuvchanlik, kreativlik va uzluksiz o‘z-o‘zini rivojlantirish ehtiyojini talab etadi. Boshlang‘ich ta’lim shaxs shakllanishining poydevori bo‘lganligi sababli, ushbu bosqichda dars beradigan kadrlarni tayyorlash sifati alohida ahamiyatga ega.

Akmeologik yondashuv – shaxsning kasbiy faoliyatida o‘z imkoniyatlarini eng yuqori darajada namoyon etishi (akme – cho‘qqi) va professional yetuklikka erishishi qonuniyatlarini o‘rganadi.[3] Bugungi kunda oliy pedagogik ta’limda talabalarni shunchaki ma’lumot tashuvchi mutaxassis emas, balki o‘z kasbining ijodkori sifatidagi akmeologik pozitsiyasini shakllantirish zarurati yuzaga kelgan. Biroq, amaldagi ta’lim jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘z-o‘zini tahlil qilish, shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini tuzish va kasbiy inqirozlarni yengib o‘tish bo‘yicha amaliy mexanizmlar yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

O‘zbekiston Respublikasining Harakatlar strategiyasida “Uzluksiz ta’limni yanada takomillashtirish, sifatli ta’lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish”[1] ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Natijada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining akmeologik yondashuv asosida pedagogik mahoratini rivojlantirish uchun pedagogik shart-sharoitlar va didaktik imkoniyatlar yaratildi.

R.Safarova tadqiqot ishida akmeologiya (yun. akme-yetuklik, cho‘qqi, kamolot, yuksalish, (logos-ta’limot) shaxsning kasb-hunarni egallashda yuksak cho‘qqiga erishishi bilan bog‘liq masalalani o‘rganuvchi “Akmeologiya” fani haqidagi dastlabki qarashlar XX asrning 20-yillarida vujudga kelgan. A.P.Sitnikovning so‘zlariga ko‘ra, akmeologiyaning boshqa fanlardan eng muhim farqi bu uning tadqiqot predmeti sifatida kasbiy mahorat va unga ta’sir qiluvchi omillarni maqsadli tanlash va shu asosda kasbiy mahoratni oshirish tizimlarini takomillashtirishdir. Akmeologiya - kasbiy faoliyatni uning mahsuldorligi nuqtai nazaridan o‘rganadi, kasbiy mukammallik cho‘qqilarini takomillashtirish va erishish uchun qonuniyatlar va omillarni ochib beradi. Shu sababli, o‘z tadqiqotining ma’lum bir sohasini tavsiflovchi akmeologiyaning markaziy toifasi - bu akmeologiya fanining konseptual apparatini tashkil etuvchi mahsuldorlik, faoliyat samaradorligi yoki mahorat tushunchalari orqali ochiladigan o‘ziga xos jarayon professionalligi toifasi sifatida tushuniladi. V.N.Tarasovaning fikriga ko‘ra, “Akmeologiya - bu murakkab faoliyat ko‘rsatadigan obektlarning sifatli o‘zgarishi haqidagi fan va “akme” atamasi o‘z-o‘zini rivojlantirish predmetiga aylangan obektning intensiv rivojlanishi davrida sifatning eng yuqori namoyon bo‘lishini anglatadi.[2]

Demak, akmeologiya obektlarning yaxlitligini o‘rganishini hisobga olib, ularni mahsuldor tizim sifatida ko‘rib, “tizim”, “tuzilma”, “akmeologik yondashuv”, “akmeologik tadqiqot” tushunchalarining mohiyatiga murojaat qildik.

Akmeologik yondashuv quyidagi tamoyillardan kelib chiqadi: birinchidan, intellektual yetuk, yuksak professional mutaxassis, salohiyatli, bilimli, jahon standartlariga javob beradigan kadrlarni jamiyatning zamonaviy talablari asosida uzluksiz kasbiy rivojlantirish ustuvor vazifalardan bo‘lishi lozim; ikkinchidan, intellektual boy, yuksak ma’naviyatli akmeshaxs, akmepedagoglarning zamonaviy tafakkur rivoji mahsuli asosida ikkita eng muhim strategik maqsad – sifatli ta’lim olish imkoniyatini yaratish va inson kapitalini mehnat bozorida raqobatbardoshligini ta’minlashga erishish mumkin; uchinchidan, respublikamizda yangilanish va taraqqiyot jadal davom etayotgan davrda dunyo miqyosidagi bugungi keskin raqobatga bardosh bera oladigan milliy ta’lim tizimini yo‘lga qo‘yish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Bu yondashuv o‘qituvchilarning o‘z bilim va ko‘nikmalarini mustahkamlash, yangi bilimlarni o‘zlashtirish va o‘z-o‘zini rivojlantirishga qaratilgan faoliyatini nazarda tutadi. Akmelogik yondashuv quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

• O‘z-o‘zini anglash: O‘qituvchilar o‘z kuchli va zaif tomonlarini aniqlashi, shuningdek, o‘z maqsadlarini belgilashi kerak.

• O‘z-o‘zini rivojlantirish: O‘qituvchi o‘z bilimlarini, ko‘nikmalarini va malakalarini doimiy ravishda yangilab borishi zarur.

• Refleksiya: O‘qituvchi o‘z faoliyatini tahlil qilish va natijalarni baholash orqali rivojlanish imkoniyatlarini izlash.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun akmelogik yondashuvni rivojlantirish bir necha jihatdan muhimdir:

• Sifatli ta'lim: O‘qituvchilar o‘z bilimlari va ko‘nikmalarini yangilab borishi, natijada ta'lim sifatini oshirishi mumkin.

• O‘quvchilar bilan samarali muloqot: O‘qituvchi o‘zini rivojlantirgan sari, u o‘quvchilar bilan yanada samarali muloqot qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

• Innovatsion yondashuvlar: Akmelogik yondashuv o‘qituvchilarga yangi pedagogik texnologiyalarni qo‘llash imkoniyatini beradi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida akmelogik yondashuvni rivojlantirish uchun quyidagi usullarni qo‘llash mumkin:

• Malaka oshirish kurslari: O‘qituvchilar uchun doimiy ravishda malaka oshirish kurslari tashkil etish, yangi pedagogik usullar va texnologiyalarni o‘rganish imkoniyatini berish.

• Mentorlik dasturlari: Tajribali o‘qituvchilar tomonidan yangi boshlovchi o‘qituvchilarga ko‘mak berish, tajriba almashish.

• Reflektiv mashg‘ulotlar: O‘qituvchilarni o‘z faoliyatini tahlil qilishga va natijalarni baholashga undovchi reflektiv mashg‘ulotlar tashkil etish.

Akmelogik yondashuvni samarali rivojlantirish uchun quyidagi tavsiyalar berilishi mumkin:

• O‘z-o‘zini baholash: O‘qituvchilar uchun o‘z faoliyatini baholash va tahlil qilish imkoniyatlarini yaratish.

• Innovatsion loyihalar: O‘qituvchilarni innovatsion loyihalar yaratishga jalb etish, ularning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish.

• Psixologik yordam: O‘qituvchilarga psixologik yordam ko‘rsatish, stressni boshqarish va emotsional barqarorlikni saqlash bo‘yicha treninglar o‘tkazish.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining akmeologik yondashuv asosidagi kasbiy mahoratini rivojlantirish modelini ishlab chiqish - zamonaviy oliy ta’limning vazifasi bo‘lajak boshlag‘ich sinf o‘qituvchilarining ma’naviy va kasbiy-psixologik qobiliyatlarini mustahkamlash orqali uning axloqiy o‘zini o‘zi anglashini rivojlantirish bilan bog‘liq. Salomatlik, hayotga ijobiy munosabat, odamlarga va jamiyatga ishonch va buning natijasida talabalar akmeologik madaniyatining qadriyat tarkibiy qismi sifatida ma’naviyatni rivojlantirishga xizmat qilishi yoritilgan. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining akmeologik yo‘nalishini shakllantirish darajasini diagnostika qilish va baholash metodologiyasi batafsil tavsiflangan; tadqiqotimiz kontekstida talabalar shaxsiy xususiyatlarning akmeologik yo‘nalishini ayni vaqtdan boshlab bosqichma-bosqich rivojlanishini ta’minlash shartlari ko‘rsatilgan. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining akmeologik yondashuv mazmuni va mezonlarining mohiyatiga ko‘ra, diagnostika va uning shakllanishi samaradorligini baholash quyidagi usullardan foydalangan holda amalga oshirilishi mumkin: og‘zaki so‘rov, ta’lim jarayoni va natijalarining mazmunini tahlil qilish, o‘z-o‘zini tarbiyalash, refleksiv maqsad qo‘yish, amaliy kasbiy faoliyatni pedagogik kuzatish, o‘z-o‘zini baholash, ekspert baholash, diagnostika vositalari o‘ziga xos baholash usullarining samaradorligi asoslangan.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida akmelogik yondashuvni rivojlantirish, ularning kasbiy va shaxsiy rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv orqali o‘qituvchilar nafaqat o‘z bilimlarini oshirishi, balki ta'lim jarayonida samarali faoliyat yuritishi mumkin. Ta'lim tizimida akmelogik yondashuvni joriy etish, natijada, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining sifatli ta'lim olishini ta'minlaydi.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida akmeologik yondashuvni rivojlantirishning ishlab chiqilgan amaliy-texnologik tizimi talabalarni kasbiy kompetentlik va professional kamolotga yo‘naltirishda yuqori samara beradi. Ushbu tizimni pedagogika oliygohlarining o‘quv rejalariga mustaqil modul yoki tanlov fani sifatida kiritish tavsiya etiladi.

REFERENCES

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887-son; 30.04.2020 y., 06/20/5987/0521-son
2. Kuzmina N.V. Professionalizm lichnosti prepodavatelya i masterstva mastera jizni. - M., 2015.
3. Derkach A.A. Akmeologicheskie osnovi razvitiya professionala. - M.: MPSI, 2004.
4. Muslimov N.A. Bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyalari. - T., 2013.
5. Abduraxmonova N.N. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini metodik tayyorgarligini takomillashtirish muammosining pedagogik zaruriyati // Science and innovation international scientific journal volume 1 Issue 8 UIF-2022: 8.2\ISSN:2181-3337.2114-2121 betlar.
6. *http://scientists.uz/view.php?id=3348http://scientists.uz/uploads/202208/B-432.pdf*
7. Abdurakhmanova N.N. Structural and substantive features of improving the methodological preparation of future elementary school teachers for the intellectual development of students // The field of scientific research International scientific-online conference Part 4 November 30th Colletions of scientific works Warsaw 2022./115-121betlar. https://interonconf.org/index.php/pol/article/download/646/607/595

TURIZMNING TARBIYAVIY SAMARADORLIGINI TA’MINLASHNING PEDAGOGIK QONUNIYATLARI, TAMOYILLARI VA MEXANIZMLARI

Nafasov Doniyor Shernafasovich
Urganch davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich ta’lim fakulteti dekani
p.f.f.d.(PhD), v.b.professor
https://doi.org/10.5281/zenodo.22788561

Annotatsiya. *Mazkur tezisda turizmning shaxs tarbiyasidagi o‘rni, uning tarbiyaviy samaradorligini ta’minlovchi pedagogik qonuniyatlar, tamoyillar hamda mexanizmlar tahlil qilinadi. Turistik faoliyat yoshlarning ma’naviy-axloqiy, vatanparvarlik, ekologik va madaniy kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali vositasi sifatida yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *turizm, tarbiya, pedagogik qonuniyat, pedagogik tamoyil, tarbiyaviy samaradorlik, vatanparvarlik, ekologik madaniyat, kompetensiya.*

Turizm zamonaviy ta’lim-tarbiya tizimida yosh avlodni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik vositalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. U nafaqat dam olish va sog‘lomlashtirish faoliyati, balki shaxsning ma’naviy, axloqiy, estetik va ijtimoiy fazilatlarini shakllantirishga xizmat qiluvchi murakkab pedagogik jarayon hamdir. Turistik faoliyat davomida shaxs yangi muhitga kiradi, turli ijtimoiy vaziyatlar bilan to‘qnashadi, tarixiy-madaniy meros namunalarini o‘rganadi hamda tabiat bilan bevosita muloqotga kirishadi. Bunday jarayonlar uning dunyoqarashi, qadriyatlari va hayotiy pozitsiyasining shakllanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Turizmning tarbiyaviy samaradorligi bir qator pedagogik qonuniyatlarga asoslanadi. Avvalo, tarbiya va faoliyat birligi qonuniyati turistik faoliyatning pedagogik mohiyatini belgilaydi. Pedagogika fanida shaxsning ijtimoiy va axloqiy sifatlari faoliyat jarayonida shakllanishi ilmiy jihatdan asoslangan. Turistik sayohatlar davomida o‘quvchilar va talabalar turli vazifalarni bajarish, muammolarni hal etish, jamoa bilan hamkorlik qilish orqali amaliy tajriba orttiradilar. Natijada ularda mas’uliyat, tashabbuskorlik, mustaqillik va hamkorlik kabi sifatlar rivojlanadi.

Ikkinchi muhim qonuniyat tarbiya va ijtimoiy muhitning o‘zaro bog‘liqligi hisoblanadi. Turizm shaxsni turli ijtimoiy, madaniy va tabiiy muhitlar bilan tanishtiradi. Tarixiy obidalar, muzeylar, ziyoratgohlar va tabiiy maskanlarga uyushtirilgan sayohatlar yoshlarning milliy qadriyatlar va madaniy merosga bo‘lgan munosabatini shakllantiradi. Shu bilan birga, turizm turli hududlarda yashovchi insonlarning turmush tarzi, urf-odatlari va an’analari bilan tanishish imkonini yaratadi. Bu esa tolerantlik, madaniyatlararo muloqot va o‘zaro hurmat kabi fazilatlarning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Turizmning tarbiyaviy samaradorligini ta’minlovchi yana bir qonuniyat shaxsning faolligi va mustaqilligiga tayanishdir. Har qanday tarbiyaviy ta’sirning natijadorligi tarbiyalanuvchining faol ishtiroki bilan chambarchas bog‘liq. Turistik faoliyatda ishtirokchilar yo‘nalishlarni tanlash, guruh faoliyatini tashkil etish, muammoli vaziyatlarni hal qilish va turli qarorlarni qabul qilish jarayonlarida bevosita qatnashadilar. Bu esa ularda tanqidiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va liderlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, turizmning tarbiyaviy ahamiyati ta’lim va tarbiyaning integrallashuvi qonuniyatida ham namoyon bo‘ladi. Turistik tadbirlar davomida tarix, geografiya, ekologiya, madaniyatshunoslik va san’atga oid bilimlar amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashadi. Olingan nazariy bilimlarning real hayotdagi namunalari bilan tanishish esa bilimlarning mustahkam o‘zlashtirilishini ta’minlaydi. Natijada turizm o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish bilan birga, ularda tarbiyaviy sifatlarning shakllanishiga ham xizmat qiladi.

Turizmning tarbiyaviy imkoniyatlari, ayniqsa, vatanparvarlik tarbiyasida yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘zbekiston hududidagi tarixiy-madaniy yodgorliklar, buyuk ajdodlarimizning ilmiy va ma’naviy merosi bilan tanishish yoshlarning milliy g‘ururini oshiradi. Samarqand, Buxoro, Xiva, Shahrisabz kabi tarixiy shaharlarga uyushtirilgan sayohatlar orqali yoshlar xalqimizning boy madaniy merosi haqida chuqur tasavvurga ega bo‘ladilar. Bu esa ularda Vatanga sadoqat, milliy iftixor va fuqarolik mas’uliyati kabi sifatlarni rivojlantiradi.

Bundan tashqari, ekologik turizm orqali tabiatga ehtiyotkorona munosabat, ekologik madaniyat va mas’uliyat hissi shakllanadi. Tabiiy hududlarda tashkil etilgan sayohatlar davomida yoshlar atrof-muhitni asrash, biologik xilma-xillikni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish zarurligini anglaydilar. Shu tariqa turizm shaxsning nafaqat ma’naviy va ijtimoiy, balki ekologik tarbiyasiga ham samarali ta’sir ko‘rsatadi.

Turizmning tarbiyaviy imkoniyatlaridan samarali foydalanish ma’lum pedagogik tamoyillar asosida tashkil etilgandagina yuqori natija beradi. Eng avvalo, maqsadga yo‘naltirilganlik tamoyili muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir turistik tadbir oldindan belgilangan tarbiyaviy maqsadlarga xizmat qilishi lozim. Sayohat faqat ekskursiya yoki dam olish shaklida emas, balki shaxsning ma’naviy, axloqiy va intellektual rivojlanishiga xizmat qiladigan pedagogik faoliyat sifatida rejalashtirilishi zarur.

Tizimlilik va izchillik tamoyili ham turizmning tarbiyaviy samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Turistik tadbirlar bir martalik faoliyat sifatida emas, balki uzluksiz tarbiyaviy jarayonning tarkibiy qismi sifatida tashkil etilishi kerak. Bunda sayohatga tayyorgarlik, sayohat davomida olib boriladigan faoliyat hamda yakuniy tahlil va refleksiya bosqichlari o‘zaro uyg‘un holda amalga oshiriladi.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv tamoyili turistik faoliyatning mazmunini belgilovchi muhim omillardan biridir. Har bir ishtirokchining qiziqishi, ehtiyoji, yoshi va individual xususiyatlari hisobga olinishi lozim. Bunday yondashuv turizmning tarbiyaviy ta’sirini kuchaytirib, yoshlarning faol ishtirokini ta’minlaydi.

Turizmning tarbiyaviy samaradorligini ta’minlash mexanizmlari orasida bilish mexanizmi alohida o‘rin tutadi. Turistik faoliyat jarayonida shaxs yangi bilimlarni egallaydi, tarixiy va madaniy obyektlar haqida ma’lumotlarga ega bo‘ladi hamda dunyoqarashini kengaytiradi. Bilimlarning bevosita kuzatish va amaliy faoliyat orqali o‘zlashtirilishi ularning samaradorligini oshiradi.

Muloqot mexanizmi ham tarbiyaviy ta’sirning muhim vositasi hisoblanadi. Sayohat davomida ishtirokchilar bir-biri bilan hamkorlik qiladi, fikr almashadi va jamoaviy vazifalarni bajaradi. Bu jarayon kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga, o‘zaro hurmat va hamjihatlik muhitini shakllantirishga xizmat qiladi.

Identifikatsiya mexanizmi orqali yoshlar milliy qadriyatlar, tarixiy meros va madaniy an’analarni o‘zlashtiradilar. Tarixiy obidalar, muzeylar va ziyoratgohlar bilan tanishish natijasida ularda milliy o‘zlikni anglash va milliy g‘urur hissi kuchayadi. Bu esa fuqarolik tarbiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Refleksiya mexanizmi esa turistik faoliyat yakunida o‘zlashtirilgan tajribani tahlil qilish imkonini beradi. Ishtirokchilar sayohat davomida olgan taassurotlari, bilimlari va xulosalarini muhokama qiladilar. Natijada tarbiyaviy ta’sir yanada mustahkamlanadi va shaxsiy rivojlanish uchun yangi motivlar yuzaga keladi.

Zamonaviy ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv shaxsning nafaqat nazariy bilimlarni egallashini, balki ularni amaliy faoliyatda qo‘llay olish qobiliyatini ham nazarda tutadi. Shu nuqtai nazardan turizm yoshlarning turli kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Turistik faoliyat jarayonida ishtirokchilar real hayotiy vaziyatlar bilan to‘qnashadi, mustaqil qaror qabul qiladi, muloqotga kirishadi va yangi tajribalarni o‘zlashtiradi.

Natijada ularda kasbiy va hayotiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan muhim kompetensiyalar shakllanadi.

Fuqarolik kompetensiyasi. Turizm fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishning muhim omillaridan biridir. Tarixiy obidalar, muzeylar, ziyoratgohlar hamda milliy qadriyatlar bilan tanishish yoshlarda Vatanga muhabbat, milliy g‘urur va fuqarolik mas’uliyati tuyg‘ularini shakllantiradi. Sayohatlar davomida o‘quvchilar va talabalar mamlakatning tarixiy taraqqiyoti, buyuk ajdodlar merosi hamda davlat ramzlarining mazmun-mohiyatini chuqurroq anglaydilar. Bu esa ularda jamiyat va davlat oldidagi burchini his qilish, qonunlarga hurmat bilan qarash hamda ijtimoiy faollikni namoyon etish kabi sifatlarni rivojlantiradi.

Ijtimoiy kompetensiya. Turistik faoliyat jamoaviy hamkorlikka asoslanganligi sababli ijtimoiy kompetensiyani rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi. Sayohatlar davomida ishtirokchilar guruh bo‘lib harakatlanadi, vazifalarni taqsimlaydi, muammolarni birgalikda hal qiladi va o‘zaro yordam ko‘rsatadi. Bunday faoliyat natijasida ularda jamoada ishlash, mas’uliyatni his etish, boshqalarning fikrini hurmat qilish va murosaga kelish ko‘nikmalari shakllanadi. Ijtimoiy kompetensiya shaxsning jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishida muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Kommunikativ kompetensiya. Turizm muloqot jarayonlarini faollashtiradigan samarali vositalardan biridir. Turistik sayohatlar davomida ishtirokchilar tengdoshlari, pedagoglar, gidlar va mahalliy aholi bilan muloqotga kirishadilar. Bu esa ularda fikrni erkin ifodalash, suhbatni tashkil etish, tinglash madaniyati va nutqiy faollikni rivojlantiradi. Kommunikativ kompetensiyaning rivojlanishi shaxsning ijtimoiy moslashuvchanligini oshiradi hamda kelajakdagi kasbiy faoliyatida samarali muloqot olib borishiga yordam beradi.

Madaniyatlararo muloqot kompetensiyasi. Turizm turli hududlar va madaniyatlar bilan tanishish imkoniyatini yaratadi. Ayniqsa, xalqaro yoki hududlararo turistik dasturlarda ishtirok etish yoshlarning boshqa millat va elat vakillarining urf-odatlari, qadriyatlari va turmush tarziga hurmat bilan qarashiga yordam beradi. Natijada ularda bag‘rikenglik, tolerantlik va madaniy xilma-xillikni qadrlash kabi sifatlar shakllanadi. Madaniyatlararo muloqot kompetensiyasi bugungi globallashuv davrida shaxsning muvaffaqiyatli ijtimoiy integratsiyasini ta’minlovchi muhim kompetensiyalardan biri hisoblanadi.

Ekologik kompetensiya. Turizmning ekologik yo‘nalishlari yoshlarda tabiatga ongli munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi. Tabiiy hududlar, qo‘riqxonalar, milliy bog‘lar va ekologik maskanlarga uyushtirilgan sayohatlar orqali ishtirokchilar atrof-muhitni muhofaza qilishning ahamiyatini chuqurroq anglaydilar. Ularda ekologik madaniyat, tabiat boyliklaridan oqilona foydalanish, ekologik xavfsizlikni ta’minlash va ekologik muammolarga befarq

bo‘lmaslik kabi sifatlar rivojlanadi. Bu esa ekologik kompetensiyaning shakllanishiga asos bo‘ladi.

O‘zini o‘zi rivojlantirish kompetensiyasi. Turistik faoliyat shaxsning o‘z imkoniyatlarini anglashiga va doimiy ravishda o‘z ustida ishlashiga yordam beradi. Sayohatlar davomida uchraydigan yangi vaziyatlar, muammolar va topshiriqlar ishtirokchilardan mustaqillik, tashabbuskorlik va moslashuvchanlikni talab qiladi. Natijada ularda o‘z faoliyatini rejalashtirish, maqsad qo‘yish, o‘zini baholash va o‘z ustida ishlash ko‘nikmalari rivojlanadi. O‘zini o‘zi rivojlantirish kompetensiyasi shaxsning hayot davomida uzluksiz ta’lim olishiga va kasbiy jihatdan takomillashib borishiga xizmat qiladi.

Turizm fuqarolik, ijtimoiy, kommunikativ, madaniyatlararo muloqot, ekologik hamda o‘zini o‘zi rivojlantirish kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi hisoblanadi. Mazkur kompetensiyalar yoshlarning har tomonlama barkamol shaxs sifatida shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, turizmning tarbiyaviy samaradorligi pedagogik qonuniyatlar, tamoyillar va mexanizmlarning o‘zaro uyg‘unligi asosida ta’minlanadi. Mazkur jarayon yoshlarning ma’naviy barkamolligi, vatanparvarligi, ekologik madaniyati, ijtimoiy faolligi va fuqarolik mas’uliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli turistik faoliyatni ta’lim-tarbiya tizimiga integratsiyalash va uni pedagogik jihatdan maqsadli tashkil etish zamonaviy pedagogikaning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. –T.: Moliya, 2003.
2. Sharifzoda S.O‘., Xudoynazarov E.M. Pedagogika nazariyasi. O‘quv qo‘llanma. // – T: “Mahalla va oila” nashriyoti, 2021. – B. 282.
3. Nafasov D.Sh. Turizm vositasida talabalar ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish: monografiya. – Toshkent: “Bookmany Print”, 2024.
4. Mirzaev B. Rekreatsion turizmning pedagogik asoslari // Jismoniy tarbiya va sport. – 2020. – №5. – B. 88–92.
5. Tuxliev I.S., Hayitboev R., Safarov B.Sh., Tursunova G.R. Turizm asoslari. Darslik. – Toshkent.: “Fan va texnologiya”, 2014. – B. 151.
6. Boltaboyev M.R., Tuxliyev I.S., Safarov B.Sh., Abduxamidov S.A. Turizm: nazariya va amaliyot. – “Toshkent” nashriyoti. Toshkent, 2018. – B. 312.
7. Butler R. Tourism and Recreation: Principles and Practice. – New York: Routledge, 2021. – P. 312.
8. Babajanov I. Rekreatsion turizm asosida sog‘lom jamoaviy muhitni shakllantirish usullari. Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. 2025. 4(9), 56–58.

HUDUDIY MEHNAT RESURSLARIDAN FOYDALANISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

O‘roqov Mamurali Odil o‘g‘li
Sharq Universiteti, “Iqtisodiyot va axborot texnologiyalari” kafedrasi o‘qituvchisi
orcid: 0009-0005-6053-4498
https://doi.org/10.5281/zenodo.22788677

Annotatsiya. *Mazkur tezisda hududiy mehnat resurslaridan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari, ularning hududlar kesimida shakllanishi hamda ulardan samarali foydalanishga ta’sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Mehnat resurslarining demografik tarkibi, iqtisodiy faolligi, bandlik darajasi, migratsiya jarayonlari, ishlab chiqarishning tarmoq tuzilmasi va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini belgilovchi asosiy omillar sifatida baholangan. Shuningdek, hududlar o‘rtasidagi mehnat bozori nomutanosibliklarini kamaytirish, mehnat resurslarini oqilona taqsimlash hamda ularning iqtisodiy samaradorligini oshirishga qaratilgan ustuvor yo‘nalishlar yoritilgan. Tadqiqot natijalari hududiy bandlik siyosatini takomillashtirish, mehnat resurslaridan foydalanishning iqtisodiy mexanizmlarini rivojlantirish hamda hududlarning barqaror iqtisodiy o‘sishini ta’minlash bo‘yicha ilmiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *hududiy mehnat resurslari, mehnat bozori, bandlik, iqtisodiy faollik, hududiy rivojlanish, mehnat migratsiyasi, mehnat unumdorligi, inson kapitali, iqtisodiy mexanizm, hududiy nomutanosiblik, mehnat salohiyati, barqaror rivojlanish.*

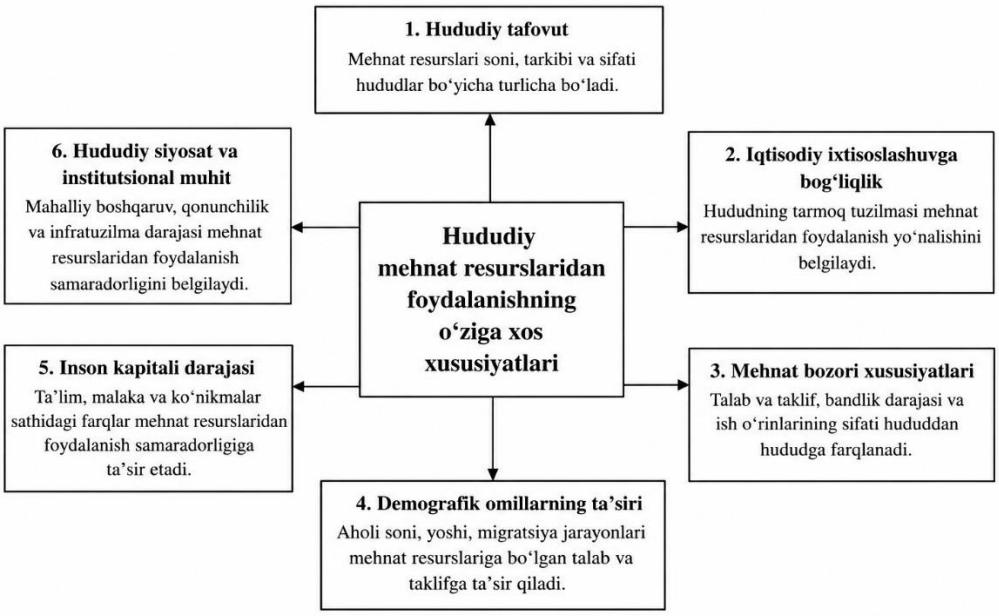
Bozor iqtisodiyoti sharoitida hududiy mehnat resurslaridan samarali foydalanish mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta’minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Mehnat resurslarining hududlar bo‘yicha notekis taqsimlanishi, demografik jarayonlar, urbanizatsiya, ichki va tashqi migratsiya hamda iqtisodiy faoliyatning tarmoqlar kesimida farqlanishi hududiy mehnat bozorining rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli mehnat resurslarining hududiy salohiyatini to‘liq ishga solish, mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish hamda hududlararo nomutanosibliklarni kamaytirish iqtisodiy siyosatning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Hududiy mehnat resurslaridan foydalanish masalalari iqtisodiyot nazariyasi, mehnat iqtisodiyoti va iqtisodiy geografiya yo‘nalishlarida keng tadqiq etilgan. Xorijiy olimlar tomonidan mehnat resurslarining hududiy joylashuvi, iqtisodiy faollik, migratsiya va hududiy rivojlanish omillari o‘rganilgan bo‘lsa, mahalliy tadqiqotlarda bandlikni ta’minlash, mehnat bozori infratuzilmasini rivojlantirish hamda inson kapitalidan samarali foydalanish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Biroq hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishning iqtisodiy mexanizmlarini kompleks baholash masalalari yetarli darajada tadqiq etilmagan.

Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, hududiy mehnat resurslarini samarali boshqarish iqtisodiy o‘sish, hududiy raqobatbardoshlik va aholi farovonligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda mehnat bozorini raqamlashtirish, kasbiy

ko‘nikmalarni hududlar ehtiyojiga mos rivojlantirish hamda hududiy bandlik dasturlarini takomillashtirish ustuvor yo‘nalish sifatida qaralmoqda. O‘zbekistonda ham hududlarni kompleks rivojlantirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, kambag‘allikni qisqartirish va mehnat migratsiyasini tartibga solishga qaratilgan islohotlar mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishni taqozo etmoqda. Bu esa mazkur mavzuning ilmiy va amaliy dolzarbligini yanada kuchaytiradi.

Tadqiqotda hududiy mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini baholashda hududlarning demografik salohiyati, iqtisodiy ixtisoslashuvi, bandlik tarkibi va mehnat bozori holatini o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish yondashuvi asos qilib olingan. Bizning fikrimizcha, mehnat resurslarini boshqarishda raqamli monitoring tizimlarini joriy etish, hududlar kesimida mehnat bozori ehtiyojlarini prognozlash, kasbiy tayyorgarlikni iqtisodiyot tarmoqlari talablariga moslashtirish hamda hududiy rivojlanish strategiyalari bilan integratsiyalashgan iqtisodiy mexanizmlarni qo‘llash mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

1-rasm **Hududiy mehnat resurslaridan foydalanishning o‘ziga xos xususiyatlari**

Chizmada hududiy mehnat resurslaridan foydalanishning o‘ziga xos xususiyatlari tizimli ravishda yoritilgan bo‘lib, ular hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan chambarchas bog‘liqligi ko‘rsatilgan. Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi har bir hududning demografik tarkibi, iqtisodiy ixtisoslashuvi, mavjud ishlab chiqarish salohiyati hamda bandlik darajasi ta’sirida shakllanadi. Shu sababli hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy va demografik tafovutlar mehnat resurslarining tarkibi, sifati va ulardan foydalanish darajasida ham muayyan farqlarni yuzaga keltiradi.

Mazkur xususiyatlar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ulardan biridagi o‘zgarish boshqalariga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Jumladan, iqtisodiy ixtisoslashuv mehnat resurslariga bo‘lgan talabni belgilasa, inson kapitalining sifati va kasbiy malaka darajasi ushbu talabni qondirish imkoniyatini yaratadi. Shu bilan birga, mehnat migratsiyasi, mehnat bozori infratuzilmasining rivojlanganlik darajasi hamda hududiy investitsion faollik mehnat resurslarining samarali taqsimlanishi va bandlik darajasini ta’minlashda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa mehnat resurslarini boshqarishda kompleks va o‘zaro integratsiyalashgan yondashuv zarurligini asoslaydi.

Demak, chizmada ifodalangan o‘ziga xos xususiyatlar hududiy mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishda hududlarning individual rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Muallifning fikricha, hududlarning demografik salohiyati, iqtisodiy ixtisoslashuvi va mehnat bozori ehtiyojlarini muntazam monitoring qilish, ularni raqamli tahlil vositalari asosida baholash hamda hududiy rivojlanish strategiyalari bilan uyg‘unlashtirish mehnat resurslarini boshqarish samaradorligini oshiradi. Natijada hududlar o‘rtasidagi bandlik nomutanosibliklarini kamaytirish, mehnat unumdorligini yuksaltirish va barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash imkoniyati kengayadi.

Hududiy mehnat resurslaridan foydalanishning o‘ziga xos xususiyatlari har bir hududning demografik salohiyati, iqtisodiy ixtisoslashuvi, mehnat bozori holati hamda inson kapitali darajasi bilan belgilanadi. Shu sababli mehnat resurslarini boshqarishda yagona yondashuvdan emas, balki hududlarning mavjud imkoniyatlari va ehtiyojlarini hisobga oluvchi differensial iqtisodiy mexanizmlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Hududiy mehnat resurslaridan samarali foydalanish bandlik siyosati, kasbiy tayyorgarlik, hududiy rejalashtirish va mehnat bozori monitoringining o‘zaro integratsiyasini talab etadi. Bizning fikrimizga ko‘ra, mazkur yo‘nalishlarni raqamli boshqaruv vositalari bilan uyg‘unlashtirish hududlar o‘rtasidagi mehnat resurslari nomutanosibligini kamaytirish va ularning iqtisodiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. O‘zbekiston – 2030 strategiyasi to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF–158-son Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy holati. 2024-yil: statistik to‘plam. – Toshkent, 2025. – 312 b.
4. Krugman P. Geography and Trade. – Cambridge, MA: MIT Press, 1991. – 142 p.
5. Williamson J. G. Regional inequality and the process of national development // Economic Development and Cultural Change. – 1965. – Vol. 13, No. 4. – P. 3–45.
6. International Labour Organization. World Employment and Social Outlook: Trends 2025. – Geneva: ILO, 2025. – 186 p.
7. World Bank. World Development Report 2024: The Middle-Income Trap. – Washington, DC: The World Bank, 2024. – 286 p.

UMUMIY O‘RTA TALIM MAKTABLARIDA FIZIKA O‘QITISHDA FANLARARO INTEGRATSIYANING AMALIY AHAMIYATI

Ortiqov Iskandar Furqat o‘g‘li

https://doi.org/10.5281/zenodo.22788809

Annotatsiya. *Maqolada umumiy o‘rta talim maktablarida o‘quvchilarni krelajakda egallashi mumkin bo‘lgan kasblarda fizikani fanlararo integratsiya asosida o‘qitishning amaliy ahamiyati qarab chiqilgan.*

Abstract. *The article examines the practical significance of teaching physics based on interdisciplinary integration in relation to the professions that students may pursue in the future within general secondary schools.*

Аннотация. *В статье рассматривается практическая значимость обучения физике на основе межпредметной интеграции в контексте профессий, которые учащиеся общеобразовательных школ могут выбрать в будущем.*

Kalit so‘zlar: *Umumiy o‘rta talim maktablari, fizika o‘qitish, o‘quvchi, fanlararo integratsiya, dars.*

Keywords: *General secondary schools, teaching physics, student, interdisciplinary integration, lesson.*

Ключевые слова: *Общеобразовательные школы, обучение физике, учащийся, межпредметная интеграция, урок.*

So‘nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ulkan iqtisodiy o‘sish ko‘rsatkichlariga erishilayotganligi barcha sohalarda malakali kadrlar va yetuk mutaxassislarga bo‘lgan talabni yanada oshirmoqda. Bu o‘z-o‘zidan o‘quvchilarimizning darslarga qiziqish xususiyatini oshirish va o‘qituvchilarning har tomonlama ta’lim tarbiyaga e’tiborini kuchaytirishni talab etadi.

Mamlakatlar iqtisodiyoti ijodiy industriyani rivojlantirishga yo‘naltirilganligi kelajak kasblarining aksariyati uchun ahamiyatli va zarur bo‘lgan sifatlarni integratsiyalashgan holda rivojlantiruvchi ta’lim texnologiyalarini qo‘llash muhimligini talab qilmoqda.

Tabiat barcha tabiiy fanlarning umumiy tadqiqot ob’ekti bo‘lib, ularning har biri borliqning muayyan jihatlarini o‘rganadi.

Umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida fanlararo integratsiyaning amaliy ahamiyati yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘quvchilarni krelajakda egallashi mumkin bo‘lgan kasblarda fanning amaliy ahamiyati jumladan, tovarshunoslik, biznesni tashkil etish, chakana savdo texnologiyasi, sanitariya va gigiena kabi maxsus fanlar bilan bog‘lab o‘qitish o‘quvchilarning kasbiy tayyorgarligini kuchaytiradi. Natijada ular nazariy bilimlarni kasbiy faoliyatga tatbiq etish, turli ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish jarayonlarida uchraydigan muammolarni ilmiy asosda tahlil qilish ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. Shuningdek, bunday bog‘lanishlar o‘quvchilarda hodisalarni turli nuqtai nazardan baholash, mustaqil xulosa chiqarish va tanqidiy fikrlash malakalarini rivojlantiradi. Hodisalarning umumiy bog‘liqligi, ularning o‘zaro shartlanganligi haqidagi tasavvurning shakllanishi esa o‘quvchilarning bilimga bo‘lgan ishonchini

mustahkamlaydi, ilmiy dunyoqarashini kengaytiradi va ularni hayotiy hamda kasbiy faoliyatga puxta tayyorlaydi.

Fizika darslarida fanlararo aloqalarni amaliy misollar asosida yoritish o‘quvchilarning nazariy bilimlarini real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lashda muhim metodik vosita hisoblanadi. Ayniqsa, fizik tushunchalar va qonuniyatlarni kundalik turmush, kasbiy faoliyat hamda boshqa fanlar bilan integratsiyalashgan holda tushuntirish o‘quv materialining mazmunini boyitadi va uni o‘quvchilar uchun yanada tushunarli qiladi. Bunday yondashuv orqali o‘quvchilar fizikaning faqat formulalar va abstrakt tushunchalar yig‘indisi emas, balki inson hayoti, ishlab chiqarish, savdo, sanitariya, xavfsizlik va turmush madaniyati bilan bevosita bog‘liq fan ekanligini anglay boshlaydilar. Shu nuqtai nazardan, fizika darslarida fanlararo aloqalarni aniq amaliy vaziyatlar asosida tashkil etish o‘quvchilarda kuzatish, tahlil qilish, xulosa chiqarish va o‘z bilimlarini turli sharoitlarda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Masalan, molekulyar-kinetik nazariya mavzusini o‘rganishda diffuziya hodisasini oddiy nazariy ta’rif bilan cheklab qo‘yish yetarli bo‘lmaydi. Molekulalarning tartibsiz issiqlik harakati natijasida moddalarning o‘zaro kirishib borishi sifatida diffuziya jarayonini oziq-ovqat mahsulotlarini saqlash misolida tushuntirish katta didaktik samara beradi. Xususan, choy, qahva, qalampir, dolchin, vanilin, ziravorlar yoki o‘tkir hidli boshqa mahsulotlarni yonma-yon saqlash mumkin emasligi aynan diffuziya hodisasi bilan izohlanadi. Chunki bunday mahsulotlardan ajralayotgan hidli zarrachalar havo orqali boshqa mahsulotlarga singib, ularning tabiiy hidi, ta’mi va sifati o‘zgarishiga sabab bo‘ladi. Shu asosda o‘quvchilarga qandolat, don mahsulotlari, choy, qahva va ziravorlarni saqlashda alohida idishlardan foydalanish, ularni zich yopilgan holatda tutish zarurligi tushuntiriladi. Bu jarayonda fizika bilan bir qatorda tovarshunoslik, sanitariya-gigiena va hayot faoliyati xavfsizligi fanlariga oid bilimlar ham uyg‘unlashadi.

Shuningdek, “Nima uchun sotuvchi yoki oziq-ovqat bilan ishlovchi xodim qo‘lqop kiyishi kerak?” degan savolni ham fizik va biologik tushunchalar asosida yoritish mumkin. Bir qarashda bu faqat sanitariya talabi bo‘lib ko‘rinsa-da, aslida u mahsulotlarni ifloslanishdan, mikroorganizmlar va ichak bakteriyalarining o‘tishidan saqlashga qaratilgan muhim himoya chorasi hisoblanadi. O‘quvchilar bu orqali qo‘lqopning vazifasi faqat qo‘lni himoya qilish emas, balki iste’molchi salomatligini asrash, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash ekanligini tushunadilar. Demak, fizik hodisalarni hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lash o‘quvchilarda gigienik madaniyat va mas’uliyat hissini ham rivojlantiradi. Ayniqsa, savdo sohasi yoki xizmat ko‘rsatish yo‘nalishida tahsil olayotgan o‘quvchilar uchun bu bilimlar bevosita kasbiy ahamiyatga ega, chunki noto‘g‘ri saqlash natijasida mahsulot sifatsizlanishi, yaroqlilik muddati qisqarishi va iqtisodiy yo‘qotishlar yuzaga kelishi mumkin.

Fizika darslarida kundalik turmushga oid savollarni qo‘llash o‘quv faoliyatining qiziqarli va hayotiy bo‘lishini ta’minlaydi. Masalan, kiyim-kechak yoki choyshabni to‘g‘ri dazmollash masalasi issiqlik uzatilishi, bug‘lanish, namlik va moddalarning fizik xossalari bilan bog‘liq holda tushuntirilishi mumkin. Dazmolning yuqori harorati mato tolalariga ta’sir etadi, bug‘ esa matodagi namlikni oshirib, tolalarning yumshashiga va tekislanishiga yordam beradi. Natijada kiyim silliqroq va sifatliroq dazmollanadi. Bu yerda o‘quvchilar issiqlik almashinuvi, bug‘ning fizik xossalari va materiallarning haroratga munosabatini amaliy misolda anglaydilar. Bunday savollar, ayniqsa, uy-ro‘zg‘or madaniyati, xizmat ko‘rsatish sohasi va iste’molchi madaniyatini shakllantirish nuqtai nazaridan ham muhimdir.

Shuningdek, yuqori energiyali rentgen va gamma nurlanishlar haqida ham o‘quvchilarga yoshiga mos, ilmiy asoslangan va ehtiyotkorlik bilan ma’lumot berish lozim. Ularning

tibbiyotdagi diagnostika va davolashdagi o‘rni bilan birga, ortiqcha nurlanishning xavfi ham tushuntirilsa, o‘quvchilar nurlanish xavfsizligi haqida boshlang‘ich tasavvurga ega bo‘ladilar. Bu mavzular orqali fizika fanining nafaqat tabiiy hodisalarni tushuntirish, balki zamonaviy texnika, tibbiyot va xavfsizlik tizimlari bilan chambarchas bog‘liqligi ochib beriladi.

Umuman olganda, Quyosh nurlanishi, radioaktivlik, atom va atom yadrosi hamda termodinamika kabi mavzularni fanlararo aloqalar asosida o‘qitish o‘quvchilarda tabiat hodisalarini yaxlit tizim sifatida anglash ko‘nikmasini shakllantiradi. Bunday yondashuv orqali ular fizik hodisalarni biologik, kimyoviy, ekologik va tarixiy jarayonlar bilan bog‘lab tushunishni o‘rganadilar. Natijada ta’lim jarayoni faqat nazariy bilim berish bilan cheklanib qolmay, balki o‘quvchilarning ilmiy tafakkuri, amaliy dunyoqarashi va hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Eng muhimi, bu usul fizika fanining boshqa tabiiy va ijtimoiy fanlar bilan uzviy bog‘liqligini ochib beradi va o‘quvchilarda bilimlarning yaxlitligi haqidagi tasavvurni mustahkamlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi “Xalq ta’limini boshqa rish tizimini takomillaShtirish bo‘yicha qo‘Shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 5538-son Farmoni.
2. Tajiboyeva X.X. Fizika o‘qitish nazariyasi va metodikasi darslik T., 2025
3. Xolboyev Yu., TursunmetoK.v 2. Tajiboyeva X.X. Abdullayev N,a, Sodiqova Sh,a, Nomozova D. Begmatova D. Methodology of teaching the topic of “electromagnetic waves” in a systematized and integrated way Contents lists available at ScienceDirect Results in Optics journal homepage:www.sciencedirect.com/journal/results-in-optichttps://doi.org/10.1016/j.rio.2025.100889

OILA–MAKTAB HAMKORLIGI – INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING MUHIM PEDAGOGIK SHARTI

L.M. Qoraxonova
Qori Niyoziy nomidagi TPMI “Mahalla-oila-maktab hamkorligi” ilmiy tadqiqot bo‘limi boshlig‘i, p.f.d.,(DSc), k.i.x.
https://doi.org/10.5281/zenodo.22788911

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning zamonaviy pedagogik imkoniyatlari, innovatsion strategiyalari hamda oila va maktab hamkorligining ahamiyati tahlil qilingan. Inklyuziv madaniyat ta’lim oluvchilarning individual xususiyatlari, qobiliyatlari, ta’lim ehtiyojlari va ijtimoiy tajribasidan qat’i nazar, ularni teng qadriyatga ega shaxs sifatida qabul qilish, o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyat tamoyillarini qaror toptirishni nazarda tutadi. Shuningdek, oila va maktabning yagona tarbiyaviy pozitsiya asosida hamkorlik qilishi, ota-onalarning inklyuziv kompetentligini oshirish, oilaviy muhitda bag‘rikenglik va o‘zaro hurmat qadriyatlarini mustahkamlash masalalari yoritilgan. Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanishning inklyuziv ta’limni individuallashtirishdagi ahamiyati asoslangan. Maqola yakunida ta’lim amaliyoti uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, ta’lim jarayoni ishtirokchilari, innovatsion strategiyalar, oila va maktab hamkorligi, pedagogik muhit, inklyuziv kompetentlik, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, kooperativ ta’lim, loyihaviy ta’lim, ijtimoiy-emotsional ta’lim, raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, bag‘rikenglik, hamkorlik.*

Zamonaviy jamiyatda inson qadri, tenglik, ijtimoiy adolat va ta’lim olish huquqini ta’minlash masalalari ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylanib bormoqda. Jamiyatdagi ijtimoiy, madaniy va individual xilma-xillik ta’lim muassasalaridan barcha ta’lim oluvchilar uchun qulay, xavfsiz va qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratishni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, inklyuziv ta’limni rivojlantirish nafaqat ta’lim oluvchilarning ta’limga kirish imkoniyatini kengaytirish, balki ular o‘rtasida o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, hamkorlik va inson qadriga asoslangan munosabatlarni shakllantirishni ham nazarda tutadi.

Inklyuziv madaniyat ta’lim muassasasida mavjud bo‘lgan me’yorlar, qadriyatlar, munosabatlar va xulq-atvor modellarining yaxlit tizimi sifatida namoyon bo‘ladi. Uning asosiy xususiyati shundaki, har bir shaxsning individual farqlari qabul qilinadi va ushbu farqlar ta’lim jarayonida to‘siq emas, balki insonlar o‘rtasidagi tabiiy xilma-xillik sifatida baholanadi.

Inklyuziv madaniyatni shakllantirish jarayonini faqat maktab yoki ta’lim muassasasi faoliyati bilan cheklab bo‘lmaydi. Bolaning qadriyatlari, boshqalarga munosabati, muloqot madaniyati va ijtimoiy xulq-atvori oilada shakllana boshlaydi va maktabda davom etadi. Shu sababli inklyuziv madaniyatni rivojlantirishda **oila–maktab hamkorligi** muhim pedagogik resurs sifatida namoyon bo‘ladi.

Oilada bolaga insonlarning tashqi ko‘rinishi, qobiliyati, xarakteri, ijtimoiy holati yoki ta’lim imkoniyatlaridagi farqlarni tabiiy qabul qilish o‘rgatilsa, maktabda ushbu qadriyatlar amaliy hamkorlik va jamoaviy faoliyat orqali mustahkamlanadi. Aksincha, oila va maktabdagi

tarbiyaviy yondashuvlar o‘rtasida ziddiyat mavjud bo‘lsa, bolaning inklyuziv qarashlari barqaror shakllanmasligi mumkin.

Shu bois ta’lim muassasalarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish jarayonida pedagoglar, o‘quvchilar va ota-onalarning yagona maqsad asosida hamkorlik qilishi muhimdir.

Mazkur maqolaning maqsadi – ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning innovatsion strategiyalarini tahlil qilish hamda ushbu jarayonda oila va maktab hamkorligining pedagogik imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

Inklyuziv madaniyat, avvalo, insonni uning individual xususiyatlaridan qat’i nazar qadrlashga asoslangan ijtimoiy-pedagogik munosabatlar tizimidir. U ta’lim oluvchilarning bir-birini tushunish, qabul qilish, o‘zaro yordam berish va jamoaviy faoliyatda teng ishtirok etish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirish jarayonida ta’lim oluvchilarda faqat nazariy bilimlarni shakllantirish yetarli emas. Ularda mazkur bilimlarni kundalik munosabatlarda qo‘llash, boshqa insonning nuqtai nazarini tushunish, stereotip va salbiy munosabatlarni tan olish hamda ularni bartaraf etish ko‘nikmalarini shakllantirish zarur. Bu esa ta’lim jarayonida innovatsion pedagogik strategiyalardan foydalanishni taqozo etadi.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning samarali strategiyalaridan biri **shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim** hisoblanadi. Mazkur yondashuvda har bir ta’lim oluvchining individual xususiyatlari, ehtiyojlari, qiziqishlari va imkoniyatlari hisobga olinadi. Pedagog ta’lim mazmuni va usullarini ta’lim oluvchilarning turli ehtiyojlariga moslashtirish orqali ularning ta’lim jarayonida faol ishtirokini ta’minlaydi.

Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv oila bilan hamkorlikda yanada samarali tus oladi. Chunki ota-ona bolaning qiziqishlari, kuchli tomonlari, qiyinchiliklari va individual ehtiyojlari haqida muhim ma’lumotga ega. Pedagog va ota-onaning mazkur ma’lumotlarni o‘zaro almashishi bolaga mos ta’limiy va tarbiyaviy strategiyani belgilash imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, ota-onalarni ta’lim jarayonining passiv kuzatuvchisi emas, balki inklyuziv muhitni shakllantirishning faol ishtirokchisiga aylantirish zarur.

Inklyuziv madaniyatni shakllantirishda **kooperativ ta’lim strategiyasi** ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kooperativ ta’lim o‘quvchilarning umumiy maqsadga erishish uchun kichik guruhlarda hamkorlik qilishiga asoslanadi. Unda har bir ishtirokchiga muayyan vazifa beriladi va umumiy natija har bir ishtirokchining faolligiga bog‘liq bo‘ladi. Bunday yondashuv o‘quvchilarda o‘zaro yordam, tinglash, fikr almashish, mas’uliyat va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Eng muhimi, o‘quvchilar bir-birining farqlarini qabul qilish va umumiy maqsad yo‘lida birgalikda harakat qilish tajribasiga ega bo‘ladilar.

Kooperativ faoliyatning oilaviy shakllarini ham tashkil etish mumkin. Masalan, «Oilamizda hamkorlik», «Biz birgalikda hal qilamiz», «Mening oilamda har bir inson qadrli» kabi kichik topshiriqlar orqali bola oilada ham hamkorlik va o‘zaro hurmat munosabatlarini tahlil qiladi.

Loyihaviy ta’lim inklyuziv madaniyatni rivojlantirishda yana bir innovatsion imkoniyatdir. Loyihalar orqali o‘quvchilar inklyuziya, teng imkoniyat, bag‘rikenglik va ijtimoiy hamkorlik kabi tushunchalarni amaliy faoliyat orqali o‘zlashtiradilar.

Masalan, «Biz turlichamiz – biz birgamiz», «Teng imkoniyatlar maktabi», «Har bir inson qadrli», «Inklyuziv sinf — umumiy makon» kabi loyihalarni amalga oshirish mumkin. Bu loyihalarga ota-onalarni jalb qilish ularning tarbiyaviy ahamiyatini yanada oshiradi. Ota-onalar bolalar bilan birgalikda ma’lumot to‘plash, ijtimoiy so‘rovlar o‘tkazish, ijodiy mahsulot

tayyorlash yoki taqdimotlarda ishtirok etishlari mumkin. Natijada oila va maktabning tarbiyaviy maqsadlari birlashadi.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirishda **keys-stadi strategiyasi** ham samarali vositalardan biri hisoblanadi. Keyslar orqali ta’lim oluvchilar hayotda uchrashi mumkin bo‘lgan ijtimoiy va pedagogik vaziyatlarni tahlil qiladilar.

Masalan, sinfda yangi o‘quvchi paydo bo‘ldi va u jamoaga moslashishda qiynalmoqda. Sinfdoshlar uning muloqotga qo‘shilishiga yetarlicha yordam bermayapti. Bunday vaziyatda o‘quvchilardan muammoning sabablarini aniqlash, o‘qituvchi va sinfdoshlar qanday yordam berishi mumkinligini asoslash talab etiladi.

Keyslarni oilaviy muhokama uchun ham berish mumkin. Bunda ota-ona va farzand muayyan vaziyatni birgalikda muhokama qilib, o‘z munosabatlarini bildirishlari mumkin. Masalan, «Sinfdoshingiz sizdan farq qiladi. U bilan qanday munosabatda bo‘lasiz?», «Agar biror inson jamoaga qo‘shilishda qiynalsa, unga qanday yordam berish mumkin?» kabi savollar oilada inklyuziv muloqotni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu usulning muhim jihati shundaki, maktabda boshlangan tarbiyaviy jarayon oilada davom ettiriladi.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirishda **ijtimoiy-emotsional ta’lim strategiyasi** alohida ahamiyatga ega. Inklyuziv muhitda shaxsning nafaqat bilim va ko‘nikmalari, balki uning his-tuyg‘ularni anglashi, boshqalarning holatini tushunishi va konstruktiv muloqot qila olishi ham muhim.

O‘quvchilarda empatiya, o‘z his-tuyg‘ularini anglash, boshqalarni tinglash va nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish inklyuziv madaniyatning muhim psixologik asosini tashkil etadi.

Bu jarayonda oilaning ta’siri katta. Bolalar kattalarning boshqa insonlarga munosabatini kuzatib, muayyan ijtimoiy xulq modellarini o‘zlashtiradilar. Shu sababli ota-onalarning muloqot madaniyati, turli insonlarga nisbatan munosabati va farzand bilan suhbatlashish uslubi inklyuziv qadriyatlarning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Shu munosabat bilan ta’lim muassasalarida **«Ota-ona – pedagog – o‘quvchi» uchligiga asoslangan inklyuziv hamkorlik modeli**ni shakllantirish maqsadga muvofiq. Ushbu modelda har bir sub’ektning vazifasi aniq belgilanadi. Pedagog ta’limiy va metodik qo‘llab-quvvatlashni amalga oshirsa, ota-ona oilaviy muhitda inklyuziv qadriyatlarni mustahkamlaydi, o‘quvchi esa ushbu qadriyatlarni amaliy faoliyatida namoyon etadi. Bunday hamkorlikni tashkil etishda ota-onalar uchun inklyuziv pedagogikaga bag‘ishlangan davra suhbatlari, treninglar, ochiq muloqotlar va maslahatlar tashkil etish mumkin.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirishda **tengdoshlar yordami strategiyasi** ham muhimdir. O‘quvchilarning bir-biriga akademik va ijtimoiy jihatdan yordam berishi jamoada o‘zaro ishonch va mas’uliyatni kuchaytiradi.

«Tengdoshimga yordam beraman» tashabbusi doirasida o‘quvchilar juftlik yoki kichik guruhlarda ishlab, bir-biriga o‘quv topshiriqlarini tushuntirishi, yangi o‘quvchini jamoaga moslashishiga yordam berishi va umumiy faoliyatga jalb etishi mumkin. Bu jarayonda o‘qituvchi faqat nazoratchi emas, balki hamkorlik muhitini tashkil etuvchi fasilitator vazifasini bajaradi.

Zamonaviy ta’lim sharoitida **raqamli texnologiyalardan foydalanish** ham inklyuziv madaniyatni rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Elektron resurslar, multimedia materiallari, interaktiv topshiriqlar va raqamli muloqot vositalari ta’lim materiallarini turli shakllarda taqdim etish imkonini beradi.

Oila va maktab hamkorligida raqamli platformalardan maqsadli foydalanish orqali ota-onalarga bolaning ta’limiy faoliyati, loyihalari va ijtimoiy ishtirokini kuzatish, pedagog bilan fikr almashish va tarbiyaviy jarayonda ishtirok etish imkoniyatini yaratish mumkin. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalardan foydalanishda insonlararo jonli muloqotni to‘liq almashtirishga yo‘l qo‘ymaslik muhim. Inklyuziv madaniyat, avvalo, real ijtimoiy munosabatlarda shakllanadi.

So‘nggi yillarda **sun’iy intellekt texnologiyalari**ning ta’lim jarayoniga kirib kelishi ham inklyuziv ta’lim uchun yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Sun’iy intellekt vositalari ta’lim materiallarini turli darajalarda tayyorlash, matnni soddalashtirish, individual topshiriqlar variantlarini ishlab chiqish va pedagogga ta’lim jarayonini moslashtirishda yordam berishi mumkin.

Biroq sun’iy intellektdan foydalanishda pedagogik maqsad, akademik halollik va axborot xavfsizligi tamoyillariga amal qilish talab etiladi. Texnologiya pedagogik munosabatlarning o‘rnini bosmasligi, balki ta’limda teng ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirishi lozim.

Inklyuziv madaniyatni shakllantirishning muhim sharti — **refleksiv yondashuv**dir. Refleksiya orqali o‘quvchilar o‘z munosabatlari va xatti-harakatlarini tahlil qiladilar. Shuningdek, ota-onalar ham farzandining boshqalarga munosabatini kuzatib, oiladagi tarbiyaviy ta’sirni tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Masalan, dars yakunida «Men bugun boshqalar haqida nimani angladim?», «Men kimgadir yordam berdimmi?», «Mening xatti-harakatim boshqa insonga qanday ta’sir qildi?» kabi savollardan foydalanish mumkin. Uy sharoitida esa «Bugun maktabda kimga yordam berding?», «Seningcha, har bir insonni hurmat qilish nima uchun muhim?» kabi savollar orqali suhbatni davom ettirish mumkin. Shunday qilib, refleksiya maktabda boshlangan tarbiyaviy jarayonni oilaviy muhitda davom ettirish uchun samarali vositaga aylanadi.

Oila va maktab hamkorligining yana bir muhim yo‘nalishi — **yagona inklyuziv qadriyatlar muhitini shakllantirish**dir. Maktabda bag‘rikenglik, hurmat va tenglik haqida gapirilib, oilada aksincha salbiy stereotiplar shakllantirilsa, inklyuziv tarbiyaning ta’siri zaiflashadi. Shuning uchun pedagoglar va ota-onalar o‘rtasida inklyuziv qadriyatlar bo‘yicha muntazam muloqot olib borish zarur. Bunda «Oilada inklyuziv tarbiya», «Bolalar o‘rtasidagi farqlarni qanday qabul qilamiz?», «Farzandimning tengdoshlariga munosabatini qanday rivojlantiraman?» kabi mavzularda ota-onalar bilan amaliy seminarlar tashkil etish mumkin.

Oila–maktab hamkorligida faqat muammo paydo bo‘lganda muloqot qilish emas, balki muntazam profilaktik va rivojlantiruvchi hamkorlikni yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq. Buning uchun maktabda ota-onalar, pedagoglar va o‘quvchilar ishtirokida inklyuziv muhitni rivojlantirish bo‘yicha kichik ijtimoiy loyihalarni amalga oshirish mumkin.

Masalan, «Bir kun – bir ezgu amal», «Biz bir jamoamiz», «Har bir bola muhim», «Birgalikda kuchlimiz» kabi tashabbuslar orqali inklyuziv qadriyatlarni kundalik hayotga olib kirish mumkin.

Shuningdek, inklyuziv madaniyatni baholash uchun ta’lim muassasasida muntazam monitoring olib borish zarur. Bunda o‘quvchilarning jamoaga mansublik hissi, o‘zaro munosabatlari, darsdagi ishtiroki, pedagogik muhitning qulayligi va ota-onalarning inklyuziv jarayondagi ishtiroki o‘rganilishi mumkin.

Monitoring natijalari asosida pedagogik strategiyalar qayta ko‘rib chiqilishi va takomillashtirilishi lozim. Bu inklyuziv madaniyatni bir martalik tadbir emas, balki uzluksiz rivojlanuvchi pedagogik jarayon sifatida tashkil etish imkonini beradi.

Umuman, ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning innovatsion modeli quyidagi izchillikka asoslanishi mumkin:

qadriyatlarni anglash → oilaviy muloqot → maktabda hamkorlik → ijtimoiy faoliyat → refleksiya → umumiy tajriba → inklyuziv xulq-atvor.

Mazkur modelda oila va maktab bir-birini to‘ldiruvchi, o‘zaro mas’uliyatli va yagona maqsadga yo‘naltirilgan tarbiyaviy sub’ektlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish zamonaviy ta’limning insonparvarlik, tenglik va ijtimoiy adolat tamoyillarini amalga oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Inklyuziv madaniyat har bir insonning qadrini tan olish, individual farqlarni hurmat qilish, o‘zaro yordam, hamkorlik va bag‘rikenglikka asoslangan munosabatlarni shakllantirish orqali namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, inklyuziv madaniyatni rivojlantirishda shaxsga yo‘naltirilgan, kooperativ, loyihaviy, keys-stadi, ijtimoiy-emotsional, tengdoshlar yordami va refleksiv strategiyalar muhim pedagogik imkoniyatlarga ega. Raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt esa ta’limni individuallashtirish va ta’lim jarayonida ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida xizmat qilishi mumkin.

Shu bilan birga, inklyuziv madaniyatni faqat ta’lim muassasasi doirasida shakllantirish yetarli emas. Bola shaxsining ijtimoiy tajribasi oila va maktab ta’sirining o‘zaro uyg‘unligi asosida rivojlanadi. Shu sababli **oila–maktab hamkorligi inklyuziv madaniyatni shakllantirishning muhim pedagogik sharti** sifatida qaralishi lozim.

Ota-onalarning inklyuziv qadriyatlarni anglashi, pedagoglar bilan muntazam hamkorlik qilishi, oilada bag‘rikenglik va inson qadriga asoslangan munosabatlarni shakllantirishi bolaning maktabdagi inklyuziv xulq-atvoriga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu ma’noda, inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning eng samarali modeli **«Oila – maktab – o‘quvchi – jamoa»** hamkorligiga asoslangan yaxlit tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Inklyuziv ta’limni rivojlantirishda asosiy e’tiborni faqat ta’lim oluvchilarning ehtiyojlariga mos sharoit yaratishga emas, balki butun ta’lim muhitida inson qadri, tenglik, hamkorlik va o‘zaro hurmat madaniyatini qaror toptirishga qaratish maqsadga muvofiq.

Shu asosda inklyuziv madaniyatni rivojlantirish jarayonini **«qadriyat – munosabat – hamkorlik – amaliy faoliyat – refleksiya»** tamoyili asosida tashkil etish ta’lim muassasalarida barqaror inklyuziv muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

Amaliy tavsiyalar:

1. «Oila – maktab – o‘quvchi» inklyuziv hamkorlik modelini joriy etish. Ta’lim muassasalarida ota-onalar, pedagoglar va o‘quvchilar ishtirokida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan muntazam muloqot, davra suhbatlari, treninglar va ijtimoiy loyihalar tizimini tashkil etish tavsiya etiladi. Bunda oila va maktabning tarbiyaviy maqsadlari uyg‘unlashtirilishi zarur.

2. Ota-onalarning inklyuziv kompetentligini rivojlantirish. Ota-onalar uchun «Oilada inklyuziv tarbiya», «Bolalarda bag‘rikenglikni shakllantirish», «Farzandimning boshqalarga munosabati» kabi mavzularda amaliy seminar va treninglar tashkil etish maqsadga muvofiq. Ularda nazariy ma’lumotlardan ko‘ra keyslar, vaziyatli topshiriqlar va oilaviy muloqot texnologiyalaridan ko‘proq foydalanish zarur.

3. Inklyuziv qadriyatlarga asoslangan oilaviy-maktab loyihalarini yo‘lga qo‘yish. «Biz birgamiz», «Har bir inson qadrli», «Teng imkoniyatlar», «Birgalikda kuchlimiz» kabi ijtimoiy loyihalarni o‘quvchilar va ota-onalar hamkorligida amalga oshirish tavsiya etiladi.

Bunday loyihalar inklyuziv madaniyatni nazariy tushunchadan amaliy ijtimoiy tajribaga aylantirish imkonini beradi.

4. Inklyuziv muhitni muntazam monitoring qilish va natijalar asosida pedagogik strategiyalarni takomillashtirish. O‘quvchilar, pedagoglar va ota-onalar o‘rtasida so‘rovnoma, intervyu, kuzatuv va refleksiv tahlillar o‘tkazib, ta’lim muassasasida o‘zaro hurmat, hamkorlik, teng ishtirok va jamoaga mansublik darajasini o‘rganish maqsadga muvofiq. Monitoring natijalari asosida oila va maktab hamkorligining mazmuni va shakllarini takomillashtirib borish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017. – 295–297-b.
2. Mirziyoev Sh.M. Yangi O‘zbekiston demokratik o‘zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda. – Toshkent: O‘qituvchi MU MChJ, 2021. – 7-b.
3. Ibraimov X., Kuronov M., Fozilov J., Zaripov F. Ota-ona – murabbiy. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2024. – 220 b.
4. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
5. Musurmonova O. Oila ma’naviyati – milliy g‘urur. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999.
6. UNICEF. Unit 2: Improving Parental Engagement. – UNICEF Europe and Central Asia. Ushbu materialda ota-onalik ko‘nikmalari, kommunikatsiya, ko‘ngilli ishtirok, uyda ta’limni qo‘llab-quvvatlash va qarorlar qabul qilishda ishtirok kabi yo‘nalishlar yoritilgan.

IJTIMOIYLASHUV DAVRIDA O‘QUVCHI YOSHLARDA INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKILLANTIRSHDA OILA MAKTAB VA MAXALLA ҲAMKORLIGINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Qulmatov Norqobil Eshmamatovich[1], Rizzaev Shavkatjon Rixsiboevich[2]
[1]Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti Toshkent filiali, katta o‘qituvchi
[2]Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti Toshkent filiali, katta assistenti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22788970

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ijtimoiylashuv jarayonida o‘quvchi yoshlarda inklyuziv madaniyatni shakllantirishda oila, maktab va mahalla hamkorligining pedagogik-ijtimoiy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Inklyuziv madaniyatning mazmuni, uning shaxsning ijtimoiylashuvi, bag‘rikengligi, hamkorlik ko‘nikmalari, inson qadr-qimmatini hurmat qilishi va turli xil ijtimoiy guruhlarga mansub tengdoshlarini qabul qilishiga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, oila, maktab va mahalla institutlarining inklyuziv tarbiyadagi o‘ziga xos funksiyalari, ular o‘rtasidagi hamkorlikning tashkiliy-pedagogik mexanizmlari hamda mavjud muammolar bayon etilgan. Maqolada inklyuziv madaniyatni shakllantirishning asosiy komponentlari sifatida hamkorlik, tenglik, bag‘rikenglik, ijtimoiy mas’uliyat va o‘zaro qo‘llab-quvvatlash tamoyillari asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiylashuv, inklyuziya, inklyuziv madaniyat, o‘quvchi yoshlar, oila, maktab, mahalla, hamkorlik, bag‘rikenglik, ijtimoiy moslashuv, tenglik, tarbiya, ijtimoiy mas’uliyat.*

Kirish.Mavzuning dolzarbligi. Ijtimoiylashuv - bu insonning jamiyatda qabul qilingan qoidalar, qadriyatlar va ijtimoiy rollarni o‘zlashtirishi bilan bog‘liq uzluksiz jarayondir. Bu jarayon bolalikdan boshlanib, butun hayot davomida davom etadi. Zamonaviy sharoitda ijtimoiylashuv faqat oila, maktab va maxalla ta’siri bilan cheklanib qolmay, balki raqamli muhit (internet va raqamli texnologiyalar orqali shakillangan virtual olam), ommaviy madaniyat (ko‘pchillikga bir vaqtda yetib boradigan madaniyat) va global axborot oqimlari (dunyo bo‘ylab internet, televidenie, radio, ijtimoiy tarmoqlar va boshqa kommunikatsiya vositalari orqali juda kata miqdordagi axborotning tez va uzluksiz tarqalishi) orqali ham amalga oshadi.Bugungi globallashuv va ijtimoiy-madaniy transformatsiya sharoitida yosh avlodni nafaqat bilimli, balki ijtimoiy jihatdan faol, bag‘rikeng, turli qarash va imkoniyatlarga ega insonlarni hurmat qiladigan shaxs sifatida tarbiyalash ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Ayniqsa, o‘quvchilarning ijtimoiylashuv davrida ularda insonlar o‘rtasidagi farqlarni tabiiy holat sifatida qabul qilish, kamsitish va stereotip (biror inson, millat, kasb, guruh yoki hodisa haqida jamiyatda shakillangan umumiy, soddalashtirilgan va ko‘pincha doim ham to‘g‘ri bo‘lmagan tasavvur.Masalan: “qariyalar zamonaviy texnologiyalarni tushunmaydi”-stereotip)larga qarshi turish, hamkorlik qilish hamda har bir insonning ta’lim va jamiyat hayotida teng ishtirok etish huquqini anglash ko‘nikmalarini shakllantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Inklyuziv ta’lim tushunchasi bugungi kunda faqat nogironligi bo‘lgan bolalarni umumiy ta’lim muhitiga jalb etish

bilan chegaralanmaydi. UNESCO inklyuziv ta’limni barcha o‘quvchilarning individual ehtiyojlari, qobiliyatlari va xususiyatlarini hisobga oladigan, ularning birgalikda ta’lim olishi va rivojlanishini ta’minlaydigan yondashuv sifatida izohlaydi. Bunda oila va jamoatchilikning ishtiroki ham inklyuziv muhitning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi.O‘zbekistonda ham inklyuziv ta’limni rivojlantirish davlat ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Xususan, 2020-2025 yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilingan bo‘lib, uning amalga oshirilishi doirasida ta’lim muhitini barcha o‘quvchilar uchun yanada qulay va teng imkoniyatli qilish masalalariga e’tibor qaratilgan.Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv madaniyatni faqat maktab doirasida shakllantirish yetarli emas. Bola va o‘smirning ijtimoiylashuvi bir vaqtning o‘zida oila, ta’lim muassasasi, mahalla va keng jamoatchilik ta’sirida amalga oshadi. Demak, ushbu institutlarning maqsadli va muvofiqlashtirilgan hamkorligi inklyuziv qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirishning samarali shartlaridan biridir. Inklyuziv madaniyat va o‘quvchi yoshlarning ijtimoiylashuvi. Ijtimoiylashuv - shaxsning jamiyatda mavjud bo‘lgan ijtimoiy me’yorlar, qadriyatlar, xulq-atvor qoidalari va munosabatlar tizimini o‘zlashtirish jarayonidir. Ushbu jarayon ayniqsa o‘smirlik va o‘spirinlik davrida faol kechadi. Chunki mazkur davrda shaxsning o‘z-o‘zini anglashi, mustaqil fikrlashi, tengdoshlar bilan munosabatlari va jamiyatdagi o‘rniga nisbatan qarashlari shakllanadi. Inklyuziv madaniyat esa shaxsning boshqa insonlarning o‘ziga xosligi va individual farqlarini hurmat qilishi, ularni jamiyatning teng huquqli a’zolari sifatida qabul qilishi, ijtimoiy munosabatlarda kamsitish, chetlashtirish va stereotiplarga yo‘l qo‘ymasligi bilan tavsiflanadi.

Inklyuziv madaniyat quyidagi asosiy komponentlarni o‘z ichiga oladi: Kognitiv komponent - inklyuziya, tenglik, inson huquqlari va xilma-xillik haqidagi bilim va tasavvurlar. Aksiologik komponent - inson qadr-qimmati, tenglik, adolat, bag‘rikenglik va o‘zaro hurmatni qadriyat sifatida qabul qilish. Emotsional komponent - boshqa insonlarning holatini tushunish, empatiya va hamdardlik. Xulq-atvor komponenti - amaliy hayotda yordam berish, hamkorlik qilish, kamsituvchi xatti-harakatlarga qarshi turish. Refleksiv komponent - o‘z qarashlari, stereotiplari va xatti-harakatlarini tahlil qilish qobiliyati.UNESCOning inklyuziv ta’limga oid zamonaviy yondashuvlarida ham xilma-xillikni qadrlash, tegishlilik hissini shakllantirish va barcha o‘quvchilarning ta’lim jarayonida ishtirokini ta’minlash muhim tamoyillar sifatida ko‘rsatiladi. Demak, o‘quvchida inklyuziv madaniyatni shakllantirish - bu faqat ma’lum bir guruhga nisbatan “to‘g‘ri munosabat”ni o‘rgatish emas, balki bolaning butun dunyoqarashi va ijtimoiy xulq-atvorini insonparvarlik, hamkorlik va tenglik tamoyillari asosida rivojlantirish jarayonidir. Inklyuziv madaniyatni shakllantirishda oilaning o‘rni. Oila bolaning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti hisoblanadi. Bola boshqa insonlarga qanday munosabatda bo‘lish, farqlarni qanday qabul qilish, yordamga muhtoj insonlarga qanday munosabat bildirish, nizolarni qanday hal qilish kabi xulq-atvor modellarini avvalo oilada o‘zlashtiradi. Shu sababli oilada inklyuziv madaniyatni shakllantirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi maqsadga muvofiq: oilada har bir a’zoning fikrini hurmat qilish; farzandning shaxsiy xususiyatlarini qabul qilish; boshqa insonlarning tashqi ko‘rinishi, obiliyati yoki ijtimoiy holatini masxara qilmaslik; bolaga turli imkoniyat va ehtiyojlarga ega nsonlar haqida to‘g‘ri tushuncha berish; stereotip va kamsituvchi qarashlarning oldini olish; oilada o‘zaro yordam va hamkorlik muhitini yaratish; farzandni jamoaviy faoliyatga jalb qilish. Ota-onaning shaxsiy namunasi ayniqsa muhim. Agar bola oilada kattalarning boshqa insonlarga hurmat bilan munosabatda bo‘lishini ko‘rsa, mazkur xulq modeli uning shaxsiy tajribasiga aylanadi. Shu jihatdan oilaning vazifasi faqat farzandning

maktabdagi o‘zlashtirishini nazorat qilishdan iborat bo‘lmasligi kerak. Ota-ona maktab bilan hamkorlikda bolaning ijtimoiy, emotsional va axloqiy rivojlanishiga ham mas’ul bo‘lishi lozim.

Maktabning inklyuziv madaniyatni shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlari. Maktab o‘quvchining ikkilamchi ijtimoiylashuv muhitidir. Bu yerda bola turli xarakter, obiliyat, dunyoqarash va ijtimoiy tajribaga ega tengdoshlari bilan muntazam muloqot qiladi. Maktabning inklyuziv madaniyatni shakllantirishdagi asosiy vazifasi — barcha o‘quvchilar o‘zlarini xavfsiz, qadrlangan va jamoaning muhim a’zosi sifatida his qiladigan ta’lim muhitini yaratishdir. Buning uchun quyidagi pedagogik mexanizmlardan foydalanish mumkin: Birinchidan, darslarda hamkorlikka asoslangan metodlardan foydalanish. Juftlik va kichik guruhlarda ishlash, loyiha faoliyati, muammoli vaziyatlarni muhokama qilish o‘quvchilarda o‘zaro muloqot va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ikkinchidan, tarbiyaviy tadbirlarda inklyuziv mazmundagi mavzularni yoritish. “Biz turlicha - biz tengmiz”, “Har bir inson qadrlidir”, “Mehr va hamjihatlik”, “Kamsitishga yo‘l qo‘ymaymiz” kabi mavzulardagi tadbirlar o‘quvchilarning ijtimoiy ongini rivojlantiradi. Uchinchidan, tengdoshlar o‘rtasidagi qo‘llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish. O‘quvchilarning bir-biriga yordam berishi, jamoaviy topshiriqlarni bajarishi va ijtimoiy loyihalarda birgalikda ishtirok etishi inklyuziv munosabatlarni amaliy faoliyatga aylantiradi. To‘rtinchidan, pedagoglarning inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirish. O‘qituvchi o‘quvchilar o‘rtasidagi farqlarni muammo emas, balki ta’lim jarayonini boyituvchi omil sifatida qabul qilishi kerak. UNESCO ham inklyuziv ta’limni rivojlantirishda o‘qituvchilarning malakasi, pedagogik yondashuvlar, jismoniy va moddiy sharoitlar, monitoring hamda oila va jamoatchilik ishtirokini o‘zaro bog‘liq tizim sifatida ko‘rsatadi.Mahallaning inklyuziv ijtimoiy muhitni yaratishdagi o‘rni. O‘zbekiston sharoitida mahalla yoshlarning ijtimoiylashuviga ta’sir ko‘rsatuvchi o‘ziga xos ijtimoiy institut hisoblanadi. Mahalla hududida turli avlod, kasb, ijtimoiy tajriba va qarashlarga ega insonlar o‘zaro munosabatga kirishadi. Mahallaning inklyuziv madaniyatni shakllantirishdagi imkoniyatlari quyidagilarda namoyon bo‘ladi: yoshlarni ijtimoiy loyihalarga jalb etish; turli ijtimoiy guruh vakillari bilan muloqot qilish imkoniyatlarini kengaytirish; ehtiyojmand oilalarni qo‘llab-quvvatlash; yoshlar o‘rtasida ko‘ngillilik faoliyatini rivojlantirish; madaniy-ma’rifiy tadbirlar tashkil etish; keksalar va yoshlar o‘rtasida avlodlararo muloqotni kuchaytirish; mahalla hududida sog‘lom va xavfsiz ijtimoiy muhitni ta’minlash. Mahalla faoliyatida yoshlarning real ijtimoiy muammolarni hal etishga jalb qilinishi ayniqsa samarali hisoblanadi. Chunki inklyuziv madaniyat faqat nazariy bilim orqali emas, balki ijtimoiy tajriba va amaliy faoliyat orqali shakllanadi. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki Ijtimoiylashuv davrida o‘quvchi yoshlarda inklyuziv madaniyatni shakllantirish zamonaviy ta’limning muhim vazifalaridan biridir. Mazkur jarayonni faqat maktab faoliyati doirasida tashkil etish yetarli emas. Chunki bolaning dunyoqarashi va ijtimoiy xulqi oila, maktab, mahalla va boshqa ijtimoiy muhitlarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Oila bolada inklyuziv qadriyatlarning dastlabki asoslarini yaratadi; maktab ushbu qadriyatlarni pedagogik faoliyat orqali tizimlashtiradi va amaliy ijtimoiy ko‘nikmalarga aylantiradi; mahalla esa ularni real ijtimoiy hayot va jamoatchilik munosabatlari orqali mustahkamlaydi. Shu bois oila–maktab–mahalla hamkorligining o‘ziga xosligi uning uch tomonlama, uzluksiz va o‘zaro to‘ldiruvchi xarakterida namoyon bo‘ladi. Mazkur hamkorlikda asosiy e’tibor o‘quvchini “farqlarga moslashtirish”ga emas, balki barcha insonlar uchun hurmat, tenglik, hamkorlik va ishtirokni ta’minlaydigan ijtimoiy muhitni yaratishga qaratilishi kerak. Inklyuziv madaniyatning barqaror shakllanishi natijasida o‘quvchilarda empatiya, bag‘rikenglik, o‘zaro yordam, ijtimoiy mas’uliyat, kommunikativ kompetentlik va fuqarolik faolligi rivojlanadi. Natijada maktab va

mahalla nafaqat ta’lim-tarbiya beruvchi, balki ijtimoiy hamjihatlikni shakllantiruvchi muhim institutlarga aylanadi. Shunday qilib, oila-maktab-mahalla hamkorligini inklyuziv tarbiyaning yagona ijtimoiy-pedagogik tizimi sifatida tashkil etish o‘quvchi yoshlarning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi va jamiyatda inklyuziv qadriyatlarning qaror topishining muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO. *Inclusion in Education: What You Need to Know*. UNESCO, 2026.
2. UNESCO IBE. *Reaching Out to All Learners: A Resource Pack for Supporting Inclusion and Equity in Education. Guide 3: Working with Partners*. Geneva: UNESCO IBE, 2021.
3. UNESCO. *Inclusion in Education: Leaving No Learner Behind*. UNESCO Education 2030.
4. UNESCO. *Bringing into Focus the Future of the Right to Education*. UNESCO, 2025.
5. UNESCO. *Rethinking Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. UNESCO, 2021.
6. UNESCO. *Inclusive and Empowering Education Programs*. SDG 4 Knowledge Hub.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi”ga oid normativ-huquqiy hujjatlar.
8. UNESCO. *Q&A: How Inclusion in Education Has Evolved*. Education 2030.
9. UNESCO. *A Whole-School Approach to Foundational Learning and Inclusive School–Community Partnerships*. SDG 4 Knowledge Hub.

NOTO‘LIQ OILA VA UNDAGI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MUAMMOLARNING YUZAGA KELISHI

Rustamova Mo‘tabar Ravshanovna
Alfraganus universiteti, “Psixologiya” kafedrasi o‘qituvchisi,
e-mail: rustamova.motabar@bk.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.22789006

Annotatsiya. *Mazkur tezisda noto‘liq oilaning mohiyati, vujudga kelish sabablari hamda unda kuzatiladigan ijtimoiy-psixologik muammolar kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, xorij psixolog olimlarining ilmiy qarashlariga tayangan holda noto‘liq oilalarning farzand psixikasi, tarbiya jarayoni va oilaviy muhitga ta’siri yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *noto‘liq oila, ajralish, ijtimoiy muammolar, psixologik muammolar, farzand taraqqiyoti, oila psixologiyasi.*

Kirish. Bugungi globallashuv va jamiyat taraqqiyoti sharoitida oilaning ijtimoiy instituti muayyan o‘zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar, madaniy qadriyatlarning transformatsiyasi, migratsiya jarayonlari hamda oilaviy munosabatlardagi beqarorlik Asnatijasida noto‘liq oilalar sonining ortib borishi kuzatilmoqda. Mazkur holat jamiyat barqarorligi, yosh avlod tarbiyasi va shaxsning ijtimoiylashuv jarayoniga bevosita ta’sir ko‘rsatgani sababli muhim ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Noto‘liq oilalarda yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik muammolar, xususan, iqtisodiy yetishmovchilik, tarbiyaviy nazoratning susayishi, emotsional muvozanatning buzilishi hamda bolalarda ijtimoiy moslashuv qiyinchiliklari jamiyatning kelajak taraqqiyotiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Ayniqsa, voyaga yetmaganlarning shaxs sifatida shakllanishida oilaning yetakchi roli inobatga olinsa, noto‘liq oilalar muammosini chuqur o‘rganish va ilmiy asoslangan yechimlarni ishlab chiqish dolzarb vazifa hisoblanadi. Shu jihatdan, noto‘liq oilalarda yuzaga kelayotgan ijtimoiy-psixologik muammolarni aniqlash, ularning kelib chiqish sabablari va oqibatlarini tahlil qilish hamda samarali profilaktik va korreksion chora-tadbirlarni belgilash bugungi kunda oila psixologiyasi fanlarining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Asosiy qism. Noto‘liq oila deganda ota yoki onadan birining yo‘qligi sababli shakllangan oila tushuniladi. Bu holat ko‘pincha ajralish, vafot etish, mehnat migratsiyasi yoki nikohsiz farzand tarbiyasi bilan bog‘liq bo‘ladi. Sotsiolog olim E.Giddens ta’kidlaganidek, globallashuv jarayonlari va ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi oilaviy institut barqarorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda [3].

Noto‘liq oilalarda yuzaga keladigan ijtimoiy muammolar, avvalo, iqtisodiy yetishmovchilik, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning cheklanganligi hamda tarbiya jarayonidagi qiyinchiliklar bilan namoyon bo‘ladi. Daromadning kamayishi ota-onaning psixologik holatiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, oilaviy munosabatlarda ziddiyatlarni kuchaytirishi mumkin. R.Mertonning ijtimoiy moslashuv nazariyasiga ko‘ra, jamiyat tomonidan yetarli imkoniyat va resurslar taqdim etilmagan sharoitda oilada ijtimoiy nomutanosiblik yuzaga keladi [5].

Psixologik jihatdan esa noto‘liq oilalar bolalar shaxsining shakllanishida muhim xavf omili hisoblanadi. L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivoji ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog‘liqligini ta’kidlab, oiladagi emotsional muhitning buzilishi bola rivojiga salbiy ta’sir

ko‘rsatishini qayd etgan [6]. A.Adler fikricha, ota yoki ona obrazining yetishmasligi farzandda noto‘liqlik hissi va o‘ziga ishonchsizlikni keltirib chiqarishi mumkin [1].

Shuningdek, A.Banduraning ijtimoiy o‘rganish nazariyasiga ko‘ra, bola xulq-atvor va ijtimoiy rollarni asosan ota-onani kuzatish orqali o‘zlashtiradi. Noto‘liq oilalarda ushbu jarayonning to‘liq amalga oshmasligi bolalarda emotsional beqarorlik, tajovuzkorlik yoki ijtimoiy tortinchoqlik kabi holatlarni yuzaga keltirishi mumkin [2]. Ota yoki onaning o‘zi esa ortiqcha mas’uliyat yuklanishi natijasida stress va psixologik charchoqni boshdan kechiradi.

A.Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasiga ko‘ra, bolaning xavfsizlik, mehr va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash ehtiyojlari qondirilgan taqdirdagina uning to‘laqonli rivojlanishi ta’minlanadi [4]. Psixologik maslahatlar, ijtimoiy himoya choralari, ta’lim muassasalari va mahalla institutlarining hamkorligi orqali noto‘liq oilalardagi muammolarni kamaytirish mumkin.

Mahalliy olimlar tadqiqotlarida ham noto‘liq oilalarda tarbiyaviy nazoratning susayishi, bola va ota-ona o‘rtasidagi emotsional masofaning ortishi hamda ijtimoiy moslashuv muammolari ko‘proq uchrashi ta’kidlanadi. Bu holatlar maktab muhitida o‘quv faoliyati va xulq-atvorda muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Shu bois noto‘liq oilalar bilan ishlashda kompleks yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Noto‘liq oilalarda yuzaga keladigan ijtimoiy-psixologik muammolar jamiyat barqarorligi va yosh avlod tarbiyasiga bevosita hamda uzoq muddatli ta’sir ko‘rsatadi. Bunday oilaviy muhitda tarbiyalanayotgan bolalarda ijtimoiy moslashuv, emotsional barqarorlik va shaxsiy rivojlanish jarayonlarida muayyan qiyinchiliklar kuzatilishi mumkin. Olimlarning ilmiy qarashlariga tayangan xulosa qilish mumkinki, mazkur muammolarni samarali bartaraf etish faqatgina alohida chora-tadbirlar bilan emas, balki tizimli, ilmiy asoslangan va fanlararo hamkorlikka yo‘naltirilgan yondashuvni talab etadi. Xususan, oila, ta’lim muassasalari, ijtimoiy xizmatlar va jamoatchilik institutlari o‘rtasidagi uzviy hamkorlik orqali noto‘liq oilalarda sog‘lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish, bolalarning to‘laqonli rivojlanishi va jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyasini ta’minlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Adler A. The Practice and Theory of Individual Psychology. – London: Routledge & Kegan Paul, 1956. – 308 p.
2. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977. – 247 p.
3. Giddens E. Sociology. – Cambridge: Polity Press, 2009. – 1040 p.
4. Maslow A. H. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1970. – 411 p.
5. Merton R. K. Social Theory and Social Structure. – New York: Free Press, 1968. – 702 p.
6. Vygotskiy L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 p.

XORAZM VILOYATI QISHLOQ XO‘JALIK MAXSULOTLARI ISHLAB CHIQARISHNI STATISTK TADQIQI

Sadullayev Muzaffar O‘tkir O‘g‘li

https://doi.org/10.5281/zenodo.22789037

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Xorazm viloyati qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni takomillashtirish, mavjud imkoniyatlardan va yo‘nalishlardan unumli foydalanish shu bilan birgalikda ushbu jarayonni yanada jadallashtirish masalalari yoritilgan.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются вопросы повышения эффективности производства сельскохозяйственной продукции в Хорезмской области, эффективного использования существующих возможностей и направлений, а также дальнейшего ускорения этого процесса.*

Annotation. *This article discusses the issues of improving the production of agricultural products in the Khorezm region, making effective use of existing opportunities and directions, and further accelerating this process.*

Kalit so‘zlar. *Qishloq xo‘jaligi, eksport, rivojlantirish, mahsulot hajmi, savdo hajmi, agrar sektor.*

Ключевые слова. *Сельское хозяйство, экспорт, развитие, объём продукции, объём торговли, аграрный сектор.*

Key words: *Agriculture, export, development, production volume, trade volume, agrarian sector.*

Kirish. Bugungi kunga kelib har bir O‘rta Osiyo mamlakatlari uchun muhum o‘rin kasb etayotgan qishloq xo‘jaligi tarmog‘i O‘zbekiston Respublikasida ham rivojlanishi va samaradorligini oshirish ustida ishlanayotgan eng muhum tarmoqlardan biri sifatida qaralmoqda. Ushbu sohada aholing judaa katta ko‘p qismi faoliyat yuritishadi, ushbu sohani yanada rivojlanishi orqali qator global muammolar yechim topishi mumkun yani aholi ishsizlik darajasi kamayishi, oziq-ovqat aylanmasa yaxshilanishi, mamlakat bozorida sog‘lom raqobat qilish imkoniyati vujudga kelishi to‘g‘ridan to‘g‘ri ushbu sohaga bog‘liq hisoblanadi. Hozirda mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish va kelgusi yillarda ushbu ko‘rsatkichlarni bir necha barobarga oshirish ustida islohotlar olib borilmoqda xususan, O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining agrar sektorida amalga oshirilayotgan tarkibiy islohotlar qishloq xo‘jaligini ekstensiv rivojlanish modelidan intensiv va innovatsion modelga o‘tkazishni taqozo etadi. Bu jarayonda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5853-sonli Farmoni sohaning uzoq muddatli istiqbolini belgilovchi fundamental hujjat bo‘lib xizmat qilmoqda.

Ushbu farmonga asosan quyidagi o‘zgartirish va yangiliklarga asos solinmoqda:

1. Institutsional o‘zgarishlar va davlat rolini optimallashtirish

Strategiyaning asosiy maqsadi - agrar sektorda davlatning ma’muriy aralashuvini cheklash va bozor iqtisodiyoti mexanizmlarini joriy etishdir. Farmon asosida paxta va g‘alla yetishtirishda davlat buyurtmasi tizimi bekor qilindi, bu esa fermer xo‘jaliklariga ekin turlarini mustaqil tanlash va mahsulotni bozor narxlarida sotish imkonini berdi. Ushbu transformatsiya

qishloq xo‘jaligi subyektlarining moddiy manfaatdorligini oshirib, ishlab chiqarish samaradorligini rag‘batlantiruvchi asosiy omilga aylandi.

2. Vertikal integratsiya: Klaster tizimining shakllanishi PF-5853-sonli Farmonga bog‘liq bo‘lib qishloq xo‘jaligida klaster modelini qonuniy va iqtisodiy jihatdan mustahkamlash to‘g‘risida qator yangilik va o‘zgartirishlar kiritildi. Ushbu tizim quyidagicha faoliyat yuritadi:

1.Xomashyo yetishtirish, qayta ishlash va tayyor mahsulot eksportini yagona zanjirga birlashtirdi;

2.Sohaga xususiy investitsiyalar oqimini ko‘paytirdi;

3.Qishloq hududlarida sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish orqali qo‘shimcha qiymat zanjiri (value chain) yaratilishini ta’minladi.

3. Resurs tejovchi texnologiyalar va ekologik barqarorlik

Global iqlim o‘zgarishi va suv resurslari taqchilligi sharoitida Farmonda suvni tejovchi texnologiyalarni (tomchilatib va yomg‘irlatib sug‘orish) joriy etish ustuvor vazifa etib belgilandi. 2030-yilga qadar barcha sug‘oriladigan yerlarning kamida 50 foizini tejovchi texnologiyalar bilan qamrab olish indikatori belgilangan bo‘lib, bu tuproq unumdorligini saqlash va sho‘rlanish darajasini kamaytirishning ilmiy yechimi sifatida ko‘riladi. Ushbu yuqorida eslatilib o‘tilgan zarur chora tadbirlar bosqichma bosqich amalyotga tadbiq etilmoqda va uning to‘g‘ri qo‘llanishi doimiy monitoring yani nazorat qilinmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish va unumdorligini yanada oshirish ustida mamlakatimizda qator olimlar va ilmiy izlanuvchilar qator ilmiy ishlar va islohotlar olib borilgan. Jumladan Akademik S.S. G‘ulomov qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotiga matematik usullar va axborot texnologiyalarini integratsiya qilishning nazariy asoslarini yaratdi va bu ushbu soha uchun mutlaqo yangilik bo‘ldi. Ushbu sohani yani ekonometrik modellashtirish va raqamli transformatsiya orqali amalytda duch kelinayotgan kamchiliklarni bartaraf etish va ish sifatini yaxshilash nazarda tutilgan hisoblanadi[2]. Navbatdagi professor O. Murtazoyev agrar sohada statistik hisob va hisobotlarni takomillashtirish borasida fundamental izlanishlar olib borgan va ushbu izlanishlar judda asosli bo‘lib hozirda keng tarzda amaliyotda qo‘llanilmoqda. Uning ilmiy ishlarida mahsulot tannarxini shakllantiruvchi omillarning statistik tahlili, hosildorlik dinamikasini o‘rganish va agrosanoat majmuasida statistik ko‘rsatkichlar tizimini metodologik jihatdan boyitishga alohida e’tibor qaratilgan. Ushbu olib borilgan ilmiy tadqiqot va islohotlar hozirda to‘g‘ri narx siyosatini olib borishga va ushbu sohani rivojiga salmoqli hissa qo‘shmoqda[3]. Ushbu sohada sezilarli o‘zgaraishlarga qo‘l urgan navbatdagi shaxslardan biri bu professor B.T. Salimov o‘z tadqiqotlarida dehqon va fermer xo‘jaliklari faoliyatini statistik baholashning o‘ziga xos va yangi jihatlarini ochib berdi. Olim kichik biznes subyektlarining iqtisodiy barqarorligini ta’minlash, agrar bozorda xizmat ko‘rsatish infratuzilmasini rivojlantirish va ishlab chiqarish omillarining o‘zaro bog‘liqligini korrelyatsion-regression tahlil qilish metodikasini takomillashtirgan va rivojlantirish ustida o‘z ilmiy ishini olib borgan[4]. Professor M.R. Pardayev qishloq xo‘jaligi korxonalarida iqtisodiy tahlil va statistika metodologiyasini rivojlantirishga salmoqli hissa qo‘shgan. Uning ilmiy ishlarida resurs tejovchi texnologiyalarning iqtisodiy samaradorligini tahlil qilish, tarmoq ichki imkoniyatlarini (rezervlarini) aniqlash va qishloq xo‘jaligi subyektlarida audit hamda statistik monitoring tizimini muvofiqlashtirish masalalari tahlil etilgan. Ushbu olib borilgan izlanishlar natijasida juda ko‘plab yangi imkoniyatlar yaratilgnligi guvohi bo‘lishimiz mumkun yani ushbu sohani doimiy audit hamda statistik monitoring tizimiga asos solindi[5].

Tahlil va natijalar. O‘zbekiston Respublikasidaolib borilayotgan agrar islohotlarning yangi bosqichi ushbu yillar oraligida amalga oshirilishi nazarda tutilgan bo‘lib 2020–2026 yillarda ishlab chiqarish ko‘rsatkichlarining barqaror hamda jadal o‘sishi bilan xarakterlanadi. PF-5853-sonli Farmoniga asosan ekin maydonlarining diversifikatsiya qilinishi natijasida yalpi mahsulot tarkibida sifat o‘zgarishlari yuz berishi nazarda tutilgan, yani maxsulotning hajmiga qolaversa uining sifatiga ham alohida etibor qaratilyotganligi guvohi bo‘lishimiz mumkun.

Statistik ma’lumotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Xorazm viloyatida meva-sabzavot va poliz mahsulotlari yetishtirish hajmi o‘tgan 5 yil ichida o‘rtacha 1,4 barovarga sezilarli darajada ortgan, bunga asosiy sabab sifatida olib borilayotgan to‘g‘ri boshqaruv siyosati va doimiy jarayonning monitoring qilish orqali erishilganligi etiborga loyiq jihat sifatida qaraladi. Ayniqsa, paxta maydonlarining qisqartirilib, oziq-ovqat ekinlariga ajratilishi aholi bandligini ta’minlashga juda katta hissa qo‘shdi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Bundan tashqari ichki bozorni sifati yuqori bo‘lgan mahsulotni arzon narxda to‘ldirish va mijozlarga taklif va taqdim qilish orqal aholii yashash turmush darajasini yaxshilash va kambag‘allikni qisqartirish, bundan tashqari bozorlarda sog‘lom raqobatni vujudga keltirish nazarda tutilgan.

Qishloq xo‘jaligi asosiy mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasi[6]:

Mahsulot turi	2020 y. (ming tn)	2025 y. (ming tn)	O‘sish sur’ati (%)
G‘alla ekinlari	100	112.5	+12.5
Sabzovotlar	100	134.2	+34.2
Poliz ekinlari	100	128.6	+28.6
Meva va rezavorlar	100	122.1	+22.1

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari hajmi keskin oshib borayotgani sababli eksport hajmi oshayotganini statistik tahlil raqamlarda namoyon qilmoqda, O‘zbekiston o‘zining an’anaviy bozorlaridan tashqari, Yevropa va Janubi-Sharqiy Osiyo bozorlariga ham kirib bormoqda.Eksport hajmi ortishi davlatimizda pul aynanmasi, budjet kengayishi shu bilan birga infratuzilmasi yaxshilanishiga to‘g‘ridan to‘g‘ri tasir o‘tkazmoqda. 2024-2025 yillarda Xorazm viloyatidan eksport qilingan quritilgan meva mahsulotlari hajmi rekord darajada o‘sishi kutilmoqda.

Tadqiqot natijasida aniqlangan asosiy natijalar;

1.Strukturaviy transformatsiya: Paxta yakka-hokimligidan voz kechilib, meva-sabzavotchilik klasterlarining ulushi yalpi mahsulotda 45% dan oshdi.Ushbu o‘zgarishlar mavjud bo‘lgan maydondan yanada samaraliroq va unumdorroq foydalanish maqsadida tashabbus solingan hisoblanadi.

2.Raqamlashtirish samarasi: AKIS (bilim va innovatsiyalar tizimi) joriy etilgan hududlarda axborot-konsalting xizmatlari natijasida dehqon xo‘jaliklarining daromadliligi 18% ga ko‘paygan. Ushbu natijalar o‘z o‘zidan shuni ko‘rsatadi-ki olib borilayotgan to‘g‘ri boshqaruv siyosati va ijrosi o‘zining ijobiy natijalarini amalda ko‘rsatmoqda.

3.Tannarx pasayishi: Logistika va saqlash quvvatlarining (muzlatkichli omborlar) ishga tushirilishi mahsulotning mavsumiy nobudgarchiligini 25-30% dan 8-10% gacha kamaytirish imkonini berdi. Ushbu zamonaviy yondashuv orqali yetishtirilgan maxsulotlarni uzoq muddatga

istemolga yaroqli holda saqlash va eksport va mahalliy bozorda istemolchilarga taklif va taqdim qilish imkonini berdi.

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishda davlat tomonidan berilayotgan subsidiyalar va imtiyozli kreditlar (PF-5853 doirasida) o‘zining ijobiy samarasini yaqqol namoyish qilmoqda. Biroq, tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kichik dehqon xo‘jaliklarida hali ham raqamli texnologiyalardan foydalanish darajasi pastligicha qolmoqda va kelgusi yillarda avtomatlashtirilgan yani raqamli tizimni yanada keng ravishta ommaga taqdim qilish ustida ishlanmoqda. Bu esa kelgusida ushbu subyektlar uchun maxsus mobil ilovalar va platformalar yaratish zarurligini ko‘rsatadi. Ushbu yangilik va o‘zgarishlar mijozlarga qulaylik va ortiqcha vaqt sarflamagan holda xaridlar qilish va yirik tadbirkorlar uchun bo‘lsa o‘z mahsulotlarini va ish faoliyatini doimiy tarzda nazorat qilish imkonini yaratib ish jarayonidagi muammolarni bartaraf qilishga yordam beradi.

Xulosa va tavsiyalar. Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, so‘nggi yillarda qishloq xo‘jaligini rivojlantirish tendensiyasi bo‘yicha ko‘plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Yuqorida keltirgan ma’lumotlarimizga ko‘ra, mazkur sa’y-harakatlarning o‘z natijalarini ko‘rsatib kelayotganini guvohi bo‘ldik desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligi tarmog‘i mamlakat iqtisodiyotining muhim va strategik sohalaridan biri bo‘lib, uning barqaror rivojlanishi oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash hamda eksport salohiyatini oshirishda muhim o‘rin tutadi sababli doim alohida etibor talab qiladigan soha sifatida qaraladi. Statistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, respublika miqyosida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi yildan-yilga oshib bormoqda, ayniqsa, g‘alla, paxta, sabzavot va meva yetishtirishda sezilarli o‘sish kuzatilmoqda. Kelgusi yillarda ushbu ko‘rsatkichlarni yanada oshirish ustidda yangi strategiyalar va horij tajribalarini qo‘llash ko‘rib chiqilmoqda.

Xorazm viloyati misolida olib borilgan tahlillar esa ushbu hududning agrar yo‘nalishda ixtisoslashganligini va yuqori ishlab chiqarish salohiyatiga ega ekanligini tasdiqlaydi. Viloyatda sug‘oriladigan yerlarning salmoqli ulushi mavjud bo‘lib, bu paxtachilik, g‘allachilik, shuningdek, bog‘dorchilik va sabzavotchilikni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi, ushbu mavjud imkoniyatlardan unumli foydalanish orqali viloyat hamda Respublika rivoji uchun hissa qo‘shish maqsad qilingan. Statistik ko‘rsatkichlar Xorazm viloyatida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi respublika o‘rtacha ko‘rsatkichlariga mos ravishda o‘sib borayotganini ko‘rsatadi va ushbu o‘sish ko‘rsatkichlarini yanada jadallashtirsh chora tadbirlari olib borilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. "O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida" (23.10.2019). https://lex.uz/docs/-4567334
2. G‘ulomov, S. S. (2021). Raqamli iqtisodiyot: nazariya va amaliyot. Toshkent: "Iqtisod-Moliya" nashriyoti.
3. Murtazoyev, O., & Axmetov, A. (2018). Qishloq xo‘jaligi statistikasi. (Darslik). Toshkent: "Fan" nashriyoti.
4. Salimov, B. T., & Salimov, B. B. (2021). Agrar soha iqtisodiyoti va infratuzilmasi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent.
5. Pardaev, M. R. (2021). Iqtisodiy tahlilning nazariy asoslari. Darslik. Samarqand: "SamISI"

TA’LIM JARAYoNI SUB’EKTLARIDA INKLYuZIV MADANIYaTNI RIVOJLANTIRIShNING IJTIMOIY PEDAGOGIK YO‘NALIShLARI VA MEXANIZMLARI

R.G. Safarova
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi Milliy instituti
“Milliy tarbiya mutafakkirlar, hamda jadidlarning pedagogik ta’limotlari” ilmiy tadqiqot bo‘limi boshlig‘i, p.f.d., prof.
https://doi.org/10.5281/zenodo.22789070

Annotatsiya*: ushbu maqolada alohida ta’lim ehiyojiga ega bo‘lgan o‘quvchilar uchun inklyuziv muhitni yaratish, uning asosiy yo‘nalishlari, parametrlari, ta’lim jarayoni sub’ektlarining inklyuziv madaniyatini rivojlantirish muammolari inklyuziv ta’lim sohasidagi qonunchilik, inklyuziv ta’limning imkoniyatlari, O‘zbekistonda inklyuziv ta’limning infrastrukturasining mavjud holati, ushbu yo‘nalishda o‘z echimini kutayotgan muammolar, o‘quvchilar, pedagoglar, ota-onalar, maktab ma’muriyati va hamjamiyatning inklyuziv madaniyatini rivojlantirish mexanizmlari haqida fikr yuritilgan. Maqola ilmiy pedagogik jamoatchilik va ota-onalar uchun manba sifatida xizmat qiladi.*

Tayanch so‘zlar: *inklyuziv madaniyat, inklyuziya, inklyuziv muhit, “Butun maktab” modeli, inklyuziv ta’lim modeli, til inklyuziyasi, infratuzilma, ota-onalar, maktab rahbariyati, ijtimoiy pedagog.*

O‘zbekiston Respublikasi yangi tahrirdagi Konstitutsiyasida inklyuziv ta’limga alohida e’tibor qaratish zarurati qonun bilan mustahkamlangan. Bu birinchi navbatda ta’lim jarayoni sub’ektlarining inklyuziv madaniyatini rivojlantirishni ustuvor masala sifatida kun tartibiga olib chiqdi. Chunki bugungi kunda jahon ta’lim siyosatida inklyuziya masalasi alohida ta’lim ehtiyojlari mavjud bo‘lgan shaxslarni umumiy ta’lim muhitiga joylashtirish bilangina cheklanmay, ta’lim tizimining barcha sub’ektlari o‘quvchilar, pedagoglar, ota-onalar, ta’lim muassasasi rahbarlari, mutaxassislar va mahalliy hamjamiyatda **xilma-xillikni qadriyat sifatida qabul qilish, tenglikni ta’minlash, kamsitishni rad etish, o‘zaro hurmat va ijtimoiy hamjihatlikka asoslangan munosabatlarni qaror toptirish** vazifasi bilan bog‘liq holda dolzarblashmoqda. Shu nuqtai nazardan yondashganda “inklyuziv ta’lim” tushunchasidan “inklyuziv madaniyat” tushunchasiga o‘tish ta’lim tizimining tashkiliy jihatlari bilan bir qatorda unga oid qadriyatlar, munosabatlar va ijtimoiy pedagogik muhitni o‘zgartirish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda. UNESCO hujjatlarida ham inklyuziv ta’lim ta’limda mavjud to‘siqlarni aniqlash va bartaraf etish, har bir ta’lim oluvchining teng qadrli ekanligini e’tirof etish hamda ta’lim tizimini turli ehtiyojlarga moslashtirish jarayoni sifatida baholanadi.

Inklyuziv madaniyat tushunchasining ilmiy-nazariy shakllanishi XX asr oxirida maxsus va umumiy ta’limni bir biridan ajratuvchi an’anaviy yondashuvni qayta ko‘rib chiqish jarayoni bilan bog‘liq. Ayniqsa, o‘tgan XX asrning 90-yillaridan boshlab ta’limda integratsiya g‘oyasidan inklyuziya tamoyiliga o‘tish kuchaydi. Bu jarayonda **ta’lim muhitini o‘quvchilarning xilma-xilligiga tan olishga moslashtirish** ustuvor tamoyilga aylandi. Keyinchalik Toni But va Mel Eynskou tomonidan ishlab chiqilgan “Inklyuziya indeksi” mazkur g‘oyani tizimlashtirib, inklyuziv maktabni rivojlantirishning uch o‘zaro aloqador yo‘nalishini belgilab berdi. Ular:

1. **Inklyuziv madaniyatni yaratish.**
2. **Inklyuziv siyosatni ishlab chiqish.**
3. **Inklyuziv amaliyotni rivojlantirish.**

Inklyuziv madaniyatni yaratish ta’lim muassasasida barcha ishtirokchilarning individual, jismoniy, intellektual, ijtimoiy va psixologik farqlarini tabiiy xilma-xillik sifatida qabul qilishga asoslangan qadriyatlar va munosabatlar muhitini shakllantirish jarayonidir. Mazkur yo‘nalish o‘quvchi, pedagog, ota-ona va ta’lim muassasasi rahbarlari o‘rtasida teng huquqlilik, o‘zaro hurmat, hamkorlik, ijtimoiy qabul qilish va qo‘llab-quvvatlash tamoyillarini qaror toptirishni nazarda tutadi. Bunda alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilarda jamoaga mansublik hissini rivojlantirish, tengdoshlari bilan erkin hamkorligini ta’minlash, ta’lim va ijtimoiy faoliyatda to‘laqonli ishtirok etishi uchun sharoit yaratish muhim hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, ta’lim jarayoni ishtirokchilarida mavjud salbiy stereotiplar, stigmatizatsiya (salbiy ijtimoiy munosabat shakllanishi), ajratish va kamsitishga moyil munosabatlarni bartaraf etish, farqlilikka nisbatan ijobiy ijtimoiy ustanovkalarni rivojlantirish inklyuziv madaniyatning asosiy mazmunini tashkil etadi. Uning natijadorligi o‘zaro qabul qilish darajasi, hamkorlik munosabatlari, teng ishtirok imkoniyatlari, psixologik xavfsizlik va ta’lim muassasasida har bir shaxsning qadrli jamoa a’zosi sifatida e’tirof etilishida namoyon bo‘ladi.

Inklyuziv siyosatni ishlab chiqish ta’lim muassasasida barcha ta’lim oluvchilar uchun teng imkoniyatlarni kafolatlaydigan tashkiliy, huquqiy va pedagogik mexanizmlarni belgilashga qaratilgan yo‘nalishdir. U o‘quvchilarni ta’lim jarayoniga qabul qilishdan boshlab o‘qitish, baholash, ijtimoiy faoliyatga jalb etish va qo‘llab-quvvatlashgacha bo‘lgan jarayonlarda kamsitish va ajratish holatlariga yo‘l qo‘ymaslikni nazarda tutadi. Mazkur yo‘nalish doirasida ta’lim muassasasining ichki me’yorlari va boshqaruv qarorlarini inklyuziv tamoyillarga muvofiqlashtirish, alohida ta’lim ehtiyojlarini erta aniqlash, individual qo‘llab-quvvatlash choralarini belgilash, pedagog, psixolog, maxsus pedagog, ota-ona va ma’muriyat o‘rtasida vazifalar taqsimotini yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada inklyuziya ta’lim muassasasi boshqaruvi va pedagogik faoliyatining barqaror institutsional tamoyili sifatida qaror topadi.

Inklyuziv amaliyotni rivojlantirish inklyuziv qadriyatlar va belgilangan siyosatni bevosita ta’lim-tarbiya jarayonida amaliy harakatlarga aylantirishni ifodalaydi. Bunda o‘quvchilarning individual imkoniyatlari va ta’lim ehtiyojlarini hisobga olgan holda o‘qitish mazmuni, metodlari, topshiriqlar va baholash vositalarini moslashtirish, differensial va individual yondashuvlarni qo‘llash, hamkorlikda o‘qitish hamda tengdoshlar o‘rtasida o‘zaro yordamni tashkil etish ustuvor ahamiyatga ega. Shuningdek, pedagoglarning inklyuziv kompetentligini rivojlantirish, ota-onalarni pedagogik jarayonga jalb qilish, maxsus pedagogik va psixologik yordamni dars jarayoni bilan uyg‘unlashtirish, o‘quvchilarning ijtimoiy faolligini rag‘batlantirish mazkur yo‘nalishning amaliy mazmunini belgilaydi. Inklyuziv amaliyotning samaradorligi har bir o‘quvchining dars va sinfdan tashqari faoliyatda faol ishtirok etishi, o‘z imkoniyatlarini namoyon qilishi, ta’limda muvaffaqiyatga erishishi va jamoada ijtimoiy qabul qilinishi orqali o‘z ifodasini topadi.

Mutaxassislar inklyuziv madaniyatni maktabda har bir shaxsning qadrlanishi, hamkorlik, hurmat, xavfsizlik, tenglik va kamsitishning barcha shakllarini qisqartirishga asoslangan umumiy qadriyatlar tizimi sifatida talqin qilganlar. Shuga ko‘ra ijtimoiy pedagogik nuqtai nazardan **inklyuziv madaniyatni ta’lim muassasasida mavjud xilma-xillikni ijtimoiy pedagogik resurs sifatida qabul qilish, har bir ishtirokchining qadr-qimmati va huquqlarini tan olish,**

ta’limda ishtirok etish uchun psixologik, ijtimoiy, kommunikativ, institutsional va pedagogik to‘siqlarni bartaraf etishga yo‘naltirilgan qadriyatlar, munosabatlar, xulq-atvor me’yorlari va hamkorlik usullarining yaxlit tizimi sifatida ifodalash mexanizmlarini ishlab chiqish talab qilinmoqda. Ma’lumki, inklyuzivlik faqat nogironligi bo‘lgan o‘quvchilar bilan bog‘liq kategoriya emas. Kam ta’minlangan oilalar farzandlari, migratsiya jarayonidagi bolalar, ta’lim tilini etarlicha bilmaydigan o‘quvchilar, qishloq hududlaridagi bolalar, ijtimoiy yoki psixologik jihatdan qiyin vaziyatga tushgan shaxslar va boshqa zaif guruhlar ham inklyuziv yondashuv ob’ekti hisoblanadi. UNESCOning 2020 yilgi “Inklyuziya va ta’lim: barcha deganda - barcha” global monitoring hisobotida ham inklyuziya nogironlik bilan cheklanmasligi, balki ijtimoiy kelib chiqish, iqtisodiy holat, til, yashash joyi va boshqa omillar tufayli ta’limdan chetlashish xavfi mavjud bo‘lgan barcha ta’lim oluvchilarga taalluqli ekanligi ta’kidlangan.

Inklyuziv madaniyatning ijtimoiy-pedagogik zaruriyati, birinchi navbatda, inson huquqlariga asoslangan ta’lim paradigmasi bilan belgilanadi. BMTning **Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi** 24-moddasi ishtirokchi davlatlardan nogironligi bo‘lgan shaxslarni nogironlik sababli umumiy ta’lim tizimidan chiqarib qo‘ymaslik va barcha bosqichlarda inklyuziv ta’lim tizimini ta’minlashni talab qiladi. O‘zbekiston mazkur Konvensiyani 2021 yil 28 iyunda ratifikatsiya qilgan. Bu holat respublikada inklyuziv ta’limni insonning fundamental huquqi sifatida baholash uchun huquqiy asos yaratdi. Mazkur yondashuv doirasida O‘zbekiston milliy qonunchiligi ham mustahkamlandi. 2020 yil 23 sentyabrda qabul qilingan **“Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-son Qonunning 20-moddasida** inklyuziv ta’lim alohida ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta’lim oluvchilar uchun ta’lim tashkilotlarida ta’lim olishga teng imkoniyatlarni ta’minlashga qaratilgan ta’lim shakli sifatida belgilangan. Ko‘rinib turibdiki, qonunchilikda ham inklyuzivlikning asosiy mezoni alohida ehtiyojga ega bo‘lgan bolalarni alohida qo‘llab-quvvatlash bilan bir qatorda **barcha uchun teng ta’lim imkoniyatini yaratish** prinsipi bilan bog‘langan. Shu bilan bir qatorda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 13 oktyabrdagi **PQ-4860-son “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori** va uning asosida qabul qilingan **2020-2025 yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi** sohadagi tizimli islohotlarni boshlab berdi. Konsepsiyada inklyuziv ta’lim qamrovini kengaytirish, pedagog kadrlarni tayyorlash, maxsus o‘quv-metodik resurslarni yaratish, ta’lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini takomillashtirish va masofaviy ta’lim imkoniyatlaridan foydalanish kabi vazifalar belgilangan. Jumladan, hujjatda inklyuziv ta’lim joriy etilgan umumta’lim muassasalari ulushini bosqichma-bosqich oshirish maqsad qilingan edi.

Inklyuziv madaniyatning ijtimoiy-pedagogik ahamiyatini bir nechta o‘zaro bog‘langan parametrlarda ko‘rish mumkin.

- O‘quvchilar o‘rtasidagi jismoniy, intellektual, sensor, ijtimoiy, madaniy yoki til jihatidan farqlar shaxsiy va ijtimoiy xilma-xillik sifatida qabul qilingan muhitda alohida ehtiyojga ega bo‘lgan o‘quvchilarga nisbatan ajratish, masxara qilish va kamsitishlar kamayadi.

- Ta’lim muassasasining inklyuziv muhitida o‘quvchilar o‘zaro yordam, hamdardlik, ijtimoiy mas’uliyat, sabr-toqat, muloqot va hamkorlikni amalda o‘zlashtiradilar. But va Eynskou modelida ham ota-onalar bilan sheriklik va mahalliy hamjamiyatni maktab hayotiga jalb qilish inklyuziv madaniyatning asosiy indikatorlari sifatida belgilangan.

Ta’lim jarayoni sub’ektlarida inklyuziv madaniyatni shakllantirishda an’anaviy tibbiy modelda asosiy e’tibor boladagi “nuqson”ni aniqlash va uni kompensatsiya qilishga qaratilsa,

ijtimoiy modelda bolaning ta’limda ishtirok etishiga to‘sqinlik qiluvchi omillar muhit, munosabatlar, o‘qitish metodlari, baholash tizimi va infratuzilmadan izlanadi. Shuning uchun zamonaviy pedagog “ta’lim muhitida uning to‘laqonli ishtirok etishiga nima to‘sqinlik qilmoqda va bu to‘siqni qanday bartaraf etish mumkinligi haqida aniq tavsiyalar beriladi.

Ta’lim jarayoni sub’ektlarida inklyuziv madaniyatni shakllantirishda **ijtimoiy model, huquqiy-qadriyatli model, ekologik-tizimli model va “butun maktab” modeli**ni o‘zaro integratsiya qilish maqsadga muvofiq. Ijtimoiy model bolaning cheklanganligidan ko‘ra muhitdagi to‘siqlarni ko‘proq tahlil qilshga qaratilgan. Huquqiy-qadriyatli model esa tenglik, qadr-qimmat, ishtirok etish huquqi va kamsitmaslikka asoslanadi. Ekologik-tizimli yondashuvda o‘quvchi rivojlanishi uning oilasi, sinf jamoasi, pedagog, maktab va mahalliy hamjamiyat bilan o‘zaro munosabati tahlil qilinadi. “Butun maktab” modelida esa inklyuziya rahbariyatdan tortib o‘qituvchi, o‘quvchi, ota-ona va texnik xodimlargacha bo‘lgan barcha ishtirokchilarning umumiy institutsional madaniyatiga aylanadi. Shu asosda O‘zbekiston sharoitida inklyuziv madaniyatni shakllantirishning asosiy yo‘nalishlari sifatida **qadriyatli, ijtimoiy-psixologik, pedagogik-metodik, tashkiliy-boshqaruv, oilaviy-hamjamiyat, infratuzilmaviy va raqamli-texnologik yo‘nalishlarni** belgilash maqsadga muvofiq. Bunda:

- qadriyatli yo‘nalish har bir shaxsning qadr-qimmatini tan olish, bag‘rikenglik va xilma-xillikni e’tirof etish;
- ijtimoiy-psixologik yo‘nalish stigma, ijtimoiy masofa va salbiy stereotiplarni kamaytirish;
- pedagogik-metodik yo‘nalish differensiallashtirilgan o‘qitish, individual ta’lim rejasi, hamkorlikda o‘qitish va moslashtirilgan baholash;
- tashkiliy yo‘nalish maktab siyosati va boshqaruv qarorlarini inklyuzivlashtirish;
- oilaviy-hamjamiyat yo‘nalishi ota-onalar va jamoatchilikni qaror qabul qilishga jalb etish;
- infratuzilmaviy yo‘nalish jismoniy to‘siqlarni bartaraf etish;
- raqamli-texnologik yo‘nalish esa yordamchi va moslashtiruvchi texnologiyalardan foydalanishni nazarda tutadi.

Zamonaviy innovatsion strategiyalar orasida **ta’limning universal dizayni**, bolaga yo‘naltirilgan ta’lim, differensial o‘qitish, individual ta’lim rejasi, hamkorlikda o‘qitish, tengdoshlar tomonidan qo‘llab-quvvatlash, jamoaviy pedagogik rejalashtirish, yordamchi texnologiyalardan foydalanish, maktabning inklyuziv auditi hamda “Inklyuziya indeksi” asosida o‘zini o‘zi baholash ta’lim jarayoni sub’ektlarida rivojlantirishda alohida ahamiyatga ega. Bu strategiyalarning umumiy jihati oldindan turli imkoniyat va ehtiyojlarga moslashuvchan ta’lim muhitini loyihalashga yo‘naltiriladi. UNICEFning O‘zbekistonda amalga oshirayotgan hozirgi loyihalarida ham bolaga yo‘naltirilgan yondashuv, inklyuziv pedagogika, differensial o‘qitish, yordamchi texnologiyalar va qulay infratuzilmani bir tizimga birlashtirish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan.

O‘zbekistonda inklyuziv ta’lim sohasining **2026 yildagi amaldagi holati** bir tomondan sezilarli institutsional islohotlar amalgaoshirilayotganligini, ikkinchi tomondan esa inklyuziv madaniyat darajasida hali jiddiy vazifalar mavjudligini ko‘rsatmoqda. UNICEFning 2026 yil 2 iyunda e’lon qilgan ma’lumotiga ko‘ra, O‘zbekistonda nogironligi bo‘lgan taxminan **122 300 nafar boladan 5 999 nafari umumiy maktablarda ta’lim olmoqda,** ya’ni bu har 100 nafar nogironligi bo‘lgan bolaning 5 nafaridan ham kamrog‘ini tashkil etadi. Mazkur ko‘rsatkich inklyuziv ta’lim bo‘yicha normativ-huquqiy baza shakllanganligiga qaramasdan, amaldagi

qamrov va ijtimoiy munosabatlarni o‘zgartirish masalasi dolzarbligicha qolayotganini ko‘rsatadi. Ayni paytda ijobiy o‘zgarishlar ham kuzatilmoqda. UNICEF va Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi hamkorligida **“Ishonch 2030” loyihasi doirasida 50 ta namunaviy maktabda inklyuziv va raqamli ta’lim texnologiyalari sinovdan o‘tkazilmoqda.** Ularda maktab rahbarlarining inklyuziv liderlik kompetensiyalarini rivojlantirish, ta’limni bolaning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tashkil etish, yordamchi texnologiyalar, qulay infratuzilma, axborot texnologiyalari va fan-texnika yo‘nalishlarini integratsiya qilish nazarda tutilgan. Shu tajriba asosida yangi va rekonstruksiya qilinayotgan maktablarning kamida 20 foizini 2027 yilgacha jismoniy jihatdan qulaylashtirish maqsadi ilgari surilgan.

2025 yil 24 dekabrda qabul qilingan **818-son hukumat qarori** inklyuziv ta’limning keyingi institutsional bosqichini belgilab berdi. Unga muvofiq Toshkent shahrida Ko‘p funksional inklyuziv-resurs markazi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlarda esa ko‘p funksional inklyuziv-resurs maktablarini tashkil etish nazarda tutilgan. 2026/2027 o‘quv yilidan Inklyuziv markaz tarkibida tajriba tariqasida inklyuziv-korreksion maktab faoliyati yo‘lga qo‘yilishi, individual ta’lim rejalari asosida korreksion va qo‘shimcha mashg‘ulotlar tashkil etilishi belgilangan. 2027 yil 1 yanvardan maxsus pedagoglarni kasbiy sertifikatlash, 2027/2028 o‘quv yilidan esa hududlarda inklyuziv maktablar faoliyatini bosqichma-bosqich yo‘lga qo‘yish rejalashtirilgan. Biroq mavjud ilmiy va tahliliy ma’lumotlar inklyuziv ta’lim ko‘lamining kengayishi hali to‘liq **inklyuziv madaniyatga aylanganligini** ko‘rsatmaydi. UNICEFning O‘zbekistondagi bolalar va nogironligi bo‘lgan shaxslar holati bo‘yicha tahlillarida umumta’lim maktablarida jismoniy infratuzilma, adaptiv o‘quv materiallari, individual yondashuv, baholash mexanizmlari, yordamchi texnologiyalar va malakali pedagoglar bilan bog‘liq muammolar saqlanib qolayotgani ko‘rsatilgan. 2023/2024 o‘quv yiliga oid tahlilda umumiy maktablarda ta’lim olayotgan nogironligi bo‘lgan bolalar soni 2021/2022 o‘quv yilidagi 87 nafardan 736 nafarga ko‘paygani qayd etilgan bo‘lsa-da, inklyuziv sinflarning mavjudligi har doim ham bolaning ta’lim jarayoniga to‘liq ijtimoiy va pedagogik integratsiya qilinganini anglatmasligi ta’kidlangan. Bu o‘rinda muhim ijtimoiy pedagogik muammo **infratuzilmaviy inklyuziyadan madaniy inklyuziyaga o‘tishni ilmiy pedagogik, amaliy jihadan ta’minlash** bilan bog‘liq.

Agar pedagog nogironligi bo‘lgan o‘quvchidan past natija kutadigan bo‘lsa, sinfdoshlar uni tengdosh sifatida qabul qilmasa, ota-onalar bir sinfda ta’lim olishga qarshilik bildirsa yoki maktab boshqaruvida inklyuziv qadriyatlar umumiy me’yorga aylanmasa, jismoniy jihatdan “inklyuziv” maktabda ijtimoiy eksklyuziya saqlanadi. 2026 yilgi UNICEF ma’lumotlarida 50 ta model maktabda o‘tkazilgan o‘rganish natijalariga ko‘ra, ota-onalarning 43 foizi va pedagoglarning 32 foizi nogironligi bo‘lgan bolalar uchun umumiy maktabni eng maqbul ta’lim muhiti deb hisoblagan. Bu ijobiy tendensiyani ko‘rsatsa-da, inklyuziv ta’limni ta’lim jarayonining barcha sub’ektlarining umumiy qadriyatiga aylantirish bo‘yicha ishlar ko‘lamini kengaytirish zarurligini ko‘rsatadi. Shu jihatdan olib qaraganda **ta’lim jarayoni sub’ektlarida inklyuziv madaniyatni shakllantirish O‘zbekiston uchun ijtimoiy pedagogika, ta’lim siyosati va jamiyatni gumanizatsiyalashtirishning strategik vazifasiga aylandi**. Uning samaradorligi alohida ta’lim ehtiyoji mavjud bolaning sinf va maktab jamoasi tomonidan qabul qilinishi, ta’limda faol ishtirok etishi, imkoniyatlariga mos ravishda rivojlanishi, o‘zini jamoaning qadrli a’zosi deb his qilishi va jamiyat hayotida mustaqil ishtirok etishga tayyorlanishi bilan o‘lchanishi lozim. Ko‘rinib turibdiki, O‘zbekistonda inklyuziv madaniyatga ega ta’lim ekotizimini shakllantirish vazifasi muhim bo‘lib, bu esa milliy qonunchilik, maktab siyosati, pedagoglarni tayyorlash, ota-onalar bilan ishlash, ijtimoiy sheriklik, ta’lim

texnologiyalari va jamoatchilik munosabatlarini yagona ijtimoiy pedagogik mexanizm asosida muvofiqlashtirishni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentyabrdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-son Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 13 oktyabrdagi PQ-4860-son “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasining 2021 yil 7 iyundagi O‘RQ-695-son “Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiyani (Nyu-York, 2006 yil 13 dekabr) ratifikatsiya qilish haqida”gi Qonuni.
5. Бут Т., Эйнскоу М. Показатели инклюзии: практическое пособие / Т. Бут, М. Эйнскоу; под ред. М. Вогана; пер. с англ. И. Аникеев; науч. ред. Н. Борисова; под общ. ред. М. Перфилевой. – М.: РООИ «Перспектива», 2007. – 124 с.
6. Анализ ситуатсии с детми и подростками в Узбекистане https://www.unicef.org/uzbekistan/en
7. Инклюзивное образование глазами детей. https://www.unicef.org/uzbekistan/en
8. 2020 год - Инклюзивное образование: все значит все. https://www.unesco.org/gem-report/en
9. Индекс инклюзивного образования – развитие обучения и участия в школной жизни. https://index-for-inclusion.org/en/

“TARBIYA” FANINI O‘QITISHDA MILLIY QADRIYATLARNI INKLYUZIV TA’LIM MAZMUNIGA INTEGRATSIYA QILISH: OILA, MAKTAB VA MAHALLA HAMKORLIGI

Samiyeva Dilbar Shukrullayevna
Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti
dilbarshukurlayevna@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22789165

Abstract. *This article analyzes the pedagogical potential of integrating national values into the content of inclusive education in teaching the subject “Education” and strengthening cooperation among the family, school, and community. It explores ways to develop students’ tolerance, humanism, cooperation, and mutual respect based on the alignment between national values and the principles of inclusive education. Recommendations are also provided for using interactive methods in “Education” lessons and strengthening family–school–community cooperation.*

Keywords: *“Education” subject, national values, inclusive education, integration, national upbringing, family, school, community, cooperation, tolerance, humanism, social-emotional competencies.*

Аннотация. *В статье анализируются педагогические возможности интеграции национальных ценностей в содержание инклюзивного образования при преподавании предмета «Воспитание», а также укрепления взаимодействия семьи, школы и махалли. Раскрываются пути формирования у учащихся толерантности, гуманизма, сотрудничества и взаимного уважения на основе взаимосвязи национальных ценностей и принципов инклюзивного образования. Разработаны рекомендации по использованию интерактивных методов на уроках «Воспитания» и усилению сотрудничества семьи, школы и махалли.*

Ключевые слова: *предмет «Воспитание», национальные ценности, инклюзивное образование, интеграция, национальное воспитание, семья, школа, махалля, сотрудничество, толерантность, гуманизм, социально-эмоциональные компетенции.*

Annotatsiya*. Mazkur maqolada “Tarbiya” fanini o‘qitishda milliy qadriyatlarni inklyuziv ta’lim mazmuniga integratsiya qilish hamda oila, maktab va mahalla hamkorligining pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Milliy qadriyatlar va inklyuziv ta’lim tamoyillarining o‘zaro uyg‘unligi asosida o‘quvchilarda bag‘rikenglik, insonparvarlik, hamkorlik va o‘zaro hurmatni shakllantirish yo‘llari yoritilgan. “Tarbiya” darslarida interfaol metodlardan foydalanish hamda oila–maktab–mahalla hamkorligini kuchaytirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar*: “Tarbiya” fani, milliy qadriyatlar, inklyuziv ta’lim, integratsiya, milliy tarbiya, oila, maktab, mahalla, hamkorlik, bag‘rikenglik, insonparvarlik, ijtimoiy-emotsional kompetensiyalar.*

KIRISH. Zamonaviy ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biri barcha ta’lim oluvchilar uchun teng imkoniyatlarni yaratish, ularning individual ehtiyojlarini hisobga olish va ta’lim jarayonida ijtimoiy adolat tamoyillarini ta’minlashdan iborat. Inklyuziv ta’lim mazkur

vazifalarni amalga oshirishning muhim pedagogik yo‘nalishi sifatida qaralib, ta’lim oluvchilarning xilma-xilligini hisobga olgan holda ularning ta’lim jarayonidagi faol ishtirokini ta’minlashga qaratiladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida ham inklyuziv ta’lim alohida ta’lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta’lim oluvchilar uchun ta’lim olish imkoniyatini ta’minlashga yo‘naltirilganligi belgilangan[1]. Inklyuziv ta’lim xalqaro miqyosda ham insonning ta’lim olish huquqi bilan chambarchas bog‘langan. BMTning Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasining 24-moddasida nogironligi bo‘lgan shaxslarning ta’lim olish huquqi diskriminatsiyasiz va teng imkoniyatlar asosida ta’minlanishi, ta’lim tizimi esa inklyuziv bo‘lishi lozimligi qayd etilgan[2].

O‘zbek xalqining tarixiy-madaniy tajribasida insonparvarlik, mehr-oqibat, hamjihatlik, o‘zaro yordam, kattaga hurmat, kichikka izzat, qo‘ni-qo‘shnichilik va jamoaviy birdamlik kabi qadriyatlar muhim tarbiyaviy mazmunga ega. Ushbu qadriyatlar inklyuziv ta’limning inson qadrini tan olish, o‘zaro hurmat va ijtimoiy hamkorlikka asoslangan tamoyillari bilan mazmunan uyg‘unlashadi.

“Tarbiya” fani mazkur jarayonni amalga oshirish uchun alohida pedagogik imkoniyatga ega. Chunki fan mazmunida shaxsning ma’naviy-axloqiy rivojlanishi, ijtimoiy munosabatlari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabati, fuqarolik mas’uliyati va jamiyatdagi xulq-atvori bilan bog‘liq masalalar yoritiladi.

Shu sababli “Tarbiya” fanini o‘qitishda milliy qadriyatlarni inklyuziv ta’lim mazmuniga integratsiya qilish hamda bu jarayonni oila, maktab va mahalla hamkorligi bilan uyg‘unlashtirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb masalalaridan biridir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (METHODS). Tadqiqotning metodologik asosini inklyuziv, aksiologik, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan va tizimli yondashuvlar tashkil etdi.

Aksiologik yondashuv milliy qadriyatlarni shaxsning qadriyatli yo‘nalishini shakllantiruvchi pedagogik omil sifatida o‘rganishga xizmat qildi. Ushbu yondashuv asosida milliy qadriyatlar o‘quvchiga tayyor axloqiy qoidalar shaklida emas, balki real hayotiy vaziyatlarda anglanadigan va amalda namoyon qilinadigan qadriyatlar tizimi sifatida talqin qilindi.

Kompetensiyaviy yondashuv esa o‘quvchining o‘zlashtirgan bilim va qadriyatlarini amaliy vaziyatlarda qo‘llash, boshqalar bilan hamkorlik qilish, muammoni hal etish va ijtimoiy mas’uliyatni namoyon etish qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirildi. OECDning ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalar bo‘yicha tadqiqotlari ham hamkorlik, empatiya, bag‘rikenglik, mas’uliyat va o‘zini boshqarish kabi ko‘nikmalarning ta’lim jarayonidagi ahamiyatini ko‘rsatadi[3].

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil, pedagogik kuzatuv, suhbat, umumlashtirish, modellashtirish.

TADQIQOT NATIJALARI (RESULTS). Nazariy tahlil natijasida milliy qadriyatlar va inklyuziv ta’lim tamoyillari o‘rtasida mazmuniy uyg‘unlik mavjudligi aniqlandi.

Milliy qadriyat	**Inklyuziv ta’limdagi mazmuni**	**“Tarbiya” fanidagi pedagogik ifodasi**
Mehr-oqibat	Boshqalarga g‘amxo‘rlik qilish	Empatiyani rivojlantirish
Insonparvarlik	Inson qadrini tan olish	Axloqiy vaziyatlarni tahlil qilish

Bag‘rikenglik	Farqlarni hurmat qilish	Debat va munozara
Hamjihatlik	Birgalikda faoliyat yuritish	Guruhli topshiriqlar
O‘zaro yordam	Tengdoshni qo‘llab-quvvatlash	Hamkorlikdagi loyiha

UNESCOning 2020-yilgi hisobotida ta’lim tizimlarida o‘quvchilar xilma-xilligini e’tirof etish va uni ta’lim jarayonini boyituvchi imkoniyat sifatida ko‘rish inklyuziv ta’limning muhim shartlaridan biri sifatida ko‘rsatilgan[4].

Shundan kelib chiqib, “Tarbiya” fanida milliy qadriyatlarni inklyuziv mazmunda o‘rgatish quyidagi uch bosqichda tashkil etilishi mumkin: 1-bosqich — ANGLASH. O‘quvchi milliy qadriyatning mazmuni va ijtimoiy ahamiyatini tushunadi. 2-bosqich — TAHLIL. O‘quvchi mazkur qadriyatni turli ijtimoiy vaziyatlar bilan bog‘laydi, turli qarashlarni solishtiradi. 3-bosqich — AMALIYOT. O‘quvchi o‘rgangan qadriyatni kundalik hayotdagi xatti-harakatlarida namoyon etadi.

Bu jarayonda o‘qituvchi tayyor xulosani berishdan ko‘ra, o‘quvchini mustaqil fikrlash va vaziyatni tahlil qilishga undashi lozim. UNESCOning inklyuziv ta’lim bo‘yicha tavsiyalarida ham ta’limdagi xilma-xillikni hisobga oluvchi moslashuvchan va o‘quvchi ehtiyojlariga javob beradigan ta’lim muhiti zarurligi qayd etilgan[5].

“Tarbiya” fanida integratsion metodlar. Milliy qadriyatlarni inklyuziv mazmun bilan bog‘lashda quyidagi metodlardan foydalanish samarali:

Muammoli vaziyat. O‘quvchilarga turli ijtimoiy vaziyatlar berilib, ulardan insonparvarlik va bag‘rikenglik nuqtayi nazaridan yechim topish talab qilinadi. Debat. Muayyan axloqiy muammo yuzasidan turli pozitsiyalar himoya qilinadi. Bunda o‘quvchi o‘z fikrini asoslash bilan birga, boshqalarning nuqtayi nazarini hurmat qilishni o‘rganadi. Case-study. Hayotiy vaziyat tahlil qilinib, milliy qadriyatlarning mazkur vaziyatni hal etishdagi o‘rni aniqlanadi. Loyiha metodi. O‘quvchilar “Mehrli maktab”, “Bag‘rikeng sinf”, “Mahallamizda hamjihatlik”, “Yaxshilik birlashtiradi” kabi kichik ijtimoiy loyihalarni ishlab chiqadilar. Refleksiya. Dars oxirida o‘quvchi “Bugun nimani angladim?”, “Boshqa insonning nuqtayi nazarini qabul qilishda nimani o‘rgandim?”, “Bu qadriyatni hayotimda qanday qo‘llayman?” kabi savollar asosida o‘z faoliyatini tahlil qiladi.

OECD ma’lumotlari maktab muhiti va o‘quvchilar o‘rtasidagi ijobiy munosabatlar ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalar rivojlanishi bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi[6].

Inklyuziv tarbiyani faqat maktab doirasida tashkil etish yetarli emas. O‘quvchi shaxsining ijtimoiy tajribasi oila, maktab va mahalla kabi turli ijtimoiy muhitlarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi.

J. Epsteinning maktab–oila–hamjamiyat hamkorligi konsepsiyasida mazkur subyektlarning o‘quvchi muvaffaqiyati uchun umumiy mas’uliyatni bo‘lishishi va maqsadga yo‘naltirilgan hamkorlik dasturlarini tashkil etishi muhimligi asoslangan[7].

“Tarbiya” fanidagi mavzularni oilaviy hayot bilan bog‘lash quyidagi topshiriqlar orqali amalga oshirilishi mumkin:

- “Oilamizdagi mehr-oqibat an’analari”;
- “Bir-birimizga yordam beramiz”;
- “Oilamizning qadriyatlar xaritasi”;
- “Men oilamdan qanday qadriyatni o‘rgandim?”

Maktab o‘qituvchi va o‘quvchilar hamkorligi orqali milliy qadriyatlarni tizimli ravishda singdirib, sinfda inklyuziv va hurmatga asoslangan muhitni shakllantiradi. Mahalla esa ijtimoiy

loyihalar va foydali faoliyatlar orqali o‘quvchilarda milliy qadriyatlar, hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyatni amaliy jihatdan rivojlantiradi.

UNESCO inklyuziv ta’limni faqat maktab ichidagi jarayon sifatida emas, balki ta’lim siyosati, amaliyoti va jamiyatdagi munosabatlar bilan bog‘liq tizimli jarayon sifatida ko‘rib chiqadi[8]. O‘zbekistonda ham inklyuziv ta’limni rivojlantirish doirasida ta’lim muhitining qulayligi, ta’lim sifatini oshirish va eng zaif guruhlarga mansub bolalarni ta’limga jalb etishga e’tibor qaratilmoqda. UNICEF O‘zbekistondagi inklyuziv ta’lim dasturlarida ta’lim muhitining qulayligi va bolalarning individual ehtiyojlarini hisobga olish masalalarini ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida ko‘rsatadi[9].

MUHOKAMA (DISCUSSION). Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, milliy qadriyatlar va inklyuziv ta’limni alohida-alohida pedagogik yo‘nalish sifatida emas, balki o‘zaro to‘ldiruvchi tizim sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq.

Inklyuziv ta’limning markazida inson qadrini tan olish, teng imkoniyat yaratish va ta’limdagi to‘siqlarni kamaytirish g‘oyasi turadi[10]. Milliy tarbiya mazmunida esa insonparvarlik, mehr-oqibat, bag‘rikenglik, hamjihatlik va o‘zaro yordam kabi qadriyatlar mavjud. Demak, ushbu qadriyatlarni “Tarbiya” fani orqali inklyuziv mazmun bilan bog‘lash nazariy jihatdan asosli hisoblanadi.

Bunday integratsiya o‘quvchiga milliy qadriyatni shunchaki yodlash emas, balki uning ijtimoiy ahamiyatini tushunish va amalda qo‘llash imkonini beradi.

Masalan, “Bag‘rikenglik” tushunchasi faqat uning ta’rifini o‘rganish bilan cheklanmasdan, sinfdagi turli fikrlarni tinglash, boshqa o‘quvchining nuqtayi nazarini hurmat qilish va kelishmovchiliklarni konstruktiv hal etish orqali amaliy ko‘nikmaga aylantirilishi mumkin.

Shuningdek, BMTning Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasida inklyuziv ta’limning maqsadlaridan biri inson qadr-qimmatini, inson huquqlari va insoniy xilma-xillikka hurmatni mustahkamlash ekani qayd etilgan[11]. Bu esa insonparvarlik va hurmat kabi milliy qadriyatlarning inklyuziv ta’lim mazmuni bilan uyg‘unligini yana bir bor ko‘rsatadi.

Oila–maktab–mahalla hamkorligi esa mazkur integratsiyaning uzluksizligini ta’minlaydi. Epsteinning tadqiqotlarida maktab, oila va hamjamiyat o‘rtasidagi tizimli hamkorlik o‘quvchilarning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi muhim omil sifatida qaraladi[12].

Shuning uchun “Tarbiya” fanining integratsion mazmuni quyidagi pedagogik zanjir asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq: qadriyatni anglash, ijtimoiy vaziyatni tahlil qilish, boshqa fikrni hurmat qilish, hamkorlikda yechim toppish, amaliy faoliyat, refleksiya. Mazkur zanjir o‘quvchining qadriyat haqidagi nazariy bilimini amaliy ijtimoiy kompetensiyaga aylantirishga xizmat qiladi.

XULOSA. “Tarbiya” fanini o‘qitishda milliy qadriyatlarni inklyuziv ta’lim mazmuniga integratsiya qilish o‘quvchilarda insonparvarlik, mehr-oqibat, bag‘rikenglik, o‘zaro hurmat, hamjihatlik va ijtimoiy mas’uliyat kabi fazilatlarni shakllantirish uchun muhim pedagogik imkoniyatlarni yaratadi. Milliy qadriyatlarning inklyuziv ta’lim tamoyillari bilan uyg‘unligi ta’lim jarayonini nafaqat bilim berishga, balki har bir o‘quvchining shaxsiy qadr-qimmatini e’tirof etish, uning individual imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlash va jamoada samarali munosabatlar o‘rnatishiga yo‘naltirish imkonini beradi. Shu jihatdan muammoli vaziyat, debat, case-study, loyiha, rolli o‘yin, hamkorlikdagi topshiriqlar va refleksiv metodlardan foydalanish milliy qadriyatlarning mazmunini o‘quvchilarning amaliy tajribasi bilan bog‘lashga xizmat qiladi.

Mazkur jarayonning samaradorligi “Tarbiya” fani, oila, maktab va mahalla o‘rtasidagi uzviy hamkorlikni ta’minlash bilan yanada oshadi. Oila milliy qadriyatlarning dastlabki shakllanish muhitini yaratib bersa, maktab ularni pedagogik jihatdan tizimlashtiradi va o‘quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantiradi, mahalla esa ushbu qadriyatlarni real ijtimoiy munosabatlar va amaliy faoliyat orqali mustahkamlash imkonini beradi. Demak, milliy qadriyatlar, “Tarbiya” fani, inklyuziv pedagogik muhit hamda oila–maktab–mahalla hamkorligining yagona integrativ tizim sifatida tashkil etilishi o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy, ijtimoiy-emotsional va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish, shuningdek, jamiyatda o‘zaro hurmat va bag‘rikenglikka asoslangan inklyuziv madaniyatni shakllantirishning samarali pedagogik sharti sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 23.09.2020.
2. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Article 24: Education. — New York: United Nations.
3. OECD. Social and Emotional Skills. — Paris: OECD.
4. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education: All Means All. — Paris: UNESCO, 2020.
5. UNESCO. A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. — Paris: UNESCO, 2017.
6. OECD. Beyond Academic Learning. — Paris: OECD Publishing, 2021.
7. Epstein J.L. School, Family, and Community Partnerships. — Boulder, CO: Westview Press, 2011.
8. UNESCO. Inclusion and Education: All Means All. — Paris: UNESCO, 2020.
9. UNICEF Uzbekistan. Inclusive Education. — Tashkent: UNICEF Uzbekistan.
10. UNESCO. A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. — Paris: UNESCO, 2017.
11. United Nations. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Article 24: Education. — New York: United Nations.
12. Epstein J.L. School, Family, and Community Partnerships. — Boulder, CO: Westview Press, 2011.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA NUTQIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDA MAKTAB-OILA HAMKORLIGI

Sharofova Nilufar Ilhom qizi
BuxDPI Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti tayanch doktoranti
ORCID:https://orcid.org/0009-0004-1499-4242
sharofova_nilufar@buxdpi.uz
https://doi.org/10.5281/zenodo.22789209

Oila bolaning shaxsiy, ma’naviy va nutqiy rivojlanishini ta’minlovchi muhim ijtimoiy-tarbiyaviy muhitdir. Ota-ona va yaqin atrofdagi kishilarning xulq-atvori, muomala madaniyati hamda nutqiy namunalari bolaning ijtimoiylashuvi va kommunikativ kompetensiyasi shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois bolaning nutqiy ko‘nikmalari, muloqot kompetensiyasi va ma’naviy ehtiyojlarini rivojlantirishga, ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichidan tizimli e’tibor qaratish dolzarb pedagogik vazifa hisoblanadi.

Nutqiy kompetensiya shaxsning fikrini og‘zaki va yozma shaklda mantiqiy, aniq hamda ravon ifodalash, samarali muloqotga kirisha olish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu kompetensiyaning shakllanishi o‘quvchilarning lug‘at boyligini kengaytirish, tafakkurini rivojlantirish va kommunikativ madaniyatini yuksaltirish bilan chambarchas bog‘liq.

Boshlang‘ich ta’lim jarayonida suhbat, matn tahlili, ifodali o‘qish, hikoya tuzish va ijodiy yozuv kabi faoliyat turlari o‘quvchilarning nutqiy rivojlanishini ta’minlaydi. Biroq mazkur jarayonning samaradorligi nafaqat maktabdagi ta’limiy faoliyatga, balki oiladagi nutqiy muhit sifatiga ham bog‘liqdir.

Oila bolaning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti sifatida uning nutqiy kompetensiyasini shakllantirishda muhim pedagogik omil sanaladi. Ota-onalarning farzand bilan mazmunli muloqoti, birgalikdagi kitobxonlik faoliyati hamda o‘qilgan matnlar yuzasidan fikr almashishi bolalarning so‘z boyligini, nutq faolligini va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Shu bois nutqiy kompetensiyani samarali shakllantirish maktab va oilaning uzviy hamkorligini talab etadi.

Oila davrasida sof adabiy tildan foydalanish har doim ham kuzatilmaydi, shevaga xos birliklar va ayrim jargonlarning qo‘llanishi tabiiy hol hisoblanadi. Chunki adabiy tilning shakllanishida shevaga xos so‘zlar muhim manba sifatida qaraladi. Biroq bu holat oilada nutq madaniyatini shakllantirishga to‘sqinlik qilmaydi. Zero, farzand nutqiy va kommunikativ xulq-atvorni, avvalo, ota-onadan o‘rganadi. Ota-onalarning muomala madaniyati va nutqiy odobi bolaning atrofdagilar bilan munosabat o‘rnatish uslubiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Oilada kitobxonlik muhitining yaratilishi va ota-onalarning mutolaaga alohida e’tibor qaratishi bolalarda kitob o‘qishga qiziqish hamda mutolaa madaniyatining shakllanishiga xizmat qiladi. Ota-onaning shaxsiy namuna ko‘rsatishi esa farzandlarda o‘qishga muhabbat uyg‘otishning eng samarali omillaridan biri hisoblanadi.

Ilmiy tadqiqotlar muntazam kitob mutolaasi bolaning lug‘at zaxirasini kengaytirishi, matnni tushunish va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishi, shuningdek, mustaqil va tanqidiy fikrlashni shakllantirishini ko‘rsatadi. Ota-onalar tomonidan badiiy va ilmiy-ommabop asarlarni farzandlari bilan birgalikda o‘qish, matn mazmuni yuzasidan suhbatlar tashkil etish, qahramonlar

faoliyatini baholash va voqealarga munosabat bildirishga undash o‘quvchilarning og‘zaki nutqi, mantiqiy tafakkuri hamda fikrni argumentlash ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta’lim amaliyotida maktab va oila hamkorligini takomillashtirishning innovatsion shakllari alohida ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, oilaviy kitobxonlik loyihalari, nutqiy rivojlanishga yo‘naltirilgan mahorat darslari, ijodiy tanlovlar, debat va munozaralar, ota-onalar uchun pedagogik seminar-treninglar o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur tadbirlar o‘quvchilarning nutqiy faolligini oshirish bilan birga, ota-onalarning ta’lim jarayonidagi pedagogik mas’uliyati va ishtirokini ham kuchaytiradi.

Shuningdek, raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish orqali maktab va oila o‘rtasidagi hamkorlikni yanada samarali tashkil etish mumkin. Elektron platformalar, onlayn maslahatlar va masofaviy muloqot shakllari o‘quvchilarning nutqiy rivojlanishini monitoring qilish, metodik tavsiyalar almashish hamda ta’limiy faoliyatni muvofiqlashtirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Demak, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish maktab va oilaning o‘zaro hamkorligi asosida samarali amalga oshiriladi. Mazkur hamkorlik o‘quvchilarning kommunikativ salohiyatini yuksaltirish, nutq madaniyatini shakllantirish, erkin va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning muhim omili sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois nutqiy kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyatda maktab va oila hamkorligini ilmiy asosda tashkil etish hamda uni izchil takomillashtirib borish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Bugungi axborotlashuv sharoitida internet va elektron resurslardan foydalanishning kengayishi bosma nashrlarga bo‘lgan ehtiyojni nisbatan kamaytirmoqda. Biroq oiladagi kitobxonlik muhiti, ota-onaning pedagogik nazorati va farzandning mutolaa faoliyatini qo‘llab-quvvatlashi kitob o‘qishga bo‘lgan qiziqishni rivojlantirish hamda mutolaa madaniyatini shakllantirishning muhim omillaridan biridir. Shu jihatdan oilada muntazam mutolaa muhitini yaratish zamonaviy axborot makonining salbiy ta’sirlarini kamaytirishga xizmat qiladi. Ma’lumot o‘rnida aytish joizki, “NOP World” xalqaro reyting agentligi ma’lumotlariga ko‘ra, dunyoda odamlar haftasiga 16,6 soat vaqtini televizor ko‘rishga sarflasa, 8,9 soatni kompyuter qarshisida o‘tkazadi, 6,5 soatni esa mutolaaga ajratadi. 2016-yilda haftasiga eng ko‘p kitob o‘qiydigan mamlakatlar ro‘yxatida Hindiston — 10,7, Tailand — 9,4, Xitoy — 8, Filippin — 7,6,

Chexiya — 7,4, Rossiya — 7,1, Shvesiya — 6,9, Fransiya — 6,9 va Vengriya — 6,8 soat bilan yuqori o‘rinlarni egalladi.

O‘zbekistonda kitobxonlik va mutolaa madaniyatini rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko‘tarilib, yoshlar o‘rtasida kitob o‘qishni ommalashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda.

Asosiy tashabbus va dasturlar sifatida quyidagilarni aytib o‘tish joiz:

- **"Milliy kitobxonlik harakati":** BAA tajribasi asosida yo‘lga qo‘yilgan ushbu dastur doirasida g‘olib bo‘lgan ishtirokchiga 50 ming dollar mukofot beriladi.
- **"Yosh kitobxon" tanlovi:** 2017-yildan buyon o‘tkazib kelinayotgan bu tanlov millionlab yoshlarni kitobga yaqinlashtirdi.
- **Kitobxonlik haftaligi:** Har yili an’anaviy tarzda "O‘zbekiston – kitobxonlar yurti" shiori ostida respublika miqyosida o‘tkazib kelinadi.
- **2026–2030-yillar dasturi:** Aholining kitobxonlik darajasini (bir kishi o‘qiydigan kitob sonini) yiliga o‘rtacha 10 taga yetkazish maqsad qilingan.

Davlat rahbari tomonidan mazkur tashabbusning qo‘llab-quvvatlanishi hamda g‘oliblarni munosib rag‘batlantirishga alohida e’tibor qaratilishi yoshlar o‘rtasida mutolaa madaniyatini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Bunday rag‘batlantirish mexanizmlari yoshlarda kitobxonlikka bo‘lgan qiziqish va ijobiy motivatsiyani kuchaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 15.01.2026 yildagi PQ-9-son
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 14.12.2020 yildagi 781-son
3. M.Abdirahimova. Yoshlar o‘rtasida kitobxonlik va mutolaa madanyatini yuksaltirish va uning o‘ziga xos xususiyatlari Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 1 | ISSUE 4 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor SJIF 2021: 5.423 933 w May 2021 www.oriens.uz

INKLYUZIV TA’LIMNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION METOD VA TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISH MUAMMOLARI

X.M. Tojiboyeva
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagoikasi milliy instituti direktor o‘rinbosari
https://doi.org/10.5281/zenodo.22789244

Annotatsiya. *Maqolada inklyuziv ta’limni rivojlantirishda innovatsion metod va texnologiyalarni ta’lim amaliyotiga joriy etishning dolzarb muammolari tahlil qilinadi. Muallif inklyuziv ta’limda qo‘llanilayotgan zamonaviy yondashuvlar - ta’limning universal dizayni (UDL), tabaqalashtirilgan o‘qitish, individual ta’lim rejasi, hamkorlikda o‘qitish, yordamchi (assistiv) texnologiyalar va raqamli vositalar - ning mohiyatini ochib beradi.*
Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, innovatsion metodlar, ta’lim texnologiyalari, ta’limning universal dizayni, yordamchi texnologiyalar, raqamlashtirish, alohida ta’lim ehtiyojlari, pedagogik kompetentlik.*
Abstract. *The article analyzes the current problems of introducing innovative methods and technologies into the practice of inclusive education. The author reveals the essence of modern approaches applied in inclusive settings - universal design for learning, differentiated instruction, individual education plans, co-teaching, assistive technologies and digital tools.*
Keywords: *inclusive education, innovative methods, educational technologies, universal design for learning, assistive technologies, digitalization, special educational needs, pedagogical competence.*

XXI asrda ta’lim tizimining insonparvarlashuvi va demokratlashuvi natijasida inklyuziv ta’lim jahon ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. YuNESKOning Salamanka deklaratsiyasi (1994) hamda Birlashgan Millatlar Tashkilotining “Nogironlar huquqlari to‘g‘risida”gi Konvensiyasi (2006) har bir bolaning, jumladan alohida ta’lim ehtiyojlari (ATE) bo‘lgan bolalarning ham teng va sifatli ta’lim olish huquqini xalqaro darajada kafolatladi. Inklyuziv ta’lim g‘oyasining mohiyati - bolani ta’lim muhitiga moslashtirish emas, balki ta’lim muhitini har bir bolaning individual imkoniyatlariga moslashtirishdan iborat.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda inklyuziv ta’limning normativ-huquqiy poydevori izchil shakllantirildi. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni (2020) inklyuziv ta’limni ta’lim tizimining ajralmas tarkibiy qismi sifatida belgiladi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son qarori bilan 2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi, 2021-yilda esa mamlakatimiz BMTning “Nogironlar huquqlari to‘g‘risida”gi Konvensiyasini ratifikatsiya qildi. Ushbu hujjatlar inklyuziv ta’limni bosqichma-bosqich joriy etishning huquqiy va institutsional asosini yaratdi.

Biroq inklyuziv ta’limning haqiqiy samaradorligi ko‘p jihatdan zamonaviy pedagogik metodlar va ta’lim texnologiyalarining amaliyotga qay darajada joriy etilishiga bog‘liq. Aynan mana shu jarayonda bir qator jiddiy to‘siqlar saqlanib qolmoqda. Mazkur maqolada inklyuziv ta’limda qo‘llaniladigan innovatsion metod va texnologiyalarning mohiyati yoritiladi, ularni

joriy etishdagi muammolar tizimli tasniflanadi hamda muammolarni bartaraf etishning amaliy yo‘llari asoslab beriladi.

Inklyuziv ta’lim sharoitida qo‘llaniladigan innovatsion metod va texnologiyalar bir sinfda turli imkoniyat va ehtiyojga ega bo‘lgan o‘quvchilarning barchasi uchun ta’lim mazmunini ochiq va o‘zlashtirishga qulay qilishga xizmat qiladi. Ular orasida quyidagi asosiy yondashuvlarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

Ta’limning universal dizayni (Universal Design for Learning, UDL) - ta’lim jarayonini dastlabki bosqichdanoq barcha o‘quvchilar uchun moslashuvchan qilib loyihalash konsepsiyasi. U uchta yetakchi tamoyilga tayanadi: axborotni taqdim etishning ko‘p usulliligi (ko‘rish, eshitish, tactil kanallar orqali), o‘quvchining bilim va tushunchasini ifodalashning ko‘p usulliligi, hamda o‘quvchini jalb qilish va motivatsiyaning ko‘p usulliligi. Bu yondashuv materialni keyinchalik moslashtirish (adaptatsiya) zaruratini kamaytiradi.

Tabaqalashtirilgan (differensial) o‘qitish o‘quv maqsadi, mazmuni, jarayoni va natijani baholashni o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasi va ehtiyojiga qarab moslashtirishga imkon beradi. U individual ta’lim rejasi (ITR) bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, har bir ATE bo‘lgan bola uchun aniq maqsad, moslashtirilgan vazifa va qo‘llab-quvvatlash choralari belgilanadi. Hamkorlikda o‘qitish (co-teaching) modelida odatiy fan o‘qituvchisi bilan defektolog yoki yordamchi pedagog (tyutor) birgalikda dars o‘tadi, bu esa har bir o‘quvchiga individual e’tibor qaratish imkonini beradi.

Yordamchi (assistiv) va raqamli texnologiyalar inklyuziv ta’limning texnologik asosini tashkil etadi. Ularga quyidagilar kiradi:

– ko‘rish qobiliyati cheklangan o‘quvchilar uchun ekran o‘qiguvchi dasturlar, Brayl displeylari va matnni ovozga aylantiruvchi vositalar;

– eshitish qobiliyati cheklangan o‘quvchilar uchun eshitish apparatlari, subtitr va imo-ishora tarjimasi texnologiyalari;

– nutqi shakllanmagan bolalar uchun muqobil va qo‘shimcha kommunikatsiya (AAC) vositalari, piktogramma va kommunikativ planshetlar;

– interaktiv doskalar, moslashuvchan (adaptiv) elektron o‘quv resurslari va ta’limiy platformalar.

Moddiy-texnik va infratuzilma muammolari. Ko‘plab umumta’lim muassasalarida assistiv jihozlar, moslashtirilgan o‘quv xonalari, pandus va harakatlanish uchun qulay muhit yetarli darajada ta’minlanmagan. Zamonaviy assistiv texnologiyalarning qimmatligi va texnik xizmat ko‘rsatishning murakkabligi ularni ommaviy joriy etishni cheklaydi.

Kadrlar va kasbiy kompetentlik muammolari. Pedagoglarning aksariyati inklyuziv metodika, UDL tamoyillari va assistiv texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha yetarli tayyorgarlikka ega emas. Malaka oshirish tizimida amaliy ko‘nikma shakllantirishga qaratilgan modullar cheklangan. Bundan tashqari, defektolog, ijtimoiy pedagog, logoped va maxsus psixolog kabi mutaxassislar tanqisligi kuzatiladi.

Metodik-didaktik muammolar. Milliy o‘quv dasturlariga mos, turli nozologik guruhlar uchun moslashtirilgan (adaptiv) o‘quv-metodik materiallar va elektron resurslar bazasi yetarli emas. Inklyuziv sharoitga mo‘ljallangan baholashning moslashuvchan modellari ishlab chiqilmaganligi o‘quvchi yutuqlarini xolis o‘lchashni qiyinlashtiradi.

Tashkiliy-boshqaruv muammolari. Muassasalararo hamkorlik, monitoring va koordinatsiya mexanizmlari hamda barqaror moliyalashtirish tartibi to‘liq shakllanmagan.

Ko‘pincha innovatsion metodlarni joriy etish alohida pedagoglarning tashabbusiga bog‘liq bo‘lib qolmoqda, tizimli xususiyat kasb etmayapti.

Ijtimoiy-psixologik va madaniy muammolar. Jamiyatda va ba’zi ota-onalar orasida ATE bo‘lgan bolalarga nisbatan saqlanib qolgan stereotiplar, hamda pedagoglarning psixologik tayyor emasligi innovatsion yondashuvlarni qabul qilishga to‘sqinlik qiladi. Inklyuziv madaniyatning yetarli shakllanmaganligi texnologik yechimlarning samarasini pasaytiradi.

Yuqorida keltirilgan muammolarni bartaraf etish kompleks va bosqichma-bosqich yondashuvni talab etadi. Quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

– assistiv texnologiyalar va moslashtirilgan muhit bilan ta’minlashda davlat-xususiy sheriklik va xalqaro grant mablag‘laridan foydalanish;

– pedagoglar uchun UDL, tabaqalashtirilgan o‘qitish va assistiv texnologiyalar bo‘yicha amaliy yo‘naltirilgan uzluksiz malaka oshirish tizimini yo‘lga qo‘yish;

– milliy o‘quv dasturlariga mos adaptiv raqamli kontent va ochiq elektron resurslar bazasini yaratish;

– individual ta’lim rejasi va inklyuziv baholash metodikasini standartlashtirish hamda pedagoglarga metodik qo‘llanmalar bilan yordam berish;

– hududiy resurs va koordinatsiya markazlarini tashkil etish, muassasalararo tarmoq va tajriba almashinuvini rivojlantirish;

– media, ota-onalar maktabi va targ‘ibot orqali inklyuziv madaniyatni shakllantirish.

Inklyuziv ta’limni rivojlantirishda innovatsion metod va texnologiyalar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, ular alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarning ta’lim jarayoniga to‘laqonli jalb etilishini ta’minlaydi. Shu bilan birga, ularni joriy etish moddiy-texnik, kadrlar, metodik-didaktik, tashkiliy hamda ijtimoiy-psixologik xarakterdagi bir qator muammolar bilan bog‘liq. Bu muammolar tizimli, ko‘p bosqichli yondashuv - texnik ta’minot, kadrlar salohiyatini oshirish, metodik bazani boyitish va inklyuziv madaniyatni shakllantirishning uyg‘un birligi asosida bartaraf etilishi mumkin. Faqat shundagina innovatsion texnologiyalar inklyuziv ta’lim sifatini oshirishning haqiqiy vositasiga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020-yil 23-sentyabr, O‘RQ-637-son.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-son qarori. – lex.uz.
3. 2020–2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi (PQ-4860-son qarorga 1-ilova). – Toshkent, 2020.
4. BMTning “Nogironlar huquqlari to‘g‘risida”gi Konvensiyasi. – Nyu-York, 2006 (O‘zbekiston tomonidan 2021-yilda ratifikatsiya qilingan).
5. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. – Salamanca, 1994.
6. UNESCO. Policy Guidelines on Inclusion in Education. – Paris: UNESCO, 2009.
7. CAST. Universal Design for Learning Guidelines, version 2.2. – Wakefield, MA: CAST, 2018.
8. Booth T., Ainscow M. Index for Inclusion: developing learning and participation in schools. – Bristol: CSIE, 2011.

SECTORAL DISPARITIES IN DIGITAL MATURITY: THE TOURISM LAG IN UZBEKISTAN

Kamola Toshtemirova
"Silk Road" International University of Tourism and Cultural Heritage, Samarkand, Uzbekistan
https://doi.org/10.5281/zenodo.22789283

Abstract. *This paper examines sectoral heterogeneity in perceived digital maturity in Uzbek enterprises using data from a 288-respondent cross-sectional survey. The Kruskal–Wallis test detects statistically significant differences across five industries (H = 11.31; p = 0.023), with the tourism sector displaying the lowest Composite Digital Knowledge Index (M = 2.59), significantly below education, banking and the residual category. Given the policy priority of tourism in national development strategy, the results argue for a targeted sectoral digital intervention.*

Keywords: *tourism, digital maturity, sectoral disparities, Uzbekistan, Kruskal–Wallis test.*

Аннотация. *В статье анализируется отраслевая гетерогенность цифровой зрелости в узбекских организациях на данных кросс-секционного опроса 288 респондентов. Тест Крускала–Уоллиса выявил статистически значимые различия между пятью отраслями (H = 11,31; p = 0,023). Туризм показывает наименьший Композитный индекс цифровых знаний (M = 2,59), достоверно ниже образования, банковского сектора и остаточной категории. Учитывая приоритет туризма в национальной стратегии развития, результаты обосновывают необходимость таргетированного отраслевого цифрового вмешательства.*

Ключевые слова: *туризм, цифровая зрелость, отраслевые различия, Узбекистан, тест Крускала–Уоллиса.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekiston korxonalarida raqamli yetuklikning tarmoq bo‘yicha xilma-xilligi 288 respondent ishtirok etgan kesma tarzdagi so‘rovnoma ma'lumotlari asosida tahlil qilinadi. Kruskal–Uollis testi besh tarmoq o‘rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farqlarni aniqladi (H = 11.31; p = 0.023). Turizm eng past Raqamli bilimlar kompozit indeksini ko‘rsatadi (M = 2.59) va u ta'lim, bank sektori va boshqalar toifasidan ishonchli darajada past. Turizm milliy rivojlanish strategiyasida ustuvor yo‘nalish ekanligini hisobga olib, natijalar maqsadli tarmoq raqamli aralashuvining zarurligini asoslaydi.*

Kalit so‘zlar: *turizm, raqamli yetuklik, tarmoq farqlari, O‘zbekiston, Kruskal–Uollis testi.*

Main text

Digital transformation strategies in emerging economies frequently assume that infrastructure investment diffuses uniformly across sectors. The evidence from Uzbekistan is at odds with this assumption: sectoral disparities in digital maturity persist even after several years of concerted policy effort under the Digital Uzbekistan–2030 Strategy. This thesis identifies and quantifies the tourism-sector lag.

The analysis draws on a cross-sectional online survey of 288 respondents from five industry sectors: education (39.6%), banking (29.9%), tourism (13.5%), information technology

(10.8%) and other (6.3%). Perceived digital maturity is captured through the Composite Digital Knowledge Index (CDKI), a five-item Likert-based composite with Cronbach's α = 0.797.

Aggregate results show a mean CDKI of 2.96 across the sample. Sectoral disaggregation reveals: other = 3.36; education = 3.05; information technology = 2.99; banking = 2.91; tourism = 2.59 (Figure 1). The tourism sector is thus almost a full point below the highest scoring category and 0.37 points below the sample mean. The Kruskal–Wallis H-test confirms that these differences are statistically significant (H = 11.31; df = 4; p = 0.023). Post-hoc Mann–Whitney pairwise comparisons with Bonferroni adjustment show tourism significantly different from education ($p < 0.01$), banking ($p < 0.05$) and other ($p < 0.01$).

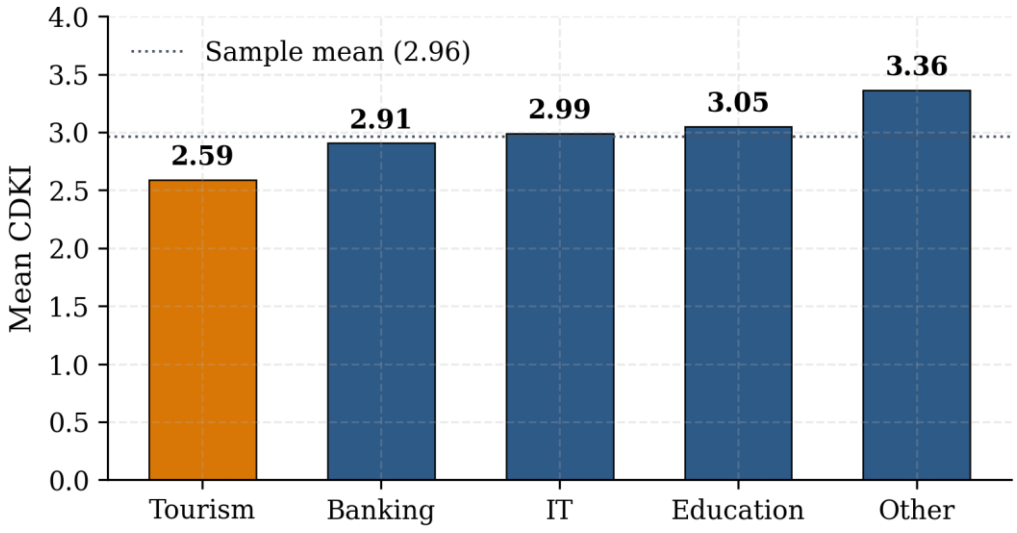

Figure 1. Mean CDKI by industry sector. The tourism gap is visible relative to the sample mean of 2.96.

Three interpretations of the tourism gap are analytically plausible. First, the sector is dominated by small and medium-sized enterprises with constrained capacity to absorb digital investment. Second, face-to-face service delivery reduces the salience of digital tools in daily routines. Third, the workforce educational profile differs systematically from that of banking or education.

The policy implication is that a horizontal digital transformation programme is unlikely to close the gap. A tourism-specific intervention is required, combining digital literacy training for front-line staff, targeted subsidies for SME digital tool adoption and integration of digital modules into hospitality-education curricula. Given the sector's centrality to Uzbek economic development strategy, addressing the gap is a first-order concern.

REFERENCES

1. Government of the Republic of Uzbekistan. (2020). Digital Uzbekistan – 2030 Strategy. Tashkent.
2. Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2019). Multivariate data analysis (8th ed.). Cengage.
3. OECD. (2021). The digital transformation of SMEs. OECD Publishing.
4. Verhoef, P. C., et al. (2021). Digital transformation: A multidisciplinary reflection and research agenda. Journal of Business Research, 122, 889–901.

INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA ALOHIDA TA’LIM EHTIYOJIGA EGA O‘QUVCHILARNING IJTIMOIY INTEGRATSIYASINI TA’MINLASHDA OILAVIY TARBIYANING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Turg‘unboyeva Nasiba Rustam qizi
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22789320

Annotatsiya. *Mazkur maqolada inklyuziv ta’lim sharoitida alohida ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilarning ijtimoiy integratsiyasini ta’minlashda oilaviy tarbiyaning pedagogik imkoniyatlari hamda oilaning bola ijtimoiylashuvidagi birlamchi roli nazariy jihatdan asoslanib, xorijiy va mahalliy ilmiy tadqiqotlar tahlili asosida oila-maktab-mahalla hamkorligining amaliy mexanizmlari yoritilgan. Shunningdek, ota-onalarning pedagogik-psixologik kompetentligini oshirish, ularga mutaxassislar tomonidan uzluksiz metodik yordam ko‘rsatish tizimini yo‘lga qo‘yishga doir ma’lumotlar aks ettirilgan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, alohida ta’lim ehtiyojga ega o‘quvchilar, ijtimoiy integratsiya, oilaviy tarbiya, pedagogik shart-sharoit.*

В данной статье освещены педагогические возможности семейного воспитания в обеспечении социальной интеграции учащихся, имеющих особые образовательные потребности, в условиях инклюзивного образования. Теоретически обоснована первичная роль семьи в социализации ребёнка, а также на основе анализа зарубежных и отечественных научных исследований рассмотрены практические механизмы взаимодействия семьи, школы и махалли. В данной работе обосновывается необходимость повышения психолого-педагогической компетентности родителей и создания системы непрерывной методической помощи им со стороны специалистов. Научно обоснованная реализация потенциала семейного воспитания имеет важное значение в обеспечении полной интеграции учащихся, имеющих особые образовательные потребности, в общество.

Ключевые слова: *инклюзивное образование, учащиеся, имеющие особые образовательные потребности, социальная интеграция, семейное воспитание, педагогические возможности.*

Abstract. *This article highlights the pedagogical possibilities of family upbringing in ensuring the social integration of students with special educational needs in the context of inclusive education. The primary role of the family in the child’s socialization is theoretically substantiated, and the practical mechanisms of family-school-mahalla cooperation are considered based on an analysis of foreign and local scientific research. This work substantiates the necessity of increasing the pedagogical and psychological competence of parents and establishing a system of continuous methodological support for them by specialists. The scientifically grounded implementation of the potential of family upbringing is of great importance in ensuring the full integration of students with special educational needs into society.*

Keywords: *inclusive education, students with special educational needs, social integration, family upbringing, pedagogical possibilities*

Jamiyatning insonparvarlik darajasi ko‘p jihatdan uning alohida ehtiyojli fuqarolarga munosabatida namoyon bo‘ladi. Bugungi kunda dunyo pedagogika fanida inklyuziv ta’lim g‘oyasi nafaqat ta’lim tizimini isloh qilish yo‘nalishi, balki jamiyatni bag‘rikenglik va o‘zaro hurmat asosida qayta qurish strategiyasi sifatida qaralmoqda. Ushbu jarayonda alohida ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilarning nafaqat ta’lim muassasasida, balki keng ijtimoiy muhitda to‘la huquqli a’zo sifatida qabul qilinishi muhim vazifalardan biriga aylanmoqda.

Bola shaxsining shakllanishida oila birlamchi va o‘rnini boshqa hech qanday institut to‘la bosolmaydigan tarbiyaviy makon hisoblanadi. Aynan oilada bola ilk ijtimoiy tajribani, o‘zini anglash va boshqalar bilan munosabatga kirishish ko‘nikmalarini egallaydi. Shu bois, alohida ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilar bilan ishlashda oilaviy tarbiyaning pedagogik imkoniyatlarini ilmiy asoslangan holda ochib berish nazariy va amaliy ahamiyatga ega masalalardan biri bo‘lib qolmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida bu yo‘nalishda izchil davlat siyosati amalga oshirilmoqda. Xususan, 2026-yil 4-avgustda qabul qilingan PQ–292-son Prezident qarori bilan alohida ta’lim ehtiyojiga ega bolalarni ta’lim va ijtimoiy xizmatlarga jalb etishning “oilabay” ishlash tizimi joriy etildi[1]. Bu qaror oilaning ta’lim-tarbiya jarayonidagi rolini davlat darajasida institutsionallashtirgan muhim bosqich sanaladi. Ushbu ishning maqsadi inklyuziv ta’lim sharoitida alohida ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilarning ijtimoiy integratsiyasini ta’minlashda oilaviy tarbiyaning pedagogik imkoniyatlarini nazariy jihatdan yoritish va ularni amaliyotda kuchaytirish yo‘llarini belgilashdan iborat.

Inklyuziv ta’lim tamoyillarining amaliyotga tobora chuqur joriy etilishi bilan alohida ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilarning shunchaki ta’lim jarayoniga jalb etilishi emas, balki ularning jamiyatga to‘la va barqaror integratsiyalashuvi masalasi birinchi o‘ringa chiqmoqda.

Ta’lim muassasasi darajasidagi inklyuziyaning o‘zi bolaning ijtimoiylashuvining yakuniy natijasini kafolatlamaydi, chunki bola shaxsini shakllantiruvchi asosiy ijtimoiy institut aynan oiladir. Shu bois muammo ikki tekislikda namoyon bo‘ladi: bir tomondan, davlat va ta’lim muassasalari inklyuziv muhitni yaratishga sa’y-harakat qilmoqda, ikkinchi tomondan esa, bu jarayonning samaradorligi ko‘p jihatdan oilaning tayyorligi, pedagogik saviyasi va ishtirok darajasiga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Mazkur ikki jarayon institutsional inklyuziya va oilaviy tarbiya o‘rtasidagi uzviylikni ta’minlovchi pedagogik mexanizmlarning yetarlicha ishlab chiqilmaganligi tadqiqot muammosining dolzarbligini belgilaydi.

Xorijiy tadqiqotchilar ushbu muammoni turli nazariy asoslar orqali yoritganlar. Xususan, **S.Sukys, A.Dumciene va D.Lapeniene** tomonidan Litva umumta’lim maktablarida o‘tkazilgan empirik tadqiqotda ota-onalarning bolaning ta’lim jarayonidagi ishtiroki bevosita ularning bolaning ta’lim ehtiyojlarini qanchalik aniq anglashiga bog‘liqligi aniqlangan. Shu bilan birga, ota-onaning ma’lumot darajasi yuqori bo‘lgan holatlarda bola bilan pedagogik muloqotga ko‘proq vaqt ajratilishi kuzatilgan[6]. Bu natija oilaviy tarbiyaning sifati nafaqat ota-onaning istagi, balki uning pedagogik-psixologik tayyorgarligiga ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

S.P.Scripcaru tadqiqotida **Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi** asos qilib olingan bo‘lib, unda oila va maktab o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir tizimi mezosistema bolaning rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida talqin etiladi. Muallif, shuningdek, **Epstein va Hoover-Dempsey** nazariy modellariga tayanib, oila-maktab hamkorligining muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun o‘zaro aloqa va birgalikda maqsad belgilashning ahamiyatini asoslab bergan[5]

O.V.Titova va D.S.Klimenova esa rivojlanishida og‘ir va murakkab buzilishlarga ega bolalar bilan ishlashda ijtimoiy inklyuziya faqat ta’lim tizimi doirasida emas, balki kengroq pedagogik ish jarayonida, jumladan, oila ishtirokida amalga oshirilishi zarurligini ta’kidlaydi[7].

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda ham bu yo‘nalishda muayyan tadqiqotlar amalga oshirilgan. **G.E.Gazibekova** tadqiqotida maxsus ehtiyojli bolalar tarbiyasida ota-onalarga individual yondashuv zarurligi, jumladan, emotsional qo‘llab-quvvatlash, oilaviy maslahat va o‘yin orqali psixologik yordam ko‘rsatish usullari asoslab berilgan[3]. **D.Q.Asqarova** esa ta’lim tashkiloti, oila va mahalliy jamoatchilik o‘rtasidagi hamkorlik aloqalarining bolaning rivojlanishiga ijobiy ta’sirini o‘rgangan, biroq ushbu tadqiqot asosan umumiy rivojlanayotgan bolalar kontekstida olib borilgan[2]

Yuqoridagi tahlildan ko‘rinadiki, xorijiy tadqiqotlarda oila-maktab hamkorligining nazariy asoslari, yetarlicha yoritilgan bo‘lib, ular ko‘proq rivojlangan davlatlar amaliyoti misolida shakllangan. Mahalliy tadqiqotlar esa asosan umumiy pedagogik hamkorlik masalalariga qaratilgan bo‘lib, aynan alohida ta’lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilar oilasining pedagogik salohiyatini oshirish mexanizmlari alohida tadqiqot predmeti sifatida yetarlicha o‘rganilmagan.

Bu holat O‘zbekiston sharoitida oilaviy tarbiyaning pedagogik imkoniyatlarini milliy mentalitet oilaviy qadryatlar tizimi va mahalliy ta’lim tizimi xususiyatlarini hisobga olgan holda ilmiy asoslash muhim ahamiyat kasb etadi.

Oilaviy tarbiyaning asosiy pedagogik imkoniyatlari, avvalo, bolaning **kundalik turmush faoliyatida mustaqillik va o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish ko‘nikmalarini shakllantirish**da namoyon bo‘ladi. Bunday ko‘nikmalar bolaning o‘z imkoniyatlarini anglashiga, kundalik hayotdagi faoliyatlarda mustaqil ishtirok etishiga hamda ijtimoiy muhitga moslashishiga zamin yaratadi

Oila muhitida bola kattalar va tengdoshlari bilan muntazam muloqotga kirishiga, bu esa uning ijtimoiy-**kommunikativ ko‘nikmalarini tabiiy tarzda rivojlantirish**di. Kundalik oilaviy muloqot jarayonida bola o‘z fikrini ifodalash, suhbatdoshini tinglash, murojaat qilish, yordam so‘rash, o‘z ehtiyojlarini bildirish kabi ijtimoiy ko‘nikmalarni egallaydi.

Ota-onaning maktab va mahalla bilan barqaror aloqada bo‘lishi bolaning kengroq ijtimoiy muhitga izchil moslashuvini ta’minlaydi. Bunda oila, ta’lim muassasasi va mahalla o‘rtasidagi hamkorlik bolaning turli ijtimoiy vaziyatlarda ishtirok etishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. “Shart-sharoit” tushunchasi bolaning rivojlanishi va ijtimoiy moslashuviga ta’sir ko‘rsatuvchi tashqi omillar, muhit, imkoniyatlar hamda maqsadli tashkil etilgan pedagogik faoliyatlar majmuini anglatadi[4].

Ma’lumki, bolaning o‘ziga xos imkoniyatiga **mos ravishda uy sharoitida amalga oshiriladigan qo‘shimcha tarbiyaviy-korreksion ishlar tizimini yo‘lga qo‘yish**dan iborat. Bunday ishlar bolaning ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilib, ta’lim muassasasida olib borilayotgan pedagogik va korreksion ishlarning oiladagi davomiyligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Mazkur pedagogik imkoniyatlarning samarali amalga oshirilishi, o‘z navbatida, ota-onalarning **pedagogik-psixologik kompetentligini oshirish,** ularga maxsus mutaxassislar **ijtimoiy xodim, defektolog va psixolog** tomonidan uzluksiz metodik yordam ko‘rsatish tizimini yaratishni talab etadi. Bunda ota-onalarni faqat bolaning tarbiyasida ishtirok etuvchi shaxs sifatida emas, balki bolaning ijtimoiy integratsiyasini ta’minlash jarayonining faol subyekti sifatida qarash muhimdir.

O‘tkazilgan tahlil oilaviy tarbiyaning alohida ta’lim ehtiyojiga ega o‘quvchilar ijtimoiy integratsiyasidagi o‘rni ta’lim muassasasi faoliyatiga teng darajada muhim ekanini ko‘rsatadi. Bu imkoniyatlarning amalga oshishi, avvalambor, ota-onalarning pedagogik-psixologik tayyorgarligiga va oila-maktab-mahalla hamkorligining izchilligiga bog‘liq.

Shu asosda xulosa qilish mumkinki, oilaviy tarbiya salohiyatini to‘liq ishga solish uchun ota-onalarga mutaxassislar (defektolog, psixolog) tomonidan uzluksiz metodik yordam ko‘rsatish tizimini yo‘lga qo‘yish, shuningdek, xorijiy tajribani mahalliy ijtimoiy-madaniy sharoitga moslashtirilgan holda qo‘llash zarur. Bu yondashuv nafaqat bolaning shaxsiy rivojlanishini, balki jamiyatning bag‘rikenglikka asoslangan munosabatlarning mustahkamlanishiga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’limga ehtiyoji bo‘lgan bolalarni ta’lim va ijtimoiy xizmatlar bilan qamrab olish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ–292-son qarori. 2026-yil 4-avgust.
2. Asqarova D.Q. Maktabgacha ta’lim tashkiloti va ota-onalar hamkorligi maktabgacha ta’lim sifatining omili sifatida. Zenodo, 2024.
3. Gazibekova G.E. Oilada maxsus ehtiyojli bolalar tarbiyasi uchun individual yondashuv va psixologik yordam usullari. Konferensiya materiallari, 2025. DOI: 10.5281/zenodo.17617788
4. Litvin A.V., Matseyko O.V. Methodological Principles of the Notion of “Pedagogical Conditions” // Pedagogy and Psychology of Professional Education. – 2013. – №4. – P. 43–63.
5. Scripcaru S.P. The Family–School Partnership in the Integration of Children with Special Educational Needs (SEN) // Journal Plus Education. 2025. Vol. XXXIX, No. 2. P. 496–502.
6. Sukys S., Dumciene A., Lapeniene D. Parental involvement in inclusive education of children with special educational needs // Social Behavior and Personality: An International Journal.2015. Vol. 43(2). P. 327–338
7. Titova O.V., Klimenova D.S. Identifying the Role of Parents in Social Inclusion, Raising Children with Severe Multiple Developmental Disorders // Special Pedagogy and Special Psychology. 2021. № 2(56). DOI: 10.25688/2076-9121.2021.56.2.10

INSTITUTIONAL MANAGEMENT FRAMEWORKS FOR IMPLEMENTING INCLUSIVE EDUCATION IN UZBEKISTAN’S HIGHER EDUCATION SYSTEM

Usmonova Sharifa Ulfat kizi
Bukhara State University, Centre of Excellence in Science and Education, Uzbekistan
Email: shakhrik1991@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22789372

Abstract. *Implementing inclusive education across higher education institutions requires more than policy adoption and curriculum design. This study examines institutional management dimensions critical to translating inclusive education mandates into sustainable higher education practice within Uzbekistan’s evolving educational system. Drawing from recent scholarship on inclusive education implementation and school management frameworks, this work identifies organisational mechanisms enabling institutions to integrate students with diverse learning needs effectively. The study argues that higher education institutions implementing inclusive education face persistent gaps between legislative directives and institutional practice due to insufficient attention to institutional management factors, including curriculum adaptation, faculty development, coordination mechanisms, and organisational structures. The research emphasises that bridging policy-practice gaps requires comprehensive management frameworks addressing multiple organisational systems simultaneously. Understanding these dimensions is essential for creating higher education environments where inclusive education achieves intended outcomes for all learners.*

Keywords: *inclusive education, institutional management, policy implementation, faculty development, higher education administration, organisational change, curriculum management, special needs education, Uzbekistan*

Introduction

Inclusive education in higher education represents a fundamental commitment to ensuring all students, regardless of ability, background, or learning needs, receive equitable access to quality tertiary education. Education is recognized as a fundamental right, and governments increasingly formalize this commitment through comprehensive legislative frameworks and strategic initiatives. In Uzbekistan, inclusive higher education is situated within the broader Uzbekistan-2030 Strategy and supported by multiple legal instruments reflecting governmental frameworks supporting people with disabilities and empowering women and girls. Uzbekistan’s legislative framework for inclusive higher education includes several key instruments. The Decree of the Cabinet of Ministers No. 417 (June 2018) addresses the admission to higher education of disabled people, establishing admission protocols supporting access to tertiary education. Presidential Decree PF-5270 (December 2017) establishes state support mechanisms for persons with disabilities, operationalizing governmental commitment at the executive level. Law No. 641 (September 2020) clarifies and strengthens the rights of persons with disabilities, providing foundational legal protection. Additionally, Presidential Decree PF-87 (March 2022) and Ministerial Order No. 311 (July 2023) establish policy frameworks regarding women’s affairs and gender equity. These legislative instruments,

combined with comprehensive model work plans such as the action plan developed by the Council on Women’s Affairs of the Ministry of Higher Education, Science and Innovations (MHESI) for 2023-2024, establish a multi-layered policy environment supporting inclusive higher education.

While Uzbekistan has established comprehensive legislative frameworks, implementation of inclusive education involves systematic organizational considerations across multiple institutional dimensions. Higher education institutions face a critical structural challenge: the alignment between national policy frameworks and institutional implementation strategies to implement these mandates effectively. Faculty must balance core instructional duties with individualized support for diverse learner profiles, while administrators struggle with limited institutional frameworks to support this work. This study addresses this gap by examining institutional management frameworks essential for translating inclusive education policies into sustainable higher education practice. The central thesis posits that inclusive education implementation is fundamentally an institutional management challenge rather than solely a legislative or pedagogical issue.

Methods

This study employs a qualitative literature synthesis and scoping review methodology to analyze institutional management dimensions governing inclusive education in higher education contexts. The review protocol prioritized scholarly literature, legal documents, policy frameworks, and good practice guides published between 2005 and 2026, with particular emphasis on educational administration, organizational change, and special needs education within international and Central Asian contexts. The analysis drew specifically from Uzbekistan’s official legislative sources accessed through www.lex.uz and relevant international frameworks regarding inclusive educational mandates. The analysis proceeded through three primary phases: (1) Policy and Legal Mapping, examining Uzbekistan's legislative documents and decrees alongside international frameworks; (2) Thematic Coding, categorizing implementation literature into structural management domains including curriculum adaptation, human resource management, physical infrastructure, and external stakeholder engagement; and (3) Framework Synthesis, integrating conceptual models to construct a unified management model addressing policy-practice gaps in higher education administration.

Results and Discussion

Legislative Framework for Inclusive Higher Education in Uzbekistan

Uzbekistan’s approach to inclusive higher education reflects a comprehensive, multi-instrument legislative strategy. Decree of the Cabinet of Ministers No. 417 (June 2018) establishes the foundational administrative framework for admitting disabled students to higher education institutions. This decree sets institutional procedures ensuring equal access to tertiary education for students with disabilities. Presidential Decree PF-5270 (December 2017) operationalizes state support for persons with disabilities, mandating institutional provision of support services and accommodations. Law No. 641 (September 2020) “On the Rights of Persons with Disabilities” provides comprehensive legal protection and articulates institutional obligations toward students with disabilities. Presidential Decree PF-87 (March 2022) on women’s empowerment and Ministerial Order No. 311 (July 2023) establish gender equity frameworks within higher education. Additionally, the comprehensive model work plan developed by the Council on Women’s Affairs of MHESI for 2023-2024 provides specific

operational guidance for implementing gender equity and women's empowerment within higher education institutions.

The Good Practice Guide on Inclusive Education in Higher Education in Uzbekistan (2024), developed through the Inclusive University Initiative in partnership with MHESI, identifies three priority areas for institutional attention: empowerment of women and girls in higher education; widening access for people with disabilities; and widening access for people from low-income families. The guide emphasizes that inclusive higher education policy “should reflect legislative requirements, especially in relation to discrimination, and be clear on how they will be engaged with”. This guidance reflects the understanding that institutional policy must operationalize legislative directives through concrete management practices.

Institutional Management Dimensions in Inclusive Higher Education

Effective inclusive higher education implementation depends on synchronized administrative action across three core organizational dimensions. Curriculum Management requires institutions to design flexible curricula accommodating diverse learner needs while maintaining quality standards. Uzbekistan’s higher education system must operationalize inclusive curriculum principles through formal mechanisms for individualized learning plans, adapted assessment criteria, and structured curriculum differentiation. Faculty Development represents the operational core of inclusive higher education. According to the Good Practice Guide, institutions must establish “a dedicated university strategy and policy for inclusive education, or equality, diversity, and inclusion, with senior leadership support”. This requires continuous professional development for faculty, clear role definitions for support staff, and structured collaborative planning time. Infrastructure and Resource Management extends beyond physical accessibility to encompass adaptive learning technologies, accessible information systems, specialized assessment tools, and inter-institutional cooperation networks connecting higher education institutions with specialized support providers and medical-pedagogical commissions.

The Good Practice Guide emphasizes that institutional management of inclusive education requires establishing a comprehensive governance structure. Recommended action points include: developing a dedicated university strategy and policy linked to relevant national legislative frameworks; creating university-level committees to develop, deliver, and review strategy; creating action plans linked to strategy with monitored delivery; using project groups to progress specific issues; engaging with sector-wide initiatives; and developing and using data to identify and address priority areas. This institutional management approach transforms inclusive education from an ad hoc initiative into a systematic organizational practice.

Table 1. Uzbekistan’s Legislative Framework for Inclusive Higher Education

Legislative Instrument	Date & Focus	Institutional Management Implications
Decree of Cabinet of Ministers No. 417	June 2018 - Admission of disabled people to higher education	Requires institutional admission policies and procedures supporting access for disabled students
Presidential Decree PF-5270	December 2017 - State support for persons with disabilities	Mandates institutional provision of support services, accommodations, and resources

Law No. 641	September 2020 - Rights of persons with disabilities	Provides legal protections; requires institutional policies ensuring non-discrimination
Presidential Decree PF-87	March 2022 – Women’s empowerment and gender equity	Requires gender-equitable policies and institutional commitment to women's advancement
Ministerial Order No. 311	July 2023 – Women’s affairs in higher education	Establishes operational frameworks for gender equity implementation within HE
Council Work Plan 2023-2024	MHESI Council on Women’s Affairs comprehensive model work plan	Provides specific operational guidance for implementing gender equity within HE

Policy-Practice Gap: Internal and External Barriers

Despite comprehensive legislation, Uzbekistan’s higher education institutions face persistent gaps between policy directives and institutional practice. Internally, institutions encounter challenges including variable leadership commitment toward inclusion implementation; limited faculty specialized training in inclusive pedagogy; unresolved curriculum pacing and adaptation protocols; poor coordination between general instruction and support services; and inadequate infrastructure for accessibility. Externally, institutions face challenges including persistent community attitudes regarding disability and gender equity; resource constraints limiting specialized equipment and adapted materials; insufficient public awareness regarding inclusive higher education benefits; and weak inter-institutional cooperation networks connecting higher education providers with specialized medical-pedagogical and social services. The Good Practice Guide emphasises that universities must “Link the policy to relevant national legislative frameworks” while “using institution-wide consultation to ensure the strategy is fit for purpose”, acknowledging that policy implementation requires deliberate institutional management rather than automatic policy cascade.

Table 2. Implementation Barriers and Management-Based Solutions

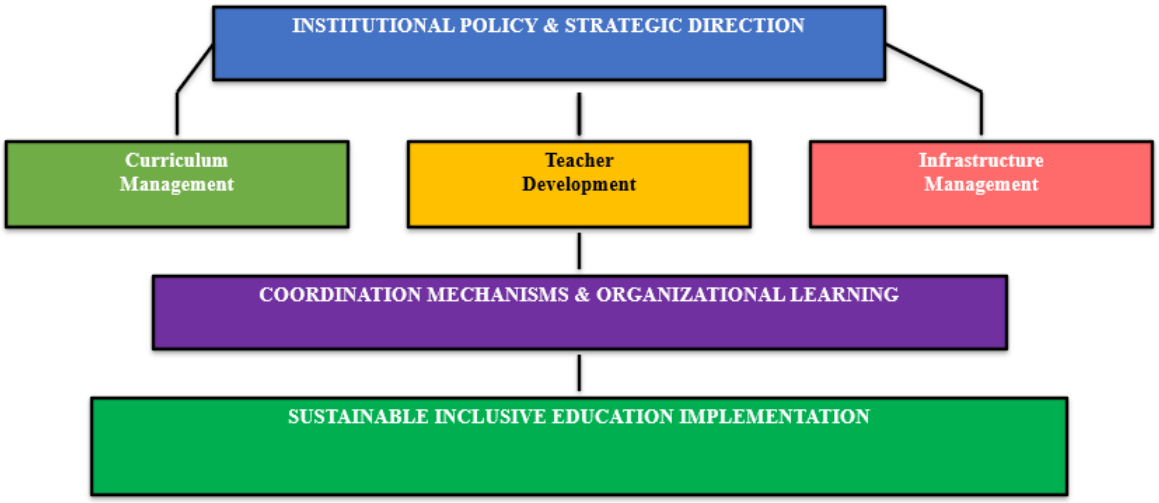
Source	Institutional Barriers	Administrative Management Solutions
Internal	Variable leadership commitment; limited faculty training; unresolved curriculum protocols; poor cross-departmental coordination; inadequate infrastructure	Develop dedicated inclusive education strategy with senior leadership support; link to legislative frameworks; establish university-level committee for oversight; create action plans with monitored delivery; targeted faculty development; strategic resource budgeting
External	Community attitudes toward disability/gender equity; resource constraints; insufficient public awareness; weak inter-	Institution-wide consultation processes; structured community engagement and public awareness campaigns; partnership development

	institutional networks	with social services; formal inter-agency coordination mechanisms; parent and community committee involvement

Implementation Framework and Institutional Readiness

The Good Practice Guide provides a comprehensive implementation framework emphasizing institutional readiness and systematic change. Effective implementation requires institutions to: develop a dedicated university strategy and policy for inclusive education with senior leadership support; link the policy to relevant national legislative frameworks (Decree 417, Presidential Decrees, Laws, and Orders); use institution-wide consultation to ensure strategy is fit for purpose; ensure senior management champions are in place to support implementation; create university-level committees to develop, deliver, and review strategy; create action plans linked to strategy with monitored delivery; use project groups to progress specific issues; engage with sector-wide initiatives; and develop and use data to identify and address priority areas. This framework transforms inclusive education from a legislative compliance issue into a core institutional management function.

Figure 1. Institutional Management Framework for Inclusive Education Implementation

Conclusion and Implications for Higher Education Leadership

Translating Uzbekistan’s comprehensive legislative framework for inclusive higher education into institutional practice requires viewing inclusion as a fundamental institutional management priority rather than an isolated initiative. Within Uzbekistan’s Uzbekistan-2030 Strategy framework, particularly as the legislative instruments including Decree No. 417, Presidential Decrees PF-5270, PF-87, Law No. 641, and Ministerial Order No. 311 advance, higher education leaders must implement a systematic management approach addressing three critical dimensions. First, Curriculum Alignment requires structuring systematic protocols for curriculum adaptation and individualized learning plans within mainstream higher education standards, ensuring that diverse learners access quality education. Second, Faculty Development necessitates institutionalizing continuous training, collaborative planning mechanisms, and supportive structures for faculty working with diverse learners. Third, Resource and Infrastructure Strategy demands aligning budget allocation with physical accessibility, adaptive

educational technology, and inter-institutional support networks linking higher education institutions with specialized resources.

Future research should prioritize empirical, qualitative case studies examining Uzbek higher education institutions that have successfully established inclusive management structures. Comparative analyses examining resource allocation models, administrative leadership strategies, institutional policy frameworks, faculty development approaches, and inter-institutional cooperation mechanisms will further refine organizational frameworks. Research should investigate how institutional managers operationalize specific legislative instruments within their institutions and how institutions can systematically coordinate compliance with multiple legislative requirements (Decrees, Laws, Orders, and Council work plans) while maintaining operational effectiveness. Longitudinal studies tracking student outcomes, faculty satisfaction, institutional resource allocation, and community perceptions following systematic inclusive education implementation would provide evidence-based guidance for scaling inclusive education across Uzbekistan’s diverse higher education contexts. Such investigation could significantly advance both inclusive higher education practice and educational administration theory, helping ensure that Uzbekistan’s strong legislative commitment to inclusive education translates into meaningful institutional practice and improved outcomes for all students.

References

1. Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. (2018). Decree No. 417 on measures for the admission of disabled persons to higher education institutions. https://lex.uz/docs/3765162
2. President of the Republic of Uzbekistan. (2017). Presidential Decree PF-5270 on measures of state support for persons with disabilities. https://lex.uz/docs/3436196
3. Parliament of the Republic of Uzbekistan. (2020). Law No. 641 on the rights of persons with disabilities. https://lex.uz/docs/5694817
4. President of the Republic of Uzbekistan. (2022). Presidential Decree PF-87 on measures to ensure gender equality and empower women. https://lex.uz/uz/docs/6969153
5. Ministry of Higher Education, Science and Innovations. (2023). Ministerial Order No. 311 on women’s affairs in higher education.
6. Council on Women’s Affairs of MHESI. (2023-2024). Comprehensive model work plan for gender equity and women’s empowerment in higher education.
7. British Council, Westminster International University in Tashkent, & University of Westminster. (2024). Inclusive education in higher education in Uzbekistan: A good practice guide. Developed in partnership with the Ministry of Higher Education, Science and Innovations of the Republic of Uzbekistan. https://www.britishcouncil.uz/sites/default/files/eng_inclusive_university_good_practice_guide_13022024.pdf
8. Dev, S., George, M., Rafique, S., Vaddapalli, M., Nair, S., & Al Hameli, A. (2024). Sustainable inclusive framework studio for inclusive education: Perceptions of teachers, parents, and students in United Arab Emirates. Sustainability, 16(15), 6367. https://doi.org/10.3390/su16156367
9. Booth, T., & Ainscow, M. (2016). Index for inclusion: A guide to school development led by inclusive values. Centre for Studies on Inclusive Education. https://www.ph-noe.ac.at/fileadmin/root_phnoe/Forschung/Migration/Index_curriculum_pages.pdf

10. Florian, L. (2014). Reimagining special education: The diversity of inclusion. One World Press. https://doi.org/10.4135/9781446282236.n3
11. UNESCO. (2020). Inclusion in education. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. https://www.unesco.org/en/inclusion-education
12. Tomlinson, C. A., & Allan, S. D. (2000). Leadership for Differentiating Schools & Classrooms. Heatherton: Hawker Brownlow Education.

HOKIMIYAT VA HURMATSIZLIK O‘RTASIDAGI SOTSIOPRAGMATIK MUNOSABATLAR

Mashxura Yuldosheva
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
O‘zRes IIV Namangan akademik litseyi Tillarni o‘rganish kafedrasi boshlig‘i
E-pochta: yuldoshevamashhura09@gmail.com
ORCID ID: 0009-0003-8989-947X
ScienceID: FNM-0925-0044
https://doi.org/10.5281/zenodo.22789403

Annotatsiya. *Maqolada hokimiyat (kuch) va hurmatsizlik o‘rtasidagi munosabat dialogik diskurs asosida sotsiopragmatik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi ijtimoiy va kommunikativ hokimiyatning hurmatsizlik strategiyalarining yuzaga kelishi hamda pragmatik ta’siridagi o‘rnini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda pragmatik, sotsiopragmatik, diskursiv va interpretativ tahlil metodlaridan foydalanildi. Turli kommunikativ vaziyatlarga mansub dialoglar asosida hokimiyatning nutqiy tashabbusni boshqarish, salbiy baholashni kuchaytirish va adresatning javob imkoniyatiga ta’siri o‘rganildi. Natijalar hokimiyat hurmatsizlikning alohida lingvistik belgisi emas, balki uning pragmatik kuchi va adresat tomonidan qabul qilinishini belgilovchi muhim sotsiopragmatik omil ekanligini ko‘rsatdi.*

Kalit so‘zlar: *hurmatsizlik, hokimiyat, kuch, sotsiopragmatika, dialogik diskurs, kommunikativ ustunlik, pragmatik niyat, yuz, nutqiy strategiya.*

Аннотация. *В статье социопрагматически анализируются отношения между властью и невежливостью на основе диалогического дискурса. Цель исследования заключается в определении роли социальной и коммуникативной власти в формировании стратегий невежливости и их прагматическом воздействии. Использованы прагматический, социопрагматический, дискурсивный и интерпретативный методы анализа. На основе различных коммуникативных ситуаций исследуется влияние власти на речевую инициативу, негативную оценку и возможности реакции адресата. Результаты показали, что власть является важным социопрагматическим фактором, определяющим прагматическую силу невежливости и её восприятие адресатом.*

Ключевые слова: *невежливость, власть, сила, социопрагматика, диалогический дискурс, коммуникативное превосходство, прагматическое намерение, лицо, речевая стратегия.*

Abstract. *The article examines sociopragmatic relations between power and impoliteness on the basis of dialogic discourse. The study aims to determine the role of social and communicative power in shaping impoliteness strategies and their pragmatic effects. Pragmatic, sociopragmatic, discourse and interpretative methods were employed. Dialogues from different communicative situations were analysed to identify the influence of power on communicative initiative, negative evaluation and the addressee's response. The findings demonstrate that power is an important sociopragmatic factor determining the pragmatic force of impoliteness and its interpretation by the addressee.*

Keywords: *impoliteness, power, sociopragmatics, dialogic discourse, communicative dominance, pragmatic intention, face, speech strategy.*

Kirish. Zamonaviy pragmatika va sotsiopragmatika tadqiqotlarida hurmatsizlik faqat qo‘pol so‘z, haqorat yoki bevosita salbiy baholash bilan bog‘liq hodisa sifatida talqin qilinmaydi. Hurmatsizlikning kommunikativ mazmuni ko‘pincha nutqiy birlikning o‘zidan ko‘ra uning qo‘llanish vaziyati, suhbatdoshlarning o‘zaro munosabati va ijtimoiy mavqei bilan belgilanadi. Shu sababli bir xil nutqiy birlik turli kommunikativ sharoitlarda turlicha pragmatik mazmun kasb etishi mumkin. Pragmatik tadqiqotlarda bunday holat nutqiy ma’no va kontekst o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik bilan izohlanadi [9; 145-148-b.].

Hokimiyat va hurmatsizlik o‘rtasidagi munosabatni o‘rganishda, avvalo, ***hokimiyat*** *tushunchasi*ning kommunikativ mazmunini aniqlash zarur. Mazkur tadqiqotda hokimiyat faqat siyosiy yoki ma’muriy boshqaruv shakli sifatida emas, balki bir kommunikativ ishtirokchining boshqa suhbatdoshga nisbatan nutqiy jarayonni boshqarish, talab qo‘yish, baholash, tanqid qilish yoki qaror qabul qilish imkoniyatini beruvchi *ijtimoiy va kommunikativ ustunlik* sifatida tushuniladi. Suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqei va o‘zaro munosabatlari kommunikativ jarayonda kimning qanday nutqiy huquqqa ega ekanligini belgilashi mumkin [6; 14-18-b.].

Adabiyotlar tahlili. Erving Goffman muloqot jarayonida shaxsning ijtimoiy qadr-qimmati va o‘zini namoyon qilishga intilishi bilan bog‘liq ***yuz*** tushunchasini ilgari surgan [1; 5-9-b.]. Keyinchalik Penelopa Braun va Stiven Levinson ushbu nazariyani rivojlantirib, ayrim nutqiy harakatlar suhbatdoshning ijtimoiy qiyofasi yoki erkin harakat qilish imkoniyatiga tahdid solishini ko‘rsatganlar [2; 61-65-b.]. Mazkur yondashuv hurmatsizlikning pragmatik mohiyatini tushunishda muhim nazariy asos yaratadi. Chunki hurmatsizlik ko‘pincha adresatning ijtimoiy qadr-qimmati, bilim darajasi, kasbiy mavqei yoki kommunikativ huquqlarini salbiy baholash orqali yuzaga keladi.

Jonatan Kalpeper hurmatsizlikni kommunikativ vaziyatda yuzga zarar yetkazuvchi yoki zarar yetkazish sifatida qabul qilinadigan strategik nutqiy xatti-harakatlar bilan bog‘laydi [3; 19-23-b.]. Bu qarashga ko‘ra, hurmatsizlikni aniqlashda faqat so‘zlovchining til birliklariga emas, balki nutqiy harakatning qanday maqsadda amalga oshirilgani va adresat tomonidan qanday qabul qilinganiga ham e’tibor qaratish zarur. Derek Bousfild ham hurmatsizlikni dialogik jarayonda shakllanadigan, suhbatdoshlar o‘rtasidagi qarama-qarshilik va salbiy munosabat bilan bog‘liq kommunikativ hodisa sifatida tavsiflaydi [4; 72-76-b.].

Muloqotda xushmuomalalik va hurmatsizlikning shakllanishi faqat oldindan belgilangan grammatik formulalarga bog‘liq emas. Suhbatdoshlarning o‘zaro munosabati, yaqinligi, institutsional mavqei va kommunikativ tajribasi nutqiy birlikning pragmatik bahosiga ta’sir qiladi. Locher va Vots bu jarayonni ***munosabatlarni boshqarish*** nuqtayi nazaridan ko‘rib, kommunikativ xulq-atvorning maqbulligi ijtimoiy munosabatlar doirasida belgilanadi, deb ta’kidlaydilar [6; 20-25-b.]. Shu sababli hokimiyat mavjud bo‘lgan vaziyatlarda hurmatsizlikning pragmatik kuchi ko‘pincha kuchayadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda hokimiyat va hurmatsizlik o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganishda ***pragmatik, sotsiopragmatik, diskursiv va interpretativ tahlil metodlari*** qo‘llanildi. Turli kommunikativ vaziyatlarga asoslangan dialoglarda suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqei, kommunikativ hokimiyati, nutqiy strategiyasi va adresat reaksiyasi tahlil qilindi. Hurmatsizlikning bevosita va bilvosita ifodalanishi, salbiy baholash, kinoya hamda implikatura vositalari dialogik diskurs doirasida o‘rganildi. Natijalar hokimiyat hurmatsizlikning pragmatik kuchi va adresat tomonidan qabul qilinishiga ta’sir etuvchi muhim sotsiopragmatik omil ekanligini aniqlash imkonini berdi.

Natijalar va muhokama. Mazkur tadqiqotning maqsadi hokimiyat va hurmatsizlik o‘rtasidagi sotsiopragmatik munosabatlarni turli kommunikativ vaziyatlarda yuzaga keladigan dialogik diskurs asosida tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda pragmatik, sotsiopragmatik, diskursiv va interpretativ tahlil metodlaridan foydalanildi. Dialoglar alohida gaplar yig‘indisi sifatida emas, balki bir-biri bilan mazmunan bog‘langan nutqiy harakatlar ketma-ketligi sifatida o‘rganildi. Nutqiy birlikning ma’nosi oldingi va keyingi replika bilan munosabatda yuzaga kelishi diskursiv tahlilning asosiy tamoyillaridan biri sifatida qabul qilindi [5; 1548-1551-b.].

Birinchi dialog institutsional hokimiyat sharoitida hurmatsizlikning qanday shakllanishini ko‘rsatadi:

– ***Rahbar:*** *Hisobotni topshirish muddati qachon edi?*
– ***Xodim:*** *Bugun tushgacha, lekin ayrim ma’lumotlar hali kelmadi.*
– ***Rahbar:*** *Sizda doim biror narsa hali kelmagan bo‘ladi.*
– ***Xodim:*** *Qolgan qismini tayyorlab qo‘yganman.*
– ***Rahbar:*** *Sizdan tayyor ish emas, tayyor bahona eshitamiz.*
– ***Xodim:*** *Men tezroq tugatishga harakat qilaman.*

Dialogning birinchi replikasi tashqi shakliga ko‘ra savol bo‘lsa-da, rahbar va xodim o‘rtasidagi institutsional munosabat uni oddiy ma’lumot so‘rash harakatidan ko‘ra nazorat qilish vositasiga aylantiradi. Xodimning javobi izohlash va vaziyatni yumshatishga qaratilgan. Biroq rahbarning **“*sizda doim*”** birikmasi konkret holatni umumlashtirib, xodimning ayni vaziyatdagi faoliyatini uning doimiy xususiyati sifatida ko‘rsatadi. Keyingi **“*Sizdan tayyor ish emas, tayyor bahona eshitamiz*”** replikasi xodimning kasbiy yuziga bevosita tahdid soladi. Bu yerda tanqid ayni topshiriqning bajarilmaganligi bilan cheklanmaydi, balki xodimning umumiy kasbiy mas’uliyati salbiy baholanadi. Bunday strategiya adresatning kommunikativ mavqeyi bilan bog‘liq holda kuchliroq pragmatik ta’sirga ega bo‘ladi [3; 55-60-b.]. Xodimning so‘nggi javobi esa e’tiroz bildirishdan ko‘ra vaziyatni yumshatishga qaratilgan. Bu institutsional hokimiyat sharoitida quyi mavqedagi ishtirokchi ko‘pincha ochiq qarama-qarshilikdan qochishini ko‘rsatadi.

Ikkinchi dialog bilim va institutsional mavqega asoslangan kommunikativ hokimiyatni namoyon etadi:

– ***O‘quvchi:*** *Ustoz, bu mavzuning shu qismini yana tushuntirib bersangiz.*
– ***O‘qituvchi:*** *Men buni ikki marta tushuntirdim.*
– ***O‘quvchi:*** *Ha, lekin formulani qo‘llash qismini tushunmadim.*
– ***O‘qituvchi:*** *Shuncha tushuntirgandan keyin ham tushunmasangiz, muammo menda emasdir.*
– ***O‘quvchi:*** *Men faqat misol bilan tushuntirsangiz, degandim.*
– ***O‘qituvchi:*** *Avval diqqat bilan tinglashni o‘rganing.*

O‘quvchining dastlabki replikasi yordam so‘rash nutqiy aktidir. U o‘z bilimida mavjud bo‘lgan bo‘shliqni tan olib, o‘qituvchidan qo‘shimcha izoh so‘raydi. O‘qituvchining **“*Men buni ikki marta tushuntirdim*”** degan javobi hali bevosita hurmatsizlikni anglatmaydi. Ammo keyingi replikalar ushbu nutqiy birlikning salbiy baholash strategiyasiga aylanganini ko‘rsatadi.

“Muammo menda emasdir” degan jumla grammatik jihatdan o‘qituvchining o‘z faoliyatiga oid fikr sifatida ifodalangan. Pragmatik jihatdan esa u muammoning o‘quvchida ekanini anglatadi. Bu holatda salbiy baholash ***implikatura*** orqali yuzaga keladi. Adresatga “siz tushunmayiz” mazmuni bevosita aytilmaydi, ammo nutqiy vaziyatdan kelib chiqib shu ma’no hosil bo‘ladi. Nutqiy niyat va uning adresat tomonidan interpretatsiya qilinishi pragmatik tahlilda muhim o‘rin tutadi [9; 154-158-b.]. O‘qituvchining ***“Avval diqqat bilan tinglashni o‘rganing”***

degan replikasi o‘quvchining o‘quv jarayonidagi faoliyatini salbiy baholaydi. Bunda o‘qituvchining bilim va institutsional mavqei unga baholovchi rolini beradi. Biroq aynan shu mavqe salbiy bahoning pragmatik kuchini oshiradi. Munosabatlarni boshqarish nazariyasida bunday holat kommunikativ huquqlar va majburiyatlarning noteng taqsimlanishi bilan bog‘lanadi [7; 28-33-b.].

Uchinchi dialog oilaviy munosabatlarda hokimiyat va hurmatsizlikning yashirin shaklda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi:

– ***Ota:*** *Xonangni yig‘ishtirdingmi?*
– ***Farzand:*** *Hozir darsimni tugatib, yig‘ishtiraman.*
– ***Ota:*** *Senda “hozir” degan so‘zning oxiri bormi o‘zi?*
– ***Farzand:*** *Darsimni tugatishim kerak-ku.*
– ***Ota:*** *Albatta, boshqa hamma ishga vaqting bor, uyda biror ish qilish qolsa, darrov dars esingga tushadi.*
– ***Farzand:*** *Men har doim ham bekor yurmayman.*
– ***Ota:*** *Sen o‘zingni juda band qilib ko‘rsatishni yaxshi ko‘rasan.*

Mazkur dialogda ota va farzand o‘rtasidagi yosh hamda oilaviy rolga asoslangan hokimiyat munosabati mavjud. Farzand topshiriqni rad etmaydi, balki uni bajarish muddatini keyinga suradi. Ota tomonidan ishlatilgan ***“Senda ‘hozir’ degan so‘zning oxiri bormi o‘zi?”*** replikasi ritorik savol shaklida ifodalangan. Bunday savoldan haqiqiy javob kutilmaydi. Uning asosiy pragmatik vazifasi farzandning odatini salbiy baholashdan iborat. ***“Boshqa hamma ishga vaqting bor”*** konstruktsiyasi umumlashtirish asosida qurilgan. So‘zlovchi konkret holatdan kelib chiqib adresatning umumiy xulq-atvoriga baho beradi. Bunday umumlashtirish hurmatsizlikning pragmatik ta’sirini kuchaytiradi, chunki u alohida harakatni emas, shaxsning o‘zini baholashga yaqinlashadi [4; 95-101-b.].

Farzandning ***“Men har doim ham bekor yurmayman”*** degan javobi o‘z ijtimoiy qiyofasini himoya qilishga qaratilgan. Ammo ota uning himoya strategiyasini qabul qilmaydi. ***“Sen o‘zingni juda band qilib ko‘rsatishni yaxshi ko‘rasan”*** degan replika farzandning avvalgi izohini samimiy emas deb baholaydi. Natijada adresatning o‘zini oqlash imkoniyati ham shubha ostiga olinadi. Bu holat yuzga tahdid qiluvchi nutqiy harakatning dialog davomida kuchayib borishini ko‘rsatadi [1; 18-23-b.].

To‘rtinchi dialog teng mavqedagi suhbatdoshlar o‘rtasida vaqtinchalik kommunikativ ustunlikning yuzaga kelishini namoyon qiladi:

– ***A:*** *Kecha nega uchrashuvga kelmading?*
– ***B:*** *Ishim cho‘zilib ketdi.*
– ***A:*** *Ha, sening ishing doim eng muhim, qolganlarning vaqti esa hech narsa emas.*
– ***B:*** *Unday demoqchi emasdim.*
– ***A:*** *Aytsang ham, aytmasang ham, natija bir xil bo‘ldi.*
– ***B:*** *Keyingi safar oldindan aytaman.*
– ***A:*** *Balki bir kun kelib, aytgan vaqtingda ham kelarsan.*

Mazkur dialogda suhbatdoshlar o‘rtasida doimiy institutsional hokimiyat mavjud emas. Shunga qaramay, A nutqiy tashabbusni egallaydi va Bning harakatini baholovchi pozitsiyani egallaydi. Bu ***kommunikativ ustunlik***ning vaziyatga xos shaklidir. Aning ***“Sening ishing doim eng muhim”*** degan replikasida “doim” birligi Bning konkret harakatini umumlashtiradi va salbiy baholashni kuchaytiradi. Bning ***“Unday demoqchi emasdim”*** degan javobi so‘zlovchining harakatidan ko‘ra uning kommunikativ niyatini tushuntirishga qaratilgan. Biroq A keyingi

replikada Bning niyatini emas, sodir bo‘lgan natijani asosiy mezon sifatida belgilaydi. Bu holat niyat va interpretatsiya o‘rtasidagi farqni ko‘rsatadi. Hurmatsizlik faqat so‘zlovchining dastlabki niyati bilan emas, balki uning nutqi adresat tomonidan qanday qabul qilinishi bilan ham bog‘liq [8; 83-89-b.].

Dialogning so‘nggi ***“Balki bir kun kelib, aytgan vaqtingda ham kelarsan”*** replikasi tashqi jihatdan yumshoq shaklda ifodalangan. “Balki” birliklari odatda qat’iylikni kamaytirishga xizmat qiladi. Biroq mazkur dialog kontekstida u haqiqiy yumshatish emas, balki kinoyaviy salbiy baholash vazifasini bajaradi. Bu holat nutqiy birlikning grammatik shakli bilan uning pragmatik mazmuni har doim ham bir xil bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Kinoya va bilvosita baholashning mazmuni aynan diskurs va ijtimoiy munosabatlar doirasida yuzaga keladi [5; 1560-1565-b.].

To‘rtta dialogni qiyosiy tahlil qilish hokimiyat va hurmatsizlik o‘rtasidagi munosabat murakkab sotsiopragmatik tizim ekanligini ko‘rsatadi. Institutsional hokimiyat sharoitida salbiy baholash ko‘proq kommunikativ bosim xususiyatiga ega bo‘ladi. Bilimga asoslangan hokimiyatda esa adresatning tushunish va bilim darajasini baholash imkoniyati hurmatsizlik strategiyasining shakllanishiga xizmat qiladi. Oilaviy munosabatlarda yosh va rol bilan bog‘liq hokimiyat ko‘pincha ritorik savol, umumlashtirish va kinoya vositasida namoyon bo‘ladi. Teng mavqedagi suhbatdoshlar o‘rtasida esa nutqiy tashabbusni egallash orqali vaqtinchalik kommunikativ ustunlik yuzaga keladi [6; 27-31-b.].

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, hokimiyat hurmatsizlikning bevosita til belgisi emas. U nutqiy harakatning pragmatik kuchini oshiruvchi yoki kamaytiruvchi sotsiopragmatik omildir. Hokimiyatga ega ishtirokchi ko‘pincha baholash, tanqid qilish, izohni qabul qilish yoki rad etish huquqiga ega bo‘ladi. Adresat esa bunday vaziyatda ochiq qarshilik o‘rniga o‘zini oqlash, izohlash, yumshatish yoki nutqiy murosaga kelish strategiyalaridan foydalanadi. Bu esa kommunikativ munosabatlarning simmetrik yoki assimetrik xususiyati nutqiy xulq-atvorga bevosita ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi [7; 38-42-b.].

Xulosa. Shunday qilib, dialogik diskurs asosida olib borilgan tahlil hokimiyat va hurmatsizlik o‘rtasidagi munosabatni quyidagi sotsiopragmatik ketma-ketlikda ifodalash mumkinligini ko‘rsatdi: ***ijtimoiy mavqe → kommunikativ hokimiyat → nutqiy tashabbus → salbiy baholash strategiyasi → adresat reaksiyasi → pragmatik interpretatsiya → hurmatsizlikning yuzaga kelishi.***

Tadqiqot natijasida hurmatsizlik alohida so‘z yoki gapning tayyor xususiyati emasligi aniqlandi. U dialogik diskurs jarayonida, nutqiy replikalarning o‘zaro munosabati va suhbatdoshlarning sotsiopragmatik mavqei asosida shakllanadi. Hokimiyat esa ushbu jarayonda kim baholash huquqiga ega bo‘lishini, kimning nutqiy tashabbusi ustun kelishini va adresatning salbiy bahoga qanday javob berishini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Mazkur xulosalar o‘zbek tilidagi hurmatsizlik strategiyalarini tadqiq etishda individual lingvistik birliklarni alohida tahlil qilish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Hurmatsizlikning haqiqiy pragmatik mazmunini aniqlash uchun nutqiy birlikning dialogdagi o‘rni, undan oldingi va keyingi replika, suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqei, kommunikativ huquqlari va adresatning interpretatsiyasi birgalikda o‘rganilishi zarur. Shunda hokimiyat va hurmatsizlik o‘rtasidagi munosabat til, jamiyat va kommunikativ xulq-atvorning o‘zaro bog‘langan sotsiopragmatik hodisasi sifatida to‘liqroq yoritiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Goffman E. Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior. – New York: Pantheon Books, 1967. – 270 p.
2. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
3. Culpeper J. Impoliteness: Using Language to Cause Offence. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – 292 p.
4. Bousfield D. Impoliteness in Interaction. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2008. – 302 p.
5. Culpeper J., Bousfield D., Wichmann A. Impoliteness Revisited: With Special Reference to Dynamic and Prosodic Aspects // Journal of Pragmatics. – 2003. – Vol. 35, № 10-11. – P. 1545-1579.
6. Locher M.A., Watts R.J. Politeness Theory and Relational Work // Journal of Politeness Research. – 2005. – Vol. 1, № 1. – P. 9-33.
7. Spencer-Oatey H. Rapport Management: A Framework for Analysis // Culturally Speaking: Managing Rapport through Talk across Cultures / ed. by H. Spencer-Oatey. – London: Continuum, 2000. – P. 11-46.
8. Watts R.J. Politeness. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 304 p.
9. Haugh M. Intention(ality) and the Conceptualisation of Communication in Pragmatics // Australian Journal of Linguistics. – 2008. – Vol. 28, № 2. – P. 143-170.
10. Mills S. Gender and Politeness. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 260 p

OLIY TA’LIMDA INKLYUZIV MUHIT SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING PEDAGOGIK MEZONLARI

Yunusova Xusnora Shuxrat qizi
Oliy ta’limni rivojlantirish va global hamkorlik markazi doktoranti
p.f.f.d.,(PhD) v.b dotsent
https://doi.org/10.5281/zenodo.22789435

Annotatsiya. *Mazkur tezisda oliy ta’lim muassasalarida inklyuziv muhit samaradorligini baholashning pedagogik mezonlari tahlil qilingan. Inklyuziv ta’lim muhitining sifatini belgilovchi pedagogik, metodik va ijtimoiy omillar hamda ularni diagnostik baholash imkoniyatlari yoritilgan. Ilmiy-pedagogik yondashuvlarni tahlil qilish asosida inklyuziv muhit samaradorligini kompleks baholashga xizmat qiluvchi mezon va ko‘rsatkichlarni tizimlashtirish zarurati asoslangan.*

Аннотация. *В тезисе рассматриваются педагогические критерии оценки эффективности инклюзивной среды в высших образовательных учреждениях. Раскрываются педагогические, методические и социальные факторы, определяющие качество инклюзивной образовательной среды, а также возможности их диагностической оценки. На основе анализа научно-педагогических подходов обоснована необходимость систематизации критериев и показателей, обеспечивающих комплексную оценку эффективности инклюзивной среды.*

Abstract. *This thesis examines pedagogical criteria for assessing the effectiveness of an inclusive environment in higher education institutions. It considers pedagogical, methodological, and social factors that determine the quality of an inclusive educational environment and the possibilities for their diagnostic assessment. Based on the analysis of scientific and pedagogical approaches, the need to systematize criteria and indicators for a comprehensive assessment of the effectiveness of an inclusive environment is substantiated.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, oliy ta’lim, inklyuziv muhit, pedagogik mezon, samaradorlik, diagnostika, baholash, inklyuziv kompetentlik.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, высшее образование, инклюзивная среда, педагогические критерии, эффективность, диагностика, оценивание, инклюзивная компетентность.*

Keywords: *inclusive education, higher education, inclusive environment, pedagogical criteria, effectiveness, diagnostics, assessment, inclusive competence.*

Kirish (introduction). Bugungi kunda oliy ta’lim tizimida inklyuzivlik tamoyillarini ta’minlash ta’lim sifatini oshirishning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Inklyuziv oliy ta’lim alohida ta’lim ehtiyojlariga ega talabalarning ta’lim jarayonida teng ishtirok etishi, akademik imkoniyatlardan foydalanishi va ijtimoiy hayotga integratsiyalashuvi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. Shu sababli oliy ta’lim muassasasida inklyuziv muhitni tashkil etish bilan bir qatorda, uning amalda qanchalik samarali faoliyat ko‘rsatayotganini aniqlash ham muhim ilmiy-pedagogik vazifa hisoblanadi.

Inklyuziv muhit tushunchasi faqat binolar, auditoriyalar va boshqa infratuzilma obyektlarining jismoniy jihatdan qulayligi bilan chegaralanmaydi. Uning samaradorligi ta’lim

mazmunining moslashuvchanligi, pedagoglarning inklyuziv kompetentligi, o‘qitish va baholash usullarining talabalarning individual ehtiyojlariga moslashtirilishi, kommunikativ muhitning ochiqligi hamda talabalarning akademik va ijtimoiy faoliyatda to‘laqonli ishtirok etishi bilan ham belgilanadi. Shunday ekan, inklyuziv muhit samaradorligini baholashda mazkur omillarni o‘zaro bog‘liqlikda ko‘rib chiqish talab etiladi.

Amaliyotda inklyuziv ta’lim samaradorligini faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega talabalar soni, yaratilgan infratuzilmaviy sharoitlar yoki mavjud maxsus vositalar orqali baholash muhitning real pedagogik samaradorligini to‘liq aks ettirmasligi mumkin. Chunki ta’lim olish imkoniyatining mavjudligi talabaning ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi va sifatli ta’lim natijalariga erishishini avtomatik ravishda ta’minlamaydi. Shu jihatdan inklyuziv muhitni baholashda **mavjud sharoitlar bilan bir qatorda pedagogik jarayon va uning natijalarini ham diagnostika qilish** zarurati yuzaga keladi.

Inklyuziv muhit samaradorligini aniqlash uchun aniq mezon va ko‘rsatkichlarning belgilanishi diagnostik jarayonning obyektivligi va tizimliligini ta’minlaydi. Pedagogik mezonlar orqali ta’lim muhitining talaba ehtiyojlariga mosligi, professor-o‘qituvchilarning inklyuziv faoliyatga tayyorligi, metodik ta’minotning moslashuvchanligi hamda talabalarning akademik va ijtimoiy ishtirokini kompleks baholash imkoniyati yuzaga keladi.

Tadqiqotning maqsadi — oliy ta’limda inklyuziv muhit samaradorligini baholashga oid ilmiy-pedagogik yondashuvlarni tahlil qilish hamda uning samaradorligini kompleks diagnostika qilishga xizmat qiluvchi pedagogik mezon va ko‘rsatkichlarni tizimlashtirishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi (methods). Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda inklyuziv ta’lim, oliy ta’lim muhitining sifati va inklyuzivlikni baholashga oid ilmiy-pedagogik manbalarni tahlil qilish, qiyoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Turli ilmiy yondashuvlarda inklyuziv muhit samaradorligini ifodalovchi omillar mazmun jihatidan o‘rganilib, ularning oliy ta’lim sharoitidagi ahamiyati qiyosiy tahlil qilindi.

Tahlil jarayonida inklyuziv muhit samaradorligini baholashning asosiy birligi sifatida faqat mavjud sharoitlar emas, balki **“sharoit – pedagogik jarayon – talabaning ishtiroki – natija”** o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik asos qilib olindi. Mazkur yondashuv oliy ta’lim muassasasida yaratilgan imkoniyatlarning real ta’lim jarayonida qay darajada namoyon bo‘lishini aniqlash imkonini beradi.

Ilmiy manbalarni umumlashtirishda inklyuziv muhit samaradorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar bir necha mazmuniy guruhlarga ajratildi: **to‘siqsiz ta’lim muhiti, pedagoglarning inklyuziv kompetentligi, ta’lim jarayonining metodik moslashuvchanligi hamda talabalarning akademik-ijtimoiy ishtiroki**. Har bir yo‘nalish bo‘yicha kuzatish va diagnostik baholash imkonini beradigan ko‘rsatkichlarni aniqlashga alohida e’tibor qaratildi.

Natijalar (results). Ilmiy-pedagogik yondashuvlarning tahlili inklyuziv muhit samaradorligini bir tomonlama ko‘rsatkich orqali aniqlash yetarli emasligini ko‘rsatdi. Inklyuziv muhitning real samaradorligi talabaning ta’lim muassasasiga jismoniy kirish imkoniyatidan boshlab, o‘quv axborotini qabul qilishi, pedagog bilan samarali muloqot qilishi, topshiriqlarni bajarishi, baholash jarayonida teng imkoniyatga ega bo‘lishi va universitetning ijtimoiy-akademik hayotida ishtirok etishigacha bo‘lgan jarayonlarni qamrab oladi.

Tahlil natijasida oliy ta’limdagi inklyuziv muhit samaradorligini baholash uchun quyidagi asosiy pedagogik mezonlarni ajratish maqsadga muvofiq deb topildi:

1-jadval.

Mezonlar	**Asosiy ko‘rsatkichlar**
To‘siqsiz ta’lim muhiti	Jismoniy, axborot va kommunikatsion qulaylik; o‘quv resurslaridan foydalanish imkoniyati
Pedagoglarning inklyuziv kompetentligi	Inklyuziv bilimlar, tolerant munosabat, kommunikativlik, individual ehtiyojlarni hisobga olish
Metodik moslashuvchanlik	O‘quv materiali, topshiriq, metod va baholash shakllarini moslashtirish
Akademik-ijtimoiy ishtirok	Darslardagi faollik, mustaqil ta’lim, tengdoshlar bilan hamkorlik va universitet hayotidagi ishtirok

Pedagogik shart-sharoit	**Asosiy mazmuni**	**Rivojlantiriladigan kompetensiya**
Ta’lim mazmunini inklyuziv amaliyot bilan integratsiyalash	Maxsus fanlarda inklyuziv vaziyat va ehtiyojlarni yoritish	Kognitiv, diagnostik
Kasbiy vaziyatlarga asoslangan ta’limni tashkil etish	Muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va yechim ishlab chiqish	Diagnostik, korreksion-pedagogik
Mutaxassislararo hamkorlikni o‘quv jarayoniga kiritish	Pedagog, psixolog, logoped va ota-ona hamkorligini modellashtirish	Kommunikativ, hamkorlik
Individual yondashuv va moslashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirish	Bolaning ehtiyojiga muvofiq korreksion yordamni loyihalash	Korreksion-pedagogik
Kasbiy refleksiyani tashkil etish	O‘z faoliyati va pedagogik qarorlarini tahlil qilish	Refleksiv

Birinchi mezon — **to‘siqsiz ta’lim muhiti** — talabaning oliy ta’lim muassasasidagi ta’lim resurslari va xizmatlaridan mustaqil hamda imkon qadar teng foydalanishini ifodalaydi. Bunda jismoniy infratuzilma bilan bir qatorda axborotning turli shakllarda taqdim etilishi va kommunikatsion imkoniyatlarning mavjudligi ham muhim hisoblanadi.

Ikkinchi mezon — **pedagoglarning inklyuziv kompetentligi** — professor-o‘qituvchining alohida ta’lim ehtiyojlarini tushunishi, talabalar o‘rtasidagi individual farqlarni hisobga olishi, ular bilan konstruktiv muloqot o‘rnatishi hamda inklyuziv qadriyatlarga asoslangan pedagogik faoliyatni tashkil etish qobiliyatini ifodalaydi.

Uchinchi mezon — **metodik moslashuvchanlik** — o‘qituvchi tomonidan o‘quv materiallari, topshiriqlar, ta’lim metodlari va baholash shakllarini talabaning individual imkoniyatlariga muvofiq o‘zgartira olish bilan tavsiflanadi. Bunda talablarni asossiz soddalashtirish emas, balki ta’lim natijasiga erishishning muqobil va teng imkoniyatlarini yaratish muhimdir.

To‘rtinchi mezon — **akademik-ijtimoiy ishtirok** — inklyuziv muhitning bevosita natijaviy ko‘rsatkichlaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Talabaning dars jarayonidagi faolligi, mustaqil ta’lim faoliyati, guruhdoshlari bilan hamkorligi hamda oliy ta’lim muassasasining ilmiy, madaniy va ijtimoiy hayotida ishtiroki yaratilgan inklyuziv sharoitlarning amaliy samaradorligini namoyon etadi. Tahlil natijalari inklyuziv muhit samaradorligini **“muhitning mavjudligi” emas, balki “muhitning talaba ta’limi va ishtirokiga real ta’siri”** nuqtayi nazaridan baholash maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi.

Muhokama (discussion). Olingan nazariy natijalar inklyuziv muhit samaradorligini baholashda kompleks yondashuv zarurligini ko‘rsatadi. Oliy ta’lim muassasasida pandus, lift yoki maxsus texnik vositalarning mavjudligi inklyuzivlikning muhim sharti bo‘lsa-da, ular o‘z-o‘zidan sifatli inklyuziv ta’limni ta’minlamaydi. Ushbu imkoniyatlar pedagoglarning kasbiy tayyorligi, moslashuvchan ta’lim metodlari va talabalarning faol ishtiroki bilan uyg‘unlashgandagina yaxlit inklyuziv muhit shakllanadi.

Inklyuziv muhit diagnostikasi ham ko‘p komponentli bo‘lishi lozim. Masalan, pedagoglarning inklyuziv kompetentligini faqat nazariy bilimlar asosida emas, balki ularning kommunikativ munosabati, metodik qarorlari va individual ehtiyojlarga javob bera olish imkoniyatlari orqali baholash maqsadga muvofiq. Xuddi shuningdek, talabaning ta’lim jarayonidagi holatini faqat akademik o‘zlashtirish ko‘rsatkichi bilan chegaralamasdan, uning ijtimoiy faolligi, kommunikativ ishtiroki va mustaqil faoliyat imkoniyatlarini ham hisobga olish zarur. Taklif etilgan mezonlarning o‘zaro bog‘liqligi inklyuziv muhitni **tizimli diagnostika qilish** imkonini beradi. To‘siqsiz muhit zarur sharoitni yaratadi, pedagogning inklyuziv kompetentligi mazkur imkoniyatlarni pedagogik faoliyatga tatbiq etadi, metodik moslashuvchanlik ta’lim jarayonini individual ehtiyojlarga muvofiqlashtiradi, akademik-ijtimoiy ishtirok esa ushbu jarayonlarning amaliy natijasini namoyon qiladi.

Xulosa (conclusion). Oliy ta’limda inklyuziv muhit samaradorligini baholash kompleks pedagogik diagnostikani talab etadi. Ilmiy-pedagogik yondashuvlarni umumlashtirish asosida **to‘siqsiz ta’lim muhiti, pedagoglarning inklyuziv kompetentligi, metodik moslashuvchanlik va talabalarning akademik-ijtimoiy ishtiroki** inklyuziv muhit samaradorligini baholashning muhim mezonlari sifatida ajratildi.

Mazkur mezonlarni o‘zaro bog‘liqlikda qo‘llash oliy ta’lim muassasasidagi inklyuziv sharoitlarning nafaqat mavjudligini, balki ularning talabaning ta’lim jarayonidagi ishtiroki va rivojlanishiga real ta’sirini aniqlash imkonini beradi. Shu bois inklyuziv ta’lim samaradorligini diagnostika qilishda infratuzilmaviy ko‘rsatkichlardan pedagogik jarayon va natijaviy ko‘rsatkichlarga tomon yo‘naltirilgan **kompleks baholash tizimini shakllantirish** muhim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO. *Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education: All Means All.* – Paris: UNESCO, 2020.
2. Booth T., Ainscow M**.** *Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools.* – Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2002. – 107 p.
3. Fernández-Batanero J.M., Montenegro-Rueda M., Fernández-Cerero J**.** Access and Participation of Students with Disabilities: The Challenge for Higher Education // *International Journal of Environmental Research and Public Health.* – 2022. – Vol. 19, No. 19. – Article 11918. DOI: 10.3390/ijerph191911918.

4. Gull M., Kaur N., Basha S.E. A Systematic Review of Challenges Faced by Students with Disabilities in Higher Education. – 2025. DOI: 10.1177/09727531251344705.
5. Carballo Delgado R., Vlachou A., Tsermidou L. Faculty Members’ Attitudes and Conceptions of Disability and Inclusive Education in Higher Education: A Systematic Review // *European Journal of Special Needs Education.* – 2026. DOI: 10.1080/08856257.2026.2647236.
6. Maurya R., Sadar P., Misra D. Higher Education and Disability: A Systematic Literature Review and Agenda for Research // *Higher Education Quarterly.* – 2025. DOI: 10.1111/hequ.70001.
7. Al-Ali S. Obstacles and Challenges Students with Disabilities Experience in Higher Education Institutions: A Systematic Review // *Psychology and Education Journal.* – 2021. – Vol. 58, No. 3. DOI: 10.17762/pae.v58i3.4359.

RAQAMLI TA’LIMDA BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA TA’LIM JARAYONINI BAHOLASH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION PEDAGOGIK OMILLARI

Samatova Muborak Kaxxarovna
Guliston davlat universiteti ASMAN universiteti
Pedagogika, psixologiya va tillar kafedrasi o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22789463

Annotatsiya. *Mazkur maqola raqamli ta’lim sharoitida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida ta’lim jarayonini baholash kompetensiyalarini rivojlantirishning innovatsion pedagogik omillarini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Unda interfaol ta’lim texnologiyalari, raqamli baholash vositalari, ta’lim platformalari va dasturlari, shuningdek o‘qituvchilarning professional rivojlanishi (doimiy kasbiy ta’lim, hamkorlik va tajriba almashish) kabi omillar batafsil ko‘rib chiqiladi. Maqolada keltirilgan tavsiyalar bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonini takomillashtirish va raqamli ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli ta’lim, baholash kompetensiyalari, boshlang‘ich ta’lim, innovatsion pedagogik omillar, interfaol texnologiyalar, raqamli baholash vositalari, ta’lim platformalari, professional rivojlanish.*

Аннотация. *Данная статья посвящена анализу инновационных педагогических факторов развития компетенций оценки образовательного процесса у будущих учителей начальной школы в условиях цифрового образования. В нем подробно рассматриваются такие факторы, как технологии интерактивного обучения, цифровые инструменты оценки, образовательные платформы и программы, а также профессиональное развитие учителей (непрерывное профессиональное образование, сотрудничество и обмен опытом). Представленные в статье рекомендации служат совершенствованию процесса подготовки будущих учителей начальных классов и повышению качества цифрового образования.*

Ключевые слова: *цифровое образование, оценочные компетенции, начальное образование, инновационные педагогические факторы, интерактивные технологии, инструменты цифрового оценивания, образовательные платформы, профессиональное развитие.*

Abstract. *This article is devoted to the analysis of the innovative pedagogical factors of the development of the competences of the evaluation of the educational process in future elementary school teachers in the conditions of digital education. It examines in detail factors such as interactive learning technologies, digital assessment tools, educational platforms and programs, as well as professional development of teachers (continuing professional education, collaboration and sharing of experiences). The recommendations presented in the article serve to improve the process of training future primary school teachers and increase the quality of digital education.*

Key words: *digital education, assessment competencies, primary education, innovative pedagogical factors, interactive technologies, digital assessment tools, educational platforms, professional development.*

Raqamli ta'limda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida ta’lim jarayonini baholash kompetensiyalarini rivojlantirishning innovatsion pedagogik omillari quyidagilar:

1. Interfaol ta'lim texnologiyalari:

* Simulyatsiyalar va o‘yinlar: O‘quvchilar bilimlarini amaliyotda qo‘llash va qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. O‘qituvchilar esa o‘quvchilarning muammo yechish jarayonini kuzatib, baholashlari mumkin.

* Virtual va kengaytirilgan reallik: Immersiv tajribalar orqali o‘quvchilar chuqurroq anglashlari va ijodiy fikrlashlari uchun imkoniyat yaratadi. Baholash o‘quvchilarning virtual muhitdagi faoliyati asosida amalga oshirilishi mumkin.

* Interaktiv doskalar va taqdimotlar: Darslarni yanada qiziqarli va dinamik qilish bilan birga, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi. O‘qituvchilar o‘quvchilarning javoblari, fikrlari va g‘oyalarini real vaqt rejimida kuzatib, baholashlari mumkin.

2. Raqamli baholash vositalari:

* Onlayn testlar va viktorinalar: O‘quvchilarning bilimlarini tez va samarali baholash imkonini beradi. Natijalar avtomatik ravishda tahlil qilinib, o‘qituvchilarga o‘quvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga yordam beradi.

* O‘quv portfellari: O‘quvchilarning ishlari, loyihalari va yutuqlarini elektron shaklda to‘plash va saqlash imkonini beradi. Bu o‘qituvchilarga o‘quvchilarning rivojlanishini uzoq muddatli kuzatish va baholashga yordam beradi.

* Raqamli rubrikalar: Baholash mezonlarini aniq va tushunarli shaklda taqdim etadi. O‘quvchilar o‘z ishlarini baholash mezonlariga mos ravishda bajarishga va o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishga harakat qiladi.

3. Ta'lim platformalari va dasturlari:

* Onlayn ta'lim platformalari: Moodle, Google Classroom, Edmodo kabi platformalar o‘quvchilar va o‘qituvchilar o‘rtasida interaktiv muloqotni ta'minlaydi, topshiriqlarni berish va baholashni osonlashtiradi.

* Ta'limga yo‘naltirilgan dasturlar: Maxsus dasturlar orqali o‘quvchilarning yozuv, o‘qish, matematika kabi ko‘nikmalarini rivojlantirish va baholash mumkin.

* Ma'lumotlarni tahlil qilish vositalari: O‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasi, faolligi va boshqa ko‘rsatkichlar haqidagi ma'lumotlarni to‘plash va tahlil qilish imkonini beradi. Bu o‘qituvchilarga ta'lim jarayonini optimallashtirish va individual yondashuvni qo‘llashga yordam beradi.

4. O‘qituvchilarning professional rivojlanishi:

* Doimiy kasbiy ta'lim: O‘qituvchilar raqamli ta'limdagi yangi texnologiyalar, usullar va vositalar bilan tanishib borishlari, baholash kompetensiyalarini muntazam ravishda oshirib borishlari kerak.

* Hamkorlik va tajriba almashish: O‘qituvchilar o‘zaro hamkorlikda ishlash, tajriba almashish va eng yaxshi amaliyotlarni o‘rganish orqali raqamli baholash kompetensiyalarini rivojlantirishlari mumkin.

Innovatsion pedagogik omillar - ta'lim jarayonini takomillashtirish, o‘quvchilarning bilim olish sifatini oshirish va ularni zamonaviy hayotga tayyorlashga qaratilgan yangi g‘oyalar,

usullar, vositalar va texnologiyalardir. Bu omillar an'anaviy ta'lim yondashuvlaridan farq qiladi va o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda, ularning ijodiy fikrlash, muammo yechish, hamkorlikda ishlash kabi ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan.

Innovatsion pedagogik omillarni quyidagi asosiy guruhlarga bo‘lish mumkin:

1. Yangi pedagogik texnologiyalar:

* Muammoli ta'lim: O‘quvchilarni muammoli vaziyatlarga qo‘yib, ularni mustaqil ravishda yechim topishga undash orqali bilim olishga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish.

* Loyihaviy ta'lim: O‘quvchilarni real hayotga yaqin bo‘lgan loyihalar ustida ishlashga jalb qilish orqali ularning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirish.

* Tadqiqotga asoslangan ta'lim: O‘quvchilarni ilmiy tadqiqotlar o‘tkazishga, ma'lumotlarni tahlil qilishga va xulosalar chiqarishga o‘rgatish.

* O‘yin texnologiyalari: Ta'lim jarayonini qiziqarli va interaktiv qilish uchun o‘yin elementlaridan foydalanish.

2. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT):

* Interaktiv doskalar: Darslarni yanada jozibador va dinamik qilish, o‘quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash.

* Onlayn ta'lim platformalari: O‘quvchilarga masofadan turib o‘qish imkonini berish, o‘quv materiallariga kirishni osonlashtirish.

* Ta'limga yo‘naltirilgan dasturlar: O‘quvchilarning turli ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun maxsus dasturlardan foydalanish.

* Virtual va kengaytirilgan reallik: O‘quvchilarga immersiv tajribalar orqali chuqurroq bilim olish imkonini berish.

3. Zamonaviy ta'lim usullari:

* Differensial ta'lim: O‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim berish.

* Integratsiyalashgan ta'lim: Turli fanlarni bir-biri bilan bog‘lab o‘qitish.

* Kompetensiyaga asoslangan ta'lim: O‘quvchilarni zamonaviy hayotda zarur bo‘lgan kompetensiyalarga ega qilish.

4. O‘quv muhitini takomillashtirish:

* Ijodiy va innovatsion muhit yaratish: O‘quvchilarning ijodiy fikrlash va yangi g‘oyalarni ilgari surish qobiliyatlarini rivojlantirish.

* O‘quvchilarning mustaqil ishlashini qo‘llab-quvvatlash: O‘quvchilarga o‘z-o‘zini boshqarish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish.

* Hamkorlik va muloqotni rag‘batlantirish: O‘quvchilarni birgalikda ishlashga, fikr almashishga va bir-birlarini qo‘llab-quvvatlashga o‘rgatish.

Innovatsion pedagogik omillarni qo‘llash orqali ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o‘quvchilarning bilim olish sifatini oshirish va ularni XXI asr talablariga javob beradigan yetuk shaxslar sifatida tarbiyalash mumkin.

Bu omillar birgalikda qo‘llanilganda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining raqamli ta'limda ta'lim jarayonini baholash kompetensiyalarini samarali rivojlantirishnng pedagogik omillari sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Slastyonin V.A., Podыmova L.S. Pedagogika: innovatsionnaya deyatelnost.- Moskva; 1997:-224 s.
2. Yusufbekova N.R. Obщie osnovы pedagogicheskix innovatsiy. Opыt razrabotki teorii innovatsionnogo protsessa v obrazovanii.M.,1991 g.
3. Mansurjonovich, J. M. (2022). METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR IMPROVING THE CONTENT OF TRAINING FUTURE ICT TEACHERS IN THE CONDITIONS OF DIGITAL TRANSFORMATION OF EDUCATION. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ, 9.
4. Juraev, M. M. (2021). Pedagogical conditions for the development of vocational education through interdisciplinary integration into the vocational education system. In НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ, ОБЩЕСТВО: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ (pp. 110-112).
5. Abduraxmonova N.N. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini metodik tayyorgarligini takomillashtirish muammosining pedagogik zaruriyati // Science and innovation international scientific journal volume 1 Issue 8 UIF-2022: 8.2\ISSN:2181-3337.2114-2121 betlar.*http://scientists.uz/view.php?id=3348http://scientists.uz/uploads/202208/B-432.pdf 9*.
6. Abdurakhmanova N.N. Structural and substantive features of improving the methodological preparation of future elementary school teachers for the intellectual development of students // The field of scientific research International scientific-online conference Part 4 November 30th Colletions of scientific works Warsaw 2022. / 115-121 betlar. https://interonconf.org/index.php/pol/article/download/646/607/595
7. Abdurakhmanova N.N. The practical situation of improving the methodical preparation of future elementary school teachers for the intellectual development of students // France international scientific-online conference:“Scientific approach to the modern education system" Part 10, 5th December. / 174-177 betlar.https://interonconf.org/index.php/fra/article/view/647

TA’LIM JARAYONI ISHTIROKCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH: PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR VA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

G. Jumamuratova
Qori - Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti Qoraqalpog‘iston filiali
https://doi.org/10.5281/zenodo.22789488

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning pedagogik asoslari, zarur pedagogik shart-sharoitlari hamda zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Inklyuziv madaniyat ta’lim oluvchilarning individual xususiyatlari, qobiliyatlari, ijtimoiy kelib chiqishi, jismoniy yoki psixologik imkoniyatlaridan qat’i nazar, ta’lim jarayonida teng ishtirok etishini ta’minlovchi muhim ijtimoiy-pedagogik omil sifatida yoritiladi. Maqolada pedagog, ta’lim oluvchi, ota-ona va ta’lim muassasasi ma’muriyati o‘rtasidagi hamkorlik inklyuziv muhitni shakllantirishning asosiy sharti ekanligi asoslanadi. Shuningdek, differensial yondashuv, hamkorlikda o‘qitish, loyiha texnologiyasi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli ta’lim resurslari va universal dizayn tamoyillarining inklyuziv madaniyatni rivojlantirishdagi pedagogik imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida ta’lim jarayonida inklyuziv qadriyatlarni shakllantirish uchun kompleks pedagogik yondashuv zarurligi asoslab beriladi.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, inklyuziv madaniyat, pedagogik shart-sharoitlar, innovatsion texnologiyalar, ta’lim jarayoni, hamkorlik, differensial yondashuv, tolerantlik, teng imkoniyat, pedagogik kompetensiya.*

Аннотация*. В статье рассматриваются педагогические основы формирования инклюзивной культуры у участников образовательного процесса, необходимые педагогические условия и возможности использования современных инновационных технологий. Инклюзивная культура рассматривается как важный социально-педагогический фактор, обеспечивающий равноправное участие обучающихся в образовательном процессе независимо от их индивидуальных особенностей, способностей, социального происхождения, физических или психологических возможностей. Обосновывается значение сотрудничества педагога, обучающихся, родителей и администрации образовательной организации в создании инклюзивной образовательной среды. Анализируются педагогические возможности дифференцированного подхода, технологии сотрудничества, проектной технологии, информационно-коммуникационных технологий, цифровых образовательных ресурсов и принципов универсального дизайна в развитии инклюзивной культуры. В результате исследования обосновывается необходимость комплексного педагогического подхода к формированию инклюзивных ценностей и созданию условий для полноценного участия каждого обучающегося в образовательном процессе.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, инклюзивная культура, педагогические условия, инновационные технологии, образовательный процесс, сотрудничество, дифференцированный подход, толерантность, равные возможности, педагогическая компетентность.*

Abstract. *This article examines the pedagogical foundations of developing inclusive culture among participants of the educational process, the necessary pedagogical conditions, and the potential of modern innovative technologies. Inclusive culture is considered an important socio-pedagogical factor that ensures equal participation of learners in the educational process regardless of their individual characteristics, abilities, social background, physical or psychological capabilities. The article substantiates the importance of cooperation among teachers, learners, parents, and educational institution administrators in creating an inclusive educational environment. Particular attention is paid to the pedagogical potential of differentiated instruction, collaborative learning, project-based learning, information and communication technologies, digital educational resources, and universal design principles in the development of inclusive culture. The study demonstrates the necessity of a comprehensive pedagogical approach to forming inclusive values and creating conditions for the full participation of every learner in the educational process.*

Keywords: *inclusive education, inclusive culture, pedagogical conditions, innovative technologies, educational process, collaboration, differentiated instruction, tolerance, equal opportunities, pedagogical competence.*

Bugungi globallashuv va ijtimoiy-madaniy o‘zgarishlar sharoitida ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri har bir shaxs uchun teng va sifatli ta’lim olish imkoniyatlarini yaratishdan iborat. Zamonaviy ta’lim faqat bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish bilan cheklanib qolmay, balki ta’lim oluvchilarda insonparvarlik, o‘zaro hurmat, bag‘rikenglik, hamkorlik, ijtimoiy mas’uliyat va turli xillikni qadrlash kabi kompetensiyalarni rivojlantirishni ham talab etmoqda.

Inklyuziv ta’limning rivojlanishi bilan bir qatorda “inklyuziv madaniyat” tushunchasining pedagogik mazmuni ham tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Inklyuziv madaniyat ta’lim muassasasida mavjud bo‘lgan barcha ishtirokchilarning bir-birini hurmat qilishi, individual farqlarni tabiiy holat sifatida qabul qilishi va har bir shaxsning ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi uchun qulay shart-sharoit yaratishni nazarda tutadi.

O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim tizimini takomillashtirish, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish va inklyuziv ta’limni rivojlantirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Bu jarayonda nafaqat ta’lim muassasasining moddiy-texnik bazasi, balki pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi, ta’lim oluvchilarning ijtimoiy munosabatlari, ota-onalarning pedagogik hamkorligi va ta’lim muhitining psixologik xavfsizligi ham muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtayi nazardan, ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash va innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy – pedagogic masalalardan biri hisoblanadi.

Inklyuziv madaniyatning pedagogik mohiyati Inklyuziv madaniyat tushunchasi keng mazmunga ega bo‘lib, u ta’lim muassasasidagi barcha shaxslarning o‘zaro munosabatlari, qadriyatlari, qarashlari va xulq-atvorini qamrab oladi. Uning asosini insonning qadr-qimmatini e’tirof etish, tenglik, adolat, bag‘rikenglik va hamkorlik kabi qadriyatlar tashkil etadi. Inklyuziv madaniyat rivojlangan ta’lim muhitida o‘quvchi o‘zining individual xususiyatlari sababli ajratilmaydi yoki chetlashtirilmaydi. Aksincha, uning imkoniyatlari hisobga olinadi va ta’lim jarayonida ishtirok etishi uchun mos pedagogik sharoitlar yaratiladi. Inklyuziv madaniyatni quyidagi asosiy tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

Qadriyatli komponent – inson qadr-qimmatini hurmat qilish, tenglik, adolat va bag‘rikenglikka asoslangan qadriyatlar.

Kognitiv komponent – inklyuziv ta’lim, turli ta’lim ehtiyojlari va individual farqlar haqida bilimga ega bo‘lish.

Emotsional komponent – boshqa insonlarning farqli xususiyatlariga nisbatan ijobiy munosabat va empatiyaning mavjudligi.

Xulq-atvor komponenti – hamkorlik qilish, yordam ko‘rsatish, kamsitishga yo‘l qo‘ymaslik va ijtimoiy fao lishtirok.

Refleksiv komponent – o‘zining munosabati, xatti - harakati va stereotiplarini tahlil qila olish. Mazkur komponentlarning uyg‘un rivojlanishi ta’lim jarayoni ishtirokchilarida barqaror inklyuziv madaniyatni shakllantirish imkonini beradi.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari.

Ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish bir qator pedagogik shart - sharoitlarning mavjudligini talab qiladi.

Birinchi shart - — **inklyuziv qadriyatlarga asoslangan ta’lim muhitini yaratish**. Ta’lim muassasasida har bir o‘quvchi o‘zini xavfsiz, qadrlangan va ta’lim jarayonining to‘laqonli ishtirokchisi sifatida his qilishi zarur. Buning uchun pedagoglar o‘quvchilar o‘rtasidagi individual farqlarni kamchilik sifatida emas, balki ta’lim jarayonining tabiiy xususiyati sifatida qabul qilishi kerak.

Ikkinchi shart-sharoit — **pedagoglarning inklyuziv kompetensiyasini rivojlantirish**. O‘qituvchi inklyuziv ta’limning mohiyatini bilishi, turli ehtiyojlarga ega bo‘lgan o‘quvchilar bilan ishlash metodlarini egallashi va individual ta’lim yondashuvlarini qo‘llay olishi lozim. Shu sababli pedagoglar uchun seminarlar, treninglar, mahorat darslari va metodik birlashmalar faoliyatini takomillashtirish muhim.

Uchinchi shart-sharoit — **ta’lim jarayonida hamkorlik pedagogikasini rivojlantirish**. Inklyuziv madaniyat faqat o‘qituvchi tomonidan shakllantirilmaydi. Unda o‘quvchilar, ota-onalar, psixologlar, maxsus pedagoglar va ta’lim muassasasi rahbariyati ham faol ishtirok etishi kerak.

To‘rtinchi shart - sharoit — **differensial va individual yondashuvni amalga oshirish**. Har bir o‘quvchining bilim olish tezligi, qiziqishi, qobiliyati va ta’lim ehtiyojlari turlicha bo‘lishi mumkin. Shuning uchun bir xil metod va topshiriqlarni barcha o‘quvchilarga bir xil tarzda qo‘llash har doim ham kutilgan natijani bermaydi. Pedagog ta’lim mazmuni, topshiriqlar murakkabligi va baholash usullarini o‘quvchilarning imkoniyatlariga moslashtirishi maqsadga muvofiq.

Beshinchi shart - sharoit — **ota-onalar bilan samarali pedagogik hamkorlikni yo‘lga qo‘yish**. Ota - onalar inklyuziv ta’limning maqsad va vazifalari haqida yetarli ma’lumotga ega bo‘lishi, farzandlar o‘rtasidagi farqlarni to‘g‘ri qabul qilishi va ta’lim muassasasi bilan hamkorlik qilishi zarur.I nnovatsion texnologiyalarning inklyuziv madaniyatni rivojlantirishdagi imkoniyatlari. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar inklyuziv ta’lim muhitini tashkil etish uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar turli ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilarni ta’lim jarayoniga jalb qilishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Hamkorlikda o‘qitish texnologiyasi o‘quvchilarni kichik guruhlarga birlashtirib, umumiy vazifani bajarishga yo‘naltiradi. Mazkur texnologiya o‘zaro yordam, muloqot va mas’uliyatni rivojlantiradi. Guruhdagi har bir o‘quvchiga muayyan vazifa berilishi uning ta’lim jarayonidagi faol ishtirokini ta’minlaydi.

Loyiha texnologiyasi ham inklyuziv madaniyatni rivojlantirish uchun samarali vositalardan biridir. Loyiha faoliyatida o‘quvchilar umumiy maqsad asosida hamkorlik qiladi, o‘z fikrlarini bildiradi va bir-birining imkoniyatlarini hisobga oladi. Masalan, “Biz turlicha, ammo tengmiz”, “Inklyuziv maktab — do‘stona maktab” kabi ijtimoiy loyihalarni amalga oshirish o‘quvchilarning inklyuziv qadriyatlarini rivojlantirishi mumkin.

Muammoli ta’lim texnologiyasi o‘quvchilarni muayyan ijtimoiy-pedagogik vaziyatni tahlil qilishga undaydi. Masalan, o‘quvchilarga “Sinfda yangi o‘quvchi o‘zini yolg‘iz his qilmoqda. Sinfdoshlar qanday yordam berishi mumkin?” kabi vaziyat berilib, turli yechimlarni ishlab chiqish taklif etiladi. Bunday topshiriqlar empatiya va ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantiradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ham inklyuziv ta’limning muhim vositasidir. Elektron darsliklar, multimedia materiallari, interaktiv topshiriqlar va raqamli ta’lim platformalari ta’lim mazmunini turli shakllarda taqdim etish imkonini beradi. Natijada o‘quvchi o‘ziga qulay bo‘lgan usul orqali ma’lumotni o‘zlashtirishi mumkin. Shuningdek, **universal dizayn tamoyillari** ta’lim mazmunini imkon qadar ko‘proq o‘quvchilar uchun qulay tashkil etishga xizmat qiladi. Bunda axborotni faqat bitta shaklda emas, balki matn, tasvir, audio va video vositalari orqali taqdim etish, topshiriqlarni bajarishning turli usullarini taklif qilish muhim hisoblanadi.

Ta’lim jarayoni ishtirokchilarining hamkorligi

Inklyuziv madaniyatni shakllantirishda ta’lim jarayoni ishtirokchilari o‘rtasidagi hamkorlik alohida ahamiyatga ega. O‘qituvchi inklyuziv muhitni tashkil etuvchi asosiy subyekt bo‘lsa-da, uning faoliyati boshqa ishtirokchilar bilan uzviy hamkorlikda olib borilgandagina samarali natija beradi.

O‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabatlar hurmat, ishonch va pedagogik qo‘llab-quvvatlashga asoslanishi kerak. O‘qituvchi o‘quvchining fikrini tinglashi, uning individual imkoniyatlarini hisobga olishi va muvaffaqiyatlarini rag‘batlantirishi lozim. O‘quvchilar o‘rtasidagi hamkorlik esa o‘zaro yordam va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishga xizmat qiladi. Juftlik va kichik guruhlarda ishlash, o‘zaro baholash, hamkorlikdagi loyihalar va ijodiy topshiriqlar bu borada samarali vositalardir. Ota-onalar bilan hamkorlik ham alohida ahamiyatga ega. Ta’lim muassasasi va oila o‘rtasida muntazam muloqot mavjud bo‘lsa, o‘quvchining ta’limiy va ijtimoiy ehtiyojlarini yaxshiroq aniqlash mumkin. Inklyuziv madaniyatni baholash mezonlari.

Ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatning rivojlanganlik darajasini aniqlash uchun bir qator mezonlardan foydalanish mumkin.

Motivatsion-me’yoriy mezon – shaxsning tenglik, bag‘rikenglik va hamkorlik qadriyatlariga munosabati bilan belgilanadi.

Kognitiv mezon – inklyuziv ta’limning maqsadi, tamoyillari va usullari haqidagi bilimlarni o‘z ichiga oladi.

Kommunikativ mezon – turli xususiyat va ehtiyojlarga ega bo‘lgan shaxslar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini ifodalaydi.

Faoliyat mezoni – inklyuziv xulq-atvorni amaliy faoliyatda namoyon etish, yordam berish, hamkorlik qilish va kamsituvchi munosabatlarga yo‘l qo‘ymaslik bilan belgilanadi.

Refleksiv mezon – o‘z qarashlari va xatti-harakatlarini tahlil qilish, mavjud stereotiplarni anglash va ularni o‘zgartirishga tayyorlikni ifodalaydi.

Mazkur mezonlar asosida inklyuziv madaniyatning past, o‘rta va yuqori darajalarini aniqlash mumkin.

Inklyuziv madaniyatni rivojlantirish jarayoni faqat alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan o‘quvchilar bilan ishlash masalasi bilan cheklanmasligi kerak. Chunki inklyuziya kengroq ma’noda barcha ta’lim oluvchilar uchun teng imkoniyatlar yaratishni anglatadi.

Ta’lim muassasasida inklyuziv madaniyat shakllanganida o‘quvchilar bir-birining farqlarini hurmat qilishni, o‘zaro yordam ko‘rsatishni va jamoada samarali faoliyat yuritishni o‘rganadilar. Bunday muhit nafaqat ta’lim natijalariga, balki o‘quvchilarning ijtimoiy-emotsional rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, inklyuziv ta’limni rivojlantirishda bir qator muammolar mavjud. Jumladan, pedagoglarning inklyuziv kompetensiyasi yetarli darajada shakllanmaganligi, metodik resurslarning cheklanganligi, ota-onalar va jamiyatda inklyuziya haqidagi ayrim stereotiplarning mavjudligi ta’lim jarayonining samaradorligiga ta’sir qilishi mumkin.

Mazkur muammolarni hal etish uchun pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini ta’minlash, inklyuziv metodikalarni amaliyotga keng joriy etish, ta’lim muassasalarining moddiy-texnik imkoniyatlarini yaxshilash va ota-onalar bilan tizimli hamkorlikni yo‘lga qo‘yish zarur.

Ta’lim jarayoni ishtirokchilarida inklyuziv madaniyatni rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Inklyuziv madaniyat shaxsning individual farqlarini hurmat qilish, teng imkoniyatlarni ta’minlash, o‘zaro yordam, bag‘rikenglik va hamkorlik kabi qadriyatlarga asoslanadi.

Tadqiqot natijalari asosida inklyuziv madaniyatni rivojlantirishning quyidagi pedagogikshart-sharoitlariniajratishmumkin: ta’lim muassasasida xavfsiz va ijobiy psixologik muhitni yaratish; pedagoglarning inklyuziv kompetensiyasini muntazam rivojlantirish; differensial va individual yondashuvdan foydalanish;
o‘quvchilar o‘rtasida hamkorlik va o‘zaro yordamni rivojlantirish;
ota-onalar bilan samarali pedagogik hamkorlikni yo‘lga qo‘yish;
zamonaviy raqamli va innovatsion texnologiyalardan foydalanish;
ta’lim jarayonida universal dizayn tamoyillarini qo‘llash;
inklyuziv qadriyatlarni tarbiyaviy faoliyatning barcha yo‘nalishlariga integratsiya qilish.

Shunday qilib, inklyuziv madaniyatni rivojlantirish alohida bir metod yoki texnologiya bilan emas, balki ta’lim muassasasining butun pedagogik tizimini inklyuziv qadriyatlar asosida tashkil etish orqali amalga oshiriladi. Innovatsion pedagogik va raqamli texnologiyalar esa ushbu jarayonni qo‘llab-quvvatlovchi samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi. **“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun**. O‘RQ-637-son, 23.09.2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining **“O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”**gi Farmoni. PF-5847-son, 08.10.2019.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining **“Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”**gi qarori. PQ-4860-son, 13.10.2020.
4. UNESCO. **A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education**. Paris: UNESCO, 2017.
5. UNESCO. **Inclusion and Education: All Means All. Global Education Monitoring Report 2020**. Paris: UNESCO, 2020.

6. Booth T., Ainscow M. **Index for Inclusion: Developing Learning and Participation in Schools**. Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education, 2002.
7. Ainscow M. **Developing Inclusive Education Systems: What Are the Levers for Change?** Journal of Educational Change, 2005. Vol. 6. P. 109–124.
8. Florian L. **Inclusive Pedagogy: A Transformative Approach to Individual Differences**. London: Routledge, 2014.
9. Tomlinson C.A. **The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners**. 2nd ed. Alexandria: ASCD, 2014.
10. Slee R. **The Irregular School: Exclusion, Schooling and Inclusive Education**. London: Routledge, 2011.

OLIY TA’LIM PEDAGOGLARINING RAQAMLI KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Axmadjanov Abrorjon Yakubjon o‘g’li
Toshkent xalqaro ta’lim universiteti magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.22870052

Annotatsiya. *Mazkur tezisda oliy ta’lim pedagoglarining raqamli kompetensiyasini rivojlantirish masalalari hamda zamonaviy ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish imkoniyatlari yoritiladi. Oliy ta’lim tizimining raqamli transformatsiyasi sharoitida pedagoglardan raqamli vositalardan foydalanish bilan bir qatorda, ularni pedagogik maqsadlarga muvofiq qo‘llash, elektron ta’lim resurslarini yaratish, ta’lim oluvchilar bilan raqamli muhitda samarali muloqot qilish va ta’limning inklyuziv imkoniyatlarini kengaytirish ko‘nikmalari ham talab etilmoqda. Tezisda pedagoglarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari, mavjud muammolar va ularni bartaraf etishga doir amaliy yondashuvlar tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *raqamli kompetensiya, oliy ta’lim, pedagog, raqamli pedagogika, raqamli ta’lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli ta’lim resurslari, kasbiy rivojlanish.*

Kirish

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning ta’lim tizimiga jadal kirib kelishi oliy ta’lim pedagoglari faoliyatining mazmuni va shakliga yangi talablarni yuzaga keltirmoqda. O‘zbekiston Respublikasining oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ta’lim jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, ta’lim sifatini oshirish va ilg‘or pedagogik texnologiyalardan foydalanish ustuvor vazifalar qatorida belgilangan. Shu nuqtayi nazardan pedagogning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish zamonaviy oliy ta’limning muhim shartlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Raqamli kompetensiya faqat kompyuter yoki internetdan foydalanish ko‘nikmasi bilan cheklanmaydi. U pedagogning raqamli axborotni izlash, saralash va baholash, elektron ta’lim resurslarini yaratish, raqamli platformalardan pedagogik maqsadlarda foydalanish, ta’lim oluvchilar bilan raqamli kommunikatsiyani tashkil etish, bilimlarni raqamli vositalar yordamida baholash hamda axborot xavfsizligi talablariga rioya qilish qobiliyatlarini qamrab oladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda oliy ta’lim pedagoglarining raqamli kompetensiyasini rivojlantirish masalasiga oid mahalliy normativ-huquqiy hujjatlar, o‘quv-uslubiy materiallar va ilmiy-metodik manbalarni tahlil qilish, umumlashtirish hamda taqqoslash usullaridan foydalanildi. Shuningdek, pedagogik faoliyatda raqamli texnologiyalardan foydalanish bilan bog‘liq kompetensiyalar mazmuni tizimli yondashuv asosida ko‘rib chiqildi. Tahlil jarayonida raqamli kompetensiyaning texnik, axborotiy, kommunikativ va pedagogik-metodik jihatlariga e’tibor qaratildi.

Natijalar va muhokama

Mahalliy o‘quv-uslubiy manbalarda pedagogik faoliyatda raqamli kompetensiyalarni shakllantirish masalasiga alohida e’tibor berilmoqda. Xususan, pedagoglar malakasini oshirish tizimida “Pedagogik faoliyatda raqamli kompetensiyalar” yo‘nalishining kiritilishi raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmalarini kasbiy rivojlanishning muhim tarkibiy qismi sifatida

qarash zarurligini ko‘rsatadi. Bunda pedagogning texnologiyani bilishi bilan birga, uni muayyan fan va ta’lim maqsadiga mos ravishda qo‘llay olishi muhimdir.

Oliy ta’lim pedagoglarining raqamli kompetensiyasini rivojlantirishni bir necha o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarda tashkil etish mumkin. Birinchi yo‘nalish — raqamli axborot bilan ishlash kompetensiyasidir. Pedagog ilmiy va ta’limiy axborotlarni izlash, saralash, manbaning ishonchliligini baholash va undan akademik talablarga muvofiq foydalanishni bilishi lozim. Bu ko‘nikmalar ilmiy faoliyat va o‘quv jarayonining axborot bilan ta’minlanganligini oshiradi.

Ikkinchi yo‘nalish — raqamli ta’lim resurslarini yaratish va ulardan foydalanish. Elektron taqdimot, videomaterial, interaktiv topshiriq, elektron test, infografika va boshqa raqamli resurslar o‘quv materialini turli shakllarda taqdim etish imkonini beradi. Biroq texnologiyaning o‘zi ta’lim samaradorligini avtomatik ravishda ta’minlamaydi. Pedagog raqamli vositani o‘quv maqsadi, mazmuni va kutilayotgan natijaga mos tanlashi kerak.

Uchinchi yo‘nalish — raqamli pedagogik dizayn. Bunda pedagog mashg‘ulotning maqsadi, mazmuni, metodlari, topshiriqlari va baholash mezonlarini raqamli muhit imkoniyatlari bilan uyg‘unlashtiradi. Mahalliy metodik manbalarda ham raqamli pedagogika ta’lim jarayonini raqamli texnologiyalar yordamida loyihalash, tashkil etish va baholash bilan bog‘liq holda yoritiladi. Demak, raqamli kompetensiyani rivojlantirish texnik o‘quvlar bilan bir qatorda metodik tayyorgarlikni ham talab qiladi.

To‘rtinchi yo‘nalish — raqamli kommunikatsiya va hamkorlik. Oliy ta’limda pedagog talabalar bilan elektron ta’lim platformalari, videokonferensiya vositalari, elektron pochta va boshqa raqamli aloqa kanallari orqali samarali muloqot qila olishi zarur. Bunda akademik etika, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va axborot xavfsizligi qoidalariga rioya etish alohida ahamiyatga ega.

Raqamli kompetensiyani rivojlantirish inklyuziv ta’lim muhitini shakllantirish uchun ham qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi. Raqamli texnologiyalar yordamida o‘quv materiallarini turli formatlarda taqdim etish, masofadan ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytirish va ta’lim oluvchilarning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan resurslardan foydalanish mumkin. Shu jihatdan pedagogning raqamli kompetensiyasi nafaqat ta’limning texnologik jihatini, balki ta’lim oluvchilar uchun qulay va teng imkoniyatli muhit yaratish masalasini ham qamrab oladi.

Tahlil natijalari oliy ta’lim muassasalarida pedagoglarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimi bilan bog‘liq holda tashkil etilishi lozimligini ko‘rsatadi. Bunda faqat nazariy ma’lumot berishga asoslangan kurslardan ko‘ra, amaliy treninglar, mahorat darslari, individual konsultatsiyalar va real pedagogik vaziyatlar asosidagi mashg‘ulotlarga ustuvorlik berish maqsadga muvofiq. Pedagog malaka oshirish jarayonida o‘z faniga mos raqamli ta’lim resursini yaratishi va undan foydalanish natijasini tahlil qilishi zarur.

Shuningdek, pedagoglarning raqamli kompetensiyasini baholash mezonlarini takomillashtirish muhim vazifadir. Bunday mezonlar texnik ko‘nikma bilan cheklanmasdan, raqamli vositani pedagogik vazifaga mos tanlash, elektron resurs yaratish, raqamli kommunikatsiyani tashkil etish, ta’lim oluvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish va axborot xavfsizligini ta’minlash kabi ko‘rsatkichlarni ham qamrab olishi lozim.

Xulosa

Oliy ta’lim pedagoglarining raqamli kompetensiyasini rivojlantirish ta’lim tizimining raqamli transformatsiyasi sharoitida dolzarb pedagogik masalalardan biridir. Mahalliy normativ-huquqiy hujjatlar, o‘quv-uslubiy materiallar va ilmiy-metodik manbalar tahlili pedagogning raqamli kompetensiyasi texnik ko‘nikmalar bilangina chegaralanmasligini ko‘rsatadi. U raqamli

axborot bilan ishlash, elektron ta’lim resurslarini yaratish, raqamli pedagogik dizayn, kommunikatsiya, baholash va axborot xavfsizligi kabi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi.

Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida pedagoglarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish bo‘yicha amaliy yo‘naltirilgan malaka oshirish dasturlarini kengaytirish, raqamli pedagogik dizayn ko‘nikmalarini shakllantirish, elektron ta’lim resurslarini yaratishni qo‘llab-quvvatlash va kompetensiyani baholash mezonlarini takomillashtirish maqsadga muvofiq. Bunday tizimli yondashuv zamonaviy, moslashuvchan va inklyuziv ta’lim muhitini rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni.
3. Irgasheva D., Adashboyev Sh., Obidov A. Pedagogik faoliyatda raqamli kompetensiyalar: o‘quv-uslubiy majmua. O‘zMPU huzuridagi mintaqaviy markaz, 2025.
4. Ruzimova I.X., Sapayev A.B. Raqamli pedagogika fanini o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish. Toshkent, 2025.
5. Sadikova F.S. Pedagogning raqamli kompetentligi. Educational Research in Universal Sciences, 2024.
6. Muqumov J.Sh. Raqamli pedagogika: AKT asosida dars loyihalash metodikasi. Ilm fan taraqqiyotida raqamli iqtisodiyot va zamonaviy ta’limning o‘rni hamda rivojlanish omillari, 2025. – B. 386–394.

UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARIDA TA’LIM SIFATINI OSHIRISHNING TASHKILIY-PEDAGOGIK MODELI VA UNING EKSPERIMENTAL NATIJALARI

Jo‘rayev Dilshod Rashidovich
A.Avloniy nomidagi Pedagogik mahorat milliy instituti mutaxassisi 13.00.07 “Ta’limda menejmenti” ixtisosligi bo‘yicha mustaqil tadqiqotchi
E-mail: dilshod.tursunov@nuu.uz
ORCID: 0009-0004-8289-9319
https://doi.org/10.5281/zenodo.22870116

Annotatsiya. *Ushbu tezislarda umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ta’lim sifatini oshirishning muallif tomonidan ishlab chiqilgan tashkiliy-pedagogik modeli va uning tajriba-sinov natijalari yoritilgan. Model 6 ta blokni (me’yoriy-huquqiy, boshqaruv, monitoring, kadrlar, moddiy-texnik va ijtimoiy-psixologik) qamrab olib, ularning o‘zaro bog‘liqligi va uzviyligini ta’minlaydi. Tajriba-sinov 2024-2025 o‘quv yilida 10 ta maktab (5 ta tajriba, 5 ta nazorat), 270 nafar pedagog va rahbar xodim hamda 300 nafar 9-sinf o‘quvchisi ishtirokida o‘tkazildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, tajriba guruhida ta’lim sifati indeksi 58,4% dan 80,0% ga oshgan (Δ=+21,6%), nazorat guruhida esa atigi 1,8% ga o‘sgan. Farqning statistik ishonchliligi Styudent t-mezoni (t_{hisob}=4,82>t_{jadval}=2,78; p<0,01) va Pirson χ^2 mezoni (χ^2_{hisob}=8,94>χ^2_{jadval}=7,82; p<0,05) bilan tasdiqlangan.*

Kalit so‘zlar: *tashkiliy-pedagogik model, ta’lim sifati, tajriba-sinov, maktab boshqaruvi, statistik tahlil, Styudent mezoni, Pirson mezoni.*

Аннотация. *В данных тезисах освещены разработанная автором организационно-педагогическая модель повышения качества образования в общеобразовательных школах и результаты её опытно-экспериментальной проверки. Модель охватывает 6 блоков (нормативно-правовой, управленческий, мониторинговый, кадровый, материально-технический и социально-психологический) и обеспечивает их взаимосвязь и преемственность. Опытно-экспериментальная работа проведена в 2024-2025 учебном году с участием 10 школ (5 экспериментальных, 5 контрольных), 270 педагогических и руководящих работников и 300 учащихся 9-х классов. Результаты показали, что в экспериментальной группе индекс качества образования повысился с 58,4% до 80,0% (Δ=+21,6%), в контрольной группе - лишь на 1,8%. Статистическая достоверность различий подтверждена t-критерием Стьюдента ($t_{расч}$=4,82>$t_{табл}$=2,78; p<0,01) и критерием χ^2 Пирсона ($\chi^2_{расч}$=8,94>$\chi^2_{табл}$=7,82; p<0,05).*

Ключевые слова: *организационно-педагогическая модель, качество образования, опытно-экспериментальная работа, школьное управление, статистический анализ, критерий Стьюдента, критерий Пирсона.*

Annotation. *These theses present the author's organizational and pedagogical model for improving the quality of education in secondary schools and the results of its experimental testing. The model covers 6 blocks (normative-legal, managerial, monitoring, personnel, material-technical, and socio-psychological) and ensures their interrelationship and continuity. The experimental work was conducted in the 2024-2025 academic year with the participation of*

10 schools (5 experimental, 5 control), 270 pedagogical and managerial staff, and 300 9th-grade students. The results showed that in the experimental group, the educational quality index increased from 58.4% to 80.0% (Δ=+21.6%), while in the control group it increased by only 1.8%. The statistical significance of the differences is confirmed by Student's t-test (t_{calc}=4.82>t_{tab}=2.78; p<0.01) and Pearson's χ^2 test (χ^2_{calc}=8.94>χ^2_{tabl}=7.82; p<0.05).

Key words: *organizational-pedagogical model, quality of education, experimental work, school management, statistical analysis, Student's test, Pearson's test.*

Kirish. Ta’lim sifatini boshqarish muammosi bugungi kunda pedagogika va ta’lim menejmenti fanining eng dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar - yangi tahrirdagi Konstitutsiya (50-modda), “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun (O‘RQ-637-son) va “O‘zbekiston - 2030” strategiyasi (PF-158-son) maktablarda ta’lim sifatini boshqarishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etishni talab qilmoqda [1; 2]. Biroq, amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, maktablarda boshqaruv hanuz an’anaviy-ma’muriy usullarga asoslangan bo‘lib, bu ta’lim sifatining oshishiga to‘sqinlik qilmoqda [3; 4].

Ilgari o‘tkazilgan tadqiqotlarimizda [5; 6] ta’lim sifatini boshqarishning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilingan, O‘zbekiston maktablaridagi amaldagi holat va xorijiy tajribalar o‘rganilgan. Ushbu tadqiqotlar asosida umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ta’lim sifatini oshirishning tashkiliy-pedagogik modeli ishlab chiqildi.

Tadqiqot maqsadi - taklif etilgan tashkiliy-pedagogik modelning samaradorligini tajriba-sinov natijalari asosida statistik isbotlashdan iborat.

Metodologiya va tajriba-sinov bazasi. Tadqiqot davomida umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ta’lim sifatini oshirishning quyidagi 6 blokdan iborat tashkiliy-pedagogik modeli ishlab chiqildi: me’yoriy-huquqiy blok, boshqaruv bloki, monitoring va baholash bloki, kadrlar salohiyati bloki, moddiy-texnik blok va ijtimoiy-psixologik blok. Modelning asosiy tamoyillari: tizimlilik, jarayonlilik, izchillik, moslashuvchanlik va natijaga yo‘naltirilganlik.

Tajriba-sinov 2024-2025 o‘quv yilida O‘zbekistonning 3 ta hududiga mansub 10 ta umumiy o‘rta ta’lim maktabida olib borildi. Tajriba guruhiga (TG) 5 ta, nazorat guruhiga (NG) 5 ta maktab ajratilgan. Tadqiqotga 270 nafar pedagog va rahbar xodim hamda 300 nafar 9-sinf o‘quvchisi jalb etildi.

Tajriba 3 bosqichda tashkil etildi: 1) aniqlovchi - dastlabki holatni diagnostika qilish; 2) shakllantiruvchi - faqat tajriba guruhida modelning 6 ta blokini joriy etish (6 oy); 3) nazorat - o‘zgarishlar dinamikasini qayta o‘lchash va solishtirish.

Diagnostika uchun 4 turdagi vositalar qo‘llanildi: rahbarlar, metodika birlashmalari raislari, pedagoglar va o‘quvchilar uchun moslashtirilgan so‘rovnoma va testlar. Ma’lumotlarning normal taqsimotga mosligi Shapiro-Uilk mezoni yordamida tekshirildi. Guruhlar o‘rtasidagi farqning ishonchliligi Styudentning t-mezoni va Pirsonning χ^2 mezoni yordamida aniqlandi (p≤0,05). Ma’lumotlar SPSS dasturida qayta ishlandi [7; 8].

Olingan natijalar va muhokamalar. Aniqlovchi bosqichda ikkala guruhda ta’lim sifatining joriy holati baholandi. Tajriba va nazorat guruhlarining barcha ko‘rsatkichlari bo‘yicha farqlar 0,5-0,9% oralig‘ida bo‘lib, ular statistik ahamiyatga ega emas. Bu ikkala guruhning dastlabki holati deyarli bir xil ekanligini ko‘rsatdi. Har ikkala guruhda “jarayon sifati” (54,2% va 55,1%) hamda “natija sifati” (58,7% va 59,2%) “sharoit sifati”dan (62,4% va 61,8%) sezilarli darajada ortda qolganligi aniqlandi.

Shakllantiruvchi bosqichdan so‘ng (6 oy) olingan natijalar quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Tajriba va nazorat guruhlaridagi ta’lim sifati ko‘rsatkichlari (%)

Ko‘rsatkichlar	TG (aniql.)	TG (nazor.)	NG (aniql.)	NG (nazor.)	Farq (TG)	Farq (NG)
Sharoit sifati	62,4	78,6	61,8	63,2	+16,2	+1,4
Jarayon sifati	54,2	82,3	55,1	57,4	+28,1	+2,3
Natija sifati	58,7	79,1	59,2	60,8	+20,4	+1,6
Umumiy indeks	58,4	80,0	58,7	60,5	+21,6	+1,8

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhida umumiy ta’lim sifati indeksi 58,4% dan 80,0% ga ko‘tarildi (Δ = +21,6%), nazorat guruhida esa atigi 58,7% dan 60,5% ga o‘sdi (Δ = +1,8%). Tajriba guruhida eng katta o‘sish “jarayon sifati” ko‘rsatkichida kuzatildi (54,2% dan 82,3% ga, ya’ni +28,1%).

Modelning 6 ta bloki bo‘yicha o‘zgarishlar: monitoring va baholash bloki (+29,5%), boshqaruv bloki (+28,7%), ijtimoiy-psixologik blok (+28,4%), kadrlar salohiyati bloki (+25,4%), moddiy-texnik blok (+14,2%), me’yoriy-huquqiy blok (+13,2%) ga o‘sgan.

9-sinf o‘quvchilarining test natijalari tajriba guruhida 57,8% dan 79,1% ga oshgan (Δ=+21,3%). Eng katta o‘sish “tanqidiy fikrlash” kompetensiyasida kuzatilgan (56,2% → 76,9%, Δ=+20,7%).

Olingan natijalarning statistik ishonchliligi:

Styudent t-mezoni: $t_{hisob} = 4{,}82 > t_{jadval} = 2{,}78$ (df=8, p<0,01)

Pirson χ^2 mezoni: $\chi^2_{hisob} = 8{,}94 > \chi^2_{jadval} = 7{,}82$ (df=2, p<0,05)

Bu natijalar taklif etilgan tashkiliy-pedagogik modelning samaradorligini statistik ishonchlilik bilan tasdiqlaydi.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Taklif etilgan tashkiliy-pedagogik model yuqori samaradorlikka ega. Tajriba guruhida ta’lim sifati indeksi 58,4% dan 80,0% ga oshgan (Δ=+21,6%), nazorat guruhida esa atigi 1,8% ga o‘sgan. Farqning statistik ishonchliligi Styudent t-mezoni (p<0,01) va Pirson χ^2 mezoni (p<0,05) bilan tasdiqlangan.

Modelning 6 ta blokining barchasi o‘z samarasini ko‘rsatgan. Eng katta o‘sish monitoring va baholash blokida (+29,5%), boshqaruv blokida (+28,7%) va ijtimoiy-psixologik blokda (+28,4%) kuzatilgan. Bu raqamli monitoring, vakolatlarni delegirovanie qilish va o‘qituvchilarni rag‘batlantirish tizimi ta’lim sifatini oshirishning eng ta’sirli mexanizmlari ekanligini ko‘rsatadi.

Model o‘quvchilar bilim sifatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatgan. 9-sinf o‘quvchilarining test natijalari tajriba guruhida 57,8% dan 79,1% ga oshgan. Ayniqsa, “tanqidiy fikrlash” kompetensiyasining o‘sishi (56,2% → 76,9%, Δ=+20,7%) modelning nafaqat bilim berish, balki o‘quvchilarda yuqori darajadagi tafakkurni shakllantirishga xizmat qilganini ko‘rsatadi.

Model turli hudud va sharoitlardagi maktablarga moslasha oladi. Tajriba-sinov turli ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlardagi (yirik shahar, chekka, tuman markazi, qishloq) maktablarida o‘tkazilgan bo‘lib, barchasida ijobiy natijalar qayd etilgan.

Modelni amaliyotga joriy etishning iqtisodiy samaradorligi ham mavjud. Tajriba guruhida rahbarlarning taym-menejment ko‘rsatkichlari yaxshilangan (byurokratik yuklama 30% ga kamaygan), metodika birlashmalari raislarining faolligi 40% ga oshgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - Toshkent: “O‘zbekiston”, 2023. - 128 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston - 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni (11.09.2023 y.) // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 12.09.2023 y., 06/23/158/0694-son.
3. Поташник М.М. Управление качеством образования: Практико-ориентированная монография. - М.: Педагогическое общество России, 2000. - 448 с.
4. Шамова Т.И., Третьяков П.И., Капустин Н.П. Управление образовательными системами. - М.: ВЛАДОС, 2002. - 320 с.
5. Jo‘rayev D.R. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ta’lim sifatini boshqarishning tizimli-jarayonli modeli // Pedagogik mahorat. - 2025. - №1. - B. 45-52.
6. Jo‘rayev D.R. O‘zbekiston umumiy o‘rta ta’lim maktablarida sifatni boshqarish: normativ-huquqiy asoslar, amaliy muammolar va xorijiy tajribalar // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. - 2025. - №2. - B. 58-67.
7. Гмурман В.Е. Теория вероятностей и математическая статистика. - М.: Высшая школа, 2003. - 479 с.
8. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. - СПб.: Речь, 2002. - 350 с.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL RISK AND PROTECTIVE RESOURCES IN THE PREVENTION OF OFFENDING AMONG INTERNAL MIGRANTS

Kasimov Sanjar Tulyaganovich
Independent Researcher at ISFT Institute
https://doi.org/10.5281/zenodo.22870155

Abstract. *The sample was predominantly young: 45.5% of respondents were aged 18-25, while 67.4% were aged 18-33. A total of 58.0% had one to five years of migration experience, 63.6% were employed in the private sector, and 72.7% did not have higher education. Social-support indicators showed that 18.7% of respondents had no reliable person to turn to in a difficult situation, whereas 49.7% reported having at least one reliable support person. The findings indicate that the prevention of offending among internal migrants should be based not on isolated demographic characteristics but on the interaction between adaptation stress, employment stability, social integration, family support, legal literacy, and access to reliable interpersonal resources.*

Keywords*: internal migration, prevention of offending, socio-psychological adaptation, risk factors, protective resources, social support, employment, migration experience, young migrants.*

Internal migration is accompanied by changes in the individual’s living environment, occupational context, interpersonal network, social status, and everyday behavioural norms. Relocation can provide opportunities for professional development, autonomy, economic mobility, and expansion of social experience. At the same time, it may increase uncertainty, adaptation stress, loneliness, occupational instability, and weakened informal social control [1].

Therefore, offending in the context of internal migration should not be attributed to migration itself. A more scientifically grounded approach is to examine the interaction of risk and protective factors that influence psychological adaptation and lawful behaviour. Among the most relevant variables are age, education, employment conditions, marital and social support, duration of migration, stable housing, and integration into the receiving community [2].

The empirical sample consisted of 374 internal migrants from different regions. The study included 194 men (51.9%) and 180 women (48.1%), providing an almost balanced gender distribution. The age distribution was as follows: 18-25 years - 170 respondents (45.5%), 26-33 years - 82 (21.9%), 34-40 years - 55 (14.7%), 41-50 years - 42 (11.2%), and 51-60 years - 25 (6.7%). Thus, 252 respondents (67.4%) were aged between 18 and 33, while 307 participants (82.1%) were under 41 years of age.

Educational status was represented by 128 respondents with secondary education (34.2%), 144 with secondary specialised or vocational education (38.5%), and 102 with higher education (27.3%). Consequently, 72.7% of the sample did not have higher education.

The empirical structure of the sample indicates that the socio-psychological prevention of offending among internal migrants should pay particular attention to the early stages of adulthood and migration adaptation [3].

The largest group consisted of respondents aged 18-25 (45.5%). Together with those aged 26-33, young adults accounted for 67.4% of the total sample. This finding is important because early adulthood is a developmental period characterised by active occupational self-determination, financial independence, formation of stable relationships, and entry into new social networks.

Under migration conditions, these developmental tasks are accompanied by additional demands: finding employment and accommodation, learning local behavioural norms, establishing new interpersonal relationships, and gaining access to legal and institutional resources. The simultaneous accumulation of these tasks may increase psychological strain, particularly when stable social support is unavailable [4].

Migration duration also demonstrated a pronounced concentration in the early stages of the migration trajectory. 217 respondents (58.0%) had between one and five years of migration experience, 72 (19.3%) had six to ten years, 47 (12.6%) had eleven to fifteen years, and 38 (approximately 10.1%) had sixteen to twenty years of experience. Overall, 77.3% of respondents had been migrants for no more than ten years.

The dominance of the one-to-five-year group is socio-psychologically relevant. During the initial stage of migration, individuals must reconstruct occupational, neighbourhood, friendship, and everyday support networks. Adaptation requires emotional stability, communicative competence, autonomous decision-making, and effective stress management [5].

However, migration duration alone cannot be interpreted as either a risk or a protective factor. A longer period of residence does not automatically guarantee successful adaptation. The psychological effect of migration duration depends on whether the individual has achieved stable employment, housing, income, family contact, community integration, and a sense of belonging.

Employment data revealed that 238 respondents (63.6%) worked in the private sector, whereas 136 (36.4%) were employed in the public sector. The high proportion of private-sector workers should not be interpreted as evidence that private employment itself increases the risk of offending. The psychologically relevant variables are the quality and stability of employment relations. Irregular working hours, unstable income, unclear job responsibilities, weak labour protection, workplace conflict, and informal employment can increase occupational strain. Conversely, a formal contract, predictable income, safe working conditions, fair management, and supportive work relationships can function as strong protective factors.

Educational indicators must be interpreted according to the same principle. The fact that 72.7% of respondents did not have higher education does not establish education as a direct cause of unlawful behaviour. Rather, educational status may operate indirectly through occupational opportunities, legal literacy, access to information, employment stability, and social mobility. Family status provided an additional layer of differentiation. 184 respondents (49.2%) were unmarried, 142 (38.0%) were married, 30 (8.0%) were divorced, and 18 (4.8%) were widowed.

Family relationships may perform both supportive and regulatory functions. Stable family relationships can strengthen emotional support and informal social control. At the same time, separation from a spouse and children, financial responsibility, and conflict between occupational and family roles may become additional stressors. Therefore, marital status should not be treated as an isolated risk indicator; the quality and accessibility of family support are more informative.

This interpretation is further supported by the direct assessment of interpersonal support. 70 respondents (18.7%) reported having no reliable person who could help them in a difficult situation. Another 118 respondents (31.6%) reported having an acquaintance who sometimes helped them. 102 participants (27.3%) had one reliable person, while 84 respondents (22.4%) reported having several reliable people. These results reveal an important prevention resource. Approximately half of the respondents had at least one stable and reliable source of interpersonal support, while almost one fifth were deprived of such a resource.

The absence of reliable support may increase vulnerability to loneliness, psychological isolation, impulsive decision-making, and maladaptive responses to conflict. Conversely, access to trustworthy people can provide emotional regulation, practical assistance, normative guidance, and an alternative to destructive peer influence. The integration of the empirical results suggests that offending prevention among internal migrants should be structured around a risk-resource model.

Risk factors may include unstable or informal employment, insufficient legal literacy, housing instability, weak social integration, isolation from family and community, maladaptive peer influence, unresolved adaptation stress, and limited constructive conflict-management skills. Protective resources include stable lawful employment, predictable income, reliable housing, family and community support, trustworthy interpersonal ties, legal competence, prosocial group membership, emotional self-regulation, and access to psychological and social assistance [6].

The empirical findings demonstrate that internal migration cannot be regarded as an independent determinant of offending. The psychological consequences of migration depend on the interaction between individual characteristics and the social conditions in which adaptation takes place. The sample was characterised by a predominance of young migrants, early and medium-term migration experience, private-sector employment, and respondents without higher education. These characteristics identify priority groups for preventive work but should not be treated as direct indicators of deviance. Particularly significant is the role of social support: 18.7% of respondents lacked a reliable person in difficult circumstances, whereas approximately half had at least one stable support figure. This confirms that interpersonal support and social integration should be regarded as major protective resources.

Effective prevention should therefore combine legal education, stable employment, psychological adaptation programmes, constructive conflict-management skills, social-support development, family involvement, and integration into prosocial community networks. The most appropriate prevention model is not one based on control and restriction alone, but a differentiated risk-resource approach that simultaneously reduces adaptation-related vulnerabilities and strengthens the migrant’s personal and social protective resources.

References

1. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. - Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986. - 617 p.
2. Moffitt T.E. Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy // Psychological Review. - 1993. - Vol. 100, No. 4. - P. 674-701.
3. Shulman E.P., Steinberg L.D., Piquero A.R. The age-crime curve in adolescence and early adulthood is not due to age differences in economic status // Journal of Youth and Adolescence. - 2013. - Vol. 42. - P. 848-860.

4. Sweeten G., Piquero A.R., Steinberg L. Age and the explanation of crime, revisited // Journal of Youth and Adolescence. - 2013. - Vol. 42. - P. 921-938.
5. Sampson R.J., Laub J.H. Crime in the Making: Pathways and Turning Points Through Life. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993. - 309 p.
6. Berry J.W. Immigration, acculturation, and adaptation // Applied Psychology. - 1997. - Vol. 46, No. 1. - P. 5-34.

BADIIY MULOQOTDA EVFEMIZMLARNING PRAGMATIK POTENSIALI (G‘AFUR G‘ULOM VA JEROM K. JEROM ASARLARI MISOLIDA)

Zilola E. Mirakhmedova
Toshkent davlat transport universiteti
E-mail: zilolamirakhmedova@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5180-4844
https://doi.org/10.5281/zenodo.22872436

Annotatsiya. *Maqolada badiiy muloqotda qo‘llanadigan evfemizmlarning pragmatik potensiali – ularning yuz saqlash, kommunikativ ziddiyatni yumshatish va nutqiy vaziyatga qarab ma’no o‘zgartirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasi va Jerom K. Jeromning “Uch kishi bir qayiqda” asaridan olingan parchalar asosida evfemistik birlikning kontekstga bog‘liq pragmatik kuchi ko‘rsatiladi. Ikki tildagi materialda evfemizmning istehzo bilan uyg‘unlashuvi qiyoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *evfemizm, pragmatik potensial, yuz saqlash, badiiy muloqot, istehzo, kontekst*

Abstract. *The article examines the pragmatic potential of euphemisms in literary communication, namely their capacity for face-saving, mitigating communicative conflict and shifting meaning according to the speech situation. Drawing on fragments from G‘afur G‘ulam’s novella “Shum bola” and Jerome K. Jerome’s “Three Men in a Boat”, the article shows how the pragmatic force of a euphemistic unit depends on context. The fusion of euphemism with irony is compared across the two languages.*

Keywords: *euphemism, pragmatic potential, face-saving, literary communication, irony, context*

Аннотация. *В статье анализируется прагматический потенциал эвфемизмов в художественной коммуникации – их способность сохранять лицо собеседника, смягчать коммуникативный конфликт и менять значение в зависимости от речевой ситуации. На материале фрагментов из повести Гафура Гуляма «Шум бола» и произведения Джерома К. Джерома «Трое в одной лодке» показана контекстуальная обусловленность прагматической силы эвфемизма. Сопоставляется соединение эвфемизма с иронией в двух языках.*

Ключевые слова: *эвфемизм, прагматический потенциал, сохранение лица, художественная коммуникация, ирония, контекст*

Kirish: Evfemizm uzoq vaqt faqat leksik-semantik hodisa sifatida qaralib kelingan, biroq uning badiiy matndagi haqiqiy kuchi faqat nutqiy vaziyat – kim, kimga, qanday niyat bilan gapirayotgani – inobatga olinganda ochiladi. Ayni shu jihat evfemizmning pragmatik potensiali deb ataladi: bir xil til birligi bir vaziyatda haqiqiy yumshatuvchi, ikkinchi vaziyatda esa istehzoli yoki hatto fosh qiluvchi vazifa bajarishi mumkin. Maqolaning maqsadi – badiiy muloqotda evfemizmning pragmatik kuchi qanday omillar hisobiga o‘zgarishini G‘afur G‘ulom va Jerom K. Jerom asarlari misolida aniqlashdan iborat. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, evfemizm ko‘pincha faqat taqiqlangan mavzular ro‘yxati asosida tavsiflanadi, uning muloqot ishtirokchilari o‘rtasidagi kuch-hokimiyat munosabatlariga bog‘liqligi yetarlicha yoritilmagan.

Adabiyotlar tahlili: Evfemizmni dispreferensial ifodaga muqobil sifatida ta’riflagan ishda uning asosiy vazifasi – o‘z yuzini yoki suhbatdosh yuzini yo‘qotmaslik ekanligi ko‘rsatilgan [1]. Muallif keyingi ishida evfemizatsiyaning uchta lisoniy strategiyasi – o‘xshatish, buzib talaffuz qilish va o‘zlashtirishni ajratib, ularning pragmatik samarasi bir xil emasligini ta’kidlaydi [2]. Nazokat tamoyillari nuqtai nazaridan evfemizm muloqotdagi tahdidni kamaytiruvchi vosita sifatida tavsiflanib, uning kuchi nutqiy aktning illokutiv maqsadiga bog‘liqligi asoslanadi [3]. Sotsiolingvistik yondashuvda evfemizm taqiqlangan mavzu bilan emas, balki so‘zlovchining niyati bilan belgilanadigan hodisa sifatida talqin etiladi [4]. O‘zbek pragmalingvistikasida nutqiy aktning pragmatik mohiyati va tagma’no masalalari ko‘rib chiqilib, kontekstning ma’no shakllanishidagi hal qiluvchi o‘rni asoslangan [5]. Sanab o‘tilgan ishlarda evfemizmning kontekstga bog‘liq ikki xilligi – chin yumshatish va istehzoli yumshatish – alohida tizimlashtirilmagan, bu badiiy diskurs materialida alohida tekshirishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi: Tadqiqotda pragmatik-kontekstual tahlil, komponentli tahlil va qiyosiy-tipologik metodlar qo‘llanildi. Material sifatida G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasidan (1936–1962) va Jerom K. Jeromning “Uch kishi bir qayiqda” (Three Men in a Boat, 1889) asaridan evfemistik birliklar ishtirok etgan parchalar ajratildi. Har bir parcha uchun uning nutqiy vaziyati – so‘zlovchi, tinglovchi, ularning ijtimoiy mavqei va aytilish sharoiti – belgilandi, so‘ngra evfemizmning shu vaziyatdagi illokutiv kuchi aniqlandi. Birlik chin ma’noda yumshatish vazifasini bajarsa, u pragmatik jihatdan neytral, agar yumshatish shakli saqlanib, unga istehzo yuklansa, u ikkilamchi pragmatik kuchga ega deb hisoblandi.

Tahlil va natijalar: G‘afur G‘ulom materialida evfemizmning pragmatik kuchi ko‘pincha ijtimoiy pastroq mavqedagi qahramonning o‘z holatini yumshatib bayon qilishida namoyon bo‘ladi. “Shum bola”da boy xizmatida bir oydan ortiq ishlagan qahramon haq to‘lovi haqida shikoyat o‘rniga: “shunga ham shukr qilib, namozshom payti yo‘lga tushdim”, – deb bayon qiladi [6]. Halol haqi to‘lanmagani to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytilmay, “shukr qilish” fe’li orqali yumshatiladi; bu yerda evfemizmning pragmatik kuchi ikki qatlamli: yuzaki qatlamda itoatkorlik, chuqur qatlamda esa o‘quvchiga qaratilgan istehzo mavjud. Xuddi shu qissada mol-mulk taqsimoti tasvirida “qolgan-qutgan narsalar” degan noaniq birikma orqali kishilar ulushidagi tengsizlik ochiq aytilmasdan bildiriladi [6]; bu yerda evfemizmning pragmatik vazifasi – toifalash orqali javobgarlikni tarqatish. Jerom K. Jerom materialida esa evfemizmning kuchi teskari yo‘nalishda ishlaydi: yozuvchi og‘ir mehnatni yashirish uchun emas, balki uni kulgili tarzda fosh qilish uchun yumshoq ifodadan foydalanadi. Qahramonlaridan biri haqida “George goes to sleep at a bank from ten to four” (Jorj bankda soat o‘ndan to‘rtgacha uxlaydi) deyilganda [7], ishlash o‘rniga “uxlash” fe’li qo‘llanadi – bu klassik evfemizmning teskarisi, ya’ni band bo‘lishni yashirish emas, aksincha, dangasalikni yumshoq so‘z bilan pardalab, shu orqali kulgi va tanqidni kuchaytirish. Eskirgan otni tasvirlashda muallif uni “a horse” deb ataganini alohida ta’kidlab, aslida uning holatidan norozi ekanini bildiradi [7]; bu yerda evfemizmning yuksaltiruvchi kuchi (nomni yaxshilash) istehzo bilan uyg‘unlashib, teskari baho beradi. Demak, ikki materialda ham evfemizm semantik yumshatish vazifasini saqlaydi, biroq uning pragmatik yo‘nalishi farqlanadi: o‘zbek materialida u ijtimoiy quyi mavqedagi shaxsning o‘zini himoya qilish strategiyasiga, ingliz materialida esa muallifning ijtimoiy tanqidni yumshoq shaklga o‘rab yetkazish strategiyasiga xizmat qiladi.

Xulosa: Badiiy muloqotda evfemizmning pragmatik potensiali uning leksik tarkibi bilan emas, balki nutqiy vaziyatdagi kuch-hokimiyat munosabatlari bilan belgilanadi. Tekshirilgan o‘zbek materialida evfemizm ko‘proq himoya strategiyasi sifatida, tanlangan ingliz materialida

esa yumshoq shaklga o‘ralgan istehzoli tanqid vositasi sifatida namoyon bo‘ldi. Ikkala holatda ham evfemizmning yuzaki ma’nosi bilan uning amaldagi pragmatik kuchi orasidagi tafovut o‘quvchini matnni ikki qatlamda – to‘g‘ridan-to‘g‘ri va tagma’noli – o‘qishga undaydi. Xulosalar tahlil qilingan ikki asar doirasida amal qiladi va keyingi tadqiqotlar uchun kengroq korpusni jalb qilishni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Allan K., Burridge K. Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 263 p.
2. Burridge K. Euphemism and Language Change: The Sixth and Seventh Ages // Lexis. – 2012. – №7. – P. 65–92.
3. Leech G.N. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 250 p.
4. Cameron D. Verbal Hygiene. – London: Routledge, 1995. – 264 p.
5. Сафаров Ш. Прагмалингвистика: монография. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 318 б.
6. G‘ulom G‘. Shum bola: qissa. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. – 224 b.
7. Jerome J.K. Three Men in a Boat (To Say Nothing of the Dog). – London: J.W. Arrowsmith, 1889. – 231 p.

TA’LIM JARAYONINI STANDARTLASHTIRISH VA INKLYUZIV TA’LIMGA JALB ETILGAN O‘QUVCHILARNI INDIVIDUALLASHTIRISH O‘RTASIDAGI QARAMA-QARSHILIK

Mo‘minova Lola Raximovna*, **Maqsudova Nodira Alijonovna**
Nuritdinova Xurshida Nuritdinovna
*p.f.d., professor
A.I. Gersen nomidagi RDPI Toshkent shahri filiali
https://doi.org/10.5281/zenodo.22872481

Annotatsiya. *Maqolada zamonaviy ta’lim tizimining fundamental ziddiyati — inklyuziya sharoitida o‘quv jarayonining qat’iy standartlashtirilishi hamda imkoniyati cheklangan bolalarni (ICHB) o‘qitishda chuqur individuallashtirish zarurati o‘rtasidagi to‘qnashuv tadqiq etiladi. O‘rtacha normativ va unifikatsiyalangan baholash mezonlariga (jumladan, davlat yakuniy attestatsiyasiga) yo‘naltirilgan standartlashtirilgan ta’lim dasturlari moslashuvchan, adaptiv ta’lim texnologiyalarini tatbiq etish yo‘lida tizimli to‘siqlarni keltirib chiqarmoqda. Tadqiqot maqsadi — mazkur qarama-qarshilikning asosiy tugunlarini aniqlash hamda ta’lim standartlari talablari va inklyuziya tamoyillarini uyg‘unlashtiruvchi tashkiliy-metodik modelni asoslab berishdan iborat. Mualliflar pedagoglarning amaliy tajribasini tahlil qilib, me’yoriy-huquqiy va metodik ta’minotdagi asosiy yetishmovchiliklarni ajratib ko‘rsatdilar, shuningdek, modulli tamoyil hamda mezonli-darajali baholashga asoslangan moslashtirilgan ta’lim dasturlarini dinamik loyihalash yondashuvini taklif etdilar.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, ta’limni standartlashtirish, ta’limni individuallashtirish, moslashtirilgan ta’lim dasturi, imkoniyati cheklangan bolalar, pedagogik to‘siqlar, akademik moslashuvchanlik.*

Kirish

Zamonaviy ta’lim taraqqiyotining global vektori barcha toifadagi o‘quvchilar uchun ularning boshlang‘ich imkoniyatlari, jismoniy va aqliy xususiyatlaridan qat’i nazar, sifatli ta’limdan teng foydalanish imkoniyatini ta’minlashga qaratilgan. Inklyuziya tamoyillarini umumiy va oliy ta’lim tizimiga integratsiyalash asosiy xalqaro hujjatlar hamda milliy qonunchilik aktlarida mustahkamlab qo‘yilgan. Biroq inklyuziv yondashuvning amaliy ijrosi tizimli harakterga ega bo‘lgan chuqur ichki qarama-qarshilikka duch kelmoqda.

Bir tomondan, zamonaviy maktab qat’iy standartlashtirish paradigmasida faoliyat yuritadi: ta’lim standartlari dasturlar tuzilmasini, o‘quv yuklamasi hajmini, o‘zlashtirish natijalariga qo‘yiladigan talablarni va eng muhimi — oraliq hamda yakuniy nazorat tartiblarini qat’iy belgilab beradi. Standartlashtirish yagona ta’lim makonini saqlash, baholashning xolisligi va ta’lim sifatining tayanch darajasini ta’minlash kafolati sifatida namoyon bo‘ladi. U axborotni o‘zlashtirishning konvensional sur’atiga, kognitiv jarayonlarning odatiy dinamikasiga va standart xulq-atvor reaksiyalariga ega bo‘lgan “o‘rtacha statistic” o‘quvchi konsepsiyasiga tayanadi.

Boshqa tomondan, inklyuziv ta’limning mohiyati radikal individuallashtirishga asoslanadi. Salomatligi imkoniyati cheklangan (ICHB) yoki alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bo‘lgan bolani umumiy sinfga jalb etish bir xillashtirilgan qolipni dekonstruksiya qilishni talab etadi.

Individuallashtirish materialni berish sur’atini moslashtirishni, axborotni taqdim etish usullarini o‘zgartirishni, ixtisoslashtirilgan assistiv texnologiyalarni qo‘llashni va muqobil baholash tizimlarini joriy etishni taqozo qiladi.

Shu tarzda konseptual tafovut yuzaga keladi: tizim o‘qituvchidan qat’iy reglamentlar asosida bir xil natijalarni ta’minlashni talab qiladi, amaldagi o‘quvchilar kontingenti esa bu natijalarga erishish yo‘llari, muddatlari va mezonlarining o‘zgaruvchan bo‘lishini talab etadi. Ushbu qarama-qarshilik o‘qituvchilarning kasbiy emotsional so‘nishiga, inklyuziv jarayonlarning rasmiyatchilikka aylanishiga va oqibatda yashirin chetlatilishga (eksklyuziyaga) olib keladi - ya’ni bola sinfda jismonan hozir bo‘lsa-da, real bilish faoliyatidan uzilib qoladi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi “standart” va “individuallik” o‘rtasidagi ziddiyatni bartaraf etishga qodir murosali tashkiliy-metodik mexanizmlarni izlash zarurati bilan belgilanadi.

Adabiyotlar sharhi (Literature Review)

Inklyuziv ta’limning nazariy asoslari va ta’limdagi to‘siqlarni bartaraf etish konsepsiyasi L.S. Vigotskiyning fundamental asarlarida ilgari surilgan bo‘lib, uning defektni ijtimoiy o‘zaro ta’sir orqali kompensatsiya qilish g‘oyasi maxsus va inklyuziv ta’lim uchun hamon asos bo‘lib xizmat qilmoqda[70].

Xorijiy fanda umumta’lim maktabini inklyuziya ehtiyojlariga moslashtirish masalasi Devid Rouz (David H. Rose) va Anna Meyer (Anne Meyer) tomonidan ishlab chiqilgan “O‘qitishda universal dizayn” (Universal Design for Learning — UDL) konsepsiyasi doirasida faol tadqiq etilmoqda. UDL mualliflari ta’lim muhiti dastlabdayoq variativ tarzda loyihalashtirilishi kerakligini, bu esa keyinchalik qat’iy standartlarni muayyan bir o‘quvchiga “og‘riqli” tarzda qayta moslashtirish zaruratini istisno qilishini isbotlaydilar. L. Florian (Lani Florian) kabi xorijiy olimlar inklyuziv pedagogika differensiallashuvdan (“ayrimlar uchun maxsus”) umumiy amaliyotni transformatsiya qilishga (“individuallikni hisobga olgan holda hamma uchun ochiq”) o‘tishni taqozo etishini qayd etadilar. Biroq standartlashtirilgan nazorat (testlar, imtihonlar) sharoitida bunday transformatsiya mexanizmlari pedagogika fanining eng kam o‘rganilgan sohasi bo‘lib qolmoqda[71].

Ta’limdagi standartlashtirish va standartotsentrizm muammolari rossiyalik olimlar A.G. Asmolov va V.V. Serikov asarlarida atroflicha ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotchilar maktab faoliyatining haddan tashqari me’yorlashtirilishi variativlikning yo‘qolishiga va ta’lim ekotizimining ijodiy salohiyati pasayishiga olib kelishini ta’kidlaydilar. Inklyuziya kontekstida bu qarama-qarshilik yanada kuchayadi. Xususan, S.V. Alyoxina o‘z ilmiy ishlarida inklyuziv ta’lim rivojlanishidagi asosiy to‘siq panduslarning yo‘qligi emas, balki o‘qituvchilarning inklyuziya falsafasini qabul qilishga kasbiy jihatdan tayyor emasligi ekanini, bu esa an’anaviy “har qanday holatda ham dasturni bajarish” ko‘rsatmasiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri zid kelishini ta’kidlaydi[72].

R.I. Lalayeva, G.V. Chirkina, N.M. Nazarova, N.N. Malofeyev, O.S. Nikolskaya, O.I. Kukushkina, Ye.L. Goncharova, O.Ye. Gribovalarning tadqiqotlarida umumiy ta’limning qat’iy standartini maxsus (korreksion) ta’limning o‘ziga xos vazifalari bilan mexanik tarzda

[70] Алехина С. В. Инклюзивное образование: от политики к практике. / Психологическая наука и образование. 2016. Т. 21. № 1. С. 136–145.

[71] Муминова Л. Р. Инклюзив таълимдан-инклюзив жамиятга, “Инклюзив таълимдан инклюзив жамият сари: стратегиялар, тажрибалар ва замонавий технологиялар” Республика илмий-амалий анжумани, Тошкент, 2024, б. 22-25.

[72] Лалаева Р. И. Нарушения чтения и пути их коррекции у младших школьников. — СПб.: СОЮЗ, 2002. — 224 с.

birlashtirishga bo‘lgan urinishlar ko‘pincha inklyuziya g‘oyasining soxtalashuviga olib kelishi asoslab berilgan. Mualliflar standartlarning o‘zini o‘zgartirmasdan, “teng huquqlar” shiori ostida ICHB bolalarni ommaviy maktabga mexanik tarzda kiritish korreksion pedagogika yutuqlarini yo‘qqa chiqarishini isbotlaydilar. Umumiy ta’lim standarti dastlabdayoq klinik nozologiyaga nisbatan “ko‘r” bo‘lib, buning oqibatida inklyuziya bolaning darsdagi shunchaki rasmiy ishtirokiga aylanib qoladi[73].

Metodlar

Standartlashtirish va individuallashtirish o‘rtasidagi tafovutning xarakteri hamda ko‘lamini o‘rganish maqsadida sifat va miqdoriy usullarni birlashtirgan kompleks empirik tadqiqot o‘tkazildi. Tadqiqot Namangan shahri va Namangan viloyatining 14 ta tumani umumta’lim maktablari negizida amalga oshirildi. 2024–2026-yillarda inklyuziv ta’lim muhiti sharoitida o‘tkazilgan tajriba-sinov ishlarida jami 122 nafar maxsus pedagog ishtirok etdi.

Asosiy e’tibor ta’limning turli bosqichlarida dasturlarni o‘zlashtirish natijalariga qo‘yiladigan talablardagi nomuvofiqliklarni aniqlashga qaratildi. Savolnoma o‘qituvchilar tomonidan normativ yuklamaning subyektiv qabul qilinishini, o‘quv rejalarini o‘zgartirishdagi avtonomiya darajasini hamda umumta’lim ball tizimi doirasida ICHB bolalarga baho qo‘yishdagi qiyinchiliklar darajasini baholovchi savollar bloklarini o‘z ichiga oldi. Miqdoriy ma’lumotlarga matematik statistika metodlari (deskriptiv tahlil, SPSS Statistics paketi yordamida Pirsonning xi-kvadrat mezonini hisoblash) orqali ishlov berildi. Fokus-guruhlarning sifat ma’lumotlari tematik kontent-tahlildan o‘tkazildi.

Natijalar

Me’yoriy bazaning tahlili shuni ko‘rsatdiki, moslashtirilgan asosiy umumta’lim dasturlarining (MAUTD) amaldagi shakllari maktabga o‘qitish muddatlari va mazmunini o‘zgartirish huquqini deklarativ (qog‘ozda) tarzda beradi. Biroq amaliyotda standartning normativ-soatlariga bog‘langan moliyalashtirish mexanizmlari hamda oraliq attestatsiyaning yagona nazorat-o‘lchov materiallari o‘qituvchining avtonomiyasini qat’iy cheklab qo‘yadi. Maxsus pedagoglar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma standart va inklyuziyaning to‘qnash keladigan o‘ta nozik nuqtalarini yuzaga chiqardi.

“Inklyuziv sinfda ICHB bo‘lgan bolalarni o‘qitishda qanday eng katta qiyinchiliklarga duch kelasiz?” degan savolga berilgan javoblar taqsimoti 1-jadvalda keltirilgan.

Inklyuziv sinflardagi maxsus pedagoglar duch keladigan qiyinchiliklar toifalari

1-jadval

Qiyinchiliklar toifasi	**Javoblar ulushi (%)**
Standartni bajarishda darsning xronologik doirasiga sig‘a olmaslik va ICHB bolaga yordam berish bo‘yicha moslashtirilgan dasturlarning mavjud emasligi	78,3%
Baholash mezonlarini moslashuvchan o‘zgartirish uchun qonuniy vositalarning yo‘qligi (“ikki” baho qo‘yish yoki ballarni sun’iy oshirish zarurati)	64,2%
Standart darsliklar doirasida aniq nozologiyalarga moslashtirilgan tayyor didaktik materiallarning tanqisligi	52,1%

[73] Малофеев Н. Н., Никольская О. С., Кукушкина О. И., Гончарова Е. Л. Единая концепция специального федерального государственного стандарта для детей с ограниченными возможностями здоровья: основные положения // Дефектология. — 2010. — № 1. — С. 6–22

Sinf sur’atidan “orqada qolish” sababli ota-onalar hamda ICHB o‘quvchilar tomonidan bo‘ladigan psixologik bosim	41,7%

Materiallarning kontent-tahlili ushbu ma’lumotlarni yanada oydinlashtirish imkonini berdi. Uchta asosiy **“qarama-qarshilik tuguni”** ajratib ko‘rsatildi:

1.Temporal (vaqtga oid) tugun: Standart mavzuni qat’iy belgilangan soatlarda o‘tishni talab qiladi. Ruhiy rivojlanishi orqada qolgan (RRO‘), diqqat yetishmovchiligi va giperfaollik sindromi (DYGS), autizm, dizartriyaga ega yoki koxlear implantli o‘quvchiga tushunchani o‘zlashtirish (interiorizatsiya qilish) uchun 2–3 baravar ko‘p vaqt talab etiladi. O‘qituvchi yo bolani “tashlab ketib”, reja bo‘yicha oldinga siljishga, yoki butun sinfni ushlab qolishga majbur bo‘ladi.

2.Baholash tuguni: Umumta’lim elektron jurnallari va monitoring tizimlari individual rivojlanishni qayd etishga moslashtirilmagan. Masalan, agar autizm spektri buzilgan (ASB) o‘quvchi ulkan ijobiy qadam tashlab, darsda 20 daqiqa o‘tirishni va uchta so‘z yozishni o‘rgangan bo‘lsa ham, standartlashtirilgan test nuqtai nazaridan u baribir qoniqarsiz baho oladi. Inklyuziv sinfda pedagog real fan bilimlarini (tarix, biologiya, geografiya bo‘yicha) adolatli baholay olmaydi, chunki bola ularni standart og‘zaki shaklda bayon qilishga qodir emas.

3.Resurs tuguni: Individual ta’lim marshrutini (ITM) yaratish o‘qituvchidan har bir darsga turli topshiriq variantlarini tayyorlash uchun ulkan vaqt sarflashni talab qiladi, bu esa standart tarif setkasi doirasida moddiy jihatdan qoplanmaydi.

Muhokama

Olingan natijalar inklyuziv vazifalarni maktabning qat’iy standartlashtirilgan modeliga mexanik ravishda yuklash tizimli inqirozni keltirib chiqaradi, degan gipotezani tasdiqlaydi. Pedagog ma’muriyat talablari (o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini ta’minlash, standartlar bo‘yicha hisobot topshirish) va alohida ehtiyojli bola oldidagi kasbiy-axloqiy burch o‘rtasida garovda qolmoqda.

ICHB bolalar ta’limini individuallashtirishni legallashtirish (qonuniylashtirish) hamda pedagoglarni normativ xavflardan himoya qilish maqsadida DTS talablariga o‘zgartirish kiritish bo‘yicha maktab ma’muriyatiga beriladigan amaliy tavsiyalar muassasaning mahalliy me’yoriy hujjatlar (MMH) paketiga tizimli o‘zgartirishlar kiritishni talab etadi. Bizning fikrimizcha, quyidagi modernizatsiyalar zarur:

1.Inklyuziv sinflarda ICHB bo‘lgan o‘quvchilarning o‘zlashtirishini joriy nazorat qilish va oraliq attestatsiyadan o‘tkazish shakllari, davriyligi hamda tartibi to‘g‘risidagi nizomni ishlab chiqish. Unda PPk (psixologik-pedagogik konsilium) tavsiyalari asosida ICHB o‘quvchilar uchun og‘zaki javob/imtihon shaklini yozma (test) yoki vizuallashtirilgan shaklga (sxemalar, infografika, elektron taqdimotlardan foydalangan holda) almashtirish huquqini mustahkamlash zarur.

2.MAUTD va ITMni ishlab chiqish hamda tasdiqlash tartibi to‘g‘risidagi nizomga o‘zgartirish kiritish: maktab darajasida ICHB bolalar uchun nazorat, sinov va laboratoriya ishlarini bajarish vaqtini standart dars xronometrajidan 30–50% ga uzaytirish reglamentini joriy etish lozim. Bunda baholash mezonlari strukturasini o‘zgartirmagan holda nazorat jarayonining bir qismini individual rejimga (darslardan so‘ng logoped yoki maxsus pedagog xonasiga) ko‘chirish imkoniyatini ko‘zda tutish kerak.

3.Inklyuziv ta’lim sharoitida logopediya shoxobchasi (kuzatuv xizmati) to‘g‘risidagi nizomni ishlab chiqish va amaliyotga kiritish, o‘qituvchi-logoped maqomini «tashqi konsultant»dan ta’lim jarayonining “hammuallifi”ga o‘zgartirish.

4.Ommaviy sinf o‘qituvchilari uchun ICHB o‘quvchilar ehtiyojlariga mos individual didaktik materiallar (moslashtirilgan matnlar, vizual tayanchlar, muqobil nazorat kartochkalari) ishlab chiqqanliklari uchun moslashuvchan ustama koeffitsiyentlari va rag‘batlantiruvchi ballarni joriy etish. Bunda to‘lovlar uchun o‘qituvchi tomonidan tayyorlangan darslar portfoliosi va PPk tomonidan tasdiqlangan bolaning nutqiy hamda akademik rivojlanishidagi ijobiy dinamika asos bo‘lib xizmat qiladi.

5.“Psixologik-pedagogik konsilium (PPk) to‘g‘risidagi nizom”da tarmoqli hamkorlikni yaratish: maktab PPkiga tashqi PMEKdan (psixologik-tibbiy-pedagogik komissiya) qayta o‘tish zaruratisiz ICHB o‘quvchining individual o‘quv rejasiga tezkor (har chorakda) o‘zgartirishlar kiritish vakolatini berish lozim.

Mazkur qarama-qarshilikni hal etish uchun biz tomonimizdan Dinamik muvozanatning tashkiliy-metodik modeli (DMTMM) taklif etilmoqda. Modelning mohiyati ta’lim jarayonining qat’iy chiziqli tuzilmasidan moslashtirilgan dasturlarning blokli-modulli modeliga o‘tishdan iborat.

Modelning asosiy komponentlari:

-Invariant (o‘zgarmas) blok: hamma uchun majburiy bo‘lgan, tayanch ijtimoiy-madaniy va asosiy fan kompetensiyalarini qamrab oluvchi, turli chuqurlik darajalarida o‘zlashtirilishi mumkin bo‘lgan ta’lim mazmunining fundamental yadrosi.

-Variativ-modulli blok: hajmi, axborotni taqdim etish usullari va o‘zlashtirish sur’ati bilan farqlanuvchi akademik traektoriyalar majmui. Modullar orasidagi o‘tish dinamik bo‘lishi va maktab psixologik-pedagogik konsiliumi (PPk) qarorlari asosida amalga oshirilishi lozim.

-Mezonli-darajali baholash: Normativ taqqoslashni (“X o‘quvchi standart normasiga nisbatan”) deskriptiv-mezonli taqqoslashga (“X o‘quvchi o‘zining avvalgi shaxsiy natijasiga nisbatan”) almashtirish.

-Yutuqlarni hisobga olishning maktab ichki tizimi hayotiy tayanch kompetensiyalarning rivojlanish dinamikasini qayd etish uchun dixotomik shkalalardan (“hisobga olindi / hisobga olinmadi”) yoki portfoliodan foydalanish huquqiga qonuniy ravishda ega bo‘lishi zarur.

Taklif etilgan modelni amaliyotga tatbiq etish maktab miqyosida ta’lim jarayonini boshqarishni nomarkazlashtirishni (desentralizatsiyani) va pedagogning akademik erkinliklarini kengaytirishni talab qiladi. Standart o‘lchanadigan faktlarning qat’iy konturi sifatida emas, balki ichida shaxs rivojlanishining to‘laqonli individuallashtirilgan traektoriyasi yuzaga chiqadigan ta’lim makoni chegaralarini belgilab beruvchi moslashuvchan ramka sifatida qabul qilinishi kerak.

Xulosa

O‘tkazilgan tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, inklyuziv muhitda ta’limni standartlashtirish va individuallashtirish o‘rtasidagi qarama-qarshilik moslashuv davrining vaqtinchalik uzilishi emas, balki ikki xil ta’lim paradigmasining chuqur tizimli to‘qnashuvidir. Bu inqirozni yuzaki o‘zgartirishlar yoki hisobotlar hajmini oshirish orqali yengib bo‘lmaydi. Qarama-qarshilikni bartaraf etish inklyuziv sinflarga nisbatan ta’lim standartlarini qo‘llash metodologiyasini tubdan modernizatsiya qilishni taqozo etadi.

Biz tomonimizdan ishlab chiqilgan dinamik muvozanat modeli shuni isbotlaydiki, agar nazorat diqqat markazi “jarayon va muddatlarning bir xilligi”dan “bitiruvchining yakuniy

hayotiy faolligi va ijtimoiylashuviga” ko‘chirilsa, standartlashtirish individuallashtirish bilan uyg‘unlashishi mumkin. Mezonli-dinamik baholashga va dasturlarni modulli tuzishga o‘tish o‘qituvchilarning kasbiy stressini kamaytirishga hamda inklyuziv ta’limni rasmiyatchilikdan chiqarib, haqiqiy rivojlantiruvchi jarayonga aylantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Алехина С. В. Инклюзивное образование: от политики к практике. / Психологическая наука и образование. 2016. Т. 21. № 1. С. 136–145.
2. Асмолов А. Г. Оптика просвещения: социокультурные перспективы. М.: Просвещение, 2015. 237 с.
3. Выготский Л. С. Основы дефектологии. СПб.: Лань, 2003. 654 с.
4. Малофеев Н. Н. Западноевропейский опыт формирования единой системы образования: от институциализации к инклюзии // Дефектология. 2015. № 6. С. 3–15.
5. Назарова Н. М. Сравнительная специальная педагогика. М.: Академия, 2012. 336 с.
6. Сериков В. В. Обучение как субъектно-образующий процесс // Педагогика. 2018. № 12. С. 3–11.
7. Грибова О. Е. Проблемы реализации научно-методического обеспечения школьного образования обучающихся с ТНР в условиях инклюзии // Альманах Института коррекционной педагогики. — 2021. — № 45. — С. 18–31. (https://ikp-rao.ru/gribova-olga-evgenevna/)
8. Лалаева Р. И. Нарушения чтения и пути их коррекции у младших школьников. — СПб.: СОЮЗ, 2002. — 224 с.
9. Малофеев Н. Н., Никольская О. С., Кукушкина О. И., Гончарова Е. Л. Единая концепция специального федерального государственного стандарта для детей с ограниченными возможностями здоровья: основные положения // Дефектология. — 2010. — № 1. — С. 6–22.
10. Муминова Л. Р. Инклюзив таълимдан-инклюзив жамиятга, “Инклюзив таълимдан инклюзив жамият сари: стратегиялар, тажрибалар ва замонавий технологиялар” Республика илмий-амалий анжумани, Тошкент, 2024, б. 22-25.
11. Чиркина Г. В. Проблема готовности детей с нарушениями речи к обучению в инклюзивной среде // Обучение и воспитание детей с нарушениями речи. — М.: Просвещение, 2012. — С. 45–59.
12. Rose D. H., Meyer A. Teaching every student in the digital age: Universal design for learning. — Alexandria: ASCD, 2002. — 216 p.
13. Florian L. Special education in the era of inclusion: The end of special education or a new beginning? // The Polish Journal of Educational Studies. 2019. Vol. 71. No. 1. P. 11–26.
14. Rose D. H., Meyer A. Teaching every student in the digital age: Universal design for learning. Alexandria: ASCD, 2002. 216 p.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIGA TARBIYA FANINING O‘QUVCHILAR MANTIQIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHDAGI O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARINI ILMIY JIHATDAN ASOSLASH

Ummatkulova Sayyora Shovkatovna
Guliston Davlat Instituti Mustaqil izlanuvchisi
Sayyora Ummatkulova (0009-0006-4012-4405) - My ORCID
https://doi.org/10.5281/zenodo.22872521

Annotatsiya. *Ushbu tezisda boshlang‘ich ta’lim tizimida o‘qitilayotgan “Tarbiya” fanining o‘quvchilarda mantiqiy tafakkurni rivojlantirishdagi o‘rni, pedagogik-psixologik xususiyatlari va amaliy ahamiyati chuqur ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda tarbiya jarayoni faqatgina axloqiy normalarni yodlatish vositasi emas, balki bolaning kognitiv qobiliyatlarini, xususan, sabab-oqibat munosabatlarini anglash, tanqidiy va tahliliy fikrlash, muammoli vaziyatlarda mustaqil hamda mantiqiy to‘g‘ri qaror qabul qilish malakalarini o‘stirishning fundamental negizi ekanligi asoslab berilgan. Shuningdek, dars jarayonida qo‘llaniladigan zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va didaktik materiallarning mantiqiy tafakkur taraqqiyotiga ta’siri muayyan misollar yordamida yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *boshlang‘ich ta’lim, Tarbiya fani, mantiqiy tafakkur, kognitiv rivojlanish, axloqiy dilemmalar, sabab-oqibat zanjiri, tanqidiy fikrlash, pedagogik metodika, tahlil va sintez, shaxs ma’naviyati, tafakkur operatsiyalari.*

Zamonaviy ta’lim paradigmasi shaxsni har tomonlama barkamol qilib tarbiyalashda nafaqat uning bilimlar bazasini boyitishni, balki mustaqil fikrlay oladigan, axborotlarni mantiqiy tahlil qila biladigan intellektual salohiyatli avlodni yetishtirishni o‘z oldiga ustuvor vazifa qilib qo‘ygan. Boshlang‘ich sinf davri bolaning shaxs sifatida shakllanishida va uning dunyoqarashi kengayishida eng nozik hamda hal qiluvchi bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda bola tevarak-atrofdagi voqea-hodisalarni shunchaki kuzatuvchi emas, balki ularning mohiyatini anglashga intiluvchi faol subyektga aylanadi. O‘zbekiston Respublikasi uzluksiz ta’lim tizimida joriy etilgan “Tarbiya” fani mazkur jarayonda ham axloqiy, ham intellektual ko‘prik vazifasini o‘taydi. Ushbu fanning asosiy o‘ziga xosligi shundaki, u o‘quvchilarda faqatgina yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarni singdirish bilan cheklanib qolmay, bevosita ularning mantiqiy tafakkurini izchil rivojlantirishga xizmat qiladi.

Psixologik nuqtai nazardan, 7-11 yoshli bolalarda ko‘rgazmali-obrazli tafakkurdan so‘z-mantiqiy tafakkurga o‘tish jarayoni faol kechadi. L.S.Vigotskiy, J.Piaje kabi yirik olimlarning tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, bu yoshdagi bolalar axborotni qabul qilish barobarida ularni taqqoslash, umumlashtirish va guruhlarga ajratishdek murakkab aqliy operatsiyalarni bajarishga ehtiyoj sezadi. “Tarbiya” fani o‘zining mavzular ko‘lami, voqeiy hikoyalari va hayotiy vaziyatlari bilan boladagi ayni shu psixologik ehtiyojni qondirishga qaratilgan. Mantiqiy tafakkur – bu muayyan qonun-qoidalarga asoslangan, tushunchalar, hukmlar va xulosalar shaklida namoyon bo‘ladigan izchil fikrlash jarayonidir. Tarbiya darslarida bu jarayon bolaning his-tuyg‘ulari, vijdoni va axloqiy qarashlari orqali o‘tadi, bu esa bilimlarning yanada chuqurroq va mustahkamroq o‘zlashishini ta’minlaydi.

Fanning o‘quvchilar mantiqiy tafakkurini shakllantirishdagi birinchi va eng muhim xususiyati – bu sabab va oqibat qonuniyatini anglatishdir. An’anaviy ta’limda bolaga “yolg‘on gapirish yomon” degan tayyor aksioma berilsa, zamonaviy “Tarbiya” fani metodikasida bu tushuncha mantiqiy zanjir orqali tushuntiriladi. Darsliklarda keltirilgan hikoya yoki ertak qahramonining xatti-harakati tahlil qilinayotganda, o‘qituvchi o‘quvchilarga “U nima qildi?”, “Nima uchun shunday qildi?”, “Buning natijasi nima bo‘ldi?”, “Agar u boshqacha yo‘l tutganida nima o‘zgarar edi?” kabi muammoli savollar bilan murojaat qiladi. Bunday yondashuv bolani tafakkur qilishga undaydi. O‘quvchi qahramonning harakati (sabab) va uning yakuni (oqibat) o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni o‘z ongi orqali kashf etadi. Bu jarayonda miyada sabab-oqibat munosabatlarini o‘rnatish malakasi shakllanadi, bu esa kelajakda bolaning aniq fanlarni (matematika, fizika) o‘zlashtirishi uchun ham muhim kognitiv zamin yaratadi.

Ikkinchi o‘ziga xos xususiyat axloqiy dilemmalarni (ikkilanishlarni) hal qilish orqali tanqidiy fikrlashni charxlashda namoyon bo‘ladi. Hayot doim ham oq va qora ranglardan iborat emas. Tarbiya darslarida o‘quvchilarga turli ziddiyatli vaziyatlar taqdim etiladi. Masalan, bola do‘stining nojo‘ya ish qilib qo‘yganini ko‘rdi. Uni o‘qituvchiga aytsa – do‘stini sotgan bo‘ladi, aytmasa – adolatsizlikka ko‘z yumgan bo‘ladi. Shu kabi muammoli vaziyatlarni yechish jarayonida o‘quvchi har ikki holatning ijobiy va salbiy tomonlarini mantiqiy taroziga qo‘yadi, taqqoslaydi. O‘z tanlovini dalillar yordamida isbotlashga urinadi. Bu mantiqiy tafakkurning eng muhim elementlaridan biri – o‘z fikrini asoslash va boshqalar nuqtai nazarini tanqidiy baholash qobiliyatini rivojlantiradi. Bola ma’lumotni ko‘r-ko‘rona qabul qilmaydi, balki uni aql chig‘irig‘idan o‘tkazib, mantiqan eng to‘g‘ri, adolatli va axloqiy jihatdan pok qarorni topishga intiladi.

“Tarbiya” fani doirasida mantiqiy tafakkurni rivojlantiruvchi uchinchi yo‘nalish bu tahlil (analiz) va umumlashtirish (sintez) malakalarini oshirishdir. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi durdonalari hisoblangan maqollar, topishmoqlar, matallar va rivoyatlar fanning o‘zagini tashkil etadi. Matn ustida ishlash jarayonida o‘quvchi yaxlit voqelikni qismlarga ajratishni (tahlil) va qisqa, ixcham fikrlardan keng qamrovli xulosa yasashni (sintez) o‘rganadi. Maqollarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’nosidan tashqari yashirin, ko‘chma ma’nosini chaqish jarayoni mantiqiy fikrlashning yuksak ko‘rinishidir. Misol uchun, “Mehnat – mehnatning tagi rohat” maqolini olaylik. Birinchi sinf o‘quvchisi buni faqat jismoniy mehnat qilish va dam olish deb tushunsa, to‘rtinchi sinf o‘quvchisi darslikdagi mavzular va o‘z aqliy xulosalariga tayanib, bu maqolning tagida katta mantiq yotganini, ya’ni har qanday qiyinchilik va harakat ortida ijobiy natija kelishini mavhum-mantiqiy darajada idrok eta boshlaydi.

Shu bilan birga, mantiqiy tafakkurni rivojlantirishda fanlararo integratsiyaning ahamiyati beqiyos. “Tarbiya” fani o‘qish savodxonligi, ona tili, matematika kabi fanlar bilan uzviy bog‘liq. O‘qish darsida bolaning nutqi o‘ssa, tarbiya darsida uning fikrlash mantig‘i takomillashadi. Matematik masalalarni yechishda qo‘llaniladigan algoritmlash va izchillik qoidalari tarbiya darslarida insonlararo munosabatlarni to‘g‘ri qurish algoritmi sifatida namoyon bo‘ladi. Hayotiy rejalashtirish, o‘z vaqtini taqsimlash, iqtisodiy tejamkorlik kabi mavzular aynan mantiq va matematik hisob-kitob bilan chambarchas bog‘langan. Bola o‘z xatti-harakatini matematik aniqlikda, mantiqiy ketma-ketlikda rejalashtirishni o‘rganadi.

Boshlang‘ich sinflarda ushbu jarayonning muvaffaqiyatli kechishi bevosita o‘qituvchining kasbiy mahorati va tanlagan metodikasiga bog‘liqdir. Zamonaviy pedagogikada passiv tinglashdan faol ishtirok etishga o‘tish talab etilmoqda. Mantiqiy tafakkurni o‘stirish uchun “Aqliy hujum”, “Sinkveyn”, “Venn diagrammasi”, “T-jadvali” kabi grafik organayzerlar

va interfaol usullar tarbiya darslarining ajralmas qismiga aylanishi zarur. Masalan, “Venn diagrammasi” orqali o‘quvchilar ikkita qahramonning xarakterini solishtiradi, o‘xshash va farqli tomonlarini mantiqiy ajratib ko‘rsatadi. Bu vizual-mantiqiy usullar bolaning miyasida axborotni tizimlashtirishga yordam beradi. Shuningdek, rolli o‘yinlar (“Kichik sahnalar”) orqali o‘quvchi o‘zini boshqa birovning o‘rniga qo‘yib ko‘radi. Empatiya (boshqalar hissiyotini tushunish) aslida mantiqiy jarayon bo‘lib, bola “Men uning o‘rnida bo‘lsam nima qilardim?” degan savol orqali mantiqiy modellashtirish operatsiyasini bajaradi.

Bundan tashqari, tarbiya darslarida mantiqiy tafakkurni baholash tizimi ham o‘ziga xos yondashuvni talab etadi. O‘qituvchi o‘quvchini darslikdagi matnni qanchalik to‘g‘ri yod olgani uchun emas, balki qanday mantiqiy xulosaga kelgani, o‘z fikrini qanchalik erkin va dalilli ifoda eta olganiga qarab baholashi kerak. Bolaning xatosi uning fikrlash jarayonining bir qismi sifatida qabul qilinishi, mantiqiy xatoga yo‘l qo‘yganda o‘qituvchi to‘g‘ri javobni aytib bermasdan, yo‘naltiruvchi savollar orqali bolaning o‘zini to‘g‘ri xulosaga olib kelishi mantiqiy aql-idrok taraqqiyotini tezlashtiradi.

Tarbiya fanining boshlang‘ich ta’limdagi ahamiyatini globallashuv va axborot asri nuqtai nazaridan ham tahlil qilish muhimdir. Bugungi yosh avlod ulkan axborot oqimi qurshovida yashamoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, turli xil ommaviy axborot vositalari orqali uzatilayotgan ma’lumotlarning barchasi ham foydali va to‘g‘ri emas. Bolada filtr, ya’ni axborotni saralash mexanizmi bo‘lishi shart. Bu mexanizmning asosi – sog‘lom mantiqiy tafakkurdir. “Tarbiya” fani bolada aynan shu axborot immunitetini shakllantiradi. Qaysi xatti-harakat jamiyat rivojiga xizmat qiladi-yu, qaysinisi zarar keltiradi degan mezonni bola mantiqan ajrata olishi kerak. Media-savodxonlik va axborot xavfsizligi asoslari ham ayni shu fanning mantiqiy poydevoriga quriladi. Bola ko‘rgan, eshitgan har bir narsasiga shubha bilan qarashni (ijobiy ma’nodagi skeptitsizm), voqelikni chuqur o‘rganmasdan turib xulosa chiqarmaslikni o‘rganadi.

Pedagogik amaliyotda tarbiya darslarini tashkil etishda loyiha ishlari ham mantiqiy tafakkurni rivojlantiruvchi eng kuchli qurollardan biri hisoblanadi. Masalan, “Bizning sinf qoidalari” yoki “Tabiatni asrash men va sening vazifang” kabi kichik ijtimoiy loyihalarni amalga oshirishda o‘quvchilar jamoa bo‘lib ishlaydilar. Ular muammoni aniqlaydilar, uning yechimi uchun gipotezalar (farazlar) ilgari suradilar va mantiqiy harakatlar rejasini tuzadilar. Bu nafaqat ularning aqliy, balki yetakchilik, jamoa bo‘lib ishlash, muloqot va ijtimoiy moslashuvchanlik kabi XXI asr ko‘nikmalarini (soft skills) ham rivojlantiradi. Bu jarayonda har bir qadam mantiqqa, natijadorlikka va eng asosiysi insoniylik prinsiplariga asoslanadi.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich ta’limda “Tarbiya” fani shunchaki an’analar, udumlar yoki quruq nasihatlar yig‘indisi emas, u o‘quvchi qalbida ezgulik urug‘larini mantiq va aql nuri bilan sug‘orib undiruvchi murakkab va o‘ta mas’uliyatli tizimdir. Ushbu fan o‘quvchilarda voqelikni adekvat idrok etish, sabab va oqibatni bog‘lash, murakkab hayotiy vaziyatlarda to‘g‘ri, axloqiy qoidalarga javob beradigan va mantiqan asoslangan qarorlarni qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Jamiyatda ma’naviy barkamol, ijtimoiy faol, mustaqil fikrga ega, turli xil ma’naviy tahdidlarga qarshi tura oladigan, sog‘lom mantiq va aql-idrok bilan ish ko‘radigan shaxsni yetishtirishda “Tarbiya” fanining va uni o‘qitishda mantiqiy tafakkur texnologiyalaridan keng foydalanishning o‘rni beqiyosdir. Kelajakda darsliklarni va metodik qo‘llanmalarni yaratishda bolalarni kognitiv zuriqtirmagan holda ularni mantiqiy fikrlashga, deduktiv va induktiv mushohada yuritishga majbur qiluvchi, o‘yga toldiruvchi ochiq turdagi

savol-topshiriqlar ko‘lamini yanada kengaytirish ta’lim sifatini kafolatlovchi asosiy omillardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmoni.
2. Nishonova Z.T. “Mustaqil ijodiy fikrlashni shakllantirishning psixologik asoslari”. – Toshkent: Fan, 2003.
3. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. “Zamonaviy pedagogik texnologiyalar”. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.
4. Mavlonova R., To‘rayeva O., Xoliqberdiyev K. “Pedagogika”. Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001.
5. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 1-4-sinflari uchun “Tarbiya” fani darsliklari va o‘qituvchi metodik qo‘llanmalari. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2020.
6. G‘oziyev E.G‘. “Tafakkur psixologiyasi”. – Toshkent: Universitet, 1999.
7. Zunnunov A. “Pedagogika tarixi”. – Toshkent: Sharq, 2004.
8. Xasanboyeva O. va boshqalar. “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiyasi va integratsiyasi”. – Toshkent, 2013.
9. Ummatkulova Sayyora.SH. (2025). https://doi.org/10.5281/zenodo.17598352. BOSHLANG‘ICH SINF TARBIYA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNI MANTIQIY FIKRLASHGA O‘RGATISH. “Uzluksiz tarbiyaviy jarayon subyektlarida huquqbuzarlikka qarshi immunitetni shakllantirish strategiyalari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallar to‘plami, T.: Science and Innovation, 2025. (275-277-b)

CULTURAL SYMBOLISM OF SACRED NUMBERS (3, 7, AND 40) IN ENGLISH AND UZBEK PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS

Xudoyberdiyeva Diyora Mannon qizi
PhD student of Tashkent Institute of textile and light industry
https://doi.org/10.5281/zenodo.22872564

Abstract. *This thesis explores the cultural symbolism and linguocultural significance of the numbers three, seven, and forty in English and Uzbek phraseological expressions. Numbers in phraseological units frequently perform functions that extend beyond the expression of exact quantity. They may represent cultural beliefs, collective experience, emotional states, values, and traditional concepts. The study examines how the numbers 3, 7, and 40 acquire symbolic meanings in English and Uzbek phraseology and identifies both universal and culture-specific features of their usage. Particular attention is given to such expressions as third time’s a charm, three strikes and you’re out, be in seventh heaven, the seven-year itch, forty winks, seven o‘lchab, bir kes, yetti uxlab tushiga kirmagan, and qirq kunlik chilla. The analysis demonstrates that these numbers function as linguocultural markers associated with repetition, completeness, happiness, wisdom, endurance, duration, and transformation. The findings confirm that numerical phraseological units provide valuable evidence of the relationship between language, culture, and collective worldview.*

Key words: *numerical symbolism, sacred numbers, numerative phraseology, phraseological units, linguoculturology, cultural code, conceptual metaphor, English phraseology, Uzbek phraseology, number symbolism.*

Phraseological units represent an important part of a nation’s linguistic and cultural heritage because they preserve collective experience and culturally specific ways of conceptualizing reality. Numerical components are particularly significant in this respect. Although numerals primarily express quantity, their meaning within fixed expressions may become symbolic and metaphorical. Consequently, the interpretation of numerical phraseological units requires attention not only to their lexical meaning but also to the cultural background underlying their formation and use.

The number **three** demonstrates a productive symbolic function in English. The idiom *third time’s a charm* associates three with repeated attempts and eventual success, while *three strikes and you’re out* conceptualizes three as a conventional limit after which a consequence follows. In both cases, the numeral has a pragmatic function beyond its literal quantitative meaning. In Uzbek, *uch kunlik dunyo* presents human life as temporary and transient, illustrating how three may participate in the conceptualization of time and human existence. Thus, although the symbolic interpretations are not identical, both languages demonstrate the tendency to use three for structuring abstract experience.

The number **seven** has an especially rich cultural and phraseological background. The English expression *be in seventh heaven* represents an extremely happy or elevated emotional state, while *the seven seas* traditionally evokes the idea of the vastness of the world. The idiom *the seven-year itch* associates seven with a significant period of time and a change in a long-term

relationship. Uzbek phraseology also demonstrates a strong symbolic role of seven. The proverb *Yetti o‘lchab, bir kes* (“Measure seven times and cut once”) expresses caution and deliberate decision-making. The expression *yetti uxlab tushiga kirmagan* describes something completely unexpected or unimaginable, while *yetti iqlim* represents vastness and the entirety of the inhabited world. These examples indicate that seven may symbolize completeness, wisdom, extremity, and cultural significance.

The number **forty** provides particularly interesting evidence of culture-specific numerical symbolism. In Uzbek, *qirq kunlik chilla* refers to a traditional forty-day period and is associated with endurance, transition, and ritual significance. The expression *qirq kecha-yu qirq kunduz* uses forty to emphasize an extended period of time, while *qirq jonidan kechmoq* expresses extreme sacrifice or readiness to risk one’s life. Here, forty functions not simply as a precise numerical unit but as an intensifier carrying cultural and emotional associations. In English, *forty days and forty nights* has strong cultural and religious associations with prolonged hardship, testing, and transformation, whereas *forty winks* refers to a short period of sleep. These examples demonstrate that the same numeral may develop different phraseological meanings depending on cultural and contextual factors. From a linguocultural perspective, the symbolic meanings of numbers emerge from the interaction of language, historical experience, religious traditions, folklore, and collective cognition. Lakoff and Johnson’s (1980) theory of conceptual metaphor provides a useful framework for understanding how concrete numerical concepts can structure abstract meanings. In phraseological expressions, numbers may therefore function as cultural codes that activate concepts such as success, completeness, happiness, caution, endurance, and transformation.

From a linguopragmatic perspective, numerical components also contribute to the expressive and evaluative force of an utterance. For example, *third time’s a charm* conveys encouragement and optimism, *seventh heaven* intensifies the expression of happiness, and *Yetti o‘lchab, bir kes* performs an advisory function. Similarly, *yetti uxlab tushiga kirmagan* strengthens the meaning of extreme improbability. Therefore, numerical phraseological units serve not only nominative but also expressive, evaluative, and pragmatic purposes.

The comparative analysis shows that English and Uzbek share certain universal tendencies in numerical symbolism, while the cultural interpretation of individual numbers may differ considerably. Three is commonly connected with repetition and completion, seven with perfection, wisdom, or elevated states, and forty with duration, endurance, and transformation. However, these meanings are not inherent properties of the numbers themselves; they are developed and conventionalized through repeated cultural and linguistic usage.

In conclusion, the numbers three, seven, and forty represent an important component of English and Uzbek phraseological systems. Their use demonstrates how numerical concepts can acquire symbolic, metaphorical, and pragmatic meanings and become carriers of cultural information. The comparative analysis of such expressions reveals both shared cognitive patterns and culture-specific ways of interpreting reality. Therefore, the study of sacred numbers in phraseology contributes to a deeper understanding of the interaction between language, culture, cognition, and national worldview.

REFERENCES

1. Cowie, A. P. (Ed.). (1998). *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. Oxford University Press.

2. Gibbs, R. W. (1994). *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge University Press.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
4. Moon, R. (1998). *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach*. Oxford University Press.
5. Nunberg, G., Sag, I. A., & Wasow, T. (1994). Idioms. *Language, 70*(3), 491–538.
6. Rahmatullayev, Sh. (1992). *O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati*. Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati.
7. Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge University Press.
8. Wray, A. (2002). *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge University Press.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF REFERENCE GROUPS ON WOMEN’S DECISION-MAKING REGARDING RECREATIONAL MIGRATION

Yuldasheva Shakhnoza
Independent Researcher at ISFT Institute
https://doi.org/10.5281/zenodo.22872610

Abstract. *The findings indicate that decisions concerning recreational travel are determined by the interaction between internal psychological needs and external socio-psychological influences. A considerable proportion of women take into account the opinions of family members, friends, and other significant people, while psychological recovery and emotional well-being remain the dominant determinants. Recreational migration can therefore be understood as the result of an integration of individual motivation, family values, social support, and information-related influences.*

Keywords: *recreational migration, women, reference groups, family, social support, decision-making, psychological needs, social environment, motivation.*

Recreational migration motivation does not develop independently of the individual’s social context. Women’s travel decisions may be influenced by personal psychological needs as well as by family members, friends, colleagues, reference groups, social networks, and the broader information environment [1].

A. Bandura’s social cognitive theory emphasises observational learning and behavioural modelling [2], while I. Ajzen’s theory of planned behavior highlights the importance of subjective norms and perceived expectations of significant others [3].

Recreational migration may therefore be conceptualised as an outcome of interaction between internal motivation and social-normative influences. The study of 328 women demonstrated a substantial influence of the immediate social environment. When asked how strongly other people’s opinions affected their decision regarding recreational migration, 36.28% of respondents, or 119 women, reported a moderate influence. An additional 23.78% - 78 women indicated a very strong influence.

Consequently, 60.06% of respondents, or 197 women, take the views of their immediate social environment into account to a considerable degree. At the same time, 25.30% - 83 women reported only a weak influence, whereas 14.63% - 48 respondents stated that other people’s opinions did not affect their decisions. Thus, 39.93% - 131 women demonstrated a relatively autonomous decision-making orientation.

These findings suggest that women’s recreational decisions reflect a combination of personal autonomy and reference-group influence rather than complete dependence on social expectations [4].

The analysis of factors that most strongly increase the desire for recreational travel revealed that 35.98% of respondents, or 118 women, identified work- and study-related stress as the major factor. 25.61% - 84 women emphasised support from close people, while 24.09% - 79 respondents identified mass media and social networks. The experience of socially prestigious individuals was the dominant factor for only 14.33% - 47 women.

These findings indicate that direct emotional support from significant others has somewhat greater motivational importance than media influence, while prestige-based imitation occupies a secondary position.

When respondents were asked which factor would be decisive if an opportunity for recreational travel arose, 39.63% - 130 women prioritised their own psychological needs. 26.22% - 86 women prioritised family members’ attitudes, 19.21% - 63 respondents prioritised friends and the broader social environment, and 14.94% - 49 women selected financial and status-related factors.

Thus, 65.85% of respondents primarily associate their decision either with their own psychological needs or with family attitudes. This result reflects an interaction between individual psychological motivation and family-centred regulation. Women seek emotional recovery and personal well-being while simultaneously considering family attitudes and responsibilities [5].

The analysis of the main psychological reason for striving toward recreational migration further confirmed the dominance of internal motives. 41.16% - 135 women identified restoration of emotional balance, 28.05% - 92 respondents indicated the need for novelty, 18.60% - 61 women emphasised strengthening the sense of social belonging, and only 12.20% - 40 respondents selected self-presentation.

Together, 69.21% of respondents identified emotional balance restoration and the need for novelty as the primary psychological drivers of recreational migration.

The empirical evidence therefore allows the decision-making process to be conceptualised through four interconnected components: internal psychological needs, family-role relationships, reference-group influence, and the contemporary information environment. The results are consistent with the main propositions of social cognitive theory. Travel experiences shared by others, recommendations from friends, and information presented in social networks may function as behavioural models that increase the subjective attractiveness of recreational mobility.

Nevertheless, reference-group influence does not eliminate individual autonomy. The finding that 39.63% of respondents prioritised psychological needs confirms the importance of internally regulated motivation.

At the same time, the 26.22% who prioritised family attitudes demonstrate the regulatory role of family relationships in women’s recreational behavior.

Women’s decisions regarding recreational migration are therefore formed at the intersection of personal and social determinants. Internal motivation toward emotional recovery interacts with family expectations, social approval, and reference-group support.

Reference groups exert a substantial but not absolute influence on women’s recreational migration decisions. More than 60% of respondents reported a moderate or strong influence of other people’s opinions. However, women’s own psychological needs remain the leading determinant. Family attitudes constitute the second most important factor, whereas friends, the immediate social environment, mass media, and social networks play additional supportive and stimulating roles.

Women’s recreational migration motivation can therefore be conceptualised through an integrated model of psychological recovery needs family support reference-group influence information environment.

References

1. Бандура А. Теория социального научения. - СПб.: Евразия, 2000. - 320 с.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Смысл; Академия, 2005. - 352 с.
3. Ajzen I. The theory of planned behavior // Organizational Behavior and Human Decision Processes. - 1991. - Vol. 50, No. 2. - P. 179–211.
4. Diener E. Subjective well-being // Psychological Bulletin. - 1984. - Vol. 95, No. 3. - P. 542–575.
5. Lewin K. Field Theory in Social Science: Selected Theoretical Papers. - New York: Harper & Brothers, 1951. - 346 p.

KONFLIKTOLOGIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARINING SAMARADORLIGI: TAJRIBA-SINOV NATIJALARI VA TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI

D.R. Raxmonova
NamDU tayanch doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23259855

Annotatsiya. *Mazkur tezisda maktabgacha ta’lim tashkilotlari rahbarlarida konfliktologik kompetentlikni rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirishning ilmiy-pedagogik asoslari, tajriba-sinov ishlari natijalari va amaliy takomillashtirish yo‘nalishlari yoritilgan. Tadqiqotda konfliktologik kompetentlik rahbarning nizoli vaziyatlarni anglash, tahlil qilish, konstruktiv boshqarish va oldini olishga qaratilgan integrativ kasbiy sifati sifatida talqin etiladi.*

Kalit so‘zlar: *konfliktologik kompetentlik, MTT rahbari, pedagogik mexanizm, nizoli vaziyat, konflikt profilaktikasi, kommunikativ mexanizm, mediatsiya, refleksiya, tajriba-sinov, diagnostika.*

Zamonaviy maktabgacha ta’lim tashkilotida rahbarning kasbiy faoliyati faqat ma’muriy-boshqaruv vazifalarini bajarish bilan cheklanmaydi. Rahbar pedagogik jamoa, ota-onalar, tarbiyalanuvchilar va boshqa manfaatdor tomonlar o‘rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirish, nizoli vaziyatlarning oldini olish hamda yuzaga kelgan ziddiyatlarni konstruktiv boshqarish vazifalarini ham bajaradi. Shu sababli rahbarning konfliktologik kompetentligi tashkilotdagi ijtimoiy-psixologik muhit va boshqaruv samaradorligiga ta’sir etuvchi muhim kasbiy sifat sifatida namoyon bo‘ladi.

Dissertatsiya tadqiqotida konfliktologik kompetentlik MTT rahbarining pedagoglar, ota-onalar va hamkorlar bilan o‘zaro munosabatlarida yuzaga keladigan nizoli vaziyatlarni professional darajada anglash, tahlil qilish, konstruktiv hal etish va oldini olishga yo‘naltirilgan bilim, ko‘nikma va malakalarining yaxlit tizimi sifatida asoslangan. Mazkur kompetentlik motivatsion-qadriyatli, kognitiv, kommunikativ, emotsional-irodaviy, refleksiv hamda tashkiliy-faoliyatli komponentlarning o‘zaro bog‘liqligi asosida qaralgan.

Konfliktologik kompetentlikni rivojlantirish muammosini tadqiq etishda I.N. Shodiyev[5], D.X. Narziqulova[4], S.A. Djumayeva[3], M.X. Baybayeva[1], X.K. Buriyev[2] va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy ishlari nazariy-metodologik asos sifatida o‘rganilgan. Jumladan, I.N. Shodiyev[5] konfliktologik kompetentlikni rivojlantirishda refleksiv usullarning ahamiyatini ta’kidlab, pedagogik munosabat subyektlarining o‘z harakatlarini tahlil qilishi va o‘z-o‘zini baholashi muhimligini asoslaydi.

D.X. Narziqulova[4] tadqiqotlarida pedagogik nizolarning profilaktik texnologiyalariga e’tibor qaratilgan bo‘lsa, MTT rahbarining faoliyati nuqtayi nazaridan konfliktologik kompetentlikni rivojlantirish boshqaruv qarorlarini qabul qilish, jamoani yo‘naltirish va ijtimoiy-psixologik muhitni tartibga solish funksiyalari bilan yanada boyitishni talab etadi. Dissertatsiyada aynan shu jihat rahbarlik faoliyatining o‘ziga xosligi sifatida asoslangan.

Tadqiqotda MTT rahbarlarida konfliktologik kompetentlikni rivojlantirish mexanizmlari rahbarning nizolarni aniqlash, tahlil qilish, hal etish va oldini olish qobiliyatlarini

shakllantiruvchi maxsus usul, jarayon va vositalar majmuasi sifatida belgilangan. Mazkur mexanizmlar tizimli, maqsadli va interaktiv xarakterga ega bo‘lib, faqat nazariy bilimlarni emas, balki amaliy ko‘nikmalar va shaxsiy munosabatlarni ham rivojlantirishga qaratilgan.

Tadqiqotda quyidagi asosiy pedagogik mexanizmlar ajratib ko‘rsatilgan:

1. **Intellektual mexanizm** – konfliktlarning turlari, sabablari, rivojlanish bosqichlari, nizolar psixologiyasi va boshqaruv nazariyalarini o‘rganish, keys va simulyatsiyalar asosida vaziyatlarni tahlil qilish.
2. **Tashkiliy-pedagogik va psixologik mexanizm** – trening, seminar, modellashtirish, bahs-munozara va psixologik mashqlar orqali konfliktlarni boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish.
3. **Kommunikativ mexanizm** – faol tinglash, empatiya, konstruktiv muloqot, muzokara va kelishuvga erishish ko‘nikmalarini shakllantirish.
4. **Shaxsiy rivojlantirish mexanizmi** – refleksiya, o‘z-o‘zini baholash, emotsional barqarorlik va stressni boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirish.
5. **Metodik mexanizm** – keys-stadi, rolli o‘yin, GROW modeli, mediatsiya, simulyatsiya va boshqa interfaol metodlardan foydalanish.
6. **Monitoring va baholash mexanizmi** – diagnostika, qayta testlash, fikr-mulohaza yig‘ish va rivojlanish dinamikasini aniqlash.

Mazkur mexanizmlar to‘rt bosqichli model asosida amalga oshirilgan: diagnostika-baholash; maqsadli tayyorlash va qayta tayyorlash; nazariya va amaliy faoliyatni integratsiyalash; refleksiya va monitoring. Birinchi bosqichda rahbarlarning konfliktologik salohiyati diagnostika qilinib, keyingi rivojlantirish ehtiyojlari aniqlangan. Keyingi bosqichlarda modulli o‘quv kurslari, keys tahlillari, treninglar, seminarlar va amaliy mashg‘ulotlar tashkil etilgan. Yakuniy bosqichda esa qayta testlash, fikr-mulohazalarni yig‘ish va rivojlanish dinamikasini baholash amalga oshirilgan.

Tadqiqot ishining tajriba-sinov ishlari 2023–2024, 2024–2025 va 2025–2026-o‘quv yillarida Namangan va Farg‘ona viloyatlari maktabgacha va maktab ta’limi boshqarmalariga qarashli MTTlar hamda MTT direktor va mutaxassislarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish institutida amalga oshirilgan. Tadqiqotga jami 330 nafar respondent jalb etilgan bo‘lib, shundan 167 nafari tajriba guruhi, 163 nafari nazorat guruhi tarkibida ishtirok etgan. Tajriba-sinov ishlari aniqlovchi, shakllantiruvchi va yakunlovchi bosqichlarda tashkil etilgan.

Tajriba-sinov boshlanishida guruhlarning dastlabki ko‘rsatkichlari o‘zaro yaqin bo‘lgan. Tajriba guruhida yuqori daraja 35 nafar (21%), o‘rta daraja 63 nafar (38%) va past daraja 69 nafar (41%) respondentni tashkil etgan. Nazorat guruhida esa yuqori daraja 31 nafar (19%), o‘rta daraja 60 nafar (37%) va past daraja 72 nafar (44%) respondentda qayd etilgan. Shu sababli tajriba boshida guruhlar o‘rtasidagi farq sezilarli emasligi aniqlangan.

Shakllantiruvchi bosqichda tajriba guruhida dissertatsiyada ishlab chiqilgan mexanizmlar va texnologiyalar tizimli ravishda qo‘llanilgan. Jumladan, treninglar, keys-stadi, rolli o‘yinlar, simulyatsiyalar, refleksiv mashqlar, mediatsiya, kouching va GROW modeli, o‘z-o‘zini baholash hamda voqea tahlili usullaridan foydalanilgan. Voqea tahlili orqali rahbarlar real yoki modellashtirilgan konfliktning sabablari, tomonlarning pozitsiyalari, sabab-oqibat aloqalari va muqobil boshqaruv qarorlarini tahlil qilishga yo‘naltirilgan.

Tajriba-sinov yakunida tajriba guruhida yuqori darajadagi respondentlar soni 55 nafarga (34%), o‘rta darajadagilar 85 nafarga (51%) yetgan, past darajadagilar esa 27 nafargacha (15%)

kamaygan. Nazorat guruhida yuqori daraja 33 nafar (20%), o‘rta daraja 60 nafar (38%) va past daraja 70 nafar (42%)ni tashkil etgan.

Demak, tajriba guruhida yuqori darajadagi ko‘rsatkich dastlabki 21 foizdan 34 foizgacha oshgan, past darajadagi ko‘rsatkich esa 41 foizdan 15 foizgacha kamaygan. Nazorat guruhidagi o‘zgarishlar esa nisbatan kam bo‘lgan. Mazkur dinamika konfliktologik kompetentlikni rivojlantirish mexanizmlarining amaliy ta’sirini ko‘rsatadi.

Tajriba-sinov natijalarining ishonchliligini aniqlash maqsadida matematik-statistik tahlil amalga oshirilgan. Tadqiqotda Styudent va Pirson mezonlaridan foydalanilgan. Statistik tahlil natijasida Styudent mezoni T=5,063, Pirson mezoni esa χ^2=28,828 qiymatni tashkil etgan. Yakuniy o‘rtacha ko‘rsatkich tajriba guruhida 72,3%, nazorat guruhida 59,0% bo‘lib, ular o‘rtasidagi farq 13,3 foizni tashkil qilgan.

Tadqiqot natijalari MTT rahbarlarida konfliktologik kompetentlikni rivojlantirish murakkab, ko‘p komponentli va tizimli pedagogik jarayon ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur jarayonda intellektual, tashkiliy-pedagogik, kommunikativ, metodik, shaxsiy-rivojlantiruvchi va monitoring-baholash mexanizmlarining o‘zaro uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tajriba-sinov natijalarining matematik-statistik tahlili tajriba guruhidagi o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari nazorat guruhiga nisbatan **13,3 foizga yuqori** ekanligini ko‘rsatdi. Tajriba guruhida yuqori darajadagi respondentlar ulushi 21 foizdan 34 foizgacha oshgan, past darajadagi respondentlar ulushi esa 41 foizdan 15 foizgacha kamaygan.

Mazkur natijalar konfliktologik kompetentlikni rivojlantirishda diagnostika, maqsadli tayyorlash, amaliy faoliyat, refleksiya va monitoringning yagona tizimda tashkil etilishi muhimligini ko‘rsatadi. Kelgusida ushbu mexanizmlarni raqamli diagnostika, masofaviy treninglar, individual rivojlanish yo‘l xaritalari va maxsus konfliktologik modullar bilan boyitish MTT rahbarlarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baybaeva M.X. Ta’lim muassasasi rahbarining boshqaruv faoliyatida sog‘lom va ijodiy muhitni yaratish mexanizmlarini takomillashtirish. Ped.fan.dok. (DSc) diss. avtoreferati. – Toshkent, 2022. – 75 b.
2. Buriyev X.K. Malaka oshirish tizimida maktabgacha ta’lim tashkilotlari rahbarlarining huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish. Ped.fan.bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoreferati. – Toshkent, 2024. – 28 b.
3. Djumayeva S.A. Pedagogik korreksiya vositasida oliy ta’lim jarayonida yuzaga keladigan nizolarni bartaraf etish texnologiyasi: Ped. fanl. d-ri (PhD) ... dis. – T., 2020. – B. 80–81.
4. Narziqulova D.X. Ta’limni axborotlashtirish sharoitida pedagogik nizolarning profilaktik texnologiyalarini takomillashtirish: Ped. fanl. (PhD) ... dis. – Samarqand, 2018. – B. 78–79.
5. Shodiyev I.N. Bo‘lajak o‘qituvchilarda konfliktologik kompetentlikni rivojlantirish. Ped.fan.bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoreferati. – Toshkent, 2022. – 53 b.
6. Valiev R.A., Karimova V.G. Osnovy konfliktologiya: uchebnoe posobie. – Ekaterinburg: UrGPU, 2021. – 148 s.
7. Fisher R., Ury W. Getting to Yes: Negotiating Agreement Without Giving In. 1981, 1988.
8. Rodd J. Leadership in early childhood. – 3rd ed. – Berkshire: Open University Press, 2006. – 224 p.

STOXASTIK JARAYONLARNING LIMIT XOSSALARINI O‘QITISHDA MATEMATIK MODELLASHTIRISHDAN FOYDALANISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Meliboyeva Yulduzxon Erkinjon qizi
Qo‘qon davlat universiteti
Orcid: 0009-0002-8474-6397
https://doi.org/10.5281/zenodo.23282496

Annotatsiya. *Maqolada oliy ta’lim muassasalarining matematika va amaliy matematika yo‘nalishlarida stoxastik jarayonlarning limit xossalarini o‘qitish jarayonida matematik modellashtirishdan foydalanish metodikasini nazariy va amaliy jihatdan takomillashtirish masalalari yoritilgan. Tadqiqotda kuchli katta sonlar qonuni, markaziy limit teorema va stoxastik jarayonlarning ergodiklik xossalarini o‘rganishda Python dasturlash muhiti, GeoGebra va Monte-Karlo simulyatsiyalarini integratsiyalashga asoslangan to‘rt komponentli tuzilma hamda besh bosqichli o‘quv sikli ishlab chiqilgan. Pedagogik tajriba natijalari taklif etilgan metodikaning talabalarning nazariy bilimlarini amalda qo‘llash va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi yuqori samaradorligini tasdiqlagan.*

Kalit so‘zlar: *stoxastik jarayonlar, limit xossalari, matematik modellashtirish, Monte-Karlo usuli, simulyatsiya, Python, pedagogik tajriba, ehtimollar nazariyasi.*

Abstract. *The article substantiates, both theoretically and empirically, a methodology for improving the teaching of limit properties of stochastic processes in higher education institutions using mathematical modeling. The study develops a four-component structure and a five-stage learning cycle based on the integration of Python programming, GeoGebra, and Monte-Karlo simulations for studying the strong law of large numbers, the central limit theorem, and ergodicity properties of stochastic processes. The results of the pedagogical experiment confirm the high efficiency of the proposed methodology in developing students' theoretical application skills and professional competencies.*

Keywords: *stochastic processes, limit properties, mathematical modeling, Monte-Karlo method, simulation, Python, pedagogical experiment, probability theory.*

KIRISH

XXI asrda fan va texnikaning jadal rivojlanishi, telekommunikatsiya tarmoqlari, moliyaviy bozorlar, sun’iy intellekt va murakkab boshqaruv tizimlarining keng tarqalishi tasodifiy omillar ta’sirini o‘rganuvchi stoxastik modellarga bo‘lgan ehtiyojni keskin oshirdi. Zamonaviy mutaxassislar oldida faqat determinoblangan jarayonlarni emas, balki vaqt o‘tishi bilan ehtimollik qonuniyatlari asosida o‘zgarib turuvchi tasodifiy ketma-ketliklar va stoxastik jarayonlarni tahlil qilish, ularning limit xossalarini bashorat qilish vazifalari turibdi. Shu bois, oliy ta’lim muassasalarining matematika va amaliy matematika mutaxassisliklarida stoxastik jarayonlar nazariyasini o‘qitish sifatini tubdan yaxshilash, nazariy bilimlarni amaliy matematik modellashtirish bilan uzviy bog‘lash dolzarb pedagogik muammolardan biridir.

O‘zbekistonda ta’lim sifatini xalqaro standartlar darajasiga ko‘tarish, bo‘lajak mutaxassislarning amaliy va tahliliy ko‘nikmalarini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun va “Raqamli O‘zbekiston – 2030”

strategiyasida belgilangan vazifalardan kelib chiqqan holda, oliy matematika ta’limiga zamonaviy axborot texnologiyalari va matematik modellashtirish usullarini chuqur joriy etish talab etiladi. Biroq pedagogika oliy ta’lim muassasalarida stoxastik jarayonlarning limit xossalarini o‘qitishda raqamli modellashtirish vositalaridan kompleks foydalanish metodikasi yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Tadqiqotning maqsadi – oliy ta’lim talabalariga stoxastik jarayonlarning limit xossalarini o‘qitishda matematik modellashtirishdan foydalanish metodikasini nazariy jihatdan asoslash, raqamli modellar tizimini ishlab chiqish va uning samaradorligini pedagogik tajriba orqali tekshirishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tadqiqot muammosining nazariy asoslarini o‘rganish maqsadida ehtimollar nazariyasi, matematik statistika, stoxastik jarayonlar va ularni o‘qitish metodikasiga oid ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi.

S.X. Sirojiddinov va M.M. Mamatovlarning fundamental asarlarida stoxastik jarayonlar, tasodifiy miqdorlar ketma-ketligi, limit teoremalar va ularning qat’iy matematik asoslari chuqur yoritilgan. A.A. Abdushukurovning tadqiqotlarida esa ehtimollik nazariyasining zamonaviy talablari, tanlanma usullari va statistik baholash nazariyasi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Ushbu manbalar tadqiqotimiz uchun mustahkam nazariy-metodologik poydevor bo‘lib xizmat qildi.

Raqamli texnologiyalar va simulyatsiyaning o‘quv jarayonidagi o‘rni B. Chance, D. Ben-Zvi, J. Garfield kabi tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan bo‘lib, ular simulyatsiya vositalari talabalarga tasodifiy jarayonlarning tabiatini tushunishda va statistik fikrlashni rivojlantirishda muhim vosita ekanligini ko‘rsatib bergan. Shuningdek, P. Mishra va M. Koehler tomonidan ishlab chiqilgan TPACK konsepsiyasi fan mazmuni, pedagogika va texnologiyaning o‘zaro uyg‘unligini ta’minlash zarurligini asoslaydi.

Tadqiqot metodologiyasi tizimli yondashuv, modellashtirish, pedagogik kuzatish, anketa-so‘rovnomalar, test sinovlari va matematik-statistik tahlil usullarini o‘z ichiga oldi. Stoxastik jarayonlarning limit xossalarini o‘qitishga mo‘ljallangan besh bosqichli o‘quv sikli ishlab chiqildi (1-jadval).

1-jadval

Stoxastik jarayonlarni modellashtirishning besh bosqichli o‘quv sikli

№	Bosqich	Faoliyat mazmuni	Raqamli va dasturiy vosita
1	Muammoli vaziyat	Amaliy masalalar va tarmoqlardagi tasodifiy tebranishlarni tahlil qilish	Real ma’lumotlar bazasi, Excel
2	Nazariy modellashtirish	Stoxastik jarayonlar va limit teoremalarning matematik shartlarini o‘rganish	Ma’ruzalar, adabiyotlar
3	Kompyuterli simulyatsiya	Python va GeoGebra yordamida Monte-Karlo tajribalarini o‘tkazish	Python (NumPy, Matplotlib), GeoGebra
4	Eksperimental tahlil	Limit xossalarini vizual kuzatish, trayektoriyalarni taqqoslash	Jamovi, Python skriptlari
5	Refleksiya va baholash	Olingan natijalarni umumlashtirish, mini-loyihalarni himoya qilish	LMS Moodle, rubrikalar

NATIJA VA MUHOKAMA

Tasodifiy jarayonlarning limit xossalari – xususan, katta sonlar qonunlari, markaziy limit teorema va stoxastik barqarorlik tushunchalari talabalar uchun o‘zlashtirishda murakkab hisoblanadi. Ikkinchi tomondan, zamonaviy axborot texnologiyalari va raqamli simulyatsiya vositalari (Python, MATLAB, GeoGebra) talabalarga mavhum formulalarni vizual tarzda ko‘rish, minglab tajribalarni soniyalarda modellashtirish va limit o‘tish jarayonlarini yaqqol kuzatish imkonini beradi. Xorijiy va mahalliy tadqiqotlarda stoxastik jarayonlarni o‘qitish ko‘pincha mavhum matematik aksiomalar va murakkab teoremalarning isbotlari bilan cheklanib qolishi, natijada talabalarda real jarayonlar bilan bog‘liq tasavvurlar yetarli darajada shakllanmasligi qayd etilgan.

Pedagogik tajriba jarayoni oliy ta’lim muassasasining matematika va amaliy matematika mutaxassisligi 3-kurs talabalari o‘rtasida amalga oshirildi. Tajriba guruhida ($n = 52$) ishlab chiqilgan metodika, nazorat guruhida ($n = 50$) esa an’anaviy o‘qitish usullari qo‘llanildi.

Talabalarning o‘zlashtirish darajasi to‘rtta komponent bo‘yicha baholandi:

1. Konseptual komponent – stoxastik jarayonlar va limit tushunchalarini nazariy anglash;
2. Hisob-tahliliy komponent – limit teoremalar va ehtimollik taqsimotlarini hisoblay olish;
3. Dasturiy-raqamli komponent – Python va simulyatsiya muhitlarida kod yozish va modellashtirish;
4. Metodik-amaliy komponent – olingan natijalarni talqin qilish va amalda qo‘llash.

Tajriba natijalari shuni ko‘rsatdiki, boshlang‘ich bosqichda ikki guruh ko‘rsatkichlari orasida sezilarli farq bo‘lmagan (integral ko‘rsatkich tajriba guruhida 47,8 ball, nazorat guruhida 48,1 ballni tashkil etdi; $t(100) = 0,21$; $p > 0,05$).

Tajriba yakunida o‘tkazilgan yakuniy kesim natijalari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Tajribadan keyingi o‘rtacha ballar taqsimoti (0–100 ballik shkala)

Komponentlar	**Tajriba guruhi (n=52)**	**Nazorat guruhi (n=50)**	**Farq (TG – NG)**
Konseptual komponent	72,5	60,2	+12,3
Hisob-tahliliy komponent	71,0	58,4	+12,6
Dasturiy-raqamli komponent	78,4	54,2	+24,2
Metodik-amaliy komponent	70,2	56,1	+14,1
Integral ko‘rsatkich	**73,0**	**57,2**	**+15,8**

Statistik tahlil natijalariga ko‘ra, tajriba guruhining integral ko‘rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo‘ldi ($t(100) = 8,12$; $p < 0,001$). Koen d koeffitsiyenti bo‘yicha samara kattaligi yuqori qiymatni ($d \approx 1,64$) ko‘rsatdi. Olingan natijalar stoxastik jarayonlarni o‘qitishda matematik modellashtirish va raqamli simulyatsiyalardan foydalanish talabalarning bilim sifatini oshirishda muhim omil ekanligini tasdiqlaydi. Xususan, dasturiy-raqamli komponentdagi keskin o‘sish (+24,2 ball) talabalarning Python dasturlash muhiti va Monte-Karlo usullari yordamida tasodifiy jarayonlarning limit xossalarini amalda ko‘ra olgani bilan izohlanadi. B. Chance va D. Ben-Zvilarning ta’kidlashicha, texnologiya va

simulyatsiya o‘quvchilarga mavhum statistik qonuniyatlarni “jonli” kuzatish imkonini beradi. Bizning tadqiqotimizda ham kuchli katta sonlar qonunini Python skriptlari yordamida 10 000 ta takroriy tajribada modellashtirish talabalarda limitga intilish jarayonini aniq tasavvur qilish imkonini berdi.

XULOSA

Stoxastik jarayonlarning limit xossalarini o‘qitishda matematik modellashtirishdan foydalanish metodikasini takomillashtirish bo‘yicha olib borilgan tadqiqot quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi:

1. Stoxastik jarayonlarning limit xossalarini o‘qitishda an’anaviy nazariy yondashuv zamonaviy raqamli modellashtirish vositalari (Python, GeoGebra, Monte-Karlo simulyatsiyalari) bilan boyitilishi zarurligi ilmiy jihatdan asoslandi.
2. Talabalarning ehtimoliy-statistik va modellashtirish kompetensiyalarini rivojlantiruvchi to‘rt komponentli tuzilma va besh bosqichli o‘quv sikli ishlab chiqildi.
3. Pedagogik tajriba natijalari tajriba guruhida integral ko‘rsatkich 15,8 ballga oshganini, raqamli modellashtirish ko‘nikmalari sezilarli darajada yaxshilanganini ($p < 0,001$) ko‘rsatdi.
4. Olingan natijalar O‘zbekiston Respublikasining ta’lim sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlari talablariga to‘la mos keladi hamda oliy ta’lim muassasalarining o‘quv jarayoniga muvaffaqiyatli tatbiq etilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi. (2020). *Ta’lim to‘g‘risida* (O‘RQ-637-son Qonun, 2020-yil 23-sentabr). Lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2019). *O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida* (PF-5712-son Farmon). Lex.uz.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). *“Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida* (PF-6079-son Farmon). Lex.uz.
4. Abduqodirov, A. A., & Pardaev, A. X. (2012). *Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti*. Fan va texnologiya.
5. Abdushukurov, A. A. (2010). *Ehtimollar nazariyasi*. Universitet.
6. Batanero, C., & Díaz, C. (2012). Training teachers to teach statistics: What can we learn from research? *Statistique et Enseignement*, 3(1), 5–20.
7. Begimqulov, U. Sh. (2007). *Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari* [Doktorlik dissertatsiyasi]. TDPU.
8. Chance, B., Ben-Zvi, D., Garfield, J., & Medina, E. (2007). The role of technology in improving student learning of statistics. *Technology Innovations in Statistics Education*, 1(1).
9. Gal, I. (2002). Adults’ statistical literacy: Meanings, components, responsibilities. *International Statistical Review*, 70(1), 1–25.
10. Garfield, J., & Ben-Zvi, D. (2008). *Developing students’ statistical reasoning: Connecting research and teaching practice*. Springer.
11. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge. *Teachers College Record*, 108(6), 1017–1054.

12. Sirojiddinov, S. X., & Mamatov, M. M. (1980). *Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika*. O‘qituvchi.

TECHNOLOGICAL STAGES OF DIFFUSION OF MANGANESE INTERMEDIATE ATOMS FROM THE GAS PHASE TO SILICON

Abduraxmanov B.A., Kushiyev G.A., Kazakov T.O.
Tashkent State Technical University
https://doi.org/10.5281/zenodo.23313213

The strong shielding created by the presence of metal dopants on a silicon-based substrate is based on the electrophysical strength of the semiconductor material, and beyond its limited limits, the degree of this effect is strictly controlled. Therefore, extensive testing of n- and p-type dopants in industry is widely used [1].

The solid formed on the silicon surface with the participation of dopant atoms has a predominantly homogeneous structure, and the substitution of dopant atoms with the main atoms in the silicon crystal lattice leads to the formation of a solid phase. At the same time, it is observed that the interstitial arrangement of the dopant atoms in the crystal lattice is very low. The solubility of the metal in the form of solid protective structures on the silicon surface and the mode of the file structure, physicochemical and electrophysical properties of the diffusion process are directly dependent on the temperature.

The volume of the conductive material and the electrophysical properties of the layer formed on the surface are regulated by additional thermal treatment [2-4]. The elements nickel, cobalt, and iron are close to silicon in the Darken–Harry diagram, which indicates that the solubility of these atoms in silicon is high. Based on the data presented in this diagram, it was determined that the solubility of nickel, cobalt, iron, and manganese in silicon is ~10% or more, the authors found that the solubility of silicon atoms in the nickel layer is high before the formation of various compounds in the reaction of nickel atoms with silicon atoms. The study of the structure and properties of the metal-semiconductor heterogeneous system shows that during the diffusion process, various transition phases are formed at the metal-semiconductor interface[5-6].

High temperatures are required for the insertion atoms to migrate from outside the silicon volume to replace the defects formed due to the breakage of the covalent bond. In this case, the energy of the phonons must be sufficiently large to break the chemical covalent bonds in the crystal lattice. In the authors proposed an interstitial mechanism for the insertion atoms in the diffusion process, showing that the probability of metal atoms being located in the vacant positions of silicon atoms is high. The placement of metal atoms at the nodes of the crystal lattice leads to the breakage of the covalent bonds of neighboring silicon atoms and an increase in the number of vacancy defects. In this case, some of the atoms participating in the covalent bond in silicon transition to a metallic bond state, which increases the number of current-carrying electrons. The free state of the electrons, in turn, creates holes in the valence band. As a result of such mutual diffusion, a heterogeneous phase transition is formed at the metal-silicon interface.

In studying the mechanism of chemical reactions, we analyze the thermodynamic conditions for the formation of a thin layer of manganese silicide at high temperatures ($P=10^{-6}$ mm mercury column in a vacuum) at T≥1000°C, formed when manganese atoms diffuse from the gaseous state onto the silicon surface. Analysis of the experimental results showed that, in

selected technological conditions, it is necessary to take into account the change in the partial vapor pressure of manganese atoms in the diffuse state over the temperature range of the diffusion process, starting from the temperature at which the equilibrium state is observed when chemical reactions occur.

REFERENCES

1. B.I. Boltax. Diffusion and conduction defects in semiconductors. Science. Leningrad. 1972. p. 384.
2. Suzdaliev I.P. Nanotechnology. Physics and chemistry of nanoclusters, nanostructures and nanomaterials. M. To Komkni. 2006. p. 592.
3. Bakhadyrkhanov M.K., Kamilov T.S., Khusanov A.Zh. et al. Study of the influence of the transition layer on the photoelectric properties in the structures of higher manganese silicide (HMS) -Si<Mn>-M. Surface. X-ray.
4. Zaitsev V.K., Engalychev A.E., Ktitorov S.A. et al. Incommensurate structures and kinetic properties of higher manganese silicide and some materials based on it. // Preprint 856 FTI. Leningrad, 1983. – 60 p.
5. Bakhadyrkhanov M.K., Isamov S.B., Zikrillaev N.F., Arzikulov E.U. Infared quenching of photoconduction in silicon with multicharge manganese clusters. Surface Engineering and Applied Electrochemistry, 2013. 49(4). p. 308 – 311.
6. Bakhadyrkhanov M.K., Zikrillaev N.F.,Ayupov K.S.,Kadirova F.A. Spectral range of current self-oscillation in manganese-doped silicon. Techn.phys.2006. 51(9). p.1235 – 1236.

TAYYORLOV GURUHI BOLALARIDA KREATIV TASAVVURNI RIVOJLANTIRISHDA SYUJETLI-ROLLI VA REJISSYORLIK O‘YINLARINING O‘RNI

Abdusattorova Umida Abdusamad qizi
Guliston davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. *Tezisda tayyorlov guruhi bolalarining kreativ tasavvurini syujetli-rolli va rejissyorlik o‘yinlari vositasida rivojlantirishning nazariy asoslari va amaliy usullari yoritilgan. “Kutilmagan mehmon”, “Ertaklar salati”, “Sehrli sandiq” va “O‘yin rejasi” usullari tavsiflangan.*

Kalit so‘zlar: *syujetli-rolli o‘yin, rejissyorlik o‘yini, kreativ tasavvur, predmet-o‘rinbosar, xayoliy vaziyat, tayyorlov guruhi.*

“Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi [1] va “Bola, o‘yin va pedagog” loyihasi [2] o‘yinga asoslangan ta’limni maktabgacha ta’limning ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilamoqda. Biroq tayyorlov guruhida vaqtning katta qismi maktabga tayyorlovning “akademik” topshiriqlariga sarflanib, syujetli-rolli o‘yin ko‘pincha erkin vaqtdagi ikkinchi darajali mashg‘ulotga aylanib qolmoqda. Holbuki aynan shu o‘yin turi kreativ tasavvurning asosiy manbai hisoblanadi.

L.S. Vygotskiy tasavvurni bola tajribasidagi elementlarni yangicha birlashtirish faoliyati deb ta’riflab, o‘yinni ijodiy tasavvurning ilk shakli sifatida ko‘rsatgan [3]. D.B. Elkonin syujetli-rolli o‘yinni maktabgacha yoshning yetakchi faoliyati deb hisoblagan: xayoliy vaziyat yaratish va predmetlarni almashtirish bolada ramziy tafakkurni shakllantiradi [4]. S. Smilanskiy esa o‘yinning yetuklik mezonlarini ajratgan: rol qabul qilish, predmetlar bilan “go‘yo” harakat qilish, xayoliy harakat va vaziyatlar, o‘yinning davomiyligi, sheriklar bilan o‘zaro ta’sir va nutqiy muloqot [5].

6–7 yoshda o‘yin sifat jihatdan o‘zgaradi. Bolalar bir nechta syujetni birlashtiradi, rollarni oldindan taqsimlaydi, real predmetdan noaniq predmetga, keyin esa butunlay xayoliy predmetga o‘tadi. Rejissyorlik o‘yinida bola bir vaqtning o‘zida muallif, rejissyor va aktyor vazifasini bajarib, o‘yinchoq va figuralar orqali bir nechta qahramon nomidan gapiradi. Bu jarayonlar syujet ixtiro qilish, predmetlarni qayta mazmunlash va rolni o‘ziga xos talqin qilish kabi kreativ ko‘nikmalarni talab etadi.

O‘yinning ijodiy salohiyatini oshirish uchun quyidagi usullarni qo‘llash tavsiya etiladi:

– **“Kutilmagan mehmon”** – tarbiyachi bolalar o‘ynayotgan tanish syujetga yangi qahramon yoki muammo kiritadi (masalan, “bozorga sehrgar keldi”), bolalar esa syujetni qayta quradi;

– **“Ertaklar salati”** – J. Rodari usuli asosida ikki tanish ertak qahramonlari bitta syujetda uchrashtiriladi [7];

– **“Sehrli sandiq”** – aniq vazifasi bo‘lmagan predmetlar (tayoqcha, mato bo‘lagi, quti) bilan o‘ynab, ularga yangi ma’no berish;

– **“O‘yin rejasi”** – E. Bodrova va D. Leong tavsiyasiga ko‘ra o‘yindan oldin bolalar rasm yoki belgilar yordamida o‘z rolini va syujetini rejalashtiradi [6];

– rejissyorlik o‘yini uchun stol teatri, barmoq qo‘g‘irchoqlari va milliy ertak qahramonlari figuralari to‘plamini yaratish.

Ushbu usullarda tarbiyachi o‘yinni boshqarmaydi, balki unga sherik sifatida “rol ichidan” kiradi. U yangi muammo yoki savol bilan syujetni boyitadi va bolalar mustaqil davom ettira boshlagach, o‘yindan asta-sekin chiqadi. Tayyor syujet va rollarni yuqoridan belgilash esa bolalar tashabbusini so‘ndirib, o‘yinni namuna takrorlashga aylantiradi.

Xulosa qilib aytganda, maqsadli tashkil etilgan syujetli-rolli va rejissyorlik o‘yinlari tayyorlov guruhida kreativ tasavvurni rivojlantirishning tabiiy laboratoriyasi bo‘la oladi. “O‘yin rejasi” va “Kutilmagan mehmon” usullarini haftalik rejaga muntazam kiritish, o‘yin sifatini esa S. Smilanskiy mezonlari asosida kuzatib borish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Ilk qadam” maktabgacha ta’lim tashkilotlarining davlat o‘quv dasturi. Takomillashtirilgan ikkinchi nashr. – Toshkent, 2022.
2. 2026/2027-o‘quv yilida maktabgacha ta’lim tashkilotlari faoliyatining asosiy vazifalari // Ta’lim xabarlari. – 12.08.2026. – URL: https://talimxabarlari.uz/76908/
3. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1991. – 93 с.
4. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Педагогика, 1978. – 304 с.
5. Smilansky S. The Effects of Sociodramatic Play on Disadvantaged Preschool Children. – New York: Wiley, 1968.
6. Bodrova E., Leong D.J. Tools of the Mind: The Vygotskian Approach to Early Childhood Education. – 2nd ed. – Upper Saddle River, NJ: Pearson, 2007.
7. Родари Дж. Грамматика фантазии: Введение в искусство придумывания историй. – М.: Прогресс, 1978.

MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTI MENEJERLARINING INTELLEKTUAL SALOHIYATINI TASHXISLASHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Abdumo‘minova Lobar Abdujabbarovna
Toshkent viloyati Chirchiq shahar 37-sonli DMTT direktori

Annotatsiya. *Mazkur maqolada maktabgacha ta’lim tashkiloti menejerlarining intellektual salohiyatini tashxislashning pedagogik shart-sharoitlari, mazkur jarayonning mazmuni va uni samarali tashkil etish mexanizmlari yoritilgan. Menejerlarning tahliliy fikrlashi, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishi, boshqaruv faoliyatini rejalashtirishi, innovatsion yondashuvlardan foydalanishi hamda o‘z faoliyatini refleksiv baholash qobiliyatlarini aniqlash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, tashxislash jarayonida mezon va ko‘rsatkichlarni belgilash, individual yondashuvni ta’minlash, psixologik-pedagogik qo‘llab-quvvatlash, kasbiy rivojlanish muhitini yaratish va natijalarni boshqaruv amaliyotiga tatbiq etishning ahamiyati asoslangan. Maqolada maktabgacha ta’lim menejerlarining intellektual salohiyatini tizimli ravishda o‘rganish va rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvlar bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *maktabgacha ta’lim tashkiloti, menejer, intellektual salohiyat, tashxislash, pedagogik shart-sharoitlar, boshqaruv kompetensiyasi, tahliliy fikrlash, refleksiya, kasbiy rivojlanish.*

Аннотация. *В статье рассматриваются педагогические условия диагностики интеллектуального потенциала менеджеров дошкольных образовательных организаций, содержание данного процесса и механизмы его эффективной организации. Особое внимание уделяется выявлению аналитического мышления менеджеров, способности самостоятельно принимать решения в проблемных ситуациях, планировать управленческую деятельность, использовать инновационные подходы и осуществлять рефлексивную оценку собственных действий. Обосновывается значение определения диагностических критериев и показателей, реализации индивидуального подхода, психолого-педагогической поддержки, создания среды профессионального развития и применения результатов диагностики в управленческой практике. Представлены педагогические подходы, направленные на системное изучение и развитие интеллектуального потенциала руководителей дошкольных образовательных организаций.*

Ключевые слова: *дошкольная образовательная организация, менеджер, интеллектуальный потенциал, диагностика, педагогические условия, управленческая компетентность, аналитическое мышление, рефлексия, профессиональное развитие.*

Abstract. *This article examines the pedagogical conditions for diagnosing the intellectual potential of managers of preschool education organizations, focusing on the content of the diagnostic process and mechanisms for its effective implementation. Particular attention is paid to identifying managers’ analytical thinking, independent decision-making in problematic situations, management planning, use of innovative approaches, and reflective evaluation of professional activities. The article substantiates the importance of establishing diagnostic*

criteria and indicators, implementing an individualized approach, providing psychological and pedagogical support, creating an environment for professional development, and applying diagnostic results in management practice. It presents pedagogical approaches aimed at the systematic assessment and development of the intellectual potential of preschool education managers.

Keywords: *preschool education organization, manager, intellectual potential, diagnosis, pedagogical conditions, managerial competence, analytical thinking, reflection, professional development.*

Maktabgacha ta’lim tizimining barqaror rivojlanishi, ta’lim-tarbiya jarayonining sifatini oshirish va boshqaruv faoliyatini zamonaviy talablar asosida tashkil etish ko‘p jihatdan menejerlarning kasbiy tayyorgarligi hamda intellektual salohiyatiga bog‘liq. Zamonaviy menejer tashkilot faoliyatini muvofiqlashtiruvchi mutaxassis bo‘lish bilan bir qatorda, murakkab vaziyatlarni tahlil qiluvchi, mavjud muammolarning sabablarini aniqlovchi, istiqbolli yechimlarni ishlab chiquvchi va jamoaning kasbiy rivojlanishini ta’minlovchi yetakchi sifatida faoliyat yuritadi. Shu nuqtayi nazardan, maktabgacha ta’lim tashkiloti menejerlarining intellektual salohiyatini aniqlash va rivojlantirishga xizmat qiluvchi tashxislash tizimini takomillashtirish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Intellektual salohiyat menejerning bilimlari, tafakkur imkoniyatlari, tahliliy va ijodiy fikrlashi, muammolarni hal qilish qobiliyati, axborotni qayta ishlashi hamda yangi vaziyatlarga moslashish imkoniyatlarini qamrab oluvchi murakkab xususiyatdir. Ushbu salohiyat boshqaruv jarayonida turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Jumladan, menejerning muammoli vaziyatga munosabati, qaror qabul qilish usuli, pedagogik jamoa bilan hamkorligi, yangiliklarni o‘zlashtirishi va faoliyat natijalarini tahlil qilishi uning intellektual imkoniyatlarini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Biroq menejerning intellektual salohiyatini tashxislash faqat nazariy bilimlarni tekshirish yoki alohida test natijalarini baholash bilan chegaralanmasligi lozim. Mazkur jarayon kasbiy faoliyatning turli jihatlarini qamrab olishi, aniq mezonlarga asoslanishi va tashxis natijalaridan menejerning keyingi rivojlanishini rejalashtirishda foydalanishni nazarda tutishi zarur. Buning uchun tegishli pedagogik shart-sharoitlarni yaratish alohida ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik tashxislash ta’lim va kasbiy rivojlanish jarayonining holatini aniqlash, mavjud imkoniyatlarni baholash, qiyinchiliklarni belgilash va keyingi rivojlanish yo‘nalishlarini asoslashga xizmat qiluvchi tizimli jarayondir. Maktabgacha ta’lim tashkiloti menejerlarining intellektual salohiyatini tashxislash esa ularning boshqaruv faoliyatida namoyon bo‘ladigan aqliy, tahliliy, ijodiy va refleksiv imkoniyatlarini maqsadli o‘rganishni anglatadi.

Mazkur tashxislashning asosiy vazifasi menejerlarni o‘zaro taqqoslash yoki faqat ularning kamchiliklarini aniqlashdan iborat emas. Uning muhim vazifasi har bir menejerning mavjud intellektual imkoniyatlarini aniqlash, rivojlanishga ehtiyoj sezilayotgan jihatlarni belgilash va individual kasbiy rivojlanish yo‘nalishlarini ishlab chiqishdan iborat.

Menejerning intellektual salohiyatini o‘rganishda quyidagi tarkibiy jihatlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq:

Birinchidan, **kognitiv-tahliliy jihat** menejerning axborotni qabul qilish, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va asoslangan xulosa chiqarish qobiliyatini ifodalaydi.

Ikkinchidan, **muammoli vaziyatlarni hal qilish jihati** boshqaruv jarayonida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlarni anglash, muqobil yechimlarni ishlab chiqish va mavjud sharoitga mos qaror qabul qilish imkoniyatlarini qamrab oladi.

Uchinchidan, **ijodiy-innovatsion jihat** menejerning yangi g‘oyalarni ilgari surishi, noodatiy yechimlarni izlashga intilishi va samarali yangiliklarni boshqaruv amaliyotiga tatbiq etish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

To‘rtinchidan, **kommunikativ-intellektual jihat** axborotni tushunarli yetkazish, turli fikrlarni tahlil qilish, jamoaviy muhokamalarda ishtirok etish va hamkorlik asosida qaror ishlab chiqish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi.

Beshinchidan, **refleksiv jihat** menejerning o‘z faoliyatini tahlil qilishi, qabul qilgan qarorlarining natijalarini baholashi, xatolar sabablarini aniqlashi va o‘z ustida ishlashga tayyorligini tavsiflaydi.

Ushbu tarkibiy jihatlarni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish menejerning intellektual salohiyati haqida kengroq tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Menejerlarning intellektual salohiyatini samarali tashxislash uchun tashkiliy, metodik, psixologik va pedagogik omillar o‘zaro uyg‘unlashgan bo‘lishi lozim. Pedagogik shart-sharoitlar tashxislashning maqsadini aniq belgilash, tegishli metodlarni tanlash, ishonchli natijalarni olish va ulardan kasbiy rivojlanishda foydalanishga yordam beradi.

1. Tashxislash mezonlari va ko‘rsatkichlarining ilmiy asoslanganligini ta’minlash

Intellektual salohiyatni tashxislashning birinchi sharti — baholash mezonlari va ko‘rsatkichlarini aniq belgilashdir. Mezonlar menejerning qaysi jihatlari o‘rganilishini belgilasa, ko‘rsatkichlar mazkur jihatlarning amaliy faoliyatda qanday namoyon bo‘lishini aniqlashga yordam beradi.

Masalan, tahliliy fikrlash mezoni bo‘yicha menejerning ma’lumotlarni taqqoslash, muammoni tarkibiy qismlarga ajratish va sabablarni aniqlash qobiliyati o‘rganilishi mumkin. Muammolarni hal qilish mezonida esa muqobil qarorlarni ishlab chiqish, ularning oqibatlarini oldindan baholash va eng maqbul yechimni tanlash ko‘nikmalari hisobga olinadi.

Mezonlarning aniq belgilanishi tashxislash jarayonida subyektiv baholashni kamaytirishga, turli usullarda olingan natijalarni o‘zaro tahlil qilishga va menejerning rivojlanish dinamikasini kuzatishga imkon beradi.

2. Individual yondashuv va kasbiy ehtiyojlarni hisobga olish

Har bir menejerning kasbiy tajribasi, boshqaruv faoliyatining o‘ziga xosligi, bilim darajasi va rivojlanish ehtiyojlari turlicha bo‘lishi mumkin. Shu sababli tashxislash jarayonida barcha menejerlarga bir xil yondashuvni qo‘llash bilan cheklanib qolmasdan, individual xususiyatlarni hisobga olish zarur.

Individual yondashuv menejerning kuchli jihatlarini aniqlash, rivojlantirishga ehtiyoj mavjud bo‘lgan yo‘nalishlarni belgilash va mos tavsiyalar ishlab chiqishni nazarda tutadi. Masalan, ayrim menejerlarda tahliliy fikrlash yetarli darajada rivojlangan bo‘lishi mumkin, biroq innovatsion g‘oyalarni amaliyotga tatbiq etishda qo‘shimcha ko‘mak talab etiladi. Boshqa menejerlarda esa jamoaviy qaror qabul qilish yoki faoliyat natijalarini refleksiv baholash ko‘nikmalarini mustahkamlash zarurati yuzaga kelishi mumkin.

Shu asosda tashxis natijalariga tayangan holda individual rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

3. Psixologik jihatdan qulay va ishonchli muhit yaratish

Tashxislashning samaradorligi menejerning jarayonga bo‘lgan munosabati bilan ham bog‘liq. Agar baholash faqat nazorat, tanqid yoki jazolash vositasi sifatida qabul qilinsa, ishtirokchilar o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon etmasligi mumkin. Shu sababli tashxislash jarayoni ochiqlik, hurmat, xolislik va rivojlanishga yo‘naltirilgan yondashuv asosida tashkil etilishi zarur.

Psixologik jihatdan qulay muhit menejerga o‘z fikrini erkin ifodalash, muammoli vaziyatlarni muhokama qilish, xatolarni tan olish va yangi yechimlarni taklif etish imkonini beradi. Bunda tashxis natijalari shaxsni salbiy baholash uchun emas, balki uning kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash uchun ishlatilishi lozim.

Shuningdek, natijalarning maxfiyligi, baholash mezonlarining oldindan tushuntirilishi va xulosalarning aniq dalillarga tayanishi ishonch muhitini mustahkamlaydi.

4. Zamonaviy tashxislash metodlaridan kompleks foydalanish

Intellektual salohiyat murakkab va ko‘p qirrali xususiyat bo‘lganligi sababli uni bitta usul orqali to‘liq baholash qiyin. Shuning uchun tashxislashda bir nechta metodlardan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq.

Jumladan, suhbat va anketa menejerning o‘z faoliyatiga munosabati hamda kasbiy ehtiyojlarini aniqlashga yordam beradi. Muammoli vaziyatlar tahlili uning amaliy fikrlashi va qaror qabul qilish qobiliyatini o‘rganishga xizmat qiladi. Kuzatish menejerning real boshqaruv faoliyatida namoyon bo‘ladigan xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Refleksiv topshiriqlar esa o‘z faoliyatini tahlil qilish va rivojlanish yo‘nalishlarini belgilash ko‘nikmalarini baholashga yordam beradi.

Tashxislash metodlarini tanlashda ularning maqsadga muvofiqligi, ishonchliligi, menejerlarning kasbiy faoliyatiga mosligi va olingan natijalarni talqin qilish imkoniyatlari hisobga olinishi zarur.

5. Tashxis natijalarini kasbiy rivojlanish bilan uzviy bog‘lash

Tashxislash natijalari faqat hisobot yoki statistik ko‘rsatkichlarni shakllantirish bilan cheklanib qolmasligi kerak. Uning amaliy qiymati aniqlangan ehtiyojlar asosida rivojlantiruvchi tadbirlarni rejalashtirish va amalga oshirishda namoyon bo‘ladi.

Agar tashxis natijalarida menejerning strategik rejalashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurati aniqlansa, unga amaliy mashg‘ulotlar, boshqaruv vaziyatlari tahlili va istiqbolli rejalashtirish topshiriqlarini tavsiya etish mumkin. Agar ijodiy fikrlash yoki innovatsion faoliyat bilan bog‘liq qiyinchiliklar aniqlansa, loyiha metodlari, jamoaviy muhokamalar va ilg‘or tajribalarni o‘rganishga asoslangan tadbirlar tashkil etilishi mumkin.

Shunday qilib, tashxislash, rivojlantirish va qayta baholash jarayonlarining izchil tashkil etilishi menejerning kasbiy o‘sishini tizimli qo‘llab-quvvatlaydi.

6. Refleksiv faoliyat va o‘zini o‘zi rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytirish

Menejerning intellektual salohiyatini rivojlantirishda o‘z faoliyatini mustaqil tahlil qilish ko‘nikmasi muhim ahamiyatga ega. Refleksiya menejerga qabul qilgan qarorlarining samaradorligini baholash, muammolar sabablarini aniqlash va kelgusidagi faoliyatini takomillashtirishga yordam beradi.

Refleksiv faoliyatni rivojlantirish uchun menejerning o‘zini o‘zi baholash varaqalari, boshqaruv kundaliklari, kasbiy rivojlanish portfoliolari va bajarilgan ishlar tahlilidan foydalanish mumkin. Bunday vositalar rahbarning o‘z imkoniyatlari va cheklovlarini anglashiga, shaxsiy rivojlanish maqsadlarini belgilashiga va kasbiy faoliyatiga ongli munosabatda bo‘lishiga ko‘maklashadi.

7. Tashxislash natijalarini boshqaruv faoliyatida qo‘llash

Pedagogik shart-sharoitlarning yana bir muhim jihati — tashxis natijalaridan maktabgacha ta’lim tashkilotini boshqarishni takomillashtirishda foydalanishdir. Menejerning intellektual salohiyati haqidagi ma’lumotlar jamoaviy ishlarni tashkil etish, kasbiy rivojlanish tadbirlarini rejalashtirish va boshqaruv qarorlarini asoslashda yordam berishi mumkin.

Bunda tashxis natijalari tashkilot faoliyatining boshqa ko‘rsatkichlari bilan birgalikda tahlil qilinishi lozim. Chunki menejerning intellektual salohiyati bilan tashkilot natijalari o‘rtasidagi bog‘liqlikka kadrlar tarkibi, moddiy-texnik sharoit, jamoaviy munosabatlar va tashkiliy imkoniyatlar kabi omillar ham ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli boshqaruv natijalarini faqat bitta ko‘rsatkich asosida izohlash ilmiy jihatdan yetarli bo‘lmaydi.

Tashxislash jarayonini tashkil etish bosqichlari

Maktabgacha ta’lim tashkiloti menejerlarining intellektual salohiyatini tashxislashni izchil bosqichlarda tashkil etish maqsadga muvofiq.

Birinchi bosqich — **tayyorgarlik bosqichi**. Unda tashxislashning maqsadi va vazifalari belgilanadi, mezonlar ishlab chiqiladi, tegishli metodlar tanlanadi hamda ishtirokchilarga jarayonning mazmuni tushuntiriladi.

Ikkinchi bosqich — **dastlabki tashxis bosqichi**. Bu bosqichda suhbat, kuzatish, muammoli topshiriqlar va o‘zini o‘zi baholash vositalari orqali menejerlarning mavjud intellektual imkoniyatlari o‘rganiladi.

Uchinchi bosqich — **natijalarni tahlil qilish bosqichi**. Olingan ma’lumotlar belgilangan mezonlar asosida tahlil qilinadi, kuchli jihatlar va rivojlantirishga ehtiyoj mavjud yo‘nalishlar aniqlanadi.

To‘rtinchi bosqich — **rivojlantiruvchi faoliyat bosqichi**. Tashxis natijalariga muvofiq amaliy mashg‘ulotlar, maslahatlar, mustaqil o‘rganish va tajriba almashish tadbirlari tashkil etiladi.

Beshinchi bosqich — **qayta tashxislash va monitoring bosqichi**. Dastlabki va keyingi natijalar taqqoslanib, rivojlanish dinamikasi aniqlanadi. Zarurat tug‘ilganda individual rivojlanish dasturiga o‘zgartirishlar kiritiladi.

Ushbu bosqichlarning izchil amalga oshirilishi tashxislashni bir martalik baholashdan uzluksiz kasbiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlovchi jarayonga aylantiradi.

Maktabgacha ta’lim tashkiloti menejerlarining intellektual salohiyatini tashxislashning pedagogik shart-sharoitlarini yaratish zamonaviy boshqaruv faoliyatini takomillashtirishning muhim yo‘nalishidir. Mazkur jarayon menejerlarning tahliliy fikrlashi, muammolarni hal qilish qobiliyati, ijodiy yondashuvi, kommunikativ imkoniyatlari va refleksiv faoliyatini tizimli ravishda o‘rganishga xizmat qiladi.

Tadqiqot doirasida ko‘rib chiqilgan pedagogik shart-sharoitlar — tashxislash mezonlarining ilmiy asoslanganligi, individual yondashuv, psixologik jihatdan qulay muhit, zamonaviy metodlardan kompleks foydalanish, natijalarni kasbiy rivojlanish bilan bog‘lash, refleksiv faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va tashxis natijalarini boshqaruv amaliyotiga tatbiq etish — o‘zaro bog‘liq tizimni tashkil etadi.

Mazkur shart-sharoitlar asosida tashkil etilgan tashxislash menejerlarning mavjud imkoniyatlarini aniqlash bilan birga, ularning kasbiy rivojlanish ehtiyojlarini belgilash va individual takomillashuv yo‘nalishlarini rejalashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, tashxis natijalarining ishonchliligini ta’minlash uchun bir nechta metoddan foydalanish, aniq mezonlarga tayanish va natijalarni real boshqaruv faoliyati bilan solishtirish muhimdir.

Umuman olganda, maktabgacha ta’lim tashkiloti menejerlarining intellektual salohiyatini tashxislashni ilmiy asoslangan, rivojlantiruvchi va uzluksiz jarayon sifatida tashkil etish boshqaruv faoliyati sifatini oshirish, pedagogik jamoaning kasbiy imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlash hamda tashkilotning istiqbolli rivojlanishini ta’minlashga xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sternberg R. J. Successful Intelligence: How Practical and Creative Intelligence Determine Success in Life. — New York: Plume, 1997. — 303 p. — ISBN 978-0-452-27906-3. — URL: https://openlibrary.org/books/OL671794M/Successful_intelligence.
2. American Educational Research Association, American Psychological Association, National Council on Measurement in Education. Standards for Educational and Psychological Testing. — Washington, DC: American Educational Research Association, 2014. — 230 p. — URL: https://www.testingstandards.net/open-access-files.html.
3. Creswell J. W., Plano Clark V. L. Designing and Conducting Mixed Methods Research. — 3rd ed. — Thousand Oaks: SAGE Publications, 2018. — 520 p. — URL: https://www.sagepub.com/shop/buy-a-book/designing-and-conducting-mixed-methods-research-3-241842.
4. Шамова Т. И., Третьяков П. И., Капустин Н. П. Управление образовательными системами: учебное пособие / под ред. Т. И. Шамовой. — М.: ВЛАДОС, 2002. — 319 с. — ISBN 5-691-00476-X. — URL: https://search.rsl.ru/ru/record/01000908463.
5. American Educational Research Association, American Psychological Association, National Council on Measurement in Education. Standards for Educational and Psychological Testing. — Washington, DC : American Educational Research Association, 2014. — 230 p.
6. Jo‘rayev R. H., Turg‘unov S. T. Ta’lim menejmenti. — Toshkent: Voris-Nashriyot, 2006. — 266 b. — URL: https://akbt.urdu.uz/uz/books/7485.
7. Jalilova D. U., Xolmo‘minova S., Rasulova R., Qurbonova E. Ta’lim menejmentida va ta’limni tashkil qilishda raqamli texnologiyalarni qo‘llashning ta’lim sifatiga ta’siri // Economics, Management and Digital Innovation in Education: Modern Trends and Approaches: International Scientific and Practical Conference. — 2024. — 13-mart. — DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10801730

BO‘LAJAK RUS TILI O‘QITUVCHILARINI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHNING RAQAMLI DIDAKTIK TA’MINOTINI YARATISH BOSQICHLARI

Erkinova Nozima Utkir qizi
Innovatsion texnologiyalari universiteti assistant o‘qituvchisi
Guliston davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada bo‘lajak rus tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini raqamli didaktik muhit asosida takomillashtirish masalalari yoritilgan. Raqamli ta’lim resurslariga qo‘yiladigan talablar, raqamli didaktik muhit tamoyillari hamda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarning ahamiyati ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli didaktik muhit, raqamli texnologiyalar, kasbiy tayyorgarlik, kasbiy kompetensiya, raqamli ta’lim resurslari, rus tili o‘qituvchisi.*

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы совершенствования профессиональной подготовки будущих учителей русского языка на основе цифровой дидактической среды. Раскрываются требования к цифровым образовательным ресурсам, принципы организации цифровой среды и роль современных педагогических подходов в развитии профессиональных компетенций.*

Ключевые слова: *цифровая дидактическая среда, цифровые технологии, профессиональная подготовка, профессиональная компетентность, цифровые образовательные ресурсы, учитель русского языка.*

Abstract. *This article examines ways to improve the professional training of future Russian language teachers through a digital didactic environment. It highlights the requirements for digital educational resources, the principles of organizing a digital environment, and the role of modern pedagogical approaches in developing professional competencies.*

Keywords: *digital didactic environment, digital technologies, professional training, professional competence, digital educational resources, Russian language teacher.*

KIRISH

Bugungi kunda respublikamizning ta’lim sohasida raqamli texnologiyalaridan foydalanishning me’yoriy-huquqiy bazasini tubdan takomillashtirish, ilg‘or xorijiy tajribalar, ilmiy izlanishlar va zamonaviy texnologiyalarni boshlang‘ich ta’lim jarayoniga integratsiya qilish, bilish faoliyatini shakllantirish orqali rus tili o‘quvchilarining bilim, ko‘nikma va malakalarini o‘stirish ustuvor vazifa qilib belgilangan.

Ayni vaqtda jahon talablariga javob beruvchi raqobatbardosh yoshlarni tayorlashga imkon yaratadigan raqamli axborot resurslar ta’minotini yaratish, tashkillashtirish va ta’limda keng foydalanish eng dolzarb masalaga aylangan. Ta’limning mazmunan yangilanishi, ta’lim va tarbiyaning sifat samaradorligini oshirishga qaratilgan kontseptsiyalar, har tomonlama qobiliyatli yoshlarni tarbiyalashga bo‘lgan zamon talablari tadqiqot ishining naqadar dolzarbligi haqida xulosa qilishga imkon beradi.

Tahlil etilgan huquqiy-me’yoriy asoslarga ko‘ra, raqamli texnologiyalaridan foydalanish hozirgi kunda jahon talabi darajasiga ko‘tarilganligi va uni ta’lim jarayoniga sermahsul usullarda

tatbiq etish talab etiladi. Yuksak natijaga erishish uchun me’yoriy-huquqiy bazani asos qilib olish, so‘ng raqamli texnologiyalaridan foydalanishning didaktik asoslarini yangi usul va yo‘llardan foydalanib tashkil etish, ularni ta’lim mazmuniga singdirish hamda ularning zamirida o‘quvchilarda fanga doir tayanch kompetentsiyalarni shakllantirish lozim.

Shuningdek, ta’lim jarayonida faol o‘qitish usullaridan foydalanilmoqda, ammo bo‘lajak rus tili o‘qituvchi shaxsi, uning bilimga intilishi, mustaqil fikrlash ko‘nikmalarni hosil qilish, ma’naviy madaniyatni shakllantirish, bo‘lajak rus tili o‘qituvchilarining kasbiy tayorgarligini rivojlantirish imkoniyatlari kabi masalalar dolzarb muammo sifatida bo‘lib qolmoqda, chunki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy taraqqiyoti bevosita uning ma’naviy-axloqiy negizlarining rivojlanishi bilan bog‘liq holda amalga oshiriladi.

ADABIYOTLAR TAXLILI VA METODOLOGIYA

Ta’lim jarayonida zahiraviy imkoniyatlar pedagogikasini yuzaga chiqarish texnologiyasi uning individuallashuviga tayanadi, chunki har bir talabaning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish va zarur komponentlarini shakllantirish hamda takomillashtirish texnologiyasini tuzib chiqish zarur bo‘ladi. Buning uchun ta’lim jarayonida raqamli didaktik muhitdan keng foydalanish dolzarb ahamiyatga ega.

O‘qitish jarayonida muhim bo‘lgan kompetentli yondashuvni amalga oshiruvchi uning tarkibiy qismlari – o‘qitish va o‘qish munosabati hisoblanadi. Mazkur munosabatlar (pedagogik o‘zaro harakatlar) shaxsga yo‘naltirilgan o‘qitish asosiga qurilishi maqsadga muvofiqdir. Ishlab chiqilgan yondashuvning qadriyatli jihati bo‘lib, eng avvalo, pedagogik jarayonning ijtimoiylashuvi hisoblanadi.

Kommunikativ kompetentsiyani intensiv ta’lim texnologiyasi asosida o‘qitish sifatini oshirish muammosiga nazariy yondashuvlar tahlilini shuni ko‘rsatadiki, birinchi navbatda uchta nazariy yo‘nalishlarni ajratib ko‘rsatish lozim deb hisoblaymiz:

birinchisi kompetentli yondashuvi bo‘lib, u zamonaviy oliy ta’lim tizimi va ilm-fandagi asosiy yo‘nalish bo‘lib hisoblanadi;

ikkinchi yo‘nalish sifatida biz asosiy kompetentsiyalarning shakllanish jaryonini samarali tashkil etishga imkon beruvchi dastak sifatida shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvni tanladik;

uchinchi yo‘nalish qilib zahiraviy imkoniyatlar pedagogikasini tanladik, chunki ta’lim texnologiyasi asosida o‘qitishga tayorgarligini shakllantirishda asosiy kompetentsiyalar bo‘lib namoyon bo‘ladigan bir qator kognitiv va ijtimoiy qobiliyatlarning namoyon bo‘lish darajasini sezilarli ravishda oshirishga imkon beradi.

Pedagogik shart sharoitlari tayorgarligining shakllanish zahiraviy imkoniyatlar pedagogikasining o‘ziga xosliklarini o‘rganib, biz birinchi zahiraning mohiyatini ko‘rib chiqdik, unda talaba o‘qitish jarayonida duch keladigan qiyinchiliklarni bilish o‘qituvchi hamda talabaning urinishlarini sezilarli darajada tejash va ularni yakka hamda guruhli didaktik qiyinchiliklarning bartaraf etilishiga yo‘naltirish imkonini beradi.

Bo‘lajak rus tili o‘qituvchisi kasbiy tayorgarligining rag‘batlantiruvchi mezoniga ehtiyoj, shaxsiy-kasbiy mezonlari kiradi. Bo‘lajak rus tili o‘qituvchisi kasbiy tayorgarligining kognitiv mezoni: psixologik-pedagogik bilimlar –o‘quvchilarning yoshi va individual, psixofiziologik xususiyatlarini, o‘quv jarayonini tashkil qilishning shakl, metod va vositalarini, o‘quvchilarni tashxislashning asosiy kasbiyasini, innovatsion pedagogik texnologiyalarni bilishi; didaktika tamoyillarini, didaktik va tarqatma materiallar ishlab chiqishga qo‘yilgan talablarni, ta’lim va tarbiya birligi qonuniyatini bilishi; matematik bilimlar – rus tili o‘quvchilarini matematik rivojlantirish maqsadlarini, asosiy ilmiy tushunchalar (ta’riflar, xossalar, qoidalar, metodlar va

boshqalar) mazmunini bilishi. Bo‘lajak rus tili o‘qituvchisining kasbiy tayorgarligida jarayonli mezoni: kommunikativ ko‘nikmalar – ta’lim jarayonida o‘quvchilar bilan pedagogik muloqotni tashkil qilish mahorati, o‘quvchilar, ota-onalar, hamkasblar bilan pedagogik maqsadga muvofiq munosabatlar o‘rnatish layoqati, o‘quvchilar uchun turli xil o‘rgatuvchi dasturlarda topshiriqlar ifodalanishining tushunarlilik darajalarini tahlil qilish layoqati, agar o‘quvchi berilgan topshiriqni bajarishga qiynalsa, topshiriqni yanada sodda shaklda qayta ifodalash qobiliyati, ijodiy izlanish muhitini yaratish mahorati, o‘quvchilar reaktsiyasini bashoratlash, hissiy munosabat o‘rnatish layoqati; integrativ ko‘nikmalar – bo‘lajak rus tili o‘qituvchilari integrativ faoliyatini ta’minlashga yo‘naltirilgan ko‘nikmalar; axborot ko‘nikmalari – axborot-kommunikatsiya texnologiyalar orqali yangi bilimlarni o‘zlashtirish qobiliyati, ta’lim jarayonida samarali texnologiyalarni tanlash va ta’lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish layoqati.

Rus tili o‘qituvchisi – u nafaqat o‘qimishli (tafakkuri yuksak darajada rivojlangan, aqliy salohiyati yuqori odam), balki, eng avvalo, ziyoli. (o‘qimishli odamlardan iborat, yuksak ichki va tashqi madaniyatga ega odamlarning ijtimoiy guruhiga mansub va aqliy mehnat bilan malakali ravishda shug‘ullanuvchi inson).

O‘qituvchilarni o‘quvchilarga rus tilini o‘qitish uchun kasbga tayorlash, quyidagilardan iborat: turli bilim sohalaridagi ilmiy tushunchalar shakllanishi uchun yagona asosni vujudga keltirish, bolalar shakllanishi va rivojlanishining psixologik-fiziologik xususiyatlarini bilish; bilimlarni o‘zlashtirish jarayonidagi psixologik qonuniyatlarni, o‘quvchilarga rus tili o‘qitishda didaktika tamoyillaridan foydalanish; axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o‘zlashtirish; bo‘lajak rus tili o‘qituvchilarining mustaqil ta’lim olishga, o‘zini rivojlantirish va takomillashtirishga muntazam intilishini ta’minlash va boshqalar. SHunday qilib, kasbiy kompetent – bo‘lajak rus tili o‘qituvchilarini tayorlash jarayonida o‘ziga xosliklar hisobga olinib, kasbiy kasbiy tayorgarlikni takomillashtirish modelini tuzib olish zarur.

Mutaxassisning kompetentlik modelida ta’lim maqsadlari mehnat predmeti va ob’ekti bilan, muayan funktsiyalarni bajarish bilan, fanlararo integratsiyalashgan talablar esa ta’lim jarayoni natijalari bilan bog‘lanadi. Kasbiy tayorgarlikning maqsadi nafaqat talabani nimadir qilishga o‘rgatish, tegishli malaka, kompotetnlikka ega bo‘lishini ta’minlash, balki faoliyat va hayotga oid turli vaziyatlarni mustaqil anglash hamda turli ijtimoiy-madaniy shart-sharoitlarda ishlash imkoniyatini yaratishdan iborat.

NATIJALAR

Bo‘lajak o‘qituvchida kasbiy kompetentlikni shakllantirish asosida kasbiy tayorgarlikni takomillashtirish masalasini o‘rganish «mutaxassis modeli» tushunchasini nazariy jihatdan batafsil tushunish va tahlil qilishni talab etadi. Mutaxassisning nazariy modelini to‘liq anglab olgan holda, uning kasbiy tayorgarlikni mukammal tahlil qilish mumkin. Mutaxassis modeli – kasb mahoratining muayan darajasiga, mutaxassisning o‘z faoliyatida salmoqli natijalarga erishishini taqozo etuvchi turli parametrlar majmui.

Ta’lim jarayonlarini axborotlashtirish – pedagogik-psixologik maqsadlarni amalga oshirishga yo‘naltirilgan zamonaviy axborot texnologiyalarini ishlab chiqishni va ulardan foydalanishni nazarda tutadi. Bu jarayon zamonaviy axborotlashgan jamiyatda shaxsni rivojlantirish maqsadlarida ta’lim-tarbiyaning tashkiliy shakllari, metodlari, mazmunini tanlash va metodologiyasini takomillashtirishni hamda talabaning intellektual salohiyatini rivojlantirishni nazarda tutadi.

Raqamli didaktik muhit uchun raqamli axborot-ta’lim resurslarini yaratishga o‘ziga xos talablar qo‘yiladi. Talablar va ularning mazmuni 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Raqamli axborot-ta’lim resurslarini yaratish qo‘yiladigan talablar

Didaktik talablar	Ilmiylik, tushunarli, mavzular mazmunini qat’iy va tizimli bayon etish, uzluksizlik va yaxlitlik, izchillik, muammolilik, ko‘rgazmalilik, faollashtirish, o‘qitish natijalarini o‘zlashtirish mustahkamligi, muloqotning interfaolligi, o‘qitish, tarbiyalash, rivojlantirish va amaliyotning yaxlit birligi.
Metodik talablar	Aniq o‘quv fanining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, axborotlarni o‘qitishning zamonaviy metodlarini o‘zaro bog‘liqligi, aloqadorligi, turli-tumanligi shaklda amalga oshirilishi va boshqalar.
Psixologik talablar	Idrok etish, diqqatning qat’iyligi va ko‘chishi, motivatsiyani vujudga keltirish, xotira, tasavvur, talabalarning yoshi va individual psixologik xususiyatlari, o‘quv materiallari imkoniyatlari va individual xususiyatlariga mos kelishi, o‘quv materialini o‘zlashtirishda ortiqcha his-hayajonli, asabiy, aqliy yuklamalardan ta’sirlanishlarning mavjud bo‘lmasligi.
Texnik talablar	Zamonaviy universal shaxsiy kompyuterlar asosiy va qo‘shimcha qurilmalari, Internet tarmoqlari, tarmoq operatsion tizimlari, telekommunikatsiya va boshqalar kiradi. Minimal texnik talabalarga esa CPU(server protsessor), 500 MHz, RAM – 128 Mb, HDD – 500 Mb, VGA – 32 Mb, ekran kengligi 800x600, rang chuqurligi 32 bit, CD yoki DVD disk o‘qish qurilmasi, Internet Explorer, FireFox, Google Chrome va boshqa brauzerlar, Operatsion tizim – Windows, Linux.
Estetik talablar	Tartibli ifodalanganlik, o‘quv materiallarining joylashishi, o‘lchami, va rangining estetik talablarga mosligi.
Maxsus talablar	Interfaol harakat, maqsadga erishuvchanlik, mustaqil ishlash, kirishuvchanlik, audio, ko‘rgazmadan foydalanish, nazorat qilish, talabani intellekt sifatida rivojlanishi, bilimlarning tabaqalashuvi, kreativlik, hammaboplik, qaytar aloqa, funktsionalilik va ishonchlilik.
Ergonomik talablar	Do‘stonalik, foydalanuvchiga moslashish, ekran shakllarini tashkil etish.

MUHOKAMA

Raqamli didaktik muhit uchun raqamli axborot-ta’lim resurslarini yaratish jarayoni quyidagi kontseptual tamoyillar asosida amalga oshirilishi lozim:

1. Maqsadga yo‘naltirilganlik tamoyili - raqamli axborot-ta’lim resurslari ta’lim oluvchilar uchun o‘zlarining tanlagan mutaxassisliklar bo‘yicha ta’lim resurslarini taqdim etadi va ta’lim muassasalari, ta’lim xizmatlari buyurtmachilari, ta’limni boshqarish organlari uchun axborot-ta’lim manbai bo‘lib xizmat qiladi.

2. Integratsiya tamoyili - raqamli didaktik muhit uchun raqamli axborot-ta’lim resurslarini ta’lim muassasalarining integrallashgan axborot-ta’lim resurslari yagona manzilda joylashtiriladi, shuningdek ta’lim muassasalari resurslariga alohida murojaat yo‘li ham ajratib ko‘rsatiladi.

3. To‘laqonlik tamoyili - raqamli axborot-ta’lim resurslari ta’lim oluvchilar uchun o‘zlarining tanlagan mutaxassisliklar bo‘yicha o‘quv-me’yoriy, metodik hujjatlar, ilmiy faoliyat, tarbiyaviy faoliyat, bitiruvchilar bazasining taqdim etilishi uning to‘laqonligini ta’minlaydi.

4. Yaxlitlilik tamoyili - raqamli axborot-ta’lim resurslari markazlashtirilgan boshqaruv orqali axborot-ta’lim resurslarini taqdim etadi va raqamli axborot-ta’lim resurslarini rivojlantirish ta’lim muassasalarining resurslarini tahrirlash va joylashtirish yagona tizim asosida amalga oshiriladi.

5. Ochiqlilik tamoyili - raqamli didaktik muhit uchun raqamli axborot-ta’lim resurslarini ta’lim muassasalarining ixtisoslashtirilgan sohasi bo‘yicha ma’lumotlarni ochiq taqdim etish tizimini yaratadi va birinchi navbatda, raqamli axborot-ta’lim resurslarining ochiqligini ta’minlaydi.

Raqamli didaktik muhitini hosil qiluvchi raqamli axborot-ta’lim resursini yaratish quyidagi bosqichlardan tashkil topadi: tayorgarlik jarayoni; maqsadni aniqlash; mundarija tuzish, rejalashtirish; dasturiy mahsulotni tayyorlash; tayyorlangan dasturiy masulotdan foydalanish va samaradorlikni aniqlash. Raqamli didaktik muhitini hosil qiluvchi raqamli axborot-ta’lim resursini yaratishning eng muhim bosqichlari 1-jadvalda keltirilgan.

Bo‘lajak rus tili o‘qtuvchilarida kasbiy tayorgarligini rivojlantirish jarayonlarini raqamli didaktik muhitda takomillashtirishga ob’ektiv va sub’ektiv omillar sabab bo‘ladi. Ob’ektiv omillarni davlatning yangi ta’lim siyosati, ta’lim sohasidagi fundamental va amaliy tadqiqotlar, ta’lim muassasalarining innovatsion faoliyat yo‘nalishidagi tajribalar tashkil etsa, sub’ektiv omillarni ijtimoiy-hududiy ehtiyoj hamda ta’lim muassasalari faoliyatining rivojlanish jarayoni, talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalari darajasi hamda tarbiyaviy munosabatlar jarayonlarining rivojlanishi tashkil etadi.

Bo‘lajak rus tili o‘qituvchilarida kasbiy tayorgarligini rivojlantirish jarayonlarida kasbiy ta’limiy muhitni shakllantirish uchun zaruriy shart-sharoitlarni yaratishda talabalarning ehtiyojlari va imkoniyatlarini o‘rganish asosida ularning faolligini ta’minlash zarur bo‘lib, talabalarning faolligini ta’minlashda motivatsiyalashtirish ularda kasbiy tayorgarligini rivojlantirish jarayonlarini takomillashtirish vositalaridan biri sifatida maydonga chiqadi.

Bo‘lajak rus tili o‘qituvchilarida kasbiy tayorgarligini rivojlantirish jarayonlari to‘g‘risidagi hamda talabalarning tasavvuri, boshlang‘ich tushunchalari, ularning dunyoqarashi, ehtiyoji va yashash sharoitlari bo‘yicha axborotlar to‘plash va ularni chuqur o‘rganish, tahlil qilish hamda ob’ektiv baholash o‘qituvchilarning eng asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

XULOSA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli didaktik muhitni samarali tashkil etishda didaktik, metodik, psixologik, texnik va ergonomik talablarni hisobga olish, ta’lim jarayoniga kompetensiyaviy hamda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlarni tatbiq etish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, raqamli axborot-ta’lim resurslarining mazmunan boyligi, interfaolligi, qulayligi va ochiqligi ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Bo‘lajak rus tili o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishda raqamli ta’lim platformalari, multimedia vositalari, interfaol topshiriqlar va elektron ta’lim resurslaridan foydalanish ularning nazariy bilimlarini amaliy ko‘nikmalar bilan uyg‘unlashtirishga yordam

beradi. Bu esa bo‘lajak o‘qituvchilarda kommunikativ, axborotiy, metodik va refleksiv kompetensiyalarni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

ADABIYOTLAR TAXLILI

1. Абдуллаева Б.С. Фанлараро алоқадорликнинг методологик-дидактик асослари: Пед. фан. док. дисс... . –Тошкент: ТДПУ, 2006. – 263 бет.
2. Амосова П.В. Методико-математическая подготовка студентов педагогических факультетов к развитию творческой личности школьника при обучении математике: Дисс...док.пед.наук. Астрахань, 1999. Ст.410.
3. Анарова Н.В. Информационные технологии в школьном образовании. – Москва: Просвещение, 1994. – 126 с.
4. Ахмедова Л.Б. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини дидактик-методик компетентлигини ривожлантириш. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси.Тошкент 2022 йил.
5. Ахраров Ш.С. Педагогические основы формирования информационной и учебно-технической культуры будуҳих учителей в системе педагогического образования: Автореф. дисс. ... докт. пед. наук. – Ташкент, 1994. – 39 с.
6. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2007.– 160 bet.
7. Bikbayeva N.U va boshqalar ”Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish metodikasi ”– Toshkent.: O‘qituvchi, 2007. – 208 bet.
8. Байсалов Д.У. Научно-методические основы создания и использования модулного обучения в методической подготовки студентов-математиков в педвузе: Автореф. дисс...докт.пед.наук. - Алматы, 1998. – 48 с.
9. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: изд-во Инст.проф.обр. Мин образования России, 1995.
10. Бердникова З.А. Педагогические условия подготовки будущих руководителей профессиональных училищ к управлению качеством начального профессионального образования: Дис…канд. пед. наук. – Челябинск, 1999. – С.169. – Алматы, 1998. – 48 с.

Mundarija / Contents

1 **Xolboy Ibraimov,** TA’LIM JARAYONI ISHTIROKCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI 6

2 **Abdug‘aniyev Ozod Tursunboy o‘g‘li,** TALABALARDA UMUMINSONIY QADRIYATLARGA OID KOMPETENTLILIKNI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI 10

3 **Abdullaeva Madinabonu Zokirjon qizi,** BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA INKLYUZIV MUHITNI RIVOJLANTIRISH ORQALI O‘QUVCHILARNING MA’NAVIY FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI 19

4 **Abdurazoqova Marg‘uba Muxammad qizi,** QIZLAR TARBIYASIDA OILA–MAKTAB–MAHALLA HAMKORLIGI VA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH 23

5 **Azizov R.K.,** BO‘LAJAK MUSIQA O‘QITUVCHILARINING OMMOVIY MADANIYATINI SHAKILLANTIRISHDA MILLIY ESTRADA QO‘SHIQCHILIK SAN’ATINING TASIRI 26

6 **Фазилов Джамолиддин Камолитдинович,** УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ЎҚУВЧИЛАРИНИ ОДОБ-АХЛОҚ ҚОИДАЛАРИ ВА ҚАДРИЯТЛАРГА ТАЯНГАН ҲОЛДА ТАРБИЯЛАШ 30

7 **Masharipova Nasiba Ro‘zmatovna,** O‘QUVCHILAR ORASIDA INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA TANQIDIY FIKRLASHNING AHAMIYATI 33

8 **Медетова Раушан Мамадияровна, Исмаилов Досбол Тилеубердиевич,** ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ И ИННОВАЦИОННЫЕ СТРАТЕГИИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДИКИ ВОСПИТАНИЯ КУРСАНТОВ ВЫСШИХ ВОЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В НАЦИОНАЛЬНОМ ДУХЕ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА 37

9 **Norqulov Husniddin Do‘sbekovich,** O‘SMIRLARNI OILAVIY HAYOTGA HAMKORLIKDA TAYYORLASHNING ZAMONAVIY TAMOYILLARI VA YO‘NALISHLARI 42

10 **Nadjimova Nigora Abdusolih qizi,** BADIIY-ESTETIK MEROS VOSITASIDA STRATEGIK FIKRLASHNI TARBIYALASH: INKLYUZIV MADANIYAT OMILI SIFATIDA 50

11 **Olimjonova Nozimaxon Dilshod qizi,** MILLIY KONTENTLAR VOSITASIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYAT VA SOG‘LOM DUNYOQARASHNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI 55

12 **Otayev Umidbek Matyaqubovich,** AXLOQIY-HUQUQIY DILEMMALARNING FAOL FUQAROLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDAGI DIDAKTIK IMKONIYATLARI 60

13 **Qodirjonov Kamoliddin Kaxramonovich,** DINIY BAG‘RIKENGLIK VA MILLATLARARO TOTUVLIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA 70

14 **Ruziboeva Nigina Nodir qizi,** TA’LIM JARAYONIDA O‘SMIR QIZLARDA SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISH ORQALI INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH 78

15 **Go‘zal Sharipova,** BOSHLANG‘ICH SINFLARDA IQTISODIY SAVODXONLIKNING MA’NAVIY-AXLOQIY ASOSLARI: OILA VA MAKTAB HAMKORLIGI 86

16 **Shodiyeva Ra’noxon Abdumajid qizi,** INNOVATSION VA INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA DEONTOLOGIK POZITSIYANI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARI 92

17 **Shoumarov G‘ayrat Baxramovich, Abdusamatov Xasanboy Usmonjon og‘li, Umarova Yulduz Baxtiyorovna,** OILAVIY TARBIYA VA MILLIY QADRIYATLAR — ZAMONAVIY O‘ZBEK OILASI ETNOPSIXOLOGIK MODELINI SHAKLLANTIRUVCHI OMIL SIFATIDA 100

18 **Soliyeva Diyora Bobur qizi,** AN’ANAVIY LOY O‘YINCHOQLAR YASASH JARAYONIDA INKLYUZIV TA’LIM MUHITINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI 105

19 **Turabova Lobar Xusen qizi,** INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA MILLIY TARBIYA MAZMUNINI INTEGRATSIYALASHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI 108

20 **Хакимова Б.М.,** НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЕДИНСТВА ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ И НРАВСТВЕННЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПОДРОСТКОВ 113

21 **Abdug‘aniyev Abdurauf Abdumannonovich,** INKLYUZIV BOSHQARUVNING MILLIY SHAROITGA MOS KONSEPTUAL MODELI 118

22 **Abduraimova Charos Farxod qizi,** MUAMMOLI TA’LIM ORQALI BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA INKLYUZIV KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH (TARBIYA FANI MISOLIDA) 127

23 **Aralova Maxsuma Abdurahmonovna,** KREDIT-MODUL TIZIMIDA O‘QUV-ME’YORIY HUJJATLARNING TALABA TA’LIM TRAYEKTORIYASINI SHAKLLANTIRISHDAGI DIDAKTIK IMKONIYATLARI 132

24 **Ахунова Умида Ойбековна,** МУЗЫКАЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ, ТЕХНОЛОГИИ И ПРАКТИКИ СОВМЕСТНОГО ТВОРЧЕСТВА 138

25 **Azamxonov Baxodir Sayitkamolxonovich,** INKLYUZIV TA’LIMDA RAQAMLI VA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI INTEGRATIV QO‘LLASH MODELINI FORMATIV RAG‘BATLANTIRISH ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH 141

26 **Бахышова Шарафат Арам кызы,** РОЛЬ ВОСПИТАТЕЛЯ-ПЕДАГОГА В УПРАВЛЕНИИ ПРОЦЕССОМ ИНКЛЮЗИИ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ 147

27 **Ш.А. Бахышова,** РОЛЬ ВОСПИТАТЕЛЯ-ПЕДАГОГА В УПРАВЛЕНИИ ПРОЦЕССОМ ИНКЛЮЗИИ ДЕТЕЙ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ 153

28 **Baxromova Guljamol Dilshodjon qizi,** O‘QITUVCHILARNING INKLYUZIV KOMPETENTLIGINI OSHIRISHDA TA’LIMNING UNIVERSAL DIZAYNI (UDL) TAMOYILLARINING O‘RNI 159

29 **Саида Сафибуллаевна Бекназарова, Озода Сафибуллаевна Абдуллаева, Камилла Камолиддиновна Бекназарова,** STEAM ОБРАЗОВАНИЕ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ВОВЛЕЧЕНИЯ ЖЕНЩИН ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ 164

30 **Bobomukhamedova Shoira Agzamdjan kizi, Mukhammadkho‘jayeva Zukhra Rakhmatullayevna,** GLOBAL STRATEGIES FOR THE IMPLEMENTATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATIONAL SYSTEMS 169

31 **Чаброва Т.Л.,** ЗНАЧЕНИЕ ТЕАТРАЛИЗОВАННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ 172

32 **Dehqanova Muborakxon G‘iyeziddin qizi, Sayfullayeva Ismigul Qodir qizi,** KORREKSION MASHG‘ULOTLARNI MODELLASHTIRISHGA O‘RGATISHNING INNOVATSION TEXNOLOGIYALARI 176

33 **R.X. Djurayev,** TA’LIM JARAYONI ISHTIROKCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION STRATEGIYALARI 180

34 **Djurayeva Dilnoza Fazliddin qizi,** AHOLINING EKOLOGIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI KONTENTLAR SAMARADORLIGI: MUAMMO VA YECHIMLAR 183

35 **Досмурзаева Айжан Оразбек кизи,** ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОЗДАНИЯ ДОСТУПНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ ДЛЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С НАРУШЕНИЕМ СЛУХА 187

36 **Eshmuratova Jamila Raxiberdi qizi,** INGLIZ TILINI O‘QITISH JARAYONIDA MADANIY O‘Z-TAQDIMOT KO‘NIKMASINI SHAKLLANTIRISH: TIL STRATEGIYALARINING METODIK TAHLILI 194

37 **Farmonov Sarvar To‘lqinovich,** INKLYUZIV TA’LIM JARAYONIDA RAQAMLI TASVIR YARATISH KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING ZAMONAVIY METODLARI 199

38 **Hamraqulova Durdona Dilshod qizi,** INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA ALOHIDA TA’LIM EHTIYOJI BO‘LGAN O‘QUVCHILARDA KOMMUNIKATIV KO‘NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI 203

39 **Imomova Madina Botirovna,** “ODAM VA UNING SALOMATLIGI” BO‘LIMINI O‘QITISHDA INTERFAOL METODLAR VOSITASIDA O‘QUVCHILARDA SHAXSIY MAS’ULIYATNI TARBIYALASH 207

40 **Iskandarov Botir Qurbonovich,** RAQAMLI TA’LIM MUHITIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANIB TALABALARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI 215

41 **Jumaboyeva Maxliyo Rashidbek qizi,** MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING IJODIY VA IXTIROCHILIK QOBILIYATLARINI BIONIKA ASOSIDA RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH 220

42 **Lutfullayeva Umida Ravshanbekovna,** TEACHING ENGLISH LEXIS BY USING AUTHENTIC MATERIALS 222

43 **Magzumova Lola Turakulovna,** RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA O‘QITUVCHINING REFLEKSIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK YONDASHUVLARI 225

44 **Миленин Ян Рудольфович,** ИНКЛЮЗИВНАЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ РЕЖИССЁРОВ: ОПЫТ ПРЕПОДАВАНИЯ КИНОДРАМАТУРГИИ 229

45 **Mirxamidova Xilola Mirjamol qizi,** BO‘LAJAK LOGOPEDLARNING INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA KASBIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI 235

46 **Mirxamidova Xilola Mirjamol qizi,** BO‘LAJAK LOGOPEDLARNI INKLYUZIV TA’LIMGA TAYYORLASHDA AMALIYOTGA YO‘NALTIRILGAN YONDASHUVNING AHAMIYATI 239

47 **S.S. Mirzoyeva,** OLIY TA’LIM MUASSALARIDA MUTAXASSISLIK FANLARNI VIRTUAL TA’LIM MUHITIDA O‘QITISHNING NAZARIY ASOSLARI 243

48 **Niyazbekova Maftuna Akrom qizi,** TA’LIM JARAYONI ISHTIROKCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH: PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR VA INNOVATSION STRATEGIYALAR 247

49 **Nurullayeva Zumrad Faxriddin qizi,** PEER ASSESSMENT MODELS IN COLLABORATIVE EFL PROJECTS: IMPLEMENTATION STRATEGIES AND PRACTICAL RUBRICS 252

50 **Nurullayeva Zumrad Faxriddin qizi,** PEER ASSESSMENT MODELS IN COLLABORATIVE EFL PROJECTS: IMPLEMENTATION STRATEGIES AND PRACTICAL RUBRICS 258

51 **Nargiza Baxadirovna Parmanova,** REGGIO EMILIA PEDAGOGIKASI ASOSIDA MAKTABGA TAYYORLOV GURUHI TARBIYALANUVCHILARINING INKLYUZIV MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH 264

52 **Сабина Рахимова Ровшан кызы,** РОЛЬ ИНСТРУМЕНТОВ WEB 2.0 В ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ С УЧЕТОМ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ И ТЕМПА ОБУЧЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ 270

53 **Raxmatov Jamshid Akbarovich,** INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA FIZIKA DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING METAPREDMET KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI 279

54 **Raxmatova Mexrinoz Majitovna,** RAQAMLI DAVRDA O‘SMIR YOSHLAR TARBIYASIDA TEXNOLOGIK INTEGRATSIYA: MUAMMOLAR, STRATEGIYALAR VA YECHIMLAR 285

55 **Салихова Дилафруз Хамидуллаевна,** ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА КАК ИННОВАЦИОННЫЙ МЕТОД ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ 290

56 **Sayfullayeva Ismigul Qodir qizi,** INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING IJTIMOIY-EMOTSIONAL TA`LIMNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI 295

57 **Seytnazarova Shaxnaza Aynazarovna,** INGLIZ TILINI CLIL TEXNOLOGIYASI ASOSIDA O‘QITISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI YO‘NALISHI TALABALARINING BILIMINI TAKOMILLASHTIRISHNING AHAMIYATI 300

58 **Шарипова Диляра Джуманиязовна, Токсанбаева Фериде Рустемовна,** ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОЙ СРЕДЫ В ШКОЛЕ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ 305

59 **Shodmonova Muhayyo Qurbonovna,** BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINING O‘QUVCHILARDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHGA METODIK TAYYORGARLIGI: O‘QUV-METODIK HUJJATLAR TAHLILI 310

60 **Shukurova Oliyakhon Nuriddinovna,** THE EFFECTIVENESS OF MEMORY EXERCISES IN DEVELOPING EFL STUDENTS' LEXICAL COMPETENCE 316

61 **Shukurova Oliyakhon Nuriddinovna,** NUMERICAL MNEMONICS AS AN EFFECTIVE TOOL FOR STRUCTURING ENGLISH GRAMMAR RULES 317

62 **Sulaymonova Nafisa Sattorovna,** NUTQIY KOMPETENSIYA TUSHUNCHASI, UNING TARKIBIY KOMPONENTLARI VA ILMIY-PEDAGOGIK TALQINI 318

63 **Султанова А.А., Мухсимова З.З.,** ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА ИНКЛЮЗИВНОЙ КУЛЬТУРЫ В ВУЗЕ 322

64 **Sunnatova Lola Muxiddin qizi,** FIZIKA DARSLARIDA STEAM YONDASHUVI VOSITASIDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI 328

65 **Tadjibayev Salimjon Sabirjanovich,** TASVIRIY FAOLIYATGA O‘RGATISH METODIKASI MASHG‘ULOTLARIDA TALABALARDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH: PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR VA INNOVATSION STRATEGIYALAR 334

66 **Tayirova Muhabbat Ataxanovna,** SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA TA’LIM JARAYONI ISHTIROKCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI 339

67 **To‘rayev Ro‘zibek Ochilovich,** UYDA YAKKA TARTIBDA TA’LIM BERISH JARAYONIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI 342

68 **Turg‘unboyev Sirojiddin Faxriddinovich,** INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING O‘QISH SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH ORQALI INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH 349

69 **Tursunova Malika Sanjar qizi,** ZAMONAVIY PEDAGOGNING KASBIY KOMPETENSIYALARI 353

70 **Umaraliyeva Mamura Tashxodjaevna,** TA’LIM-TARBIYA INTEGRATSIYASI ASOSIDA INKLYUZIV MUHITDA O‘QUVCHILARNING BIOLOGIK SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH 356

71 **Umarova Zebiniso Nizom qizi,** USING CEFR-BASED DESCRIPTORS TO ASSESS STUDENTS’ SOCIOCULTURAL COMPETENCE IN EFL CLASSROOMS 362

72 **Usarova Nigora Berdiyarovna,** BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING PROGNOSTIK KO‘NIKMALARI INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA INDIVIDUAL TA’LIM TRAYEKTORIYASINI LOYIHALASH OMILI SIFATIDA 365

73 **Usmanova Z.B.,** MEDIAMAHSULOTLAR YYRDAMIDA INKLYUZIV TARBIYALANAYOTGAN O‘QUVCHILARDA FAOL FUQAROLIK KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH USULLARI 371

74 **Utkir Utanov Qurbonovich, Xaydarov Xurshid Ismatovich,** PEDAGOGIK VAZIYATLARNI PROGNOZLASH ASOSIDA O‘QITUVCHILARNING KASBIY-METODIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH 376

75 **Xolbo‘tayeva Dilfuza Usmon qizi,** INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA KREATIV YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARDA DIVERGENT-KASBIY FIKRLASH KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH 380

76 **Ядгарова А.Б.,** СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДЕКОРАТИВНО ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА УЗБЕКИСТАНА В ОБУЧЕНИИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ 384

77 **Yunusova Xusnora Shuxrat qizi,** OLIY TA’LIMDA INKLYUZIV TA’LIM SAMARADORLIGINI TA’MINLASHDA PEDAGOGLARNING METODIK MOSLASHUVCHANLIGI 388

78 **Yusufzoda Shabnami Yunus,** BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING GRAFIK FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING INDIVIDUAL VA DIFFERENSIAL YONDASHUVI 392

79 **Yusupova Sabrina Dilshod qizi,** RAQAMLI MUHITDA BIOLOGIYA TA’LIMINI TASHKIL ETISHDA TARBIYA VA KIBERXAVFSIZLIKNING O‘RNI 398

80 **Yusupova Sabrina Dilshod qizi,** TABIIY FANLARNI O‘QITISH ORQALI O‘QUVCHILARDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH 404

81 **Ziyotova Umida Otabek qiz,** RANGTASVIR TA’LIMIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI: GRAFIK PLANSHET, VR/AR VA SUN’IY INTELLEKT VOSITALARI MISOLIDA 412

82 **Zokirjonova Maftuna Shuxratovna,** RAQAMLI TA’LIMDA INGLIZ TILI O‘QITISHDA INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI 418

83 **Zokirjonova Maftuna Shuxratovna,** INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA O‘QITUVCHINING KASBIY KOMPETENTLIGI 422

84 **Abdubannobova Mahliyo Abdurashid qizi,** THE CONTENT AND ESSENCE OF THE INCLUSIVE EDUCATION SYSTEM 428

85 **Aksakalova Nilufar Oybek qizi,** O‘ZBEK PSIXOLOGIYASIDA STRESS VA STRESSOGEN VAZIYATGA REAKSIYA BILDIRISH MASALASINI TADQIQ ETISH TAJRIBASI 431

86 **Babadjanova Sayyora Xushnutovna,** OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH — TALABALARDA MAQSADGA INTILUVCHANLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK DETERMINANTI SIFATIDA 434

87 **Beknazarova Nigina Zarip qizi,** ZAMONAVIY O‘ZBEK AYOLLARIDA NIKOH BARQARORLIGIGA TA’SIR ETUVCHI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLAR 439

88 **Beknazarova Nigina Zarip qizi,** SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS AFFECTING MARITAL STABILITY AMONG MODERN UZBEK WOMEN 443

89 **Buranova Malohat Mirzaaxmadovna,** O‘QUVCHILARDA O‘Z-O‘ZINI BAHOLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI 447

90 **Choriyeva D.I.,** INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA QIZLARDA O‘ZIGA BO‘LGAN ISHONCHNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI 451

91 **Dehqanova Muborakxon G‘iyeziddin qizi, Sayfullayeva Ismigul Qodir qizi,** MAKTABGACHA YOSHDAGI O‘ZLASHTIRISHDA QIYNALAYOTGAN BOLALARNI BILISH JARAYONLARINI RIVOJLANTIRISH 455

92 **Джураева Мадина Фаттаховна,** ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТОЧКИ СТАРТА КОРРЕКЦИОННОЙ РАБОТЫ С НЕГОВОРЯЩИМИ ДЕТЬМИ НА ОСНОВЕ ОЦЕНКИ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО ПРОФИЛЯ 459

93 **Gulyamova Aziza Otabek qizi,** INKLYUZIV TA’LIMNI PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK QO‘LLAB-QUVVATLASHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA TAJRIBALARI 467

94 **Ismailov Sanjarbek,** TALABALARDA PROKRASTINATSIYA SABABLARINING SUBYEKTIV TALQINI 472

95 **Каримов Комилжон Абдурахимович,** РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ 475

96 **Mamatmurotova Muhlisa Kamol qizi,** METAKOGNITIV KOMPETENTLIKNI BAHOLASH MEZONLARI VA INDIKATORLARI: NAZARIY-METODOLOGIK YONDASHUVLAR 478

97 **Мардонов Шукурулло Кулдашевич, Шукуруллаев Умар Шерзод угли,** ОБ ОСНОВАХ КРЕАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ 486

98 **Айсель Масимова Арастун кызы,** ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ РЕСУРС АДАПТАЦИИ И УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ 490

99 **Набийев Абдулҳамид Ғайбулла ўғли,** РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ 499

100 **Nabiyeva Gavhar Gayratovna,** GOSPITAL TA’LIMDA UZOQ MUDDAT DAVOLANAYOTGAN BOLALARNI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK REABILITATSIYA QILISHNING SAMARALI METODLARI 502

101 **Qoxxorova Madinaxon Abdukodir qizi,** INKLYUZIV TA’LIMDA O‘QUVCHILARNING GAPIRISH FAOLIYATI VA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK QO‘LLAB-QUVVATLASHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI 507

102 **Qozoqova Intizor Ismoyiljonovna,** INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA O‘SMIRLAR TOLERANTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI VA INNOVATSION STRATEGIYALARI 511

103 **Raximova Nozima Xamrakulovna,** INTELLEKTIDA NUQSONI BO‘LGAN BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA FANLARARO ALOQADORLIK ASOSIDA GEOMETRIK TASAVVURLARNI SHAKLLANTIRISH 516

104 **Samiyeva Shirin Abdumalik qiz,** O‘SMIRLAR ORASIDA INTERNET VOSITASIDA KUCHAYUVCHI AGRESSIV XULQ-ATVORNING OLDINI OLISHDA INKLYUZIV PEDAGOGIK YONDASHUVLAR 519

105 **Сайпназарова Миригул Калкназаровна,** СТЕПЕНЬ ИЗУЧЕННОСТИ ПРОБЛЕМЫ САМОУПРАВЛЕНИЯ И АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ 523

106 **Shodmanxojiyeva Iroda Ne’matulla qizi,** INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI AUTIZM SPEKTRI BUZILGAN BOLALAR IJTIMOIY MOSLASHUVINI OPTIMALLASHTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI 528

107 **Umarliyeva Muxayo Abdugaparovna,** INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA O‘QUVCHILARNING IJTIMOIY-EMOTSIONAL KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH 532

108 **Abdug‘aniyev Tohirjon Tursunboy o‘g‘li,** TURIZM TA’LIMI MAZMUNI, AMALIY MASHG‘ULOTLAR VA IJTIMOIY HAMKORLIKNING TARBIYAVIY IMKONIYATLARI 536

109 **Алимов Мирсардар Соатович,** ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ПО ЗАЩИТЕ ПРАВ РЕБЁНКА 540

110 **Donayeva Malika Nemat qizi,** “GULISTON” JURNALIDA ADABIY-TANQIDIY MAQOLALAR TALQINI 543

111 **Il’yasova Dilshoda akmal qizi,** INKLYUZIV TA’LIM MUHITIDA BOLALAR ADABIYOTI VOSITASIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING ESTETIK DIDINI RIVOJLANTIRISH 546

112 **A. Jumabayev,** TARBIYAVIY ISHDA INKLYUZIV TA’LIM MUHITINING IJTIMOIY-PEDAGOGIK TA’MINOTINI RIVOJLANTIRUVCHI OMILLAR 551

113 **Kamoljonova Dilfuza Xoldorovna,** INKLYUZIV TA’LIMDA KITOBXONLIKNING AHAMIYATI 554

114 **Kattaqulova Nozbibi Shokir qizi,** IQTIDORLI O‘QUVCHILAR BILAN ISHLASHNING IJTIMOIY- PEDAGOGIK TIZIMI 558

115 **Khayrullaeva Makhliyo,** LEGAL FOUNDATIONS FOR ENSURING THE PRINCIPLE OF COMPETITIVE NEUTRALITY IN UZBEKISTAN 561

116 **Mirzaliyeva Dilobar Sherali qizi,** BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA AKMEOLOGIK YONDASHUVNI RIVOJLANTIRISHNING AMALIY TEXNOLOGIK TIZIMI 568

117 **Nafasov Doniyor Shernafasovich,** TURIZMNING TARBIYAVIY SAMARADORLIGINI TA’MINLASHNING PEDAGOGIK QONUNIYATLARI, TAMOYILLARI VA MEXANIZMLARI 572

118 **O‘roqov Mamurali Odil o‘g‘li,** HUDUDIY MEHNAT RESURSLARIDAN FOYDALANISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI 576

119 **Ortiqov Iskandar Furqat o‘g‘li,** UMUMIY O‘RTA TALIM MAKTABLARIDA FIZIKA O‘QITISHDA FANLARARO INTEGRATSIYANING AMALIY AHAMIYATI 579

120 **L.M. Qoraxonova,** OILA–MAKTAB HAMKORLIGI – INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING MUHIM PEDAGOGIK SHARTI 582

121 **Qulmatov Norqobil Eshmamatovich, Rizzaev Shavkatjon Rixsiboevich,** IJTIMOIYLASHUV DAVRIDA O‘QUVCHI YOSHLARDA INKLYUZIV MADANIYATNI SHAKILLANTIRSHDA OILA MAKTAB VA MAXALLA ҲAMKORLIGINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI 588

122 **Rustamova Mo‘tabar Ravshanovna,** NOTO‘LIQ OILA VA UNDAGI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MUAMMOLARNING YUZAGA KELISHI 592

123 **Sadullayev Muzaffar O‘tkir O‘g‘li,** XORAZM VILOYATI QISHLOQ XO‘JALIK MAXSULOTLARI ISHLAB CHIQARISHNI STATISTK TADQIQI 594

124 **R.G. Safarova,** TA’LIM JARAYoNI SUB’EKTLARIDA INKLYuZIV MADANIYaTNI RIVOJLANTIRIShNING IJTIMOIY PEDAGOGIK YO‘NALIShLARI VA MEXANIZMLARI 598

125 **Samiyeva Dilbar Shukrullayevna,** “TARBIYA” FANINI O‘QITISHDA MILLIY QADRIYATLARNI INKLYUZIV TA’LIM MAZMUNIGA INTEGRATSIYA QILISH: OILA, MAKTAB VA MAHALLA HAMKORLIGI 604

126 **Sharofova Nilufar Ilhom qizi,** BOSHLANG‘ICH SINFLARDA NUTQIY KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDA MAKTAB-OILA HAMKORLIGI 609

127 **X.M. Tojiboyeva,** INKLYUZIV TA’LIMNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION METOD VA TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISH MUAMMOLARI 612

128 **Kamola Toshtemirova,** SECTORAL DISPARITIES IN DIGITAL MATURITY: THE TOURISM LAG IN UZBEKISTAN 615

129 **Turg‘unboyeva Nasiba Rustam qizi,** INKLYUZIV TA’LIM SHAROITIDA ALOHIDA TA’LIM EHTIYOJIGA EGA O‘QUVCHILARNING IJTIMOIY INTEGRATSIYASINI TA’MINLASHDA OILAVIY TARBIYANING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI 617

130 **Usmonova Sharifa Ulfat kizi,** INSTITUTIONAL MANAGEMENT FRAMEWORKS FOR IMPLEMENTING INCLUSIVE EDUCATION IN UZBEKISTAN’S HIGHER EDUCATION SYSTEM 621

131 **Mashxura Yuldosheva,** HOKIMIYAT VA HURMATSIZLIK O‘RTASIDAGI SOTSIOPRAGMATIK MUNOSABATLAR 628

132 **Yunusova Xusnora Shuxrat qizi,** OLIY TA’LIMDA INKLYUZIV MUHIT SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING PEDAGOGIK MEZONLARI 634

133 **Samatova Muborak Kaxxarovna,** RAQAMLI TA’LIMDA BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIDA TA’LIM JARAYONINI BAHOLASH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING INNOVATSION PEDAGOGIK OMILLARI 639

134 **G. Jumamuratova,** TA’LIM JARAYONI ISHTIROKCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH: PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR VA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR 643

135 **Axmadjanov Abrorjon Yakubjon o‘g’li,** OLIY TA’LIM PEDAGOGLARINING RAQAMLI KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI 649

136 **Jo‘rayev Dilshod Rashidovich,** UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARIDA TA’LIM SIFATINI OSHIRISHNING TASHKILIY-PEDAGOGIK MODELI VA UNING EKSPERIMENTAL NATIJALARI 652

137 **Kasimov Sanjar Tulyaganovich,** SOCIO-PSYCHOLOGICAL RISK AND PROTECTIVE RESOURCES IN THE PREVENTION OF OFFENDING AMONG INTERNAL MIGRANTS 656

138 **Zilola E. Mirakhmedova,** BADIIY MULOQOTDA EVFEMIZMLARNING PRAGMATIK POTENSIALI (G‘AFUR G‘ULOM VA JEROM K. JEROM ASARLARI MISOLIDA) 660

139 **Mo‘minova Lola Raximovna, Maqsudova Nodira Alijonovna, Nuritdinova Xurshida Nuritdinovna,** TA’LIM JARAYONINI STANDARTLASHTIRISH VA INKLYUZIV TA’LIMGA JALB ETILGAN O‘QUVCHILARNI INDIVIDUALLASHTIRISH O‘RTASIDAGI QARAMA-QARSHILIK 663

140 **Ummatkulova Sayyora Shovkatovna,** BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIGA TARBIYA FANINING O‘QUVCHILAR MANTIQIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHDAGI O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARINI ILMIY JIHATDAN ASOSLASH 669

141 **Xudoyberdiyeva Diyora Mannon qizi,** CULTURAL SYMBOLISM OF SACRED NUMBERS (3, 7, AND 40) IN ENGLISH AND UZBEK PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS 673

142 **Yuldasheva Shakhnoza,** SOCIO-PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF REFERENCE GROUPS ON WOMEN’S DECISION-MAKING REGARDING RECREATIONAL MIGRATION 666

143 **D.R. Raxmonova,** KONFLIKTOLOGIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH MEXANIZMLARINING SAMARADORLIGI: TAJRIBA-SINOV NATIJALARI VA TAKOMILLASHTIRISH YO‘NALISHLARI 679

144 **Meliboyeva Yulduzxon Erkinjon qizi,** STOXASTIK JARAYONLARNING LIMIT XOSSALARINI O‘QITISHDA MATEMATIK MODELLASHTIRISHDAN FOYDALANISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH 682

145 **Abduraxmanov B.A., Kushiyev G.A., Kazakov T.O.,** TECHNOLOGICAL STAGES OF DIFFUSION OF MANGANESE 687

INTERMEDIATE ATOMS FROM THE GAS PHASE TO SILICON

146 **Abdusattorova Umida Abdusamad qizi,** TAYYORLOV GURUHI BOLALARIDA KREATIV TASAVVURNI RIVOJLANTIRISHDA SYUJETLI-ROLLI VA REJISSYORLIK O‘YINLARINING O‘RNI 693

147 **Abdumo‘minova Lobar Abdujabbarovna,** MAKTABGACHA TA’LIM TASHKILOTI MENEJERLARINING INTELLEKTUAL SALOHIYATINI TASHXISLASHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI 695

148 **Erkinova Nozima Utkir qizi,** BO‘LAJAK RUS TILI O‘QITUVCHILARINI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHNING RAQAMLI DIDAKTIK TA’MINOTINI YARATISH BOSQICHLARI 697

MAKTABGACHA VA MAKTAB TA’LIMI VAZIRLIGI

QORI NIYOZIY NOMIDAGI TARBIYA PEDAGOGIKASI MILLIY INSTITUTI

“SCIENCE AND INNOVATION” XALQARO ILMIY JURNALI

“TA’LIM JARAYONI ISHTIROKCHILARIDA INKLYUZIV MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH: PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR VA INNOVATSION STRATEGIYALAR” MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI

MATERIALLAR TO‘PLAMI

2026-yil 10-sentyabr

COLLECTION OF MATERIALS

OF THE REPUBLICAN SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE ON THE TOPIC “DEVELOPING AN INCLUSIVE CULTURE AMONG PARTICIPANTS OF THE EDUCATIONAL PROCESS: PEDAGOGICAL CONDITIONS AND INNOVATIVE STRATEGIES”

September 10, 2026

Published: 14.092026. Font: «Times New Roman».

LLC «Science and innovation»
License Mass Media №:1597 27.04.2022
License Publisher №:038864 15.09.2022
Address: 100121, Tashkent, Yakkasaroy, st. Sh. Rustaveli 150,
Business center “Vega”, 6th floor, Office №:2
www.scientists.uz, info@scientists.uz, +998933549654, +998993319654